

A HERMAN OTTÓ
MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLVI. | 2007

ANNALES
MUSEI
DE HERMAN
OTTÓ
NOMINATI
2007

**A HERMAN OTTÓ MÚZEUM
ÉVKÖNYVE
XLVI.**

MISKOLC, 2007

Jahrbuch des Herman Ottó Museums, Miskolc (Ungarn)
Yearbook of the Herman Ottó Museums, Miskolc (Hungary)
Les Annales des Musée Herman Ottó, Miskolc (Hongrie)

Szerkesztők:
VERES LÁSZLÓ–VIGA GYULA

Technikai szerkesztő:
FEKETÉNÉ BÍRÓ EDIT

ISSN 0544–4225

Idegen nyelvű összefoglaló:
SELEANU MAGDOLNA

A kötet megjelenését
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
Múzeumi Kollégiuma támogatta

nka
Nemzeti Kulturális Alapprogram

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Kiadja a miskolci Herman Ottó Múzeum
Felelős kiadó: dr. Veres László, megyei múzeumigazgató
Készült a KAPITÁLIS Kft. Nyomdaüzemében, Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

MÁLYINKA–DÉDESTAPOLCSÁNY-VEREPCE-VÁR ÉS MISKOLC-KŐLYUK I.-BARLANG VASLELETEI

B. HELLEBRANDT MAGDOLNA

„Hephaisztosz...
ment a fűvókhoz
tűz fele fordítván azokat, sürgette dologra.
És a kemencéknél hűsz fűvő fűtt szakadatlan,
fürgén árasztották szét sokféle fűvalmuk,
egyszer a gyors munkát segítették, másszor elültek,
úgy ahogy Héphasztosz akarta, s a munka kívánta.
Lángra vetette a nempuhuló rezet is, meg az ónt is,
és a nagyértékű aranyat s az ezüstöt; utána
üllőtalpra nagy üllöt tett, a kezébe ragadta
jó kalapácsát, míg a fogót másik keze fogta.”

*Homerosz: Iliász. XVIII. 436–472. Akhilleusz pajzsa.
Fordította: Devecseri Gábor. Budapest,
Magyar Helikon, 1974.*

A Verepce-vár és a leletek előkerülése

2004 júliusában Porkoláb László, a Kohászati Múzeum vezetője tájékoztatta a megyei Herman Ottó Múzeumot, hogy Dédestapolcsány és Mályinka községek határán vasleletek kerültek elő.

2004. július 19-én végeztük el a leletmentést, melyen a Herman Ottó Múzeum részéről jelen volt Hellebrandt Magdolna őskoros és Pusztai Tamás középkoros régész, Balogh Marcell fotós, a Bükk Nemzeti Park részéről Barta Zsolt, a természetvédelmi őrkerület vezetője és Taricska Tibor önkéntes természetvédelmi őr, valamint Porkoláb László.

A lelőhely Dédestapolcsány-Verepce-bércként ismert földvár, mely ma Mályinka községhez tartozik, s nyugati része, a lejtős domboldalon levő teraszai már Nagyvisnyó (Heves megye) község határterülete. A Verepce-vár Vásárhelytető nevű részén egy fa tövében nehéz *vasrögök* voltak (1. kép 1. jelzés; 2. kép 4.), melyeket a sarjhajtásként nőtt fa gyökereivel benőtt, volt olyan, melyet nem is tudtunk kivenni. A környéken több őskori cserép hevert. Ettől a helytől délkeletre egy bükkfa mellett öt nyéllyukas ék vagy *balta* feküdt (1. kép 2. jelzés; 2. kép 1.3; 8. kép 1.) gyakorlatilag a felszínen. Barta Zsolt elbeszélése szerint körülbelül húsz éve tarra vágták az erdőt, és amíg a jelenlegi sarjerdő fel nem nőtt, az erózió jelentős talajréteget mosott le a tetőről. A Verepce-vártól északnyugatra, mintegy 3 km-re Dédestapolcsány-Várerdő területén egy nagyméretű *halmot* mutattak meg kísérőink (1. kép 3. jelzés; 2. kép 2.). A halom szétdőlt, kifosztott állapotban tárult elénk, körülötte a föld tele volt kidobált mészkövekkel, cserepeket vagy egyéb régészeti leletet nem láttunk. Ennek a nagy halomnak a köveiből a halom tövében négy újkori mészégetőt építettek, maradványai megvannak. A közelben, a bükkerdőben még

legalább négy, részben bolygatott, mészkővel borított halmos temetkezés nyomai láthatók, és több kisebb sejthető.

A Verepce-vár délkeleti végében, a sánc belső felén (1. kép 4. jelzés) 2006 októberében Barta László és Barta Zsolt égett köveket gyűjtött, melyekre *habosra égett salak* olvadt, és égett, valószínű agyag fújtatótöredéket is találtak.

Kutatástörténet

Nováki Gyula és Sándorfi György Dédestapolcsány-Verepce-tető néven írta le az őskori földvárat és környékét, egészen fel északra a középkori Dédes váráig.¹ A hely legkorábbi említését a 18. századból való térképeken Verepce-lápa néven találták. Meg kell említenem, hogy az újabb térképek is a Verepce nevet rögzítik. Nováki Gyula kutatásai alapján a földvárat Fodor A. írta le először 1827-ben, munkája kéziratban maradt ránk. Nováki Gyula 1968-ban járta be a hatalmas területet, sáncokat talált a Verepce-lápától Dédes váráig, sőt e mellett is. Megállapítása szerint az őskori erődített telep hossza észak–dél irányban a Verepce-lápáig 2075 méter, legnagyobb szélessége a Vásárhely-parlagnál 860 méter, így teljes területe 123 hektár.² Nováki felfigyelt a terepen a nagy szintkülönbségekre is, mely helyenként 186 méter is lehet. A földvár nyugati teraszai alatt folyik a Bán patak.³

A földvárat Nováki Gyula hatalmi központnak tartotta,⁴ a többi nagy földvárhoz hasonlóan. Vidékünkön ilyennek gondolhatjuk az Emőd-Tüzép lelőhelyen mentett leleteket, és a települést, mely a Bükkaranyos melletti földvár kiszolgáló helye lehetett.⁵ A Verepce-vár lakóit is körbevehették azok a földet művelő népek, akiknek hagyatékaként került elő egy bögre Dédestapolcsányban a pilinyi kultúrából,⁶ valamint edénytöredékek és tál részei turbántekercs díszítéssel Dédes-Pallos lelőhelyen a Kyjatice kultúrából.⁷ A középkori vár melletti barlangból is kerültek kora vaskori cserepek a Magyar Nemzeti Múzeumba.⁸

A Verepce-várat mélyen a Bükk hegységben alakították ki, védelmi rendeltetését nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Lovasai portyázással vigyázhatták és ellenőrzésük alatt tarthatták észak felé a Bán völgyét, s természetesen a *vaslelőhelyeket*. A Bán patak völgyében a salaklelőhelyeket Dobosy László összegyűjtötte.⁹ A korai vaskorban a földvár egykori lakói a vártól 10–15 km-re az Upponyi-hegységbe juthattak, ahol mai ismereteink szerint bányászhattak vasat.¹⁰ Északabbra, Rudabánya környékén, mint tudjuk, fedőréteg nélkül, a felszínen hozzájuthattak a vashoz.¹¹ A szállítás igavonó állatokkal, szekérrel ebben a korban megoldható volt.

1 Nováki Gy.–Sándorfi Gy., 1992. 12–13. 7. kép

2 D. Matuz E.–Nováki Gy., 2002. 10.

3 Nováki Gy. 1988. 5. kép

4 Nováki Gy., 1988. 89.

5 Hellebrandt M., 1991. 27.

6 Kemenczei T., 1964. 34. IV.t.15.

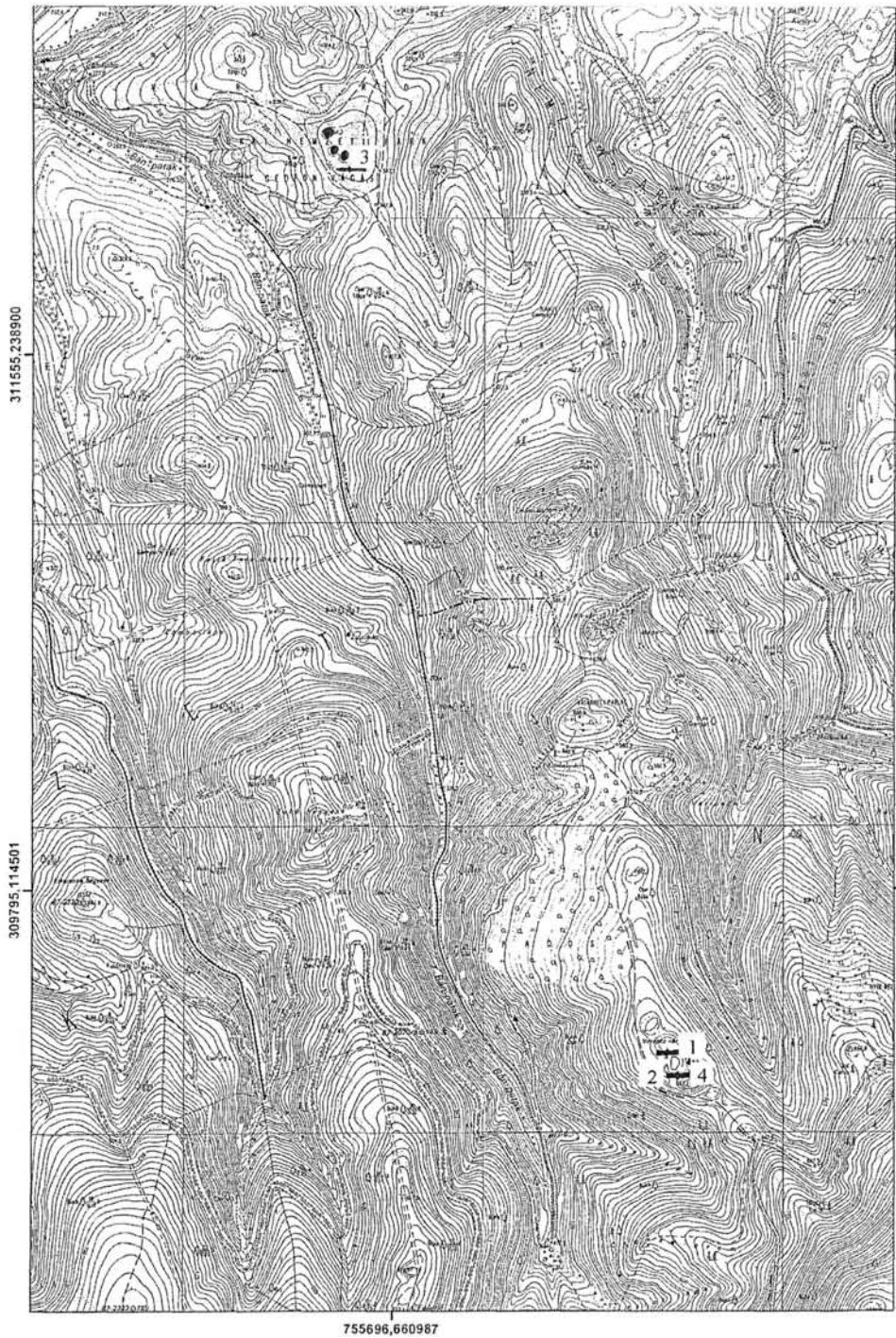
7 Kemenczei T., 1984. 129.

8 Kemenczei T., 1970. 24.; MNM cserépleltár 37/1941.

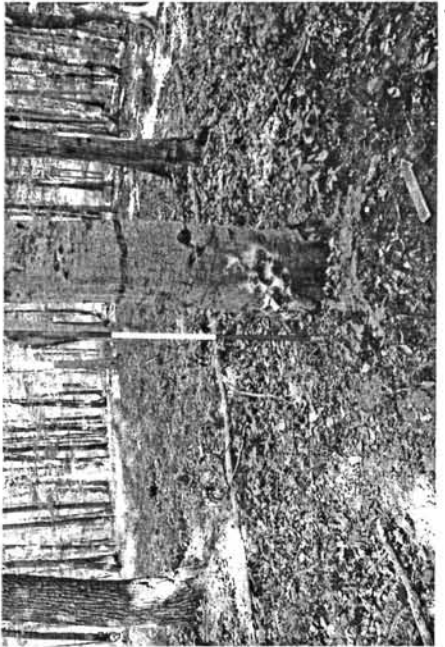
9 Dobosy L., 1973. 69–75.

10 Gömöri J., 2000. 262.

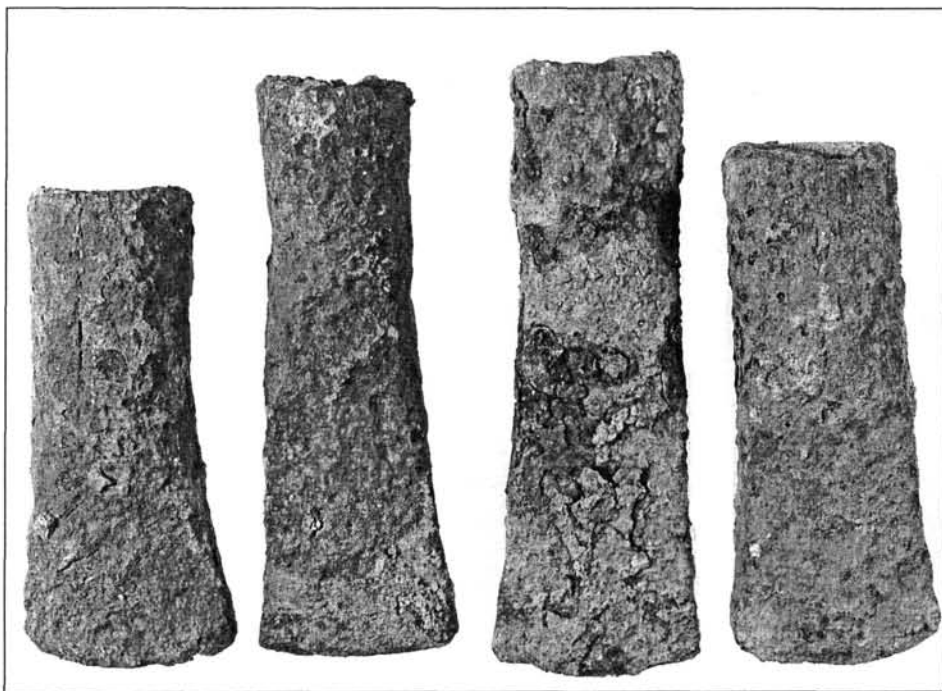
11 Kalicz N., 1957. 5–6.; Hellebrandt M., 2004. 110.

1. kép. A Verepce-vár térképe

2. kép. 1.3. A vasbalták a találáskor. 2. A kirabolt halomsír. 4. Vasrögök a fa tövében
Balogh Marcell felvétele

3. kép. Vasbalták, 3.1.4.2. számú. Kulcsár Géza felvétele

A leletanyag leírása

2004. július 19-én gyűjtött leletek Ltsz. 99.26.1–18.

– Vasbalta (3. kép 2., 4. kép 1.). Hosszabb, kissé ívelt oldalú, egyik sarka leütött, éle egyenes. A nyéllyuk nyílása ovális, kifelé az oldalfalig kissé szélesedik. A nyéllyuk 6 cm mély, oldalfalai szűkülnek, alja egyenes. A balta hossza 15,7 cm. Súlya 0,59 kg.

– Vasbalta (3. kép 4., 4. kép 2.). Zömök alakú. Oldalfalai alig szélesednek, csak az él felé látványosabb. Éle kissé ívelt, csorba. Nyéllyuk ovális nyílású, belső falai szűkülnek, alja egyenes, mélysége 5,7 cm. Hátoldalán a nyéltok összekalapálásánál látható vonal alakult. A balta hossza 14 cm. Súlya 0,63 kg.

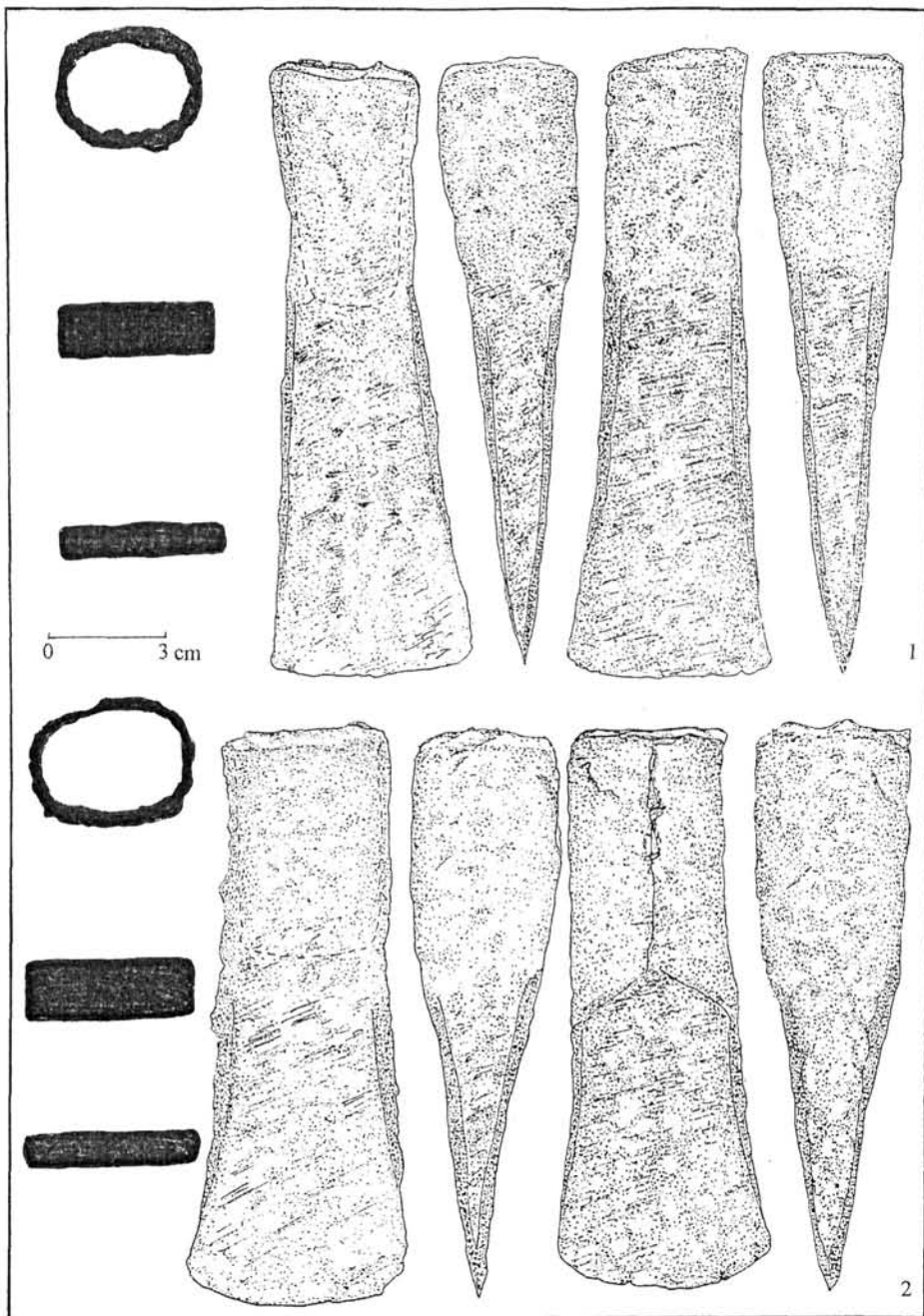
– Vasbalta (3. kép 1.; 5. kép 2.). Zömök testű, ívelt oldalú, éle is kissé ívelt vonalú, de csorba. A nyéllyuk ovális nyílású, falai lefelé szűkülnek, alja egyenes, mélysége 5,3 cm. A balta hossza 12,9 cm. Súlya 0,52 kg.

– Vasbalta (3. kép 3.; 5. kép 1.). Hosszúkás alakú, ívelt oldalú, kissé ívelő éle csorba. A nyéllyuk ovális nyílású, oldalfalai lefelé szűkülnek, alja egyenes, mélysége 6,1 cm. A balta hossza 16,7 cm. Súlya 0,705 kg.

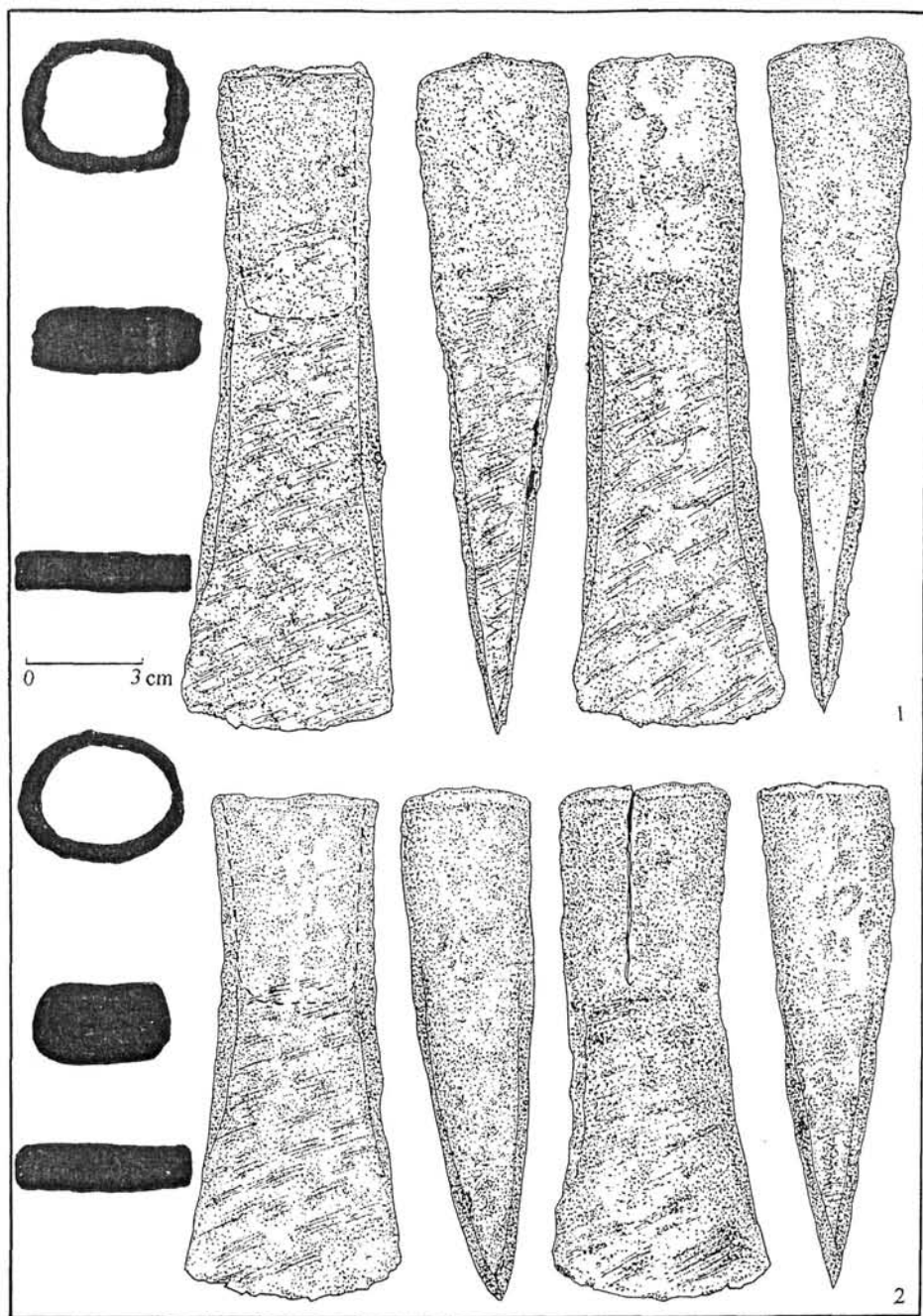
– Vasbalta (6. kép 2.). Zömök alakú, oldalfalai íveltek. Éle is ívelt volt, most csorba. A nyéllyuk ovális nyílású, oldalfalai kissé szűkülnek, alja egyenes, mélysége 6,3 cm. A balta hossza 14,8 cm. Súlya 0,63 kg. Ez a darab a Kohászati Múzeum tulajdona, Barta Zsoltnál van letétben.

– Vasrög. Egyik oldala viszonylag egyenes, pereme van a hosszabbik szélén, s az egyik széle is viszonylag sima. H: 9,8 cm. Súlya 1,21 kg.

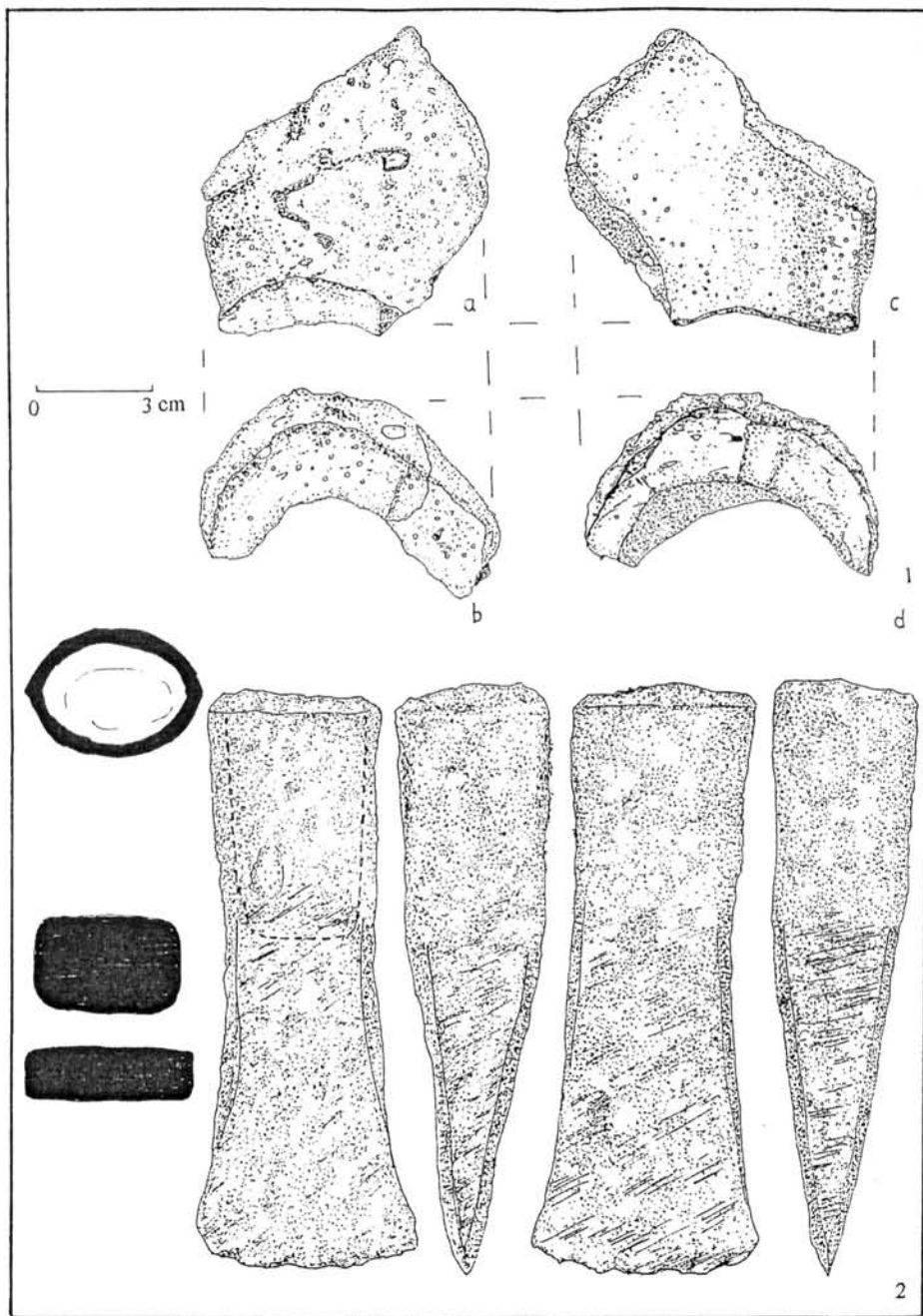
– Vasrög. Hosszúkás darab, egyik oldala viszonylag sima. H: 9,3 cm. Súlya 1,42 kg.

4. kép. 1.2. vasbalta
A szerző rajza

5. kép. 4.3. vasbalta
A szerző rajza

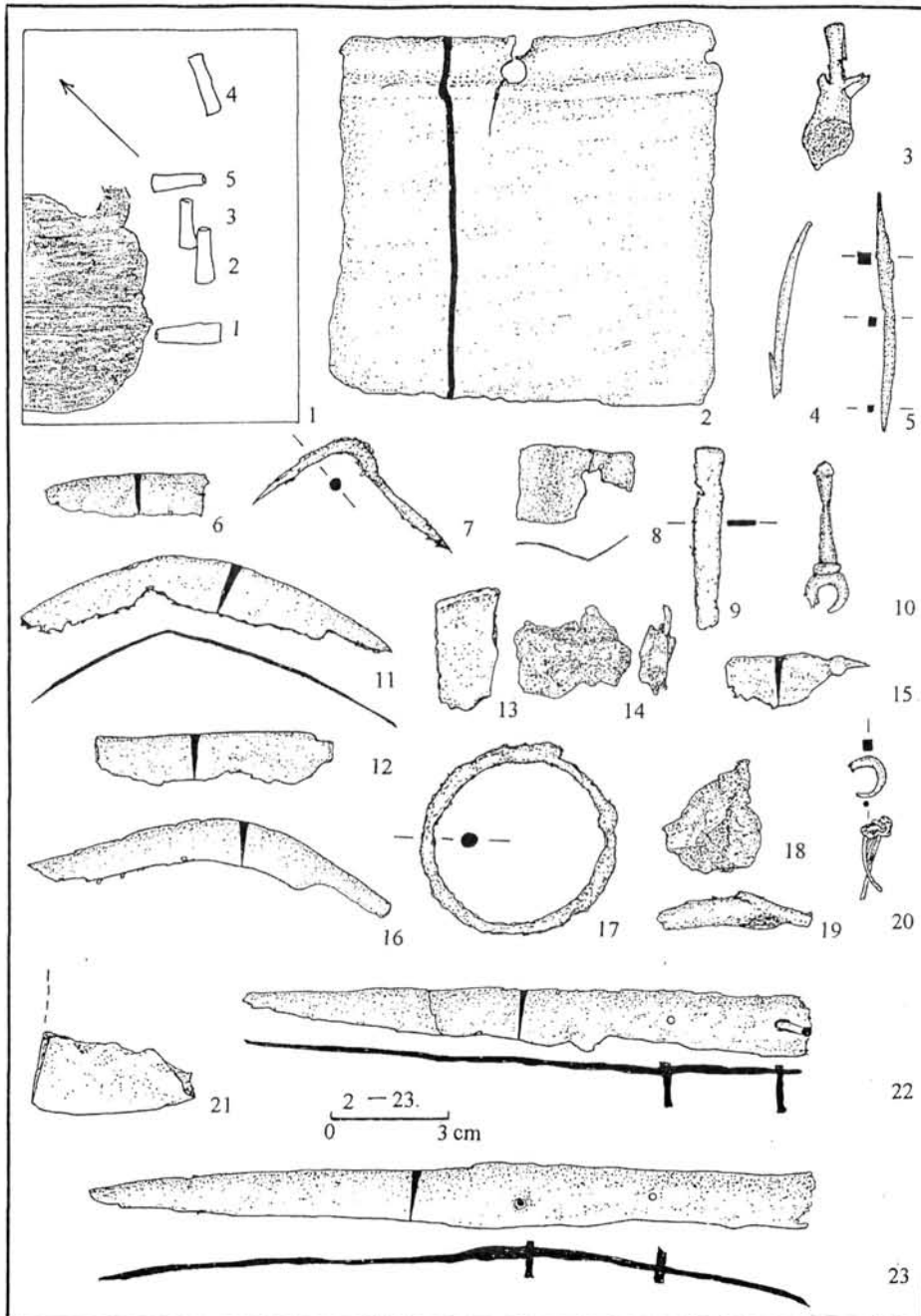
6. kép. 1. Agyagfújtató töredéke; 2. 5. számú vasbalta
A szerző rajza

7. kép. Nagy Dezső a fémkeresővel, jobbra Barta Zsolt és Saléti György
A szerző felvétele

- Vasrög. Körülbelül négyszögletes darab. Egyik oldala viszonylag sima, körülbelül 6,5 cm vastag, lukacsos, nehéz rög. H: 5,4 cm. Súly 1,68 kg.
- Vasrög. Egyik oldala lapos, a többi lukacsos. H: 8 cm. Súly 1,41 kg.
- Vasrög. Egyik oldala viszonylag sima, a többi rögös. H: 12,9 cm. Súly 1,39 kg.
- Vasrög. Egyik fele viszonylag egyenes, a többi rögös. H: 9,2 cm. Súly 1,19 kg.
- Vasrög. Egyik felülete hozzávetőlegesen egyenes, a többi rögös. H: 8,9 cm. Súly 1,09 kg.
- Vasrög. Körülbelül háromszög alakú, két sima felülete van. H: 9 cm. Súly 0,65 kg.
- Vasrög. Hosszúkás alakú darab. H: 10,5 cm. Súly 1,365 kg.
- Vasrög. Alaktalan példány. H: 9,6 cm. Súly 1,06 kg.
- Vasrög. Hosszúkás, lukacsos, egyik felülete viszonylag egyenes, H: 9,7 cm. Súly 1,155 kg.
- Vasrög. Egyik fele sima, a többi rögös felület. H: 8,6 cm. Súly 1,26 kg.
- Vasrög. Kör alakú, csomós, lukacsos darab. Átm.: 10 x 12 cm. Súly 1,72 kg.
- Vasrög. Egyik fele viszonylag egyenes, a többi rögös, lukacsos. H: 9,5 cm. Súly 1,24 kg.

2004. szeptember 9-én Nagy Dezső fémkeresővel kutatta át a területet (7. kép). Ásatást nem végeztünk, csak a vastag avarban, a felszíntől körülbelül 10–15 cm-re levő tárgyakat jelezte a műszer, ezeket spakliztuk ki. A talált leletek leltári száma 99.26.19–115. A vasbalta lelettől nyugatra került elő a

8. kép. 1. A vasbalták helye, 2-23. A fémkeresővel talált leletek
A szerző rajza

– Bronzlemez (8. kép 2.), mely megközelítően négyszögletes alakú. Felső részén 1,5 cm szélesen kissé domborított, s ezen egy teljes kör alakú áttörés van, majd ettől 4,5 cm-re a szélén egy fél áttörés látszik. Hossza 9,7 cm, szélessége 9,1 cm.

A Verepce-bérc délkeleti szélétől, azaz a Kőhajigálótól északra kerültek elő az alábbi tárgyak:

– Vaskés (8. kép 15.). Kisméretű, széles pengéjű a kés a markolathoz közel, majd a csúcsa felé gyorsan keskenyedik. A nyéltüskén kerek megvastagodás látszik, ez gomb lehetett, csúcsa hiányzik. H: 3,6 cm.

– Vaskés (8. kép 12.). Penge szinte egyenes hátú töredéke, a csúcsa hiányzik, a nyéltüske indítása látszik. H: 6,2 cm.

– Vaskés (8. kép 16.). Domborúan ívelt hátú kés a nyél lemezével. Egyik oldala lapos, a másik domború, plasztikus. H: 9,1 cm.

– Vasrög (8. kép 18.). Alaktalan. H: 3,2 cm.

– Vasár (8. kép 5.). Négyszögletes átmetszetű, egyik vége felé vastagodik, majd csúcsba keskenyedik mindkét vége. H: 6,3 cm.

– Vastöredék (8. kép 19.). Ívelő, felismerhetetlen darab. H: 4,1 cm.

– Vasfonadék és hiányos vaskarika (8. kép 20.). Karika átm.: 1,4 cm, vas fonadék H: 2,4 cm.

A Verepce-tetőn került elő egy hosszúkás alakú, téglalap átmetszetű vaslemez (8. kép 9.). Kovácsolt, viszonylag nehéz darab. H: 4,7 cm. Ez és az alábbi két kés kora bizonytalan.

A Vásárhely-parlaga, Várpada alsó terasza, nyugati oldal területén került elő egy vaskés (8. kép 23.). A kés egyenes hátú, nyele két szegecslyukkal áttört, mindkét szegecs megvan. H: 18,6 cm. A magassági pont környékén került elő a másik vaskés (8. kép 22.). Pengerésze egyenes hátú, nyele két szegecslyukkal áttört, a szegecsek benne vannak. Pengerésze törött. H: 14,9 cm.

A földvár nyugati részét Padosnak nevezik, ez a 19/A erdőrészlet. Itt az alábbi leleteket gyűjtöttük:

– Vasár (8. kép 7.). Mindkét vége csúcsba szűkül, középen kerek átmetszetű, görbült darab. H: 7 cm.

– Vaskarika (8. kép 17.). Erősen korrodált, egyenetlen vastagságú, kovácsolt tárgy. Átm.: 4,9 x 5,2 cm.

– Vaskés (8. kép 11.). Ívelt hátú vaskés elhegyesedő végű nyéltüskével. H: 9,8 cm.

– Vasbaltatöredék (8. kép 21.). Ívelő élének és alul kissé szélesedő alakú baltának része. H: 3,9 cm.

– Bronztárgy (8. kép 3.). Nyeles, deformált kis bronztöredék. H: 3,5 cm.

– Vasdarab (8. kép 4.). Hosszúkás, kissé ívelő vasdarab. H: 4,6 cm.

– Vasrög (8. kép 14.). Egyik oldala egyenes, a felső része vaskos, egyenetlen. H: 3,1 cm.

– Vastárgy (8. kép 13.). Lapos, nehéz vasdarab. H: 3,1 cm.

Mályinka községhatárnál, a magassági pont környékén kerültek elő az alábbiak:

– Vaskéstöredék (8. kép 6.). Kissé ívelő hátú kés töredéke. H: 3,9 cm.

– Vaslemez (8. kép 8.). Lapos anyagú, kissé domborodó formájú lemeztöredék. Sz: 2,2 cm.

– Csüngő (8. kép 10.). Egyik vége kissé kiszélesedik, kúpos gomb alakba, majd a szára szűkül, ezt követően ismét szélesedik, és kis vízszintes borda után lapos karikában végződik, mely hiányos. H: 3,6 cm.

Településre utaló kerámiákat a Kőhajigálónak nevezett legdélebbi ponttól végig a Verepce-bércen, Vásárhely-parlagán, a Padoson, s az erdei földút mindkét oldalán lehet találni, ahogy folytatjuk az utat Dédes vára felé. A Verepce-vár déli részén több őrlőkövet gyűjtöttünk. A bemutatott leletek (Ltsz. 99.26.81. 88. 69. 98. 70. 71. 68. 67. 44. 43. 61. 115. 111.) a következők:

– Szélesen kihajló peremű edény peremrésze és ívelő nyakrésze (9. kép 1.). A perem széle felé az edényfal elkeskenyedik. Kívül téglavörös, belül világosszürke, törésfelülete sötétszürke. Peremhossz: 2,1 cm.

– Világosbarna, szemcsés anyagú oldaltöredék (9. kép 2.), lapos bütyökdiszkekkel. Törésfelülete sötétszürke. H: 6,6 cm.

– Cserépedény perem- és faltöredéke fülindítással (9. kép 3.). Perem H: 3,9 cm, fül sz.: 2 cm.

– Edény peremtöredéke (9. kép 4.). A perem a nyakrésszel együtt kifelé ível, közben megvastagodik az edényfal, majd a perem széle felé keskenyedik, és végül legömbölyített. Szürke, kavicszemcsés. Peremhossz: 3,2 cm.

– Fazék perem- és faltöredéke (9. kép 5.). A peremrész egyenesen levágott. Oldalfalán egy széles alapú bütyök van. Világosbarna, szemcsés anyagú, belül kormos. Peremhossz: 4,4 cm.

– Oldaltöredék (9. kép 6.). Felülete árkolt díszű. Kívül világosbarna, törésfelülete szürke. H: 5,4 cm.

– Cserép (9. kép 7.). Edény vállának töredéke, hasánál az edényfal megvastagodik és kijjebb ugrik. Fekete. H: 3,4 cm.

– Táltöredék (9. kép 8.). Peremrésze lekerekített, lejjebb kissé megvastagodik az edényfal, alja felé szűkül a tál. A peremrész enyhén hullámos tetejű. Kívül világosbarna, belül fekete, kormos. Peremhossz: 8,7 cm.

– Cserép (9. kép 9.). Kannelurázott felületű fekete edény oldaltöredéke. H: 4,9 cm.

– Cserép (9. kép 10.). Edény aljából alakított, ívben lekerekített darab. Az edény külső fele sárgás-vöröses, törésfelülete szürke. H: 5,6 cm.

– Orsókarika (9. kép 12.). Kettőskónikus, de lapos. Átm.: 3,2 cm.

– Őrlőkő (9. kép 11.). Nagyjából egyenletes, 5,8 cm vastagságú darab. Alsó és felső felülete sima, az egyik felülete egyenletesebb. H: 11,8 cm.

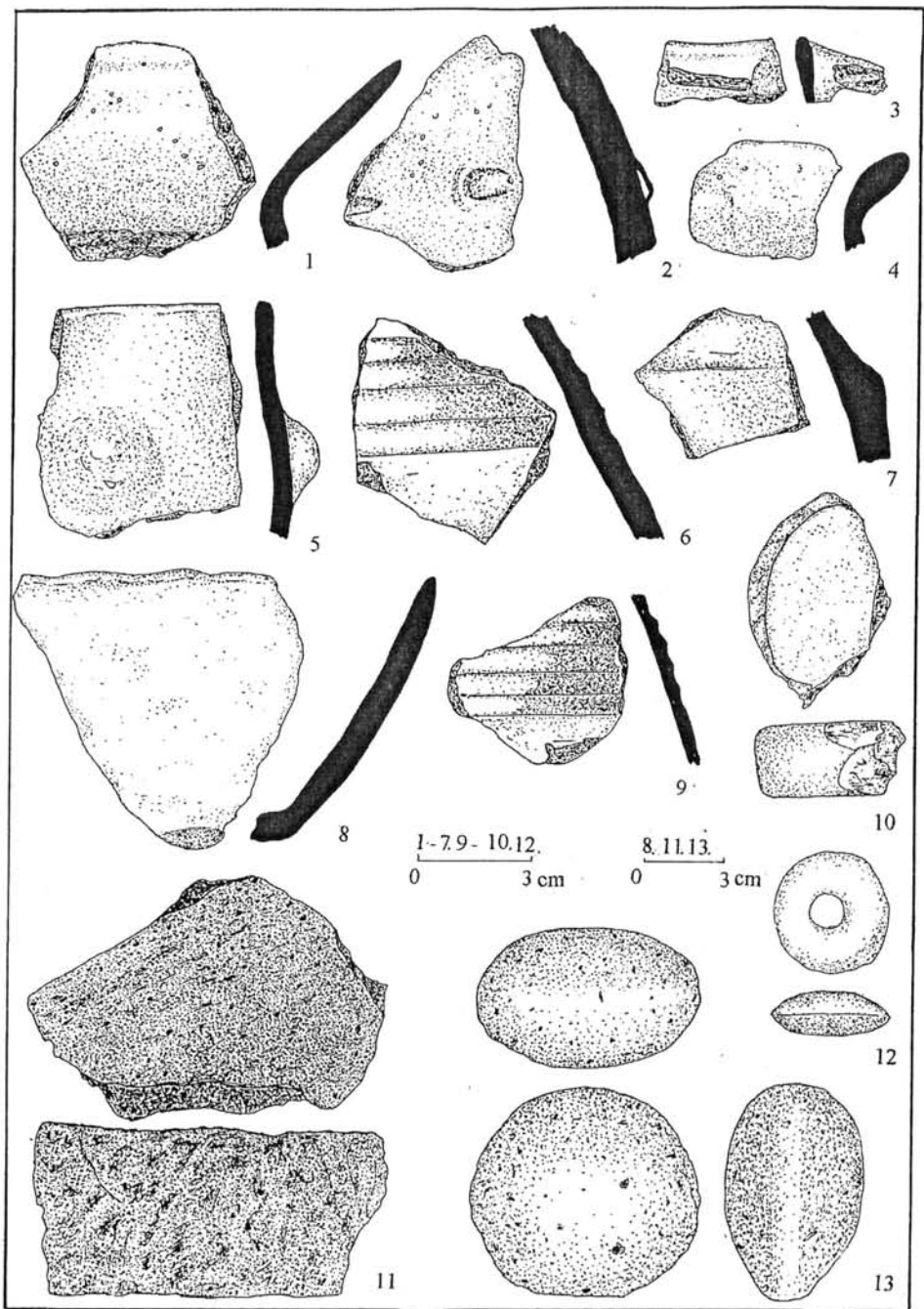
– Kavics (9. kép 13.). Folyó görgette kavics, de láthatóan kopott. H: 7,7 cm. Súly 0,45 kg. A Kőhajigálótól északra került elő.

A Verepce-vár délkeleti végénél, a sánc belső felén (1. kép 4. jelzés) figyelemre méltó tárgyakat talált Barta László és Barta Zsolt, melyeket¹² a múzeumnak ajándékoztak. 2006. november 10-én a leletbejelentőkkel megtekintettem a helyszínt. Égett köveket találtunk, majd nyugatra a Kőhajigálónál folyami kavicsokat, és a nyugati részen őrlőkő végének töredékét.¹³ A délkeleti részen, a sánc belső falába mélyítve két nagyobb, körülbelül 2 x 3 méteres gödör látható, ezeknél kerültek elő a példaként bemutatott darabok:¹⁴

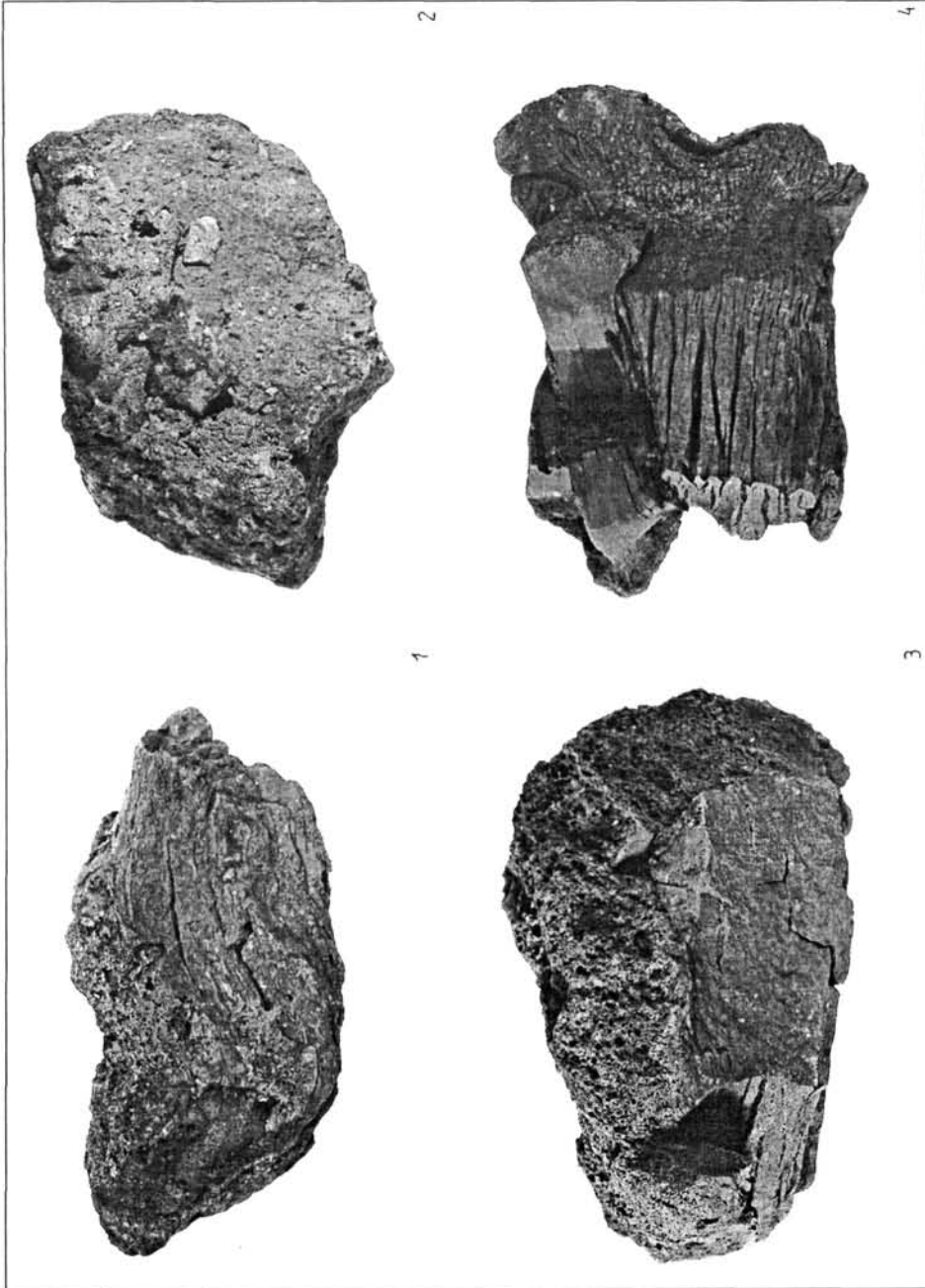
12 Herman Ottó Múzeum Ltsz. 99.40.1–11.

13 Herman Ottó Múzeum Ltsz. 99.40.12–20.

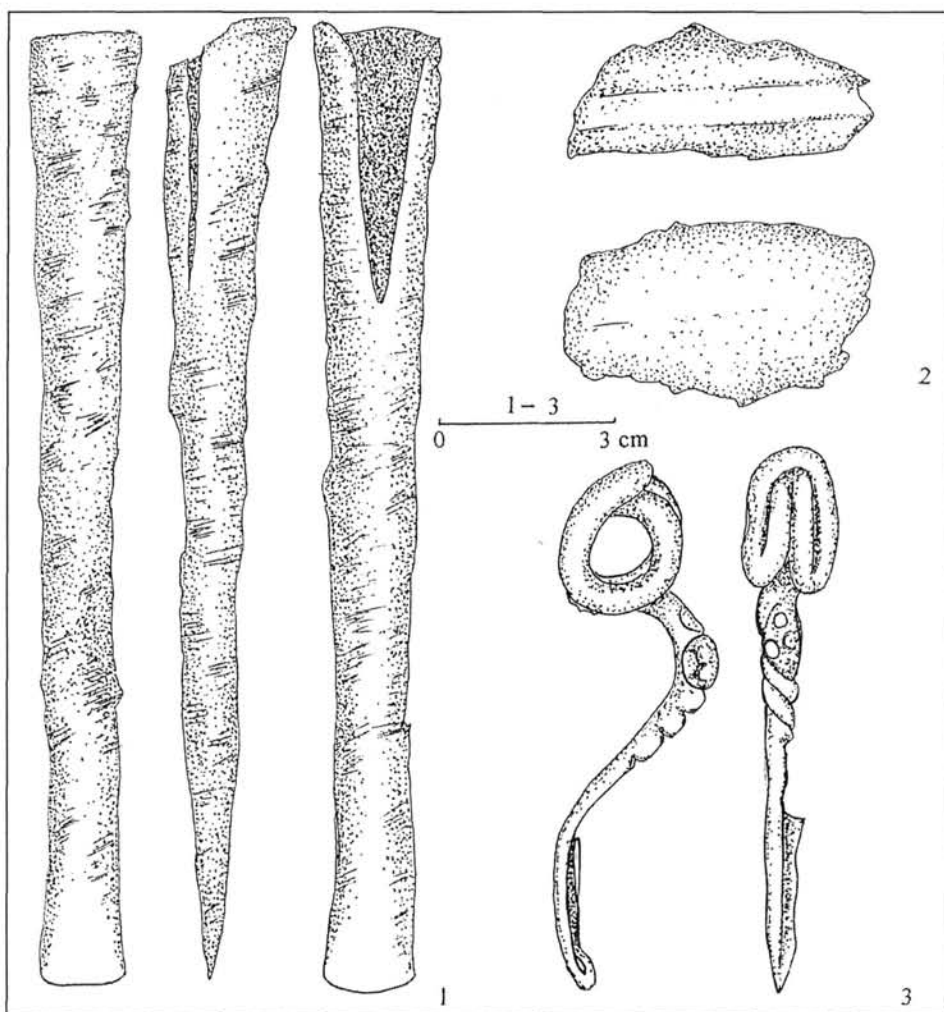
14 Herman Ottó Múzeum Ltsz. 99.40.1–11.

9. kép. A Verepce-várban gyűjtött leletek
A szerző rajza

10. kép. 1.3–4. Égett kövek; 2. A fűjtató teteje
Kulcsár Géza felvétele

11. kép. Leletek a Verepce-várból
Regős József gyűjtése. A szerző rajza

Hosszúkás kőzetdarab (10. kép 1.). Ívelő vonalban repedt a hőtől, tetején habosra égett anyag van. A kőzet vörösesbarna, a habos rész szürke. H: 12,2 cm, legnagyobb szélessége 6,6 cm. Könnyű.

– Valószínű, hogy fűjtató töredéke (6. kép 1.; 10. kép 2.). Ívelő, átlag 2 cm vastag csőszerű agyagtárgy része, melynek belső felülete sima az égés ellenére, külső, átégett felülete a hőtől lazább, kis kövek tapadtak bele. Szürke, samottszerű. H: 6,9 cm, Sz: 6,8 cm.

– Égett kő (10. kép 3.). Vörösesbarnára égett, repedezett kő, melynek tetején szürke, habosra égett rész van. H: 7,1 cm, Sz: 4,5 cm.

– Égett kő (10. kép 4.). Lemezesre égett, barnásvörös, helyenként szürke kő. H: 8,1 cm.

12. kép. A Londonban őrzött dombormű.
A várvédők köveket dobnak az ostromlókra

– Két darab vörösbarnára égett kő, lemezesen szétnyílnak. H: 7 cm, Sz: 3 cm; H: 8,9 cm, Sz: 4,3 cm.

– Két darab égett kő. Egyik fele habosra, feketére égett, lemezesen szétnyíló, a másik vöröses, palásan szétnyíló. H: 5 cm, Sz: 4,2 cm; H: 6,2 cm, Sz: 3,2 cm.

– Kőzet. Vörösbarna, palásan szétnyíló, egyik sarka hólyagos, habos. H: 3,4 cm, Sz: 2,3 cm.

A salaklelőhely pontos helye Barta Zsolt műszeres mérése szerint N 48°7.046' E 20°28.827'.

– Őrlőkő töredéke. A teljes őrlőkő végének része, mely nagyjából faragott, egyengetett szélű, vastagsága egyenletes. H: 6,4 cm, Sz: 15,2 cm, V: 5,3 cm.

– Kő. Könnyen kézbe vehető, helyi idegen anyag. Átm.: 5,3 x 6,8 cm. Súly 0,16 kg.

– Kő. Ovális alakú, lapos, laza szerkezetű. Átm.: 6,4 x 8 cm. Súly 0,19 kg.

– Kő. Nagyjából kör alakú, zömök. Átm.: 4,8 x 5 cm. Súly 0,125 kg.

– Kő. Folyami kavics, világos színű. Átm.: 5 x 6,8 cm. V: 3,6 cm átlag. Súly 0,22 kg.

– Kavics. Folyami kavics, fekete, hosszúkás alakú, töredék. H: 10 cm, Sz: 4,3 cm. Súly 0,31 kg.

A Verepce-vár területéről Regös József három vastárgyat és cserepeket adott át a HOM régészeti gyűjteményének, ezek a következők:¹⁵

– Vasfibula (11. kép 3.). Felsőhúros, kétoldali rugószerkezete van, felmagasodó hátán plasztikus díszítés nyomai látszanak. Lába elkalapált, behajlított, és ebből alakították ki a tűtartót. Tüje hiányzik. H: 9,1 cm.

– Vasrög (11. kép 2.). Hosszúkás alakú. H: 5,3 cm, Sz: 3 cm.

– Vasvéső (11. kép 1.). Tokos. H: 15,8 cm. Élének hossza 1,6 cm. Ezt a darabot Regös József 2007. márciusában találta az északi lejtő mentén, az úttól kelet felé, körülbelül 50 méterre a lejtő közepe táján.

– Cserepek. Jellegtelen, szemcsés anyagú, világosbarna, kézzel formált töredékek. Egy ívelő darabon kis perem látszik. 9 darab. H: 1,8 – 13,2 cm.

Miskolc-Kőlyuk I.-barlang (14. kép) leletei

Tokos vas baltát és ívelt hátú vaskést talált 1999-ben Regös József a barlangban, melyeket a Herman Ottó Múzeumnak ajándékozott orsókarikával és cserepekkel együtt,¹⁶ ezek a következők:

– Vasbalta, tokos (15. kép). Oldalai enyhén ívelték, csak a kissé ívelt éléhez közel szélesednek ki. A tok nyílása megközelítően ovális, de inkább lekerekített sarkú téglalap, átm.: 4,6 x 3,3 cm. A tok oldalfalai lefelé kissé szűkülnek, alja egyenes, mélysége 6,8 cm. A tok hosszanti részénél körülbelül háromszög alakban hiányos. A balta rozsdás, felülete feltáskásodott, de így is érzékelhető, hogy az ép, hiánytalan felülete hosszában végig egyenesebb, hasonlóan a Verepce-várban találtakhoz. A balta H: 11,8 cm, élének szélessége 6,3 cm. Súly 0,42 kg. Az Őriásterem felé átvezető résztől néhány méterrel feljebb találta Regös József az Első teremben, a késsel és az őrlőkötőredékkel (14. kép 1.).

– Ívelt hátú kés (16. kép 1.). Csúcsa korrodált, nyéltüskéje tompa végű. H: 12 cm.

– Fekete edény töredéke (16. kép 2.). Nyak- és vállrész, élesen profilált hasrész, melyen két bebökődés van. Kívül simított felületű. H: 3,7 cm.

– Orsókarika (16. kép 4.), mely lényegében középen kilukasztott cserép körülbelül fél darabja. Kívül téglaszínű, törésfelülete fekete. Átm.: 4,7 cm.

– Cseréptál töredéke (16. kép 3.). Rövid nyakkal együtt a peremrész felé az edényfal elkeskenyedik, és végül kifelé ível. Válla élesen profilált, és páros bütykök vannak rajta. Kívül-belül fekete, kívül fényezett. Peremhossz 7,8 cm. A barlang „Sírkamra” részében gyűjtötte az ajándékozó, a Kovás átjáró mellett.

– Őrlőkő töredéke, azaz egyik eldolgozott vége és hosszanti folytatása. Hiányos, vastagsága egyenletes, mint a Verepce-várban találtaké. Helyenként fekete, égett. H: 16 cm, Sz: 16,6 cm, V: 4 cm. Ezt a darabot 2001. 06. 06-án gyűjtötte Regös József.

A kerámia leletanyag a Kyjatice kultúra hagyatéka. A kultúrát összefoglaló tanulmányában Kemenczei Tibor közölte a HOM gyűjteményében levő, és a Kőlyuk I. barlangban talált leleteket, ezek leltári száma 53.605.1–614.3., 65.28.1., 65.30.1–5.¹⁷ A publikáció illetve az anyaggyűjtés lezárását követő időben szórványleletként kerültek a HOM gyűjteményébe leltári szám szerint a következők: 76.24.40–43. Gonda Gyula ajándéka, 1976.; 79.38.1–3. Istvánffy György numizmatikus gyűjtése 1959-ből.; 82.7.1–2.

¹⁵ Herman Ottó Múzeum Ltsz. 99.44.1–4.

¹⁶ Herman Ottó Múzeum Ltsz. 99.42.1–25.

¹⁷ *Kemenczei T.*, 1970. 23. XII–XIII. t., XXI. t. 7., 2. kép 2.; *Kemenczei T.*, 1984. 132. CVII. 1–9.11.

Lénárt László geológus, barlangász gyűjtése; 87.6.1–14. Zámorszky Andor gyűjtése 1983–1984-ben. Ebből az újabb anyagból az alábbi, jellegzetesebb darabokat mutatjuk be:

– Cseréptál töredéke (16. kép 5.). Nyaka ívelt, peremmel együtt kihajlik, válla élesen profilált. Belül matt fekete, kívül barna és kormos. Peremhossz: 4 cm. Ltsz. 76.24.43.

– Cserép (16. kép 6.). Edény kissé ívelő, vastagabb falú oldaltöredéke. A perem felül lekerekített, pH: 3 cm. Ltsz. 87.6.13.

– Edénytöredék (16. kép 7.). Nyaka szinte hengeres, pereme szélénél az edényfal keskenyedik, vállánál erőteljesen kiszélesedik. Világosbarna, simított felületű. H: 7,4 cm. Ltsz. 76.24.40.

– Pityke (16. kép 8.). Bronz. Alakja nem egészen szabályos kör, domború felületű. Homorú alján a fül két kis csonkja látszik. Átm.: 1,9 cm. Ltsz. 79.38.2.

– Cserép (16. kép 9.). Nyaka rövid ívben kifelé tart a peremmel együtt. Hasánál az edény kiszélesedik és az edényfal megvastagodik. Szürkésbarna. Perem H: 3,2 cm. Ltsz. 87.6.5.

– Fenőkö (16. kép 10.). Hosszúkás alakú, végei elkeskenyednek, átmetszete lekerekített sarkú, háromszög alakú, egyik hosszanti oldala egyenes, a másik kettő kissé domború. Ltsz. 87.6.14.

– Táltöredék (16. kép 11.). Behúzott peremű, az edényfal a perem belső felén, azaz befelé megduzzad. Kívül barna, belül fekete. Perem H: 6 cm. Ltsz. 87.6.5.

– Cserép (16. kép 12.). Vastag falú edény töredéke egy nagy sérült bütyökfogóval. Kívül-belül világosbarna, törésfelülete szürke. H: 5 cm. Ltsz. 87.6.11.

– Cserép. Kívül fekete, kannelurázott két darab töredék. H: 2,7 cm, 3,7 cm. Ltsz. 82.7.1.

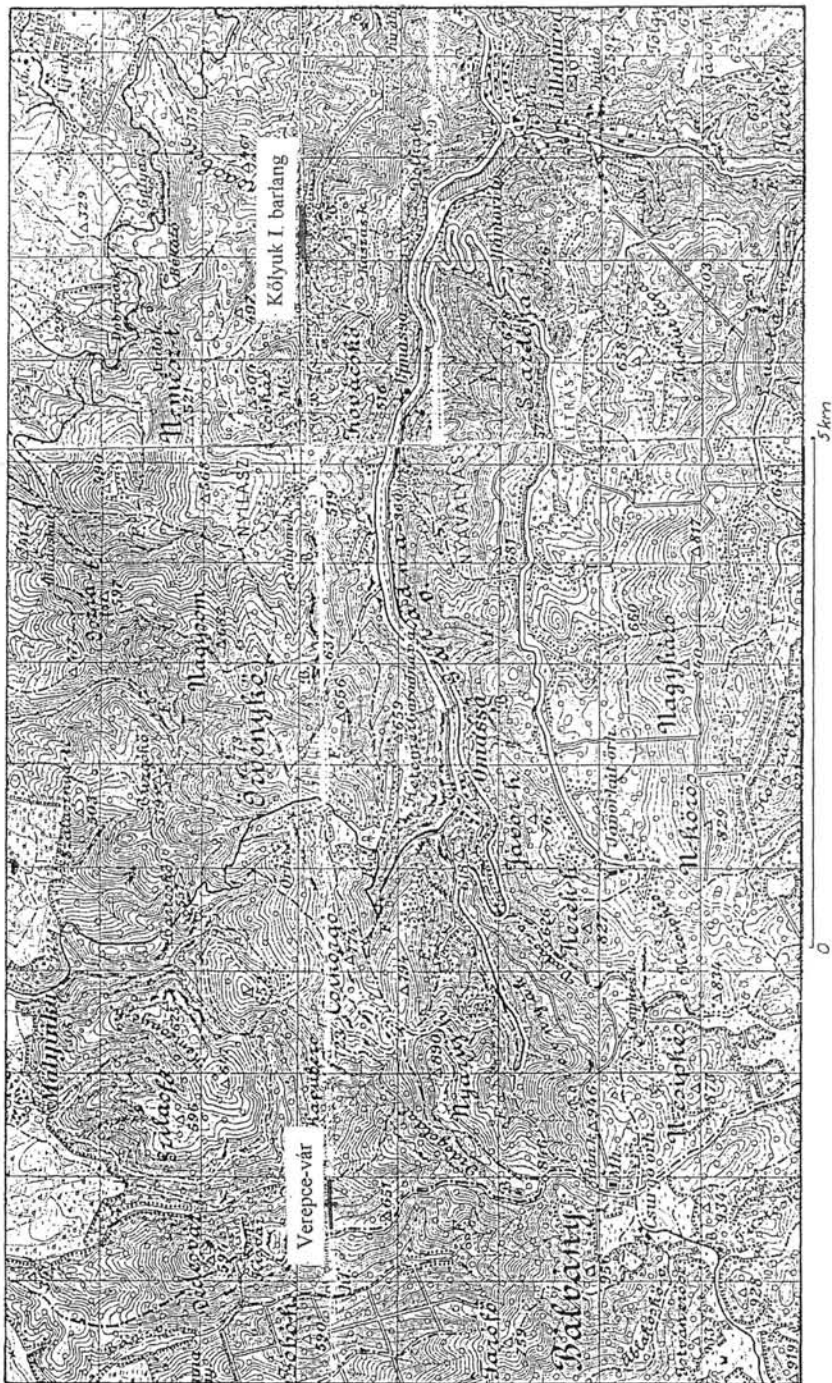
– Cserép. Vékony falú edény oldaltöredéke. Kívül sima fekete, belül barna. H: 2,5 cm. Ltsz. 82.7.2.

2007. 04. 17-én felkerestük a Kőlyuk I.-barlangot. A bejáráson részt vett Barta Zsolt és Ferenczy Gergely, a Bükk Nemzeti Park munkatársai, valamint Regös József barlangász, szilvásváradi lakos, aki megmutatta az általa gyűjtött leletek találási helyét. A barlangban szinte nincs ép felület, mindenhol szabálytalan árkok, gödrök, túrások nehezítik a lépést. Regös József tájékoztatása szerint az utóbbi években főleg barlangi állatcsontot kerestek a fosztogatók. Tudjuk, hogy a barlang a múltban nem volt lezárva, s ha le is zárták, a zárat feltörték, esetleg felrobbantották. A 20. század közepétől sok bolygatásnak volt kitéve az üreg. Tóth Lajos kohómérnök elbeszélése szerint kamaszkorukban, azaz kb. 60 éve rendszeresen jártak a barlangban, többször ott is aludtak, másnap onnan mentek tovább. A barlangot jelenleg vasrudakból álló szerkezet és zár védi. A Kőlyuk I.-barlang állapotfelmérését 2004. december 6. keltezéssel Regös József elvégezte.¹⁸

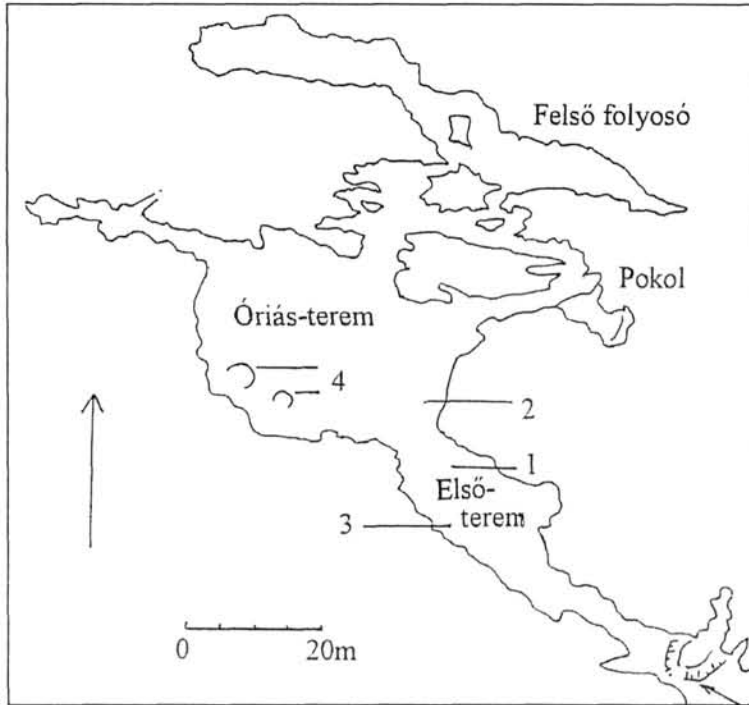
Jelentéséhez csatolt egy barlang alaprajzot, melyet lényegében Vértes László rajzának¹⁹ felhasználásával, ugyanabban a léptékben készített Kárpát József 1983-ban, majd ezt pontosította Regös József 2003-ban. Bejelölte a fontosabb leleteket és objektumokat, illetve a bolygatásokat. Ez utóbbi rajz alapján húztam ki a barlang körvonalát (14. kép), beszámoltam a régészeti leletek találási helyét, így 1. Vasbalta és ívelt hátú kés. 2. Beásás cserepekkel. 3. Őrlőkötőredék. 4. Cölöpnyomok.

¹⁸ Herman Ottó Múzeum Adattár Ltsz. 4155–07.

¹⁹ *Vértes L.*, 1965. 36. ábra. 179–181. Bejárat az L. fotótáblán van, azóta nem változott.

13. kép. A Vrepsce-vár és a Kolyuk I.-barlang a térképen

14. kép. A Kőlyuk I.-barlang alaprajza

A leletek értékelése

Balták

A Verepce-vár vasbaltái tehát 12,9–16,7 cm hosszúak, súlyuk 0,52–0,705 kg között váltakozik. A Kőlyuk I.-barlang baltája 11,8 cm hosszú, súlya 0,42 kg. Hasonló nagyméretű vasbalta került elő az 1880-as években Doba községtől fél km-re északra, egy kb. 100 m átmérőjű halomból, ahol a sírt kőlapok fedték. Sajnos, a feltárást, illetve a leletek kiásását a halmot szétbontó munkások végezték, mindent kirámoltak, Klein Károly írása szerint két mázsa cserép került ki ugyaninnen.²⁰ A vaseszközök Száraz Antal feltételezése szerint több sírhoz tartoztak. A Verepce-vár baltáihoz hasonló²¹ balta oldalfalai az él felé szélesednek, nyéllyukas, és a nyéllyuk nyílása majdnem négyzetes, hossza a méretarányos rajz alapján 17,4 cm. Ugyanezt a rajzos táblát átvette a Gallus–Horváth szerzőpár 1939-ben megjelent könyvébe Nagysomlyóhegy környéki sírleletként,²² melyet a Hallstatt C-be sorolt, azaz a Kr. e. 7. századra datált. Vasleletekből ismerünk még hasonló baltákat, így Plavecké Podhradie (Malacka/Malacky, Szlovákia) területéről, az ún. kelta várból,²³ Zemplénből (Zemplín, Szlovákia) tudunk például egy 9,6 cm és egy 16 cm

20 Darnay K.–Klein K.–Szász A., 1895. 320.

21 Darnay K.–Klein K.–Szász A., 1895. II. t. 4.

22 Gallus S.–Horváth T., 1939. LXIII. t. 129.

23 Paulik J.–Tomčíková K., 2005. 85–122.; Pieta K., 2003. 19.

hosszú baltáról.²⁴ Alsómislyén (Nižná Myšľa, Szlovákia) is kerültek elő 1928-ban, vasleletben balták, ezek hossza 11,25 cm és 16,5 cm, a töredék 10 cm-es. A leletanyagot az újabb kutatás a Hallstatt D₃-tól a Hallstatt D/La Tène A fokozatra, abszolút időben a Kr. e. 5–4. századra datálta.²⁵ A kelta korban sírleletként és telepeken is tártak fel vasbaltákat,²⁶ utóbb Sajópetri-Hosszúdülőben.²⁷

A vasbaltákat, avagy nehéz ékeket Lehóczky Tivadar²⁸ nézete szerint fahasításhoz és kötöréshez, így őrlőkövek faragásához használhatták. Müller Róbert szerint az irtást végezték tokos vasbaltákkal.²⁹ A Kőlyuk I.-barlang vasbaltája 11,8 cm hosszú, kisebb a Verepce-vár baltáinál, de hasonló jellegű, a balta egyik oldala egyenes, a másik kissé domború. Ugyanezt a nyilván készítési technikából eredő sajátosságot a késeknél is megfigyelhetjük.

Ár

A Verepce-várban talált vasár (8. kép 7.) mindkét végén hegyes. H: 7 cm. A tápiószelei szkíta temető 83. sírjában talált Párducz Mihály mindkét végén hegyes árákat, a temetőt a Kr. e. 6. század közepére datálta.³⁰ Kelta temetőekben, így Hetényben (Chotin, Szlovákia)³¹ és Csóvár-Sportpálya³² leleteiben volt mindkét végén hegyes ár, az utóbbi H: 7,8 cm.

Véső

Kovácsolt, nyéllyukas vésőt talált a Verepce-várban Regös József. A szórvány darab hossza 15,8 cm. Részben hasonló példányokat láthatunk Ausztriában.³³ Nagyberki-Szalacska öntőműhely területén 3 db köpűs véső volt például. Hosszuk 9 cm, 15 cm, és 24 cm.³⁴ Darnay gyűjteményében volt még köpűs véső Vindornyaszőlősről és három Somlyóról.³⁵ Munkácson³⁶ (Mukačevo, Ukrajna) ásóba téve maradt meg egy 12 cm hosszú, négyzetes tokkal ellátott véső, de talált Lehóczky 9,5 és 10,5 cm hosszú vésőket is.³⁷ Starý Kolín (Kolín, Csehország) vas raktárleletben volt a Verepce-várban található hasonló véső.³⁸

Kések

Mályinka–Dédestapolcsán–Verepce-vár területén fémkeresővel találtunk ívelt hátú vaskéseket (8. kép 11. 16.), s Miskolc–Kőlyuk I.-barlangban is volt (16. kép 1.). Hasonló

24 Miroššayová E.–Čaplovič D., 1991. IV. t. 6. 8.

25 Miroššayová E., 1980. I. ábra 4–6. 394.

26 B. Hellebrandt M., 2007. Vasművesség. Konferenciakötet, előkészületben.

27 Szabó M.–Guillaumet J.-P., 2003. 21.

28 Lehóczky T., 1906. 340.

29 Müller R., 1997. 91. 94. I. kép 1. Tokos balta Szalacsjáról = Darnay K., 1910. 130. 25.

30 Párducz M., 1966. XVI. t. 1–3.

31 Ratimorska P., 1975. V. t. 8–11.

32 Hellebrandt M., 1999. 18. II. t. 18.

33 Mayer E. F., 1977. 104. t. 1519.

34 Darnay K., 1906. 423. 425:25–27.; Darnay K., 1910. 133–134. 131:11–18.

35 Darnay K., 1899. 69. 4. ábra

36 Lehóczky T., 1901. II. 8. 203–204.

37 Lehóczky T., 1907. 160. 161.

38 Filip J., 1956. CXXI. 5.

ívelt hátú vaskés került elő Süttő-Sáncföldek sírleleteinél.³⁹ Ezt a halomsíros temetkezést az ásató a Hallstatt C₂-re, abszolút időben a Kr. e. 7. század második felére, valószínű, a korszak végére datálta. Vaskeresztes-Diófás dűlőben feltárt I. tumuluszban is volt ívelt hátú kés nyéltüskével, a sírban a kamrafal közelében találták.⁴⁰ A temetkezés kora a Hallstatt C₂. Észak-Magyarországon Alsótelekesen Patay Pál szkíta kori temetőt tárt fel, melyben férfi és női szórthamvasztásos sírokban egyaránt talált ívelt hátú markolat-, illetve nyélnyújtványos késeket. A kis kések hossza 7–12 cm, a nagyobbaké 15–22 cm között váltakozott. A szkíta kor jellegzetes típusai az ívelt hátú kések, és a szkíta leletanyag egész területén megtalálhatóak.⁴¹ Az alsótelekesi temetőbe a Kr. e. 7. sz. közepétől a 6. sz. elejéig temetkeztek. Ez a datálás megfelel Kemenczei Tibor kutatási eredményének, mely szerint a szkíta leletanyag legkorábban a Kr. e. 7. sz. közepe után juthatott a magyar Alföldre.⁴² Az alsótelekesi északra a hegyek között, a Gömör-Szepesi (azaz Szlovák) Érchegység legdélebbi nyúlványán levő vaslelőhelyek mellett az egyik legkorábbi temetőjük.

Az ívelt hátú késeket a kelta korban is használták, így Radostyánban is előkerült.⁴³

Nyélnyújtványos kést három szegecslyukkal idézhetünk a somlyói leletek közül.⁴⁴

Hallstatt kori temető 63. tumuluszában találtak nyélnyújtványos kést három szegecslyukkal Frögben.⁴⁵

Nyélnyújtványos szegecselt kés ismert a szkíta kori leletanyagban, például Tápiószeléről⁴⁶ és Alsótelekesről is, mint említettük. A Verepce-várban talált darabok (8. kép 22–23.) szórványok, alakjuk miatt koruk kérdéses.

Fibula

12. kép 3. korai kelta darab, a certosa típusú fibulák közé sorolható. Részben hasonló ismert Sopron-Bécsidombról és Kosdról.⁴⁷ Az analógiák alapján használatát a LT A–B határára tehetjük, és a Kr. e. 4. századra datálhatjuk. Kelta ízlésű tárgy még a 8. kép 10. csüngő, és a 8. kép 15. kis késtördék.

Vas nyersanyagok

14 darab vasrögöt bontottunk ki a fa gyökerei közül a Verepce-várban. Súlyuk 0,65–1,72 kg között váltakozik, egy darab 0,65 kg, a többi 1,06 feletti, átlagosan 1,2 kg nehezek. Összsúlyuk 16,49 kg, de tudjuk, hogy maradt még a gyökerek között pár darab.

A vasrögöket megnézte Tóth Ferenc, aki öntő volt a miskolci Lenin Kohászati Műveknél. Megállapítása szerint ezek a darabok bucasak. A bucából kalapálással készítették eszközöket, például baltákat, azaz kovácsolták. Nagy valószínűséggel az upponyi vasat dolgozták fel a Verepce-várban, ez jó minőségű, annyira, hogy Fazola Henrik is az onnan szállított vasat dolgoztatta fel Ómassán. 2007. 02. 01-én Tóth Lajos kohómérnök szintén megnézte a vasrögöket, szerinte is bucasak, ami azt jelenti, hogy a kibányászott

39 *V. Vadász É.*, 1983. 31. 6. kép 3.

40 *Fekete M.*, 1981. 158. 8. kép 30.

41 *Patay P.–B. Kiss Zs.*, 2001–2002. 124. 16. ábra.

42 *Kemenczei T.*, 2000. 47.

43 *Hunyady I.*, 1942–1944. LII. 11.; *Hellebrandt M.*, 1999. LXXXV.1. H: 10,8 cm.

44 *Darnay K.*, 1899. 73. XXIX. t.

45 *Tomedi, G.* 2002. 29. t. C. 25.

46 *Párducz M.*, 1966. XIV. t.2.; XXXI.12.

47 *Hunyady I.*, 1942–1944. 69.

ércet bucakemencében pörkölték, s az innen kikerült vas a bucavas, amely 95% tiszta fém, nincs benne salak, s ezekből kalapálták a vastárgyakat. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében vas nyersanyag tömb került elő Fancsalban a patakmedernél vaskori cserepek között.⁴⁸ A közelben több, a Kyjatice kultúrába sorolható telep ismert.

Az őskori vasgyártás emlékeire figyelt fel Belar Albin, a haditengerészeti akadémia segédtanára 1895-ben. A Fiume környéki kirándulásai alkalmával vett észre egy körsán-cot, mely a Recsina völgye fölé magasodó Veli Vah (Monte Batthyány) területén található. Több cserepet, bronz- és vastárgyakat és vassalakat gyűjtött itt. Még 1895-ben próbaasztást végzett, mely során további hasonló darabok kerültek elő. Müller Alfonznak, a laibachi tartományi múzeum régész örének figyelmét is felhívta a leletekre, aki a helyszínre utazott. Megállapította, hogy a lelőhelyen bronzkori cserepek találhatóak, s a legrégebb vasgyártás emlékei, a salakdarabok 50% vasat tartalmaztak. Ez a lelőhely egyike azoknak, melyek Krajna belsejében létesültek, s felhasználták a Fiumétól Krajna központjáig húzó vasérctelepek könnyen olvasható vasanyagát.⁴⁹

A kelta korból Munkácson, a Lovácska-hegy északi oldalánál 60 cm mélyen került elő nyersvas tömb, melyet sok más háztartási eszköz mellett 14. tételként sorolt fel a kutató.⁵⁰ Leírása szerint a vastömb 3 kg súlyú, lapított cipó alakú, alsó lapja 15 cm átmérőjű, s érdes, 3–4 cm vastag, s kissé domború. Felülete helyenként durva homokkal borított, mintha homokos üregben öntötték volna az ércolvasztásnál. Munkács környékén már a kelta korban is gazdasági tényező volt a vas, joggal tételezhetjük fel, hogy a keltákat is a vaslelőhelyek birtoklásának vágya ösztönözte ennek a legkeletibb területnek a meghódítására. A vaslelőhely nagyságára utal, hogy a munkácsi vasgyártásnak az újkorban is nagy hagyománya van.⁵¹

Aba-Felsőszentiván-Ángyihegyten talált kelta kori vasleletben⁵² voltvas tömb a vas-eszközök között, úgy ahogy több bronzleletben is vannak bronz nyersanyagrögök.

Kerámiák

Mályinka–Dédestapolcsány–Verepce-várban talált kerámiák (9. kép 1–10.12.) és a Miskolc–Kőlyuk I.-barlang leletanyaga (16. kép 2–7. 9–12.) a Kyjatice kultúra jellegzetes edénytípusainak töredékei. A kannelurás oldaltöredékekhez hasonló került elő Miskolcon a Herman Ottó-barlangban, a Szeleta-barlangban és Aggteleken a Baradla-barlangban.⁵³ A Kőlyuk I.-barlangból újabban a múzeumba került kerámiák közül az éles profilú edények párhuzamai a régi anyagból ismertek ugyancsak a Kőlyuk I.-barlangból és a Büdöspeszt-barlangból.⁵⁴ A Kőlyuk I. barlangból bemutatott bronzpityke vagy gomb párhuzamát a Szeleta barlangból ismerjük például.⁵⁵ Hosszú ideig viselték ezt a díszet, a Reinecke BC-től végig a Hallstatt B periódusban is.⁵⁶

48 Herman Ottó Múzeum Ltsz. 58.56.1–3.; 58.57.1–2.

49 *Fest A.*, 1897. 432.

50 *Lehoczky T.*, 1906. 343.

51 *Pusztai L.*, 1998. 82.

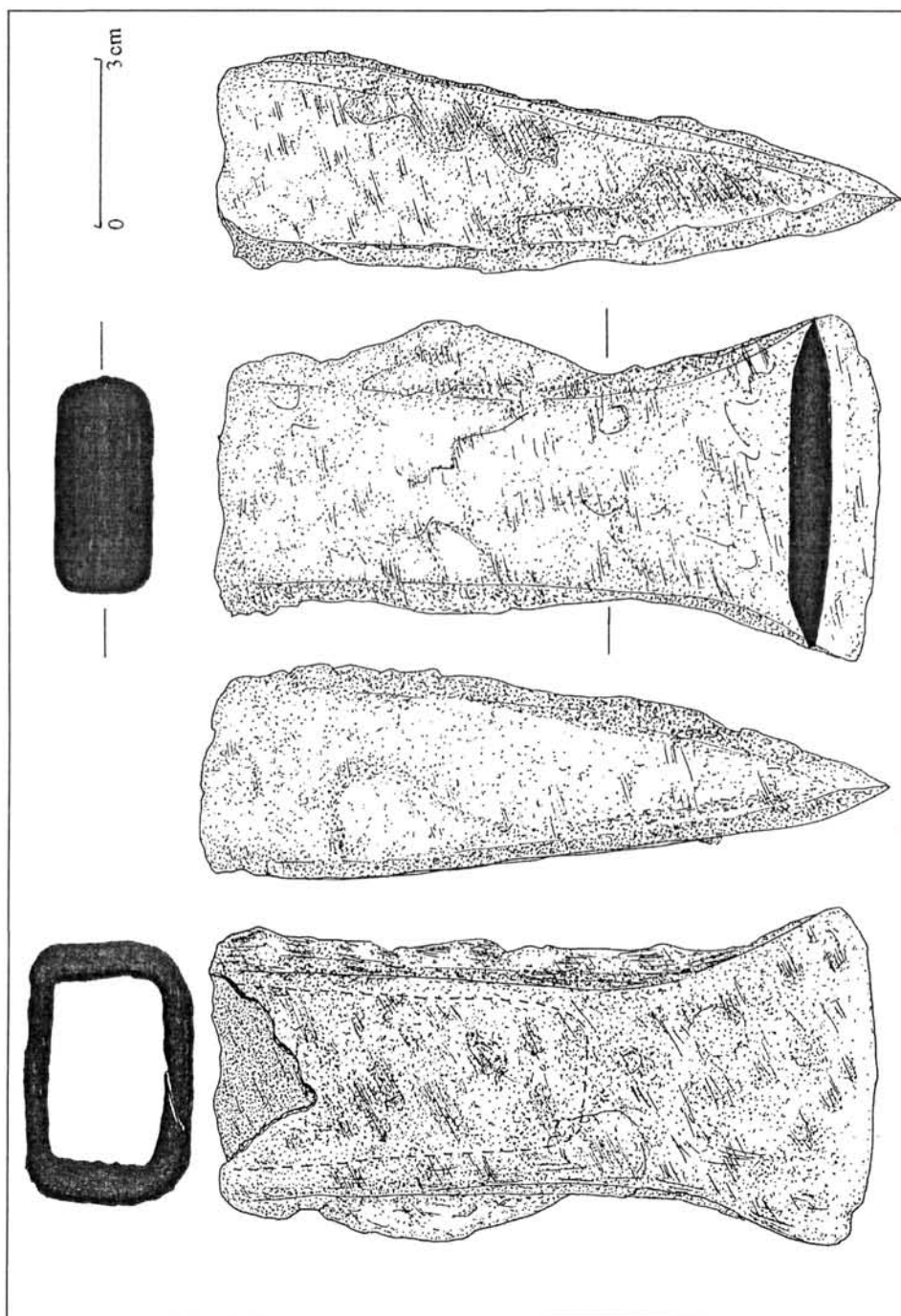
52 *Hunyady I.*, 1957. 73.

53 *Kemenczei T.*, 1970. VII. t. 3.4.6., VIII. t. 7.8.10.; XXII. t. 1.4.; *Kemenczei T.*, 1984. C–CIV.

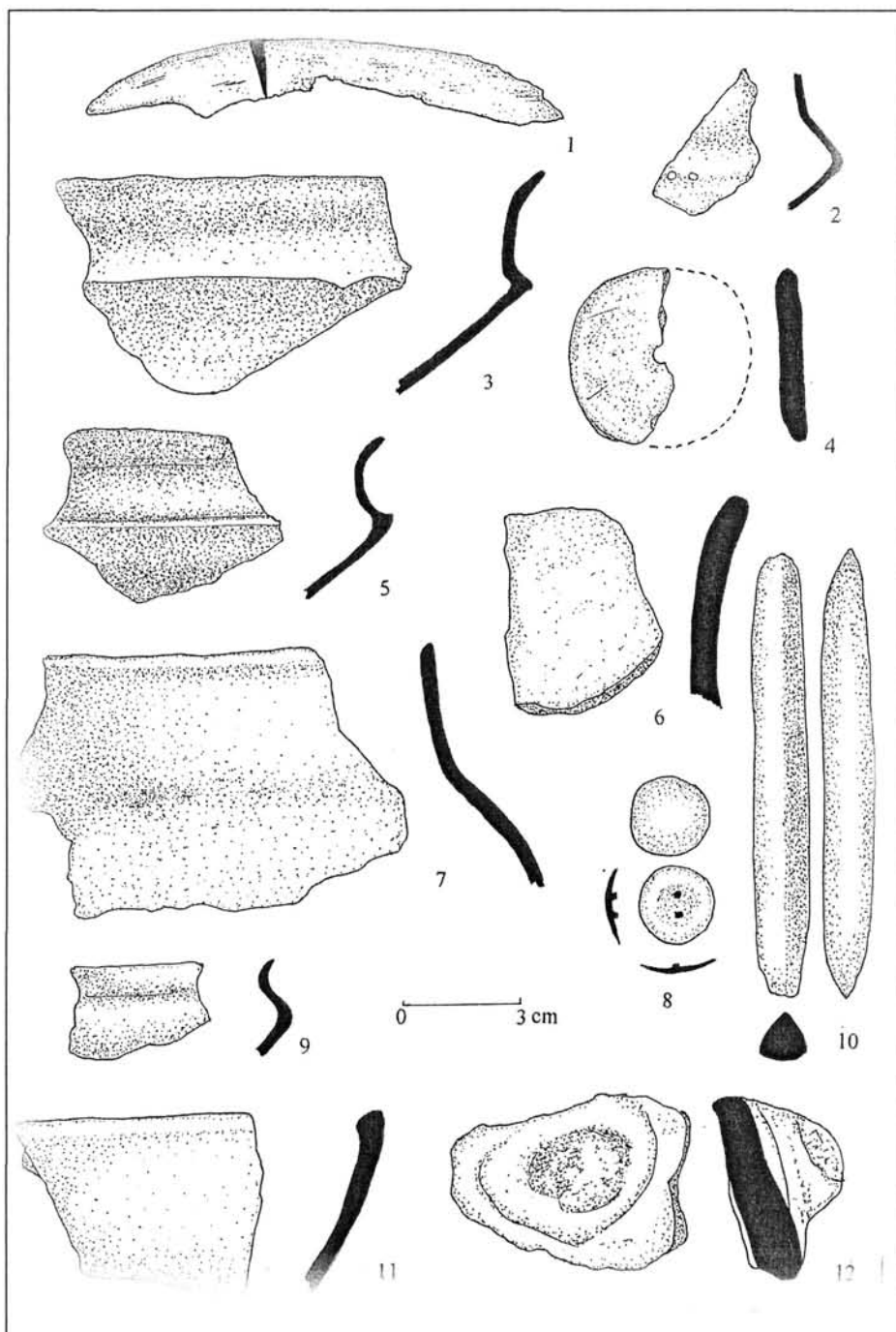
54 *Kemenczei T.*, 1970. XII. t.1., X. t.7.8.; *Kemenczei T.*, 1984. CVI. 7.8.

55 *Kemenczei T.*, 1970. VIII. t. 1–3.; *Kemenczei T.*, 1984. 132. CVIII. 1–3.

56 *Kemenczei T.*, 1970. 39.

15. kép. Vasbalta a Kölyuk I.-barlangból
A szerző rajza

16. kép. Leletek a Kőlyuk I.-barlangból
A szerző rajza

A Verepce-vár és a Kőlyuk I.-barlang közti távolság a Garadna völgyén át körülbelül tíz kilométer (13. kép), melyet a korai vaskorban akár lóháton, akár gyalog megtehettek, s így megközelíthették, ismerhették a többi barlangot is, ahogy a leletanyag bizonyítja. Egy-egy vadászat alkalmával is lehetett szállásuk a barlangban.

Kövek

A Verepce-vár délkeleti végénél sánc magasodik a mélyített árok felett. A sánc belső részén figyeltünk fel azokra a folyami kavicsokra, melyek viszonylag nagy számban láthatók még ma is a felszínen. A természetvédelem és az erdészet munkatársai ezekről a kövekről nevezik a szűkebb területet Kőhajigálónak. A kövek (9. kép 13.) kézbe illők, átlag 7 cm hosszúak, súlyuk 0,125–0,45 kg között váltakozik. Feltehető, hogy a vár alatt folyó Bán patakából vitték fel a tetőre a köveket, s a vár védelmében használták azokat, akár kézzel dobták, akár hajító szerkezettel, akár ostromgéppel lötték ki.

Hasonló kövekre Lehóczky Tivadar is felfigyelt. Munkács-Lovácska-hegy északi oldalán, 60 cm mélyen vaskori kelta lakóház omladékában olló, sarló, fenőkő mellett volt a 7. leletként leírt 4,5 cm átmérőjű, 75 grammos gömbölyített parittyakő.⁵⁷ A 33. leletként talált parittyakő 250 gramm súlyú, lapított gömbölyű, trachitból alakított. A 35. lelet egy 3,5 cm átmérőjű gömbölyű parittyakő, a tűztől egészen feketített.⁵⁸ A Lovácska-heggyel kelet felől összefüggésben levő Vöröshegyen is találtak parittyakövet, mely 7 cm átmérőjű, lapított gömb alakú, súlya 500 gramm.⁵⁹

Természetesnek vehetjük, hogy az ember környezetében levő kövek a legrégebb idők óta szolgálhattak támadó fegyverként. Tállyán a késő bronzkori földvár sáncába épített köveket bontották ki, gurították le a keleti oldalon,⁶⁰ ahol az ellenség támadhatott.

A történelem során többször alkalmazták a hadműveletekben a köveket. Művészi alkotáson is láthatjuk, hogy az ostromlott várból dobálták köveket a támadókra. Londonban a British Múzeumban őriznek egy több mint két méter magas domborművet (12. kép), melynek alsó részén folyót ábrázoltak, fentebb egy épített várat. A jelenetben láthatjuk, amint az asszírok ostromolják a falakat, a védők a várfalról körülbelül maroknyi köveket dobálnak az ellenségre, a támadók pajzsokkal védekeznek, s nyilazzák a védőket. A dombormű Szenakherib (Kr. e. 704–681.) idejéből való.⁶¹

Stein Aurél Nagy Sándor nyomait keresve⁶² jutott el Bir várába. Ezt a várat Bazira erősséggel tudta azonosítani,⁶³ melyet a nagy hódító Pandzsabba való betörését megelőzve bevett. A vár az Indus folyó bal partja felett, szaggatottan emelkedik, csaknem 200 m magasra. Stein a várat bejárta, és parittyakövekre figyelt fel, melyek egyúttal súlyosabb hajítófegyverekbe is alkalmasak voltak. Az egyik torony alatt kutatott, amikor egy rakáson gúla alakú köveket talált, 38 lövésre valót, mint írta az „antik lőszerből”. A kövek gömbölyűre voltak kopva, és a fal nyugati vonalán is felfigyelt rájuk, ahol sok volt. A folyó medréből hordhatták össze. Nagy Sándor nyíllal és hajítógépek lövedékeivel ostromolta a várat. Ezek a hajítógépek körülbelül 300 méterre tudtak lőni. A hatalmas erődítést

57 *Lehóczky T.*, 1906. 342.

58 *Lehóczky T.*, 1906. 343.

59 *Lehóczky T.*, 1908. 257.

60 *B. Hellebrandt M.*, 1994. 64–68.

61 *Tolnai Világtörténelme* II. kötet 125–126. 192.

62 *Stein A.*, 1928. 44–46.

63 *Stein A.*, 1928. 54.

az ókori szerzők által leírt Aornos (perzsául szikla) várával azonosította Stein Aurél.⁶⁴ A kövekkel való védekezésre újkori példát írt le könyvében,⁶⁵ miszerint a tiroli parasztok 1809-ben ily módon fogadták Napóleon francia és bajor katonáit, és megvédték földjeiket.

A Kyjatice kultúra népének hagyatékát sok esetben találjuk földvárakban. Több esetben kereskedelmi utak felügyelete, vagy politikai-gazdasági hatalmi központok kialakítása volt az indító ok, illetve a cél létrejöttükben, állapította meg Kemenczei Tibor.⁶⁶ Ilyen lehetett Bükkszentlászló-Nagysánc is, ahol Mályinka–Dédestapolcsány–Verepce-várhoz hasonlóan a késő bronzkortól kezdve a korai vaskorból, majd a késő vaskorból találunk leleteket, kelta ízlésű tárgyakat.

Kétségtelen, hogy a vasleleteket sokszor nem érzik a találók régészeti korúnak, többször értéktelen újkori vaseszközt látnak bennük. A másik végletnek voltam tanúja Sajópálfala-Templomdombnál, ahol egy leletmentés alkalmával mutatta a leletbejelentő, hogy egy vasbaltát megcsiszolt, benyelezett, és használja. Feltételezhetjük, hogy ezen okok miatt van egyelőre viszonylag kevés vaslelet.

A Kyjatice kultúra népe hosszú ideig élt Mályinka–Dédestapolcsány–Verepce-várban. Nagyon valószínű, hogy a Kr. e. 7. században⁶⁷ találkoztak a vas feldolgozását ismerő preszkíta csoportokkal, és mivel a nyersanyag elérhető volt, ekkortól készíthették a szórványként található vastárgyakat. Mindezek a körülmények gazdasági életüket átformálták, s ezzel együtt politikai hovatartozásukat is meghatározták.

IRODALOM

Darnay Kálmán

1899 Sümegh és vidékének őskora. *Archaeologiai Közlemények*. XXII. 5–85.

1906 Kelta pénzverő és öntő-műhely Szalacsán (Somogy megye), *ArchÉrt* XXVI. 416–433.

1910 Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán. *ArchÉrt* XXX. 130–140.

Darnay Kálmán–Klein Károly–Szárász Antal

1895 Két Nagy-Somló-melléki lelet a hallstatti korból. *ArchÉrt* XV. 317–324.

D. Matuz Edit–Nováki Gyula

2002 Spätbronzezeitliche, Früheisenzeitliche Erdwälle in Nordungarn. *Inventaria Praehistorica Hungariae*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest

Dobosy László

1973 Salaklelő és vassfeldolgozó helyek a Bán patak völgyében. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12. 69–75.

Fekete Mária

1981 Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás dülői halomsírok leletmentéséről – Vorbericht über die Tumuli-Rettungsgrabungen in Vaskeresztes-Diófás flur (1978–1979). *SAVARIA* 15. 129–166.

64 Stein A., 1928. 44. 46. 139–150.

65 Stein A., 1928. 145.

66 Kemenczei T., 1970. 28–29.

67 Kemenczei T., 1984. 96.

Fest Aladár

1896 I. Fest Aladár őskori lelőhelyről Fiume területén. ArchÉrt 17. 432–433.

Filip, Jan

1956 Keltové ve střední Evropě – The Celts in Central Europe. Monumenta Archaeologica V. Praha

Gallus Sándor–Horváth Tibor

1939 A legrégebb lovasság Magyarországon – Un peuple Cavalier Préscythique en Hongrie. DissPann II. 9.

Gömöri János

2000 Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában (Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere I. (vasművesség) – The archaeometallurgical sites in Pannonia from the Avar and Early Árpád Period (Register of industrial archaeological sites in Hungary. I. Ironworking). Sopron

Hellebrandt Magdolna (B. Hellebrandt M.)

1991 A Pilinyi kultúra nyomai Emőd-Tüzép lelőhelyről – Spuren der Pilinyi Kultur vom Fundort Emőd-Holzplatz. HOMÉvk XXVIII–XXVIX. 19–29.

1994 Tállya története a régészeti leletek megvilágításában. In: Tállya. 51–83. Szerk. *Frisnyák Sándor*. Tállya

1999 Celtic Finds from Northern Hungary. Corpus of Celtic Finds in Hungary III. Budapest

2004 A nyersanyagok hatása a vaskor és a császárkor településeire a Sajó és a Bódva vidékén – The Influence of Rawmaterials on Iron Age and Roman Imperial Age Settlements in the Region of the Sajó and Bódva Rivers. HOMÉvk 43. 103–126.

2007 Gazdasági eszközök kialakulása és értéke. In: Vasművesség. Konferenciakötet (Előkészületben)

Hunyady Ilona

1942–1944 Kelták a Kárpátmedencében I–II. – Die Kelten im Karpatenbecken I–II. DissPann II. 18. Budapest

1956 Kelták a Kárpát-medencében. Leletanyag – The Celts in the Carpathian Basin. The artefactual material. RégFüz 2.

Kalicz Nándor

1957 Rudabánya őskora. 5–6. In: Rudabánya ércbányászata

Kemenczei Tibor

1964 A pilinyi kultúra bárcai csoportja – Die Bárcaer Gruppe der Pilinyer Kultur. HOMÉvk 4. 6–36.

1970 A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon – Die Kyjatice Kultur in Nordungarn. HOMÉvk IX. 17–78.

1984 Die spätbronzezeit Nordostungarns. Budapest

1999 Adatok a szkíta kor kezdetének kérdéséhez az Alföldön – Beiträge zur Frage des Anfangs der Skythenzeit auf der Ungarischen Tiefebene. FolArch 48. 27–53.

Lehóczky Tivadar

- 1901 Emlékek a régibb vaskorból Munkács környékén. ArchÉrt 21. 198–220.
1906 Régibb vaskori emlékek Munkács környékén. ArchÉrt 26. 337–346.
1907 Vaskori emlékek Munkács környékén. ArchÉrt 27. 151–166.
1908 Vaskori emlékek Munkács környékén. ArchÉrt 28. 250–261.

Mayer, Eugen Friedrich

- 1977 Die Äxte und Beile in Österreich. Prähistorische Bronzefunde IX. 9.

Miroššayová, Elena

- 1980 Depot Železných predmetov z Nižnej Myšle – Depot von Eisengegenständen aus Nižná Myšľa. SlovArch 28. 383–394.

Miroššayová, Elena–Čaplovič, Dušan

- 1991 Najnovšie výsledky výskumu včasnodedjinného a stredovekého osídlenia v Zemplíne – Die neuesten Forschungsergebnisse der frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Besiedlung in Zemplín. 115–132. In: Východoslovenský Pravek III. Košice

Müller Róbert

- 1997 Die Agrotechnik der Späteisenzeit im Karpatenbecken. Zalai Múzeum. 91–98.

Nováki Gyula

- 1988 Késő bronzkori földvár Dédestapolcsány-Verebce-bércen – Spätbronzezeitliche Erdburg am Dédestapolcsány-Verebce-bérc. HOMÉvk XXV–XXVI. 1986–1987. 81–90.

Nováki Gyula–Sándorfi György

- 1991 A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig) – Die Burgen des historischen Komitats Borsod (von der Urzeit bis zur Kurutzenzeit). Budapest–Miskolc

Patay Pál–B. Kiss Zsuzsa

- 2001–2002 Az alsótelekes-dolinkai szkíta kori temető közöletlen sírjai (Az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei) – Die unpublizierten Gräberfeldes von Alsótelekes-Dolinka (Grabungskampagne 1962, 1964). FolArch 49–50. 79–141.

Paulík, Jozef–Tomčíková, Katarína

- 2004 Další Hromadný nález Železných Predmetov v Plaveckom Podhradí – Weiter Hortfund von Eisengegenständen in Plavecké Podhradie. SlovArch 53. 85–122.

Párducz Mihály

- 1966 The scythian age Cemetery at Tápiószele. ActaArchHung 18. 35–91.

Piéta, Karol

- 2003 Un dépôt l'oppidum de Pohanská Plavecké Podhradie, Malacky, Slovaquie. In: Forgerons et Ferrailleurs, fer et savoir-faire à l'époque celtique. Bibracte. Musée de la Civilisation Celtique. 19.

Pusztai László

- 1998 A munkácsi vasgyár története. 82–111. In: Öntöttvasművesség Magyarországon

Ratimorska, Piroška

1975 Das keltische Gräberfeld in Chotin (Südslowakei). In: *The Celts in Central Europe*. Edit. J. Fitz. Székesfehérvár. Az István király Múzeum Közleményei. A sorozat 20.

Stein Aurél

1928 Nagy Sándor nyomában Indiában – On Alexander's Track to The Indus. A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára. Szerk. Cholnoky Jenő. Budapest

Szabó Miklós–Guillaumet, Jean-Paul

2003 Le dépôt de Sajópetri. In: *Forgerons et Ferrailleurs, fer et savoir faire à l'époque celtique*. Bibracte. Musée de la Civilisation Celtique. 21.

Tolnai Világtörténelme II.

1992

Tomedi, Gerhard

2002 Das Hallstattzeitliche Gräberfeld von Frögg. Die Altgrabungen von 1883–1892. *Archaeolingua* 14. Edit. Jerem, Erzsébet–Meid, Wolfgang. Budapest

V. Vadász Éva

1984 Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárásáról Süttön – Vorbericht über die Erschliessung eines früheisenzeitlichen Hügels in Süttő. *ComArchHung* 19–54.

Vértés László

1964 Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest

THE IRON FINDS FROM MÁLYINKA–DÉDESTAPOLCSÁNY-VEREPCE-VÁR AND THE MISKOLC-KŐLYUK I CAVE

The discovery of Verepce-vár and its finds

Following a report on the discovery of various iron finds in summer, 2004, we conducted a rescue excavation at the location. The site is a hillfort known as Dédestapolcsány–Verepce-bérc, today part of the village of Mályinka, although the site's western part, the terraces on the gently sloping hillside lie on the outskirts of Nagyvisnyó. Heavy lumps of iron were found under a tree in the area known as Vásárhelytető at Verepce-vár (*Fig. 1, Fig. 2. 4*), which had been overgrown by roots. Prehistoric pottery sherds lay scattered in the area. Five shaft-hole axes or chisels (*Fig. 1, Fig. 2. 4*) were found south-east of the iron lumps. We were shown a large mound (*Fig. 1, Fig. 2. 2*) at Dédestapolcsány–Várerdő, some 3 km north-west of Verepce-vár. The mound was robbed and its stones were used for constructing lime-kilns, some of which can still be seen. Four larger and several smaller mounds and their remains can be seen in the area.

László Barta and Zsolt Barta collected burnt stones covered with slag from the inner side of the rampart in the south-eastern part of Verepce-vár (*Fig. 1*); they also found a few tuyère fragments.

Previous research

The hillfort was surveyed by Gyula Nováki and György Sándorfi.¹ In 1968, Nováki surveyed the area and found ramparts extending from Verepce-láp to Dédes Castle and a little beyond. He

found that the length of the prehistoric fortified settlement was 2075 m in a north–south direction and that its greatest width was 860 m in the area known as Vásárhelyi-parlag, meaning that it covered a roughly 123 hectares large area.² Nováki interpreted the hillfort as a major centre.^{4–5} The finds collected in the area of the hillfort were assigned to the Pilyiny and Kyjatice culture.^{6–8}

The Verepce-vár hillfort was built deep in the Bükk Mountains and it undoubtedly had a defensive function. The Bán Valley to the north³ and the iron ore deposits could be controlled from the hillfort. László Dobosy surveyed the sites, where slag had been found.⁹ The iron deposits in the Uppony Mountains lying some 10–15 km from the hillfort were probably exploited during the Early Iron Age.¹⁰ Iron deposits could also be exploited in the Rudabánya area a little farther to the north.¹¹ Its transportation could be achieved by animal-drawn wagons.

The finds from Miskolc–Kőlyuk I Cave (Fig. 14)

József Regős found a socketed iron axe and an iron knife in the cave in 1999. The finds were presented to the museum together with a spindle-whorl and various pottery sherds (*Figs 14–16*).

Evaluation of the finds

The axes from Verepce-vár are 12.9–16.7 cm long, their weight ranges between 0.52 and 0.705 kg. The axe from the Kőlyuk I Cave is 11.8 cm long and weighs 0.42 kg. A comparable iron axe was found in a robbed tumulus burial in the 1880s near Doba.^{20–22} Sándor Gallus and Tibor Horváth dated the axe to the Hallstatt C period, i.e. the 7th century BC. Similar iron finds are known from the Celtic fort at Plavecké Podhradie,²³ Zemlén²⁴ and Alsómislye.²⁴ The date of the latter find has been recently revised and it is now assigned to the Hallstatt D/La Tène A period (5th–4th centuries BC) instead of the earlier Hallstatt D₃ period. Iron axes have also been recovered from Celtic burials and settlements²⁶ most recently at Sajópetri–Hosszúdülő.²⁷ Tivadar Lehoczky had suggested that iron axes had been used for felling trees and crushing stones (as well as for carving quern stones),²⁸ while Róbert Müller believes that these axes were used for forest clearing.²⁹ Although the iron axe from the Kőlyuk I Cave is smaller than the pieces from Verepce-vár, it represents the same type with one straight and one slightly curved side. The same typological features can be noted on the knives, probably owing to their manufacturing technique.

Awl

The iron awl (*Fig. 8. 7*) found at Verepce-vár has pointed terminals. It is 7 cm long. Mihály Párducz found similar iron awls in Grave 83 of the Scythian cemetery at Tápíószele, dated to the mid-6th century BC.³⁰ Awls with pointed terminals have been recovered from Celtic cemeteries too, e.g. at Hetény³¹ and Csóvár–Sportpálya.³² The piece from the latter site measured 7.8 cm.

Chisel

The iron chisel (*Fig. 11. 1*) is a stray find from Verepce-vár. Its length is 15.8 cm. Comparable pieces are known from Austria.³³ The finds from the metal workshop uncovered at Nagyberki–Szalacska included three socketed chisels, measuring 9 cm, 15 cm and 24 cm in length.³⁴ Kálmán Darnay's collection too contained one socketed chisel from Vindornyaszőlős and three from Somlyó.³⁵ Lehoczky found a 12 cm long socketed chisel set in a spade at Munkács,³⁶ and he also published 9.5 cm and 10.5 cm long pieces from other sites.³⁷ A chisel resembling the one from Verepce-vár can be quoted from the hoard brought to light at Starý Kolín.³⁸

Knives

We found several iron knives with a curved back using a metal detector in the Mályinka–Dédestapolcsány–Verepce-vár area (*Fig. 8. 11, 16*) and one in the Miskolc–Kőlyuk I Cave (*Fig.*

16. 1). A similar knife was recovered from a tumulus burial at Süttő–Sáncföldek,³⁹ which has been dated to the close of the Hallstatt C₂ period (mid-7th century BC). A knife of this type is also known from Tumulus I at Vaskeresztes–Diófás, dated to the same period.⁴⁰ Tanged knives with curved back were brought to light from male and female scattered cremation burials of the Scythian Age uncovered by Pál Patay at Alsótelekes. Knives with a curved back are typical for the Scythian Age.⁴¹ The Alsótelekes cemetery was used from the mid-7th to the early 6th century BC. This dating harmonises with Tibor Kemenczei's studies, according to which Scythian finds first reached the Great Hungarian Plain after the mid-7th century BC.⁴² The Alsótelekes burial ground is one of the earliest Scythian sites in the north, lying near the iron ore deposits along the southernmost extension of the Gömör–Szepes (Slovakian) Ore Mountains.

Knives with curved back were also used during the Celtic Age, as shown by finds of this type from Radostyán.⁴³ Tanged knives with three rivet-holes can be quoted from Somlyó,⁴⁴ and a similar piece was found in Tumulus 63 of the Hallstatt period cemetery at Frög.⁴⁵ Tanged knives with rivet-holes have been reported from Scythian contexts too, e.g. from Tápiószele⁴⁶ and Alsótelekes. The dating of the pieces from Verepce-vár (*Fig. 8. 22–23*) is uncertain since they are stray finds.

Fibula

The fibula shown in *Fig. 12. 3* is an early Celtic piece of the Certosa type. Comparable fibulae are known from Sopron–Bécsidomb and Kosd.⁴⁷ Its use can be dated to the La Tène A–B transition in the 4th century BC. A pendant (*Fig. 8. 10*) and a knife fragment (*Fig. 8. 15*) were also made in the Celtic style.

Iron raw material

We uncovered fourteen lumps of iron from among the tree roots at Verepce-vár. Their weight ranges between 0.65 and 1.72 kg and totals 16.49 kg (and we know that a few pieces could not be brought to light). Ferenc Tóth, a former smelter, and Lajos Tóth, a furnace engineer, both confirmed that the finds were iron bloom with a metal content of 95 per cent without slag, suitable for the manufacture of various artefacts. Iron lumps were found at Fancsal together with Iron Age pottery sherds.⁴⁸ Several settlements of the Kyjatice culture are known in the area.

Albán Balár observed several relics of prehistoric iron production during his excursions to Fiume and its broader environs to 1895. He identified a circular rampart above the Reccina Valley, where he collected various bronze and iron artefacts, as well as iron slag, and he later conducted a trial excavation, in the course of which he uncovered similar finds. Alfonz Müller noted that these iron finds represented the oldest relics of iron production and that the site was one of a chain of sites lying along the iron ore deposits between Fiume and the Krajina region.⁴⁹

A raw iron ingot from the Celtic Age was found at a depth of 60 cm on the northern slope of Mount Lovácska near Munkács, together with various other household artefacts.⁵⁰ It weighed 3 kg and its shape resembled a flattened loaf with a thickness of 3–4 cm and a diameter of 15 cm. Its surface was covered with coarse-grained sand in some spots, suggesting that it had perhaps been smelted in a sandy pit. Iron was an important commodity in the Munkács area during the Celtic Age and it therefore seems likely that the Celtic occupation of this area was motivated by the need to control the iron deposits. The richness of the area's iron deposits is reflected by the fact that iron production still played an important role in the post-medieval period in the Munkács area.⁵¹

In addition to several iron artefacts, the Celtic Age iron hoard found at Aba–Felsőszentgyörgy–Ángyihegy contained several iron lumps,⁵² resembling the bronze lumps found in many bronze hoards.

Pottery

The pottery finds from Mályinka–Dédestapolcsány–Verepce-vár (*Fig. 9. 1–10, 12*) and Miskolc–Kölyuk I Cave (*Fig. Fig. 16. 2–7, 9–12*) represent the typical wares of the Kyjatice culture.

Pottery fragments resembling the channelled body sherd are known from the Herman Ottó Cave and the Szeleta Cave by Miskolc and the Baradla Cave by Aggtelek.⁵³ The more recent pottery finds from the Kőlyuk I Cave include sharply carinated fragments, whose analogies can be quoted from among the older finds from this site and the pieces from the Bűdöspeszt Cave.⁵⁴ The bronze button from the Kőlyuk I Cave is paralleled by a piece from the Szeleta Cave.⁵⁵ Ornaments of this type were popular from the Reinecke BC period until the Hallstatt B period.⁵⁶

The distance between Verepce-vár and the Kőlyuk Cave is roughly 10 km across the Garadna Valley (*Fig. 13*), which could be easily made either on foot or on horseback, meaning that the caves could quite easily be approached. It seems likely that the caves were sometimes used as temporary campsites during hunting expeditions.

Stones

A rampart rises above a ditch at the south-eastern end of the Verepce-vár hillfort. We found river pebbles on the rampart's inner side. The officials of the environmental protection and forestry office call the smaller area "Kőhajigáló" ("stone-thrower") after this gravel. The pebbles (*Fig. 9, 13*) fit into the hand, their average length being 7 cm, their average weight no more than 0.125–0.45 kg. It seems likely that the pebbles were transported there from the Bán Stream flowing under the hillfort and that they were used for defending the settlement, either by pelting the attackers with hand or by using some sort of catapult device.

Lehoczky observed similar pebbles in the burnt debris of a house on the northern side of Mount Lovácska by Munkács. He found a rounded sling stone with a diameter of 4.5 cm weighing 0.75 kg at a depth of 60 cm,⁵⁷ together with other similar stones.⁵⁸ Flattened spherical sling stones with a diameter of 7 cm weighing 0.5 kg were also collected on Mount Vörös to the east of Mount Lovácska.⁵⁹

It is quite natural that stones were used as weapons from the most ancient times. At Tállya, for example, the stones built into the rampart of the Late Bronze Age hillfort were dislodged and rolled down the eastern side of the hill, from where the enemy had assaulted the settlement.⁶⁰

Stones were repeatedly used in warfare throughout history. There are many artistic depictions of how the defenders of a besieged fortress threw stones on the besiegers. An over 2 m high relief in the British Museum (*Fig. 12*) shows a river and a walled town above it. The battle scene depicts the Assyrians assaulting the town of Lachish, with the men defending the town throwing stones on the assaulters, who protect themselves with shields while showering the defenders with arrows. The relief dates from the reign of Sennacherib (704–681 BC).⁶¹

While tracing the journey of Alexander the Great to the Indus, Sir Aurel Stein reached the fortress of Pir-Sar rising on the left bank of the River Indus.⁶²⁻⁶³ Stein surveyed the stronghold and found sling stones, which could also be thrown using heavier catapult devices. He found a heap of carefully arranged stones by a tower and noted that about thirty-eight rounds could be fired using these "ancient missiles". The stones were worn round. He found similar stones along the fortress' western wall, which had probably been brought there from the river. Alexander the Great had besieged the fortress with arrows and catapults, which had a range of some 300 m. Stein identified the stronghold with the fortress of Aornos (meaning "rock" in Persian) described by classical authors.⁶⁴ Stein described other instances of the defensive use of stones in his book: in 1809, Tyrolean peasant defended their fields against Napoleon's French and Bavarian troops in this manner.⁶⁵

Finds of the Kyjatice culture are often found in hillforts. Kemenczei has noted that in many cases, the erection of hillforts was motivated by the need to control trade routes or the creation of political and economic centres.⁶⁶ Bükkszentlászló–Nagysánc was a settlement of this type, whose occupation spans the period from the Late Bronze Age to the Early Iron Age and the Celtic Age, similarly to Mályinka–Dédéstapolcsány–Verepce-vár.

Iron finds are often regarded by finders as being valueless post-medieval artefacts rather than articles dating from archaeological periods, although the opposite can sometimes also be

documented: while conducting a rescue excavation at Sajópálfalva–Templomdomb, I noticed that a prehistoric iron axe had been sharpened, hafted and put to use. It seems likely that this is one of the reasons for the low number of iron finds.

The Kyjatice population settling at Mályinka–Dédestapolcsány-Verepce-vár occupied the settlement for a long time. It would appear that they came into contact with pre-Scythian groups in the 7th century BC,⁶⁷ who were familiar with the use of iron, and since iron deposits were available nearby, they began manufacturing iron artefacts from this time. The use of iron brought profound changes in their economy.

Magdolna B. Hellebrandt

ADATOK ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG SZKÍTA KORÁHOZ

Kisgyőr-Bubtető szkíta kori temető közöletlen anyagának feldolgozása¹
(Függelék: B. Hellebrandt M.–Veres J.: Borsod-Abaúj-Zemplén megye
szkíta kori lelőhely katasztere)

VERES JÁNOS

Bevezetés

A borsodi Mezőség és a Borsodi-ártér² árvizes vidéke rendkívül kedvező földrajzi, gazdasági feltételeket nyújtó területe volt az őskornak. Különösen otthonos lehetett – a preszkíta korszaktól kezdve – a keletről érkező sztyeppeit eredetű vaskori népességek számára, s a hegyvidékbe benyúló folyóvölgyeken át kaput jelentett a felvidéki vasérclelőhelyek kiaknázásához.

Amennyiben áttekintjük Borsod-Abaúj-Zemplén megye szkíta kori leleteit ill. lelőhelyeit, látni fogjuk, hogy olyan sajátos képet kapunk, mely némileg az egész kárpát-medencei kutatásra is jellemző. A több, nagy sírszámú temető (Alsótelekes-Dolinka-domb, Kesznyéten-Szerűskert) mellett a telepek alacsony száma rendkívül szembeűnő (2. térkép). Néhány kivételtől eltekintve az északkelet-magyarországi szkíta kori temetkezési képünket a kevés sírszámú, bizonytalan körülmények között előkerült vagy régebbi ásatásokból származó információkra alapozhatjuk, mint pl. Muhi, Szendrő, Meszes, Mád. Az olyan jelentős szkíta kori régészeti anyagunk is, mint a zöldhalompusztai hamvasztásos tumulus a megtalálók által bolygatott másodlagos információk tükrében elemezhető. A néhány hiteles ásatási körülmények között vizsgált temető (Alsótelekes-Dolinka domb, Kesznyéten-Szerűskert, Muhi-Kocsmadomb, Sajószentpéter-Homokbánya, Szentsimon-Kenderföldek) nyújt elemezhető régészeti adatokat a szkíta kori temetkezési kép meghatározásához (1. térkép).

A gyűjtésből származó leletanyag (3. térkép) nagy része is vásárlás, ajándékozás, illetve rablóásatás útján került a Herman Ottó Múzeum tulajdonába. Így ebben az esetben is azzal kell számolnunk, hogy a leletanyagon és a lelőhely nevéen túl a régészeti kontextus vizsgálatának eredményeit alig-alig vehetjük figyelembe. Elég itt a jelentősebb muhi állatalakos bronz tükröt, a szendrői csont tegezveretet vagy a múlt századi magángyűjtemények anyagait említenünk. A mellékelt térképek figyelembevételével láthatjuk, hogy a szkíta kori temetők és telepek Borsod-Abaúj-Zemplén megye déli részén sűrűsödnek, ezen túl folyóvölgyekhez és a hegységek déli oldalához köthetők (1–3. térkép). A fentiek-től eltérő néhány markáns kivétel nyersanyagbeszerzésre (5. térkép), valamint a Kárpát-medencén belüli kapcsolatokra utalhat (Tápiószentmártoni-csoport területe, Kárpátalja,

1 Fenti publikáció a szerző 2005-ben íródott szakdolgozatának (HOM Adattár 2005/3901–06) átdolgozott, javított változata, annyi eltéréssel, hogy az ott közölt Hejőkeresztúri Múzeum szkíta kori anyaga egy önálló – a gyűjtemény teljes anyagát felölelő –, kiadványban kerül közlésre. Az így nyert helyet a szkíta bronztükrök vonatkozásában a Miskolc-Sajóparti homokbánya lelőhely anyagának bemutatására fordítottam.

2 Tisza-Sajó-Rima-Kánya-Bükkalja által határolt terület.

Erdély). A szórványként előkerült leletek általános elterjedését régészeti kontextus hiányában magának a tárgy típusnak az átvételével, illetve az egyes területekre vonatkozó hiányos temetkezési- és településkutatási képünkkel magyarázhatjuk.

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE SZKÍTA KORI KUTATÁSI KÉPE

Borsod-Abaúj-Zemplén megye szkíta kori temetői

Északkelet-Magyarország szkíta kori kutatásának legnagyobb lendületét kétségkívül Mezőkeresztes-Zöldhalompusztá fejedelmi temetkezésének és sírleleteinek előkerülése adta 1928-ban. A Kubik földbirtokos család sírhelyének kialakításakor – melyet egy halomszerű emelkedés oldalába vágtak – előkerült temetkezésre vonatkozóan a régészeti kontextus kapcsán a legtöbb információval az azt szédülő munkások szolgáltak. Ezek szerint a hamus földben égett csontokat találtak, majd alatta a 136 darab aranygombot, a szarvast és legalul az aranyláncot. (A lelőhelyen *Fettich Nándor* és *Márton Lajos* végzett hitelesítő ásatást.)

A hamvasztásos temetkezés vélhetően a hamvak sírgödörbe helyezésével kezdődhetett, melyekre ráhelyezték az aranyláncot, majd befedték az aranszarvassal díszített pajzsral. *B. Hellebrandt Magdolna* véleménye alapján (*B. HELLEBRANDT* 2001a, 55.) a rétegtani megfigyeléseken túl, ezt a rekonstrukciós lehetőséget támasztaná alá az a tény is, hogy a pajzs által védett aranyláncan alig van olvadási nyom. Maga *Fettich N.* is azon véleményének adott hangot, hogy a hamvak a nemesfém tárgyakkal együtt eredetileg egy halomsír alatt feküdtek (*FETTICH* 1928, 9–10). E leletek formai és technológiai jegyeit vizsgálva ő mutatott rá először azok dél-országi sztyeppvidéken előkerült fejedelmi halomsírokkal való rokonságára. Fenti analógiák felhasználásával meggyőzően adott választ a zöldhalompusztai temetkezés kapcsán felvetődött kérdéskörre (*FETTICH* 1934, 30). A kostromszkajai kurgán alapján a hazai aranszarvasokat pajzsdíszként határozta meg, melyek törzsfői vagy fejedelmi temetkezésre utalnak. A pajzsdíszeket és a fejedelmi méltóságjelvényeket részletesen vizsgáló *A. Rieth* a dél-országi leletek áttekintése után alátámasztotta *Fettich N.* véleményét, és az aranygombokat is a pajzs díszeként határozta meg (*RIETH* 1971, 112).

A sztyepei állatstílus megjelenése nem előzmény nélküli a kárpát-medencei vas korban. A Kr. e. VIII. századtól, az ún. preszkíta kortól olyan ismert leleteink, mint a prűgyi kincslelet lófej alakú jogara (*KEMENCZEI* 1981, 31. 5. kép, 1.), vagy a biharugrai madárfej alakú bronz kantárdíszek (*GALLUS–HORVÁTH* 1939, 15. tábla 1–2) az állatstílus előképének tekinthetők. A Kárpát-medencén át, egészen Mark-Brandenburgig követhető a korszak leletanyagában a sztyepei állatstílus megjelenése. Utóbbi lelőhelyen egy szkíta vettersfeldi hal alakú aranylemezt is pajzs díszeként értelmezhetünk. A kutatás jelen állása szerint – a korábbi álláspontoktól eltérően – a Pontus vidék szerepének felértékelődésével, szkíta kori fejedelmi ékszereink datálása kapcsán, az Kr. e. VI. századot tarthatjuk elfogadhatónak (*KEMENCZEI* 1999, 175; uő. 2005, 206).

A térség nyugat–keleti irányú kapcsolatait jól tükrözi az 1900 óta a század eleji szakirodalomban szinte folyamatosan szereplő Muhi lelőhely, ahonnan állandó jelleggel kerültek leletek a környező miskolci, egri, kassai múzeumokba. Az első régészeti kontextusra vonatkozó információkkal a környéken tíz évig ásató *Szendrei János* szolgált, aki urnás temetkezésekről tett említést. Ezek egyikéből került elő az ismert állatfüles bögre

(SZENDREI 1890, 140). Ezt a sort folytatta 1930-ban *Leszih Andor* ásátása a Kozák-kertnél, melynek során 22 sírból álló urnasíros temetőt sikerült lokalizálnia.³ Az 1932, 1934 és 1937-es ásátási évad során előkerült urnasírokkal együtt a feltárt temetőben összesen 33 darab sír került elő (LESZIH 1939, 74; B. HELLEBRANDT 1996–97, 152–153; 33–34. kép).

1931–32-ben került elő a Kocsmadomb közepe táján egy bronz kolomp és az áltatalakos bronz tükör, melynek leletkörülményeit figyelembe véve *Leszih A.* megállapította, hogy valószínűleg urnasír melléklete lehetett (LESZIH 1939, 77). A lelőhelyről 1971-ben előkerült kelta leletek kapcsán indult meg az újabb kutatás, melynek során 1972–74 és 1977-ben végzett ásátást *B. Hellebrandt M.*,⁴ aki egy temetkezési rítusában elkülönülő szkíta-kelta közös temetőt tárt föl. A kevert etnikumú temetőben a biztosan kelta sírok –egy kivétellel (25. sír) – hamvasztásosak, míg a szkíta temetkezések kétrítusúak⁵ (B. HELLEBRANDT 1996–97, 140; uó. 2001a, 63). Bár *Leszih A.* is feltár egy csontvázas sírt a lelőhelyen, az edénymelléklete alapján az urnasírokhoz vette (LESZIH 1939, 76). Az ő adatit alapul véve *Párducz M.* csak hamvasztásos sírokat ismert Muhiból (PÁRDUCZ 1954, 60). Ez utóbbi régészeti képen változtatott a szkíta korban meglévő birituális temetkezés meghatározása.

Szendrő-Ördögáti Csengőbarlangban *Megay Géza Leszih Andorral* közösen több alkalommal végzett próbaásatást 1933-tól.⁶ Ennek során korai és klasszikus típusú szkíta nyílhegyeket és aranylemezzel, illetve elektronnal bevont karikákat tártak föl (LESZIH 1939, IV. tábla, 16–17, 25). A lelőhely megközelíthetlensége alapján már az ásatók is valószínűtlennek tartották, hogy szkíta barlangtelepüléssel kellene számolnunk. Vélhetően a helyi lakosság által átvett szkíta típusú tárgyak megjelenéséről, ill. alkalmi menedékről lehet szó (LESZIH 1939, 79; B. HELLEBRANDT 2001.a, 53). A barlang leletanyagának kétségkívül legtöbbit említett tárgya, a karcolt háromszög alakokkal díszített háromágú csont tegezveret, melyet az ásató szíjösszefogónak tartott, s először *Fettich N.* ismertetett (FETTICH 1934, XI. tábla, 4).

1936-ban szintén Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén, Meszes település közelében (Barakonyi-lejtő) ásátott *Thuránszky István*, akinek egy nyolc urnasírból álló szkíta kori temetőt sikerült feltárnia.⁷ A síronként külön választott leletanyagból fókosok, karperecek, füles bögrék ismertek (B. HELLEBRANDT 2001.a, 54). A temető elemzése során, az ekkorra már jelentős hányadában feltárt Muhi temetkezésekkel összevetve sem tudott *Leszih A.* a sírok elhelyezésében semmilyen rendszert megállapítani.

Hejőkeresztúr térségében *Kalicz Nándor* többször végzett terepbejárást az '50-es évek végén, s helyszíni szemléi során elpusztult szkíta kori temetőt és települést említett (K. VÉGH–KEMENCZEI 1966, 404). Ennek konkrét bizonyítékát láthatjuk az 1958-ban Hejőkeresztúr-Homokbánya lelőhelyen végzett ásátásában, melynek során egy települési objektumot sikerült feltárnia, melyet *Párducz Mihály* közölt (PÁRDUCZ 1958a). (Az elpusztult temető anyagát *Papp Arzén* helyi tanító gyűjtötte össze, létrehozva a hejőkeresztúri falugyűjtemény magját, lásd szakdolgozat ill. B. HELLEBRANDT 2001.a, 55–56, 4–5. kép).

3 HOM Adattár: 255–68.

4 HOM Adattár: 902–73, 903–73, 1224–75, 1350–78.

5 Vö. legközelebbi párhuzam Kesznyéten-Szérűskert

6 Ltsz.: 53.801.1–10, 53.802.1–4.

7 Ltsz.: 53.821.1–53.826.2, 53.827.1, 53.986.1, 53.1052.1–3.

Sajószentpéter közelében homokbányászás során sírleleteket, bögrét illetve abban lévő löszerszámokat találtak, melyet a *Kalicz N.* által 1957-ben gyűjtött nyílhegy egészített ki. E leletek lelőhely körülményeit vizsgálva, 1962-ben *Kemenczei Tibor* szállt ki a helyszínre, ahonnan további vaskori kerámiaanyagot gyűjtött, majd még abban az évben leletmentő ásatást végzett.⁸ Ennek eredményeképpen egy kilenc sírből álló kétritusú temetőt sikerült lokalizálnia, melyből öt sír szórthamvas volt, a fennmaradó csontvázak sírokból pedig egy kelta (KEMENCZEI 1962–63, 236). 1963-ban feltártak még egy szórthamvasztásos sírt, így – a korábbi gyűjtésből származó leletanyagot is figyelembe véve – egy 11 sírből álló kétritusú szkíta temetővel számolhatunk a lelőhelyen (B. HELLEBRANDT 2001.a, 54).

Borsod-Abaúj-Zemplén megye szkíta kori kutatásának legnagyobb ásatási eredményeit *Patay Pál* 1959–64 között – négy ásatási idényben – végzett alsótelekesi feltárásainak köszönhetjük. Ennek során kétritusú, kronológiailag és sírcsoportokra is szétválasztható szkíta temetőt tárt fel, melynek területéről összesen 183 feltárt sír ismert. A temetőkép alaposabb elemzése az alsótelekesi temetőt a kárpát-medencei szkíta kor egyik legkorábbi lelőhelyeként határozta meg. A korai datálást a túlnyomórészt szórthamvas rítus, a kőpakolásos sírok és a korai tárgytipusok magas száma támasztja alá (PATAY–B. KISS 2001–2002, 131). Bár a leletanyag párhuzamait az alföldi csoport anyagával sikerült kimutatni, az ásató véleménye alapján az itt temetkezett lakosságot nem azonosíthatjuk ezzel a népe sséggel (PATAY 1961, 48; 1962, 19).

Kisgyőr-Bubtető lelőhelyről a Herman Ottó Múzeumba juttatott szkíta bronztükör, illetve kerámiatöredékek leletkörülményeinek tisztázására végzett ásatást a lelőhelyen *Simán Katalin* és *S. Koós Judit* 1982-ben.⁹ A rendkívül erős talajerózió és bolygatottság következtében az ásatás értékelhető régészeti megfigyeléseket nem eredményezett, ezért – Hejőszalontához hasonlóan – egyedül csak a bronztükörön megfigyelhető égés okozta erős deformáció utalhat hamvasztásos szkíta sír meglétére (S. KOÓS 1983–84, 29).

Borsod megyei szkíta kori temetőink egyik legrepresentatívabb lelőhelye Kesznyéten-Szérűskert. Az első leletek 1972-ben kerültek elő,¹⁰ majd *B. Hellebrandt M.* végzett ásatást 1984–85-ben, melynek során 89 sírből álló temetőrészletet tárt fel. A kétritusú szkíta temető rendkívül változatos temetkezési rítusának alaposabb elemzése a kettős sírok jelenségének meghatározását tette lehetővé. E rítus során egy csontvázak sír közvetlen közelébe egy hamvasztásos sír került, melyeket gyakran leletanyag és nem szerint is definiálni lehet (B. HELLEBRANDT 1986–87, 109; 2001a, 61–62).

Hét szkíta kori urnasírt tárt fel Miskolc–Botond u. 20. számú ház mögött *B. Hellebrandt M.*¹¹ A kevés sírszám ellenére nagyon változatos forma- és díszítésvilágú sírkerámiák származnak a lelőhelyről, elég csak a 6. sír bordás díszű urnáját vagy a 7. sír karcolt, levélerezettel díszített edényét (B. HELLEBRANDT 2001a, 58, 11. kép; 59, 12. kép) említenünk.

Az Ózd közelében lévő Szentsimon-Kenderföldek lelőhelyen 1988-ban bányaművelés során leletmentett egy szkíta urnatemetőt *S. Koós Judit* és *Lovász Emese*.¹² A kiásott

8 HOM Adattár: 1963/341–68,340–68.

9 Ltsz.: 82.3.1–14, HOM Adattár: 1573–81.

10 Ltsz.: 72.22.1–2 HOM Adattár: 1749–85.

11 HOM Adattár: 1836–86.

12 HOM Adattár: 2106–90.

hat szelvényben négy urnasírt tártak föl jellegzetes szkíta kerámia, illetve bronztű melléklettel.

Szkíta kori temetőfeltárást – a Magyar Nemzeti Múzeum bodrogközi feltárásai során – Révész László végzett Cigánd-Csabahomok lelőhelyen. Itt 1998-ban egy hamvasztásos szkíta temetőrészletet tárt föl.¹³

Kisebb sírszámú szkíta kori temetkezések

A megye területéről a fentiekben tárgyalt nagyobb, összefüggő felszínt érintő ásatásokon kívül számos kisebb sírszámú szkíta kori temetkezés is ismert. Ezek szinte kivétel nélkül néhány sírból álló hamvasztásos rítusú urnatemetők, melyek földmunkák és különböző leletmentések alkalmával kerültek elő.

Néhány sírból álló temetkezésről tesz említést 1886-ban *Csoma J.* Monaj környékéről, ahol egy halom ásásakor néhány hamvasztásos sírleletet találtak (CSOMA 1887, 61; FETTICH 1928, 18; B. HELLEBRANDT 2001a, 65). Szirmabesenyő-Homokbánya lelőhelyen egy villanova ill. egy hordó alakú urnába temetett két szkíta kori urnasírt tárt fel *Kalicz N.* (KALICZ 1958, 131; B. HELLEBRANDT 2001a, 61, 18. kép). *Megay G.* Tarciban az Állami Gazdaság területén végzett leletmentést 1960–61-ben (KEMENCZEI 1962–63, 234), melynek során neolit és szkíta sírokat tárt fel.¹⁴ Mád-Szilvásvölgy lelőhelyen szőlőtelepítési munkák során került elő néhány kőpakolásos szkíta sír (K. VÉGH–KEMENCZEI 1964–1965, 451).¹⁵ Taktaszada belterületén a Takta partján 1967-ben egy szkíta kori urnasír került elő (K. VÉGH–KEMENCZEI 1967; B. HELLEBRANDT 2001a, 58, 60, 14. kép), melynek leletmentésekor még további négy urnasírt sikerült lokalizálni.¹⁶ Sárospatak-Apróhomok területén folyó homokbányászásakor is találtak néhány urnasírt (K. VÉGH–KEMENCZEI 1970, 414).¹⁷ Hernádkak–Gesztely közötti útépités területén több kerámiát is gyűjtött *Megay Géza* 1950-ben, melyet az utóbbi évek intenzív terepbejárásai alapján meghatározott anyaggal egészíthetünk ki (B. HELLEBRANDT 2001a, 60–61; uő. 2005). A lelőhely vaskori anyagából preszkíta urna is ismert (B. HELLEBRANDT 2005, 19, 11. kép). A szakirodalomban többször taglalt, gazdag szkíta kori leletanyag alapján egy elpusztult szkíta kori temetővel számolhatunk (B. HELLEBRANDT 2005, 20).

Magányos sírok

Önállóan jelentkező temetkezések is ismertek, melyeknél a határozott mellékletadási rítus és a néhány esetben a környékükön gyűjtött kerámia alapján nem zárható ki a többi sír megléte sem. *K. Végh Katalin* a novajdrányi református templom körüli árokásási munkálatok kapcsán mentett meg egy hamvasztásos szkíta sírt.¹⁸ Miskolc-Erenyő lelőhelyen szintén egy hamvasztásos szkíta sírt szántott szét az eke, a leleteket *B. Hellebrandt M.* mentette meg.¹⁹ Szintén ő talált 1985-ben a Sajóörös–Jókai u. 31. számú háznál egy

13 HOM Adattár: 2768–00.

14 Ltsz.: 60.35.1–12, 62. 67.1, 62.72.1–18.

15 Ltsz.: 65.33.1–12. HOM Adattár: 216–68.

16 Ltsz.: 69.36.1–11. HOM Adattár: 425–68.

17 HOM Adattár: 694–68.

18 Ltsz.: 71.17.1–3. HOM Adattár: 822–70.

19 Ltsz.: 71.35.1–11. HOM Adattár: 868–72.

hamvasztásos sírt,²⁰ mely temetkezés környékéről korábban, 1981-ben már *S. Koós J.* és *Lovász E.* is gyűjtött kerámiát. Egy vasfokos és bronzkarperec melléklettel ellátott hamvasztásos szkíta sírt talált Szendrő-Temetődomb lelőhelyen 1987-ben *Ringer Árpád*.²¹

Bizonytalan temetkezések

Másodlagos információk alapján, de nagy bizonyossággal sorolhatjuk a temetkezések közé a Hejőszalonta-Temetősor dülön 1934-ben előkerült kosfejés végű, hőtől deformálódott bronz tükörnyél leletkontextusát.²² Bár környékén embercsontok is voltak, azok konkrétan nem kapcsolhatóak a leletanyaghoz, amely így csak közvetett adatokat nyújt a vélhetően hamvasztásos temetkezésre (B. HELLEBRANDT 2001a, 64).

Hasonlóan bolygatott körülmények között került elő szkíta temetőre utaló leletkörülmények között a Szerencs–Kölcsey u. 18. számú ház előtt vízvezeték árok ásásakor talált szarvasalakkal díszített tükörnyél, valamint két arany hajkarika (KEMENCZEI 1971, 514; Uő. 2005, 187). Szintén ide sorolható a miskolc-dudujkai gepárdalakos tükörnyél (LESZIH 1939, B. HELLEBRANDT 2001a, 64), ill. a kisgyőr-bubtetői bronztükör is (III. tábla, 3–4.), melynek deformálódása az egyetlen temetkezésre utaló nyom a lelőhelyen. Feltűnő az a jelenség, hogy e hamvasztásos temetkezések mindegyikében erősen deformálódott, díszített szkíta bronztükör, illetve annak töredékei kerültek elő. Így az sem tartható kizártnak, hogy néhány esetben a tükrök sérülését okozó magas hőmérséklet a csontok teljes megsemmisüléséhez vezethetett.

A fenti kutatástörténeti kép áttekintése során láthatjuk, hogy az Északkelet-Magyarország területén meglévő szkíta kori temetkezések legtöbbször hamvasztásos temetkezés, amely rendkívül változatos formákban került feltárára. Nem véletlen, hogy már *Bottyán Á.* is a temetkezés eltérései alapján különítette el alcsoportjait, melyeket a különböző rítusok változása alapján etnikai, illetve törzsi csoportokként próbált lokalizálni. Ezek az eltérések sokkal inkább társadalmi eltérésekből adódhattak. A leggyakoribb eset, hogy a hamvakat a sírgödörbe, majd a mellékleteket a köré helyezték. A hamvak tállal történő leborítása, illetve bögrébe, tálba, urnába helyezése is általános jelenség, olyannyira, hogy megállapíthatjuk, a kárpát-medencei szkíta kori temetkezési szokásokat figyelembe véve, az urnás temetkezés a zöldhalompusztai-csoport területén fordul elő a leggyakrabban. Az urnába történő temetkezés során annak száját gyakran tállal fedték le és néhány sírban az edény alá kölapot fektettek.

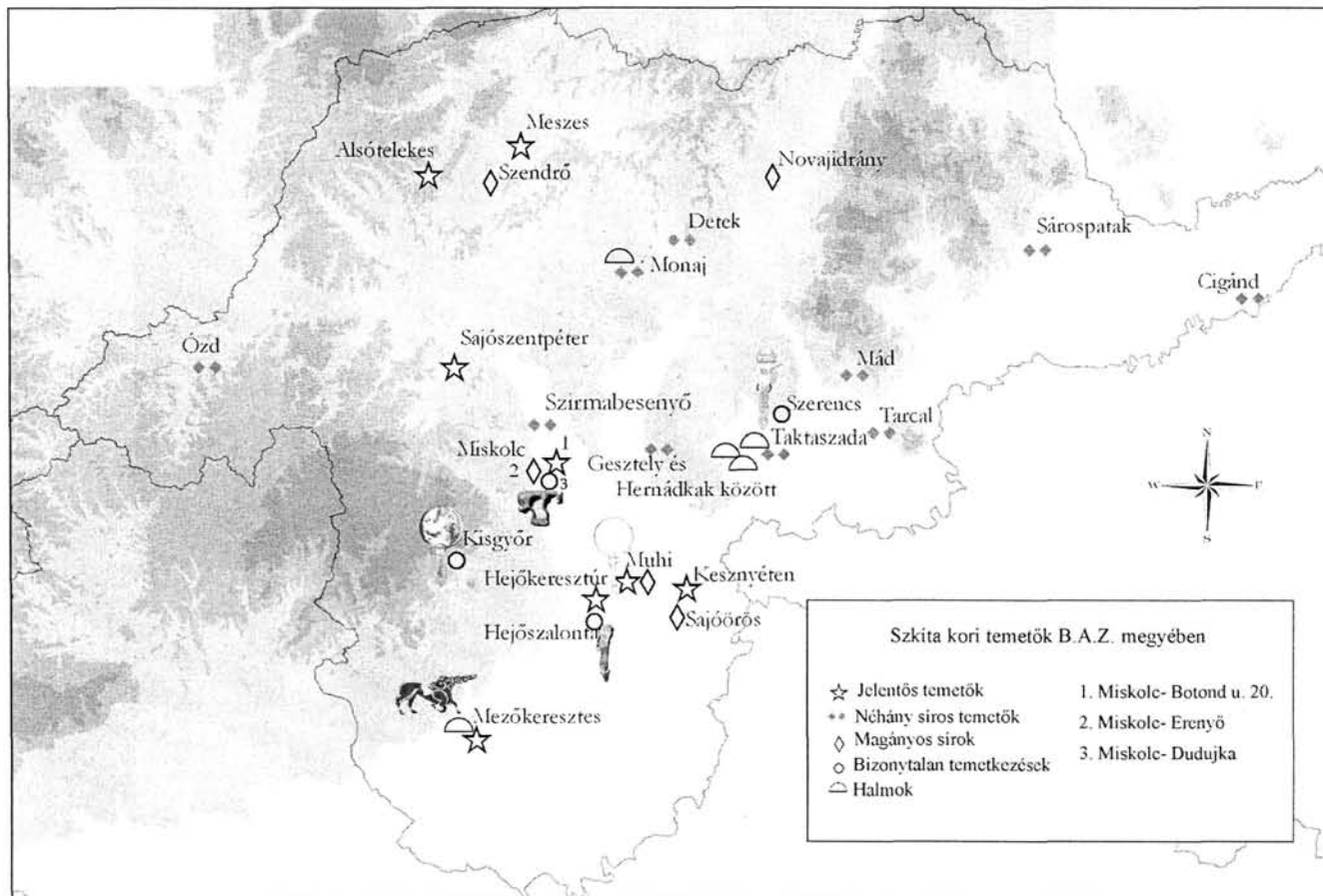
A hamvasztásos temetkezés tumulusba helyezése csak régióink területén jelenik meg – mivel a gyomai halomsír nagy valószínűség szerint csontvázas volt –, a többi csoport területén maga a tumulus emelés szokása sem bizonyított (BOTTYÁN 1955, 66). Szkíta korhoz köthető halmos temetkezést a mezőkeresztes-zöldhalompusztai és monaji lelőhelyek kapcsán ismerünk a megyéből, ezek átmérője 25–24 méter. Taktaharkány és Taktaszada között egész tumuluszort ismer a kutatás. Előbbi lelőhely egyik, 60 méter átmérőjű tumulusán *Kemenczei T.* 1967-ben végzett ásatást, azonban semmilyen temetkezésre utaló nyomot nem talált²³ (B. HELLEBRANDT 2001a, 65). Az Alföldön rendkívül nagy, 70 méter átmérőjű, fakamrás szerkezetű halmos temetkezést ismerünk Balmazújváros-Kárhozotthalomról (CSALOG 1954).

20 HOM Adattár: 1835–86.

21 Ltsz.: 88.2.1–6.

22 Ltsz.: 53.752.1.

23 HOM Adattár: 422–68, 423–68, 424–68.

1. térkép

Leggyakoribb temetkezési mellékletként a behúzott peremű tálak, füles bögrék, ékszerek, fegyverek és egyéb használati tárgyak szerepelnek. A hamvasztásos temetkezésben megjelenő eltérések előzményeit *Bottyán Á.* a korábbi kultúrák rítusaiban jól meghatározta, így sajátosan az alföldi szkíta kultúrával megjelenő szokásnak egyedül a hamvak tállal történő leborítását tartja (BOTTYÁN 1955, 67). A zsugorított csontvázak esetében a zsugorítás mértékében mutatkoznak eltérések, tájolásuk nem egységes, de zömmel az É–D-i irány a legjellemzőbb, míg a nyújtott csontvázaknál a K–Ny ill. Ny–K-i tájolás.

Az Északi-középhegység területén, az olyan nagyobb Borsod-Abaúj-Zemplén megyei szkíta kori temetők mellett, mint Alsótelekes, Kesznyéten, Muhi, Meszes a régiótól nyugatra a Mátra környékén (Eger-Nagy-Eged, Mátraszele-Kerekdomb, Gyöngyös) és a nógrádi dombvidéken (Vámosmikola, Piliny, Nógrádkövesd) is találunk temetőket (FODOR 2001; PATAY 1955; uő. 1962B). Ezekre a területekre és ettől nyugatabbra, a népesség az alföldi szkíták – Duna–Tisza-közének északi részén lévő – központjából áramlott (KEMENCZEI 1977).

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYEI SZKÍTA KORI TELEPÜLÉS JELENSÉGEK

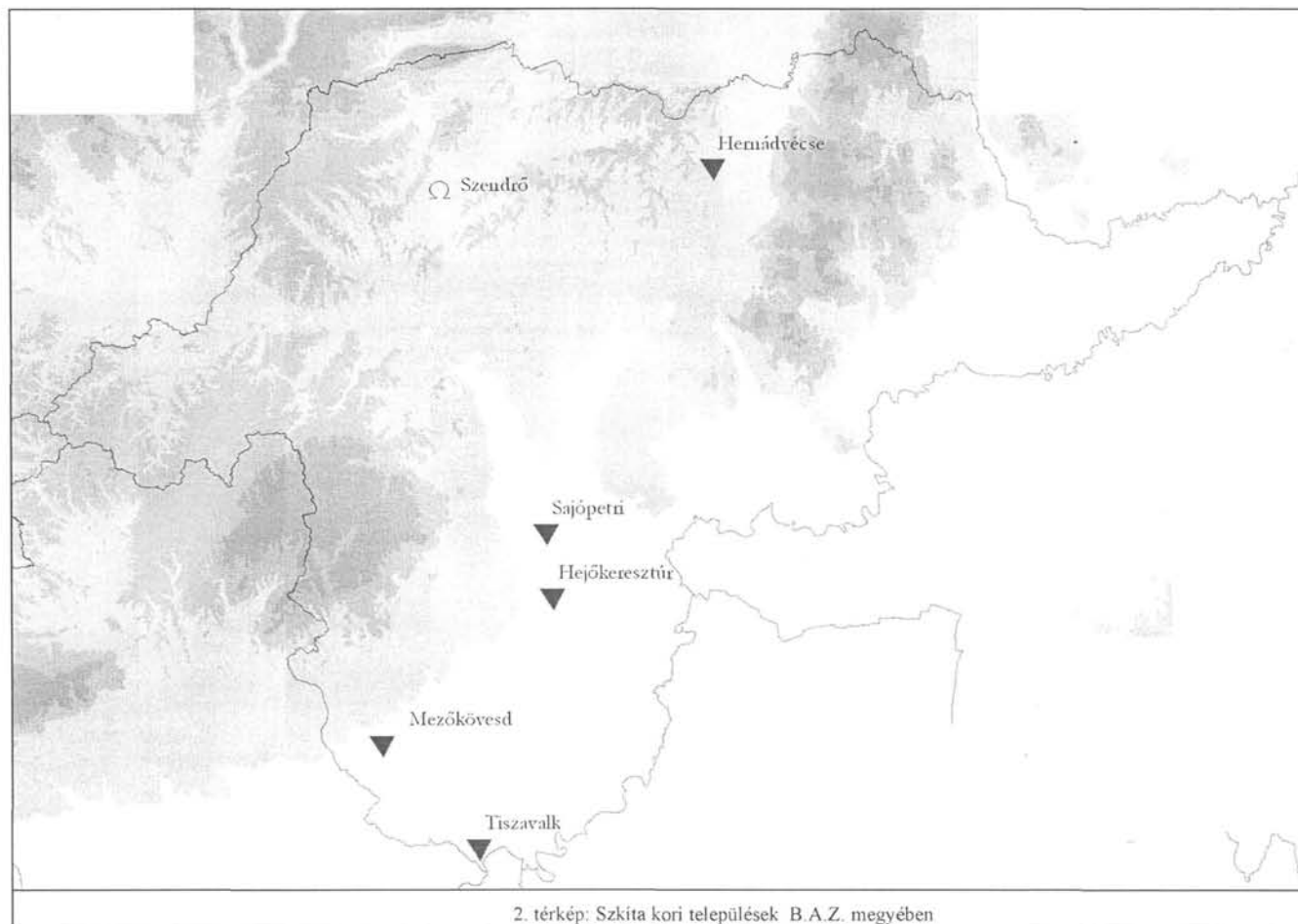
Szkíta kori kutatásunkban Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről egy-egy objektumból álló teleprészletet sikerült feltárni (2. térkép). Ilyen lelőhely Hejőkeresztúr-Homokbánya, ahol *Kalicz Nándor* 1958-ban tárt fel az elpusztult településből egy darab szkíta hulladékgyödrot, melyet *Párducz Mihály* publikált. A nagy kiterjedésű, sekély gödör nagy mennyiségű kerámiatöredéket és állatsontot tartalmazott, melyek elemzése során a helyi őslakosság díszítőelemeinek érvényesülése mellett, a Vekerzug-csoporttal való kapcsolatokra is fölhívta a figyelmet (PÁRDUCZ 1958a, 75).

Patay P. tárt föl 1966–67-ben, majd 1975-ben a Tiszavalk-Kenderföldek lelőhelyen végzett rézkori ásatása során néhány – máig publikálatlan – telepjelenséggént értelmezhető gyödrot és szkíta kori kerámiaanyagot.²⁴ További ásatásai közül Mezőkövesd-Borjűlegelő lelőhelyen tárt föl néhány máig közöletlen szkíta kori gyödrot, ezek csekély anyaga azonban nem szolgáltatott reprezentatív kutatási eredményeket.²⁵

Rendkívül kevés hiteles információval rendelkezünk az északkelet-magyarországi szkíta települések szerkezeti felépítését illetően. A szkíta kori házak, illetve környezetük rekonstrukciójában a legjelentősebb kutatási eredményeket a Nyíregyháza-Manda bokor lelőhelyen feltárt több száz objektum nyújtotta. Értékelését viszont nehezíti az a tény, hogy összehasonlítási alapot nyújtó szkíta kori települések a Kárpát-medence területén nagyon ritkák. (Vélhetően e településhez kapcsolódó temetőből került elő egy spirál hajkarikákból és bronztárgyakból álló leletegyüttes 2005-ben (SCHOLTZ 2006)). A félig földbemélyített, paticsfalú, négyszögletes, szelemenes tetőmegoldású házak környékén nagyobb mennyiségű tároló és hulladékgyödrot sikerült feltárni. A porták legtöbbször lépcsőzetesen induló, mély ciszterna vagy kút tartozott. Amennyiben ezt a megfigyelést összevetjük azzal a ténnyel, hogy a korszak telepei a mai árterek környékén találhatóak, feltételezhetjük, hogy igen száraz klíma uralkodhatott (ISTVÁNOVITS 1997, 79).

24 HOM Adattár: 473–68, 474–68.

25 B. Kiss Zsuzsa szíves közlése alapján.

A folyóvölgyekben megjelenő leletanyag kapcsán, azonban szem előtt kell tartanunk olyan nyersanyag beszerzési szempontokat is, mint a folyóvízi üledékképződéshez köthető másodlagos ércek könnyű kiaknázhatósága (SZABÓ–CZAJLIK 2004, 135).

Szkíta kori települési képre vonatkozó, összetett gödörkomplexumból álló jelentősebb anyagot Mezőkövesd-Mocsolyáson végzett ásatása során tárt föl *S. Koós Judit*. Ennek során a 164. objektum elegyengetett felszínű tűzhelyében, illetve a 280. objektumban került elő rendkívül gazdag szkíta kori kerámialelet (KALICZ–KOÓS 1998, Abb. 3–5, 9–10).

Az Észak-Alföld tiszai térségének telepkutatásában Tiszaigar, Tiszaszőlős (CSEH–KRIVECZKY 2001, CSEH 2001), valamint Szolnok-Zagyvapat lelőhelye nyújtott információkat (CSEH 1988, 1990). Újabb ásatásokról Salgótarján Ipari park II. (VADAY 2001, 2003) és Ebes-Zsong-völgy (DANI 2004, CZIFRA 2006) lelőhelyekről ismerünk félig földbe mélyített szkíta kori veremházakat.

Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a közelmúltban, Sajópetriben tártak fel olyan jellegzetes leletanyagú szkíta–kelta települést, mely tárgytípusai alapján, az alföldi szkíta kultúrához sorolható (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVECZKY 1997; SZABÓ–CZAJLIK 2004). 2004-ben *Csengeri Piroska* tárt föl nagyobb, összefüggő szkíta kori települést Hernádvecse 3-as lelőhelyén, ahol két eltérő háztípust is sikerült meghatározni.²⁶

BORSOD-ABAÚJ-ZEMPLÉN MEGYE RÉGÉSZETI JELENSÉGEKHEZ NEHEZEN KÖTHETŐ SZKÍTA KORI LELŐHELYEI (ajándékok, gyűjtések)

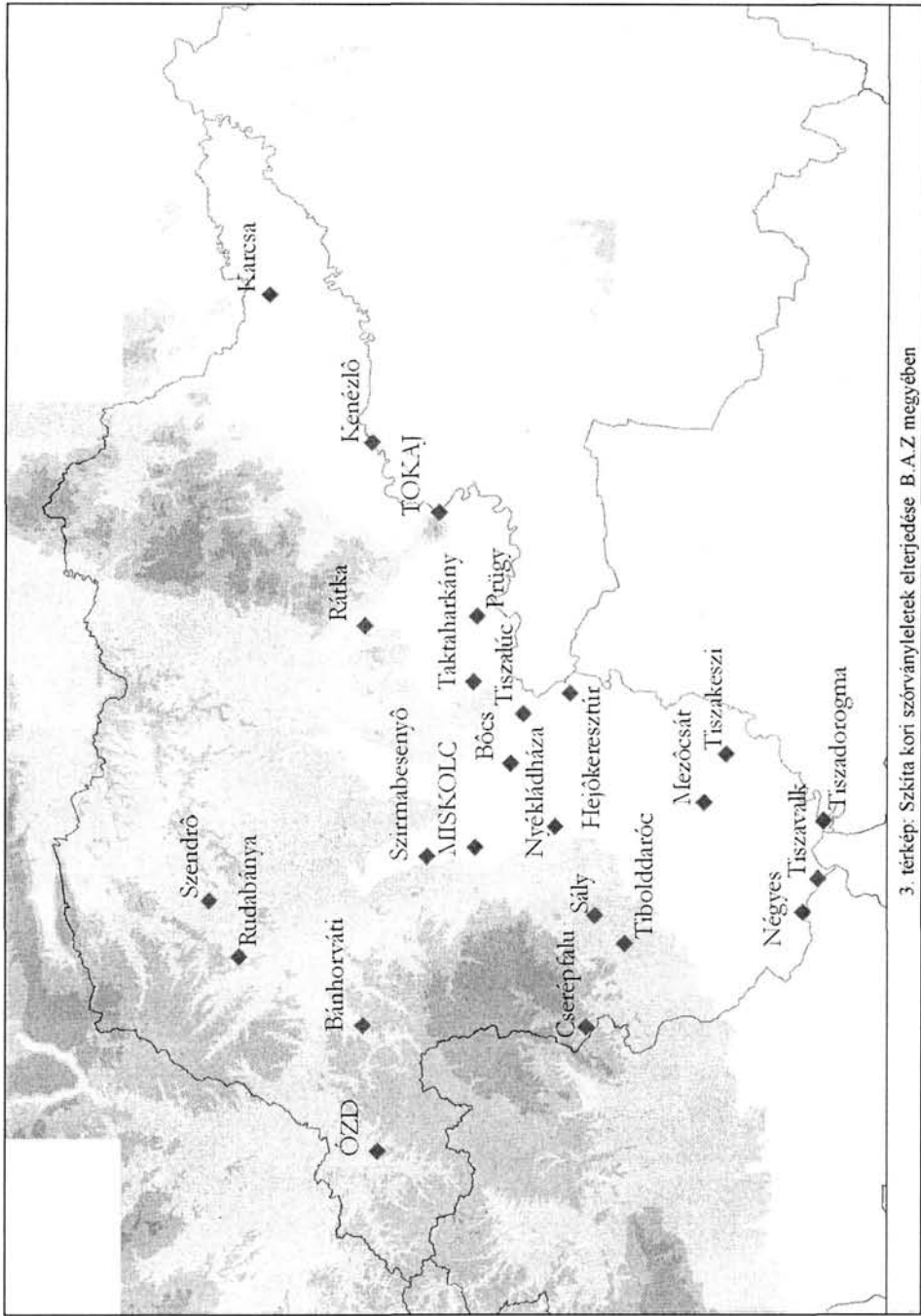
A múlt század első felében megnövekvő érdeklődés a szkíta kori emléktárgyak iránt, számos rablósátatás, illetve magángyűjtemény létrehozásához vezetett. Ezek reprezentatívabb anyaga hosszabb-rövidebb hányadtatás után ajándékozás, vétel vagy egyszerűen a korábbi gyűjtemény felszámolása okán került be a Herman Ottó Múzeumba. Az északkelet-magyarországi szkíta kori leleteknek e csoportja (3. térkép), ha lehet még problematikusabban vizsgálható, hiszen sok esetben a lelőhely körülményeiről sem rendelkezünk információkkal.

A „presztíz” tárgyak csoportjába tartozó leletek közül Bánhorváti lelőhelyről egy töredékes csörgőt²⁷ ajándékoztak a Herman Ottó Múzeumnak 1958-ban. Szórványként került elő Miskolc-Dudujkán 1934-ben a gepárdot ábrázoló tükörnyél,²⁸ melynek előkerülési helyén *Leszih Andor* végzett hitelesítő ásatást, de további leleteket nem talált. Jelentősége a muhi-kocsmadombi állatalakos tükörhöz fogható, bár utóbbi esetében – *Leszih A.* nyomán – feltételezhetjük, hogy szkíta kori temetkezéshez tartozhatott. Bronz karpereceket Borsodgeszt-Mocsolyás és Hernádkak-Gesztely közötti útépités területéről őriz a gyűjtemény. Előbbi típust egy üvegyönggyel együtt ajándékozták 1948-ban a múzeumnak, míg utóbbit több kerámiával együtt gyűjtötte *Megay Géza* 1950-ben (B. HELLEBRANDT 2001a, 60–61; B. HELLEBRANDT 2005, 21–26, 12–16. kép).

²⁶ Feldolgozás alatt, bővebben lásd még lelőhelykatasztert vagy HOM Adattár: 3913–06. Az ásatáson való részvétel lehetőségét és a szakmai anyagba nyújtott betekintést ezúton is hálásan köszönöm.

²⁷ Ltsz.: 62.24.1.

²⁸ Ltsz.: 53.751.1.

3. térkép: Székita kori szörvány/leletek elterjedése B.A.Z. megyében

Fémtárgyak közül Cserépfalu területéről egy bronznyílhegyet²⁹ vásárolt a múzeum, míg Tiszakeszi-Fáy-kert lelőhelyről két edény, orsógomb, vascsákány, bronzkarika ajándékként került az intézménybe.³⁰ Miskolc Sajó-parti homokbányájából 1930-ban vásárolt a múzeum egy edény és több bronz tárgyat, köztük egy ritka típusú bronztükör töredékét.³¹ A megyeszékhelyen, a Kerekhegyen (Miskolc-Diósgyőr-Vasgyár) néhány vastárgy került elő.³² Nyékládháza-Kisperes puszta lelőhelyről 1928-ban Borsod megye alispánja adományozott bronz és vastárgyakat a gyűjteménynek (B. HELLEBRANDT 2001a, 59, 13. kép).³³ E leleteket a megye ugyanezen részéről, az Ónod és Nyékládháza közötti területről 1949-ben előkerült edénytöredékekkel és vaseszközökkel helyezhetjük egy csoportba.³⁴ Szkíta kori korsó ismert Ózdról,³⁵ Felsőzsolca-Sajóártérről, a Csikótó melletti részről.³⁶ Egy-egy fazék, csupor, korongolt tál pedig Külsőböcs,³⁷ Miskolc-MÁV Fűtőház,³⁸ Miskolc-Újdiósgyőr,³⁹ Rátka,⁴⁰ Sály⁴¹ lelőhelyekről került a Múzeumba. Edénytöredékeket Mezőcsát-Pásthly-domb,⁴² Mezőnyék és Hejőkeresztúr között,⁴³ Miskolc-Kölyuk II. barlang,⁴⁴ Miskolc-Repülőtéri homokbánya,⁴⁵ Miskolc-Régi katonai gyakorlótér,⁴⁶ Sály-Vízoldal,⁴⁷ Szirma-Sajópart, Sósкас⁴⁸ és Tibolddaróc⁴⁹ lelőhelyekről gyűjtötték a múzeum munkatársai.

Az apróbb leletek közül, a Dél Borsodi Ármentesítő Társaság ajándékozott egy orsógombot⁵⁰ Négyes-Nyárádka lelőhelyről a múzeumnak. Hasonló típust edénytöredékekkel együtt gyűjtött Prügy-Hegyeshát-dűlőn *Megay Géza* 1954-ben.⁵¹ Szórvány üveg-paszta gyöngy ismert Borsodgeszt-Mocsolyás,⁵² Rudabánya⁵³ és Tiszalúc⁵⁴ lelőhelyekről. Míg fenőkövet Tiszadorogma⁵⁵ és Külsőböcs⁵⁶ területéről ajándékoztak a múzeumnak.

29 Ltsz.: 53.798.1

30 Ltsz.:53.804.2, 53.812.1, 53.820.1, 63.799.1.

31 Ltsz.: 53.807.1–5., 53.808.1–5.

32 Ltsz.: 53.805.1–6.

33 Ltsz.: 53.819.1–9., 53.1049.1

34 Ltsz.: 53.832.1–8.

35 Ltsz.: 68.6.1.

36 Ltsz.: 58.154.1

37 Ltsz.: 53.829.1, 53.800.1.

38 Ltsz.: 67.22.1.

39 Ltsz.: 53.983.1.

40 Ltsz.:77.9.1.; B. HELLEBRANDT 2001a, 57, 7.kép, 1

41 Ltsz.:53.816.1.

42 Ltsz.: 53.833.1.

43 Ltsz.: 53.815.1.

44 Ltsz.: 79.38.1–3

45 Ltsz.: 67.3.55–58. HOM Adattár: 552–68.67.3.1–67.3.77

46 Ltsz.: 53.818.1–3.; B. HELLEBRANDT 2001a, 57, 8.kép

47 Ltsz.:66.17.16.

48 Ltsz.:58.68.2.

49 Ltsz.:53.835.1, 53.836.1.

50 Ltsz.: 53.813.1.

51 Ltsz.: 55.15.1, 55.15.3–6. HOM Adattár: 306–68.

52 Ltsz.: 53.830.1–3.

53 Ltsz.:53.831.1–2.

54 Ltsz.:53.809.1.

55 Ltsz.:53.817.1.

56 Ltsz.: 53.800.1.

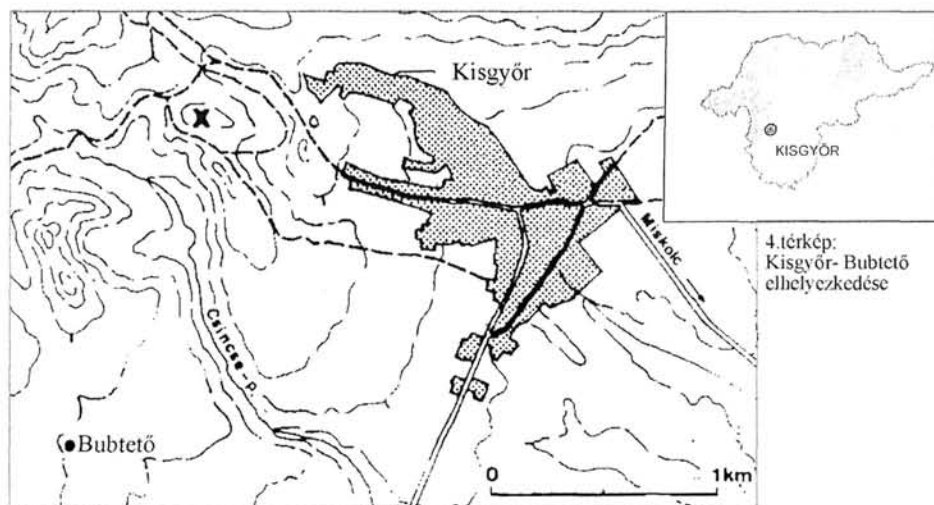
A Sárospataki Református Kollégiumi gyűjteményben Kenézlő,⁵⁷ Prügy⁵⁸ és Zemplén megye⁵⁹ területéről ismertek szkíta kori leletek.

Hejőkeresztúr területéről a *Dél Borsodi Ármentesítő Társaság* gyűjtése és a *Papp Arzén féle gyűjtemény* ismert (B. HELLEBRANDT 2001a, 55–56, 4–5. kép). Hasonlóan különböző típusú leleteket tartalmazott az – a *Szirmai Alfréd gyűjteményéből* – a Herman Ottó Múzeumnak ajándékozott néhány tárgy, melyet Szirmabesenyő, illetve annak környékén gyűjtöttek (B. HELLEBRANDT 2001a, 54, 2. kép).⁶⁰

SZKÍTA KORI LELŐHELY KISGYŐR-BUBTETŐN

Jelen fejezet témája a Kisgyőr-Bubtető lelőhelyen 1982-ben végzett leletmentés leletanyagának értékelése és besorolása Északkelet-Magyarország szkíta kori emlékeinek körébe.

A lelőhely kutatástörténete

Kisgyőr-Bubtető lelőhelyen 1982 júniusában végzett leletmentést *S. Koós Judit* és *Simán Katalin*, a miskolci Herman Ottó Múzeum régészei.⁶¹ A leletmentésre okot adó együttes 1981 májusában kőbányászás során került elő a *Bubtető* nevű lelőhelyen, mely három egymás melletti domb közül a legmagasabban helyezkedik el (4. térkép). A lelőhely maga rendkívül bolygatott állapotú volt, ugyanis a talajt terepegyengetés céljából, kőbányászás előkészítésére eldózerolták. A helybéli tanulók által az iskolai gyűjteménybe folyamatosan bevitt leletek áttekintése során egy kis bikónikus testű szkíta füles bögrét figyeltek meg, amelyhez korban jól kapcsolódott a frissen előkerült, csaknem teljesen ép szkíta

57 Sárospatak Ltsz.: 1960.1.

58 Sárospatak Ltsz.: 1948.3–5; 10.

59 Sárospatak Ltsz.: 1888.87.

60 Ltsz.: 53.837.1–2, 53.982.1–5, 53.984.1–35.

61 HOM Adattár: 1981/1573–81.

bronztükrök.⁶² A lelőhelyen telepfoltot nem találtak, de mivel további cserepeket és orsógombot gyűjtöttek, a munkálatokat leállították és 1982. június 7–18 között leletmentő ásatást végeztek. A nyolc darab, egyenként 3*5 m-es szelvényben mindössze jellegtelennek tartott kerámiatöredékeket, orsógombokat és két vastárgyat találtak. Mivel a földmunkák, a beásások és a talajerózió nagymértékben megbolygatták a területet, településre ill. temetkezésre utaló régészeti jelenséget nem sikerült megfigyelni. A leletmentés során újabb sírok nem kerültek felszínre. A bejelentők elmondása és a leletmentés eredményei alapján valószínűsíthetjük, hogy a bronztükrök magányos szkíta sírból származik. Bár hamvak nem kerültek elő, a tükrön megfigyelhető égés okozta deformáció alapján hamvasztásos temetkezést feltételezhetünk a lelőhelyen. A valószínűleg magányos sírból származó bronz tükröt és a vele együtt előkerült tárgyakat⁶³ korábban S. Koós Judit ismertette (S. KOÓS 1983–84).

A leletanyag leírása

Kerámia

1. Barna, erősen kopott felületű, homokkal soványított, jó kidolgozású, bikónikus testű, egyenes nyakú, szűk, kerek szájú, kissé aszimmetrikus kis edényke. Pá.: 2,1 cm; Fá.: 2,9 cm; Ma.: 4,8 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 2) (III. tábla, 7.)
2. Világosbarna, csillámos homokkal soványított, nyomott gömb testű, díszítetlen orsógomb. Sz.: 2,2 cm; Ma.: 1,1 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 3) (III. tábla, 1.)
3. Kívül fekete, belül barna, kvarcsemcséket tartalmazó homokkal soványított, erősen kihajló, enyhén duzzadt peremű, bikónikus testű, nagyobb edény száj- és oldaltöredékei. Sz.: 9,6 cm; Ma.: 6,1 cm; Sz.: 5,1 cm; Ma.: 3,7 cm (HOM Ltsz.: 82.3.4) (I. tábla, 5.)
4. Barna, homokkal soványított, durván iszapolt nagy edény falának díszítetlen oldaltöredéke. Sz.: 8,2 cm; Ma.: 5,3 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 5)
5. Vörös, kavicsal soványított, kívül simított felületű vaskos edény falának díszítetlen oldaltöredéke. Sz.: 6,3 cm; Ma.: 5,2 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 6)
6. Vörös, erősen kopott felületű, homokkal soványított kis edény egyenes peremének töredéke. Sz.: 3 cm; Ma.: 2,8 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 7)
7. Kívül vörös, belül barna, kavicsos homokkal és részben pelyvával soványított díszítetlen oldaltöredék. Sz.: 4,4 cm; Ma.: 3,4 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 8)
8. Vörösbarna, erősen kopott felületű, homokkal soványított, behúzott peremű tál peremtöredéke. Sz.: 3,2 cm; Ma.: 2,3 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 9) (II. tábla, 9.)
9. Sötétszürke, kavicsal soványított, négyszögletes átmetszetű, rövid, vaskos fültöredék. Sz.: 4,2 cm; Ma.: 2,4 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 10) (II. tábla, 1.)
10. Barnásvörös, kavicsal soványított, durva kidolgozású, vastag falú edény töredéke. Kívül széles, tagolt bütyök díszíti. Sz.: 12,2 cm; Ma.: 10,4 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 11) (II. tábla, 11.)
11. Vörösbarna, finoman kidolgozott, homokkal soványított, vékony falú kis edény egyenes peremtöredéke. Sz.: 3,8 cm; Ma.: 2,8 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 12)
12. Vörösbarna, erősen kopott felületű, kavicsal soványított, viszonylag vastag falú edény oldaltöredéke, melynek belső oldalán finoman besimított bordák figyelhetők meg. Sz.: 7,6 cm; Ma.: 6,5 cm (HOM Ltsz.: 82. 3. 13)

62 S. Koós 1983–84. 29–35.

63 Ltsz.: 82. 3. 1–14.

13. Világos hidrokvarcit szilánk, felszínén megfigyelhető ütögetés nyomaival. Csiholókő? (HOM Ltsz.: 82. 3. 14)
14. Kívül fekete, belül vörös, kvarcsemcsékkal kevert homokkal soványított díszítetlen oldaltöredék. H.: 5,5 cm; Sz.: 4 cm
15. Fekete, csillámos homokkal soványított kerámia nyaktöredéke, melyen enyhe besímítés határolja a váll kezdetét. H.: 5 cm; Sz.: 4,5 cm (II. tábla, 6.)
16. Vaskos, fekete, homokkal soványított díszítetlen oldaltöredék. (IV. szelvény 2. ásonyom) H.: 8,5 cm; Sz.: 5,5 cm
17. Vörös színű, kavicssal kevert homokkal soványított, vékonyfalú fazék vagy virágcserep aljtöredéke. (V. szelvény 1. ásonyom) H.: 4 cm; Sz.: 2,5 cm
18. Fekete, homokkal soványított ívelt falú tál (?) töredéke. (VII. szelvény 1. ásonyom) H.: 6,5 cm; Sz.: 4,6 cm
19. Vörösesbarna, homokkal soványított, rendkívül kopott felületű, kihajló peremű, ívelt nyakú, gömbös testű, egyfülű bögre. Hiányzó peremfölé emelkedő szalagfülének indításai a peremen és a vállon figyelhetőek meg. Pá.: 6,8 cm; Fá.: 4,8 cm; Ma.: 8 cm (HOM Ltsz. nélküli, jelenleg a kisgyőri általános iskolai gyűjteményben található) (III. tábla, 8.)

Fémleletek

1. Ferdén kihajló peremű kerek bronz tükör, melynek oszlopfőszerűen tagolt felső nyélrészre az előlapon félkörívvel csatlakozik a tükörlaphoz. A deformálódott tükörfülszélén három borda fut végig, az alsó részen elhelyezkedő, keskeny, téglalap alakú talpzigatig, ahol a friss törés és egy megmaradt csonk jelzi a valószínűleg gepárdalakos egykori díszítés helyét. A tükör lapja deformálódott, repedezett, kis részén hiányos. H.: 28,6 cm (teljes); H.: 11 cm (nyél); Á.: 17,6 cm (tükörlap); Ma.: 1 cm (perem) (HOM Ltsz.: 82.3.1) (III. tábla, 3.a–b.)
2. Ívelt hátú nyéltüskés vaskés töredéke. H.: 10,5 cm (II. szelvény 1. ásonyom) (III. tábla, 4.)
3. Ívelt, három élű vaseszköz töredéke (ár, nyárs?). H.: 5,5 cm (VI. szelvény 1. ásonyom) (III. tábla, 5.)

A leletanyag megoszlása a lelőhelyen⁶⁴

A kisgyőr-bubtetői leletmentés nyolc szelvényének jelenségeit és az ahhoz kapcsolódó leletanyagot az alábbiakban foglalhatjuk össze:

I. szelvény:

5*5 m nagyságú, a domb teteje felé húzódó szelvény, melyet a bolygatott terület északnyugati falában nyitottak. Magas elhelyezkedése miatt, az erózióknak rendkívül kitért területtel számolhatunk, melyet a megfigyelt minimális humuszréteg (20 cm) is alátámaszt. Nyugati oldalának felszín közeli rétegében egy magas fülű csésze szalagfülének töredéke, és néhány kerámatöredék került elő.

⁶⁴ Kisgyőr-Bubtető leletanyagának jelentős részét mára a Herman Ottó Múzeum munkatársai lesejtezték, emiatt az egyes szelvények leletanyagáról csupán az ásatási dokumentációra hagyatkozva lehetett áttekintést készíteni. A hiányzó leletanyag megtekintése nélkül az alkalmanként megjelenő pontatlanabb megfogalmazás ennek számlájára írható.

*II. szelvény (3*5 m):*

A felszín közelében (*1. ásónyom*): kézzel formált, jellegtelen kerámatöredékeket valamint egy ívelt hátú vaskés került elő.

A *2. ásónyom* mélységében: kézzel formált durva, egyenes falú, síkozott hatású peremek és egy jól kiégetett, vastag falú fazék válla került elő.

Az *5. ásónyom* szintjén: egy homokkal és apró kavicsal soványított, vörösesbarna fazék oldaltöredéke

Fenti leletszegénység okát a 40 cm mélységben megfigyelhető II. világháborús beásások okozta bolygatottság számlájára írhatjuk. A szelvény aljának északi oldalán zárt leletegyüttest tártak fel egy sötét foltként jelentkező sekély gödörben (II. szelvény 1. gödör), mely fekete, kézzel formált, simított, fényes fekete felületű, vállán ferdén díszített csészetöredéket, tapasztás darabokat és egy köpence töredéket tartalmazott.

*III. szelvény (3*5 m):*

A II. szelvénytől közvetlenül nyugatra helyezkedik el. A felszínen gyűjtött paticsdarabokon kívül, az 50 cm mélységben elért murváig nem került elő értékelhető leletanyag.

*IV. szelvény (3*5 m):*

A III. szelvény északi oldalán található. Változó, 40–80 cm mély humuszréteg után jelentkezett a murvás altalaj. Az *1. ásónyomban* kívül szürke, belül vörös, virágcserep alakú edény töredékeit találták, míg a *2. ásónyomban* 3 darab eltérő színű és jellegű, egyenes peremtöredék és tapasztásdarabok követték.

V. szelvény:

A dombtető északi végén helyezkedik el, ahol a humuszréteg minimális, 20 cm-es nagyságú volt. Az *1. ásónyom* szintjén egy világosbarna, 9 cm talpátmérőjű, vastag, virágcserep alakú edény fenéktöredéke került elő.

A *2. ásónyomban*: több jellegtelen, kézzel formált töredék mellett, egy világosbarna, élesen ívelődő hastöredék és egy rendkívül vékony falú kis csésze töredékei kerültek elő.

VI. szelvény: (A IV. szelvénytől északnyugatra található).

Talaj közeli rétegében (*1. ásónyom*) egy három élű vastárgy és egy magasfülű bögre szalagfülének töredéke, valamint több jellegtelen kézzel formált kerámatöredék volt.

A *2. ásónyom* szintjén: legalább négy darab különböző, kézzel formált, vörösesbarna hordószerű edény töredékei.

VII. szelvény: (A II. szelvénytől délkeleti irányban a domb erősen lejtő déli oldalán helyezkedik el, ahol jól látszanak a lemosott talajrétegek.)

Az *1. ásónyom* szintjén kézzel formált, jó minőségű, de vastag falú kerámiák kerültek elő: három darab egyenes állású perem, kívül simított, fekete, belül vörösesbarna töredékek (Villanova típusú urna?), három enyhén ívelődő oldal és egy vékonyabb falú tál töredéke.

2. ásónyomból a szokásos kézzel formált kerámiaformák: 2 darab egyenes állású perem, egy szkíta jellegű fül töredéke és egy fenéktöredék.

4. ásónyom: egy kissé vastag, enyhén kihajló oldalú hordóalakú edény töredéke és egy behúzott peremű tál töredéke ismert.

VIII. szelvény (a VII. szelvénytől nyugatra, 4 méteres távolságban nyitott felszín):

1. ásónyomból: kézzel formált, bár az eddigieknél vékonyabb falú oldaltöredékek, egy parázsborító töredéke és néhány fekete, bütykös edény töredéke került elő.

A leletanyag típusainak értékelése

Annak ellenére, hogy a kisgyőr-bubtetői lelőhelyen több kerámiatöredék is előkerült, azok között ritkák az egy edényhez tartozó darabok; csupán több eltérő típust képviselő egy-egy kerámiatöredékekkel számolhatunk. Szembetűnő a kerámiaformák díszítetlensége és a korongolt kerámia hiánya a lelőhelyen belül. A kézzel formált kerámiatípusokban – késő bronzkori és kora vaskori alapokon nyugvó – autochton típusokat is felismerhetünk. Az össze nem függő, változatos, nagyszámú, kopott felületű töredékekkel képviselt kerámiatípusok a szkíta kori fazekas művesség szinte teljes formai repertoárját képviselik, és számos, eltérő típusú kerámia meglétét mutatják. A megfigyelt nagy típusszám ellenére, az ép edények, illetve az össze nem illeszthető edények szinte teljes hiánya, egy változatos leletanyagot tartalmazó, gazdagabb lelőhely nagy részének megsemmisülését sejteti. Néhány esetben az erősen égett darabokat és az ásatók által megfigyelt kerámiasalak jelentkezését az erős másodlagos égettség nyomaiként értelmezhetjük.

Magasfülű bögrék

A kisgyőri lelőhely esetében néhány fültöredék (II. tábla, 1–4.) képviseli a jellegzetes, szkíta kori fölhúzott fülű bögreformákat. A korszak finoman iszapolt, több esetben erőteljes korongolási nyomokat mutató egyfülű bögréinek kézzel készített formai előképeként tarthatjuk számon a kisgyőri darabokat. E bögrétípus korongolt változata, a korszak vezérleleteként temetőkből és településekből egyaránt ismert, s igen gyakran a kézzel formált darabokkal együtt fordul elő (BOTTYÁN 1955, 13; LENGYEL 1964, 26–27). Míg a szentes-vekerzugi temetőben a korongolt kerámia a kézzel formált típusok mellett közel 50%-os arányban ismeretes (PÁRDUCZ 1952, 143–172; 1954, 25–91; 1955, 1–22), addig ez az arány az északkelet-magyarországi temetőkben Kesznyéten-Szérűskerten 30%-ra (B. HELLEBRANDT 1986–87, 114), míg az alsótelekesi lelőhelyen 24%-ra csökken (PATAY–B. KISS 2001–2002, 126). A korongolt egyfülű bögre típus számos szkíta kori temetőből ismert pl. Alsótelekes-Dolinka-domb,⁶⁵ Kesznyéten-Szérűskert,⁶⁶ Heves,⁶⁷ Tápiószéle,⁶⁸ Vámosmikola-Istvánmajor⁶⁹ vagy a szlovákiai Hetény/Chotin.⁷⁰ Hasonlóan számottevő a korszak településeinek anyagában is. A hejőkeresztúri településobjektumból bizonytalan típusa,⁷¹ míg Hernádvecse,⁷² Nyíregyháza,⁷³ Polgár,⁷⁴ Tiszaigar,⁷⁵ Hódmezővásárhely⁷⁶ és Endrőd⁷⁷ szkíta kori telepeiről jól értelmezhető darabok kerültek elő.

Már *Bottyán Á.* is felfigyelt arra a jelenségre, hogy a kisgyőrihez hasonló kézzel formált füles bögrék ritkák az alföldi szkíta anyagban, hisz ezt a bögrétípust inkább a

65 PATAY–B. KISS 2001–2002, 99, 12. ábra, 10, 14; 101, 13. ábra, 7–8.

66 B. HELLEBRANDT 1986–87, 114.

67 SZABÓ 1969, 65–66.

68 PÁRDUCZ 1966, XXVIII. tábla, 7–10, 16–17, 20–21.

69 PÁRDUCZ –LACZUS 1969, LIX. tábla, 4–5.

70 DUŠEK 1966, 24–26.

71 PÁRDUCZ 1958A, 74.

72 Csengeri Piroska szíves szóbeli közlése alapján.

73 ISTVÁNOVITS 1997, 76.

74 VERES 2003, 91, 8. kép, 5.

75 CSEH–KRIVÉCZKY 2001, 60.

76 PÁRDUCZ 1945, 67–68.

77 GUIDI 1994, 228. Fig. 4., 4–6.

korongolt változat képviseli, így a korongolatlan kerámiák nagy része, más formatípusokból kerül ki. A podóliai és kustánfalvi bögrék fülein jelentkező bütyök-, gomb- és legyezőszerű kialakítás valószínűleg a korongolási technika megjelenése miatt tűnt el a hazai darabokról, mivel az új technológia uniformizálta a korábban változatos díszítésnek helyet adó kézzel formált típusokat (BOTTYÁN 1955, 14, 18). *Lengyel I.* az alföldi sírkerámia típusok vizsgálata során a korongolt és korongolatlan kerámia alkalmazása között nem tudott felhasználásbeli különbséget tenni, csupán a számarány változásait tudta megállapítani. Ezek alapján annak a véleményének adott hangot, hogy a feltételezett alföldi fazekas műhelyek mellett, a helyi ipar megtartotta a kézzel formálás házi eljárását is (LENGYEL 1964, 27). Ezt támasztja alá az alsótelekesi temető elemzése, miszerint a kézzel formált típusok közé a magasfülű bikónikus bögrét, magasfülű, kihajló peremű csészéket, kettős kónikus edényeket sorolhatjuk. E típusok korongolt változata szintén megjelenik a temetőn belül (PATAY–B. KISS 2001–2002, 126). A kisgyőri perem fölő magasodó fülű, kézzel formált, egyenes vagy kihajló peremű, ívelt hasú bögre (III. tábla, 8) a késő bronzkortól előforduló típust képvisel (PATEK 1968, 109; KEMENCZEI 1984b, 69). Ez a forma a preszkíta korszaktól kezdve, elsősorban sírmellékletként válik gyakorivá (KEMENCZEI 1988, 2. kép, 5; uő. 1989, 8. kép, 2–3).

Tálak

A szkíta kori edények másik fő típusát a korongolt, behúzott peremű tálak képviselik, melyek általában díszítetlenek és csak formában, kialakításban mutatnak némi eltérést. Az ívelten vagy törésszerűen behajló perem, illetve a talp plasztikusabb kialakítása nyújthat tipológiai elkülönítési lehetőséget. Kézzel formált változataival egyetemben az Alföld teljes területén elterjedt típus, melyek egyforma gyakorisággal képviseltek hazánk szkíta kori leletanyagában, s annak sajátos készítményének tekinthetők (BOTTYÁN 1955, 20). A kesznyéten-szerűskerti temető elemzése alapján megállapíthatjuk, hogy ez a kerámiatípus Északkelet-Magyarországon, elsősorban hamvasztásos temetkezések mellékleteként fordul elő (B. HELLEBRANDT 1986–87, 114). A kisgyőri lelőhelyen jelentkező korongolatlan táltörödékek eltérő peremkialakítással készített változatai (I. tábla, 4; II. tábla, 9–10), általános formát képviselnek a hazai leletanyagban. Behúzott peremű változatai a preszkíta sírokban gyakoriak. E forma legkorábbi típusának a tápiószelei 68. sír bütyökdiszes tálját tekinthetjük (BOTTYÁN 1955, 21).

Bikónikus edények

A korongolatlan, bikónikus testű edények csoportját, lelőhelyünkön egy bikónikus testű, villanova típusú urna (I. tábla, 5) képviseli. A kisgyőri lelőhely villanova-típusú urnája a kihajló peremű típust képviseli, bár ismerünk perem nélküli kialakítású darabokat is. Az urnatípus elterjedését vizsgálva láthatjuk, hogy az Alföld északi és déli szegélyén sűrűbben fordulnak elő (BOTTYÁN 1955, 23). Díszített formáját képviselik a bütykös urnák, melyek díszítetlen formában is nagy számban fordulnak elő a muhi-kocsmadombi temetőben (LESZIH 1939, 98), de ismertek olyan dél-alföldi lelőhelyekről is, mint Békéscsaba-Fényes (PÁRDU CZ 1943, VIII. tábla, 48–50) vagy Hódmezővásárhely-Kishomok (PÁRDU CZ 1940, VI. tábla, 3; VII. tábla, 24). Szkíta korunk kettőskúp alakú edényei csak némileg emlékeztetnek az autochton koravaskori villanova jellegű urnákra, melyek közötti átmeneti formákat a dályai preszkíta temető anyagában találunk (BOTTYÁN 1955, 30; GALLUS–HORVÁTH 1939, LV. tábla).

Hordószerű edények

A kézzel formált, hordószerűen ívelt, bütykös fazekak (II. tábla, 6–8, 11–13) közül, a tagolt bütykökkel díszített típus képvisel nagyobb formai gazdagságot, mely a bütykök szimmetrikus elhelyezésében, darabszámában és formai kialakításában jelentkezik. Tagolt bordával díszített hordóalakú fazekakat Heves (SZABÓ 1969, 112, VIII. tábla, 1–2), Vámosmikola (PÁRDUCZ 1969a, LIX. tábla, 2, 9), Tápiószele (PÁRDUCZ 1966, LVII. tábla, 24) temetkezéseiből ismerünk, de nem hiányoznak a korszak észak-alföldi településeiről sem lásd pl. Tiszaigar (CSEH–KRIVECZKY 2001, 57, 11. kép, 2–3). Hasonló képet mutat a perem alatt körül futó tagolt, rátét léccel díszített fazék felhasználása is. Ezt a típust ugyanúgy ismerjük a békéscsabai, tápiószelei temetőből (PÁRDUCZ 1943, XI. tábla, 18, 20; 1966, XLII. tábla, 12–13), mint az egyetlen feltárt hejőkeresztúri településobjektum hulladékgödreből (PÁRDUCZ 1958a, 76, I. tábla, 2, 4–5). A két jellegzetes szkíta kori díszítés egyazon kerámián történő alkalmazására is több példát ismerünk: Heves (SZABÓ 1969, 111, VII. tábla, 3) vagy Szentés-Vekerzug lelőhelyeken (PÁRDUCZ 1954, IX. tábla, 12).

Meg kell jegyeznünk, hogy a kutatás újabb eredményei alapján, – ahogyan arra *Kemenczei T.* a közelmúltban rámutatott – fenti kerámiatípusok díszítettsége kapcsán feltelezhető egyfajta szkíta kori piktográfiai rendszer ill. mesterjegyek megléte a korabeli fazekasipar termékein (KEMENCZEI 2006).

Parázssborító

A kisgyőri leletanyagban megjelenő lámpa- vagy parázssborító (II. tábla, 5) formai típusa, valószínűleg a jellegzetes virágcserép alakú kerámiák átalakításából született. A fordított csonka kúp vagy félgömb alakú parázssborítók, elsősorban a korszak kevésszámú ismert településanyagához köthetőek. Legszebb típusait a Nyíregyháza-Manda-bokor lelőhelyen feltárt szkíta kori település leletanyagában találjuk (ISTVÁNOVITS 1997, 76; ALMÁSSY–ISTVÁNOVITS 2001, 175, Kat. 285–286).

Orsógombok

A szkíta kor folyamán általánosan elterjedt a bikónikus vagy gömbtestű orsógombok sírba helyezése. E típusokat durva kidolgozású, közel azonos méretű díszítetlen (III. tábla, 1–2) vagy vízszintes, íves besimításokkal tagolt díszített változat képviseli, melyek elsősorban női sírok mellékleteként szerepelnek (BOTTYÁN 1955, 53). Számos példáját ismerjük csontvázas temetkezések közül: egyik legreprezentatívabb az eger-nagy-ege-di 3. sír, ahol 2 orsókarikát helyeztek közvetlenül az elhunyt markába (FODOR 2001, 72, 2. kép). Északkelet-Magyarországon Kesznyéten-Szérűskert hamvasztásos sírjaiból ugyanúgy ismert, mint az alsótelekesi temető leletanyagában (B. HELLEBRANDT 1986–87, 14; PATAY 1961, VI. tábla, 30–33; PATAY–B. KISS 2001–2002, 97, 11. ábra, 3–5). A térség vegyes, szkíta–kelta temetkezéseiben elsősorban a szkíta sírok mellékleteként figyelhető meg ez a tárgytípus (B. HELLEBRANDT 1996–97, 140).

FÉMEK

Ívelt hátú vaskések

A kisgyőri lelőhelyen előkerült rendkívül kevés fémlelet – a vaskés, illetve a valószínűleg három élű vastárgy – a szkíta kor jellegzetes leletei közé sorolható. A kisméretű, ívelt hátú, nyélnyújtványos vaskés típus (III. tábla, 4) a korszak szinte teljes területén

elterjedt. Mindennapi életben való alkalmazása miatt rendkívül nagy változatosságot mutat, íve az egészen lapostól, a púpos formán át az S-alakig terjedt. A vaskések nyelének kialakítása mérettől függetlenül nyélnyújtványos, illetve szegecselt technikával történt. E két típus egyidejű használata is ismert (pl. Nógrádkövesd). A kések között méret és díszítés alapján tehetünk funkcionális különbséget. A nagyobb, egyélű kések fegyverként történő alkalmazását, a keshüvelyt lezáró vas vég alapján, a valószínűleg Tiszabercelen és Muhin előkerült késleletek alapján feltételezhetjük (BOTTYÁN 1955, VI. tábla, 19; LESZIH 1939, 70). *Bottyán Á.* nem tartja kizártnak, hogy ebből a „harci” késformából alakult ki a hazai szkíta korunkat jellemző egyélű akinakes típus (BOTTYÁN 1955, 48; KEMENCZEI 1984a).

Az alsótelekesi temető elemzése során világossá vált, hogy az ottani temetőben az ívelt hátú vaskéseket kizárólag szórthamvas temetkezések mellékleteként, nemtől függetlenül helyezték el (PATAY–B. KISS 2001–2002, 124). A régió másik nagy 89 síros szkíta kori temetőjében, Kesznyéten–Szérúskerten szintén hamvasztásos sírokban találtak vaskéseket, melyből 4 darab került közlésre (B. HELLEBRANDT 1986–87, 115). Muhin 18 darabnál is többet gyűjtöttek össze. A lelőhelyen urnasírokból, főleg nagyméretű vaskések illetve azok töredékei kerültek elő (LESZIH 1939, 70), melyek számát a kétritusú, vegyes kelta–szkíta temetőből közölt kések egészítik ki (B. HELLEBRANDT 1996–97; 152, 154). Szintén urnasírból került elő vaskés Heves 5/b sírból (SZABÓ 1969, 67) és Békéscsaba-Fényes 21. sírjából (PÁRDUCZ 1943, 51). Orosházán kilenc sírból ismert görbe hátú vaskés, melyből egy agancstokos és két bronzszeggel ellátott típus is ismert (T. JUHÁSZ 1972, 218). Nógrádkövesden nagy számban került elő a nyélnyújtványos típus, a szegecselt változattal együtt (PATAY 1955, XV. tábla, 4–25). Csanytelek–Újhalastó 16. kettős csontvázas sírjába – melyben feltehetőleg egy testvérpár feküdt –, mellékletként három darab kisméretű vaskés is került (GALÁNTA 1981, 50). Nem ismeretlen ez a típus a szentes-vekerzugyi temető leletanyagában sem (PÁRDUCZ 1954, 75, Abb.19, 4; XXVIII. tábla, 1).

Fenti adatok alapján tehát elmondható, hogy nemtől függetlenül az ívelt hátú vaskések a korszak csontvázas, szórthamvas ill. urnás temetkezéseiben egyaránt előfordulnak. Annak ellenére, hogy a kelet-alpi területeken megjelenő egy élű, domború hátú késeket (Riegsee, Matrei-típus) a Kárpát-medence területén elsősorban a Ha-A periódus első felében készítették, az ívelt pengéjű markolatnyújtványos kések többsége a Ha-B időszakból ismert (KEMENCZEI 1969, 35–36). Fenti előzmények mellett a Tisza vidéken a legkorábbi harci kések szkíta temetőkből ismertek. A legrégebbi leleteknek az alsótelekesi darabokat tarthatjuk, melyet a Kr. e. VII. század végére keltezhetünk. E késtípus legtöbb példánya a Kr. e. VI–V. században volt használatban (KEMENCZEI 1984a, 48).

Vasnyárs (?)

A kisgyőri bizonytalan, három élű tárgytypus esetében (III. tábla, 5), – annak közel 5 cm-es mérete alapján – a klasszikus szkíta nyilhegyként történő értelmezést elvethetjük. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a tárgy két végén sérült, így valószínűleg még a jelenlegi méreténél is hosszabb lehetett. A másodlagosan, hőtől deformálódott vaskés értelmezést a határozott, teljes hosszban végigfutó hármás él kialakítás cáfolja, ugyanis sérült állapotban is szembetűnő annak szándékos, közel 120 fokban elosztott elhelyezése. Feltételezhetően egy hosszabb, három élű, egyenes vaseszköz – talán ár vagy nyárs (?) – töredékével számolhatunk. Azonban az egyik oldalán határozott ívelődő felülettel bíró lelet nem zárja ki,

hogy egy másik tárgy elemét képezhette. A bizonytalan, három élű kialakítás ismeretlen rendeltetésű, unikális darabot sejtet.

Északkelet-magyarországi bronztükrök

A Kisgyőr-Bubtetőről előkerült, szinte teljesen ép bronz tükör (III. tábla, 3a–b) felszínén jelentkező hőtől származó deformáció alapján valószínű, hogy az hamvasztásos sírból származik. A tükrőlap félköríves csatlakozásánál, illetve a nyél és a talapzat között megfigyelhető szétnyílások alapján feltételezhető, hogy a tükröt több darabból önthették, melyeket még melegen dolgoztak össze. Későbbiekben a nagy hő hatására, ezek a technológiai varratok váltak az elsődleges deformálódási pontokká. A több darabból történő készítésre vonatkozóan hasonló észrevételeket tett *B. Hellebrandt M.* a Muhi-Kocsmadombról származó szarvas és párduc alakkal díszített tükör nyélcsatlakozásának vizsgálata során is (*B. HELLEBRANDT* 1994, 39; *S. KOÓS* 1983–84, 32).

A kisgyőri bronztükör díszítésének jó formai párhuzama a szécsényi tükör dór oszlopfő-szerűen kiszélesedő csatlakozása, a nyélen hosszirányban végigfutó három borda, és a nyélvéghez forrasztott kis talapzaton elhelyezett lépkedő párducalak, mely a kisgyőri példányról letörött (*KOÓS* 1982, 32). Szintén hasonló, hárombordás nyéltagolásúak az ugyancsak párduccal díszített három darabra törött pilinyi (*FETTICH* 1931, 511), szécsényi (*PÁRDUCZ* 1958b, XXVI. tábla, uő. 1960, 529, 28. tábla, 1.) illetve az erdélyi Ghindari/Makkfalva csésze alakú nyélcsatlakozású, végén farkas alakkal díszített nyelű tükrök (*ROSKA* 1937, 179, Abb.18; *VASILIEV* 1980, 185).

Az olbiai és podóliai leletek alapján – *N. N. Bondar* és *I. Reichl* által (*BONDAR* 1955; *REICHL* 1936) – kidolgozott tipológiai rendszert átvéve és kibővíve, *Párducz M.* végezte el az Erdély és a Kárpát-medence területén előkerült tükrök csoportosítását (*PÁRDUCZ* 1958b, 61), melyen belül a kisgyőri bronztükör a nyeles, díszített tükrök közé sorolható.

E típusok között, a díszítés módja alapján számos megkülönböztetést tehetünk. Ezt, a *Párducz M.* által II. típusként meghatározott „d” csoportot, a tükrőlap és nyél csatlakozásánál kialakított oszlopfődíszítés és a lenti végén általában talapzaton elhelyezett párducalak jellemzi. E tükrőtípus díszítésével rokonítható a „c” csoport ábrázolásmódja, mely daraboknál a nyél végén ábrázolt párducot, a tükrőlapnál megjelenő szarvas alak egészíti ki. Szép példái az ismert muhi-kocsmadombi (*LESZIH* 1939, 78, 7. kép), s az erdélyi pókafalvi/pauca-i, oláhzsákodi/jacul roman-i darabok (*ROSKA* 1937, 179, Abb. 17, 20).

Pontos meghatározás nélkül a fenti két típushoz sorolható a szórvány debreceni és miskolc-dudujkai gepárdot ábrázoló tükrőnyél (legutóbb összefoglalóan *KEMENCZEI* 2005, 190, Abb. 8, 2–3). Utóbbi lelőhelyen a próbaásatás ellenére sem sikerült településre vagy temetőre utaló nyomot megfigyelni (*LESZIH* 1939, 79). A valószínűleg tükrőnyél végét díszítő gepárdalakok nyélrészét illetve annak díszítettségét nem ismerjük, így típus szerinti besorolása sem végezhető el teljes bizonyossággal. Ennek ellenére *V. M. Szkudnova* az olbiai temető tükrői alapján elkülönített három csoport közül, ezt a típust az elsőbe sorolta, olyan kárpát-medencei darabokkal együtt, mint a pilinyi, makkfalvai, dudujkai és a debreceni tükrök (*SZKUDNOVA* 1962, 5–27). Utóbbi két lelet esetében a fent említett díszítésbeli hiányosság okán nehéz a biztos tipológiai besorolás. Az újabb kutatások óvatosabban kezelik a fenti hiányos darabokat, így *T. M. Kuznyecova* a Piliny, Szécsény, Kisgyőr lelőhelyek gepárd végű típusait sorolja az általa felállított

rendszer II.csoport, 1. típusába. Rendszere alapján, a II. osztály 2. típusát a szarvas-gepárd díszítéses tükrök képviselik, mely a hazai kutatásban a Párducz féle II. típus „C” (KUZNYECOVA 1987, 40). A Muhi darabon túl, ez utóbbi típushoz sorolható a bizonyíthatóan szkíta temetőre utaló leletkörülmények között előkerült szerencsi szarvas alakkal díszített, hiányos tükörnyél (IV. tábla, 1) (KEMENCZEI 1971, 513–514; Uő. 2005, 191, Abb. 9, 1–2.) illetve egy hiányos, szórvány szarvasos tükörnyél (KEMENCZEI 2005, 188, Abb. 7, 4.). A szerencsi darab mellső lábaira lerokadó szarvas ábrázolása pontos párhuzama a muhi-kocsmadombi ábrázolásnak, bár kétségkívül annál elnagyoltabb kivitelezésben. A fentebb már említett kisgyőri bronztükör sérüléseihez hasonlóan a szerencsi darab is, a nyelet a tükörlaphoz rögzítő félköríves tagnál törött ki, amely közvetlenül a szarvas agancsaihoz csatlakozik. A lapos nyelet hosszanti irányban a sérült nyélvég felé futó, öt vékony borda tagolja.

Mivel a Kárpát-medence területéről nem ismerünk olyan bronz tükröt, melyen a szarvas ábrázolás önállóan jelentkezne, a szkíta kori formai kánon alapján feltételezhetjük, hogy a szerencsi tükörnyél sérült végén a muhi, pókafalvi/pauca-i, oláhsákodi/jacul roman-i darabokhoz hasonlóan gepárd alak lehetett. Ez az értelmezés tehát a Párducz féle tipológiai beosztás II. típusának „c” csoportjába ill. az orosz kutatásban a Kuznyecova féle II. csoport 2. típusába helyezné a szerencsi bronz tükörnyelet (PÁRDU CZ 1958b, 61; KUZNYECOVA 1987, 40). A tárgy hiányossága okán azonban szükségesnek érezzük a nyél díszítésének alaposabb vizsgálatát. A szarvas alatti nyélrész lapított, „pecsét jellegű” kivitelezése eltér a szarvas-gepárd együttes díszű nyéltípus vízszintesen, két-három markáns bordával kialakított, mintegy „pódiumra emelt” kialakításától. Hasonló eltérést mutat az öt vékony bordával tagolt hosszanti nyélkialakítás, mely különbözik az említett tükrök három-négy markáns bordával kialakított változataihoz képest. Fenti formai jegyek, nevezetesen a lapos nyélvégződés és a hosszanti vékony bordatagolás, sokkal inkább olyan – szintén öt darab vékony bordával tagolt, szarvas alakkal díszített, kosfejben végződő –, tükrökkel mutatnak formai hasonlóságot, mint a fejrúdi/feirudeni vagy a válaszüti/rascru ci darabok (ROSKA 1937, 176, Abb.15, VASILIEV 1980, Pl. 25, 2). Amennyiben elfogadjuk, hogy a szkíta kori tükrök díszítésénél a kor kézművesei adott ábrázolási sémát követtek, az erdélyi formai párhuzamokkal való egyezések alapján meg kell vizsgálnunk annak lehetőségét, hogy a szerencsi tükörnyél végét kosfej díszíthette. Ez alapján teoretikusan, a Párducz-féle felosztás II. típus „b” csoportjába sorolhatnánk ezt a tükörnyelet. Azonban a fejrúdi és válaszüti darabokhoz kapcsolódóan meg kell jegyeznünk, hogy ezen erdélyi darabok párhuzama teljességgel hiányzik a hazai leletanyagból, így a besorolása bizonytalan marad.

Fenti problémakörhöz kapcsolódóan hazai szkíta kori kutatásunk kapcsán egyetlen kutatástörténeti adatot szükséges megemlítenünk, nevezetesen a – kisgyőri darabhoz hasonlóan – bizonytalan leletkontextusból ismert hejőszalonta-temetősor lelőhelyről származó kosfejes tükörnyelet.⁷⁸ Az észak-magyarországi tükrök esetében a szarvas és kosalakos díszítés együttes megjelenése – elméleti szinten – egyedül a hejőszalontai darab esetén ismeretes (LESZIH 1939, 78), valamint a szerencsi darab stiláris eltérései alapján elgondolkodtató. Azonban már *Párducz M.* sem fogadja el *Leszih A.* bizonytalan leírását a hejőszalontai tükörnyélről miszerint annak ellentétes, sima, ívelt tetejű végéről

⁷⁸ A deformálódáson kívül a szkíta kori temetkezést bizonyítja az a tény, hogy a lelet közelében a munkások embercsontokat találtak.

„a szarvasalak ma már hiányzik” és azt önálló kosfejesdíszű, azaz II. típus „a” csoportjába sorolja be (PÁRDUCZ 1958a, 61). Ez utóbbi állásfoglalással és tipológiai besorolással a hazai és az orosz kutatás is következetesen egyetért (B. HELLEBRANDT 2001a, 64; KEMENCZEI 2005, 185; KUZNYECOVA 1987, 40). Újabb tipológiai besorolásban ez a típus képviseli a II. csoport 3. típusát, mely a kosfejes végződésű tükörnyeleket foglalja magába. A kosfejes ábrázolás pontos párhuzama egy szokatlanul nagy, 3 méter átmérőjű sírgödörből, a tápiószelei 84. hamvasztásos sírból (PÁRDUCZ 1958b, 58), Erdély területéről, Tordáról/Turda (ROSKA 1937, 179, Abb.19) valamint az ukrainai Gulja gorod lelőhelyéről ismeretes (KEMENCZEI 2005, 186, Abb. 6, 7–9). Fenti gondolatmenet zárásaként elmondható, hogy egyértelmű bizonyítékok és hazai párhuzamok hiányában óvatosan kell kezelnünk, a hiányos darabok esetleges kiegészítését. Az egyes tükörtípusok állatábrázolásain túl figyelembe kell vennünk olyan – az állatábrázoláshoz képest másodlagosnak tűnő, csak a nyélkialakításra jellemző – stiláris elemeket, mint az oszlopfőszerű, lapított– vagy vízszintes bordákkal kialakított nyélvégződés.

A temetkezések leletkörnyezetét vizsgálva, rendkívül szembetűnő az a jelenség, hogy Északkelet-Magyarország területén, hamvasztásos temetkezésekhez köthető, erősen deformálódott, díszített szkíta bronztükröket, illetve azok töredékeit ismerjük. A sírokból származó bronztükrök erősen deformáltak, míg a szórványos darabok esetében a legtöbb darab ép. Előbbi jelenség okát a tükrök máglyára helyezésével magyarázhatjuk, míg az ép darabok földbehelyezése kapcsán ettől eltérő álláspontot képvisel a kutatás. E szerint ezek a darabok nem köthetők szervesen a hamvasztásos temetkezési rítushoz, földbe helyezésük mögött sokkal inkább olyan vallási háttérű áldozat vagy felajánlási ceremónia feltételezhető, mint a nagytarcsai fémleletek „deponálása” (KEMENCZEI 2005, 193).⁷⁹

Fenti kutatási elméletek ismeretében kell átgondolnunk a muhi-kocsmadombi bronztükör értelmezésének lehetőségeit is. Annak ellenére, hogy másodlagosan került elő, s a tárgyon égésnyomok nem figyelhetők meg, már *Leszih A.* sem tartotta kizártnak, hogy esetlegesen urnasír melléklete lehetett (LESZIH 1939, 77). A megfigyelhető finom repedéseket a több darabból öntés és a melegen egybedolgozás bizonyítékaként határozhatjuk meg (B.HELLEBRANDT 1994). Rendkívül ép állapota és a lelőköri körülmény bizonytalanságai alapján azonban sokkal inkább a *Kemenczei T.* által meghatározott áldozati vagy felajánlási ceremónia egyik szép példáját sejtethetjük a muhi bronztükörben.

Unikális tükrök problémája

Szkíta kori leletanyagunkban, több párhuzam nélküli, nehezen értelmezhető bronztükört ismerünk.

Muhi-Kocsmadomb lelőhelyén az 1930. évi ásatás során feltárt urnatemető 7–8. sírja között, egy 5 cm átmérőjű bordázott díszű fémlap fele került elő (IV.tábla, 5), melyet az ásató tükör töredékeként értelmezett (LESZIH 1939, 71, II. tábla, 25). Pontos formai párhuzamát ismerjük Miskolc-Sajóparti-homokbánya szórvány leletanyagából⁸⁰ (IV. tábla, 4). Annak ellenére, hogy szkíta leletkörnyezetből kerültek elő, fenti bordás díszű, köznépső füles (ún. nomád tükör) típust a császárkori és kora népvándorlás kori tükrök

⁷⁹ Ez a kép általánosan jellemzi a szkíta kori kutatást: Kuznyecova gyűjtésében, a 80 darab tükörből, mindössze 24 bizonyíthatóan sírlelet, a többi szórvány (KUZNYECOVA 1990).

⁸⁰ Tárgyleírásukat lásd a II. függelékben!

közé sorolja a kutatás, s sérüléseik kapcsán a keleti eredetű tükörtörés szokására hívja fel a figyelmet (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 17).

Hasonlóan geometrikus, bordás díszű, perem nélküli tükröt szkíta kori leletanyagunkban az erdélyi Kisekemező/Prostea Mica lelőhelyéről ismerünk (ROSKA 1937, 175, Abb.13/b), – melyet *Párducz M.* a II. típus „e” csoportjába sorolt (PÁRDUCZ 1958b, 61). Ezt a típust szegecselt nyéllal készítették és a fenti töredékeknél nagyobb méretűek. A kisekemezei pontos megfelelők nélküli darabot a többinél korábbinak, s helyi készítménynek tarthatjuk (VÉKONY 1986, 74). Ezt a korai datálást támasztja alá a szkíta kori fibulák elemzése is (KEMENCZEI 2004, 90–92). A kárpát-medencei tükrök legkorábbi típusának a Kr.e. VII. század második felére keltezhető erdélyi ún. Gerasimovka-típusú, középmarkolatos („Mittegriff”) tükröket tarthatjuk. Preszkíta időszakban annak ellenére sem bizonyított a tükör megjelenése, hogy a biharugrai lelet egyik darabja, hasonlóságot mutathat olyan Kr. e. VIII–VII. századi sztyepei nomád bronzlapokkal, melyek tükörként értelmezhetők (KEMENCZEI 2005, 193). Fenti erdélyi korai tükörtípusok párhuzama teljességgel hiányzik a hazai szkíta leletanyagból.

A muhi szórvány darabhoz hasonlóan bizonytalan körülmények között került elő Miskolc-Sajóparti homokbánya lelőhelyéről egy ismeretlen típusú bronz tükrönyél, melyet egy háromélű szkíta nyílhegy datál (IV. tábla, 2–3).⁸¹Egyedi darabként tarthatjuk számon trapéz alakú, pont és ívsorokkal díszített kialakítása miatt. A bordás nyél egyoldalú díszítésének formai előképe ill. párhuzama nem ismert, így a korábban felvetett helyi készítés lehetőségét tarthatjuk valószínűnek (KEMENCZEI 2005, 192).

Bronztükrök datálásának kérdése

Hiányosságai ellenére a kisgyőri leletanyag bronztükrének díszítését, szinte teljes bizonyossággal határozhatjuk meg, hiszen a nyél végén lévő tüske a gepárdalak lábának csonkja (III. tábla, 3a–b). Szkíta kori tükreink datálást nehezíti az a tény, hogy az Alföld-csoport területéről mindössze négy esetben ismerünk biztosan temetkezéshez köthető, más típusú mellékletekkel előkerült tükörleletet (Szerencs, Tápiószele, Hetény 2 darab). A szerencsi darabot datáló két arany hajkarika párhuzamaikat korai szkíta erdős sztyepei területekről ismerjük a Kr. e. VII. sz. második feléről. Ahogyan arra *Kemenczei T.* rámutatott, hazai leletanyagunkban ez a típus a békéscsaba-fényesi temetőben jelenik meg (KEMENCZEI 2001–2002, 32), s hasonló típusú erdős sztyepei bronzkarikák alapján ez a forma a Kr. e. VI. század elejére datálható. Szintén ezt a kronológiai horizontot támasztja alá – a tápiószelei lelőhely párhuzamaként – a gulja-gorodi kurgán anyaga, melyet többek között a korai nyílhegyek datálnak (KEMENCZEI 2005, 192).

Nem mutat nagy eltérést, de némileg problematikusabb a gepárd alakos díszítésű, jelen esetben a kisgyőri bronztükör kronológiai besorolása. Hazai leletanyagunkban az összes hasonló típus szórvány, így, a cikkben tárgyalt kísérő leletanyagot is figyelembe kell vennünk e típus időbeli besorolásánál. A típus dél-uráli párhuzamai alapján⁸² meghatározott Kr. e. VI. század eleji időpontot támasztja alá – ahogyan a későbbiekben látni fogjuk – a kisgyőri leletanyag korai kerámia típusainak elemzése is (I–III. tábla).

81 A lelőhely további anyagát – melyet 1930-ban vásárolt a Herman Ottó Múzeum –, a korábban tárgyalt bordásdíszű népvándorlás kori tükörtöredéken és nyílhegyen túl, öt darab díszített bronztű, egy karmanlyús záródású bronzkarperccel és egy kézzel formált, durva egyfűlű bögre alkotja (lásd még II. függelék Ltsz.: 53.807.1–5; 53.808.1–5).

82 Biš-Oba kurgán (SZMIRNOV 1964, 302, Abb. 10, 1)

A kárpát-medencei szkíta kori tükrök készítése helyei kapcsán Olbián kívül, a Pontus és a Dnyeper vidékét is feltételezi a problémakörrel behatóan foglalkozó *Párducz M.* (PÁRDU CZ 1973, 36). *N. N. Bondar* munkája alapján egyetért azzal, hogy a bronztükrök prototípusai olbiai illetve más pontusi műhelyekben készültek (BONDAR 1955, 60; PÁRDU CZ 1958b, 61). Bár a tükrök bizonyíthatóan görög mintákat követnek, *Vékony G.* véleménye szerint ennek ellenére készülhettek a különböző területek – így a Kárpát-medence – helyi műhelyeiben is (VÉKONY 1986, 74). Ettől eltérő, fordított irányú nézőpontot képvisel *V. M. Szkudnova*, aki szerint – azon megfigyelésére alapozva, miszerint a tükrökből Olbiától nyugatra több található, mint a kiindulást képező gyarmatvárosban –, a Kárpát-medence műhelyeiben készült darabok kerültek a Fekete-tenger melléki területekre. Az általa vizsgált olbiai tükrök olyan hiteles, ásatásból származó darabok, melyek a Kr. e. VI. század második felére és a Kr. e. V. század kezdetére keltezhetőek (SZKUDNOVA 1962, 42–43). Az Olbia területére felállított fenti kronológia hozzávetőlegesen egyezik a Bondar féle dátumokkal, aki egy a Kárpát-medence és Olbia között alkalomszerűen jelentkező kereskedelmi kapcsolatot feltételez. Ez az érintkezés az északnyugat-dnyeszteri podóliai-csoport érintésével történhetett és a Kr. e. V. sz. második felében végérvényesen megszakadt (BONDAR 1955, 59–63). E kapcsolatrendszer ismeretében, az újabb kutatás már gyarmatvárosi központokban történő termelésről beszél, mely az erdei sztyeppvidék igényeit volt hivatott ellátni (OLGOVSZKIJ 1992, 21). Fő gyártási központja Olbia és Berezan lehetett, s az itt előkerült típusok alapján a Kr. e. VI. sz. elején készíthette legtöbb termékét (Olbia-Berezan típusú tükrök) (SKRIZSINSZKAJA 1984, 116). A kétirányú kapcsolat esetében a kutatás jelen eredményei alapján nehezen dönthető el, hogy az alföldi és az erdélyi darabok mely műhelyekben készülhettek. A legfőbb problémát az a tény jelenti, hogy az előállítás helye a legkritikább esetben egyezik meg a konkrét régészeti lelőhellyel (KEMENCZEI 2005, 193).

A hazai darabok tekintetében *Párducz M.* megfigyeléseit tekinthetjük mérvadónak, aki a korszak összefoglaló munkájában 25 példányt említ (PÁRDU CZ 1973, 36; 35, Karte 4). Ezeket számos, újabban közölt sopron-krautackeri (JEREM 1981, 135. 7. kép, 11; KEMENCZEI 2001–2002, 58, 18. ábra, 15), csanytelek-újhalastói szörvány (GALÁNTHA 1981, 54. 12 kép, 1), törökszentmiklós-surjáni (CSALOG–KISFALUDI 1985, 314. Abb.4, 22), hajdúdorogi (M. NEPPER 1967, 59. VI. tábla; 2001, 147. kat. 112) és a kisgyőr-bubtetői (S. KOÓS 1983–84, 31–33, 3–5. kép) darabokkal egészíthetjük ki. Szkíta kori bronztükreinek néhány szörványos és ritka példányát legutóbb *Kemenczei T.* foglalta össze, részletesen taglalva azok formai típusait. Véleménye szerint az állatalakos díszű (Olbia-Berezan típusú) és a két eltérő fémből készült, szegecselt nyelvű (bimetál) tükrök hazai előfordulása ugyanabba a periódusba sorolható (KEMENCZEI 2005, 193).

A lelőhely értelmezése

A Bükk térségének viszonylag magas, 300–330 méteres tengerszintfeletti magasságban lévő Kisgyőr-Bubtető lelőhelye rendkívül hasonló település-földrajzi viszonyok között fekszik, mint Alsótelekes-Dolinka-domb.⁸³ A hegységekben megjelenő leletanyag nem egyedülálló jelenség a korszak folyamán. A folyóvölgyek mentén felhúzódó szkíta kori népesség leletanyaga Borsod-Abaúj-Zemplén megye északi részén, a Rudabányai-hegység területén olyan lelőhelyekről ismert, mint Alsótelekes, Meszes, vagy Szendrő

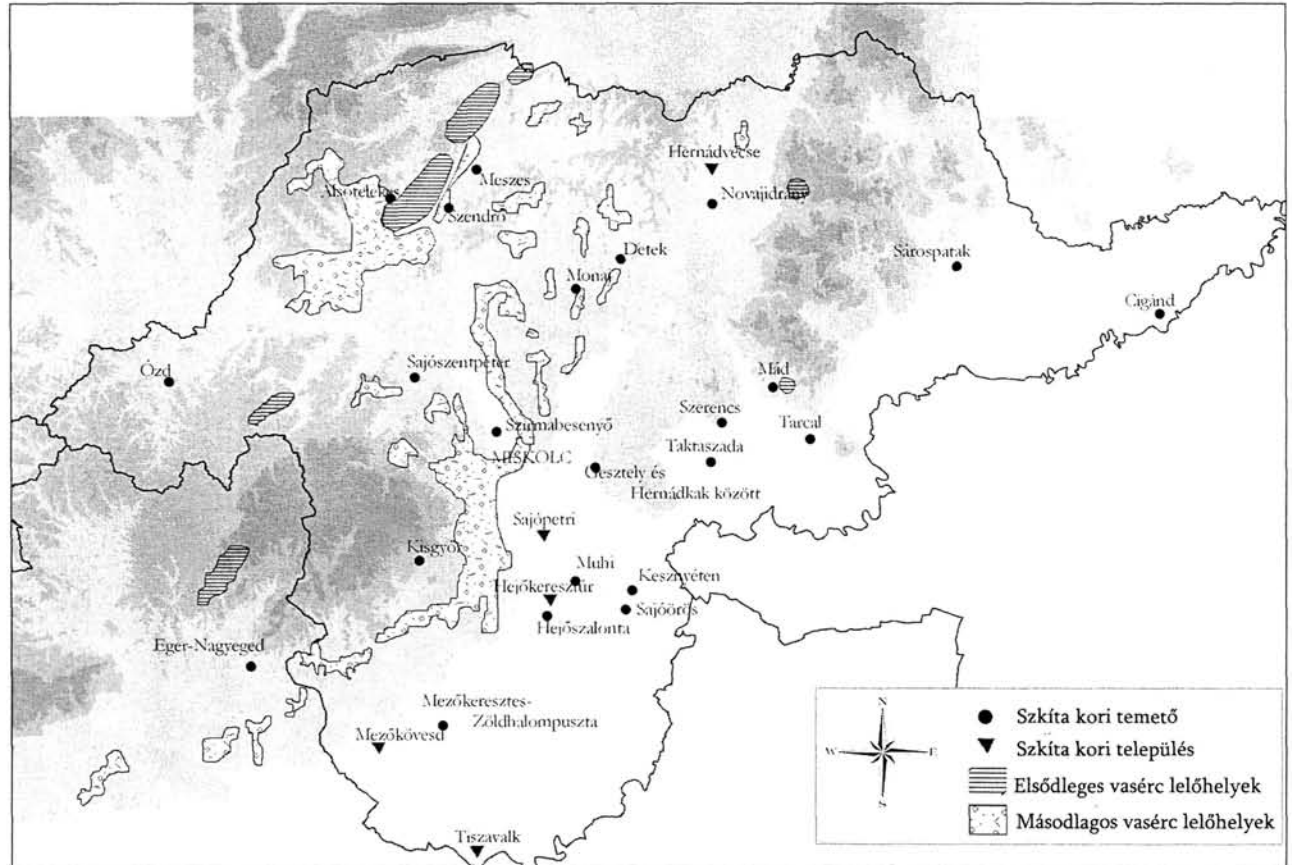
83 Alsótelekes tengerszintfeletti magassága 274 méter.

környéke. Az Észak-Borsod-Aabúj-Zemplén megyei szkíta kori megtelepedést a gömör-szepesi vasérclelőhelyek fölötti területellenőrzéssel ill. nyersanyag kitermeléssel magyarázhatjuk. Ennek nyomai a korai típusú leletanyag feltűnésében és a temető-, ill. településkép elemzésében jól körvonalazhatók (B. HELLEBRANDT 2004, 111). Szkíta kori tárgytípusaink helyi gyártásának központját a Gömör-Szepesi-érchegység területén feltételezhetjük, melynek termékei a Kr. e. VI. századtól válhattak általánossá (PÁRDUCZ 1965A, 190; KEMENCZEI 1986, 132; PATAY–B. KISS 2001–2002, 104–106).

A Szendrő környéki lelőhely kapcsán felmerült alkalmoszerű szkíta kori barlangtelepülések gondolatát már a múlt század elején cáfolták (LESZIH 1939, 79). Valószínűbbnek tűnik, hogy a hegységek déli oldalán elhelyezkedő területeket földrajzi, életmódbéli, környezeti determináltság alapján választották ki a települések és a kapcsolódó temetők kialakításánál. E tényezőknek nagy szerepet tulajdonított *M. Cattani* az endrődi település kapcsán vizsgált Kárpát-medence vaskoráról szóló elemzése során (CATTANI 1994, 209, 213). Azonban kétségkívül további kérdéseket vet föl, hogy az alsótelekesi és kisgyőri temetők helyválasztásánál miért egy rendkívül vékony humuszréteggel rendelkező, erősen sziklás altalajú terület játszott szerepet? Valószínűleg a lelőhelyek környezetéhez alkalmazkodva, a sekély altalajba vájt sírok kapcsán alakulhatott ki a szórthamvas rítusokhoz kapcsolódó kőpakolásos sírkialakítás magas száma a régióban (PATAY–B. KISS 2001–2002, 131).

A két lelőhely közötti településföldrajzi viszonyok hasonlósága mellett, a feltűnően sok kopott, nem kiegészíthető kerámiatípus képezi a következő kapcsolódási pontot, mely jelenség alapján feltételezhetjük, hogy egy-egy tárgytípus hosszú ideig használatban volt, s ez hagyott nyomot azok felszínén. A csekély sírmélység miatt, sok esetben csak az edények töredékét lehetett megmenteni, és gyakran az sem volt eldönthető, hogy azok valóban sírok mellékletei voltak-e (PATAY 1961, 43). Legnagyobb valószínűség szerint, a kisgyőr-bubtői lelőhely nem túl nagy sírszámú, hamvasztásos rítusú temető lehetett. A temetkezések a domb közepére koncentrálnak, így a tulajdonképpeni lelőhelyet az ott futó út létesítésével megsemmisítették. Az ásatás szelvényeinek üressége, illetve a jelenségek teljes hiányának oka a nagyfokú erózió lehet, mely az eredeti temetkezésekből kimosta a cserepeket és másodlagos elhelyezésben a domboldalon terítette szét. Ezt támasztja alá a szelvényekben magasan jelentkező sziklás altalaj és a pár centiméteres kultúrréteg. Az erózió irányát mutathatja az is, hogy a domb egyik felén egyáltalán semmit nem találtak, holott ugyanolyan adottságú, mint a másik rész. A tükör és a kapcsolódó tárgyak talán a temető szélén lehettek, de az út és a földmunkák tönkretették a nyomokat. Annak ellenére, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megye területéről nem ismerünk hiteles ásatási körülmények között előkerült bronz tükröt, az olyan tükrös síregyüttesek megfigyelései alapján, mint például a tápiószelei 84. hamvasztásos sír (PÁRDUCZ 1958b, 58; 1966, LXXIII. tábla, 2–3), a hatvan-boldogi urnatemetkezés (POSTA 1895, 1–26; PÁRDUCZ 1958b, 59) vagy a törökszentmiklós-surjáni 71. sír (CSALOG–KISFALUDI 1985, 314, 22–26) kijelenthetjük, hogy ez a tárgycsoport a szkíta kor hamvasztásos sírjainak mellékleteit képviseli.

A kisgyőri lelőhely értelmezésénél azonban nem elhanyagolható az a tény, hogy a leletanyag áttekintése során néhány olyan jelenséget is számba kell vennünk, mely a lelőhely *településjellegét* hangsúlyozza. (Ennek azonban ellentmondani látszik a bronztükör és lelet együttesének – temetkezésre utaló – jelenléte.)

5. térkép: Székely kori régészeti lelőhelyek és a vasérc nyersanyagok eloszlása és kapcsolatrendszere
(GÖMÖRI 2000, SZABÓ- CZAJLIK 2004 nyomán)

Az önálló település bizonyítására nehézséget jelent, a régészeti jelenségek teljes hiánya, azonban ennek ellenére is találunk olyan leletcsoportokat, melyek sehogyan sem illeszthetők be a korszak temetkezési környezetébe. Ide sorolhatóak az össze nem illő és -függő, kopott, töredékes kerámiák és a – csak településről ismert – parázsborító jelenléte, melyet a szórványosan előforduló patics is alátámaszt. Kis mennyiségben ugyan, de került elő állatsont is a szelvényekből, melyek az alábbi fajokhoz sorolhatóak: juh (*Ovis aries* L.) vagy kecske (*Capra hircus* L.), illetve disznó (*Sus scrofa* L.).

Legközelebbi településpárhuzamként Hejőkeresztúr lelőhelyét említhetjük, ahol szintén bizonyított a juh tartása, s e mellett szarvasmarha (*Bos taurus* L.), ló (*Equus caballus* L.) és a rendkívül ritka bölény (*Bison bonasus* L.) csontjai is előkerültek (BÖKÖNYI 1958, 75). Az állatsont önmagában nem bizonyítja a település létezését, hiszen az gyakran előfordul a korszak temetkezési mellékletei között is. Azonban rendkívül szembeötlő az a jelenség, hogy az északkelet-magyarországi szkíta kori temetkezésekből teljességgel hiányzik az élelemmelléklet adás szokása, mely olyan nagyobb temetőkben sem képviselt, mint Kesznyéten-Szérűskert, Muhi, (B. HELLEBRANDT 1988–87, 118), Heves (SZABÓ 1969) vagy éppen Szilvásvárad (PÁRDUCZ 1969b, 35). Egyedül az alsótelekesi temető hamvasztásos sírjaiban tűnik fel mellékletként az állatsont, azonban itt több eltérő kulturális hatással is számolnunk kell (PATAY 1961, 45, 48; PATAY–B. KISS 2001–2002, 128–129). A Tápiószelén is előforduló juhcomb mellékletadás szokását Szabó J. Gy. a – Mátra vidéket jellemző – preszkíta báránýáldozat örökségének tekinti (SZABÓ 1969, 75). A kiskérődzők mellett a különböző szárnyasok és szarvasmarha (*Bos taurus* L.) is előkerült Orosháza-Gyopáros lelőhelyen (T. JUHÁSZ 1972, 214; Uő. 1976), mely utóbbi állat hújának mellékletül adása elsősorban az erdélyi szkíta csoportokra jellemző (FERENCZI 1966, 49–73). Fentiek alapján láthatjuk, hogy az északkelet-magyarországi szkíta kori temetőket nem jellemzi az élelemmelléklet adás szokása, így valószínűleg a kisgyőri lelőhelyen jelentkező állatsont anyag a település emlékanyagaként értelmezhető. Teljes bizonyossággal tehát nem zárható ki a kisgyőr-bubtetői dombokon a szkíta kori település jelenléte az egykorú temető közelében.

Amennyiben Kisgyőr-Bubtető leletanyagát összevetjük a földrajzilag és korban hozzá legközelebb álló alsótelekesi temetővel, rendkívül szembetűnő jelenség, hogy lelőhelyünkön a korongolt kerámia teljességgel hiányzik. S alig néhány darabbal képviselt (III. tábla, 3–5) az a változatos fémanyag, amely Alsótelekesen nagy formagazdagságban és megtartásban jelentkezik. Alsótelekesen elsősorban a temetőn belüli korongolt és korongolatlan kerámiák arányából, a temető két időrendi fázisát lehetett elkülöníteni, melyben a kézzel formált technika a temető nyugati csoportját jellemezte. Itt olyan korongolatlan magasfülű csészék kerültek elő, melyek díszítésbeli változatai széles kulturális kölcsönhatásról tesznek tanúbizonyságot. A kustánfalvi kultúra hatását képviselő kakastaréjos fülkiképzés mellett, a karcolt háromszög, valamint ékalakú díszítés is megfigyelhető (PATAY–B. KISS 2001–2002, 128–130). Míután a legkésőbbi pre-kustanovicai leletek is a Kr. e. VII. század közepére keltezhetőek, így legkorábban ekkorra tehető a két régió közötti érintkezés kezdete (POPOVICH 1997, 95). A karcolt geometrikus minták hiányoznak a Kárpát-medence késő bronzkori, kora vaskori fazekasságából, így nem a helyi alapokból fejlődtek ki, hanem a keleti elemek szkíta kori megjelenésével tűnnek föl a Kr. e. VII. század közepétől (KEMENCZEI 1983, 64). Annak ellenére, hogy a kisgyőr-bubtetői leletanyagban a fentebb felsorolt kulturális kapcsolatokat tükröző leletek nem találhatóak meg, több helyi alapokra visszavezethető elemmel is számolhatunk.

A késő bronzkortól általánosan ismert a szűkülő nyakú, öblös vállú urnaforma (I. tábla, 1), a finom, kis benyomott bütyök (II. tábla, 11–13), a has törésvonalán jelentkező kannellúra- vagy kisebb bütyökdíszítés, mely Kisgyőrön és Alsótelekes nyugati csoportjában is jelentkezik (III. tábla, 6). A klasszikus korongolt szkíta kori magas fülű bögrék előképeinek tekinthető, kézzel formált perem fölé emelkedő fülű változatát (II. tábla, 1–4; III. tábla, 8) a helyi késő bronzkori, kora vaskori alapokból származtathatjuk (PATEK 1968, 109; KEMENCZEI 1984b, 69; DUŠEK 1966, 28; VASILIEV 1972, 85), mely a behúzott peremű tálak különböző változataival együtt (II. tábla, 9–10) elsősorban preszkíta korú sírokat jellemez (KEMENCZEI 1988, 2. kép, 5; uő. 1989, 8. kép, 2). Ennek ellenére északkelet-magyarországi jelenléte a Kyjatice-kultúrától folyamatosan nyomon követhető (KEMENCZEI 1970b, 37–38; D. MATUZ 1994, 25, VIII. tábla, 3–4, 9). Mivel a fazekasság formakincse lassan változott, a késő bronzkortól kezdve, a korai vaskoron át, egyes típusokat hosszú időn keresztül készítettek. Így minden valószínűség szerint e formák megélték az alföldi szkíta jellegű kultúra kialakulását (KEMENCZEI 2000, 47). A kora és középső vaskor időszakának egyértelmű sztyeppközpontú kultúrkomplexumba történő besorolását némileg kételkedve fogadta a kutatás. Ennek alapját a keleti hordák „invázióját” bizonyító antropológiai anyag hiánya és a – megelőző időszakokban is jelen lévő – lovak kereskedelemben és közlekedésben betöltött korábbi szerepe jelenti. E tényezők figyelembe vételével, a koravaskor időszakán belül pontosabb meghatározást igényel a „preszkíta kor” időtartamának és hagyatékának tisztázása (MOZSOLICS 2000, 67).

Kisgyőr-Bubtető korai jellegéből adódóan, kerámia formáin jól érzékelhető a Kárpát-medence késő bronzkori, kora vaskori edénművességének hatása, melyek között a középső vaskori elemek még csak nyomokban fedezhetők fel. A lelőhely láthatóan jól illeszkedik alföldi szkíta korunk korai időszakához. Időbeli meghatározását a korongolt kerámia teljes hiánya és a szűkös fémanyaghoz (elsősorban a bronztükrőkhöz) kapcsolódó újabb kronológiai eredmények teszik pontosabbá. A korongolatlan kerámia típusai alapján a kisgyőri leletanyag az alsótelekesi temető legkorábbi horizontjával állítható egy időszikba, melyet ott a felmagasodó fülű csészeformák geometrikus díszítése a sztyeppe vidék korai szkíta anyagával kapcsol össze. Ezt támasztja alá a korai típusú kétélű nyílhegy és a kúpos végű karperecek elemzése is (KEMENCZEI 1984a, 64; uő. 1986, 133). Fentiek alapján megállapítható, hogy az alsótelekesi temető kezdete a Kr. e. VII. század harmadik negyedére keltezhető, melynek időrendje a keleti csoport területén összpon-tosuló, keleti előképekre visszavezethető korai szkíta tárgyak – vasfokosok, lándzsák-mellett, a korongolt kerámia megjelenése alapján a Kr. e. VII. század utolsó negyedéig tolható ki (PATAY–B. KISS 2001–2002, 129–130).

A datálás kérdésében hasonló gazdag leletanyag hiányában Kisgyőr-Bubtető lelőhelyen, olyan megfigyelésekre támaszkodhatunk, mint a kerámia díszítetlensége, azok korai formái. Azonban a kerámiaformán megfigyelt korai elemek azon túl, hogy a Kárpát-medence területenként eltérő kulturális alapokat nyújtó késő bronzkori hagyományait tükrözik, sem kapcsolatjelző, sem keltező értékkel nem rendelkeznek (KEMENCZEI 2000, 47; uő. 2001, 34). Fentiek alapján tehát a datálás kérdésében elsősorban a környező lelőhelyek kronológiájára és a korongolt kerámia teljes hiányára alapozhatunk. Ezek alapján szkíta korunk igen korai lelőhelyének tűnik, melyet a bronztükrő is alátámaszt. Legvalószínűbb a Kr. e. VI. század elejére, legkésőbb a Kr. e. VI. század közepére történő keltezés, melynek pontos időbeli helyét a bronztükrő olbiai párhuzamai adják (SZKUDNOVA 1962, 5–27; KUZNYECOVA 1987; KEMENCZEI 2005). Amennyiben

azonban a korongolt kerámia kérdéskörének újabb eredményeit figyelembe véve elfogadjuk annak Kr. e. VII. századi megjelenését, a kisgyőri korongolatlan leletanyag alapján a lelőhely kezdeteként elképzelhető a Kr. e. VII. század vége is. Maga a lelőhely igen rövid időtartamú telep lehetett, mely valószínűleg temetővel együtt kb. 50 évet ölelhetett át. (Az alsótelekesi temetővel történő összehasonlításnál láthattuk, hogy annak keleti része fiatalabb, tehát az tovább tart a kisgyőri lelőhelynél.) Fentiek alapján hazai szkíta korunk legkorábbi szakaszát, a Kr. e. VII. század közepét, s végét Északkelet-Magyarország területén, olyan temetőkkal fedhetjük le, mint Sajószentpéter (KEMENCZEI 1962–63, 236), Alsótelekes (PATAY 1961, Uő. 1962, Uő. 1963; PATAY–B. KISS 2001–2002) vagy esetlegesen Kisgyőr-Bubtető (KEMENCZEI 2000, 47). A település szempontjából történő elemzés kapcsán, kronológiai helyzetéből adódóan és a kerámia korai típusai alapján Mezőkövesd-Mocsolyás lelőhelyének telepjelenségeit vehetjük párhuzamul (KALICZ–KOÓS 1998).

Összefoglalás

Mint azt az újabb kutatási eredmények és a régészeti-topográfiai kép (1–3. térkép) összevetéséből láthattuk, a nyersvasérchez szorosan kapcsolódó gazdaságföldrajzi összefüggés figyelhető meg az északkelet-magyarországi szkíta kori lelőhelyek megoszlásának hátterében (5. térkép) (B. HELLEBRANDT 2004; SZABÓ–CZAJLIK 2004). Ezen túl, természetesen nem téveszthetjük szem elől a földrajzi, életmódbéli, környezeti determináltság szempontjait ill. a kutatási kép bizonyos típusú bizonytalanságait, hiányosságait sem. Utóbbi problémák ellenére, a XIX. század végétől folyamatosan közölt szkíta kori leletanyag áttekintésével informatív képet kaphattunk Borsod-Abaúj-Zemplén megye középső vaskori időszakáról.

Kisgyőr-bubtető leletanyagával a kárpát-medencei szkíta kor egyik igen korai lelőhelyét képviseli, melyet olyan Kr. e. VII. század végére, vagy Kr. e. VI. század első felére keltezhető lelőhelyekkel sorolhatunk egy csoportba, mint Alsótelekes-Dolinka domb (összefoglalóan PATAY–B. KISS 2001–2002), Sajószentpéter (KEMENCZEI 1962–63, 236; KEMENCZEI 2005, 195, Abb. 11, 1, 3–5) vagy Sándorfalva-Eperjes (GALÁNTA 1982–83, 125). Hazai leletanyagunkban az összes önálló gepárd díszű tükör szörvány, így e típus időbeli besorolásánál a cikkben tárgyalt kísérő leletanyagot is figyelembe kell vennünk. Annak ellenére, hogy a lelőhely leletanyaga önmagában nem túlságosan nagy teherbírási, közlését egyaránt szükségesnek érezzük a korai szkíta lelőhelyek vonatkozásában és az Olbia-Berezan-típusú bronztükrök datálásának kérdéskörében is.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretnék köszönetet mondani S. Koós Juditnak, hogy kisgyőri ásatására, a közöletlen leletanyagra felhívta a figyelmemet, s egyengette utamat a gyűjtőmunka során. Hálásan köszönöm B. Kiss Zsuzsának, hogy az általa rajzoltatott anyagot és ásatási dokumentációt rendelkezésemre bocsátotta a feldolgozáshoz. Külön szeretném köszönetemet kifejezni B. Hellebrandt Magdolnának és V. Szabó Gábornak a munka során nyújtott szakmai segítségért és építő javaslataikért, melyek nélkül ez az anyag jelen formájában nehezen állt volna össze.

I. FÜGGELÉK: LELŐHELYKATASZTER
(B. HELLEBRANDT MAGDOLNA–VERES JÁNOS)

Borsod-Abaúj-Zemplén megye szkíta kori lelőhelyeit – melyek elsősorban a megye déli részén sűrűsödnek –, két nagy csoportra tudjuk szétválasztani: temetők (1. térkép), telepek (2. térkép) és a hozzájuk kapcsolható szórvány, ill. ajándék leletek (3. térkép).

Borsod-Abaúj-Zemplén megye szkíta kori temetkezései

1. Alsótelekes: 1959-ben, majd 1961–62-ben végzett ásatást *Patay Pál* a lelőhelyen. Összesen 183 feltárt sír ismeretes (PATAY1961, 1962, 1963; PATAY–B. KISS 2001–2002).

2. Cigánd-Csabahomok: a Magyar Nemzeti Múzeum ásatása során *Révész László* tárt föl egy hamvasztásos temetőt 1998-ban.⁸⁴

3. Detek-Szőlőalja-dűlő: 1964-ben szkíta urnasírokat említ *Kemenczei Tibor* egy mélyszántás során előkerült 20 sírból álló későbronzkori temető közelében.⁸⁵

4. Hejőkeresztúr: *Kalicz Nándor* tárt föl egy település objektumot (PÁRDU CZ 1958a; K. VÉGH–KEMENCZEI 1966), ill. a Hejőkeresztúri Múzeum anyaga.

5. Hejőszalonta-Temetősor dűlő: bár embercsontok is voltak a területen, a lelőhelyen 1934-ben talált kosfejés végű, hőtől deformálódott bronz tükörműél⁸⁶ nyújt közvetett adatokat a vélhetően hamvasztásos szkíta kori temetkezésre (LESZIH 1939; B. HELLEBRANDT 2001a, 64, 66; KEMENCZEI 2005).

6. Kesznyéten-Szérűskert: kétritusú szkíta temető ismert a lelőhelyről. Az első leletek 1972-ben kerültek elő,⁸⁷ majd B. *Hellebrandt Magdolna* végzett ásatást 1984–85-ben, melynek során 36 sírt tártak fel (B. HELLEBRANDT 1986–87; B. HELLEBRANDT 2001a, 61–63).

7. Kisgyőr-Bubtető: Hejőszalontához hasonlóan a bronztükrön megfigyelhető égés okozta erős deformáció utalhat a hamvasztásos szkíta sír meglétére (S. KOÓS 1983–1984). Bővebben lásd a cikkben!⁸⁸

8. Mád-Szilvásvölgy: szőlőtelepítési munkák során, leletmentés kapcsán került elő néhány kőpakolásos szkíta sír (K. VÉGH–KEMENCZEI 1964–65, 451).⁸⁹

9. Meszes-Barakonyi lejtő vagy Karola-tető: 1936-ban tárt föl *Thuránszky István* nyolc urnasírt (LESZIH 1939).⁹⁰

10. Mezőkeresztes-Zöldhalompusztá: hamvasztásos tumulus, fejedelmi sír (FET-TICH 1928, 1934; LESZIH 1939; KEMENCZEI 1999; KEMENCZEI 2000b; B. HELLEBRANDT 2001a, 55).

84 HOM Adattár: 2768–00.

85 HOM Adattár: 112–68.

86 Ltsz.: 53.752.1

87 Ltsz.: 72.22.1–2; 90.1.311., 90.1.1–5. HOM Adattár: 1749–85.

88 Ltsz.: 82.3.1–14. HOM Adattár: 1573–81.

89 Ltsz.: 65.33.5–9. HOM Adattár: 216–68.

90 Ltsz.: 53.821.1–2., 53.827.1, 53.986.1, 53.1052.1–3.

11. Miskolc–Botond u. 20. számú ház mögött *B. Hellebrandt Magdolna* végzett leletmentést, melynek során hét szkíta kori urnasír került elő (B. HELLEBRANDT 2001a, 58–59).⁹¹

12. Miskolc–Erenyő: egy hamvasztásos szkíta sírt szántott szét az eke, a leleteket *B. Hellebrandt Magdolna* mentette meg.⁹²

13. Monaj: 1886-ban egy halom ásásakor tesz említést *Csoma J.* néhány hamvasztásos sírletről (CSOMA 1887; FETTICH 1928).

14. Muhi–Kocsmadomb: 1900óta folyamatosan kerülnek elő hamvasztásos szkíta temetkezésre utaló leletek (SZENDREI 1890; LESZIH 1939; B. HELLEBRANDT 1996–97).⁹³

15. Novajdrány: *K. Végh Katalin* végzett leletmentést a református templom körüli munkálatok kapcsán, melynek során az árokban hamvasztásos szkíta sírt talált (K. VÉGH–KEMENCZEI 1971, 514).⁹⁴

16. Sajóörös–Jókai u. 31. számú háznál *B. Hellebrandt Magdolna* 1985-ben mentette meg egy hamvasztásos sírt,⁹⁵ melynek környékéről 1981-ben már *S. Koós Judit* és *Lovász Emese* is gyűjtött szkíta kori kerámiát.

17. Sajószentpéter–Homokbánya: a községtől két kilométerre 1957-ben már *Kalicz Nándor* is talált egy nyílhegyet, majd 1962-ben a Herman Ottó Múzeumnak ajándékozott edénytöredékek lelőhely körülményeit vizsgálva *Kemenczei Tibor* szállt ki a helyszínre, ahonnan további vaskori kerámia anyagot gyűjtött, majd még abban az évben leletmentő ásatást végzett.⁹⁶ Ennek eredményeképpen egy 9 sírből álló kétritusú temetőt sikerült lokalizálnia, melyből 5 sír volt szórthamvas, a fennmaradó csontvázas sírokból pedig egy kelta (KEMENCZEI 1962–63, 236; B. HELLEBRANDT 2001a).

18. Sárospatak–Apróhomok: a területen folyó homokbányászásakor találtak néhány urnasírt (KEMENCZEI 1970a).⁹⁷

19. Szendrő–Temetődomb: 1987-ben talált itt *Ringer Árpád* egy szórthamvas szkíta sírt, melynek bronzkarperec és vasfokos volt a melléklete.⁹⁸

20. Szentsimon–Kenderföldek: ózd melletti bányájában 1988-ban végzett leletmentés során *S. Koós Judit* és *Lovász Emese* egy szkíta urnatemetőt talált.⁹⁹

21. Szerencs–Kölcsey u. 18 számú ház előtt vízvezetékárok ásásakor került elő egy szarvasalakkal díszített tükörnyél, szkíta temetőre utaló leletkörülmények között (KEMENCZEI 1971; KEMENCZEI 2005).

91 HOM Adattár: 1836–86.

92 Ltsz.: 71.35.1–11. HOM Adattár: 868–72.

93 Ltsz.: 53.755.1–3., 53.753.1., 53.753.4., 53.779.1–2., 53.756.1., 53.796.1., 53.778.1–7., 53.792.1–4., 75.1.53., 53.781.1., 53.794.1–3., 53.782.1., 53.787.1., 53.757.1–53.777.7., 53.839.1., 53.789.1., 53.790.1., 53.793.1–5., 53.795.1–11., 53.788.1., 53.1053.1., 53.838.1., 53.797.1–5., 53.791.5–8., 53.780.1., 53.1051.1. (Hellebrandt M. ásatásáról 73.40.1–52., 75.3.1, 74.7.1–117., 75.3.1., 74.7.128–196.)

94 Ltsz.: 71.17.1–3. HOM Adattár: 822–70.

95 HOM Adattár: 1835–86

96 HOM Adattár: 341–68.

97 HOM Adattár: 694–68.

98 Ltsz.: 88.2.1–6.

99 Ltsz.: 89.6.1–121.

22. Taktaszada: 1967-ben a község belterületén a Takta partján egy szkíta kori urnasír került elő, melynek leletmentésekor még további négy urnasírt sikerült lokalizálni (B. HELLEBRANDT 2001a).¹⁰⁰

23. Tarcal: *Megay Géza* végzett leletmentést az Állami Gazdaság területén 1960–61-ben, melynek során neolitikus és szkíta sírokat tárt fel.¹⁰¹

Borsod-Abaúj-Zemplén megye szkíta kori település jelenségei

24. Hejőkeresztúr-Homokbánya: *Kalicz Nándor* 1958-ban tárt fel az elpusztult településből egy darab szkíta gödröt, melyet *Párducz Mihály* publikált (PÁRDUCZ 1958a).¹⁰²

25. Hernádvécse Nagy-rét, 3-as lelőhely: Csengeri Piroska nagyfelszínű ásátása 2004-ben.¹⁰³

26. Mezőkövesd-Borjú-legelő: *Patay Pál* publikálatlan, néhány gödrös ásátása.

27. Mezőkövesd-Mocsolyás: *S. Koós Judit* néhány gödrös ásátása 1993–94-ben (KALICZ–KOÓS 1998).¹⁰⁴

28. Sajópetri-Hosszú-dűlő: az ELTE Régészettudományi Intézetének nagyméretű település feltárása, melyen a szkíta–kelta érintkezés újabb nyomait határozták meg (SZABÓ–GUILLAUMET–KRIVÉCZKY 1997; SZABÓ–CZAJLIK 2004).

29. Tiszavalk-Kenderföldek: *Patay Pál* publikálatlan, néhány gödrös ásátása.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti jelenséghez nehezen köthető szkíta kori lelőhelyei (ajándékok, gyűjtések)

30. Bánhorváti: egy töredékes csörgőt¹⁰⁵ ajándékoztak a múzeumnak 1958-ban.

31. Borsodgeszt-Mocsolyás: 1948-ban ajándékként került a múzeumba egy bronz karperec és egy üveggyöngy.¹⁰⁶

32. Cserépfalu: egy bronz nyílhegyet¹⁰⁷ vásárolt innen a múzeum.

33. Felsőzsolca-Sajóártér: a Csikótó mellől ajándékoztak egy szkíta korszót.¹⁰⁸

34. Hernádkak és Gesztely között: 1950-ben útépítés alkalmával végzett itt leletmentést *Megay Géza*, aki edényeket és bronzkarperecet talált a lelőhelyen (B. HELLEBRANDT 2005, 21–26, 12–16. kép).¹⁰⁹

35. Hejőkeresztúr: Dél Borsodi Ártmentesítő Társaság ajándékai ill. *Papp Arzén* gyűjteménye (In press).

36. Karcsa-Felszabadulás útja alatt pinceásáskor került elő egy füles, kettős kónikus korszót és más edénytöredékek.¹¹⁰

100 Ltsz.: 69.36.1–11. HOM Adattár: 425–68.

101 Ltsz.: 60.35.1–12, 62. 67.1, 62.72.1–18.

102 HOMÉ1958.

103 Szíves szóbeli közlése alapján.

104 HOM Adattár: 2634–98.

105 Ltsz.: 62.24.1.

106 Ltsz.: 53.830.1–3.

107 Ltsz.: 53.798.1

108 Ltsz.: 58.154.1

109 Ltsz.: 53.806.1–17. HOM Adattár: 168–68.

110 Ltsz.: 90.8.1–2.

37. Kenézlő: zsugorított csontváz mellől származó füles bögre ismert a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményében (J. DANKÓ–PATAY 2000, 30).¹¹¹
38. Külsőbölcs: ajándékként került a gyűjteménybe egy fazék és egy fenék.¹¹²
39. Mezőcsát-Pásthy-domb: az 1935-ös ásatásból ismert néhány edénytöredék.¹¹³
40. Mezőnyék és Hejőkeresztúr között a Dél borsodi Ármentesítő Társaság ajándékként edénytöredék került a gyűjteménybe.¹¹⁴
41. Miskolc-Diósgyőr-Vasgyár, a Kerekhegyen került elő néhány vastárgy.¹¹⁵
42. Miskolc-Dudujka: 1934-ben szórványként találtak egy gepárdot ábrázoló tükkörnyelet,¹¹⁶ melynek előkerülési helyén *Leszih Andor* végzett hitelesítő ásatást, de további leleteket nem talált (LESZIH 1939).
43. Miskolc-Egyetemváros „C” épület építése során 1952-ben *Korek József* szállt ki a helyszínre, aki bolygatott, másodlagos helyzetű leletanyagról tesz említést.¹¹⁷
44. Miskolc-Kőlyuk II. barlangban 1958-ban gyűjtöttek cserepeket.¹¹⁸
45. Miskolc-MÁV Fűtőház: 1966-ban ajándékként került a gyűjteménybe egy csupor.¹¹⁹
46. Miskolc-Repülőtéri homokbánya: 1966-ban végzett *Kemenczei Tibor* ásatást, melynek során néhány edénytöredéket talált.¹²⁰
47. Miskolc-Régi katonai gyakorlótér: ajándékként edénytöredékek kerültek a gyűjteménybe (B. HELLEBRANDT 2001a, 57, 8. kép).¹²¹
48. Miskolc-Sajó parti homokbánya: 1930-ban vásárolt innen a Herman Ottó Múzeum bronztükröt és edény töredékeket (KEMENCZEI 2005, 191, Abb. 9, 4–5).¹²²
49. Miskolc-Újdiósgyőr: ajándékként égetett tál került a gyűjteménybe.¹²³
50. Négyes-Nyárádká: a Dél Borsodi Ármentesítő Társaságajándékozott egy orsó-gombot a múzeumnak.¹²⁴
51. Nyékládháza-Kisperes puszta: 1928-ban Borsod megye alispánja adományozott bronz és vastárgyakat (B. HELLEBRANDT 2001a, 59).¹²⁵
52. Ónod és Nyékládháza között: 1949-ben ajándékoztak a gyűjteménynek edénytöredékeket és vaseszközöket.¹²⁶
53. Ózd vagy környéke: a megszűnt Ózdi Múzeum anyagából ismert egy korsó.¹²⁷

111 Sárospatak Ltsz.: 1960.1.

112 Ltsz.: 53.829.1., 53.800.1.

113 Ltsz.: 53.833.1.

114 Ltsz.: 53.815.1.

115 Ltsz.: 53.805.1–6.

116 Ltsz.: 53.751.1.

117 HOM Adattár: 518–68.

118 Ltsz.: 79.38.1.–3.

119 Ltsz.: 67.22.1.

120 Ltsz.: 67.3.55–58. (67.3.1–77.) HOM Adattár: 552–68.

121 Ltsz.: 53.818.1–3.

122 Ltsz.: 53.807.1–5., 53.808.1–5.

123 Ltsz.: 53.983.1

124 Ltsz.: 53.813.1.

125 Ltsz.: 53.819.1–9., 53.1049.1, 53.1054.1

126 Ltsz.: 53.832.1–8.

127 Ltsz.: 68.6.1.

54. Prügy-Hegyhát-dűlő: *Megay Géza* gyűjtött 1954-ben edénytöredékeket és orsógombot.¹²⁸ Fentieken kívül két darab korongolt bögre és egy négy bütykös tál ismert a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményében (J. DANKÓ–PATAY 2000, 36).¹²⁹

55. Rátka: ismeretlen körülmények között bekerült edény található a gyűjteményben.¹³⁰

56. Rudabánya: Csiga és gyöngy származik innen.¹³¹

57. Sály vagy Geszt területéről egy korongolt tál¹³² található a gyűjteményben, míg Sály-Vízoldalról edénytöredékeket¹³³ gyűjtött *Kemenczei Tibor*.

58. Szendrő-Ördögáti Csengőbarlang: 1933-ban végzett itt *Megay Géza* próbaásatást, melynek anyagából¹³⁴ az ismert tegezveret is származik. Ugyaninnen ajándékoztak a múzeumnak orsógombot, fenőkövet, gyöngyöt (LESZIH 1939; B. HELLEBRANDT 2001a, 53).¹³⁵

59. Szirma-Sajópart, Sós-kás: 1947-ben vásárolt innen cserepet a múzeum.¹³⁶

60. Szirmabesenyő vagy környéke: *Szirmai Alfréd* gyűjteményéből került ajándékként a múzeumba néhány tárgy (B. HELLEBRANDT 2001a, 54, 2. kép).¹³⁷

61. Taktaharkány-Újvilág-tanya: 1954-ben végzett itt leletmentést *Kazacsay Ferencné*, aki edényeket, töredékeket és orsógombot talált a helyszínen.¹³⁸

62. Tiboldaróc: ezzel a lelőhely névvel szerepel két edény a gyűjteményben.¹³⁹

63. Tiszakeszi-Fáy-kert: két edényt, orsógombot, vascsákányt, bronzkarikát ajándékoztak innen a múzeumnak.¹⁴⁰

64. Tiszadorogma: fenőkövet ajándékoztak a gyűjteménynek.¹⁴¹

65. Tiszalúc: ajándékként egy üveggyöngy került a gyűjteménybe.¹⁴²

66. Tiszatarján-Uradalmi szőlő: 1929-ben egy urnát ajándékoztak a múzeumnak.¹⁴³

67. Tiszavalk-Kenderföldek: 1966–67 és 1975 ásatásokon *Patay Pál* talált szkíta kerámiát.¹⁴⁴

68. Tokaj környéke: a Tokaji Múzeum anyagában edénytöredékek voltak.¹⁴⁵

69. Zemplén megye: egy borda léces virágcserep alakú edény ismert a Sárospataki Református Kollégium tudományos gyűjteményében (J. DANKÓ–PATAY 2000, 47).¹⁴⁶

128 Ltsz.: 55.15.1., 55.15.3–6. HOM Adattár: 306–68.

129 Sárospatak Ltsz.: 1948.3–5, 10.

130 Ltsz.: 77.9.1.

131 Ltsz.: 53.831.1–2.

132 Ltsz.: 53.816.1.

133 Ltsz.: 66.17.1–17.

134 Ltsz.: 53.801.1–10, 53.802.1–4.

135 Ltsz.: 53.803.1–4.

136 Ltsz.: 58.68.2.

137 Ltsz.: 53.837.1–2., 53.982.1–5., 53.984.1–35., 53.750.1–82.

138 Ltsz.: 62.63.1–5.

139 Ltsz.: 53.835.1, 53.836.1.

140 Ltsz.: 53.804.1–2, 53.812.1, 53.820.1, 53.799.1.

141 Ltsz.: 53.817.1.

142 Ltsz.: 53.809.1.

143 Ltsz.: 53.810.1.

144 Ltsz.: 72.11.263–265, 72.11.309–312.346, 78.2.14.

145 Ltsz.: 68.7.130–131.

146 Sárospatak Ltsz.: 1888.87.

II. FÜGGELÉK

Miskolc-Sajóparti-homokbánya lelőhely cikkben tárgyalt típusainak tárgyleírása: a lelőhely anyagát 1930-ban vásárolta a Herman Ottó Múzeum, régészeti jelenségekhez nem köthető.

Fémleletek

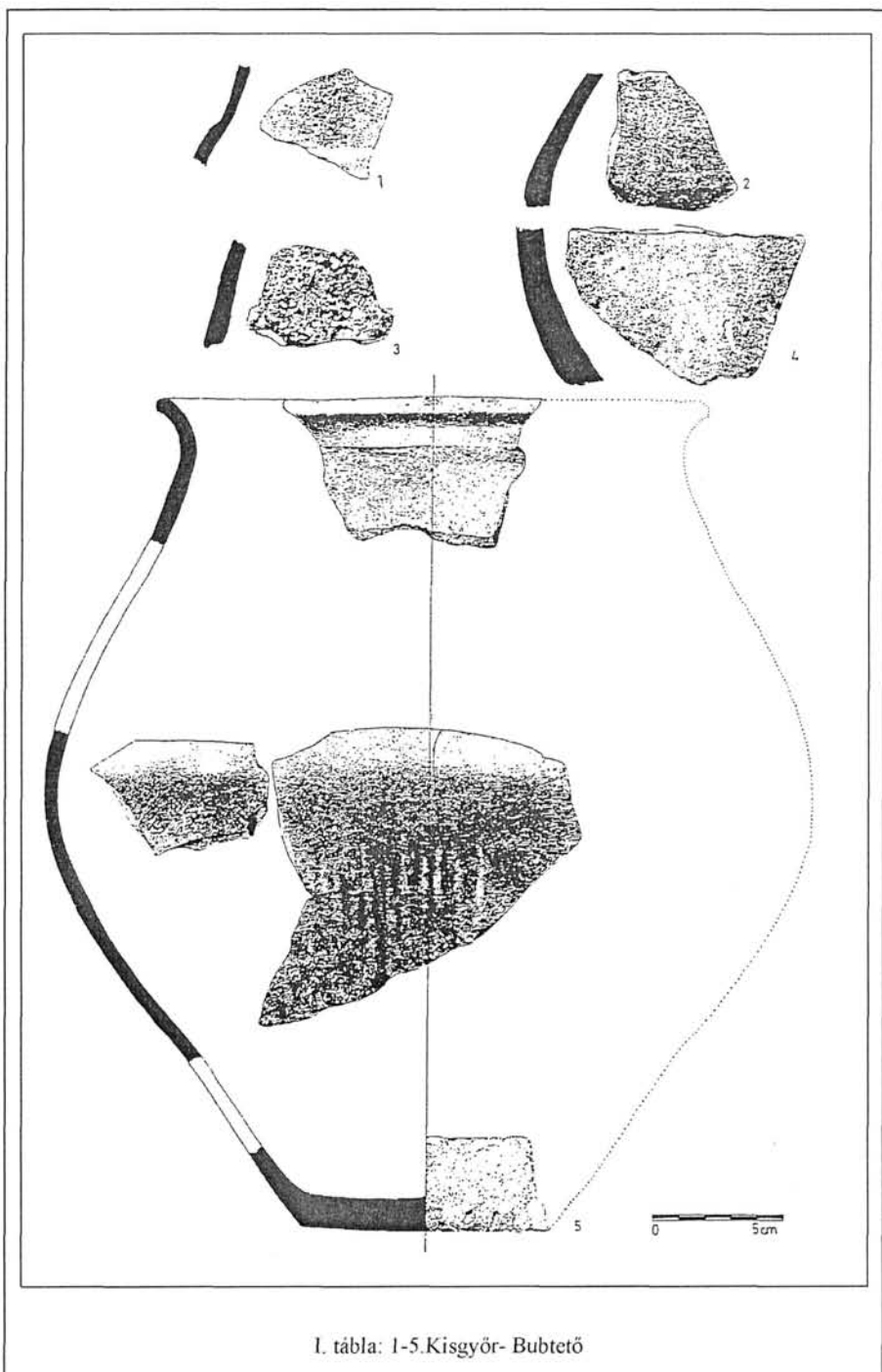
1. Egyik oldalán bordás díszű, kerek, lapos, ún. nomád bronztükrő töredéke (IV. tábla, 4). Díszített felén két koncentrikus körökben kialakított dísz figyelhető meg, melyet négy darab sugárirányú bordadísz tagol. Díszítetlen oldalán csiszolás található, mely láthatóvá teszi a népvándorlás korabeli „tükrőfémet” (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 14, 33. lábjegyzet). Szélein korabeli törés, középső részén zöldes patinájú olvadék figyelhető meg.

A töredék hossza: 4,5 cm; Sz.: 2,5 cm; Perem vastagsága: 3mm; Kiegészített (hozávetőleges) átmérője: kb. 5,6 cm (HOM Ltsz.: 53.807.5)

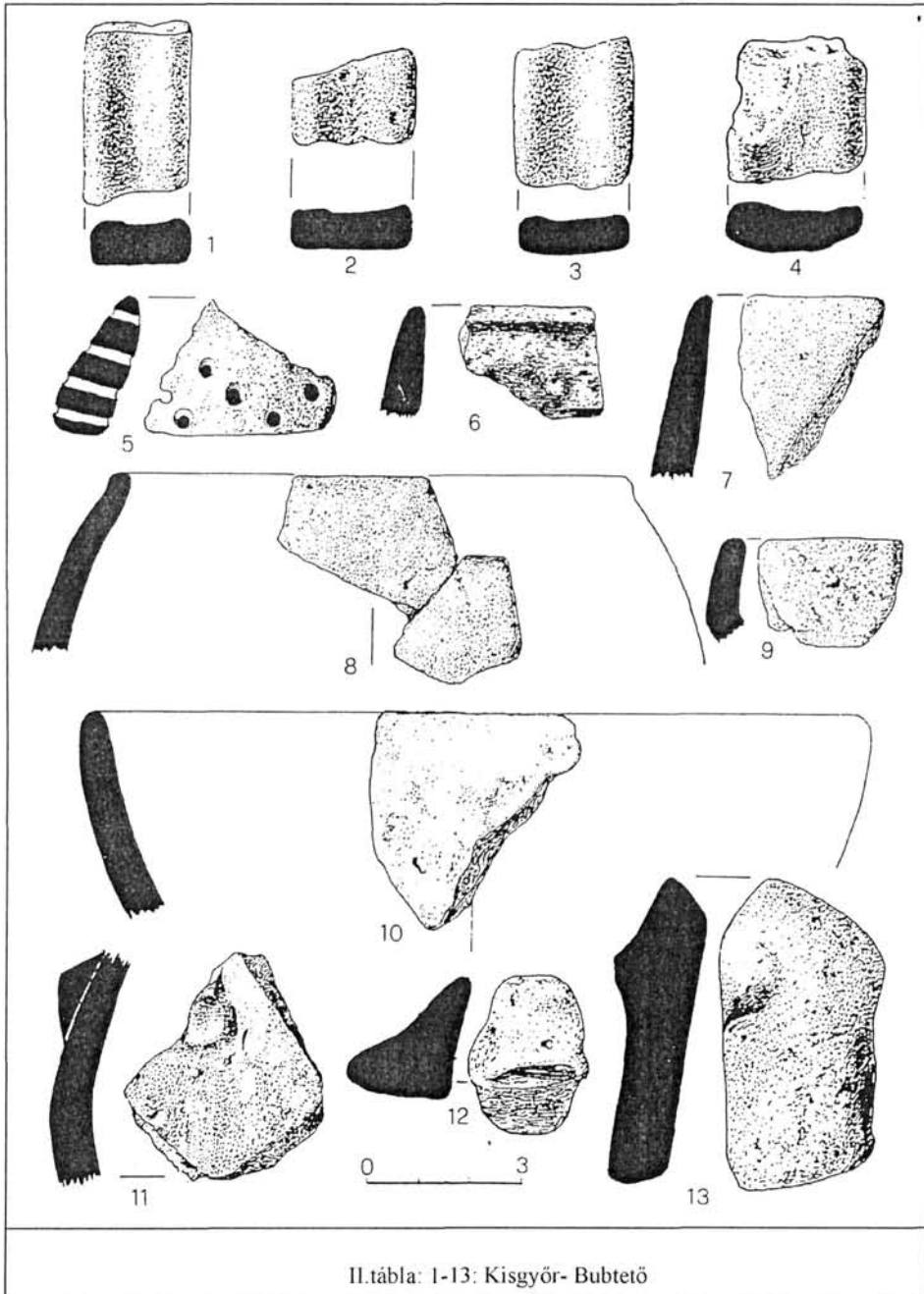
A tárgy közvetlen párhuzama Muhi-Kocsmadomb szkíta kori temetőjében található (IV. tábla, 5; LESZIH 1939, 71, II. tábla, 25.). Ezt a típust a császárkori és kora népvándorlás kori tükrök közé sorolja a kutatás, s sérüléseik kapcsán a keleti eredetű tükrőtörés szokására hívja fel a figyelmet (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 17)

2. Lapos, egyik oldalán három plasztikus bordával tagolt bronztükrőnyél (IV. tábla, 2). Alsó részéhez félkör alakban fölfelé ívelődő taggal csatlakozik a trapéz alakú végződés, melyet mindkét oldalán váltakozó plasztikus kettős, vonal és pontsor díszít. Az ívelt tagot markáns, plasztikus borda választja el a nyéltől, melynek fönti ferde végéről az egykori díszítés letörött. H.: 10,5 cm; Nyél szélessége: 1,2 cm; Trapéz vég szélessége: 4,5 cm; V.: 0,5 cm (HOM Ltsz.: 53.808.1)

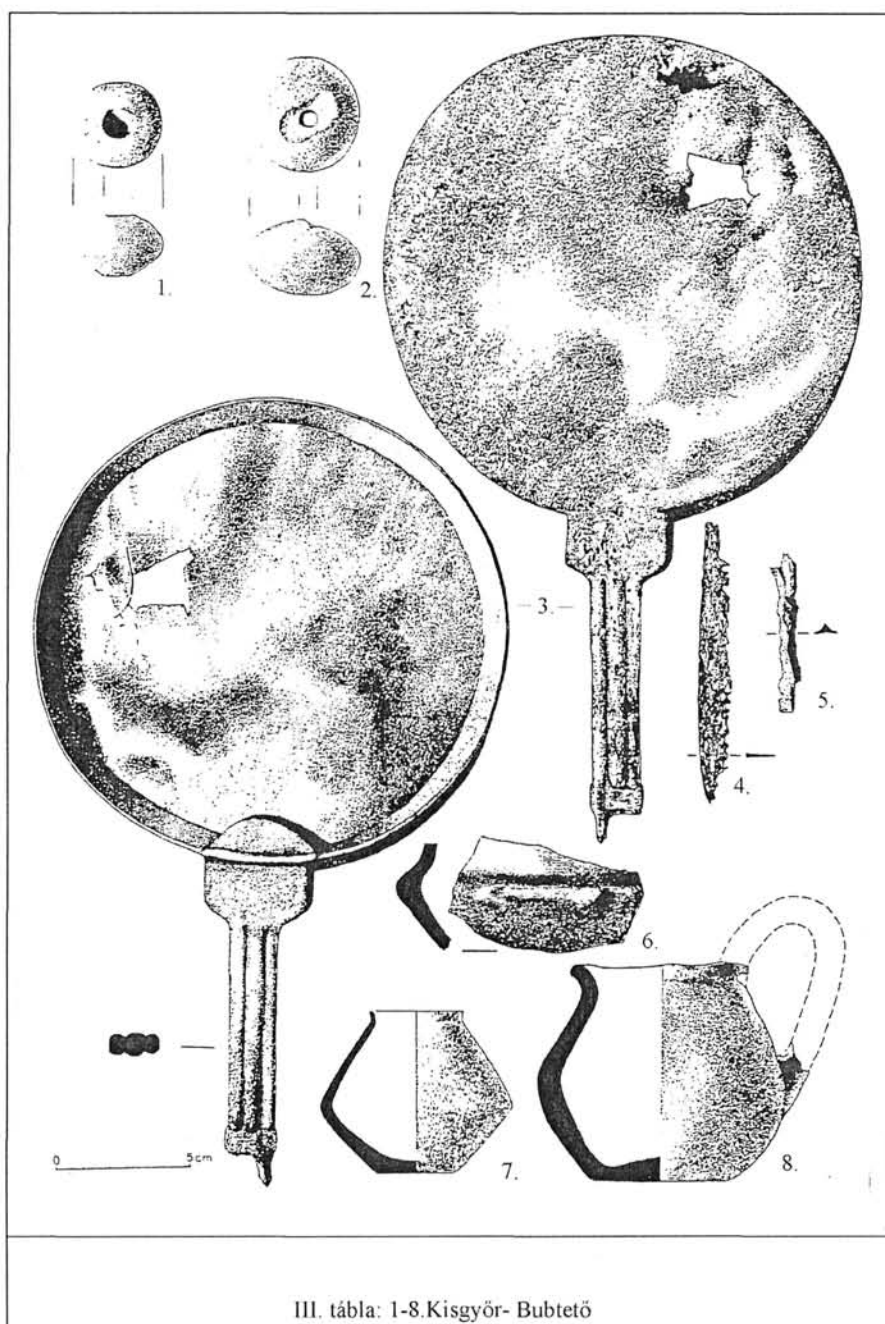
3. Klasszikus háromélű, középső szkíta kori, belső tokos, bronz nyílhegy (IV. tábla, 3; KEMENCZEI 1994). Az él kialakításhoz kapcsolódó párhuzamos bordák mindhárom oldalon markánsan futnak végig a hegy irányába, hangsúlyozva a kör alakú belső tokrészt. H.: 3 cm (HOM Ltsz.: 53.808.5)

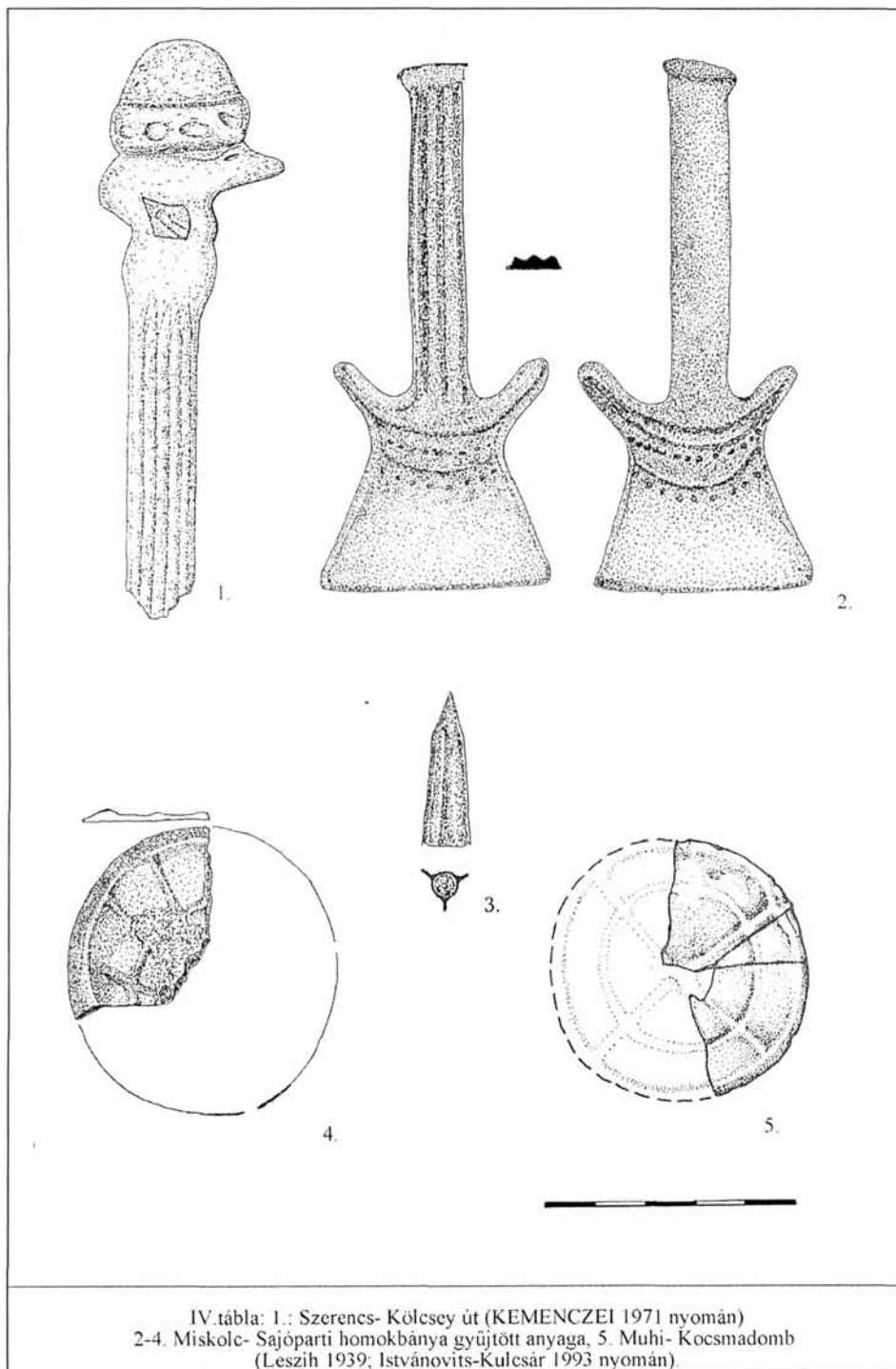

I. tábla: 1-5. Kisgyőr- Búbtető

II. tábla: 1-13: Kisgyőr- Búbtető

IRODALOM

Almássy K.–Istvánovits E.

- 2001 Katalógus. In: Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene) Gyulai Katalógusok 10, Gyula 131–185.

N. N. Bondar

- 1955 Torgovije sznocsenyija Olbiji szo szkifcej. Szovjetszkaja Arheologija 58–80.

Bottyán Á.

- 1955 Szkíták a magyar Alföldön. RégFüz 1.

Bökönyi S.

- 1958 Függelék Párducz Mihály dolgozatához a hejőkeresztúri szkíta leletekről. HOMÉ II. 75.

B. Hellebrandt M.

- 1986–87 Szkíta kori temető Kesznyéten-Szérűskerten. HOMÉ XXV–XXVI. 107–126.

- 1994 Késő vaskor, Szkíta kor. In: Mit ránk hagytak a századok. – Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. Miskolc. 38–39.

- 1996–97 Muhi-Kocsmadomb, szkíta–kelta temető. ArchÉrt 123–124. 125–145.

- 2001a A szkíta kultúra emlékanyaga az Alföld és a Hegyvidék találkozásánál. In: Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene) Gyulai Katalógusok 10, Gyula, 51–68.

- 2001b Katalógus. In: Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene) Gyulai Katalógusok 10, Gyula, 131–185

- 2004 A nyersanyagok hatása a vaskor és a császárkor településeire a Sajó és a Bódva vidékén. HOMÉ XLIII. 103–126.

- 2005 Gesztely-Hernádkak-Nagypart helyszíne és régészeti leletei. HOMÉ XLIV. 5–36.

M. Cattani

- 1994 Iron age dwellings in Endrőd 19. (S. E. Hungary). The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Ed. B. Genito. Instituto Universitario Orientale. Dipartimento di Studi Asiatici. Series Minor XLIV. Napoli 209–219.

Czifra Sz.

- 2006 Megjegyzések a szkíta kori Alföld-csoport veremházainak kérdéséhez. ArchÉrt 131. 169–178.

Csalog J.

- 1954 A balmazújvárosi Kárhozotthalom. FolArch VI. 37–44.

Csalog Zs.–Kisfaludi J.

- 1985 Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. ActaArchHung XXXVII. 307–344.

Cseh J.

- 1988 Szolnok-Zagyvapart (Szolnok m.). Az 1987. év régészeti kutatásai. RégFüzSer.1. No. 41. 20–22.

- 1990 Egy szkíta ház Szolnok-Zagyvarpartról. *MúzLev* 63–64. 3–18.
- 2001 Szkíta földművelők-állattartók településeinek régészeti nyomai a Zagyva mentén. (Településtörténeti kutatások Szolnok határában 1986–1990 között) In: *Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene)* Gyulai Katalógusok 10, Gyula, 79–94.
- Cseh J.–Kriveczy B.*
- 2001 Szkíta és szarmata telepletek Tiszaigar határában. *CommArchHung*, 51–63.
- Csoma J.*
- 1887 Csoma József a monaji halomról. *ArchÉrt*, 61–65.
- Dani J.*
- 2004 Ebes, Zsong-völgy. Régészeti kutatások Magyarországon 2003, 205–209.
- M. Dušek*
- 1966 Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotin. – Trácke pohrebisko z doby Halstatskej v Chotíni. *ArchSlov Fontes* VI. Bratislava
- D. Matuz E.*
- 1994 A kyjatice kultúra földvéra Bükkzentlászló-Nagysáncon. *HOMÉ* XXXII. 9–54.
- Ferenczi I.*
- 1966 Der „Skythische” Friedhof von Ciumbrud II. *Acta Musei Napocensis* 49–73.
- Fettich N.*
- 1928 A zöldhalompusztai szkíta lelet. – La trouvaille scythe de Zöldhalompusztá prés de Miskolc, Hongrie. *ArchHung* III.
- 1931 Bestand der skythischen Altertümer in Ungarn. In Rostowzew, M.: *Skythien und der Bosporus*. Berlin, 494–529.
- 1934 A garcsinovi szkíta lelet. – Der skytische Fund von Garcsinovo. *ArchHung* XV. I–XIV.
- Fodor L.*
- 2001 Szkíta kori temető az Eger-Nagy Eged oldalán. In: *Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene)* Gyulai Katalógusok 10, Gyula, 69–78.
- Galántha M.*
- 1981 Előzetes jelentés a Csanytelek-Újhalastói szkíta kori temető ásatásáról.– Vorbericht über die Ausgrabung des skythenzeitlichen Gräberfeldes von Csanytelek-Újhalastó. *CommArchHung*, 43–58.
- 1982–83 Előzetes jelentés a Sándorfalva-eperjesi szkíta kori temető feltárásáról. – Vorbericht über die Ausgrabungen des Skythenzeitlichen Gräberfeldes in Sándorfalva-Eperjes. *MFME* 1982–83/1. 1985. 115–128.
- Gallus S.–Horváth T.*
- 1939 A legrégebb lovasnép Magyarországon. – Un peuple cavalier prescythique en Hongrie. *Diss Pann*, Ser. II. 9.
- Gömöri J.*
- 2000 Az avar kori és Árpád-kori vaskohászat régészeti emlékei Pannoniában (Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere I. (Vasművesség) – The archaeometallurgical sites in Pannonia from the Avar and the Early Árpád Period (Register of industrial archaeological sites in Hungary I. Ironworking) Sopron

- A. Guidi*
 1994 Pottery sequence and the Scythian Period in Endrőd 19 In.: The Archaeology of the Steppes. Methods and Strategies. Ed. B. Genito. Instituto Universitario Orientale. Dipartimento di Studi Asiatici. Series Minor XLIV. Napoli, 222–229.
- Istvánovits E.*
 1997 Nyíregyháza-Manda bokor. In: Utak a múltba. (Szerk.: Raczky Pál–Kovács Tibor–Anders Alexandra) Budapest
- Istvánovits E.–Kulcsár V.*
 1993 Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. HOMÉ XXX–XXXI/2. 9–58.
- Jerem E.*
 1981 Zur Späthallstatt- und Frühlaténezeit in Transdanubien. Die Hallstattkultur Symposium Steyr Linz. 1980. 105–136.
- J. Dankó K.–Patay P.*
 2000 Régészeti leletek a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben. In: B.-A.-Z. megye régészeti emlékei 2. Miskolc
- Kalicz N.*
 1958 Régészeti kutatások és leletek B.-A.-Z. megyében 1958-ban. HOMÉ II.
- Kalicz N.–Koós J.*
 1998 Siedlungsfunde der früheisenzeit aus Nordostungarn. In: Hansel, B.–Machnik, J. (Hrsg.): Das Karpatenbecken und die osteuropische Steppe. Prähistorische Archaologie in Südosteuropa 12, München–Rahden/Westf. 423–436.
- Kemenczei T.*
 1962–63 A HOM leletmentései és ásatásai az 1959–63. évben. HOMÉ IV. 236.
 1969 Újabb bronzleletek Borsod megyéből. HOMÉ VIII. 27–68.
 1970a Leletmentések és ásatások 1968. évben. HOMÉ IX. 414.
 1970b A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. HOMÉ IX. 17–78.
 1971 Leletmentések és ásatások 1969–70. évben. HOMÉ X. 514.
 1977 Hallstatt kori leletek a Dunakanyar térségéből. FolArch XXVIII. 67–90.
 1981 A prűgyi koravaskori kincslelet. Comm ArchHung, 29–41.
 1983 Skythenzeitliches Gefass mit Reiterdarstellung. – Szkíta kori edény lovasábrázolással. FolArch XXXIV. 51–71.
 1984a Skythenzeitliche Akinakes in der Prähistorischen Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums. – Szkíta kori török a Magyar Nemzeti Múzeum Óskori Gyűjteményében. FolArch XXXV. 33–49.
 1984b Die Spätbronzezeit Nordostungarns. ArchHung 51. Budapest
 1986 Mitteleisenzeitliche Köcherbeschlage aus dem Alföld. FolArch XXXVII. 117–136.
 1988 Kora vaskori leletek Dél-Borsodban.– Früheisenzeitliche Funde in Süd-Borsod. HOMÉ XXV–XXVI. 91–105.
 1989 Kora vaskori sírleletek az Alföldről az őskori gyűjteményben. – Gräbfunde der Früheisenzeit von der Tiefebene in der Prähistorischen Sammlung. FolArch XL. 55–74.
 1994 Pfeilspitzen von Früh-Skythentyp aus Ostungarn. FolArch XLIII. 79–99.
 1999 A zöldhalompusztai aranyszarvas. – Der Goldhirsch von Zöldhalompuszta. HOMÉ XXXVII. 167–180.

- 2000 Adatok a szkítakor kezdetének kérdéséhez az Alföldön. – Beitrage zur Frage des Anfangs der Skythenzeit auf der ungarischen Tiefebene. *FolArch* XLVIII. 27–53.
- 2001 Az Alföld szkíta kora. In: *Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene)* Gyulai Katalógusok 10, Gyula, 7–36.
- 2001–2002 Beitrage zur schmuckmode der Alföld-gruppe skythischer pragung – Adatok a szkíta jellegű alföldi-csoport ékszerdivatjához. *FolArch* XLIX–L. 2001–2002. 28–77.
- 2004 Bemerkungen zu den Fibeln der Skythenzeit. *CommArchHung*, 79–103.
- 2005 Zu den östliche Beizehungen der skythenzeitlichen Alföld-Gruppe. *CommArchHung*, 177–211.
- 2006 Bemerkungen zur frage der skythenzeitlichen keramikzeichen. *ActaArch Hung*, 57. 131–151.
- K. Végh K.–Kemenczei T.*
1964–1965 A HOM leletmentései és ásatásai 1964-ben. *HOMÉ* V. 449.
- Kemenczei T.–K. Végh K.*
1966 A HOM. leletmentései és ásatásai 1965. évben. *HOMÉ* VI. 404.
1967 A HOM leletmentései és ásatásai 1967-ben. *HOMÉ* VIII.
1970 A HOM. leletmentései és ásatásai 1968. évben. *HOMÉ* IX. 411.
1971 Leletmentések és ásatások 1969–70-ben. *HOMÉ* X. 514.
- T. M. Kuznyecova*
1987 Zerkala iz skifskich pamjatnikov VI–III vv. do n.e. *SA* 1987–1, 35–47.
1990 Torgovye ili svjaščennye puti grekov? In: *Problemy skifo-sarmatskoj archeologii*. 82–95. Moszkva
- Lengyel I.*
1964 A fazekaskorong megjelenésének kérdése a Nagyalföldön. – Zur frage des frühesten Gebrauches der Töpferscheibe in der Großen Ungarischen Tiefebene. *FolArch* XVI. 25–32.
- Leszih A.*
1939 Borsod megyei szkíta leletek. – Scythien finds from county of Borsod. *FolArch* I–II. 1–20., 68–87.
- Mozsolics A.*
2000 Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúsámson, Románd und Bükkzentlászló. In: *Prähistorische Archaologie in Südosteuropa*. Band 17.
- M. Nepper I.*
1967 Szkíta kori leletek a Déri Múzeumból. – Scythian Finds in the Déri Museum. *DMÉ* 1966–67. 1968. 53–65.
2001 Katalógus. In: *Hatalmasok viadalokban – Az Alföld szkíta kora (Sie sind in Kämpfen siegreich. Das Zeitalter der Skythen in der Tiefebene)* Gyulai katalógusok 10. Gyula, 131–185.
- S. Ja. Ol'Govs'kij*
1992 PochodZennja dzerkal „ol'vijs'kogo tipu.” *ArchKiev* 1992–93, 14–21.
- Patay P.*
1955 Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken. *FoliaArch* VII. 61–74.
1961 Az alsótelekesi vaskori temető. *FolArch* XIII. 27–50.
1962 Újabb ásatás az alsótelekesi vaskori temetőben. *FolArch* XIV. 13–21.
1962b Újabb szkíta sírok Mátraszele mellett. *ArchÉrt* 89. 72–76.

- 1963 Alsótelekes. ArchÉrt 90. 299.
- Patay P.–B. Kiss*
2001–2002 Az alsótelekes-dolinkai szkítakori temető közöletlen sírjai (az 1962. és 1964. évi feltárás eredményei). FolArch XLIX–L. 79–141.
- Patek E.*
1968 Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. ArchHung 44. Budapest
- Párducz M.*
1940 Bronz-, szkíta-, La Téne- és germánkori temető Hódmezővásárhely-Kishomokon. – Ein Gräberfeld in Hódmezővásárhely-Kishomok aus der Bronze-, Skythen-, La Téne und Germanzeit. Dolg XVI. 79–100.
1943 Szkíta kori temető Békéscsaba-Fényesen. – A cemetery of the scythian period in Békéscsaba-Fényes. ArchÉrt 70. 50–63.
1945 Szkíta kori telep a hódmezővásárhelyi Fehértó partján. – A Settlement of the Scythian Period on the Shores of the Fehértó at Hódmezővásárhely. ArchÉrt 5–6. 1944–45. 62–80.
1952 Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 1. ActaArchHung I. 143–172.
1954 Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug 2. ActaArchHung IV. 29–91.
1955 Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug III. ActaArchHung VI. 1–22.
1958a Hejőkeresztúri szkítakori lelet. HOMÉ II. 73–78.
1958b Szkíta tükrök a Kárpát-medencében. ArchÉrt, 58–64.
1960 Scythian mirrors in the Carpathian Basin. Swiatowit, 523–544.
1965a Graves from the Scythian age at Ártánd (county Hajdú-Bihar). ActaArchHung XVII. 137–231.
1965b Magyarország szkíta kora. Doktori értekezés tételei. Budapest
1966 The Scythian age cemetery at Tápiószéle. ActaArchHung XVIII. 35–91.
1969a The chronological and cultural position of the scythian age cemetery at Vámosmikola. ActaArchHung, 227–234.
1969b Szkíta kori leletek Heves megyében. EMÉ VII. 35–54.
1973 Probleme der Skythenzeit im Karpatenbecken. ActaArchHung XXV. 27–63.
- Párducz M.–Laczus G.*
1969 The chronological and cultural position of the Scythian age cemetery at Vámosmikola. ActaArchHung XXVII. 227–234.
- I. Popovich*
1997 Periodization and chronology of Kustanovica type sites in the Transcarpathian region. JAMÉ XXXVII–XXXVIII. 77–114.
- Posta B.*
1895 A Hatvan-boldogi ásatások. ArchÉrt 15. 1–26.
- I. Reichl*
1936 Die Spiegel der podolischen skythischen kultur. T. Sulimirski: Scytowiena zachodniem Podolu. Lwów. 150–162.
- Rieth, A.*
1971 Skythische Schildzeichen. PZ 46, 111–115.
- Roska M.*
1937 Skythische Altertümer Siebenbürgens. ESA 11. 167–203.
- Scholtz R.*
2006 Szkíta kori leletek Nyíregyháza-Volánteleg lelőhelyről. Scythian Age finds from Nyíregyháza-Volánteleg. JAMÉ XLVIII. 185–201.

- A. M. Skrzinszkaja*
1984 Zerkala arhaičeskogo perioda iz Ol'vii i Berezani. In: Antičnaja kul'tura Severnogo Pričernomor'ja. 105–129. Kiev
- S. Koós J.*
1983–84 Szkíta kori bronztükor Kisgyörből. HOMÉ XXII–XXIII. 29–35.
- Szabó J. Gy.*
1969 A hevesi szkíta kori temető. Hozzászólás az Alföld szkítakori népességének kérdéséhez. EMÉ VII. 55–128.
- Szabó M.–J. P. Guillaumet–Kriveczky B.*
1997 Késő vaskori település a Kr.e. IV–III. évszázadból. In: Utak a múltba. (Szerk.: Raczky Pál–Kovács Tibor–Anders Alexandra) Budapest, 81–86.
- Szabó M.–Czajlik Z.*
2004 Vasművesség Északkelet-Magyarországon a Kr. e. 3. században: Sajóparti-Hosszú-dűlő. HOMÉ XLIII. 127–138.
- Szendrei J.*
1890 Őskori csésze a Muhi pusztáról. ArchÉrt X. 140, 191–192.
- V. M. Szkudnova*
1962 Szkičszkije zerkala iz arhaičeskogo nekropolja Olbiji. Trudü Goszudarsztvennogo Ermitazsa VII. 5–27.
- K. F. Szmirmov*
1964 Savromaty. Moszkva
- T. Juhász I.*
1972 Az Orosháza-gyopárosi szkíta kori temető. ArchÉrt 99. 214–223.
1976 Az Orosháza-gyopárosi szkíta kori temető. ArchÉrt 103. 231–252.
- Vaday A.*
2001 Előzetes jelentés a Salgótarján, Ipari park II. régészeti feltárásáról. NMMÉ XXV. 209–215.
2003 Salgótarján, Ipari park II. lelőhely. Régészeti kutatások Magyarországon, 31–38.
- V. Vasiliev*
1972 Das skythische Gräberfeld von Blaj. Acta MN 9. 65–106.
1980 Scitii agatirsi pe teritoriul Romaniei. In: Die Skythen-Agathyrsen auf dem Gebiete Rumäniens. Cluj-Napoca. 163–185.
- Veres J.*
2003 Szkíta kori település Polgár határában. Ősrégészeti Levelek. 5. évfolyam, 83–93.
- Vékony G.*
1986 A korai vaskor kérdései Kelet-Magyarországon. In: Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. Debrecen, 69–79.

THE SCYTHIAN AGE IN NORTH-EASTERN HUNGARY. EVALUATION OF THE UNPUBLISHED BURIALS OF THE SCYTHIAN CEMETERY AT KISGYŐR-BUBTETŐ

A glance at the Scythian finds and sites in Borsod-Abaúj-Zemplén County shows a rather peculiar picture, which in many respects reflects the general state of Scythian studies in Hungary. With a few notable exceptions, our knowledge of Scythian burial practices in north-eastern Hungary is based on evidence from burial grounds with a handful of graves, most of which came to light under uncertain circumstances, and on information from earlier excavations. The few professionally excavated cemeteries (Alsótelekes–Dolinka domb, Kesznyéten–Szérűskert, Muhi-Kocsmadomb, Sajószentpéter–Homokbánya, Szentsimon–Kenderföldek) offer reliable evidence for drawing a more accurate picture of Scythian burial customs (*Map 1*). The low number of settlements compared to cemeteries is also striking (*Map 2*).

More recent research and the examination of the location of Scythian sites have shown that the distribution of Scythian sites shows a strong correlation with the location of iron ore deposits in north-eastern Hungary (*Map 5*). This settlement pattern can be explained by the need to control the iron deposits in the Gömör-Szepes Mountains and the exploitation of these resources. Obviously, geographic and environmental factors too influenced settlements patterns, as did subsistence strategies, and the research lacunae and uncertainties must also be borne in mind.

The Kisgyőr-Bubtető site represents an early site of the Scythian Age in the Carpathian Basin, which can be dated to the late 7th or the earlier 6th century BC, and is thus roughly co-eval with Alsótelekes–Dolinka and Sajószentpéter. Its dating is based on the lack of wheel-turned pottery and the find of a bronze mirror. Even though the finds from the site are not particularly rich or outstanding, their publication contributes to a better knowledge of the early Scythian Age and the dating of the Olbia-Berezan type bronze mirrors.

János Veres

KOMLÓSKA-PUSZTAVÁR RÉGÉSZETI FELTÁRÁSÁNAK EREDMÉNYEI

GÁL-MLAKÁR VIKTOR

A Zempléni hegység egyik déli kiemelkedésén elhelyezkedő vár szokatlan alaprajzi formájával egyedülállóan számít a magyar várépítészetben. A Komlóska falutól délnyugatra található Pusztavár-tető 426 m magas andezit sziklák alkotta platóját kerítette körbe habarcsba rakott kőfalakkal a várat építtető Tolcsva nemzetség. A várudvar területén lévő két természetes eredetű, csonkakúp alakú kiemelkedés tetejére kör alaprajzú tornyot emeltek, a platón keresztülhúzódnak szintén természetes eredetűnek tartott – kelet–nyugati irányú – árok északi oldalán egy falat építettek, kettéosztva ezzel a vár területét.

Eddig Komlóska-Pusztavár kutatásának csupán részeredményei, valamint az erősegről összegyűjtött adatok népszerűsítő jellegű összefoglalása jelent meg.¹ Az eredmények rövid összegzése olvasható még a Magyarország várainak topográfiája sorozat első kötetében is.² Jelen dolgozatomban bemutatom a várat birtokló Tolcsva nemzetség történetét, birtokait és társadalmi helyzetét, valamint a középkorban Solymosnak nevezett várban eddig végzett régészeti feltárás eredményeit. Az ásatás során előkerült leletanyag részletes elemzésére – hely hiányában – itt nem vállalkozhatom. Ezt a vár a jövőben megjelentetni tervezett, interdiszciplináris alapokon nyugvó monografikus feldolgozásában kívánom megtenni.

A Tolcsva nemzetség

A Tolcsva genus, ez a jellegzetes késő Árpád-kori „úri nemzetség” első, írott forrásokban megjelenő tagjai a 13. század közepén tűnnek fel³. Az 1255 körül élt tolcsvai Langeus,⁴ és az 1266-ban feltűnő „*Vz de Tolchwa*”, aki egy peres eljárás során, mint „*homo regius*” szerepel⁵, egy 14. századi oklevél tanúsága szerint közös őstől eredeztetik magukat⁶ (1. kép). Ezen adatok alapján tehát a nemzetség már a 13. század folyamán két ágra válik szét. Tolcsvai Uz három gyermeke közül Uza-ról tudunk a legtöbbet. Már 1275 és 1285 között említik a források Jakab nevű serviensét, aki egy név szerint is ismert tolcsvai nemes – a családfába jelenlegi tudásunk szerint még be nem illeszthető –, István ispán feleségét és leányát valamint felesége nővérét sebesítette meg.⁷

1 Gál V., 2003b. ill. Gál-Mlakár V., 2006.

2 Nováki Gy.–Sárközy S.–Feld I., 2007. 68–70.

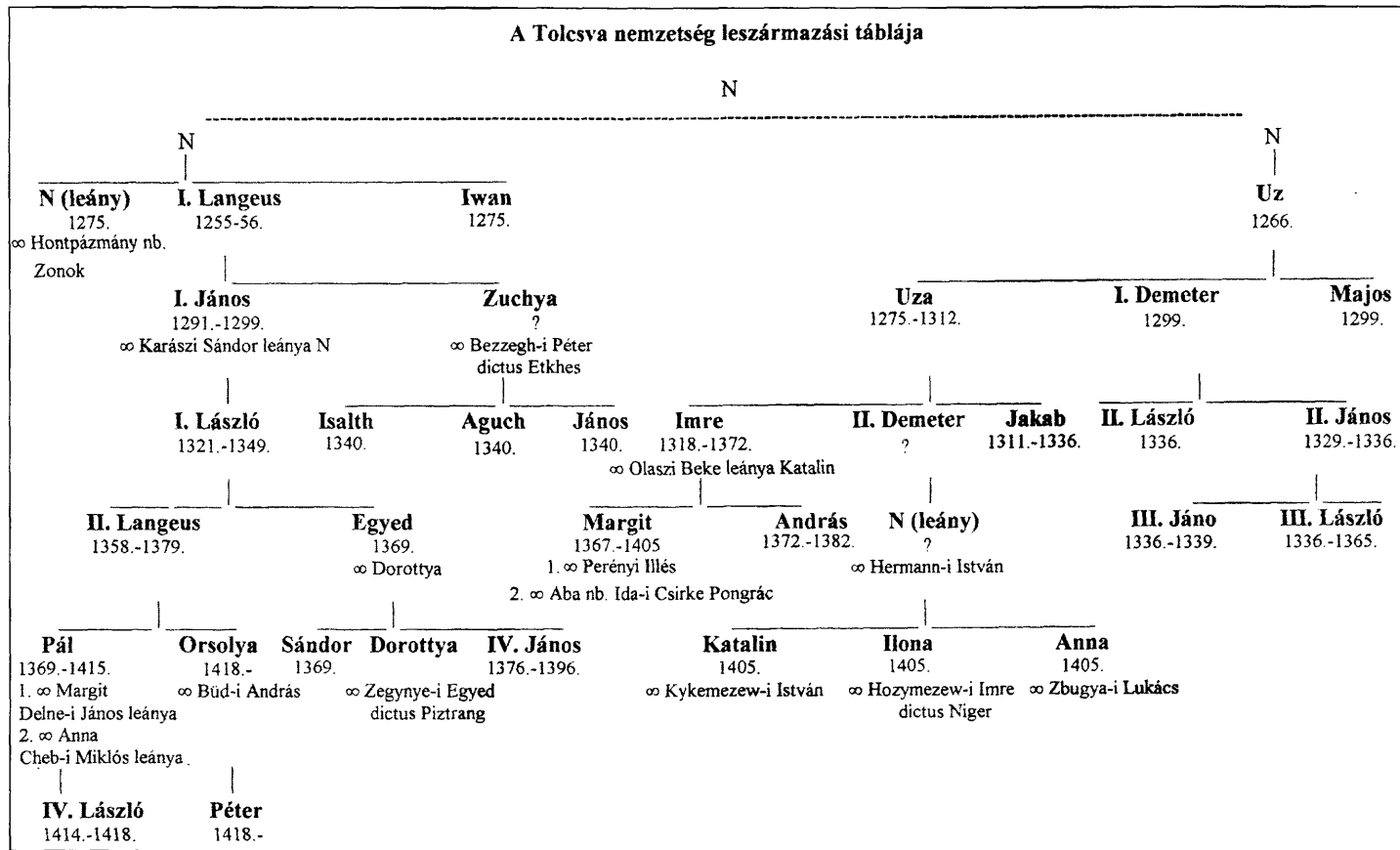
3 A nemzetség történetére vonatkozó eddig ismert adatok részletes feldolgozását lásd: Gál V., 2003a. 15–29.

4 Árpád-kori új Okmánytár (a továbbiakban ÁUO) VII. 289. oklevél.

5 A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. (a továbbiakban Sztáray) I. 10.

6 MOL DL 5242.

7 A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára. (a továbbiakban Zichy) I. 38.

A „*magisternek*” nevezett Uza a 14. század elején, 1311–1312 fordulójáig Ama Amadé szolgálatában állt, majd ekkor az oligarcha ellen hadjáratokat vezető Károly Róbert oldalára állt. Szolgálataiért a Bodrog bal partján, Tolcsvától aránylag távol fekvő Kenézlő possessiót kapta az uralkodótól, aki forrásunk szerint Jakab nevű fiának keresztapja is volt.⁸ A király által ekkor kibocsátott nagyszámú oklevél alapján⁹ Uza mester szolgálata is körvonalazható: részt vett a rozgonyi csatában és/vagy Sáros királyi vár felmentésére irányuló hadjáratban. Uza másik fia, Imre az 1312-es adománylevélben még nem szerepel, viszont 1318-ban már fiai járnak el, az időközben elhunyt Uza helyett birtokügyekben.¹⁰ Születése tehát a két évszám közé helyezhető. Személyével egészen 1372. február és 1377. január között bekövetkezett haláláig gyakran találkozunk, elsősorban birtokzálogosítási perek alkalmával. Imre felesége Olaszi Feldruch fia Beke leánya, Katalin nevével csak igen későn, 1362-ben találkozunk először.¹¹ Katalin, valamint testvére Margit, egy bizonyos Miklós felesége szerepelnek az oklevélben. Ebben az esetben is a házastárs révén lehet közvetett bizonyítékot találni arra, hogy a Tolcsva nemzetség tagjai, szorosnak ugyan nem mondható kapcsolatot tartottak fenn a király(né)i udvarral. Az oklevélben ugyanis Nagy Lajos király édesanyja, Erzsébet kifejezett kérésére és ezen Miklós királynéi familiáris testvérenek szolgálatai miatt adják ki a két leány leánynegyedét, a szokásjoggal ellentétben földben, Olaszi és Szabolcs birtokokból. Uza *magister* harmadik fiáról csak a 15. század elején hallunk. Ekkor Uza fia Demeter leszármazottainak férjei az Uz-ág kihalta után jelentkeznek az így öröklött birtokrészeikért.¹²

Az Uz-ágból való Imrének 1340 körül született András nevű fia, aki az 1360–70-es években többször szerepel zálogosítást tanúsító oklevelekben.¹³ András leánytestvére, Margit, első férje, Perényi Illés korai halála után, 1367-ben már Ida-i Csirke Pongrác felesége.¹⁴ Az Idai Csirkék családja szintén kiemelkedő szerepet töltött be, főként az északkelet-magyarországi megyékben. Pongrác apja, Péter vicebán, míg nagybátyja Mihály borsodi főesperes volt a 14. század közepén.¹⁵ Mindketten viselték tisztségükből kifolyólag a „*magister*” címet. Pongrác egy 1390-es évből származó oklevél tanúsága szerint csatlósaival hatalmaskodott a Langeus-ág birtokain, köztük magán Tolcsván is.¹⁶

Második férje halála után, Margit a pataki klarisszák kolostorának apácája lett és toronyai birtokrészét a kolostornak adományozta. Idai Csirke Pongrác halála és özvegye kolostorba vonulása az 1391. év elejére tehető. Ugyanis mondott év novemberében jelentkezik Margit első férje, Perényi Illés rokonsága a férj után őket is megillető ősi birtokért, Toronyáért. Azonban a föld ekkor már a kolostor apácáinak tulajdonát képezi, akik familiárisukon keresztül eltiltják a Perényieket a birtok elfoglalásától, használatától és haszonvételeinek szedésétől.¹⁷

8 Anjou-kori Oklevéltár (a továbbiakban Anjou) III. 258. reg.

9 Pl. Anjou III. 327., 331., 333., 335., 339., 346. reg.

10 Anjou-kori Okmánytár (a továbbiakban AO) II. 458.

11 MOL DL 38179

12 Zsigmond-kori Oklevéltár (a továbbiakban ZSO) II/1. 4261. reg.

13 *Gál V.*, 2003a. 22.

14 „... Margaretham consortam Pangratiin dicti Thuk de Ida ...” Codex Diplomaticus Hungariae (a továbbiakban CD) IX/6 42–43.

15 *Enge P.*, 2001. Aba nemzetség Széplaki ág (Csirke)

16 *C. Tóth N.*, 2005. 76. reg.

17 *C. Tóth N.*, 2005. 110. reg.

Az özvegy kezén lévő többi részbirtokát átengedte Debrői István mesternek. Erről először 1395-ben értesülünk, mikor Margit elismeri, hogy birtokrészeiből István mester és fiai a neki járó leánynegyedét kiadták.¹⁸ Egy évvel később Margit szintén nyugtatja Debrőit a birtokrészek kiadása végett.¹⁹ Azonban megegyezés csak 1398-ban születik, mikor is a Langeus-ágból való Tolcsvai Pál elismeri Debrői jogát a birtokrészekre és új megosztás történik.²⁰ Ennek fennmaradt szövegét részben hasznosítani tudjuk a nemzetség Tolcsván állt curiáinak azonosításához. Mivel a Margit kezén lévő többi részek Debrői István birtokába kerültek, elképzelhetőnek tartom, hogy Idoi Csirke Pongrác magának Debrőinek a szolgálatában állhatott.

Langeus fia János, először és utoljára egy 1299-es, Olaszliszka határát rögzítő oklevélben bukkan fel.²¹ Felesége, akiről csak a 14. század közepén egy birtokeladásból értesülünk,²² annak az ifjabb Karászi Sándornak a leánya, aki 1308–1310 között a szabolcsi ispán tisztségét viselte.²³ Ugyan az asszony nevét nem ismerjük, de, társadalmi rangját jelzi, hogy rokonságában megtalálható az az Aba nembeli Péter, aki a Kompoltiak őse, és királynéi tárnokmester volt.²⁴ János fiával, Lászlóval először 1321-ben találkozunk, mikor is Oloz-i Domokos fia Chomor-t képviseli, Domokos meggyilkolásának ügyében.²⁵ A nemzetség ezen ága is szoros kapcsolatot tartott fenn a királyi udvarral László személyén keresztül, aki feltételezhetően az uralkodó környezetében nevelkedett és tanult.²⁶ Majd 1343 és 1344 között – két rövidebb periódusban – Sirokai Miklós familiárisaként az erdélyi alvajda tisztségét töltötte be.²⁷ László utolsó említése 1349-re datálható.²⁸ A 14. század alvajdájának vizsgálata alapján megállapítást nyert, hogy a vármegyék módosabb nemzetségei közé tartozhattak, akik egy-két tucat falu felett rendelkeztek hatalommal. Lényegében az udvari nemesség második sorához tartoztak, bejáratosak voltak a királyi udvarba, részesültek annak előnyeiből, és uruknak megbízható emberei, vezető familiárisai voltak.²⁹

László alvajdának két fia született, egyikük – az egykori ős nevét viselő – Langeus, valamint Egyed. Egyed feleségét csak férje halála után egy 1401. október 7-én kiadott oklevélben nevezik meg. Azonban nevén kívül, Dorottya, semmi mást nem tudunk meg személyéről.³⁰ Langeusról 1358-ban – egy gyilkossági per tanújaként – hallunk először, majd több zálogosítási ügyben és birtokmegosztás után, utolsó említése – az előzőekben említett hatalmaskodás károsultjaként – 1390-re datálható.³¹ Egyed fia János, annak sógorával Zegnye-i (*dictus Piztrang*) Egyeddel együtt, az 1396-os nikápolyi csatában vesztette életét.³² Zegnye-i Egyed mester halála miatt a Sáros megyei Lapispatak-i Dezső fiai

18 C. Tóth N., 2005. 180. reg.

19 ZSO I. 4296. reg.

20 ZSO I. 5467. reg.

21 CD VI/2. 220.

22 AO III. 161. oklevél.

23 Zsoldos A., 2001. 406–407.

24 Engel P., 2001. Aba nem Kompolti ág.

25 MOL DL 60178.

26 AO IV. 9. oklevél.

27 Első említése 1343. február 9. MOL DL 73649; utolsó említése 1344. július 4. MOL DL 29095.

28 MOL DL 51526.

29 Engel P., 1996. 185–186.

30 ZSO II/1. 1259. reg.

31 C. Tóth N., 2005. 76. reg.

32 A Tolcsváknak a nikápolyi hadjáratban viselt szerepéről részletesebben lásd: Gál V., 2003a. 26–28.

László, Miklós és Péter fia Márton, mint osztályos atyafiak, 50 budai márkát, márkánként 400 új dénárral számolva, fizetnek feleségének Dorottyának hitbér gyanánt.³³

A 14. század második felében élt Langeus fia, Pál első említése 1369-ből ismert.³⁴ A század utolsó harmadában végig szerepel az írott forrásokban, majd a níkápolyi csata után nemzetségének egyetlen még életben lévő férfi tagja maradt. Az 1380-as és 90-es években folyamatosan vált a két nemzetségi ág közötti viszállykodás. 1388-ban Margit asszony egyik ismeretlen birtokán³⁵ élő János nevű famulusát verte meg két jobbágy. Az irat hátoldalán szereplő feljegyzés szerint a beidézést tolcsvai Langeusnak, fiának (Pálnak), feleségének és leányainak kézbesítették.³⁶ Rá egy évre – mint fentebb láttuk – az Uz-ág fegyveres csatlósi ütöttek rajta a másik család birtokain, tették tönkre földjeiket és jobbágyaik felszerelését. Azonban az oklevél egy megjegyzése rávilágít arra a tényre, hogy ezek célzottan gazdasági jellegű hatalmaskodások voltak, mivel az asszonyokat a megtámadott toronyai birtokon nem rabolták el, és nem becstelenítették meg.³⁷ 1399-ben magát tolcsvai Pált vádolják meg azzal, hogy Zegnyei (*dictus Piztrang*) Egyed özvegyének Elek nevű familiárisát megölte.³⁸

Az 1405-ben tállyai várnagyságot is viselő Pál első feleségéről csak 1405-ben értesülünk. Margit, Delne-i János fia János leánya volt. Anyja, Katalin, egy bizonyos Miklós esztergomi érsek nővére, nagyapja, aki a Kaproncai előnevet viselte, 1322–24 között Drugeth Fülöp familiárisaként regéci és dédesi várnagy volt.³⁹ Második feleségéről, Cseb-i Miklós fiainak Lászlónak és Jánosnak nővéréről, Annáról, először Pál halála után 1416. november 7-én hallunk.⁴⁰ Pálnak idős kora ellenére még első feleségétől 1410 és 1414 között fia született,⁴¹ akinek talán a nemzetségi ág kiemelkedő tagja után adhatta a László nevet. Azonban a fiú igen fiatalon, apja után⁴² három évvel, 1418-ban meghalt, s ez a Tolcsva nemzetség fiági kihalását jelentette.⁴³ A nemzetség birtokai ezután a leányágon rokonságot tartó környező nemes családok – Csicseri Ormosok, Sóosok, Uporok – kezén aprózódtak fel.

A nemzetség birtokában a 13–14. század folyamán összesen egy tucat birtok vagy birtokrész volt.⁴⁴ 1255-ben még csak a központ, Tolcsva ismert, majd a Bodrog partján a századforduló után tűnnek fel Sára és Újfalú falvak. Sára falu 1299 és 1321 között jött létre,⁴⁵ míg Újfalú első említése a pápai tizedjegyzékben 1332–1337 közé tehető.⁴⁶ 1299-ben hallunk a Bodrog túloldalán elterülő és Uz fia Majos birtokában lévő Chenke földről,⁴⁷

33 ZSO II/1. 1259. reg.

34 MOL DL 2542.

35 Az oklevél sérült.

36 C. Tóth N., 2005. 39. reg.

37 „Toronya birtokukra törve nonnullas matronas spoliando et dehonestando” C. Tóth N., 2005. 76. reg.

38 C. Tóth N., 2005. 280. reg.

39 Engel P., 2001. Delnei (Kapronca) rokonság

40 ZSO V. 2404. reg.

41 1410: „utódot nem remélvén” ruházza birtokait Perényi Imre ispánra. ZSO II/2 7565. reg. ill. 1414: fia születésére ZSO IV. 1584. reg.

42 Pál halála 1415. július és szeptembere közé tehető; ZSO V. 913. ill. 1003. reg.

43 ZSO V. 2404.

44 A Tolcsvák birtokának középkori kiterjedéséről és hatáiról lásd: Gál-Mlakár Viktor: Tolcsva terra és vára. In: Castrum 2007/2. megjelenés alatt.

45 1299: CD VI/2. 218–221.; 1321: Anjou VI. 17. reg.

46 Monumenta Vaticana (a továbbiakban Mon. Vat.) I/1. 324., 345., 362.

47 CD VI/2. 218–221.

míg a törzsbirtoktól távolabb fekvő Toronya birtokrész 1291 körül váltják vissza a Baksa nemzetség tagjaitól, jelentősnek számító 180 márka összegért.⁴⁸

A Tolcsva környéki birtok északi részén, csak a 14. század középső harmadában tudjuk először lakott települések írásos nyomait kimutatni. A Tolcsva patak mentén megtelepült Horváti falu, egy zálogosítás alkalmával, 1339-ben jelenik meg.⁴⁹ A tőle északkeletre fekvő Komlos, más néven Komlostelek meglétéről első ízben, csak igen későn, 1379-ben, egy birtokosztály alkalmával szerzünk tudomást. Feltételezzük azonban, hogy Horvátihoz hasonlóan utóbbi falu is talán már a század közepén kialakulhatott. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy Langeus-ágból származó László 1340-ben Károly Róberttől nemesfém bányák nyitására kap engedélyt.⁵⁰ Erre értelemszerűen a birtok északi, hegyekkel övezett részén kerülhetett sor. Talán mindkét utóbb említett település létrejöttét ez az adomány indukálhatta.

A 13. század végén említett toronyai birtoktömb területén még két további település jött létre a következő század folyamán: Gerchel és Csergő falvak. Gerchel temploma már a 14. század elején fennállt,⁵¹ de alapítása egyértelműen nem köthető a Tolcsvákhoz, mivel maga a település nem jelenik meg 1379 előtt a nemzetség birtokai között.⁵² Csergő szintén későn, csupán 1377-ben bukkan fel az írott forrásokban.⁵³ Azonban nagy valószínűséggel hasonlóan a másik településhez, számolhatunk létezésével már a század első felében is.

Egyes információtöredékek alapján sejthetjük, hogy az egységes Tolcsva terra már a 13. század végén felosztásra került – az Engel Pál által meghatározott – „területi osztály” elvét követve.⁵⁴ Ezt követően 1345-ben értesülünk új osztály tételéről, melyben a nemzetség családfejei: Langeus-ági László és Uz-ági Imre osztják fel ősi birtokaikat egymás között. Sajnos nem tudjuk nyomon követni, hogy a felosztás rendszerében ekkor még a „területi osztályt” követék-e, vagy a hazánkban először 1343-ból adatolható „telekosztály” szerinti osztozkodást. Utóbbit valószínűsíthetjük, mivel a „telekosztály” tételénél, az esetek többségében a nemzetség közös használatában lévő templomok, monostorok, várak nem kerülnek ki a közös kezelésből.⁵⁵

Ugyanis 1379-ből ismert újabb birtokosztály alkalmával a többi birtokrész mellett magára a nemzetség várára is osztály tesznek.⁵⁶ Ebből az oklevélből megismerjük a Tolcsvák kezén lévő birtokrészeket, név szerint: „Tolchua, Thoronya, Chergew, Vyfalu, Kuthpathaka terra, Horuathy, Komlos, Vorbo, Gerchel, Aba, Keleznyev”. Értékesebb információkat nyerünk az utolsó ismert, 1398-as osztályról, melynek teljes szövege fennmaradt.⁵⁷ Ebből megismerhetjük a nemzetségtagok rezidenciáinak Tolcsván belüli elhelyezkedését és egykori birtokrészeik pontos földrajzi fekvését is.

48 ÁUO V. 37. oklevél.

49 Anjou XXIII. 272. reg.

50 Anjou XXIV. 146. reg.

51 Mon.Vat. I/1. 320., 332.

52 MOL DL 71948.

53 MOL DL 5242.

54 *Gál V.*, 2003a. 39–40.

55 *Engel P.*, 2003. 632.

56 MOL DL 71948.

57 ZSO I. 5467. reg.

Solymos vára a Bodroghköz síksága és a Zempléni hegység határán, utóbbi egyik déli 426 m magas, a tetején lévő romok alapján Pusztavár-tetőnek nevezett, vulkáni kúpján helyezkedik el (2. kép). Eddigi kutatásaim alapján természetföldrajzi rokonságot csupán a közelben fekvő Regéc várával⁵⁸ mutat. A megközelítőleg észak–déli irányban elnyúló vár hossza 112 m, szélessége helyenként meghaladja a 30 m-t, alapterülete kb. 0,35 ha.

Az elnyújtott ovális alaprajzú erősséget a területén keresztben húzódó, Nováki Gyula által természetes eredetűnek tartott árok⁵⁹ két, eltérő alapterületű várrészre tagolja. A déli várrész hossza 55 m, szélessége 32 m, területe kb. 1,33 ha, míg a nagyobb északi várrész hossza 72 m, szélessége 30 m, területe kb. 1,72 ha. Mindkét várrész középpontjában egy-egy, szintén természetes eredetű csonka kúp emelkedik, melyek tetején találhatóak a vár egyik jellegzetességeinek számító kerek tornyok maradványai. Az utolsó felmérés szerint az árok északi húzódó feltételezett osztófal már csak szintvonalak alapján érzékelhető.

A sok helyen erősen roncsolt külső várfal maradványai a várudvar szintjétől mérve 0,5–1,2 m-es, a hegy nyugati oldalának terasza felett helyenként 4–5 m-es magasságban állnak (3. kép). A nyugati terasz külső oldalán Nováki Gyula egy, ma már csak nehezen azonosítható sáncot tételez fel, mely a lankásabb részt és talán a várba felvezető utat is védhette.

A kerek tornyoknak alapot biztosító csonka kúpok közvetlen környezetükből, azaz a várudvar szintjéből mintegy 4–5 m-rel emelkednek ki. A déli várrész déli felén, a vár középső részén és az északi várrész északi felében a várudvar szintje nagyjából vízszintes. Azonban a szintvonalak alapján megállapítható az is, hogy a déli várrész területe és különösen a torony, mintegy 5 m-rel emelkedik az északi várrész területe és tornya fölé.

Az ásatás előtt már ismert volt, hogy a déli torony északi előterében egy ismeretlen nagyságú négyszögletes épülettel kell számolnunk. Ennek nyugati falában egy bevilágító ablak rézsús kávájának maradványait fedezhettük fel. Ez arra utalt, hogy egy elpusztult, ismeretlen magasságú épület alsó, félig földbe mélyített, pince jellegű helyiségével van dolgunk.

A vár kutatástörténetét röviden áttekintve⁶⁰ első alkalommal Balassa Iván sárospataki múzeumigazgató, 1961-ben adott megbízást a Komlóska felett elterülő Pusztavár felmérésére. A munkát 1961. július 14-én és 15-én Valter Ilona és Molnár Vera régészek végezték el. Mint jelentésükben írják, a sűrű aljnövényzet miatt pontos méréseket, ezáltal pontos felmérést nem tudtak készíteni, inkább általános áttekintést adtak a vár formájáról.⁶¹

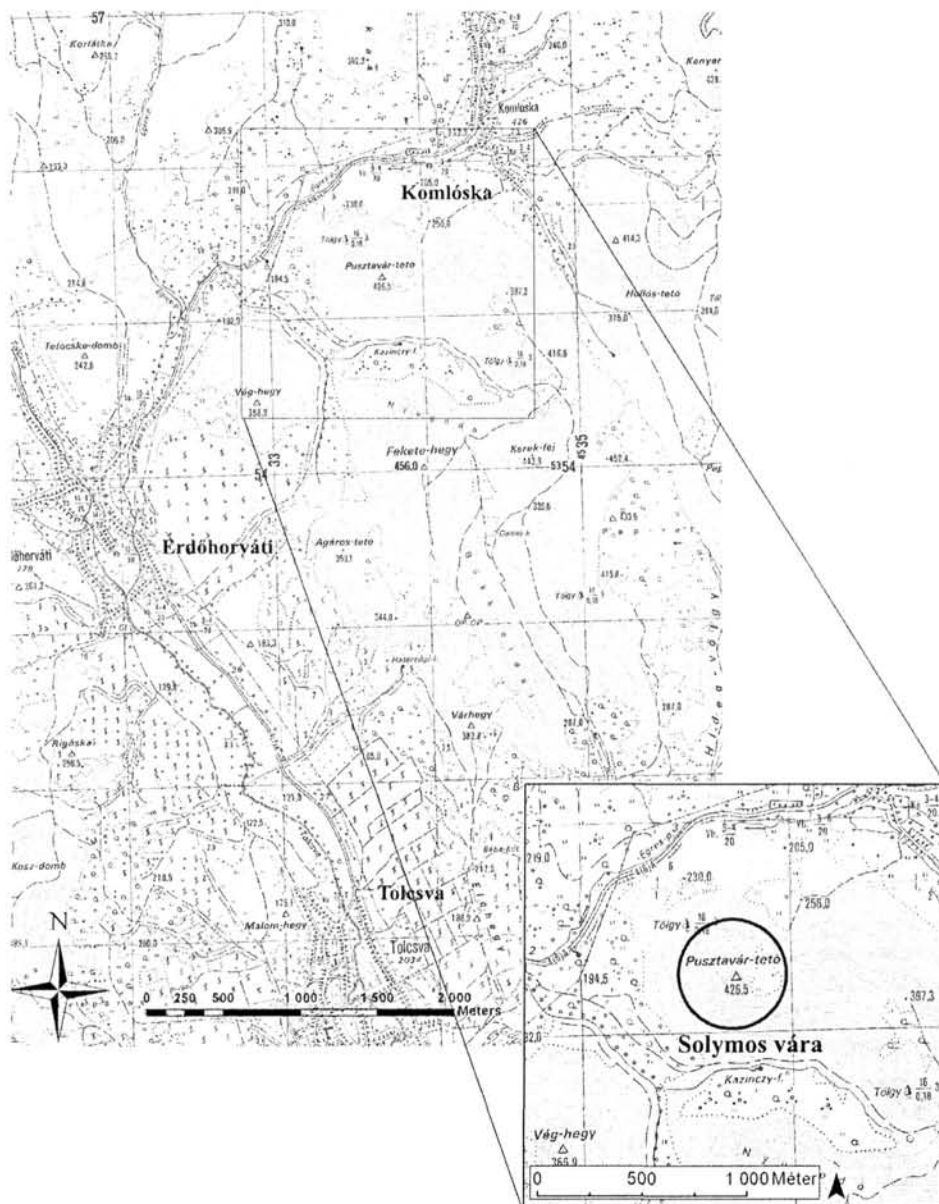
A Sándorfi György és Nováki Gyula által 1986-ban készített első szintvonalas felmérésen megjelenik egy négyzetes alaprajzú épület az északi várrész területén, itt már jól látható az osztófal, és jelölték a vár nyugati fala alatt végighúzó árkot és a külső földtöltés egy szakaszát is. A legutóbbi, még az ásatás előtt készült 1997-es felmérést megelőzően, Köteles László, Komlóska polgármestere megtisztította a vár területét a

58 *Nováki Gy.–Sárközy S.–Feld I.*, 2007. 81–82.

59 Nováki Gyula–Sándorfi György: Komlóska-Pusztavár 1997. évi felmérése, I. o. kézirat. Sárospataki Rákóczi Múzeuma. Adattára.

60 A vár kutatástörténetének részletes ismertetését lásd: *Gál V.*, 2003b. 115–116.

61 Molnár Vera–Valter Ilona: Komlóska-Pusztavár felmérése 1961. Kézirat. Sárospataki Rákóczi Ferenc Múzeum Adattára.

2. kép. Komlóska-Pusztavár földrajzi elhelyezkedése

sűrű aljnövényzettől és kisebb fáktól, ez tette lehetővé a viszonylag pontos felmérési munka elkészítését. Ez az alaprajz került elsőként leközlésre dr. Tamás Edit Komlóska történetét feldolgozó kötetében.⁶²

62 Tamás E., 1998. 18.

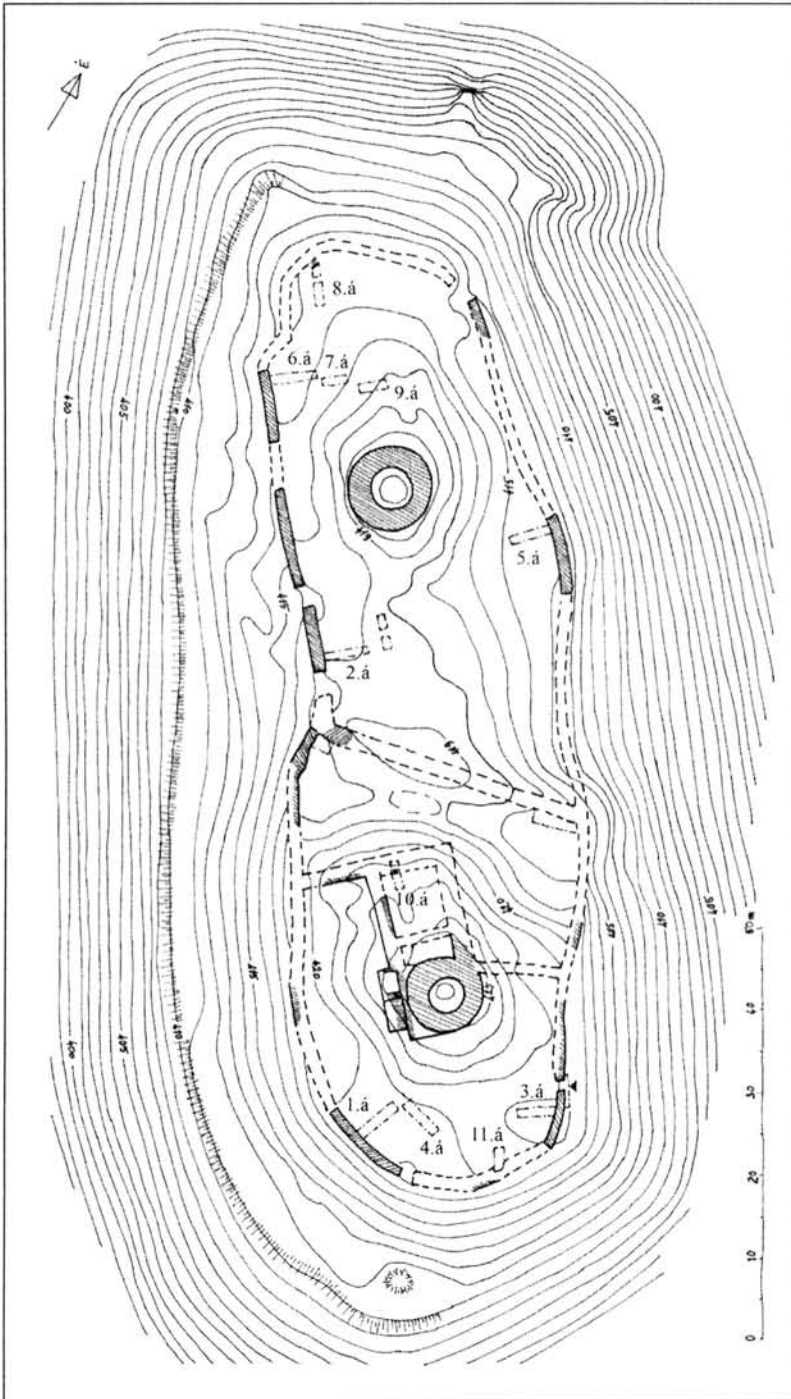
3. kép. A nyugati várfal külső falsíkja 2005-ben (A szerző felvétele)

Utóbbi felmérésen Nováki Gyula már pontosabban jelöl a déli toronyhoz képest északra fekvő, keskeny téglalap alaprajzú épület elhelyezkedését. Feltünteti a várudvaron több helyen is felszínre bukkanó természetes sziklatömböket, és jelöli a vár délkeleti részén elhelyezkedő várkaput is.⁶³ A Sárospataki Rákóczi Múzeum fotótárában, a vár területén 1959-ben készített fényképeket találtam, melyeken magasan álló falak és boltozás jellegű jelenség – talán kapu(?) – maradványai láthatóak.⁶⁴ Ezt a jelenséget az északi várrész északkeleti részének hiányzó falszakaszával véltük azonosítani, melyhez jelenleg egy turistaút vezet fel.

A vár régészeti kutatása 2001-ben kezdődött meg a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak művelődéstörténeti kutatótábor keretében. A feltárás vezetője Feld István volt, e sorok írója kezdettől fogva munkatársként működött közre. A 2004-ig tartó ásatás során összesen mintegy 2 hónapig dolgozhattunk a várban. Az alapvetően szondázó jellegű feltárás során 11 kutatóárokkal és 5 szelvényvel vizsgáltuk az erősség területét, a várfalakhoz futó rétegsorokat és a két kerek torony közvetlen környezetét, valamint kitisztítottuk a vár délkeleten elhelyezkedő, már a Nováki-féle felmérések alapján ismerté vált kapuját is (4. kép).

63 Nováki Gyula–Sándorfi György: Komlóska-Pusztavár 1997. évi felmérése, 1. o. kézirat. Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. Sárospatak. Adattár.

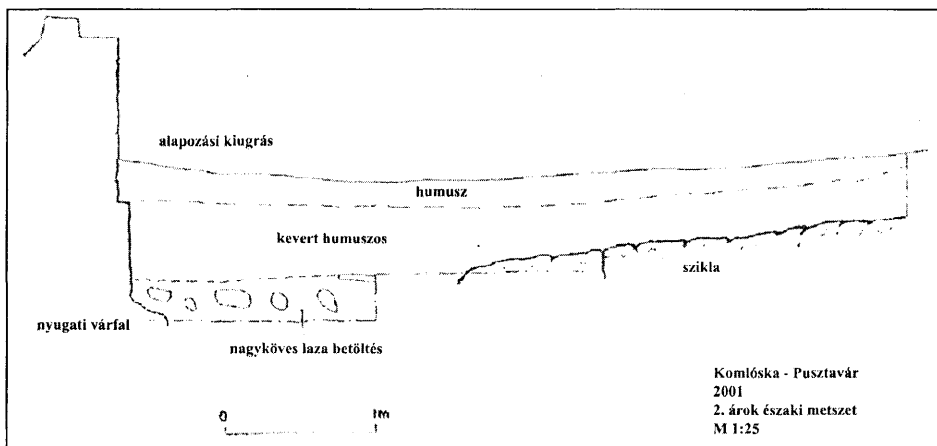
64 Balassa Iván által készített felvételek 1956. áprilisában. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Fotótára. 1894. és 1895. számok alatt.

4. kép. A vár javított felmérési rajza a kutatóárkok jelölésével
(Szökrön Péter és a szerző rajza)

Első lépésben kitisztítottuk a várrész középpontjában található kerek torony belső területét és külső falsíkját is. Így a torony falvastagsága mintegy 2,3, belső átmérője 5 méteresnek bizonyult. Falait nagyméretű kövekből habarcsos kötéssel rakták. Bár a torony fala a nyugati oldalon egy 150–200 cm-es szakaszon kiomlott, bejárat vagy más nyílás egyértelmű nyomai nem kerültek elő.

Ezen várrész területén összesen hat, 1 méter széles kutatóárkot jelöltünk ki. A 4 méter hosszú kelet–nyugati irányú 2. kutatóárkot az északi várrész délnyugati részében, az itt álló várfal síkjára merőlegesen nyitottuk. A keleti részen mintegy 40 cm vastag köves, humuszos kevert feltöltési réteg alatt bukkant elő a sziklás általaj. A mélyítés során a nyugati részen feltártuk egy, a várfal belső síkjából mintegy 7–8 cm-re kiugró padkát, mely 80 cm-es mélységben a várudvar irányába rézsűsen szélesedni kezdett, felületén habarcskifolyások jelentkeztek. Ezt a jelenséget a fal alapozási kiugrásának tartjuk (5. kép).

5. kép. A 2. kutatóárok északi profilja (Szökrön Péter rajza)

A várrész keleti fele rétegviszonyainak tisztázására jelöltük ki a 3,4 m hosszú szintén kelet–nyugati irányú 5. kutatóárkot, az itt még mintegy 0,5 méter magasan álló várfalra merőlegesen. A sziklás általaj a várfal belső oldalánál 90 cm-es, az árok nyugati végében átlag 70–80 cm-es mélységben jelentkezett. Az általaj sziklája felett egy apróköves, sötét színű feltöltődési réteg helyezkedett le, melyet csak a felső 20–30 cm vastag humusszal erősen kevert réteg fedett.

A várrész északnyugati részében jelöltük ki az 5 méter hosszú, kelet–nyugati irányú 6. kutatóárkunkat. Bontása során a várfal előtt mintegy 30 cm-es mélységben egy kb. 1 m átmérőjű nagyobb sziklatömböt találtunk, melynek felszíne egyenletesen vízszintes volt, felületén bárminemű megmunkálás nyomai nem voltak megfigyelhetők. Az árok keleti részének további bontása során az északi profilban a leírt kötőmb felületével egy magasságban, mintegy 30–35 cm mélyen egy 5–8 cm vastag habarcsos csíkot dokumentáltunk. A habarcsmaradványok talán a várfal építési rétegével azonosíthatóak azaz jeleznek a fal emelésével egykorú építési szint elhelyezkedését. A rétegviszonyok elemzése során azonban megállapíthattuk, hogy a habarcsos csík feletti és alatti rétegsor markánsan nem válik el (6. kép).

6. kép. A 6. kutatóárok nyugat felől, a habarcsos csik jelezte építési szinttel (A szerző felvétele)

A 7. kutatóárkot 3 m hosszúságban az utóbb tárgyalt 6. árok meghosszabbított vonalán jelöltük ki, az ároktól keletre, az északi torony alapját képező domb rézsűsen emelkedő oldalában. Itt csupán 30–40 cm vastag köves omlásréteg alatt jelentkezett az altalaj sziklája, azonban ez a vékony feltöltés vagy feltöltés is tartalmazott minimális számban kerámia-töredékeket. Eme árok folytatásaként, attól szintén keletre nyitottuk meg a 3,5 m hosszú, kelet–nyugati irányú 9. kutatóárkunkat, a torony északi előterében található nagyjából vízszintes felület kutatására. Ezen a területen már egy vastagabb – átlag 70 cm –, nagy valószínűséggel a torony pusztulásakor keletkezett köves omlásréteget termeltünk le, mely alatt szintén az altalaj sziklája jelentkezett. Itt nem találtuk a toronyhoz kapcsolódó vagy önállóan álló épületek nyomait.

Az északi várrész északi végében nyitottuk meg a 4 m hosszú 8. kutatóárkot, az itt található vízszintes felület vizsgálatára és a felszínen már nem látható várfal esetlegesen megmaradt maradványainak lokalizálására. Az altalaj itt is átlag 30–40

cm-es mélységben jelentkezett, esetleges további, kő- vagy faszerkezetű épületek nyomait itt sem sikerült megfognunk. A kutatóárok északi végében csak egy nagyobb természetes sziklatömböt találtunk, melyet eredetileg belefoglalhattak a várfalba.

A fentebb említett fotók alapján feltételeztük, hogy az északi várrész északkeleti falazatában itt mutatkozó hiátus talán a vár egy eddig még nem ismert kapuját rejtheti. Azonban egy nagyobb sziklatömb eltávolítása, valamint a törmelék letermelése után kiderült, hogy csak egy falszakadásról van szó, melyet a helyükből kifordult sziklatömbök okoztak.

A 2. kutatóárok keleti végétől mért 3 és 4 méter között két kis alapterületű (1x1,5 méteres) kutatóblokkot nyitottunk a várudvar belső területeinek vizsgálatára. Mindkét kutatóblokk területén átlag 40 cm-es mélységben elértük a sziklás altalajt. Az átlag felső 30 cm-es erősen humuszos, kevert erdőtalaj alatt vékony feltöltési réteget figyeltünk meg, melyből minimális mennyiségű kerámia-töredék került elő.

Az északi és déli várrészeket elválasztó osztófal nyugati végén egy 200x300 cm-es szelvényt nyitottunk. Kutatása során megállapíthattuk, hogy az osztófal és a nyugati várfal egybeépült, ugyanis az osztófal és a várfal találkozási pontjánál, egy hangsúlyos, tufakvaderekkel armírozott falsarok maradványai kerültek felszínre. Egyértelműen megállapíthattuk, hogy ehhez a sarokhoz építették utólag hozzá a déli várrész déli irányból csatlakozó nyugati falát. Az osztófal és a keleti várfal kapcsolatának vizsgálatára egy

7. kép. A vár kapuja kelet felől (Feld István felvétele)

100x130 cm nagyságú szelvényt nyitottunk. Megfigyeléseink alapján az osztófal nyugati irányból nekiépült a keleti várfalnak, az utóbbi külső síkjának letisztítása során azon semmilyen elválást, utólagos hozzáépítés nyomait nem találtuk. Megfigyeléseink pontosságát ugyanakkor nagymértékben nehezítette, hogy a várfalak ezen a területen erősen roncsolt állapotban maradtak meg, így nem zárható ki, hogy egy nagyobb területre kiterjedő későbbi ásatás eltérő eredményt hozhat.

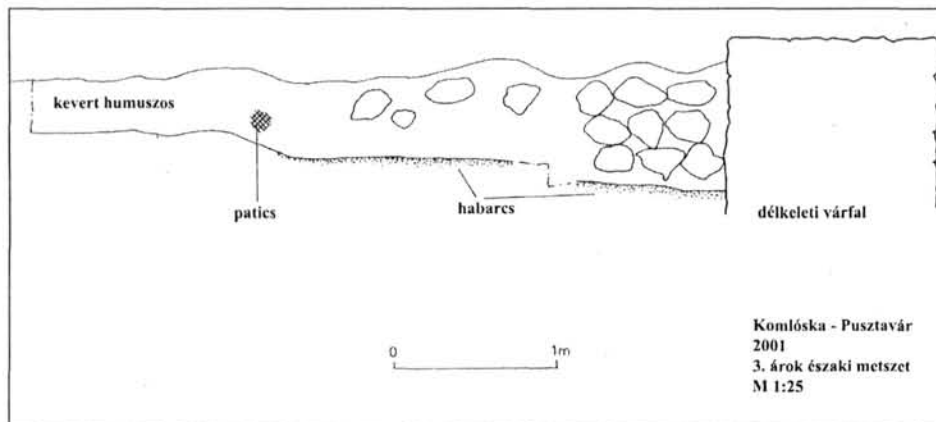
A déli várrész kutatásának eredményei

Még az ásatás első évében kitisztítottuk a vár délkeleten elhelyezkedő kapuját. A feltárás után ismertté vált a kapu szélessége (106 cm), valamint megtaláltuk az in situ, egy darab-ból kialakított küszöbkövet is. A küszöbkő két oldalán sikerült megfognunk az egykori, ma már hiányzó szárkövek habarcsos fészkeinek maradványait is. A kapu két ún. pofafal-lal kapcsolódik a vár belső területéhez, tehát a várfalba vágott nyílás mindkét oldalán nem csak a kapuhoz kapcsolódó falazott kávákat alakították ki, hanem azok meghosszabbításában egy-egy rövid falnyúlványt is építettek a várudvar felé. Az egykori kapu keretkövei eddig még sajnos nem kerültek elő, nem kizárt, hogy a hegyoldalba zuhantak le (7. kép).

Az 5,2 méter hosszú nyugat–keleti irányú 1. árkot a déli várrész délnyugati sarkában az itt mintegy 1,2 m-es magasságban álló délnyugati várfalra megközelítőleg merőlegesen nyitottuk. Bontása során a keleti végében 40–50 cm vastag köves, humuszos, erősen kevert feltöltési réteg alatt találtuk meg a várfal irányába és észak felé egyaránt lejtő altalaj szikláját. A várfalhoz közelebb eső területen 90 cm-ig mélyítettünk de az altalajt nem értük el. Ezen a területen a felső 40–50 cm vastag feltöltés alatt már egy laza szerkezetű, nagyköves betöltés jelentkezett, azaz itt megfigyelhető volt egy nem túl éles

rétegváltás. Az árok keleti végére merőlegesen jelöltük ki az észak–déli irányú 4 m hosszú 4. árkot, az itt jelentkező mélyedés kutatására, melyet a vár ciszternájának véltünk. Szintén nagyköves omlásréteg letermelése során kisebb mennyiségű leletanyag került felszínre, azonban az árok kutatását – idő hiányában, 70 cm-es mélységben – félbehagytuk, így itt az altalajt nem értük el.

A 3. és 11. kutatóárkainkat a déli várrész déli felének sík területén nyitottuk. Előbbit a vár előzőekben leírt keskeny kapujának déli szélétől mért 2 és 3 m közti szakaszon, míg a másik árkot erre merőlegesen, keleti irányban 4,5 m távolságban jelöltük ki. Mindkét árokban átlagosan 70–100 cm-es mélységben került elő az altalaj sziklája. A felső részén humuszos, alatta köves feltöltés letermelése közben mindkét árokból igen nagy mennyiségű leletanyag, elsősorban kerámiatöredékek, de állatsontok is előkerültek. A 3. árok keleti végében a várfaltól mért 130 cm-ig, valamint egy hiátus után 170 cm-től, 50 cm-es mélységben egy habarcsos felület jelentkezett. Ez a jelenség a várfalnak mintegy 50 cm-es mélységben kezdődő szabálytalan, alapozási jellegzetességet mutató szakaszával állhat összefüggésben, tehát építési réteggként értelmezhető. A 3. árokból előkerült kisebb paticsdarabok ellenére egykori belső felszíni építmények nyomait egyik kutatóárkban sem találtuk (8. kép).

8. kép. A 3. kutatóárok északi profilja (Szökrön Péter felvétele)

Az ásás során a déli kerek torony és környezetének feltárása hozta a legjelentősebb eredményeket. A torony belső területét kitisztítottuk, az íves toronyfal belső síkját szabaddá tettük. A fal síkja a körív északi részén megszakad, talán itt lehetett egy korábban már elpusztult bejárat, amely a toronytól északra elhelyezkedő ún. négyszögletes épülettel is összekötést jelentett. Ugyanakkor figyelembe kell venni azt a tényt, hogy a várépítéssel foglalkozó irodalom szerint általában korai várainkban a tornyok csak a felső szintek egyikén rendelkeztek bejáratokkal.⁶⁵ A torony falvastagsága 2 m, belső területének átmérője 4,4 m.

Letisztítottuk a toronytól északra elhelyezkedő épület északi és nyugati falának belső síkjait. A már ismert délnyugati és az első ásás évi feltárt délkeleti sarkainak

⁶⁵ Gerő L., 1975. 20.; Feld I., 1984. 229.

távolsága alapján meghatározhattuk annak szélességét – 5 m –, hosszúsága azonban ekkor még ismeretlen maradt.

A torony külső falsíkjának tisztítása során, annak keleti oldalán egy igen széles – mintegy 180 cm-es – északi–déli irányú falat találtunk. Ez a fal északi irányba indul, és mint később kiderült, az említett négyszögletes épület keleti falát alkotja. Ez a fal tehát, mint egy érintő kapcsolódik a kerek torony falához. Az új fal előkerülése egyúttal rávilágított azon tényre, hogy a négyszögletes épület és a kerek torony között létezik még egy tér, melynek szintje magasabban lehetett az említett pincetérnél. Így egy, a toronyhoz kapcsolódó kétosztatú építmény képe rajzolódott ki elénk. Ezen keskeny helyiség nyugati felében végzett kutatásunk során azonban a tér nyugati falát kezdetben még nem tudtuk lokalizálni, de északi fala ismert volt, hiszen az azonos a négyszögletes épület déli falával.

A déli várrész területén lévő torony keleti oldalán, egy kutatóblokkban megtisztítottuk az íves külső falsíkot a törmeléktől. Megállapíthattuk, hogy a tornyot a sziklás altalajra építették, alapozási árkot a sziklába nem véstek, hanem egy vékony habarcsréteg elkenése után arra falazták a tornyot. Ugyanakkor a habarcsos kifolyás származhat a falazás során lecsurgó kötőanyagtól is. A 10–15 cm széles alapozási kiugrást a torony íves fala külső síkján, az altalajtól mért 100 cm-es magasságban észleltük. A megtisztított területen a toronyfal magassága mintegy 1,7 m, s ezt a méretet átvetítve a belső területre, megállapíthattuk, hogy a toronybelső területének feltárásunk által nem érintett feltöltődése még több mint 1 méteres vastagságban borítja az altalaj szikláját.

Mielőtt az utóbb említett tér északi kiterjedését vizsgáltuk volna, a torony nyugati külső síkját kutattuk. Az itt végzett feltárás során egy 13 lépcsőfokból álló, északról déli irányba ereszkedő, a torony falához kapcsolódó lépcsősort bontottunk ki. Az egy illetve két kőlapból kialakított lépcsőfokokat egy, a torony nyugati oldalához épített függőleges, kőfalba építették bele. A nyugati oldalon ezek a lépcsőfokok eredetileg egy ma már elpusztult, az említett fallal párhuzamos másik kőfalba lehettek bekötve. Teljes lépcsőfokokat csupán a sor alján sikerült megfognunk, átlagos méretük 30x30x100 cm. Ezek alapján a lépcsősor mintegy 1 m széles lehetett. Hangsúlyozni kell, hogy a teljes lépcsősort nem tártuk fel, tehát hossza és az általa meghatározható udvari járószint magassága még nem ismert (9. kép).

A lépcső északi, felső vége egy nagyjából 2,2x2,2 m belterületű – általunk lépcsőházként értelmezett – építmény magasabban megmaradt déli fala felső részéhez fut fel. Ezen „lépcsőház” nyugati fala a meredek hegyoldal miatt teljesen elpusztult. A kis építményben, alsó része törmelékes betöltésének kibontása után, a legfelső lépcsőfoktól mért 160 cm-es mélységben egy kavicsos, habarcsos, igen rossz állapotú padlót tártunk fel. A padló felületén elszenült gerendák csekély maradványait tisztítottuk le. Ezen maradványok alapján azt is feltételezhetjük, hogy a kőlépcsőn felhaladva, a „lépcsőház” fából készült födémén át lehetett továbbjutni a torony és az északi, alappincézett tér között elhelyezkedő, említett közlekedő helyiségbe. Innen a négyszögletes épületbe és/vagy a toronyba való továbbjutás mikéntje már nem volt tisztázható. Ugyanakkor az sem zárható ki, hogy a famaradványok más, általunk már azonosíthatatlan szerkezetekhez (így falépcsőhöz) tartoztak.

A „lépcsőház” északi falának alsó részén, a habarcsos padlószinttel egy magasságban, egy két darab kőből összeállított in situ, küszöböt bontottunk ki. Tehát a lépcsőház alsó tere megközelíthető volt észak felől is (10. kép). Azt azonban még nem sikerült

9. kép. A toronyba vezető lépcső nyugat felől
(A szerző felvétele)

10. kép. A lépcsőház északnyugat felől, előtérben az északi bejárat küszöbköve
(Feld István felvétele)

tisztázni, hogy itt – a négyszögletes épület nyugati fala mentén – egy másik helyiség helyezkedett-e el, ami a terepviszonyok miatt nehezen lenne elképzelhető, vagy a várudvar ezen része felől is egy külön bejáraton lehetet megközelíteni a feljárórendszert, vagy a lépcsőház alsó helyiségét.

A toronyhoz kapcsolódó északi négyszögletes épület nyugati fala külső falsíkjának letisztításával meghatározhattuk annak hosszát, ami 11,5 méternek bizonyult. Ezen fal északi végénél a bontás során, egy nyugati irányba induló, eddig ismeretlen falat találtunk meg. A csupán 30–40 cm-es magasságban kibontott falsíkot nyugati irányba nagyjából 5 m hosszan követtük. Az ásátás anyagi és időbeni keretei nem tették lehetővé, hogy feltárjuk a fal további szakaszát, és tisztázzuk azt a kérdést, hogy az eddig ismeretlen nyugati irányba haladó fal beköt-e a várfalba. Ez a fal megközelítőleg párhuzamos az eddig már ismert osztófallal, és magával a vár területét kettészelő árokkal is. Azaz feltételezhetően a déli várrészt is lezárták északi irányból.

A fentebb leírt nyugati irányba induló fal által meghatározott kelet nyugati irányú vonalra merőlegesen, a négyszögletes épület nyugati falsíkjával párhuzamosan, attól 3 m-re jelöltük ki a 1 m széles és 3 m hosszú, észak–déli irányú 10. kutatóárkunkat. Kijelölésekor célunk a négyszögletes helyiség északi falának meghatározása volt. A kutatás során csupán a fal belső síkjának egy 30–35 cm magas, észak felé igen erősen lepusztult részletét találtuk meg. A fal roncsolt koronáját mintegy 100–130 cm vastag, nagyköves omlásréteg alól szabadítottuk ki. A fal belső oldalán, tehát magának a helyiségnek a területén tovább mélyítettünk kb. 20–30 cm-t, de a balesetveszély miatt, amit a kőomladék alkotta metszetsfalak jelentettek, a kutatást félbehagytuk. Ebben a mélységben a helyiség belső területén tehát még nem értük el a feltételezhető járószintet.

A déli toronytól keletre eső területen a terepadottságok alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy a déli várrész területét ezen a szakaszon is lezárhatták egy, a külső várfalhoz befutó fallal.

A régészeti feltárás eredményeinek összefoglalása

A vár területén nyitott kutatóárkok rétegeinek vizsgálata alapján megállapíthattuk, hogy az ásátás során majdnem mindenütt elértük a vár belső területei felé különböző mértékben emelkedő sziklás altalajt. A vár északkeleti részében megkutatott falszakadás helyén vizsgálni tudtuk a várfal építésének technikai részleteit is. Ezen a részen a várfalat a hegy oldalában, a sziklafalnak támasztva kezdték építeni majd a plató szintjének elérésekor már teljes szélességében – 110–120 cm – folytatták az építkezést. Ezt a fajta építési technikát elsősorban a nyugati oldalon valószínűsíthetjük, ahol a külső és belső járószintek magassága között jelentős különbség van. A többi kutatóárkunkban sehol nem értük el a fal alját, így arról sem tudunk nyilatkozni, hogy a fenti módon történt-e az építkezés.

A 6. árokban talált habarcsos csík helyzetéből következtetve a fal építésével párhuzamosan, szakaszosan töltötték fel a várudvar felé rézsűsen emelkedő sziklafelszín és a várfal közti területet. Majd a megfelelőnek ítélt szint elérésekor, már földtöltés nélkül építkeztek tovább. A metszetsfalban látható habarcsos csík erre az építési szintre pottyant falazóanyagból keletkezett a fal emelésekor. Az építési szint felett – az ásátási megfigyelések alapján – egyértelmű járószint kialakítására már nem került sor, az itt képződött kevert réteg már a vár használatakor vagy a humuszképződés eredményeként jött létre.

A fal belső síkjának vizsgálata azt mutatta, hogy a mai felszínnél átlag –30 cm-rel mélyebben alapozási kiugrás (2. árok), vagy –50 cm-nél kezdődő szabálytalanul rakott falsík (3. árok) jelentkezik – a két jelenség lényegében azonos. A várfal építésekor valószínűleg eddig a szintig talán minden esetben feltöltötték a várfal és a természetes szikla által közrefogott mélyedést. Az e felett elhelyezkedő, humusszal erősen kevert réteg keletkezhetett a vár használata során, valamint felhagyását követően. Sajnos a fal alapozási kiugrását, vagy alapozásra utaló szabálytalanul rakott síkját a többi kutatóárokban nem tudtuk megfigyelni.

A vár középső és északi részén, ahol a természetes szikla magasabban helyezkedik el, azon csak egy vékony humusszal kevert, apróköves réteget találtunk. Ez egyaránt származhatott a vár építésekor szétterített vékony talajkiegyenlítő rétegből, vagy a használat során keletkezett feltöltődésből. A kutatás során ezeknek a rétegeknek az elkülönítése, vagy egyáltalán meghatározása nem sikerült.

A részlegesen feltárt kerek tornyok funkciója pontosan nem volt felderíthető. Méreteik alapján – belső alapterületeik 20 m² (északi torony) ill. 15 m² (déli torony) – valószínűsíthetnének lakófunkciót is. Azonban az a tény, hogy a tornyok mellett más, lakhatás céljára is használható alápincézett épület található, még inkább megkérdőjelezi a tornyok lakófunkciójával kapcsolatos elképzeléseinket. De ezt egyértelműen eldönteni a feltárás jelen periódusban még nem lehetséges. Több más, analógiaként felsorolható hasonló korú várunknál a kutatás általában csupán megfigyelői illetve kizárólagos védelmi funkciót szokott feltételezni.⁶⁶

A déli toronyhoz kívülről kapcsolódó kőlépcsősor analógiáját Magyarország területén eddig még nem találtam meg. Mint fentebb már utaltam rá, a lépcsősort teljes hosszúságában nem bontottuk ki, ezért többek között nem ismerjük, hogy hol helyezkedik el az udvar járósíntje, valamint nem tudjuk, hogy a lépcső udvar felé eső bejárata valamilyen formában lezárásra került e. A déli várrészben feltárt épület így megismert alaprajzi szerkezete alapján rekonstruálhatjuk a feltételezhető közlekedési útvonalat. A délkeleten elhelyezkedő várkapun belépve a tornyot dél felől megkerülve lehetett felhárni a nyugati oldalon található lépcsősoron. Innen a „lépcsőházból” a toronytól északra elhelyezkedő közlekedő helyiségbe, majd tovább a toronyba és/vagy a négyszögletes épület felsőbb szintj(ei)re juthatott a látogató.

A négyszögletes épület nyugati falában megfigyelt és fentebb leírt bevilágító ablak valamint a törmelékréteg vastagsága alapján feltételezhetjük, hogy az épület megmaradt alsó szintje fölött minimálisan még egy, (lakó?)szint helyezkedhetett el. A négyszögletes épület belső területe kb. 55–60 m², elképzelhető, hogy ekkora területű helyiséget talán közepesen meg is oszthattak. Bár a négyszögletes épület és a fentebb leírt déli várrészt lezáró fal csatlakozása teljes mértékben nem volt tisztázható, koruk azonosnak tűnik.

Az osztófal és a nyugati várfal kapcsolatának vizsgálata bebizonyította, hogy az északi várrész nyugati fala ezen a ponton megtörik, és az osztófalban folytatódik tovább, azaz először az északi várrész épülhetett meg vagy legalábbis azt tervezhették. Ehhez a sarokhoz épült hozzá – utólag – a déli várrész nyugati fala. Ez a sarok, a megtalált tuffakövből készült armírozás maradványai alapján egy ideig feltételezhetően önmagában, szabadon állhatott.

⁶⁶ Abos vára: *Polla, B.*, 1964. 467–484.; Hollókőre: *Gerő L.*, 1975. 178. újabban *M. Kozák É.*, 2006. 193.; Kelemérre: *Pusztai T.*, 2007. 57–58.

Ha azonban megnézzük az osztófal és keleti várfal kapcsolódási pontját, láthatjuk, hogy az osztófal teljes egészében nekiépült a várfalnak. Ezek alapján több egymásnak ellentmondó dolgot is feltételezhetünk. Mi lehet az oka a két különböző sarokkialakításnak? Esetlegesen a keleti sarok már korábban – de még a vár fennállása alatt – kidőlhethetett, és azt a kutatott területen kívül kötötték be ismét a várfalba? Esetleg a keleti oldalon az északi várrész építése során magát az árkot is lezárták egy fallal, és ezért nem került sor sarok kialakítására? Ugyanakkor ezt a nyugati oldalon mért nem cselekedték meg? Vagy mennyivel később történhetett meg ez? Minderre ma még nem tudunk választ adni, de egy hosszabb ideig önállóan álló északi várrész már a terep magassági viszonyai miatt sem valószínűsíthető.

A leletanyag

A leletanyaghoz döntő többségében kerámia, kisebb mennyiségben állatcsont, valamint néhány darab fémtárgy (patkó, kés, szegek, kulcs) tartozik. A kerámiaanyag igen töredékes, csupán egy fazék kiegészítése lehetséges. A 6. árokban talált rombusz nyelű egyszerű kulcsot más analógiák alapján, a 14. század első harmadára lehet helyezni. A vár területéről további korhatározó lelet sajnos nem került elő. 13–14. századi kerámiaanyagunk kutatottsága – illetve annak hiánya –, jelenleg még nem kínálja fel a pontosabb keltezés lehetőségét (11. kép).

*11. kép. 14. századi kulcs a vár területéről
(A szerző felvétele)*

Az edények már egy gyorsabban forgó, nehezebb kézikorongon készültek, soványítóanyaguk nagyszemcséjű homok illetve kisebb és közepes méretű fehér kvarciszemek. Felületük zsíros tapintású, jól simított, de néhol a felhasznált soványítóanyag miatt érdes tapintású. A töredékek belső oldalán több esetben megfigyelhető, hogy a fenék és az oldalfal, valamint a váll és a perem illesztésének vonalát nem dolgozták el rendszeren. Az edényeket általában bekarcolt csiga- vagy egyszeres hullámvonalakkal díszítették. Megfigyeléseim szerint ezek csupán az edényttest felső egyharmadára terjednek ki,

a karcolások vonala széles, és csekély mélységű, ellentétben a budai palota anyagában előforduló hasonló korú edények jellegzetes, mélyebb karcolásaival.

A kerámiaanyag alapvetően két részre oszlik. 70%-át barna-szürkésbarna színű főző- és tárolófazekak alkotják. Peremkiképzésük alapján megkülönböztetnek kissé viszahúzott, homorú oldalú, egyenes élű (12. kép 1–4.), lekerekített élű bordás (12. kép 5–8.), és galléros peremeket (12. kép 9–12.). A maradék 30%-át a korszakra általánosan jellemző – a solymosi leletanyag alapján azonban több típusra osztható – fehér kerámia töredékei teszik ki. (13. kép 1–4., 7–8.). A töredékek nagyobb része asztali edényekből – talán korszókból, kancsókból, vagy poharakból – származnak. Díszítésüket egymást metsző pirosas vagy narancssárgás színű festett vonalak hálózata alkotja (13. kép 5–6., 9–12.). Sajnos a töredékek mérete miatt a felfestett mintázatot rekonstruálni nem áll módomban.

A vár pusztulása

Mint erről már szó esett, a Tolcsva nemzetség erőssége írott forrásokban csupán két alkalommal szerepel. Először 1379-ben, mikor is a nemzetség tagjai egy birtokosztály alkalmával megosztoznak rajta. Azonban a kivonatos, átírásban fennmaradt oklevél nem részletezi az osztozkodás pontos körülményeit.

Második említése 1398-ra datálható, amikor a fentebb már ugyancsak említett Uzágból való Tolcsvai Margit, immár mint a pataki klarisszák apácája, adja át ráharamlott birtokainak többségét, köztük Solymos várát is Debrői István mesternek. A vár ekkor már, az oklevél tanúsága szerint „castrum desolatum et corruptum Solmus appellatum”.⁶⁷ Ez az említés érdekes kérdést vet fel, mivel az oklevélben nem Solymos várának Margit kezén lévő részét említik, hanem Solymos várát! Ezen adat alapján nem dönthető el, hogy a másik ágon még életben lévő, és a korábbi birtokfelosztás eredményeként szintén rész-birtokos Langeus-ági Tolcsvai Pál részéről miért nem tesznek említést.

Hogy pusztulása milyen körülmények között következett be azt csak sejteni tudjuk. Az eddig folytatott szondázó jellegű régészeti feltárás eredménye alapján nagyobb tűzvész nem pusztított a vár területén található épületek belsejében, ezért a természeti katasztrófákat (pl. villámcsapás), valamint a háborús eseményeket (pl. ostrom) nagy valószínűséggel kizárhatjuk. Utóbbit – legalábbis az ország ezen a tájékán – a 14. század utolsó harmadának belháborúktól mentes időszaka sem valószínűsíti.

Magyarázként a vár lassú pusztulása, felhagyása, esetleg szisztematikus kiürítése jöhet szóba. Erősségünk lassú felhagyása közvetve összefüggésbe hozható annak eredeti funkciójával. A történeti adatok alapján Solymos várának felépítése szervesen illeszkedik abba a 13. század utolsó harmadát jellemző várépítési hullámba, mely során a nagyobb nemzetségekből kiváló kisebb-nagyobb családok, önállósodási törekvéseik és hatalmuk biztosítása és egyúttal szimbolizálása végett maguknak várat emeltettek. Váraink ezen csoportja természetesen fontos katonai funkcióval is rendelkezett. Megvédhette birtokosát és közvetlen kíséretét egy támadás ellen, illetve kiinduló pontja lehetett egy támadó jellegű hadjáratnak is. Ezen túl falai között halmozhatta fel birtokosa értékesebb ingóságait, birtokjogát igazoló okleveleit.⁶⁸

67 MOL DL 70715.

68 *Fügedi E.*, 1975. 65. ill. 71.

Az ilyen körülmények között felépített erősség, ugyan szimbolizálta ura hatalmát, de mint esetünkben is tapasztalható, a kis- vagy középnemesség anyagi helyzetét figyelembe véve, egy idő után ennek a hatalomnak a kerékkötőjévé is válhatott. Solymos várának felépítésekor a nemzetség tagjai egy 110 m hosszú és több mint 30 m széles hegytetőt kerítettek körbe, átlag 110–120 cm vastag ismeretlen magasságú kőfallal. A várfalak hossza az osztófalakat és az épületeket is figyelembe véve megközelíti a 400 métert. Egy ilyen méretű vár felszerelése, karbantartása, minimális létszámú katonasággal való ellátása jelentős anyagi terheket róhatott birtokosaira.

Birtoklástörténeti kutatásaink alapján, elsősorban a 14. század második feléből vannak nagyobb számban adataink birtokrészek elzálogosításáról.⁶⁹ A megnövekedett számú zálogosítások mögött mindenképp a nemzetség egyik vagy mindkét ága anyagi erejének megroppanását sejthetjük. Összefüggthet-e ez a várak fenntarthatóságával? A század második felében már jelentősebb politikai tisztségeket nem viselő nemzetségtagok bizonyára megkísérelték fenntartani nemzetségük egykori hatalmának jelképét, de amikor erre már lehetőség nem volt, egyszerűen felhagyták várukat.

Elképzeltető azonban, hogy a század végén a nemzetség mégis rendelkezhetett egy jelentősebb vagyonnal, mivel két tagja is részt vett a nikápolyi hadjáratban, s ennek költségei szintén jelentős összeget emészthettek fel. Hozzájárult-e ezen két nemzetségtag halála, és ezzel majdnem a nemzetség fiági kihalta Solymos várának felhagyásához? Ez esetben a vár tudatos kiürítését is feltételezhetjük, amit az anyagilag és erkölcsileg is megroppant genus a csatát követő két évben hajhatott végre.

Egy fentebb már idézett adat azonban mégis inkább az első értelmezési lehetőséget támasztja alá. 1390. szeptemberében Idoi Csírke Pongrác fegyveres emberei rátörtek az Langeus-ági Tolcsvai Langeus és Pál Tolcsva birtokon lévő házára, bezúzták annak ajtaját, majd magukhoz véve az ott tartott „okleveles bizonyítékaikat”, távoztak.⁷⁰ Elképzeltető, hogy a vár ebben az időben már nem töltötte be eredeti funkcióját. Lehet, hogy csak később említett leromlott állapota már ekkor sem tette lehetővé, hogy falai között biztonságosan tárolják a nemzetség okleveleit. Ugyanakkor a fentebb említett 1379. évi birtokosztály idején feltételezéseink szerint a vár még funkcionálhatott, tehát pusztulása, vagy pusztulásának kezdete nagy valószínűséggel, e két dátum közé helyezhető.

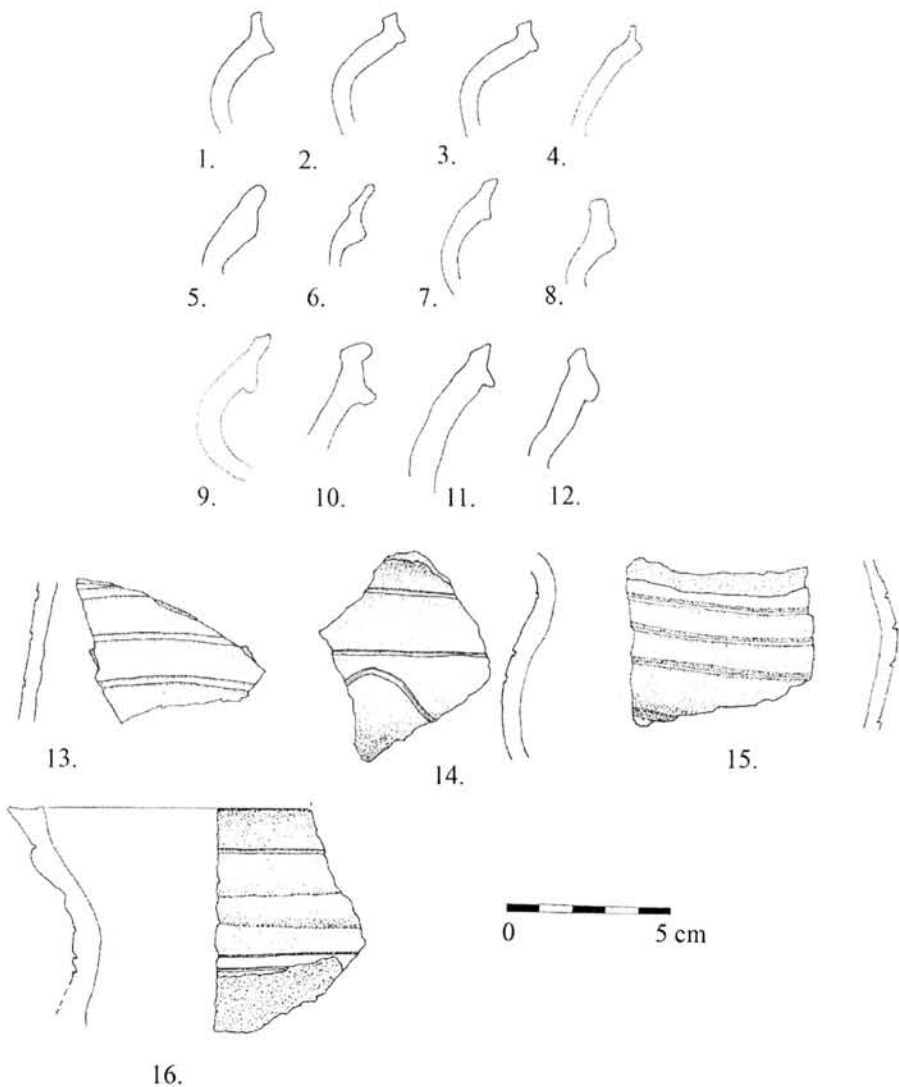
A vár szerkezete és földrajzi elhelyezkedése alapján érdekes az a tény, hogy az esetleg korábbra keltezhető északi várrész területén mai tudomásunk szerint nem állt semmilyen épület, illetve eddigi kutatásaink során ilyen nem került elő. Ugyanakkor ez nem zárja ki azt a lehetőséget sem, hogy azért nem találtuk épületek nyomát az északi várrészben, mert majdnem egyszerre épült fel az épületeket is tartalmazó déli résszel. Ugyanakkor hadászati szempontból is furcsa az északi várrész korábbi volta, mivel ez a terület mintegy 5 méterrel alacsonyabban fekszik a déli várrész legmagasabb pontjánál, így az akkor még szabadon álló déli kiemelkedésről könnyen támadható lett volna. Ez utóbbi megfigyelés is a két várrész egyidejűségét valószínűsíti.

69 1354., 1364., 1369.: MOL DL 2542.

70 C. Tóth N., 2005. 261. 76. reg.

Leletanyag

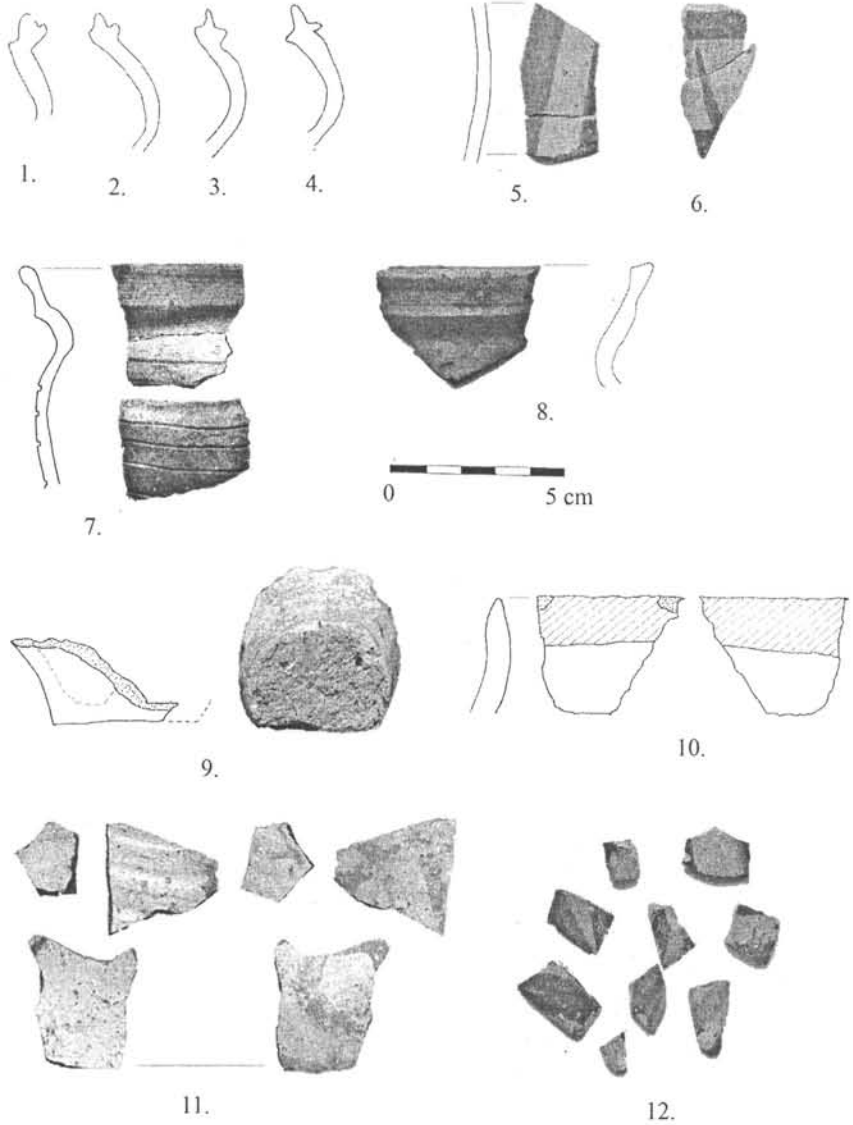
Barna-szürkésbarna kerámia típusai:

12. kép. A barna-szürkésbarna színű kerámia típusai (A szerző rajza)

Leletanyag

Fehér kerámia típusai:

13. kép. A fehér kerámia típusai (A szerző felvétele és rajza)

Összegzés

A 2001–2004 között zajlott szondázó jellegű ásatások és a vele párhuzamosan futó történelmi kutatás együttes eredményeként kirajzolódik előttünk egy Zemplén megyei középnemesi nemzetség várának egykori képe és rövid története. Ugyan nem ismerjük az erősség építésének pontos dátumát, de figyelembe véve a család társadalmi helyzetének fokozatos emelkedését és ezen belül – a királyi udvart is magában foglaló – kapcsolati rendszerét a 14. század első felében, építését inkább helyezhetjük a 13–14. század fordulójára, mint a 13. század utolsó harmadára. Az előkerült leletanyag egyelőre ezt a történelmi adatokon alapuló hipotézist sem megerősíteni, sem cáfolni nem tudta.

Másrészt, mint láttuk a nemzetség tagjai a 13. század végén már rendelkezhettek egy jelentősnek mondható vagyonnal, mivel 1291 körül 180 márkáért vissza tudták váltani korábban elvesztett birtokrészüket. Feltételezhetem tehát, hogy Solymos várának felépítéséhez is megtehettek már ebben az időben az anyagi eszközeik.

A vár kettéosztottsága és az északi várrész relatíve korábbra keltezhetősége több érdekes kérdést is felvet. Vajon a déli rész építését már a nemzetség társadalmi pozícióinak emelkedése vonhatta maga után? Vagy az északi után ugyanúgy felépült – kis időkülönbséggel – a déli várrész is, azonban később – a 14. század közepén – a lakó(?)épület és a feljáró rendszer kiépítését már a nemzetségtagok társadalmi felemelkedése indukálhatta, vagy tette lehetővé? Utóbbi épület megléte előtt a kerek tornyoknak volt-e lakó-, vagy csak védelmi, megfigyelői funkciója?

Minek következtében osztották ketté várukat a Tolcsva nemzetség tagjai? Egyszerű építészeti megoldásban kell gondolkodnunk vagy van esetleg ennek valamilyen eleddig kevésbé ismert hadászati oka is? Mindenesetre a középen húzódó árok mindkét oldali lezárása valamint a déli várrész 'előnyére írható' relatíve magasságkülönbség inkább utóbbi feltevést valószínűsít.

Összefüggésbe hozható-e a vár kettéosztottsága a nemzetség két ágával? Mennyire lehet ennek adott esetben keltező értékét tulajdonítani, mivel az Uz- és a Langeus-ág már a 13. század közepén elkülönül egymástól, sőt mint láttuk – a század vége előtt – birtokok is felosztásra kerültek. A 14. század közepén megtett birtokosztály összefüggésbe hozható-e a déli várrész illetve az azon lévő épületek utólagos kiépítésével?

Mindezen kérdésekre a régészeti kutatás jelen stádiumában nem vagyok képes válaszolni. Talán a kerámiaanyag folyamatban lévő részletes feldolgozása és további írott források szerencsés felbukkanása változtathat ezen a helyzeten.

IRODALOM

Zichy

1872–1931 A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősebb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Pammerer Ernő, Lupcsics Pál*. Pest–Budapest

AO

1878–1920 Anjou-kori Okmánytár. I–VII. Szerk. *Nagy Imre, Nagy Gyula*, Budapest

- Anjou*
1990–2003 Anjou-kori Oklevéltár. Főszerk. *Kristó Gyula*, szerk. *Almási Tibor, Blazovich László, Géczi Lajos, Piti Ferenc*. III, XXIII–XXIV. Budapest–Szeged
- ÁUO*
1860–1874 Árpád-kori új okmánytár. Közzéteszi: *Wenczel Gusztáv*. Pest–Budapest
- CD*
1829–1844 Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civili. Stud. et op. Georgii Fejér. VI. Budae
- C. Tóth Norbert*
2005 A leleszi konvent országos levéltárában lévő *Acta anni* sorozat oklevelei. I. közlemény 1387–1399. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve. 235–331.
- Engel Pál*
1996 Néhány XIV. századi erdélyi alvajda származása. Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. *Kovács András, Sipos Gábor, Tomk Sándor*. Kolozsvár. 176–186.
2001 Magyarország világi archontológiája és genaológiája. CD-ROM Budapest
2003 Birtokosztály és családképződés. Honor, vár, ispánság. 625–637.
- Feld István*
1984 Jelentés a salgói vár 1981–83. évi régészeti kutatásáról. A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve. 213–237.
- Fügedi Erik*
1975 Középkori várak–középkori társadalom. *Gerő László* (szerk.) Várépítészetünk 63–86.
- Gál Viktor*
2003a A Tolcsva nemzetség. Szakdolgozat. Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar, történelem szak. Miskolc
2003b Történeti és régészeti adatok a Zemplén megyei Solymos várának történetéhez. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara tudományos diákköri közleményei 2. 110–130.
- Gál-Mlakár Viktor*
2006 Zemplén ismeretlen vára: a komlóskai Pusztavár. Várak, templomok, kastélyok. 6. szám 12–15.
- Gerő László*
1975 Várépítészetünk. Budapest
- Holl Imre*
1963 Középkori cserépedények a budai várpalotából. Budapest Régiségei. 335–382.
- M. Kozák Éva*
2006 A hollókői vár kutatási eredményei „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 187–203.
- Mon. Vat.*
2000 Monumenta Vaticana Hungariae. Series I. Tomus I.

Németh Péter

1996 Tolcsva a mohácsi vész előtt. Tokaj és Hegyalja XVII. Szerk. *Bencsik János, Antal Gábor*. Tokaj

Nováki Gyula–Sárközi Sebestyén–Feld István

2007 Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Budapest–Miskolc

Polla, Bela

1964 Stredoveky hradok v Obisovciach Slovenska Archeologia 2. 467–484.

Pusztai Tamás

2007 A keleméri Mohosvár. Egy 13–14. században használt vár kutatásának lehetőségei. *Castrum* 1. szám 39–64.

Sztáray

1887–1889 A nagymihályi és sztáray gróf Sztáray család oklevéltára. I. Szerk. Nagy Gyula. Budapest

Tamás Edit

1998 Komlóska. Komlóska

ZSO

1950–2003 Zsigmond-kori oklevéltár. Szerk. *Borsa Iván, Mályusz Elemér, C. Tóth Norbert*. I–II., IV–V. Budapest

Zsoldos Attila

2001 Karászi Sándor bán és utódai. *Századok* 385–407.

ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS AT KOMLÓSKA-PUSZTAVÁR

Komlóska-Pusztavár [Pusztá Castle], known as Solymos in the Middle Ages, was built on one of the 426 m high andesite rocks in the southern range of the Zemplén Mountains. The castle was built by the Tolcsva kindred, the landowners in this area.

Analogies to the castle's unusual ground plan – two main areas, each with a round tower, separated by a wall – are unknown in Hungary. The castle, whose walls survive to a height of 4–5 m in some spots, was built on the plateau of the steep Pusztavár-tető Mountain towering above the villages of Komlóska and Erdőhorváti. The total length of the roughly oval stronghold is 110 m, its width is 30–35 m on the average, covering an area of roughly 0.3 hectares.

The sources are silent as regards the castle's construction. It seems likely that it was built in the last third of the 13th century, a period hallmarked by the erection of castles, whose primary function was to symbolise the power of their owner. The first mention of the Tolcsva kindred dates from the mid-13th century, when the kindred had already split into two branches. Uza *magister*, a descendant of the Uz branch, had left the service of Amádé Aba immediately before the Battle of Rozgony and he could thus keep his estates. The sovereign himself, King Charles Robert acted as the godfather of his son Jakab. László Tolcsvai, a member of the kindred's Langeus branch, was raised in the royal court. As a *familiaris* of Miklós Sirokai, he acted as the vice-voevod of Transylvania in 1343–44.

Two members from the kindred's Langeus branch fell in the Battle of Nikápoly at the close of the 14th century. Pál Tolcsvai, the family's last living adult male member, died in the summer of 1415. His young son, László, passed away in 1418, and the family thus became extinct. Their estates were divided between the heirs in the female line (the Csicseri Ormos, the Sóos and the Upor families).

The castle is first mentioned in 1379, when the two branches divided various estates and the castle between them. Unfortunately, the text of the original document on the division of the estates has not survived. The second (and last) mention of the castle dates from 1398 and describes the castle's destruction (*desolatum et corruptum castrum Solmus appellatum*).

We opened eleven trial trenches and several larger trenches during the archaeological investigation of the castle. We cleaned the walls of the two towers, uncovered the castle's gate and the remains of the rectangular building adjoining the northern side of the southern tower, and we also identified the path leading to the buildings in the castle's southern area. The trial trenches were aimed at clarifying the infill layers and the construction technique of the castle's walls. The investigation of the two ends of the dividing wall yielded important data on the castle's architectural periods.

The finds were dominated by pottery. Animal bones and a few metal artefacts were also found. The examination of the pottery finds neither confirmed, nor disproved the assumptions concerning the castle's date of construction.

Viktor Gál-Mlakár

ETNIKUMOK A PREKAPITALISTA EURÓPÁBAN

(Alkalmazkodás az ökológiai adottságokhoz,
a piacok gazdasági feltételeihez és a politikához)*

HOFFMANN TAMÁS

Sokat írtak már az európai körzetekben élő lakosság etnikai összetételéről, arról, hogy kik, miért tartoznak össze, mi az eredendő oka az embercsoportok nyelvi-származási csoportképződésének? Erről sokan elmélkedtek, így sok mindent olvashatunk. Az írások többsége a szellemi kultúra hagyományairól szól. Most a tárgyi kultúra tényeit érzékelteve próbálok áttekintő vázlatot adni. Arra vagyok ugyanis kíváncsi, hogy mi lehet az eredete a különféle nyelveket beszélő etnikumoknak, továbbá, hogy maguk teremtette életkörülményeik miként változtatták meg a „mi tudatuk”-at?

* Részlet az *Európai parasztok* című könyvem: (I: A munka. II: Az étel és az ital. III: A lakás és a ruha. IV: A háttér, avagy a szerkezet) IV. kötetéből. A fejezetbeosztást (számozást) megtartottam. A közérthetőséget remélve megadom a kötetet fejezeteinek tartalomjegyzékét. Eltekintek viszont az irodalom jegyzékétől, mert a téma irodalma könyvtárnyi, s a címjegyzék indokolatlanul megnövelné a dolgozat terjedelmét.

- 35.1.8.1. **Etnikai gyökerek, alkalmazkodás az ökológiai adottságokhoz, a piacok gazdasági feltételeihez és a politikához Európában**
- 35.1.8.2 A Mediterráneum és a Balkán
- 35.1.8.3 A Kontinentális-Európa (elsősorban Közép-Európa)
- 35.1.8.4 Az Atlanti-Európa
- 35.1.8.5 A Fenyőerdők-öve
- 35.1.8.6 A Sztjeppe
- 35.1.8.7 A Centrum és a Periféria
- 35.1.8.8 Foglalkozások (Földművesek, pásztorok, parasztok-barkácsolók, kereskedők, mesteremberek)
- 35.1.8.9 A Mediterráneum, az európai kontinens civilizációs kapuja
- 35.1.8.10 Prehistorikus és antik társadalmak
- 35.1.8.11 Fordulatok az Alpoktól északra
- 35.2. Agrárvilág – parasztvilág (?)
- 36.1.1 **A PARASZTCSALÁD**
- 36.1.2 A tulajdonlás és a család
- 36.2.1 A hagyományos társadalmak demográfiai görbéje
- 36.2.2 A népességrobbanás. A modern társadalmak demográfiai görbéje
- 37.1.1 **A FALUKÖZÖSSÉG**
- 37.1.2 Rokonok, szomszédok, mind tulajdonosok és azok, akik ellenérdekeltek felek, sőt néha ellenségek
- 37.1.3 Regionális különbségek
- 37.1.4 Az európai falu és az európai város. Központ és peremvidék. Mi tartozik mihez?
- 37.1.5 A családi gazdaság, a cimboraság, a major, a szövetkezet és a rabgazdaság
- 37.1.6 A falusiak és a városiak nézeteltérései a hagyományos társadalmakban
- 37.1.7 Gazdálkodás és gazdaság a kereskedelmi kapitalizmusban. Az állami támogatás
- 37.1.8 A mezőgazdaság katasztrófája. A paraszt csendes fuldoklása
- 37.1.9 A jövedelmezőbb gazdálkodás mozgástere. Agrárpolitika
- 37.1.10 Az ügyeskedés és a kézműipar. Parasztpolitika a gyárak árnyékában
- 38.1 **A KIVÉTELES ÉS A SZOKVÁNYOS** – az európai parasztok életminősége
- 38.2 A testvériség és a vagyoni osztályok
- 38.3 Az illúziók és a történelem
- 38.4 A tulajdonlás – kivált Ázsiában
- 38.5 Látszik-e már az alagút vége?

Magyarázatot akartak találni arra a kérdésre, hogy mi tartja össze az egy nyelven beszélőket és mi az oka más csoportokkal kapcsolatos kommunikációs képtelenségüknek? Kik fogalmazzák meg szomszédairól, hogy azok is miközénk tartoznak, és kik határolják el magukat tőlük? A probléma minden korszakban abból adódik, hogy valamely közösséghez tartozó embertársunk csak azokat fogadja el rokonainak, (és így közös őstől származó) atyafiaiinak, akikkel érintkezve mindkét csoport tagjai egy nyelven kommunikálnak. A nyelvrokonság ősidők óta meghatározó kötelék az európai (és más) társadalmakban. A nyelvi tényeket meg akarták (és akarják) magyarázni a környezeti kultúra tárgyainak rokon vonásaival, azt állítván, hogy a tárgyi hasonlóságot a nyelvi és mentális hasonlóság idézte elő.

A kismemberek úgy gondolják, hogy „ahol ők élnek, ott van a világ közepe”. Mi *emberek* vagyunk, mások hebegnek vagy a majmoktól származnak stb. Ahány törzs, annyi mítosz. A klánok rokonsági rendszerük kereteit töltötték ki, a törzsekét a klánok. A rendszer az ökológiai adottságokhoz igazodott. A törzsi társadalmak etnikai, nyelvi hagyományait csaknem valamennyi európai nép megőrizte napjainkig. Nem *népben*, hanem *nép csoportban* gondolkodtak. A „nemzeti tudat” kialakulását egy országnyi terület, nyelvi egység és az abszolút monarchia közigazgatása szavatolta. Ez az állapot kivételes Európában.

*

A tudomány által értékelhető információk az i. e. III–II. évezred óta eltelt időkből engedik meg az *etnikai folyamatok* nyomozását. Ennek az időnek a zömét *klánok* alkotó társadalmak töltötték ki, amelyeknek messzemenően alkalmazkodniuk kellett a természeti környezethez. Ennek rendelték alá tulajdonviszonyaikat és rokonságilezármazási rendszereiket. A nemzetállam piacviszonyai az addig eltelt idő egytizedében kezdték átfórnálni a társadalmakat. A parasztokat alig sikerült. Ez a körülmény sok félreértésre adott okot.

A neolitikus és a bronzkori társadalmak nemzetségi szervezetekben, azok pedig törzsekben éltek, hagyatékukat vizsgálva (néhány mediterrán társadalom kivételével) a civilizációk antagonizmusát nem kellett figyelembe venni a kutatóknak. Egészen más a helyzet a rákövetkező korszakok vizsgálatakor. A gazdasági rend ugyanis meghatározó, még akkor is, ha az anyagi javak előállításához évezredek eljárásokat és eszközöket vesznek igénybe az emberek. Elődeink gyakorta tévedtek a társadalom-gazdasági modellek megalkotásakor, mert a törzsi társadalmak életkörülményeinek bizonyítékait látván, a modern kor vidéki népének életmódbeli archaizmusairól azt gondolták, hogy egy másik, ősrégi történelmi metszetből származó kövülettel van dolguk, az ősi és a modern kort megelőző javak az etnikai kontinuitás következtében egyeznek egymással. Azt hajtogatták (és sokan mondogatják ma is), hogy a jelen archaizmusai a múlt továbbélésének úgyszólván változatlan bizonyítékai. Szerintük az összeköttetést a származás, az etnikum folyamatossága teszi lehetővé.

Ez a történelemmagyarázat azonban (bár korántsem volt uralkodó, még inkább az egyetlen mondanó) Európában, sok helyütt hivatalos állásfoglalássá merevedett. Például Északnyugat-Európában másként vélekedtek a vaskor és a középkor tényeivel kapcsolatban, tudván, hogy ezek az emlékek nem a prehistorikus közösségek, hanem – a maguk történelmében – a többé-kevésbé fejlett osztálytársadalmak hagyatékai voltak. Értelmezésükkor segítségül hívták azokat az információkat is kollégáink, amelyek a valamikori periférikus területeken élő társadalmak és településkörzeteik lakóinak, vala-

mint azok szomszédainak életkörülményeiről gyűjtöttek össze, mert úgy gondolták, hogy az etnikai kontinuitást kész tényként könyvelhetik el. (A svájci cölöpépítmények vagy a lengyelországi Opole régészeti leleteinek értelmezései iskolapéldái az össcsinálás és a halottöltöztetés romanticizmusának.)

Ahol az evolucionista tanok elterjedtek, tehát Északnyugat-Európa modern tudományában, az objektív adottságok (elsősorban a gazdaság) átalakulásából, azaz a környező természet, a biotóp változásaiból (vagy legalábbis az azokkal létrejött kölcsönhatások emlékeiből) kísérelték meg felderíteni az életmódbeli változásokat, bemutatni a találmányok keletkezésének és alkalmazásának eredményeit és kudarcait. A kutatók kényszerpályán haladtak előre. A környezetet illetően az erdők története szolgáltatja kontinensünkön a legfontosabb adatokat annak, aki őseink mozgásterét akarja jellemezni. Európa nagyobb részén ugyanis, eltekintve a mediterrán partvidékektől, a lakosság életkörülményeit elsősorban kiterjedt erdők határozták meg. (Vö. Hoffmann Tamás: Európai parasztok. I. kötet 242–275. és III. kötet 55–96.) A Mediterráneumban gyér a növényzet, a tenger mellékén alig zöldellnek árnyat adó erdők. Más a helyzet Itália belsejében és még inkább az Alpoktól északra, ahol elsősorban lombhullató fák nőnek, és a prehistoriában még élőhelyük kétharmad részét beárnyékolták.

A régészeti leletekből arra kell következtetni, hogy Európa a Közel-Keletről kapta bevándorlót, sőt a civilizációk korában a technikai, gazdasági haladásához szükséges ösztönzőket. Csakhogy a földrajzi környezet meglehetősen eltért egymástól a két körzetben. Az ázsiai, afrikai táj dús vegetációjú folyóvölgy és sivatag, a Mediterráneum keleti karéja pedig őrzi a nagy mészkőhorpadás, a tenger kopasz partvidékének emlékeit. A kontinens belseje már egészen más ökológia adottságokkal rendelkezik. Közép- és Nyugat-Európa nagy részét lombos erdők takarják, amit a kontinentális klíma tesz lehetővé. Észak- és Kelet-Európa (továbbá az Alpok, a Kárpátok, a Pireneusok) a fenyő tartományai. Délkelet-Európában húzódik a sztyeppe, illetve a fenyőöv és a sztyeppe között a fenyők és a lombos erdők (fekete föld övezetének) sávja.

Tekintve, hogy a prekapitalista társadalmak legalább háromnegyed része paraszt volt, a népességnek alkalmazkodnia kellett az ökológiai feltételekhez. Munkája a *kultúrtáj* megteremtése, főleg erdőirtás által. Erre a legkevésbé Dél-Európában volt szükség. A növénytermesztés kis kertekben és kis szántóföldeken folyt. Az állattenyésztés nem vette igénybe ezeket a termőterületeket. A krónikus fahiány miatt kőből és téglából építették házaikat.

A kontinentális erdőövenben a növénytermesztés (eltekintve az élő növények kertkultúráitól) ugyanazokat a területeket vette igénybe, mint az állattenyésztés. Nyomásos gazdálkodás alakult ki, majd vetésforgók tudományosan kikísérletezett rendszere. A lombhullató fák törzseiből építették házaik vázát, amit sárral tapasztott vesszővel töltöttek ki.

A fenyőövenben nincs aljnövényzet, viszont hatalmas tartalékokkal rendelkezik a gazdálkodás. A növénytermesztés, illetve az állattenyésztés elválik egymástól. Az irtás-gazdálkodás a modern időkig fennmarad. Fenyőrönkökből építkeznek. A sztyeppén a külterjes állattartás a döntő gazdasági ág. A növénytermesztés haszna elenyésző. A települések javarészt ideiglenesek, a földtulajdon nem örökletes. Az emberek sátrakban és veremházakban laktak.

Később életkörülményeiken sokat változtattak azokkal a társadalmi-gazdasági rendszerekkel, amelyeket kifejlesztettek. Az egyes embercsoportok – származásuk és összetartozásuk – *etnikai tudatát* a mondott körülmények határozták meg. Ez a gondolatvilág lassanként eltávolodott a természettől, a demográfiai, gazdasági és társadalmi feltételek függvényévé vált. A folyamat részben nyomon követhető a nyelvtörténeti

elemzések révén, de elhamarkodott következtetésekhez vezettek a fizikai antropológia megfigyeléseire alapozott elméletek alkalmazásai.

Utalnom kell arra is, hogy nem foglalkozom több – marginális helyzetű – etnikummal. Nem írok a középkorban bevándorolt és mai lakterületükön lassanként elterjedt, ám sokáig nomadizáló *cigányokról*, akik törzsekben éltek és rokoni származásuk szerint választott mesterségüket űzték (faműves, kovács, muzsikus, lókupec stb.). Csak érintőlegesen említem meg a *zsidó* közösségeket, amelyek jelenlétével az európai civilizációk kialakulása óta lehet számolni. A pénzforgalommal kapcsolatos foglalkozásuk a földtulajdonon alapuló társadalmakba nem tudott beilleszkedni. Üldözték közösségeiket, noha szükség volt a jelenlétükre mindenütt. Nem írok az európai nagy déli kapu, a *Kaukázus* előterének népeivel kapcsolatos históriákról, az *azeri*, az *örmény*, a *grúz* stb. csoportokkal tehát nem foglalkozom, jóllehet Ázsia és Európa között a kulturális kapcsolatokat az elmúlt több mint három évezredben elsősorban ők tartották fenn. Végül hallgatok a finnugor nyelvcsaládhoz tartozó Északkelet-Európa – részben már kihalt (*lív*, *vót*, *vepsze*), részben pedig Oroszországban, rezervátumokban található népcsoportokról (*hanti*, *manysi*), valamint egyes *török* nyelvű közösségekről (*baskír*, *tatár* stb.).

35.1.8.2. A Mediterráneum és a Balkán

Az Ibériai-félsziget keleti sávjában, a Pireneusokban a prehistoriában erdőirtó földművesek éltek, és az erdőhatár feletti hegyoldalokon szállásokat építve, nyaranta két gazdaságot népesítettek be. A tartomány a pásztorkodás birodalma volt (bizonyos mértékben még ma is az). Amikor már tudunk lakóiról, a *baszk* népnévvel találkozunk. A hegylakók – a belátható múltban is – kevesen voltak, távoli történelmükről alig ismerünk konkrét tényeket, eredetük vitatott. Nyelvüket nem lehet sem az *indoeurópaiak*, sem a *finnugorok*, illetve a *törökök*, azaz kontinensünk többi lakója által beszélt nyelvek nagy családjaihoz sorolni. Leszármazottaik – környezetük miatt, napjainkban – kétnyelvűek, részint a *katalán*, részint a *provánszál* dialektust beszélik, vagyis a spanyol, illetve a francia nagy nyelvi tömbhöz tartoznak.

Ez a helyzet az Atlanti-Európa peremén, az Ibériai-félszigetet a kontinenstől elválasztó hegyláncolat lankáin. A félsziget változatos terepviszonyokat kínált a leteleplőknek, akik alkalmasint több nyelven beszéltek, a szokásaik szintén változatos hagyományaikra engednek következtetni, vagyis mindannyian alkalmazkodtak a feltételekhez. Bár az egyes körzetek lakóinak törzsi múltja többnyire tisztázatlan, annyi mindenestre biztos, hogy *Aragónia* (*Zaragoza* központtal az *Ebro* középső folyása mellett) még ma is különleges közigazgatási körzet. Királysága a középkorban vált karakterisztikus tényezővé, és a 16. században (a *katalóniai* Kasztíliaival egyesülve) a szomszédos királyság része lett, jelentős nacionalista öntudattól fűtött lakossága később is megőrizte etnicitásának – igaz, halványuló – emlékeit. *Kantabria*, *Kasztília*, *Leon*, *Kasztília-La Mancha*, *Extremadura* és *Murcia* ma külön képződmény. Valamennyiük lakossága (nyelvileg rokon vonásokkal) még mostanság is önálló tömböt alkot. A képződmény középpontjában *Madrid*, tulajdonképpen ennek a vidéknek, a kasztíliai tájának a vonzáskörzete, de a központ – lakosságának telepítések révén történt feltöltésével – elkülönül szomszédságától.

Andaluzia középkori királysága, mely a granadai királyságot is bekebelezte a 15. század végén, a *Quadalquivir* termékeny vízgyűjtőjén (*Sevilla* központtal), illetve a régi

mediterrán Andalúzia lakossága révén, a maga szegényesebb életvitelével (*Malaga* központjával) különül el a félsziget népességtömbjeitől. Andalúzia a középkor óta nyugati irányban terjeszkedett és *arab*, *zsidó* és *cigány* elemek keveredése révén alakította népessége eredeti arculatát a középkorban. A városokban a zsidók beköltözése jelentős mértékben megváltoztatta a népesség összetételét. Számos gettó keletkezett: *Gibraltár* őslakói közülük kerülnek ki, holott a kikötőváros kereskedőcsaládjainak ősei nem tartoznak a felszínen karaktert adókhoz. A *zsidó* kereskedők városi tömbjeire, illetve adóikra támaszkodó monarchák teremtették meg világbirodalmukat az újkor hajnalán.

Ha az előbbi történet egyszerű is, annál bonyolultabb és vitatottabb a *katalánok* eredetmagyarázata. A nevezettek a francia nyelvterülettel határos tartományban (*Catalonia*) élnek. Lakóterületük – *Barcelona* és *Valencia* központtal – a mediterrán kereskedelem és az Ibériai-félsziget közötti kontaktusok sávja. Az itteni lakosság nyelviileg különbözik a *spanyoloktól*, dialektusaikat beszéli a francia *Roussillon* és *Cerdagne* népessége. A nyelvterület folytatódik a (rokon) *provanszál* nyelvjárásokban. Ennek oka javarészt a középkori földesurak telepítési akcióinak köszönhető. A jövevények mintegy beékelődtek az őslakosság lakósávjai közötti üres területeket szállva meg. Egyelőre még nem is tudtak érintkezni szomszédaikkal. A kétnyelvűség miatt életbe lépett az endogámia, ami – egyébként hasonló okok miatt – mindenütt szokásos megoldás lett a feudális Európában. Bár a gyökerek nem vezetnek az Ibériai-félszigetre, az okok mindenütt helyiek: az endogámia csak akkor és ott váltott át exogámiává, ahol a szomszédok értették, mit mond a másik. (Az Ibériai-félszigeten a korai középkorban ezek a vidékek még *frank* felségterületek voltak.) Az utóbbiak befolyása a középkorban is érvényesült, de később visszaszorult. A történet fordulata után új korszak következett. A legtöbb európai országban a piacra fordult paraszti népesség egyre többet érintkezett (vásárokat, hetipiacokat járva) a szomszéd falvak lakóival, s az alkalom elősegítette a kétnyelvűséget, majd ezen túlmenően az asszimilációt. Így történt ez Spanyolországban is.

A félsziget népének egységes etnikai tudata a középkor végén alakult ki. A középkori királyságokat lenyelték Kasztília uralkodói, akik egyben egy rendkívül militáns katolikus vallási ideológiát és egyházi szervezetet (*inquisitio*) erőltettek rá a meghódítottakra. Ezáltal meggyorsították az asszimilációt. Az újkor előtti évtizedekben már Afrikában is hódítottak, illetve a későbbi Latin-Amerika kirablását tekintették (a *protugálokkal* vállalva) feladatuknak. Ennek előtte a klérus a galíciai *Compostellaban* megszervezte a kontinens legnagyobb búcsújáró helyét, melyet még a Párizsi-medence parasztjai is rendszeresen látogattak. Délen a mórok, északon az ideológia kurzusok, amelyeket a középkori turizmus jegyében tartottak fenn.

A nyelvjárások és a különböző nyelvek asszimilációja tisztázatlan történet. Mindenesetre figyelembe lehet venni néhány párhuzamot! Nagy valószínűséggel kell számolni azzal, hogy a prehistoriában hatalmas területeket mondhattak magukénak a különféle dialektusokat beszélő, ám egyetlen törzsszövetséghez tartozó őseink. (Afrikában vagy Dél-Amerikában a *bantu* vagy a *tupi* jó példákkal illusztrálhatja a mondottakat.) Ez a rendszer a civilizációk hatására bomlik fel, a nagy nyelvi tömbökbe idegen nyelveket beszélő csoportok ékelődnek. Az általuk lakott körzetekben azt tapasztaljuk, hogy – a betelepülők révén, akik a lakatlan foltokat sajátítják ki, valamint a hódítók helyfoglalásai miatt, miután ők rátelepülnek az őslakosságra – egy tagozott, nyelviileg heterogén lakóövezet jött létre, mely akár évezredek át is fennmaradhat.

A nagy átalakulás időszaka az Újkor. Az Ibériai-félszigeten az Újkor történelmét a 16. századi spanyol monarchia fémjelezte és megvalósította a hegemoniát – hovatovább az egész félszigeten. Éltető energiáját a tengereket átszelő külkereskedelem hasz-

nának köszönhető, illetve azoknak a vámoknak és adóknak, amelyeket az uralkodók kisajtoltak alattvalóikból. Ennek előtte, a középkorban a *katalánok* (elsősorban tengeri kereskedelmük révén) terjesztették ki befolyásukat (és fennhatóságukat) Szicíliáig, Korzikáig – jelentős mértékben az *arabok* rovására. A történeteknek viszont nem voltak számottevő nyelvi-etnikai következményei. Ennek előtte azonban a *spanyolok*, a kései középkorban az *olasz* és *arab* kereskedelmi konkurencia harapófogójába kerültek, aminek következtében anyagilag meggyöngültek. A felszín gazdasági áramlatai nem mozgatták meg a parasztok (mélyebben húzódó) rétegeit.

A középkori telepítésekig itt nagy összefüggő tömbök alkották a társadalom talapzatát. Mediterrán paraszti kultúra képe bontakozik ki a régészeti feltárások nyomán. Szorosabban kötődnek egymáshoz, mint északabbra lakó fajtestvéreikhez. A francia felségterületen (délen) lakó *provanszálók* etnikai különállását az i. e. 2. századig követhetjük nyomon, tömbjük benyúlik az Ibériai-félszigetre. A mediterrán *római* hódítás ezen az útvonalon haladt előre. A *Földközi-tenger*, a *Rhone* folyó és az *Alpok* által határolt *Gallia Transalpina* volt az első *római provincia*. (Innen a terület megnevezése.) A betelepülő és civilizációs központokat létesítő *rómaiak* azonban csak követték például szolgáló előzményeiket, bár jelenlétük gazdasági és szociális következményei sok részletében eltértek a *görögökétől*. Az i. e. 600. óta a tengerparton *görög* kereskedők városkákat alapítottak. (A legjelentősebb *Massilia*, azaz a mai *Marseille*.) Ők ültették az első olajligeteket és szőlőültetvényeket. Megerősítették településeiket és kereskedtek. Ők bonyolítottak le az Alpok és Egyiptom közötti áruforgalmat, amivel világtörténelmi jelentőségű szerephez jutottak. Ólmot, ónt és rezet szállítottak az afrikai birodalomba.

Nemcsak a javak forgalma lett egyre élénkebb, a törzsek ide-oda vándorlásáról is fejezeteket lehet írni a korszak krónikájában. Az egyik fontos fejezetet azok az események töltik ki, melyeknek során – az i. e. 4. században – északról érkezett *kelták* telepedtek le itt, az őslakók és a telepések egyaránt veszélyeztették a görög kereskedővárosokat. A gazdag és a szegény szokványos ellentéteit éltek meg. Az értéket a városok képviselték. A városlakók többsége gazdálkodott. A minta később is bevált. Határozottan elvált egymástól a növénytermesztés és az állattenyésztés. Az előbbit javarészt kertekben szervezték meg, sok évelő növényt termesztettek, az állatokat nyáron a hegyi legelőkön tartották, és csak télen vonultak a mélyen fekvő völgyekbe. A gabonatermesztés szántógazdasága nem uralta ekkor még a mezőgazdaságot. Dél-Európában az erdővidékeken irtott kultúrtájakon is így volt. A *római* időkben többféle mezőgazdasági terméket (elsősorban gabonát), a középkorban bort és gyapjút, illetve gyapjúkészítményeket exportáltak.

A hódító *rómaiak* ennek az ökoszisztémának az előnyeit ismerve foglalták el Hispániát. A Dél szoros kapcsolata már kitűnően működött, rendszeres összeköttetéseit építették ki a Mediterráneum többi övezetével, a félsziget belsejében pedig bányakincsek vonzották a hódítókat. Ragaszkodásuk a területhez minden korábbi fennhatóságnál hosszabbnak bizonyult. Galliában Provence római megszállása fél évezreden át tartott. Mély nyomokat hagyott. A *latin* nyelv, a vidék öntözőrendszerei, a kertkultúra kiterjesztése, a gabonatermesztés exportképes méreteinek kialakítása, a tervezett városok reprezentatív épületeinek állományát megalkotó igyekezetük, a jogelveken és intézményeken alapuló közigazgatás a *rómaiak* emléke. A civilizáció piramisának talapzatát kiépítő bennszülött parasztok életmódja is némileg megváltozott az események hatására. A paraszti földtulajdon terén érvényesítették a *római* jogelveket.

Dél-Franciaországban a római közigazgatás összeomlása után a *vizigótok*, a *burgundok* és az *osztrogótok* szállták meg a területet, majd 536-ban *frank* uralom követke-

zett. Bár a 8. századi *szaracén* beütés megváltoztatta a lakosság politikai fennhatóságát, a helyzet nem állandósulhatott örök időkre. A Karoling-rendszer összeomlása után pedig (843-ban) új korszak kezdődött. Noha Lothair császár uralma alá került a terület, a lakosság összetétele mégsem változott meg, és a római befolyás uralkodó vonásai sem tűntek el. A 12–16. század között – egymással rivalizáló – *provençe, toulous, barcelon, katalán* stb. területek uralkodói következtek. Lényeges változást csupán az újkori francia királyság okozott. Bár a politikai szervezet többször módosult délen, ám a hatalom mégsem tudott változtatni a népesség kulturális arculatán. Pedig a középkorban francia földbirtokosok jelentős telepítésekkel igyekeztek eltüntetni a fehér foltokat. Másrészt délebbre az Ibériai-félsziget a *mórok* uralma alá került, ahol (a déli övezettől északra és nyugatra) a keresztény földesurak befolyása érvényesült. *Asztúria* és *Kasztília* önálló életet élt. Jelentős telepítéseket hajtottak végre a birtokosok – a túlnépesedett *francia* területek fölöslegét csapolva meg. A dialektusokban máig érzékelhetők a következők. A telepítések lakatlan foltokat töltöttek ki a már lakott szomszédságában. Az átjárást eleinte – elsősorban etnikai-nyelvi okokból – nem is működtették. Endogám falvak és körzetek alakultak ki, mígnem az egynyelvűség másutt, a szomszédságban biztosította az exogámiát. Mindeme körülmények között megmaradt az *occitan (langue d’oc)* nyelv, mely megkülönböztette az itt lakókat az északabbra beszélt *langue d’oil* nyelvtől. A 10. század óta irodalmi gyakorlat alakult ki az *occitan* nyelvterületen. Mindennek ellenére a hétköznapi kultúra mindinkább idomult a franciához, hovatovább mintegy annak regionalizmusát képviselte. Meglehet, értékállóságát a terület gazdasága, a mediterrán kereskedelem történeti szerepvállalása is alátámasztotta. A *francia* Dél az érett középkorig hatékonyabban integrált, mint a *francia* Észak. A szellemi életben és a hatalmi rendszerek terén bekövetkezett gyarapodását bizonyítja, hogy *Avignon* ez idő tájt a pápa székhelye lett.

Egészen más szerep jutott a Mediterráneum nyugati szigetvilágában a *korzikaiak*-nak. *Korzika* a legkisebb sziget és a *toszkán* partokkal, illetve Dél-Franciaországgal csaknem határos. Óslakóinak hovatartozása vitatott. Valószínű, hogy az i. e. II. évezredben *ligur* népcsoport lakta. Az utódok kevés reménnyel kecsesgető mezőgazdasággal és halászattal foglalkoztak. (Kőépítkezéseket hagytak hátra.) Az i. e. 6. században a *görögök* kereskedőtelepeket alapítottak néhány öbölben. A messziről érkezett hajósok újszerű hatalmi szerveződésük révén lettek úrrá a mediterrán tájon. Ezt azonban nem egyedül a *görögök* tették, hiszen az *etruszkok* és a *karthágóiak* is így jártak el, majd a *görögök* a nevezettek rovására erőltették rá intézményeiket az őslakosságra. Maradandó nyomokat az utóbbiak hagytak maguk után, pénzgazdálkodást vezettek be, mert hódítókként és kereskedőkként léptek fel, legalábbis a keleti parton. Ebből azonban nem világos, kik voltak a leigázott őslakók. Az már kevésbé vitatható, hogy a megszállók kezdeményezték az eddig szokásos hajózás és a kereskedelem jövedelmező ágazatainak kárára, amazoknál technológiailag tökéletesebb, anyagilag pedig hatékonyabb gazdasági hatalmukat. Pedig mindössze az történt, hogy a régebbi pozíciók elfoglalása révén biztosították vezető szerepüket. A *görögök* városi köztársaságainak környékén fellendült az olajligetek, a szőlők és a bányák művelése, a sziget népessége hétköznapi munkakultúráját ekkor alapozták meg, miközben a halászat mit sem veszített jelentőségéből.

A történet újabb fejezetét a *rómaiak* írták. Ők az i. e. 3. század és az i. sz. 5. század közötti időben (elsősorban a tengerparton) telepedtek meg, majd nemsokára fellendítették a hajózást és a kereskedelmet. Terjesztették a kétnyelvűséget, a korszak végén már a sziget középső részének hegylakói is egy *latin* és *umbriai* dialektust beszéltek. A *római birodalom* összeomlása után *vándalok, osztrogótok, lombardok* és *szaracénok*

hódítottak rövidebb-hosszabb ideig a szigeten, anélkül, hogy átalakították volna a lakosság életmódját. A befolyásolás – átütő siker nélkül – folytatódott a középkorban is, amikor a pápaság, *Genova*, illetve *Pisa* köztársaságai versengtek egymással a sziget hatalmáért és az adókért. A 18. században – zavaros hatalomváltásokat követően – *Genova* átengedte Franciaországnak az uralmat. A helyzet Napóleon karrierjével, illetve császári közigazgatása révén véglegesedett. Mindamellett a *francia adminisztráció* fennmaradása sem volt folyamatos történelem, a *francia* és az *osztrák császárság* csereügyleteket bonyolított le, újrendezve a hatalmi megosztást és a térképeket. Az *osztrákok* ragaszkodtak már összeomlott világhatalmuk látszatának fenntartásához, ami a 19. század második feléig sikerült is.

A körülmények ellentmondtak nekik. Ami a megszállottakat illeti, a *korzikaiak* sok elemet öröznek őseik nyelvhasználatából, amely a – *toszkán* eredetre valló – *olasz* nyelvet jelenti az élőbeszédben, mígnem a hivatalos érintkezés (kivált az írásbeliség) *francia*. A hatalom és az anyanyelv konfliktusának szokványos esete. További hatalmi emlékek a múltból: a korzikai címeren és zászlón látható *mór* képmás alkalmasint középkori eredetű és a keresztes háborúk idején honosodott meg. A hatalom és a közigazgatás azonban gyenge lábakon állt, vagy talán még ma is gyengélkedik, a népnyelv a származás emléke. De ahol a prehistórikum hagyományai felbukkantak a közelmúltban, sokakat meghökkentettek. A vérbosszú (*vendette*) például egyrészt a klánrendszer emléket tartja fenn, másrészt évszázadok óta összefonódik a banditizmussal.

Sok archaizmust örözött meg *Szardínia* lakóinak, a *szárdoknak* kultúrája is. A *görög* és *római* megszállókat főként a sziget sótelepeinek gazdagsága és a hegyekben kitermelhető ezüstvagyon vonzotta. A sziget (említett jelentős hegyei miatt) ritkán lakott. A *genovaiak*, *pisaiak*, *katalánok* voltak itt a középkorban az urak, majd a sziget a 18. században az osztrák császár hatalma alá került, de az hamarosan elcserélte a *franciákkal* Szicíliára, s a fennhatóságot ettől kezdve a (magukat „király”-nak tekintő) *savoyai hercegek* gyakorolták. Eltávolodtak a francia királyság intézményeitől. A napóleoni háborúk óta erős a kötődésük Olaszországhoz. Nyelvhasználatukat azonban olyan dialektusok alkotják, amelyek jelentősen eltérnek az *olaszokétól*.

Itáliában, északon egy keskeny tengerparti sávban (az *Alpoktól* és az *Appenninektől* határoltan) laknak a *ligurok*. Az ókorban azonban még más volt a kép. A *ligur* nagyobb területekre terjedt ki. *Thukididesz* egy spanyolországi *ligur* településről ír, sokan gyanítják a *portugálok* (a *luzitán* népeesség) *ligur* eredetének igazolhatóságát. A *ligurok* mindenestire jóval nagyobb területen laktak az ókorban, mint ahogyan a mai emlékeik nyomán gyanítható. Például *Seneca* is azt állítja, hogy *Korzika* lakói *ligurok*. A mai lakterületekre a *rómaiak* az i. e. 200 táján terjesztették ki fennhatóságukat. A provincializálódás, illetve az urbanizáció sajátos kettőssége érvényesült. *Augustus* császár uralkodása alatt, ettől kezdve a *római* telepések városokban laktak, a *ligurok* pedig vidéken: falvakban és tanyákon. Az ez idő tájt alapított *Genova* ma is a terület és a Földközi-tenger egyik fontos kereskedelmi központja, s a 11. század óta köztársaság. A kikötővárosnak a 12. században ötvenezer lakója lehetett, a 14. században pedig száz-ezer. Ebben a körzetben (és az *Alpok* lankáin elterülő *Friuliban*) *Velence* és *Genova* versengett egymással a gazdasági vezető szerepért, ezek a centrumok voltak a középkori Itália leggazdagabb városai. A *Pó* síkságának keleti csücskében *Veneto* (hányatott sorsa ellenére!) megőrizte önállóságát, amit csak Napóleon szüntetett meg. Az indoeurópai nyelvcsaládhoz tartozó nyelvüket azonban már a *római* fönnhatóság alatt elvesztették a *Pó-delta* lakói.

A hegyek lábainál, *Friuliban* nem ez történt. A lakosság megőrizte archaikus nyelvét. De már az előtérben, a síkságon egy külön történet játszódott le. A *Lombard-síkság* lakosságának kultúrájában alig lehet felfedezni a *longobárd* megszállás egykori tényét. *Miláno* – központként – önállósult a 16. század óta. (A legújabb korban gazdaságilag maga alá rendelte Észak-Olaszországot és növekedésével kettéosztotta az Olasz-Cszimát, a gazdag Északra és a szegény Délre.) Mindamellettt Észak-Itáliában az elmúlt évezredben *Velence* volt a legfontosabb tengeri hatalom és kikötőváros. Itt épült fel a gazdaság központja a középkorban. Az itteni bankrendszer biztosította évszázadokon át a város befolyását. *Veneto* fővárosa, *Velence* az Alpok és a tenger között önálló életet élt. Lakóinak – kezdetben a sókereskedelemre alapozott – gazdasági hatalma azonban lehanyaglott az újkorban, és a *venetoiak* végül *osztrák* fennhatóság alá kerültek.

Közép-Itáliában a *rómaiak*, az *emiliaiak* és a *toszkánok* laknak. *Etruszkokra* telepedtek rá a *latinok*. Itt alakult ki a leginkább urbanizált övezete Itáliának. A városközpontú dombvidékeken kis rusztikus települések dacolnak az évszázadokkal. Itt van *Umbria*: „Itália kertje”. Itt van *Lazio*, mely már a római időben tájfogalom volt (*Latium*). *Róma* az ókorban politikai hatalmát kiterjesztve az akkori világ legnagyobb civilizációjának központja lett. A körzet *Róma* élelmiszerellátó övezete több mint két évezred óta. *Bologna (Emiglio Romagna)* szíve a középkor óta a legfontosabb egyetemi város. A *toszkán Firenze* a kultúra felülmúlhatatlan teljesítményű központja.

Észak-Itália és az *Olasz Dél* tengerpartjainak övezete is különbözik egymástól. Északon sziklák szegélyezik a szárazföldet és a víz áttetszően tiszta. Délen ellenben fővenyes szakaszok húzódnak, mögöttük meredéllyel, ahol a magaslatokon településeket építettek, mert ez a közeg volt a legbiztonságosabb az emberek számára. A *brigantik* (kalózok) és a *törökök* fosztogatásai évszázadokig akadályozták az emberek anyagi gyarapodását. Mindenesetre az elmúlt két és fél évezredben a Dél kínálta a *mediterrán hajósok* számára a letelepedést. Az antikvitásban itt épült a legtöbb *görög* kereskedőváros.

A kikötőváros sajátlagos képződmény, történelmi alternatíva Európában. Lakóinak első képviselői *sémi* csoportok: *föníciaiak*, *punok*, de a legtöbb hírnévre az *indogermán* nyelvcsaládhoz tartozó *görögök* tettek szert. Míg a Közel-Keleten hidraulikus társadalmak alkalmazkodtak a természeti környezetekhez, a Mediterráneum jellemző ökotípusa a városállam lett. Gazdasági-társadalmi rendszerük eredendően a városlakók vagyoni és társadalmi egyenlőségén nyugodott. Bár elsősorban kereskedők népesítették be a várost, de valamennyi család – a város tágabb szomszédságában – földtulajdonnal rendelkezett, ahol kenyérgabonát, kertkultúrákat (főleg szőlőt és olajat) termesztett, a távolabbi mezőkön pedig állatait legeltette. Bár a gazdaságokban rabszolgák dolgoztak, a városok (főként az extenzív szántóföldi növények terméséből) élelmiszer-behozatalra szorultak.

A városállam politikai szerveződés volt. A *föníciaiak* alapították elsőként a kikötők kereskedőtelepeit. A *görögök* követték őket. A *görögök* a Földközi-tengeren kívül a *Fekete-tenger* partján is megvetették a lábukat. Nyomukban jártak a *rómaiak*. Nem egészen világos, hogy a hatalmi rendszerváltozások mennyiben érintették az őslakosságot. Alighanem egyáltalában nem módosították a vidék lakóinak etnikai összetételét. A kikötőben létesített kereskedőtelep újdonsága lakóinak társadalmi szerkezete volt. A *dél-európai* civilizációk résztvevői (a közel-keletiekétől eltérően) már nem a rokonsági rendszerek fundamentumán vetették meg lábukat, működésüket a piacra alapozták, kapcsolataikat az anyagi haszon motiválta. A nyereszkesedés háttere a kereskedők kölcsönös egymásrautaltsága, mely jogegyenlőséget és demokratikus törvényeket, kiegyenlített bürokráciát és kormányzást hozott létre. Ők rakták le Dél-Európa civilizációs

alapjait. A keleti karéjból terjeszkedtek nyugat felé, és az i. e. 2. században már elérték az Atlanti-Európa déli szegélyét. Az i. e. 8. században telepedtek meg a *Nápolyi-öböl*ben, *Ischia*-szigetén (*Pithecus*a). *Reggio Calabria* görög települések sokasága volt, *Magna Graetia*-nak nevezték. Szicíliában *Catania* és *Messina* városát *Euboea*ból származó görögök alapították az i. e. 8. században. Valamivel később *korinthosziak* *Siracusa* házaikat építették fel. Majd *karthagóiak* foglalták el a kikötővárost, amit az *athéniak* sem tudtak bevenni, nem így a *rómaiak* az első pun háborúban. Görögök alapították Szardínia, Dél-Franciaország és Dél-Spanyolország legrégebb városait is. (A vidék is – helyel-közzel – görögül beszélt. *Puglia* eldugott falvaiban ma is görög szót hallani.) *Libiában* a *punok* játszottak hasonló szerepet. Őket és a görögöket elsősorban a *rómaiak* szorították ki a hatalomból. Különböző etnikumok, nyelvek, de hasonló az ökoszisztémájuk és városaik görög gazdasági-társadalmi rendje.

A dél-európai városi köztársaságok legnagyobb vállalkozása a Római Birodalom volt, melynek társadalmi és államigazgatási szervezete később, az i. sz. I. évezredben teljesen átalakult: császárság lett. A Római Birodalom Nyugat- és Közép-Európa nagy részét, a Balkánt és a Közel-Keletet, Fehér-Afrika *mediterrán* sávját meghódítva jelentős gazdasági és szociális folyamatokat indított el. A birodalom az 5. században kettészakadt ugyan, de keleti karéjában *Bizánc* önálló államként fennmaradt. A Róma központú nyugati rész az i. sz. I. évezred második felében fokozatosan átalakult. A provinciákban a helyi előkelőségek jutottak hatalomra és államokat alapítottak. A közigazgatási, politikai szerveződés keretévé vált az etnikumok képződésének. A hódítók is sikerrel jártak. Szicíliában *normann* királyságot alapítottak, miközben az olasz csizma északi fele a tengeri és a szárazföldi kereskedelem meg az iparúzés révén alakult át. Itáliában virágzó város-köztársaságok láncolata keletkezett, amely összeköttetést teremtett még Közép-Európa gazdaságával is. Ezzel szemben már a középkorban (majd azt követően még inkább) a szegényebb Dél-Itália csaknem vegetált. A gazdaság erőtlensége politikailag is érezhetővé vált. A 16. században Dél-Itália már királyság lett *Nápoly* központtal, de a terület az Aragoniai-spanyol ház, majd a 18–19. században a Bourbonok hatalma alatt különült el. A hatalom, a politika intézményrendszere azonban elvált a gazdaságtól és valamelyest a társadalom strukturálódásától, ezért nem volt számottevő befolyása az etnikai folyamatokra. A politikának döntő szerep jutott Dél-Itáliában, ahol a borexportjáról nevezetes kikötővárosban, *Marsalában* szállt partra *Garibaldi*, mígnem 1860-ban létre nem jött a *Risorgimento* nemzetállama. A *déli*ek pedig (akik szorongató szegénységüktől hajtva) északra költöznek, megélhetési gondjaikat a nyelvi asszimiláció törődésével súlyosbítják. (A II. világháborúban itt hatoltak be az amerikai tengerészgyalogosok – a *mafia* útmutatásai szerint haladva előre. A *mafia* – a megnevezésből kitetszően – a *francia uralommal* szembenálló, lokálpatrióta mozgalom volt.) Marsala lakói ma alig értik meg, mit mond egy lombard városban lakó nyelvrokonuk.

Szicília a politikai érdekek ütközőpontja. A *föníciai* alapítású *Karthago* Szicíliáért versengett a *rómaiakkal*. Három „*pun háború*”-ról számolnak be a források. A *római* uralom az I. évezred nagy részén működött, majd az *arabok* 831-ben elfoglalták *Palermot*. A hódítók akkoriban még nem tanúsítottak olyan mértékű vallási türelmetlenséget, mint *ázsiai* és *afrikai* rokonaik manapság. Tőlük a 11. században a *normannok* hódították meg a szigetet. Ekkor a *normannt*, a *görögöt*, a *latint* és az *arabot* egyaránt hivatalos nyelvként ismerték el. Aztán a német-római császárság kapott szerepet a szigeten, a *Hohenstaufok* következtek. Majd *Anjou*-uralom váltotta fel az uralkodók környezetét, de 1282-ben (a „*szicíliai vecsernye*” éve) helyi erők vették át a hatalmat. Az újkorban már egy másik hatalmi struktúra nehezedett a szigetlakókra.

Jóllehet Bourbon-uralom váltotta fel a *németet*, de közben a sziget egyre inkább elolaszosodott és gazdaságilag hanyatlásnak indult. A gazdaság pangása Dél-Olaszországban mindenütt tapasztalható volt, bár Nápoly, a második legnagyobb lélekszámú európai város milliós lakosságnak adott otthont, környezete pedig élelmet szállított. A kultúra virágzott. Az embereknek ez sem volt jó, elégedetlenkedtek. Utálták a rendszert és panaszkodtak, ami megkönnyítette az 1848-as forradalmat, illetve Garibaldi győzelmét. A történetek ellenére a nagybirtokosok hatalma és a parasztok szegénysége mit sem változott. Egy vallási miszticizmussal átítatott társadalmi közeget, a földbirtokosok erőszakszervezete, a *maffia* (központja Nápoly és Palermo) a közigazgatásnál nagyobb kötődésű hálót borított a társadalomra, majd a szervezet – a kivándorlók révén – megjelent az USA-ban is. Később jelentős átalakuláson ment keresztül, összefonódott a pénzvilággal, az imádkozó, hazafias parasztok kihulltak hálójából.

A szegény Dél és a mindinkább jobb életkörülményeket megvalósító Észak-Itália történetének jegyében telt el az *újkor*. Szicília, illetve Lombardia két világ lett a legújabb korban.

A felsoroltaknál több archaikus vonást őrzött meg a közeli *Málta* lakossága. A prosperáló kereskedelmi forgalma az antikvitásban is vonzotta a hatalmakat, majd 1090-ben *normann* megszállók következtek, akiket a *Lovagrend* váltott fel. Hatalmas erődrendszert építettek ki, mely 1565-ben sikerrel ellenállt az *oszmán-török* hódítóknak. A népesség szigorú és látványos katolicizmusát a lovagok uralma tartotta kordában. A Lovagrend fennhatóságának Napóleon vetett véget, majd az *angolok* következtek. Az alig urbanizált kis szigeten még ma is sokan vannak a parasztok, pedig termőföld úgyszólván nincsen, az élelmiszereket importálniuk kell, és már nemzedékek óta csipkekészítésből és ezüstművességből élnek.

Európa „lány alteste” (Winston Churchill kifejezésével élve) a *Balkán-félsziget*. Mondhatni egy másik peremvidék. Noha déli csücskén ringatták az európai civilizáció bölcsőjét, napjainkban aligha dicsekedhetnek lakói tudományos és művészeti haladásának világraszóló felfedezéseivel. A Balkán újkori elmaradottságát már középkori közalapjainak köszönhetik.

Az ökoszisztéma cáfolja a mediterrán hovatartozást. Bár a *Jón-* és az *Égei-tenger*, valamint az *Adria* érintkezik a félszigettel, éghajlata a mediterrán átlagokra jellemző, a Drávától és a Dunától délre húzódó hegyvidék kontinentális klímaöv folytatása, a félsziget mérsékelt égövi sarka kontinensünknek, a tengermellék mindössze száz kilométeres sáv. A Balkán-félszigetnek úgyszólván nincsenek mediterrán ökológiai adottságai, bonyolult történelme miatt pedig zavaros etnikai konglomerátum, a modern idők előtt lakossága a kontinentális szárazföldre és a hegyvidékre jellemző életkörülmények között élt.

Noha történelmileg az *indoeurópai* nyelvcsaládhoz tartozó *görögök* gyökereit ismerik el az egyes etnikumok közül olyannak, amely a legmélyebb európai rétegekből táplálkozik, az *illír* eredetű *albánok* régebbiek az említettekénél, és egyes nyelvészek feltevései szerint talán a baltikumi *litvánokkal* és *lettekkel* állnak rokonságban. Az *Otrantói-szoros* partvidéke és a *Balti-tengertől* határolt terület őslakóinak összetartozása azonban egyelőre a nyelvtörténet talánya, semmilyen vele kapcsolatos megállapítás sem tartozik a bizonyított feltevések közé.

A *görögökről* szólva elsősorban antik kulturális teljesítményeiket szokás emlegetni. Azt kevésbé, hogy a mintegy fél évezredes *török* megszállás ellenére nem lettek mohamedánok és megőrizték az ortodox kereszténységet. Az ország földterületének közel fele terméketlen, erodált hegyoldal. A gazdálkodás sohasem volt képes biztosítani

az élelmiszer-ellátást egy olyan hegyvidékből álló országban, amelynek északi határai mindössze száz km távolságra vannak a tengertől. A halászat, a hajózás és a tengeri kereskedelem a legrégebb gazdasági ágazatok. Anyagi érdekeltége miatt a népesség alkalmatlan a középkor és az újkor nagy nyugati szellemi divatjainak befogadására. A népi kultúrában továbbélnek az antikvitás babonái, az ortodoxia és a török megszállás szellemi befolyása. Az antik nyelv és napjaink szókinccse között úgyszólván alig mutat-ható ki számottevő különbség. A vidéki és kisvárosi népesség nem keveredett más etnikumokkal. *Szaloniki* (melynek birtoklásáért a görögök versengtek a bolgárokkal és legyőzték a törököket) vezető kereskedőrétege az 1492-ben Spanyolországból elűzött zsidókból áll. Bár a középkor után jelentős tömeg bevándorló foglalt helyet *Anatólia* északnyugati sávjában, a törökök kiszorították őket, ezért az európai görögök közel egyharmada kénytelen volt emigrálni (főleg az USA-ba).

Az albánok kétharmad részben mohamedán, katolikus és görögkeleti vallásúak. *Macedónia* népességének többségét is albánok teszik ki. A török megszállás megváltoztatta laksűrűségüket. A 17. században sokan telepedtek át Itáliába, a 18. században pedig *Koszovóba*. Mindenütt más hatalmi viszonyok motiválták az albánok területi megoszlását. Mindent egybevetve, történelmük során trák, görög, török, szerb uralom alatt éltek. A megszállókat nem tudták feltartóztatni sem a törzsek bátor férfiai (a mondák rettenthetetlen hősei, az eposzi figurákká nemesedett hegyi pásztorok), sem – hasonló okok miatt – vitéznek híresztelt fejedelmeik. Valójában a prehistorikus társadalomszerkezetek konzerválódtak. A középkori és az újkori kis fejedelemségeiket *Bizánc* és *Velence* egyaránt fenyegette, illetve anektálta. Az albánoknak saját államuk csak 1913-ban alakult meg.

Macedónia lakóinak sorsát sem sikerült megoldani. Az *Ohridi-* és a *Preszpa-tó* között, északon és keleten pedig a *Sar*, *Skopska* és a *Rodope-Rila* hegység között élők részint síkon telepedtek meg, részint hegyoldalakon és völgyekben. Itt macedonok, albánok, bolgárok, görögök, románok, zsidók, cigányok, törökök szoronganak egymás mellett, aligha mondhatni, hogy „a legnagyobb egyetértésben”. A zöm (egyes vélemények szerint) a bolgárok rokona. Mindenesetre nyelvük a bolgárhoz áll a legközelebb. Az integráció azonban hiányzik társadalomszerveződésükből és történetükből. Környezetüknek is feltűnt mozaikszerűségük. A gyümölcssaláta neve olaszul *macedonia di frutta*. (A görögök vegyes salátáját a bolgárok *sopszka szalatnak* emlegetik. Dél-Európában ugyanezt *görögsalátának* nevezik. A *sop* a Rila-hegységben élő földműves-pásztor népesség.) Az etnikai mozaikszerűség a helyi lakosságnak is feltűnik. A macedonok túlnyomó többsége – a hosszú török megszállás ellenére – görögkeleti vallású maradt. Ezt a szultán adminisztrációjának engedékenysége is biztosította. A lakosság területi elhelyezkedésén is sokat változtattak. A falvakat elhagyták és szűzföldekre költöztek. A balkáni hegylakók tömbjében van egy mohamedán kisebbség is. Macedón töredékek élnek Bulgáriában, Albániában, Szerbiában, Görögországban, és környezetük tagadja azt, amit a szöványokhoz tartozók vallanak: ők a „macedón nemzet” tagjai. A terület felett a török szultán gyakorolta hatalmát, bár a 19. század utolsó harmada óta nacionalista eszmeáramlatok járták át Macedóniát, lakossága csak 1913-ban szabadult meg az oszmán uralom alól.

Szomszédai a bolgárok, akiknek neve az 5. században bukkan fel, majd az derül ki róluk, hogy a *Don* és a *Kaukázus* között lagnak törzseik. Kánjuk, *Kubrat* a 6. században Bizáncba látogat és ott megkeresztelkedik, hogy szövetséget köthessen az avarok ellen. Nemsokára a bolgárok a Balkán-félszigetre költöztek, mert legyőzték a terület felett ellenőrzést gyakorló görög sereget. Hatalmukat megszilárdították ugyan, noha a

tőlük északabbra lakó *magyarok* veszélyeztették önállóságukat. Bizánc politikai fennhatósága minden téren érvényesült a középkorban. Másrészt a *balkáni szláv* lakosság is asszimilálta őket, legalábbis olyan mértékben, hogy a félszigeten több – nagy regionális – nyelvi körzet alakult ki, amelynek egyike a *bolgár* lett. Törzsköcs királyi famíliák (valójában bábfigurák) jutottak hatalomra. (A Balkán-hegység tengelyében átvezető kereskedelmi utak ellenőrzése anyagilag megerősítette *Türnovo* hatalmi központját.) Ez a látszat-államiság azonban később elégséges érvet adott a 19–20. századi bolgár nacionalizmus illúzióinak „történelmi igazolására”. Valóságban az történt a középkorban, hogy végül is a bolgár dinasztiák uralmát – a 14. században – az oszmán-török hadak törték szét.

A *törökök* a 18. századig elvágták a bolgár önállósodás és a vele kapcsolatos kulturális tudat szálait. A szultán hatalma és a *mohamedanizmus* tartósnak bizonyult. A Balkán-félsziget hatalmi átrendeződése csak a 19. században zajlott le. A bolgárok az oroszok befolyása alá kerültek, amely még ma is érezteti hatását. Végül (1878) után az angol, orosz és egyre gyengülőbb török befolyás érvényesült, majd 1908-ban Bolgár Királyság jött létre. A Balkán-félszigeten azonban nem vezették be az örökölhető, örökíthető földtulajdon intézményét. Ezzel összefüggésben még rengeteg tartalék föld állt rendelkezésükre. Ha a háborús pusztítások miatt a lakosság elmenekült (ahogy az *oszmán hódítás* korában megtörtént), csaknem teljesen szabad akaratából telepedett le, az adószedők csak később jelentek meg. Nem is jöttek létre rendezett falvak, nem alakult ki a teleksoros falukép, csupán szórványok alkalmazkodtak a térszíni adottságokhoz.

A *bolgárok*nak (ahogyan ez más balkáni szomszédaiknál történt) nem volt nemeségük, polgárságuk és később középosztályuk sem. Mindvégig érvényesült azonban gondolkodásukban a középkori „*nagy-Bulgária*” konstruált emléke. A jövőképet (ahogyan ez új- és legújabb kori nacionalistáknál szokásos) a múltban keresték. Az orosz kultúrával, a görögkeleti vallással és az *oroszok* mindenkori nagyhatalmi politikájával még ma is rokonszenveznek. (A középkori „nagyhatalom” emléke tartós. Minden olyan népben megelhető, amelynek újkori története a megszállás, alávetettség, kompromisszumok kötésének jegyében telt el. A *magyarok*, a *lengyelek*, a *litvánok* stb. jellegzetes történelmi fikciója ez.)

Szomszédai, a *szerbek* szintén a *szláv* szétvándorlás következtében kerültek a 6–7. században a Balkán-félszigetre. Nyelvileg rokonok a *horvátokkal*. Vallásilag ők is a bizánci egyház befolyása alá kerültek, de a középkor folyamán a római kereszténység (Velence és a magyar királyság révén) nem változtatott rajtuk. A *törökök* toleránsak voltak az ortodoxokkal, ha azok szorgalmasan fizették az adót. A *szerbek* éppen ezért megőrizték *bizánci* kulturális és vallási befolyásukat, bár a horvátok nyelvileg alig, egyébként kulturálisan a katolikusok (görög katolikusok) befolyása alá kerültek. A *horvátok* a középkorban (a *magyarok* hatására) magukra vették a feudális társadalom szerveződésének intézményeit és mindenekelőtt a hűbériségre jellemző kettős tulajdonlást. Ezekről a – Nyugatra jellemző – vívmányoktól később sem akartak megszabadulni.

A *horvátok* az örökölhető-örökíthető földtulajdon intézményével is megismerkedtek a *magyar* uralkodók és jogi intézményrendszereik révén a középkorban, de nem így a többi balkániaiak. Az utóbbiak szórványtelepülései gyakorta pusztultak el az *ottomán* megszállás évszázadaiban, ami meggátolta a rendezett faluképek kialakítását, alacsony szinten konzerválta a gazdálkodás technikáját és megőrizte az állattartás üzemágának túlsúlyát. Az alacsony teljesítményű gazdaságnak tulajdonítható, ha az *ottomán* rendszer a szociális kapcsolatokban lehetővé tette nagyszámú archaikus berendezkedés továbbélését.

35.1.8.3. A Kontinentális-Európa (elsősorban Közép-Európa)

Itália és a Balkán folytatása *Közép-Európa*, ahol az őstörténészek elsősorban az egykori elit hagyatékát vizsgálták. Lakóikat az Alpok és az Adria választja el egymástól. Közép-Európa tehát dél felől zárt terület, más irányban azonban nem. A kutatók főleg a *germánok* tekintették vizsgálódásaik tárgyának. Feltevéseiket szembesítették a régészet eredményeivel. Az eddigiektől eltérően, a *germánok* őseit az Északi-tenger mellékén vélték megjelenni (*Federsen Wierde, Haithabu* stb.). Az ásatások során a tengermelléki síkon marhatartó, gabonatermesztő népség hagyatéka letek, az ősök sok halat ettek és miután nem tudták így sem fedezni szükségleteiket, előbb-utóbb csaknem valamennyien kalózkodtak. A hódító tengeri rablók imponáló figurák voltak kései utódaik számára. Meglehet, nem az ősök, inkább a kutatók érdeklődésének fogyatékosága, hogy a történetírók a délebbre lakó *germán* törzseket alig tüntették ki figyelmükkel. (A romantika művészei azonban felfedezték a kort, és minden tekintetben igyekeztek megszépíteni az emlékezet által többé-kevésbé épen megőrzött tényeit.)

A népvándorlás kor története megkülönböztetett helyet foglal a kutatók látómezején. Érthető, ha főként a nacionalisták építették be látványos gondolatkonstrukcióikba a sírleletekkel kapcsolatos vizsgálati eredményeket. Kísérleteik hatalmas irodalommal duzzadtak, legnagyobb tömegük (a *germán* temetkezések és az Atlanti-Európa *megalitjain* túlmenően) a *sztyeppe* régészeti emlékeinek értelmezésére irányult.

A zöldellő mezőkre vándorolni kényszerült pásztoroknak nem voltak tartósan lakott településeik. Az állatvagon gyarapodott vagy olykor katasztrófálisan megfogyatkozott (különbféle állatbetegségek miatt), a pásztor-klánokat vagyoni helyzetük hierarchizálta. Sok közülük teljesen eltűnt az elitből és lezüllött azoknak a parasztnak a nivójára, akiknek a lakóterületén a nomádok megjelentek, az elszegényedett pásztor beolvadt a parasztnak soraiba, holott korábban – adószedőként – élőködött a megszállottakon. Mindenesetre az egész folyamat átalakította a nyelvi érintkezést, mindkét fél új jövevényszókinccsel gyarapodott. A múlt kövületei közül azonban sok elkopott az idők folyamán. Alighanem csak néhol maradt meg emléke a sajátos törzsi elitnek. A *sztyeppe* egykori lakóiról mindössze tartós és bolygatatlan temetőik szolgálnak magyarázatokkal. A leleteket azonban csak ritkán sikerült etnikailag identifikálni. A *sztyeppe* egykori lakóinak nyelvészeti és filológiai értelmezések által magyarázott tényei különféle tudományágakba rendeződtek, ma a velük kapcsolatos stúdiumok hivatottak felvilágosítani valamennyiünket a mindenkori *sztyeppe*i népek múltjáról. (A *magyarokat* például kortársaik *türk*, azaz török névvel illetik. Tömegükről egyetlen információval nevük beszél. *Onogur*: „tíz nyíl”, azaz „tíz törzs” – mondják róluk. A krónikaírók – hat-hét generációval később – már „hét törzs” főnökének nevét sorolják fel. A *hét* kabala a középkorban. Lásd: hétszentség, hét főbűn, jóllehet a naptári rendszerben is időtlen idők óta *hét nap* van.) A történetírás tehát bizonyosan fogyatékos forrásadottságokat volt kénytelen hasznosítani, és az utókorban egzaktnek tűnő információkat a kor közhelyeivel helyettesítették. Ráadásul a múlt iránt érdeklődőknek volt egy eredendő nehézségük, mellyel nem mindenki vetett számot. A leletekről történetesen nem lehetett egykönnyen megállapítani, ki készítette és használta a sírokban talált felszereléseket. Miután megtévesztők a tények, fogyatékosak az információk, nem szokás végiggondolni, mi a következménye annak, hogy a *sztyeppe* egykori lakói úgyszólván csak sírokat hagytak hátra, településnyomokat alig?

Mindamellet a múltnak másfajta megközelítései is lehetségesek voltak.

Már a 19. század tudományosságában kiderült, hogy a Dél-, a Kontinentális- és az Atlanti-Európában a gazdálkodás hozamai egyenlőtlenül korlátozták a demográfia teljesítményeit. Az bizonyosság lett, hogy az eltartóképeség összeütközésbe került az élelmszer-termelés hozamaival, ezért a népesség egy részének el kellett hagynia ősei földjét. A történet részleteit motiválták a társadalmak csoportképződésének teljesítményei.

A tömegméreteket illetően bizonytalan becsléseket állított elő a tudomány. Annyi mégis valószínűsíthető tény, hogy a népesség fölöslege már a prehistoriában is kénytelen volt elvándorolni ősei földjéről. Kelet-Európában a mobilitástól indítva az újkor elejéig tartott a népvándorlás. Az antikvitás és a középkor civilizációi szintén energiával látták el a költözőkötöket, de a megoldás más volt mindkét időszakaszban. Mindenesetre valamilyen költözőkötő alapvető problémája a lakóhely korlátozott eltartóképeségében nevezhető meg. Hol a szegények, hol a harcos elit kerekedett fel, hogy új településterületet találjon. Némelyek egy-egy lakatlan tájat szálltak meg. Hogy kik? – a kérdésre nem tudunk olyan választ adni, mely tükrözné az arányokat. A lakatlan terület elfoglalására azonban ritkán kerülhetett sor, mert idővel növekedett a laksűrűség, és a térképeken a fehér foltok egyre inkább zsugorodtak az ősnépesség településtartományának nagy mezőiben. Kivéve, ha a megszállók pásztorok voltak és nomád életet éltek. A jövevények inkább lakott övezetekbe költöztek, ahol rátelepedtek a meghódított őslakosságra és (vezető réteget képezve) élőködtek a megszállottakon. Gyakorta megesett, hogy a jövevényeket egy másik agreszív társaság igazta le vagy szorította ki lakóhelyéről. Ugyanakkor az sem vonható kétségbe, hogy az őslakosság és a betelepülők egymás mellett élését sok helyütt üres foltok tarkították továbbra is: így többek között a ritkán lakott Délkelet-Európában, ahol a természet, a táj szinte kínálta a letelepedésre alkalmas kisebb-nagyobb körzeteket. A laksűrűség ekkor még nem volt mindenütt telített. Valóságos láncolata alakult ki a leigázott és a költözőkötő társadalmaknak. Túlnyomó többségük törzsi kötelékekben élt. Együttélésükön, kultúrájukon tehát a környezethez való alkalmazkodás, illetve annak megváltoztatása hagyott nyomot. Az etnikai összetartozás eredendő tényezője az ökoszisztéma a törzsi társadalmakban.

A Kontinentális-Európa lakosságának feltöltődése a prehistoria és a középkor hétköznapi története, több évezredes folyamat. Először a vaskorban, az Alpoktól északra – a *kelták* életvitelében – figyelhető meg a változás. A *kelták* csoportjai a Duna és a Rajna felső folyamszakaszainak mellékéről kiindulva vonultak be a későbbi Galliába és Hispániába, illetve Britanniába, Skóciába, Írországba, másrészt a Cseh- és a Kárpát-medencébe. Az i. e. 5. században már behatoltak a Pó-síkságra is, a róluik elnevezett *Lombardiába*, sőt délnek fordulva még Rómát is elfoglalták. A törzsek terjeszkedését a megélhetés gondolai ösztönözték. Egy részüket az éhség gyötörte, de előkelő nemzetségeik nem osztottak szegény rokonaik sorsában, kincsekre vágytak, rabolni akartak. Északi és keleti szomszédaikkal egy időben, ők is rátelepedtek Közép- és az Atlanti-Európa őslakóira. Akarva-akaratlan megváltoztatták a népesség etnikai összetételét. Maradványaik ma is sajátos tömböket alkotnak: *bretonok, írek, skótok, walesiek*.

Ráadásul a tőlük keletebbre lakó *germán* törzsek népvándorlásai hamarosan átalakították a civilizálatlan Európa térképét. Erre elsősorban Közép-Európában került sor. Jóllehet egyes hódításaikban mindössze 20 000–25 000 ember vett részt, hatásuk mégis megváltoztatta a gazdaságot és az etnikai összetételt.

Kirívó példa – a nyelvtörténeti és régészeti kutatások szerint – az a tény, hogy a *germánok* őseit az újkőkorban Északnyugat-Európában meghonosodott megalittemetkezések kivitelezőivel lehet azonosítani, továbbá azokkal az emberekkel, akik a „tölcsér-alakú” és a „fonaldíszes” kerámiát állítottak elő, illetve a „csatabárdos”-kultúrát

hátrahagyó népességhez tartoztak. Az i. e. 750 után törzsek hatalmas területet foglaltak el. Nyugaton (a Rajnától a *kelták* lakta területen Galliáig) találtak törzsek otthonra, majd római fennhatóság alatt éltek, mikor is megszállóik keveredtek a *keltákkal* és valamennyien a gyarmatosítókkal. A Rajnától keletre – a Visztulán túlig és északon Dél-Norvégiáig, Dél-Svédorszáig, nemkülönben Dániáig – germán törzsek lakták Közép-Európát. Déli határuk a Kárpátok íve, valamint az Alpok hegyláncolata volt. A *római* megszállás következményeit elsősorban a nyugati-germánok kultúrtörténetében kísérelhetjük nyomon. Az *ingweonok* (az Északi-tenger mellékén), az *istweonok* (a Rajnánál), a *herkmionok* (a belföldiek) kis falvakban és szórványokon laktak, mezőgazdaságukban a szántóföldi gabonatermesztés nagyobb szerepet játszott, mint északabbi rokonaiknál (akik nyílt mezőket szálltak meg, és elsősorban az állatok tartásával biztosították élelmszerbázisukat), de sehol sem érte el a tőlük nyugatabbra, a Rajna-völgyben és *Brabantban* stb. lakók teljesítményeit. Az utóbbiakat *rómaiak* szállták meg, gazdaságukban a megszállók szokásai számottevő változásokat idéztek elő. Újításokat vezettek be a gazdálkodásba: mediterrán gyümölcsöket kezdtek termesztetni, javították a konyhakerti növények összetételén, a szántóföldi kultúrák műveléstechnikáját (elsősorban a talajművelést) sok részletében hatékonyabbá tették. A széna vágására kaszát alkalmaztak stb. A középkori mezőgazdaság innovációit főként ők kezdeményezték. Termelékenyebbé tették a művelérendszereket a nyomásos gazdálkodás bevezetésével, ami arra utal, hogy fogyott a műveletlen parlag és a már kialakított kultúrtájon kellett gazdálkodniuk.

A *germán* törzsek mindannyian szántóföldeken gazdálkodtak, füves mezőket és lombos erdőket legeltettek. Elsősorban jószágokat tartottak. Ha újabb területet hódítottak meg maguknak, csordáikkal együtt vonultak. Nemsokára – kedvezőbb lehetőségeket remélve – továbbhajtották nyájaikat. De még a vándorok is megtelepedtek rövidebb-hosszabb időre útközben, felszántották a tisztásokat és betakarították a termést. A hódítók magukénak tekintették a hatalmi struktúrát, beköltöztek a földvárakba, elfoglalták a lakótornyokat és basáskodtak az őslakókkal. Sok helyütt kirabolták még a kereskedőlepeket is. Mindenütt visszavetették a civilizációt. „Sötét korszakot” töltöttek ki.

A törzsi társadalmakban ugyanis már létezett az *elit* (amely a középkori nemesség előzményeként szegregálta a társadalmat), rajtuk kívül – a *rómaiak* szóhasználatával élve – a *szabadok* széles rétege és a *fél-szabadok*, a lecsúszottak, meghódítottak, a *libertini*, illetve *laeti*, *lassi* csoportjai, akiknek kulcsfontosságú szerep jutott a még klánok szerint tagozódó társadalmakban. A harcok elit és a gazdálkodó zöm között helyezkedtek el a szabadok, úgy, hogy mindkettejük foglalkozását magukénak vallhatták. Voltak még a mondottakon kívül nagy számban rabszolgáik is (hadifoglyok, adósrabszolgák stb.). Ekkor még a nemzeti szervezete kötelei fogták szorosra az összetartozók rokonságát.

A *kelták* és a *germánok* rablóakciói egymás hatását erősítették. A *kelta gallok* már az i. e. 387-ben feldúlták Rómát. A galliai provinciákat pedig *germánok* támadták meg i. e. 113–101 között. *Aix-en-Provenceben* (*Aquae Sextiae*, i. e. 102-ben) és *Vercellae* mellett (101-ben) *Marius* verte szét a betolakodókat. A 2. század a Duna mellékén vívott háborúkkal telt el. A 4. században Britanniában megépítették a „szász part” sáncait és árkait (*litus Saxonicum*).

A háborúkat (a mondott okokon kívül) gerjesztették a sztyeppei népek támadásai is. A belső-ázsiai gyökerű *hunok* a *gótokat* túrták ki fészükéből. A *gótok* a 3. században a svédországi *Gotlandból* költöztek Lengyelországba, Nyugat-Ukrajnába és Erdélybe, majd a *hunok* szorították őket a Balkán-félszigetre. Valens római császár ellenállt, és

elesett a csatában. A *gótok* kifosztották az adriai partvidéket, betörték Itáliába, még Rómát is kirabolták, azután északnak fordultak, átkeltek az Alpokon és benyomultak Galliába. Aquitaniában ők alapították meg *Toulouse* városát (*Tolosa*). Néhány emberöltő múltán a *keleti gótok* betörték Erdélybe (*Dacia*), majd keresztüljutva a Magyar Alföldön, behatoltak a Dunántúlra (*Pannonia*), ahonnan Itáliába vonultak. Legyőzték a velük megütköző *római légiókat*, benyomultak Rómába, ahol a császári trónt Theodoric foglalta el. A megszállók azonban jóval kevesebben voltak az őslakóknál, néhány emberöltő alatt felolvadtak a bennszülöttek tömegében. Nyelvük sem maradt fenn. Asszimilálódtak.

Más *germán* törzsek is keletről tartottak nyugatra. A Baltikumból indultak el és jutottak el *Burgundiába* a későbbi névadók. Keletről jöttek a *frankok* is, a Rajna jobb partjáról nyomultak be Galliába, ahol mindent birtokukba vetek. A római idők után a *szászok*, az *angolok* és a *jütök* dániai, schleswigi szálláshelyükről Angliába hajóztak. Más *vikíng*ek az ezredfordulót megelőzően Normandiába, sőt innen idővel Szicíliaba jutottak. Az észak-európaiak Kelet-Európa vízi útjain haladva – a Baltikumon és Fehéroroszországon át – behatoltak *Ukrajnába*. Őket nevezték – a nekik hódolt – őslakók *varégok*nak. (Vörös hajuk miatt szláv szomszédjaik *rusz*, azaz 'vörös' névvel illették őket.) Összeköttetést teremtettek északi lakóövezetük, illetve Bizánc és az arab világ között. Ők voltak Bizánc első számú rabszolgaszállítói. A megszálló *vikíng* elit kereskedett. (A Kaszpi-tenger partján épült városokban vert pénzermék a Keleti-tenger mellékén is fizetőeszközök voltak.) A *germán* törzsfőnökök mindenütt királyságokat alapítottak. Az I. évezred elején a *normannok* unokatestvéreiktől elhódították Angliát.

A tengeri rablóknak nem ez volt az első sikeres vállalkozásuk a *kelta* szigeten. A *vikíng*ek mindenkit megelőztek. A romantikus történetírók vetekedtek a kora középkori krónikásokkal, és mondáikban halhatatlan hősöknek festették le őket.

Bár *Németország* középkori képződmény, történelmé a legújabb korig nem a nemzetállam, a birodalom (*das Reich*), hanem a hercegségek, királyságok töltik ki. Lakóinak regionalitása nyelvjárásaikban, gondolkodásukban, főként azonosságtudatukban és életmódjukban tükröződik. Ehhez a teljesítményhez gazdasági életük és társadalmi érintkezésük is hozzájárult. Dél-Európa hajóforgalommal oldotta meg problémáit, azon felül utakat is épített. Ugyanígy tettek az Atlanti-Európában, ahol még kanálisokat is ástak. Az Északi-tenger és az Alpok közötti Közép-Európa lakóinak nem maradt más választásuk, minthogy a poros utakon és a kerékagyat is elérő sárban – társzekerüket zötyögtetve – teremtettek összeköttetést. A lovaknak pihenniük kellett. Átlag harminc kilométerenként alakult ki egy piacozó kisváros, a környék parasztjainak központja. Az érintkezés egyre intenzívebbé vált.

A *nyugati-szláv* népek közös gyökereit jobbra csak az újkori tudományosság tárta fel, a kollektív emlékezet nem őrizte meg a népvándorlás kori emlékeket. Jelentősebb egységeik a *csehek* és a *morvák*, továbbá a *szlovének*. A csehek a 8. században alapították meg a „Nagy Morva Birodalom” néven – emlékeiben fennmaradt – államukat. A 9. században érkezett hozzájuk (rövid Balaton-melléki: *Zalavár* tartózkodás után) Szalonikiból két ortodox szerzetes: *Cirill* és *Metód*. A betűírást ők honosították meg. A betűket a *görög* abc nyomán alakították ki. A csehek ugyan felhagytak velük, de a *keleti-* és a *déli-szlávok* (a horvátok kivételével) mind megtartották. A Morva-birodalom a 10. században összeomlott, a centrum a mai Csehország területére toldott, 973-ban *Prágában* *katolikus* püspökséget alapítottak és *német* befolyás alá kerültek. Egész Kelet-Közép-Európa területére német nemesek és papok, valamint nagyszámú paraszt érkezett a 10–13. század között. Telekosoros jobbágyfalvakat alapítottak, a mezőgazdasági kultúra

java része *német* minták szerint alakult. A városok többségében a lakosság *német* és *zsidó* telepesekből verbuválódott. Német császáruk (IV. Károly) uralkodása alatt (1355–1378) a Moldva-parti város a birodalom fővárosa lett. A *németek* ellen felkelő *csehek* nemzeti tudata a *huszitizmus* tanaiban nyilvánult meg. A vallásháború egyben parasztháború is volt. Csehország élére 1526-ban egy Habsburg lépett, a birodalmi befolyás elsősorban erős katolizálásban nyilvánult meg és abban, hogy nagyszámú iparost telepítettek a Cseh- és a Morva-medencébe. Ezzel az újkor első századában megváltoztatták az ország gazdasági mérlegét. (Az ország iparának több mint háromnegyede a 19. század végén Csehországban működött.)

A *szlovákok* valószínűleg Dél-Lengyelországból szivárogtak be mai hazájukba, mely akkoriban a „magyar királyság” felségterülete volt, noha a *magyarok* bejövetele előtt itt élt már szláv lakosság (s talán itt működött a „Nagy-Morva Birodalom”). A *szlovákok* a középkorban és az újkorban valamelyest asszimilálódtak a *magyarokhoz*. Sok lett köztük kétnyelvű, és némely tehetősebb paraszt az újkorban még nemesi kiváltságokhoz is jutott. Az újkorban a *szlovákok* a Habsburg-monarchia alattvalói voltak. *Csehszlovákia* államképződményét az I. világháború utáni békediktátummal teremtették meg a nyugati nagyhatalmak. A *szlovákok* önálló államszervezetét pedig a hitleri Németország, majd a II. világháború után visszaállított Csehszlovákia felbomlásakor, 1938-ban hozták létre.

A *szlovákokkal* évszázadokon át együtt élő magyarok a sztyeppéről származnak. A Kárpát-medencét a 9–13. században népesítették be, noha jelentős területeken megosztották jelenlétüket *szlovák, román, német, horvát, szerb* és *ruszin* nyelven beszélőkkel. A 19. század végén a magyar királyság lakóinak csupán a fele volt magyar anyanyelvű.

A *magyar nomád pásztorokat* a *besenyők* szorították nyugatabbra Ukrajnában. A *nomádok* – ökoszisztémájuk miatt – kényszerültek „kalandozni”. A közép-európai kolostorokban talált feljegyzések szerint a civilizációk elitje félt tőlük. A kincsrablók ugyanabban az időben veszélyeztették a civilizált Európában a várak és a kolostorok lakóit, amikor a vikingek portyáztak. Az utóbbiak Dániából és Norvégiából, továbbá Dél-Svédországból érkeztek alacsony merülésű vitorlás hajókon – hátaslovaikkal együtt. Északnyugat-Európa nyílt partszakaszai védtelenek voltak, a kalózok a folyókön is behatolhattak a szárazföld belsejébe (így rabolták ki egyebek között *Rouan* városát). A *britek* skóciai ellenlábás *skót* törzsek ellen akartak szövetséget kötni az *angol-szászokkal*, de azok őket igázták le.

A lakótornyok, városkák, kolostorok voltak a legfőbb céljai a fosztogató törzsi rablóbandáknak. Az európai civilizáció harapófogóba került. Északnyugat-Európában a tengerjáró kalózok szabadították meg őket értékeiktől, a sztyeppével érintkező közép- és dél-európai országok civilizációs központjait pedig a nomád elit fosztogatta. Egészen más az értékelés, ha nacionalista történészek emlékeznek a múltra. A régészek úgy találták, hogy pompás látványt nyújtanak az „ősök”. A vikingekről azt állították, hogy valamennyien hősök. A nomád lótarató pásztorok harcosai úgyszintén így vélekedtek. Mondottak róluk ehhez hasonlókat, noha hőseik társadalmi háttéréről nem sokat tudtak, és ma sem sokat javult a helyzet. Gyanítható, hogy az emlékek zömét (ha egyáltalában maradtak fenn) nem tárták fel. A „honfoglalás kori magyarok” sírjaiban talált leletek jóformán csak öltözékek és fegyverzetek maradványai. A nomádok településmaradványainak hiányában főleg temetkezéseket tártak fel a régészek. Értékeléseikből kitűnik, hogy a felcíomázott tetteik valamennyien a régvolt dicsőség bizonyítékai számukra.

Az i. e. I. és i. sz. I. évezred „népvándorlás kora” zavaros, szinte áttekinthetetlen időszak a kontinens lakóinak történetében. A kusza összevisszaságból a mediterrán civilizációk emelkednek ki, majd a korszak végén a feudális királyságok. Az eseményeket döntően a vidéki lakosság életfeltételei határozták meg. A törzsi társadalmakban élő emberek túlnyomó többsége gazdálkodott. A kereskedelem és az ipar marginális szerepet játszott életvitelükben. A felhalmozott értékek tömege minimális volt és az elit háztartásában volt található, mert főleg rablásból eredt. A megtelepedett törzsek (vagy azok töredékei) összeolvadtak az őslakókkal, és egyáltalában nem fedezhető fel soraikban azon törekvés, hogy önállósodni akartak volna. Többnyire a közös összetartozás, az etnikai közösség tudatának ápolása hatotta át gondolkodásukat. Ezt a vonzódást a közigazgatás, illetve a politikai hatalomszervezet úgyszólván alig támasztotta alá.

Az Északi-tenger és az Alpok, másfelől a Rajna és az Elba közötti terület lakói északról vándoroltak be a bronz- és a vaskorban, tehát lakterületük övezete a – *germán* eredetű – *németek* legrégebb szállásterülete. Az északiak egy része a *kelta* Britanniába, más csoportjaik *Normandiába* költözött. Északkeleten a *poroszok*, délkeleten a *szlávok*, a Rajna-vidék, Hessen, Pfalz, Baden-Württemberg, Bajorország, Svájc, Ausztria stb. területén az ókori római kolonizátorok leszármazottai keveredtek velük. A túlnépesedett mediterrán városokból sok szegény ember települt át a provinciákba. Olykor családotul érkeztek a jövevények. Másrészt itt voltak a leszerelő katonák, akik a bennszülött nőkkel házasságra léptek. A demográfiai utánpótlás egymástól távol fakadt forrásokból táplálkozott és a hozamok növelték a provinciák laksűrűségét. Teltett körzetek képződtek. Helyi migrációk indultak el. Később más indítékokból táplálkozó folyamatok áradtak szét. Az Alpokban a népvándorlás és a korai középkorban *németek* (*alemannok*) és *szlávok* terjeszkedtek a *kelták* és más, korábban idetelepedett *szlávok* rovására, keleten (Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon, a Baltikumban) pedig a *Drang nach Osten* jegyében a középkorban és a korai újkorban folytatódott térhódításuk. A terjeszkedés városokat, iparvidékeket és lakatlan agrártájakat egyaránt érintett. Mindez arra látszik utalni, hogy a prehistoriától a modern időkig a túlnépesedés motiválta a közép-európai népiségtörténetet, nem számítva most a prehistorikus (Dél-Európát, Afrikát stb. érintő) vándorlásait.

Az egyes korszakokban azonban számottevő eltérések fedezhetők fel. A prehistoria alkonya, a római idők java része, a korai középkor és a földesurak által telepített birtokok parasztnak adtak otthont, amihez a középkorban a városok bányászlakói, kereskedői és kézműves mesteremberei járultak. Ezeknek az embereknek a javarésze nyelvszigetet alkotott és a legújabb korig megőrizte nyelvi karakterét.

A kontinens legrégebb civilizációs útvonalai folyók voltak, amelyek a tenger mellett alternatívát kínáltak az utazóknak. A folyócskák hozzá tartoztak a portyázó rablók által igénybe vett útvonalak érhálózatához. A Mediterrán-tenger és az Északi-tenger, továbbá a Balti- és a Fekete-tenger között vízi utak biztosították az összeköttetést. A későbbi Galliában a *Rhone – Saone* útvonalat építették meg a Szajna és a Rajna folyókat összekötve. Aztán 1666–1681 között kiásták a *Canal de Midit*. Ezáltal összeköttették az Atlanti-óceánt a Földközi-tengerrel. A mediterrán borszállítmányok rajta haladtak angliai céljuk felé – kikerülve a spanyol váموkat. A folyókat régebben is hasznosították. A *Garonne* hátán már a középkorban szállítottak angol gyapjút délre, mindenek előtt *Firenzebe*. Ekkor azonban át kellett rakniuk a bálákat. Nem ők próbálkoztak elsőként. Ugyanezt az útvonalat használták a rómaiak. *La Rochelle – Cahors – Nimes* ókori kikötővárosok, a kései utódok a 16. században *Toulouse* kékfestékeit vitték délre. (Ekkor még nem importáltak indigót, később az ázsiai festőnövény tette tönkre az

áru francia vízi szállítását.) A társadalom költözéseire, piacra járásához, egyáltalában: minden rendű és rangú érintkezéséhez ideális feltételeket kínált a táj. Franciaországban volt tengeri és édesvízi hajózás, vízi összeköttetés, azon felül jó minőségű úthálózat is megkönnyítette az emberek érintkezését. Az infrastruktúra nem az újkor vagy a középkor teljesítménye, eredendően a *kelták* műve. Hadiútnak is bevált. A *rómaiak* rövid időn belül (mintegy fél évszázad alatt) foglalták el Galliát. Ugyanez Hispaniában (ahol nem voltak vízi utak) kétszer annyi ideig tartott.

Franciaország környezet-átalakításainak történelmét lakóinak megszámlálhatatlan erőfeszítése tölti ki. Az újkorban sikerült a sokféle adottságú tájakra hálót borítani, összefogva a különböző régiókat. Ez a királyság, a monarchák műve. Az uralkodók két irányba terjeszkedve növelték hatalmukat. Egyrészt a folyók révén kötötték össze országuk tájait, és hogy e téren még eredményesebbek legyenek, a folyókat ástott csatornákkal kapcsolták össze – szállításra alkalmas – hálózattá. Másrészt tengerre szálltak, hogy más kontinenseken is hódítsanak. Ahová betették lábukat, a katonák után nyomban megjelentek a kereskedők, a földbirtokosok és minden rendű és rangú áru forgalmazója erőszakoskodott – körmönfont módszereket alkalmazott, hogy importáljon, illetve túladjon portékáján. A királyok megadóztatták hasznukon gyarapodó alattvalóikat. A közigazgatás működésének kezdete és vége az adószedés volt. Az újkori Franciaország egyrészt *királyoknak*, másrészt *kereskedőknek* köszönhette nemzeti nagyságát. Minden más előzmény csak előjátékként tartható számon, és főként azt bizonyítja, hogy a későbbi ország lakói megpróbálták úrrá lenni *ökológiai* feltételeiken.

A Római Birodalom – gazdasági, majd közigazgatási – összeomlása után a *germán* terjeszkedés átcsapott a Rajnától nyugatra húzódó területekre, Galliába. Egy új korszak a Frank Birodalom története (legalábbis a kezdeteket illetően) a „sötét középkor” demográfiai és politikai történetének lapjaira tartozik. Nagy Károly hódításaival megteremtette a német törzsek etnikai egységét, létrejött a *német nép*, melynek mintájára csak a 19. század második felében sikerült az egynyelvűeket egyesíteni. Egy tényezőn azonban soha, senki sem tudott változtatni. A nyelvi egység megteremtése természeti akadályba ütközött. A Frank Birodalmat kettéválasztotta a Rajna, mely egyben *francia*, illetve *német nyelvhatár* lett. Az i. sz. I. évezred végén a birodalmi rendszer – aktuális hatalmi körzetekben megjelölhető – hercegségekre és grófságokra bomlott, amelynek eredményeként elhalványult, majd meg is szűnt a mai Franciaország, illetve Belgium lakóinak német nyelvi befolyása, miközben a Rajnától keletre regionális hatalmi és etnikai szervezetek alakultak ki. Ebben az összevisszaságban a katolicizmus intézményei képviselték a nemzetköziséget. Ugyanők biztosították az uralkodó ideológiát és a kultúrát. Az összeköttetés kulturális hídjait papok építették. A gazdasági kapcsolatokat azonban a városok lakói bonyolították le. A nemesek, a polgárok és a parasztok megosztott világa őrizte a hagyományokat és meghatározta a szellemi, politikai életet. Hatalmas, többnyire nyugodt, ám reakciós tenger, amelyben a jövő apró zátonyait kalmár-korallok építették. Sokan *zsidó* származásúak voltak az áruforgalmat lebonyolító városlakók közül és vallási közösségekbe tömörültek. A gettók lakói (noha a szegregáció gyakorta csökkenteni akarta befolyásukat) egészen a modern időkig megőrizték különállásukat. A pénz érdekhálózatát a földtől függő parasztok és nemesek nem értették. Rendszerint csak gyűlölködtek. A középkori mozgalmaktól egyenes út vezetett a *holocaust* borzalmas tragédiáig.

A *németek* nyelvi és politikai egysége főként az újkor birodalmi szerveződésének eredménye. Territoriálisan jól különválasztható tömb az *alemannoké*, melyet a római időkben lehet már észlelni (260-ban jelennek meg a *Fekete-erdőben*). *Baden-*

Württemberg területén túl benyomultak az Alpokba, meghódították Bajorországot és Ausztriát, illetve a Bodeni-tó vidékén túl a mai svájci kantonokat. Sok helyütt *szlávok*ra, másutt főleg *kelták*ra telepedtek rá. A bevándorlók nyelvileg mindenkit asszimiláltak. A *sváb* területen zajlottak a középkori dinasztikus háborúskodások, miközben a városok megerősödtek. Ebből az ide-oda mozgásból emelkedett ki a *reformáció*, mely elsősorban Svájcban és a déli német népterületeken terjedt el. A reformáció vallási, ideológiai, politikai és kulturális mozgalom kezdettől fogva. A parasztháború által megmozgatott lakosság körében hódított, messze túl a német nyelvterületen, pl. a magyar falvakban is. A németekre jellemző, hogy a középkorban és az újkorban szomszédai népterületén – bevándorlókként – jelentek meg és csak ritkán asszimilálódó kolóniákat alakítottak ki.

A *németek* története alkalmasint akkor kezdődik, amikor leigázták a *keltákat*. Erre azonban Közép-Európában nem került mindenütt sor. A *germánok* terjeszkedésének nyugati határa a Rajna, mely az Alpoktól az Északi-tengerig elválasztja Közép-Európát Nyugat-Európától. A távolságok és a hidak sok ezer évesek. A Rajna például *kelta* folyónév, és 'áramlat'-ot jelent. Az összeköttetést utak biztosítják (*Strassburg*). A *germánok* (a *rómaiaktól* nevet kapott) városa, *Köln* a *római* időkben az egyik fontos *római provincia* központjává terebélyesedett. (Colonia Claudia Ara Agrippinensis, a név az itt született Julia Agrippina császárnő nevét idézi, franciául *Cologne*, már a kortársak nyelvhasználatában is Colonia.) Kétezer évvel ezelőtt itt volt a *Birodalom* második legnagyobb városa. Gazdasági szerepéből adódó jelentőségét (a középkorban tengeri kikötő, mert csak kis vízkiszorítású hajók voltak) később sem veszítette el. Bár a 6. század után *frank* befolyás alá került, gazdasági jelentőségét mégsem veszítette el. A hatalmi központ nemsokára *Aachen* lett. A nevezetes folyó délen szűk völgyben kanyarog, Közép-Európa dél-észak irányú kereskedelmének jelentős részét századokon át itt bonyolítják le. Például boroshordókat szállítottak. A bor az ókor óta jelentős kereskedelmi cikk. A folyó partját is kiterjedt szőlőskertek övezik, ám északon mocsaras vidék, sőt érc- és szénvagyon rejtő kis dombok hullámzanak, ahol a középkor második fele óta bánya- és iparvidék bontakozott ki, mindmáig kölcsönözte számára a közép-európai ipar gazdasági vezető szerepét. Alkalmasint éppen fekvése biztosította számára fennmaradásának energiáit: hegyvidékek és síkság találkozásánál épült. A Rajna-völgy ideális kereskedelmi övezet. Ahol nincs szőlő, ott isszák a bort. A középkorban talán az angolok voltak a legnagyobb borfogyasztók.

A rajnai sávtól keletebbre (az ókorban) *frank* törzsek éltek (*száliak*, *rimániak*, *hesseniek*). A *frankok* egyrészt a Rajna-mellékén, másrészt északi irányban terjeszkedtek. Lakóterületük az Északi-tenger, a Cseh-erdő és a Jura-hegység közötti táj, melyet a Majna oszt ketté. A *száliak* az Északi-tengerig nyomultak előre a 4. században, miáltal megvonták a *flamand* településterület határát a mai Belgiumban és elfoglalták a mostani Hollandia északnyugati részét. Az I. évezred második felében kiterjesztették hatalmukat a Rajnától nyugatra eső területekre, majd ebben a megnagyobbított körzetben birodalmat alapítottak, anélkül, hogy Nyugaton nyelvileg is asszimilálták volna a helyi lakosságot. A Frank Birodalom volt az első hatalmi intézmény, mely egyesítette a *német* törzseket. A törzsek élén hercegek (*duces*) álltak, akiknek érdeke a hatalmi decentralizáció volt. Az államszervezet éppen ezért kezdettől fogva nem változtatott lényegesen a németek regionalitásán. Ez az állapot később is megmaradt. (*Frankonia* különféle okok miatt nevezetessé vált városok vonzáskörzetéből áll: a Rajna mellett *Düsseldorf*, *Köln*, *Bonn*, *Koblenz*, *Mainz*, *Speyer*, *Worms*, nem messze *Aachen*, *Trier* stb.). Az itteni tájak már a római időkben is jól prosperáló mezőgazdaságról, folyami kereskedésükről és

városaikról voltak nevezetesek. Ekkor alapozták meg középkori gazdagságukat. A gazdaság változatosságához a közigazgatás és a politika rendszereinek sokfélesége társult.

A Rajna-vidék mintegy reprezentálja Németország egészét. Kisebb államok határai között rendeződtek az emberek, akiknek identitástudata mindössze lokális, nemzeti-
vé csak különös körülmények között tágul nagy sokára, a *birodalom* állampolgáiraiként csak az újkor nacionalista mozgalmi nyomán vallották meg etnikai egységüket. A németországi tudományban a tájtörténelem és tájkultúra diszciplínája lett az uralkodó (*Heimatkunde*) stúdium, amelynek rendező elveit mindmáig nem helyettesítették más megfontolásokkal.

Az Alpok felé haladva Baden-Württemberg *sváb* lakossága alkot egy önálló körzetet a Rajna és a Duna felső folyása között. (Az *északi germánok* közül való *alemannok* az i. sz. 260-ban érték el a Fekete-erdőt. Itt és az Alpokban *kelta* törzsekre telepedtek rá. Egy részük a mai Baden-Württembergot tekinti hazájának. A középkorban azonban a *sváboktól* lakott táj még jóval nagyobb volt. A Fekete-erdő, Elszász, a Bodeni-tó melléke egységet alkotott az *olaszok* nyelvterületéig, másrészt keleti irányban Augsburgig terjedt. Itt már más etnikai közegek állta útjukat. Az *alemannok* Dél- és a Délkelet-Alpok hegyi tájain *szlávokat* asszimiláltak.

Lakóterületük északnyugati részének mezőgazdasági adottságai helyenként kifejezetten jók, a gazdálkodás bőséges hozamokkal kecsegtet, a demográfiai többletek ellenére a vidék sűrű városhálózatot tart el szöveteiben. Ez a sűrűn lakott terület évszázadok óta forrásvidéke a kivándorló, költözőknek. Másrészt az itteniek szociális feszültségei okozták *Luther Márton* tanításainak széles körű terjedését, továbbá a parasztháború és néhány emberöltő múltán a harmincéves háború öldökléseit. A lakosság 450 ezerről 166 ezerre csökkent, de a 18. században ismét a túlnépesedés jelei mutatkoztak – hátrányos következményeikkel egyetemben.

Egészen más feltételeket biztosítanak az Alpok hegyvonulatai. A Jura és a Fekete-erdő közötti táj kínálja a megélhetés legbiztonságosabb lakókörnyezetét, amely azonban tagoltsága miatt a helyi lakosságot közigazgatásilag és kulturálisan feldarabolja. A forgalom és az érintkezés a völgyekben zajlik. A prehistoria óta ennek számtalan példáját ismerjük. A tájtörténet a 3. században kezdődött, amikor *alemannok* költöztek ide északról. Délebbre is jutott belőlük. Jószerével hasonló ökológiai feltételek között élnek a *bajorok*. Az északról bevándorlók a 8. században katolizáltak, az egyház intézményei ugródeszákát képezték Dél és Kelet tájaira. Innen érkezett a *magyarokat* keresztelő papok zöme is. Az *alemannok* önálló királysága többször megingott, ám egyik fő komponense a katolicizmus, és leghatékonyabb vallási tartomány helyzete sosem vált nélkülözhetővé a németajkú világban. (Még Bismarck *Kulturkampfsja* sem tudta megingatni a katolikus egyházat.) Az Alpok hegyei ásványi kincseket rejtenek, s jóllehet a növénytermesztőknek mostoha feltételekkel kell számolniuk, de a hegyoldalak füves legelői alkalmasak arra, hogy ott szarvasmarhák hasznosítsák a természetes takarmányokat, és ezáltal a tejgazdaságot. A gazdálkodás terén soha nem sikerült a súlypontot az állattartásról a növénytermesztésre áttolni. A vajat és a sajtot eladták a városokban. A hegyek jószerével konzerválták az elszigeteltséget. Tudatuk provinciális, katolicizmusuk tartja össze őket kulturálisan.

Ausztria a korai középkorban szintúgy katolikus lett. Alsó- és Felső-Ausztria körzeteit hagyományosan országrésznek tekintették, idővel a *Habsburg-birodalom* alkotóelemének, de nem így a hegyvidék (*Voralberg, Tirol, Stájerország, Karinthia* tájait), amelyeknek tanyasi parasztjai elsősorban tartományi öntudatukat ápolták. (Voralbergben földesurak sem voltak, a közgondolkodás csaknem függetlenítette az ittenieket

a többi osztrák „alattvaló”-tól.) Az egyes tartományok lakói a *Habsburg-császárság* keretei között is megőrizték lokális tudatukat és annak számtalan – a szokásokban és a környezeti kultúrában – felismerhető megnyilatkozását. A megosztottság legkirívóbb példája: Salzburg (illetve *Salzkammergut*, egyben jelezve nevével a kincstár adószedő privilégiumát). Ez a tartomány történetesen a legújabb korig a hercegek körzete maradt, közigazgatásilag is többé-kevésbé független a többi osztrák tartománytól. A *császárság* a nagyhatalom látszatát akarta kelteni, de Ausztria államigazgatási keretei az újkorban meglehetősen lazának bizonyultak. Az Ibériai-félszigeten, Hollandiában és Itáliában is érdekelt – ingatag képződmény. A *Habsburg-birodalom* a 16. század óta nem tudta a „királyi Magyarország” és a „Cseh Királyság” viszonylagosan érvényesített autonómiáját megszüntetni, felszámolni az újkori nacionalizmus többi tüzfészkeivel egyetemben. (A 19. században előbb itáliai hűbértartományait veszítette el, majd – Lengyelország felosztását követően – a neki jutott Dél-Lengyelországot és Csehországot láncolta magához, továbbá a Magyar Királysággal új államszerződést, a *magyarok*kal perszonáluniót alakított ki. Itt mindenki arról ábrándozott, hogy visszaszerezheti középkori hatalmi nagyságát. A vidék népe (ők voltak döntő fölényben) a saját nyelvét beszélte. A nemesi elit lustán terpeszkedett a parasztokon. A közigazgatás sem korszerűsödött. Még a hivatali nyelv is a 19. századig középkori emlék maradt, *latinul* fogalmazták a hivatali aktákat. A *nemzetállam* ismérvei még a Bécs központú államigazgatás erőfeszítései ellenére sem erősödtek meg a legújabb korban sem, a tartományi kormányok és azok intézményei ma is ható tényezők.

Az *alemannok* Svájc, Ausztria egy részének – már *szlávok* lakta – területeit szállták meg és az ezredfordulóig asszimilálták az „őslakó”-kat.

Svájcban – keleten és délen – szintén szlávok állták az *alemannok* útját, majd az északi megszállók a népvándorlás kori sztyepp törzseibe ütköztek. Legfőképpen a *magyarok* nemzetségei (a romantikus magyar történetírók kifejezésével élve: a *kalandozók*) pusztították a középkori civilizáció eddig felhalmozott értékeit.

Mindamellet az *alemannok* belakták Svájcot. Azonban az *őslakosság* rezervátumai megmaradtak. Délen *retoromán* közösségek bizonyítják a latinokkal rokonyelvűek folytonosságát, nyugaton a francia parasztokra németek telepedtek rá a középkorban, főként a *Rhone* völgyben, ahol az intenzív szőlőkultúrát nekik, illetve az őket telepítő földesuraknak köszönhetjük.

Az *Alpok* hegláncaitól szabdalt táj hágói, szorosai és völgyei meghatározták, hol koncentrálódhatnak a kereskedőtelepek, mert pihenőket kellett közbeiktatniuk a karavánoknak a szállítványok útjában. A hegyvidék politikailag különféle királyságok és a német-római császárság fennhatósága alá tartozott. A Habsburg família (*thurgau*i területet tartva hatalmában) igyekezett terjeszkedni, de ellenállásba ütközött. Az ellenőrzéstől sikerült három városnak függetlennedni a 13. század utolsó évtizedében. Az igát Isten háta mögötti erdővidékek lakói akarták lerázni. Három kanton (*Schwyz*, *Uri* és *Unterwalden*) összefogott, hogy megszabaduljon a hercegség hatalmától. Nemsokára, 1315-ben a parasztok megvédték fatornyos hazájuk függetlenségét. Valójában a kulisszák mögött különféle – alkalmilag szövetséges – városok küzdöttek egymással a hatalomért. A harcokban egyfelől a parasztok, másfelől a patríciusok és a céhek szövetkeztek egymással. Végül városok csatlakoztak a erdők és legelők lakóinak érdekvédelem érdekében. Ezzel eldöntötték a háború további kimenetelét. A kantonális rendszer a 16. században vált teljes értékű szervezetté. A városközpontú parasztkörzetek szövetsége (az *Eidgenossenschaft*) egyedülálló közigazgatási-hatalmi hálót hozott létre, szegény parasztlégényekből szervezett zsoldoshadseregei (pl. a pápai állam *Svájci*

gárdájaként) Közép-Európa-szerte irigyelt hatalmi tényezőt képviseltek. A közös pénzhasználat (a világ piszkos pénzeinek banki forgalmát ők biztosítják!) és a katonásdi kölcsönzi a *svájci* identitást, egyébként mindenki a *kantonális* hovatartozásának odaadó híve. (A semleges országban mindenki büszke katonára ma is!) Az urbanizáció egykoron új rendszert: lokális, sőt provinciális érdekszervezeteket tömörített. Ezenközben a német nyelvű körzetek lakói elkeseredett harcukat vívták. Ők voltak a szegényebbek. A francia nyelvűek csatlakoztak legkésőbb a szervezethez. A városlakók élére álltak a változásoknak, miáltal a *reformáció* élharcosai lettek, amivel – akarva-akaratlan – egyre nagyobb befolyásra tettek szert a kulturális-tudományos haladás terén. A politikai szervezet hatékonyabbnak bizonyult a nyelvi-etnikai tényezőknél. Svájc jó példája a társadalmi intézmények, illetve a kultúra szerveződésének egybeesésére. Noha a határok néhol elmosódtak, sőt néhol ősrégi állapotukban konzerválódtak. A lakosság tudatában a lakókörzeti hovatartozás ma is jóval erősebb az állampolgársággal helyettesíthető nemzeti öntudatnál, sőt ez utóbbi gyakorlatilag nem is létezik. A népesség háromnegyed része némettel rokon nyelvjárásokat beszél. Erős dialektusbeli eltérés érzékelhető ráadásul a nyugati kantonok francia nyelve, illetve a szomszédos francia lakosság nyelvhasználatára között. A déli *retoromán*, illetve az *olasz* között szintén jókora a különbség. Az utóbbiak az alpesi ország lakosságának mintegy 5%-át teszik ki.

Másrészt a középkor óta a vidék népe legfőbb energiáit arra használták, hogy visszazorítsák természeti környezetük agresszív támadásait. Ahány völgyecske, annyi hegyoldal, mind külön világ, a parasztok másképpen épített házakban laknak, mert a felfogadható építőmesterek tudása mégiscsak korlátolt, azon felül másként öltözködnék ünnepeiken (követik a kantonális központok ízlést diktáló városi népeit), ráadásul gazdálkodásuk a környezetükkel kötött alkuk emlékeit őrzi.

Az Alpok nyúlványai és a Ligur-tenger közötti sávban *piemonti* és *savoyai* a népesség. Eredetileg Torino volt a központjuk, de a 19. század múltán mindinkább Genova (tengeri kikötője miatt) lett a centrum. A kereskedelmi kapitalizmus maga alá rendelte valamennyiüket. Egyszersmind a feudális kiskirályok világa is múltófélben volt. Ez egyben az olaszosodást idézte elő. Korábban a *francia* befolyás volt (legalábbis az elitben) a meghatározó (még korábban a *spanyol*), ám mindez nem érintette a parasztokat. Dialektusokat beszéltek: az *Aosta*- illetve a *Ticino*-völgy-beliek. A vidék a parasztok kultúráját konzerválta, egyrészt a városok viszonylagos hiánya miatt, másrészt, mert a 16. század óta mind nagyobb területeket hódított meg egy új mezőgazdaság, melyet a rizstermesztésre alapoztak. A *piemontiak* és *savoyaiak* szűkösen termelt gabonájukat cserélték fel a *rizi-bizivel*. A rizsfölösleget exportálták. Az élelmiszerekkel jobban ellátott közép-európai *német* parasztok asztalán a rizses kása édes *desszert*ként vált divatosá az újkor elején. A divatváltozás egyre több pénzhez juttatta az exportőröket, akik – honfitársaikhoz mérten – összehasonlíthatatlanul gyorsabban növelhették (az építkezésekben, lakberendezésekben és az ünnepi viseletben szembeötlő) fogyasztási kultúrájukat.

A Milano központú Lombardia elfoglalja a Pó völgyének nagy részét. A *lombardok* germánok, akik a *római* idők után (568-ban) telepedtek itt le. A középkor óta hercegség lett hazájuk, majd (váltakozva) *spanyol*, *francia* és *osztrák* uralom alatt, mígnem végül (1861 után) *olasz* fennhatóság alá kerültek. Nyelvjárásuk sok vitára adott okot, vannak olyan nyelvészek is, akik szerint a *lombard nyelv* a legrégebb *italiai nyelvjárás*.

Az Alpok nyúlványain laknak (a 7. század óta) a *szlovének*, akik a legnyugatibb szláv népcsoportot alkotják. Alkalmasint korábban kiterjedtebb övezetet mondhattak magukénak, de Svájcban, Ausztriában és a magyarországi Dunántúlon (az egykori Pan-

nóniában) asszimilálódtak a középkorban. Szlovénia története a *német, osztrák, olasz, jugoszláv* (valójában *szerb*) fennhatóság szakaszai által osztható – 1991-beli önállósodásáig. Hagyományos kultúrájuk az *osztrákokéhoz* áll közel. A *szlovének* hagyományos kultúráján elsősorban Karinthia kultúrájának hatása érzékelhető.

A Rajna alsó és középső folyásának kikötővárosaihoz hasonlóan a meredek partszakaszok között rohanó folyó mentén településeket alapítottak, amelyek mindenkor ugródeszkat jelentettek a prehistorikus Svájc és Gallia lakói számára a szomszédos Germániába (a későbbi *Schaffhausen, Konstanz* jó példa). Bár a rómaiak a folyót határnak tekintették, de a birodalom érdekeit szem előtt tartva áthidalták, mert ők nem ismerték el a német földön őrzött falat.

Az Alpok hegyvonulatai bonyolultabb kultúrhistoriai kapcsolatok magyarázatát kívánják meg. Svájc útvonalai transzkontinentális kapcsolatokat biztosítottak a prehistoria óta, de mindjárt hozzá kell tennem, hogy az elvetett magvak termését nem a parasztok aratták le. A kapcsolatok mindig is az áruforgalom érdekében tartósodtak. A hasznot a városok fölőzték le. Szerencsére a városok agglomerációs körébe eljutott egy és más az innovációk közül, így a parasztok is élvezték az értékcsera áldásait.

35.1.8.4. Az Atlanti-Európa

Az i. e. 6. és az i. sz. 6. század között a *kelták* teremtették meg Nyugat-Európa legnagyobb etnikai tömbjét, jóllehet emellett Közép-Európában is nagy területeket tekintettek (Hollandiától Csehorszáig és Magyarorszáig) otthonuknak. A nyugatiakat *rómaiak* hódították meg, ennek következtében nyelvük és kultúrájuk jelentősen átalakult. Az elkülönülés eredendően egy új ökoszisztéma következménye volt. A termőföld kettős tulajdonlásának rendje a Rajna és a Szajna között elterülő tájakon változtatta meg a gazdaságot. A közbirtoklás a világon mindenütt ismert rendjébe illesztették az örökíthetően tulajdonolt szántó- és kertgazdaság földdarabjait, a jobbágybirtok új életminőségének tárgyi tartozékát. Bár a lényegét tekintve egy új tulajdonrendszer jött létre, de a képződmény szűknek bizonyult, népessége terjeszkedett és a rendszer a peremvidékeken másként valósult meg, mint a centrumban. Helyi eltéréseket nem számíva, egészében véve Franciaországban alakult át legszembeötlőbben a hűbériség. A folyamat együtt járt a királyság legitimitációjával. Az *Ile-de-France* népét a 12. század második felében hódította meg a tulajdon és a hatalom újszerű rendje. A 14. századra (*Bretagne, Aquitania* és *Provence* területe kivételével) megvalósult a feudális Franciaország. Az ökoszisztéma azonban sok helyütt megváltoztathatatlanul őrizte régi vonásait. Még a mondott területen belül később is számottevők a különbségek: Észak- és Dél-Franciaország két világ. Délen megőrizték a mediterrán ókor emlékét, északon az újkorban is fenntartották a középkori feudális gazdálkodás kereteit.

Az Atlanti-Európa aligha mondható egységes tömbnek. Franciaországon kívül a *spanyolok* és a *portugálok* helyi kulturái és hatalmi berendezkedései megőrizték sajátos arculatukat. Mindamellet a nyugat-európaiak olyan, a világ sorsát befolyásoló kulturális képződményt alakítottak ki, hogy a szakirodalomban újabban nem a *germán-római* együttélést tekintik a korai középkor gazdasági alapvetésének, hanem a *kelta* törzsekét. Ennél alkalmasint fontosabb, hogy az európaiak új életminősége a törzsi társadalom és a civilizáció konfliktusából keletkezett.

A *római* megszállás mélyreható változásokat eredményezett. A nyersanyagforrások kiaknázása, a kereskedelmi szállítások és a mezőgazdaság új rendje alakult ki. A

gazdaság – mediterrán eredetű – újítások révén és a terület nagyobb laksűrűsége folytán intenzívebbé vált. A Dél kiszolgált katonákat és szegény sorsú római polgárokat segített hozzá a provinciában földbirtokhoz. (A kivándorló proletárok a provinciákban keresték megélhetésüket.) Az obsitosok bennszülött lányokkal léptek házasságra. Ezáltal a népesség etnikai keveredése elkerülhetetlen következmény lett – kivált a Rajna-vidék városaiban. Átalakult a – mind sűrűbben lakott – táj népességének szerkezete, miközben továbbra is ők alkották a közép-európai kereszténység fundamentumát. A korai középkorban és a középkorban, amikor a társadalom rétegzett, hűbéri tömeggé vált, számukra a legfőbb összekötő kapocs a vallás és a nyelv lett. Az eddigi ellenfél elfogyott: az erdő és a mocsár kisebb lett, de a meredek hegyoldal művelhetetlen maradt. Mindezekkel szemben új ellenlábás támadt – a kapzsi és erőszakos földesúr. A parasztnép osztozott egymás sorsában és egy nyelven beszélt.

Szövevényes história. Döntő tényező a törzsek (vagy azok egy részének) vándorlása és hódítása. Az egész kontinenst elborította ez a történet. Legtovább Délkelet-Európában tartott ki az ökoszisztéma, a vándorlás és hódításnak tűnő alkalmazkodásnak kezdetleges hármassága.

Az európai népvándorlás korban aligha kell feltételezni teljes törzsek áttelepedését, egy-egy rétegükkel azonban bizonyosan kell gondolni, továbbá azzal, hogy új lakóhelyük környezetében a hódítók nevével illették hamarosan az általuk elfoglalt területek összlakosságát. Az etnikai asszimiláció feltartóztathatatlan folyamat minden korszakban, amely felgyorsult a középkorban és néhol az újkorban. A régebbiekről az ókori stb. geográfusok feljegyzései gazdag példatárral szolgálnak korunk filológusainak. A névhasználat elsősorban politikai fennhatóságot jelentett, de különféle okok következtében elkezdődött a két etnikum közötti érintkezés, amelynek eredményeként új szervezetek alakultak. A nyelvek történetét rekonstruáló szakemberek a „jövevényszavak” és a helynevek tükrében próbálják az etnikai együttélés részleteit kikövetkeztetni.

A folyamat társadalmilag és politikailag meglehetősen rétegzett volt. Döntő szerepet játszottak például a római időkben azok a (törzsi elithez tartozó) germánok, akiket a hódítók zsoldosokként (*foederati*) alkalmaztak.

A bevándorlók a római idők óta olyan góccokból származtak, ahol a vidék mostoha életfeltételeivel kikényszeríti a távozást. A legfontosabb körzet Dánia és Dél-Norvégia. Ezekben a területeken végül is több mint kétezer éve kiszáradt a jégkorszak tengerfeneke, azóta csak a fövény őrzi az óceán emlékét. Dánia füves síksága a *memento*, másrészt Dél-Norvégia terméketlen talaja lett a vikingek bölcsője. A Német-síkság tavakkal és patakokkal tagolt tája sem bizonyult gazdagabb élőhelynek, délről mégis sokan települtek a facsoportokkal tarkított mezők és szittyós réteg úgyszólván terméketlen övezetébe. Gazdaságuk alapja az állattartás volt. A Német-síkság szegényes életfeltételeket biztosított, a területet napjainkig elmaradott agrártájként hasznosítják. Az eltartóképesség mindig korlátozott maradt. Az angol-szászok, a normannok, a varégek mind innen származnak.

A mai Franciaország tájain többféle ökoszisztéma biztosította a megélhetést. A délfraancia megyék lakói megőrizték a mediterrán gazdálkodás örökségét. Északabbra viszont új körzetek alakultak ki. A folyamatot megkésve követték a nyelvi érintkezés szabályai. Bár a mai ország területére kiterjedő hatalmi, közigazgatási szervezet jött létre az újkorban, még a 19. század derekán is jelentős eltérések voltak a nyelvjárások között. Egy délfraancia paraszt fel sem fogta, mit mond egy északi. (A párizsi taxisofőr dialektusát jó, ha megértik honfitársai.) A francia nyelvterületen egyrészt déli, *provanszi*, másrészt az északi dialektusokat lehet megkülönböztetni egymástól. A két terület közötti határ *Gironde*-tól a

Francia-középhegység északi széléig, Lyon városáig húzódik. Északon a *normand, anglo-normand, picard, vallon, champenois, lorrain, bourguignon* nyelvjárásokra osztják a területet, melybe betagozódik a Párizsi-medence nyelvjárása is (a *francien*). Az utóbbiból alakult ki a francia köznyelv. A kezdetek a 10. század végére nyúlnak vissza, s a penetráció nagyobb lendületet kapott a 13. században, ebből lett az „úri, művelt beszéd”. A 16. században a jogi peres ügyek szövegeit – I. Ferenc 1539. évi rendelete nyomán – *latin* helyett *francien* nyelven kellett megfogalmazni. *Richelieu* 1634-ben – többek között – azért alapította meg az *Academie*-t, hogy nyelvtant és szótárt készítsenek, amelyeknek használatáról remélték a dialektusok eltűnését. A francia forradalom alatt a nemzet és a szabadság rangjára akarták emelni a francia nyelvet. Ez volt a „felvilágosultak” törekvése, de jószerevével csak az írni-olvasni tudó „jobb embereket” befolyásolta, azon felül, hogy – akadémikus szempontok szerint – konzerválta továbbá Amerikában a francia területek bevándorlóinak nyelvhasználatát. A 19. század írásbelisége (főleg a sajtó és az elemi oktatás) döntő fordulattal változtatott az élő nyelv használatán – a nyelvjárások rovására. A francia–porosz háborúban (1870) elszenvedett vereséget a *francia* nacionalista propaganda igyekezett a maga igazolására hasznosítani, azt terjesztvén, hogy a *frank* birodalom igazi alapítói *gallok* voltak, és művükön csak rontottak a *germán* barbárok. A propagandaszükségletek érveivel feltöltött „történelmi tudat” mindmáig áthatja a közgondolkodást. A *nacionalista centralizáció* ugyanakkor hadat üzent a *regionalizmus*nak is. (Ebben az időben Angliában a királyi udvar francia (*normann*) nyelvhasználatának hagyományait igyekeztek kitörölni az emlékezetből.) A Rajna ősi nyelvhatára fennmaradt. Végül a *német* és a *francia* nacionalizmus konfliktusai a 20. század második felében kezdtek a múltba süppedni.

Párizs és az Ile de France mellett *Burgundia* játszott megkülönböztetett szerepet Franciaország történetében. Lakói a Balti-tenger mellékéről (*Bornholm*-szigete) vándoroltak be, középkori országukat *Burgundholmnak* nevezték. Először a Visztula mellékén akartak megtelepedni, de gepidákba ütköztek, akik nyugatabbra nyomták őket. Végül a *rómaiak* akadályozták meg terjeszkedésüket. Ezért a *Saone* és a *Rhone* medencéje, valamint a Rajna nyugati partvidéke lett településterületük a Földközi-tengerig. Királyságuk alakult, mely a középkoron át virágzott. A 16. század óta azonban betagozódott az egyre egységesebbé váló Franciaországba. A terület mezőgazdasági adottságai jók, sűrű a kisvárosainak hálójája, vagyis évszázadok óta van jól működő piaci mechanizmusa *Burgundiának*. A Dél és Észak közötti transzkontinentális forgalom (mindenekelőtt a Rhone és a Saone völgyében) volt talán a legdöntőbb tényezője a kulturális kiegyenlítő-désnek, amelyet elősegített az a körülmény, hogy királyaik törvényileg nem tiltották *Burgundia* lakosságának exogámiáját, házasodását a szomszédos országok népeivel. *Burgundia* a középkorban önálló ország lett, lakosságának kulturális teljesítményei mértékrendszert alakítottak ki más európai lakosok számára. A katolikus egyház (elsősorban a ciszterciák) megsokszorozták a kulturális teljesítményeket. Az építészet, a zene stb. területén mintát mutattak Nyugat- és Közép-Európa lakói számára.

Burgundia lakói összeköttetést teremtettek Dél és Észak között. A civilizációs kapcsolatok növelték Savoya territoriális szerepét is (középkori, illetve újkori királysága olykor még az európai politikai életben is meghatározó szerepet játszott.) A kereskedelem adottságain túlmenően, az itteni mezőgazdaság teljesítményei is elégséges alapot biztosítottak a lakosság felemelkedésének. Az átlagosnál jobban hasznosítható volt a javak szállításának infrastruktúrája is. A hegyes-völgyes tájon kanálisokat ástak, és az árut hajókon szállították.

Akkoriban a folyami áruszállítás bárkáit (egész Európában) lovakkal vontatták. Ahol belföldi áruforgalom alakult ki (így Franciaországban, Angliában), kanálisokat ástak. Ezeket ma is használják. Olesőbbak az autópályáknál. A jószágokat megfeszítő munkájuktól edzett férfiak hajtották, sőt egyes (szikláktól tagolt) partszakaszokon maguknak az embereknek kellett átvenni az igavonó barmok szerepét. Bár nem voltak sokan (néhány ezer markos fickó), lovaik sem voltak alkalmasak más munkára. Foglalkozásuk speciális csoporttá formálta az embereket és az állatokat egyaránt. A vontatóló az Atlanti-Európában tenyésztett fajta. Ennek a jószágnak az egyedreit más célra nem használták. Az embereket sem. A mesterség öröklődött. A tisztos ipar más szegény embereket is eltartott a lovakkal rendelkező fuvarosokon kívül. A kikötőkben rakodómunkások, hordárok, teherhordók és más – alantasnak tartott – népség szolgálta ki a szállítmányok forgalmát. Ez a tengeri kikötőkben is így volt mindenütt Európában, de az utóbbiak tömege sokszorosa volt a kikötővárosokban a folyamok lóhajtó fuvarosainak. (Az édesvízi forgalom áru fuvarozását néhány ezer ember és nem sokkal több ló szolgálta ki. Teljesítményüket lóerőben mérve ma néhány tucatnyi teherautó vontató kapacitásával kell számolni.)

Az Atlanti-Európa áruforgalmi rendszerének azonban volt egy eredendő hibája. A folyók többsége ugyanis észak–dél irányba haladt, hegyek szakították meg útját. A vízi szállítás helyenként meghiúsult. Fuvarosokat kellett fogadni, átrakodni a szállítmányokat. Málhás karavánok, terhelt szekerek kapaszkodtak a meredek hegyi utakon. Ennek azonban előnyös következményeit is hamarosan megtapasztalhatták: újabb munkaalkalmak, újabb szállítókapacitás, amely utánpótlását a parasztok szelekciója révén különíti el sors társainak tömegétől. A hegyek megtörik az útvonalakat, az emberek pedig előbb-utóbb átvergődnek az akadályokon. Az alacsonyabb dombokat ásott csatornákkal hidalták át, megteremtve az áruforgalom egységes infrastruktúráját, a nemzeti piac kézzelfogható érhálózatát.

Az Alpok és a Kárpátok kényszerpályákra terelik a kontinens lakóit és az érintkezés – évezredek óta gyakorolt – technikáit, de a domborzat egyenetlenségeit úgyszólván csak a franciák használták ki, vagy legalábbis ők voltak e téren a legsikeresebbek. Az Alpok akadályait legyőzték a kereskedni vágyó emberek.

A folyókkal szabdalt és tengerektől határolt Franciaország sokarcú részlete Európának. Kiemelkedik a kaleidoszkópból egy központi táj, amelynek szívében felépült Párizs. Errefelé mézskőfennsík váltogatják egymást. A földfelszín megőrizte agyagborítását. A geográfiai körülmények kedveztek a mindenkori parasztoknak, sőt idővel uraiknak is. A Párizsi-medence már az egykori Galliában központi tartománnyá vált. Az Ile-de-France lassan kiemelkedett a többi tájból a római időkben. Túlnépesedett, noha gazdag vidékként tartották számon. Népfelhasználását tehát (az ókor óta folyamatosan) exportálta. A stratégiát folytatták a középkoron át. A Loire, a Szajna és a Somme közötti változatos, ám mégis egységes táj hovatovább minden tekintetben vezető szerepet kapott az ország működésében. A gazdálkodás – a népesedés nyomására – már a középkorban intenzívvá vált, a mezői gazdaság szokványos teljesítményeit itt haladták meg először a történelemben, amit a laksűrűség, a népesedés nyomása, a társadalmi érintkezések gyakoribbá válása és a történéseket mozgató kereskedelmi kapitalizmus idézett elő.

Ráadásul az újkorban, amikor hajózható csatornákkal pótolták ki a folyók természetes fogyatékoságait, a kanálisok forgalma meggyorsította a lakosság érintkezését, az pedig a nyelvi kiegyenlítődést. Az újkori francia monarchia ebből a háttérből emelkedett *nemzetállammá*. Szinte egyedi teljesítményt ért el. Ökológiai adottságai, múltjának történelmi hagyományai, a külvilággal kialakított érintkezései és államisága mind szerepet játszottak újkori és legújabb kori kivételes helyzetének stabilizálásában.

Az Óceán, a Csatorna és az Északi-tenger mellékén úgyszintén fellendült a kikötők forgalma. A tengerhajózás interkontinentális összeköttetéseket biztosított és hozzájárult a kereskedelmi tőke példátlanul gyors gyarapodásához. A kereskedelmi kapitalizmus legnagyobb lélekszámú monarchiája világhatalommá vált. A gyarmatúru és az arany haszna tökéstedett és integrálta a honpolgárokat. *Nemzeti öntudatra* tettek szert a franciák. A megváltozott körülmények különösen átalakították a hajósok és környezetükben a parasztok életkörülményeit. Egyszersmind a többnyelvűség ókori *mediterrán* praktikája a kontinens nyugati felén is terjedt és megkönnyítette a kulturális érintkezést. Bár a hajósok mindössze mesterségük és a kikötőkben használatos kifejezések minimális szókincsét sajátították el, de végeredményben – elsőként – mégis több nyelv korlátozott szóállományát használták, ellentétben a más etnikumokhoz tartozó parasztokkal, akik között nyelvhatárok húzódtak, megerősítve a beltenyészetet, ami pedig akadályává vált a legtöbb országban az exogámiának, a határok átlépésének. (A német nyelv a 17. században megtelt francia jövevényszavakkal.)

A tengeri kikötők lakossága megbízható élelmiszerpiacot jelentett, s ezzel elősegítette a gazdálkodás belterjessé válását. Technikai újítások bevezetése, az üzemszervezet hatékonyabbá tétele itt kezdődött el Európában. Anglia és a Rajna-völgy a *holland-flamand* mintát látva alkalmaztak nagyszámú innovációt.

Németalföld déli sarkában hegyek, dombságok és vízjárta lapályok változatos te-repviszonyai kínáltak életfeltételeket az embereknek. Az egykori római provincia lakóinak leszármazottai egy feudális rendszer kereteit töltötték ki, nem úgy, mint a terület északkeleti részén élők, akiknek lakhelyén tenger hullámzott és csak a középkorban kezdődött el a *polderek* építése. Nyomorúságos halászfalvak lakói kuporogtak a dom-bokon és ellátták fél Európát a Golf-áram halrajainak termésével. Ugyancsak közülük kerültek ki Grönland parti vizeinek bálnavadászai. De a paraszti földéhség a természet átalakítására ösztönzött, a polderek építői mesterséges országot teremtettek. A „mi köz-társaságunk” mondogatták a 17. században büszkén polgárai, a divatos tájképfestők rendezett környezetet örökítettek meg.

A *Fagnes*, az *Eiffel* és a *Hunsrück*, valamint az *Ardenn* fennsíkján a *németek*, *franciák*, *hollandok* közé ékelődnek a *luxemburgiak*, akik a 10. században, a Német-Római Császárság hűbéres határőr vidékeként alakították ki – *francia-német-flamand* nyelvű – entitásukat. A 18–19. században sajátos nemzeti tudatuk alakult ki a *németből* és a *franciából* kölcsönzött kifejezések szókincsével (a *letzebürgisch*). Kultúrájuk a szomszédok irányában nyitott. Önálló államiságuk a legújabb korban jött létre, véde-kező a *német* hatalmi agressziótól.

Északi szomszédai, a *vallonok* Belgium déli részét lakják. A népnév germán ere-detű, amelynek jelentése ‚idegen’. A *vallonok* *franciául* beszélnek, holott rajtuk kívül még *olasz* és *német* *ajkú* kisebbség is él a lakóterületükön. A *flamandokkal* közös álla-muk a legújabb korban alakult ki. A *flamand* (*holland*), illetve *vallon* (a *franciául* beszél-lők) etnikai különbözősége nem játszott döntő szerepet abban, hogy a terület a középkor végén és az újkor elején spanyol fennhatóság alá kerüljön. Alkalmasint azért, mert a kereskedelmi kapitalizmusnak ez az övezet volt az európai központja, a leggazdagabb tartomány kontinensünkön.

A *vallonok* hazájának jelentősége az ipari forradalom korában született, mert szén- és vasércvagyona az ipari kapitalizmus kezdetén Európa vezető gazdasági körze-tévé avatta ezt a tájat. Ennek ellenére a *nemzetállam* lakossága két különböző nyelvet beszélt.

A középkor végén erdeinek faszéntermelését párosították a már korábban is jól ismert vasércvagyon fokozott kiaknázásával és sebes folyású vizek által hajtott kalapácművek produkciójával. Hollandiában a csatornák vizét egy 13. századi találmány, a *kanalas vízimalom* segítségével emelték át a gátakon és (amikor kellett) szárazon tartották a termőföldeket. Szükében voltak a szántóföldnek. Elsősorban ez az oka annak, hogy a 16–17. században (amikor a „kis jégkorszak” beköszöntött és csökkentek a hozamok) a talaj táperejét regeneráló vetésforgókat kísérleteztek ki, amelyeket széles körben alkalmaztak. A belterjes gazdálkodás újításai elterjedtek Angliában, Franciaországban és a Rajna-völgyben. A mai Belgium iparosodott részét a francia forradalom után a *franciák* annektálták, és a politikai függés csak 1830 után szűnt meg, de megmaradt a *francia* nyelv hivatalos használata. Mindamellet az elit még a *flamand* nyelvterületen is franciául beszélt. A történetek ellenére a *flamandok* nyelve *holland* maradt. A *vallonok* és a *flamandok* etnikai konfliktusai napjainkban is fellángolnak. A *flamand* kikötővárosok a középkor végén és az újkor elején a világkereskedelem központjai voltak, Európa gyarmatáru-behozatalának javarés�éről ők gondoskodtak. Lakóterületük sokszorosát hódították meg Délkelet-Ázsiában és Afrikában. A népesség közel fele a 17–18. században már nem volt paraszt. A fátlan és kőben szegény tájakon téglaházakat építettek, csaknem mindenki megunta a földszinteseket. Beépítették a tetőteret.

A *hollandok* (*flamandok*) közeli rokonai a *frízek*, akik Észak-Németországban és Dániában laknak. 1738-ig volt saját államfőjük, s csak lazán kapcsolódtak a *holland* államhoz. Vallásilag többségük a *protestantizmust* erősíti.

Kontinensüinktől a Csatorna választja el a szigetországgént működő Nagy-Britanniát. A *britek* a Szajna torkolatvidékéről származó *kelták*, akik az i. e. 4. században léptek partra és terjedtek – szinte feltartóztathatatlanul – észak irányába. Ugyanők szállták meg a mai Írországot. A kelták egyre többen lettek Belgiumban, Észak-Franciaországban, és ami a leglátványosabb sorsukban: *Bretagne* területén (*armoriciaiak*). A római megszállást követően *jütökök*, *angolok*, *szászok* hatoltak be a mai Angliába és szorították a briteket Wales, illetve Skócia területére. A *kereszténység* 660 óta terjedt (Angliában, Walesben, Skóciában és Írországon). A *normannok* 793-ban jelentek meg. Kezdetét vette a *vikings-kor* (a dánok 833-ban főleg a keleti országrészt szállták meg). Territoriálisan különféle királyságok képződtek, majd a 11. században a *normann* hódítás legyőzte és egyesítette a sziget lakóit. Az ország államilag egységessé vált a középkorban (Skócia a 16. században került az angol korona fennhatósága alá). A Csatorna a középkorban *normann–angol* kereskedelmi korridorra vált. Partjain valóságos vámszabadterület terjeszkedett. Nyelvileg azonban a szigetország sohasem vált egynyelvű *nemzetállammá*, noha az újkorban földünk valamennyi kontinensén gyarmatokat alapítottak az angol király alattvalói. (Ráadásul legbefolyásosabb uralkodójuk, Viktória királynő – német származású volt.) A világbirodalom gazdasága kompenzálta az etnika és államigazgatási sokféleséget. Alkalmasint ennek köszönhető, hogy a *kereskedelmi kapitalizmus* talaján kibontakozott az *ipari forradalom*, majd egy új gazdasági-társadalmi formáció, a máig meghatározó gazdasági rend, az *ipari kapitalizmus* az emberiség történetében.

A Római Birodalom apparátusának kivonulása előtt Britanniában már megjelentek az *írek* (akik keveredtek a korábban már ideköltözött többi *keltával*), majd nemsokára a dániai *jütökök* szálltak partra, szinte velük együtt a (szintén dániai eredetű) *angolok* és az – Északi-tenger – mocsaras, lápos partvidékeiről származó – kalandor *szászok*. A *vikings* (*normannok*) a *kelta bretonokat* Bretagne-ba szorították. A *vikings* hódítások az i. sz. 9. században jutottak el a csúcspontra, ekkor betelepültek Izlandra, Grönlandra, a

Feröer-szigetekre, Angliába, Normanndiába stb. Az utódok közül nem mindenki respektálta az ősokeket. Az i. sz. I. évezred múltán a *viking* eredetű *normannok* az egykori Gallia északi területéről indulva keltek át a csatornán és győzték le (*Hastings*) a közeli vérrokonait, az *angolszászokat*.

Angliában tehát a *rómaiak* megszállták a *keltákat*. Ugyanez történt Skóciában, Walesben és Írországban. Az őslakosságból a briteket, azaz Anglia őslakóit sikerült leghatékonyabban romanizálni. Mikor a birodalom összeomlott, 407-ben kivonultak a hódítók. Ám helyüket *angolszászok* foglalták el. Fejedelemségek alakultak: *Northumbriában*, *Wessexben* stb. A területiális elhelyezkedésük szerint megkülönböztethetők: az *angolok*, a sziget keleti és déli részén, a *jütök* Kentben és a *szászok* nyugaton. A bevándorlók (hódítók) észak-európaiak voltak. Fejedelemségeket alakítottak. A 9. században *norvég* és *dán* inváziók egészítették ki a megszállókat. Csak Skóciában négy nagyobb körzet alakult ki, melynek lakossága etnikailag nem tudott megszabadulni törzsi származásának eredendő jegyeitől.

A *skótokat* a *rómaiak* sem hódították meg. A lakókat *piktekné* neveztek és elválasztották Britanniától. *Kelta* eredetű rokonai még ma is ragaszkodnak bizonyos fokú önállóságukhoz.

A legsikeresebb hódítók alkalmasint az *angolszászok* voltak, akik a mai Anglia és Skócia – mélyen fekvő – sík vidékeit hódították meg a római idöket követően. A Skótfelföldre nem is jutottak el, a Tay folyón túlra nem tették be a lábukat, elmaradt a két övezet nyelvi és kulturális hasonulása.

A lokális értékrendszer érvényesítésének legfőbb oka mindazonáltal az anyagi haszonszerzés volt. Az urak és parasztek érdekei a javak értékesítésének piaci mechanizmusai által ütköztek össze. A *normann* uralkodó 11. századi csatlósainak jószág-leírásában (*Domesday Book*) nem vették figyelembe azokat a gazdaságokat, amelyek a peremeken működtek. A nyilvántartott adófizetők a déli, keleti és középső területet birtokló parasztek különféle származású etnikumok alattvalói voltak. Későbbi sem változott a helyzet. Távol a piacoktól a *skótok*, a *walesiek* és az *írek* sokáig őrizték különállásuk megkülönböztető jegyeit.

Még a 18. században is megtartották a *klánrendszer* rokoni kapcsolatait. A Csatornán túl a hatalmi rendszert 1066-ban a *normanndiáiak* újították meg, uralmuk a középkoron át szervezeti keretet adott a sok forrásból táplálkozó népességnek. (A hatalmi apparátusra, az elit környezeti kultúrájára utaló szókinccs egészítette ki a meglévő szótartományt.) Az elit franciául beszélt. A 16. századi drámákból ítélve (*Shakespeare* stb.) az újkori elit ezt már terhes örökségnek érezte. Skócia és Anglia között megmaradtak a középkoron át a számottevő feszültségek, söt háborúságok, de az angoloknak végül a 16. században sikerült legyözni ellenfeleiket.

Noha a szigetország területiális közigazgatási rendszerében megvonták az államigazgatás területileg érvényes határait, a nyelvhasználat mégis konzerválta még a legújabb korban is a kétnyelvűség: az *angol* illetve a *skót*, *walesi* és az *ír* nyelvi érintkezést. Mindamellet a *lokálpatriotizmus* (vagy talán *lokálsovinizmus*) fenntartott egy-egy helyi nyelvjárást, noha ezt a legtöbb angol nem is érti meg. A vidék szokásaival és nyelvjárásaival motiválta Angliát. Csakhogy ennél a tényezönél a mindennapok érintkezését mélyebben átjárta a vallás, illetve az egyházi szerveződések.

Az alapvető különbségek abból adódtak, hogy Angliában hagyományozódott és átalakult a klánrendszerre épülő társadalomszerkezet. Ezek a változások a peremeken (elsősorban Skóciában) kevésbé mentek végbe. A közigazgatás és az egyházszerveződés

összenőtt egymással és bizonyos mértékben az etnikum területi tagozódásának is meghatározójává vált.

Angliában az ezredfordulón *nemesek (Thengs)*, *szabad harcosok (Ceorls)* és a – szabadságuktól megfosztott – *szolgák* éltek. A rendszer *normann* eredetű, társadalmi szerveződésében tovább éltek a prehistoria hagyományai. Minden egyes falu előljárósága a *thengs* és négy *jobb ember* kezében volt. A 10. században *századok* alakultak, ám a királyságban megőrizték a nagyobb táji egységek érvényét is. Később – az arisztokrácia differenciálódása miatt – grófságokat (*shires*) hoztak létre, melyeknek középpontjában egy-egy vár állott. Majd nagyobb kiterjedésű egységekbe (*earles*) tömörültek, amelyeken belül kisebb földesurak is önálló birtoktestek élén gyakorolták bírói stb. (közigazgatási) előjogaikat. Az ellenőrzésüket a *sheriff* tekinthette – a királytól kapott – feladatának. A szervezet egyúttal a katonai, védelmi feladatokat is ellátta. Bár sok részletében eltért ettől az egyház szerveződése (mert a szerzetesrendek kolostori birtokai átlépték a közigazgatási határokat), a katolicizmus a 6. század óta egyre inkább megszilárdította helyzetét és befolyását a világi hatalom intézményeinek hálózatában. Ily módon a királyi hatalom támpillérjei alátámaszthaták az egyház statikáját, és ugyanez fordítva is érvényesült. Az érdekek érvényesítése azonban két célra összpontosult, noha a kölcsönhatás továbbra is érvényesült, az egyes elemekkel nem helyettesíthették egymást. Másrészt egyik sem befolyásolta a népesség etnikai összetételének homogenizálódását. A két intézmény rendszerének története idővel elveszítette átjárhatóságát.

A *katolicizmus* hajóján már a középkorban léket ütöttek. A 14–15. század fordulóján eretnek tanokat terjesztettek *Wycliffe* követői. Noha az eretnek tanok hatása az elmaradott, kevésbé hierarchizálódott Skóciában, Walesben és Írországban később sem érvényesült mélyrehatóan. Ennek ellenére az új ideológia mégis történelemformáló tényező lett. A vallásgyakorlás és a világi hierarchia viszonya minden másnál alaposabban motiválta a társadalmat. Még a legújabb korban is a népesség mintegy 20%-a katolikusként gyakorolta vallását. Az *anglikán egyház* tulajdonképpen *protestáns (református)* intézményként alakult ki 1533 és 1559 között – szakítva a pápával, felcserélvén legfőbb előljáróját, üdvözülni óhajtott a király fennhatósága alatt.

35. 1. 8. 5. A fenyőerdők öve

Skandináviára (Dánia, Norvégia, Svédország és Finnország), továbbá Oroszországra, Ukrajnára, Fehéroroszországra, valamint a Baltikumra, sőt Lengyelországra a fenyvesek és a velük vegyes nyíresek jellemzőek. Délen, a kontinentális-övben *tölgyesek* díszlenek. A terület nagyobb részét gleccser borította a jégkorban. A tenger be volt fagyva. A félsziget lakói délről behatolva szállták meg a szárazulatokat az i. e. III. és az i. sz. I. évezred között. Ez a terület a *skandinávok* őshazája. Innen terjedtek szét Európa legészakibb félszigetén. Az i. e. III. évezred óta zömmel *germán*, ám a keleti sávban (az Észtországból bevándorló) *finnugor* népesség szállta meg a tájat. Az őslakók vadászok és halászok voltak (a *lappok* ősei), akiket a bevándorló földművesek északabbra nyomtak, illetve asszimiláltak. Etnikailag vegyes lakosság alakult ki, mely a szerveződésnek bonyolult folyamatai révén a kontinens ökológiailag kedvezőbb feltételeket kínáló, régebben lakott részei lakosságának korai történetére emlékeztet.

Az egykori gleccserek nyomában tavak maradtak (főleg Finnországban), mígnem ettől az övezettől délre – folyókban és tavakban bővelkedő egykori tengerfenéken – sík, itt-ott domboságokkal változó táj, amelyet erdők borítanak.

Az európai népek (írásos forrásokban is tükröződő) története a *norvég-dán* eredetű, 9. századi *vikings*ekkel, a *normann*okkal kapcsolatos. Az ipari forradalom előtti korszakban – földrajzi helyzetük miatt – a *dánok* voltak az északi történelem gyakori kezdeményezői. Hatalmukat elsősorban a tengernek köszönhették. A *svéd*ek már nyersanyagforrásaikat kimerítve követték őket az újkorban, monarcháik háborúztak és nagy területeket szálltak meg, hogy adót szedjenek a lakosságtól. Az elfoglalt területekre (pl. Finnország tenger melléki övezetébe) *svéd* telepések költöztek.

A *Skagerrak* és a *Kattegat* tengerszorosoktól délre elterülő félsziget, a mai Dánia a jégkorszakban az örök hó és jég birodalma volt. Lakói *Grönland* és *Alaszka* későbbi lakóinak életmódjához hasonló, vadász- és halászsákmányolók voltak. Az i. e. VIII–VII. évezredben bekövetkezett klímaváltozás (ami a Közel-Keleten létrehozta a Termékeny Félhold-övezetének gazdálkodó életformáit) a messzi Északon is érezte hatását. A jég és hótakaró elolvadt, az Északi-tenger vizét a Golf-áramlat frissítette fel. A fókák, bálnák, jegesmedvék, sarki rókák költöztek északabbra, terjeszkedett és gyökeret vert az egykori tengerfenéken a kontinentális klímaöveg vegetációja. Persze az új (és lassan kialakuló) környezet nem volt Kánaán. Csak hidegtűrő fajok honosodtak meg, és az új vegetáció által biztosított sanyarú ökoszisztéma arra kényszerítette a délről beszivárgó embereket, hogy – alkalmazkodva feltételeikhez – ne bízzák magukat kizárólag a vadászszerencsére, hanem háziállatokat neveljenek és gabonát termesszenek, azaz gazdálkodjanak. Mindazonáltal az új ökoszisztéma még ekkor sem szabadította meg őket a nélkülözésektől. Előbb-utóbb kiegészítő foglalkozások után kellett nézniük, kivált, amikor már elszaporodtak. Az i. e. I. évezredben és később tengeri rablókká válva fosztogatták a római idők utáni századokban gazdagabb szomszédaikat, a frank királyság északkeleti részét, sőt Grönland, ekkor még a meleghullám által régebben megújult nagy északi sziget – vegetációban is gazdag – lakható peremének lakóit. Terjeszkedtek. A 8. században az *Orkney-szigeteken*, *Skóciában*, a *Shetland-szigeteken* jelentek meg, majd a következő generációk (*Norvégiát* leigázva a középkorban) a *Feröer-szigeteken*, *Írországból*, *Grönland* déli partvidékén tűntek fel hódítókként. A kontinensen a tengeri rablók többször is megütköztek a *frank* királyság alattvalóival. Mégsem hagytak fel jövedelmező mesterségükkel és hódításaikkal. A *vikings*ek fosztogattak a 8. század után Svédország déli részén (*Scania*, *Blekinge*, *Halland*), másrészt a kontinensen *Schleswig* északi övezetét. Az ellenállás egy részüket elvándorolni kényszerítette Európa nyugati tájaira, betörték Angliába és sokan le is telepedtek ott. Más csoportjaik még távolabbi tájakra is eljutottak. Még Normandiában is királyságot alapítottak, ahonnan a mai Franciaországot, később a *bizánci birodalom*hoz tartozó Dél-Itáliát és Szicíliát hódították meg. Egy másik iránya hatalmi (és kereskedelmi) terjeszkedésüknek a mai Baltikum, Lengyelország, Fehéroroszország, Ukrajna és Oroszország volt. Itt a hódítók kereskedőként tartották fenn magukat. A földműves közösségre ránehezedve alkották meg – hódítókként – a társadalom elitjét. Mindazonáltal mégsem érzékelhető jelentős etnikai befolyásuk. Ahol megjelentek és letelepedtek, a helybéli lakossághoz tartozó fehérréppel házasodtak, és ezért rövidesen nyelvileg asszimilálódtak.

Az óhazával ellentétben alakult folklórnjuk, majd irodalmi hagyományaik világa. Észak lakói (1000 után) a *svéd*, *norvég*, *izlandi* és *Feröer-szigetek* lakói a hódító *dánok*tól kölcsönözték nyelvük lényeges szókincsét és grammatikáját. Ezzel szemben Délen valamelyest érvényesült a *német* hatás is. (A 20. században viszont – a gazdasági kapcsolatok átalakulása miatt – az *angol* beszéd lett általános.)

A történetek előzményeként a *dánok* expanziója határozta meg Észak-Európa történéseit. A viking-dán terjeszkedést a *Hanza* kereskedelmi forgalmának növekedése,

másrészt a *német* hódítás váltotta ki. Az újkorban azonban a *svédek* országa abszolutista monarchia lett, és ebbéli állapotában Észak-Európa uralkodó hatalmi tényezője. A *dánok* is áldozatokká váltak. Nem változtatott etnikai karakterükön az a tény, hogy a kereskedelmi haszon megszerzésének vágyától motivált – *svédek* győzték le a kis észak-európai félsziget királyságát.

Mindamellet a *dánok* kulturális hidat építettek a kontinens és Észak-Európa között. Az interglaciálisban északra költöző népség életformáját a *dánok* őrizték meg, és ugyanők gyarapították innovációkkal életvitelüket. Ennek következtében a prehistoriában felfrissültek a kontinens kulturális kölcsönzéseivel, miközben a közép- és újkorban megszállókként léptek fel, illetve védekezniük kellett a terjeszkedő *német*, *svéd* uralkodók hódításai miatt. Földrajzi helyzetükből következően döntő szerepet vállaltak a halászatban, a tengeri kereskedelemben, a hajóépítésben és a hajóácsok által felhasznált nyersanyagok importjában.

A Skandináv-félsziget lakói *norvégok*, *svédek* és a velük szomszédos *finnek*. Rajtuk kívül itt élnek a (vitatott eredetű) őslakók is, a *lappok*. Skandinávia lakóinak ősei Dánia, továbbá Észtország területéről vándoroltak be. Voltak, akik az i. e. II. évezredben érkeztek. Több hullámban ment végbe a terület megszállása. Nemcsak délről, keletről (*Karjala*) érkeztek bevándorlók. A *lappok* az egész térségben, illetve annak északi részén találtak otthonra az i. e. II. évezred óta, miközben (az i. e. I. és az i. sz. I. évezredben) a délről és keletről bevándorlók szorították őket északabbra. A legnagyobb arányú változás *Finnországban* ment végbe. A Karjalán át érkezők a *lappokat* (akik maguk is ezen az útvonalon érkeztek korábban) egészen a Kola-félszigetre tolták. A *lappok* eljutottak továbbá Svédországba és Norvégiába. A legrégebbi hullám (az i. e. II–I. évezredben) talán *finnugor* rokonsághoz tartozó csoportokból állt, beköltözésük az i. e. I. évezredben már előrehaladt. Meglehet, hogy a *finnek* csak a 8–10. század táján hatoltak be – Karjalán és a Finn-öböl mellékén. A bevándorlók lassan terjedtek, és a középkorban megszállták csaknem mindenütt mai lakóterületüket, a jövevények az újkorban jutottak el a *sarkkörig*. Míg a *lappok* zsákmányolók és réntartó pásztorok voltak, tehát még a tundrán is otthonra találtak, az újabb jövevények zöme már gazdálkodott. Mindenesetre biztos, hogy a *lappok* alkalmazkodtak a környezethez, a *finnek*, a *svédek* és a *norvégok* ősei pedig (gazdálkodó földművesekként) nem gyarapították a vadász-halász nomádok északi csoportjait. Mindamellet az állattartás (rén és szarvasmarha), valamint a halászat jelentős szerepet játszott élelmiszer-gazdaságukban.

A Skandináv-félsziget déli karéja valamikor tengerfenék volt, a fövenyből termőtalaj lett. Itt laktak a *norvégok* és a *svédek* legrégebben beköltözött csoportjai. Gazdálkodtak, noha az állattartás nagyobb szerepet játszott önfenntartásukban a földművelésnél. Ahol lehetett, halásztak, a halkonzerválás több eljárását ők találták ki és terjesztették el Európában. Városaik elsősorban kikötők voltak. Norvégia terméketlen fjordjaiban például a Hanza fejlesztette a városokat és biztosította az élelmiszerek importját. Svédországban az őskor óta kihasználták azt, hogy könnyen lehet kitermelni a gyepvasércet. Kovácsolt vasárut, félkész termékeket exportáltak. Jelentős bevételeik birtokában hajóépítő iparuk – északkeleti szomszédaiktól – faanyagot, kátrányt stb. importált. Az iparágak sok parasztnak biztosítottak megélhetést, noha legtöbbjük mégis paraszt maradt, hogy ne kelljen koplalnia.

A Dániából származó *germánok* nemcsak a Skandináv-félszigetet szállták meg. Egy másik nyelvjárás képviselői (szintén északi telepések) a 2. század óta otthonra találtak a *Német-síkságon* is. Először a *sászok* költöztek a Rajna és az Odera közötti mocsaras, inkább sásos, mint füves, csaknem fátlan, sok helyütt hangával borított sík-

ságra, ahol mindig fúj a szél, de a klíma mégsem zord és elviselhetetlen. A talaj (az egykori tengerfenék) tápanyagokban szegény, ahogy ezt a *Lüneburgi-síkság*on tapasztaljuk. Jóllehet a tőlük délebbre lakó *frankokat* és *alemannokat* veszélyeztették a *hunok* támadásai, a *szászok* csak a természettel találták szemben magukat. A *szászok* északon a *frizekkel* érintkeztek, majd a nyugati irányban terjeszkedtek és behatoltak Galliába, végül a *római impérium* összeomlása után Angliába. A *szászokat Nagy Károly* győzte le, mert veszélyeztették uralmát a tengeri rablók. Harcos hagyományaik (és sanyarú gazdálkodásuk miatt nyughatatlanná lett természetük) mindenesetre tovább élt, legyőzték a Közép-Európát fosztogató *magyarokat* (955-ben) és *I. Ottó* – a *pápa* kegyéből – *német-római császár* lett. A 12. században a birodalom központja délebbre tolódott, a *svábok* és a *bajorok* nyomultak az elit soraiba. A társadalom fejlődése meghaladta a természeti függés elementáris problémáit. Az ökológia konfliktusait a kultúrtáj kialakítói szenvedték el a középkorban.

Egy évezreddel korábban a Német-síkság mostoha életfeltételeit keletebbre is megtapasztalták az itt elterülő táj lakói. A legkeletibb területet (*Danzig* és *Königsberg* között) *poroszok* lakták. Ez a törzs az *indogermán* nyelvcsaládhoz tartozott, egy archaikus *germán* dialektust őrzött meg. Szinte nyelvszigetet alkotva ékelődött a terjeszkedő *szláv*ság által bekerítve. Az újkori *poroszok* kihasználták a mezőgazdaság termelvényeinek nyugati piacát és egyfelől a tengeri szállítás előnyeit, másfelől a tőlük keletebbre lakó *szláv* parasztok szegénységét. A közepesnél nagyobb gazdaságok piacra termeltek, és keleti szomszédaikat mezőgazdasági idénymunkásokként foglalkoztatták. A *porosz* gentry (a *junker*) gazdaságának újkori pályafutása emblematikus képződmény, a *porosz út*.

Szomszédságukban, azaz a mai Lengyelország északi és középső részén ugyanis az elmúlt két évezredben *szlávok* éltek. A mélyebben fekvő tájat tavak és mocsarak tették járhatatlanná, északabbra a nyíresek és a fenyvesek nehezítették az életet. Erdei tisztások, mezők kínálták a megélhetés feltételeit. Ahogy növekedett a lakosság, irtották az erdőt, és mindig azon fáradoztak, hogy nagyobb – művelhető – földterülethez jussanak. Ha a terméseredmények csökkentek, új földeket foglaltak, felégetve a meggyűrűzött fákat, irtották az erdőt. Csakhogy a tülevelű és a nyírfaerdők nem biztosították a jószág takarmánygazdálkodását, mert nem volt aljnövényzetük, a gazdák – a legeltetés mellett – szénagyűjtésre rendezkedtek be.

A Visztula és az Odera közötti (tavaszi áradásoktól gyakran veszélyeztetett) medencét a későbbi *lengyelek* ősei választották otthonuknak. Nevük *polak*, ami 'mezei'-t, 'síksági'-t jelent. Már a név is sejteni engedi, hogy a *szlávok* ősei áldozatává váltak a szaporodás és a szegényes életfeltételek konfliktusának. Ez volt a legfőbb oka kirajzásuknak. A *polákokat* (ma *nyugati szláv*ként) tartják számon. Délebbre és keletebbre terjeszkedtek. Délen a *Kárpátok* hegyláncait érték el a telepések. A *gorál*, *lemák* és *hucul* csoportjaik a hegyi legelőkre specializálódtak, elsősorban juhtartók még ma is. Őseik a középkorban délről érkeztek, transzhumáló pásztorok voltak, egy, a *románokkal* és a *szlovákok* őseivel rokon népség. Ők lakják a *Tátra* északnyugati oldalát, további terjeszkedésüket a parasztok akadályozták meg, sőt a terjeszkedő *lengyelek* valamelyest asszimiláltak.

A *lengyelek* etnikai konfliktusait és államiságuk kelet-nyugati irányú terjeszkedése csak a középkorban volt sikeres, az újkorban egyre szilárdabb falba ütköztek, sőt harapófogóba kerültek: a *németek* és az *oroszok* közé. A lengyel földön átvezető kelet-nyugati útvonalak a *kereskedelem* (főleg a prémkereskedelem) artériái. *Krakkó* városa ezért két város. Az egyikben *keresztények* laktak, a másikban *zsidó* kereskedők. Erre az országra a nagyhatalmak (*porosz*, *osztrák* és *orosz* uralkodók) államapparátusa terjesz-

tette ki ellenőrzését. A 19–20. századi nagyhatalmi (mindenekelőtt az orosz) elnyomás deportálásokkal változtatta meg a demográfiai közállapotokat. Milliókat telepítettek át és változtatták meg az országhatárokat (a II. világháború után) a lengyeleket és a németeket rövidítve meg.

A Baltikumban a lengyelek prehistorikus és középkori terjeszkedése – északkeleten – a litvánokba ütközött. Ezek a gazdálkodók és halászok valamivel magasabban fekvő, ám hasonló térszíni adottságok között és a tengerparton élő, szintén indogermán nyelvcsaládhoz tartozó dialektusokat beszéltek. Már a prehistoria óta keveredtek a területen lakó poroszokkal. A középkor óta az utóbbiak nemesi rétegeként sajátították el fölöslegeiket. Más haszonélvezők is voltak. Új fejezet a történetben: az itteni (és a lengyel) parasztokat a Német Lovagrend hódította meg, a lovagok Marienburg várából (Danzig mellől) szervezték meg a gabonadézsmá beszedését és értékesítették a Hanza kereskedőinek. A lovagokat azonban 1405-ben – a tannenbergi csatában – legyőzték és a sajátos élelmiszereportot az új nemesség, illetve a régebbi gyökerű Hanza kereskedők kezébe ment át. A mai Litvániában aratott rozsot Hollandiában ették meg. Ekkor a Baltikumban új hódítók jelentek meg. A lovagok és a délkeletről fenyegető tatárok szorításában a litván nemesek hercegsége stabilizálta a porosz, litván és szláv parasztok egymással összefonódó csoportjait. A nemesi elit a lengyel fennhatóságot fogadta el. Az újkorban az oroszok léptek helyükre, nagybirtokrendszerük és a szovjet kolhozszisztema csak a Szovjetunió összeomlása után adta át a helyét a – korszerűnek már aligha mondható – parasztgazdaságoknak. Ráadásul a történelemben a katolikus vallás is nagy szerepet játszott a litván történelemben, mely utóbbi a lengyelek későbbi, nacionalizmusukat is tápláló szellemi mozgalmakban is meghatározó jelentőségűnek bizonyult az identitástudat alakulásában. A lengyel tájak alacsony népsűrűsége – a középkor óta – német, holland telepes parasztok számára biztosította a megélhetést. A jövevényeknek jóval nagyobb egységnyi földterületeket osztottak, ami jelentős szociális feszültségek forrásává vált. A területi különbségek, továbbá az a tény, hogy az újkorban szükségszerűen a német és az orosz terjeszkedés terepévé váltak (sőt a litván, nemkülönben a svéd monarchák is meghódították rövidebb-hosszabb időre hazájukat), tájanként alakították ki identitástudatukat, a nemzetállamokra jellemző ideológiájuk csak a legújabb korban jött létre, középkori történelmi szerepüket magasztosította fel és militáns katolicizmus motíválta.

Egy másik – északkeleten lakó – szomszédos nép a lett. A litvánal rokon nyelvű nép a finnugor lívekkal érintkezve, asszimilálta őket. A tőlük délkeletre lakó szlávok (krivics) nyugati irányba szorították a 6. századtól kezdve őseiket. A vízrajzi adottságokat messzemenően kihasználták. A tenger és a folyók, majd a tavak közlekedési útvonalát már a vikingek is kihasználták, akik Bizánc piacán értékesítették a lett haza legfőbb kincseit, a borostyánt és az összefogdosott – rabszolgaként eladható – parasztokat és halászokat. Az ősi etnikai érintkezések felismerhetők a lett nyelv szókinésén és grammatikáján is.

Az ökológiai adottságok azonban más irányú kapcsolatokat is lehetővé tettek: a folyóktól szabdaltságot tengerparti tájat ugyanis erdők uralják, ahol a fanemek között fontos szerepet játszik a tölgy, melynek exportja már az újkor kezdeti évtizedeiben is fontos jövedelemforrásuk volt a letteknek. A tölgyexportot Északnyugat-Európa kikötővárosaiban építették be a kereskedelmi kapitalizmus által birtokba vett földgölyöbisi távoli tájaival kapcsolatokat teremtő flották hajóparkjába.

Ezeket a tájakat az újkorban két – a szomszédai rovására terjeszkedő – abszolútista monarchia felváltva tekintette felségterületének. A svédek és az oroszok osztottak a

hadi dicsőségen. Ezek a hódítások népességpusztító háborúk győzelmét jelezték. Egyrészt az oroszok, másrészt a svédek abszolutista monarchái igyekeztek meghódítani – váltakozó sikerekkel – a Baltikumot és Lengyelországot az újkorban. A leglátványosabb következmények ideológiaiak. A tenger mellékén az *ortodox*, illetve a *lutheránus* befolyás ellenére tovább éltek az ősi praktikák és hitek, ami gazdag folklórkincsben rakódott le. Ez utóbbit a legújabb kor nacionalista értelmisége hasznosította, hogy ez által is bizonyíthassa például a *lettek* etnikai függetlenségét. Az öskeresést *német* (!) származású lutheránus papok kezdeményezték, ellensúlyozni akarván a (brutális) orosz szellemi elnyomást. Ugyanezt művelték a *svéd* papok is Finnországban. Az oroszok a 18. században anektálták a területet, és rövid megszakításokkal még a szovjet korszakban is megszállásuk alatt tartották.

Még a 20. században is hol az orosz (*szovjet*), hol a *német* megszállás nehezedett rájuk. Az önálló *lett* állam tiszavirág-életűnek bizonyult. A szovjet annexió alatt végrehajtott iparosításhoz orosz munkaerőt telepítettek, amivel több, mint egyharmadával változtatták meg a lettországi lakosság etnikai összetételét. Az ország felszabadulása után ez a tény etnikai, szociális és politikai problémák forrásává vált.

Az Elba és a Saale közötti területet a 6. század óta *szlávok* szállták meg. Az ő lezármazottaikat nevezük *szorboknak*. A *németek* terjeszkedése – a középkor óta – körülfolyta őket, a legújabb korban a *német* kisebbségi politika mintapéldájaként kezelték őket. Mezőgazdaságuk jó adottságai, a rajtuk átvezető kereskedelmi útvonalak viszonylagos jólétet eredményeztek az újkori népesség számára, s elsősorban ez segítette őket ahhoz, hogy elkerüljék az asszimilációt, megőrizték etnikai identitástudatukat.

A szláv őshazából kivándorló törzsek Kelet- és Délkelet-Európában találtak otthonra, bár a kiköltözők között voltak a közép-európai csehek és szlovákok, az Alpok és az Elő-Alpok (részben már asszimilálódott) népei.

A *fehér-oroszok* (*belorusz*) az *Orosz-tábla* északi övezetében laknak. Tőlük keletrebbre az oroszok nagy tömbje található. Az égetéses irtásgazdálkodást folytató – délnyugatról terjeszkedő – oroszok alkalmasint a *finnugor* nyelvcsaládhoz tartozó vadász és halász, majd később réntartó törzseket szorították északabbra. Ezek az események az i. sz. 6. század után következtek be. Az erdővidék törzseinek vándorlását a klímaváltozás segítette elő. Enyhébb lett a tél. Javultak az életfeltételek, ha nem is olyan mértékben, mint a kontinentális Európában, de ez érthető, hiszen a kontinens keleti felén mások voltak a történelmi előzmények, mint Nyugaton. A hatás még az Urál vidékén és azon túl, Szibériában is érezhető volt. A meleg hatására a vizes világ övezete északabbra tolódott, a nyíresek és fenyvesek benőtték a lópoktól és a kiöntésektől lakhatatlan rétek zónáját. A fekete föld övezetben alábbszállt a talajvíz szintje. Az eddigi fenyvesek övezetében lombhullató fák változtatták meg a flóra fanemeinek összetételét. A klímaváltozás legnagyobb arányú következményei azonban mégsem az erdővben, hanem attól délebbre, a *ligetes sztyeppén*, azaz Ukrajnában és Oroszországban valamint a Volga-könyök síkságán zajlott le, ahol az élőhely növényközösségeinek összetételében bekövetkezett változások mozgatták meg a törzsi társadalmakat. Szibériában is ugyanez a folyamat ment végbe. Végeredményben kitágult a pásztortársadalmak élőhelye, a sztyeppe, a *nomádok* elszaporodtak, állandósultak torzsalkodásaik. A száraz sztyeppén a pásztorok lovat és juhok tartottak. Környezetükben itt-ott meghúzódott néhány – kockázatot vállaló – földműves *klán* is. Ők *oázis-gazdálkodást* folytattak. A facsoportokkal tarkálló sztyeppén földművesek is éltek. A nomádok megadóztatták őket. Mondhatni: élősödtek rajtuk. A földműves klánok közül a tehetősebbek – a korábbi minták tapasztalatait kamatoztatva – földvárakat építettek.

Eurázsia északi részének és Északkelet-Európának ökocönózisa jócskán átalakult. Az erdőlakók is kereskedni kezdtek a sztyeppeiekkel, vagy legalábbis azokkal a kalmárokkal, akik áthatoltak a pásztorok lakta övezeten. Európában ezek az események első sorban a *keleti-szlávok* életmódját változtatták meg.

Az *orosz* név eredetileg a *vikingekre* (a *varégokra*) vonatkozik, és ‚vörös’-et jelent. Ezt valószínűleg a hajszínükre és a pigmentáltságukra értették. Minden bizonnyal a 8–9. században *vikingek* hódították meg a *szlávokat*, s mint ez gyakorta történik, a hódító elit nevét felvették az adózók, alkalmasint azért, mert környezetük így emlegette őket. A vörös a ‚szép’-et, és az ‚előkelő’-t is jelentette számukra. A *varég* hatalmi központ eleinte *Kijev*, csak a középkor múltán tolódott el a súlypont Moszkvába, midőn már nem fenyegették őket a *mongolok*. A „fehér-orosz” megnevezés is arra utal, hogy erre a vidékre már nem jutottak el a *mongolok*. Ezt a *szláv* tömböt a *litván* és a *lett* őslakosság felülrétegzése révén alakították ki a vaskorban. Az elitre azonban mégsem vonatkozott a megszállás valamennyi hátrányos következménye. Ez abból is kiténik, hogy a *beloruszokat* a 18. századig azonosították a *litvánokkal*. Oka nagyrészt a felettük gyakorolt hatalom volt. A *litván* államiság felváltva jellemezte a politikai hatalmat, a *lengyelekét*. A 18. század óta egyre nyomasztóbb lett az *orosz* fennhatóság és a kulturális, vallási befolyás. Amikor a 19. század elején a nagy monarchiák felszámolták Lengyelországot, a *litvánok orosz* fennhatóság alá kerültek. (A parasztoknak át kellett térniük az *ortodox* vallásra.) Ők maguk csak a modern időkben jutottak – formálisan elismert – államisághoz. Noha a *litvánok* – a *lengyelektől* független – kulturális identitástudatukat csak a 19. század eleje óta hangoztatják, jószerevével arra hagyatkoznak, amit a folklór- emlékek gyűjtése nyomán megismertek.

A *lengyel*, a *belorusz* és az *orosz* nyelvű lakossággal rokon nyelvet beszélő *ukrán* a *Fekete-tenger*, az *Azovi-tenger* és a *Pripjaty* mocsarai közötti területen él, a *Dnyeszter* és a *Dnyeper* medencéjében. Az ország neve eredetileg *határ ország*, ami azt jelezte, hogy a terület elválik a nomád pásztorok által lakott (ázsiai sztyeppékig húzódnó) síkságtól. A szteppén áthaladó, illetve a Baltikum és Bizánc közötti (első sorban kereskedelmi) forgalom kereszteződésében fekszik *Kijev*, a *keleti szlávok* – legrégebbi államiságot reprezentáló – központja. *Kijev* vezető szerepét a 13. században elismerte *Szuzdal* és *Novgorod* fejedelemsége. Ekkor már a *mongolok* támadásai pusztították az ukrán parasztokat, és mindenekelőtt a *Kijevet* 1240-ben elfoglaló hordák. A *lengyel*, *litván*, *magyar* és mindenekelőtt az *orosz* befolyás váltogatta egymást. A döntő szerepet 1569 óta a *lengyel* király játszotta, mert egyesítette országát *Ukrajnával*, és ebben a helyzetben kezdték az *ukránok* lakóhelyét is mai nevén emlegetni. A *Dnyeper* völgyében települtek meg a háborús fosztogatások elől menekülő *kozákok*, akik ugyan 1648-as felkelésük (*Bogdan Hmelnickij*) önálló államot (később *Zaporozsje* központtal) alakítottak ki, de 1654-ben elfogadták uralkodójuknak az *orosz* cárt. Bár a török, osztrák, svéd, *litván*, *lengyel* uralom és a háborúkban való részvétel részlegesen maga alá vonta *Ukrajnát*, a döntő befolyás az *oroszok* tartották meg. 1921-ben az ország egy része *lengyel* főhatóság alá került (fővárosa *Harkov*), de nagyobb részén a moszkvai hatalom érvényesült, mikor megalakult az *Ukrán Szocialista Köztársaság*. Az ország függetlenségét csak 1991-ben érték el. Ezzel azonban nem jött létre az egyesült *ukrán* nemzettudat, az emberek regionális hovatartozásukat (*poliscsuk*, *volhiniai*, *galíciai*, *ruszin* stb.) tartják számon. Az *ukránok* a *Magyar Alföld* irányába haladva átkeltek a Kárpátokon és kialakították *ruszin* népcsoportjukat.

Kelet-Európa lakosságának többsége *orosz*. Az *oroszok* északnyugatról húzódtak lakóterületükre. *Moszkva*, *Tula* központtal alakították ki lakókörzetüket, északon a

Dvina-könyökig fejedelemségük volt a 15. század közepéig terjedően. Innen dél felé terjeszkedtek Harkov magasságáig, másfelől északon a középkor végén elérték az Északi Jeges-tengert, nyugaton pedig a mai Észtország és a mai Finnország határát. Az Újkorban az oroszok átjutottak az Urálon, birtokba vették Szibériát, és attól délre a sztyeppét. Továbbhaladtak déli irányba Európában is, eljutottak a Kaukázusig és a Kaszpi-tóig. Mind nagyobb területfoglalásukat legfőképpen gazdálkodásuk tette lehetővé, az erdőzónában az égetéses irtás külterjes eljárásait alkalmazták. A sztyeppén viszont a nomád törzseket sikerült megzabolázniuk. Mozgásukat nem akadályozták a földesúri birtokok korlátjai.

A hatalmas ország lakói nem lettek nacionalisták, egy birodalom felsőbbrendű tudata hatotta át őket, bürokráciájuk területi megosztása szerint tartották számon magukat a *muzsikok*, tehát aszerint, hogy melyik kormányzóságban és járásban lakva mondhatják magukat a cár „atyuska” alattvalóinak.

Történelmüket a *mongolok* hódítása korlátozta és vetette vissza. Északra a nomád rablók nem jutottak el, más területet tekintettek *biotop*juknak, – a Balti-tenger és a Pripjaty-mocsarak között laktak a *fehéroroszkok* (*belorusz*). Tőlük délre fosztogattak. Kijev peremváros volt. A *mongolok* és a *türk* vazallusai (akiket *tatároknak* neveztek csaknem mindenütt Kelet-Európában), ezért a magyarok is *tatárjárásról* beszélnek a 13. század óta. Mondhatni: az orosz közgondolkodásban mindmáig a „tatár igá”-t okolják elmaradottságukért. Másfelől a balti őslakossághoz tartozó törzseket a *varégek* (*vikingek*) szállták meg, ezáltal kereskedelmi összeköttetést teremtettek a tenger és a délebbre húzódó vizes világ között. Az oroszok folytonosan szivárogtak be a területre. Különállásuk csak a 17. században tudatosodott a politikai közgondolkodásban. A *mongol* hódításkor a parasztokat lakóhelyük földrajzi adottságai védték meg a fosztogatástól, a kereskedelmi központok azonban áldozatul estek a kincsszerzésnek. Ez természetesen politikai függőséget is eredményezett, illetve azt, hogy a *szlávok* régi törzsi tagozódása átvészelte a sötét korszakot. Mindössze a tőlük nyugatra élő *litvánok* gyakoroltak a középkor óta jelentős politikai és kulturális befolyást felettük. A népesség eredetileg *balti*, melyet a 6–8. század óta itt letelepülő *szlávok* (alkalmasint *oroszkok*) asszimiláltak. Az önálló és *litván* függőségű fejedelemséget elsőként *Rettenetes Iván* döntötte meg, uralma (1530–1584) alatt új korszak kezdődött. A *katolikus* és *görög katolikus* vallást egyre többen cserélték fel az *ortodoxra*. Az állandó nyomás minden téren érezhető volt és fokozódott. Amikor a Habsburg, a cári és a porosz birodalom 1839-ben megosztotta Északkelet-Európa hatalmi övezetei felett, véglegesedett az orosz befolyás. A 20. században politikai huzavonák tárgya a *belorusz* önállóság, *lengyelek*, oroszok és beloruszok váltogatják a közigazgatási apparátust.

A *muzsikok* életminőségén azonban ezek a változások nem sokat alakítottak. A gazdálkodás továbbra is erdőirtó- külterjes rendszerként hagyományozódott az utódokra. Minthogy az örökölhető/örökíthető paraszti magántulajdont nem ismerték, helyette a faluközösség egésze, a *mír* volt a birtokos. A rendszert a szovjeturalom is átvette, így működtek a *kolhozok*. A korábbi századokban a népességfelesleg (mert tulajdona nem kötötte a földhöz) egyszerűen továbbállt, ha elégedetlennek érezte sorsát. A parasztok nem voltak telepések, ahogyan ezt Európában másutt évszázadok óta lehetett látni, mindössze szökevények, akik átjutottak – többek között – az Urálon is behatoltak mélyen Szibériába. Az *állam* és az *egyház* (működtetve az adóprést) követte őket. Ugyanők földesúri jogokat is gyakoroltak sok helyütt, de az urak magánföldesúri nagybirtoklása – egészen a 18–19. századig – ismeretlen tényező maradt. Az új földesurakat az uralkodói udvarban tett hűségnyilatkozataik fejében jutalmazták. (Ez a gyakorlat általános volt

Kelet-Közép-Európában, így Magyarországon is.) Egy másik megoldás volt, ha szökött parasztok a nomád pásztoroktól veszélyeztetett határörvidéken telepedtek meg. Ők voltak a *kozákok*.

Ezeket a tömegeket alig érintették *Nagy Péter* vagy *Katalin* reformjai, de a Nyugathoz való felzárkózás, majd az avval való versengés ideológiai probléma lett, sőt feladat az elit számára. A reformok elsősorban az elitet hatották át, és egy új kultúrával cserélték ki az ortodox liturgiákhoz kötődő szellemi életet (vö. a 19–20. század szépirodalmával, zenéjével). A hagyományok azonban mély rétegekbe eresztették gyökereiket. A művészet messianisztikus rendeltetése (amit a szovjet kultúrpolitika mindennél fontosabbnak tartott) a kultúra legfőbb funkciójá maradt az *esztétikai* értékű alkotásoknak.

35.1.8.6. A Sztyeppe

Csaknem ugyanígy zajlottak az események a délkelet-európai sztyeppén. Az ókorban és a középkorban sok példa van arra, hogy a bevándorlók új lakóhelyükön összeütközésbe kerültek a telepítettekkel, akik gyakorta szomszédaiuk voltak. Háborúságban kellett élniük, mert a bevándorlók hódítottak.

A középkorban például keleti pásztortörzsek telepedtek le a *Kárpát-medence* fehér foltjain, ott, ahol szomszédságukba nemsokára a Nyugat telepes parasztszajai érkeztek. Konfliktusaik elkerülhetetlenek voltak. Még így is maradtak a térképen a lakatlan körzetek. A 13. században ezekre a területekre keleti eredetű menekülteket: *jászokat*, *kunokat* stb. telepítettek. Őket alkalmasint a tatárjárás népmozgalmai sodorták a Kárpát-medencébe. A hagyományoknak engedelmessé váltak. A hódító odébb tolta azt, akit talált. A középkori civilizációban azonban már csak fehér foltok maradtak és nem lehetett úgy hódítani, hogy az őslakókat elkergezzék. A régi időkben ez másként ment, a 9. században a *magyarokat* egy *besenyő* támadás tolta új hazájukba. A *jászok* királyi (nádori) főnhatóság alatt rendezkedtek be. A középkori királyságokban egyébként is sok telepítési akciót hajtottak végre, mert ezzel biztosították a birtokosok (és elsősorban a király) földjein a munkaerőt és adófizetőket.

Annak előtte a népvándorlás kori háborúk, területfoglalások okaiként aligha lehet etnikai konfliktusokat sejteni. Ennek ellenkezőjére Európában nem találunk példát. Határozottan állítható, hogy a népvándorlások legfőbb kezdeményezői akarva-akaratlanul a *sztyeppék nomádjai* voltak. Többségük – nyelvileg rokon – pásztortörzsekbe szerveződött. Kihasználták, hogy a sztyeppe különösen alkalmas terep a költözködő, háborúsodó törzsek számára.

Az i. e. III–II. évezredben a *perzsák* őseivel nyelvrokon *szkíták* (és *szarmaták*) elődei nyomultak be Délkelet-Európa síkságára. Ezek a törzsek részint nomád pásztorok voltak, de a nyugati tartományokban (a Prut folyótól keletre) nemsokára gabonatermesztő csoportjaik is laktak, akik – az i. e. I. évezredben – rendszeresen eladták feleslegeiket a *görögöknek*. A pásztorok összekötötték a Közel-Kelet civilizációit (pl. az *asszírokat*) az európai törzsi társadalmakkal.

Az eurázsiai népmozgások első nagy hullámának a *hunok* adtak nevet. *Turkesztán* és *Dzsugaria* (i. sz. 35–36.) területéről – a *kínaiaktól* elszenvedett vereségeiket követően – fordultak nyugatra. A sztyeppén egészen a Kárpát-medencéig terjeszkedtek. A sztyeppe a Duna Alföldjétől és Dél-Lengyelországtól a Sárga-tengerig terjed. A füves legelőt – a Fekete-tenger és a Duna vízgyűjtőjén – már facsoportok tarkítják, itt az ökoszisztéma valamelyest különbözik a többi síkságtól. A galériaerdők egyrészt természetes védelmet biztosítanak a csordáknak, másrészt lakatlan területeken lehetővé teszik a

földművesek megtelepedését. Az utóbbiak vagyoni helyzete, sőt egyáltalában az élete korántsem biztonságos. A földművesek (rabló) szomszédaik miatt gyakorta földvárakat építettek. A rendszer kiegyenlítődött. A tönkrement pásztorok földművesekké váltak az állatvészek, a nagy rablói háborúk stb. következtében, ekkor az életben maradtak mintegy lezüllöttek az adózók rétegébe.

A pásztortörzsek az állatvagyonot tekintették anyagi alapjuknak. *Paternalista* családokban éltek, amelyek *klánok*hoz tartoztak, ez utóbbiak törzsekben (*horda*) egyesültek. A rendszer egyúttal katonai és vallási szervezet is volt. A törzs élén a *kagán* állt. Legfontosabb alattvalói a *kovácsok* voltak, akik fegyvereiket készítették és kapcsolatban álltak az ég (a *samánok* által megidézhető) urával. A kovács istenség és a *kagán* alakja némely pásztortörzsnél funkcionálisan egybemosódott. A sztyepp végtelen, mondhatni határtalan lakótér, melynek közepén a sarkcsillag látható, azaz a „világ tengelye”, az ég istenével az égbe feljutó *samán* ezen felmászva tartja a kapcsolatot. Mínt hogy a pásztorok (hitük szerint) a túlvilággal vertikálisan érintkeznek, horizontálisan meg kell hódítaniuk mindazokat a törzseket és városi civilizációkat, amelyeket szomszédságukban tudnak. Innen a nomádok hódító politikája.

A *hunok* Európában (*Dél-Oroszországban*) *germán* és *szarmata* törzseket győztek le a 4. században. A *hunok* 441–453-ban a városszörnyeteget, *Bizánc* telhetetlen rabszolgapiacát és a császári város kiterjedt birodalmát akarták meghódítani. (Ezenközben halt meg *Attila*). Ekkor már centrumuk a Kárpát-medencében volt. A rendszer szétesett, nem sikerült a *germánok* és a *civilizációk* szervezettségét átvenniük. A *gepidák* győzték le a *hunokat*. Maradványaik Dél-Oroszországba húzódtak vissza, és egyesülve *uigur* törzsekkel, megalapították a Bolgár birodalmat. (Ez a Kazár birodalomtól északra történt.) Ezek a törzsek egy Altaj-vidéki török nyelvet beszéltek. Őket az *avarok* hódították meg (552-ben). Nagy részük a Duna menti (ma is létező) *Bulgáriába* menekült, miközben *szláv* törzseket tett adófizetőkké. A földműves szlávok azonban idővel asszimilálták a pásztorokat. Másrészt a Bolgár birodalom törzsei maradványainak zöme az Urál-hegységtől nyugatra húzódtott *Kazány* és *Ufa* magasságába. Ők a *Volgai-bolgárok*, akikkel a magyarok még a 13. században is tartották a rokonságot.

Egy másik etnikum, az *avar* törzsek szervezete nyugatra vándorolt, miután kelet-ázsiai birodalmukat *török* törzsek zúzták szét 552-ben. A ligetes sztyeppén rátelepedtek a *szláv* törzsekre, de 791–796 között *Nagy Károly* legyőzte őket. A mai Csehországban összeomlott uralmuk, a Kárpát-medencében (896 táján) a *magyarok* győzték le őket, ami részben annak következtében sikerült, hogy a pásztorok közül sokan asszimilálódtak a földművesekhez.

A *magyarokat* a *besenyők* támadták meg, majd *Bizánc* ellen fordultak. Ez a válalkozásuk azonban 1091-ben megghiúsult, törzsi szervezetük összeomlott. A *besenyő* támadástól veszélyeztetve költöztek a *magyarok* a Kárpát-medencébe. A *magyarok klánjainak* egy része folytatta rablói háborúit a tőlük nyugatra eső területeken. Egy évszázadon át sikeresek voltak, majd vereséget szenvedtek.

A feudális civilizáció terjeszkedése a *magyarokat* is életmódjuk és politikai szervezetük megváltoztatására kényszerítette. A Nyugat terjeszkedett. A mai Lengyelország, Litvánia, Csehország területén megjelent a Róma-központú egyház, s a német mintájú államszervezet. Világi papok és szerzetesek települtek be, a világi elit *nyugati nemesekkel* egészült ki. A hatalmat átalakították, Kelet-Közép-Európában *feudális civilizáció* váltotta fel a hagyományos törzsi rendszereket. Új asszimilációs folyamatok indultak el.

Már ennek előtte a *hunok* módosították az *európai indogermánok* elhelyezkedését. A *hunok* az i. e. 400 körül *vándalokat*, *szvéveket* és *alánokat* szorítottak ki lakóhelyükről, ennek következtében a nevezettek Galliában kötöttek ki, majd hamarosan Hispániába települtek át. A telepesek nem voltak szántó-vetők. Aligha állítható róluk, hogy az ekeszarvát kezükben tartva vonultak a kontinens egyik sarkából a másikba. Erre csak elitjük lett volna képes, de ez a csoport már nyájaiból és adószedésből tartotta el magát. Azon felül voltak pásztorcsoportok is a költözők között. A nomád pásztor-törzsek gazdag vagy kifejezetten szegény nemzetségei vándoroltak és telepedtek rá – hódítókként – az elfoglalt terület őslakosságára. Mégis, a helyzet az, hogy a prehistorikus népvándorlás résztvevői csak egy réteghez tartozó csoportokból álltak. Az elit lóháton közlekedett. A *szvévek* klán-vezérei Galíciában alapítottak királyságot (411–581). A *vándalok* és az *alánok* az Ibériai-félszigeten próbálták megvetni a lábukat, majd rövidesen átköltöztek Észak-Afrikába. Ezzel egy időben a Német-síkságról a *burgundok* Galliába költöztek, 406-ban letelepedtek a Rhone-völgyben. Az i. sz. 3. században a *nyugati gótok* *Dáciát* hódították meg, és a birodalom határait a Dunáig tolták ki. A *nyugati-gótok* 376-ban elfoglalták a Duna alsó szakaszát a *római határtól* északkeletre. Rövidesen meggyűlt a bajuk az *impériummal*: a rájuk nehezedő nyomást nem tűrve, fellázadtak és végigfosztogatták Délkelet-Európát a Fekete-tenger északi partvidékétől az Adriáig. Betörték Itáliába (402), rövidesen kirabolták Rómát (410), majd onnan is továbbvonultak. Néhány év múlva Galliában (*Aquitániában*) találjuk őket. Nemsokára továbbálltak, 429-ben a *vándalok* és az *alánok* helyét foglalták el az Ibériai-félszigeten, mert az ott lakók Afrikába tették át székhelyüket. A *nyugati-gótok* egy újabb hulláma – átkelve a Pireneusokon – letelepedett Hispániában. A csoport saját államot alapított, amelyet 711-ben a *mórok* számoltak fel. A *keleti-gótok* a Duna mentéről kiindulva Itáliában raboltak, s nemsokára – meghódítva Lombardiát – 476-ban felszámolták a *Nyugat-római Birodalmat*. Őket fajtestvéreik, a Pannóniából érkezett *longobárdok* győzték le 568-ban, amikor Itália északi és déli részét szállták meg. A történetek ellenére, a Csizma középső sávjában megmaradt a *császárság*.

A legtöbb bonyodalom a sztyepp lakóinak életét nehezítette meg. A Fekete-tengertől északra, az eurázsiai sztyeppék nyugati övezetében (eltekintve a vaskor előtti eseményektől) – zömmel *iráni* eredetű – törzsek éltek és harcias elitjük nevezhető meg a népmozgások legfőbb kezdeményezőjének. A sztyeppé szinte kínálta az életfeltételeit kihasználni tudóknak – *Kazahsztán*, *Üzbegisztán*, *Türkmenisztán* – az ökokonológiai adottságait. A sztyeppé folyosó volt Euráziában, ahol pásztor-törzsek vándoroltak. A vízzel jobban ellátott körzetekben a népesség földet is művelt, az emberek (a pásztorok és a földművesek) hierarchizálódott klánok szervezeteibe tömörültek. A földművesek források, tavak és időszakos vízfolyások mellett telepedtek le, s oázis-gazdálkodást folytattak. A köztük lévő lakatlan területeken nomád pásztorok terelgették nyájaikat. Amikor már lovaik voltak, a pásztorok harcias bandákba szerveződtek. Klánjaik uralták a terepet, a környékükön található földművesektől adót szedtek. Az adó elsősorban gabonából és más – a földművesekhez köthető – termelvényekből, háziipari készítményekből állt. A munkamegosztás, illetve a társadalmi alá- és fölérendelés lehetőségét kínálta, ennek révén – a biotóp és a foglalkozás kölcsönhatása következtében – megkezdődött a térség lakóinak társadalmi, sőt vagyoni tagozódása, illetve csoportképződése. A nomádok jövedelemszerzéséhez hozzá tartozott a rabszolga-kereskedelem is. A rendszer idővel kiterjedt az eurázsiai sztyeppvidék egész területére. A sztyeppé törzsei még a középkorban is mozgásban voltak. Noha ez idő tájt Dél-Európa, a kontinentális erdőzóna és Észak lakói (szinte valamennyien) már állami keretek között éltek.

A sztyeppe nyugati sarkát szállták meg a magyarok. A pásztorok elitje végül is behódolt a Nyugatról terjeszkedő feudális rendszernek. A Baltikumtól a Kárpát-medencéig püspököket szenteltek. Terjedt a civilizáció. A Róma-központú kereszténység, az örökölhető/örökíthető földtulajdon a parasztokból jobbágyot formált. Emelkedő életszínvonal volt a záloga annak, hogy a 12–15. században a magyaroknak sikerült beolvasztaniuk a Kárpát-medence sík vidékein lakó, ekkor már őshonosnak számító *avarokat* és *szlávokat* (akik nyelvileg a *szlovénokhoz*, illetve a *bolgárokhoz* álltak közeli rokonságban). A Kárpát-medence (elsősorban a síkságot övező hegy- és dombvidékek) fehér foltjait Nyugat- és Közép-Európa népfölöslegéhez tartozó parasztokkal, városlakó kereskedőkkel és mesteremberekkel töltötték meg. Ez utóbbiakat nem is érte el a mongol invázió. A síkon pedig (annak előtte és később *kun* és *jász* törzseket is) telepítettek. A hegyvidékre Erdélyben ekkor szivárogtak be a *transzhumáló vlachok* (a románok) elődei, és mai lakóhelyükre a dél-lengyelországi eredetű *szlovákok*. A magyar uralkodók a nomádok támadásaitól tartva telepítették a peremvidékre, a Keleti-Kárpátok tájaira a *székelyeket*, a még nomád *kunokat* és a sztyeppén veszélyeztetett *jászokat*, majd – a középkor múltán – az ország középső tájaira a katonaparaszt *hajdúkat*, úgy, ahogyan ez Oroszországban a *kozákokkal* történt. A sztyeppe nomádjai ellen védekeznie kellett a parasztokból élő civilizációnak.

A Kárpát-medence központi lakóövezetét a 16–17. század *oszmán-török* hódítása alakította át. Ennek előtte Magyarország lakói között súlyos szociális ellentétek feszültek. Parasztháború dúlt, hódított a *kálvinizmus*. A szultán célja a Habsburg Bécs elfoglalása volt. Nemsokára a Magyar Alföldön és a Dunántúl nagy részén a török szultán lett az úr. Megszűnt a királyság, a földesúri birtoklás és a jobbágyi földtulajdon. A paraszt elmenekült ősei földjéről, majd visszatepedett oda (esetleg máshova, ahol kedvezőbb életfeltételeket remélt). Erdély vazallus fejedelemség lett. A mai *Szlovákia* királyi Magyarországgént – *Habsburg* hűbérbirtokként működött. A 18. században a Habsburgok egyesítették a három részre szakadt országot és a földesurak (akik az udvarnak különféle szolgáltatásokat tettek) jobbágyokkal népesítették be nagy kiterjedésű adománybirtokait. A telepítettek *német, szlovák, horvát, szerb*, esetleg *magyar* nyelven beszéltek.

A magyarok részben integrálták a telepítetteket nyelvileg, részben nem, nyelvszigetként ékelődtek be a királyság testébe. Demográfiai változásaik nyilvánvalóbb következménye volt, hogy a sík vidékeken kialakult jobbágygazdálkodást (teleksoros falvak, nyomásos művelésrendszer) a külterjes agro- és zootechnika alkalmazása, a gazdaságban az állattartás túlsúlya, továbbá a halmazok és a település peremén húzódo gazdasági udvarok, illetve később a hozzájuk tartozó szórványok (tanyák) településrendje váltotta fel. A magyarok a 16. század elején parasztháborút robbantottak ki a közép-európai zendülések mintájára. Alighanem ugyanezen szociális feszültségeik miatt hódított a kálvinizmus, ennek retorziójaként pedig a Habsburg-Magyarországon a barokk pompájú katolikus egyház.

35. 1. 8–7. A Centrum és a Periféria

A mondottakból kitetszően Európa arculata változatos volt. *Etnikumai* átalakultak. A változásokat mindenekelőtt gazdasági rendjük átalakulása okozta. Miután az ókorban a Mediterráneum volt a világ közepe, Európa csak háterszágnak számított. A *római provinciák* keletkezése, és az ott lejátszódó gazdasági-társadalmi folyamatok, majd az antik rendszer összeomlása után a középkorban egy új központ keletkezett: az Alpoktól

északra húzódnó feudális tartományok és királyságok egymás ellen hadakozó tömkelege. A kereskedelem és háborúk (!) gazdagságot teremtettek, a *centrum* ide tolódott. Az új rendszer lassan alakult ki. Majdhogynem egy évezredet vett igénybe születése, de csak az *Alpoktól északra*, illetve az *Elbától nyugatra* alakította át az emberek életminőségét.

Amikor a kereskedelmi tőke – az urbanizáció révén – a kikötőkben bővelkedő *Nyugat-Európát* tette központtá, a periféria *Dél, Kelet és Észak* lett. A *Nyugat* gyarmatosított.

A pénzforgalom új rendszert hozott mozgásba: a *piacgazdaságot*. A változás mindenekelőtt a fogyasztási javak kultúráján érzékelhető. Délen és Nyugaton, tehát az *urbanizáció* tartományaiban megváltoztak a fogyasztási szokások, átépült a *földszintes* Európa. Emeletes lett a tehetősök háza – városon és falun egyaránt. Az Alpokban (és Közép-Európa más urbanizált tartományában, az *újkorban*) a lakóházat összeépítették (közös tető alatt) az istállóval és a pajtával, Északnyugat-Európában ösödök óta olyan lakóházat emeltek, amely istállóban folytatódott, padlása pedig gabona, illetve takarmány tárolására szolgált.

A hagyományos Európa értékrendszerén a modern világ kapitalista rendje nem változtatott.

ETHNIC GROUPS IN PRE-CAPITALIST EUROPE

(Adaptation to ecologic conditions, the economic environment
and the political situation)

The study is an excerpt from Volume 4 of the author's monograph, *European peasantry*, discussing how ethnic relations emerged during prehistory and how these were adapted to ecologic conditions. Ethnic conditions were frequently shaped by successive civilisations. The most profound changes can be noted after the emergence of nation states (in connection with markets), although this only occurred in a few Western European countries (most notably in France). The turnover of national markets needed the administrative apparatus of the absolute monarchies. Nation states were rare entities on the European continent. The various population groups living within the borders of a particular country are still generally differentiated according to regions. The barriers of regionalism were eventually breached by the Church, making culture international.

Tamás Hoffmann

A FÖLDBIRTOKLÁS VÁLTOZÁSAI ÉS A KISNEMESSÉG TORNA MEGYÉBEN (15–19. SZÁZAD)

POZSGAI PÉTER

A kismanesi birtoklás tornai gyökerei

A Torna megyei kismanesség kialakulásának vizsgálatakor jelentős különbség mutatható ki a szomszédos Gömör megyei területek fejlődése (a Sajó-völgy és a Száraz- vagy Szuha-völgy egy részének kivételével) és a tornai közép- és kismanesség kialakulása, birtokszerzése között. A tornai királyi erdőispánság népeire és társadalmára lényegesen erősebben rányomta bélyegét az uralkodói *direkt* „társadalomszervező politika”, mint a szomszédos Gömör megye főbb, az uralkodótól függetlenebb birtoklási területi egységeire. Gömörben olyan, a honfoglalástól kontinuos nemzetségek is jelentős szerepet játszottak, mint például a későbbiekben Torna megyében is kisebb birtokokat szerző Hanvayak vagy a Hangonyiak, akik eredeti szállásterületeiken egy tömbben maradtak, s együttesen olyan erőt képviseltek, hogy a királyi várral és a terjeszkedő várgazdasággal szemben is meg tudták őrizni önállóságukat.¹ Tornában ilyen nemesi nemzetségekről nincs tudomásunk, itt már – legnagyobbbrészt a tatárjárás után – a királyi adományok vetették meg a magánbirtoklás alapjait, szoros összefüggésben IV. Béla telepítési politikájával,² s végső soron ez vezetett a vármegye – kései – kialakulásához.³ Leginkább Gömör megye központi jelentőségű része, a szomszédos Sajó-völgy és a Torna megye délnyugati részével határos Száraz (Szuha)-völgy birtoklástörténete és településfejlődése mutat némi hasonlóságot a tornai részekével. A Sajó-völgyben ugyanis csak részekre bomlott törzstörödékek (Keszi, Kér) maradtak fenn, akik nem tudván megőrizni függetlenségüket a királyi vár függvényeivé váltak, s „régii szabadságuk így látszólag elveszett”.⁴ Ila Bálint bennük látta a királyi várterületek kismanességének magvát.⁵ Ez lehetett az útja azon Árpád-kori tornai nemzetségeknek és törödékeiknek is a „kismanesség váláshoz” (esetleg a Zsarnói vagy Zsarnay, a Méhészi, a Horváti, a Teresztenyei és a Nádasdi családok vonhatók a későbbiekben ebbe a körbe), melyek a királyi erdőispánság, a királyi uradalom és a görgői királyi kúria dominanciája mellett kényszerültek rá, hogy megküzdjenek a szabadságukért. S még ha ez utóbbit nem is kérdőjelezték volna meg, a birtokosi státusz megőrzése az uralkodói tulajdonlással és a várgazdaság terjeszkedésével szemben csak keveseknek sikerülhetett. A tornai kismanesség kialakulása tehát nem annyira a „társadalmi viszonyok természetes alakulása révén és a szokásjog alapján”, azaz kiváltságlevél nélkül,⁶ hanem a kialakuló uradalmi birtokokon kívüli adományos birtokos nemesség szaporodása, ági öröklése és birtokaik forgácsolódása útján (pl. Komjátiak, Lenkeiek, Kőszegiek) ment végbe. Ennek nyomai még felfedezhe-

1 A Hanva-szállásokra, a Hanva-nemzetség Ratkó-völgyi falvaira valamint a *barkók földjén* megtelepedő Hangonyi-nemzetségre lásd Ila B. 1976. 55–70, 71–76.

2 Lásd ide Szűcs J. 1993. 45–50 (különösen: 48), Ila B. 1976. 89–92.

3 Kristó Gyula is a legkésőbb kialakuló vármegyék csoportjában említi Tornát. (Kristó Gy. 1988. 515.)

4 Ila B. 1976. 89.

5 Ila B. i. m., i. h.

6 Ila B. i. m. 90. 40. ljt.

tők az 1660. évi nemesi összeírás *birtokos nemesi* kimutatásában,⁷ ahol még olyan nagy mértékben nem keveredtek a kurialista és az armalista családok,⁸ mint a későbbi nemesi összeírásokban. (Lásd az I. Függelékben Komjáti, Lenke és Zsarnó birtokosait.)

A Szuha-völgy, melynek az északkeleti, a királyi erdő- és vízóvók lakta területe (Égerszög, Teresztenye és Szőlőszardó) Torna vármegye kialakulásakor igazgatásilag a megyéhez került, az a másik szomszédos régiója az egykori Gömörnek, amely tanulságokat rejt a régió nemesi birtoklásával összefüggésben. Már Ila megemlíttette itt a szabad eredetű kismesség és a kurialista nemesség csekély számát. A Szuha-völgyben is volt ugyan kismemesi birtoklásra példa (Zádorfalva, Csákány stb.), de zömük – hasonlóan a tornaiakhoz – a birtokos középnemesség volt, amely már az *adományos nemzetségek* itt települt családjaiból alakult ki.⁹ Ila a magyar eredetű kismességhez számította – a Zichy Okmánytár egy, a vízóvókkal kapcsolatos oklevele alapján¹⁰ – az óvókat, akik korábbi kondicionárius földjeiket meg tudták szerezni királyi adományban. A későbbiekben azonban, feltehetően a nagybirtok előretörésével szemben, nagyobb részük nem tudta állandósítani kiváltságos helyzetét, megőrizni függetlenségét, s a jobbágyságba süllyedt. (Az I. Függelékben a három Száraz-völgyi település közül egyedül a Teresztenyén birtokos Szini András a „régii nemesség” képviselője, jelentősebb birtokos kismemesi rétegnek 1660-ban már nincs nyoma.)

Már a középkori népességnövekedés és az adományos javak körének szűkülése oda vezetett – a magyar nemesi öröklési jog egyenlően osztó jellege miatt –,¹¹ hogy egyre nagyobb mértékű lett a „régii” nemesi nemzetségek birtokainak felaprózódása, szétforgácsolódása, s így fokozatosan egy jelentős létszámú, de még középkori eredetű kismemesi, illetve igen jelentős arányú egytelkes kurialista nemesi réteg (*nobiles unius sessionis*) jött létre már a középkor végére.¹²

A török kortól kezdve öltött egyre nagyobb méreteket a földbirtok nélküli, pusztán címeres levéllel történő nemesítés. A királyi donáció nélküli armális nemesítés a felfelé törekvő, az örökös jobbágyság kötelekeitől szabadulni akaró jobbágyság társadalmi mobilitásának egyik legfontosabb útját jelentette.¹³ A birtokadományozás nélküli *valóságos nemesség* szerzésének a lehetőségét már Werbőczy *Tripartitum*ában megtaláljuk.¹⁴ A nagyszámú *manumittált* és *inszkribált* jobbágyot,¹⁵ az *armalistákat* már

7 Közreadta: Czobor A. 1912a. 33–37. Újraközzölte: Rémiás T. 1994. 158–162.

8 A kurialista nemesség kutatásának nehézségeire, létszámuk megállapítására, valamint arra a nem ritka jelenségre, hogy egyes családokat egyszer kurialistának, egyszer armalistának írtak össze (lásd pl. Veres S. 2002. 11.) Jóllehet ezt részben magyarázhatja az armalisták nemesi birtokszerzése vagy jobbágytelkük „megnemesítése” is. (Lásd pl. Ila B. 1976. 412.) A józsefi népszámlálás jelentőségére a kurialista nemesség létszámának feltárásában, s a kurialista települések elkülönítésében lásd Thirring G. 1938. 57–58.; Ódor I. 1989. 35. – A kurialista nemesség és a kuriális falvak kialakulására és helyzetére lásd még Ila B. 1976. 107–135.

9 Ila B. 1976. 101.

10 Zichy Okmánytár II. 329.

11 Werbőczy I. 40. 2–3, 5. §.

12 A kurialistákra lásd pl. Ódor I. 1989. 33–41.

13 A jobbágyorsból való kilépés és a *valóságos nemesség* válás lehetősége megcsillantotta a reményét a jobbágyi földesúri szolgálat és adózás nyomasztó terheitől való szabadulásnak. Az örökös jobbágyság időszakában a parasztság számára legnagyobb vonzerővel a nemesség négy fő és kiváltságos joga közül értelemszerűen a harmadik birt: „... törvényes jogaikkal és földbirtokuk határain belül fekvő minden jövedelmeikkel, tetszésük szerint mindenkor szabadon élhetnek; mindennemű jobbágyi szolgálat, adakozás alól, rovás és egyéb adó, vám és harminczad fizetésétől mindörökre teljesen mentesek és ki vannak véve...”. (Werbőczy I. 9, 5. §.) A „szabadság”-nak ezt a színtjét azonban csak igen keveseknek sikerült elérniük, mert a manumissio, az armális szerzés és a jobbágytelkek „kurialistá”-vá minősítése együttesen már igen súlyos anyagi terhet jelentett. Az armális nemesség megszerzésének útjára összefoglalóan lásd Ráczy I. 1988. 42–57.

14 Werbőczy I. 6.

kezettől fogva megkülönböztették a régi birtokos nemességtől. (Lásd az I. Függelékét.) Az egytelkes nemeseket, illetve a nemesi birtokkal nem rendelkező armalistákat már a 16. század végétől (1595) kezdték megadóztatni, de a *kurialista nemesi községek* továbbra is adómentességet élveztek, s így rájuk az országos összeírások hatálya nem terjedt ki.¹⁶

A jobbágy költözési szabadságának Torna megyében a közép- és kisbirtokosság egyszerre volt elsődleges haszonélvezője és károsultja.¹⁷ Az érdekelt és ellenérdekelt felek konszenzusa a 17. század elején azt eredményezte, hogy a jobbágyok költözési szabadságát, a *több szabadságot* ígérő helyekre irányuló migrációt meggátolták.¹⁸ A tornai nemesség olyan akadályt gördített az elköltözni szándékozó parasztok elé, amelyvel lényegében elvágta a jobbágyi szabad költözés lehetőségét. A megyei kongregáció határozata (1607) után mindössze egy jobbágybúcsúztatással kapcsolatos beadvány került a közgyűlés elé, s a 17. században Torna megye jegyzőkönyveiben a jobbágyok *ablicenciálás*áért folyamodó földesúri kérvényeknek már nincs nyoma.¹⁹ A jobbágyi emelkedés transzmigrációs lehetősége ezzel több mint egy évszázadra megszűnt. Miután a 17. századtól elzárultak a szabad költözés csatornái, a tornai jobbágyok tehetősebb és „törekvőbb” nemzetségei, nagycsaládjai a 17. századtól egyre inkább a más „szabadságok” szerzése irányában keresték a kiutat az örökös jobbágyból. A *szabados*sá, illetve *libertinussá* válás egy olyan lehetőség volt, amellyel az örökös jobbágy ideiglenesen kikerülhetett az adózó és robotoló parasztok sorából.²⁰ A 16–17. században a végső, sokak által elért cél az *armálislevél* szerzése volt (ennek jelentős arányára lásd az I. Függelékben az armalisták 1660-as összeírását). A 18. századra azonban – a bécsi udvar intencióiival összhangban – lényegesen csökkent országosan az armális nemességet szerzők száma, létszámnövekedésük ütemének csökkenését a Torna megyei összeírások is alátámasztják.²¹

Az általános probléma a korai nemesi (adó)összeírásokkal, hogy legtöbbször csak a nemesi birtokkal nem rendelkező armalista nemességre, s részben az egytelkes kurialista nemességre terjedtek ki, a birtokos nemességre adómentessége miatt csak

15 A manumittálásra és az inscriptiora lásd Varga J. 1969. 226–258., illetve Rác Z. i. m.

16 Ódor I. i. m. 34. Sajnos e települések státusával kapcsolatban a mai napig vannak megválaszolatlan kérdések. Torna megyében a kuriálisnak („*Curialis*”) minősített községek (lásd az 1715. és 1720. évi összeírásokat, valamint az 1771-es úrbérrendezés során felvett „kilenc pont”-ra adott válaszokat) nem tekinthetők homogén csoportoknak. Vannak köztük „valóban” – régi jogon – kuriális-kisnemesi települések (Nádaska, Zsarnó), vannak olyanok, amelyek feltehetően a középkorban vagy azt követően váltak azzá (Becskeháza, Égerszög, Lenke, Teresztenye), a települések egy másik csoportjánál az adómentességet, s a *curialis* minősítést feltehetően már a falu földesura „járta ki”, miután a falu telepes jobbágyokkal való újraneépítését véghez vitte (Barakony, Faluska, Horváti, Szentandrás), s végül vannak olyan települések is, ahol igen jelentős létszámú nem taxalista kisnemesség élt (pl. Szilice), s mégsem kapta meg a „kuriális” falu adómentes státusát.

17 Varga J. 1969. 85.

18 Torna megye nemesi közgyűlése már 1607-ben szembefordult a törvényszék azon megerősítő határozatával, amely jóváhagyta I. Ferdinánd jobbágyköltözést biztosító végzését (1556. XXVII. tc.), s statútumában leszögezte, hogy a jobbágyok csak akkor költözhetnek el egyik birtokostól egy másikhoz, amennyiben előzőleg „igaz és törvényes indokot” hoznak fel földesuraik ellen. (Varga J. 1969. 48.) A távozási engedély kiadását Tornában annak a bebizonyításához köthették, hogy a földesúr a jobbágyát a *szokásosnál nagyobb szolgálattal terhelte meg.* (Varga J. i. m. 87.)

19 Varga J. i. m. 48–49, 158.

20 Az 1715. évi összeírás szerint 19, az 1720. évi szerint pedig 24 *libertinus* családfőt írtak össze, amely a későbbi kimutatásokhoz képest igen csekélynek tűnik, s jól mutatja e két összeírás korlátozott alkalmazhatóságát. (ŠOBA KE, TŽ I, 8: 569/1715, 1720: az 1715. évi és az 1720. évi összeírások.) A *libertinusok*ra, a szabadosok különböző csoportjaira átfogóan lásd Csapodi Cs. 1940. 405–426.

21 A kései feudális nemesi összeírásokra áttekintően lásd Vörös K. 1990. 7–17.

kivételesen, s még az „egytelkes” kurialista nemességre is jóval ritkábban.²² A megadóztatott („taxás”) nemesség összeírásai különösen a 18. századból nagyon nagy számban maradtak fenn minden megyéből.²³ (Lásd az 5. és a 6. táblázatot.) Egy másik jelentős problémakör, hogy kiket is soroltak az ún. *taksás nemesek* körébe? A kurialisták megadóztatására is törekedtek, de a Torna megyei személyi szintű források azt mutatják, hogy elsősorban az armalista nemesség egy részét tudták adózás alá vonni.

A kurialista eredetű és az armalista kisenemesség együttes aránya Torna megyében nagyobb volt az országos átlagnál, s a tornai települések jelentős hányadán nagy létszámú kisenemesi nemzetségek mutathatók ki a 19. század közepének név szerinti összeírásaiban és népszámlálási lajstromaiban. E nemzetségek demográfiai viselkedése, parasztsághoz való viszonya, öröklési és házassági stratégiái, munka- és háztartásszervezetének, foglalkozási viszonyainak, gazdálkodásának jellemzői még javarészt történeti-néprajzi feldolgozásra várnak. Célunk jelen dolgozattal egy hosszmetzeti áttekintést adni a tornai kisenemességről, és néhány eddig még talán kevésbé hasznosított forrás nyújtotta elemzési lehetőségre is fel kívánjuk hívni a figyelmet.

A földbirtoklás változásai a középkortól a 17. századig

A tornai vár uradalmának kiépülésével a királyi erdőispánság várispánsággá, majd vármegyévé alakult. Ekkor nyerte el a vár környékén fekvő területeket, azonban elveszítette a gömöri és a szepesi erdősegeket, valamint a jászói uradalmat – melyet IV. Béla a jászói prépostságnak adományozott, s az abaúji ispán alá rendelt – és a tornai uradalom szétszórt abaúji birtokait is, melyek magánkézre jutottak.²⁴ A tornai királyi uradalom egyes részei eladományozásának sorában a jászói uradalmon kívül fontos megemlíteni a pelsőci uradalom (Csetnek, Kun-Tapolca, Somkút, Lekenye, Pelsőcardó) magánkézre kerülését is (okleveles nyomai: 1188 k., illetve: 1243) a 13. században.²⁵ A 13. század végén már több jel utal a várszervezet bomlására és a nemesi megye fokozatos kialakulására,²⁶ erről a 14. század elején már a szolgabírák említése is tanúskodik.²⁷

22 Veres S. 2002. 10–11.

23 A kisenemességgel kapcsolatban felhasznált levéltári források: Kassai Állami Körzeti Levéltár (Štátny Oblastny Archív v Košiciach, a továbbiakban: ŠOBA KE), Torna megye, 1778–1850 (Turnianska župa, 1778–1850 (1867), a továbbiakban: TŽ I), Nobilitaria: Taxatio Dominorum Nobilium Comitatus Tornensis (1766. január 15.), 214/1766; Taxatio Nobilibus Armalistis Titulo Subsidií Cassae Domus pro Anno 1788/89 (214/1789); ŠOBA KE, TŽ I, F.: 1810–1818: Nemes Torna Vármegye Insurrectiojának Laistroma (234/1805); [nemesi családfők összeírása], F.: 1843–1845 (234/[1844]); ŠOBA KE, TŽ I, Nobilitaria: A járásbeli Nemes Urak összeírása (1813. augusztus 2.), 214/1813; Tekintetes Torna megye Alsó Járásában lakos vagy birtokos szavazható nemességnek személyes összeírása (1843. április 13.; 1846. szeptember 21.), 214/1843, 1846; ŠOBA KE, TŽ I, F.: 1713–1850: Az 1850ik évre kivetett Alsó járási nemesi adó (236/1850). Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) P 421 Keglevich család (1527–1866); MOL P 1446 Keglevich Béla (1846–1873) 3. cs. 14. tétel: A tornai uradalom iratai (1846–1871).

24 Györffy Gy. 1987. 45–47.

25 Dénes Gy. 1983. 32., uő. 1999. 141.

26 V. István 1272-ben Teresztenyét adományozta a Katiz-nembeli Mokud fiainak (Gál, László és Gergely), melynek birtokába a megyéispán jelenlétében iktatták be őket. A király egyúttal *felszabadította a földet az ispán hatósága alól*. IV. László 1274-ben a tornai várföldhöz tartozó Beret nevű föld egy részét, melyben Póth várjobbágy lakott, Teodorfia Péternek adományozta; 1279-ben pedig két tornai várjobbágyot a nemesek sorába vett fel, és földet adományozott nekik. 1275-ben Horváti került magánkézre. (Kemény L. 1912. 150.)

27 A megye szolgabíráira 1319-ből van adat. (Györffy Gy. 1987. 740.)

A tatárjárás pusztításai a tornai királyi uradalom szolgálónépeinek falvait és a görögői udvarházat is sújtották, a tornai palánkvárat pedig fölégették. IV. Béla a tornai uradalom védelmére erős kővárat építtetett a 13. század közepén a Ménes-patak völgyében, a meredeken kiemelkedő Szárd-hegyen.²⁸ IV. László az új erősséget, Szárdvárat (Szárdvár) Tornával együtt cserébe adta Tekus (Tekes) komáromi majd sárosi ispán fiainak a nógrádi Jenő váráért.²⁹ Tekus sárosi ispán és fivérei már korábban birtokot szereztek a tornai uradalommal határos borsodi részeken: 1249-ben megvették az Örsúr-nembéliek szalonnai uradalmához tartozó Zsirost és Martonyit.³⁰ Tekus ispán három fiának sikerült növelnie az apjuk által szerzett birtokot, országos tisztségek viselőiként is fel-felbukkantak, Tornában pedig hosszú távra megalapozták szerepüket, melyet birtokaik jelentős súlya támasztott alá. Egy 1277-es oklevélben Tekus fia Istvánt „Torna örökös ispánjá”-nak nevezték, aki 1279-ben kucsói bán, 1280-ban erdélyi vajda, 1284-ben pedig már az ország nádora volt.³¹ Az egykori királyi uradalom majdnem fele része ekkor már a Tekus-nemzetség birtokában volt, s maradt a XV. század elejéig. A Tekus-utódoktól származtak a jósvafői Tekesek, a Sziniek, a Szalonnaiak és a nagy hatalmú Tornaiak, akik a megye jelentős részének urai, Lucska, Barka, Áj, Udvarnok, Torna és Újfalú, majd délebbre Rákó, Perkupa, Szin, Varbóc, Petri, Kápolna, Jósvafő, Szilice, Borzova, Korotnokardó, Kisfalud, Feketefűz és némely más, azóta eltűnt helységek birtokosai voltak.³²

1340-ben János, akit az okirat *szalonnai Tekus*nak nevez, István fiaival, szalonnai Tekus Rolanddal és Istvánnal közös birtokaikat felosztották egymás közt.³³ E szerint már 19 települést birtokoltak ekkor Torna megyében. A Tekus-nemzetségből származott Szalonnaiak, jósvafői Tekesek, Tornaiak, Sziniek és Zsadányiak még a későbbiekben is jelentős szerepet vittek a vármegyében.³⁴ A Sziniek (Széniek), Szalonnaiak és jósvafői Tekesek megtartották az egész századon át a megye délnyugati és nyugati részében fekvő régi birtokaikat, csupán női ágon (és zálogban) juttattak azokból néhány más családnak, mint a Csetniekieknek, Forgácsoknak, Derencsényieknek, Emseieknek.³⁵

A 13. század végén az északkeleti országrészen nyolc megyére kiterjedő (Abaújvár, Torna, Zemplén, Szepes, Sáros, Ung, Bereg és Szabolcs) birtokkoncentrációt létrehozó Aba Amadé nádor Szárdvárat is megszerezte a Tekus utódoktól,³⁶ melyet Amadé

28 Fügedi E. 1977. 193. A vár 16–17. századi történetére részletesebben lásd Béli M. 2002. 79–90. Béli a vár építését és mondabeli alapítását a Bebek-nemzetséghez kapcsolta (uo. 80.). A vár részletesebb ismertetésére és ábrázolásaira lásd még Détshy Mihály alapvető tanulmányát (Détshy M. 1969. 143–186.).

29 Engel P. 1977. 154., Fügedi E. 1977. 193., Détshy M. 1969. 143–149.

30 Wertner M. 1892. 172. Ez a terület a 15. századig többször Torna megyéhez tartozott. (Lásd Csánki D. 1890. I. 236. skk.: Torna megye.)

31 Dénes Gy. 1983. 46., Kemény L. 1912. 152.

32 Lásd Csánki *Tornamegye* címszavánál írottakat. (Csánki D. 1890. I. 236. skk.)

33 Tekus fia Jánoséi lettek: Torna, Áj, Tamáskő (?), Holmanlosaj (?), Újfalú, Beasacisfalva (?), Udvarnok, Felső-Rákó (Torna megyében), Köbli, Megyesmál, Szentjakab, Debréte, Viszló, Rakaca (Borsod megyében), Ináncs, Éncs, Pamlény (Abaúj megyében) és Rás (Gömör megyében); Tekus fia Roland és István osztályrésze lett: Szalonna (Borsod megyében), Szin, Perkupa, Dobódél, Petri, Jósvafő, Borzova, Karacsnó (?), Erdő (?), Szilice, Újfalú, Tarnó (?) (Torna megyében), Tokaj (Abaúj vármegyében), Zsadány (Zemplén megyében), Királytelke (Gömör megyében). Lásd Fejér *Codex diplomaticus* (VIII. 4. 469.) alapján Wertner M. 1892. 174.

34 A Zsadányiak ősatya feltehetőleg Roland volt, akinek fia István 1399-ben már *Zsadányinak* nevezte magát. (Wertner M. 1892. 176.)

35 Csánki D. i. m., i. h.

36 Csoma megemlíttette – mások felvetése nyomán – annak lehetőségét, hogy a Tekus nembéli Tornai család az Aba nemzetségből származik, jóllehet a család elődeire vonatkozó oklevelekben nem szerepel a *de genere Aba* megjelölés. A címer azonban nem mond a feltevésnek ellent, mert pajzsában ott látható az Aba

fiainak rozgonyi veresége (1312) után a király újra saját birtokába vett a volt tornai királyi uradalom több településével együtt. Ez nyilván visszavetette Tekus fiainak birtokszerző lehetőségeit is.³⁷ Tekus utódainak jelentőségét és aktivitását azonban jól mutatja, hogy két várat is építettek Torna megyében. Súlyomköt még a 13. század végén,³⁸ s Torna várát – Szádvár elvesztése után, feltehetően annak pótlására –, melyre a Tornai-ág 1357-ben nyert adománylevelében kapott engedélyt I. Lajostól. Tornai Egyed és testvérei építtették fel a Torna melletti sziklacsúcson a kővárat, mely hosszú évszázadokig meghatározó szerepet játszott a megye történetében.³⁹

A Tornai-ág azonban 1406-ban kihalt, s Luxemburgi Zsigmond Torna várát és a hozzá tartozó településeket mint háramlott vagyont elkobozta a Tekusok többi ágának tiltakozása ellenére.⁴⁰ Zsigmond 1409-ben elcserélte a tornai uradalmat hívének, özdögei Besenyő Pál volt horvát-szlavón bánnak Kőrös megyei birtokáért, Kőkapronca váráért. A birtokba 1410-ben iktatta be az egri káptalan a bánt és Berencsi Gergely fia Sáfár Istvánt,⁴¹ akik a tornai váron és a tornai vámon kívül a következő birtokokat kapták az uradalommal: Torna, Udvarnok, Lucska, Barka, Szájbülése, Bognárvágása, Újfalu, Rákó, Kápolna, Berchefelde tornai, Meggyes, Szentjakab, Debréte, Viszló, Rakaca, Szentistván (más néven Vámos) borsodi, Köbli, Pamlény, Encs, Ináncs abaúji, Alsó-Bénye, Felső-Bénye (Erdőbénye), Szegi zempléni és Rás Gömör megyei falvakat, melyekhez Besenyő Pál 1424-ben Égerszögöt is elnyerte királyi adományként.⁴² Besenyő Pál 1436-ban bekövetkező halála után a felsorolt birtokokat Berencsi Sáfár István – aki közben birtokáról felvette a *Tornai* nevet, de a Tekus-nembéli Tornaiakkal semmilyen rokoni kapcsolatban nem állt – és fiai nyerték el.⁴³

Az öt megyére (Abaúj, Gömör, Sáros, Torna, Ung) fennmaradt 1427-es kamara-haszna-összeírás nemcsak a települések korabeli névanyagának páratlan dokumentuma, de a jobbágyporták nemesi birtokosainak nagy jelentőségű jegyzéke is egyben.⁴⁴ Az adóköteles jobbágyság összeírásán kívül viszont hiányoznak azok a települések, amelyekben nem adóköteles jobbágyok éltek, vagy valamilyen okból mentességet kaptak az állami adó fizetése alól. Tornában ilyennek számított a tornai váruadalom Torna, Abaúj, Borsod és Gömör megyei falvaival, illetve egyes kisenemesi falvak, melyeknek lakossága vagy teljesen vagy nagyobb részben nemes volt.⁴⁵

nemzettség ősi címerének heroldképe: a pólya. (Csoma J. 1887. 182.) Ez talán magyarázhatná az Abák átmeneti birtoklását, mert szádvári birtokszerzésüknek nem maradt írásos nyoma.

37 Dénes Gy. 1983. 64., Engel P. 1996.: Szádvár.

38 Az Alsó-hegy legnyugatibb magaslatán, Súlyomkőn felépített várról az első okleveles adatok 1386-ból származnak, amikor a jósvalfői (jolsvalfői) Tekesek és Sziniek (Széniek) egyrészről, a Szalonnaiak pedig másrészről felosztották a birtokot egymás között. (Csánki D. 1890. I. 236.)

39 Dénes Gy. 1983. 69., Engel P. 1996.: Torna.

40 Engel P. 1996.: Torna.

41 Kemény L. 1912. 152.

42 Uo. 152–153. (Égerszög /Egerszeg/ megszerzésének dátumaként itt tévesen 1324 szerepel.) Torna ekkor már *oppidum* (1409: DI. 16132, 1410: DI. 16135); Szájbülését pusztaként (1410: DI. 16135.) és településként (Saybülese: 1476: DI. 17770.) Barka és Újfalu közt említik; Berchefelde (1410: DI. 16135.), Borczefelde (1476: DI. 1770.) Kápolna mellett fordul elő az okleveles anyagban. (Csánki D. 1890. I. 236. skk.) Bognárvágását Újfalual kapcsolatban említik, de Csánki sem tudta egyértelműen lokalizálni. Az sem zárható ki, hogy ez az „Újfalu” a későbbi Falucska csírája, mely *Bodnárvágásaként* is ismeretes volt (lásd Vályi A. 1796. I. 634.: „Falutska, más néven Bodnárvágása, *Bagnerhay*, Hatsava”); Falucskat Bidermann azoknak a településeknek a csoportjába sorolta, amelyeket eredetileg német telepesek hoztak létre, de az „újabb időben” népességük a beáramló, nagyobb létszámú rutén közösségbe olvadt (Bidermann 1862: 11.).

43 Kemény L. 1912. 153.

44 Kemény L. 1912. 154–155., Engel P. 1989. 15–16.

45 Engel P. 1989. 17.

Az összeírásból hiányzó tornai települések közt legnagyobb hányadot az 1410-ben a tornai uradalom tartozékaiként felsorolt, s mentességet élvező birtokok képezték: Torna, Udvarnok, Lucska, Barka, Újfalú, Rákó, Kápolna, s esetleg ide sorolható a később megszerzett Égerszög is.⁴⁶ A későbbi kismemesi falvak közül viszont csak Nádaska hiányzik az összeírásból, a jelentősebb kismemesi települések szerepelnek benne (lásd az I. táblázatot, vö. az I. Függelék táblázatával).⁴⁷ A 40 összeírt településből 10 a 15. századot követően elpusztult vagy elnéptelenedett, és pusztává vált.⁴⁸ Az összeírásban szereplő két járás nem felel meg a megye későbbi közigazgatási beosztásának, jóllehet a Nádasi Barnabás által összeírt rész nagyjából a későbbi Alsó járás településeit foglalta magában, míg a Ternyei László János összeállította lajstrom jobbjára a későbbi Felső járás falvaira terjedt ki. A török kori összeírások adataihoz mérten meglepően magas portaszámokat találunk a települések jelentős részénél: Jablonca (60), Szőlősdárdó (50), Görgő (48), Hidvégárdó (43) és Körtvélyes (40) településein is elérte vagy meghaladta a porták száma a 40-et. Az összeírt falvak mintegy harmada (12) 30-nál több adóköteles jobbágytelekkel bírt, s a falvak felében a 20-at meghaladta a porták száma. Mindössze a települések valamivel több mint harmadában (14) volt 10-nél kisebb a portaszám, ezeknek a fele a későbbiekben pusztává vált.

46 A tornai uradalom 1409-ben kapott adómentességére lásd Engel i. m. 17. 18. lj. Nem érthetünk egyet Engellel, aki a mentesülteken túl hiányzó településeket részben egyszerű elnézésre vezette vissza, így Torna megyében *Egerszöget* (Égerszög) is. Égerszög királyi adományul való megszerzése 1424-ben (Zichy Okmánytár VIII. 172.) azt is jelenthette, hogy a tornai uradalomhoz csatoltan szintén adómentességet élvezett, s ezért nem szerepelt az összeírásban. Elképzelhető azonban az is – amit a falu későbbi *kurialista* minősítése támaszt alá –, hogy az óvók részben meg tudták szerezni korábbi kondicionárius földjeiket királyi adományban (Zichy Okmánytár II. 329.), s Égerszög mentessége innen ered. (Ila B. 1976. 101.)

47 Nádaska (Tornanádaska) lehet, hogy részben az egyik összeíró, Nádasi Barnabás szolgabíró jóvoltából maradt ki az összeírásból, aki neve után ítélve ekkor Nádaskán lehetett birtokos. (Nádaska régi neve Nádasd volt.)

48 Az összeírt települések közül 10 nagyjából eltűnt a 18–19. századra, közülük 4 lakott pusztaként (Kisfalú, Korotnokardó vagy Ardócska, Kovácsi, Lászi), 6 pedig lakatlan puszták és dűlők neveiként fordul elő. Sorrendben a következők (zárójelben Csánki Dezső topográfiai elhelyezésével: Csánki D. 1890. I. 236. skk., illetve Engel lokalizációjával: Engel P. 1989. 145–147.): *Acskó* (elpusztult falu Szilas és Szögliget szomszédságában); *Kovácsi* (1468-ban Horváti határosa; a 18–19. századra Horváti határában Felsőkovácsi, Szentandráshatárában Alsókovácsi puszták); *Köszeg* (Szentandráshatárában Komjától felelő puszták); *Lászó* (1427: *Lazó*, Engel: László [?]; Varbóc mellett, a későbbi Lászó- vagy Lászipuszták); *Domolaháza* (1427: *Domahaza*; Teresztenye mellett, később puszták); *Feketefűz* (Szilicétől északkeletre, később puszták); *Kisfalú* (1427: *Kisfalud*, Szilice mellett, később puszták); *Kornalipa* (Korna és Lipa Csánki szerint Dernő mellett feküdt, az adóösszeírásban és később is összevont alakban szerepelnek, elpusztult faluk); *Korotnokardó* (1427: *Ardo*, más néven: *Ardócska*; Csánki: Korotnokardo: 1436: Dl. 12968; később puszták); *Zemplén* (1427: *Zemlyn*, Udvarnok mellett feküdt, a 15. század végétől már pusztaként említik).

1. táblázat. Az 1427-es kamarahaszna-összeírás eredményei Torna megyében⁴⁹

Reambulatio Barnabe de Nadasd iudicis nobilium				Reambulatio Johannis Ladislai de Therne iudicis nobilium			
Település	Portaszám	Település	Portaszám	Település	Portaszám	Település	Portaszám
Acskó	14	Perkupa	21	Almás	34	Korotnokardó	18
Becskeháza	1	Petri	16	Borzova	30	Kovácsvágás	16
Derenk	23	Szentandrás	20	Domolaháza	5	Körtvélyes	40
Dobódél	7	Szilás	33	Dernó	26	Méhész	8
Hidvégárdó	43	Szin	31	Feketefüz	7	Szadelő	4
Horváti	8	Szögliget	39	Görgő	48	Szilice	16
[Komjáti]	10	Szőlősárdó	50	Hárskút	34	Zemplén	1
Kovácsi	14	Teresztenye	2	Jablonca	60		
Kőszeg	9	Varbóc	15	Jósvafő	21		
Lászó	4	Vendégi	30	Kisfalu	8		
Lenke	1	Zsarnó	28	Kornalipa	9		
Első járás összesen			419	Második járás összesen			385
Torna megye összeírt 40 települése összesen							804

A Tekus (Tekes) utódok ágai és családjai, valamint a tornai uradalom új birtokosai mellett a 14. századra a Gömör megyében jelentős birtokokkal rendelkező Ákos nembeli Bebek–Csetneki-ág (Pelsőciek) tagjai is megjelentek a Torna megyei nagybirtokosok sorában.⁵⁰ A kamarahaszna-összeírás idejére, a 15. század első harmadára a Bebek Torna megyében is jelentős birtokkomplexumot hoztak létre, melyet a 14. században megszerzett Szádvárral és tartozékaival alapoztak meg.⁵¹ A 14. században országos tisztségek (nádor, országbíró, erdélyi vajda) viselői voltak, s bár a századforduló pártvillongásaiban Zsigmonddal is szemben álltak, az uralkodó nem kobozta el birtokaikat, de országos tisztségre nem emelte többé őket.⁵²

49 Kemény L. 1912. 154., Engel P. 1989. 141–147. Kemény túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítva az adószedő-összeírók bejárású útvonálának, amelyet az alaposabb elemzés nem támaszt alá, *Sernew-t* nem azonosította az egyedül szóba jöhető Zsarnóval (ebben egyébként Csánki nyomdokain járt).

50 A Bebek 1243-ban kapták meg a pelsőci uradalmat IV. Bélától, mert a Bebek testvérek Detre és Fülöp, Máténak fiai, a tatárjárás idején kitűntek vitézségükkel a harcokban. A pelsőci uradalomhoz Csetnek, Taploca (Kun-Taploca/Tapolca), Somkút, Pelsőc, Mirk (ma ismeretlen), Ardó és Lekenye helységek tartoztak, s melyek korábban a magvaszakadt Miskolc nembeli Bors ispán birtokában voltak; Berzétét, amely azelőtt a király birtokában volt, valamint Kövi és Licse falvakat, melyek addig a gömöri várhoz tartoztak, szintén új adományba kapták. (Karácsonyi J. 2004. 124.) Fülöp feltehetően magtalanul halt el, a nemzetség Detre fia Benedek ágán terebélyesedett. Benedek fiai voltak: Döme, Miklós, László, János és Péter. Az 1320 körüli „Bebek osztály” alkalmával Bebek Döme Pelsőcöt, a négy testvér pedig Csetneket nyerte osztályrésziül. Döme fiai, István és György, a későbbi Bebekek ősei, a csetneki uradalmat bíró négy testvér – miután a Chetneky nevet vették fel – a Chetnekyek ősatyjai voltak. A 14. században megjelenő Chetneky (Csetneky) család és a pelsőci Bebek család tehát azonos eredetű. (Némethy L. 1883a. 38–41, 1883b. 77–81.)

51 Csánki D. 1890. I. 236.

52 Dénes Gy. 1983. 78–79. Zsigmond uralkodásának második felében egyébként is jól megfigyelhető az uralkodónak az a törekvése, hogy a nagy földbirtokokkal rendelkező főurakat általában nem engedte, hogy politikai irányító szerepkörhöz, országos méltósághoz jussanak, míg az országos tisztségek viselői nem rendelkeztek territoriális hatalommal.

Az 1427-es összeírásban már a megye legnagyobb birtokosai a Bebek voltak, mellettük számottevő birtokot csak a tornai uradalom új birtokosai, Besenyő Pál és Berencsi Sáfár István (akik az uradalom említett mentessége révén nem kerültek be az adóösszeírásba), valamint a Tekus utódok, a Szini (Széni), Szalonnai és Zsadányi családok mondhattak magukénak (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat. A Bebek és a Tekus (Tekes) nemzetségek családjainak birtoklása Torna megyében 1427-ben⁵³

Nemzetség	Bebek				Tekus			
Család	Bebek Imre	Bebek Péter	Bebek Detre fia Miklós	Bebek János fia Miklós	Szini István	Szalonnai Pál	Zsadányi János	
Portaszám	156	199	85	45	165	21	11	
Összesen	Bebek-nemzetség összesen				485	Tekus-nem összesen		197

A Bebek, azaz Bebek Detre nádor fia Péter és Miklós, Bebek Imre erdélyi vajda fia Imre és pelsőci Bebek János fia Miklós az összeírt 804 porta több mint felét, 485 jobbágytelket bírtak a megye falvaiban.⁵⁴ Még ha feltételezzük is, hogy az összeírásból hiányzó településekkel (Torna mezőváros, a tornai uradalom falvai, valamint Égerszög és Nádaska) a megye portaszáma 1427-ben elérhette a 900-at,⁵⁵ a Bebekek akkor is több mint a megyei adózó népesség felét mondhatták magukénak: 15 falut és a stratégiai szempontból fontos Szádvárt tartották a kezükben.⁵⁶

A nagyobb birtokosok, így a Bebek is szemmel láthatóan törekedtek birtokaik koncentrációjára, a birtoktest lehetőleg egy tömbben való kialakítására: a megye Gömör megyei birtokaikhoz közel eső északnyugati részén, a Csermosnya-völgyben fekvő Kovácsvágás, Dernő, Hárskút falvaitól félkaréjban húzódtak az egymással határos birtokaik délnyugati-déli irányban: Körtvélyes, Jablonca, majd ettől keletebbre Almás következett a Torna-patak völgyében, s az Alsó-hegy déli oldalán a Szádvárt övező települések csoportja: Derenk, Szögliget, Acskó, Szilas, valamint Szentandrás Kovácsi a Bódva túloldalán. Egyedül Hidvégardó és Vendégi meg a Rét-patak völgyében fekvő Szőlősdaró különültek el a Bebek törzsbirtokaitól. Míg a Gömör megyével szomszédos, illetve ahhoz közeli tornai falvak az ottani birtokaik kikerekítését (Berzete, Krasznahorka stb.) céllozhatták, addig Szádvár már hatalmi-stratégiai szempontból is kulcsfontosságú szerzemény volt.

53 Engel P. 1989. 141–144. Engel Horváti esetében a birtokost „Horváti” családként határozta meg, jóllehet az összeírásban a következő áll: „... Petri et aliorum nobilium”, mely nem azonosítható biztosan egy Horváti családdal. A megelőző, 31. tételnél (Szentandrás) „Petri filii palatini” szerepel, így még az is lehetséges, hogy Bebek Péterre utalt vissza az összeíró, aki esetleg más, helybeli nemesekkel együtt bírta volna Horvátit, jóllehet a bejegyzésnek a „Horvátin lakó Péter és más (kis)nemesek” értelmezése a valószínűbb.

54 A kamarahaszna-összeírás közreadását követően Rémiás Tibor foglalta össze annak hozadékát Abauj, Gömör és Torna megyékre, a nemesi birtoklására és a birtokszerkezeti arányokra nézve. Lásd Rémiás T. 1989. 26–35.

55 A 15. század második felére vonatkozóan megbízhatónak elfogadott országos portaszámimutatásban, az 1494–95-ös Ernuszt-féle számadásban Torna megyében 916 porta szerepel. (Szabó I. 1963. 69.)

56 Szádvár katonai jelentősége és hadászati szerepe a felső Bódva-völgyben vezető útvonalak, elsősorban a Torna-patak völgyén keresztül a Sajó völgyébe, Rozsnyóra és a bányavidékre, valamint a Kassára Tornán át vezető út ellenőrzésében állt. Szádvár stratégiai jelentőségére, IV. Béla várépítési és „társadalomszervező” politikájára – a zólyomi és a szepesi mintaterületek után – az északkeleti országrész királyi uradalmain (predium) lásd Szűcs J. 1993. 48. – A vár részletesebb ismertetésére és hadászati jelentőségének bemutatására (kitűnő 16. századi metszettel és alaprajzokkal) lásd Détsy Mihály alapvető tanulmányát (Détsy M. 1969. 143–164.).

A tornai uradalom 1410-ben említett 24 településéből 10 Torna megyéhez (az 1424-ben megszerzett Égerszögöt is ide számítva 11), hat Borsodhoz, négy Abaújhoz, három Zemplénhez, egy pedig Gömör megyéhez tartozott. Az uradalom birtoklásszerkezete egészen a 19. századig magán viselte a korábbi királyi uradalom részeinek „szét-szór” jellegét, jóllehet a birtokkoncentráció a világi magánbirtokosok keze alatt is tovább folytatódott, nem kis részben a majorsági gazdálkodás 18–19. századi konjunktúrájának hatására.⁵⁷ Az uradalom jelentősége – teljes település- és portaállományát tekintve – nem vetekedhetett a Bebekék gömöri és tornai birtokainak együttesével. Jelentőségét a későbbiekben az adta, hogy a tornai uradalomnak és Torna mezővárosnak – a megye és a megyei törvénykezés székhelyének, vámszedő helynek – a birtokosa vagy a megye (fő)ispánjaként, vagy meghatározó tisztségviselőjeként mindenkor jelentős befolyással bírt a vármegyei politikára és döntéshozatalra.⁵⁸ (1409-től az ispáni tisztelet Torna várának magánbirtokosai viselték.⁵⁹)

A Tekustól leszármazó családok birtokosi pozíciója Tornai János halálával, a Tornai-ág kihaltával megrendült, s a tornai uradalom birtokának királyi kézre kerülésével jelentősen visszaszorult a megye déli-délnyugati részébe, de még így is az összeírt 804 porta negyedrészt mondhatták magukénak a 15. század első harmadában (2. és 3. táblázat). A birtokukban lévő falvak a megye déli részében, a későbbi Alsó járás területén feküdtek ekkor, s településeik egymással határos birtoktömböt alkottak a Szilicei-fennsíkon, a Jósua-patak és a Rét-patak völgyében, valamint az általuk közrezárt területen: Szilice, Korotnokardó, Feketefűz, Kisfalu, Borzova, Jósvafő, Petri, Szin, Dobódél, Perkupa, Varbóc, Teresztenye és Domolaháza.⁶⁰ A porták döntő többségét Szini István tulajdonában találjuk, Szalonnai Pál egyedül a perkupai 21 jobbágytelek felett rendelkezett mint a falu kizárólagos birtokosa, Zsadányi (Szalonnai) Jánosnak pedig csupán Szinben volt 11 portája,⁶¹ ahol Szini Istvánt is 21 jobbágytelek tulajdonosaként írták össze.

57 MOL P 422 (A Keglevich család levéltára), I. szakasz, VI. fiók II. cs. 25. sz.: „Kimutatás az uradalom tartozékairól” szerint a tornai uradalom törzsterülete a 19. század közepén a következő részekből állt: „Torna mezőváros, Udvarnok, Barka, Lucska, Falucska, Áj, s ezen helységek határa közt fekvő Bodóka, Sűgő és Miglincz pusztákból, továbbá Újfalú, Horváti és Szent Jakab helységek [s a hozzájuk tartozó] Megyes, Papi és Kovácsai pusztákból, *’s mind ezen birtokok tisztán közbirtokosság nélkül biranak, ’s az egész uradalom egy tagba áll, határai egymást érintik.*” [Kiemelés tőlem – P. P.] Az uradalom azonban ekkor is rendelkezett megyei és megyén kívüli részbirtokokkal, a fentiekben kívül Szádelőn volt még részbirtoka a megyében, továbbá Abaúj megyében „Vizsoly helység fele a’ Palkási pusztával” tartozott hozzá. Az említett Szentjakab a Papi pusztával már Borsod megyébe esett. (MOL P 1446., B. 2. a., 14/3. sz.: Haszonbéri szerződés Wodianer Samu és fia és Gróf Keglevich Gábor között, 1847.)

58 Csánki az okleveles anyag tanúsága alapján Tornát 1357-ben *possessió*ként (DI. 16114.), 1409-ben és 1410-ben *oppidum*ként, majd *civitas*ként (DI. 16132. és 16135; 1428: DI. 12002.), végül 1476-ban *civitas*ként (DI. 17770.) említi. (Csánki D. 1890. I. 236–237.)

59 Engel P. 1996.: Torna.

60 Engel P. 1989. 141–147.

61 Engel Szalonnai Pált („Pauli de Zolna”) Szalonnai Imrecként tüntette fel (i. m. 146.), míg Loránd (Roland) fia Jánost tévesen Szalonnai Jánossal azonosította (i. m. 147.). A 28. tételnél „Johannis filii Lourand” szerepel. Roland utódai, a család genealógiájával behatóbban foglalkozó Wertner szerint, Zsadányiaknak nevezték magukat, Roland fia István már 1399-ben *Zsadányi*ként tűnik fel, így feltehetően nem helytálló Jánosnak az elkülönült Szalonnai-ághoz sorolása. (Wertner M. 1892. 176.)

A megye 17–19. századi birtoklástörténetének és a kismemesi birtoklásnak a szempontjából a középkori és kora újkori előzmények áttekintése annak fényénél nyer igazán értelmet, ha összevetjük a szádvári és a tornai uradalom 15. századi Torna megyei birtokállományát – valamint a Tekus (Tekes) leszármazottak birtokában lévő településeket – a 18. századi nemesi birtoklásszerkezettel. A Mária Terézia-féle úrbéri összeírások megyei eredményei (1771),⁶² valamint a 18. század végi birtokosösszeírás⁶³ alapján látható (vö. II. és III. Függelék), hogy a szádvári és a tornai uradalomhoz tartozó települések – a török kor erőszakos foglalásaitól és a gyakori birtokoscseréktől eltekintve – nagyfokú állandóságot mutatnak a két időpont közötti mintegy 350 évben.

A szádvári uradalom 18. század végi és a Bebek-birtokok 15. század eleji összevetéséből kiderül, hogy Almás, Jablonca, Körtvélyes, Derenk, Szögliget, Szilas, Szentandrás (Kovácsi pusztával), valamint Vendégi és Hidvégardó a 18. század végén is – az akkor már – az Esterházyak kezén lévő uradalom törzsbirtokai voltak – s csak Borzovával és Görgövel egészültek ki az idők folyamán, az ideiglenes török kori szerzeményeket nem számítva –, Perkupán, Szinben és Szilicén csak részirtokai voltak ekkor Esterházy Miklós hercegnek. A Csermosnya-völgyben fekvő három település (Hárskút, Dernő és Kovácsvágás) pedig, melyek a 15. században Bebek-birtokok voltak, ekkor már a krasznahorkai Andrassy-uradalomhoz tartoztak.

A tornai uradalom részét képező 15. és 18. századi települések összevetésekor még nagyobb egyezést figyelhetünk meg, s ha feltételezzük, hogy a nem említett Áj szintén a tornai uradalom része volt a 15. században, mely Csánki szerint is a tornai várhoz tartozott abban az időben,⁶⁴ akkor Horváti (és talán a már említett Falucska) kivételével változatlan volt a 18. század végi Keglevich-uradalomhoz tartozó települések összetétele (Égerszög, amely pótlólag, s csak Besenyő Pál birtokos személyén keresztül kapcsolódhatott a birtokegyütteshez a 15. században, szintén kikerült az uradalomhoz tartozó települések köréből.)

62 A Mária Terézia-féle úrbérrendezés Torna megyei tabellái és a kilenc kérdőpontjaira adott válaszok 1771-ben: MOL Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum Urbariale, Torna megye (Mikrofilmtár: Mf. 4266.) – A továbbiakban: MOL Dep. Urb. A forrásokat közreadta Rémiás Tibor is Torna megyei forráskiadványában: Rémiás T. 2002. 111–239.

63 A Curiai Levéltárban található 1789. évi birtokosösszeírás Abaúj és Torna megyei eredményeit Barsi János adta közre. Lásd Barsi J. 2004. 13, 250–269, 291–293.

64 Csánki D. 1890. I. 236–237.

3. táblázat. A birtokos és az armalista nemesség Torna megye főbb 15. századi birtokcsoportjain 1660-ban⁶⁵

Birtokcsoport	A település neve	Birtokos	Armalista	Birtokcsoport	A település neve	Birtokos	Armalista	Birtokcsoport	A település neve	Birtokos	Armalista
A szádvári uradalom birtoktörzsének települései	Almás	-	6	A tornai uradalom birtoktörzsének települései	Áj	-	-	Az egykori Tekus-leszármazottak települései	Borzova	-	-
	Derenk	-	-		Barka	-	3		Dobódél	-	-
	[Görgő]	-	24		Falucska	-	-		Jósvafő	7	6
	Hidvégárdó	1	4		Horváti	-	-		Perkupa	2	3
	Jablónca	-	-		Lucska	-	1		Petri	2	-
	Körtvélyes	-	-		Torna	1	3		Szilice	2	7
	Vendégi	-	2		Udvarnok	-	-		Szin	4	8
	[Borzova]	-	-		Újfalu	-	-		Teresztenye	1	1
	Szentandrás	-	-		Kápolna	1	-		Varbóc	3	-
	Szilás	-	-		Rákó	-	-				
Szögliget	-	1									
Összesen		1	37	Összesen		2	7	Összesen		21	25

A Tekus-utódok Jósva-völgyi és Rét-patak völgyében lévő falvaival kapcsolatban már jelentősebb változásokat figyelhetünk meg. Ezek a falvak miután korábban nem voltak egyik uradalmi szervezet részei sem, csak a nemzetségi birtoklás közössége kapcsolta egybe őket, s a későbbiekben, a Tornai, Szini, Szalonnai és Zsadányi családok hanyatlásával, részben leányági öröklésével összefüggésben e települések a fejlődés egymástól elkülönült útjait járták. A későbbiekben a környező megyék nemesi családjainak birtokszerzése – részben beházasodás révén – ezekben a falvakban a birtokos kishemesi birtoklás jelentőségének a megnövekedését eredményezte. Ezeken a településeken a birtokos kishemesi réteg mellett egy, azt lényegesen meghaladó létszámú armalista nemesség jött létre a 17–18. századra. (Lásd az 5., 7. táblázatot és az I., II., IV. és V. Függelék.)

Tanulságos megvizsgálnunk, hogy a 15. században a három nagybirtokos csoporton – a Szádvárat is birtokló Bebek-nemzetségen, a tornai uradalmat megszerző özdögei Besenyő Pálon és Berencsi Sáfár Istvánon, valamint a Tekus-nem leszármazottain – kívül kik voltak még a birtokosok az 1427-es kamarahaszna-összeírás időpontjában? A 4. táblázatból látható, hogy Horvátit („Petri et aliorum nobilium”) kivéve tíz nemesi család volt, amelyeket egy-egy település birtokosaként írtak össze. (A szögletes zárójellel megkülönböztetett Komjátit tévesen Kovácsinál írták össze, Nádaska – feltehetően mentessége révén – maradt ki az összeírásból. Égerszögöt, mely a későbbiekben nem tartozott a tornai uradalomhoz szintén ebbe a csoportba soroltuk.)

65 Czobor A. 1912a. 33–37.

4. táblázat. A 15. században kisbirtokosok kezén lévő települések nemessége 1660-ban⁶⁶

A település neve	1427-ben		1660-ban	
	Birtokos	Portaszám	Birtokos	Armalista
Görgő	Födémesi Szobonya Imre	48	–	24
Zsarnó	Dobói Miklós (Zsarnay család)	28	6	11
[Komjáti]	[Komjáti] Benedek fia János	10	7	5
Kőszeg	Kőszegi Jakab	9	puszta	
Méhész	Méhéshi család	8	1	–
Horváti	[Horváti család]	8	–	–
Lászó	Lászó Bereck	4	puszta	
Szádelő	Szádelői Fodor Miklósné	4	5	–
Lenke	Lenkei Mátyás	1	1	–
Zemplén	Zemlényi (Zempléni) Imre	1	puszta	
Becskeháza	Becskeházi Mihály	1	2	1
[Égerszög]	[Özdögei Besenyő Pál]	?	1	1
[Nádaska]	[Nádasdi család]	?	1	13
Összesen		122	24	55

Jóllehet Görgő a szádvári uradalom része lett, a korábbi különálló birtoklása és későbbi külön adományozása (1483-ban a Derencsényiek kapták adományba⁶⁷) megerősítette a település egyébként is kivételes korábbi helyzetét, amely a birtokos nemesség, kurialista nemesség, majd később a jelentős létszámú armalista nemesi réteg létrejöttét tette lehetővé. Míg Borzova teljes egészében a szádvári uradalom része lett – kisenemesége is csak elhanyagolható arányú volt –, addig Görgön csak részbirtokokat tudtak szerezni a szádvári uradalom tulajdonosai. A Felső járás azon településein, amelyek nem tartoztak az uradalmak birtokigazgatása alá még közvetlenebbül megfigyelhető ez a folyamat: Zsarnón és Szádelőn is jelentős birtokos kisenemesi réteg jelenlétét igazolják a 17. századi források,⁶⁸ s ez a birtoklás kontinuitásáról tanúskodik. (Lásd az I. Függelék.) Horváti birtokosai feltehetően kihaltak, s ezzel, valamint elnéptelenedésével, majd a Keglevichek általi újratelepítésével függ össze, hogy elvesztette függetlenségét, s az elkülönült birtoklás megszakadtával a tornai uradalom részévé vált.⁶⁹ Méhész fejlődése nemcsak az önállóság megőrzését példázza, hanem azt is, hogy nem volt törvényszerű az „egy birtokosból sok birtokos” zsarnói és szádelői példája, hisz itt nem jött létre egy megnövekedett létszámú kisenemesi réteg, a falu egésze szemelláthatóan többnyire egy birtokos család kezén volt, a 17. századtól a Tomkák (Thomka-család) tulajdonában.

A középnemesi-kisenemesi birtoklás igazán nagy jelentőségre a déli részeken, a későbbi Alsó járás területén emelkedett, ahol a településeknek nagyobb része volt képes megőrizni önállóságát a királyi uradalom terjeszkedésével, s később a magánföldesúri

66 Engel P. 1989. 141–144., Czobor A. 1912a. 33–37., Kemény L. 1912. 152–154., Csoma J. 1897. 648–650. – Komjátit a birtokos neve alapján („Johannis filii Benedicti”) Engel azonosította elsőként az összeírásban tévesen harmadszor is előforduló „Kowachi”-val (ahol Bebek Imre és Péter voltak a birtokosok). A korábbi adatközlésekben Komjátit kihagyták az összeírtak listájából. (Lásd pl. Kemény L. 1912. 154.) Az azonosítást és a korrekciót megerősíti a Csoma közölte adat 1425-ből: „Komjáthy János – Benedek fia – Halyagos, Milye és Sertés-Kupa falvak birtokába iktattatik”. (Csoma J. 1892. 74.; kiemelés tőlem – P. P.)

67 Kemény L. 1912. 153.

68 Lásd ennek nyomaira a Torna megyei birtokos és armalista nemesség 1660. évi összeírását: Czobor A. 1912a. 33–37. (I. Függelék)

69 A település pusztulására és „oroszk”-kal (ruszinok) való újranépesítésére lásd Bél M. 2002. 78.

uradalmak beolvasztási törekvéseivel szemben is: Becskeháza, Égerszög, Jósvalő, Komjáti, Lenke, Nádaska, Perkupa, Petri, Szilice, Szin, Teresztenye és Varbóc falvakat az 1660. évi nemesi összeírás szerint közép- és kisbirtokos családok kezén találjuk.⁷⁰ (Lásd az I. Függelékét.) Ezen a területen a birtokos közép- és kisenemességen kívül szintén egy jelentős armalista nemesi réteg alakult ki a 17–18. századra.

Kisbirtokos és kurialista nemesség

A kisbirtokos nemesek egy része tehát régi tornai, nagyrészt első adományos családokból származott, mint az egy nemzetségből származó Komjáthiak, Kőszegiek és a Lenkeiek (eredetileg Nenkeiek, nenkefalusiak a falu régebbi megnevezéséről).⁷¹ Ezek a birtokosok, valamint leszármazottaik és családjaik nevüket az adományba kapott birtokuk után írták csakúgy, mint a Zsarnayak, a Méhésziek, a Horváthiak, a Lászlóiak, Zempléniak, Becskeháziak és az összeírásban nem szereplő Nádasdiak (akik közül az összeírást végrehajtó egyik szolgabíró, Nádasdi Barnabás is származott) vagy a Teresztenyeiek.⁷² Egyes családoknál a tornai birtokadományt, illetve birtokmegosztást megelőző nemzetségi eredetű családnevek is fennmaradtak, így a Teresztenyeiek első ismert őse Mokud (de Kachuz/Katiz) volt, akinek négy fia vitézül harcolt V. István

⁷⁰ Czobor A. 1912a. 33–37. és uő. 1912b. 97–99.

⁷¹ Első ismertebb őstük az a Vid fia Senge (Zsenge) volt, aki 1283-ban IV. Lászlótól érdemeiért adományban kapta Komjátit, Mikefalvát, Milét és Kupát, borsodi és újvári birtokokat (Komjáti és Mile a későbbi Torna megyéhez tartozott). Senge a királyt az Ottokár elleni harcokba is követte, ahol az egyik csatában súlyosan megsebesült. Ezért és más hűségese szolgálataiért kapta az adományozott birtokokat. (Csoma J. 1897. 338–344., Milére: Györfly Gy. 1987. 788.) A nemzetségi törzs külön ágakra való osztása feltehetően már az adományos Senge fiainál megtörtént, s ezek közül Bede a Kőszegiek, Mochala a Nenkeiek, Fertes a Komjáthyak törzsatyja lett. Biztosan nem dönthető el, hogy a negyedik fiú, Jakab, akinek fia Domokos ispán volt (1333), s utódai melyik nevet vették fel, vagy esetleg kihaltak, de a *Halyagos* név a XIV. század után már nem fordul elő. – 1415-ben Zsigmond király Konstanzbán kedvelt hívének, Kőszegi Lászlónak, s testvéreinek Jánosnak és Adalbertnek Kőszegi Bede fiának, Komjáti Istvánnak és Jánosnak, Nenkei Miklósnak és Mátyásnak, osztályos atyafiainak, új adomány címen adományozta Kőszeg, Nenke, Komjáti, Halyagos, Mile falvakat Tornában és Sertés-Kupát Abaújban. (Ez utóbbi község még 1298-ban Torna megyéhez tartozott, s tornai várföld volt.) A birtokkal egyidejűleg Zsigmond címet is adományozott az osztályos atyafiainak. (Csoma J. 1892. 72–75.)

⁷² A *Zsarnai* (zsarnói) család Mályira (Borsod m.) vonatkozó osztályegyezsége 1408-ból ismert. A család a tornai Zsarnón és a borsodi Mályin kívül birtokolt még Szalonnán, Martonyiban, Lakon, Dezsőföldén, majd Torna megyében Szádelőben és Barakonyban is. Abaúj-Torna megyében a család református ága maradt, és több településen birtokos volt a 19. században is. (Csoma J. 1897. 648–650.) Az 1427-es összeíráskor a Tekele-nem (a nemzetségre lásd Karácsonyi J. 2004. 990. skk.) Dobói ágából Dobói Miklós szerepelt Zsarnó (28 porta) egyedüli birtokosaként. Apja, Dobói Egyed házasság révén került nemzetségének sárosi törzsterületéről Zsarnóra, ugyanis Zsarnói Kátai János leányát vette feleségül: 1413: Dl. 60 567; 1414: feleségére, Dl. 10 185 (Engel P. 2001.: Tekele nem, 3. tábla: Dobói.) – A *Méhészi családról* kevés adat maradt ránk: a Torna megyei Péterházán (Udvarnok és Barka között feküdt, később pusztá lett) és Méhészen voltak birtokosok (Csánki D. 1890. I. 240. skk.), a 15. században még jelentős tisztségeket is betöltöttek: 1457-ben Méhészi László Tornai („Berencsi”) Szilveszter ispán helyettese volt. (Engel P. 1996. IV.: Torna.) – A *Horváthi család* eredete nem tisztázott (Csánki a horváti Mályi vagy Malý családdal való azonosságát feltételezi). Abban mind Csánki, mind Csoma egyetért, hogy a családnak a 15. század utolsó harmadában magva szakadt. Csánki szerint horváti részüket 1468-ban a *Teresztenyeiek* kapták (Csánki D. i. m., i. h.), akikről Csoma szerint a becskeházi Orros család vette meg (Csoma J. 1897. 89.) – A *Lászlóiakról* még kevesebb adat maradt. Egy képviselőjüket („Lazo Bricci”) Engel Lászlói Bereck néven említi (Engel P. 1989. 146.). – A *Zemlényi (Zempléni)* család 1429-ben Zemlénben („Zemlyn”, későbbi Zemplén) és Szádelőn voltak birtokosok. 1475-ben pedig már *zsarnai* előnevet viseltek. (Csánki D. 1890. 244.) Címerlevelüket Zsigmondtól kapta Zemlényi Márton fia Dávid és két vérokonja. (Siebmacher's Wappenbuch: Zemlényi.)

oldalánál, s ezért kapták 1272-ben Tereszténye (Terestene) földjét, kivéven azt a várispánság fennhatósága alól.⁷³ Becskeházinak az Orros-család nevezte magát Torna megyei birtokáról, amelynek tagjai 1468-tól a Teresztényeiektől Horvátiban lévő birtokukat, majd a következő évben a Tornaiaktól Köbli, Viszló, Debréte Borsod megyei, valamint Kápolna Torna megyei településeken lévő birtokaikat vették meg.⁷⁴

Ezeknek az ősi tornai családoknak az eredete még az Árpád-korba nyúlik vissza – nincs arra vonatkozó pozitív adatunk, hogy valamelyik első foglaló nemzetség leszármazottai, töredékei lettek volna, jóllehet némelyikük esetében ez a kapcsolat nem zárható ki, ahogy ezt már említettük –, s uralkodói adományként nyert birtokaik, magánbirtoklásuk szoros összefüggésben állt a királyi erdőispánság felbomlásával és a nemesi megye kialakulásának kezdeteivel.⁷⁵

5. táblázat. A Torna megyei nemesség csoportjai a különböző összeírásokban (1660–1788) és a II. József uralkodása idején végrehajtott népszámlálás szerint (1787)⁷⁶

Járások	1660			1732	1766	1771	1787	1788/89
	Birtokos	Armalista	Összesen	Igazolt nemes	Taksás	Urbárium: birtokos	Összes nemes férfi	Armalista
Felső járás	16	56	72	67	29	24	394	39
Alsó járás	34	48	82	60	29	45	459	58
Megye összesen	50	104	154	127	58	69	853	97

E családok egy része a 17–18. századra kihalt,⁷⁷ közülük, s a Tekus-nem korábban bemutatott Szalonnai, Szini és Zsadányi ágaiból csak néhány családnak,⁷⁸ illetve egy-egy ágának a folytonossága mutatható ki a 17. századi Torna megyei nemesi összeírásokban. Az 1660-as összeírásban például a következő leszármazottak szerepelnek birtokos nemesként:⁷⁹ 1. Zsarnón Zsarnay Ferenc és András; 2. Komjátin Komjáthi Ferenc, István, Márton, Miklós, Komjáthi Tamásné és Komjáthy Zsigmond; 3. Lenkén Lenkei

73 Feketehalom várának ostromakor az egyik testvér, Pál a harcokban elesett, Gaál pedig súlyosan megsérült, ezért jutalmul és kárpótlásul kapták a birtokot, melybe határjárással iktatták be őket. (Kemény L. 1912. 149.; Csoma J. 1897. 584–585.) A család a 17. század első harmadában fiágon kihalt. (Csoma J. i. m. 587.)

74 Csánki D. 1890. 244.

75 A későbbi eredetű birtokos családokra jó példa *Födémesi Szobonya Imre*, aki 1427-ben Görgő egyedüli birtokosa (48 porta). A Ludány nembéli, nyitrai eredetű Szobonya család (Emőkei-ág) földemesi ágazatából származó Szobonya Imre barsi ispán (1410–1442) volt. A család nagyendrédí ágából származó Szobonya János már a 14. század közepén tornai ispán volt. (Engel P. 2001.: Ludány nem, 1. tábla: Szobonya (födémesi, emőkei.) Csoma tehát két évszázadot tévedett, amikor azt állította, hogy a család a 16. században tűnt fel a Torna megyei Görgön. Torna megyéből később továbbköltöztek Abaújba, ahol a 17. században Buzafalván voltak birtokosok, s ezt vették fel előnévül. (Csoma J. 1897. 568.) – *Szádelői Fodor Miklós* feltehetően őzdőgei Besenyő Pál – aki 1409 és 1432 között megyésispán volt – familiárisaként érkezett a megyébe a 15. század elején. Fodor 1410-ben (DF 274411) már az ispán helyettese volt. (Engel P. 1996. IV.: Torna.)

76 Czobor A. 1912a. 33–37., 1912b. 97–99.; ŠOBA KE, TŽ I, Nobilitaria: Taxatio Dominorum Nobilium Comitatus Tornensis (1766. január 15.), 214/1766; MOL Dep. Urb. Comitatus Tornensis; ŠOBA KE, ATŽ I., Všeobecno Správne Spisy, Súpis obyvateľov, 2159–2173: 1787/8. csomó (kr. 21.); Taxatio Nobilibus Armalistis Titulo Subsidii Cassae Domus pro Anno 1788/89 (214/1789). A józsefi népszámlálás Torna megyei eredményeire és korrekciójára lásd Pozsgai P. 2004. 130–135.

77 A Kőszegiek a 16. század második harmadában (Csoma J. 1897. 361.), a Lenkeiek a 17. század második felében fiágon haltak ki. Egy századdal korábban Lenkei András birtokait, akit gyilkosság miatt 1570-ben elítéltek, sógorának, Barakonyi Dénesnek adományozták. (Csoma J. 1897. 381.)

78 A Szini családra részletesen lásd Csoma J. 1897. 564–566., az ősi Tornai nemzetségre uo. 605–609.

79 Közölte: Czobor A. 1912a. 33–37.

Györgyné; 4. Teresztenyén Szini András. Az 1660-as összeírás idejére a szomszédos megyék birtokos nemesi családjainak Torna megyei birtoklása igen jelentőssé vált, s ez a legfontosabb változás a 15. századhoz képest. (Lásd az I. és a II. Függelék.) Ez a folyamat, a szomszédos vármegyék közép- és kisbirtokos nemességének fokozatos térnyerése, Torna megyei részbirtokok, s néhány esetben egész települések megszerzése – a szádvári és a tornai uradalomhoz tartozó települések körén kívül –, folytatódott a 18. században is. A kontinuos, régi eredetű kismemesi családok azonban a megye irányításában, a megyei tisztségek betöltésénél továbbra is fontos szerepet játszottak.⁸⁰

Az armalista nemesség

A Torna megyében nemességet szerző *armalista* rétegekről már Szabó István is megemlékezett egy 1941-ben született tanulmányában:

„A két ellentétes irányból eredő, de együttható folyamat eredményeként a nemesség körében azok, akiknek családja nemeslevél útján jutott a nemes rendi állásához, már a XVIII. században is nagy, sőt túlnyomó részét tették a nemességnek. E tekintetben a XVIII. században megyénként lefolytatott nemesi vizsgálatok meggyőző képet nyújtanak. A kicsiny Torna megyében például az 1731/32. évben lefolytatott nemesi vizsgálat alkalmával a megye alispánján, volt alispánján és más tisztviselőin kezdve összesen 82 nemesi család tagjait vették számba s a 82 család közül csupán 5 volt ú. n. »régie« nemes, 3 birtokadományra hivatkozott, 64 nemeslevelet – a legrégebbi 1567-ből való volt – 10 pedig más megyék bizonyáglevelét mutatta fel. Az utóbbi 10 család nemessége szintén alapulhatott nemeslevélen – erről a vizsgálati jegyzőkönyv nem tájékoztat – de ezeket nem is számítva, a megye 1731/32. évi nemességének 75%-a az elmúlt 154 év alatt nemeslevéllel lett nemessé.»⁸¹

Az *armalista* nemességgel kapcsolatban megállapítható még egy lényeges társadalmi szerkezeti és társadalomszerveződési vonása a tornai régió vizsgált birtokcsoportjainak: a középkort követően azokon a településeken jött létre jelentősebb *armalista* nemesség, ahol a korábbiakban megfigyelhető volt a birtokos kismemesi és kurialista birtoklás. Ez nyilván szoros összefüggésben van azzal, hogy azok a falvak, melyeknek első birtokosai meg tudták őrizni függetlenségüket a tornai uradalommal, s kisebb részben a szádvári uradalommal szemben, a későbbiekben – az olykor cserélődő közép-birtokosi tulajdonlás ellenére – is több lehetőséget kínáltak a felemelkedésre, mint a kezdetektől az uradalmi szervezetbe tartozó települések. Ez utóbbiak közül különösen ott volt ritka az armális megnevesítés, ahol az uradalom a település összes jobbágytelke

80 Torna megye 1848-as tiszti karában például Komjáti Komjáthy Sámuel volt az első alispán, Zsarnay Imre volt a főügyvéd, s az egyik esküdt is a Zsamayak közül került ki ifj. Zsarnay Pál személyében. (Fényes E. 1848. 68.) A kismemesség hagyományosan erős szerepére a megyei hivatalok betöltésénél lásd még pl. Benda Gy. 1984. 5–8.

81 Szabó I. 1941. 11. (A kiemelés itt és a továbbiakban tőlem – P. P.) A Szabó által említett 82 család 127 tagját „igazolták” a nemességvizsgálatkor. (Lásd az 5. táblázat és az I. Függelék adatait.) – Ugyanitt Szabó a megnevesítések jelentőségét is összefoglalta tömören: „A nemesleveleknek eszerint kb. 90%-a [a fennmaradó 10% a korábbi nemesség megerősítését szolgálta – P. P.] tehát valóban megnevesítést adva, a nemeslevél szerzőjét az *ignobilitas*-ból emelte át a *nobilitas*-ba. Mivel pedig a megnevesített ignobilisek között civilis állapotú városi polgár – különösen a XVI–XVII. században – viszonylagosan nem volt sok, az *ignobilitas* a legtöbb esetben egyértelmű volt a *rusticitas*-szal, a *parasztisággal*.” (Szabó I. i. m. 12.) Az armális megnevesítésre lásd még Rácz István már említett összefoglalását: Rácz I. 1988. 42–57.; valamint Varga J. alapvetését: Varga J. 1969. 226. skk.

felett kizárólagosan rendelkezett. (Lásd a III. Függelékét, s különösen a tornai uradalomhoz tartozó települések igen alacsony nemesi arányszámait.) Míután a szádvári uradalom és a tornai uradalom súlypontja, egészbirtokainak túlnyomó többsége is a Felső járás területére esett, ezért nem meglepő, hogy az Alsó járásban nagyobb létszámú közép- és kisbirtokos nemest találunk 1660-ban, míg ekkor, az összeírás szerint (!), az Alsó járási armalista nemesség létszáma valamelyest elmaradt a Felső járástól, de a 18. század végére már az itt összeírt armalisták száma is meghaladta a Felső járási létszámukat. (Lásd az 5. és 7. táblázatot, valamint az V. Függelékét.) A birtokos nemesség nagyobb aránya a későbbiekben is jellemző maradt az Alsó járásra (lásd például az 1771-es úrbéri összeírás eredményeit a II. Függelékben), ott is kiemelkedett Jósmafő, Perkupa, Szilice és Szin, valamint kisebb mértékben Dobódel, Égerszög, Komjáti, Lenke, Teresztenye és Varbóc. A Felső járásban jelentősebb birtokos nemesség csak azokon a településeken tudott gyökeret eresztetni, amelyek nem tartoztak a szádvári, a tornai vagy a krasznahorkai uradalom birtokigazgatása alá, azaz Szádelőn és Zsarnón. (Lásd az I. és a II. Függelékét.)

6. táblázat. A Torna megyei adózó nemesség összeírásai a 18. század második felében⁸²

Taksás nemesek összeírása (1766, 1788/89)					
Település	1766	1788/89	Település	1766	1788/89
Felső járás			Alsó járás		
Zsarnó	3	1	Perkupa	2	7
Görgő	7	11	Varbóc	3	4
Almás	10	16	Jósmafő	13	14
Jablonca	2	2	Szin	7	21
Hárskút	2	2	Szögliget	1	2
Dernő	1	2	Komjáti	1	1
Barka	3	2	Nádaska	1	1
Lucska	1	–	Becskeháza	1	–
Hidvégardó	–	1	Szilice	–	7
Körtvélyes	–	2	Lenke	–	1
Összesen	29	39	Összesen	29	58

A rendi választóvonalak átjárhatóságát elég meggyőzően bizonyítja az a jelentős számú – s többnyire igen nagy létszámú⁸³ – armálissal „megnemesedett” család, amely Torna megyében a 18–19. századra kialakult.⁸⁴ (Lásd a 7. táblázatot és a III., IV. és V.

82 ŠOBA KE, TŽ I: Nobilitaria: Taxatio Dominorum Nobilium Comitatus Tornensis (1766. január 15.), 214/1766; ŠOBA KE, TŽ I: Taxatio Nobilibus Armalistis Titulo Subsidii Cassae Domus pro Anno 1788/89 (214/1789).

83 Már IIa is megemlítette: „Megfigyeltük armalista nemes családjainknál, hogy java részük már a nemesség megszerzése idején népes nagycsalád.” Egészen ritkának számított Gömörben is, ha valaki egyedül folyamodott nemeslevélért, „rendszerint többen együtt, pl. a nagycsalád összes tagjai, olykor nyolc-tíz munkabíró és családos fő”. (IIa B. 1976. 409.) Elég egy pillantást vetnünk a Függelék V. táblázatára, hogy ennek a megállapításnak az érvényét Torna megyére is megállapítsuk. Az úrbérrendezéskor összeírt két *inscriptionalista* közül az egyik, a körtvélyesi Zsebik János hetedmagával (Márton, Pál, Imre, András, István, Ferenc) szerepel a tabellában.

84 A rendi választóvonal „rendszeres és intézményes” átjárhatóságára lásd Tóth Z. 2000. 84–85.

Függeléket.) Ezeknek a családoknak nem csekély hányada még a 19. század utolsó harmadában is nemzetségi tömbökben lakott, s egy-egy armálissal igen nagy számú családtag léphetett az *ignobilis* állapotból a *nobilitas*ba.⁸⁵ Az 1869-es népszámlálás szerint például Jósvafő 735 lakosából 58 fő viselte a Deli (Dely) nevet,⁸⁶ akik 17 ház és 22 háztartás élén álltak (a családtörödékekkel, a Deli-özvegyekkel és gyermekeikkel pedig – kisebb megszakításokkal – a településen belül szinte kontinuus „hálózatot” alkottak), a főbb tömbök, ahol egy Deli állt a ház, illetve a háztartás élén a következő számú szomszédos házak voltak: 7., 9., 10., 11., 12. – 84., 85., 87. – 121., 124., 126., 129., 131., 132., 133., 135. Hasonló nagyságrendet jelentettek a szini Izsók is, akik 67-en voltak e néven a 775 lelket, köztük nagyszámú nemességet tömörítő faluban, tehát házastársaikkal együtt ők is 10% körüli arányban részesedtek a falu népességéből. Ők 13 házban voltak háztartásfők 1869-ben.⁸⁷ Végül egy „állandó emelkedésben” lévő, de a nemesi címet még a 19. századra sem megszerző családot mutatunk be, amelynek útja jól példázza a felfelé törekvő jobbágyság egy „átmeneti” rétegét, s a mobilitási pályák 18. századi beszűkülését is. A körtvélyesi Zsebik-nemzetség már az 1715–20-as összeírások idején *libertinusként* volt feltüntetve,⁸⁸ s az úrbérrendezés idején pedig *inscriptionalisták* voltak. Mindig több képviselőjünkkel találkozunk: 1720-ban például a négy libertinus közül hárman Zsebikiek (*Sebik*), István, Márton és György; 1771-ben Zsebik Jánoson kívül, akinél a 7/8 telket kimutatták, még hat férfi rokon, illetve családtag áll inscriptionalistaként (Márton, Pál, Imre, András, István és Ferenc).⁸⁹ Az 1869. évi népszámlálásbeli arányuk is igen magas Körtvélyesen, házastársaikkal együtt (a népszámlálásban kevés kivételtől eltekintve az asszonyokat is leánykori nevükön írták össze) meghaladta a település népességének 10%-át. A 10 házból és 11 háztartásból, melynek élén álltak ekkor a 26., 28., 29., 37. és 38. számú házakat emeljük ki, amelyek feltehetően a nemzetség eredeti szálláshelyét jelölik ki a faluban, mert a 29-es és a 37-es számú házak között is házas Zsebik lányokat találunk (32., 34., 36.) a háztartási lajstromokban, amely feltehetően a településen belüli territorialis nemzetségi endogámia oldódásának a jele (más nemzetségbeli *vők* beköltözése) lehet.⁹⁰

85 A *manumissio* és az armálisszerzés társadalmi emelkedésben játszott szerepét jól szemlélteti Ila Bálint a szomszédos Gömör megyében. (Ila B. 1976. 408–409.) – Az örökös röghözkötéssel szembeni *szabad paraszti jellegű* törekvés eredménye volt még a hajdúszabadság elnyerése is és a hajdúk partikuláris megnevezése a hajdúvárosokban. A hajdúszabadság létrejöttére és változásaira, valamint a hajdúnemességre lásd Rácz I. 2000. 147–210, 211–221.

86 A jósvafői Deli-nemzetség (Deli de Jósvafő) a 17. század elején szerzett címeres levelet: György és János armálisát 1618-ban hirdették ki Torna megyében. (Czobor A. 1910. 70.)

87 A települések 1869. évi személyi szintű adatai Torna megye 1869. évi népszámlálásának nominális adatbázisán alapulnak: ŠOBA KE, TŽ II. Správne orgány župy, podžupan, všeobecné spisy: Sčítanie ľudu v r. 1869. Itsz. 193. (kr. 115–123.). Az adatrögzítést és a gyökéradatbázis szerkezetének kialakítását Heilig Balázssal közösen végeztem. A népszámlálási lajstromok adatainak rögzítésében részt vett még: Ács Monika, Czömpöl Tamás, Horváth Gergely Krisztián és Suda Magdolna is. Segítségükért itt szeretnék köszönetet mondani. Az 1869. évi népszámlálási lajstromok nominális adatain nyugvó adatbázis a rövidített hivatkozással TNA-ként (*Torna megye Nominális Adatbázisa*) említtem.

88 ŠOBA KE, TŽ I, közigazgatási iratok: 8, 569/1715 (kr. 235), Conscriptio Processus Superioris et Inferioris: Körtvélyes.

89 MOL Dep. Urb., Torna megye: Körtvélyes (Tabella).

90 TNA 1869: Körtvélyes.

A helyben lakó közép- és kisbirtokos, valamint a kurialista és az armalista nemesség együttes létszámának megállapításához a II. József-féle népszámlálás nyújtja a legmegbízhatóbb támpontot a 18. század végén.⁹¹ (Lásd a 7. táblázatot és a III., IV. Függelék.) A tornai településekről a birtoklástörténeti áttekintésben leírtakat támasztja alá a 7. táblázat, amelybe azokat a tornai településeket gyűjtöttem egybe, melyekben a józsefi népszámlálás időszakában a nemesség elérte vagy meghaladta a 10%-ot. (Becskeházát a 9,8%-os nemesi részesedésével már szintén ide soroltam.) Az első nyilvánvaló különbség – amely a már részben taglalt birtoklásszerkezeti sajátosságokkal van szorosabb összefüggésben –, hogy az Alsó járás települései közül éppen kétszer annyian szerepelnek a 10%-ot elérő vagy meghaladó csoportban 1787-ben (10 település). A megye egészében is jelentősen meghaladja az Alsó járás falvainak nemesi arányszáma a Felső járás településeinek átlagát: míg az Alsó járás 21 településén a nemesség átlagos aránya 11,6% volt, addig ugyanez a Felső járás 21 településén már csak 7,5% volt.⁹² Legnagyobb arányszámával és abszolút számával a szini nemesség tűnik ki, amely 1787-ben megközelítette a teljes népesség 40%-át (294 férfiból 120, illetve 616 honos lakosból 235 fő). Jól látható az a nyilvánvaló korreláció, amely a paraszti háztartásfők (Zsarnó utáni) második legalacsonyabb (17,5%) arányában, s a „Paraszt htsfő / nemes ffi” legalacsonyabb arányszámában (0,15) tükröződik. Az utóbbi arány Szinen valóban kirívó: 120 nemes férfira mindössze 18 paraszti háztartásfő jut. A nemes férfi családfejek pontos számát ugyan nem ismerjük, így ennek a mutatóknak csak relatív értéke van. Ha azonban az 1813-as Alsó járási arányt megbízhatónak fogadjuk el (az összes nemes férfi száma egy híján megegyezik az 1787. évivel: 119 fő – lásd a IV. Függelék), akkor az 1813-as 55 családfejből levonva a 18 özvegyasszony-háztartásfőt 37 fő marad eredményül: ez pedig kétszerese a férfi paraszti családfejek számának.⁹³ Az Alsó járásban még Jósvalő nemessége volt nagyon jelentős, hisz meghaladta a 25%-ot, Perkupa (18,6%) és Szilice (19,4%) pedig megközelítette a 20%-ot. A négy falu tekinthető a megye kismemesi-armalista fellegráinak kiegészülve a Felső járásbeli Almással és Görgövel. A régi birtokos és kurialista nemesi falvak közül egyedül Zsarnón haladta meg a nemesség aránya a 20%-ot (21,8%). Az Alsó járás régi nemesi falvaiban ez az arány épphogy meghaladta a 10%-ot: Becskeházán (9,8%), Komjátiban (10,4%), Nádaskán (11,5%), Teresztenyén és Varbócon (12, 9%). A józsefi népszámlálásban tehát jól kirajzolódik a dominánsan armalista jellegű települések nemességének létszámbeli túlsúlya.

91 Ódor I. i. m. 35.

92 A teljes nemes népesség arányának megállapítását nem az országos férfi–nő arányszám révén határoztuk meg (lásd Thirring G. 1938. 58.), hanem az 1813-as Torna megyei nemesi családok nemenkénti aránya alapján. (Lásd a IV. Függelék.) E szerint 1000 férfira 961,54 nő jutott Torna megyében (10 fővel kevesebb mint a magyarországi átlag).

93 A nemes férfi háztartásfők száma már abszolút értékben is összevethető a paraszti háztartásfőkével, mert a józsefi népszámlálás során az özvegyasszony-háztartásfőket nem a *parasztok*, hanem az *asszonyi nép* rovatban vették számba. (A józsefi népszámlálás besorolási utasítására lásd pl. Thirring G. 1938. 156–157.)

7. táblázat. Tornai települések, ahol a nemes népesség aránya elérte vagy meghaladta a 10%-ot (1787)

Járás	Település	Az 1787. évi józsefi népszámlálás szerint												
		Honos népesség	Jelenlevő népesség	Háztartások összesen	Férfiak összesen	Nemes férfiak	Paraszttok	Polgárok és paraszttok örökössei	Zsellérek	Nemes férfiak aránya a honos férfi népességben (%)	A teljes nemesség becsült száma (K.v.: 0,9615)	A nemes népesség aránya a teljes honos népességben belül (%)	Paraszti háztartások aránya (%)	Paraszti hátszó / nemes fi
Felső	Almás	692	682	122	358	77	42	45	58	21,5	151	21,8	34,4	0,55
	Görgő	931	929	167	478	99	41	44	107	20,7	194	20,9	24,6	0,41
	Jablonca	426	434	74	227	27	22	27	55	11,9	53	12,4	29,7	0,81
	Körtvélyes	337	348	61	169	26	22	20	38	15,4	51	15,1	36,1	0,85
	Zsarnó	600	585	127	294	75	14	10	74	25,5	147	24,5	11,0	0,19
Alsó	Becskeháza	201	198	26	113	10	16	16	21	8,8	20	9,8	61,5	1,60
	Dobódel	110	109	16	50	6	7	8	6	12,0	12	10,7	43,8	1,17
	Jósvafő	507	506	98	272	70	28	28	50	25,7	137	27,1	28,6	0,40
	Komját	376	373	73	190	20	27	21	39	10,5	39	10,4	37,0	1,35
	Nádaska	256	252	49	123	15	16	14	28	12,2	29	11,5	32,7	1,07
	Perkupa	801	775	161	419	76	37	42	95	18,1	149	18,6	23,0	0,49
	Szilice	596	587	100	321	59	41	39	63	18,4	116	19,4	41,0	0,69
	Szin	616	617	103	294	120	18	21	43	40,8	235	38,2	17,5	0,15
	Teresztenye	152	150	27	77	10	15	11	11	13,0	20	12,9	55,6	1,50
	Varbóc	290	287	47	156	19	26	25	20	12,2	37	12,9	55,3	1,37

A 19. század első felében már egyre pontosabb összeírások állnak rendelkezésünkre a nemesség létszámát illetően. Ez részben abból a törekvésből fakadt, hogy a nemesség egészét megadóztassák (lásd a IV. Függelék [1844]-es és 1850-es évszámokkal jelölt oszlopait, jóllehet e két alkalommal a papokat, uradalmi tiszteket és az uradalmi bérlőket is a nemességhez sorolták), részben a nem adócéjú összeírások eltérő szempontrendszeréből (IV. Függelék: 1813., 1843. és 1846. évek összeírási eredményei). A társadalomtörténet és a történeti demográfia szempontjából is kiemelkedő az 1813. évi összeírás, amely a megye nemességét az összes családdal együtt tünteti fel, s melyet az alábbiakban mutatunk be részletesebben az Alsó járásra vonatkozóan.

Az Alsó járás nemessége és nemesi családszerkezete a 19. század első felében

A nemesség és a nemesi társadalom kutatásában új perspektívát nyújtanak azok a források, amelyek nemcsak a nemesi családfőket (és a férfi vagy csak felnőtt férfi hozzátartozókat) vették számba, hanem a nemesi családok minden tagját. A 19. század első feléből Torna megyében az 1813. évi összeírás jelentőségét kell ebből a szempontból kiemelni.⁹⁴ (Lásd a IV. és az V. Függelék.) Ez nemcsak a nemesi családok szerkezetébe ad betekintést (lásd a 8. táblázatot) – jóllehet az „egyedülállóknak összeírt” nemesek nagy aránya valószínűleg nem a valós viszonyokat tükrözi⁹⁵ –, hanem a nemesség fog-

94 ŠOBA KE, TŽ I, Nobilitaria: A járásbeli Nemes Urak összeírása (1813. augusztus 2.), 472/1813 (kr. 214).

95 Több esetben feltételezhető, hogy az egyedülállóként összeírt felnőtt nemes férfiak vagy özvegyek nem vittek ilyen arányban önálló háztartást, de különállóként írták össze őket.

lalkozási viszonyaiba is, mert azoknál, akik nem a birtokaikból, s mezőgazdasági termelésből éltek, feltüntették a foglalkozásukat is.

A IV. Függelékben foglaltam össze azoknak az összeírásoknak az eredményeit a 19. század első feléből, amelyek már nagyjából összevethetők a józsefi népszámlálás (1787) idején regisztrált nemesi férfi népesség magas számával (1787-ben 459 nemes férfit írtak össze az Alsó járásban).⁹⁶ Az 1813. évi adat (az összes nemes férfi 494 fő volt ekkor az Alsó járás településein – lásd a IV. Függelék adatait) egyúttal meg is erősíti a józsefi népszámlálásnak az összeírásoktól nagyon nagy mértékben eltérő adatát. A 19. század közepének nemesi összeírásai (1843, 1844, 1846) nagyjából illeszkednek az 1787-es és az 1813-as adat által meghatározott trendbe. Az 1850. évi kivetett nemesi adó összeírásai eredményei jól érthető okokból jelentős visszaesést (15–20%) mutatnak a korábbi, nem adócélú összeírások eredményeihez képest.

A 8. táblázatban összefoglalt családszerkezeti megoszlások – az említett megszorításokkal – azt mutatják, hogy a törvényszerűen legmagasabb arányú nukleáris család-típuson kívül, viszonylag magas volt az összetettebb családformák, s ezen belül különösen a törzscsaládos (házas szülők házias gyermekükkel) együttélésformák aránya. Ez mindenképpen a paraszti-gazdagparaszti családformákkal mutat szorosabb rokonságot. A települések között azonban jelentős különbségek mutatkoznak e tekintetben. Azokban a falvakban, melyekben kisszámú nemesség volt, a törzscsaládos és az összetettebb családformák alig fordulnak elő, míg azoknak a falvaknak egy részében, melyek nagy létszámú kismemességet és armalista nemességet tömörítettek (Jósvafő, Komjáti, Perkupa, Szilice, Szin) igen jelentős arányú volt.⁹⁷

Az összes település közül kiemelkedik a szini nemesség törzscsaládos arányszáma: az 55 családból 16 volt a törzs- és a csonka törzscsaládok együttes száma 1813-ban. Ez az összes családformán belül 29%, ami nagyon magas aránynak számít. Ha csak a teljes törzscsaládok (7) számát nézzük, akkor is mintegy 13%-ot reprezentál a szini családformák között, melyekben viszonylag nagy azon családok aránya, ahol özvegy-asszony állt a háztartás élén (6 fő, illetve 11%), az összes csonka törzscsalád együttesen 16,4%-os arányt képvisel.

Jósvafő a másik település, ahol az összetettebb családformák súlya igen jelentősnek mondható: a törzscsaládok (6) és a komplex (összetett) családformák (2) együttesen a 35 családból – s ezekből három egyedülálló, s egy nem család – 23%-os arányt jelentenek. A családciklus fázisaiban a törzscsaládformák és az összetettebb formák súlya alapján Szin és Jósvafő mindenképpen a nagycsaládos családszerkezetre jellemző voná-

96 ŠOBA KE, TŽ I, F.: 1810–1818: Nemes Torna Vármegye Insurrectiojának Laistroma: 568/1805 (kr. 234); [nemesi családfelek összeírása], F.: 1843–1845 (568/[1844], kr. 234); ŠOBA KE, TŽ I, Nobilitaria: A járásbeli Nemes Urak összeírása (1813. augusztus 2.), 472/1813 (kr. 214); Tekintetes Torna megye Alsó Járásában lakos vagy birtokos szavazható nemességnek személyes összeírása (1843. április 13.; 1846. szeptember 21.), 472/1843, 1846 (kr. 214); ŠOBA KE, TŽ I, F.: 1713–1850: Az 1850ik évre kivetett Alsó járási nemesi adó: 569/1850 (kr. 236).

97 Itt tudatosan nem a háztartásszerkezet kifejezést használom, mert az összeírás csak a nemesi családtagokra terjed ki, így pontosabb, ha családformákról és családszerkezetéről beszélünk. A nemesi családok háztartásaiban jelenlévő nem rokon elemek (szolgák, lakók stb.) számát csak a nominális népszámlálási lajstromok, esetleg részletes lélekösszeírások alapján határozhatjuk meg. (Lásd erre Óri P. 2003. 255–262.) Éppen ezért nem volt lehetőség az átlagos háztartásnagyság megállapítására sem. A törzscsaládot természetesen nem a szigorú értelemben vett „házias szülők házias gyermekükkel értelemben” használom (Berkner, L. K. 1972. 398–418.), hanem a magyar viszonyoknak és háztartásalakítási gyakorlatnak megfelelően, ha a házias gyermekén kívüli volt(ak) nem házias gyermek(ek), akkor is ide soroltam a családot. Az özvegyasszonyok – vagy ritkábban az özvegy férfiak – vezette háztartásokat, melyekben házias gyermekükkel éltek együtt, „csonka törzscsaládoknak” tekintetem a családciklus jellemző fázisaként. (A megfontolásokra lásd Pozsgai P. 2000. 187–203.)

sokat mutat.⁹⁸ (A törzscsaládokra és a nemesség rokoni együttélésére lásd példaként még a 9. táblázatot.)

8. táblázat. Nemesi családformák (Alsó járás, 1813)

Folyó szám	Település	Házaspár gyermekkel	Bővített nukleáris család	Törzscsalád és csonka törzscsalád	Házass testvérek és családjaik	Összetett család (teljes és csonka)	Egyedülállóknak összeírt	Nem család	Összesen
1	Barakony	1							1
2	Becskeháza	2						1	3
3	Borzova	1							1
4	Dobódél	2	1						3
5	Égerszög	5	1				1		7
6	Jósvafő	22	1	6		2	3	1	35
7	Komjáti	9		1			7	1	18
8	Lenke	6							6
9	Nádaska	3			1		2	1	7
10	Perkupa	31	1	2			2		36
11	Petri	2							2
12	Szentandrás						1		1
13	Szilás	2	1				3		6
14	Szilice	23		3	1		6		33
15	Szin	34	2	16			3		55
16	Szögliget	4		2			1		7
17	Szölösardó	3							3
18	Teresztenye	3				1		1	5
19	Varbóc	4			1	1			6
Összesen		157	7	30	3	4	29	5	235
Összesen (%)		66,8	3,0	12,8	1,3	1,7	12,3	2,1	100

A szini és a jósvafői kismemesi (armalista) nemzetségek családszerkezete a birtokos paraszti családszervezéssel rokon jegyeket mutat. Feltűnő ugyanakkor, hogy Szilicén és Perkupán, ahol szintén jelentős számú nemesi család volt (33 és 36 család), sokkal kisebb a súlya a törzscsaládoknak (12% és 5,6%). A perkupai aránnyal meg egyezik a Komjáti arányszám, amely mindössze egy törzscsaládot takar. A kisebb településeknél pedig már annyira alacsony az esetszám, hogy irreleváns lenne következtetéseket levonni belőle. A szini és jósvafői családszerkezet azonban markán-

98 A Torna megyei család- és háztartásformákra részletesebben lásd Pozsgai P. 2000. 166–224. és Heilig B. 2000. 225–265. A nemzetségi tömbök jelentőségére, a rokoni családok együttműködésére és stratégiáira más összefüggésben, a Torna megyei nemzetiségi falvak példáján lásd Pozsgai P. 2007. 60–84. A szomszédos Gömör megyei Szuhafőn a nemesi *hadakra* és településen belüli elhelyezkedésükre (17–21), valamint elkülönülésükre és családi stratégiáikra lásd Lajos Á. 1979.

san eltér a szilicei és perkupai családformáktól, egyelőre nem lehet eldönteni, hogy mi húzódik meg a két különböző demográfiai minta mögött, ez még további részletkutatásokat igényel.

9. táblázat. Az egyik „Deli-ház” (87. sz.) Jósvafőn 1869-ben:
Benedek és Mihály törzscsaládjával⁹⁹

hsz	lf	lsz	pre	csalnév	kernév	nem	szév	f	st	hivatás	d1	foglalkozás	d2	szh1	szh2
87	1	1		Deli	Benedek	f	1808	r	hs	földmivelő		tulajdonos		Torna	Jósvafő
87	1	2		Mészáros	Rebeka	n	1812	r	hs	háztartás		tulajdonos	d	Torna	Jósvafő
87	1	3	ifj.	Deli	József	f	1829	r	hs	földmivelő		tulajdonos	d	Torna	Jósvafő
87	1	4		Horkai	Zsuzsanna	n	1840	r	hs	földmivelő	d	tulajdonos	d	Gömör	Aggtelek
87	2	1		Deli	Mihály	f	1814	r	hs	földmivelő		tulajdonos		Torna	Jósvafő
87	2	2		Lenkei	Mária	n	1817	r	hs	háztartás		tulajdonos	d	Gömör	Imola
87	2	3		Deli	Lajos	f	1843	r	hs	földmivelő		tulajdonos	d	Torna	Jósvafő
87	2	4		Bokros	Lidi	n	1851	k	hs	földmivelő	d	tulajdonos	d	Torna	Jósvafő
87	2	5		Deli	Rafael	f	1846	r	nt	földész		tulajdonos	d	Torna	Jósvafő
87	2	6		Deli	Lajos	f	1869	r	nt					Torna	Jósvafő

A 235 családfőből 37 esetében tüntettek fel foglalkozást (lásd a 10. táblázat adatait), ebből legnagyobb arányt az értelmiségi (pap, tanító, táblabíró),¹⁰⁰ s a megyei illetve uradalmi tisztviselői állások jelentettek, melyek együttesen az összes foglalkozási viszonyra vonatkozó nemes több mint ¾-ét tömörítették. A szegényebb armalista rétegek gyermekei, amennyiben felhagytak a földműveléssel, sokszor csak az uradalmi iparosságig (árendás molnár), s egyéb kézműves foglalkozásokig vihették, a legszegényebbek pedig olykor cselédként és szolgaként teljesen belesimultak a zsellérek társadalmába.

10. táblázat. Az Alsó járás nemességének az összeírásban feltüntetett foglalkozási csoportjai (1813)

Foglalkozási csoport	Pap	Tanító	Táblabíró	Megyei tisztviselő	Megyei hivatalnok	Uradalmi tiszt	Uradalmi alkalmazott	Molnár	Vincellér	Pásztor	Szolga	Összesen
Összesen	9	7	4	3	1	3	2	1	1	1	5	37

A tornai Alsó járás helyben lakó nemesei közül a túlnyomó többséget az egytelkes kurialisták és armalisták tették ki. Mindössze egy nagybirtokos (gróf Gyulay Sámuel özvegye), hét-nyolc középirtokos (Görgey, Horváth, Lovász, Papp, Ragályi stb.) és valamivel több mint kéttucatnyi birtokos kismemes jelentette a birtokos nemességet, amelyek együttesen sem haladták meg a 15-20%-át az összeírt 235 főnek. A foglalkozási bejegyzések alapján az összeírt nemesség nagy részének (84%) megélhetése elsősorban a mezőgazdálkodástól függött: kisebb részük a birtokán gazdálkodott, döntő

99 TNA 1869: Jósvafő. Rövidítések: hsz = házszám, lf = lakások (háztartások) folyó száma, lsz = lakó személyek folyó száma, pre = névhez tartozó kiegészítő megjelölés, csalnév = családnév, kernév = keresztnév, nem = a családtagok neme (f = férfi, n = nő), szév = születési év, f = felekezet (r = református, k = római katolikus), st = státus (hs = házasság, nt = nőtlen), d1, d2 = „detto” (a foglalkozási bejegyzéseknél a felette lévő sor besorolására utal vissza), szh1 = születési hely, megye, szh2 = születési hely, település.

100 A szomszédos abaúji és borsodi megyei kismemesség 18. századi műveltségére, írni-olvasni tudására lásd Tóth I. Gy. 1996. 134–139.

hányaduk maga is földműves volt, s nagyobbbrészt a birtokos parasztság életszínvonalán állhatott.

A 235 nemesi családfő közül 58-at írtak össze taksásnak, amely meglepő egyezést mutat az Alsó járás „taxalista” nemességének 1788/89-es összeírásával (lásd a 6. táblázatot és az V. Függelék „Státus” rovatának bejegyzéseit). Ez a nemesi családfőknek csak kevesebb mint negyedét jelentette a 19. század elején (24,7%). Az 58 taksáson kívül 6 családfőnél említették meg, hogy „zsellér helyen lakik”, ketten „urbarialis” helyen (jobbágytelken), hárman pedig földesúri házhelyen laktak. Összességében tehát az 58 főn kívül még nagy valószínűséggel nyolc családfőn tudták megvenni az állami taksát (28%). Az 58 taksás nemes települési hely szerinti megoszlása azonban szembe-tűnően aránytalan az 1813-ban összeírt településeken. A Szinben lakó 54 összeírt nemesből 32-t taksásnak írtak össze (59,3%), amely kiugróan magas arányt csak a dobódeli arányszám haladta meg, ahonnan azonban mindössze három főt vettek fel a listára, akik mind taksások voltak. (Lásd az V. Függelék adatait.) A szini taksások tehát egymaguk az Alsó járási adózó nemesség 55%-át adták. Szinen kívül Perkupán (9 fő) és Jósavfőn (7 fő) találunk még jelentősebb számú taksás nemeset, az ő arányuk a helybeli nemességen belül azonban lényegesen alacsonyabb volt (25,7% és 20%), mint a szinieké. Az is jól látható, hogy a régi birtokos kisnemesi, illetve a kuriális minősítésű falvak nagyobb részében egy taksást sem írtak össze (Komjáti, Lenke, Nádaska, Szentandrás, Teresztenye). Becskeházán (1 fő), Égerszögön (3 fő), Varbócon (2 fő) pedig nem érte el arányuk a helybeli nemesség 50%-át. Meglepő viszont, hogy a 33 fős szilicei nemességből egyet sem írtak taksásnak össze, hisz Szilice kuriális voltáról, települési szintű adómentességéről nincs tudomásunk.¹⁰¹

Az aránytalanságok és a legalábbis látszólagos ellentmondások mind a további részletkutatások szükségességét támasztják alá, mert egy kiemelkedő forrás segítségével nem lehet választ adni a kisnemesség rendkívül heterogén eredetű kiváltságaival és státusával kapcsolatos kérdésekre. Az már most is látható, hogy jelentős előrelépést az egyéni életútelemezés hozhat, amely nominális forrásokon és mikroszintű elemzéseken alapulhat. Az 1813-as névsor is alátámasztja, hogy a települések jogállásán és a települési kereteken túl az egyes családok és személyek kiváltságait – és különböző időpontok közötti változásait – kell fókuszba állítani, hogy jobban megérthessük a kisnemesi társadalom belső választóvonalait. A településeken belüli különbségek rögtön szembe-tűnnek az V. Függelék alaposabb vizsgálata után is. Az egyes családok adómentességével vagy taksás minősítésével kapcsolatban négy jól elkülöníthető típus rajzolódik ki: (1) *kiterjedt, több családból álló nemzetségek, amelyeknek egyik családfője sem tartozott a taksások közé*: például a jósavfői Delyk [Deli] (15 családfő), Ardayak (5 fő), Váradyak (3 fő); a perkupai Molnárok (4 családfő), Dobákok (2 fő); a szilicei Szakalok (10 családfő), Váradyak (7 fő), Delyk (4 fő); a szini Farkasok (2 fő); (2) *több családot magában foglaló nemzetségek, amelyekből egy családfő már taksásként lett összeírva*: a becskeházi Dienesek (3 családfő); a szini Szalóczyak (5 családfő), Izsók (6 fő); (3) *több családot magában foglaló nemzetségek, amelyekből azonban már több családfő – de nem mind – taksásként lett összeírva*: égerszögi Szabók (4 családfő); jósavfői Tarczalyak (3 családfő); perkupai Gálok (6 családfő), Mészárosok (6 fő), Feketék (6 fő); szini

101 Az adófizetésre kötelezett és az adómentes nemesség települési és családi szintű részletes, több időpontra kiterjedő összehasonlító vizsgálata hozhat új eredményeket ebben a kérdésben. Vö. a taksás réteg eredetének igen jelentős különbségeit a hegyaljai mezővárosokban. (Orosz I. 1995. 74–81.) Viszont Orosz is azt valószínűsíti, hogy az armalistikák alkották a taksás nemesek döntő többségét. (Uo. 76.)

Oláhok (5 családfő); varbóci Mészárosok (3 családfő); (4) több családot magában foglaló nemzetségek, amelyek minden családfője taksásként volt összeírva: dobódeli Dienesek (3 családfő); jósvafői Jónák (3 családfő); szini Váradyak (5 családfő), Deákok (3 fő), Horkayak (4 fő), Jónák (5 fő), Tamások (2 fő).

A fentiek támpontul szolgálhatnak néhány észrevétel és hipotézis megfogalmazásához a tornai Alsó járás armalista-kisnemesi csoportjaira vonatkozóan: 1. A tornai kisnemességben belül az armalista réteghez tartozók létszáma a 19. század elejére lényegesen felülmúlta a birtokos-kisbirtokos és kurialista rétegét. 2. A megnemesedő jobbágyok kiváltságait általában kiterjedt atyafiságukra is ki kívánták terjeszteni, azaz többen folyamodtak egyszerre a felszabadításukért és címeres levelükért; illetve a közös rokoní stratégia és anyagi áldozatvállalás együttesen eredményezhette a jobbágyi kötelezettségek alóli felszabadulást, illetve a megnemesedés valamilyen fokának elérését.¹⁰²

3. Az 1813-as összeírás alapján az armalista nemesség igen különböző helyzetű rétegei valószínűsíthetők: a) armálissal rendelkeztek, földjük megnemesítését is sikerült elérniük, s ezek alapján képesek voltak a nemzetségük mindegyik ágzatának adómentességét fenntartani (1. típus: pl. a jósvafői Delyk); b) armálissal rendelkeztek többségükben, de birtokaik egy részét csak a földesúri szolgáltatások alól tudták megváltani (manumissio), nemesi birtoknak nem tudták elismertetni, ezért egy-egy családfőjük már taksásként szerepelt; vagy a nemeslevél nem terjedt ki a nemzetség összes családjára (2. típus: pl. becskeházi Dienesek); c) ha armálissal rendelkeztek is, telkük jobbágytelek maradt, így már csak egy részük volt képes az adómentes státust elérni (3. és 4. típus: pl. perkupai Gálok); d) a jobbágyok felszabadulásuk után csak a manumittáló levél birtokában voltak, armális levelet nem szereztek (*exemptus*), vagy azért, mert manumissiojuk a nemesedésre nem tartalmazott felhatalmazást, vagy azért, mert hiányzott a címeres levél megszerzésének anyagi fedezete, illetve a pártfogó,¹⁰³ többnyire jobbágy telki földjükkel együtt szabadultak fel a földesúrtól, de az állami adó minden családfőjükre kiterjedt (4. típus: pl. szini Jónák); e) a család növekedése miatt szorult ki a birtokról, s kényszerűségből jobbágytelekre vagy zsellérhelyre („urbarialis” helyre) települt,¹⁰⁴ s annak köteleit vállalta a földesúr felé (lásd a IV. Függelék bejegyzéseit).¹⁰⁵ Természetesen a fentiekén kívül még számos, olykor igen jelentős különbségeket mutató (közbülső) stáció létezett, de azokat s a kisnemesi társadalom mélyszerkezetét csak a mikroszintű vizsgálatok, lokális esettanulmányok világíthatják meg.

A kisnemesi társadalom legalsó rétegének zselléri életszínvonaláról nemcsak a foglalkozási bejegyzések árulkodnak. Egy későbbi időpontban, feltehetően egy későbbi

102 Lásd a már korábban említett (86. lábjegyzet) Deli nemzetség egy másik ágzatának az armálisszerzését: Deli (de Jósvafő) Gergely, Benedek és János címereslevelét 1714. november 14-én hirdették ki Torna vármegyében. (Czobor A. 1910. 70.) A 17. század elején megnemesedett Delikkel együtt már hihetőnek tűnik a folyamat, amely a nemesi családok (családfők) számát egy évszázad leforgása alatt nagyjából megháromszorozta. De említhetnénk pl. a jósvafői Ardayak (alias Kovács András és testvérei, Márton és István) armálissának kihirdetését 1628-ból, vagy a görgői Bartókokét (Márton, János és Mihály) 1619-ből annak alátámasztására, hogy az armálisszerzés nem annyira egyéni, mint inkább családi-nemzetségi stratégia volt. (Czobor A. 1910. 65, 67.) A már korábban bemutatott nagy létszámú körtvényesi Zsebk-nemzetség stratégiája és az emelkedés stációi szintén jól példázzák ezt az oldalági atyafiságra kiterjedt stratégiát, amelyre Ila Bálint és Varga János kutatásaik során korábban szintén felfigyeltek. (Ila B. 1976. 409.; Varga J. 1969. 231.)

103 Erre lásd pl. Varga J. 1969. 258.

104 A nyolc főből öten özvegyasszonyok voltak (a hat zsellérhelyen élőből négyen), feltehetően férjük halála után, az anyagi bizonytalanság kényszerítette őket a zsellérhelyre szállásra, amely az úrbéri szolgáltatások számukra teljesíthető szintjét jelenthette.

105 Ez utóbbiakat nevezte Varga János „parasztfunduson ülő nemceseknek”. (Varga J. i. m. 243.)

összeírás előkészítésekor, ceruzával jegyezték be az 1813. évi névsorba azt, aki távol volt a nemesi családfők vagy családtagjaik közül a rektifikáció időpontjában. A bejegyzések közül 16 alföldi távollétről tájékoztat („in partibus Inferioris”),¹⁰⁶ amely nagyon hasonlít az 1828. évi országos összeírás „észrevételeinek” („Observationes”) megfogalmazásához,¹⁰⁷ melyek elsősorban a zsellérek szezonális alföldi munkavállalását (aratás-kaszálás, cséplés stb.) említették ezen a módon. Gyanúnkat alátámasztja az is, hogy a távollévők, egy kivételével, 18–30 év közötti (6 esetben taksás) család férfitagjai voltak.

IRODALOM

- Barsi János (összeáll. és szerk.) *Magyarország történeti helységnévtára. Abaúj és Torna megyék (1773–1808)*. Budapest–Miskolc, 2004.
- Bél Mátyás: Torna vármegye leírása (ford.: Tóth Péter). In: Rémiás Tibor (szerk.) *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében*. Bódvaszilás–Miskolc, 2002.
- Benda Gyula: Egy Zala megyei köznemesi gazdaság és család a XVIII. század közepén (Parraghy László hagyatéka). *Agrártörténeti Szemle* XXVI (1984). 1–84.
- Berkner, Lutz K.: The stem family and the developmental cycle of the peasant household: An eighteenth-century Austrian example. *The American Historical Review* 77 (1972). 398–418.
- Bidermann, Hermann Ignaz: *Die ungarische Ruthenen, ihr Wohngebiet, ihr Erwerb und ihre Geschichte. Erster Theil*. Innsbruck, 1862.
- Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–IV. Budapest, 1890–1913.
- Csapodi Csaba: Szabadosok (libertini), 1514–1848. *Századok* LXXIV (1940). 405–426.
- Csoma József: Magyar sírkövek. *Turul* 1887. 4. 181–187.
- Csoma József: Kőszegi László címerlevele. *Turul* X (1892). 2. 72–75.
- Csoma József: *Abaúj-Torna vármegye nemes családjai*. Kassa, 1897.
- Czobor Alfréd: A Torna-vármegyében kihirdetett címeres nemeslevelek. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*. I (1910). 64–70.
- Czobor Alfréd: Abauj- és Torna-vármegye nemeseinek összeírásai. Torna-vármegye nemesi összeírásai. I. Az 1660. évi nemesi összeírás. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*. III (1912a). 1. 33–37.
- Czobor Alfréd: Abauj- és Torna-vármegye nemeseinek összeírásai. II. Tornavármegye 1732-ben igazolt nemesei. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*. III (1912b). 2. 97–99.
- Dénes György: *A Bódvaszilasi-medence 700 éves története*. (Borsodi Kismonográfiák, 16.) Miskolc, 1983.

106 Az észak-magyarországi vándormunkára, a Felföld és az Alföld közötti vándormunkás-mozgalom jellegére és a kétlépcsős munkamigrációra lásd Viga Gyula munkáit: Viga Gy. 1990. 205–218. és uő. 2007. 65–67, 105–112.

107 MOL Archivum Palatinale, az 1827. évi VII. tc. alapján elrendelt összeírás: a Torna megyei települések tabellái és az írásos „Observationes” (Mf. B 179–180, 25401).

- Dénes György: A Bódva-völgy felső szakaszának Árpád-kori története a tatárjárásig. In: Bodnár Mónika – Rémiás Tibor (szerk.): *Tanulmányok a Bódva-völgye múltjából*. (Múzeumi Könyvtár, 5.) Putnok, 1999. 131–148.
- Détshy Mihály: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII* (1969). 143–186.
- Engel Pál: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 83.) Budapest, 1977.
- Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből*. Budapest, 1989.
- Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. (História könyvtár: Kronológiák, adattárak, 5.) Budapest, 1996.
- Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. (Arcanum digitéka.) Budapest, 2001.
- Fallenbüchl Zoltán: *Magyarország főispánjai, 1526–1848*. Budapest, 1994.
- Fejér György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii Fejér*. I–XI. Budae, 1829–1844.
- Fényes Elek: *Magyar gazdatiszti névtár, 1848. szökö évre*. Pesten, [1848].
- Fügedi Erik: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 82.) Budapest, 1977.
- Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I*. Budapest, 1987 (1963). (Harmadik kiadás.)
- Heilig Balázs: Paraszti háztartások és háztartásciklusok Szőlőszárdon a 19. század második felében. In: *A KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk.: Faragó Tamás – Őri Péter. Budapest, 2000. 225–265.
- Ila Bálint: *Gömör megye I. A megye története 1773-ig*. Budapest, 1976.
- Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. Budapest, 1900–1904. (reprint: Budapest, 2004.)
- Kemény Lajos: Tornavármegye története a honalapítástól a mohácsi vészig. *Történelmi közlemények Abaúj-Torna vármegye és Kassa múltjából*. III (1912). 3. 149–156.
- Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, [1988].
- Lajos Árpád: *Nemesek és partiak Szuhafőn*. (Borsodi kismonográfiák, 8.) Miskolc, 1979.
- Némethy Lajos: Adatok a Chetneky család genealogiájához. I–II. *Turul I* (1883a). 1. 38–41.; *Turul I* (1883b). 2. 77–81.
- Ódor Imre: Kurialista nemesek és településeik a késő-feudalizmuskori nemesi összeírásokban. In: *Rendi társadalom – polgári társadalom 2. Kutatás – módszertan*. (Szerk.: Erdmann Gyula.) Gyula, 1989. 33–41.
- Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In: *uő.: Hagymányok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből*. Debrecen, 1995. 34–113.
- Őri Péter: *A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783*. (KSH NKI Kutatási Jelentések, 75.) Budapest, 2003b.
- Pozsgai Péter: Család, háztartás és tulajdon Torna vármegyében a 19. század második felében. In: *A KSH NKI 2000. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk.: Faragó Tamás – Őri Péter. Budapest, 2000. 166–224.
- Pozsgai Péter: II. József népszámlálása Abaúj és Torna megyében. I. A forrásközlés, a forráskritika és a feldolgozás szempontjai. In: *A KSH NKI 2004. évi Történeti Demográfiai Évkönyve*. Szerk.: Faragó Tamás – Őri Péter. Budapest, 2004. 83–155.

- Pozsgai Péter: Görög és római katolikus nemzetiségek házasságainak jellemzői Torna megyében a 19. század közepén. *Korall* 27 (2007). 45–93.
- Rác István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1541–1848 között*. Budapest, 1988.
- Rác István: *Parasztok, hajdúk, civisek. (Társadalomtörténeti tanulmányok.)* Debrecen, 2000.
- Rémiás Tibor: Abaúj, Gömör és Torna vármegye Zsigmond-kori nemesi társadalma az 1427. évi kamarahaszna-összeírás alapján. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 26 (1989). 26–35.
- Rémiás Tibor (szerk.): *Történelmi Közlemények Abaúj–Torna vármegye és Kassa múltjából. Válogatás az 1910–1918. évfolyamok anyagából*. H. n., 1994.
- Rémiás Tibor (szerk.): *Torna vármegye és társadalma 18–19. századi források tükrében*. Bódvaszilas–Miskolc, 2002.
- Siebmacher's Wappenbuch = *J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch; Magyarország, Horvát-Szlávia és Erdély nagy Címerkönyve*. (Arcanum digitéka.) Budapest, 2002.
- Szabó István: A jobbágy megnemesítése. *Turul* (1941). 1–2. 11–21.
- Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. Budapest, 1963. 63–113.
- Szücs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. (História Könyvtár: Monográfiák, 1.) Budapest, 1993.
- Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Budapest, 1938.
- Tóth István György: *Mivelhogy magad írást nem tudsz... – Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*. Budapest, 1996.
- Tóth Zoltán: Távlati kép a történelmi parasztságról. In: Paládi-K. A. – Sárkány M. – Szilágyi M. et al. (szerk.): *Társadalom*. (Magyar Néprajz, VIII.) Budapest, 2000. 67–116.
- Varga János: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556–1767*. Budapest, 1969.
- Veres Sándor: A Nagy-Sárrét keleti részén a 18–19. században élő nemesség száma, gyarapodása és származása. In: *Tanulmányok a 19–20. századi magyar társadalom- és politikatörténetből*. (Szerk.: Rác András.) Budapest, 2002.
- Viga Gyula: *Árucseré és migráció Észak-Magyarországon*. Debrecen–Miskolc, 1990.
- Viga Gyula: *Gazdasági kapcsolatok hagyományos formái. A Felföld és a Magyar Alföld táji kapcsolatainak néprajza*. Debrecen, 2007.
- Vörös Károly: A kései feudális nemesi összeírás vizsgálatának tanulságai. In: Szabad György (szerk.) *A polgárosodás útján. Tanulmányok Magyarország társadalmának átrétegződéséhez a polgári átalakulás korában*. Budapest, 1990. 7–17.
- Werböczy = Werböczy István: *Werböczy István Hármaskönyve* (Magyar Törvénytár). Ford., bev.: Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen; jegyz.: Márkus Rezső. Budapest, 1897.
- Wertner Mór: Családtörténeti adalékok. *Turul* 1892. 4. 166–177.
- Zichy Okmánytár = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk.: Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső, Kammerer Ernő, Lukács Pál. Pest (Budapest), 1871–1931.

I. Függelék. Torna megye nemessége a 17. században és a 18. század első felében

F. szám	Járás	A település magyar neve	Torna megye nemessége			
			Az 1660. évi nemesi összeírás szerint		1732-ben igazolt nemesek	
			Birtokos	Armalista		
1	F e l s ő J á r á s	Almás	-	Bakó István, Holecz András, Istvánffy Mátyás, Körtvélyessi János, Szalai Mihály, Vajda Móricz	Bartha János és Pál, Bujdosó Zsigmond, Czibere János, Dia György, Herke István, Kakas János, Lippay János és András, Magyar Ferenc, Sebő Gergely, Szalay János és Mihály	
2		Áj	-	-	-	
3		Barka	-	Almásy János, Bodnár András, özv. Bodnár Jakabné	Frona András	
4		Derenk	-	-	-	
5		Dernő	Andrássy Miklós	-	-	-
6		Falucska	-	-	-	-
7	F e l s ő J á r á s	Görgő	-	Angyal János, Bartók Demeter, ~ Mihály, Beregszászi Lőrinc, Farkas János, özv. ~ Máténé, ~ Péter, Jobbágy Benedek, ~ István, özv. ~ Istvánné, ~ János, ~ Lőrinc, ~ Mihály, Kis Jobbágy Istvánné, Lucskai Pap János, Miskolczi Gergely (szolgabíró), Molnár István, Német Tamás, Péderi András (1), ~ András (2), ~ Mihály, özv. Péderi Mártonné, Rajczi András, Varga István	Agyagos Zsigmond, Alattyány János, Farkas János, id. Farkas János, Gerecz (de Meczenzéff) Sámuel, Gyarmathy Ferenc és István, Jobbágy Gábor és Mihály, Rajczy (Mrazik) Pál és András, Molnár (Bereczky) János, Valkay István	
8		Hárskút	Andrássy Mátyás	Orbán Imre, Orbán János	Szikur Márton, János és Ferenc, ifj. Szikur Márton	
9		Hídvégardó	Kozma István	Kazai János, Kovács István, Kovács Márton, özv. Kozma Gergelyné	Balogh László, Kopre Jakab, Kovács Ferenc, Kozma György, Oláh Gergely és István, Orbán András és József, Pogonyi Zsigmond, Soltész János	
10		Horvát	-	-	-	
11		Jablonca	-	-	Császár Péter	
12		Kovácsvágás	-	-	-	
13		Körtvélyes	-	-	Diák (Literáti) István, Lükő János és Márton	
14		Lucska	-	Pap János	Bodnár (Balásdiák) János, Pap (Fejér) János	
15		Méhész	Halmi Gábor	-	-	
16		Szadelő	Gecsei Zsigmond, Jánoki Gáspár, Jánoki Mihály, Olcsvári István, Péderi János	-	-	
17		Torna	Barakonyi Ferenc	özv. Horváth Györgyné, özv. Horváth Lászlóné, Pater Kardos István	Nagy István	
18	Údvarnok	-	-	-		
19	Újfalu	-	-	-		
20	Vendégi	-	Füzi István, Füzi János	Füzy János, Füzy Péter, Füzy István, Szentmiklóssy Zsigmond és János		
21	Zsarnó	Becs Miklósné, Horváth Ferenc, Kolos Mihály, Török Bálint, Zsarnay Ferenc és András	Lucskai Mihály, Magyar Pál, Pontos György, ~ János, ~ Pál, Sóri Gergely, Sóri Miklós, özv. Szegedi Pálné, Szőlősi Mátyás, Tuszo János, Vadas János	Aszalós Mihály, Bodnár József, Csehy György és János, Fekete István, Kolbán István, Martha Sámuel és István, More Ferenc, Nikházy János, Pap László, Vadas Mátyás, Váro István, Zsarnay Ferenc és András, Zsóry Pál		

I. Függelék. Torna megye nemessége a 17. században és a 18. század első felében (folytatás)

F. szám	Járás	A település magyar neve	Torna megye nemessége			
			Az 1660. évi nemesi összeírás szerint		1732-ben igazolt nemesek	
			Birtokos	Armalista		
22		Barakony	-	Pálur István, Pálur Mihály	-	-
23		Becskeháza	Bak János, Széki Péter	Székely János	-	-
24		Borzova	-	-	-	-
25		Dobódél	-	-	-	-
26		Égerszög	Forgács György	Tösér János	Molnár János	
27		Jósvafő	Dévényi Péter, Fáy László, Feirvári Zsigmond, Pécsi Gáspár, Pongrácz Kristóf, Sulyok Ferenc, Tökölyi Zsigmond	Dali Gábor, Dali György, Deli István, Deli János, Maxa Péter, Tarczali Gábor	Arday (Pelsuczy) István, Dely Ferenc, Dely András, ifj. Dely Ferenc, ifj. Dely András, Dely Péter, Lóczy János, István és Gergely, Maxa István és György, Szeghő István	
28		Kápolna	Szirmai Péter	-	László János	
29		Komjátí	Komjátí Ferenc, Komjátí István, Komjátí Márton, Komjátí Miklós, Komjátí Tamásné, Komjátí Zsigmond, Magyar István	Csudó András, Komjátí Gábor, Komjátí János, Komjátí Péter, Osvárt Máttyás	Bodó (Kászonyi) Lőrinc, Komjátí Imre, Vitarius Gábor	
30		Lenke	Lenkei Györgyné	-	Lóczy István	
31	A I S Ó J Á R Á S	Nádaska	Nikházi István	Csudó Gergely, Farkas Péterné, Kerepessi János, Kovács István, Lóczy János, Nagy Vati János, Pogonyi Ferenc, Pogonyi István és Mihály, özv. Pogonyiné, Szabó István, Szabó Mihály, Székely Péter	Czombor János, Kerepessy István, Olasz Bálint	
32		Perkupa	Szepessi Pál, Zákány András	Kovács Péter, Máthé György, Máthé János	Fekete László és János, Gál István, Görgey (Bartók) János és Miklós, Lükő Gábor	
33		Petri	Bárczai György, Bárczai Sámuelné	-	-	-
34		Rákó	-	-	-	-
35		Szentandrás	-	-	-	-
36		Szilás	-	-	-	-
37		Szilice	Giczei István, Zajdó János	Bacsa György, Bacsa Márton, Monos János, Szakál János, Szakál Márton, Szakál Péter, Szakál Mihály	Nagy (de Felső Váll) András, Szakál (Zajdó) János, id. Várady István, ifj. Várady István, Várady Péter, János és Márton	
38		Szin	Apaffi István, Győri Gergely, Gyulafi László, Rákóczi György	Horváth András, Isoó Mátyás, Jóna István, Jóna Tamás, Jóna Zsigmond, Oláh Jakab, Szalóczi Sándor, Szegő Gergely	Boros Péter, Dávid István, ifj. Diák István és János, Horkay Miklós, Iso István és János, Jóna István és János, Szalóczy János és Márton, Szikszay (Kovács) István, Tamás János, Várady János és Márton	
39		Szögliget	-	Görgei János	Pap István	
40		Szölösardó	-	-	Szabó (Tarczalyi) András és Péter	
41		Teresztenye	Szini András	Biró Gergely	Biró Balázs, ifj. Biró János, Szalóczy István és János	
42		Varbóc	Aszalai Mátyás, Bocskai István, Király Imre	-	Kapitány Mihály és Ferenc, Mészáros János, Rátky Zsigmond	

II. Függelék. A birtokos nemesség Torna megyében a 18. század utolsó harmadában

F. szám	Járás	A település magyar neve	Az úrbéri tabella és a „Kilenc kérdőpont” szerint fő- és részbirtokosok (1771)	A 18. század végi birtokosösszeírás (1789)	Uradalmi szervezet
1	F e l s ő j á r á s	Almás	hg. Esterházy Miklós*	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
2		Áj	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
3		Barka	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
4		Derenk	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
5		Dernő	gr. Andrassy István	gr. Andrassy István	Krasznahorkai uradalom
6		Falucska	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
7		Görgő	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
8		Hárskút	gr. Andrassy István, Melczer Pál, Boronkay Tamás	gr. Andrassy István, hg. Esterházy Miklós	Krasznahorkai uradalom
9		Hidvégardó	hg. Esterházy Miklós, Soltész Jánosné	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
10		Horváti	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
11		Jablonca	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
12		Kovácsvágás	gr. Andrassy István	gr. Andrassy István, hg. Esterházy Miklós	Krasznahorkai uradalom
13		Körtvélyes	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
14		Lucska	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
15		Méhész	Tomka György	Tomka György	-
16		Szádéló	Gedeon János, Bornemissza István örökösei, Dobozi János örökösei, Kecskeméti Miklósné, Turánszkyne, Bácszonyiné, Szathmáry Miklós, Püspöky István, Boronkay Tamás, Farkas Sámuel, Bencsik István**	Gedeon Ferenc	-
17		Torna	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
18		Udvarnok	gr. Keglevich József, gr. Andrassy István, Szepessy László	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
19		Újfalu	gr. Keglevich József, Fáy Zsigmond	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
20		Vendégi	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
21		Zsarnó	Bárczy Imre, Fáy Zsigmond, Kota Sámuel, Pécsy Mária örököse, Papp Mária, Szendrei György, Zsarnay Ferenc	Jakabfalvyné Fáy Ilona, Jakabfalvy Dániel	-
22	A l s ó j á r á s	Barakony	Szepessy László	gr. Gyulay Sámuel	Szepessy L. / gr. Gyulay
23		Becskeháza	Csoma Zsigmond, Szepessy László, Marusy József özv.-e	gr. Gyulay Sámuel	Szepessy L. / gr. Gyulay
24		Borzova	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
25		Dobódél	Szepessy László, Csoma András özv.-e, Dobák István és a Kamara	gr. Gyulay Sámuel, Bárczy Imre	Szepessy L. / gr. Gyulay, Bárczy
26		Égerszög	Pletrich Imre, Csoma Zsigmond, Fáy Ferenc, Hanvay László	Fáy Ágoston	-
27		Jósvafő	Szepessy László, Gyulafy Miklós, Pletrich Imre, br. Andrassy Károly, Pothurnyai János, Péchy Gábor, Dely András, Dely István, Draskóczy Sámuel, Kamara	gr. Gyulay Sámuel, Bárczy Imre	Szepessy L. / gr. Gyulay, Bárczy

II. Függelék A birtokos nemesség Torna megyében a 18. század utolsó harmadában (folytatás)

F. szám	Járás	A település magyar neve	Az úrbéri tabella és a „Kilenc kérdőpont” szerint fő- és részirtokosok (1771)	A 18. század végi birtokosösszeírás (1789)	Uradalmi szervezet
28	A i s ó j á r á s	Kápolna	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
29		Komjátí	Fáy Pál, Csoma Zsigmond, Horváth András	Horkovics Ferenc és Kálmán, Komjáthy Ferenc, György, Mária, Mihály, Miklós és Sándor; Pongrácz András, Rubrecki Miksa, Somogyi János, Vitárus József	-
30		Lenke	Dobozy István, Ragályi István, Mokcsay Lászlóné, Szathmáry András	Gedeon János, Farkas Mihály özv-e, Ragályi Lenke özv. Csoma Zsigmondné	-
31		Nádaska	Szepessy László	gr. Gyulay Sámuel	Szepessy L. / gr. Gyulay
32		Perkupa	hg. Esterházy Mikós, Szemere László, Csoma András, Tornallyay Jánosné, Kamara, Görgey János, Fekete István, Dobák István, Rác János, Csoma Zsigmond, Aszalay István, Fáy Pál, Ragályi Gedeon, Ragályi István, id. Ragályi József, Rochfalusi Sámuel, Hodossy Gáspárné, Ruprecht (Raprédi) Mihály, Szent-Iványi László	hg. Esterházy Miklós, Bárczy Imre	Szádvári uradalom
33		Petri	Bárczay József és Ferenc, Szepessy László és a Kamara	id. Bárczay Ferenc, Bárczy Imre	Bárczay F., Bárczy I.
34		Rákó	gr. Keglevich József	gr. Keglevich István, gr. Keglevich József	Tornai uradalom
35		Szentandrás	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
36		Szilás	hg. Esterházy Miklós	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
37		Szilice	hg. Esterházy Mikós, Kamara, Gömör János, Pletrich Imre, gr. Andrassy István, Görgey János, Fáy Pál, Fáy Zsigmond, Veresmarthi István, Szepessy László, Lökös László, Várady Gábor, Közbirtokosság, Gedeon János	[hg. Esterházy Miklós]	Szádvári uradalom, Szepessy László / [Bárczay F., Bárczy I.]
38		Szin	hg. Esterházy Miklós, Fáy Pál, Szepessy László, br. Andrassy Károly, Aszalay István, Csoma Zsigmond, Gyulafy Miklós, Fáy József, Kamara, Horváth András, Egyház	hg. Esterházy Mikós, id. Bárczay Ferenc, Bárczy Imre	Szádvári uradalom, Szepessy László / Bárczay F., Bárczy I.
39		Szögliget	hg. Esterházy Miklós, Görgey János	hg. Esterházy Miklós	Szádvári uradalom
40		Szölösárdó	gr. Csáky Antal	gr. Csáky Antal	Szendrói uradalom
41		Teresztenye	Fáy Pál, Fáy Ferenc, Jekelfalussy János	Török József	-
42	Varbóc	Gedeon János, Ragályi Ábrahám, Ragályi Gedeon, Pletrich Imre, Szepessy László, Kamara, gr. Andrassy István, Közbirtokosság	Bárczy Ferenc, Gedeon Ferenc	-	

* A kizárólagos vagy jelentősebb birtokosokat félkövér szedés jelzi.

** A kisebb birtokosok közül nincs mindenki feltüntetve.

III. Függelék. A jelentősebb nemesi birtokosok (1771) és a tornai településeken élő nemesség aránya (1787)

Járás	A település magyar neve	Uradalom az 1771-es úrbéri tabella szerint							A település az 1787-es népszámlálás szerint					
		Egész (E)- vagy Részbirtok (R)	Összes úrbéres	Örökös jobbággy	Szabadmeneteli jobbággy	Inscriptioalista	Összes jobbággy	Jobbággytelkek száma	Zsellérek	Honos népesség	Háztartások összesen	Nemes férfiak	A teljes nemesség becslött száma	A nemesség aránya a teljes honos népességben (%)

I. Esterházy Miklós herceg szádvari uradalmához tartozó települések és részbirtokok

F	Almás	E	56	31	14	45	16	1/4	11	692	122	77	151	21,8	34,4	0,55	
F	Derenk	E	25	17	17	10	8		8	261	41	-	-	-	46,3	-	
F	Görgő	E	50	25	13	39	24		11	931	167	99	194	20,9	24,6	0,41	
F	Hídvégardó	E	52	9	15	24	18	1/2	28	678	120	23	45	6,7	25,0	1,30	
F	Jablonca	E	31	19	8	27	9	1/4	4	426	74	27	53	12,4	29,7	0,81	
F	Körtvélyes	E	34	19	3	23	10	3/8	5	337	61	26	51	15,1	36,1	0,85	
F	Vendégi	E	19	13	6	19	15		4	297	57	11	22	7,3	38,6	2,00	
A	Borzova	E	35	26		26	11		9	339	53	1	2	0,6	62,3	33,00	
A	Perkupa	R	7		5	5	3	1/8	14	801	161	76	149	18,6	23,0	0,49	
A	Szentandrás	E	47		22	22	9	1/2	25	527	84	-	-	-	39,3	-	
A	Szilás	E	45	32		32	14		13	621	108	9	18	2,8	28,7	3,44	
A	Szilice	R	8	8		8	2	3/8	7	596	100	59	116	19,4	41,0	0,69	
A	Szín	R	7	3		3	1	1/2	13	616	103	120	235	38,2	17,5	0,15	
A	Szögliget	R	45	28		28	8	3/4	17	561	99	7	14	2,4	36,4	5,14	
Összesen			461	213	103	2	318	153	5/8	169	7683	1350	535	1049	13,7	34,5	4,1

II. Keglevich József gróf tornai uradalmához tartozó megyei települések

F	Áj	E	57	37		37	26		20	445	84	-	-	-	35,7	-	
F	Barka	E	46	22	6	28	17		18	441	71	4	8	1,8	38,0	6,75	
F	Falucska	E	52	23		23	18		29	486	84	2	4	0,8	29,8	12,50	
F	Horváti	E	41	0	23	23	11	1/2	18	347	61	-	-	-	29,5	-	
F	Lucska	E	43	7	22	29	17		14	390	66	7	14	3,5	45,5	4,29	
F	Torna	E	114	0	73	73	36	1/2	41	1314	246	5	10	0,7	28,0	13,80	
F	Údvamok	R	45	0	37	37	22		8	465	75	-	-	-	58,7	-	
F	Újfalu	R	54	18	20	38	27		16	463	78	-	-	-	43,6	-	
A	Kápolna	E	10	10		10	5		0	78	12	1	2	2,5	83,3	10,00	
A	Rákó	E	29		19	19	15		10	298	46	-	-	-	34,8	-	
Összesen			491	117	200	-	317	195	-	174	4727	823	19	38	0,8	42,7	9,5

III. Andrássy István gróf krasznahorkai uradalmához tartozó megyei települések

F	Demő	E	41	26		26	13		15	576	105	17	33	5,8	22,9	1,41	
F	Hárskút	R	50	29	8	37	16	1/2	13	594	101	20	39	6,6	43,6	2,20	
F	Kovácsvágás	E	27	17		17	8	1/2	10	223	43	-	-	-	44,2	-	
Összesen			118	72	8	-	80	38	-	38	1393	249	37	72	5,2	36,9	1,8

IV. Szepessy László Torna megyei birtokai

A	Barakony	E	12		12	12	5	1/2	0	164	27	2	4	2,4	40,7	5,50	
A	Becskeháza	R	5	5		5	2	3/4	2	201	26	10	20	9,8	61,5	1,60	
A	Dobódél	R	7	2	4	6	2	1/2	1	110	16	6	12	10,7	43,8	1,17	
A	Jósvafő	R	6	6		6	3		7	507	98	70	137	27,1	28,6	0,40	
A	Nádaska	E	10	4	6	10	5		0	256	49	15	29	11,5	32,7	1,07	
A	Szilice	R	10	10		10	3	1/2	7	596	100	59	116	19,4	41,0	0,69	
A	Szín	R	5	3		3	1		13	616	103	120	235	38,2	17,5	0,15	
A	Varbóc	R	1		1	1	1/4		6	290	47	19	37	12,9	55,3	1,37	
Összesen			56	30	23	-	53	23	1/2	36	2740	466	301	590	21,5	40,1	1,5

V. Tomka György birtoka

F	Méhész	E	10	5	5	-	10	8	1/2	-	119	22	-	-	-	54,5	-
---	--------	---	----	---	---	---	----	---	-----	---	-----	----	---	---	---	------	---

VI. Bárczay József és Ferenc birtoka

A	Petri	E*	26	22	-	-	22	10	3/4	4	365	58	3	6	1,6	55,2	10,7
---	-------	----	----	----	---	---	----	----	-----	---	-----	----	---	---	-----	------	------

VII. Csáky Antal gróf szendrői uradalmához tartozó birtok

A	Szőlőszárd	E	18	14	-	-	14	11	1/2	4	254	43	6	12	4,6	55,8	4,0
---	------------	---	----	----	---	---	----	----	-----	---	-----	----	---	----	-----	------	-----

IV. Függelék. A nemesség különböző összeírásai Torna megye Alsó járásában (1787–1850)

Az Alsó járás települései	1787	1805	1813				1843	[1844]	1846	1850
	A józsefi népszámlálás szerint a nemes férfiak száma	A vármegyei insurrectio lajstroma	Nemes családfők	Felnőtt férfi családtagok (20 év felett)	Összes nemes férfi	Nemesség összesen (minden családtag)	„Lakos vagy birtokos, szavazható nemesség”	Nemesi családfők és adójuk kimutatása	„Lakos vagy birtokos, szavazható nemesség”	Kivetett nemesi adó
Barakony	2	–	1	–	1	2	1	6	1	–
Becskeháza	10	–	3	–	4	10	7	9	7	8
Borzova	1	–	1	–	1	2	3	1	2	3
Dobódél	6	2	3	1	11	18	9	25	7	16
Égerszög	15	–	7	2	16	30	23	12	24	22
Jósvafő	70	10	35	21	86	157	71	107	137	63
Kápolna	1	–	–	–	–	–	–	2	–	4
Komjáti	20	5	18	8	27	55	21	40	30	33
Lenke	10	1	6	2	12	20	9	21	11	18
Nádaska	15	–	7	1	11	25	10	19	6	15
Perkupa	76	7	36	18	70	153	52	55	64	37
Petri	3	–	2	0	2	5	4	3	5	7
Rákó	–	–	–	–	–	–	1	8	1	6
Szentandrás	–	–	1	0	1	1	1	4	1	5
Szilás	9	–	6	3	11	17	11	16	14	15
Szilice	59	6	33	16	71	136	48	36	62	41
Szín	120	16	55	30	119	236	105	89	105	90
Szögliget	7	1	7	2	12	26	11	24	11	19
Szőlősardó	6	–	3	1	7	14	6	19	10	18
Teresztenye	10	3	5	4	14	24	16	55	16	13
Varbóc	19	2	6	4	18	38	26	27	24	24
Összesen	459	53	235	113	494	969	435	578	538	457

V. Függelék. Torna megye Alsó járásának nemes családői 1813-ban

Eredeti sorsszám	Családnév	Keresztnév	Település	Megjegyzés	Eredeti sorsszám	Családnév	Keresztnév	Település	Megjegyzés
1	Molnár	Péter	Szőlősdárdó	F	60	Pongrácz	János	Komjátí	-
2	Kósa	Ferenc	Szőlősdárdó	F	61	Pongrácz	György	Komjátí	-
3	Szász	István	Szőlősdárdó	F	62	Pongrácz	Ferenc	Komjátí	-
4	Gumman	János	Barakony	-	63	Horkovics	Kelemen özv.-e	Komjátí	-
5	Dienes	Márton	Becksháza	T	64	Képes	József	Komjátí	-
6	Dienes	János	Becksháza	-	65	Olasz	Ferenc	Komjátí	U
7	Dienes	István	Becksháza	-	66	Komjátí	Sámuel	Komjátí	-
8	Szűgyi	Dániel	Borzova	-	67	Szent-Mártoni	Károly	Komjátí	-
9	Dienes	János	Dobódel	T	68	Regézi	? özv.-e	Komjátí	-
10	öreg Dienes	János	Dobódel	T	69	Thuránszki	? özv.-e	Komjátí	-
11	Dienes	György özv.-e	Dobódel	T	70	Paukovics	József	Komjátí	-
12	Szívós	Sámuel	Égerszög	-	71	Jeney	György	Komjátí	-
13	Szabó	Sámuel	Égerszög	T	72	Vécsey	Pál	Lenke	-
14	Deák	Ferenc	Égerszög	-	73	Dobozy	Benedek	Lenke	-
15	Szabó	Benjámín	Égerszög	T	74	Lóczy	Péter	Lenke	-
16	Szabó	József	Égerszög	-	75	Dienes	István	Lenke	-
17	Szabó	Ádám	Égerszög	T	76	Lóczy	András özv.-e	Lenke	-
18	özv. Szalay	Sámuel	Égerszög	-	77	Dienes	János	Lenke	-
19	Várady	József	Jósvafő	-	78	Gróf Gyulay	Sámuel özv.-e	Nádaska	-
20	Várady	András özv.-e	Jósvafő	-	79	Kerepesi	István árvái	Nádaska	-
21	Dely	György	Jósvafő	-	80	Lovász	János	Nádaska	-
22	Dely	Mihály	Jósvafő	-	81	Olasz	István	Nádaska	-
23	Dely	István	Jósvafő	-	82	Lovász	József	Nádaska	-
24	Urbán	József	Jósvafő	-	83	Pogonyi	Ferenc	Nádaska	-
25	Arday	János	Jósvafő	-	84	Pogonyi	Antal	Nádaska	-
26	Arday	György	Jósvafő	-	85	Ragályi	Imre úr	Perkupa	-
27	Arday	György leánya	Jósvafő	-	86	Gál	Sigmund	Perkupa	-
28	ifj. Dely	János	Jósvafő	-	87	Gál	János özv.-e	Perkupa	-
29	özv. öreg Dely	Ferenc	Jósvafő	-	88	Gál	András	Perkupa	T
30	Dely	András	Jósvafő	-	89	Gál	Imre	Perkupa	T
31	Dely	János	Jósvafő	-	90	Gál	István	Perkupa	-
32	Dely	József	Jósvafő	-	91	Mészáros	György özv.-e	Perkupa	-
33	Dely	János özv.-e	Jósvafő	-	92	Mészáros	András	Perkupa	T
34	Kiss Dely	György	Jósvafő	-	93	öreg Mészáros	András özv.-e	Perkupa	Zs
35	Dely	Péter György	Jósvafő	-	94	Mészáros	József	Perkupa	-
36	Dely	Péter	Jósvafő	-	95	Mészáros	István	Perkupa	T
37	Dely	István özv.-e	Jósvafő	-	96	Mészáros	János	Perkupa	-
38	Dely	István özv.-e	Jósvafő	-	97	Hodossy	Zsigmond özv.-e	Perkupa	-
39	Dely	György özv.-e	Jósvafő	-	98	Molnár	János	Perkupa	-
40	Szegő	István	Jósvafő	-	99	Molnár	András	Perkupa	-
41	Arday	György özv.-e	Jósvafő	-	100	Molnár	János özv.-e	Perkupa	-
42	Arday	Sándor	Jósvafő	-	101	Molnár	Mihály özv.-e	Perkupa	-
43	Jóna	Ferenc	Jósvafő	T	102	Olasz	János	Perkupa	-
44	Jóna	István	Jósvafő	T	103	Fekete	Zsigmond	Perkupa	Zs
45	Tarczaly	János	Jósvafő	-	104	Fekete	János	Perkupa	T
46	Tarczaly	András	Jósvafő	T	105	Káddár	János	Perkupa	T
47	Tarczaly	Mihály	Jósvafő	T	106	Egerer	Pál	Perkupa	-
48	Tözsér	János	Jósvafő	T	107	Dobák	István	Perkupa	-
49	Jóna	József özv.-e	Jósvafő	T	108	Dobák	József özv.-e	Perkupa	-
50	Tözsér	Pál	Jósvafő	-	109	Adorján	János	Perkupa	T
51	Valkay	István özv.-e	Jósvafő	T	110	Fekete	Mihály	Perkupa	T
52	Várady	György	Jósvafő	-	111	Fekete	István	Perkupa	T
53	Nagy	József	Jósvafő	-	112	özv. Argalács	András	Perkupa	Zs
54	özv. Tek. Horváth	András úr	Komjátí	-	113	Argalács	János özv.-e	Perkupa	-
55	Komjátí	Sándor	Komjátí	-	114	Fekete	István özv.-e	Perkupa	-
56	Várady	Károly	Komjátí	-	115	Fekete	József	Perkupa	-
57	Pogonyi	Péter özv.-e	Komjátí	-	116	Mohácsi	János	Perkupa	Zs
58	Pongrácz	András özv.-e	Komjátí	-	117	Oláh	István özv.-e	Perkupa	-
59	Pongrácz	András	Komjátí	-	118	Aszalay	András	Perkupa	-

V. Függelék. Torna megye Alsó járásának nemes családfői 1813-ban (folytatás)

Eredeti sorsszám	Családnév	Keresztnev	Település	Megjegyzés	Eredeti sorsszám	Családnév	Keresztnev	Település	Megjegyzés
119	Gál	Ferenc	Perkupa	-	178	özv. Oláh	Jakab	Szin	T
120	Balog	István	Perkupa	-	179	Horkay	András özv.-e	Szin	T
121	özv. Szügyi	János	Petri	-	180	Horkay	József	Szin	T
122	Vass	József	Petri	-	181	Horkay	János	Szin	T
123	Laczkó	János	Szentandrás	-	182	Horkay	István	Szin	T
124	Szaruka	János	Szilice	-	183	Izsó	Pál	Szin	T
125	Zajdó	József	Szilice	-	184	Izsó	Ferenc	Szin	-
126	Zajdó	János	Szilice	-	185	Izsó	András özv.-e	Szin	-
127	Zajdó	Márton	Szilice	-	186	Izsó	János özv.-e	Szin	-
128	Várady	Sándor	Szilice	-	187	Izsó	Ambrus	Szin	-
129	Várady	János	Szilice	-	188	Izsó	Mátyás özv.-e	Szin	-
130	Várady	Mihály	Szilice	-	189	Mészáros	János özv.-e	Szin	T
131	Várady	Gábor özv.-e	Szilice	-	190	Képes	András özv.-e	Szin	T
132	Várady	József	Szilice	-	191	Boros	Mihály özv.-e	Szin	T
133	Várady	István	Szilice	-	192	Szalóczy	Sándor	Szin	T
134	Várady	János	Szilice	-	193	Jóna	János	Szin	T
135	Szakal	András	Szilice	-	194	Jóna	István	Szin	T
136	Szakal	József	Szilice	-	195	Jóna	Ferenc	Szin	T
137	Szakal	István	Szilice	-	196	Jóna	András özv.-e	Szin	T
138	Szakal	Mihály özv.-e	Szilice	-	197	Jóna	János özv.-e	Szin	T
139	Szakal	István	Szilice	-	198	Tamás	János	Szin	T
140	Szakal	András özv.-e	Szilice	-	199	Tamás	István	Szin	T
141	Szakal	Márton özv.-e	Szilice	-	200	Dávid	András özv.-e	Szin	-
142	Szakal	Sándor	Szilice	-	201	özv. Asszú	János	Szin	-
143	Szakal	József	Szilice	-	202	Tarczaly	István özv.-e	Szin	T
144	Szakal	György özv.-e	Szilice	-	203	Csiszár	István	Szin	T
145	Bokros	András	Szilice	-	204	Marsalkó	István özv.-e	Szin	Zs
146	Bokros	János	Szilice	-	205	Képes	András özv.-e	Szin	Zs
147	Dely	István	Szilice	-	206	Várady	Mihály özv.-e	Szin	T
148	Dely	János	Szilice	-	207	Kérészy	Ábrahám	Szin	-
149	Dely	Sámuel	Szilice	-	208	Kövy	István	Szin	-
150	Dely	György	Szilice	-	209	Domján	István	Szin	-
151	özv. öreg Fekete	Pál	Szilice	-	210	Kapczy	Gábor	Szin	-
152	íj. Fekete	Pál	Szilice	-	211	özv. Papp	András	Szin	-
153	Kovács	Ferenc	Szilice	-	212	Tek. Görgey	Sándor úr	Szögliget	-
154	Bokros	Zsuzsi	Szilice	-	213	Papp	Mihály	Szögliget	-
155	Balogh	György özv.-e	Szilice	-	214	Papp	István özv.-e	Szögliget	-
156	Lehoczky	András	Szilice	-	215	Fekete	László	Szögliget	T
157	Tek. Fáy	József özv.-e	Szin	-	216	íj. Dienes	János	Szögliget	-
158	Farkas	József özv.-e	Szin	-	217	Szalay	István	Szögliget	-
159	öreg Farkas	József	Szin	-	218	Gallik	József	Szögliget	-
160	Szalóczy	István	Szin	-	219	Zabko	Márton	Szilás	-
161	Szalóczy	Márton	Szin	-	220	Kochlács	József	Szilás	-
162	Szalóczy	János	Szin	-	221	Dely	Pál özv.-e	Szilás	U
163	Szalóczy	Sándor özv.-e	Szin	-	222	Stipsits	Ignác úr	Szilás	-
164	Anderko	Péter	Szin	-	223	Dömötör	György	Szilás	-
165	Várady	István	Szin	T	224	Fülöp	József	Szilás	-
166	Dobák	Pál özv.-e	Szin	T	225	Bíró	István	Teresztenye	-
167	Várady	János	Szin	T	226	Bíró	Balázs	Teresztenye	-
168	Várady	Péter	Szin	T	227	Bíró	Sámuel	Teresztenye	-
169	Várady	Mihály	Szin	T	228	Bíró	Mihály	Teresztenye	-
170	Deák	György	Szin	T	229	Huszár	József	Teresztenye	-
171	Deák	János	Szin	T	230	Mészáros	Gábor	Varbóc	-
172	Deák	István	Szin	T	231	Recsky	István	Varbóc	-
173	Szikszay	János	Szin	T	232	Recsky	Zsigmond	Varbóc	-
174	Oláh	András	Szin	T	233	Mészáros	István	Varbóc	T
175	Oláh	Mihály	Szin	T	234	Mészáros	Mihály özv.-e	Varbóc	T
176	Oláh	Márton özv.-e	Szin	-	235	Nagy	Mihály	Varbóc	-
177	Oláh	János	Szin	T					

Rövidítések: F = földesúri házhelyen lakik; T = taksás („Taxás”); Tek. = tekintetes; U = jobbgyetken lakik; Zs = zsellér (zsellérhelyen lakik)

THE LESSER NOBILITY OF COUNTY TORNA

The study focuses on the lesser nobility of County Torna and its distinctive traits. The longitudinal analysis, aimed at clarifying the origins of various layers of the lesser nobility, is based on documents in the State District Archives of Kassa and the National Archives, as well as other select sources. A more detailed analysis is possible from 1427, following the *lucrum camerae* (chamber's profit or tax) conscriptions and an overview is possible until the detailed register of the nobles was assembled in the mid-19th century. In addition to a description of the main centres of the *curialis* and the *armalis* nobles in County Torna and an overview of the the overall number and proportion of the nobility in the villages of County Torna and the market-town of Torna, the study also seeks an answer to why the proportion of the lesser nobility was higher on certain settlements. The households and the occupational structure of the lesser nobility in the early 19th century is illustrated through a case study of 21 villages in the Alsó járás district based on a unique group of sources, which enabled the distinction of various layers within the society of the lesser nobility and a better understanding of their lifeways.

One part of the lesser nobility in County Torna was descended from the "ancestral", *donationalis* landed nobility (which possessed land that was not part of the emerging *dominiums*) through collateral inheritance and the division of their land, while another can be derived from the *armalis* nobles of peasant origin, who acquired charters of nobility in growing numbers from the 17th century onwards. The three major *dominiums* (Szádvár, Torna, Krasznahorka) had estates in the county's Felső járás district and their influence is reflected in the differences between the ownership patterns of the lesser nobility in the region. The 17th century sources indicate a significant proportion of lesser and *curialis* nobles on the settlements, which did not come under the administration of the *dominiums*, reflecting a continuity in ownership. In contrast, the middle and lesser nobility had possessions in the Alsó járás district, where more settlements managed to retain their independence in the face of the efforts of the major landowners to incorporate these areas into their *dominium*. In the post-medieval period, a stronger *armalis* nobility emerged on settlements, where the ownership of the lesser and *curialis* nobility was continuous. This can undoubtedly be explained by the fact that the villages, whose original owners managed to retain their independence against the Torna *dominium* and, to a lesser extent, the Szádvár *dominium*, offered various courses for social rise than the settlements which had been incorporated into one of the *dominiums* from the very beginning. By the 18th century, the lesser nobility was dominated by *armalis* nobles.

The overall number of the middle and lesser nobility of County Torna in the late 18th century could be reconstructed from the census taken under the Emperor Joseph II and various other sources. In 1787, the proportion of the nobility in the entire population was 7.5 per cent in the Felső járás district and 11.6 per cent in the Alsó járás district. The conscription of the nobles in the earlier 19th century confirmed the census figures and reflected the significant proportion of the lesser nobility in County Torna.

The nominal analysis of the noble families of the Alsó járás district revealed that the family and occupational structure of the *curialis* and *armalis* lesser nobility resembled that of the peasantry in 1813. The overwhelming majority of the lesser nobility (84 per cent) was engaged in arable farming, most with a living standard differing little from that of the landed peasantry, while the lowermost layer lived no better than the average landless serf. At the same time, a little over one-quarter (28 per cent) of the nobles could be drawn under taxation in the early 19th century.

Péter Pozsgai

BIRTOKOS NEMESSÉG BORSOD VÁRMEGYÉBEN

A Basó és Hatvani családok

BODNÁR TAMÁS

A Basó család

A család az ősrégi Gömör megyei Csoltói nemzetségből származott. Ebből a nemzetségből három virágzó család eredeztethető, a csoltói Basó, a kiscsoltói Ragályi és a beretkei Beretkey. Őseik már a 13. században közösen bírták Csoltó, Ragály és Beretke községeket.¹

Az 1427-es portális összeírás szerint a fenti három településen Basó Jakabnak 46 portája volt. Fia vagy fivére lehetett ennek az a Csoltói Balázs, akitől a továbbiakban a Basó család leszármazott.² Nevüket egészen a 15. század végéig hol Csoltóinak, hol Basónak írták.

A família híres-hírhedt tagja Basó Mátyás, kiről megoszlik a szakirodalom véleménye. Legtöbb helyen elfogadott tény, hogy a Mohács utáni zavaros időket kihasználva, elsősorban saját javát szolgáló elhíresült rabló, a szegény népet sem kímélő fosztogató volt, aki Murány várának megközelíthetetlen sásfészkében biztonságban érezte magát. Ezzel szemben Forgon Mihály a gömöri nemes családok történetét tárgyaló művében védelmére kel, és következetes emberként mutatja be. Elveti kalandor mi-voltát és a Szapolyai-ház rendíthetetlen híveként állítja elének. Basó Mátyás Tornallyay Jakabnak volt sógora, aki János királynak rokona és kincstárnoka ekkor. Basó vitéz katona, aki sokat ártott a bécsi udvarnak, elsősorban a Ferdinánd-párti uraknak, kiknek jószágait, faluit féktelenül pusztította. Az istvánfalvi ütközetben, 1531-ben kezén súlyos sebbel a Ferdinánd párt fogságába került, akik Ajnácskő várába zárták. Szapolyai János Werner György eperjesi polgárért váltotta ki. Élete végéig egy uralkodó híve volt, nem cserélgette pártállását, mint egyéb főurak és nemesek. 1542-ben Joachim brandenburgi választófejedelem vezérlete alatt részt vett Pest sikertelen ostromában. Nagy ellenlábasa volt Bebek Ferenc, aki hasonlóképpen rossz hírű rablólovagja volt a kornak, de az 1540-es évek végén végleg Ferdinánd király mellé állt és 1548-ban Basó ellen tüzelte az országgyűlést. Az országgyűlés a haza ellenségének nyilvánította, és Nicolaus Salm gróftot küldte ellene. „Különösen pedig, mivel eléggé tudva van, hogy Basó Mátyás sok ilyen gonosztevőt tart, elannyira, hogy csatlósai a felső részekben az utakat bizonyos helyeken már régóta megszállva tartják és sokat raboltak s napról napra rabolnak, sok kiváló nemest is megöltek és kifosztottak : méltóztassék a királyi felség ennek a Basónak és minden szolgájának és más veletartóknak a megbüntetéséről haladék nélkül gondoskodni, hogy mások az ő példáján okulva, az ilyen rablásokkal felhagyjanak és a királyi felségnek meg a köztörvényeknek engedelmeskedjenek.”³

1 FORGON Mihály 1909. I. köt. 164.

2 A leszármazási táblákat lásd a függelékben!

3 CORPUS JURIS HUNGARICI I. Ferdinánd 1548. évi decretuma, 49 cikkely, 3. §.

Murány várának bevételét részletesen a Salm szolgálatában álló spanyol Bernardo de Aldana tábornester emlékirataiban olvashatjuk.⁴ A megközelíthetetlen vár hosszas ostrom után árulás révén jutott az egyesült német–spanyol–magyar sereg kezére. A harcokból Bebek Ferenc és katonái is bőségesen kivették a részüket. Basó Mátyás az árulást megneszelve három hű katonájával egy rejtekúton elmenekült a várból. Egy általa jól ismert fogadósnál szállt meg, de ez álmukban katonáit megölte, őt magát elfogta és kiszolgáltatta az ostromlóknak. Ezzel a tettevel száz forint jutalomra jogosult, illetve felmentették az egykor Basóval együtt elkövetett bűnei alól. Salm gróf a vár bevétele után, amely 1549. augusztus 15-ére, keddi napra esett, augusztus 19-én szombaton a várban lefejeztette Basó két testvérét, Mártont és Demetert, valamint egy nagybátyját, akit név szerint nem ismerünk. Feltételezhető, hogy anyai nagybátyja lehetett ez, Thárnok Ferenc. Valamint hét másik hű emberét is kivégezték, akik közül egynek neve feltételezhető, ez Kisszel Péter lehetett. Magát Basó Mátyást utoljára fejezték le, koponyáikat a vár fokára tűzték. Basó gyermekeit, Klárát, Farkast, Lászlót és Mihályt valamint feleségét Salm magával vitette.⁵

Birtokai, Murány vára és uradalma a koronára szálltak. Azonban Basó birtokait, bűnei miatt a király már 1548-ban elkezdte eladományozni. Csoltói részbirtokát, itteni kúriájával a Murány várban történt hamispénzverés, Tiszolc és Gömör mezőváros, valamint Rimabánya templomának felégetése miatt, amikért jószágvesztésre ítéltetett, Feledy Leustáknak és Gothoy Miklósnak adta a király.⁶ Közvetlenül az ostrom előtt Bebek Ferenc szerezte meg adományként a királytól a már névleg elkobzott Csíz, Ragály, Radnótfalva, Beretke részbirtokait, és Csoltó fennmaradó részét Gömörben valamint Tiszaszalókot Hevesben.⁷

Basó Mátyás gyermekeit, mint ahogyan már előbb említettük Salm vette magához. Azt nem tudni, hogy konkrétan hol nevelkedtek tovább, de az mindenesetre tény, hogy a király hűségére nevelték őket. László nevét utoljára 1553-ban említik, két fivére, Mátyás és Farkas viszont hosszabb életet ért meg. Nővérük, Klára Putnoki György felesége lett. Azé a gazdag nemesé, akinek apja, Putnoki Imre részt vett a mohácsi csatában, és Szapolyai János egyik legodaadóbb híve, udvarmestere, Borsod megye főispánja, és a később szóba kerülő Boldva falu birtokosa volt már 1506-tól.

Ferdinánd király nem vette el a család minden jószágát, sőt vissza is adományozott nekik apjuk elkobzott birtokaiból. Nem annyit, hogy ősük nagyhatalmi pozícióját visszaszerezzék, de eleget ahhoz, hogy Borsod és Gömör megye előkelőbb családjai közé soroltassanak. 1557-ben Farkas kapott birtokadományt a királytól,⁸ majd 1583-ban Mihály kapta meg Felső és Alsóhangony, Szilakszó és Susa birtokokat.⁹ Természetesen nem került sor minden ősi birtok elvételére és újbóli visszaadományozására.

Basó Mihály életében több kisebb-nagyobb birtokot vett zálogba. 1566-ban, amikor ő maga Dédesen lakott, Szalay Miklós bolyki részét, 1570-ben az újhelyi pálos vikáriustól pedig a ládi monostort. Az itteni zálogolásból a későbbiek során özvegyének több peres ügye keletkezett.

Boldvát Putnoky György és Basó Klára György fiának halála után, 1568-ban szereztek meg. Ekkor itt hat egész és tizenkilenc fél telek volt, amihez hatvanhat ló és ti-

4 SZAKÁLY Ferenc 1986.

5 SZAKÁLY Ferenc 1986. 105., FORGON Mihály I. köt. 86.

6 ARCANUM Királyi könyvek, A 57. Libri regii 2. köt. 231.

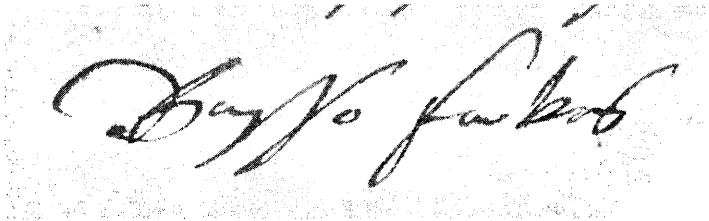
7 ARCANUM Királyi könyvek, A 57. Libri regii 2. köt. 330–331.

8 ARCANUM Királyi könyvek, A 57. Libri regii 3. köt. 428.

9 ARCANUM Királyi könyvek, A 57. Libri regii 4. köt. 387–388.

zenkét ökör tartozott. A zsellérek száma harminc volt. Minden egész telek tartozott évi egy forinttal, kilencedfizetéssel és a majorság megművelésével, valamint halászattal.¹⁰ Ezt az adományt egy év múlva Miksa király megerősítette Basó Farkas és Mihály számára, akiknek teljes Boldva és a mellette fekvő, Abod falvakat adományozta.¹¹ A települések 1582-ben már a töröknek is adóztak. Emellett a boldvai jobbágyok adója minden egész telek után egy csöbör bor valamint kilenced a megtermelt javakból, emellett a szükséges szolgálatok voltak.¹² A törököktől való félelem miatt 1590-ben Basó Farkasnak egy jobbágya kénytelen volt csavargóvá lenni itt.¹³

Gömörben továbbra is zavartalanul birtokoltak. 1571-ben Basó Farkas egyezségre lépett Csízy Mihállyal és Farkassal, hogy egy bizonyos lekenyei birtokrészt, amely hat jobbágytelekből állt, egész életükben birtokolhassanak.¹⁴ Ugyanekkor Zsóri Péter követelt a Basó testvérektől, Mihálytól és Farkastól Csoltón és Beretkén birtokrészeket, aminek ezek ellenálltak.¹⁵ Basó Farkas első felesége, Széchy Anna korán elhalt. 1571 év nyarán még perelte a Széchyeket gömöri birtokai tárgyában, de az ezt követő esztendő tavaszán az asszony már nem élt. A pert férje a lányukra, a gyermek Basó Klárára szállatta.¹⁶ 1573-ban intette is Basó Farkas Széchy Tamást, mert az éppen Balog várában időzött, és nem őfelsége valamely hadjáratán volt, mint ahogy állította. Ezért meg tudott volna jelenni a törvénytörés előtt.¹⁷ Farkas Gömör megyében megyei tisztviselői pozíciót töltött be, Deme Mátyás szolgabíró járásának egyik esküdteje volt ebben az esztendőben, majd 1576-ban is.¹⁸

*Basó Farkas aláírása 1593-ból.
(B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. II. 99.)*

A családnak ekkor három ága létezett. Egyik a már sokat taglalt Farkas és Mihály ága, másik néhai Basó Antal fiaié, Péteré és Bertalané. Antal Farkasnak és Mihálynak a harmadik ízigleni unokatestvére volt. Harmadik ág az eddig tisztázatlan östől, talán Basó Mátyás egyik kivégzett testvérétől eredő Jánosnak az ága. János felesége alsókálosai Kolláth Ambrus leánya, Erzsébet.¹⁹

10 MOL. U. et C. 34:54.

11 MOL. NRa. 736: 5.

12 BODNÁR Tamás–TÓTH Péter 2005. 32.

13 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. II. köt. 410.

14 TÓTH Péter 1996 16.

15 Ua. 65, 66, 67, 68, 69, 71.

16 Ua. 125, 261.

17 Ua. 558.

18 Ua. 453.

19 Ua. 2114.

1573-ban a néhai Basó Antal fiainak, Bertalannak és Péternek unokatestvérük, Beretkey Gáspár gömöri szolgabíró lett a gyámja.²⁰ Gáspár anyja Basó Zsófia, Antal testvére volt. A három ág között kisebb perek kerekedtek a csoltói birtokrész miatt 1574-ben.²¹ Majd Mihály és Farkas egy régi perükben kiegyezett a Tarcsay családdal. Csoltón átengedték nekik a „Basó-résznek” nevezett birtokrészt és egy „Gazsi” nevű rétet, amazok viszont beretkei birtokrészüket.²²

A törökök és magyarok a korban jellemző fogolyszedő tevékenységére találunk példát a következő esetek alapján: Basó Farkas két jobbágya azért verte meg Boza Benedek Bajusz János nevű jobbágyát, mert ez nem volt hajlandó egy török rabot a megadott helyre elkísérni.²³ Basó Antal pedig még 1570 előtt egy martonyi jobbágyát két török rabbal kínoztatott meg.²⁴

1582-ben bukkan fel a család egy újabb ága, amelynek őse szintén feltehetően valamelyik 1549-ben kivégzett Basó lehet. Ekkor Szín, Perkupa, Varbóc, Feketefüz, Korotnokardó, Jósavfő, Torna birtoka miatt Basó Kata, aki Otrocsóky Jánosné perel anyjával, Szinyi Annával, kinek egykori férje Zolthay Máté, majd Basó Ambrus, ekkor pedig Fegyverneki Pap István volt.²⁵

Basó Farkas 1575-ben²⁶ Borsod megye alispánja, bár levéltári adatok szerint 1578 október 1-én választották, tisztségét hellyel-közzel 1582-ig viselte.²⁷ Mihály testvére szintén megyei tisztviselő, aki 1581-ben nyugalmazott alispánként fordul elő az iratokban.²⁸ Bizonyára 1578 októberét megelőzően volt Basó Mihály a megye alispánja, ami az alább idézett perszövegből kiderül. Ekkor így vádolták meg az alispánt:

„az 1578. esztendőben, böjt fogadó szerdán, nem mondhatjuk ezt, hogy nem tudjuk, milyen lélektől vezetve, hanem inkább ezt mondhatjuk, hogy elhatározott szándékkal az alispán uram, ki akkor ispánunk volt, Basó Mihály uram, esküdt bírójával, odaküldve és odarendelve fegyveres kézzel több szervitorát, tudniillik Nyíry Jánost és a Détán lakó, törvény elé állítani rendelt Sebő Lőrincet és ezek több cinkos társát, valamint Korhy Lászlót, ezen vármegye szolgabíráját, néhai Koncz János Alsóvatta possessióban lévő nemesi házára, vagyis kúriájára támadt. A támadás dél idején történt, a támadók betörték a ház ajtaját és ablakait, puskákkal és más fegyverekkel behatoltak a házba és ott a nevezett vattai Koncz Jánost meggyilkolták. S ezzel meg sem elégedvén, a nevezettek, tehát az alispán, a szolgabíró, valamint Nyíry László és détai Sebő Lőrinc, valamint társaik nem gondolván az nemes embernek halálával, szabadságával, sem az nemes háznak szabadságával, hanem az megholt testét és az nemes házát megdúlták, az házból lovait, vitézlő szerszámain, pénzét is elhozták, kit az útból más jámbor nemes emberek tanácsából az marhában visszahoztak, némely pedig az marháknak most is idegen kezekben vannak. Mely dologért Mihály uramnak, Basó Mihálynak, ki akkor hites ispánunk volt, és az megmondott szolgájának, Sebő Lőrincnek ez nemes embernek megöléséért és haláláért, az nemes háznak reá töréséért és az marhának elviteléért ökegyelmének fejéhez szólnék, mert Koncz Jánost szántsándékkal ölték meg, mikor az

20 Ua. 478.

21 Ua. 650, 670.

22 Ua. 598.

23 Ua. 2097.

24 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Martonyi 1581.

25 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. III. I. 1 ½.

26 KANDRA Kabos 1894/I. 181. o.

27 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. I. 11, XVIII. II. 8, 54, XVIII. III. 3, 76.

28 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/m.

szolgái az nemes házat reá vitták, törték, azt mondták az őkegyelme szolgái, kiket odaküldött: No, bestye kurafi, te Koncz János, ha kijössz is, ha ki nem jössz is, de meg kell ma ugyan házadnál halnod! Hogy pedig ez így légyen, pénze, ruhája most is Mihály uramnál vagyon: ez tagadhatatlan, mert mikor gyűlést tétete őkegyelme, akkor pörösül támadá és erősen vádolá Koncz Jánost és az pénzt, ruhát, kit szolgái az Koncz János házától elhoztak, előhozta vala és azt mondá: Ez pénzt, ruhát az Koncz János házából hozták szolgáim, mikor ötet megölték, és ezért holt meg. Fogtatjuk vala vele az gyilkosokat, az kik az házon voltak, az őkegyelme szolgáit, és azt mondá: Nem fogom, mert én küldöttem az én szolgálmat szolgabírámmal egyetemben, azért az mit az én szolgálom mívelt, én míveltem, én küldöttem, pör s pörrel, megtalálsz engem törvénnel, zálogom vagyon. Azért hogy mi őkegyelmét megeskettük és ispánunkká tettük, úgy eskettük meg, hogy törvénnel büntet mindenedet.

Dekrétomokat adtunk kezébe, artikulusokat. Ha törvénnel büntette volna az mi atyánkfiát, citálni köllött volna először és judiciálisnak köllött volna kelni róla. Annak utána adjudikációnak köllött volna lenni, az adjudikációnak és exmissionálissának köllött volna lenni, azt pedig nem karddal köllött volna exequálni. Nem az ő szolgáljára köllött volna penig az adjudikációnak és az exmissionálissának lenni, hanem ő magára, ha volt volna is. Más az penig, nem fegyverrel köllött volna odamenni, hanem vagy repulsiót tött volna benne, vagy novumot, de mégis remediumot talált volna benne, ha így volt volna. De őkegyelme elhatározott szándékkal küldött reája, nem gondolván meg az ő officiumját, az kire megesküdt, hanem akkor ezt cselekedte az önnön akartjával. Hogy penig ez így légyen, önnön maga itt, az szék előtt vádolta az mi atyánkfiát, azt mondta, hogy ő küldött reája, s az ő szolgái az mit míveltek, ő akaratjából mívelték. Ha penig tagadná, megbizonyítjuk.”²⁹

A fenti emberölésből hosszas, évekig tartó perlekedés alakult ki.

Basó Mihály becsülettel és tisztességgel, hite és hivatala szerint szolgálta a vármegyét alispánsága idején. Daróczy Máté 1578-ban azonban azzal vádolta, hogy elvesztette ítéletlevelét, ami hite és hivatala ellen lett volna. Daróczy szerint Bárius András alispánsága idején a mondott ítéletlevelél „hátára írt Szentmarjay uram és az ládába tötte, ezért az mi az ország törvénye, hittell mondok meg róla, hogy oda tötte, azóta én kezembe nem adta senki. Mikor az szegény Szentmarjay uram megholt, annak utána Bárius András uram hogy letötte az ispánságot, választottuk annak utána Basó Mihály uramat ispánunknak, őt esküdtettük meg erre az tisztre, őkegyelme jött az vármegye protokolumaiért, minden per folyta levelet őkegyelmének adtak, azt én nem tudom, ha ott tévedett-e el? Nádasdy Jánosnál-e, vagy pedig Mihály uramnál? Sokszor kértem Mihály uramtól, hogy megkeresse őkegyelme, azonképpen az nótáriust, most sem tudom, ha ott vagyon-e az levelek közt, vagy nincsen? Most is nem mondok egyebet, hanem hogy most is kértem az nótáriustól, oly judiciális volt, kiben tizenegy alperes volt, ő maga száz forintot maradt, az iktatott személyek negyven-negyven forintot. Én most is az őkegyelme tisztessége ellen semmit nem szólok akaratom szerint, semmit sem akartam szólni őkegyelme tisztessége ellen.”

Basó Mihály így felelt a vádakra: „Bárius András után aztán én következtem abban a hivatalban ezekkel a személyekkel: Bárius Andrással, Szinyi Boldizsárral, Hatvany János szolgabíróval, az esküdt jegyzővel és Eördögh Péter esküdttel. Én velük együtt adtam le azokat a leveleket, híven, igazán, becsülettel, mint emberséges és tisztas állapotú férfi, én semmilyen levelet nem vesztettem el, sem hozzá nem nyúltam, ládáját

29 TÓTH Péter 2007. I. köt.

sem nyitottam fel, az én hitemre az egész vármegye előtt adtam az nótárius kezébe, volt-e ott, nem volt-e, én nem tudom. Őkegyelmének nem kellene ilyen infámiával illetni.” A törvényszék Basó Mihály igazát találva széktörés vétkében marasztalta el Daróczy Mátét.³⁰

1579-ben Mileticz György protestációt terjesztett elő, azért, mert Basó Mihály azt találta mondani neki a törvényszéki ülésen, hogy „orra borotvát”, s ezért gyalázkodás miatt ítéletet kért. Basó Mihály erre azt mondta, hogy nem indulatból és nem Mileticz sérelmére mondta ezt, hanem inkább a javára. A törvényszék ekkor viszont már Basót marasztalta el széktörés vétkében.³¹ A rákövetkező esztendőben Basó Farkas vádolta Tibolth Zsigmondot, hogy az alperes ilyen szavakkal illette szolgáját: „Bestye kurvafi, ugyanis megszoktátok uraddal, hogy földemről barmomat elhajtátok, és azzal dúltok, azzal éltek”.³²

Basó Mihály személyének egyik legérdekesebb körülménye, sírjának a boldvai templom ásatása során 1976-ban történt feltárása. A templombelső és környezetét 1976 és 1982 között Valter Ilona régész vezetésével tárták fel. Basó Mihály nyughelye a templom szentélyének közepén, a legelőkelőbbnek számító helyen volt. Sírja fölött, de a templom mai járószintje alatt kerültek elő darabokban, mondhatni törmelékesen, átégve, vörös márvány sírkövének darabjai. A sírkőtöredékek a feltárás pillanatában nem vízszintesen feküdtek, hanem élükön, oldalukon fekvő, szétszórtan heverték.³³ A kő töredékes felirata bizonyította, hogy ki fekszik a 290 cm mélységű sírban eltemetve. A tetemet az 1976-ban még régészhallgató Wolf Mária tárta fel. A csontváz nyújtott helyzetben feküdt, kezeit a combjaira hajlították. Koponyájának egy része, váll- és mellcsontjai, valamint bordái hiányoztak, medencéje töredékes volt. Mellén, nyaktájon és kézfejenél ruhafoltok látszottak, és gombokkal díszített zsinegek voltak. Derekat veretes öv díszítette, jobb karja mellett keskeny bőrtokban bronz övdíszítő lemezek voltak. Jobb felső karja mellett két vékony bronz övbújtatót találtak. Bal alkarcsontja alatt bronz tokban övdíszítő spirálok feküdtek, mellette egy bronztü feküdt. Jobb lábfeje mellett bőrdarabok és a cipő foltja látszott, valamint csizmatartó feküdt.³⁴

Az előkerült sírkő, ma restaurálva a boldvai református templom ajtajától balkézre van felállítva.³⁵ A rendbe hozott síremlék ma is monumentális, a korabeli gazdagság megtestesítője. A rajta lévő véset magyar fordítása:

„Ezen márvány súlya alatt fekszik Basó
Aki a Mihály nevet viselte
Virágzó éveiben serény vitéz volt a táborokban,
Amikor az ellenség pusztította a hazai földeket.
Majd választott férfiként a kegyes jogokat
Szolgáltatva ki a nemeseknek
Őszinte reménnyel és hittel tisztelte az Istent.

30 TÓTH Péter 2007. I. köt. 2139.

31 TÓTH Péter 2007. II. köt. 2761.

32 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. II. 8.

33 Dr. Wolf Mária közlése szerint a sírkőtöredékek a feltáráskor már nem voltak a sír felett. Ezeket a templom korábbi rendezésekor eltávolították, és az épület más részében helyezték el. Mivel a töredékek előkerülése erre a helyre, a templom szentélyének közepére volt lokalizálható, ezért köthető a feliratos sírkő az itt előkerült emberi maradványokhoz.

34 HOM. Régészeti adattár. Boldva. 1331–77.

35 Rákos Péter restaurátor munkájaként csodálható meg Boldván.

Teste a földé. A boldog égbe szökjete.
Meghalt Boldván életének ... évében.
Az Úr 1585. esztendejében.”³⁶

Basó Mihály teteme mellett a régészek ugyancsak a szentélynégyzetben, szenzációsnak számító leleteket találtak. Az itt talált 14–16 év körüli leány maradványait virágszirommal bélelt koporsóba fektették. A kislány ruházata csaknem teljes egészében épségben előkerült. A fején lévő selyem vendéghajfonatot aranyozott ezüsből és skófiumból szőtt paszomány és virágkoszorú díszítette. Aranybogláros, igazgyöngy betétes párta szorította le a haját és a homlokát övező hímzett fátylat. Ruhája atlaszselyemből készült, vörös színben. A szoknya alját és a négyszög kivágású vállfűző szegélyét bársonyszalagra varrt aranyozott ezüst fonott csipke díszítette. A leány derekán aranyozott ezüstpénzekből álló pártaöv volt. A pénzek római érmek utánezatai, az öv végén 1563-as évszámú nagyméretű érem függött, Miksa császár és felesége, Mária képével az egyik, I. Ferdinánd képével a másik oldalán.³⁷ Az utóbbi érmet 1563-ban és 1577-ben verték, kopása pedig legalább öt-tíz éves használatra enged következtetni, ami a temetés kor meghatározója lehet. Ruházata a kor spanyol divat szerinti viseletének németországi változata.³⁸ A főúri viseletű leány feltételezhetően idősebb Putnoky György és Basó Klára leánya volt.

Mihályt testvére, Farkas legalább tíz évvel túlélte, 1593 után halt meg. Mihály felesége, Keczer Zsuzsanna pedig 1591-ben már Monaky János felesége volt.³⁹ Ebben az esztendőben Mihály özvegyével Farkas együtt tiltakozott az ellen, hogy Keczer András és felesége, Pásztóhi Katalin elfoglalták a tardonai erdőjüket.⁴⁰ Ugyanitt pereskedtek két év múlva is. Basó uram „bizonyági” szerint a vitás „Czer” nevű szántók Tardonához és nem Bánfalvához valók, a dézsma is neki járt belőle. A tanúk egy része viszont azt vallotta, hogy a villongó földeket Dédes várához bírták valamikor, és csak mintegy öt esztendeje kezdték el a tardonaiak szántani.⁴¹ Tapolcsány felé is vitatott volt a határ. Basó jobbágjai elhajtották a tapolcsányiak „disznó barmaid” a vitás erdőről.⁴² Az utóbbi esztendőben özvegy Basó Mihályné egyik jobbágya Nolaj⁴³ falu területén Simon sajóládi pálos vikárius egy marháját hajtotta el, de a jobbágy ura állította, hogy a jószág a sajátja volt. Az ügyben az alábbi tanúvallomásokat idézhetjük fel:

„– Anna asszony, Thott Gálné. Nolaj Panka Péterné jobbágya hite után azt mondja, hogy: Látom, hogy Orosz Péter a teheneket a Kenderes kertek alól elhajtja. Nézik a darabontok, és az egyik hozzá is lőtt, de nem találta el. Most pedig szablyát rántott, és ahol a hajót kikötik, a Rozsos kertek alatt, ott fogták meg. Elvitték a Nolaj földön. Megkötötték hátra a kezét Orosz Péternek.

36 VALTER Ilona 1991. Illetve dr. Tóth Péter fordítása.

37 Ua.

38 NAGY Katalin 1978/5.101-123.

39 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. V. 21.

40 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. V. 3.

41 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVII. I. 56.

42 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVII. I. 58.

43 Nolaj a XVII. században elpusztult település Alsózsolca és Sajólád között. Területe ma Alsózsolca határához tartozik.

Basó Mihály sírköve (1585) a boldvai református templomban
Rajzolta: Sáfrány Andrásné

– Orsolya asszony, Kis Pálné. Korhi [...] uram jobbágya hite után mondja, hogy: Alsózsoltcáról megyek haza Korhiba⁴⁴, és ahogy az erdőből kiérkezem, látom, hogy a síkon a Nolaj páston kergetnek egy legényt. Látom, hogy a Rozsos kertek alatt eleget küzdenek, és megnyomják a legényt. Ahogy lehágok, egy darabont jön hozzám és kérdi: Kicsoda vagyok? Erre megmondom. Attól hallottam, hogy Orosz Péter az, akit megfogtak. A barmot is láttam, ahogy a darabontokkal egy irányban futott, amikor a legényt kergették.”⁴⁵

Keczer Zsuzsanna birtokos volt ekkoriban Felsőnyárád faluban is.⁴⁶ Az 1595. esztendőben Zsuzsanna asszonyt Erdőhegyi Boldizsár vádolta hat ökrének elhajtásával és hat napon át való magánál tartásával.⁴⁷

A család anyagi jólétét az egyház javára tett javadalmazások is bizonyossá teszik. Miskolc város jegyzőkönyve szerint Bányai Péter főbíróságában, 1588-ban Basó Farkas felesége Csabai Anna asszony az Úr asztalára a szentvacsora tiszteletére egy poharat és tányért ajánlott fel a miskolci anyaszentegyháznak.⁴⁸ Feltehetően a tárgyak valamilyen nemesfémről vagy esetleg önből készülhettek. Ugyanezzel a család vallására is fényt deríthetünk, bár már Basó Mihály is a reformátussá lett boldvai templomba temetkezett.

Basó Farkasnak Farkas és Anna nevű gyermekei voltak. Anna először Batha Péterné, majd Nagymihályi Pongrácz Zsigmond felesége volt. Mindkét férfitől születtek gyermekei. Batha Pétertől született leánya 1579-ben török fogságban sínylődött.⁴⁹ Ugyanebben az időszakban élt Basó Sára, Szokoly Péterné, aki Basó Mihály egyetlen leszármazottja volt, valamint Basó Péter és Kata, aki előbb Nagymihályi Pongrácz Zsigmondné, majd Ottrokocsi Jánosné. Ők Basó Ambrus gyermekei voltak. Mindnyájan birtokosok voltak 1607-ben Boldván.⁵⁰ 1609-ben Basó Sára 1300 forintért zálogba adta boldvai és pusztai abodi részét Gönczi Szabó Györgynek.⁵¹ Ugyancsak tőle vettek fel 3000 forint kölcsönt a Drugeth György által elfoglalt Terebes várának visszaszerzésére. Biztosítésként hasonlóképpen Boldvát, az itteni nemesi kúriát, malmot és Abodot adták.⁵² Mindkét utóbbi feljegyzés ugyanazt az ügyletet takarhatja. Amikor Basó Kata férje Ottrokocsi János 1600-ban végrendeletet tett, egyik sisakját sógorára, Basó Péterre hagyta. Árváinak pedig meghagyta, hogy az arlóji jószágot, amely Basó Mihálynál volt zálogban huszonöt forintért, ha tehetik, váltsák ki.⁵³

Ifjabb Basó Farkas apjához hasonlóan ugyancsak Borsod megye alispánja volt. 1634. esztendőben jegyezték fel ezt róla.⁵⁴ Az 1640–1650-es évekre már a Basó lányok leszármazottai, Nagymihályi Pongrácz Zsuzsanna és férje Delnei András, valamint Nagymihályi Pongrácz Mihály és Imre deák bírták Boldvát.⁵⁵

44 Korhi a XVII. században elpusztult település Sajópetri és Ónod között. Területe ma Sajópetri és Ónod határához tartozik.

45 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. VII. 18.

46 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. VII. I. 4.

47 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIV. III. 167.

48 B.-A.-Z. M. Lt. IV-1501/a. 1. köt. 100.

49 TÓTH Péter 1996. 2290.

50 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. 3. köt. 704.

51 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Boldva 1609.

52 Ua.

53 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d. II. I. 5.

54 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. 5. köt. 177.

55 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. 6. köt. 57.

Az ifjabb Basó Farkasnak Fáy Erzsébettől született gyermekei Mihály és Anna voltak. Mihály felesége Hős Zsuzsanna, Anna első férje Bernáth László volt. Ez utóbbi Mihály és Anna tiltakoztak a zálogbirtokos Jászi János malomépítése ellen Boldván 1663-ban.⁵⁶ Majd 1669-ben Basó Anna második férjével, Nagy Istvánnal, hogy Jászi Jánostól és feleségétől, Gönczi Szabó Kata asszonytól kiváltsák Boldva, Mályinka, Tardona és Abod részeit, 1350 forintot vettek kölcsön.⁵⁷

1652-ben Basó Mátyás, aki Péter fia volt, Keresztespüspökiből Csoltóra követelt vissza egy jobbágyot. Püspöki török ura, egy bizonyos Muharom deák avagy aga „ebben keresztül állván, a kezések kezességekkel sem gondolván, ez megnevezett K. Albertet elbujdostatta sokáig.” Végül Basó Mátyással úgy egyeztek meg, hogy valameddig ott lakik, minden esztendőben egy karmazsin csizmát, szépet adni tartozik Basó Mátyásnak és maradékinak, sőt ezek utódainak is.⁵⁸

A család utolsó férfisarja Basó Gábor volt, aki a 17. század második felében született. Csoltói udvarházában töltötte 1706. november 25-e éjjelét Rozsnyóra mentében Rákóczi Ferenc fejedelem.⁵⁹ 1724-ben Abod puszta erdejében történt falopás kártalanítása tárgyában tárgyaltak Négyessy Szepessy Jánossal együtt az elítélt és megbüntetett Vég István nemes fiaival.⁶⁰ Gyermektelen lévén, unokatestvére, Bernáth Kata gyermekének, Pongrácz Borbálának, özvegy Szathmáry Király Miklósnénak hagyta ősi birtokait. Ezek Abod⁶¹, Boldva, Beretke, Mályinka, Nagycsoltó, Nagyragály és Tardona. A Basó-jószágokhoz tartozott a Jászságban Alattján, Jánoshida, azután a Pest megyei Hévízgyörk és Tóthkér. Ezeket azonban a jánoshidai premontreiek tartották kezükben. 1726-ban Basó Gábor pert indított ellenük, de már előzőleg Nagymihályi Pongrácz Zsigmond leszármazóitól a Szathmáryak megszerezték a birtokot.⁶²

Amikor 1768-ban Borsod megye nyomoztatott a fiági kihalás tárgyában a tanúkihallgatásban a következő kérdést tették fel: „Vallja meg a tanú, néhai Basó Gábort esmerte-e s tudja-e, hogy ugyan nevezett Basó Gábor fiú ág nélkül múlt ki e világból?” Amire Négyessy-Szepessy Péter így válaszolt: „Miskolcon látta és tudta, hogy mint nemes Boldván lakott, s ott is halt meg minden gyermek nélkül.” Szentimrey Gábor erre is emlékezett: Boldván és Csoltón volt jószág. Otrokócson Basó Gábor 1731-ben eljegyezte az ő anyját, de valami atyafiság találatott és ezért elmúlt az egybekelés. Első felesége pedig Tornallyai leány volt, de vele nem jól éltek.⁶³

Ezzel, illetve Basó Gábornak az 1730-as években bekövetkezett halálával véget érnek a csoltói Basó családra vonatkozó adatok. A család kihalt. Igaz ugyan, hogy feltűntek a megyében egyéb, Basó nevű családok, de ezek nem a csoltói Basó családnak oldalágai, hanem a 17. században megnesesített családok voltak. Ezeknek leszármazottai ma is élnek Borsod megyében.

A család címere Forgon Mihály szerint leveles koronán nyugvó kardot tartó kar, amelyre levágott török fő van szúrva. Sisakdísze a kardot tartó kar, török fő nélkül.⁶⁴ Forgon a Siebmacherre hivatkozva közli a leírást. Ez utóbbi pedig a Szathmáry-

56 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. 7. köt. 768.

57 MOL. NRa. 1756:39.

58 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. IX. III. 479.

59 FORGON Mihály 1909. I. köt. 86.

60 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d. XI. II. 261.

61 Kétségtelenül Perecsüti Abodról van szó, amely a 17. században néptelenedett el. Területe ma Boldva határához tartozik.

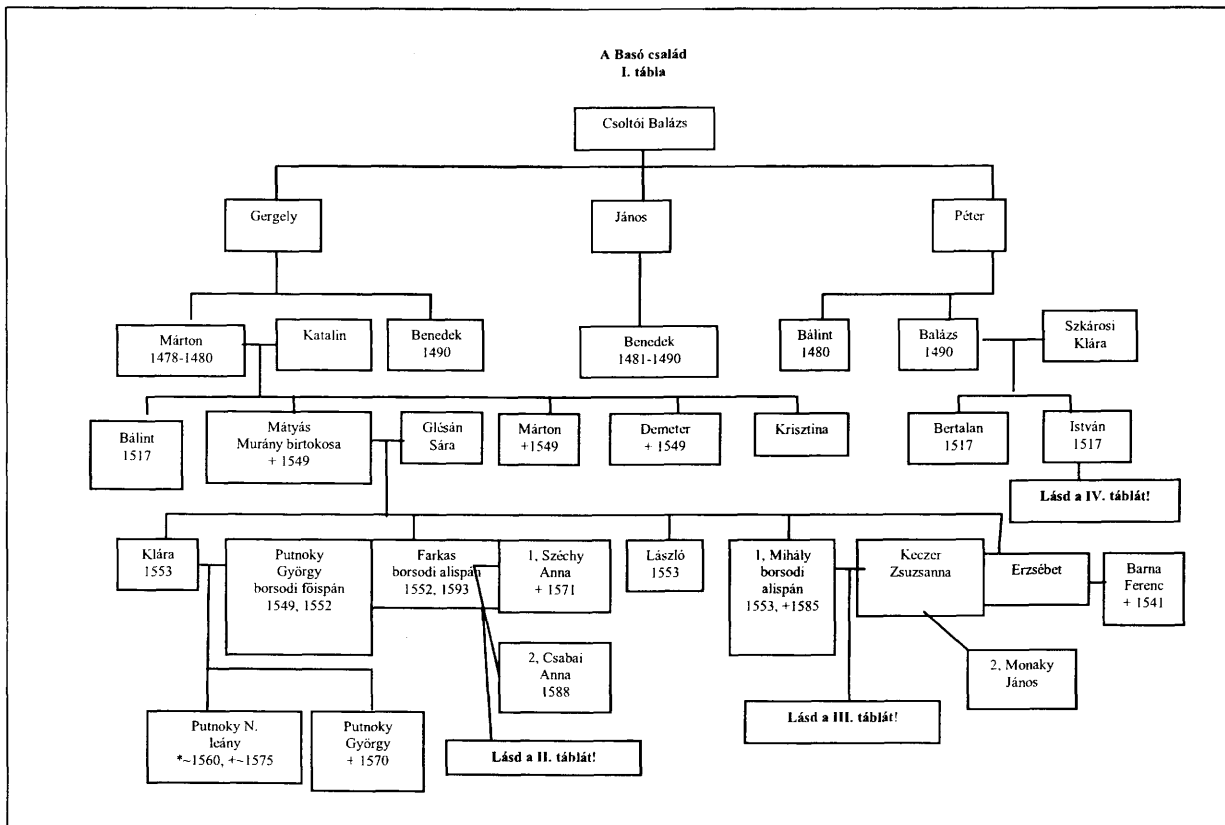
62 TURUL 1939-3/4. A Szathmáry-Király család borsodi ága.

63 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVII. XIII. 2839.

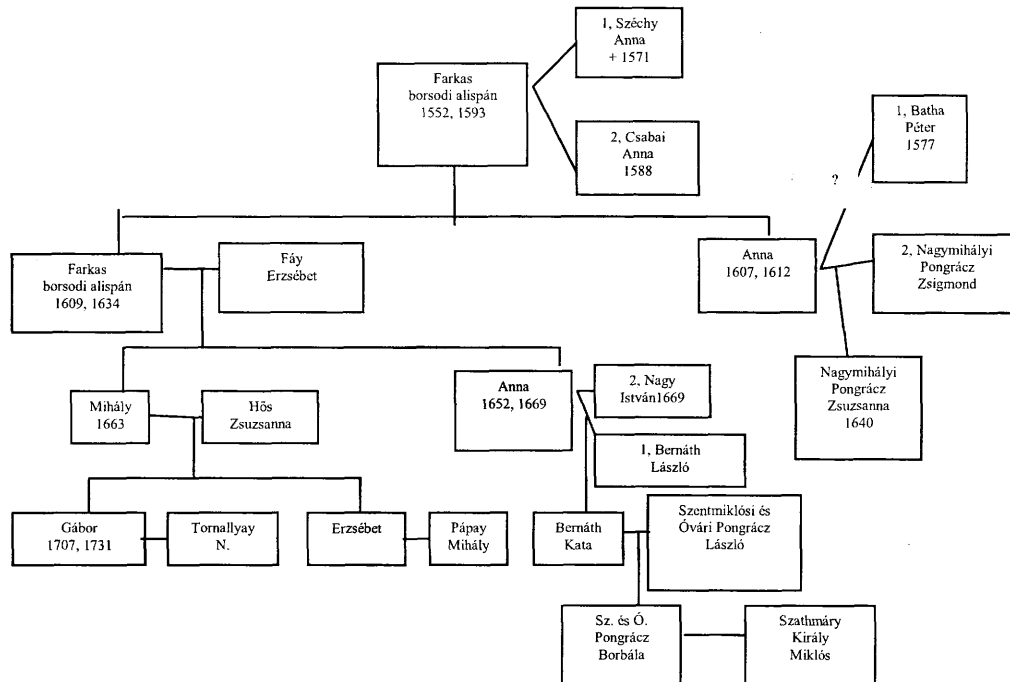
64 FORGON Mihály 1909. I. köt. 86.

Király-levéltár alapján közli Basó Mihálynak egy 1650-ben kelt iraton található pecsétlenyomatát.⁶⁵ A címer színei ismeretlenek. A boldvai református templomban helyreállított, 1585-ből származó Basó sírkövön szintén rajta van a címer, de csak csekély töredéke látszik. A címerkép központi motívumából lényegében csak a kardra tűzött török fő egy részlete maradt fenn. A török fej turbános és balra fordul, a többi részlet elenyészett.

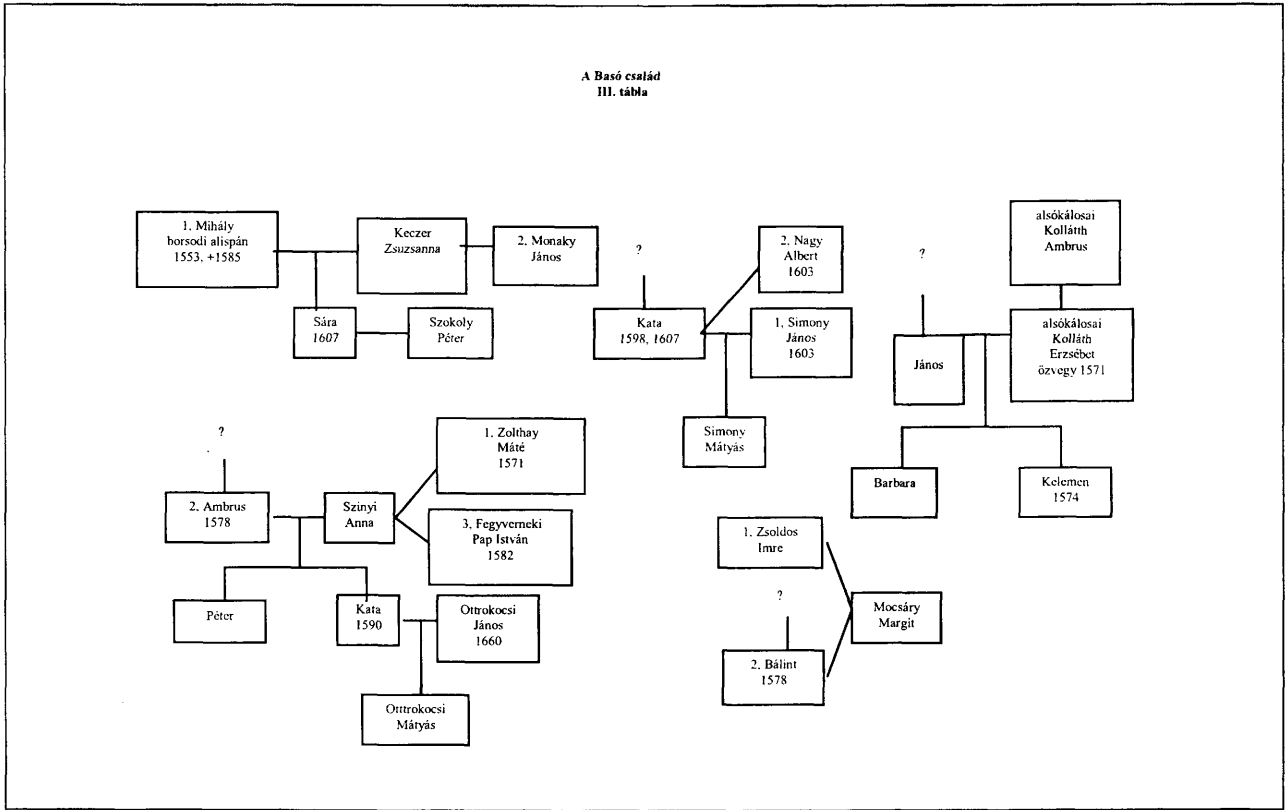
65 SIEBMACHER: Supplementband 16.

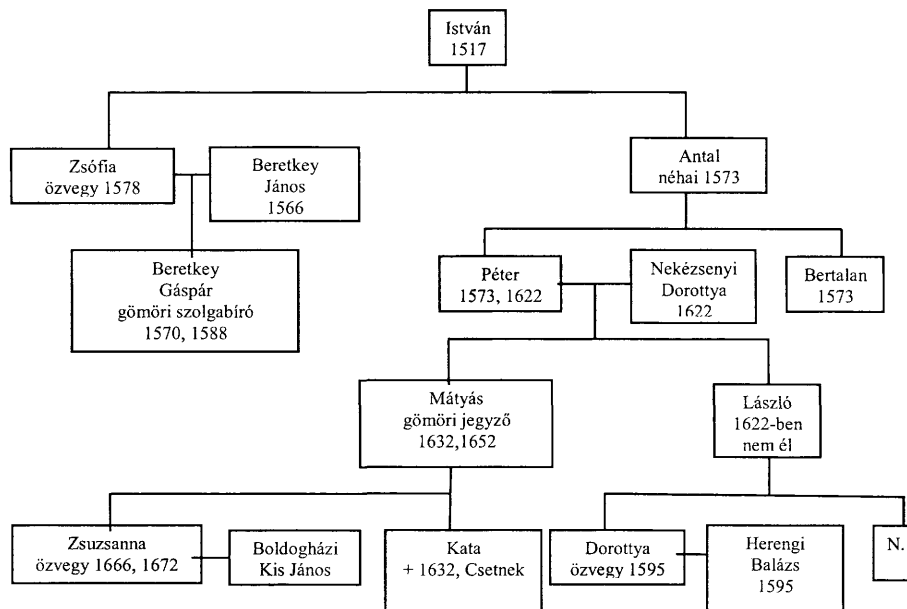
A Basó család
II. tábla

A Basó család
III. tábla

**A Basó család
IV. tábla**

A Hatvani család

A vizsgálat alá vont család a 16–18. század között élt Borsod vármegye területén. Sajnos nem derült ki, honnan származhatott ide, de mint neve is mutatja, olyan megyéből kellett, hogy jöjjön, amelyben Hatvan nevű települést találunk a 15. század folyamán. Magyarországon Csánki Dezső szerint ekkor Baranyában, Fejérben, Hevesben, Közép-Szolnokban, Nógrádban, Somogyban és Pest megyében létezett Hatvan néven település.⁶⁶

A Siebmacher's Hatvani András szendrői várkapitánynak a címerét közli.⁶⁷ Ez a címerkép megegyezik András gyermekeinek a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban megtalálható pecsétlenyomataival.⁶⁸ A címeres könyv Nagy Ivánra hivatkozva a család predikátumát „Tötöri és hatvani”-nak jelöli meg. Nagy Iván őket erdélyi származásúnak tartja, és adatokat közöl Doboka megyéből.⁶⁹ Ez a család a Közép-Szolnok megyei Ér folyócska melletti Hatvanérhatvan, ma Hotoan nevű településről származhat. Meg kell jegyeznünk, hogy a Siebmacher's és a Nagy Iván által közölt adatok között nem látszik az összefüggés bizonyítottnak.

Borsod megyében a 16. század elejéig nyúlik vissza egy Hatvani nevű család, amelyik Dél-Borsodban volt birtokos. Egy másik Hatvani család a 17. század legelején bukkan fel a megye északi részén. A kettő között kapcsolat nem fedezhető fel, de az állítható, hogy mindkettő betelepült familia volt.

Borsodban 1499-ben tűnik föl Hatvani Mátyás leánya, Margit, Sóvári Soós István özvegye, aki az öt többek között Nyárad faluból megillető részeit leányainak és azok férjeinek adományozta.⁷⁰ 1504-ben és 1508-ban ezen a környéken, Alsóábrány falu birtokba iktatásánál jelent meg mint szomszédos Hatvani Menyhért, aki ugyanebből a családból származhat.⁷¹

Az előző családdal állhatott rokonságban az 1509-ben először megemlített Hatvani Andrással, aki mint királyi ember, a ládi pálosok Örös falubeli beiktatásakor szerepelt.⁷² A következő éven öt már birtoka után bábai előnévvel illették. Ekkor felségével, Annával és két fiával, Ferencsel és Gergellyel szerepelt abban az oklevélben, amelyben Vakarács és Tokaj falubeli birtokrészüket Thenki Pálnak és Lászlónak eladták.⁷³ Ugyanez a Bábai Hatvani András és Bábai Mátyus Benedek tiltottak mindenkit 1520-ban Bába határában lévő erdőjük vágásától.⁷⁴ András 1522-ben Csabán királyi ember volt bábai előnévvel.⁷⁵

Innentől kezdve majd egy fél évszázadon keresztül hallgatnak a források a családról. 1563-ban Bábán volt birtokos Hatvani Orsolya, aki Nyíri János felesége 1580-ban.⁷⁶ 1570-től kezdve válnak újra folyamatosá az adatok. A család folytonosságára és a rokonságra a bábai birtok kézben tartásából következtethetünk. A település kapcsán Ferencnek vagy Gergelynek fia János és ennek felesége, Tullosy Anna neve merül föl a dokumentumokban. János az 1570-es években a Mohi járás szolgabírája volt, és emiatt

66 CSÁNKI Dezső 1890–1913. I. köt. 29. 54, 99, 556. o., II. köt. 489, 611. III. köt. 331.

67 SIEBMACHER: Der Adel von Ungarn: Hatvani I.

68 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 311, 1051.

69 NAGY Iván 1857–1868. V. köt. 70.

70 OL. DI. 57823.

71 SUGÁR András 1980. 102, 107.

72 OL. DI. 21942.

73 B.-A.-Z. M. Lt. XV-1. 46.

74 OL. DI. 47339.

75 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Csaba. 1522.

76 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Bába 1563, IV-501/c. XIV. I. 179.

nagyon sok peres ügyben feltűnik, de saját magának is több, a vármegye előtt lezajlott jogügylete volt.⁷⁷

Így például a vele rokonságban álló Csathó Alberttel, aki az 1570. esztendőben, húsvét ünnepe táján nem tudni, mitől indíttatván „összve veszett” Hatvani szolgálójával, majd a felperes tullosi⁷⁸ házára törvén hatodmagával, rút szidalmakkal illette Hatvani János feleségét. Az asszonyt ki akarta rángatni a házból, és „kurva”-nak szidalmazta. Végül ki is rángatta és csúnyán megverte, s még dicsekedett is a tettével. Ezzel nem meglepődve, az elmúlt aratás, azaz Szent Jakab napja táján a felperes által bevetett szántóföldekre tört és elvitte onnét a gabonát, amivel 4 forint kárt okozott. Csathó a vádakkal szemben később így védekezett: nem hatalmasul vitte el a gabonát, hanem a paraszt, aki a földet szántotta, önként adta oda neki.⁷⁹

Borsod megye jegyzőkönyvi töredékeiből tudjuk meg, hogy Jánosnak két lánya is volt. Zsófia, aki Szinyi Rafael özvegye és Ilona, aki Kerepeczy Miklós özvegye volt 1575-ben.⁸⁰

Az 1580. vagy 1581.⁸¹ évi pünkösdi mohi vásár alkalmával Diósgyőr birtokosai, Török István és Drugeth István, akiknek Tulloson is voltak részeik, nem jó szemmel nézték a Hatvani János nemesi kúriáján kimért bort. A bormérésre bizonyára megvolt a joga, de ezzel valószínűleg hátrányos helyzetbe hozta az ugyancsak bort mérető diósgyőri urakat. Hatvani János hosszú házát jó néhány darabont körülállta, ők azonban Diósgyőr környékbeli falvakba és Miskolcra való, kötelező szolgálattal tartozó fegyveresek voltak, és a demonstráción kívül nem vettek részt tevőlegesen a ház feltörésében, legfeljebb a cégért akasztották le. Az ajtót hópénzes, azaz hivatásos katonák törték fel, majd a boroshordók fenekét is ők törték be, amiben a tanúk szerint már nem sok bor volt. Hatvani János ekkor nem volt otthonában, a támadást felesége igyekezett elhárítani, egy vasnyárrsal kirontva az épületből. A felháborodott Hatvaniné azt kiabálta, hogy ha belőnek az ablakon „által ütöm egy nyárrsal őket”.⁸² A darabontok a nyárrsal elgörcsítve elűzték a méltatlankodó asszonyt, akinek a keze is megsérült annyira, hogy a vér csöpögött le belőle a földre. Ez a Cseztay Ferenc mohi udvarbíróóságában történt, de ehhez hasonló eset történt Somogyi Boldizsár udvarbíróóságában is.⁸³ Az ebből keletkezett per még

77 A szintén itt birtokos Finkeyek viszont Hatvani János ellen protestáltak, mert ez elfoglalta Tullos utcáját, amely az ő részük volt. TÓTH Péter: 2007. 1619. Jánossy Pál a maga és házastársa, Ilona asszony érdekében visszakövetel egy lovat és egy szekeret, amelyeket Hatvani és Rinóth vett el jobbágyuktól, Kalmár Balázstól. TÓTH Péter 2007. 1490. Hatvani János visszakövetelni kéri Kubinyi Kristóftól és Kubinyi András-tól négy lovat, tizenhat tehenet, húsz szekér szénát, 32 fertály búzát. TÓTH Péter 2007. 2152. Hatvani János eltiltja az Alsóbábán lévő erdőjüket az alsóbábai lakosoktól. TÓTH Péter: 2007. 1268. Hatvani János a házastársa, Tullosy Anna asszony érdekében visszakövetelni kéri az Aranyoson lévő nemesi kúriát Vendéggy Györgytől és Vendéggy Jánostól, valamint Ományi Tamástól és a fivéreitől. TÓTH Péter 2007. 913. Hatvani János a következőket adja elő Biky Benedek ellen: az 1573. esztendőben, Pünkösdi ünnepe táján a nevezett hatalmasul felszántotta a Bikk határában lévő, Szilasra járó nevezetű szántóföldjét és el is foglalta azt. TÓTH Péter 2007. 973.

78 Tullos a XVII. században elpusztult település Mohi mezőváros és Ládháza között. Ma kavicsbánya tó van a területén.

79 TÓTH Péter 2007. 1454.

80 TÓTH Péter 2007. 1191–1193.

81 A datálásban az egyik tanú vallomása segít, aki megjegyzi „semmit nem tud, mert István király hadában járt”. Báthory István lengyel király 1579. június 30. és az 1582. január 15-én kötött fegyverszünet között viselt hadat erdélyi csapatok részvételével Rettegott Iván ellen.

82 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d. XVII. I. 25.

83 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. IV. 29.

1590-ben is tartott, aminek végeztével Diósgyőr birtokosai 1591-ben megbékéltek Hatvani Jánossal és neki engesztelésül két hordó bort adtak.⁸⁴

Hatvani Jánosnak és a Török rokonságnak a 16. század utolsó évtizedeiben folyamatosan merültek fel ellentétei Tulloson szökött jobbágyok és földterületek ügyében.⁸⁵ Prépostvári Bálint egri kapitánynak is jobbágy visszakövetelése volt Hatvanival szemben 1590-ben.⁸⁶ Feltehetően Hatvani János fia az a Hatvani Gergely, akitől a nála zálogban lévő „Csorba rész” nevezetű területet követeli vissza Ludnai Anna és Zsófia 1616-ban.⁸⁷ Gergely testvérének, Kükemezey Lászlónénak, Annának 1615-ben Felsőbábán és Tulloson kívül Mezőkeresztesen is volt részjószága. Ekkor tiltakozott ezek eladományozása ellen, minthogy a fent említett birtokok apjáról szálltak reá.⁸⁸ Anna 1626-ban már halott volt, férje, gyermekei Tamás és Kristóf nevében is tiltatta az időközben elnéptelenedett Tullos és Alsóbába prédiásokban lévő porciójának élésétől a szomszédos településeket.⁸⁹

Bábán birtokos 1632-ben Hatvani Judit Kassai Györgyné, kinek egy itteni jobbágyát Móré Katalin Ónod kapujában elfogatta és elzáratta.⁹⁰ Ő feltehetően Hatvani Gergely lánya volt.

A dél-borsodi Hatvani család legutóbb előforduló férfitagja az a Miklós, aki Felsőbábával kapcsolatosan szerepel a megyei iratok között 1659-ben.⁹¹ Ő is feltehetően Gergely fia volt.

A korabeli dokumentumokat megvizsgálva, látszólag semmiféle rokoni kapcsolat nem található a 17. század elején Szendrő környékén felbukkanó és az előzőekben ismertett családok között. A Szendrő vidéki Hatvani családnak első, Borsod megyében ismert tagja Hatvani Boldizsár, aki felesége révén a vagyonos Putnoky család birtokainak egy részét szerezte meg. Hatvani Boldizsár anyósa, Putnoky Zsuzsanna Papócsy László házastársa volt, majd Csathó Imre gömöri alispánhoz ment férjhez. Papócsy László gyermekei, Miklós, Mihály és Margit 1598-ban már árvák voltak.⁹² Közülük Margit 1601-ben Terenyei György özvegyeként Hatvani Boldizsár felesége volt. Egy 1642-ben készült tanúkihallgatás szintén bizonyítja ezt. „Tudja-e a tanú, hogy Korláth István uramnak és Zolthay Jánosné asszonyomnak Hatvany Boldizsárné, Papóchy Margit asszony, név szerint való atyafia volt?” Mire Olasz János alkapitány így válaszolt: „Hallotta Korláth Ferencőtől, hogy Korláth István uram anyja és Zolthayné asszonyom anyja és Hatvany András uram anyjának anyja egy ember gyermekei voltak.” Bárius Ferenc, akkori megyei esküdt pedig hozzátette „hiszen egész Szendrő tudja, hogy atyafiak.”⁹³ A házaspár első közös említésekor Nógrád vármegyében fordult elő.⁹⁴ Hatvani Boldizsár nevét viszont már 1600-ban is megemlítik, amikor a Hont megyei Kurintz prédiára tört szolgálival fegyveres kézzel, és ennek szántóföldjeiről huszonkét kereszt dézsmabúzáat elvitetett.⁹⁵ Így felvetődik ennek a Hatvani családnak a Hont, illetve Nógrád megyei eredete.

84 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. IV. 721. o.

85 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. II. 40, 42, XIII. II. 242, XIII. III. 136.

86 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIII. III. 234.

87 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XI. III. 70.

88 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Felsőbába 1615.

89 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. IV. 721.

90 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. V. 70.

91 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. X. 41.

92 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XIV. III. 239.

93 H.M.Lt. XII-1/9. 1110.

94 OBORNI Teréz 2001. 483, 577.

95 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XVIII. VIII. 57.

1606-től már folyamatos adatokat találunk a házaspárról Borsod megyéből.⁹⁶ 1609-ben a Putnoky-vagyonból szintén részesedő Korláth István szendrői kapitány és Bertóthi Margit kérték vissza Pusztakazinc dézsmabúzáját, amit hatalmasul vitetett el innen a Hatvani házaspár.⁹⁷ Ugyanebben az évben Ungvári András miskolci prédikátortól követeltek vissza egy szökött jobbágyot.⁹⁸ 1617-ben Hatvani és felesége úgy egyeztek ki Szentpéteri Imre deákkal és Jászi János maradékival, hogy Dusnok prédiüm „Papoczy részét” melyért előbbi 25 forintot, utóbbi egy 22 forintot érő lovat adott, még tíz évig bírassák, utána a birtok visszazálljon.⁹⁹ A Papócsy-féle birtokok a következők voltak: Szendrőben egy kúria a Gerse utcában és a hozzá tartozó javak, Pusztakazinc, Dusnok, Disznóshorváti.

1625 után Hatvani Boldizsárnak már csak özvegyével találkozunk, akitől ekkor jobbágyokat követeltek vissza Disznóshorvátiból.¹⁰⁰ Az özvegy egyedül sem riadt vissza némi hatalmaskodástól. Két évvel később Rákóczi György és Pál protestáltak az ellen, hogy némely szendrői gyalogokat megfizetve és az edelényi földre küldve őket, az itteni kaszáló fűjüket felhordatta.¹⁰¹

A Putnokyaktól maradt Pusztakazincot szintén többen birtokolták. A birtokosoknak, így a Hatvani családnak is sok gondja volt a szomszédos edelényi lakosokkal. A földesurak és az edelényiek közötti határvita kapcsán maradt fenn a következő tanúkihallgatás, amelynek érdekesebb részleteit itt közöljük: Az edelényi hites személyek a határszélre kivonuló Csathó Imre gömöri alispánnak és Zolthay Jánosnak, akik ugyancsak örökösök voltak itt, egy „maczka nyomos” határkövet mutattak, amelyet „Róka nyom kü”-nek neveztek. Mire Zolthay János ilyen szavakkal illette őket: „...öreg emberek, bestye kurvafiak, agg ebek, igaz felhányott határt mutassatok, nem tarisnyában hozott határkövet, az nem igaz határ...!” Majd Csathó Imre még jobban megijesztette a határjárókat: „Ha az én feleségem után nyilván jutott Putnoki részjóságomon megfoghatlak benneteket, bizony a Zendrei tömlőcben rothasztalak meg benneteket!”¹⁰²

A Hatvani család legkiemelkedőbb tagja Hatvani András volt. Ő Hatvani Boldizsár és Papócsy Margit fia, aki bizonyára kora ifjúságától a végeken, elsősorban Szendrőben vitézkedett. Feltételezhetően 1610 körül született, szüleinek egyetlen fiúgyermekéként. Gyermekegében és kora ifjúságában meglehetősen beteges volt. Annyira, hogy rokona, Korláth István főkapitány nemtetszését nyilvánítja ki amiatt, mert a beteg gyermek nevére kerülnek bizonyos családi ingatlanok.¹⁰³ 1640-ben már Szendrőn lovas hadnagy volt.¹⁰⁴ Három évvel később, mint szendrei hadnagy adta el dubicsányi porcióját.¹⁰⁵ Ugyanekkor egyezkedett Monaki Ferenc alispán előtt, ennek Gerse utcabeli házában Korláth Ferencsel és Göcze Istvánnal Disznóshorvát szőlődézsmáját illetően. A megegyezés szerint ezt három részre osztva szedik be ezentúl.¹⁰⁶

1642-ben ő vezeti az Abaúj megyében rabló, fosztogató török üldözésére küldött hadat. A törökök Szinát kirabolva, vonultak vissza a Cserháton keresztül. Az ellenük

96 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. X. I. 197.

97 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XIII. VI. 34.

98 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XIII. VI. 59. ½.

99 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. V. I. 47.

100 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XIII. IX. 77.

101 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. IX. III. 429.

102 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/d. XVII. II. 75.

103 H.M.Lt. XII-1/9. 1110.

104 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XIII. XII. 89.

105 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. IV. I. 39.

106 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XXIII. I. 109.

küldött magyar és német csapatok Kassa, Ónod, Tokaj és Szendrő végváraiból gyűltek össze. A törököknek sikerült kitérniük, mire Hatvani délre, Garadna irányába fordult a másfél ezer főnyi hadával. Az összecsapást talán megfontoltságától vezérelve, de igyekezett elkerülni. A sereghez csapódó fegyveres, puskás parasztok gyülekezése sem tett szert neki, ezeket feddőleg elküldte. Csanádi János, az ónodiak alkapitánya ki is akart válni csapatával a seregből, mondván, hogy „a rabláson könnyen megverhetjük a törököket”, de Hatvani uram nem engedte. A katonák a háta mögött ezeket mondogatták: „valahol Hatvani vagy, de ott soha ellenséget nem verünk”, „annak utána valahol előljárónk léssen Hatvani András, arra a csatára nem megyünk.”¹⁰⁷ Kapitánya Móréné István, 1648-ban kelt végrendeletében aranyos botját és kisebbik boncsokját kedvelt hadnagyára, Hatvani Andrásra hagyta.¹⁰⁸

A katonai ranglétrán 1653-ra jutott el kiemelkedő magaslatra, a végvár alkapitánya lett. Ekkoriban többször „tápiószentmártoni” előnévvel emlegették.¹⁰⁹ Ez a település egykor Nógrád megyében volt. Egyes források azonban már 1646-ban főkapitánynak írták. Ekkor vásárolt Viszlai Demetertől Szendrőn egy darab földet: „... a város határában, a Németváros mellett a Malom utcának végiben, az Boldva folyó vize között a Kantrában, néhai Korláth Ferenc füvelő réte mellett két darab pusztá kerthelyemet, mellyeket a gaz és tövis felnőtt volt, adtam örökben szendrei főkapitány Hatvani Andrásnak.”¹¹⁰

Hatvani András mind öröksége és pozíciója, mind házassága révén jelentős birtokokat tartott a kezében Borsod és egyéb megyékben. A Gerse utcában álló ún. Bornemissza-féle házat és telket magától Wesselényi Miklós nádortól kapta 2000 forintért 1655-ben, azzal a kiváltsággal, hogy itt évente 12 hordó bort kimérezhet. Az udvarházhoz csürös és veteményeskert is tartozott és az Ispán, más néven Bornemissza rét.¹¹¹ Ezen felül több rétet is kapott a nádortól a kapitány. „Hatvani András uramnak elég rétei, földei voltak: a Garadnában egy darab rét a Boldva mellett, ismét a suzhogyi út felé egy darab szántóföld, a Felsőváron túl is egy darab föld.”¹¹² Vártiszteknek adott földjeiről dézsmát szedett. „Tudok a Körmöndi árkán szélyül 3 darab szántóföldét Hatvani uramnak, melyben búzája volt, kit is ötödén dézsmált meg, azt hallottam Bornemissza földének lenni azon házhoz.”¹¹³

Az alkapitányi tisztet nem sokkal később, 1655-ben a szendrői főkapitányi tisztség követte.¹¹⁴ Ebben az évben már ezt a pozíciót betöltve írt alá több kapitánytársával együtt egy III. Ferdinánd által kiadott oltalomlevelet Pálffy Tamás csanádi püspök számára.¹¹⁵ 1656-ban a főkapitány kérelmére rendelte el Borsod megye, hogy a szendrői német lovasság számára a szentpéteri és szendrői járások minden faluja egy kocsi szénát és egy köből zabot tartozik a várba szállítani a megszabott áron.¹¹⁶ A végvár irányítása mellett aktívan részt vett a megyei közéletben is. 1657-ben Patrohi István fiának, Dávidnak ártatlan halála miatt protestál a kapitány ellen.¹¹⁷ Egy évre rá Bárius András végren-

107 H. M. Lt. XII-1/55. 262.

108 RADVÁNSZKY Béla 1879. III. köt. 304.

109 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XIII. XII. 234, 269.

110 MOL. P. 72. 13. cs. 75/3.

111 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XVII. I. 71.

112 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/a. 11. köt. 260–271.

113 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. XVIII. I. 59.

114 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. X. III. 179.

115 ARCANUM, Királyi könyvek, 11. köt. 278–279.

116 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. VII. köt. 303.

117 B.-A.-Z. M. Lt. IV.501/c. X. III. 205.

deletének hitelesítői között szerepel alkapitányával, Széky Péterrel együtt.¹¹⁸ Ugyanekkor, mint ahogyan a Pest megyei jegyzőkönyvekben feljegyezték, Kakucs prédiúm, illetve a felesége, Hartyányi Borbála örökségét képező Hartyány prédiúm miatt voltak ellentétei a szomszédokkal és többi birtokosokkal.¹¹⁹

Egyetlen jelentősebb ütközetben való részvételének emléke maradt fenn, de ez egyben halálának is okozója volt. Több tanú emlékezett vissza mintegy negyven év múlva az 1659. december 16-án történt esetre. Egyike a tanúknak a harcon is részt vevő Kapitány Mihály nemes ember volt. A fent említett napon Bárius András szolgálói a Szuhogy felé eső erdőrésszre mentek szekeresestől fáért. Munka közben ütött rajtuk az egri törökök portyázó lovascsapata, akik a védekező kocsisnak fejét vették, másíku el tudott menekülni és megvitte a támadás hírért Szendrőbe. A kapitány azonnal lóra ült huszárjaival és éppen saját birtokán, Pusztakazincon érte utol a garázdálkodó ellenséget. A magyar végváriaktól azonban elpártolt a szerencse, maga Hatvani András főkapitány is elesett „több főrendekkel együtt”. A törökök fejét vették, és diadalmasan vitték Egerbe. A fejét családja 130 talléron és egy török rabon tudta megváltani, és a tetemmel együtt örök nyugalomra helyezni.¹²⁰

Özvegye, Hartyányi Borbála később Fuló Miklós felesége lett. Második férje a régi Hatvani-féle faház helyett kőépületet emelt a telken.¹²¹ Fuló Miklósné megkárosította az uradalmat azzal, hogy az engedélyezett 12 hordó bor helyett többet méretett ki házána. Ezért Wesselényi nádor 1664-ben levélben figyelmeztette: „...árvaít tekintvén, engedték, hogy esztendőnként 12 hordó bort légyen szabad kiárultatni, de ökegyelme nemcsak 12 hordó bort, hanem esztendő által folytatja cégér alatt borát, nekünk nagy kárunkra.” Cégérének leakasztásával, hordója abroncsainak levágatásával fenyegette meg az asszonyt.¹²²

1670-ben Wesselényi László és felesége osgyáni Bakos Zsuzsanna elzálogosították Szalonna falubeli és a szendrei végház tövében lévő Ivánka, Garadna, Szentmiklós pusztabeli teljes porciójukat, a szendrei alsó kapu táján levő pusztá malomhelyet és a mellette lévő szabad kocsmá helyet a ládbesenyői porcióval együtt Hatvani András özvegyének, Hartyányi Borbálának, valamint gyermekeinek, Hatvani Ferencnek és Máriának. Az oklevél megemlíti, hogy nekik ezeken a helyeken ugyancsak volt már részük. A zálogosítás harmadfélszáz magyar forintért hús esztendő múltán való kiváltásig szólt. A szerződés szerint a pusztá malom és kocsmahelyen épületeket emelhettek, melyeknek értékét a visszaváltáskor a zálogba adóknak ki kell majd fizetniük. Az ide telepített egész helyes jobbágyokért kétszáz forintot, a féltelkesekért száz forintot kell majd fizetniük, ha csak ezeket a zálogba vevők magukkal nem viszik.¹²³

A Hatvaniak egykori származásuk helyszínén is megőriztek némi kisebb birtokokat. 1676-ban Fuló Miklósné, mint gyermekeinek Ferencnek és Máriának gyámja tiltakozott amiatt, mert a szomszédos lakosok megsértették a Pest megyei Nemesartyán, Kakucs és Alberti prédiúmban bírt jogait.¹²⁴ Hartyányi Borbála testamentuma az Egri káptalanban lett elhelyezve.

118 ARCANUM, Királyi könyvek, 12. köt. 491–493.

119 BOROSY András 1983. II. köt. 465, 466.

120 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVII. I. 71.

121 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVII. I. 71.

122 MOL. P. 72. 13. cs. 72/21.

123 MOL. A. 57. 16. köt. 233–236.

124 BOROSY András 1983. II. köt. 1819.

A Hatvani családnak Szalonna faluban már András főkapitány idejében voltak részei. 1671-ben fia és lánya bírtak itt, illetve Ivánka, Garadna, Szentmiklós pusztákban, amelyeket hét év múlva zálogba adtak 2500 forintért.¹²⁵ Hatvani Ferenc 1694-ben a szalonnai Vár Domb egész területét akarta megvásárolni, amitől tiltották egyéb részbirtokokosok.¹²⁶ Ez a fent nevezett Vár Domb nevű terület a település belterületén volt, és az egykor, már a 14. században itt emlegetett ősi kúriahely és kastély helyét jelölte. 1399-ben Szalonnai Loránd fia István birtokában volt. Ekkor a kúriát pártázatos, fogazott mellvéddel erősített kőfal kerítette.¹²⁷ Különleges kiváltság emlékét őrizte meg egy 1800-ban készült tanúkihallgatás, amely éppen a kúria ügyében folyt. „Ha ezelőtt a régi időkben a faluban valamely verekedés, vagy zenebona történt, ha a bűnös a megnevezett curialis helyre bevezette magát, onnan senki is ki nem hozta, és oda paraszt bíró nem is merészelt menni.”¹²⁸ Ez az asyllum-jog arra enged következtetni, hogy a telek valamikor egyházi tulajdonban volt, bár ennek írásos forrása nincs. Nem egyedülálló ez a környéken, Szendrőn a „Bornemisza-kúria” élvezett hasonló jogokat.¹²⁹ Ez utóbbi telek ugyancsak a Hatvaniak kezén volt!

Hatvani Ferencet szerencsétlenségére éppen itt érte a halál. Saját szalonnai jobbágya ennek a teleknek az udvarán lőtte agyon. Tetemét apjától örökölt szendrői, Gerse utcai házában terítették ki.¹³⁰

Az 1800-ban végzett tanúbizonyosság szedés alkalmával még emlékeztek nevére és a gyilkosságra is. „Régi emberektől úgy hallotta, hogy a deutrális házhelyen valami Hatvani nevezetű lakott volna, sőt még azon háznak felállítását gyermek korába érte is, és az ablakain mint gyermek ki s be bujkált. Aztat is hallotta, hogy a nevezett Hatvanit a maga embere a deutrális helyen agyonlőtte volna.”¹³¹

Hatvani Andrásné Hartványi Borbála 1683-ban tett örökvallást, amely az egri káptalanban lett elhelyezve. Mivel lányai, Mária és a már néhai Klára, kiházásításukkor több ingó és ingatlan vagyonhoz jutottak hozzá, fiának Ferencnek több vagyont juttat. „Az gyűrűknek is az szebbikét, úgymint az öreg jó féle gyémántos aranygyűrűt Hatvani Ferenc fiamnak ígértem, és az medált is odaajándékoztam néki jó idején, az aranylánc pedig magáé, a szín ezüst pártáöv is övé.” Gyürky Pál vőjét, mint a családi vagyon elvesztegetőjét emlegeti. „Első szegény uramtól maradott egynéhány száz forintra való posztót, fegyverét és lovait mind inkább hír nélkül vesztegette el őkegyelme.” A család vallása református volt, mivel Borbála asszony jelentős javakat hagyott Kassán a helyi református eklézsiára.¹³²

A Hatvaniak gazdagságára néhai Hatvani Klárának házasságára kapott nagy mennyiségű ezüst és arany marháknak szintén az egri káptalanban található összeírásából következtethetünk. Kiderül ebből, hogy Hatvani Klára két évig élt haláláig Bertóthy Samuval.¹³³ A házasságból született leánykát, Borbálát nagyanyja, Hatvaniné Hartványi Borbála nevelte, ruházta.¹³⁴

125 B.-A.-Z. M. Lt. XV-17. Szalonna, 1671, 1678.

126 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a. XIII. 19.

127 MOL. Df. 220290.

128 B.-A.-Z. M. Lt. VII-1. 216. doboz. Szalonna, szn. iratok.

129 GYULAI Éva 2002. 203.

131 B.-A.-Z. M. Lt. VII-1. 216. doboz. Szalonna, szn. iratok.

132 H. M. Lt. XII-1/19. 699.

133 Egy bokor aranypénz. Egy bokor fülben járó arany függő kígyóformára. Egy tiszta aranylánc, melyben kétszáz szem volt. Az nyomott száz aranyat legalább. Egy nyakra való arany függő, kinek közepiben egy hosszas jóféle gyémánt volt azon alól egy öreg jóféle gyöngy, mint egy közönséges baba. Tizenkét öreg arany szemek, klárisal egyvelezten. Három igaz gyémántos arany gyűrűk. Egy nyakra való apró szemű

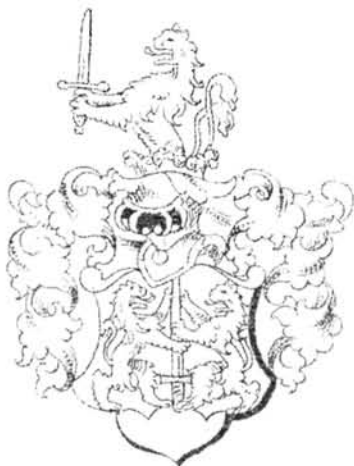
Az 1680-as évekből több vármegyének írt levelével találkozunk a Hatvani testvéreknek. 1686-ban disznóshorváti jobbágyainak elesett állapota miatt írt levelet Ferenc a megyének, hogy legyenek kíméletesebbek velük szemben a beszedni való adók dolgában.¹³⁵ Következő éven édesanyja, Hartványi Borbála nevében kéri az előljárókat, hogy anyját ne a zempléni nemesek közé sorolják, hanem Borsodba, mivel lakásuk Szendrőben van.¹³⁶ Mária az alispánt kéri 1690-ben, hogy a családjára nehezedő terheket csök-

jóféle tiszta gyöngyök húsz sorban. Ismét ugyan nyakra való öreg arany szemek kik hólyagosan voltak fűzve szép igaz gyöngyökkel. Egy eper módjára fűzött kláris, szép igaz gyöngyökkel, veres klárisal egyvelegezeten négy sorban. Négy gyöngyös párta, kinek ketteje szép arany bogláros volt, ketteje pedig csak tiszta gyöngyös volt, ezek közül egyikét temették néhai Hatvany Klára asszonnyal, másikat pedig Bertóthy Borbála asszony viselte el. Egy öreg gyöngyös koronka, kin tizennyolc arany boglárók voltak, és jólélekkel legalább megért száz tallért. Egy tiszta arany bogláros gyöngyös főkötő, kin tizennyolc S forma arany boglár volt és mindenik boglár közepiben egy rubint. Egy ezüst aranyas perecforma párta övláncával együtt. Egy tiszta ezüst láncöv, aki öt sorban átalérte néhai Hatvany Klára asszonyt. Egy ezüst arany táblás csiklóban járó kétujjnyi szélességű pártaöv veretes és zöld zománcal cifrázott, azon ki a derekát átalérte olyan kétujjnyi vastagságú ezüst arany láncforma aranylánc is volt és annak végében egy ezüst aranyas közép körtvélyforma függő. Egy ezüst aranyas köves hívely ki sájjir, smaragd, rubint és szép igazgyöngyökkel volt megrakott és abban kés is volt veres fejtér és zöld kővel cifrázott. Egy bársony palást fekete virágos, kinek körül az alján nagy széles arany csipke az elein pedig szép nyuszt mely nyusztok párja tizennégy tallér volt. Ez téli ruha illendő béléssel mind egészen szépen meg volt béclelve. Más virágos bársony palást fekete, kinek elein nyuszt helyében fekete szép bojtos bársony, az alján nagy ezüst csipke, ez nyári palást volt. Bársony király színű szép kis suba, téli ki félig arany prémmel volt felhánva az elein pedig oly nyuszt volt, kinek párját huszonöt tallérok szedték. Zöld sima bársony kis suba négy sorban rajta arany prém egy tenyérnyi szélességű, ki nyári ruha lévén az elein karmazsin színű bojtos bársony volt. Egy zöld bársony szoknya, sima bársony, kinek az alján ezüst-arany fonalból való duplafodorodott prém volt háromujjnyi szélességre négy sorban. Veres szép sima bársony szoknya félig rajta háromujjnyi szélességű arany prém öt sorban. Meggy színű világos atlasz szoknya, az alján háromujjnyi szélességű arany csipke s mellette arany galon alól. Sárga arany színű atlasz szoknya, az alján három sorban dupla ezüst prém volt, a két sorban való prém keskenyebb volt a középső prém pedig háromujjnyi szélességű. Egy zöld tercenella arany galonnal beszegett váll akin igen szép rostélyos ezüst a aranyas kapcsok voltak nagyok. Más váll barackvirág színű tercenellából való. Egy ég színű virágos atlasz mentécske, rókával béltett, körül pedig nyuszittal prémezett, tiszta galonnal szegett, kin ezüst aranyas gombocskák voltak. Egy paplan kinek a közepi veres aranyas bársony volt, körületi pedig publicán színű sima atlasz amely paplan száz tallér árú volt. Más paplan, kinek a közepi veres aranyas bársony, körületi pedig narancs színű sima atlasz, ez is száz talléros volt. Item volt közönséges paplan is. Két széles aranyas homlokelő. Item más három aranyas homlokelő keskenyebb varrású. Három öreg skófiummal varrott aranyas gallérok. Huszonkét előruhák. Egyik karmazsin színű dupla tafota, ki mindenütt egészen sűrűn meg volt skófiummal varrva, szép virágokkal, azén kívül három ujjnyi szélességű ezüst csipke volt. Más is volt hasonló színű elsőruha, melyet környös körül virágokkal mind tiszta skófiummal varrtak meg, csipke is olyan volt rajta, mint az első ruhán. Harmadik előruha volt zöld dupla tafota, mely tiszta skófiummal igen gazdagon meg volt varrva, igen igen sűrűn és duplán, úgy annyira, hogy ugyan nehéz volt az skófiumtól. Negyedik viola színű dupla tafota volt akinek az alja skófiummal két jó arasznyira fel volt varrva nagy virágokkal, körül pedig arany csipke. Az több előruhák kik aranyas fátjolbul, kik nyomtatott fátjolbul, kik fényes arannyal szőtt fátjolbul, kik patyolatbul, recével, csipkével készítették voltak, azonban fejtér varrással cifrázottak is voltak közöttük. Három hálós törökselyem övek, karmazsin színű volt egyike, a többi kicsodás színűek voltak nem emlékezik a fátens reá. Tizenkét darab párna héjastul, kinek az aljak jóféle gyolcs felsőhajok pedig szép dikta volt. Harminc lepedő, ezekből egy ágyra való eszközt aranyos volt, hímes vagy selyemmel varrott tizenkettő, a többi pedig közönséges, úgy mint recés, csipkés, krátás lepedők voltak amennyire emlékezhetik róla. Harminc kendő keszkenő, kinek jobb része hímes és recés volt. Egy vég tányér keszkenő. Huszonkét ingváll, főember gyermekéhez illendők, kik között egy paraszt ingváll se volt. Tizenöt hímes párnahaj egy ágyra való skófiummal selyemmel varrott volt, melyekből egy et visszahozott az fatens mikoron megholt a leánya Hatvany Klára asszony...” H. M. Lt. XII-1/19., 1418.

134 H. M. Lt. XII-1/19. 758.

135 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 311.

136 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 355.

A Hatvani család címere. Ez a pecsétkép szerepel Hatvani Ferenc és testvére Zsuzsanna Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárban lévő pecsétlenyomatain is. (SIEBMACHER, II. Taf. 176.

kentse, mivel férje Gyürki Pál eddig is sok jót tett a hazának és mert most is Őfelsége szolgálatában táborozik.¹³⁷

1685-ben Hatvani Ferenc részjóságait, Ivánka, Garadna pusztákban és Jankócz helységben, a kamara által visszaadattak.¹³⁸ A lefoglalás a kuruc mozgalmakba történt keveredés miatt történetelt.

1688-ban Borsod megye alispánja, a szolgabíró és esküdtek előtt a két testvér, Ferenc és Mária osztályos egyezséget kötöttek. Nyíl szerint osztották kétfelé a birtokokat. Ferencnek jutott Gömörben Kelemér, Abaújban Böcs, Zemplénben a varannói háznak felső része a kő konyhával és a Barkóczy úr háza felőli istállóval és pincének felével, a házhoz való rétnek, földnek és kocsmának felével. Mária a házhely alsó részét kapta a fehér házzal és sütőházzal, amelyek fából voltak. Valamint a kamarákkal, amelyek a sütőházból nyíltak és a kapu melletti istállóval és a pince felével. Közös marad a kapu és udvarok a fa lépcsők amelyek a házak emeletére vezetnek. A tetőket közösen tartoznak tatarozni.

A szendrői Bornemisza-házhoz tartozó birtokokat, úgymint a Felső vár alatt lévő, a Mennyei dombon lévő, a Hosszakban lévő, a Körmendi árkánál lévő földeket, amelyekben Hatvani Ferenc tavaszi és őszi vetései vannak és a Cigány Bódva melletti majorhelyet Hatvani Ferenc kapta.

A galvácsi Száztalléros rétet, a Csákány patak melletti Kis rétet, a Csehi malmon felül való réteket és az Ivánkában való, Bornemisza úr ajándékozta Kis rétet ugyancsak Hatvani Ferencnek ítélték. Hozzáteszik, hogy ha valaki kiváltaná a Bornemisza-féle házat Szendrőben, (ezek szerint ezt ekkor zálogosan bírta!) akkor az összeg teljes egészében Ferenc urat illeti.

A szalonnai kúriák és majorház minden tartozékával kétfelé szolgáljanak. A szalonnai Majorság szőlő és a varbóci Bak szőlő Hatvani Máriának jutott. Hatvani Ferencnek pedig Varbócon a jobbágyházhely a falu temetője mellett lévő szőlővel és az Ambrus János nevű parasztember által bírt szőlővel.

Szalonnán nyíl szerint jutott Hatvani Ferencnek Dobog György, Parti Mihók, Nagy Csák öccsével, Dobos Mihályné a fundusokkal együtt. Hatvani Máriának Csák Ferenc, Abodi Csáki, Csák Andrásné fiaival, Kovács György és telkeik a hozzátartozókkal együtt.

Besenyőben Hatvani Ferencnek Philep Jánosné fiastul egy fundussal jutott nyíl szerint. Hatvani Máriának Zajdáné fiastul házhelyestül, minden tartozékkal.¹³⁹ A szerződés másolatban maradt fenn. Az eredetin a két testvér aláírása és pecsétjeik is rajta voltak.

137 B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 1051.

138 MOL. U. et C. 157:69.

139 B.-A.-Z. M. Lt. VII-1. 216. doboz. Szalonna, szn. iratok.

A 17. század legvégére Hatvani Ferenc elszegényedett, legalábbis ahhoz képest, hogy apja, illetve ő maga micsoda javakkal bírt korábban. 1699-ben ilyen bevallást tett Borsod megyei javairól: egy majorkodó hely van Szalonnán, Szendrőben pedig egy hitvány ház. Már nem is említi a szalonnai udvarházat és az egykori szendrei Bornemiszakúria is bizonyára romosan, lakhatatlanul állt. Egyéb ingó javai:

Termény	Kassai köből	Szapu
Őszi búza	3	–
Tavaszi búza	9	2
Tönköly	21	3
Árpa	–	1
Köles	–	–
Zab	–	–
Dézsma búza	5	1
Dézsma tavasz	1	–
Bor	12 icce	

Serfőző háza, vára, malma, vásárhelye nem volt. Ekés embere tudtával egy sem volt, csak tizenkét zsellére. Ő maga Gömör vármegyében, Keleméren lakott. Ezen az iraton található egyetlen fellelhető aláírása.¹⁴⁰

Hatvani Ferenc aláírása
(B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 1156.)

A család utolsó említése a megyében 1753. Ekkor Hatvani Zsuzsanna, Dancs Ferencné Ludna puszta felét bírta „Hatvani rész” néven, amely 12 puszta házhelyből állt.¹⁴¹

A családi címer, amelyet már Hatvani András várkapitány is használt nevének köriratával: Katonai pajzs hármashalmán, két egymással szembe forduló, ágaskodó, kettős farkú, tátott szájú oroszlán, amelyeknek ragadozásra nyújtott mancsaiban egy, a hármashalom közepére markolatával lefelé támasztott függőlegesen álló kard van, amelynek hegye a pajzs szélét érinti. Sisakdísz a mondott oroszlán növekvőn, mancsában a kivont karddal. A foszlányok és a címer egyéb színei ismeretlenek.¹⁴²

Ezt a címet használta ovális gyűrűspecsétjén 1686-ban Hatvani Ferenc,¹⁴³ illetve 1690-ben Hatvani Mária egy kis nyolcszögletes gyűrűspecsétén.¹⁴⁴

¹⁴⁰ B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 1156.

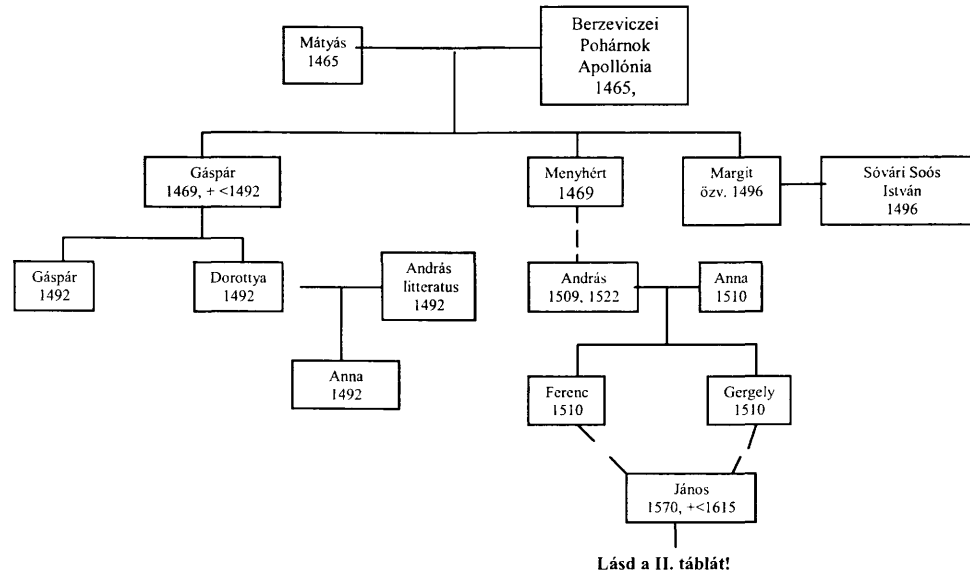
¹⁴¹ B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c. XVIII. XXV. 1668.

¹⁴² SIEBMACHER, Adel von Ungarn, Hatvani.

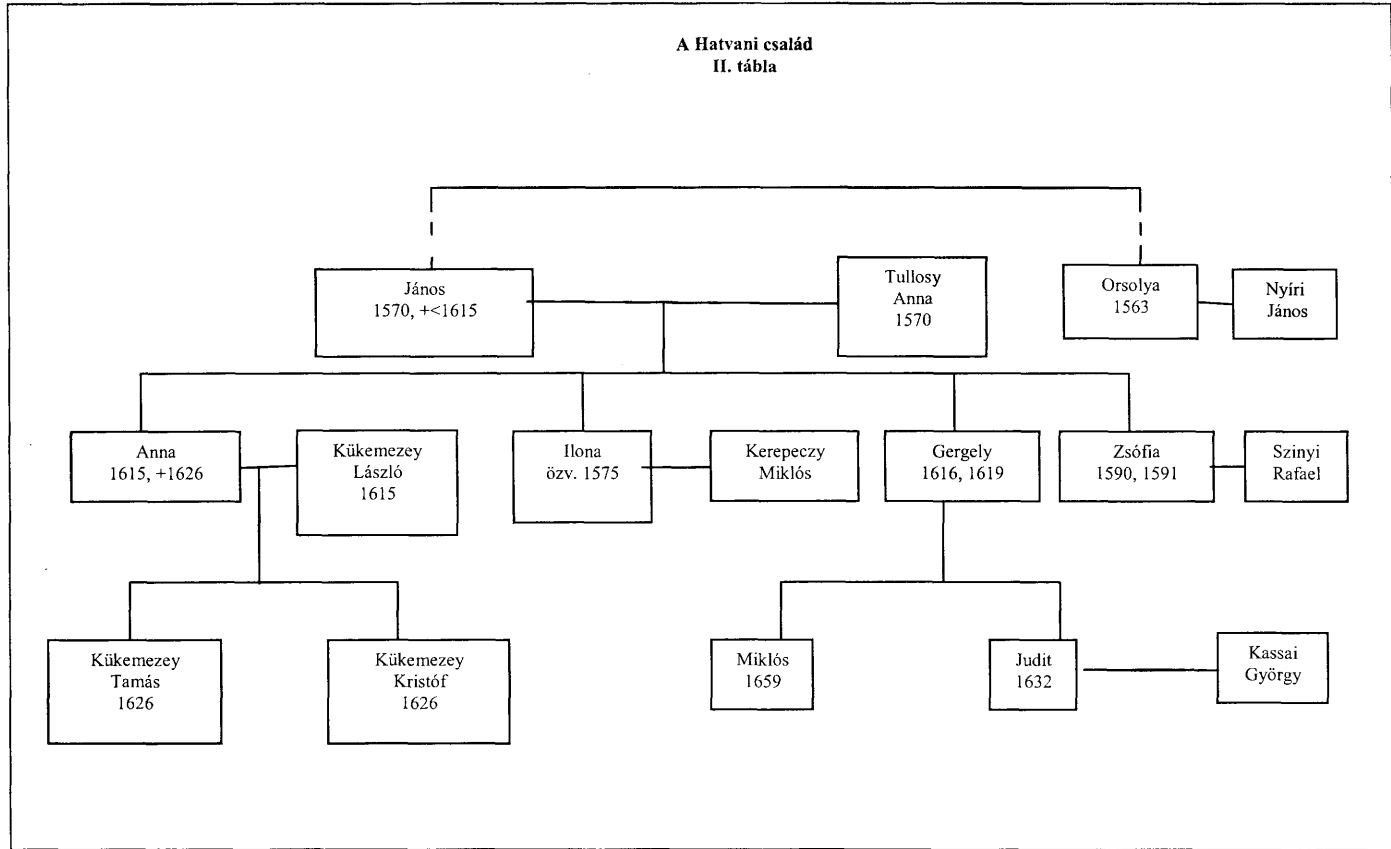
¹⁴³ B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 355.

¹⁴⁴ B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b. III. I. 1051.

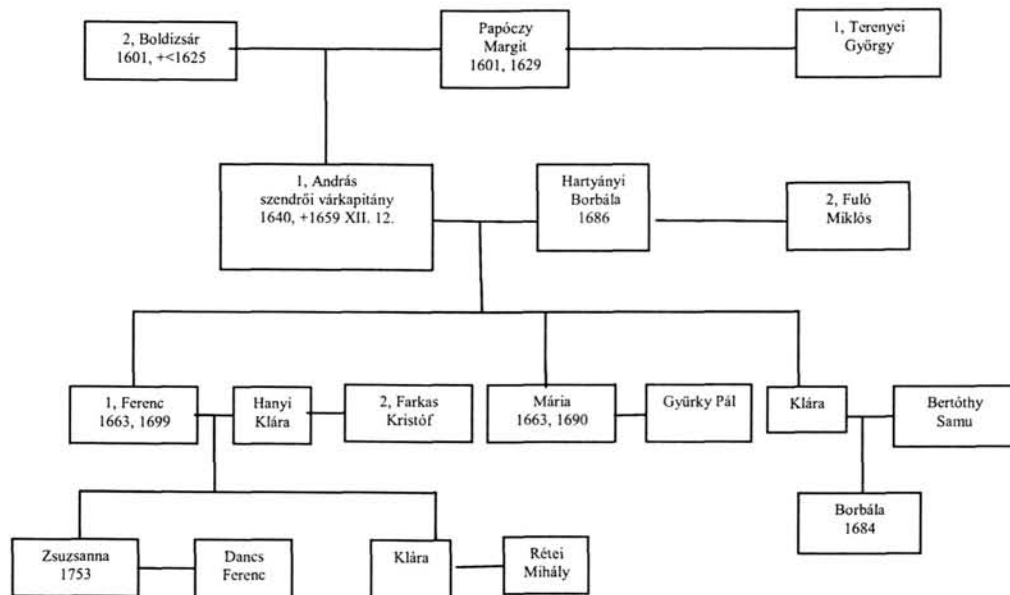
**A Hatvani család
I. tábla**

A Hatvani család
II. tábla

A Hatvani család
III. tábla

IRODALOM

- ARCANUM: Királyi könyvek
BODNÁR Tamás–TÓTH Péter
2005 Borsod vármegye adózása a török korban, Miskolc
- BOROSY András
1983 Pest-Pilis-Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, II. kötet.
Budapest
- CORPUS JURIS HUNGARICI
1899 Magyar törvénytár 1526–1606, Budapest
- CSÁNKI Dezső
1890–1913 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, I–IV. kötet.
Budapest
- FORGON Mihály
1909 Gömör-Kishont vármegye nemes családai. Kolozsvár
- GYULAI Éva
2002 A törökkori mezőváros társadalma és gazdálkodása. VERES László–VIGA
Gyula (szerk.): Szendrő monográfiája. Szendrő
- KANDRA Kabos
1894 Borsod-vármegye alispánjai a XIII-ik századtól napjainkig. Történelmi tár, I.
- NAGY Iván
1857–1868 Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest
- NAGY Katalin
1978 A boldvai református templom XVI. századi sírletének restaurálása. Múzeumi műtárgyvédelem, 5. szám
- OBORNI Teréz
2001 Nógrád vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, 1597–1603. Salgótarján
- RADVÁNSZKY Béla
1879 Magyar családélet és háztartás a XVI-XVII. Században. Budapest
- J. SIEBMACHER'S Wappenbuch
1885–1892 Magyarország, Horvát-Szlavónia és Erdély nagy címerkönyve. Lipcse
- SUGÁR András
1980 Borsod megyei oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Miskolc
- SZAKÁLY Ferenc
1986 Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata. Budapest
- TURUL 1939–3/4. A Szathmáry Király-család borsodi ága
- TÓTH Péter
1996 Gömör vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái, I. kötet, 1571–1579., Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári füzetek 35. Miskolc
2007 Borsod vármegye jegyzőkönyveinek regesztái, I-II. kötet (kéziratban).
- VALTER Ilona
1991 A Boldvai református templom. Tájak, korok, múzeumok Egyesület. Budapest

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Közgyűlési, részgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvek.

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/b.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Közgyűlési iratok.

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/c.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Bejegyzett törvényszéki iratok.

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/d.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Borsod vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Be nem jegyzett törvényszéki iratok.

B.-A.-Z. M. Lt. IV-501/m.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Megyei tisztviselők betürendes jegyzéke

B.-A.-Z. M. Lt. XV-1.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Gyűjtemények, Mohács előtti oklevelek gyűjteménye

B.-A.-Z. M. Lt. XV-17.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Gyűjtemények: Borovszky Sámuel Borsod megyei helytörténeti kutatócéduláinak gyűjteménye

B.-A.-Z. M. Lt. VII-1/c.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, A jogszolgáltatás területi szervei, A Miskolci Királyi Törvényszék iratai, Úrbéri törvényszéki iratok

H.M.Lt. XII-1.

Heves Megyei Levéltár, Egyházi szervek, Az egri káptalan levéltára

HOM. Régészeti adattár.

Herman Ottó Múzeum, Régészeti adattár

MOL. A. 57.

Magyar Országos Levéltár, Magyar kancelláriai levéltár, Libri regii

MOL. NRa.

Magyar Országos Levéltár, Neo-regestrata acta

MOL. Df.

Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai fényképgyűjtemény

MOL. Dl.

Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai levéltár

MOL. P. 72.

Magyar Országos Levéltár, A Csáky család levéltára, Kassai levéltár

MOL. U et C.

Magyar Országos Levéltár, Urbaria et Conscriptioes

LANDED NOBILITY IN COUNTY BORSOD

The study is part of a series offering an overview of the history of various landed noble families of County Borsod. The present study and the later ones will examine the families, whose ancestry can be traced to the Middle Ages and were not granted nobility during the mass ennoblement in the 16th–17th centuries, when many families acquired a letter of nobility (*armalis*).

The first in line is the Basó family from County Gömör. One infamous member of this family was Mátyás Basó, a follower of János Szapolyai, who terrorised the nobles and the population loyal to Ferdinánd. After his demise, his offspring and their descendants acquired several properties in County Borsod and actively participated in the county's life. The grave and tombstone of Mihály Basó, one of his sons, were found during the archaeological investigation of the Reformed church at Boldva (a drawing has been kindly provided by Mrs András Sáfrány).

The Hatvani families of County Borsod all came from the area of Nagyhatvan, lying near the boundary with counties Heves, Pest and Nógrád. The most outstanding among them was the family of András Hatvani, castellan of Szendrő Castle. After intermarrying with the Putnok family, which had sizeable estates in County Borsod, this family rose to prominence among the county's nobles. András repeatedly led the soldiers stationed in the border fortresses against the Turks until 1659, when he lost his life in one of the clashes.

Both families declined by the later 17th century and became extinct during the 18th century. The history of each family is accompanied by a genealogical table.

Tamás Bodnár

SZABÓ- ÉS SZŰRSZABÓ CÉHEK MISKOLCON A 16–19. SZÁZADBAN

GYULAI ÉVA

*Szabócéh Miskolcon a 16–17. században*¹

Északkelet-Magyarország² egyik legelső céhprivilegiuma Miskolcra ismeretes, az 1550-ből való oklevelet Klein Gáspár miskolci levéltáros közölte az 1930-as években, s a kiváltságlevélből kiderül, hogy a miskolci szabócéh alapítása még a középkor végére nyúlik vissza. Az oklevelet, amely akkor magántulajdonban volt, s jelenleg lappang, I. Ferdinánd adta ki Bécsben, 1550. március 7-én, s kiderül belőle, hogy a miskolci szabók eredetileg II. Ulászlótól nyerték kiváltságukat, de ez az okmány elveszett, s 1531-ben Pemfflinger Sebestyén borsodi ispán és diósgyőri várnagy a diósgyőri uradalom joghatóságának képviselőjében papír oklevélben ismerte el II. Ulászlónak a miskolci szabók javára szóló adományát. Ezt az ideiglenes jogbiztosító iratot mutatta be a miskolci céh I. Ferdinándnak, aki átírta és így megújította a korábbi szabályzatot és szabadságot.³ A céhes hagyomány azonban még korábbi alapítási dátumot őrzött meg, 1760-ban ugyanis a vármegye előtt azt vallják a miskolci szabók, hogy első, 1521. Misericordia-vasárnapon kiállított függőpecsétes céhlevelüket II. Lajos királytól kapták.⁴

A középkor végi privilegiumban a céh elsősorban mint vallásos közösség jelenik meg, amelynek az uralkodó – egyben mint a diósgyőri uradalom birtokosa – engedélyezi, hogy a miskolci Szent István-plébániatemplomban oltárt válasszon magának, s ott vasárnaponként misét (*missa media*) mondasson a céhtagok pénzbeli felajánlásával. Az ünnepeken énekes misét mondhatnak a szabócéh tagjai 1–1 dénár felajánlásával, a távollévő céhtag 1 font viaszt ad. A miséző papnak vagy oltárigazgatónak évente 100 dénárt fizetnek, a haranghúzásért 32-t. Úrnapján a körmenetben égő lámpással kell megjelenniük, s kötelesek részt venni elhunyt társuk temetésén, ha a céhmester ezt hirdetményben kéri (*promulgationem... faciat*).

A halotti reprezentáció és az elhunyt körüli könyörületes cselekedetek a középkor és újkori céhek legfontosabb funkciói közé tartoztak, a temetési szolgálat ugyanúgy a közösség koherenciáját fejezte ki, mint az ünnepi lakomák. A céhtagok Miskolcon is égő lámpával kísérik házától a halottat a temetési menetben, az elföldelésen pedig egy dénár értékű gyertyát kell mindegyiküknek tartania. Aki a temetéstől távol marad, egy font viasszal tartozik a céhnek.

A céhszabályzat a továbbiakban a társaságba való felvétel feltételeit fekteti le: a felvételnél 1 font viaszt kell az új tagnak adnia, megválasztásakor pedig reggelire 3 tál ételt és 100 dénárt, ebédre 6 tálalt és 100 dénárt, a szolgától is 100 dénár, a mestertől pedig

1 Készült az OTKA T 042839 sz. kutatási támogatásával.

2 Északkelet-Magyarország szabócéheiről vö.: Gyulai 2005, Gyulai 2006/a, Gyulai 2006/b; Gyulai 2006/c.

3 Klein é. n.

4 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. 27. köt. 337–338.

legfeljebb 5 Ft jár. A privilégium rendelkezése szerint az inasok (*parvulorum*) 2 évet szolgálnak, ez idő alatt mesterük ruhazza őket. Ha a tanuló otthagyja mesterét, nem lehet mester belőle; s ha egy mester társa inasát (*famulum*) nagyobb bér ígéretével elhívja, 1 Ft-ra büntessék. Ha az inas elhagyja mesterét, meg kell vizsgálni, miért tette, ha a mester a hibás, az inas tovább dolgozhat a szabóknál, ellenkező esetben viszont nem lakhat tovább egyetlen miskolci szabómesternél sem. Ha idegen jön Miskolcra, s a szabócéh beleegyezése nélkül gyakorolja mesterségét a szabad (nemesi) és jobbágyi házaknál, a céhmester társaival bemehet a szállására, s bármely munkáját elveheti. Amennyiben az idegen a céhmester ellen fordul, a város bírása a király nevében köteles a céhtagokkal együtt a házba bemenni és az ellenszegülő szabótól minden termékét elvenni, az elkobzottak a város bíróját és céhmestert illetik. II. Ulászló engedélyezte, hogy ha az eljárás sikertelen lenne, a diósgyőri várnagynak kell fellépnie a miskolci szabók érdekében.⁵ A privilégium a középkor végi általános rendelkezések gyűjteménye, a szövegből viszont kiderül, hogy a céh autoritása a szabad házakra, vagyis a nemesi szabadsággal élő telkekre is kiterjed, mind a városi, mind a nemesi elit kénytelen alávetni magát a céh akaratának, s a szabómestereket jogaik érvényesítésében a diósgyőri királyi váruralom katonai és uradalmi szervei támogatják. A céhnek joga van ítélkezni a mesterek közötti vitás ügyekben, másodfokon a miskolci bíróhoz fordulhatnak.

II. Ulászló (és II. Lajos) valamint I. Ferdinánd fontos vám kiváltságot is adott a miskolci céhnek, tagjai saját használatukra az ország bármely részéből szabadon bevihetik Miskolcra a – szürke színű – abaposztót vagy szűrposztót (*pannum griseum*). Az idegen mestereknek ez tilos, ők csak a vásárban vehetik meg az olcsóbb viselet alapanyagát. Bár a helyi kallómalmokban előállított szürkeposztó, későbbi nevén szűrposztó fontos alapanyaga volt a szabóknak, a városi és nemesi elit viseletéhez finomabb posztókat használtak, a gyapjútól egészen a selyemalapú szövetekig. Ezeket az alapanyagokat a 16. századtól meginduló európai regionális munkamegosztásban egyre inkább már csak Magyarországon kívül gyártották, az egyszerűbbeket Morvaországban, Lengyelországban, német területeken, a drágábbakat Itáliában, Angliában és Németalföldön. Magyarország óriási mennyiségben importált szövetet a 16. század közepétől, s ez a folyamat szinte teljesen elsorvasztotta a magyarországi szövetgyártást.

Az ifjú mester Miskolcon csak 1 évig maradhat nőtlen, utána feltétlenül meg kell házasodnia, a mester özvegye pedig csak 1 év és 3 napig gyakorolhatja elhunyt férje mesterségét. A miskolci szabók korai szabályzata a társaság vallási szokásai – temetési szolgálat, oltárgondozás, misemondás, úrnapi körmenet – mellett utal arra a speciális céhes hagyományra is, hogy a céhmester sajátos kommunikáción alapuló hirdetéssel gyűjti össze a céh tagjait egy-egy fontos esemény alkalmával, ebből lesz később a táblajáratás. Ugyancsak rekonstruálható egy céhtag temetése is, hiszen társai lámpával a kezükben már a háznál való felravatalozásnál jelen voltak, a templomban és a sírnál pedig gyertyát tartottak a szertartás alatt. A céh egyik legfontosabb kötelessége a konkurencia eliminálása volt, ezt bizonyítja a miskolci szabályzat is, hiszen a miskolci szabók a város bíróját, sőt az uradalom tisztjeit is maguk mellett tudhatták a kontárok elleni erőszakos fellépésben. Már a legkorábbi oklevél is említi a magyarországi szabóipar legfontosabb alapanyagát, a szürkésfehér színű, durva helyi posztót, amelyből mesterségük szükségletére a miskolciak korlátlanul vásárolhattak és vihettek be a városba, vám fizetése nélkül.

5 Klein é. n.

Miskolc szabóinak felvevőpiacát a késő középkorban és a 16–17. században maga a népes, a bortermelésből nem csekély jövedelmet szerzett mezőváros lakossága jelentette, de a város regionális vezető szerepe, nagy piackörzete, a 16. század második felétől pedig országos vásárai is nagyban segítették az értékesítést. Ugyancsak a kézműipari fejlődés helyi feltétele volt a diósgyőri királyi vár és uradalmi központ közelsége is.⁶

A város szabóinak értékesítési körzete azért is terjedhetett messzire, mert Miskolc sokáig az egyetlen céhes település volt Borsod vármegyében, s Miskolcon kívül Borsodban még a 17. században is alig működött szabó céh, a végvárakban és fontosabb mezővárosokban azonban bizonyosan dolgoztak szabók, hiszen az ónodi vár egyik termékét szabók házának nevezték,⁷ feltehetően itt szabták-varrták a váruradalmak konvenciósszabói a várnép ruháit és a végvári katonaság mundérját. A 17. század elején a miskolci céh új privilégiumot nyer Thurzó György nádortól (Szendrő, 1610. július 26.). A miskolciak a régió egyik vezető kézműipari és kereskedelmi központja, az ekkor már török uralom alatt nyögő Eger szabóinak szabályzatát veszik át.⁸ Kiváltságuk megújítása egy olyan időszakban, amikor a gazdasági élet hanyatlása, sőt létbizonytalanság jellemzi a miskolci viszonyokat is, valószínűleg annak jele, hogy céhen kívüliek is megjelentek velük szemben, mivel ez a foglalkozás nem kívánt tőkeerőt, műhelyt, jelentősebb befektetést. Egy 1680 körüli adójegyzékben Böször[ményi] Szabó Mihályról, akinek semmiféle vagyona nem volt, azt jegyezték fel, céhen kívüli (*extra caeham*).⁹ A szabócéh már 1624-ben protestál a vármegye előtt a miskolci céhen kívüli szabók ellen (*az céhhez nem tartják magokat*), s privilégiumuk értelmében büntetést kívánnak rájuk kiszabni.¹⁰

Az egri szabók legelső céhlevelüket még a középkorban, 1455-ben nyerték földesuruktól, Héderváry László egri püspöktől, majd 1524-ben, 1550-ben és 1634-ben is megerősítették az egri püspökök. A középkori kiváltság tiltja a posztónyírók és szabók céhen kívüli működését, csak az urasági szabóknak engedi, hogy uruknak és familiárisaiknak ruhát varrjanak. A mesterséggel kapcsolatos ügyekben a céh joga a bíraskodás, a mesterek belépéskor fizetéssel és mesterebéddel tartoznak. Az egri püspökök megszabják a céh mint vallási társulat működését is (úrnapi és Úrnapi nyolcadán tartott körmenet, énekes misék mondatása). Várdai Pál egri püspök 1524. évi megerősítésében megtiltja az egri vár kapuóréinek, hogy szabómesterséggel foglalkozzanak, s a posztónyírést és szabóságot is csak külön-külön gyakorolhatják a mesterek. A megerősítés a céh hatáskörébe adja a legények „elosztásának” jogát is, hogy a szegényebb szabók is kaphassanak segítséget. Oláh Miklós püspök 1550. évi, a korábbi privilégiumokat tartalmazó oklevelében az egri szabók kérésére beiktatta azt a jogot is, hogy az egri szabók halálos ágyukon rendelkezhetnek mesterségük felségükre, fiukra vagy lányukra való örökítéséről. Különösen figyelemre méltó annak a máshol a korban ismeretlen kiváltságnak engedélyezése, hogy az egri mesterek vakság vagy más nyomorúság miatti képtelenségük esetén szabadon eladhatják mesterségüket egy másik szabónak vagy posztónyírónek. Az iparszabadság egyik kora csírája a céhvel szemben egyéni rendelkezésnek engedte át a tagság és műhely

6 Miskolc 16-17. századi gazdaságáról bővebben: Gyulai 1995; Gyulai 1996; Gyulai 1999.

7 Tomka 2000. 191.

8 Gyulai 1998. 294–295. pp.

9 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/b. XXI. IV. 70/A–1.

10 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. 4. köt. 530.

átruházását, igaz, csak különleges esetben.¹¹ Az egri céhprivilegium átvételét egyrészt minden bizonnyal az indokolta, hogy Eger már a középkor óra regionális gazdasági központ volt, s ezt a funkcióját részben a török uralom alatt is megtartotta, másrészt az egri céh ősisége magyarázza, hiszen a kassai mellett az egri a legkorábban alapított, középkori eredetű céh a régióban. Bár a kiváltság földesúri joghatóságtól származik, az egri püspök hatalma, presztízse, írásszerveinek magas nivója miatt az egri szabályzat majdnem három évszázadig (1723-ig) betöltötte a királyi kiváltság szerepét Miskolcon. Kérdés, hogy az egri társaság vajon működött-e anyacéh minőségében, vagy csak céhlevelét vette át több kora újkori társulat.

Meglepő, hogy a kassai szabócéh hatásköre nem terjedt ki Miskolcra, pedig a közeli Hegyalja céheinek a kora újkorban Kassa anyacéhe adta a szabályzatot, s nemcsak a szabók, hanem más mesterségek esetében is. A kassai társaság mint anyacéh annyifelé adott artikulusokat, hogy sokszor maga sem tudta, melyik céh él a tőle kapott szabályzattal a régióban. A miskolciaktól is úgy hitték, hogy csak az ő kiváltságukkal élhetnek, nem tudták, hogy a miskolciak az egri céh szabályzatát kérték maguknak a 17. század elején, ezért 1721-ben, arra hivatkozva, hogy a miskolci szabócéh is Kassa statútumait használja, előjogokat kértek a helyi szabóktól a miskolci vásárban. A miskolci szabók azonban ragaszkodtak elsőségükhöz a helyi sokadalomban, céhük régiségére hivatkozva, s büszkén mondják a vármegye előtt, hogy nekik még II. Ulászló adta kiváltságaikat, melyeket I. Ferdinánd később megerősített.¹²

Az egri középkori privilegium „körbejárt” a Hódoltság peremvidékén. Szinte ugyanakkor, amikor a miskolci szabók a régi helyett új szabályzatot kaptak a nádortól Szendrőn, Thurzó György 1610 júliusában a szendrői szabóknak is kiállított egy privilegiumot. Erről a szendrői szabók számolnak be 1760-ban Borsod vármegye előtt, amikor Mária Terézia az egész országban bekérte a korábbi céhleveleket. Az a tény, hogy a szendrőiek is az egri szabók szabályzatát írták át maguknak, azt igazolja, hogy a miskolciakkal együtt kérték és kapták a szabályzatot. A szendrői nádori oklevél tanúsítja, hogy valódi mezővárosi céh jött létre a végvár városában, hiszen a mesterség megszerzéséhez a váruadalom provizorát is díjazás illette, mégpedig az egri középkori szabályzatnak megfelelően a régi súlymértéknek és pénznek, 1 fertónak megfelelő összeg, természetesen a mindenkori pénznemben. A mesterebédre két pint bort, egy tyúkot, egy pecsenyét ad az új mester, a céh kasszájába pedig 2 aranyat fizet be.¹³ A szendrői szabóknál az inasnak felvett ifjú 3 Ft-ot, ha legény akar lenni, ugyanannyit köteles fizetni. A másik borsodi végvár, Ónod szabói csak valami „oklevélszerű” céhlevelet mutattak be 1760-ban, melyet a szikszói szabócéhtől kértek el, amely egyébként szintén az egri püspökök által az egri céhnek adományozott céhprivilegiumot használta a 17. században.¹⁴

¹¹ Balassa 1969. 249–250. Az 1524. és 1550. évi megerősítés a Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében.

¹² Klein é. n. 2.

¹³ *Sartores in confinio Szendrőviensi... privilegiis illis, quibus Agrienses sartores sibi ab episcopis loci elargitis gauderent, vigore cuius indultii palatinalis pro magisterio tenetur provisorii loci unum fertonem debitae monetae eotum currentis, ipsi vero universitati duas pintas vini, unum pullum, unam assaturam, confraternitati vero 2-os F. auri, quatuor libras cerae, communitati item sartorum unum prandium...* (1610–1760) B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. 27. köt. 331–332.

¹⁴ *Sartores in oppido Onod degentes, nullum privilegium cechale habent, verum paria parium simpliciora a praetensae caehae in oppido Szikszo comitatui de Abauj ingremiato mutuarunt, quod quidem contubernium Szikszoziense a praetensa caehae Agriensis literas quasdam reverendissimorum olim dominorum episcoporum*

A miskolci szabócéh 1768-ban kezdi vezetni bőrkötéses jegyzőkönyvét, abban az évben, amikor a királynő megújítja szabályzatát, melyet a vármegye 1793-ban ismét beszédet és megerősít.¹⁵ 1813-ban újra meg kellett volna újítani az artikulusokat, de „ezen alkalommal társaságunk is annyira meg volt szaporodva, hogy alig lehetett közülünk olyan céhmestert találni, aki ily nagyszámú sokaságot házában befogadhasson”, így csak a szűr-szabók ismételt kiválásával és a német szabók elszakadásával „tisztult meg” a céh, s 1838. április 12-én már így kaptak a magyar szabók V. Ferdinándtól szabadságlevelet.¹⁶ Miskolcon a 18. század közepétől az alábbi tisztviselőket választották: „atyamester, elsőbbségi céhmester, második céhmester, nótárius, beálló személy, bejáró mesterek”.¹⁷ Mivel Borsod megyében nem, vagy alig működtek céhes szabók Miskolcon kívül, a mesterek távolabbról érkeztek a városba, s közülük többen a céh vezetését is magukhoz ragadták. 1733-ban gömöri és nógrádi származású céhmesterek, Csetneki Szabó István és Füleki Szabó István vezették a társulatot.¹⁸

1810-ben a céhmester: Kraszinszky János, az ordinárius nótárius: Bede István, az atyamester a korábbi tisztviselő: Stolman Pál volt, a vicenótáriusi tisztséget azonban nem tudták kiadni, mert a választott személy nem vállalta. Ugyanekkor a bejárásokat végző bejáró hivatalt Jermán Antal, Galló János, Frinkatz Mihály vállalta el, „fentszolgáló hivatal”, vagyis az alantasabb munkák végzését Bernárd Mihály és Szabó Mihály vállalta. 1819-ben Szabó Mihály már főcéhmester, ekkor kiscéhmestert is választottak (feltehetően atyamesteri minőségben) Mezey György személyében, a rendes nótárius mellett vice-nótáriust is sikerült választani, mégpedig Fazekas Mihályt. 1820-ban szerepel először a tisztségek között a vallások képviselője, ekkor a fenszolgáló mesterek, Sohajda Sámuel, Kis János, ifj. Gál János mellé „a katolikusok részéről” Frisnyák Andrászt választották. A tisztviselők honoráriumot is kaptak, 1815-ben a céhmester a korábbi 12 Ft helyett már 20-at, az ordinárius nótárius 16, az atyamester 15 R.Ft-ot vett fel egy évre. A céh igen népes volt, 1747 és 1839 között 279-en álltak be a miskolci szabócéhbe, ebbe természetesen a szétválásig a szűr- és német szabók is beletartoztak. 1768-ban, a privilégium megszerzésekor 50 szabómester fizette le a beálló taxát, 1820-ban azonban már 100 mester működött. A szétválás után a magyar szabókhöz 1839–1868 között 59-en léptek be, 1847–1849 között senki.¹⁹

A miskolci szabócéh hierarchiáját egy 1780-ban hozott határozat szentesítette, az idősebb tagok ugyanis sérelmezték, hogy a 2–3 éve belépett mesterek ugyanazokat a jogokat élvezték, mint akik már 15 éve fizettek a céh kasszájába, ezért három „classist”, fizetési osztályt hoztak létre (4–2–1 Ft) a rangidősség alapján, a magasabb klasszisba

Agriensium Ladislai de Hedervara, Nicolai item Olahi, necnon Thomae episcopi anno 1455 in forma privilegialium transcriptas obtinuit, cumque contubernio Onodiensi communicavit. B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a. 27. köt. 338.

15 HOM HTD I. 76. 7. 4.

16 HOM HTD I. 76. 7. 1.

17 HOM HTD I. 76. 7. 4.

18 A tábla felirata: *Az / Miskolczi B(ecsületes) N(emes) Szab[ó] / Czéh Táblája / építetett Csetneki Szab[ó] / György fő czéh Meste[r]- / [ségében és Fileki Sz[a]- / [bó] István Kis Czéh Mes- / terségében Az engedél- / mesek(ne)k örömökre, az / engedetlenek(ne)k bün- / tetésekre. An(no) Do(mini) / 1733 die 10-dik / Marty.* HOM TGY 53. 4600. 1.

19 HOM HTD I. 76. 7. 4.

tartozók fizették legtöbbit a kasszába. 1809-ben, amikor már 5 fizetési osztály volt, a 85 céhtag az alábbiak szerint oszlott meg: 1. klasszis 8 fő (6.30 Ft), 2. klasszis 8 fő (5.25 Ft), 3. klasszis 28 fő (4.20 Ft), 4. klasszis 29 fő (2.10 Ft), 5. klasszis 11 fő (1 Ft), a céhben működött 2 özvegy, akiknek együtt 3 Ft-ot kellett fizetniük. 1810-ben az 1. klasszisba 7 fő, a 2.-ba 5 fő, a 3.-ba 27 fő, a 4.-be 36 fő, az 5.-be 9 fő és a 6. klasszisba 6 fő tartozott. A közösen meghatározott osztályok számának emelkedése a differenciálódást jelzi, bárhogy is hadakozott a céh a megkülönböztetés ellen. 1818-ban az 1. klasszisba tartozó 10 fő 18, a 6. klasszisba tartozó 16 fő 3 Ft-ot fizetett, a legnépesebb klasszis ekkor is a 6. volt 31 fővel, amikor 100 fő (!) volt a szabók létszáma, de pár év múlva a 116-ot is elérte, így a régió legnépesebb társasága lett.²⁰ A céh társadalmának hierarchiáját iratlan szabályok is meghatározták. 1822-ben panaszkodnak ugyanis ifjabb mester urak a céhek igazgatásával megbízott állami tisztviselő, a „commissarius” előtt, hogy „az (áruló)szin ángáriáit [= bérleti díj részleteit] egyformán fizetik, tehát a haszonvétel is az több idejű mester urakkal egyformán legyen”. Emiatt kéri, hogy „nyílhúzás vagy fordulás” útján, azaz sorsolással vagy egymást váltva jelöljék ki az árulás helyét, az első sorokban ugyanis az idősebbek árulnak, s „a hátulján semmi haszonvétel nélkül maradnak”. Kívánságuk nem teljesült, mert a biztos szerint „ez soha nem volt szokás”.²¹

A miskolci céhnek is voltak landmajszterei a közeli mezővárosokból, igaz, csak az 1820-as évektől. 1821-ben Peres János diósgyőri szabó ifjút iktatták be „landmeister”-nek, ugyanekkor Petróczki János is jelentkezett, aki 1819-ben „contentálta” a szikszai céhet remekével. Úgy lehetett azonban a miskolci céh landmajsztere, ha új remeket készít, s miután ezt teljesítette, felvették. 1822-ben a mezőcsáti Tunyogi Pált egyévi próbaidő után fogadták be landmajszternek. A miskolci céhbe rendes tagnak is többen jelentkeznek Borsodból, Zemplénből, 1815-ben Elek András szentpéteri „szabómajszter” hoz Szentpéter városától testimoniumot, tanúsítványt Miskolcra.²² 1800-ban egy sátoraljaúj-helyi szabómester, Bodákis László akar belépni,²³ 1815-ben Kmetonyi Imre ifjú legény a varannói céhtől hoz testimoniumot Miskolcra.²⁴ A landmajsztereknél szolgált legény nem egyszer a miskolci céhnél lesz mester. 1806. július 30-án „Tállyán lakos céhbéli társunk, Hoffer János 3 esztendőig műhelyiben dolgozott Zabolai Sámuel nevezetű legényét” veszi fel a miskolci céh.²⁵

A kontárok versenyének megszüntetését a miskolci szabók is az egyik legfontosabb feladatuknak tartották, 1805. március 2-án a régi királyi artikulusra és a céh saját statútumára hivatkozva új határozatban erősítik meg a jogukat, hogy a kontárok ellen a vármegyéhez fordulhassanak: „élhettünk hatalommal olyannal, hogy kontárok közöttünk ne uralkodhassanak, s ne dolgozhassanak... mai naptól fogvást akármi néven nevezendő kontárok köztünk találhatnak s nevezetnek, ezen személyek amely órában a céh kívánja, azon megzaboláztassanak és dolgok felsőbb forumra, a vármegyére fogadtatni, elsöben főszolgabíró előtt fog megjelenni.”²⁶

20 HOM HTD I. 76. 7. 4.

21 HOM HTD I. 76. 7. 3.

22 HOM HTD I. 76. 7. 3.

23 HOM HTD I. 76. 7. 2.

24 HOM HTD I. 76. 7. 3.

25 HOM HTD I. 76. 7. 2.

26 HOM HTD I. 76. 7. 2.

A céh a posztóvásárlásra is ügyel, nem engedi, hogy tagjai a tudtán kívül vásároljanak. 1821-ben Simon János „vég szűrőket” vesz a csapóktól megbízottja, Malatinszky Sámuel révén, 88 forintos és 90 forintos áron,²⁷ ez azonban a céhmester tudomására jut, s eljárnak a mester ellen. Egyébként Simon János faktora nem más, mint a miskolci szűrészabó céh mestere, Malatinszky Sámuel,²⁸ aki nemcsak szűrészabászattal, hanem gömöri posztó közvetítésével is foglalkozott. Az eset is jelzi, hogy a szűrészabók 18. századi kiválása nem szüntette meg a miskolci szabócéhben folytatott szűrőművességet, a szűrészabókat csak 1824-ben sikerül a miskolci szabócéhnek végleg „kitessékelnii” a céhből.²⁹

A miskolci céhben szintén vásári és váltómíves szabók működtek, ez utóbbiak nemcsak a város és környéke egyéni megrendelőit elégítették ki, hanem tömeges megrendeléseket is kaptak uradalmaktól, a hadseregtől. Az első nagy „állami” megrendelést a Rákóczi-szabadságharc alatt kapták a felső-magyarországi szabók, hiszen a fejedelem nagy gondot fordított hadserege felszerelésére, az ezredeknek más-más egyenruhát készítettett, melyek anyaga általában abaposztó volt. 1704-ben Losonc, Rimaszombat és Miskolc szabóival varratja a kuruc hadvezetés a katonák mundérját, s az ónodi országgyűlésen is rendeletet hoztak arról, hogy a katonák öltözékét a környékbeli vármegyék szabóinál rendelik meg, az árat is limitálta a kuruc állam vezetése, egy köpönyeg és egy nadrág elkészítéséért legfeljebb 48 dénárt kérhettek a vármegyék szabói.³⁰ A reguláris hadsereg szervezésének egyik fontos modern vívmánya volt az egységes egyenruha bevezetése, melynek elkészítését a konföderális állam vállalta magára. A ruházat fontosságát jelzi, hogy Rákóczi ruházati hadbiztost nevezett ki Beniczky Márton, majd Lónyai Ferenc személyében. A hadvezetés a megyék kötelességévé tette újoncainak egyenruhával való ellátását, de a vezérlő fejedelem 1707. jan. 30-án Rozsnyón kelt levelében közli Borsod vármegyével, hogy bár a császári sereg által felégetett Miskolc továbbra is köteles a portális katonaságot kiállítani, a zsold és az egyenruha (*munderungjok és fizetések*) költségei nem a vármegyét, hanem az államot terhelik.³¹ 1709-ben ezért kéri a miskolci tanács Bercsényi Miklóstól, hogy a város által kiállított 60 katona zsoldját és mundérját – felenként 4 Ft-ot – térítse meg a hadvezetés a sokat szenvedett városnak.³² 1709 szeptemberében Pest vármegyében súlyossá vált a pestisjárvány, ezért Bercsényi utasításba adja, hogy a megyére kirótt egyenruhákat Lónyay Ferenc ruházati főbiztos „Zemplén vármegyei városokra” ossza ki. A vármegyék a munkát szétosztották a joghatóságuk alatt élő szabómesterek között. 1708 tavaszán Bercsényi Miklós gróf utasítja Gömör vármegyét, hogy varrassa meg a megyében található mesteremberekkel a saját „lovass regyementje mundírozására” kiutalt posztót. A megyék gyakran vonakodtak a ruházat költségeinek vállalásában, ezért nem egyszer az állam kasszájából kellett a mundérok varratását megelőlegezni. 1709 márciusában az abaúji, gömöri, tornai és borsodi regimentek katonái ruházatára személyenként 1 tallért fizetett az állam a mestereknek.³³ A Rákóczi-korabeli egyenruhákat 1906-ban ismét elkészítik Miskolcon, hiszen a fejedelem újratemetésén

27 HOM HTD I. 76. 7. 3.

28 HOM HTD I. 76. 6. 30.

29 HOM HTD I. 76. 7. 4.

30 (1709) B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b. II. I. 717.

31 Bánkúti 2003/1. 346. sz.

32 Bánkúti 2003/2. 143.

33 Uo. 236., 12., 136. sz.

Borsod vármegye díszbandériuma a Bercsényi-huszárok egykori mundérját viseli, melyet a bandérium minden tagjának helyi szabók készítettek el egykori viseletek mintájára.³⁴

A tömeges megrendelést a céh vette fel és osztotta szét a munkát tagjai között. 1815-ben a céh készítette a városi hajdúk mundérját, ekkor Kraszinszky János a közösen vett kellékekből 55 rőf veres és kék zsinórt ellopott.³⁵ A napóleoni háborúk a szabó mesterségnek is konjunktúrát hoztak, 1800-ban Miskolcon rendelik meg az insurrekció hadseregének ruházatát.³⁶ A mesterek a neki jutott óriási mennyiségű munka elvégzésénél többször a céh statútumai ellen cselekedtek, így tett „az insurrectionális munkák” idején 1801-ben Lichtenstein József is, mivel törvénytelenül felfogadott egy legényt a házához azzal, ha neki dolgozik, megfizeti az útiköltségét. A mestert 4 Ft-ra, a legényt – „mert a háznál tilalmas mondásokra fakadott” – 2 Ft-ra büntették.³⁷

A miskolci szabók, bár székhelyükön saját árulószerű volt, legtöbb terméküket mégis a vásárokon adták el, ezért a statútumok a vásári kereskedelmet is szabályozták. A minőséget megtartandó, a céh megbízottai a vásárok előtt a „vásári művet dolgozó mestereket”, a három „sátoros ünnep” (karácsony, húsvét, pünkösöd) előtt pedig a megrendelésre dolgozó váltóműveseket járták körül.³⁸ A vásárban a céh tagjai csak egyszerre rakodhattak ki, „az előre való árulást” erkölcsstelennek ítélték, elkövetőjét „huncutnak” tartották.³⁹ A mesterek együtt utaztak a vásárookra, az úton a „céhmester képe” vagyis helyettese vezette őket, akinek kötelesek voltak engedelmessé válni.⁴⁰ Tilos volt a vevő elcsábítása is, a szabók jegyzőkönyve egy 1821-ben történt esetet említ, amikor Kardos Imre a színben odament Garan Mátyás vevőjéhez, aki már majdnem megvett egy lajbit és egy nadrágot, „karjára vévén egy lajbit és egy nadrágot és odament szemérmetlenül, mondván: nézze kend, ez a szép nemes szín, ezt vegye meg kend”, és a vevő úgy is tett. A társa vásárlóját elédesgető szabót 3 Ft-ra büntették.⁴¹ Hasonló esett meg a novemberi szikszai vásárban is 1807-ben két miskolci mester között.⁴² A miskolciak jártak a szikszai, a bodrogkeresztúri, az aszalói, a polgári és a kövesdi József-napi vásárra, ahol sátrakból árultak. A céh 1820-ban elrendelt statútuma szerint a sátrakat csak akkor lehet szétbontani, ha már minden szabó a szekérre rakta áruját, nehogy belepje a por a ruhákat.⁴³

A miskolci céh is ismerte a táblajáratás intézményét, a céhben dívó szokások között azonban a legtöbb szó a temetésen való testületi részvételről szól. Miskolcon is volt

34 Gyulai 1988.

35 HOM HTD I. 76. 7. 3.

36 1800. nov. 2. Somosi János ifjúnak mind a darabolás, mind pedig az elkészítése, mivelhogy teljességgel nem dicséretes, tartozik a céhnek 4 R. Ft contentumot tenni. Kontárkodásáért tartozik 1 R. Ft. HOM HTD I. 76. 7. 2.

37 HOM HTD I. 76. 7. 2.

38 HOM HTD I. 76. 7. 4.

39 1807. november 25. napján megesett keresztúri vásár alkalmatosságával, amidőn a szürszabó mestereberek a vásárba helyekre egyenlően kirakodtak volna, céhbéli társunk, Urbán Mihály mind maga, de kiváltképpen más embertársa akarajjok szerént... az előre való árulás dolgában kis céhmester Simon Jánost huncfut szókkal illette. HOM HTD I. 76. 7. 2.

40 HOM HTD I. 76. 7. 4.

41 HOM HTD I. 76. 7. 3.

42 1807. Szent Márton napjára megesett szikszai vásár alkalmatosságával, amidőn Kenyeres Ádámnál megjelent a portékát vevő ember, dolgát amíg végezte volna, a mellette áruló Moses János a vevő felet magához édesítetvén, maga munkáját a vevő félnek kezében adván, és ezen dologra Kenyeres Ádámon, mint méltó okon felindulván, némely illetlen szókkal illette légyen, ezen Moses János nagy tűzben jövéen, Kenyeres Ádámot huncfut szókkal illette. HOM HTD I. 76. 7. 2.

43 HOM HTD I. 76. 7. 3.

„céhes és pénzes”, vagyis céhtagot illető és idegen temetés, az utóbbiért pénzt kértek a szabómesterek. A temetésen nemcsak mint a menetet alkotó személyek vettek részt a céh tagjai, hanem ők vitték a helyszínre a kellékeket, a székeket, szőnyeget, „vivő fát”, ők ásták a sírt, sőt még székeket is gyártottak.⁴⁴ Ezzel a középkori temetési reprezentációból az újkorra sajátos mezővárosi szolgáltatást fejlesztettek ki a céhek, az összetartozáson és egymásrautaltságon alapuló kegyes cselekedetből pénzszerző „temetkezési vállalkozás” fejlődött. 1821-ben a céh kénytelen újabb rendelkezést alkotni, mivel a mesterek a temetéseken illetlenül viselik magukat, nem ülnek le az ülésekre, ácsorognak, az utcát teljes szélességében elfoglalják, ezért ezentúl kötelesek a halottas ház udvarába bemenni, a szertartás alatt ülni, az utcán pedig kettesével-hármasával menni a menetben.⁴⁵ 1820-ban pedig azt írják elő, hogy egy mester vagy felesége temetésén a többieknek legényükkel együtt kell megjelenni, kivéve, ha éppen gyászruhát készítenek.⁴⁶ A pénzes temetésekből befolyt összeget 1806-tól külön kasszában gyűjtötték, és szétosztották a tagok között, mivel a mesterek különben nem jártak el.⁴⁷ A 19. században a miskolci szűrszabó céhnek még halottas szekere is volt, amelyet bérbe adott.⁴⁸

A táblajáratás intézményének 18–19. századi behívótáblái is fennmaradtak.⁴⁹ A céh bírósága elé is táblába írt üzenettel hívták a tagokat, amint ezt a legkorábbi, 1733-ból való réz behívótábla felirata is tanúsítja, amely Csetneki Szabó István és Füleki Szabó István céhmestersége alatt készült (1. kép).⁵⁰ Kezdetben csak egy táblája volt a céhnek, de 1799-ben Stolman Pál szabómester csináltatott még egyet saját költségén, hogy a táblát többfelé el lehessen indítani.⁵¹ A céh létszáma ekkor már 100 fő körül mozgott, s jó időbe telhetett, amíg a táblák körbejártak. Az iratokat, pecséteteket a céhmester által őrzött céhládában tartja, a legutolsót 1812-ben készítették, s a céh megszűnése után a helyi múzeumba került (2. kép).⁵² Egy 1801-ben felvett inventárium megőrizte a miskolci céh örökségének listáját: „egy láda privilégiumával együtt, más láda holmi régi írásokkal, hat hosszú szék, egy nagy pecsétnyomó, más kisebb pecsétnyomó, három rézkondér, egy nagy drótos butykos, egy hosszú szabótábla lábastúl, két skatula, egy kalamáris porzóstúl, két réztábla és két bádóg tábla, egy harang-üvegphóár, egy vászony tarisznya”. A tábla minden bizonnyal a mesterremek elkészítéséhez szükségeltetett, hiszen a jelöltnek a céh bizottsága előtt kellett megrajzolnia és kiszabnia a remeket. A leltár is igazolja, hogy a szabás műveletét nem asztalon, hanem kecskelábú, szétszedhető táblán végezték, ezért is nevezték a legfontosabb fázist „táblamesterségnek”. A kincsek között a rézkondérok és

44 (1809) HOM HTD I. 76. 7. 3.

45 HOM HTD I. 76. 7. 3.

46 HOM HTD I. 76. 7. 3.

47 ... az pinzes temetésre oly kevesen szoktak volna megjelenni a becsületes mesteremberek, hogy alig tudna kivitetni és behúzatni a sírt... minden mesteremberek köteleztessenek megjelenni a pénzes temetésen, mint a mesterember temetésén, és az ilyen pénzes temetésből bejövő pénz nem a rendes kasszában, hanem különös kasszába fog léteződni, mely úgy az öreg, mint az ifjak közt egyenlően fel fog osztatni. 1806. HOM HTD I. 76. 7. 2.

48 HOM HTD I. 76. 6. 53.

49 Bodó 1968.

50 A tábla felirata: *Az / Miskolczi B(ecsületes) N(emes) Szab[ó] / Cz[hé] Táblája / építettet Csetneki Szab[ó] / György fő cz[hé] Meste[r]- / [sé]gében és Füleki Sz[a]- / [bó] István Kis Cz[hé] Mes- / terségében Az engedel- / mesek(ne)k örömökre, az / engedetlenség(ne)k bün- / tetésekre. An(no) Do(mini) / 1733 die 10-dik / Marty.* HOM TGY 53. 4600. 1.

51 1799. ápr. 22. Stolman Pál amidőn a táblának négyfelé való járását kívánta eligazítani, önként szíves ajándékábúl az második réz táblát maga költségén csináltatta és ajándékozta. *Vivat!* HOM HTD I. 76. 7. 2.

52 HOM TGY 53. 1478. 1.

1. kép. A szabócéh behívótáblája,

1733

HOM TGY 53. 4600. 1.

(Szujo Imre Péter felv.)

a drótos butykos a lakomákat szolgálta, a réztáblák az egybehívást, hirdetést. Az 1817-ben készült leltárba egy használhatatlan korbácsot – mint a céh büntetőjogának jelképét – is felvették. A céh közösségének szimbóluma a társpohár, melybe a 19. század elején 1 Ft 30 krajcárt fizetnek be évente a mesterek.⁵³ A céhek felbomlásuk végéig megőrizték klenódiumaikat, s ezek az ipartársulatoktól Miskolcon is a múzeumba kerültek.

A szabóműhelyeket cégek jelezték a városokban, hiszen a váltóművesek műhelyükben vették fel a rendelést. 1820-ban Miskolcon a szabócéh az atyamester és a fennszolgálók cégéreinek levételével bünteti vétkes előljáróit.⁵⁴

A céh feladata egy mezővárosban nem a várfalak és tornyok őrzése, hanem a tűz elleni védelem, hiszen a kézműipari tevékenység igen gyakran volt tűzvész okozója; ezért a céhekre fokozott teher hárult a városok tűzrendészetében. Miskolcon már a 18. század második felében kötelezték a céhek tagjait, hogy a tűzoltáshoz bőrvédreket készíttessenek. A vedrek készítését megválthatták, 1787-ben a szabócéh tagjai egy arany, vagy 2 R.Ft 30 krajcár pénzbeli megváltást fizettek a város magisztrátusának. A miskolci szabók azonban sérelmezik a

magas díjszabást, illetve azt, hogy a város nem kézműves polgárai nem járulnak hozzá a tűzvédelemhez.⁵⁵ A miskolci szabócéh a 19. században is részt vett a város tűzrendészetében, ezért 1822-ben az addigi víztároló bőrvédrek helyett vízipuskát, vagyis tűzoltó tömlőt készíttetnek maguknak.⁵⁶

A céh vallásos társulat jellege az újkorban is megmaradt, a reformáció térhódításával azonban némileg módosult, mivel Miskolc társadalma a 17. század végéig egyöntetűen református vallású volt, s csak a 17. század végétől tűnik fel ismét a katolikus egyház, a plébánia csak a 18. század elején alakul újjá, majd az 1720-as években a minorita rend kolostort és iskolát alapít a városban. A 18. században az úrnapi körmenetekben már nem együttesen vonul a miskolci szabócéh, sőt a református céhtagok többször konfliktusba kerülnek az állam és a katolikus egyház vezetésével, mert Úrnapiján nem akarnak részt venni a kötelező processzióban. A miskolci szabócéh egyházi reprezentációjának színhelye az Avasi református templom, hiszen a céhtagok jelentős része a református vallás híve, ennek jele, hogy 1724-ben a céh keleti szőnyeget adományoz az Úr asztalára (3. kép).⁵⁷

53 HOM HTD I. 76. 7. 3.

54 HOM HTD I. 76. 7. 3.

55 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/b XXVI. 549 (1787).

56 HOM HTD I. 76. 7. 3.

57 HOM TGY 53. 842. 2. A szőnyeg aljába felíratot hímeztek: AZ ÚR ASZTALÁRA KÉSZÍTETTÉK A B(ecsületes) N(emes) SZABÓ CZÉH AJÁNDÉKA***. A szőnyegről az 1930-as években Leszih Andor készített fényképet, amelynek üvegnegatívja fennmaradt a Herman Ottó Múzeumban: Negatívár 7656. sz.

2. kép. A miskolci szabók céhládája, 1812
HOM TGY 53. 1478. 1. (Szuó Imre Péter felv.)

A céh tagjai az istentiszteleteken is együtt ültek az Avasi templomban, mégpedig a középkori templom belső falához épített fakarzatban, amelyet 1778-ban a céh saját költségén újjátartott fel (4. kép).⁵⁸

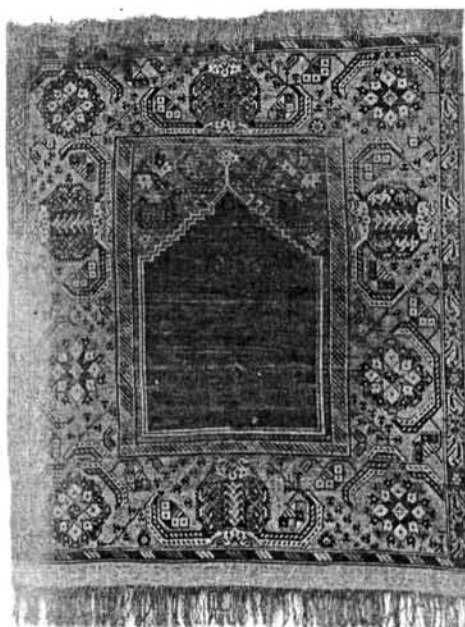
Legények és inasok

A céh a legényekben nemcsak utánpótlást, hanem elsősorban munkaerőt látott, ezt igazolja az a miskolci szabóknál is dívott előírás, hogy a legényt az atyamester közvetítette a mestereknek. 1804-ben megújították ezt a statútumot: „bévett szokása volt a nemes céhnek a céhbeli érdemes szabó mesterembereknek a bévett szokás szerént az atyamestertől annak idejében műhelybe való legény adattasson”.⁵⁹ Ebben az évben egyébként új behívótáblát is készített a Nemes Szabó Céh Miskolcon (5. kép).⁶⁰ 1821-ben Árvay Antal panaszolja a miskolci céhnél, hogy Garan Mátyás atyamester az évben egy legényt sem adott neki, mire a céh így védekezett: „hármát is adott, sőt hatot is adott volna, ha kellett volna, de mindkor csak ünnep előtt sarkallja az atyamester urat, akkor pedig leg-

⁵⁸ A karzatot a 20. században lebontották, felirata azonban bekerült a miskolci múzeumba, *E KART RENOVÁLTATTA / A B(ecsületes) N(emes) SZABÓ CZÉH / AZ 1778-ik / ESZTENDŐBEN*. HOM TGY 53. 1565. 4.

⁵⁹ HOM HTD I. 76. 7. 2.

⁶⁰ HOM TGY 53. 756. 1. (1804)

3. kép. Keleti szőnyeg az Avasi református templomból, 1724
 HOM TGY 53. 849. 2. (Leszih Andor felv.,
 digitális nagyítás üvegnegatívról)

kevesebb a legénység és senkinek sem szolgálhat olyan időbe”.⁶¹ Az atyamester nemcsak a céh, hanem az idegen legények iránt is felelősséggel tartozott a kézművesek európai hagyománya szerint. A miskolci atyamester esküszövegében is szerepel, hogy köteles a vándorló legényeket befogadni.⁶² A vándorlók vendégül látása mellett az atyamesternek sokkal fontosabb funkciója volt a legények felfogadása. A miskolci legényeknek is rendelkezniük kellett származási helyükről és a korábbi céhtől származó bizonyítvánnyal, testimoniummal. 1806 augusztusában Martsek József tállyai ifjút „Tállya városából való jó recommendatiója mellett”, vagyis a mezővárostól kért írásos ajánlása alapján, s „a nála lévő bizonyos kuncsaftjai által”, vagyis tanúleveleivel vették fel a miskolci társulatba.⁶³ Csató István szűrszabó mesterlegény 1791-ben Rozsnyóból érkezett a városba, a miskolci szűrszabók azonban megvádolták, hogy iratai hamisak, ezért elhalasztották beléptetését, ám később engedélyezték, hogy remeket készítsen, de

a szűrszabóknak megakadályozták felvételét, mondván: „Már látjuk, hogy a szabó céh cigánt, zsidót, minden huncfutot bevészen, csak pénzt adjon”.⁶⁴ A polgárosodás szellemének első jele, hogy 1809-ben egy tállyai (zsidó) ifjú, Baruher Sámuel akar belépni a miskolciakhoz, de elutasítják, mivel sem a céhtől, sem a várostól nem hozott testimoniumot. 1809-ben, a napóleoni háborúk által gerjesztett konjunktúra múltával a céh kénytelen visszautasítani a jelentkezőket, mert „némely mesterek teljességgel alig élhetnek”, így a sok céhbe jelentkező ifjút a „maga lakta földjébe, hazájába” küldik vissza.⁶⁵ Ez azért is különös, mert pár évvel korábban még az előírt vándorlás kitöltése alól is felmentették a legényt, annyira kellett a munkáskéz. 1804-ben Jakó Istvánt, bár nem töltötte ki vándorlása idejét, 10 Ft „contentum” vagyis elégtétel lefizetése mellett felvették a miskolci céhbe.⁶⁶ A legény ellen mestere a város joghatósága és erőszakszervezete segítségével járhatott el, így történt ez 1800-ban, amikor egy miskolci mester bezáratta legényét, aki csak

61 HOM HTD I. 76. 7. 3.

62 *Városunkban lévő és jövőendő akármely rendbéli s vándorló szabó mester legényeket házamhoz és ideig való szállásomon minden illendőséggel fogadom és azokat az időnek fojása(!) szerint minden rendbéli s céhbéli szabó mesterek között, valamint a jó rend és mód engedi, minden személyválasztás nélkül igazán elrendelni és dislocálni tartozó kötelességemnek esmérem.* (1768) HOM HTD I. 76. 7. 4.

63 HOM HTD I. 76. 7. 2.

64 HOM HTD I. 76. 7. 4.

65 HOM HTD I. 76. 7. 3.

66 HOM HTD I. 76. 7. 2.

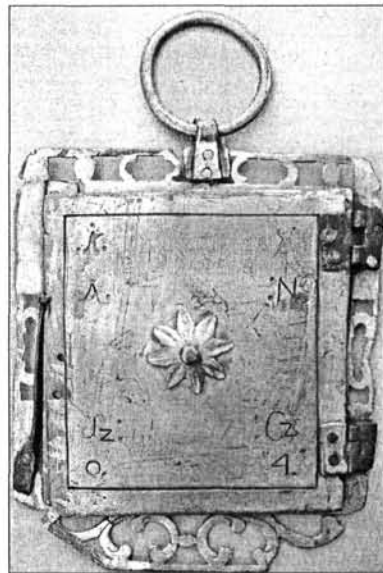

4. kép. Tábla az Avasi református templom egykori karzatáról
HOM TGY 53. 1565. 1. (Kulcsár Géza felv.)

azért szabadult ki, mert ura az eljárást elhallgatta a céh elől.⁶⁷ A legényekkel a mesterek többször durva bánásmódot alkalmaztak, 1815-ben Bátori István legénye, Krusalik Ádám anyja panaszolja a miskolci szabócéhnel, hogy mestere olyan keményen megverte a fiát, „az ölét is öszverugdosta, hogy kéntelenítettek orvosoltatni”.⁶⁸

Az ifjúságnak külön társasága volt a fő- vagy öregdékán és kisdékán vezetésével, a büntetés jogosítványával. Az öregdékánt a mesterek közül jelölték ki, de a kisdékánt a legények választották. 1804-ben Miskolcon a szeptemberi születésű „Polyonka János szabólegény mint vándorló ifjú Kenyeres Márton mesternél lakott 33 hétig, s mivel 1 rőf 1 fertály posztót és 2 rőf vásznat ellopott, valamint paráználkodás miatt az ifjúság – Bodolay Ábrahám öreg dékán, Szabó János kisdékán és Urbán Mihály, az ifjúság nótáriusa által vezetett – társaságát utasították 25 kemény korbácsütésre”.⁶⁹

Az inasok szegődtetésében és felszabadításában a miskolciak is a korabeli céhes szokásokat

5. kép. A miskolci szabók behívóáblája, 1804
HOM TGY 53. 756. 1.
(Szuó Imre Péter felv.)

67 1800. die 7 May. Gramotzki Ignác Mach József nevezetű legénye nem akarván dolgozni hétköznapon, megköszönvén munkáját Gramotzki Ignác, hajdú által arestomban tétette... mivel Gramotzki urannak híradása nem volt, elmarasztatott 2 R.Ft-ig, a legény, mivel 24 óráig szenvedett arestomat, abszolválattott s törvényt is visszaadattatott. HOM HTD I. 76. 7. 2.

68 HOM HTD I. 76. 7. 3.

69 HOM HTD I. 76. 7. 2.

kövezték, a szegődtetést próbahetek előzték meg, s a 19. század elején 4 R.Ft járt a céhnek a szegődtetés és felszabadítás fejében. A mester több inast tarthatott, 1821-ben azonban a dekonjunktúra arra vitte a társulatot, hogy megtiltsa második inas fogadását. Az inasévek (általában 3 év) a szakma tanulásának első fázisát jelentették, s a jegyzőkönyv tanúsága szerint volt rá példa, hogy az inas közben iskolába is járt.⁷⁰ Az inas ellen hasonlóan járt el a céh, mint a legényekkel. 1822-ban Peres János diósgyőri landmajszter inasa, Molnár István, amikor a kész munkát hazaszállította, 10 garassal többet kért, ezért 12 korbácsütésre ítélték. Az inasokkal való visszaélés legendás volt a magyarországi kézműiparban, sőt még a kapitalista kisiparban is. Nem volt ez másként Miskolcon sem, így Kisiri György, Tasnádi Lajos inasa arra kéri a szabócéhet 1812-ben, hogy adjanak neki másik majsztert, „mivel egynéhány ízben az erdőre küldötte”, de a társaság nem ad helyt a panasznak. Kovács János, az egyház kántora panasolja nem sokkal korábban, hogy mostohafiával mint inással Kósa István szabómester durván bánik „kegyetlenül kínozza, a feleségének is rongáltatni megengedi”, ezért a céh „más majszter műhelyébe rendeli” a fiút.

A legények Miskolcon is külön összejöveteleket tartottak farsang idején, természetesen a céh beleegyezésével. 1811. január 3-án a céhgyűlés alkalmával az „ifjúság a céhnek jelentette a mulatságra minden készüléket megtettek, előpénzeket is adtak”, a céh gyűlése pedig engedélyezte a bált.⁷¹ A mulatságot a céhbiztosnak, a commissariusnak is engedélyeznie kellett, s ennek birtokában tarthatták meg a táncos összejövetelt. A céh táncmestereket is kijelölt tagjai közül, akik a táncmulatságon az ifjakat irányították.⁷²

A régió szabólegényei gyakran tanultak a vidék céheinél, főként a fontosabb kézműipari központokban már a kora újkorban is. Pap János deák (akinek apja, Pap István feltehetően azonos Miskolc egykori főbírájával) fia, Ferenc 1600-ban az egri Szabó Benedekhez küldi fiát, hogy „az szabó művet tanulja”. A tanítás költségének meghatározott 8 Ft-ot azonban nem tudja kifizetni, ezért az apa a fiú örökségét, egy miskolci kertet ad az egri mesternek az inaskodás fejében.⁷³ A 19. században a kassai magyar szabóknál fennmaradt vándorkönyvek szerint a legények főként Kassáról és környékéről jöttek, s Pesttől egészen Aradig, Kolozsvárig vándoroltak.⁷⁴

Specializáció: szűrszabók és posztószabók (váltóművesek–vásári szabók)

A legkorábbi specializálódás a szabók között, kezdetben még egy társulaton belül a posztó bolyhát hatalmas ollójukkal eltávolító posztónyírók és a szabómesterek, posztó-metszők munkamegosztása volt, majd a szűrszabók és a finomabb posztót feldolgozó

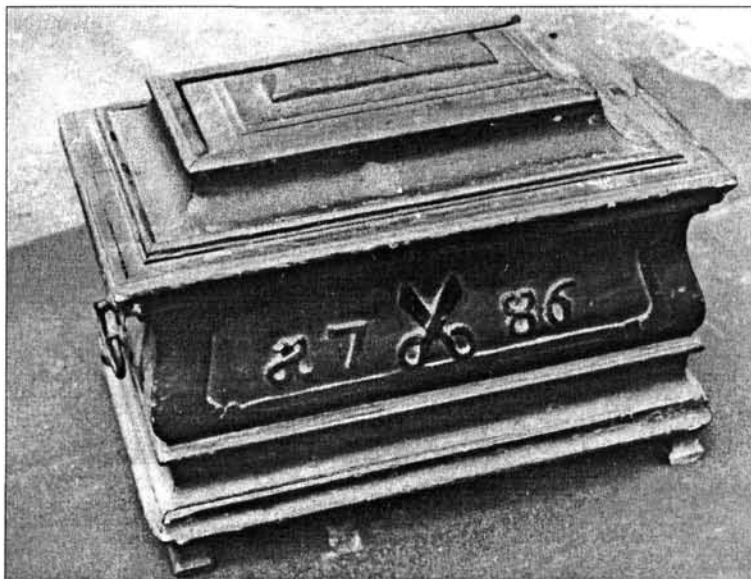
70 Miller Jakab atyafiat mint tulajdon gyermekét oskolába járatván, és már most mesterségre kívánván alkalmaztatni, aki is ezen végzés előtt nemcsak a próbaheteket, sőt majd fertály esztendőit eltöltött anélkül, hogy beszégedtetett volna. HOM HTD I. 76. 7. 3.

71 HOM HTD I. 76. 7. 3.

72 1805 die 17 January. ...bévett szokásnak az ifjúság tartotta, hogy gyűlés alkalmatosságával mind az atyamester, mind a bejáró urak kiveneztetésekre instántiajokkal járuljanak, hasonlóképpen a nyájas mulatságra engedelmet nyerjenek... a commissarius úrtól és céhtől magok mind jó viseletek és böcsületesen való magok viselések mellett megengedetett. De ezen multság alkalmatosságában kiváltképpen a két táncmester, úgymint Bodolay Ábrahám, nemkülönben Stoltmán Pál ugyan a táncmester, e mellett Krusalik Ádám, ugyan Glozik György... engedetlenek lévén, a táncmestereket a hivatalok megfosztása mellett 2-2 R. Ft-ig megbüntetni tetszett. HOM HTD I. 76. 7. 2.

73 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/a I. köt. 144., Tóth (szerk.) 1990. 461. sz.

74 Pollák 1986. 210.

6. kép. A miskolci szűrszabók ládája, 1786
HOM TGY 53. 1482. 1. (Leltári felv.)

mesterek különültek el, de korán elvált a vásári mivesek és a váltómivesek mestersége is, ez utóbbiakat a 18. századtól vékonyiszabóknak is hívták. A szűrszabók és a szabók vagy vékonyiszabók közötti munkamegosztás alapja a jobb minőségű külföldi és a helyi gyártású durvább posztó feldolgozásában megmutatkozó különbség, illetve a falusi-mezővárosi paraszti réteg és az elit, a tehetős mezővárosi jobbágypolgárok és a nemesség eltérő igénye, ízlése volt.

A miskolci szűrszabók 1760-ban kérték a céhlevelet, s az 1767. októberében kelt királyi privilégiumot⁷⁵ 1768-ban hirdették ki Borsod vármegyénél. 1796-ban kezdik új jegyzőkönyvüket vezetni (a régi feltehetően a nagy miskolci tűzvészben hamvadt el).⁷⁶ Céhládájuk is igen korai, a korabeli ízlésnek megfelelően kékre festett és az 1786-os évszámot vésték rá (6. kép).⁷⁷ 1809 januárjában a miskolci szűrszabó céh új kontraktust váltott ki, majd újabb királyi kiváltságot is kapott.⁷⁸

A szűrszabó társulat legfontosabb szabályozási területe az értékesítés volt, s még azt is engedélyezte tagjai érdekében, amit más céhek tiltottak: 1796. május 1-jei határozata szerint a miskolci országos vásár idején a céh tagjai lakásukon árulhattak. Ezt a szabályozást azonban a nagy verseny miatt 1811-ben visszavonták, s ettől kezdve megtiltották, hogy a mester a kupecet „házhoz vezesse”, vagyis az árulószínen kívül eladhassa termékeit. A régió szinte minden vásárán megjelentek a szűrszabók, de Miskolcon is állandó árulószínük volt, melynek használatáért 1798-tól árenda fejében a céh 18–20 tagja évente általában 1, 1807-től 2 R.Ft-ot fizetett. 1809-ben a mesterek 3 évre előre

75 MOL A 35 № 55

76 HOM HTD I. 76. 6. 30.

77 HOM TGY 53. 1482. 1.

78 HOM HTD I. 76. 6. 30.

90 R.Ft „színbért” fizettek be a diósgyőri uradalom kasszájába. A legények is árulhattak a színben, 1810-ben, amikor 5 ifjú működött Miskolcon, a céh határozata értelmében „minden céhbe állott becsületes ifjú” 3 R.Ft-ot köteles befizetni a kasszába, mielőtt a színben árulna. Az árulószínt 1815-től csak úgy használhatták, hogy a 22 mestert három csoportba vagy sorba osztották, s így soronként fizették a díjat. Minden sornak volt főnöke, 1823-ban Lukáts János, Simon János és Szombati Szabó Mihály „sorja” után fizették az árulószín árendáját, a „sorra járó pénzt”. Az árulószínt 1830-ban már nemcsak a céh tagjai használták, ekkor ugyanis egy „pesti zsidó” fizet a szín árendájában 15 R.Ft-ot. A kereskedelmi kultúra fejlődését jelzi, hogy az 1800-as évek elején mind Szikszón, mind Sátoraljaújhelyen nem sátorban, hanem árulószínben tették ki áruikat a miskolci szűrszabók. De jártak a népes egri vásárra is, 1830-ban Csatlós György miskolci céhtagot 3 Ft-ra büntette a társulat, mert a megengedettnél kétfővel több csipkés (cifra) szűrt vitt. 1815-ben a miskolci céh Debrecenbe adott be kérelmet, minden bizonnyal a vásáron való árulás engedélyezéséért. Nem volt egyszerű a vásározás, sokszor meg kellett küzdeni a jó helyért. 1814-ben a miskolci céh 1 R.Ft 12 krajcárt fizetett a szikszói vásári felügyelőknek, korabeli nevükön „cédulás uraknak”, mert a pecsenyesütőket elhajtották a szűrszabók által bérelt árulóhelyről. 1816-ban új árulószínt szerez a céh Miskolcon, 620 Ft-ért a Veres Híd utcában 6 évre bérbe veszi Svehla György házát és telkét, s később itt építik fel az új csarnokot. Az árulószínt teljesen fából építették, 1821-ben a javításához 3 szál ülésnek való széles deszkát, 11 szál hídlásnak való deszkát, egy háromöles gerendát, egy szarufát, 3 új oszlopot, 4 szál fenyőrudat, 6 ócska oszlopot vettek. Az alapot azonban kőből építették, 1826-ban szikszai követ vásárolt a céh, hogy az árulószín alapjába beássák.⁷⁹

A színben való árulás egyre értékesebb, 1820-ban Jankovics József céhtárs 50 Ft-ot fizet a közkasszába „a színbe való békövetkezésért”. 1826-tól a termékek száma után fizettek az árulásért, minden munka, vagyis szűr után 3 krajcárt kellett a céh kasszájába fizetni, ha azt az árulószínbe vitték.⁸⁰ A „vidéki munka”, vagyis nem saját termék után azonban ugyanekkor igen magas díjat, 1 Ft-ot fizetett a miskolci mester. Korábban még különleges díj mellett sem engedték, hanem büntették azt, aki „vidéki munkát árult”, 1811-ben Lukáts István céhmestersége idején Szabó Mihály „vidéki munkáért, ámbar debreceni munka volt is” (vagyis a legjobb minőségű szűr), 4 R.Ft büntetést fizetett a céh kasszájába, pár évvel később, 1818-ban azonban éppen Lukáts Istvánt büntette meg a céh 2 R.Ft-ra, mert „más szűrit árulta”. 1812-ben Debretzenyi László céhtagnak „felföldi munkája volt”, vagyis gömői szűrőket vitt a vásárra, ezért a céh felelősségre vonta. A céh úgy ügyelt az idegen termék kiküszöbölésére, hogy a miskolci szűrőket megpecsételte, minden mesternek külön bélyegzője volt, így azt is kiszűrheték, ha valaki céhbeli társának termékét árulta. 1818-ban Sonkoly István, nem elég, hogy pipázott, még „csipkés munkát” is árult a színben, ezért amíg a büntetést meg nem fizeti, eltiltják az árulástól.⁸¹

A versenyt akadályozta az alapanyag, a Felföldön gyártott szűrposztó együttes beszerzése is. 1809-ben a szűrszabó céh együttesen 340 Rh. Ft-ot fizetett, amikor 11 vég „szűrőket” (= szűrposztót) vett végenként 31 Rh. Ft-ért, egy véget pedig 30 Ft-ért. 1811-ben a szűrszabó céh kénytelen volt határozatokat hozni, mert tagjai nem együttesen,

79 HOM HTD I. 76. 6. 30.

80 HOM HTD I. 76. 6. 30.

81 *Meghatározatott, hogy a valamelyikünknel olyan munka találtatik, amelyen vagy bélyeg nincsen, vagy ha van is, de nem a maga valóságos bélyegje, ha szinte mesterember társától megvásárolta is, határozott büntetése lészen 4 R.Ft.* (1811. máj. 23.) HOM HTD I. 76. 6. 30.

7. (a–b) kép. Miskolci cifraszúr a 20. század elejéről
HOM NGY 79. 93. 1. (Kulesár Géza felv.)

hanem egymást megelőzve kezdték a szűrposztót vásárolni. Ezért a céh megtiltja, hogy bármely céhtag egyedül Rozsnyóra menjen vagy a vásárokon szűrposztót vásároljon. Ha posztóra van szüksége, köteles ezt előzőleg a céhnek bejelenteni, a pénzt a közönsbe beadni, s a céh által kijelölt „deputatus” vezénylete alatti posztóvásárló küldöttséghez

csatlakozni. A deputátus „az út minden stationon” (= az út pihenésre kijelölt állomásain) a közös kasszából egy icce bort kap. Ugyanakkor a Miskolcra szekéren hozott posztóból sem vehetnek a tagok, hanem mindenki köteles bejelenteni a céhnek, hogy közösen megvehessék. A szűrszabók azonban többször megsértették az előírást, ezt igazolja, hogy 1814-ben ismét határozatot kellett hozni arról, hogy „senki semmi szín alatt Rosnyóra menni hír nélkül ne merészljen, míg háromszor tőlünk kideputált urak Rosnyót meg nem járják, akik a közönség részire fognak vásárolni”. A posztót még az 1830-as években is szinte kizárólag Gömörből szerzik be a szűrszabók. A jegyzőkönyvben fennmaradt egy – feltehetően Borsod vármegyének szóló – levéltöredék, amelyben azt írják a miskolci céh tagjai: „Mi Borsod vármegyebéli posztóval nem élünk, nem létele miatt; kintelenítettvén tehát Gömör vármegyébe költséges fáradozásokat tenni; nevezetesen Rosnyó városába. Hallván pedig a fenn írt városbéli posztónak [drágaságát], szabott árán éppen nem vehessük.” A reformkorban igen drága lett a posztó, a miskolci szűrszabók panaszkodnak egy levelükben, hogy kénytelenek drágán, „interesés”, vagyis kamatra kölcsönzött pénzen posztót venni Gömörben, ezért csak nehezen tudják adóikat kifizetni.⁸²

A kézművesek, más mód nem lévén, a polgárosodás kezdeti időszakában termékeiknek a divathoz való alkalmazásával igyekeztek a versenyben egymást megelőzni. A 19. században a cifraszűr divatjának gyors terjedésével „csipkés” szűrök gyártásával próbáltak előnyt szerezni a piacon, a céh azonban ezt középkori módszerekkel akadályozta meg, s nem engedte, hogy 2 cifraszűrnél többet vigyenek a vásárba (7. kép).⁸³ 1811-ben határozat született: „minden heti vásárokból kinek-kinek két csipkés szűrnél többet semmiféle szín alatt nem szabad kivinnie az árulósínbe”, s ha a két szűr elkel, a mester addig nem vezetheti házához a vevőt, amíg a során a másik mester még árul cifraszűrt. 1812-ben Sonkoly Istvánt büntetik meg, mert nem elég, hogy pipázott, még „csipkés munkát” is árult a színben, ezért amíg a büntetést meg nem fizeti, eltiltják az árulástól. A céh ügyelt arra is, hogy a mesterek a közönséges szűrt ne cifrázzák, hiszen így drágábban adhatnák el. A miskolci cifraszűr a környék többi céhének is konkurenciát jelentett, s a csipkés szűrök „eláradása”, vagyis divatjának rohamos terjedése miatt az egri szűrszabók 1816-ban a miskolciakhoz fordultak, mire a miskolci céh megerősítette, hogy egy mester csak 2 csipkés szűrt árulhat az országos vásárokból, s a már elkészült munkák „elpeccételésére”, vagyis összeírására és megjelölésére a céh megbízottat küld ki. A kurrens áruk versenyét a céh úgy igyekezett gátolni, hogy 1816. január 21-én határozatban mondja ki, hogy sem színes, sem fehér szűrt, vagyis sem csipkés szűrt, sem gubát reggel 9 óra előtt nem árulhatnak.⁸⁴ Ugyancsak tiltották minden olyan szűrposztóból készült ruhadarab árulását, amely eltért a hagyományos szűrtől.⁸⁵ A cifraszűr terjedését azonban nem tudták megállítani, s a miskolci szűrszabó céh az 1869-ben készült új behívótáblájára már a cifraszűr ábráját tették fel a mesterek (8. kép).⁸⁶

1813-ban 23 szűrszabó céhtag volt Miskolcon, de a céh kasszáját ennyien sem voltak képesek megtölteni, ezért 1814-ben a miskolci szűrszabó céh különös módját vá-

82 HOM HTD I. 76. 6. 30.

83 Miskolci szűr a 19. század elejéről. HOM NGY 79. 93. 1.

84 HOM HTD I. 76. 6. 30.

85 *Elvégeztetett, hogy a miskolci árulósínbe sem hosszú szűrt, sem szűrdozmányt, ha szinte ide való módon légyen is elkészítve, nem szabad létszen árulni. Annyival inkább ujjas lajbit és holmi vidéki mesterektől megvett tarka színóros nadrágot s több ilyeneket teljességgel meg nem engedődik.* (1816) HOM HTD I. 76. 6. 30.

86 HOM TGY 53. 759. 1. Közli: Bodó 1968. 18. kép.

lasztotta, hogy sovány kasszáját, amelyben csak 20 valutaforint volt, megtöltse. Elrendelte, hogy a pénzt osszák ki a tagok között, akik a rájuk eső összeget kipótólván, kötelesek egy vég posztót vásárolni, „azt felvarrni és el is adni”, s az érte kapott pénzt a kasszába visszaadni. Ezt a gyakorlatot megtartotta a céh, hiszen 1830-ban 2 „víg” szűrposztó „felvarrásáért” 55 Ft-ot fizettek be a céhtagok a kasszába. A rossz anyagi helyzetben lévő céh a legények díjának felemelését is elrendelte 1818-ban: az addig is fizetett 1 Ft-on felül még 5 Ft befizetésére kötelezték őket. A mester helyének öröklődése még az 1820-as években is élő hagyomány volt a miskolci céhben. A mesterek helyét az özvegyek fiuknak biztosították azzal, hogy férjük halála után is fizettek a céh kasszájába. 1826-ban özvegy Krús Istvánné, a céh egykori mesterének özvegye visszakér a céhtől 102 Ft-ot, melyet azért fizetett be, hogy „boldogult férje halála után a fia fogja használni, de a felséges Isten meglátogatván a fiját olyatén nyavalyával, hogy sohasem fogja használni”. A dohányzást erősen tiltotta a céh, 1810-ben azonban, minden bizonnyal a nagy ellenállás miatt, azt határozta, hogy az év „téli, ködös részében” pipázhatnak a mesterek a heti és országos vásárokon.⁸⁷

A céh a 18. században is jórészt magyarokból áll, de a Felföld szlovák népességéből is rekrutálódott, 1789 és 1800 között több szlovák és német nevű céhtagja van a miskolci szűrszabó céhnek: Dedit József, Bohus Pál, Teslák János, Kruz (Krús) István, Detrik Krisztián, Abrahamic Márton, Stolman Pál, Lipták György, Hraboszki Sámuel, ugyanakkor az alábbi helységnévből származó családneveket viselik: Panyiti, Okanyi, Albinyi, Csapkai, Mislei, Rimaszéri, Erdélyi, Szaloczi, Beregszászi, ami szintén főként gömöri kapcsolatokra vall. A 19. században azonban „magyarosodik” a miskolci céh, 1810-ben a 22 mester nagyobb része magyar, csak hárman viselnek idegen nevet: Krús István, Ceper József, Malatinszky Sámuel. Érdekes, hogy ekkor csak 3 mestert hívnak Szabónak, három tag neve utal származására: Debretzenyi László, Bereznyay Sámuel, Szalotzi Sámuel, ketten fontos szürműves központból (Debrecen, Breznó) jöttek. Az 1820-as években feltűnik a céhben Szombati Szabó Mihály, aki minden bizonnyal rimaszombati származású. A miskolci szűrszabók 1832-ben kapnak új artikulusokat,⁸⁸ s az ipartársulat is ezen a néven jön létre az 1880-as években, vagyis a munkamegosztásban betöltött szerepüket a kapitalista kisipar keretei között is megőrzik.

Bár a szűrszabók már a 18. században kiváltak a miskolci szabócéhből, ez nem jelentette azt, hogy ne maradtak volna szűrszabók a régi céhben is. A további specializáció csak akkor merült fel, amikor az 1820-as években a céh új privilégiumot akart kiváltani,

8. kép. A szűrszabó céh behívótáblája, 1869
HOM TGY 53. 759. 1.
(Szujo Imre Péter felv.)

87 HOM HTD I. 76. 6. 30.

88 HOM HTD I. 76. 6. 52.

s ebbe már nem akarta a szűrszabókat is bevétni. Erről így emlékezik a céh könyve: „Végre 1824-dik esztendő Januarius holnap 8-dik napján tartatott közgyűlésönkben a szűrszabó társainktól lejendő elválás meghatározatott.” A további „profiltszításra” még egy évtizedet sem kellett várni, igaz, a német szabók kiválását már a céh törzstagsága, a német viseletet varró szabók „árulása” okozta: „1832-dik esztendő március 15-dik napján némely magokat német szabóknak nevezett céhbeli társaink egymással öszveszövetkezvén, ellenünk pártot ütöttek... tőlünk erőszakosan elszakadtanak.”⁸⁹

A kézműipari munkamegosztás területén azonban nemcsak a specializáció jelenlétével találkozunk, hanem a szakmák átfedésével is, így például szűrposztót a csapók és szűrszabók is árultak, s gyakran fenyegették a szabómesterek a szűcsök kiváltságait is, hiába határozta meg a limitációk és a szűcs-céhlevelek, hogy prémekekkel csak a szűcsök dolgozhatnak. Mivel a szabók és szűcsök mestersége kiegészítette egymást, a szűcsmestereknek komoly konkurenciát jelentett a szabók – igaz, törvénytelen – tevékenysége azzal, hogy a kész viseleti darabokra maguk varrták fel a szőrméket, de a szűcsök sem művelhették posztóból az olyan céhek szabályozása szerint, ahol a mesterségek munkamegosztása szerint külön társulatuk volt a szabóknak és a szűcsöknek. 1712-ben a miskolci szűcsök a városhoz fordultak a szabókkal szembeni panaszukkal, s a tanúk – egykori miskolci vásárbírák – elmondása szerint a szabómesterek régóta úzik a tiltott mesterséget. Már a török időben is gyakran tették, hogy „mentéket török vagy egyéb bélléssel bélltetnek, süvegekre nyesteket varottanak volna”, sőt ezen munkájukat, így a „nyestes kalpagokat” a piacon is árulták. Előfordult, hogy egy gazda a szűcsmesterek által kikészített báránnyt Szepesi Szabó János szabómesterrel varratta a mentéjébe. 1712-ben az 58 éves egykori miskolci vásárbíró, nemes Donga Mihály úgy emlékezik, hogy a miskolci „szabómester-emberek elég török béllést hordattanak ki Egerből és nyesteket, melyeket mind a magok által csinált menték bélletésére fordítottanak”.⁹⁰ A miskolci szűcsök és szabók pere 1719-ben a város tanácsa elé került, ekkor a Szent Lukács-napi miskolci sokadalom idején a magisztrátus két éppen Miskolcon áruló szakember, a rimaszombati Szabó-Szívós András és a debreceni Szabó-Balog János segítségével döntött a miskolci mesterségek vetélkedésében, melyeket a szabócéh részéről Kisvárdai-Szabó János, a szűcsök részéről pedig Szűcs-Pap János képviselt. A döntés a szűcsök kiváltságaként hagyta meg a szőrmébélés bevarrását, a mentevarrás pedig a szabók kizárólagos privilégiuma maradt. A határozat azonban megengedte, hogy ha a szűcsök megfogyatkoznának, a szabók maguk is béllhetik mentéiket, de nem saját, hanem csak a vásárokon árult kész „törökországi táblás” szőrmével.⁹¹

89 HOM HTD I. 76. 7. 4.

90 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/b XV. 37. doboz.

91 ...megengedtetik, hogy egyik céh a másiknak gyakorlott mesterségében magát ne avassa, azaz a szűcs mester ember a szabó mesterrel varrattasson mentét, az szabó mester ember pedig az szűcs mesterrel bélltesse az mentét..., hogyha a szűcs mesteremberek bélés dolgában megfogyatkoznának, szabad legyen a szabó mester embereknek törökországi táblás bélléseket venni és azokkal a mentéket bélltetni, mindenféle nyesteknek a süvegekre való felvarrása fogja illetni a szűcs mester embereket. (1741) B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1501/b. XXVI. 12.

A miskolci német szabók már 1836. évi privilégiumuk előtt is külön szakmának tartották mesterségüket. 1820-ban, amikor Králik János nem jelent meg a miskolci céh negyed-évi, ún. kántori gyűlésén, elküldvén érte, így magyarázta távollétét: „én nem megyek a magyar céhben, mert én német szabó vagyok, a nevemet töröljék ki, soha többet be nem megyek”. Miskolcon már a 19. század elején is adtak ki magyar és német nyelvű tanulólevelet, 1809-ben a számadás szerint 246 magyar és 210 német kuncsaftot állított ki a céh.⁹² 1838-ban a szétválás után 56-an maradtak a magyar szabóknál Miskolcon.⁹³ A miskolci német szabók árszabása több német viseleti darabot tartalmaz: robstrom ruha, Strickrock, karmirozott kantus ruha, Reckel ruha, hausz Strick rock, kaput, szárnyas köpönyeg, kaszahény, slofrok (házikabát), „gyermeknek való tőcöt rojal ruha, flanel férfi lajbi, német váll, plundra nadrág”.⁹⁴

A miskolci szabócéh a 19. század elején mind a magyar és német szabók, mind a szűrművesek termékeit készítette. 1816-ban a miskolci céhben már megkülönböztetnek „magyar vékony szabó ifjakat”, akiknek az alábbi remek volt előírva: magyar férfimente, ujjas magyar dolmány, topánkás nadrág, illetve „asszony magyar mente”, galléros magyar köpönyeg „kikrétázása”. Ugyanekkor a céh német szabói „férfi német műveket” remekeltek: „egyelejű kaput vagy géroch, duplaelejű frakk, térdig érő német nadrág hat zsebre, német derékra való lajbi hosszú nadrággal, ujjas köpönyeg kikrétázása”. Az „asszonyműves ifjak” remekei a divatos női viseletet képviselik: „iberrokh, viganó, tusli tizenhét darabból, német váll nyolc darabból, kívül-belől egyformán varrva, asszon ujjas köpönyeg kikrétázása”. Az elkészült munkát fel is kellett próbálni.⁹⁵

Az asszonyművesek megjelenése a specializáció modern formáját, a férfi és női szabászat elválását jelzik a céhes világban. 1820 előtt az asszonylajbikat a miskolci piacon, a férfiműveket pedig az árulószinben árulták, a céh azonban státútumot hozott, hogy ezentúl az országos és hetivásáron a kétféle művet „mint tulajdon szabó műveket” csak egyszerre, egy helyen lehet árulni.⁹⁶ A szabályozás oka feltehetően a verseny gyengítése volt, talán kelendőbb volt az egyfajta áru a vásárolók körében. Az asszonyszabók, azaz a női szabók feltűnése régióinkban a 19. század elején figyelhető meg, s terjedésük a polgári divattal van összefüggésben, amint az „asszony szabók” 1812-ből származó kassai árszabása igazolja az alábbi német divatú női viseletekkel: viganó ruha atlaszból, viganó patyolatból, „vatírozott” hosszú felső ruha, Iberrock (helyesen: Überrock), a termékek között azonban van hagyományos öltözet is: ujjas lajbi, asszonyi bélelt bunda, váll.⁹⁷ Miskolcon a szabócéh már 1833-ban „A MISKOLCZI FERFI ES ASZ(szony SZAB(ó))” címmel vésetett pecsétet.⁹⁸

92 HOM HTD I. 76. 7. 3.

93 HOM HTD I. 76. 7. 4.

94 B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b XVI. I. 155. Közli: Flórián 1998. 214.

95 HOM HTD I. 76. 7. 4.

96 HOM HTD I. 76. 7. 3.

97 Flórián 1998. 231.

98 Bodó 1970. 208.

A 19. században a céhek életében a zsidó kézművesek már nemcsak a termelésben, hanem a közéletben is konkurenciát jelentenek, ismert a zsidók nagy múltú szabómestersége, bár Magyarországon a 19. századig megrendelőik főként csak saját köreiből kerültek ki, s jó részük foltozással, ruhajavítással foglalkozott, illetve az észak-kelet-magyarországi zsidók sajátos, lengyelországi hagyományokra is visszamenő viseletét készítette. A zsidó társadalomban élő nagyszámú szegény szabó működése és a zsidó munkamegosztásban betöltött szerepe jórészt még feltáratlan, de a 18. század végi Borsod megyei zsidókra vonatkozó összeírások mutatják, hogy a sajátos foglalkozások között előkelő helyen szerepel a ruhakészítéssel, javítással, varrással való állandó vagy részleges foglalkozás. 1774-ben Borsod megye 246 zsidó családfője közül 8 személy üzte foglalkozásszerűen a szabóságot.⁹⁹ Miskolcon 4 zsidó szabót írnak össze, Jeremias Baruch évi 150 Ft jövedelmet szerez mesterségével, Berl Hirschl és Jacob Löbl Isaac azonban feltehetően foldozó szabó, hiszen csak évi 25 Ft jövedelmet vallanak be, Löbl Mojsesről ezt írják: „szabó, vagy inkább ruha-felhajtó” és ebből évente csak 12 Ft-ot keres.¹⁰⁰ A bükkaljai Felsőábrahám helységben, ahol viszonylag népes közösség él, Samuel Marcus foglalkozik szabómesterséggel évi 50 Ft jövedelemmel, Aszalón Mojses Isaac zsidó szabó szintén 50 Ft-ot keres, a sajszentpéteri Israel Isaac szabónak is ugyanannyi a jövedelme, Kazincon Salamond Davidot írják össze szintén 50 Ft-tal. Miskolcon az 1828. évi országos összeírásba felvesznek zsidó szabókat a 25 miskolci szabó között: Stern Jakobot, Bródi Farkast, Neiman Jakobot és Falk Sámuel,¹⁰¹ ami a zsidó társadalmi recepciójára mutat. Miskolcon több foglalkozás művelőiből, köztük a szabókból zsidó sorcéh alakul 1834-ben, a sátoraljújrhelyi zsidó szabók pedig saját céh megalakítására adnak be kérelmet 1823-ban, majd 1839-ben,¹⁰² a céhalakulásig azonban még a reformkor szabadabb szellemű iparszabályozása és igazgatása során sem jutottak el. A tehetősebb zsidó megrendelők azonban céhes mesterekkel dolgoztattak, s nem zsidó szabókkal. 1816-ban a (hejő)csabai Ungelajter Péter Pázmándi József miskolci mesternél készítettett egy kakadont 4 éves fiának, a ruhához 5 rőf angol posztót, a béléshez pedig hetedfél báránybort adott. 1811-ben egy zsidó megrendelő a miskolci Droznyik Mihály szabómesternél varratott egy pár viganót az általa hozott kilencedfél rőf moldon nevű textíliából.¹⁰³

A zsidó szabókat és varrónőket azonban csak a kapitalista kisipar integrálja. A specializáció határai ekkor már nem a német, magyar, zsidó szabók, hanem a házivarrónők, bedolgozók, kis szabóműhelyek szabói, illetve az áruházaknak dolgozó cégek, divatházak között húzódnak meg, a kisipar szintjén pedig a női és férfiszabók, illetve a divatipar terjedésével a francia és angol szabászat között húzódik a határ. A dualizmusban az iparos társadalomban gyorsan növekszik a zsidóság szerepe, kiváltképp a polgári és városi jellegű mesterségek terén, a férfi- és női szabók óriási hányada kerül ki a zsidók közül. A szabóipar jellegzetesen otthon végezhető mesterség, kis rezsivel, kis tőkével lehet folytatni, ráadásul a szabók jelentős hányada javítással foglalkozik. A legtöbb zsidó kisiparost

99 B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b 96. kötet (1774)

100 Löbl Mojses. *Sartor vel potius plicator, acquirit laboribus circiter Fl. 12.* B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b 96. kötet (1774)

101 MOL N 26 Borsod megye, Miskolc

102 Eperjessy 1967. 130. p. 80. jegyzet.

103 HOM HTD I. 76. 7. 3.

Miskolcon is a szabómesterség tartja el, 1885-ben 47 főt foglalkoztat ez az ipar, 1896-ban pedig a zsidó kisiparosok 20–23%-a a szabóipart űzi. Sátoraljaújhely zsidó társadalmában is ezt a foglalkozást űzi a legtöbb iparos, 1869-ben 10–12 fő.¹⁰⁴

Műhelyek és termékek

1792-ből fennmaradt egy különleges miskolci árszabás, melyben a vásári szabók elmondása alapján közlik a termékek költségszámítását, s e szerint egy ruha elkészítése után legfeljebb 27 krajcár hasznuk van, de a legtöbb darabnál csak pár krajcár.¹⁰⁵ A számítás alapja a szövet, majd a kellékek: cérna, selyemzsinór, gomb, zsebeknek való vászon, egyéb „materiálék” ára, végül a „legény tartása és fizetése”, vagyis a „művekhez megkívántató materiálékhoz tartozandó mindennemű szerekek, azok körül munkálódó cselédeknek tartásával összekapcsolt bérek” adják meg az összes költséget, amely alig magasabb, mint az eladási ár. A limitáció szerint egy-egy legény igen hosszú ideig dolgozik a ruhákon, az I vég posztóból kiszabott 17 ujjas lajbi megvarrásához pl. 3 hétre van szüksége a mesternek és a szabólegénynek, egy másfél rőf posztóból kiszabott sújtásos ujjas lajbit viszont 1 nap alatt készít el egy legény.

A szűrők szabása még kevésbé változott az évszázadok alatt, talán csak a cifraszűr 19. századi megjelenése változtatott a régi formákon. Bár a külföldi posztóból varrt polgári divatot, s részben a nemesít is Kassa diktálta Felső-Magyarországon, a szűrők divatja egyértelműen a gömöri szűrőszabók munkáin keresztül terjedt, bár a Felföldön is árulták a legismertebb paraszti viseletet, a debreceni szűrt. II. Rákóczi Ferenc által Borsod vármegyének adott limitáció is felsorolja „a debreceni nagy öreg szűr”, mint a legdrágább darab mellett a felföldi, köztük a gömöri – körmöci, privigyei, rozsnai, rimaszombati – szűrőket, melyekből inasnak valót is árultak.¹⁰⁶ A gömöri szűr híre és a magyarországi kézművességben, viseletben elfoglalt meghatározó helye feltétlenül a gömöri szűrposztókészítésnek köszönhető, hiszen az alapja a felföldi juhok szőréből készült jó minőségű, helyi szűrűcsapók által előállított szűrposztó volt, s így ugyanazon régióban készült az alapanyag és a késztermék is. A szabók már a kallómalmokban ellenőrizhették a daróc minőségét, sőt többször végben is árulták.

A 17. század elején Borsod vármegye a miskolci kézművesek túlzott követelése miatt egy 1623-ban kelt rendeletében szabályozta a kézműipari árakat, s ebben felsorolta a leggyakoribb szabótermékeket és varrásuk díjazását is: hosszú skarlát vagy gránát dolmány, bagaziával bélelve (1,25 Ft), nadrág (45 dénár) és „felsőruha, amely körül zsinóros” (1 Ft), karasia dolmány bagaziával (75 dénár) vagy posztóval bélelve (50 dénár), keszner dolmány (40 dénár) és nadrág (26 dénár). Külön szerepel a szűrőszabók árszabása háromféle termékkel, ha „egy juhásznak való szűrt csinálnak” (1,60 Ft), „fertály híján kétsinges” (1,40) és másfél singes szűr (1,33 Ft).¹⁰⁷ A limitációból kitetszik, hogy a legtöbb munkát egy juhásznak varrt szűrben feltételeztek a vármegye tisztviselői, hiába varrták ezt olcsó abaposztóból, mégis többet kérhettek érte, mint a drága itáliai bársonyszövet megvarrásáért. 1672-ben a Borsod vármegyei árszabás szerint még mindig leginkább dol-

104 Csíki 1999. 191–192., 210–211., 216.

105 B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/c 258/1793. Közli: Flórián 1998. 144–150.

106 (1706) B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/a 15. köt. 52.

107 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b XVI. I. 1.

mányt és mentét készítettek a vármegye szabói, s az olcsó posztók közül a kisnicer mellett megjelent a septuk is.¹⁰⁸

A rengetegféle külföldi posztót a kereskedők széles rétege árulta. 1696-ban Borsod vármegye görög portékaként limitálja a posztókat, ekkor azonban a „veres és fejr aba” mint az erdélyi szászoktól származó alapanyag mellett csak a török selyem jelenik meg,¹⁰⁹ 1744-ben azonban már részletesen ismerteti a görög kereskedők által (ekkor már boltokban is) árult szöveteket, melyeket singre mértek:

Borsod megye limitációja, 1744¹¹⁰

Kalmárok áruja (sing)

Velencei gránát (12 Ft)

Török gránát (7 Ft)

Skarlátáru java (10 Ft), alábbvaló (9 Ft)

Angliai posztó, melyet selyemposztónak hínak (7 Ft), alábbvaló (6 Ft)

Lengyel angliai (5 Ft)

Fajlondis (5 Ft), lengyel fajlondis (3,50 Ft), közlondis (1,60 Ft)

Pokova (4 Ft)

Padvai (4 Ft)

Hosszútartó széles remek (1,80 Ft), keskeny remek (1 Ft)

Morvai kisnycer (72 dénár), solnai kisnycer (50 d)

Borsós pallya posztó (1 Ft)

Széles rojtos posztó (1,20 Ft)

Posztó rása, testszín és karmazsin (2,50 Ft), közönséges (1,60 Ft)

Lengyelországi rása (1,40)

Perpeta, testszín és karmazsinszín (2,50 Ft), közönséges (1,60 Ft)

Hernác, testszín (1,20 Ft), közönséges (75 d), fonalas hernác (60 d)

Arimet, testszín 1 vég (20 Ft), közönséges (6 Ft)

Borseta 1 vég (12 Ft)

Habos szőr tabit 1 vég (40 Ft)

Mazolan (45 d)

Tarka aljú öreg szoknya (6 Ft), alábbvaló (5 Ft)

Karazia (2,40 Ft)

Selyem matériák (sing)

Dupla bárson (12 Ft), közbárson (8 Ft), kenderbárson (1,20 Ft)

Tabit (10 Ft), féltabit (4,50 Ft)

Velencei kamuka (7 Ft), közkamuka (4 Ft)

Tafota (4 Ft), török tafota (60 d)

Virágos atlac (4 Ft)

Kapic (1,50 Ft)

Dupla tatár muhar 1 vég (30 Ft), közönséges muhar (20 Ft)

Fekete széles fátyol (1,80 Ft), alábbvaló (1,50 Ft), keskeny (1,06 Ft)

108 B.-A.-Z. m. Lt. IV. A. 501/b XVI. I. 7.

109 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b XVI. I. 15.

110 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b XVI. I. 64.

Fejér fodor széles fátyol (2 Ft), keskeny (1,06 Ft), lengyel sima fehér fátyol (60 d)
Asszonyember fejére való gyenge selyem csipke (3,50 Ft), alábbvaló (2,50 Ft)
Törökországi portékák
Egy levél török skófiom (10 Ft)
Sodratlan testszín selyem 1 nyitra (5 Ft), közönséges selyem (5 Ft)
Portai sodrott selyem (8 Ft)
Egy nyitra fejtő (1,20 Ft)
Kék bagazia 1 sing (0,24 Ft), testszín (1 Ft), veres (50 d)
Selyem török zsinór (9 d)
Egy vég fejér aba (4,50 Ft), veres (5 Ft)
Bulya vászon vagy patyolat, külömb-külféle 1 vég (5 Ft)

A limitáció alapján ugyanabból a szövetből többféle színűt és minőségűt árultak, s a középkori luxusszöveteket egyre inkább felváltották a viszonylag alacsony árú textíliák, a selyembársony mellett ekkorra már megjelent a jóval olcsóbb pamutbársony is. Ugyancsak feltűnő az olcsó lengyel áru eluralkodása a szövetfajták között, ami ismét csak a hazai szövőipar visszafejlesztéséről tanúskodik. A görögök portékái között feltűnik egy készruha is (szoknya), de ez nem volt általános, varrott terméket csak a céhek árulhattak.

Az 1744. évi borsodi limitáció tartalmazza a „Gyolcsosok áruit” is, (a sziléziai sláér és vékony sléziai gyolcs, kék és veres gyolcs, lengyel gyolcs, segesvári durva gyolcs, lengyel patyolat, zsáknak való gyolcs),¹¹¹ s éppen ez a felsorolás jelzi, hogy a szabás-varrásnak a céhes termelésen kívül is voltak termékei. A szabócéhek és velük együtt a céhen kívüli kontárok, hemplerek, vándor szabólegények, valamint a szűrszabók ipari alapanyagot, külföldi, ritkábban magyarországi posztót, valamint a régióban – legtöbbször szintén céhek által – előállított szűrposztót dolgoztak fel, s felsőruha készítésére specializálódtak.

A céhek minden megrendelőt kötelesek voltak kiszolgálni, a hadsereg mind a török korban, mind a 18–19. században a legjobb megrendelő volt, hiszen mundért általában nem egyet kellett készíteni. A legnagyobb megrendelések a napóleoni háborúk idejére estek, 1800-ban Miskolcon külön árszabást készítettek az egyenruhákra. A lovas insurgents katonáknak posztómentét, dolmányt, nadrágot, köpönyeget, takarót, mantli-zsákot, lőtakarót, vászon lovaglónadrágot, a gyalogoknak köpönyeget, jankedlit, hajtókás laiblit rendeltek meg. Az árajánlat a mundérok kellékeit is tartalmazza: „a lajbinak felül 5 pár kapocs, alól 6 gomb, köpönyeghez 9 gomb, nadrághoz 5 rőf zsinór”, és a munkafolyamatot is meghatározza: „A gyalog insurgentsek számára elkészült jankedlihez megkívántató veres posztóból való hajtókákat felvarni, süvegre lévő bőrellenző[t], lovas insurgents mentéjéhez megkívántató pantrontas-tartók[at] felvarni”. A katonai megrendeléseket a céh vezetése osztotta ki a mesterek között, és a megbízott mesterek mellé újabbakat rendelt a céh, hogy hamarabb elkészüljenek.¹¹² 1809-ben 150 lovas katona mundérját rendelték meg Miskolcon, a mente-dolmány-nadrág mellett „muntli-zsákot, csákót, gombos janketlit, ujjas lajbit hajtóká nélkül, német nadrágot, fekete strimflit és huszármantét.”¹¹³

¹¹¹ B.-A.-Z. m. Lt. IV. 501/b XVI. I. 64.

¹¹² 1800. nov. 2. Somosi János ifjúnak mind a darabolás, mind pedig az elkészítése, mivel-hogy teljességgel nem dicséretes, tartozik a céhnek 4 R. Ft contentumot tenni. Kontárkodásáért tartozik 1 R.Ft. HOM HTD I. 76. 7. 2.

¹¹³ HOM HTD I. 76. 7. 3.

A viselet, főként a nemesi elitnél a presztízis kifejezője volt, a hagyatéki leltárakban sokszor tucatnál is több zsinóros mente, dolmány tűnik fel, a legkülönbébb színben. II. Rákóczi Ferenc egykori hadi titkára, Aszalay Ferenc, aki később vármegyei hivatalt is vállalt, halála után gazdag ruhatárat hagyott örököseire. A viselet és a szabótermékek értékét jelzi, hogy a leltárban szerepelnek a korábban elhalt feleségéről maradt ruhadarabok, illetve a felnőttek divatját utánzó gyermekviselet is. A posztóruhák egy részét feltehetően miskolci mesterek készítették.

Aszalay Ferenc hagyatéki leltára
Miskolc, 1729¹¹⁴

1. *Buja vászony vesszőssen szőtt előruha*
2. *Két kötéses patyolat előruha, melyben alól és kétfelől kötés vagyon varrva*
3. *Két slesiai gyócs jó előruha, harmadik viselt*
4. *Két gyócs ingváll*
5. *Egy virágos fehér fátyol ingváll*
6. *Egy pár ingvállra való kötés fodor*
7. *Egy meggy színű bársony váll arany paszománnyal, rajta levő ezüst kapcsokkal*
8. *Egy zöld tábit szoknya, arany csipkével és paszománnyal*
9. *Egy meggy színű kamuka arany varrású és paszományos szoknya*
10. *Mellyre való darab kamuka arany varrással*
11. *Két karmazsin színű szkofiummal kötött férfiúnak való selyem öv*
12. *Egy szkofiummal kötött férfiúnak való tengerszín selyem öv*
13. *Item circiter fél vég tengerszínű selyemzsinór*
14. *Egy fekete fátyol előruha*
15. *Egy darab koporsóra való vizsla színű fél tábit avagy tubinét, öt rőf*
16. *Egy vég sláér, egy ingváll[l]ra való kötéssel és egy darab közönséges kötéssel együtt*
17. *Egy viselt tafota kuklya*
18. *Egy nagy embernek való tengerszínű angliai dolmány, húsz pár aranyos gomb és tizenhat pár ezüst aranyos kapocs vagyon rajta az ujjain*
19. *Egy fahéj színű angliai posztó dolmány selyem zsinórral és gombokkal s nadrággal, benne lévő bagaria szíjjal és ezüst szíjvéggel együtt.*
20. *Kilenc tekercs pázsit színű sodratlan selyem s három publicán (pelikán) színű*
21. *Két kis viselt dolmányka, gyermeknek való*
22. *Ferencke zöld kamuka dolmánykája*
23. *Egy karmazsin színű béletlen gyermeknek való mentécske, rajta vagyon 14 pár aranyos gomb*

A zsinóros magyar nemesi és polgári viselet korabeli ábrázolása a szabók talán legfontosabb rokon mestersége, a gombkötő ipar miskolci céhének 1828-ban készült ládáján maradt fent (9–10. kép).¹¹⁵ A céhek vevőköre úgy is megoszlott, hogy a vásárosok kész-

114 HML XIII–1. 5. doboz VIII. 1/4

115 HOM TGY 69. 54. A 17. századi miskolci gombkötőkről és ruházati iparokról bővebben: Gyulai 2006/c.

9. kép. A gombkötő céh ládája, 1828
HOM TGY 69. 54. (Kulcsár Géza felv.)

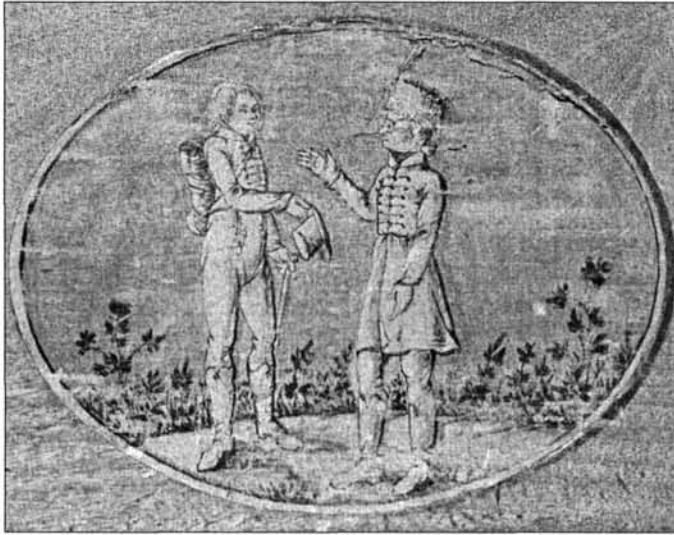
ruháit, szüreit inkább a cselédség, falusi parasztság vásárolta, a váltómíves vékonyszabók, magyar és német szabók vevőköréhez inkább a nemesi és polgári réteg tartozott. A rozsnói vékonyszabók 1819-ben készítettek „hosszú szárközépig érő s materiával bélelt úri mentét”, „közönséges cseléd mentét”, amelyen nem volt selyemzsinórozás, „paszománttal varrott bélelt nadrágot és zsinór nélküli való béletlen paraszt nadrágot”, illetve „német és magyar ujjas köpönyeget”.¹¹⁶ A miskolci szabóknál a 19. század elején tűnik fel a „spencel vagy spenzli” (spencer) nevű divatos rövid kabátka. 1815-ben Sável János, a diósgyőri uradalom bodnárlegénye csináltat egy spencelt, egy nadrágot, derékra való lajbit Dobrik Sámuellel, 1819-ben Bendrin János készítet Miskolcon két spencelt hat rőf fehér flanérból.¹¹⁷

A miskolci céh megrendelői között nemcsak a nemesség és a városi jobb módú polgárság tagjait találjuk, hanem a korabeli mezővárosi társadalom széles rétegét, illetve a környék falvait is. Kassán már a 15. században készítenek papi és szerzetesi ruhát, s a reformáció terjedésével a lelkészek palástját is ők varrják. 1800-ban a miskolci céh mestere, Jermán János a borsodgeszti prédikátornak készít palástot.¹¹⁸ A szabók munkája nemcsak ruhakészítés, hanem a régi javítása, sőt átalakítása is. 1811-ben Borsos János

116 Flórián 1998. 192–193.

117 HOM HTD I. 76. 7. 3.

118 HOM HTD I. 76. 7. 2.

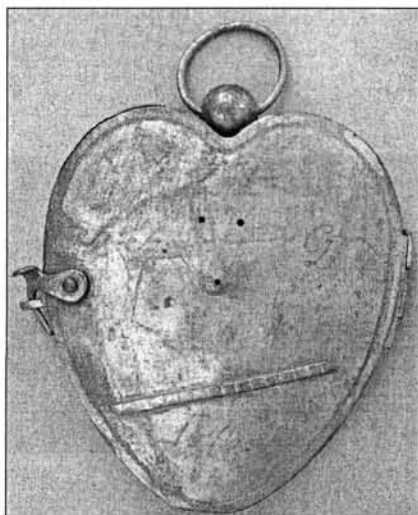
10. kép. Polgári és nemesi viselet ábrázolása
a gombkötők céhládáján, 1828
HOM TGY 69. 54. (Szujió Imre Péter felv.)

Miskolcon hétesztendős unokájának szűk köpönyeget készített egy régi posztó lóköpönyegből. 1806-ban az uradalom miskolci korcsmárosnéja „maga ócska tusliából spenzlit” varrat Drebenyik Mihállyal.¹¹⁹

A céh a minőségbiztosítást is gyakorolta, a hibás munkát megbüntette, a vevők kártérítésre tarthattak igényt, de volt rá eset, hogy a céh a szabómesternek adott igazat a reklamáló megrendelő ellenében. 1809-ben Kisiri László miskolci szabómester egy asszony-mentét reparált, vagyis toldozott egy megyaszói megrendelőnek. Társánál, Krusalik Ádámnál 1809-ben Zsóry László nemesúr egy selyem teveszőr kaputot varratott, mivel azonban a mester elrontotta, a céh kártérítésre kötelezte, tekintettel a szövet drágaságára, 52 Ft-tal kellett a megrendelőt kárpótolnia, a céhnek pedig 4 Ft büntetést fizetett. 1810-ben Suller Jakabné varrat egy „spezlit”, illetve egy deréklajbit és szoknyát, mégpedig úgy, hogy a szoknya a lajbihoz van varrva. A megrendelő azonban a céhnél bepanaszolta a szabót, mert szerinte az egyik ruhában az anyag „kevés volna, fél röffel többet vett az asszonyság”, a céh vezetői a vizsgálat során megkérték az asszonyt, próbálja fel a ruhát: „előttünk benne felöltöztvén, a legtisztességesebb ruhának ítéltük lenni, a posztó is mind benne van”. Hora József 1818-ban Pázmándi Józsefnél rendel lajbit, amelyhez 3 fertály flanért (flanel) és 3 rőf jóféle új vásznat ad, az utóbbit bélésnek. Amikor azonban a lajbi elkészül, a megrendelő úgy érzi, becsapták, s a bélésvásznat kicserélték, ráadásul a varrás is kifogás alá esik: „holmi ócska dirib-darab vásznot tett... ami a rajta tett munkát illet, olyan alkalmatlan, hogy nem méltó, hogy céhbeli mester munkájának neveztesen”, panaszolja a megrendelő. A 19. század elejétől észrevehetően új viseleti darabok jönnek divatba, főként a nyugati öltözködési mód terjedésével. 1817-ben a miskolci szabó céh megengedi, hogy a régi remek helyett Kovács Gábor és Takács Sámuel obsitosok újab-

¹¹⁹ HOM HTD I. 76. 7. 3.

bakat készítsenek, magyar mente helyett férfi-ujjast, dolmány helyett tuslit, ugyanekkor két másik legény, Poroszlay György és Hrabotszki Sámuel az alábbi remekeket mutatják be a céhnek: frakk, géroch, német bugyogó, köpönyeg, tusli, kaput, víganó, iberoch, szúr, kankó, nadrág, csurape.¹²⁰ Az utóbbi a guba egy formája, amely annyira divatos volt, hogy a szűrszabók 1816-ban már kénytelenek felvenni a remek közé.¹²¹ A szabóság, akárcsak a többi mesteresség Miskolcon is sajátos szókincset használt, többnyire német eredetű kifejezésekkel él, mint „lajbi pátlíja nem stráfra van intézve”, vagy „a sujtásolás hibázik”, illetve „a nadrág lapítékja”.¹²²

Iparszabadság és céhek

A 19. század eleji királyi rendeletek kötelezték a céheket privilégiumuk megújítására, de sok céh kitért a rendelkezés elől, és új kiváltság nélkül működött tovább. Borsodban a céhes világ utolsó évtizedeiben Mezőkövesd kézművesei, köztük a szabók akarnak céhet alapítani 1831-ben, Miskolcon a szabók 1836-ban, a szűrszabók 1837-ben újítják meg oklevelüket.¹²³ Mezőcsát regionális centrum jellegét igazolja, hogy a 19. században itt is céhbe szerveződnek a helyi szabók, igaz, a szűcsökkel együtt, 1838-ban fennmaradt ugyanis pecsétnyomójuk, melyen két oroszlán tartja a szabóollót, gomblyukazót és a kikészített birkabőrt.¹²⁴

A céhek felbomlása a régió minden helységében másként ment végbe az 1870-es és 1880-as években, a kisiparos társulatok megalakítása a legtöbb helyen az iparszabadságot először kimondó 1859. évi törvény megjelenése után csak jó húsz évvel következett be. A miskolci szűrszabó céh 1869-ben még új behívótáblát csináltat, s a céhes életet igyekszik a régi keretek között folytatni, s 1869-ben még büntetést fizetett azzal, aki a céh tudta nélkül inast fogad. 1871-ben 56 fő a céh tagsága, amely utoljára 1872. január 25-én választott főcéh mestert, főjegyzőt, atyamestert, aljegyzőt és bejárókat, s 1872. február 16-án júniusi hatállyal az 1872. évi ipartörvény értelmében kimondja a céh megszűnését.¹²⁵ Ezzel egyidejűleg 3 képviselőt választanak, akik a szabó szakosztályt képviselik az ipartársulatokban. Végül 1872. május 31-én mondják ki a feloszlást, majd a céh vagyó-

11. kép. A miskolci szabócéh behívótáblája, 1846

HOM TGY 53. 758. 1.
(Szujo Imre Péter felv.)

¹²⁰ HOM HTD I. 76. 7. 3.

¹²¹ *Mindazonáltal a mostanába viselni szokott csurapi vagy guba elkészítése is hozzá adattott.* (1816) HOM HTD I. 76. 7. 3.

¹²² HOM HTD I. 76. 7. 3.

¹²³ Eperjessy 1967. 224–225.

¹²⁴ Bodó 1970. 209–210.

¹²⁵ *1872. febr. 16. felsőbb intézkedések következtében hivatott össze a Társulat az iránt, hogy magunkat az újabb ipartörvény értelmében rendezzük, miután a régi céh folyó év június havában megszűnik lenni, melynek következtében átalakulni kívánunk, csatlakozva a miskolci összes ipartársulathoz.* HOM HTD 76. 6. 53.

12. kép. A miskolci szabócéh
behívótáblája, 1838
HOM TGY 53. 4612. 1.
(Szujó Imre Péter felv.)

nának átvételével ipartársulat megalapítását, illetve alapszabály készítését határozzák el. A régi beidegződések azonban továbbra is működtek, 1873. januárjában azért büntettek meg egy társulati tagot, mert a keresztesi vásár idején titokban árult a városban, pedig a rossz időre való tekintettel a társulat úgy határozott, hogy nem teszik ki áruikat. 1873-tól a céhmester helyét az elnök vette át, volt helyettese is, megmaradtak a jegyzői hivatalok, és a régi világból itt maradt az atyamester, szolgáló és bejárók is. A társulat első alapszabályát 1875-ben fogadták el. A szűrszabókat nemcsak a közös múlt, hanem a közös árulószin is összetartotta, hiszen az 1830-as években úgy építették fel a deszkaépületet, hogy a céhtagok egy része adta össze a pénzt, s ezt az alapot részvénytársasággá alakították, az épületben lévő állandó boltot kiadták, de továbbra is együtt árultak a csarnokban, ahogy változatlanul 20 krajcárt adtak be a közös kasszába a negyedévi gyűléseken.¹²⁶ Az ipartársulat végül 1888-ban új alapszabályt készít, s ezzel teljesen megújul, s az árucarnok az alapszabályban megalapított

„Vásároló szűrszabók részvénytársasága” tulajdonába megy át.¹²⁷

A miskolci szabók majd szűrszabók társulata céhük alapításában, mesterségük gyakorlásában a magyarországi, jórészt a középkorban kialakult céhes hagyományt követték. Feltűnő a borsodí céhek alacsony száma a kora újkorban, egyedül Miskolc középkor végén alakult céhe emelkedett hírre, illetve a véghelyeken működtek céhes szabók, ami összefügghet azzal, hogy a vármegye a Hódoltság peremvidékére esett, kettős adóztatás alá, míg a régió többi vármegyéjében nem, vagy alig adóztatott a török. Miskolc a 18. századtól a szűrművességben is kitért, a 19. század elején száznál is több szabó és szűrszabó működött a kamarai mezővárosban. A polgárosodás a városi divatot alkotó német szabók és a magyaros viseletet készítő magyar szabók specializálódásával, illetve a zsidó szabók megjelenésével indult meg a szabóiparban. A zsidó szabók a reformkorban még igyekeztek a céhes keretek közé bekerülni, de ez Miskolcon kevésbé sikerült, az iparszabadsággal azonban önálló iparosok lettek, igaz, inkább a javító és szolgáltató iparban, s így a zsidó kispolgárság legnépesebb rétegét alkották a régió nagyobb városaiban, Miskolcon, Kassán és Sátoraljaújhelyen.

A szabóipar jelképei alig változtak az évszázadok folyamán, ami annak a jele, hogy a technika és technológia sem sokat fejlődött a varrógép feltalálásáig. A céhládákon kívül

¹²⁶ HOM HTD I. 76. 6. 53.

¹²⁷ HOM HTD I. 76. 6. 97.

a miskolci behívótáblákon is megjelenik a szabóolló, illetve a mérőrúd, a céh 1846. és 1838. évi behívótábláit is ezek díszítik (11–12. kép).¹²⁸ Jellegzetes eszköz volt a gomblyukazó ár is, amely az egyik miskolci céhládán is feltűnik (1. kép).¹²⁹ A szabómesterséget a nagy felvevőpiac mellett éppen alacsony rezsije tette vonzóvá, hiszen a céhjelvényeken ábrázolt eszközökön kívül alig kellett egyéb szerszám hozzá, ráadásul külön műhely nélkül, otthon is végezhető volt.

A szabómesterségben csak a varrógép 1860–1870 körüli megjelenése és minden más technikai újításnál gyorsabb terjedése hoz forradalmi változást, de a szabóolló a varrógép mellett, a kapitalista kisipar keretei között is megmarad a mesterség szimbólumának, hiszen a mesterség legfontosabb munkafázisa továbbra is a szövet kiszabása maradt.

GYŰJTEMÉNYEK RÖVIDÍTÉSE

- B.-A.-Z. m. Lt. = Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
IV. 501/a = Borsod vármegye levéltára, Borsod vármegye közgyűléseinek jegyzőkönyvei
IV. 501/b = Borsod vármegye levéltára, Acta Politica
IV. 1501/a = Miskolc város levéltára, Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyvei
IV. 1501/b = Miskolc város levéltára, tanácsi iratok
HML = Heves Megyei Levéltár, Eger
XIII–1 = Az Aszalay és Fáy család iratai 1400–1900
HOM = Herman Ottó Múzeum, Miskolc
HTD = Történeti Dokumentáció
I. = Céhes levéltár
TGY = Történeti Gyűjtemény
NGY = Néprajzi Gyűjtemény
MOL = Magyar Országos Levéltár
A 35 = Magyar Királyi Kancellária – Conceptus expeditionum 1527–1770
N 26 = Az 1828. évi országos összeírás

IRODALOM

Balassa Iván

1969 Adatok az egi szabó céh történetéhez. Az Egi Múzeum Évkönyve VI. 249–265.

Bánkúti Imre

2003/1 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1705–1707. Miskolc

2003/2 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1708–1709. Miskolc

128 HOM TGY 53. 758. 1. (1846) és 53.4612. 1. (1838)

129 HOM TGY 53. 4600. 1. Vö.: 1. kép.

- 2004 A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1703–1704. Emlékkülés az MTA MAB székházában 2004. máj. 26-án. A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből 1703–1704. Szerk.: *Dobrossy István*. Miskolc 91–262.

Bodó Sándor

- 1968 Céhbehívótablák a miskolci Herman Ottó Múzeumban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve VII. 172–205. Miskolc
- 1970 Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek a miskolci Herman Ottó Múzeumban. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IX. 189–235. Miskolc
- 1972 Az észak-magyarországi terület kézművesiparának szerkezete. Az 1972. szeptember 29–30-i veszprémi kézművesipartörténeti szimpózium vitaanyaga, 49–84. Veszprém
- 1974 Mezővárosi és falusi kézművesség Észak-Magyarországon. Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. 2. Mezővárosok, 125–140. Szolnok
- 1975 Céhes mesterek, landmajszterek és kontárok Észak-Magyarországon 1872-ig = *Etnographia* LXXXVI. 537–551.
- 1977 Falusi kézművesek Észak-Magyarországon. III. Kézművesipartörténeti Szimpózium referátumai és hozzászólásai. Szerk.: *Nagybákay Péter*. Fertőd, 1976. okt. 26–27. VEAB Értesítője 1. [1975] 65–67.

Csiki Tamás

- 1999 Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Budapest

Domonkos Ottó–Nagybákay Péter (szerk.)

- 1991 Magyar néprajz III. Kézművesség. Budapest
- 1992 Magyarország kézművesipartörténetének válogatott bibliográfiája. Budapest

Eperjessy Géza

- 1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Budapest

Éri István–Nagy Lajos–Nagybákay Péter (szerk.)

- 1976 A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. II. Budapest

Flórián Mária (szerk.)

- 1995 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Csapók, gubások és szűrszabók, süvegesek és kalaposok árszabásai (1597–1821). MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest
- 1998 Az Mester Emberek Míveinek árazása. Váltó- és vásármíves magyar szabók, német szabók és zubbonyosok árszabásai (1626–1820). MTA Néprajzi Kutatóintézet. Budapest

Gáborján Alice

- 1991 Szabók, szűrszabók, gubások, varróasszonyok. Magyar Néprajz 2. Anyagi kultúra. Kézművesség, 392–411. Budapest

Gyulai Éva

- 1985 Miskolci nyomtatott céhlevelek. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 25. 139–141. Miskolc

- 1988 Borsod vármegye Rákóczi hamvainak hazahozatalánál. Adalékok az ünnepek viselettörténetéhez. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXV–XXVI. 385–401. Miskolc
- 1995 Szőlőbirtoklás Miskolcon a 16. században. (Officina Musei, 3.) HOM, Miskolc
- 1996 Termelés és kereskedelem a középkori Miskolcon. Kubinyi András (szerk.): Miskolc története I. kötet. A kezdetektől 1526-ig, 255–336. Miskolc
- 1998 Gazdálkodás, termelés és árucsera a kora újkori Miskolcon. *Szakály Ferenc* (szerk.): Miskolc története II. kötet. 1526–1702. 175–357. Miskolc
- 1999 Mezővárosi iparosok a hódoltság peremvidékén (Iparúzés Miskolc a XVI–XVII. században). *Csiffáry Gergely–Dóka Klára* (szerk.): Tanulmányok a kézműipar történetéből, 37–58. Veszprém
- 2005 Szűrszabók és posztószabók Gömörben a 16–19. században. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. 2005. 105–126. Miskolc
- 2006/a A szabók és szűrművesek Zemplén vármegyében a 16–19. században. Széphalom. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 16. 229–248. Sátoraljaújhely
- 2006/b A kassai és Abaúj megyei szabócéhek a 16–19. században. Topográfia és források. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV. 181–216. Miskolc
- 2006/c Ruházati ipar: Takácsok, vászonfehérítők és kelmefestők. Posztósok, szűr-csapók, gubások. Szabók. Szűrszabók. Gombkötők. Süvegesek és kalaposok. Kézművesipar Északkelet-Magyarországon, 147–213. Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc
- Gyulai Éva–Rózsa György*
- 1987 Handwerkkundschaften mit Ortsansichten – Miskolc–Mischkoltz. In: K. Stopp (hgb.): Die Handwerkkundschaften mit Ortsansichten. Band 12. 124–133. Stuttgart
- Klein Gáspár*
- é. n. A miskolci szabók céhlevele. Miskolc
- Nagybákay Péter*
- 1995 A magyarországi céhes kézművesipar jelvényei. Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta. Budapest
- Pollák, Robert*
- 1985/1986 Vandrovne knihy a zbierkach Východoslovenskéhe Múzea (Košice). Historica Carpatica 16. 235–259., 17. 203–216.
- Szendrei János*
- 1886–1911 Miskolcz város története és egyetemes helyirata. I–V. Miskolc
- Tomka Gábor*
- 2000 Az ónodi vár. Ónod monográfiája, 157–210. Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*. Ónod
- Tóth Péter* (szerk.)
- 1990 Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyve (1569–1600). Miskolc
- Veres László*
- 1997 Kézművesség, céhes ipar. Borsod-Abaúj-Zemplén megye népművészete, 37–54. Szerk.: *Fügedi Márta*. Miskolc
- 2003 A céhek élete az ipartársulatok megalakulásáig. *Veres László* (szerk.): Miskolc története IV. 1–2. 1848-tól 1918-ig. 1. köt. 364–385. Miskolc

FELT CLOAK TAILORS' AND FELT TAILORS' GUILDS IN MISKOLC DURING THE 16TH–19TH CENTURIES

One of the earliest tailors' guilds in north-eastern Hungary was founded in Miskolc, in 1521 according to local tradition. The privileges of the tailors of Miskolc were confirmed by King Ferdinand I in 1550. The privilege ensured that they were exempt from paying the toll when they transported the coarse grey felt they used for making garments to their respective town. In 1610, the tailors were granted a new privilege. They adopted their bye-laws from the tailors' guild of Eger, active since the Middle Ages. The tailors' guild of Miskolc had many members by the 18th century, and at the time of the early 19th century economic boom, their membership rose to one hundred, becoming one of the largest in Hungary. Although tailors sometimes made custom clothing, they preferred the manufacture of ready made items, which they then sold in Miskolc and at various fairs. A certain specialisation can be noted among the tailors working with finer imported textiles and the felt cloak tailors using coarse felts produced in Upper Hungary (principally in County Gömör). The felt cloak tailors of Miskolc received their bye-laws from the Empress in 1768 and ran one of the region's largest guilds. Although research on the craft industry of Hungary generally maintains that the main centres of felt cloak tailors were the market-towns of County Gömör (Rosenau/Rožnava/Rozsnyó, Eltsch/Jelšava/Jolsva, Gross-Steffelsdorf/Rimavská Sobota/Rimaszombat, now all in Slovakia) and Debrecen in the Great Hungarian Plain, Miskolc can also be ranked among these centres in view of the activity of the felt cloak tailors' guild. A new division of labour can be noted from the 1820, at the dawn of capitalism: so-called German tailors making clothing in the German style separated from the Hungarian tailors making Hungarian costumes trimmed with frogging. There were also women tailors, who only made women's clothing. Jewish tailors catering to the Jewish community appeared in the late 18th century, but they did not establish their own guild. Most Jewish tailors were engaged in mending and altering garments. Modernisation eventually reached the tailors too: most guilds dissolved in the 1870s and various associations were formed in their stead, among which the tailors' association was the largest. Modernisation and the spread of sewing machines led to the transformation of the tailors' trade too. In addition to a capitalist small industry, department stores and fashion stores selling ready-to-wear clothing appeared in Miskolc too.

Éva Gyulai

BARS VÁRMEGYE 18. SZÁZADI JOBBÁGY-PARASZTJAINAK ÉLETVISZONYAIHOZ

† UDVARI ISTVÁN–VIGA GYULA

Bars vármegye fekvése, földrajzi helyzete, tagolt felszínének hasznosításában évszázadokon keresztül szervesülő népcsoportjainak változó és egymásra ható műveltsége – hangsúlyosan is összetett etnikai arculata – önmagában is vizsgálatra csábítja a történeti néprajz kutatóját.¹ A Felföld és a sík vidék találkozásánál fekvő, azok között kapcsolatot teremtő térség tagolódásában és kapcsolataiban, mindezekkel kapcsolatos tradíciójában jószerevével felismerhetők mindazon összefüggések, amiket a társadalomföldrajz, ill. az életmód kutatói a Kárpát-medence térszerkezete kapcsán korábban megfogalmaztak, s amelyek forrásaink alapján részletezően árnyalhatók.² Tanulmányunk középpontjában a különböző termelési rendszerek, eltérő munkakultúrák jellege, azok érintkezése és egymásra hatása áll, már amennyiben az a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő paraszti bevallások (investigatio) alapján megítélhető. Bizonyos azonban, hogy forrásunk hozzájárul a hagyományos életmód térszerkezetének felvázolásához, az eltérő formációk mibenlétének feltárásához, továbbá annak érzékeltetéséhez, hogy időben is alakuló rendszerekről van szó, amelyek más-más módon tagolódnak a tájak közötti kapcsolatok rendjébe.

I. A 13. században kialakult Bars vármegye a Garam folyó középső és alsó szakaszának vidékét foglalta magába, egyik felében a hegyvidéken, másik részében a Kisalföld északkeleti hátságán. Területének déli része sík vidék, ami a Duna mentéről a Zsitva és a Garam völgyén, valamint a két víz oldalvölgyein húzódik északi irányba. Nyugat felől a Zsitva és az abba folyó Dervence patak, keleten pedig a Szikince határolta. A folyók a Tribecs, a Szitnya, ill. a Magyar Érc-hegység vonulatait tagolják, egyszersmind – a völgyükben húzódó kereskedelmi utak révén – a vármegye észak–déli irányú forgalmának ütőerét alkotják. Különösen a Garam jelentősége rendkívüli: északkelet–délnyugat irányban Felső-Gömört és Zólyom vármegyét is felfüzi arra a természetes kereskedelmi útvonalra, ami évszázadokon át a Magas-Felföld és a Dél-Felföld térségeit éppen úgy összekötötte, mint a Felföld egészét és a Duna-völgyet, ill. a Kisalföldet.³ A folyóvölgyekben az Alföld, vele az alföldi jellegű gazdálkodás és életmód mélyen benyúlt a felföldi

1 Több közös tanulmányunk után, jelen munka majd egy évtizede megírásra várt. Udvari István átadta nekem levéltári kiegészéseit, s számos irodalmi adatot is küldött a feldolgozáshoz. Egyéb feladataim miatt a tanulmány nem született meg. Udvari István 2005. november 9-én elhunyt. Immár emlékének is tartoztam jelen írással. Remélem, ugyanúgy tükrözi az ő látásmódját, szemléletét is, mint korábbi tanulmányaink! Vö. VIGA Gyula 2006. 89–93. Munkánk része annak a tanulmányfüzetnek, amelyeket a felföldi vármegyék 18. századi életmódja kapcsán Udvari István – önálló kötetei mellett – Takács Péterrel, ill. Viga Gyulával korábban közreadott. Részletesen lásd: VRAUKÓNÉ LUKÁCS Ilona (szerk.) 1995., BAJNOK Lászlóné (szerk.) 2001.

2 FELHŐ Ibolya 1957. 200–223., SZABÓ Dezső 1933., PETROV, Anton 1924., UDVARI István 1991., UDVARI István 1994., UDVARI István 1996., TAKÁCS Péter–UDVARI István 1992.

3 A Felföld lépcsőiről: CHOLNOKY Jenő I. é. n. 253–254., PRINZ Gyula é. n. I. 302–303., Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 6. A vármegye kialakulásához és tagolódásához: GYÖRFFY György 1987. 413. A folyók szerepéhez: KÁDÁR László 1943. 77., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1988. 157–194. A folyóvölgyek gazdaságszervező hatásához: FODOR Ferenc–TELEKI Pál–CHOLNOKY Jenő 1928. A Garam 18.

hegységek közé. Így volt ez a Vág és a Zsitva mentén, s – valamivel árnyaltabban – a Garam mentén is.⁴ A völgyek, völgymedencék mindegyike egy-egy életkamrácska volt.⁵ A Garam, mely a Duna közel 300 km-es, áradáskor nagy vízhozamú mellékfolyója, az Alacsony-Tátrától (Királyhegy, Král'ova Hol'a) Zólyomig, Léváig és Esztergomig népcsoportok, életmódok, munkakultúrák közvetítője volt.⁶ Besztercebányáig nyugat felé folyik, majd irányát többször változtatva, Zólyom, Szentkereszt, Garamszőlős felé halad, ahol alföldre ér. Keresztül folyik a Mátyusföld termékeny síkján, majd ismét hegyek között fut, s Garamkövesdnél folyik a Dunába.⁷ A felső völgy – Szentbenedekig – egészében szűk, a völgytalp keskeny, s alig alkalmas a földművelő gazdálkodásra. A felső szakasz leginkább tutajozásra szolgált, a déli részen a víz számos vízimalmot hajtott. A folyó felső szakasza mentén ritkán helyezkednek el a települések, míg a vármegye alsó részén a Garam medencéje településekkel sűrűn lakott. A mezőgazdálkodásban a felső szakaszon a legeltető állattartás dominált, de nagy jelentősége volt a rétgazdálkodásnak, a jószág téli istállózásának is. A szarvasmarha azon a vidéken munkaállat, a tejkultúrában legfeljebb kiegészítője volt a juhászat hasznának. Az erdei legelők szerepe meghatározó volt, ám a földbirtokosok a 18. század derekán már nagyon megszigorították a legeltetést.⁸ A Garam az erdős hegyvidék patakjainak vizét összegyűjtve, a hegyek közül kilépve, széles völgyben folyik, s csak a torkolat felé közeledve szűkül ismét össze.

Bars vármegyében karakterisztikusan elkülönült a sík vidéki falvak típusa a hegyvidéki településektől: az eltérő természetföldrajzi viszonyok az életmód, a létformák, a kereseti lehetőségek, nem utolsósorban a vásározás, ill. a kereskedelem különböző lehetőségeit biztosították. A déli, lapályos, sík vidéki területen alföldi jellegű mezőgazdálkodás dívott, a vármegye felső területein viszont a Felföld regionális sajátossága, a bányászat, a nemesfémeket feldolgozó ipar, s a mindezeket is kiszolgáló erdő volt a fő telepítő tényező. A hegyvidéki falvakat csak csekély élelmet adó föld veszi körül, az ott élők nem kis mértékben az erdőből és a háziiparból éltek. Ezeken a térségeken – a gyenge eltartóképességű, mostoha adottságú tájak okán – egy sajátos *felföldi* gazdasági és kulturális modell formálódott, ami azonban intenzíven kapcsolódott a történeti Magyarország egész gazdasági rendjébe.⁹

A felsoroltak tradicionális rendszereket alkottak, amelyek markánsan épültek be a vármegye belső, de különösen külső kapcsolataiba. A mindezek fenntartásában ható tényezők ezzel együtt sem voltak változatlanok, ahogyan – látszólagos állandósága ellenére – nem tekinthető annak az egymást váltó generációk létformája sem. Az eltérő létformák, életmód-struktúrák nem egyszerűen eltérő gazdasági stratégiákat körvonalaznak, hanem különféle életminőséget, szemléletmódot, eltérő viszonyokat az élő és élettelen

századi földrajzi-társadalmi környezetéhez: UDVARI István–VIGA Gyula 1998. A vármegye történetéről összegzően: BOROVSZKY Samu (szerk.) 1903.

4 LISZKA József a Vág és a Garam folyása, ill. a Duna és a magyar–szlovák nyelvhatár közé eső térséget – melynek sem a geográfiában, sem a népi tájfogalomban nincs önálló elnevezése – néprajzilag főként átmeneti jellege miatt emeli ki. LISZKA József 2002. 232–264.

5 MENDŐL Tibor 1940. 17.

6 Bars 18. századi topográfiai elnevezéseinek azonosításához: LELKES György (szerk.) 1998.

7 DÓKA Klára 1998. 84.

8 CHOLNOKY Jenő é. n. I. 363., KÁDÁR László 1943. 77.

9 A témakör bőséges irodalmából: PRINZ Gyula–TELEKI Pál 1938. II. 180., FRISNYÁK Sándor 1990. 32–35., KÓSA László 1990. 287. skk., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1984. 61–73., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994., VIGA Gyula 1990. A térség vasiparához: CAMBEL, Samuel (red.) 1987. II. 58., 209., 230., 526.

világ jelenségeihez. Ennek háttérében elsősorban az áll, hogy a különféle térszinek településtörténete az etnikai arculattal is összefügg: a vlach jogú települések kialakulása, a 16–17. századi magyar és szlovák megtelepülés folyamatai a német bányászok közösségeivel szimbiózisban fejlődtek.¹⁰ Bár a gazdaság és a társadalom fejlődése fokozatosan felülírta a táj és ember hagyományos viszonyának részleteit, jellemző volt – a Felföld más térségeihez hasonlóan –, hogy a völgyek aljában magyarok laktak, felső részükben pedig szlovákok, akiknek útja a természetes vizek mentén haladt a síkvidékek irányába. A természetes növénytakaró a szintvonalak mentén követi a hegyek oldalát, sorra átszelve a völgyeket.¹¹ Még fontosabb számunkra, hogy a kultúrnövények művelésének északi határa ugyancsak metszi a Garam völgyét, befolyásolva ezzel az ott élők élettevékenységét: pl. a szőlő Barsban Léváig húzódott fel, a vizsgált korszakban elterjedő kukorica termesztési határa ugyancsak a tengerszint feletti 600–700 méter. A Garam felső szakaszának településeiben nem ismerték a búzatermesztést sem, a rozs is csak Garamszentkereszt és Kőrmöcbánya térségében foglalt el nagyobb területet, a Kisalföld felé nyíló völgyekben – főleg Aranyosmarót és Újbánya térségében – az árpa foglalta el a legnagyobb területet. Észak felé haladva nem csupán a szántóföld aránya csökkent, hanem a terméshozamoké is.¹² Mindezek hatása jelentkezett a táj megtartóképességében is: észak felé meredeken zuhant a népsűrűség. Az említett adottságok erőteljesen tükröződtek a térség népeinek – a 16–17. századtól már az írásos forrásokban is bőséggel adatolt – táji kapcsolataiban, szezonmunkájában, elsősorban a búza- és szőlőtermő vidékeken végzett robot- és/vagy bérmunkájában.¹³ Ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy mindez nem csak történeti-földrajzi, kulturális ökológiai problematika, hanem összefügg a kulturális határok bonyolult kérdéseivel is.

II. A vármegye kialakulásakor Bars vára volt a központja, 1321-től *Léva* (Levický Hrad), a 16. század második felétől *Tapolcsány* (Topol'cianki), a 18. század végétől pedig *Aranyosmarót* (Zlaté Moravce) vette át a közigazgatási központ szerepét. (A vármegye területe 1923-ig a régi határok között maradt, azt követően Nyitra, Zólyom és a Vág menti megyékbe tagolták be a korábbi Bars térségét.¹⁴) A török hódítás során Bars is komoly károkat szenvedett: Esztergom és Nógrád eleste után a vármegye jelentős része betagozódott az Oszmán Birodalomba, az esztergomi szandzsákba.

A forrásunk szempontjából legfontosabb 18. század a térségben is a termelőerők fellendülésének évszázada volt, a viszonylag békés, nyugalmas időszak észrevehető fejlődést hozott. Megnőtt a megművelt földterületek kiterjedése, az ígás- és az egyéb haszonállatok száma. Amíg 1714-ben Bars 3160 jobbágyháztartása 12 680 hektár szántóföldet, 3302 hektár rétet művelt és 848 darab marhát tartott, addig 1746-ban az 5562 háztartásra 35 754 hektár szántó és 7755 hektár rét jutott, s 18 563 darab igavonó jószág. Az irtásföldek területe ebben az időszakban – a termőterületek extenzív kiterjesztésének eredményeként – 958 hektárról 3557 hektárra nőtt.¹⁵ Az ígásállatok számának rendkívüli növekedése nem egyszerűen mennyiségi változás kifejezője, hanem a jobbágy-paraszti

10 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 10. skk.

11 KÁDÁR László 1943. 77.

12 BULLA Béla–MENDÖL Tibor 1999. 248–249.

13 PRINZ Gyula 1938. III. 198., RÓNAI András (szerk.) 1945. térképlapjai. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1984. 64., KOVAČEVIČOVÁ, Šona 1990. (továbbiakban: EAS) térképei.

14 Malá encyklopédia Slovenska, 546. Bratislava, 1987.

15 BOKES, František 1946. (Továbbiakban: Dejiny) 391–394.

üzemek szerkezete átalakulásának nyomjelzője is. Mindez kölcsönös viszonyban volt az ígás robotszolgalat 18. századi megnövekedésével, de bizonyos, hogy a szarvasmarha tartása a földművelés technikájának változásától a táplálkozás struktúrájáig sokféle hatást gyakorolt az üzemszervezetre.

Mária Terézia úrbérrendezése idején Bars vármegye parasztgazdaságainak 57%-át (úrbéres) telkes jobbágyok alkották. E telkes jobbágyok családtagjaikkal a népesség 2/3 részét adták, a zsellérek száma kisebb volt. Egy úrbéres háztartásra általában 6 hektár szántóföld jutott. Az úrbérrendezés forrásai szerint, a szlovák falvakban elterjedt volt a kétnyomásos határhasználat. Bars területe a 18. század végén 2724 km² volt.¹⁶

A 18. század nem csupán a populáció vitalitásáról tanúskodik, hanem a jelentős migrációról is. Ennek iránya elsősorban északról délre irányult. A vármegye déli részét magyarok, Körmöcbánya környékét pedig németek lakták, ám a népesség zöme szlovák volt. A középkor során vélhetően nagyobb tömböt is alkotó, a 17–18. századra már többfelé szétszórt barsi némettség egyik települési központja Körmöcbánya környékén volt (*Jánoshegy* – Berg, *Kremnické Bane*, *Kékellő* – Blaufuss, *Krahule*, *Jánosrét* – Honneshau, *Lučky*, *Körmöcliget* – Legendel, *Veterenik*, *Kunosvágása* – Kuneschhau, *Kunešov*, *Barskapronca* – Deutsch-Litta, *Kopernica*), a másik a Madarastól délre, a Zsarnóca–Oszlány országút mentén helyezkedett el (*Pálosnagymező* – Velke Pole, *Hochwies*, és *Dóczyfürésze* – Polisch, Pila). A némettség életmódja együtt változott a térség tájhasznosításával: zömük bányász volt, vagy a bányászathoz kapcsolódó montán ipart üzött, de a Madaras aljában települt bányászvárosok később paraszttelepülésekké alakulhattak. A Garam menti némettség a konfesszionálisan homogén zónában jelentős számban beolvadt a szlovákságba.¹⁷ Bár a nyelvhatár érdemben nem változott, a szlovákok előretolták telepeiket Bars mellett Nyitrában, Esztergomban, Komáromban; Nógrádban és Hontban egészen Pest megyéig eljutottak.¹⁸ A szlovákosodás összefügg a térség népeinek életmódváltásával: a fémbányászat csökkenő jelentősége a némettség szlovákosodását, a német szigetek szlovákká válását siettette.¹⁹

Amint azt forrásunk igazolja, a jobbágynépesség életmódjában kiterjedt területeken meghatározó jelentősége volt a bányák körüli tevékenységnek, munkavállalásnak. A bányászat a Felföld regionális sajátossága volt, évszázadokon át fontos telepítő erő, ami – alrégióként változó haszonnal – a nemesfémek kinyerésétől a vasig, szénig különféle gazdasági célokat szolgált.²⁰ A hegyvidéki települések közül több jószerevel ipartelep volt, sajátos működési modellt képviselt: lakói nem parasztok voltak, azokétól eltérő volt egész életmódjuk, munkakultúrájuk is. Barsban főleg a Besztercebányai Kamara területén jönnek létre ezek a telepek, amelyeket szabadmenetelű népesség lakta: bányászok, favágók, fuvarosok, szénégetők stb.), akik az iparhoz kapcsolódó tevékenységük mellett leginkább juhot neveltek, de közülük számosan tehenet is tartottak. (Árulkodó lehet azoknak az intézkedéseknek a nagy száma is, amelyek a felföldi bányák körüli kincstári erdőket igyekeztek megóvni a legelő állatok kártételétől.²¹) Megítélésünk szerint, ezeknek a közösségeknek a története a korábbi századokban átjárható volt a Garam felső völgyének vlach

16 Dejiny, 393–394.

17 Összegzően: ILYÉS Zoltán 1998. 321–332.

18 Dejiny 103., 378., 403., 408. Vö. PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 9–13.

19 A német nyelvzigetek kialakulásához: ILYÉS Zoltán 1998. 321–324.

20 FRISNYÁK Sándor 1990. 32–35., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 11.

21 TAGÁNYI Károly 1896.

településeivel, amelyek a hegyi területek hasznosítására már a 14. században megjelentek, de zömmel a 16–17. században alakultak. Vlach joggal bírtak, hasonlóan Zemplén, Sáros, Szepes, Árva és Trencsén korai telepeihez. Aligha véletlen, hogy a bányász-ércfeldolgozó telepek, pl. Zólyom területén átfedik a vlach településeket: *Valaszka* területén Hronec, Medvegy, Zavogya, Dolina, *Predajna* területén Oszrbzia, *Besztercebányán* Kalisnya, Bachlacska, Ispánvölgy, Tajova, Richter Grad, *Breznóbányán* pedig Kram et Puobis, Philipo, Podholksi, Bravece, Bachuch stb.²² Ahogyan a vlach népesség zöme Szepes, Gömör tájain ruszin nyelvű volt, úgy valószínűsíthető, hogy Bars felső területein is jelen voltak azok csoportjai a korábbi századokban.²³ Bars megyei forrásunk nem alkalmas a népesség és a táj kiélése történeti rétegeinek megrajzolására, az azonban sejthető, hogy az évszázadok változásokat is hoztak az érintett tájakra, s azok a népesedéstörténet és a munkakultúra históriájának történetével összefonódva játszódtak le. Végére is, az erdőövezet kolonizálásának kétféle formájáról van szó, amelyek között bizonyára volt kapcsolat az egyes térségek hasznosításában.

III. Bars településeinek száma 1770 körül 200, abból 189 falu, 11 mezőváros. 48 településen a magyar volt a domináló nyelv, a német 6, a szlovák pedig 152 esetben volt meghatározó. A *fassiok* száma 196, abból 42 magyar, 3 német, 151 pedig szlovák. A parókiák közül katolikus volt 56, evangélikus 2, 1 pedig református. A tanítók száma 69 volt.²⁴ Az első magyarországi népszámlálás adatai szerint Bars mezővárosainak száma 11, a községeké 207, a praediumoké pedig 17, vagyis a vármegye 234 települést számlált.²⁵ A házak száma 13 249, a családoké pedig 18 350 volt. A tényleges népesség 99 000 (jogi népesség 99 089) fő, amiből 49 076 nő és 50 013 férfi volt. A vármegye népsűrűsége 36,3 fő/km². A nemesek száma 1680, a papoké pedig 98 volt.²⁶

Barsban az úrbérrendezési klasszifikáló bizottság már 1768. május elejére kidolgozta javaslatát, a korán lezajló előzetes investigatio bizonyára szerepet játszott abban, hogy a IV. kérdőpontra adott válaszok meglehetősen szűkszavúak. A bizottság a földesurak érdekében felértékelte a jobbágyok valós hasznát, előnyeit, ráadásul a hegyi falvak gazdálkodásának előnyös helyzetét emelte ki a sík vidékiekkel szemben, hogy azokon ne kelljen nagyobb telki állományt kihatároztatni. Érdekes és tanulságos érvelésük, ami – a maga korában – a sík vidéki és a hegyvidéki gazdálkodás különbözőségének sajátos tükrére, egyszersmind a tevékenységek, életmódok felsorolása is.²⁷ Véleményük szerint, igaz, hogy a síksági területen nagyobb a telki állomány, ám az nem mindig tűnik ki termelékenységével. Jóllehet a hegyi falvak szántóföld hiányával küzdenek, de ott a szántókat szorgalmasabban művelik, és könnyebben trágyázzák, lévén több a lakosság és a jószág. Nem kell annyit szántaniuk sem, ugyanakkor a kevesebb terményt – lévén annak jobb a minősége – könnyebben értékesítik, mint a síkvidékiek. Vagyis a minőség kiegyenlíti a mennyiséget. Megjegyzik, hogy a sík vidéki gazdáknak nincs elegendő munkaerjük, ezért a kaszáláskor, aratáskor és a nyomtatás idején a hegyi falvakban bérelnek munkaerőt.

22 Zólyom 18. századi életmódjához: UDVARI István–VIGA Gyula 1994. 89–120.

23 Dejiny 80., EAS VI. 1–2., PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 13.

24 Lexicon locorum, 1773. adatai. Vö.: UDVARI István 1991. 13. Bars vármegye úrbérrendezési anyaga a falvak nevének betűrendje szerint a Magyar Országos Levéltárban található: Mikrofilmtár, 4128–4131. tekerces.

25 DANYI Dezső–DÁVID Zoltán 1960. 50–51. Az összeírások több településről adnak számot, ami azzal magyarázható, hogy egy-egy települést – ha több nép lakta – több helyre is besoroltak.

26 DANYI Dezső–DÁVID Zoltán 1960. 55.

27 Összegzően: REBRO, Karol 1959. 128–130.

Ezeknek aztán szénakaszálásért készpénzt, az aratásért részt adnak – tizedet, kilence-det, de akár nyolcad- vagy hetedrész is –, olykor részében kaszáltatnak és csépeltetnek. Nehezebb szolgát is találni, s annak minimum egy hold termését oda kell adni, míg a hegyvidéki falvakban a szolgák 5–6 zsák gabonával is beérik. Szerintük tehát a hegyi falvak lakóinak megvan a fenti hasznuk, úrbéri vagy kuriális földeket is használnak, amit tehát be kell számítani a teleknagyságba. Hozzáteszi mindehhez a klasszifikáló bizottság még azt is, hogy a hegyvidéki családok, népesség egy részét valójában a sík vidékiek tartják el, amikor azoknak arató-, széna- vagy szőlőmunkát adnak. A hegyvidéki falvak előnyeként jelölik meg azt is, hogy azok roppant gazdaságosan élnek, nem ismerik a luxus sem a lakásban, sem az öltözködésben, sem a táplálkozásban. Házaik kőből vagy fából vannak, az erdő és a kőzet egyszersmind munkalehetőséget, megélhetést is nyújt. Maguk készítik el ruházatukat, kendert termesztenek. Minden, ami másutt drága, a hegyekben olcsó. Élelmezhetik magukat kecske- és juhússal, ha valakinek nincsenek ezek, akkor káposztával, babbal vagy egyéb zöldséggel és hüvelyesekkel táplálkozhat, amikből a hegyvidéki falvakban bőséggel terem. Tehén- és juhtejet, vaját sokan el is adnak. Vannak más hasznaik is – sok falu tart juhot, melynek gyapjából, húsból, tejéből és vajából pénzelnék. A léckázással (kosarazással) a trágya kihordását is megspórolják. A juhok és a kecskék telettetését jelentősen könnyíti a száraz levélzet és a száraz gally, amit a földesúr mindenhol megenged gyűjteni. A szénahiányt a hegyi falvakban szalma szecskával enyhítik, ami itt olyan drága, mint a síkvidéken a széna, ahol a szalma csaknem értéktelen. A hegyi falvakban a telki állományt irtásföldekkel egészítik ki. A hegyi falvakban bőven van legelő, s nemcsak a szarvasmarha, hanem a ló is az év nagy részében legel, míg a sík vidéki falvakban drágán kell azokat tartani.²⁸

A hegyi falvak előnyeként sorolja fel a klasszifikáló bizottság a földrajzi környezet egyéb haszonvételeit is. Azt, hogy a hegyi falvak sok szükséges dolgot adnak el a síkságiaknak: meszet, vasat, malomkövet, építőanyagot, zsindelet, tetőcserepet, gerendát, vályúkat, karókat, deszkát, szekrényt, (fa)csatornát, hordókat, dézsát, edényt, asztalt, dobozokat, tarisznyát, ágyneműt, ládákat, lócákat, ágyakat, kosarakat, teknőt, szitát, rostát, villát, lapátot, szelelőt stb. Mindezek elkészítéséhez a síkságon sem nyersanyag, sem munkaidő nem áll rendelkezésre, azok szállításához sem megfelelő szekerek, sem igavonó barmuk nincs. A hegyi falvak előnyös adottságai között említik még a számos patakot, amelyek közös malmokat hajtanak. Oda sorolják az erdők jövedelmét is: a bükk- és tölgy-makkot, az épület- és tűzifát, melyet egyes falvak el is adnak a síkon. Megjegyzik azt is, hogy a katonaságnak adandó tűzifához a hegyi falvak népe ingyen hozzájut, míg a síkon élőknek azt is vásárolni kell. Drágább a síkon mindenféle ács- és kerékgyártó munka, s a mesterek termékei is. Vagyis összességében, a hegyekben drágább a telki állomány a sok lakó és a jobb (!) életfeltételek miatt.²⁹

A klasszifikáló bizottság – a fentiek alapján – három osztály megállapítására tett javaslatot, az első osztályú jobbágytelek esetében (falvak szántóföldekkel, rétekkal, szőlővel és erdővel) 14, a második osztályban (falvak szántókkal, rétekkal és szőlővel vagy erdőéléssel [lignatio]) 16, a harmadikban (falvak szántóval, rétekkal, szőlő és erdőélés nélkül) pedig 18 hold telekmérettel. Ehhez – attól függően, hogy sarjú kaszálható-e vagy sem – 4, ill. 6 kaszás (embervágó) rétet javasoltak. A Helytartó Tanács végül négy osztály

28 REBRO, Karol 1959. 128–129.

29 REBRO, Karol 1959. 129–130.

elkülönítését javasolta, amit a királyi határozat is elfogadott: 18 (58 faluban), 20 (86 faluban), 22 (27 településen) és 24 hold (8 községben) szántóterülethez 6, ill. 8 kaszás rét járult.³⁰ A sáskői és a revistyei kamarai uradalmakban a telki állomány 20 holdban került megállapításra. Ebbe belejárt az is, hogy e falvak lakói – a bányavárosokba, ill. a kamarai bányákhoz való fuvarozás révén jelentős előnyt élveztek, jóllehet a rendezésig heti kétnapos marhás (szekeres) robottal tartoztak a jobbágyok. Előírták számukra, hogy erős igavonó marhát tartsanak, s hat jól vasalt szekeret, 16 mázsára valót, mivel ez a mennyiség számított teljes fuvarnak. (A kamara igényelte a fuvar a bányavállalkozásaihoz.)³¹ Mindezek alapján az úrbéri földek területe Bars vármegyében II. József korában összesen 66 807 hold szántó, 19 026 kaszás rét és 14 159 kapás szőlő volt.³²

I. osztályba sorolták *Ladomér* kamarai falut, mivel annak jó és könnyen művelhető földje, termékeny rétje, bő legelője van, lakosai tüzi- és épületfával bírnak, makkoltathatnak, gyümölcsös- és zöldségekertjük van. A bányavárosok közelsége miatt könnyen adhatnak és vehetnek, bőven van kézi- és fogatos munkalehetőségük is, ez utóbbiakban a kamara is előnyben részesíti őket. Van községi malmuk, eladásra gyümölcsöt természetnek, a juhásztól – különösen a tejtermékekből – hasznuk van. A ruházatukat maguk készítik posztóból és kendervászonból. Hasznuk van a szőlőjük után is. Hasonlóan az I. klasszisba nyert besorolást a tágas, jól termő határral, bő réttel bíró *Lutilla*, melynek népe a határbeli erdők fájából faeszközöket készít eladásra. Zöldséget, káposztát természetnek, gyümölcsökertjük van, erdei gyümölcsöt is gyűjthetnek, jóságait makkoltathatják. Télre jóságaiknak leveles ágakat nyesegethetnek, bő legelőjük van mindenféle jószágnak, helyben malmuk is működik. A bányavárosokban jó lehetőségük van termékeik eladására, s eladhatják jó minőségű gabonájukat is.³³ Más adottságokkal bír a II. osztályba sorolt *Jalna*, melynek határa dombokon van, s nehezen művelhető. Épület- és tűzfájuk van, makkoltathatnak, erdei gyümölcsöket gyűjtögethetnek. Zöldségekertjük és káposztásföldjük van, elegendő a legelő, jók a rétek, és községi malom van. Kézi és szekeres munkára jó lehetőségük van a lakosoknak a közeli bányavárosokban, ahol jól adhatnak és vehetnek. A magasabb térszínen fekvő *Bartoslehota* III. osztályú határát művelők épület- és tűzfával jól el vannak látva, elegendő a legelőjük is, ám a völgyekben termékeny kaszálórétjeik, bőven termő gyümölcsökertjeik, káposzta- és egyéb kertjeik húzódnak. Mivel szántóföldjeik a hegyekben vannak, azok terméketlenek, s az esővíz lemossa a talajt. Posztóból házilag készített ruházatuk van, kereseti lehetőségüket a bányavárosok adják.³⁴ A IV. osztályba nyert besorolást *Kismalás*, amelyiknek ugyan elég jól termő szántóföldje van, s népessége számára aránylag jó munkalehetőséget jelent Esztergom, Bars mezőváros, Léva és a Duna, ám nincs fája, szőleje, s kevés a kaszálója is.³⁵ Mindez természetesen nem csupán falvaink eltérő adottságait, különböző életmód-stratégiáját körvonalazza, de jelzi a klasszifikáló bizottság irányultságát is.

IV. Az úrbéri bevallások adatai alapján az alábbiakban Bars különböző adottságú vidékeinek, azok területén egymást váltó népcsoportok tevékenységének jellemző jegyeit mutatjuk be. Hangsúlyosan a területhasznosítás – a feudális szolgáltatások alapján – eltérő

30 REBRO, Karol 1959. 126–127.

31 REBRO, Karol 1959. 131.

32 REBRO, Karol 1959. 164., 180.

33 REBRO, Karol 1959. 165–166.

34 REBRO, Karol 1959. 167–168.

35 REBRO, Karol 1959. 170.

formáit emeljük ki, s azt, hogy azok milyen módon befolyásolták az egyes települések, ill. településcsoportok életmódját, számos vonatkozásban társadalmát és műveltségének állapotát is. Ahogyan az úrbérrendezést előkészítő bizottság vélekedése is jelzi, forrásunk megerősíti, hogy Bars megye területén a sík vidéki és a hegyvidéki életmód egymástól eltérő, s egymással valójában össze nem vethető formái éltek együtt. Az eltérő adottságú tájak hasznosítása különböző etnikumok műveltségének jellemzőjeként jelenik meg, még akkor is, ha annak számos eleme nem etnikus jegyeket hordoz, sokkal inkább az ökológiai feltételrendszerhez való alkalmazkodást tükrözi. Amennyire lehetséges, igyekeztünk hangsúlyozni a változásokat, azok folyamatos jellegét, az életmód régies vonásai mellett megjelenő újszerű vonásokat is. Az általunk megrajzolt kép – a forrás jellegéből is adódóan – nem teljes, arra azonban alkalmas lehet, hogy tovább árnyalja a gazdaságtörténet és a paraszti műveltség regionális típusait és történeti folyamatait.

I. Adatok Bars vármegye 18. századi földművelő gazdálkodásának jellegéhez

A fentiekben – a jobbágytelkek klasszifikációjának szempontjai kapcsán – részletezően volt szó a sík vidéki és a hegyvidéki gazdálkodás vélt/valós előnyeiről és hátrányairól. Az egyes települések paraszti vallomásai azonban a földrajzi környezetnek egy olyan adottságát hangsúlyozzák, amiről az eddigiek nem tettek említést: a folyóvizek áradásainak jelentőségét, azok hatását az egyes települések mezőgazdálkodásának eredményességére. A Garam mente falvai közül többen hátrányos adottságaik között említik a 4. számú kérdőpontra adott válaszaikban a folyó szerepét. *Óvár* lakosai szerint, ha a Garam vize kiönt, a vetésekből igen kevés hasznot vehetnek, de kárt okoz az a réteken is. *Lekér* bevallása a folyó tájformáló hatását is említi: Ha a Garam vize kaszálás idején önt ki, rétjeinkben kárt szenvedünk, sőt helységünk egy részét a nevezett Garam mossa és hordja. Hasonló kártételeket említ több más település investigatioja is. Ha kaszálás idején a helység mellett folyó Garam vize kiönt, károkat szenvedünk, sőt, lassanként helységünk egyik részét mossa és hordja a Garam vize (*Kisoroszi*). A Garam vize a marhalegelőnket falja, s ha kiárad, elönti a marhalegelőnket (*Nagytöre*). *Felsőapáti*, *Magospart*, *Zsarnóca*, s még több falu népe panasolja, hogy a Garam vize a földet elhordja, szántóföldjeiket, rétjeiket károsítja. *Óbars* lakóinak vallomásában az szerepel, hogy a folyó a határ $\frac{1}{4}$ részét eliszapósítja az áradáskor, *Szentbenedek* lakóinak káposztáskertjeit rongálja. *Kisszecske* bevallása szerint: Határunk szélén folyó Garam vize rétjeink egy részét lassanként falja és hordja és midőn kiönt, és víznek nagy árja következik, azokat és legelő mezőnket egészen, szántóföldjeinknek pedig $\frac{2}{3}$ részét elönti, iszapolja s olykor széna kalangyánkat és keresztekkel elhordani szokta. *Nagykoszmály* lakosai egyszerűen azt vallják, hogy a határukon átfolyó Garam áradáskor az egész határukát elárasztja. Az említettek mellett még mintegy harminc település paraszti bevallásában van szó a Garam által okozott károkról. De hasonló károkat okoz a *Nyitra* (*Kisugróc*), a „Körmöcbányáról aláfutó víz” (*Bartoslehota*), s más patakok is. *Garamvezekény* vallomása arra utal, hogy az áradás létrejöttében a szomszéd faluban levő malom gátja is szerepet játszik. Csupán *Garamapáti* lakosai tesznek arról említést, hogy a folyó gátját rendszeresen javítják. Tanulságos *Saskővár*alja jobbágy-parasztainak vallomása: a károk között említik a Garam kiöntését, s hogy az elöntött helyeket inkább kapával lehet művelni, mint ekével.

De nem csupán a víz áradása okozott gondot, hanem a szennyeződés is. A *Zsarnó* vize a hutákból elmosott salakkal iszaposítja a mezőket és réteket (*Zsarnóca*). A hegyekből lezúduló víz, az erózió a magasabb térszíneket amúgy is károsítja. A záporok

vize többfelé kárt okoz: a hegylábaknál csakúgy, mint a hegyekben (*Perlep, Peszerin, Szlaszka*).³⁶ „Sovány a határ, záporosók mossák le a talajt” (*Ihrács*). „Esős időkben a hegyekből lezúduló víz rongálja a szőlőt, rétet, szántóföldet” (*Barslédec*).

Nem érdektelenek azok a megfogalmazások sem, amelyeket a talajadottságok, talajminőségek, azok mezőgazdasági haszna kapcsán jelentek meg az úrbéri bevallásokban. *Nagyszelecsény* határában a föld *ritka, homokos és nem hasznos, Felfalva* határa *terméketlen, csak zabot terem, Kicő* földje *kavicsos, homokos, közepes termést ad*. A *sík* mezőben levő földeket általában *hasznosnak és termékenynek* mondják (*Hölvény, Nagykoszmály stb.*), s például *Óvár* laposan elhelyezkedő szántóföldjeit – ha a víz el nem rontja azokat – még *szikes, nehezebben művelhető* jellegük ellenére is termékenynek mondják. Más volt a helyzet természetesen a hegyvidéken. *Alsóhámor* népe nagy hegyek és hegyoldalak között él, határuk, földjeik soványak, kövesek, terméketlenek. *Repistye* jobbágysai azt panaszolják, hogy síkon nincs földjük, mivel határuk nagy hegyek és erdőségek között fekszik. Az elvetett gabona alig hoz annyit, mint amit elvetettek, ezért a gazdák sok helyet elhagynak a szikláság és a terméketlenség miatt. (Bizonyára ezzel is összefügg, hogy semmiből nem adnak kilencedet, hanem évi 50 forintot fizetnek a földesuruknak.) *Vihnye* lakosai szerint, hegyes-sziklás határuk terméketlen, s ha nem trágyáznak, egyáltalán nem teremne. Különösen tanulságos *Magospart* bevallásának 4. pontja: szántóföldjeik, melyek *egy nyomásban vannak*, kevés hasznot hoznak. *A hegyekben lévő és az erdők menti szántóföldjeikben az elvetett mag alig térül meg, így megélhetésüket kizárólag fazekaknak a nagyvilágban történő árusításával kénytelenek biztosítani*.³⁷ Ezzel együtt, a falu népének bevallása többet is elárul a földművelés jellegéről: Mivel nem azonos nagyságú szántóföldet és rétet bírnak, a telkek minőségét nem tudják megnevezni, mivel határukban csak *egy nyomásmező* van, a legtöbbet vető gazda hat darabban 10 pozsonyi mérőt vet, s hat darabban négy embervágót kaszál, a legkevesebbet bíró gazda pedig egy pozsonyi mérőt vet, egy embervágót kaszál.³⁸

A hegyvidék településeinek határhasználatában igen kezdetleges formák őrződtek meg. Ilyennek tarthatjuk akár a német telepes falvakra egykor jellemző erdőtelkes falvak működését is.³⁹ Tanulságos *Magospart* bevallása is: a település határában egy nyomásmező volt, melyben a legnagyobb gazda is csak 10 pozsonyi fertályt vethetett, s maximum fél szekér szénát gyűjthetett a sarjút nem adó réten. Mind a határhasználat, mind a termelés hatékonysága miatt érdekes *Aranyosmarót* bevallásának vonatkozó passzusa: Városbéli telkeink és az ezek utáni földjeink egyenletesen vannak felosztva, az egyik nyomásmezőben öt, a másodikban hat, a harmadikban szintén hat részre, melyekben fél, kettő, négy, maximum hét pozsonyi fertályt vethetünk. Rétfeljeink egy-egy gazda maximum fél szekér szénát gyűjt, sarjút nem kaszálunk.⁴⁰ A földterület persze jellemzően kevés, nem jelent megoldást még az irtás sem.

Amíg a déli, Dunához közel eső települések határában *harmados* kender-, dohány- és kukoricaföldet kapálnak a jobbágysai (*Nemesoroszi, Nagykoszmál, Kiskoszmál*), addig a felső vidéken sokféle csak zabot, tönkölyt, lencsét, babot, káposztát terem meg a sovány föld. A gyenge talajok nagy mennyiségű trágyát igényelnek, az erózió okán is.

36 Az utóbbi lakosai többnyire bányászok voltak. Vö. FÉNYES Elek 1851. III. 228.

37 Vö. UDVARI István 1991. 257–258. Lásd még: FÉNYES Elek 1851. 56.

38 UDVARI István 1991. 258.

39 ILYÉS Zoltán 1998. 324.

40 UDVARI István 1994. 97.

A termesztett növények és az azokkal kapcsolatos munkák az úrdolggával összekapcsolódnak forrásunkban, s nehéz elkülöníteni a földesúri és a jobbágyföld termelvényeit. Bizonyos, hogy többféle gabonát műveltek, azok termőhelye vélhetően a talajadottságokhoz igazodott. Például *Hizér* jobbágyparaszttjainak földjén *búza, rozs, árpa, zab, tönköly, lencse* és *lednek* termett. Utóbbiból *Zsitvakenéz* lakói ötödik kévét adtak uruknak. Az ebben a vonatkozásban roppant szűkszavú bevallások lényegében mindenhol ezekről a gabonafélékről és hüvelyesekről szólnak, azokból jellemzően *kilenceddel* tartoztak. A *kukorica* után is kilencedet adtak a földesúrnak, de volt – pl. *Nemesoroszi* –, ahol a kukoricaföld minden munkájával is tartoznak földesuruknak.⁴¹ Ezzel szemben *Garamdamásd* népe – hasonlóan több más településhez – azt vallja, hogy „semminemű termésből valóságos kilencedet ekkoráig nem adtunk, hanem ennek felváltásában, úgy cenzusképpen, nem különben malom, korcsma, mészárszék jövedelmeknek fejében esztendőnként 345 forintot készpénzül befizetni tartoznak. Ezen kívül közönségesen egy özet, egy borjút, hat nyulat, tíz kappant, nyolc ludat, kétszáz tojást, harminc rőf paraszt vásznat”. A *káposzta* sokfelé dézsmaköteles volt, sokfelé azonban megváltották a káposztadézsmát is.

2. Az állattartás néhány jellemzője

Az állatállomány utáni adózásban gyakoribb a dézsma pénzen történő megváltása. *Cseke* juhászai tizedet adnak a bárányból, a Verebélyhez közeli *Zavada* lakosai pedig *hetediket*. *Keresztúrban*, *Maholányban* és *Fenyőkosztolányban* minden kilencedik bárány helyett 14 garast, minden tizedik kecske után pedig 1 forintot adnak. *Pityelova* (Kiszelfalu) népe tized helyett *szarvpénzt* fizetett – minden szarv után 9 dénárt – minden igavonó marha után. *Kislovcsa*, *Koszorin*, *Kremnyicska* és *Jasztraba* hasonlóan a tized helyett fizeti a *szarvpénzt*: igavonó marhák darabja után 1–1 máriást, a szarvak után 9–9 dénárt. Utóbbi helyen, *Bartoslehotán* és *Trubinban* (Garamkürtös) a fejős juhok után 5–5, meddő juhok után 3–3, a tizedik bárány után 50, a tizedik lúd után pedig 25 dénárt adnak. A fejős juhok után – megváltás a kilencedtől – általában 6 dénárral tartoztak a barsi falvak lakói, a kilencedik báránytól 4 krajcárral, a kilencedik kecskéért pedig 8 krajcárral. *Jálna*, (*Garam*)*Ladomér* és *Repistye* juhos gazdái a *sajt* és a *brindza* szolgáltatását is pénzzel váltják meg (2 forint 8 garastól 3 forint 12 garas). A *méh* kilenced megváltásának összege 4 (*Bartoslehotá*), 6 dénár (*Ladány*), ill. 1 tallér (*Keresztúr*). *Nemesoroszi* bevallásában szerepel, hogy a jobbágyok télen a tollfosztásban segíteni tartoznak a cselédségnek.

A megváltott szolgáltatások itt különösen hangsúlyozzák a barsiak pénzgazdálkodásának jelentőségét. A jószág hasznot termel, annak bevételeiből a földesúri szolgáltatás megfizethető.

Az előzőeknél talán érdekesebbek a bevallások azon passzusai, amelyek – az adott település hasznai és kárai között – az állatállomány tartásmódjára utalnak. Bars településeinek számottevő részén elegendő legelő áll rendelkezésre az állatállomány számára. *Németi* bevallása kifejezetten erdei legelőre utal: az erdőkben marháiknak bőven van legelő. Hasonlót jelez *Hölvény* és *Magospart* is. Többfelé azonban – különböző okokból – szűkös a legelőterület. *Ágó* vallomása szerint: a földesúr juhái és az itt levő inscripti-onalisták miatt kevés a legelő. A *barslédeciek* arról panaszkodnak, hogy sem fájuk, sem legelőjük nincsen, ezeket a földesúrtól, gróf Forgách Lászlótól veszik, évente 162 forinto-

41 A Garam mentén több települést is kismesek – az esztergomi érsek predialista nemesei – laktak (Szódó, Sáró, Garammikola, Garamszentgyörgy). LISZKA József 2002. 263. Lásd még: ETHEY Gyula 1942.

kon. Több helyen említik, hogy elég legelőjük nem lévén, más határon bérelnek területet jószágaik tartására. Besse vallomása drámai helyzetet fest: „Semmi legkisebb közönséges jövedelmünk nincs, hanem inkább onnan van terhünk, hogy elegendő mezőnk nincs, mivel marháinkat szoktuk Szent Miklós nevű pusztára vagy a Garam tájékára kiadni mezőre és az olyatén mezőtől fizetni”.⁴² A *csekeiek* növendék jószágait, a tinókat és a csikókat adják más falu határára, *Felsőtárnokon* egyes gazdák pénzért adják más határra nevelni marháikat. Utóbbiak megjegyzik, s erre több – egyebek között kamarai – település vallomása is utal, hogy a földesúr olcsóbban ad marháiknak tavasztól, de ha szükséges, akár Szent Mihály napjától szénát, árpát, zabot a más településeken megszokottnál. Ezt a segítséget aztán a következő Szent Mihályig kell a jobbágyoknak visszafizetniük. *Tild* népe arról panaszkodik, hogy marhalegelőjük semmi nincs, ezért kénytelenek a lévai uraságtól a *kovácsi* praediumban legelő mezőt árendálni, amiért 45 forint készpénzt fizetnek, azon túl 100 keresztet tartoznak learatni, és 50 embert adni szénagyűjtésre. Hozzáteszik, hogyha a mező árendájától elesnének, semmi vonó marhát nem tudnának tartani. A *hölvényi* telkes jobbágyok legelője a saját határukban levő erdejükben és – kaszálás után – a réten van, a szegénység viszont kénytelen más határon szénát venni. A réteket óvni kell a legelő jószágától: „Aki Szent György nap után marháját a réteken szánt szándékkal őrizi, hat forint büntetéssel tartozik” (*Nemesoroszi*). A lekaszált rét és a tarló legeltetésére utal *Aranyosmarót* bevallása: „a rétek lekaszálásáig és a gabona learatásáig nagyon szűkös legelőnk van”.⁴³

Változó a rétek minősége is, a Garam mente falvainak gazdagabb szénafűvét még távolabbi falvak népe is megvásárolja. *Vihnye* bevallása szerint: a kaszáló is gyenge, 2 kaszás alig tud kemény munkával is 1 szekerre való szénát kaszálni. Sarjút csak kevés helyen kaszálnak, sokfelé *pénzes széna* adja a jószágok téli takarmányát. *Nemesoroszi*ban az uraság réjtét *feliből* lekaszálják, felgyűjtik, s kazalba rakják. A kazlakat megtétezik, és *tövis kerteléssel becsinálni* tartoznak. Kötelességük a rétet a bokroktól is megtisztogatni, mert különben az uraság elveszi azt.

Bars makkos erdői a 18. század 70-es éveiben a sertéstartás őszi takarmánybázisát jelentették, ám a bevallások egyértelműen jelzik, hogy jelentősen szigorodtak az erdőelés és a makkoltatás feltételei. Falvainkban arról panaszkodnak, hogy Barkóczi érsek előtt szabadon makkoltathattak, ám az érseki erdők illetően hasznosításáért immár fizetniük kell. A *németi* határban például tölgy- és bükkerdők vannak, melyek makkot is teremnek. A makkoltatásért csak felét fizetik, mint a vidékiek, régebben viszont ingyen makkoltathattak. A makkoltatás díja általában 2–5 garas sertésenként, de a helybeliek mindenütt olcsóbban jutnak hozzá, mint a vidékiek. Összességében mintegy másfél tucatnyi település említi hasznai között a makkos erdejét, a makkoltatás lehetőségét, már amikor egyáltalán makk terem.

Amennyire közönséges lehetett a sertéstartás Bars jobbágy-parasztjainak háztartásában, olyan problémás volt ez alkalmanként a bányásztelepüléseken. *Peszerein* bevallása szerint: a határ szegénysége és a kamarai kölyük miatt disznót nem szabad tartaniuk. Mindez bizonyára jelentősen befolyásolta az állatkereskedelmet és a mézszárszékek szerepét.

42 Szentmiklós pusztá Komárom megyében, Udvarnok mellett található, a garamszentbenedeki apát, majd az esztergomi káptalan birtoka volt. Vö. FÉNYES Elek 1851. IV. 113.

43 UDVARI István 1994. 97.

3. Az életmód jellege a feudális szolgáltatások alapján

Az úrdolgában végzett mezőgazdasági munkák felsorolása nem csupán az egyes falvak jogállását árnyalja, de magáról az agrárnépesség életmódjáról is informál. A szolgáltatások változó mennyisége és rendje egyaránt utal a majorságok gazdálkodásának módosulására, valamint az életmód lokális változataira. Az adatok egy része elsősorban a helytörténet szempontjából fontos, mi inkább a tágabb aspektusban is tanulságos, a termelőtevékenység főbb formáira utaló összefüggéseket igyekszünk itt kiemelni. *Besenyő* bevallásában kurzív kiemeléssel jelezzük az ebből a szempontból fontosnak tartott kifejezéseket. „Szent Miklós pusztán (1 mf-re) az uraság részire tartoznak szántani, vetni, mely szántás, mind *ugarszántáskor*, úgy *forgatásra, őszi és tavaszi vetésre*, ha *össze fogunk* az egész falunak egy álló hétig munkát ad. Tartoznak a pusztán termő uraság gabonáját learatni, a munkára 4 hétig minden házhelyes gazda 2–2 embert adott, az idén csak egyet. Tartoznak a termést összehordani és *kazalba rakni*. Amidőn pedig *részes nyomtatókkal* azon termést az uraság elnyomtatja, aztat tartoznak a besenyői dézsmával együtt Szentbenedekre elhordani. A zsellérek tartoznak a Szent Miklóssy pusztán az uraság részére termő árpát *lekaszálni és felkötözni*. De ezen szolgálatként nekik azelőtt a T. Uraság arató rész gyanánt minden 12. *keresztet* szokott kiadni, most pedig 2 esztendőül fogva 15-t.”⁴⁴ *Ladány* bevallásában: „A mi jobbágyi szolgáltatásunk leginkább szántásbul, aratásbul, kaszálásbul, szőlőben való kapálásbul, gabona, széna és fa hordásából áll.” *Aha* esztendőnként cca. 200 aratót – hozzájuk 3–4, lovas vízfordó szekeret –, *Hölvény* pedig Érsekújvárhoz három hétre 18, Nagysallóba pedig három napra 8 aratót ad az uraságnak.

Meglehetősen szigorú *Nemesoroszi* azon árendás lakosainak szerződése, akik kiköltöztek a településről, de – állandó lakóhelyt nem találván – visszatelepültek. Kötelezik magukat, hogy a házaiknak gondját viselik, szükség esetén új épületeket is emelnek. A kender-, dohány- és kukoricaföldeket harmadosan művelik, együtt a régi árendásokkal. Minden lótól és marhától – kihagyván a nyáriakat, amelyekből kettőt vesznek egy számba – mezőbérként 20 dénárt, sertéstől $7^{1/2}$ dénárt fizetnek, amibe a makkolás nem értetik. A kaszáló réteket a bokroktól megtisztítani tartoznak, a réteket felében lekaszálják, felgyűjtik. A szénát Orosziban kazlakba rakják, a szénakazlakat megtetézik és tövis kerítéssel becsinálják. A kismálosi pusztán 3 nap kaszálnak és hordanak. Malom körüli munkát végeznek, leveleket hordanak Tésára és Kismálásra. Kötelességük a renoválás a majorház, a korcsma és a pince körül. Az ő feladatuk a trágya összehordása, kihordása és elterítése. A kenderföld munkájával tartoznak, amellet kenderből 3, csepüből pedig 5 fontot tartoznak megfenni. A tollfosztásban segítkeznek télen a cselédségnek, a korcsma háznál tartoznak a bor levételével. Aki rákászni akar, az uraságnak 100 rákot és 5 font halat beadni tartozik.

Amint más összefüggésben már utaltunk rá, a 18. század derekán már igen gyakori a szolgáltatások pénzen történő megváltása: vonatkozik ez a kilencedre és a tizedre is, de még inkább az egyéb szolgáltatások megfizetésére. *Zsarnóca* bevallása említi, hogy bár nemes Bars vármegye más uradalmaiban a kilencedet in natura szokás adni, a kamarai uradalomban semmilyen termésből nem adnak nonát, azt megváltják: a mezőváros 420 forintot fizet, s a földesúr postásainak 12 Ft-ot és 2 garast. *Szkécó* jobbágyai a szántás és a trágyahordás munkája helyett is pénzt adnak. *Lök* jobbágy-parasztjai azt vallják, hogy

⁴⁴ A nyomtatás és a cséplés határa Hoffmann Tamás szerint a 20. században megközelítőleg egybeesik a magyar–szlovák nyelvhatárral. HOFFMANN Tamás 1963. 271.

korábban szántottak, kaszáltak, szőlőt kapáltak, keresztes és szemes gabonát, szénát és fát hordtak az uraságnak, ám a 13 éve kötött contractus szerint: „jobbágyi szolgálatunknak, robotozásunknak, bárány, gabona és borbéli kilencednek és tizednek, borkorcsma és mézszárszék jövedelmének fejében 1600 forintokat esztendőnként az uraságnak árendában fizetünk. Ezen kívül a contractus szerint az uraság seribül 40, pályinkájából pedig hét akót korcsmánkban kiárulni tartozunk. Aratáskor Léva majorságába 150 aratot kötelesek vagyunk kiállítani. Az uraság lévő sörházába magok határárul 60 öl fát tartoznak bevinni”. Az érseki falvak ugyanakkor arra panaszkodnak, hogy Barkóczi érsek jelentősen megemelte a cenzusukat: a szentkeresztiiek korábban a kilenced és a tized megváltásáért csupán 75 Ft 62^{1/2} dénárt fizettek, beleértve a mézszárszék 20 Ft-os árendáját is. Azóta a kilenced és a tized megváltásáért 90 Ft-ot adnak, a konyhában való dolgok fejében pedig – kivéve a mézszárszékét – további 160 Ft-ot, ezen felül az urasági serföldéhez évi 10 Ft-ot, így összesen 260 Ft-ot fizetnek.

A vármegye földrajzi jellege, a földesurak majorságainak és más, nem mezőgazdasági üzemének elhelyezkedése, nem utolsósorban az értékesítés helyszínei is befolyásolták azt, hogy a jobbágyi szolgáltatások sorában igen nagy súlyt képvisel a szekeres robot. A fuvarok részben a majorságok igényeit elégítik ki: a jobbágyok fogatai a földesúr szántóföldjein gabonát, trágyát hordanak, rétjein szénát szállítanak, ők viszik a bortized hordóit is fogataikon. *Aha* jobbágyai a dézsmabeli gabonát Pozsonyba szállítják, s esztendőnként legalább 12 szekeret adnak 4–4 marhával. Az árpát Németibe hordják, az alá is 6 fogatot adnak évente. Németiből és Csejkőről ölfát fuvaroznak, évente mintegy 60 szekérral. Az újárú Kéré-malomhoz és a verebélyi hidakhoz 6–7 vagy 8 marhával – évente cca. 20 szekérral – vastag fákat hordanak. *Felsőapáti* szlovák jobbágyai Esztergomból Nagyszombatba bort, Szentbenedekbe hordóabroncsot, zsendelyt, deszkát, vasat fuvaroznak. Ha a földesúrnak szüksége van rá, a Garamon vagy tengelyen fenyőfát szállítanak. *Keszi* szekerein a bakai erdőkből, 1 mf-ről, Lévára évi 25 öl fát tartoznak beszállítani, emellett minden 7. héten egy *négy marhás* szekeret 2 legénnyel adnak Lévára, hogy a földesúr fuvar-igényeit egész héten kielégíthessék.

A 18. század folyamán a földesurak gazdasági tevékenysége intenzívebb lett, amit a fogattal végzett szolgáltatások növekedése és azok jellege is tükröz. Forrásunkban többször említik, hogy ez még nehezedik is a 18. század során. *Lutella* jobbágyai „Barkóczi érsek idejéig”⁴⁵ évente egyszer 10 szekeret adtak 6 vagy 8 marhával bor fuvarozására Ribnikből Garamszentkeresztbe. Emellett 6 szálfát az urasági fűrészhez vittek, tűzfát hordtak a kastélyba, s olykor Selmechányára szállították az uraság gabonáját. Azóta terhük növekedett, „robotjuknak se szerit, se számát nem tudják”: most már 65 szálfát kell a fűrészhez fuvarozniuk. *Koszorin* bevallása ugyancsak a szekeres robot szigorodását panaszolja: „Régebben a falu csak az urasági malomnak szükséges fát hordta, továbbá csak 15 szálfát az urasági fűrészhez s zsendelyt csak a Szt. Kereszti kastélyhoz, s csak évi 2 szekeret tartozott adni a földesúr dézsmája jövedelme elhordásához. Most azonban minden megháromszorozódott, csak a sörföldéhez több fát fuvarozó szekeret kell kiállítani, mint amennyi fuvarja régen egész évben volt a falunak”. *Kislovcsa* népe Barkóczi érsek idejéig 5 szekér deszkát és zsendelyt fuvarozott Szentkeresztbe, onnan pedig dézsmabort vissza. Az uraság fűrészéhez 20 szálfát szállítottak, amit az érsek 65 szálfára emelt. Az érsek *Bartoslehota* jobbágy-parasztjainak terhét a geletneki malomkö fuvarozásával te-

45 Barkóczy Ferenc gróf (Csicsva, 1710. – Pozsony, 1765.), 1761-től esztergomi érsek, hercegprímás.

tétzte meg: évi 360 szekeret állítanak ki, amellett, hogy 50 szálát szállítanak a földesúri fűrészhöz, s fát, zsindelet, követ az építkezésekhez. Végül tanulságos még *Tild* bevallását idézni, ami tükrözi a fogattal végzett úrbéri szolgáltatások sokféleségét. „Az előtt, ugyan Eszterházy érsek idejében oly sok dolog nem ért bennünket, hanem most, és miolta leginkább Eszterházy meghalálozott, tehát sokkal nagyobb teher van rajtunk, úgy mint: az dézsbéli gabonát szoktuk Pozsonyba hordani, mely alá esztendőnként legalább 4–7 szekeret szoktunk adni 4–4 marhával. Az árpát pedig Németibe szoktuk vinni három szekéren. Az őlfát az újvári sörházhoz Németiről, Csejkőről szoktuk hordani esztendőnként circa 50 szekérral. Azon kívül az újvári Nagy Kéré malmokhoz, a verebélyi hidakhoz szükséges hosszú, vastag fákat 6 vagy 8 marhával is esztendőnként circa 15 szekéren szoktuk Németiről vinni. Item az Kéré malom gátra esztendőnként szoktunk 10 szekéren fassinákat (rözsét, V. Gy.) vinni. Nem különben esztendőnként adunk Párkányba vörös bor alá circa 15 szekeret, mely bort Czéténybe szoktuk vinni. Item, üres hordókat még szüret előtt szoktuk vinni esztendőnként Párkányba circa 4 szekéren. Czétényről a bor, Komjátirul a sör, Verebélyről pálinka alá esztendőnként legalább 40 szekeret szoktunk adni. Ujvári sörházhoz minden 3-ik esztendőben szoktunk adni 4 lovas szekeret öt gyalog emberrel, hét hétre. Az aratókat adunk esztendőnként Ujvárba circa 150, az aratókhoz 3–4 lovas szekeret szoktunk adni, akik egész héten vizet hordanak az aratókhoz. Adunk három esküdt embert, akik vigyáznak az aratókra. Ezen kívül az újvári és Keré malmokhoz majd minden esztendőben Geletnekrül szükséges malomkövet hordunk jobbra 10 szekérral. Utoljára az uraság tisztjeinek, molnárainak és más egyéb urasági embereknek esztendőnként circa 40 szekeret négy lóval szoktunk adni. Azon kívül ország útjában lévén helységünk esztendőnként 150 levéllel költetik embereinket fárasztani.” (Ezeket túl is növekszik terhük, ha a földesúr építkezik.)

A fentiek mellett, bizonyos, hogy – a Felföld más megyéihez hasonlóan – a fuvarozás Barsban is a jobbágy-parasztok fontos pénzkereseti lehetősége is volt. A szekeresek a feudális szolgáltatás és a kisvállalkozás határán helyezkedtek el, vagyoniilag természetesen erősen rétegzettek voltak. Tevékenységükben kimutatható a robotszolgáltatás, a bérmunka és a közvetítő kereskedelem.⁴⁶

A fogatok domináns igaerejét a szarvasmarha adta: a jellemzően 4 marhás fogatok mellett 6, sőt 8 állat befogásáról is tanúskodik az investigatio. *Hizér* bevallása egyértelműen jelzi, hogy ezeket nem egy jobbágy-paraszi üzem állítja ki: a robotmunkát a 25 mf-re eső Varsányban végzik, ahova 4-es marha fogatú szekérral mennek, *négyen összefogva* (Kiemelés tőlünk: U. I.–V. Gy.). Csupán *Tild* fentebb bemutatott bevallása említi egyértelműen a lovas fogatok alkalmazását, ami persze nem jelenti azt, hogy Hont vármegyében azokat ne alkalmazhatták volna szélesebb körben.

Nagyon fontos utalni azonban arra is, hogy Barsban a robotban végzett fuvar mellett nagyon sok adat szól a bérben végzett szállításokról is. Szembetűnő, hogy a bérfuvar kapcsán csupán néhány anyag szerepel a forrásunkban. Az esetek többségében – a termelvényekből – az *árpa* kerül említésre, gyakran *sörrel* együtt, ami egyértelműen a sernevelők, serföldék kiszolgáltatására utal. Emellett több településről említik a *zab* földesúri központokba történő szállítását: ezért egységesen 6 dénárt kapnak pozsonyi mérőnként. Az egyéb javak közül a *szén* fuvarozását említik *Alsóhámor*, *Felsőzsadány* bevallásában:

46 GALLO, Ján 1973. 67–90., VIGA Gyula 1989. 383–407. Lásd még: UDVARI István–VIGA Gyula 1994. 107–108.

előbbi falut zömmel szlovákok lakják, akik kiterjedt erdeikben még a 19. században is szenet égetnek.⁴⁷ *Klacsány* szekerei évente 400 *cent* (mázsa) *troškát* (salakot) szállítanak Kőrmöcbányáról Breznicére, aminek mázsájáért 1–1 garast ad a földesúr a 2 mérföldes útra.

4. Egyéb földesúri szolgáltatások és ünnepi ajándékok

Az ünnepi ajándékok – a táji adottságoknak megfelelően – a termelvényekből, a haszonállatokból vagy a zsákmányolt javakból kerülnek ki, de az úrbérrendezés időszakában gyakori már azok pénzen történő megváltása is. *Kisoroszi* lakói *húsvétkor* 2 bárányt, *pünkösdre* 1 borjút, *karácsonyra* 1 nyulat és 1 pár kappant adnak uruknak. Emellett annak konyhájára 5 icce vaját adnak, továbbá minden gazda évente 1 ludat, 1 pár csirkét, 1 kappant és 10 tojást, a zsellér pedig 1 pár csirkét és 5 tojást szolgáltat. *Lékérben* 1 borjú a *húsvéti ajándék*, a *pünkösd* 3 bárány, míg *karácsonyra* két nyulat és egy pár kappant juttatnak. *Kisfalud* egéztelkesei 2 icce vajjal, 3 lúddal, 4 csirkével és 20 tojással tartoznak uruknak. A baromfi ajándékot pl. *Maholány* lakosai megváltják 20 forinton és 19^{1/2} dénár. *Verebély* ajándékba minden ünnepre 6–6 nyulat vagy foglyot juttat: ha fogni nem tudnak, meg kell azt vásárolniuk. *Felfalva* lakói a szokásos ajándék mellett gombát, mogyorót és köményt juttatnak a földesúri konyhára, ha az megterem. *Mellek* szlovák népe 1 özet, 4 nyulat és 2 foglyot adott, vagy 6 és fél forinton váltotta azt meg. *Nagykeresnye* földesura 1 borjút, 15 icce vaját, 1 nyulat, 15 kappant, 75 tojást, 1 foglyot és – arányosan a lakosoktól – sáfrányt kap ajándékba az investigatio idején, továbbá a méz helyett 12 garast, kender helyett 14 garast. Szokásos már a pénzen történő megváltás *Peszéren* is: 1 borjú vagy 4 Ft, 1 nyúl vagy 40 denár, 4 kappan vagy 18 denár (darabonként), 4 lúd vagy egyenként 30 denár, 50 tojás vagy 1 denár (darabonként) és tíz rőf vászon vagy rőfönként 10 denár volt az évente adni szokott ajándék.

*Nemesoroszi*ban aki rákászni akar, az uraságnak 100 rákot és 5 font halat tartozik adni. *Kisohaj* és *Nagyohaj* házatlan zsellerei „legjobb hasznót és jóvedelmet” a nádából veszik, mivel határukban a nád nagy és széles területet foglal el. Egy-egy nap nádat vágának érte a földesúrnak, s azt hátton kihordani kötelesek, vagy 100 kéve nádat adnak uruknak. *Cserenye mogyoróból*, *kökényből* és *gombákból* 1–1 iccével ad a földesúrnak.

Több településen kenderosttal, ill. vászonnal vagy zsákkal tartoztak a jobbágyok uruknak. *Zselizben* minden gazda *virágos kenderből* két *fej*, *magvasból* is annyi *fej* tilott kendert köteles adni esztendőnként. *Nemesoroszi*ban kenderből – ha *szálas* – 3 fontot, *kócból* pedig 5 fontot tartoznak megfogni. *Kisoroszi*ban viszont – mivel kenderből dézsmát nem adnak – egy-egy gazda egy *3 vékás zsákot* vagy *1 rőf zsákvásznat* ad.

5. Adalékok a szőlő és a bor hasznához

Munkaigényének és a szőlőbirtokok jogállásának megfelelően, gyakran szerepel a szőlő és a bor a jobbágy-paraszti bevallás szövegében. Elsődlegesen azért említik, mert a szőlőtermesztés az adott település gazdasági életében jelentős. (A török korban a fagyérzékeny szőlő a 48. szélességi fokig nyomult a Felföld területén, s különösen a Garam völgyének falvaiban tett szert komoly gazdasági szerepre.⁴⁸) *Aha* lakosainak 350 kapás szőleje van az 1770-es években, *Hölvénynek* 250, *Tildnek* 300, *Verebély* népének 107

47 FÉNYES Elek 1851. II. 85.

48 PRINZ Gyula–TELEKI Pál é. n. II. 238.

kapás, de *Csiffár, Fakóvezekény, Feketekelecsény, Garamapáti, Kisbelleg, Kisgyőröd és Nagygyőröd, Kislót, Nagylót, Szencse, Tild, Újbars, Valkóc* és még közel harminc település a határában levő szőlő jelentőségét említi bevallásában. *Szentbenedek* jobbágysai egyenesen megfogalmazzák, hogy a határukban híres szőlők vannak, s abból van mindannyiuk megélhetése.⁴⁹ *Garamújfalu* bevallása szerint szőlejük nagyon jól terem, s nem csak az övék, hanem a szomszédos falvaké is. *Csejkő* jobbágy-parasztjai nagy, tágas szőlőt művelnek, s a bort is jó áron adják el. Ugyanakkor *Garamvezekényben* nem volt szőlő, *Tolmács* népe pedig a *szomszéd határookban* tart szőlőt. *Zavada* bortermelei minden hetedik hordójukkal a földesúrnak tartoznak.

A bor minőségére is utal forrásunk, ami persze nem jelent egyértelmű értékítéletet. *Ebedec* bevallása jó borokról tesz említést, *Csejkő* jó áron eladható borát néhány évtized múltán Fényes Elek *kapás* bornak minősíti.⁵⁰ *Kisgyőröd különösen jó, Kiskoszmály kiváltképpen jó borokat* említi az investigatióban, *Fakóvezekény* olyan szőlőt, ami *nem a legrosszabb borokat* adja, *Kovácsi és Lédec közepes bort termő* szőlőkről tesz említést, azt meg aztán végképp csak találgatni tudjuk, hogy a *garampodluzsániai* által említett *jó és különös bort termő szőlő* milyen minőséget adott.

A robotszolgáltatásban is jelentős részt kapott a szőlőmunka, a munkaigényes szőlő a napszámosmunka és az időszakos munkaerő-vándorlás meghajtója is volt. *Tőhöl* lakói – jöllehet a szőlő saját határukban van – *hetedik akó* dézsmát kötelesek adni uruknak. *Alsópél* jobbágysai minden fertály szőlő után 16 denár *barázdapénz* megfizetésére kötelezettek. A *taszáriak* a szőlőmetszés munkáját összesen 3 Ft 20 denár fizetésével váltják meg. Több helyről van adat arra, hogy pincébe való *letétele* a jobbágyok segítségével történik.

A gyalogos *szőlőrobot* mellett jelentős mennyiségű igás robotot igényelt a földesúr borának fuvarozása is. Például *Keremcse* fogatosai a Gömör megyei *Ribnikből (Garam)Szentkeresztre* szállították az uraság borát. *Aha* szekeres jobbágysai *Párkányból (Esztergom vm.)* a Nyitra megyei *Nagycéténybe* szállították szüret előtt az üres hordókat, majd az uraság vörösborát.

A *korcsmáltatás* olykor azon településeken is szabad volt, ahol nem volt szőlő, s nem termett bor (*Kisbelleg, Lekér, Nagylovcsa, Zseliz*), másutt viszont annak ellenére nem engedi a földesúr a korcsmát, hogy a falunak van szőleje (*Nemcsény*). *Nemesoroszi*ban például hat forintot köteles az fizetni, aki az uraság korcsmáján kívül más uraság bormérésére megy. Jellemzően *Szent Mihálytól újévig*, másutt *karácsonyig* volt a borkimérés joga, de például *Garamújfalunak* egész évben, *Kiskoszmálynak* és *Nagykoszmálynak*, valamint *Ladánynak* pedig fél évig, *Lukács-naptól Szent Györgyig* volt korcsmája. Az utóbbi helyen az év másik felére 45 forintért árendálják a földesúrtól a korcsmát, *Keszi* lakosai egész évre megváltották azt.

Feltűnő azonban, hogy miközben a borkimérés rendje roppant szigorú, a *pálinka korcsma* jószerével mindenütt szabad egész évben, sőt, a földesúr több településen a három vagy hat hónapos bor-korcsma jogát saját pálinkájának és sörének a kiméréseért adja árendába. *Kisszecsé* népe a háromhavi korcsmatartásért köteles kimérni a földesúr 6–7 akó sörét és 4 akó pálinkáját. *Szentmártonban* a bor- és sör-korcsma árendája 10 Ft, a pálinka korcsmabére pedig a földesúr 3 akó pálinkájának kimérése volt. Jószerével min-

49 FÉNYES Elek 1851. IV. 94., UDVARI István 1994. 99.

50 FÉNYES Elek 1851. I. 206.

den faluban említést tesznek a pálinkafőzés hasznáról, sokféle saját üstököt is tarthatnak, azonban az üstért a földesúrnak fizetnek (pl. *Brogyán* lakói 1, *Kosztolány*, *Lutilla* népe 2 forintot, *Kalacsna* népe pedig 1 tallért [= 2 Ft] ad üstönként). *Aha* népe *Verebély*ből fuvarozza a földesúr pálinkáját. *Aranyosmarót* paraszti vallomása egyenesen arról szól, hogy egész évben működő pálinka korcsmájuk számára a földesúrtól évente 16 akó pálinkát vesznek át, hogy *vidéki ne árulhasson pálinkát vásár idején*.

Itt utalunk Bars sörfőzésének és -fogyasztásának forrásunkban felbukkanó említéseire. Jóllehet az adatok száma kevés, de mivel a sörfözde működésére csak szlovák falvakban van adat (*Keremcse*, *Koszorin*, *Magospart*), a magyarlakta települések bevalásaiban inkább a földesúri sörfözdénél végzett gyalogmunka, ill. a sörárpa és a sör fuvarozása szerepel (pl. *Lédec*), megerősítve látjuk azt a történeti-néprajzi közhelyet, hogy a felföldi magyarság inkább borívó, a Magas-Felföld szlováksága pedig inkább sörívő.⁵¹ *Aha* fogatai *Komjátiból* (Nyitra vm.) az *újvári* urasághoz sört fuvaroznak. Ugyanoda, a sörházhoz minden harmadik évben 4 lovas szekeret és 5 gyalog embert adnak 7 héten keresztül. *Garamlők* jobbágysai az uraság *lévai* sörházához évente 60 öl fát tartoztak beszállítani a maguk határáról. Számos település fogatai szállítottak az említetteken kívül is fát az urasági sörfözdékhez, az 1770-es évekre azonban ezek egy része pénzben váltotta meg szolgáltatását: pl. a *szentkereszti*ek évi 10 forintot fizetnek az urasági sörfözdésnek.

6. Néhány mondat a malmokról

A folyók és patakok vízi erejét számos malom hasznosította a 18. században. A malom jelenléte minden településen előnyös adottság, ám annak tulajdonlása csakúgy, mint az éves vízjárástól függő működőképesség roppant sokféle helyzetet eredményezett a jobbágy-parasztok számára. A kisebb patakokon járó őrlőművek jelentős része csak tavasszal dolgozik teljes kapacitással, az év többi részében a lakóknak más határon kell malmot keresniük. *Szodó* területén például nem kevesebb, mint 7 urasági malom köveit forgatja a Garam. Mindenütt nagy teherként említik, ha nincs malom a faluban, s más határra kell elszekerezni az őrletni szánt gabonát: például a *valkóciak* 2–3 órás szekerezéssel érték el a legközelebbi malmot. Sokféle formája és díjtétele van az uraságtól bérelt malomnak. *Oromfalu* lakói legnagyobb hasznuknak és jótéteményüknek tartják, hogy egy kövön forgó – a falutól félórányira levő – malmukat a földesúrtól hat forinton bérlik, mert Szentbenedek és Újbánya, ahova egyébként adni-venni járnak, ötórányi járóföldre található. A *zseliziek* háromkerekű malmot használnak a Garamon, ám az uraságnak a 160 forint évi árendán felül még 2 sertést hízlatnak a malomvamból, s az uraság gabonáját vám nélkül őrlik. (Igaz, az őrlőszerkezetet az uraság erdejéből hozott fával reparálhatják.) *Hizér* robotos népe az egy kövön forgó községi malom után folyamatosan egy robotos munkást ad földesúrnak, mellette még egy *ártány disznóval* is tartozik annak. De nem jobb a helyzet a falu másik – egy gazda által birtokolt – malmával sem: az után 12 pozsonyi mérő malomvammal, egy *ártánnyal* és egy úrbéres munkát végző ember napon-ta történő etetésével tartoznak. *Nagyszecse* lakó viszont harmadrészt vesznek malmuk esztendei jövedelméből. A malomkövet *Geletnek* lakói faragták, akik annak eladásával keresték a kenyérüket generációkon keresztül.

Őröltek *egyköves*, *kétköves* és *háromköves* malmok, ám azok nem ritkán egyéb szerkezetekkel is kiegészültek: *Keremcsénben* a két kövön forgó malmot és harmadik

51 PALÁDI-KOVÁCS Attila 1994. 24.

követ kölesnek bérelnek, együtt egy *ványoló malommal* (kalló) tíz forintért a földesúrtól. Kislovcsa népének saját *kallómalom* szolgált, hasonló volt Garamkürtösön. Egész sor *fűrészmalom* is sorakozott a Garam és a nagyobb patakok mentén (*Szentbenedek, Ihrács, Jasztraba, Koszorin, Kremnyicska, Kislovcsa, Lutilla, Szlaszka*),⁵² amelyek fával való kiszolgálása és a fűrészáru elfuvarozása egyre nagyobb terhet jelentett a jobbágnép számára.

7. Az erdő haszna

A Felföld természeti kincseinek kiaknázása, az azzal összefüggő életmód jelentősen befolyásolta a térség sokáig állandónak tűnő kincs, az erdőállomány alakulását. Ennek összefüggésében értelmezhető talán leginkább, hogy a természeti feltételekhez alkalmazkodó embercsoportok életmódja milyen módon alakítja át az őt körülvevő természetet, s ez a folyamat miként hat vissza műveltségének állapotára. Az erdősült területek megszállásának egyik meghajtója volt a fa, az erdők története ebben a térségben az ipari tevékenységre volt felfűzve. A bányák, huták, hámorok nagy tömegű fát igényeltek, a bányavárosok környezetétől egyre távolabb kerültek a fakitermelés területei. Mindez a 18. századra már a fa árának rendkívüli növekedéséhez vezetett.⁵³ A felföldi erdők fogyása kihatott a jobbágyparaszti erdőélésre, faizására is, s a 18. század hetvenes éveiben már jószerevével visszafordíthatatlannak tűnő folyamatokat tükröznek a paraszti vallomások. Az óriási mennyiségű fát igénylő bányászat és kohászat, a szén- és mészégetés, a hámorok és huták a legjelentősebb bányavárosok környékén már a 16. század első felében nyomasztó fahiányhoz vezettek. Bars vármegyében például több papírgyár is működött, amelyek ugyancsak jelentős mennyiségű fát igényeltek (*Körmöcbánya, Alsókamenec, Ebedec, Fenyőkosztolány*). A faanyag bázisát jelentő erdők egyre távolabb kerültek a felhasználás helyétől.⁵⁴ Egyre nagyobb területek maradtak erdő nélkül Bars déli részén is, ahova el kellett hozni a fát más vidékekről, ami a 18. században a fa árának 60–70%-os növekedéséhez vezetett. Különböző parancsokkal, instrukciókkal igyekeztek korlátozni az erdőhasználatot, az erdőt olykor drasztikus szigorral védtek. 1755 után többnyelvű szórólapokat, röpcédulákat nyomtattak, amelyeken arra igyekeztek ösztönözni a lakosságot, hogy folyók mellé, vizenyős részekre fűzfát vagy más, gyorsan növekvő fákat ültessen.⁵⁵ Mindez nem csupán a faanyag árának emelkedéséhez vezetett, hanem a jobbágyok erdőhasználatának és faiparának szigorításához, valamint – a robotszolgáltatásban – a favágás, faközelítés, fuvarozás és tutajozás munkavégzésének megnövekedéséhez is.

A vármegye úrbérrendezését előkészítő paraszti bevallások az erdőhasználat változásának fenti problematikáját erősítik. Adatainkban csak *Felfalva* településén szabad a faizás. Vannak települések, amelyek egyáltalán nem rendelkeznek erdővel (pl. *Ágó, Taszár*), s mindenféle fát pénzért vesznek. *Kissáró* csak fűzesekkel bír. *Pázsit* lakosai arról panaszkodnak, hogy a más községekkel közösen használt erdő messze esik tőlük. A földesúr több helyen tiltja a jobbágyok erdőélését, vagy csak tűzifát ad, építőfát csak comissióra. Így van ez *Németiben* is, ahol a lakosok *régebben úszott fát el is adhattak*. Besse bevallása szerint *erdejük éppen semmi sincs, mivel az urak magok közt mind felosztották*

52 A Garam menti fűrészek még az 1840-es években is ellátták fával a délebbre eső sík vidéki területeket. Vö. Dejiny 556.

53 MAGDA Pál 1819. 51.

54 Dejiny, 53–54., 366.

55 Dejiny, 346.

és közönségesre semmit sem adtak. Az úrdolgában nagy részt kap a favágás: *Hölvény* jobbágyai minden esztendőben 18 öl fát vágni, s azt Érsekújvárra hordani tartoznak. Jól tükrözi a változásokat *Magospart* bevallása: „...a korábbi időben a nemes kamara erdekben kivágott minden szál- vagy rönkfa után egy-egy krajcárt fizetett, hasonlóképpen a Viszoka nevű község is, amikor a nemes kamara parancsára fát szállítottak... a községnek minden szálfa után szintén egy-egy krajcárt fizetett, mely haszonvételtől azonban emlékeztük szerint mintegy 35 esztendeje meg vannak fosztva, mivel nincs senki közbenjárójuk, aki értük és határukért kiállna”.⁵⁶

A fakeskedelem sokáig a bányavidékekre és a tutajozható folyókra szorítkozott. A fát nem csak keréken szállítják, hanem a víz hátán is: ha a földesúrnak szüksége van rá, a *Garamon* vagy *szekéren fenyőfát kell szállítani (Felsőapáti)*. A Garam szerepe – a Vág mellett – a 18. század tutajosforgalmában még nagyon jelentős: ezeken a vízi utakon jut a sík vidékre a Felföld fenyőfája. A folyón való tutajozást tucatnyi hegyi patak vize is segítette, mellettük duzzasztással, árkolással, víztározóként is szolgáló gereblyék kialakításával igyekeztek áthidalni a sekélyebb hozamú időszakokat. A Garamon élénk forgalom zajlott le a Dunáig, egészen a fővárosig, a fűrészelt és az ácsolt fa legfőbb piacáig.⁵⁷ A tutajok hátán tízezerszám utazott a tetőfedő zsindegy, a különféle faedények sokasága, de a különféle vasárúk és vaseszközök is. Eljutottak a szlovák hegyi falvak tutajosai a Dunán egészen a Balkánig is.⁵⁸ Fényes Elek szerint még a 19. század első felében is a Garam melléke „sok ezer deszkát, léztet, fenyőszálat ad el az alföldieknek”.⁵⁹

A fentebb említett fahiány lehet a magyarázat arra, hogy ritkán szerepel a bevallásokban a faipar és a különféle erdei iparok, jóllehet a különféle faeszközök készítésének legnagyobb hatású régiója volt a Felföld szlováklakta erdővidéke, a fenyves erdők övezete. A Javorniky-hegység, a Kis- és Nagyfátra, ill. a Kárpátok déli nyúlványainak területéről ezek felkeresték a Garam és az Ipoly mente magyar falvait, ill. tovább vitték a sík vidék felé sokféle faárújukat, gazdasági és háztartási eszközeiket.⁶⁰ Csupán *Bisztricsény* népe *vásárhelyek között* él, ezért könnyen eladhatja a *saját kezűleg készített faedényeket*. *Keremcse* más falukkal együtt, arányosan szolgáltat *zsindegyt* a földesúrnak. *Felfalva* és *Szklénó* a *mészégetésből*, *Berzence* és *Ihrács* az erdőkben szabadon (!) végzett *szénéégetésből*, *Bisztricsény* pedig a *hamuégetésből* hús hasznot.

8. A javak cseréjének jellemzői

Amint arra már fentebb, a robot és más feudális szolgáltatások megváltása kapcsán utaltunk, Bars vármegye népességének életében a 18. század második felében jelentős volt a pénzgazdálkodás. A parasztok termékeiket elsősorban a bányavárosokban tudták értékesíteni, s jellemzőnek mondható, hogy a – hetente több alkalommal is tartott – piacok az élelmiszer-kereskedelemben nagyobb szerepet játszottak a vásári sokadalmaknál. Ez a vármegye tájainak, ill. népességének belső munkamegosztását is jelzi, jóllehet a kereskedelmi utak szempontjából frekvenciált helyen fekvő bányavárosoknak vélhetően jelentős volt a tranzit szerepe is a Felföld északabbi tájai felé. A vásárhelyek kialakulásá-

56 UDVARI István 1991. 258.

57 PRINZ Gyula–TELEKI Pál é. n. II. 109., GRÜNWARD Béla 1891. 4., LOVCSÁNYI Gyula 1900. 28.

58 HUSKA, A. Miroslav 1972. Lásd még: ILA Bálint 1976. 403., GRÁFIK Imre 1983. 8–9.

59 FÉNYES Elek 1847. II. 252.

60 GUNDA Béla 1940. 170–174., POLONEC, Andrej 1978. 14., MAGDA Pál 1819. 215., FESZTY Árpád 1881. 448. Összegzően: VIGA Gyula 1990. 38–49.

ban is meghatározó szerepük volt a folyóvölgyeknek, különösen a Garam alig kikerülhető fő közlekedő út Szentbenedektől észak-északkelet felé.⁶¹ A javak másik gyűjtőhelye a Duna, ill. a folyam mente volt: nem csupán a Garam vizén leúszó portékák, de a szeke-reken utazó termékek számára is biztos értékesítő helyként tartották számon a folyami kereskedelem felvevőpontjait.

A barsi jobbágy-parasztok bevallásaiban vásáros helyként a vármegyében *Aranyosmarót, Garamszentbenedek, Körmöcbánya, Léva, Oszlány, Újbánya, Verebély, Zsarnóca*, a Trencsén megyei *Bán*, a Hont megyei *Bakabánya, Bát* és *Selmecbánya*, valamint *Nyitra* és a Nyitra megyei *Nagytapolcsány* szerepel. *Bát, Oszlány* és *Újbánya* könnyen elérhető városok hiányában válik központtá. A piacközpontok közül *Selmecbánya* és *Körmöcbánya* maga is behozatalra szorul gabonából.⁶²

A vásárhelyek annak ellenére kirajzolják a vidék földrajzi térszerkezetének, övezetes adottságainak csomópontjait, hogy a bányavárosok – elsősorban a társadalomszerkezet okán – a vármegye belső kereskedelmének súlypontját képezik. A forgalmas helyek több irányból elérhetők, a folyóvölgyekbe nyíló oldalvölgyek szerepe különösen jelentős. A Szikince völgye és a Selmeci-hegység lábának oldalvölgyei, a Zsitva-völgy és a hegyvidék találkozásának alkalmas pontjai, a Nyitra völgyének alkalmas terei, de mindenekelőtt a Garam völgyének csomópontjai, különösen áttörései a hegyvidék és a sík vidék között jelentik a vásárhelyek létrejöttének helyi energiáit.⁶³ A Garam völgye – túlzás nélkül – a regionális kultúra bölcsője, közvetítője, a különböző tájak és népek műveltségének olvasztóhelye, túl a gazdasági és közlekedési szerepén.

Jellemző, hogy igen magas az egy vásárra jutó községek száma. A 18. században még általános a *bányavárosok* együttes meghatározás, a vonzásukba tartozó települések jellemzően váltva látogatják sokadalmait. Ezek vonzása a 18. század közepén megnő, aztán a század végére visszaesik a század eleji állapotra.⁶⁴ Sajnos, forrásunk – mivel több település bevallásában ugyancsak együttesen jelölik meg a *bányavárosokat* vásározóhelyként – nem enged meg pontos elemzést, részletező vizsgálatot a különböző sokadalmakat felkeresők megoszlásának dolgában. Ezt a vizsgálatot mégis igyekeztünk elvégezni, ám tanulságai elsősorban arányok kifejezésére alkalmasak, s nem egzakt mérésre.

A bányavárosokban való kereskedés helyére és tárgyára forrásunk több településről is félreérthetetlenül utal. „A bányavárosok szomszédságában levő piacok” (Nyér), „bányavárosok nevezetes piacai” (több helyen), „bányavárosokhoz közel lévő nevezetes piacok, úgy mint Léva, Szentbenedek, Bát” (Nagytöre), „bányavárosok közelében lévő híres, nevezetes piacok” (Kissalló), s hasonló megfogalmazások a hetivásárok jelentőségét hangsúlyozzák. A bányavárosok közelsége vagy távolsága egyenesen az adott település előnyeként vagy hátrányaként kerül megfogalmazásra. „Mivel bányavárosok között laknak, jó módjuk van adni–venni, kereskedni” (Podbrehi-Lehota). „Királyi és egyéb városok között fekszenek, ezért jól adhatnak–vehetnek” (Felsőapáti). „Gabonabeli jószágainkat a bányavárosokba, az ottani piacokra, továbbá Báthba, Szentbenedekre, Lévára visszük. A Dunára is járunk, ahol árulni szoktunk” (Ágó).

61 PRINZ Gyula–TELEKI Pál é. n. II. 367. Az utak és folyóvölgyek kereskedelemben játszott szerepéhez: BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 73–74.

62 BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 271., 300.

63 CZIRBUSZ Géza 1902. 108–109., BULLA Béla–MENDÖL Tibor 1999. 240–241.

64 PRINZ Gyula és TELEKI Pál térképeinek felhasználásával: VIGA Gyula 1990. 137., BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 81–82.

A *bányavárosok* megjelölés nem azonos településkört jelenthet az úrbéri bevalásban, azok köre – a távolságtól, elérhetőségtől függően – változott. Bányavárosok: Selmecbánya, Bát, Léva, Szentbenedek, Zsarnóca, ahol termelvényeiket, jószágukat eladhatják, s haszonnal kereskedhetnek (Podluzsán). „Szegénység a maga jószágát a szentbenedeki, lévai és báti híres piacokra viszi, jobb áron, mint másutt eladni szoktak” (Szentgyörgy). Mivel jószerével folyamatosan működő kereskedő központként kell fel fogunk a bányavárosokat, bizonyos, hogy a piacaikon értékesíteni tudó falvak népe gazdaságilag előnyt élvezett a távolabb fekvőkkel szemben.

Bányavárosok – konkrét helymegjelölés nélkül – szerepel az alábbi Bars megyei települések vásározóhelyeként: *Alsópél, Alsóvár, Bajka, Csatta, Damásd, Felsőapáti, Felsőpél, Garamapáti, Gyékényes, Kiskoszmály, Kisoroszi, Lodomér, Lekér, Lök, Marosfalva, Nagykoszmály, Nemesoroszi, Podbrehi-Lehotka, Tolmács, Vieszka, Vihnye, Zsemlér.*

Aranyosmarót a 18. század elején még igen kis tiszta körzetet is vonz, később jelentéktelen vonzású alközponttá süllyed.⁶⁵ A mezővárosban évente 8 vásárt tartanak, ahol a helybeliek mindent jól eladhatnak, de emellett eljárnak *Szentbenedek* és *Verebély* vásáraitra is. A vásárok idején pálinkát árulnak, s övük a mérleg (mázsa) utáni haszon is, viszont, „a mázsákon kívül a vásárokból más hasznuk nincs, mérlegelés esetén mázsánként egy garast kapunk”.⁶⁶ Az *investigatio* nem tartalmaz adatot olyan településről, amelynek jobbagyparaszti vásáros helyükként jelölnék meg *Aranyosmarót*.

Garamszentbenedek kézműipari központ, aminek a körzetében igen magas a mesterségek előfordulása. Kereskedelmének jelentőségét fokozza, hogy nem érintkezik városi szerepkört betöltő település vonzáskörzetével, vonzása a 18. században erősödik. A vonzott terület nagysága változatlan maradt, de a tiszta és a megosztott körzetének aránya változik. Három piacnapja van: péntek, szombat és vasárnap.⁶⁷ A legtöbb településről látogatott vásárhely, amiben földrajzi helyzete döntő szerepet játszik. Vásározóhelyként jelölik meg az alábbi települések lakói: *Ágó, Berzence, Csárad, Csejkő, Ebedec, Feketekelecsény, Felsővár, Garamkelecsény, Garamújfalu, Garamvezekény, Hecse, Hizér, Hölvény, Keszi, Kisgyőröd, Kissalló, Kissáró, Kisszecse, Kistapolcsány, Knézics, Kovácsi, Ladány, Malonya, Mohi, Nagyendréd, Nagykeresnye, Nagymálás, Nagyszecse, Nagysztelepcsény, Nagytőre, Nagyvezekény, Nemcsény, Németi, Néved, Nyér, Oravica, Óbars, Óvár, Perlep, Peszér, Podluzsán, Rohozsnyica, Szelepcsény, Szentgyörgy, Szénásfalva, Szódó, Szőlős, Taszár, Újbars, Valkóc, Velséc, Veresvár, Zavada, Zseliz, Zsitvaapáti, Zsitvaújfalu.*

Körmöcbánya fejlett, népes bányaváros, elsősorban fogyasztópiacként válik központtá. Régió túlnyúló szerepkörű szabad királyi város. Több irányból volt megközelelhető, egyebek között Turócszentmártonon, Zsolnán keresztül vezetett innen postaút Szilézia felé a Kisuca völgyén.⁶⁸ A bányavárosok sorában bizonyára volt kereskedelmi központ szerepköre, de Bars vármegye falvai közül csak *Óbars* lakói nevezik meg vásárhelyükként. (Ide kell számítanunk természetesen a bányaváros gazdasági körzetéhez tartozó, jobbára német bányász-iparos településeket is.)⁶⁹

65 BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 82.

66 UDVARI István 1994. 97.

67 BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 81–82., 148., 202., 296., UDVARI István 1994. 100.

68 BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 62., 146., 172.

69 ILYÉS Zoltán 1998. 324.

Léva gabonavására a vármegyei keretek között igen jelentős, de főleg a 18. század folyamán, Bát szerepének csökkenésével válik Bars vármegye déli részének központjává.⁷⁰ Vásározhelyükként említik az alábbi települések: *Ágó, Felsővárad, Garamkelecsény, Garamújfalu, Garamvezekény, Hölvény, Keszi, Kisgyőröd, Kissalló, Kisszecse, Ladány, Mohi, Nagyendréd, Nagymálas, Nagyszecse, Nagytőre, Óbars, Óvár, Podluzsán, Szentgyörgy, Újbars, Zseliz.*

Oszlány hetente két piacot tart. A barsi települések közül – bevallásuk szerint – a következők lakói keresik fel ezeket: *Brogyán, Gesztóc, Keresztúr, Kiskresztenye, Kislót, Kisszelepcsény, Kistapolcsány, Kisugróc, Knézics, Mankóc, Nagykresztenye, Nagyugróc, Szentmárton, Székóc, Zsikava.*

Újbánya nem tartozik a frekventált kereskedőhelyek közé. A barsi települések közül *Berzence, Ebedec, Kislehota, Knézics, Kosztolány, Nagylehota, Németi* és *Oravica* lakosai keresik fel piacaikat.

Verebély vásárát csupán *Aranyosmarót* népe látogatja a barsi települések közül.

Zsarnóca lakosai úrbéri bevallásukban megfogalmazzák, hogy hasznuk van az évi 7 vásárból, s maguk csak helyben kereskednek. Kevés barsi falu vallomásában jelenik meg vásározhelyként: *Csejkő, Garamkelecsény, Nagylehota, Óbars, Podluzsán* és *Szőlős.*

A Trencsén megyei *Bán* gyengén fejlett központ, főleg vármegyei keretek között van jelentős kézművesközpont és gyapjú-, gabona- és vaskereskedő hely.⁷¹ Forrásunkban csak *Óbars* népe említi vásároshelyként.

A Hont vármegyei *Bakabánya* nem töltött be piacközponti szerepkört.⁷² A barsiak közül csak *Garamújlak* lakosai nevezik meg vásárhelyként.

Bát a 18. század elején még valamivel jelentősebb központ volt Körmöcbányánál, de a 19. század elejére lecsökken a szerepe. Megyén belül jelentős a marhakereskedelme, de fontos a gabonaforgalma is.⁷³ Hont vármegye investigatioja szerint a piactér haszna *Bát* lakóié. *Bát* vásárát, piacát jelölik meg kereskedőhelyként az alábbi Bars megyei települések: *Ágó, Csejkő, Felsővárad, Garamkelecsény, Garamújfalu, Garamvezekény, Hölvény, Keszi, Kisgyőröd, Kissalló, Kissáró, Kisszecse, Ladány, Mohi, Nagyendréd, Nagymálas, Nagysáró, Nagyszecse, Nagytőre, Óvár, Podluzsán, Szentgyörgy, Szőlős, Újbars* és *Zseliz.*

Selmecebánya többféle kézműipar és egyéb központi funkciói révén válik csekély vonzáskörű regionális központtá. Kedvezőtlen földrajzi adottságai miatt, gyengén fejlett tiszta körzetéhez kis népességű megosztott körzet csatlakozott. Bányavárosként az érc-kitermelésben és a kereskedelemben inkább iparvárosi, s nem központi szerepkört tölt be, azon alapul kézműipara is. Elsősorban belső városi vagy távolabbi igényeket elégít ki. Népessége – bányászfalvainak lakossága és néhány Hont megyei falu bányamunkára járó népe – gabonából és élelmiszerből behozatalra szorul. Forgalmas vásárai révén terjesztette ki vonzását.⁷⁴ A barsi falvak közül *Csejkő, Garamkelecsény, Garamújfalu, Keszi, Podluzsán* és *Szőlős* népe látogatja sokadalmait.

70 BÁCISKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 82., 147., 150.

71 BÁCISKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 148., 166.

72 BÁCISKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 169.

73 BÁCISKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 82., 150.

74 BÁCISKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 140., 187.

Nyitratelepülésének vásározoói között a barsi *Hecse, Nagykeresnye, Nagyszelepcsény, Velséc, Zlatnó, Zsitvaújfalú* lakosai – vagyis a Zsitva völgyének felső-barsi települései – jelennek meg az 1770-es években.

Nagytapolcsány jelentős állatforgalmával tűnik ki, évente 8 vására van, s szombatként hetivására.⁷⁵ Bars települései közül csupán *Velséc* mondja vásároshelyének.

Külön figyelmet érdemel, hogy több Bars vármegyei település bevallásában a *Duna* szerepel – a vásárokkal együtt említett – kereskedőhelyként: *Ágó, Csata, Damásd, Garamvezekény, Hölvény, Kissalló, Kisoroszi, Nagyendréd, Nagymálás, Nagysáró, Nemesoroszi, Nyér, Szódó, Zseliz* lakosai utalnak a folyam kereskedelemben játszott szerepére. Vélhetően többről van szó annál, mint ami *Lekér* bevallásában szerepel: „tűzre való fát a szomszéd helységekből és a *Dunán* (kiemelés tőlünk, U. I.–V. Gy.) pénzen venni szoktunk”. Az, hogy a Felföld fáját közvetítő Garam mellett, a fakereskedelemben a Duna fontos szerephez jutott, elég könnyen belátható. *Ágó* lakosai azonban azt vallják, hogy „A Dunára is járunk, ahol árulni szoktunk”, *Garamvezekény* népe – hasonlóan a vásárhelyekhez – a folyamat is olyan helyként jelöli meg, ahova jószágukat *vinni és eladni* szokták, a *hölvényiek* hasonlóan, portékájukat a *Dunára viszik, és hasznosan eladják*. Forrásunk e ténynél nem árul el többet, így nem kívánunk arra választ keresni, hogy mit adnak el, s kik a vásárlók vagy cserepartnerek.

Fentebb már utaltunk rá, hogy részben a kellő információk hiányában, részben pedig a bányavárosok piacainak domináns szerepe okán, csak óvatos következtetéseket merünk levonni a piacozás/vásározás térszerkezetéről, a látogatott vásárhelyek számára. Valószínű, hogy a bányavárosok piacaihoz közel fekvő falvak népe akár egyetlen helyen is értékesíthette javait, s nem biztos, hogy a több vásárhely felkeresése előnyt jelent ehhez képest. (A térség tiszta körzetekhez tartozó településeinek 70%-a a bányavárosokat vallotta eladó- és vásárlóhelyének.⁷⁶) Bars eltérő adottságú tájai különböző életmód-típusokat is körvonalaznak, s a bányák és ipari telepek népe folytonosan igényelte a parasztok termelvényeit. Ez a vármegye kereskedelmének egész szerkezetére is kihatott. Például *Kisugróc* úrbéri bevallásában azt említik, hogy „Oszlány városhoz közel laknak, ott mindenünket könnyen eladhatjuk, heti két alkalommal tartott piacokon”. Az viszont, hogy egyetlen, ugyanakkor nagy távolságra levő vásározóhely szerepel egy település bevallásában, feltétlenül a hátrányos helyzet tükrözője. Például *Mankóc* népe *6 óra járóföldre, Kislóté* és *Szentmártoné* pedig *7 órányira* kénytelen eljuttatni javait, hogy egyetlen vásárhelyét, *Oszlányt* elérje. Az sem véletlen természetesen, hogy *Oszlány* a legnagyobb távolságról, egyetlen vásározási lehetőségként felkeresett település: a rendkívül kis számú népességet tiszta körzetében tudó település jelentőségét az térség úthálózata befolyásolta. Éppen a könnyen elérhető központok hiánya avatta egy kisebb körzet centrumává.⁷⁷ A völgyek népe ebben a vonatkozásban is előnyösebb helyzetben van, de aligha lehet kétséges, hogy a felsorolt vásároshelyek mellett megjelölt, 1, 2, 3 mérföldnyi, 2, 3, 4 órányi távolság olyan módon befolyásolta a sokadalmak látogatásának lehetőségét, amit a kereskedés sikerével nem volt könnyű kiegyenlíteni. Kárai között említi *Hecse* népének bevallása, hogy „Egyéb különös kárak azon kívül nincs, hogy termelvényeink eladására Nyitrán és Szentbenedeken van lehetőség, mely városok 2 mf-re fekszenek”. A gondot

75 BÁCSEKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 148., UDVARI István 1994. 84–85.

76 BÁCSEKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 81.

77 BÁCSEKAI Vera–NAGY Lajos 1984. 54., 62., 300.

vélhetően nem csupán a távolság okozhatja, hanem az út minősége, még inkább a kereskedőhely forgalmának élénksége. *Knézics* jobbány-parasztjai számára a 3 óra járásra fekvő *Szentbenedek*, a 4 óra járásnyi *Újbánya*, és a 6 órányira található *Oszlány* csak indokolt esetben jelenthetett alternatívát. Ennek mozgatóját pontosan nem ismerjük. A bevallásokban szereplő helymegjelölések mellett jellemzően 1, 2, 3 órányi járás szerepel mind a vásár, mind a Duna távolságaként, ritka a ½ órányira levő piac – *Berzence* mind *Szentbenedektől*, mind *Újbányától* félórányi járóföldre van! –, s kevéssé jellemző a 3 órát meghaladó távolság is. A földrajzi feltételrendszer és az abban kiépülő életmód-formációk együttműködésének ez a térrács adja a szerkezeti vázát, az eltérő táji adottságok és életmód-stratégiák pedig szoros kapcsolatban vannak a népesség etnikai összetételével és jószerével etnikai sztereotípiaként is megjelenő tevékenységi formákkal.

A Felföld vármegyéinek úrbérrendezést előkészítő jobbágyi bevallásaiban rendre ott szerepel, hogy a piacok és a vásárok, a piacterek és a vásárterek az *embervásárok* helyszínei is, ahol a napszámosmunkákra munkaerőt lehet találni, ill. a szegénység kétkezi munkához juthat. Feltűnő, hogy Bars vármegye anyagában nem bukkan fel erre történő utalás. Bizonyos, hogy magyarázata valahol benne rejlik a térség munkamegosztásának, táji kapcsolatainak, ill. társadalmának fentebb bemutatott jellemzőiben.

V. A tanulmány tárgyalási módja, a szöveg közben a lehetőséghez mérten megfogalmazott tanulságok felmentenek az összegzés alól. Befejezésül vizsgálatunknak csupán két tanulságát kívánjuk ismételten aláhúzni. 1. A Nyugati-Felföld átmeneti sávjában, a Kisalföld és a hegyvidék találkozásánál elhelyezkedő Bars vármegye földrajzi tagoltsága, a differenciált eltartóképeség a népesség változatos életmód-stratégiáit hívta életre. A különféle térszínek között az észak–déli irányú folyóvizek völgyei képezték a közlekedőutat, egyszersmind biztosították a különféle javak cseréjének lehetőségét. Az úrbérrendezés során elvégzett klasszifikáció, a kialakított osztályok egyértelműen tükrözték a különböző vidékeket megszálló népcsoportok megélhetésének eltérő lehetőségeit, életmódjuk különböző vonásait. Ezek a műveltség regionális változatait is körvonalazzák, ilyen módon forrásunk, a jobbágyi bevallások a történeti-néprajzi vizsgálatok fontos támpontját képezik. 2. A Bars megyei települések bevallásai egyértelműen a jobbágy-paraszt népesség pénzgazdálkodásáról tanúskodnak. Ez feltétele volt a feudális szolgáltatások – a 18. század derekán Barsban ugyancsak jellemző – megváltásának, de jelzi a forgalom jelentőségét is. A vásárok és piacok szerepe mellett, ennek meghajtóját a bányavárosok népességének állandó élelmiszerkereslete, létfenntartásának alapját jelentő agrárpiaca jelentette. A jobbágy-parasztok pénzforgalma vélhetően azt is jelenti, hogy a Felföld javait nem közvetlenül cserélték el a sík vidék élélmére, ahogyan a történeti-néprajzi irodalom azt gyakran megfogalmazza, hanem megvásárolták a különféle javakat. Bár a gabona forgalmába minden társadalmi réteg bekapcsolódott, jobbra mégis a nemesség közvetítette azt a Felföldre, s csak a 18–19. században jelent meg az a kereskedőréteg, amelyik tőle ezt a szerepet átvette.⁷⁸

A piacok, vásárok is létformák találkozásait biztosították, s csak gyaníthatjuk, hogy maguk is a műveltségi javak átadásának-átvételének szinterei voltak. Bizonyos, hogy a 18. század derekán megemelkedő feudális szolgáltatások is kapcsolatban lehettek a belső forgalommal, ám ennek megítélése már nem lehet jelen írás feladata.

78 DANKÓ Imre 1974. 177., 397., PÁLMÁNY Béla 1985. 179. Lásd még: BELITZKY János 1932.

IRODALOM

- BAJNOK Lászlóné (szerk.)
2001 Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján. Nyíregyháza
- BÁCSKAI Vera–NAGY Lajos
1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.
Budapest
- BELITZKY János
1932 A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest
- BOKES, František
1946 Dejiny Slovákov a Slovenska. Bratislava
- BOROVSKY Samu (szerk.)
1903 Bars vármegye. Budapest
- BULLA Béla–MENDŐL Tibor
1999 A Kárpát-medence földrajza. Budapest
- CAMBEL, Samuel (red.)
1947 Dejiny Slovenska, II. Bratislava
- CHOLNOKY Jenő
é. n. Hazánk és népünk egy ezredéven át. Budapest
- CZIRBUSZ Géza
1902 Magyarország a XX. évszázad elején. Temesvár
- DANKÓ Imre
1974 A járszági vásárok-piacok néprajza. Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára, 175–187. Jászberény
- DANYI Dezső–DÁVID Zoltán
1960 Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Budapest
- DÓKA Klára
1998 Folyószabályozás a Felvidéken. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 83–92. Nyíregyháza
- ETHEY Gyula
1942 A verebélyi érseki nemesi szék. Különnyomat a Magyar Családtörténeti Szemle 1941. évfolyamából. Budapest
- FELHŐ Ibolya
1957 Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. KOVACSICS József (szerk.): A történeti statisztika forrásai, 200–223. Budapest
- FESZTY Árpád
1881 Talpas tótok. Vasárnapi Újság, 796.
- FÉNYES Elek
1947 Magyarország leírása, I–II. Pest
1851 Magyarország geographiai szótára. Pest
- FODOR Ferenc–TELEKI Pál–CHOLNOKY Jenő
1928 Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest
- FRISNYÁK Sándor
1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest

- GALLO, Ján
1973 Príspevok k dejinám furmanstva v Gemeri. Gemer, I. 67–90. Rimavská Sobota
- GRÁFIK Imre
1983 Az áru útja a szállítás forradalma előtt. Ethnographia XCIV. 1–35.
- GRÜNWALD Béla
1891 Zólyom megye. Budapest
- GUNDA Béla
1940 Szlovák népi kapcsolatok a Garam és Ipoly menti magyarsággal. Földrajzi Zsebkönyv, 170–174. Budapest
- GYÖRFFY György
1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I.³ Budapest
- HUSKA, A. Miroslav
1972 Slovenskí pltníci. Martin
- ILA Bálint
1976 Gömör megye. A megye története 1773-ig. Budapest
- ILYÉS Zoltán
1998 Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a Bars megyei németeknél. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 321–332. Nyíregyháza
- KÁDÁR László
1943 A magyar ember a magyar tájban. BARTUCZ Lajos (szerk.): A magyar nép, 69–90. Budapest
- KOVAČEVIČOVÁ, Šona (főszerk.)
1990 Etnografický Atlas Slovenska. Bratislava
- KÓSA László
1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920). Debrecen
- LELKES György (szerk.)
1998 Magyar helységnév-azonosító szótár.²Baja
- Lexicon universorum regni Hungariae locorum...anno domini MDCCLXXIII. Budapest, 1920.
- LISZKA József
2002 A szlovákiai magyarok néprajza. Budapest–Dunaszerdahely
- LOVCSÁNYI Gyula
1900 Zólyom megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia Írásban és Képben, XVIII. 1–29. Budapest
- MAGDA Pál
1819 Magyar Országnak és a' határ őrző katonaság vidékinek legújabb statistikai és geográfiai leírása. Pest
- MENDÖL Tibor
1940 A Felvidék. Budapest
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. KUNT Ernő–SZABADFALVI József–VIGA Gyula (szerk.): Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon, 61–73. Miskolc

- 1988 Tájak, népcsoportok és gazdasági szakosodás Dél-Gömörben. Életmód, foglalkozás, nemzetiség, 157–194. Gömör néprajza XIV. Debrecen
- 1994 A Felföld mint kulturális régió. Ethnographia CV. 1–35.
- PÁLMÁNY Béla
- 1985 Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újratelepítés korszakában (1593–1731). Kézművesipartörténeti Szimpózium anyaga, 153–188. Veszprém
- PETROV, Anton
- 1924 Národopisná mapa Uher podle uredního lexikonu osad z roku 1773. Praha
- POLONEC, Andrej
- 1978 Domácka a remeslé výroba v oblasti myjavskej pahorkatiny. Zborník Slovenského Národného Múzea, 19. 11–42.
- PRINZ Gyula
- é. n. Magyarország tájrajza. Magyar föld – magyar faj, I. 15–341. Budapest
- PRINZ Gyula–TELEKI Pál
- 1938 A magyar munka földrajza. Magyar föld – magyar faj, II. kötet. Magyar földrajz, második rész. Budapest
- PRINZ Gyula–CHOLNOKY Jenő–TELEKI Pál (szerk.)
- 1938 Magyar földrajz, I–III. Budapest
- REBRO, Karol
- 1959 Urbárska regulácia Mária Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku. Bratislava
- RÓNAI András (szerk.)
- 1945 Közép-Európa Atlasza. Balatonfüred
- SZABÓ Dezső
- 1933 A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Budapest
- TAGÁNYI Károly
- 1896 Magyar erdészeti oklevéltár, I–III. Budapest
- TAKÁCS Péter–UDVARI István
- 1992 Szlovák nyelvű paraszti vallomások Mária Terézia korából: Adalékok zempléni ruszin és szlovák községek történetéhez. Nyíregyháza
- UDVARI István
- 1991 A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai: Adatok a szlovák nép gazdaság- és társadalomtörténetéhez: Szepességi ruszin falvak népelete Mária Terézia korában. (NIEDERHAUSER Emil előszavával). Nyíregyháza
- 1994 Szlovák mezővárosok népelete Mária Terézia korában. Nyíregyháza
- 1996 A Mária Terézia korabeli úrbérrendezés szlovák nyelvű kéziratos forrásai: Szepes és Zemplén vármegyék. Nyíregyháza
- UDVARI István–VIGA Gyula
- 1994 Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a 18. században. Borsodi Levéltári Évkönyv VIII. 89–120. Miskolc
- 1998 A táj és az életmód néhány összefüggése a Garam völgyének településein a XVIII. század utolsó harmadában. FRISNYÁK Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza, 333–345. Nyíregyháza

VIGA Gyula

1989 Az észak-magyarországi fuvarosok. Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXVII. 383–407. Miskolc

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc

2006 Udvari István (1950–2005). Ethnographia CXVII. 89–93.

VRAUKÓNÉ LUKÁCS Ilona (szerk.)

1995 Szlavisztikai bibliográfia Udvari István munkássága alapján (1974–1995). Nyíregyháza

THE LIFEWAYS OF THE PEASANTRY IN COUNTY BARS IN THE 18TH CENTURY

In the 1990s, the authors collaborated on several studies on the historical ethnography of 18th century rural life in the counties of Upper Hungary (formerly part of historic Hungary, now part of Slovakia). István Udvari passed away in 2005. This study is based on the notes he made during his archival research and it is dedicated to his memory.

The location and geographic setting of County Bars, the changing and interacting culture of the strikingly mixed ethnic population exploiting the resources in the region's varied environments offers several avenues of research for scholars of historical ethnography. Lying on the boundary of the uplands and the plainland, the region's varied topography and its the cultural and other contacts, as well as its historical traditions, display all the major interrelations, which have been earlier described in studies on human geography and lifeways in connection with the morphology of the Carpathian Basin. These can be studied in detail based on the available sources. The study focuses on the different subsistence strategies and the nature of diverse work cultures, as well as the contact and interaction between them, as can be reconstructed from the peasants' statements (*investigatio*) preceding the regulation of socage tenure in the *Urbarium* under the Empress Maria Theresa. The sources offer valuable information on the settings of traditional lifeways, the nature of the differing formations and they also shed light on the diachronic, shifting patterns of these systems, which fitted into the overall structure of the interaction between different regions.

Evolving in the 13th century, County Bars (part of south-western Czechoslovakia after 1920 and of southern Slovakia after 1990) incorporated the middle and lower reaches of the River Garam, with the northern half lying in part in the mountainous uplands and in part in the north-eastern table-land of the Little Hungarian Plain. The southern part was part of the plainland, which extended northward from the Danube along the Zsitva and Garam valleys and their side-valleys. Its western boundary was marked by the River Zsitva and the Dervence Stream flowing into the river, its eastern boundary by the Szikince Stream. The rivers dissected the Tribecs, the Szitnya and the Hungarian Ore Mountains and acted as the main arteries of the county's north to south traffic since the trade routes passed through the river valleys. The River Garam played a key role in this respect by linking Upper Gömör and Zólyom counties to the natural trade route, which for long centuries connected the higher lying upland regions and the southern uplands, as well as the Uplands with the Danube Valley and the Little Hungarian Plain. The plainland and the economy and lifeways of the plainland penetrated deeply into the mountainous areas of the Uplands along the river valleys – the Vág and Zsitva rivers were no exceptions and neither was the River Garam. Each valley and valley basin can be regarded as a niche. The River Garam, a roughly 300 km long tributary of the Danube with a high discharge in times of flood, linked population groups, lifeways, and work cultures from the Low Tatra Mountains (Királyhegy, Kral'ova Hoľa) to Zólyom, Léva and Esztergom. The upper valley section extending to Szentbenedek (Hronský Beňadik) was narrow, as was the valley floor,

and barely suitable for arable farming. The upper section was more suited to rafting and powered several water-mills along the southern part. There are few settlements along the river's upper reaches, while the Garam Basin was densely settled in the county's more southerly parts. Pasturing dominated the economy along the upper reaches, combined with a meadow economy and the winter stalling of the herds. Cattle were used as draught animals in that region and played a subordinate role in milk production compared to sheep. Although woodland pastures played a prominent role, pasturage was greatly restricted by the local landowners from the mid-18th century.

The villages in the plainland differed markedly from the upland settlements of County Bars: the differing geographical conditions, the traditional lifeways, life strategies and sources of livelihood provided various options for attending markets and trading. Arable farming of the type practiced in the Great Hungarian Plain characterised the flat southern plainland, while the main settlement factors in the uplands were mining, an industry based on the processing of precious metals, and forestry, which supplied the former. The land surrounding the upland villages was little suited to cultivation and the region's inhabitants relied on the forest and various craft industries for their livelihood. Owing to the region's unfavourable conditions and weak carrying capacity, there evolved a unique upland economic and cultural model, which, however, was bound by many strands to the economic system of historic Hungary. The above activities formed traditional systems, which blended into the county's internal and, even more importantly, external network of contacts. In spite of all appearances to the contrary, the factors sustaining this model were not unchanging, resembling the lifeways of successive generations in this respect. The differing lifeways and their structures were not simply a reflection of different economic strategies, but also of varying life qualities, attitudes to and perceptions of the animate and inanimate realities of the world around them. This can in part be traced to the fact that the settlement history of various regions was influenced by the region's ethnic make-up: the settlements with a Vlach status, and the Hungarian and Slovak settlements of the 16th–17th centuries lived in symbiosis with the German mining communities. Even though social and economic development gradually superseded minor elements of the traditional interaction between man and his environment, one characteristic feature remained, namely that the valleys' lower section was generally settled by Hungarians, while the upper one by Slovaks, whose way to the plainlands led along natural watercourses. Another noteworthy feature is that the northern boundary of plant cultivation cut across the Garam Valley, which again had a major impact on the subsistence and livelihood of the region's inhabitants. Wine cultivation, for example, was practiced up the Léva (Levice) area in County Bars, and maize cultivation, appearing during this period, did not spread to areas lying higher than 600–700 a.s.l. Wheat was not cultivated on the settlements along the upper reaches of the River Garam and rye too was grown to some extent in the Garamszentkereszt (Žiar nad Hronom) and Kőrmöcbánya (Kramník) area only. Barley was the most common cultigen in the valleys opening toward the Little Hungarian Plain. Proceeding northward, the ratio of arable land decreased, as did harvest yields, in consequence of which there was a notable decline in the population density toward the north. This is reflected also in the region's contacts and seasonal work of the peoples living here, especially in wheat and wine growing regions, which are amply documented in the sources from the 16th–17th century. These can be regarded not only as historical geographical and cultural ecologic phenomena, but also as a reflection of the complexity of cultural boundaries.

The study offers an overview of the region's 18th century economy and its components. Separate sections are devoted to arable farming, stockbreeding, forestry, viticulture and wine-making and the role of mills, together with an overview of the exchange of various commodities, all set in a historical perspective.

The study is concluded by a summary of the different sections and the two main conclusions.

(1) The geographic diversity and the differing carrying capacity of various regions in the transitional zone of the westerly region of Upper Hungary led to diverse subsistence strategies among the peoples living there. The north to south river valleys were the major arteries of communication

between the different areas and they also ensured the exchange of various commodities. The various categories created as part of the *Urbarium* reflected the different subsistence options and the divergences in the lifeways of the peoples settling in different areas. These also outline the regional cultural variations and thus the statements of landed peasants are also an important source of ethnographic and historical studies.

(2) The statements from County Bars clearly indicate that the landed peasant population had a monetary economy, which was one precondition to redeeming feudal obligations (still present in the county in the mid-18th century), but it also reflects the importance of monetary circulation. Beside the role of fairs and markets, the main driving force behind monetary circulation was the constant need for food in the mining towns and the agrarian markets whereby these commodities were obtained. The monetary circulation of the landed peasantry probably indicates that the commodities from the uplands were not simply bartered for food from plainlands, as often suggested in the ethnographic literature, but were purchased using money. Even though each social layer participated in the wheat trade, this commodity was in practice transmitted to the uplands by the nobility until the 18th–19th centuries, when this activity was taken over by merchants.

Fairs and markets provided an opportunity for the encounter of various lifeways and it seems likely that they were the setting for the transmission and adoption of various cultural goods too. It would appear that the rise in feudal obligations in the mid-18th century was related to the internal trade, but this requires a separate study.

† *István Udvari–Gyula Viga*

MEDITERRÁN ŐSZ

Miskolci delegáció Fiumében (1869 szeptember)

KAPUSI KRISZTIÁN

A költöző madarakat követve, sosem számított rossz döntésnek délre utazni a nyárutón. Szerencsés párosítás volt ugyanakkor a kellemeset haszonnal összekötve, kulturális és politikai küldetést turistaként teljesíteni. Jól tudta mindezt Miskolc város egykori ügyésze, Serfőző József. Egy „kis világlátás végett elrándulni óhajtván” a Fiumében megrendezett természettudományos vándorgyűlésre, húsznap szabadságot kért 1869. augusztus 17-én a képviselő-testülettől.¹ Rekreációra volt szüksége és azon sem habozott föl, hogy Serfőző jogászként természettudományi konferencián kívánt részt venni. Tisztában voltak azzal, hogy a városi ügyész egy vakációszerű tanulmányi kirándulásnál lényegesen jelentősebb útra vállalkozott. A rendezvény helyszíne valóságos politikai demonstrációvá avatta a tudományos eseményt.

A 18. század államismereti iskolái Fiumét a magyar anyaország részének tekintették. A Szent Koronához tartozó „corpus separatum” volt, amióta Mária Terézia csatolt „külön testként” definiálta a város státuszát (1779). Átmeneti francia uralom (1809–1815) után, I. Ferenc újra Magyarország területéhez sorolta a Quarnero öböl kikötőjét. Változást hozott a szabadságharc: Fiume 1848 és 1868 között Horvát–Szlavónország fennhatósága alá került.² A helybéli olasz polgárság preferenciáját meghatározta, hogy a rendi érában még nem érvényesülhettek úgy a magyar nemzeti törekvések, mint ahogyan a neoabszolutizmus éveiben elburjánzott a horvát nacionalizmus. Erőszakoskodás, az olasz nyelv használatának korlátozása, a korábbi kiváltságok felszámolása jellemezte a horvát uralom két évtizedét. A magyar politika tengeri kikötő igénye természetes szövetségesre lelt a fiumei olaszokban, viszont a horvátok közül még az unionisták sem szándékoztak lemondani a Quarnero öbölről. A kis kiegyezés tárgyalásai éppen Fiume vitatott hovatartozása miatt húzódtak el, sőt, az utóbb megkötött közjogi egyezmény (lásd: 1868. évi XXX. t. c.) sem minden részletében zárta le a kérdést. Átmenetinek szánt, végül mégis a dualizmus egész tartama alatt fennállt rendezésre 1870-ben került sor.³ Érthető mindezek után, hogy a köztes, 1869. évben miért éppen Fiumére esett a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XIV. Vándorgyűlését szervezők választása.

Miskolc politikai elitje (is) fokozott figyelemmel kísérte a közjogi kérdés alakulását. Serfőző ügyész úr megkapta a húsznap szabadságot, kérelmére a közgyűlés ekképpen reagált: „örömet adja jelét képviselőtestületünk azon forró ragaszkodásnak, mellyel Fiume iránt viseltetik, s az ott tartandó természettudósok nagy gyűlésére, hogy a társnemzetek között tartandó testvéries ünnepélynél a hazafias magyar tengerparti városban városunk is képviselve legyen, s hazafias üdvözlötünket s szerencse kívánatainkat átadhassák, Serfőző József képviselőnk elnöklete alatt Rácz Ádám, Molnár Béla, Mayer Rezső, Furman János, Sassy István és Bódogh Albert képviselőinket elküldjük, s ré-

1 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b. 101/1869.

2 *Bak B.* 1997. 77. és 87–88.

3 Az ún. fiumei provizórium Horvátországhoz rendelte Fiume vármegyét és Buccari kerületét, Fiume város pedig – egy kormányzó igazgatása alatt – újra a „magyar koronához csatolt külön testként” élhetett, fejlődhetett.

szükre a megbízásunk oklevelét kiadni határozunk”.⁴ Beleértve a felsoroltakat, Borsodból összesen harmincnyolcan jelezték részvételi szándékukat. Szakmai érdeklődést talán csak az orvos Bódogh Albert tanúsított, ő ugyanis az egyik titkára volt a fiumei rendezvénynek, előadást tartott Darwin elméletéről, és évekkal később is szerepelt a vándorgyűléseken.⁵

Az útrakelők többségét nemzeti érzés motiválta. A „Borsod” című miskolci hetilap „A fiumei kikötő” címmel tárcát közölt a vándorgyűlés negyedik napján. Orvosokról és tudósokról egy szó sem esett benne, aktuálpolitikai áthallást keltő történeti adalékokból viszont nem volt hiány. Megállapította a cikkező, hogy „több magyar uralkodó egész nagy vidékeket, megyéket telepített meg idegen népfajokkal (...), az adriai tengerpart vidékéről is a magyar érdekeknek minden képviselője és őrszeme egészen elpusztult, ellenséges érzelmekkel és igyekezettel dolgozó nép zárt el bennünket az adriai” tengertől.⁶ A természettudományos vándorgyűlést ugyanakkor sokak számára a Serfőző városi ügyész által említett lehetőség („egy kis világlátás”) tette vonzóvá. A borsodi zárandokokról megírta az újság, hogy egy részük „csupán Fiuméba, mások Velenczébe, sőt, vannak kik Róma és Nápolyba, továbbá Turinba fognak tenni utazásokat”.⁷ Különválaszthatatlan volt viszont a politikai, kulturális és a szórakozást kereső motívum. Piemont központjába például nem csupán „világlátás végett” utaztak magyarok, hiszen Kossuth Lajos 1865-től Torinóban élt, az itáliai otthonát felkeresni valóságos politikai konfesszióknak számított.

Miskolcra és Borsodból néhányan már 1869. augusztus 26-án (csütörtökön) útra keltek, a többség pedig a hét végén indult Fiuméba. Kisebb csoportokban utaztak, és a miskolci hetilap tárcasorozata le is közölte egy négyfős kompánia élményeit. Az újság hasábjaira „cz. – m.” jelzés felett kerültek ezen úti beszámolók anélkül, hogy a négy egyént megnevezték volna. Miskolc városa tehát hét képviselőt (Serfőző József, Rácz Ádám, Molnár Béla, Mayer Rezső, Furman János, Sassy István, Bódogh Albert) delegált Fiuméba, közülük négyen együtt utaztak. A tárcákat közlő hetilap szerkesztője, Rácz Ádám kapocs volt az újság és a küldöttség között; a publicista nevét rejtő kód is ráillett,⁸ ő volt tehát a négy utas egyike. Társainak kilétére nem sikerült fényt deríteni. Miskolcra a szerkesztő úr és három ismeretlen kísérője nekivágott hát a jelentőségteljes útnak! Mediterrán őszi epizódjait, élményeiket és benyomásait tartottuk közlésre érdemesnek.

A fiumei vasút 1869 őszén még éppen nem állt az utazóközönség rendelkezésére.⁹ Kvartettünk Bécs érintésével a Semmeringen, Stájerországon és Karintián keresztül vonatozott Triesztig, ahol behajózott és úgy ért Fiuméba. Ezt megelőzőn negyed napot időzött az osztrák fővárosban. Néhány óra alatt megcsodálta a Belvedere műkincseit, az Ambraz gyűjteményében Zrínyi sisakját és Mátyás király kardját, az udvari könyvtárban Nádasdy és Zrínyi életnagyságú szobormását. A miskolciakat lenyűgözte a kincstár gazdagsága és az arzenál, különösen egy monstre hátultöltős, kétszáz mázsás ágyú. Tárcáírókra összességében ambivalens hatást gyakorolt Bécs, megállapította, hogy az

4 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a. 101/1869.

5 Bódogh alelnöke volt a máramarosszigeti (1878) és a debreceni (1882) konferenciának, l. *Chyzer K.* 1890. 30.

6 Borsod, 1869. szeptember 9.

7 Borsod, 1869. augusztus 26.

8 Rácz Ádám vezeték- és keresztnévének utolsó betűit adta meg a rejtélyes „cz. – m.” kód.

9 Budapest és Fiume között az 1873. szeptember 23-án megnyílt Károlyváros–Fiume vonal teremtett vasúti összeköttetést.

egy „óriási Babel, melyben a sokféle nemzetiségű emberek nyüzsgő lármája, s a különböző járművek örökös zakatolása, spekuláció, börze, félelem és minden, lehangolják, majd bámulatra ragadják az idegen embert. Rakásra van itt felhalmozva minden. Ellenében egymással a szegénység és gazdagság, rongy és fényűzés – ez utóbbi szemképráztató cikkeivel a kirakatoknak, melyeknek ablakai egy és két öl szélesek s ugyanily magasak egy darab üvegből. Bécsnek kereskedelme és ipara valóban bámulatos, emellett gazdagon van képviselve benne a tudomány és művészet is”.¹⁰

A gőzmozdony további útvonala ugyancsak felemás panorámát nyújtott. Elismeréssel szemlélték miskolcijaink a Semmering vasúti alagútjának technikai bravúráját, a takaros gazdakéz nyomait mutató osztrák–stájer tájat, de Laibachon¹¹ túl már inkább sajnálkoztak az Isztria terméketlen kopárságán, szegény népén. Mindent egybevetve: az utazást kényelmetlennek és fárasztónak értékelték, valóságos felüldülés volt számukra megérkezni a tengerpartra.

„Itt vagyunk Triesztben – nagyszerű képben fekszik előttünk a tenger és a város, s mint egy öltözködő habléány, öntetszőleg fodrozza magát a hullámos Adria”¹² – írták a szállásukat későn este elfoglaló földijeink. Szobájuk ablaka – a Hotel de la Ville negyedik emeletéről – a tengerre nézett: a kivilágított mólón túl „árboc erdő” derengett, és csendesülön morajlott az Adria. Kétszáz honfitárs érkezett a miskolciakat hozó vonattal, meg is jegyezték, hogy „Trieszt talán még soha nem látott együtt ennyi magyar vendéget”.¹³ Másnap került sor behatóbb ismerkedésre, városnézésre, sőt, a miskolciak még a Trieszttől hat kilométerre lévő Miramare császári kastélyát is felkeresték.¹⁴

I. Ferenc József öccse, Miksa – Mexikó tragikus sorsú uralkodója – meglehetősen közismertté vált.¹⁵ Bátyjánál intellektuálisabbnak és tehetségesebbnek tartották a főherceget, akinek érdeklődő szabadságpárti alaptermészetét még imponálóbbá tették ifjúkori utazásai. Miksa csodálta a spanyol Habsburg őseit, ő maga is egy tengerentúli birodalomról álmodozott. Imádta a meleg éghajlatot és a mediterrán kultúrát, ezért költözött 1859-ben Miramare kastélyába. Végzetes mexikói útjára is onnan indult (1864). Miramare 1854–1856 között eleve Miksa megrendelésére épült, a kastélyt Junker Károly tervezte az Adriába nyúló sziklára. A főherceg 18 éves korától bejárta Levantét, az összegyűjtött természeti ritkaságokat, egyiptomi és görög régiségeket Miramaréban halmozta fel. A kastély – melynek „minden köve, minden egyes része a költői lelkű

10 Borsod, 1869. szeptember 16.

11 A mai Ljubljana (Szlovénia). Eddig nem említettük, mert meggyőződésünk szerint mondani is fölösleges, hogy Fiumét ma Rijeka névvel találni a térképeken.

12 Borsod, 1869. szeptember 16.

13 Borsod, 1869. szeptember 16.

14 Hozzá tartozik az igazsághoz, hogy nem csupán a földijeink keresték fel Miksa egykori otthonát. Hírül adta az országos sajtó, hogy „sokan mentek Velenczébe és Miramareba is”, I. Pesti Hetilap, 1869. szeptember 12.

15 Miksa Ferdinánd József (1832. július 6. Bécs – 1867. június 19. Queretaro) osztrák főherceg, magyar királyi herceg, Mexikó császára. Az ifjú fejjel megismert III. Napóleont – konzervatív bátyja ellentétéként – példaértékű, modern uralkodónak tartotta. A francia császár biztatására fogadta el néhány mexikói nemes ajánlatát és útra kelt, hogy korszerű alkotmányosságot teremtsen a közép-amerikai államban. A helyi társadalom viszont semmiféle idegen uralomból nem kért. Fegyveres harccá fajult a kísérlet, III. Napoleon pedig – az Egyesült Államok megerősödése (a polgárháború vége, Monroe-doktrína) miatt – kivonta Mexikóból csapatait, Miksát egyszerűen cserbenhagyta. A magányos Habsburgot hadbíróság ítélte golyó általi halálra, kivégzésére 1867. június 19-én került sor. Miksa tetemét utóbb hazaszállították, a tragikus sorsú uralkodót 1868. január 18-án helyezték örök nyugalomra a bécsi kapucinus kriptában. L. Hamann, B. (szerk.) 1990. 354–357.

királyi öcs harmonikus szép ízléséről tanúskodik¹⁶ –, lenyűgözte a miskolciakat. Képet adtak beszámolójukban a szürkemárvány épületről, berendezéséről és lovagterméről. Hosszasan részletezték a kert buja bőségét, ami különös csoda „azon sziklás, kopár, semmi életet nem mutató¹⁷ vidéken. Miksáról szimpátiával és részvétellel megállapították, hogy „Miramare: a tenger csodája, s élő néma emléke egy nagy léleknek, ki jobb sorsra volt érdemes, azonban egyszer botlott, s végképp elbukott”.¹⁸

Földijeink 1869. szeptember 5-én (vasárnap) hagyták el Triesztet. A város fényes emlékezetét beárnyékolta a Lloyd hajózási társaság nem éppen korrekt eljárása. A miskolci hetilap csak utalásként említette „azon kellemetlenséget, melyet szerzett a Lloyd társaság, nem akarva bennünket (tehát a miskolci utazókat – K. K.) tovább Fiuméba vinni – s mely nem menthető nyereszkesedési s embertelen eljárást, a pesti lapok már méltólag megrótták”.¹⁹ Az országos sajtó pár nappal előtte valóban nyilvánosságra hozta a probléma lényegét. Nyolcszáz magyar vendég érkezett 1869. szeptember 3-án (péntek) Triesztbe, a Lloyd gőzhajója viszont csak hatszáz utast bírt felvenni. A kimaradt kettőszáz résztvevő másnap sem jutott Fiuméba, mivel – üzleti indokra hivatkozva – hatszáznál kevesebb utassal nem volt hajlandó elindítani gőzösét a Lloyd. Így hát „várni kellett, míg 600-ra szaporodtak. Elmentek tehát a Lloyd kávéházba, ott szónokoltak a Lloyd-társulat ellen, s másnap 10 órakor felültek a hajóra”.²⁰ A Vulkán nevű gőzös fedélzetén velük tartott „Bunkó zenekara²¹ is, s elkezdvén játszani, először csak a lábak lassú ütemezését lehetett észrevenni, majd a kedv derültebb lett, elkezdődött a tánc s késő estig tartott”.²² Úticéljukat sötétedés után érték el: pazar látvány volt a tengerről megpillantani a fényárban úszó Fiumét. A kivilágított parti házak előtt szurokmáglyák égtek. Nemzetiszín füstöt fújt a Vulkán kéménye, a hajóról „éljen”, a kikötő felől „eviva” kiáltás harsogott...

Fiumében már korábban elkezdődtek a protokolláris események. Az első küldöttségek lakásán köszöntötték a vándorgyűlés elnökét, báró Vécsey Józsefet. A házigazda délután fél ötkor az egyik alelnök, Halász Géza társaságában fogadta a magyar városok és a hazai természettudományos élet addigra megérkezett képviselőit.²³ Vécseyék felöltötött húztak és vendégeikkel közösen tették tiszteletüket Fiume polgármestere, Ernesto Verneda előtt. A város és az anyaországiak egyetértettek abban, hogy Fiumének a magyar koronához kell tartoznia. A részletkérdések viszont mindkét felet megosztották.

A magyar kormány egyezkedni próbált a horvátokkal, Andrássy miniszterelnök kompromisszumkereső politikája pedig még a Deák-párton belül sem volt feltétlenül népszerű. Az ellenzék szemrehányásait visszhangozta a századfordulás szakirodalom, az ismert monográfia azt írta Andrássy kormányáról, hogy „radikális határozat helyett a horvát küldöttséggel való alkudozástól várták a fiumei kérdés megoldását (...). A nagy

16 Borsod, 1869. október 7.

17 Borsod, 1869. október 7.

18 Borsod, 1869. október 7.

19 Borsod, 1869. szeptember 16.

20 Pesti Hetilap, 1869. szeptember 12.

21 Bunkó Ferenc (1814–1889) cigányprímás, honvéd karmesterként részt vett a szabadságharcban, majd Egerben és Pesten zenélt, többször szerepelt Európa jelentősebb fővárosaiban is, l. *Gordon E.* 1961. 636.

22 Borsod, 1869. szeptember 16.

23 Báró Vécsey József (szül. 1829, Sárköz, Szatmár vm.) fiatal jogászként utazgatott Afrikában és Ázsiában, majd hivatásos tengerészként folytatta a világgjártást. Megromlott egészsége miatt lett gazdálkodó, a kiegyezés után pedig politikus. Deák-párti képviselőként szerepelt a közös ügyek költségvetését felügyelő parlamenti delegáció tengerészeti bizottságában. A fiumei vándorgyűlés egyik alelnöke, Halász Géza (szül. 1817, Dabas) orvosként volt a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

hiba megtörtént. A horvát küldöttség, nem találván magát bevégzett ténnyel szemben, újra meg újra Horvátország kiegészítésül követelte Fiumét”.²⁴ A helybéli politikum polarizálódása tükrözte az anyaországi viszonyokat. Verneda polgármester a kormány oldalán állt: tagja volt 1867 nyarán a koronázási küldöttségnek, 1868 őszen pedig a Fiume ügyében Budapesten összeült magyar–horvát értekezletnek. Köréhez tartozott Giovanni Ciotta hadmérnök, Verneda utódja a polgármesteri székben, akinek irányítása alatt (1871–1896) Fiume modern nagyvárossá fejlődött.²⁵ Mindezek előtt vehemensen kritizálta őket a helybéli ellenzék, mely Kossuth Lajos tisztelőiből, az egyezkedő politika kárhózatóiból rekrutálódott. Caspar Matkovich, a vándorgyűlés egyik alelnöke volt a vezetője. A szabadságharc előestjén hatszázadnyi nemzetőrséget szerveztek a fiumeiek, és a küszöbönálló horvát támadás elleni védelem kulcsfigurája volt Matkovich, aki a neoabszolutizmus alatt is kapcsolatban maradt Kossuth Lajossal. Társaival olyan fiesztát szervezett a magyar kormány kinevezésekor, melyre 3000 nemzeti színű zászló készült, Rákóczi-indulóval, körmenettel köszöntötték az eseményt. Matkovichot, Antonio Walluschnigot és elvbarátaikat utolsó húzásként, 1867 februárjában letartóztatta a horvát főispán.²⁶ Szabadulásuk után nem csoda, hogy mindenféle kompromisszum nélküli intézkedést, Fiume Magyarországhoz csatolásának deklarálását követelték. A helyi ellenzék másik vezetője az említett Walluschnig volt, akit már 1861-ben letartóztattak a horvátok, amiért kapcsolatban állt a Kossuth-emigrációval. Sikerült utóbb Anconába menekülnie, majd Genovában személyesen kereste fel Kossuth Lajost.²⁷ A vándorgyűlés idejére persze már visszatért Walluschnig Fiumébe.

A vázolt anyaországi és helybéli konfliktusokat az Adriához érkező miskolci delegáció is magában hordozta. Rác Ádám kormánypárti volt, érződött ez az általa szerkesztett „Borsod” című hetilap szellemiségén. Bódogh Albert viszont ellenzéki oldalról politizált, 1874-től függetlenségi képviselője volt az országgyűlésnek.

Utazóink elkéstek a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók XIV. Vándorgyűlésének ismerkedési estjéről (1869. szeptember 5. vasárnap, 19 óra). A nyitórendezvény helyszíne a fiumei Császári és Királyi Haditengerészeti Akadémia díszparkja volt.²⁸ Sacher bécsi vendégglöns gondoskodott a lakomáról, és egy szerződötött balett-társulat előadása is hozzájárult az egybegyűltek szórakoztatásához. A befutó miskolciakkal ekképpen idézték fel a részleteket: „az ismerkedési estély fényesen sikerült, 1400 vendég van jelen, az utolsó hajó vasárnap este érkezett, s a nép által meleg üdvözlésekkel fogadtattott. Az estélyen Matkovich, Valusnig s többen mondtak pohárköszöntéseket, végül legviharosabb tetszés közt Verneda polgárnagy Fiume egyesülésére Magyarországhoz

24 *Fest A. é. n.* 84.

25 Giovanni Ciotta (1824–1903) az egyetlen olyan olasz polgármester, akinek nevét utca viseli a mai Rijekában. Ő a fiumei vasút atyja, 1871-es német nyelvű dolgozata illusztrálja korbéli lobbiját a közlekedés fejlesztéséért. Hivatali ideje Fiume történetének legsikeresebb korszaka, melyben partneri viszony fűzi a város vezetését a magyar kormányhoz. Ciotta lemondása a „romlás” kezdete: a Bánffy-kormány – felrúgván az addigra évtizedessé vált hagyományt – nem kíváncsi a törvényjavaslatok előzetes fiumei véleményezésére és kirohanást intéz a kikötőváros „elbizakodottsága” miatt, az olasz polgármester pedig nem hajlandó a megváltozott légkörben dolgozni. Ciotta nevét tehát utca viseli, több villája és lakóháza is áll Rijekában, az őt ábrázoló festmény (Carlo Tafuri munkája) a városi múzeum gyűjteményét gazdagítja. L. *Fried I.* 2004. 11, 21, 76, 111, 128.

26 *Fest A. é. n.* 76–83.

27 *Fried I.* 2004. 20.

28 Az intézmény telkét a Ciotta családtól vásárolta meg Fiume önkormányzata, majd a kormánynak ajándékozta az értékes ingatlant. Az akadémia alapkövét a tragikus sorsú Miksa főherceg rakta le (1856). Építése igen elhúzódtott, csak a vándorgyűlés előtti évben (1868) adták át rendeltetésének az akadémiát. L. *Fried I.* 2004. 126.

gal”.²⁹ Szóhoz jutott a házigazdák első embere és a helybéli ellenzéke is, így már az ismerkedési estélyen érzékelhető volt a feszültség. Az országos sajtó utalt arra, hogy „néhány obscurus ember tapintatlansága kissé kellemetlen hangulatot idézett elő a gyülekezetben. De erről jobb nem szólni”.³⁰

Másnap (1869. szeptember 6. hétfő), a fiumei városi színházban³¹ hivatalosan megnyílt a vándorgyűlés. Vécsey elnök, Halász és Matkovich alelnökök, valamint a titkárok (Radich Ákos, Poór Imre, Bódogh Albert) röviddel 10 óra előtt elfoglalták a díszhelyeket. Soha annyi résztvevője nem volt a vándorgyűlésnek, mint Fiumében, ahol 1272 tagot regisztráltak!³² A miskolciak távirata megemlékezett az ünnepélyes megnyitóról: „10 órakor a nemzeti zászlókkal díszített zsúfolt színházban Vécsey elnök nagy tetszést aratott magyar és olasz beszéddel nyitá meg az ülést. Verneda polgárnagy olaszul, s éljenzések közt magyarul üdvözlé Fiume vendégeit. Halász Géza alelnök köztetésben részesült hatásos beszédének fő részei voltak, szózat Fiuméhez, mely viharos éljenzéseket, tapsokat idézett elő”.³³ Folytatásként felolvasták az üdvözlő táviratokat, a miskolciak előtt is alkalom nyílt az otthoni jókívánságok tolmácsolására. Megtörtént az esedékes díjkiosztás és immáron a tudományé volt a terep: Fiumében összesen ötven előadás hangzott el a vándorgyűlés berekesztéséig (1869. szeptember 11-ig). A tárgyakról, szakmai színvonalaról hozzáértők részletesen megemlékeztek.³⁴ Bódogh Albert, Borsod vármegye főorvosa³⁵ Darwin elméletéről referált. Tudósként és szervezőként is döntő érdemeket szerzett a vándorgyűlés körül, Bódogh titkár szerkesztette a fiumei rendezvény „Napi Közlönyét”. A megnyitót köszöntő szám címlapján hangsúlyozta, hogy a „tudomány és érzelem, a szív és ész, és a hazafiság ül ma közös ünnepe Fiumében”.³⁶

A nyitónap előadásait követően, délután három órától díszebéd volt az akadémia már ismert udvarán. A lelkes házigazdák 1300 főre terítettek, az eszcajg diszkrét csörmpölését Bunkó primás bandája kísérte. Emelkedett volt a hangulat: Vécsey a királyi párt és az alkotmányt, Verneda a tudósokat, Bódogh Fiumét élte tősztyáival. Az egyetértés persze nem volt mindenki kedvére való, a korábban megindult politikai csörték kiújultak a fehér abrosz körül. Megírta az országos sajtó, hogy „Matkovich szenvedélyes szavakkal a fiumei ellenzék nevében vádolta az ún. arisztokrata pártot, mely mitsem tesz Fiume érdekében. Végül azon kérdést intézte deákpárti polgártársaihoz, miért nem törekszenek a bajokat orvosolni? Percről-percre ingerültebb lőn a hangulat. Ciotta, Verneda visszautasították szót”.³⁷ Matkovich vádjait szimpátiával fogadta a vendégsereg töredéke, mely az este – megmérgezve a vándorgyűlés hangulatát – fáklós felvonulással élte a fiumei ellenzék vezérét. Szózat, Rákóczi-indulóval masírozta Matkovich otthonához, ahonnan tüntetőleg keresték fel Verneda polgármester házát. Rác Ádám kormánypárti lapja megütközve tért ki „azon szomorú eseményre, mellyel Fiume intelligens közönsége előtt nem nagy dicsőséget aratánk, értem ezalatt a fáklós

29 Borsod, 1869. szeptember 9.

30 Pestü Hetilap, 1869. szeptember 19.

31 Akkoriban pedig még korántsem volt impozáns a létesítmény: fából épült, nézőtere fedetlen volt. Helyére csak 1884-ben emelték a ma is álló és működő „Teatro Comunale” neoreneszánsz és neobarokk elemeket viselő épületét. L. Fried I. 2004. 52.

32 Chyzer K. 1890. 30.

33 Borsod, 1869. szeptember 9.

34 Chyzer K. 1890. 50–85.

35 Életrajzát lásd: Dobrossy I. 2003. 77.

36 Chyzer K. 1890. 85.

37 Pestü Hetilap, 1869. szeptember 19.

menetet, mely éppen úgy vetett szomorú fényt a gazdai jogok tiszteletben tartásáról fogalmunkra, mint azon gyéren lobogó 4 szál viaszgyertyából promoteált világító eszköz azon magyarokra, kikhez a horvát érzelmű népből egynéhányan csatlakozva, azzal Matkovicsot akarták megtisztelni, éltetvén őt és bántva a szeretett podesztát (azaz Verneda polgármestert – K. K.). Minek folytán több előkelő háznál a nemzeti színű zászlót bevonták, másnap nyomott volt a hangulat, s számosan, mondhatni mintegy 5–600-an Fiumét elhagyták s Velenczébe vitorlázának”.³⁸

Miskolci delegáltjaink szeptember 7-én még tapasztalták az előző esti akció negatív hatásait, 8-án szerdán pedig, ahogyan írták, „bérkocsin utazánk vissza Triesztbe, s másnap korán reggel vasúton folytattuk utunkat Velence – a múlt idők e csodálatra ragadó városa felé”.³⁹ Követett kvartettünknek ezért nem lehetett tagja Bódogh Albert, hiszen ő a vándorgyűlés titkáráként és a Napi Közlöny szerkesztőjeként mindvégig Fiumében kellett maradjon. Utasaink viszont búcsút intettek a Quarnero öblének. Fiume városáról szerzett benyomásait ekképpen összegezték: a település „amphiteatrum-szerűleg van épülve egy hegyoldalban, melynek zöld bokrait babér, fige és olajfa csaliatok képezik, kinézését tekintve látni, hogy mostoha kezek alatt nyögött egy század óta (utalás a közelmúlt horvát uralmára – K. K.)...; köznépe a horvát nyelvet beszéli, s nemzetiségénél fogva éppen nem barátja a magyar elemnek; nem úgy azonban a kereskedő világ, egy kikötővárosnak ezen egyedüli fő tényezői, ezek a magyar hazán kívül üdvöt sehol sem látnak”.⁴⁰

A miskolci utazók háta mögött hagyott Fiuménél érdemes még némileg időzni! A város prosperitásának felemáságát másfél évtizeddel később a nászutas Herman házaspár is szóvá teszi.⁴¹ A helyi kontrasztról írja Borosnyay Kamilla, hogy a fiumei „régí város – hasonlatot, hálistennek tőlünk nem tudok venni – piszkos, szűk utcáival, melyekben a hosszú derekú, kurta nyakú házak oly közel nézik a farkasszemet, hogy a lakók az utcán át egyik ablaktól a másikig kötelet vonva szárítják a ki- és ki nem mondható ruhadarabokat, udvarnak nyoma sem lévén – undort gerjesztő (...). Az új város (...) modern palotasoraival (...) engem Szegedre – a rekonstruáltra – emlékeztet. (...) Az alsóbb néposztály Fiumében szegényes, rongyos asszonynepe csúnya, gyermekei koravén, fakó ráncos képűek, akárcsak a mi nyomorult ferencvárosi munkásaink lelszegenyebb családrait látnánk”.⁴² Akadnak persze olyan kortársak is, akik némi romantikával szemlélik a szlávosan gomilának, azaz szemétdombnak mondott óváros mediterrán hangulatát; rácsodálnak az osteriáknak nevezett korcsmákra, melyek a magas házak földszintjén nyílnak az utcára; hosszú asztaluk két oldalán boroshordók sorakoznak a Szűzanya képével díszített fal mellett, a helyiség belső végén pedig hal meg hús sült a tűzhelyen.⁴³

Fiume – mindennel együtt – módfelett kedves volt az anyaországnak. A „Tengerre magyar!” mondást Kossuthnak tulajdonították, személyének kultusza központi elemmé vált az összetartozás-tudatban. Kereskedelmi hasznot, stratégiai jelentőséget, nagyhatalmi presztízst adott az adriai kikötő a magyar koronának. Fiume olasz polgársága pedig még elevenen emlékezett a horvát időkre: a letartóztatásokra, az ostromállá-

38 Borsod, 1869. szeptember 23.

39 Borsod, 1869. szeptember 23.

40 Borsod, 1869. szeptember 23.

41 Herman Ottó és Borosnyay Kamilla 1885. július 26-án házasodtak össze, és a következő tavasszal töltötték Fiumében a nászútjukat.

42 Idézi: *Szabadfalvi J.* 1977. 54.

43 *Sziklay J. é. n.* 22–26.

potra, anyanyelvük közigazgatási használatának tilalmára, az iskolai horvát nyelvoktatás kötelező bevezetésére. A kiegyezés után (1867. október 10-én) Fiume tanácsa felírt az országgyűléshez, buzdítván azt az 1807. évi IV. törvénycikk⁴⁴ végrehajtására, a kikötőváros magyarországi integrációjára. A horvát kiegyezésen dolgozó Andrassy-kormány elhárította a kérelmet, a város ezért (1868. július 3-án) az uralkodóhoz fordult az egyesítés érdekében. Mozgalom indult az anyaországban is, Buda szabad királyi főváros felírt Fiume kérdésében az országgyűléshez. Miskolc tanácsának is megküldte (1869. november 29-én) a fogalmazvány szövegét, mely szerint „ha a státusbölcsesség forrása mindig a népek érzelmeiben, azok rokon- vagy ellenszenvében volna keresendő, ha a politikai cselekvények mindig csak a szív hevesebb lüktetései szerint volnának intézendők, úgy Fiume ezreinek és Magyarország millióinak hangosan nyilvánított egyesülési óhaja nyomán kétségtelenül ki kellett volna mondatni a közvetlen összetartozás elvének. (...) Fiume velünk karöltve élte át az 1823-tól 1848-ig lefolyt, oly szép emlékü reformi korszakot, s minden diadal, mit erkölcsi erőnk által kivívni sikerült, sehol sem talált bensőbb öröme, élénkebb visszhangra, mint a Quarnerói öböl bájos partjain. Fiume velünk volt az 1848 – 49. évi időkben, velünk ábrándozott a diadalog és győzelmek mámorában és velünk lépett át a sújtó csapások gyászos idejébe”.⁴⁵ A következő évben beteljesedett az egyesülés és Ciotta polgármesteri érájának végéig, a századfordulóig harmonikus volt Fiume és az anyaország viszonya. Drámai változás az első világháború alatt történt, amikor Itália az antant oldalán lépett a harcba, Fiume olasz polgárait ezért megbízhatatlannak minősítette a magyar kormányzat. A kikötővárosból politikai okok miatt Kiskunhalasra, Tápíósülyre internáltak olasz civileket, közülük száznegyvenen meghaltak alultápláltság és különféle betegségek következtében. A monarchia felbomlása után néhány évig önálló volt a „Kvarner” városállam, majd 1924-ben – részben önszántából – a fasiszta Olaszországhoz csatlakozott Fiume. A második világháború végén Titóék elfoglalták a várost, kezdetét vette az olasz lakosság exodus: 1945 és 1951 között kb. 25 ezren menekültek el Fiuméből, a település pedig Rijeka néven 1947-től Jugoszlávia, 1990-től Horvátország része lett.⁴⁶ Visszatérve az általunk tárgyalt eseménysorhoz, Fiumében oly jelentősnek értékelték a magyar vendégek érkezését, hogy a városházától nyugatra emlékművet állítottak, márványlapján olasz és magyar nyelvű felirattal: „A magyar orvosok és természet vizsgálók 1869. szept. 6 – 11 Vécsey József br. Halász Gejza dr. és Matkovich Gáspár elnöklete alatt, Fiumében tartott XIV. nagy gyűlésének emlékéül”.⁴⁷

A négy miskolci elhagyta a Quarnerót és vasúton érkezett Velencébe. A lagúna szigeteire épült városrészeket 1846-tól hidakra fektetett sín párok kötötték össze a szárazfölddel. Tárcaíróink ambivalens érzésekkel néztek körül Velencében. Megállapították, hogy „az ipar, a világkereskedelem e hajdani gyűpontja, ma már csak múltjában él” és „amely bűvös hatást gyakorol a tengerből kiemelkedő város számos tornyaival, épp oly leverő érzés fogja el az utast, ha a vaspálya udvarából kilépve gondolába száll”.⁴⁸ A Canal Grande bűzhödt mellékcساتornái, a mindenhol málladozó vakolat, meg a „gondo-

44 A sokat emlegetett jogszabály szövege: „Hogy az ország karainak és rendjeinek lángoló vágya továbbbi halasztást ne szenvedjen: Ő szent felségének (I. Ferencnek – K. K.) jóváhagyásával, Fiume városa és kikötője, melyet Mária Terézia felséges császárné és királynő külön oklevéllel már az országba bekebelezett, a jelen törvénycikkely által az országhoz tartozónak nyilvánítatik...”.

45 B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b. 159/1869.

46 *Fried I.* 2004. 22–26.

47 *Fried I.* 2004. 78.

48 Borsod, 1869. szeptember 23.

lásnak a kanyarulatoknál használt egyhangú kurjongása” kiábrándították miskolcijainkat. Megcsodálták persze a Dózse-palotát (Palazzo Ducale); a Pálok templomát (San Giovanni e Paolo); a Szent Márk székesegyházat (San Marco); Tiziano, Tintoretto, Veronese festményeit, Canova szobrait. Elismeréssel nyilatkoztak a tragikus sorsú Daniele Maninról (a forradalmi köztársaság elnöke Párizsban, szegénysorú nevelőként halt meg a bukás után; hamvait csak az olasz egység beteljesedésekor helyezhették el a Szent Márk székesegyházban). E részletektől eltekintve, a miskolciak összességében csalódottak voltak. Szerintük a lagúnák városának „köznépe komor és zárkózott, mint ama sötét falak, melyeket folyton lát, s tunya mint azon mocsár tenger, mely életjelt legfeljebb is az apály és dagályban szokott adni (...), inkább vakbuzgó, mint istenfőlé (...). Míg a velencei legfeljebb is gondolójában fekvő, vagy abba csalogatva, vagy éppen a marktérén csicseronének ajánlkozva tölti idejét, anélkül, hogy lerázhatnád nyakadról, akár érted nyelvét akár nem magyaráz, hadonáz s ajánlja kész szolgálatát, addig az olasz nő képes egész idejét a templomban tölteni, ajkai ugyan az imát mormogják, de szemei mindig azon számos idegeneken csüngenek, kik fennhangon magyarázó csicseronéjuk által vezetettve százanként járnak látogatni az építési művészet e világra-szóló remekeit”.⁴⁹

Tárcaírónk szívesen fejezte ki a benyomásait ellentétpárokban, vélekedései kapcsán nekünk pedig az a furcsa kettősség tűnt fel, hogy mennyire más hangnemen nyilatkozott a fiumei olaszokról, mint az itáliai anyaországban élő rokonaikról. Verneda, Ciotta és az adriai taljánok, másfelől Velence népe – a közös nyelv, kultúra és a földrajzi közelség ellenére – mintha eltérő világrészeket képviseltek volna. Olaszország felé az sem tette engedékenyebbé utazóinkat, hogy Kossuth Lajos korban aktuális otthonáról beszéltek. Sőt, egyes téziseiken némi osztrákos ellenszenv érződött. Velencét elhagyva, a Brenta völgyén keresztülvonatozva érték el Veronát. Az Adige partjaira települt városról szólva megemlézték ugyan az amfiteátrumot, részletezőn viszont csak a helybéli katonaságról és erődítményről értekeztek. Kárörömmel keveredő blazírsággal írták, hogy „Verona maga meglehetősen nagyváros, de minden élénkség nélkül, mint ez rendszeren az erődített városoknál szokott lenni. Itt láttuk az olasz tábornok is, s szemlélve a rongyos, vézna, ágrólszakadt legénységet, melynek még csak ruházatára sem fordítatik semmi gond, valóban nem csodáljuk a felettük kivívott győzelmeket”.⁵⁰ Furcsán hatott e hangnem, hiszen a császári haderő 1866. június 24-én Custozánál valóban legyőzte az olaszt, ez viszont kifejezetten negatív fejlemény volt a magyar függetlenségi eszme, Kossuth, Klapka és az emigráns szabadságharcosok szemszögéből. Miskolcijaink pedig lelkendeztek Perri, az első osztrák város határában, boldogan hagyták el Olaszországot. Beszámolójukat ekképpen zárták: „jól esett a tudata már csak annak is, hogy osztrák földön vagyunk, valóban nem nagyítva mondom, de még erős baloldali nézetű utas barátunk is, ki Bécs – grazi utunkban még valóságos holt tetemnek nevezé Ausztriát a nemzet testén – a kiszenvedett úti kellemetlenségek, a „visitatia bagaglyia” annyiszor történt ordítása, jó zsíros ételekhez szokott magyar gyomrának valóságos olajtömlővé változása, a politikai ábrándjainak sok tekintetben elfoszlása után, maga is így kiáltott fel: „no csak hogy egyszer osztrák földön vagyunk”. S valóban annak, ki itthon elégedetlen s mindent más szemmel néz (...), egy cseppet sem csodálkozunk csalódásán, más nemzetek boldogságáról alkotott kódképeinek elfoszlásán; ha a szabadnak hitt államban a mi trafik szivarjainknál még rosszabbat kell szívnia, ha meggyőződik a mienktől na-

49 Borsod, 1869. szeptember 30.

50 Borsod, 1869. október 28.

gyobb adóról, s ha minden egyes vasúti állomásnál, a már nálunk sem létező fényes öltözötű gendarmokkal, kutató pénzügyőrökkel találkozunk, melyek semmit nem tevő, egy szabad állam szükségleteivel semmit nem gondoló, nagypipájú magyarjainknál, mind megannyi gyűlölt intézmények”.⁵¹

Az utókor felületes elvárásai esetenként köszönőviszonyban sincsenek a kortárs mentalitással. A mediterráneum ígézetében élő posztmodern könnyűkultúra valószínűleg meghökken egykori földijeinknek Itália „csicseronéiról”, „vézna, ágrólszakadt” katonaságáról, „szűk, bűzhödtt” kanálisairól alkotott – másfél évszázados – véleményén. A reformkoryha hüledezhet a miskolci utazó „jó zsíros ételekhez szokott magyar gyomrának valóságos olajtömlővé változása” miatti panaszán. Megjegyzendő persze, hogy kvartettünk Olaszország kritikája nem kizárólagos, még kevésbé következetes. A fenti zárógondolatok előtt szerepel néhány bekezdéssel, hogy a Brenta-völgy csatornázott, eperfákkal, szőlőkkel gazdagított parcelláit látva „önkéntelenül jutott eszünkbe az édes haza, annak messze elnyúló pusztái, a kopár végtelen legelők, hol a szem az itt elterülő szorgalom teremtette zöldlombú fák helyett, legfeljebb is egy kút gémjén pihen meg”.⁵² Veronával kifejezetten igazságtalanok, elhallgatják, hogy éppen az 1814 és 1866 közé eső osztrák uralom alatt komorult erődvárossá. Beszámolójukat jártasságuk és felkészületlenségük egyaránt érdekessé teszi: a kortárs miskolciak megőrkített tapasztalatai a látottakról és magukról a szemlélőkről is rengeteg információt konzerválnak.

IRODALOM

Bak Borbála

1997 Magyarország történeti topográfiája. Budapest

Chyzer Kornél

1890 A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig. Sátoraljaújhely

Dobrossy István

2003 Miskolc írásban és képekben 10. Miskolc

Fest Aladár

é. n. Fiume története. In: Fiume és a magyar – horvát tengerpart. 49–93. Szerk. Sziklay János–Borovszky Samu. Budapest

Fried Ilona

2004 Fiume. Budapest

Gordon Etel

1961 Névmutató. In: Krúdy Gyula: A tegnapok ködlovagjai. Budapest

Hamann, Brigitte (szerk.)

1990 Habsburg Lexikon. Budapest

Szabadfalvi József

1977 Herman Ottó Fiumében. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 16. 51–56. Szerk. Bodó Sándor–Szabadfalvi József. Miskolc

51 Borsod, 1869. október 28.

52 Borsod, 1869. október 28.

Sziklay János

é. n. Fiume lakossága. In: Fiume és a magyar–horvát tengerpart. 22–26. Szerk. Sziklay János–Borovszky Samu. Budapest

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/a.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára, Miskolc Város Képviselő Közgyűlésének iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek

B.-A.-Z. M. Lt. IV. 1601/b.

Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc város levéltára, Miskolc Város Képviselő Közgyűlésének iratai. Közgyűlési iratok

MEDITERRANEAN AUTUMN – A DELEGATION FROM MISKOLC IN FIUME (SEPTEMBER, 1869)

One consequence of the defeat of the 1848 Revolution was that the *Corpus Separatum* (Fiume, today Rijeka in Croatia), part of the lands of the Holy Crown, came under the administration of Croatia-Slavonia between 1848 and 1868. During the negotiations preceding the Compromise, the most heated debates between the Hungarian and Croatian delegations concerned the possession of the port in Quarnero Bay. An agreement, the so-called Fiume Provisorium, was finally reached after many years of negotiations, which declared that Fiume County and the Buccari District would be part of Croatia, while the city of Fiume and its port would come under Hungarian authority. The city's Italian population, as well as countless Hungarian official and civilian organisations seized every opportunity to demonstrate their common front. Thus, the organisation of the XIVth Meeting of Hungarian Physicians and Scientists in Fiume in September, 1869, had a political significance in addition to the meeting's scientific agenda.

Owing to the political background of the event, not only physicians and scholars of the natural sciences, but also patriots from many Hungarian towns and cities travelled to Fiume to participate. Delegations from Miskolc and other towns in County Borsod too undertook the journey. The Italian population was harassed and the use of its mother tongue was restricted during the Croatian era, explaining the preference for a Hungarian government. There was an overall atmosphere of enthusiasm, although party politics led to a few nasty episodes: adherents of the government party, which strove to reach a peaceful agreement with the Croatians, and the political camp of the opposition, which wanted to resolve the port's administration with a one-sided political decision, formed factions among the visitors from Hungary and the locals. Owing to the increasing tension in this respect, about one-half of the participants departed well before the end of the meeting. The experiences of the participants from Miskolc and their journey through Vienna, Trieste, Venice and Verona were published in a series of articles in a local weekly; other sources include various official documents and reports in the national press.

Krisztián Kapusi

MISKOLC MEZŐGAZDASÁGA (1918–1949)

(Előtanulmány a Miskolc monográfia V. kötetéhez)

RÉMIÁS TIBOR

Tény, hogy Miskolc thjf. város a két világháború közötti időszakban elsősorban a legforgalmasabb *kereskedelmi* és a leghatalmasabb *ipari* városok egyike, azonban nem szabad megfeledkezniük *östermelői működéséről* sem. Ugyanis a város lakosságának (1920-ban 56 982 fő) 10,1%-a (5776 egyén¹) rendelkezett kisebb-nagyobb *földbirtokkal*, és közel 9300 *kat. holdon* foglalkoztak növénytermesztéssel a szántóföldi gazdálkodástól a szőlő- és gyümölcsstermesztésen át a kiskertes művelésig és állattartással.

Az I. világháború viszontagságos éveit, majd a trianoni békediktátum közvetlen és közvetett kihatásainak kezdete, vagy az öszirózsás forradalom és a Tanácskormány bukása utáni nyugtalanító állapotok Miskolc város vezetését is lépésekre kényszerítették a mezőgazdaság mielőbbi stabilitása, fejlődése érdekében. Áttekintve *Miskolc Város Polgármesteri Hivatalának* mezőgazdasági vonatkozású iratait, a város vezetése *kör- és szabályrendeletekkel* igyekezett rendet tenni lakóinak élelmiszer-ellátásában.

1920. november 23-ai hirdetményben² *dr. Hodobay Sándor* polgármester-h. a városi tanács nevében sürgeti a *mezőgazdasági bizottságnak* megalakítását. „Elsősorban a gazdaközönség és a mezőgazdasági munkások érdekeinek megvédése céljából létesült” az 1920. évi XVIII. t.c.-nek a földművelésügyi miniszter 113161–1920. sz. alatt kiadott rendelete alapján. Érdekképviselőjük első megalakulásánál szavazati joggal bírt minden 24 évet betöltött férfi, aki a város területén lakott és vagy földbirtokos, gazda, mezőgazdasági munkás, cseléd, alkalmazott vagy a városi földbirtok haszonélvezője, haszonbérelője volt.

Miskolc thjf. város frissen alakult mezőgazdasági bizottsága 1922 áprilisában a gazdákkal történő munka hatékonyabbá tétele miatt *mezőgazdasági egyeztető bizottságot* alakított. A rövid életű bizottság „szervezési és ügyviteli szabályzata” ismert, de pontos, elvégzett munkái, sőt tagjai (a Szentgyörgy hegyi Fülemüle István póttag kivételével) nem. Az egyeztető bizottságokat az 1923. évi XXIV t.c. értelmében a földművelésügyi miniszter 14444–1923. sz. rendelete szüntette meg.³

A földművelésügyi miniszter Miskolc városát jelölte ki a *mezőgazdasági kamara* székhelyéül. Erre a város polgármestere 6–8 szobából álló hivatali helyiséget biztosított a kamara működéséhez. Az illetékek kezelésére felállított miskolci mezőgazdasági kamara igazgatója, *Berzeviczy Zsigmond* miniszteri tanácsos, országos gazdasági főfelügyelő lett.⁴

1 Wittner Kálmán számításai szerint, WITTNER K., 1929. 436.

2 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 28643/1920., lásd még Uo. 1934/1922 (Mg.-i bizottság megválasztása) és 28643/1920. (választásra jogosultak összeírása), vagy 15.235/1923., 5457/1923., 42.626/1943. (Mg.-i bizottság 1923. febr. 3.-i ülés jkv.-e)

3 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 9571/1922. (Mg.-i egyeztető biz. felállítása), 31917/1923. (szerv. és ügyviteli szabályzata), Uo. (póttag kinevezése, 1922. máj. 11.), 32349/1923. (megszüntetése).

4 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 19177/1921., 1934/1922., 28010/1922. és 15235/1923., (mzg.-i kamara alapítás szándéka), vagy 33769/1922., 29047/1922., 16712/1922.; 17618/1923. és 26908/1923. (illeték kezelése), 3755/1926. (Mzg.-i adóügyi Codex küldése), 30658/1923. (Gazda címtár megrendelése).

A városi mezőgazdasági hivatalok felállításának taglalása után *lássuk az intézkedéseket*, amelyek *szabály- és körrendeletek* formájában próbálták működésképes mezőgazdasági életet teremteni a városban. Mindenekelőtt a város nyugalmával és törvényeinek betartatásával biztosítani kellett a mezőgazdasági munkáknak *kellő időben és zavartalan módon való elvégzését*.⁵ Körrendeletek sokasága született a *mezőgazdasági termények, termékek és cikkek védelméről, hamisításának tilalmazásáról*.⁶ Mihamarabb rendezni kellett a *mezőgazdasági terményeknek határon túlra történő átvitelét*.⁷ Megoldásra várt a mezőgazdasági termények *kötelező beszolgáltatásának kérdése*.⁸ Alapproblémaként kezelték a mezőgazdák vagy a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, sőt a városi gazdaság részére hozatott, kiutalt *vetőmag árának normalizálását*.⁹

A Mezőgazdasági Kamara 1923-ban közhírré tette a lucernatáblák kártevőjének, az „*aranká*”-nak *kötelező irtását*.¹⁰ 1926-ban ugyancsak a mező- és kertgazdaságra *kártékony állatok és növények irtására*¹¹ figyelmeztettek körrendeletekben. A kamara járt közben a szőlőgazdák *rézgalic*¹² kiutalásaiban. A *Mezőgazdasági Benzin, Petróleum és Gázolajgyárral* tartotta a kapcsolatot az *olajárak*¹³ szinten tartása terén. Persze, a mezőgazdaságban és annak üzemeiben egyre nagyobb teret hódító *erőgépek*¹⁴ terjesztésében is úttörő szerepet vállalt. Képviselőket állítottak fel a Mezőgazdasági Rt.-nél (*műtrágyagyár alapítása*),¹⁵ a Magyar Mezőgazdák Szövetkezeténél (*szénárak megalapítása*)¹⁶ vagy a Magyar Kisbirtokosok Szövetkezeténél (Bp.) (*mezőgazdasági cikkek vásárlása*).¹⁷

A város mezőgazdasági bizottsága közvetített a *kishaszonbérlok* és a *mezőgazdasági hitelszövetkezetek* között a haszonbérletek meghosszabbításánál, a hadat megjárt gazdák földbérlet-fizetési halasztásainál, legelőterületek biztosításánál, kártérítéseknél, tűzvészről való biztosításnál, stb.¹⁸

Már az 1920-as években is a város nagy gondot fordított a mezőgazdasági munkások és munkaadók közötti jogviszony szabályozására,¹⁹ a mezőgazdaságban munkát

5 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 1333/1923. (körrendelet) vagy 5105/1926., esetleg korábról 22555/1919., 6477/1919. (mzg.-i termelés eredményének biztosítása), de a Tanácskormány időszakára lásd még XVI. 15. (Borsod vm. Birtokrendezési ügyosztályának iratait), XVI. 10. (Borsodmegyei Forradalmi Munkás-Katona-Földműves Tanácsának és Intézőbizottságának jkv.-ei), IV. 1903 (Miskolc Város Törvényhatósági Bizottságának iratai), sőt a Borsod-Miskolci Direktórium, a Közellátási és Mzg.-i Bizottság, a Vármegei gazdasági bizottság és vm.-i Szocializált Földműves Szövetkezetek Termelési és Közélelmezési Központja (Miskolc) iratait (1919) is, amelyek rendszerezve nem kutathatók a B.-A.-Z. m. Lt.-ban.

6 Pl. csak az 1923. évben: B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 21985/1923., 23988/1923., 25221/1923., 33489/1923., de 1921-ben: 17754/1921.

7 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 22780/1922.

8 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 25257/1920.

9 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 15632/1920, 5487/1921.

10 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 23447/1923.

11 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 16993/1926.

12 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 3237/1921. (Magy. Mzg.-ák Szövetkezetének 12m/m rézgalic kiutalása) vagy 8038/1923.

13 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 38672/1926.

14 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 25918/1926.

15 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 30377/1922.

16 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 31608/1922.

17 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 26176/1920.

18 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 13141/1923. vagy 22692/1923. vagy 3042/1922. vagy 25716/1923., 27348/1923. (haszonbérletek), 4166/1926. és 12981/1923. (hitel, hitelszöv), 23001/1922. (hadat járt gazdák), 12510/1923., 15114/1922. (tűzvészről óvás), 8257/1923. (kártérítés)

19 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 19811/1922., 32265/1923.

vállalók munkaeje jogosulatlan kihasználásának meggátolására,²⁰ a szerződésekre (szegődésekre) vagy a szerződésből eredő perekre,²¹ leginkább a mezőgazdasági munkások munkanélküliségére.²² Gondoskodott a mezőgazdasági munkás és napszámos segélyalap szervezéséről, kezeléséről, arról szabályrendeletet adott ki.²³ Az ingyenes jogsegély ellátásával dr. Kovács Kálmánt bízta meg.²⁴

A mezőgazdasági és aratómunkások *vasúti félárú* utazási kedvezményt kaptak,²⁵ 1923-ig *kosztpénzt* is, amit a kormány töröltetett.²⁶ Szigorúan ellenőrizték a mezőgazdasági vagy *aratási szabadságot nyert katonák* bevonulását.²⁷

Az aggasztóan nagy *mezőgazdasági cseléd létszámot* a város vezetése törekedett leszorítani, leapasztani a lehető legalacsonyabbra. A cselédviszonyokról gyakran *tájékozódott, munkát közvetített* számukra, *regisztrálta* (összeírta) őket, a jobb életkörülmények biztosítása reményében.²⁸

1926-ban *lajstromba kerültek*²⁹ a város mező- és hegyőrei, gulyások, csordások, tehenészek, pásztorok, stb., a város termőföldjeinek és állatainak védelmezői, őrei. A *mező- és hegyőrök javadalmazását* folyamatosan rendezték, szolgálati könyvvel és *fegyverrel* látták el őket, *oktatásban* részesültek.³⁰ 1922-ben a *mezei csendőrség* szervezése³¹ kezdődött meg, következképpen rá egy évre a *mezőgazdaság reformja*.³²

Fontossági sorrendben rögtön a *földtulajdon sérthetlensége és a gazdák érdekeinek* védelme után következett a *város lóállományáról* való gondoskodás. A szabály- és körrendeletek, a városi vezetés intézkedéseinek száma tekintetében azonban magasan az első helyen állt a *ló*, amely többcélú hasznosítása miatt keresett és értékes állat volt a fuvarosok, a földműves gazdák, a hadsereg, a lóverseny kedvelői körében, hogy csak a legfontosabbat emeljük ki.

Amíg 1919-ben a város és lakói a vörös hadsereg által széthagyott lovak és szekek begyűjtésén fáradoztak, addig a román királyi térparancsnokság a város ló- és kocsiallományának bejelentési kötelezettségét rendelte el. Tehát összeírták a lovakat és a vörös hadseregből ellátási célra kiadott lovakat be kellett szolgáltatni. Még ebben az évben a város két házi szemeteslovát (Katit és Bálványt) végelgyengülésük miatt eladták.³³

1920-ban elkészült a *katonai lónyilvántartás* a lovak előállításával ill. sorszámozásával,³⁴ azok *osztályozásával*.³⁵ A lovaknak *gazdasági munkára való kiadása* is csak a

20 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 19519/1923., 21432/1923. vagy 43565/1926.

21 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 933/1926., 14641/1920.

22 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 10252/1922.

23 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 14981/1922. és 32267/1923.

24 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 9677/1923.

25 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 17204/1923., 28879/1923., 9608/1926.

26 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 12981/1923.

27 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 19509/1923. vagy 23552/1926.

28 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 7724/1921., 3883/1922., 12793/1923., 25697-25698/1923.

29 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 201/1926.

30 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 8943/1923., 18480/1926.; 15169/1923., 15234/1923., 8288/1926.; 36556/1923.; lásd még: 1579/1921., 4439/1922., 448/1923., 504/1924., 516/1925., 1787/1926., 846/1927., 1769/1928., 1626/1929.

31 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 6536/1922.

32 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 448/1923.

33 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 27296/1919., 22531/1919., 17728-17729/1919., 123/1919. (Kati és Bálvány)

34 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 14423/1920. és 16754/1920.

35 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 284/1920 és 512/1920.

katonai körletparancsnokság értesítése mellett, azaz engedélyével történhetett.³⁶ A város lóállományát *bebiztosította*, évi 10 000 kor. összeg fizetése mellett.³⁷ A beteg, *riühös* lovak gyógykezelését Betnár ig. állatorvosnál végeztették.³⁸ A város *Vilma nevű szemeteslovát* elhullás, a *Gyurka* nevűt pedig végelgyengülés miatt kellett cserélni.³⁹

1921-ben az előző év gyakorlatának megfelelően folytatódott a *kincstári selejtelt lovak* eladása, a városi lóállomány *biztosítása*, a *lovassági és tüzérségi gyakorlótér* bérletének meghosszabbítása, a *ló rühkór zárlat* feloldása, és ismét elpusztult egy szemetesló, aminek a bőrét 1100 koronáért eladta a város.⁴⁰

1922-ben *lovak vásárlására* dr. Hodobay Sándor kezéhez 130 000 kor. kiutalása történt, a város lótenyésztési bizottmánya segédkezett a jó vétel lebonyolításában. Még ebben az évben két körrendeletet is kiadtak. Az egyikkel a *lótenyésztés* intézetekhez való önkéntes belépésére ösztönözték a tenyésztőket, a másikkal elrendelték a lovak, szamarak és öszvérek *kötelező és rendszeres állatorvosi vizsgálatát*.⁴¹

1923-ban *szabályrendelet* készült a *lovágásról* és a *lőhús árusításáról*, a *lovágóhidat* bérbé adták, a *ló avató bizottságba* új rendes és póttagok kinevezésére került sor. A város *ló export vásár* tartására kapott engedélyt. Az év legjelentősebb eseménye – tárgykörünkben –, hogy tárgyalások kezdődtek a *mindszenti laktanyának* (lovardának) *méntelep céljaira* történő átadásáról, ahol lóversenyeket kívánnak rendezni.⁴²

A tárgyalások hatékonyságát és előrehaladottságát jelzi, hogy 1926-ban a „Tiszáninneni Lótenyésztő- és Lovasegylet” Miskolcon *állandó lóverseny telep* felállítása, sőt *versenypálya és tribün* építése ügyében kereste fel a város vezetését. A város komolyan vette az ajánlatot, így a lóversenytéri tribün építésére *versenytárgyalási hirdetményeket* adott ki. Sőt ajánlatokat kért be a *lóversenypálya ünnepélyes felavatásának filmre történő felvételéről*.⁴³

A lovak mellett vagy után a *méhek*, a *méhészkedés* az a mezőgazdasági szakterület, amelyet a város vezetése a helyi mezőgazdasági bizottságon át és a miskolci székelyű mezőgazdasági kamara támogatása mellett preferált. 1919-ben körrendelettel próbálta útját állni a *méhészeti tárgyak, eszközök rekvirálásának*.⁴⁴ Az 1922-ben megalakult „Miskolc és Vidéke Méhészeti Egyesület”-et a város kiemelten pártfogása alá vette: 1923-ban *alapszabályhoz* segítette, *földhöz* juttatta, támogatta Szirma határáig az országút mentén *akácfa* beültetési kérelmüket, sőt azt is, hogy a *meteorológiai társaság alapító tagként* lépjen be a méhész egyesületbe. Mindezeket túl valamennyi méhészeti szakközveget anyagilag is segítette.⁴⁵

A város közvetlen kapcsolatot épített ki a *Mezőgazdasági Rt.*-vel *sertések* szállítása, a város utcai és szennyvízcsatornai *fekál trágyájának* megvétele ügyében.⁴⁶

36 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 12456/1920. vagy 8061/1920. (25 db ló használatra átengedése).

37 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 30717/1920.

38 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 6494/1920.

39 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 22768/1920 (Vilma), 9007/1920. (Gyurka)

40 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 12456/1921., 29336/1921., 14336/1921. és 13275/1921., 18919/1921. (rühkór zárlat), 28484/1921. (1 db szemetesló elhullása).

41 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 13485/1922., 31596/1922., 8758/1922., 418/1922.

42 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 6333/1923. és 17253/1923., 11658/1923., 14941/1923., 17295/1923., 3724/1923. (méntelep a miskolci laktanyában).

43 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 6491/1926., 7862/1926., 14252/1926., 26882/1926. (filmfelvétel).

44 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 14451/1919.

45 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 6244/1923. (alapszabály), 34237/1923. (földhöz juttatás), 2217/1926. (út menti akácfa), 3187/1926. (Meteorológiai társaság az alapító tagok között), 13779/1926.

46 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 23445/1921. (128 db sertés szállítása a Mzg.-i Rt. részére), 25890/1921. és 7203/1923. (fekál trágya)

1920-ban még élt a mező- és erdőgazdasági munkások körében az engedélyezett *pálinka-* (vagy más szesz) *szükséglet* kiutalási szokása.⁴⁷ A város ezt fokozatosan elvonta, megszüntette. De *új mezőgazdasági szeszfőzdek*⁴⁸ felállításának, üzembe helyezésének, „törzstermelési keretben történő részeltetésé”-nek gátja sohasem volt. Ugyanakkor szabályrendeleteket bocsátott ki új mezőgazdasági üzemek alapítására vonatkozóan.

Végezetül, hogy *Miskolc város mezőgazdasági helyzetéről, alakulásáról* a kormányzat is tájékozódhasson, a Statisztikai Hivatal *rendszeres termelési kimutatásokat* kér be a mezőgazdasági kamarától. Ezért a mezőgazdasági kamara *kötelező egyéni adatbeszolgáltatást* rendelt el a városban növénytermesztéssel és állattartással foglalkozók körében.⁴⁹ E jó szokás eredményezi (persze forráskritikával kezelve) az országos népszámlálási és mezőgazdaság-statisztikai kimutatásokat, amiből az alábbiakban ízelítőt is nyújtunk át egy csokorral.

Az 1920. évi népszámlálás idején a KSH kimutatásai (?) szerint Miskolc thjf. városban 26 331 kereső és 30 651 eltartott, *összesen 56 982 fő* élt. Ebből östermeléssel kereső 1366, eltartott 1531 fő volt. Részletes bontásban a *mezőgazdaságban és kertészetben* 1001 (?) kereső férfi és 356 (?) kereső nő dolgozott. Ugyanitt önálló *birtokos és/vagy bérlő* 413 fő, akiknek 112 férfi és 121 nő segítő családtagja volt, mellette 723 főt eltartottak. Ugyanitt 18 kereső (és 28 eltartott) *tisztviselő* is dolgozott, 173 kereső (és 190 eltartott) *mezőgazdasági cseléddel* és 520 kereső (és 573 eltartott) *mezőgazdasági munkással*. A munkások közül háza vagy házrésze pusztán 97 főnek volt.⁵⁰

*100 kat. Hold és ennél nagyobb birtokok Miskolcon 1921 áprilisában*⁵¹ (KSH)

Birtokok száma	Birtok nagysága (kat. hold)	Területe (kat. hold)
3	100–200	367
1	200–300	207
1	300–500	367
1	500–1000	713
1	1000–2000	1425
Összesen: 7		3079
*9		*3091

*1928-ban

*Birtokmegoszlás 1928-ban*⁵²

Birtokok száma	Birtok nagysága (kat. hold)	Területe (kat. hold)
5507	0–5	2348
192	5–15	1549
65	16–50	2056
3	51–100	239
7	100–500	1114
1	500–1000	693
1	1000–1500	1284
Összesen: 5776		9284

47 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 16101/1920., 18222/1920. és 20244/1920.

48 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 24059/1920., 23034/1921., 3182/1923 vagy 7043/1926.; 1224/1923. (új mzg.-i üzem szabályrendelete)

49 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 10548/1922., 15677/1922., 21099/1922. vagy 29552/1922. (méhészeti statisztikai adatok); 1797/1923. vagy 12476/1923; 25063/1926. (megsemmisült vetésterületek statisztikai adatai) vagy 11361/1926 (Miskolc városban történt állatok levágásának kimutatása).

50 NÉPSZÁMLÁLÁS 1925. 110–111.

51 Magyar statisztikai évkönyv 1925. 53.

52 WITTNER K., 1929.436.

Vetésterületi kimutatás a fő terményekből 1920., 1921., 1922-ben Miskolcon⁵³ (KSH)

Megnevezés	1920 (ha-ban)*	1921 (ha-ban)	1922 (ha-ban)
A szántóföld területe összesen	2505	2730	2742
Ebből bevetve	1709	2730	2.525
Ebből ugar	796	–	217
Őszi búza	818	702	703
Tavaszi búza	44	35	71
Őszi rozs	46	196	118
Tavaszi rozs	–	–	9
Őszi árpa	–	7	30
Tavaszi árpa	264	294	304
Zab	109	152	113
Tengeri	178	368	313
Burgonya	58	322	325
Cukorrépa	–	–	–
Dohány	–	1	–

*1 ha=1,8 kat. hold

Vetésterületi kimutatás a fő terményekből 1928-ban Miskolcon⁵⁴

A termény megnevezése	Bevetett terület 20 kh-on felüli birtokosoknál		Bevetett terület 20 kh-on aluli birtokosoknál		Bevetett terület összesen	
	kh.	l-öl	kh.	l-öl	kh.	l-öl
Őszi búza	524	1200	669	70	1193	1270
Tavaszi búza	9	800	4	–	13	800
Őszi rozs	74	797	55	140	129	937
Őszi árpa	8	–	–	–	8	–
Tavaszi árpa	181	1300	204	1560	386	1260
Zab	107	100	22	440	125	540
Csalamádé	21	1100	4	720	26	220
Őszi bükköny	13	–	–	–	13	–
Tavaszi bükköny	–	–	–	460	–	460
Zabosbükköny	34	1200	18	420	53	20
Lóhere	52	–	42	110	94	110
Lucerna	195	800	183	1550	379	750
Muhar	–	–	3	590	3	590
Tengeri	159	250	238	1410	363	60
Burgonya	34	825	59	740	93	1565
Cukorrépa	–	–	3	800	3	800
Takarmányrépa	78	–	65	1440	143	1440
Sárgadinnye	–	–	1	315	1	315
Görögdinnye	–	–	1	310	1	310
Takarmánytök	–	–	2	10	2	10
Főzeléktök	5	–	3	430	8	430
Borsó	1	–	1	1360	2	1360
Bab	–	–	–	640	–	640
Mák	6	–	–	830	6	830
Napraforgó	–	–	–	400	–	400
Paprika, fűszernek	–	–	–	410	–	410

53 Magyar statisztikai évkönyv 1925. 56–58.

54 WITTNER K., 1929. 437–438.

Paprika, zölden	15	–	6	555	21	555
Vöröshagyma	7	–	7	55	14	55
Fejeskáposzta	21	–	6	1295	27	1295
Paradicsom	8	–	4	210	12	210
Sárgarépa	2	–	2	190	4	190
Petrezselyem	2	–	2	160	4	160
Karalábé	–	–	1	480	1	480
Uborka	1	800	1	775	2	1555
Saláta	1	–	1	1080	2	1080
Egyéb k.-féle növény	–	–	1	460	1	460
Ugar	6	800	7	–	13	800
Összesen:	1572	375	1631	1370	3204	142

Vetésterületi kimutatás a közbevetett mellékterményekből 1928-ban

A termék megnevezése	Bevetett terület 20 kh-on felüli birtokosoknál kh. □-öl	Bevetett terület 20 kh-on aluli birtokosoknál kh. □-öl	Bevetett terület összesen kh. □-öl
Bab	164 250	59 740	223 990
Tök	164 250	59 740	223 990
Napraforgó	7 –	4 600	11 600
Mák	– –	3 600	3 600
Seprőcirok	– –	4 600	4 600
Összesen:	335 500	131 800	466 580

Terméseredmény kimutatás a fő terményekből 1920., 1921. és 1922-ben Miskolcon⁵⁵ (KSH)

A nyzg. termék megnevezés	1920 (q-ban)*	1921 (q-ban)	1922 (q-ban)
Búza	9617	10 120	12 064
Rozs	389	2 550	1 334
Árpa	3121	3 660	3 435
Zab	1361	1 325	1 072
Tengeri	2418	3 200	2 315
Burgonya	6000	22 400	11 169
Cukorrépa	–	–	–

A sok esetben ellentmondásokkal tarkított KSH kimutatásokat leginkább az 1924. évi helyben készült *kataszteri felmérés* eredményeivel tudjuk egybevetni. (Lásd a következő fejezet táblázatait!) és *Wittner Kálmán 1928. évi számításaival*. A birtokmegoszláson (1921, 1928) és a fő termények vetésterületén (1920–22, 1928) valamint terméseredményein (1920–22) túl Miskolc esetében a KSH-tól a *város szőlőiről, borairól és állatvásárainak forgalmáról* is számsorokat kapunk. Ennek alapján 1920-ban Miskolc összes szőlőterülete 249 ha (=434 kat. hold (?), amely 1924-ben 437 kat. hold 622 □-öl). 230 ha amerikai és 19 ha európai alanyú vesszővel volt beültetve. 1920-ban 4926 hl fehér és 12 hl vörös must termett, összesen 4938 hl bornak való. Az 1921. évi 5 miskolci állatvásáron a felhajtott 8291 szarvasmarhából 1510-et eladtak, 7461 lóból és csikóból 1443-at, 1267 juhból 1367-et (?), 5460 sertésből pedig 1733-at.⁵⁶

⁵⁵ Magyar statisztikai évkönyv 1925. 60–62.

⁵⁶ Uo. 63., 70.

A város összterületének 1924. évi kataszteri felmérése

Korszakunk (1919–1949) mezőgazdaságának vizsgálatához az egyik legátfogóbb és adatgazdag forrása 1924-ben készült: *Miskolc város kataszteri felmérése*. A miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárában őrzött⁵⁷ négy kötetes, kézírással kitöltött, táblázatos összeírás-gyűjtemény pontossága, szakszerűsége és hitelessége megkérdőjelezhetetlen: „A birtokosítás az 1885. évi XXII. és az 1909. évi V. t.c. értelmében az érdekelt birtokosok és a városi elöljáróság közbenjöttével és közreműködésével szabályszerűen foganatosított.”⁵⁸

Terjedelmi korlátok miatt a kataszteri felmérés részletes elemzését nincs módunkban elvégezni. Pedig a forrás lehetőséget adna a többszemponútú vizsgálódásra, hisz rögzíti a 13 166 földrészlet helyrajzi számát, a 69 dűlő nevét, a birtokosokat név, lakhely és utca, házszám szerint, a földrészletek művelési ágakra bontását (kat. hold és □-öl pontosan), a földadó alá nem eső területeket megnevezi,⁵⁹ majd a földrészleteket összesíti, a megjegyzés rovatban pedig tulajdonrészeket jelöl.

A beltelkeken 7520 földrészlet került nevesítésre és felmérésre. *Miskolc város külterületének* 69 dűlőjében pedig a maradék 5646 földrészlet birtokosa és birtoknagysága (művelési ágak szerinti bontásban) került összeírásra.

Elkészítettük⁶⁰ Miskolc város területi és művelési ágak szerinti (kat. holdban és %-osan), majd a külterület dűlőnkénti (kat. holdban és %-osan) megoszlását táblázatos formában, amit az alábbiakban közzé is adunk. Az aprólékos munka eredményeként summázva a következők olvashatók ki a táblázatok számsoraiból.

57 HOM HTD 2005. 116. 1–4. Miskolc város kataszteri felmérése I–IV. kötet (1924.) Köszönet Holopcey Péternek, aki az értékes forrást a múzeumnak ajándékozta.

58 A monumentális munka 1924. június 18-án Egerben zárult le. Az összehasonlításokat Mongyi János, Horváth Sándor, Roskovits Béla mérnökök és Siposs Rezső műszaki tanácsos végezték. *Miskolcon* 1924. október 28-án Zserenszky Jenő kir. pénzügyi főtanácsos, kat. b. biztos, Nikkel József adó és pénzügyi főtanácsnok valamint Gothliff Dávid birtok nyilvántartó hitelesítették. 1929. augusztus 19-én *Miskolcon* még Mezuczka Géza is kiigazításokat tett az 1929. évi mérnöki I. sz. nyt. alapján.

59 A földadó alá nem eső területek jelzése: lakház, udvar, utca (pontos megnevezéssel), agyagverem, határútarok, gazd. épület, út, vasút, pályaudvar, örház, köztér, védőtöltés, földalatti pince tér vagy földalatti pince előtér vagy pince hely vagy pince, templom, lelkészlak, kert, házhely, Szinva patak és 9 híd, halpiac, park, imaházak, faiskola tanítási célra, ág. ev. temető, ref. temető, r. kat. (mindszenti) temető és kápolna, izr. fürdő, Pece patak és 7 híd, a város rakodóhelye, Borsod-miskolci gőzmalom vízmedencéje, városi fürdő, Miskolci hitelintézet építési anyagraktára, vásártér, közraktárak, Vágóhíd, sporttelep, czédulaház, városi major, faaprító telep, Várház, Sodrony kötélgyár, Műpalagyár, Gömöri pu., Ferencz József laktanya, Rudolf laktanya, Reszelőgyár, Búzatér, Árucarnok, sörgyár, elemi iskola és óvoda, temetőőri ház, görög keleti templom, felső-keres. iskola, Minorita templom és rendház, kath. főgymnázium, Gazdakör, főreáliskola, Nemzeti Színház, Vármegeyháza, ref. templom, városi díszkert, Püspöki residentia (ref.), Igazságügyi palota, Kir. ügyészség fogháza I–II., vízmosságok, vasúti töltés, M. Kir. Államvasutak: virágház és Óvoda, vasúti osztálymérnökség, Mintatér, Díszkert, Vendéglős gazd. udvara, Pályafelvigyázó udvar, állomási külház, Posta-táviróda, felvételi épület, laktanya, pályaudvar, mocsár, gépjavítási műhely, Máv. betegség. pénztár lakházai és udvarai; r. kat. templom (Egri érseki alapítvány), Városháza, Városháztér, ág. ev. templom, díszkertek, Városmajor tűzoltó laktanya, Miskolci felső r. kat. egyház templom tere és temploma, földalatti ház (Dani völgy u., Kőporos u.) Szinva völgyi vasút, M. kir. Kincstár erdészeti ág lakóháza, gazd. épületei; Óvoda, szegény ápoloda, elemi iskolák, Kása malom, vízárak, malomárok, Erzsébet fürdő, városi óvoda, Csordás ház (Miskolci közlegeltetési csoporté), Mintatér, Miskolc alsó r. kat. egyház temető és árok, ev. temető és árok, Rendőr szoba, Szt. Anna róm. kat. templom és temető, Jézus kútja tér, kút, Ref. templom és temető, harangláb, városi legelő, Boldva patak, Határ patak stb.

60 Itt kell köszönetet mondanom feleségemnek, Szigeti Edinának, aki a táblázatokhoz a számításokat elvégezte.

Miskolc város 1924. évi *összterülete* 9282 kat. hold 495 ö-öl volt. Ebből a belterület 1457 kat. hold 1137 ö-öl (15,71%), a külterület pedig 7824 kat. holdat és 958 ö-öl (84,29%) tett ki. Az összterület közel 50%-a (49,63%) *szántó*, közel 25%-a *rét* (11,1%) és *legelő* (12,76%), több mint 10%-a *szőlő* (4,72%) és *kert* (6,86%) volt, az *erdőrész* az 1%-ot sem érte el (0,27%), míg a közterületek vagy a földadó alá nem eső területek 15% alatt (14,66%) maradtak.

A *szántók domináltak* (40% fölött) a Szirmai oldal, a Fövényszer, a Tüzköves I., a Tüzköves II., az Avastető, a Nyírjes, a Muszkás oldal, a Felső Kallószér, a Bodóalja, a Kis Kerekhegy, a Kőporos vagy Bodótető, a Poczem, a Kis Kánás, Felső Bedeg-völgy, a Középső Bedeg-völgy, az Alsó Bedeg-völgy, a Bandsalgó, a Brinda, a Margitta, a Kiskőbánya alja, a Kis kőbánya, a Csatlós, a Nagy Ágazat, a Bikás Ágazat, a Főágazat, a Szabadka, a Közép Ágazat, a Kártyás, a Közép Bábonyi Bércz, a Bábonyi Bércz, a Kakas hegy, a Rózsás, a Széphegy, a Forrás-völgy, a Veresbugyik, a Harasztalja, a Középdülő, a Sajórajáró, a Sajón túli dülő, az Arnóti oldal, a Sajószög I., a Kisföldek, a Berek, a Zsebe ortás és az Új osztás dülőkbén.

Jelentősebb (15% fölötti) *rét és legelő* helyei voltak a városnak: Nyírjes, Varga oldal, Muszkás oldal, Bedeg-völgy, Kis Kánás, Nagy Kánás, Felső Bedeg-völgy, Középső Bedeg-völgy, Bandsalgó, Csatlós, Nagy Ágazat, Csótó, Kis Ágazat, Közlegelő, Istenhegy, Pápa és Darvas, Alsó Bábonyi Bérc, Sajón túli dülő, Arnóti oldal, Sajószög I., Sajószög II., Berek, Zsebe ortás, Zsolcai oldal.

A város szőlőhegyeire és gyümölcsöskertjeire is büszke (10% fölötti dülő-részekben) volt: a Papis, Alsó Szentgyörgy, Közép Szentgyörgy, Tüzköves II., Felső Szentgyörgy, Avastető, Zsidóbánat, Mendikás, Nagy vagy Alsó Ruzsin, Közép Ruzsin, Felső Ruzsin, Örömhegy, Varga oldal, Győri oldal vagy Bodó, Nagy Kerekhegy, Kis Kerekhegy, Kis Kánás, Nagy Kánás, Felső Bedeg-völgy, Középső Bedeg-völgy, Alsó Bedeg-völgy, Bandsalgó, Nagy Ágazat, Csótó, Bikás Ágazat, Főágazat, Szabadka, Közép Ágazat, Kis Ágazat, Istenhegy, Kártyás, Közép Bábonyi Bércz, Alsó Bábonyi Bércz, Széphegy, Középdülő nevű dülőkbén.

Miskolc területi és művelési ágak szerinti megoszlása (1924)

	Belterület	Külterület	Összesen
Szántó	213 k.h. 335 öl	4392 k.h. 1113 öl	4605 k.h. 1448 öl
Kert	269 k.h. 277 öl	367 k.h. 1533 öl	637 k.h. 210 öl
Rét	635öl	1029 k.h. 1110 öl	1030 k.h. 145 öl
Szőlő	28 k.h. 929 öl	408 k.h. 1293 öl	437 k.h. 622 öl
Legelő	41 k.h. 880 öl	1143 k.h. 1123 öl	1185 k.h. 403 öl
Erdő	12 k.h. 1300 öl	13 k.h. 96 öl	25 k.h. 1396 öl
Földadó alá nem eső terület	891 k.h. 1581 öl	468 k.h. 1090 öl	1360 k.h. 1071 öl
Összesen	1457 k.h. 1137 öl	7824 k.h. 958 öl	9282 k.h. 495 öl

Művelési ágak %-os megoszlása (1924)

	Belterület	Külterület
Szántó	4,63%	95,37%
Kert	42,24%	57,76%
Rét	0,03%	99,97%
Szőlő	6,54%	93,46%
Legelő	3,5%	96,5%
Erdő	49,52%	50,48%
Földadó alá nem eső terület	65,55%	34,45%
%-os arány Miskolc összterületéhez viszonyítva	15,71%	84,29%

Miskolc bel-, kül- és összterületének %-os megoszlása (1924)

	Belterület 100%	Külterület 100%	Összterület 100%
Szántó	14,63%	56,14%	49,63%
Kert	18,46%	4,70%	6,86%
Rét	0,03%	13,16%	11,10%
Szőlő	1,96%	5,22%	4,72%
Legelő	2,85%	14,63%	12,76%
Erdő	0,87%	0,16%	0,27%
Földadó alá nem eső terület	61,2%	5,99%	14,66%

Miskolc város külterülete (1924)

A dűlő neve a katasztrális felmérés oldalszámával	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Földadó alá nem eső terület	Összesen
Szirmai oldal 484–499 p.	531 k.h. 1039öl	1 k.h. 1096öl	7 k.h. 116öl		1 k.h. 123öl	2 k.h. 775öl	21 k.h. 620öl	565 k.h. 569öl
Fővényszer 499–504 p.	91 k.h. 1198öl	302öl					2 k.h. 1554öl	94 k.h. 1454öl
Tüzköves I. 504.505 .	49 k.h. 677öl	315öl	510öl				1376öl	50 k.h. 1278öl
Papis 505–506 p.	3 k.h. 1340öl	3 k.h. 1140öl		21 k.h. 635öl			1 k.h. 57öl	29 k.h. 1572öl
Alsó Szentgyörgy 506–511 p.	8 k.h. 678öl	8 k.h. 1117öl	725öl	46 k.h. 1282öl	148öl		2 k.h. 857öl	67 k.h. 7öl
Közép Szentgyörgy 511–513 p.	2 k.h. 1005öl	4 k.h. 119öl	565öl	7 k.h. 719öl			457öl	14 k.h. 1283öl

Tűzköves II. 513–514 p.	11 k.h. 1599öl	2 k.h. 25öl	1 k.h. 271öl	11 k.h. 31öl		381öl	158öl	26 k.h. 867öl
Felső Szentgyörgy 514–515 p.		7 k.h. 854öl		27 k.h. 238öl			1 k.h. 889öl	36 k.h. 381öl
Avastető 516 p.	11 k.h. 865öl	1 k.h. 865öl					282öl	13 k.h. 412öl
Zsidóbánat 517 p.	2 k.h. 514öl		1081öl				6 k.h. 245öl	9 k.h. 240öl
Mendikás 517–519 p.	2 k.h. 604öl	2 k.h. 613öl		11 k.h. 885öl			3 k.h. 370öl	19 k.h. 872öl
Nagy v. Alsó Ruzsin 519–522 p.	12 k.h. 995öl	8 k.h. 189öl	1101öl	20 k.h. 325öl	3 k.h. 1459öl		3 k.h. 1586öl	49 k.h. 855öl
Közép Ruzsin 522–528 p.	17 k.h. 40öl	10 k.h. 1077öl	826öl	13 k.h. 269öl	3 k.h. 863öl	174öl	3 k.h. 348öl	48 k.h. 397öl
Felső Ruzsin 528–531 p.		11 k.h. 843öl	1 k.h. 841öl	19 k.h. 1230öl			320öl	33 k.h. 34öl
Nyírjes 531–533 p.	17 k.h. 40öl		4 k.h. 764öl				1427öl	22 k.h. 631öl
Örömhegy 533–539 p.	1 k.h. 1325öl	11 k.h. 1426öl	1369öl	21 k.h. 242öl			546öl	36 k.h. 108öl
Varga oldal 539.540 .	3 k.h. 136öl		2 k.h. 1396öl	5 k.h. 802öl			59öl	11 k.h. 793öl
Muszkás oldal 540–550 p.	178 k.h. 856öl	8 k.h. 777öl	12 k.h. 141öl	571öl	49 k.h. 864öl	1055öl	46 k.h. 377öl	295 k.h. 1441öl
Felső Kallószér 550–556 p.	70 k.h. 1132öl	3 k.h. 169öl	8 k.h. 890öl		10 k.h. 927öl		17 k.h. 173öl	110 k.h. 91öl
Bodóaljja 556–565 p.	95 k.h. 1398öl	5 k.h. 777öl	1 k.h. 201öl		850öl		13 k.h. 653öl	116 k.h. 679öl

Györi oldal vagy Bodó	30 k.h.	7 k.h.	3 k.h.	32 k.h.			2 k.h.	76 k.h.
566–570 p.	666l	2696l	12166l	9746l	2926l		4566l	736l
Nagy Kerekhegy	14 k.h.	8 k.h.		21 k.h.			1 k.h.	45 k.h.
570–574 p.	10876l	8456l		6856l			4996l	15166l
Kis Kerekhegy	12 k.h.	10 k.h.	1 k.h.	7 k.h.				32 k.h.
574–577 p.	15426l	3506l	10286l	5146l			3256l	5596l
Kőporos vagy Bodótető	136 k.h.	4 k.h.	5 k.h.		14 k.h.		18 k.h.	180 k.h.
577–584 p.	8936l	8106l	14366l		506l	10896l	10546l	5326l
Bedeg-völgy					245 k.h.		2 k.h.	247 k.h.
584 p.					1306l		13356l	14656l
Poczem	4 k.h.							4 k.h.
584 p.	9676l						666l	10336l
Kis Kánás	41 k.h.	4 k.h.	10 k.h.	6 k.h.			1 k.h.	65 k.h.
584–589 p.	2736l	14096l	7256l	14226l			10816l	1106l
Nagy Kánás	23 k.h.	15 k.h.	23 k.h.	6 k.h.				68 k.h.
589–595 p.	3146l	2196l	7506l	8036l			6956l	11816l
Felső Bedeg-völgy	19 k.h.	11 k.h.	8 k.h.	8 k.h.				48 k.h.
595–599 p.	15306l	6256l	14416l	4926l			6176l	15056l
Középső Bedeg-völgy	24 k.h.	10 k.h.	11 k.h.	12 k.h.				59 k.h.
599–607 p.	1786l	11246l	9796l	11856l				2666l
Alsó Bedeg-völgy	19 k.h.	10 k.h.	4 k.h.	3 k.h.	5 k.h.			43 k.h.
607–611 p.	7856l	3166l	4846l	3806l	1386l		13806l	2836l
Bandsalgó	36 k.h.	5 k.h.	9 k.h.	1 k.h.	3 k.h.		2 k.h.	59 k.h.
617 p.	15496l	14496l	7316l	4206l	1256l		10976l	5716l
Brinda	19 k.h.	1 k.h.						23 k.h.
617 p.	12476l	13226l	1876l	10306l	6666l		14006l	10526l
Margitta	36 k.h.	4 k.h.	1 k.h.				4 k.h.	46 k.h.
618 p.	176l	4516l	1626l				9716l	16l

Kis-kőbánya alja 619–621 p.	42 k.h. 135öl						3 k.h. 459öl	45 k.h. 594öl
Kis-kőbánya 621–623 p.	26 k.h. 1106öl	3 k.h. 391öl	3 k.h. 435öl	3 k.h. 1575öl	2 k.h. 1158öl			40 k.h. 1293öl
Csatlós 623–624 p.	26 k.h. 1448öl	3 k.h. 714öl	3 k.h. 1560öl		10 k.h. 116öl		1 k.h. 370öl	46 k.h. 203öl
Nagy Ágazat 624–626 p.	21 k.h. 385öl	5 k.h. 1145öl	5 k.h. 1550öl	4 k.h. 1382öl				37 k.h. 1429öl
Csótó 627–630 p.	17 k.h. 26öl	7 k.h. 903öl	10 k.h. 1386öl	6 k.h. 1440öl				42 k.h. 1258öl
Bikás Ágazat 630–631 p.	10 k.h. 1181öl	3 k.h. 545öl		2 k.h. 469öl				16 k.h. 595öl
Főágazat 631–633 p.	12 k.h. 707öl	5 k.h. 953öl	2 k.h. 1102öl	2 k.h. 57öl				22 k.h. 1219öl
Szabadka 633–635 p.	14 k.h. 706öl	4 k.h. 87öl		3 k.h. 862öl				22 k.h. 1052öl
Közép Ágazat 635–638 p.	24 k.h. 1012öl	7 k.h. 1582öl	6 k.h. 746öl	5 k.h. 186öl				45 k.h. 206öl
Kis Ágazat 639–641 p.	11 k.h. 1361öl	4 k.h. 31öl	11 k.h. 1496öl	9 k.h. 243öl		840öl		37 k.h. 771öl
Közlegelő 641–642 p.					437 k.h. 1421öl		20 k.h. 448öl	458 k.h. 269öl
Istenhegy 642–646 p.	17 k.h. 969öl	6 k.h. 459öl	7 k.h. 108öl	2 k.h. 279öl	22 k.h. 241öl		1 k.h. 1471öl	57 k.h. 327öl
Pápa és Darvas 646–649 p.	22 k.h. 1407öl	5 k.h. 1286öl	29 k.h. 1369öl	1 k.h. 203öl	56 k.h. 583öl		1 k.h. 172öl	117 k.h. 220öl
Kártyás 649–652 p.	36 k.h. 114öl	9 k.h. 751öl	1 k.h. 938öl	8 k.h. 908öl	3 k.h. 876öl			60 k.h. 1543öl
Közép Bábonyi Bércz 574–577 p.	28 k.h. 272öl	12 k.h. 207öl		17 k.h. 246öl		1053öl		59 k.h. 389öl

Alsó Bábonyi Bércz 657–662 p.	17 k.h. 205öi	10 k.h. 627öi	7 k.h. 1027öi	15 k.h. 865öi	284öi			50 k.h. 1408öi
Bábonyi bércz 662–665 p.	64 k.h. 940öi	2 k.h. 634öi					1 k.h. 618öi	68 k.h. 592öi
Kakas hegy 666–668 p.	34 k.h. 262öi	4 k.h. 81öi		1478öi	251öi		4 k.h. 180öi	43 k.h. 652öi
Rózsás 668–669 p.	27 k.h. 908öi	1 k.h. 766öi	1 k.h. 976öi	604öi			805öi	31 k.h. 859öi
Széphegy 670–672 p.	13 k.h. 541öi	3 k.h. 472öi		7 k.h. 23öi				23 k.h. 1036öi
Forrás-völgy 673–675p.	105 k.h. 209öi						4 k.h. 69öi	109 k.h. 278öi
Veres-bugyik 675–678 p.	319 k.h. 1297öi	2 k.h. 680öi	498öi	10 k.h. 383öi	13 k.h. 507öi		35 k.h. 863öi	381 k.h. 1028öi
Harasztalja 678–683 p.	65 k.h. 1425öi		7 k.h. 214öi				8 k.h. 1452öi	81 k.h. 1491öi
Középdülő 684–688 p.	198 k.h. 242öi	57 k.h. 445öi	5 k.h. 1450öi		8 k.h. 890öi		6 k.h. 879öi	276 k.h. 706öi
Sajórajáró 689–692 p.	296 k.h. 1177öi	2 k.h. 1480öi	26 k.h. 1263öi		14 k.h. 840öi	1383öi	8 k.h. 1465öi	350 k.h. 1208öi
Görbe érre-járó 693 p.	30 k.h. 1034öi		4 k.h. 631öi			1077öi	66 k.h. 1344öi	102 k.h. 886öi
Sajón túli dűlő 694–699 p.	338 k.h. 291öi		457 k.h. 320öi		15 k.h. 506öi	4 k.h. 1584öi	18 k.h. 773öi	834 k.h. 1512öi
Arnóti oldal 699–720 p.	348 k.h. 330öi		25 k.h. 201öi		107 k.h. 1209öi		14 k.h. 899öi	495 k.h. 1163öi
Sajószög I. 720–727 p.	80 k.h. 527öi	8 k.h. 225öi	57 k.h. 809öi	1000öi	4 k.h. 1504öi		2 k.h. 109öi	153 k.h. 974öi

Kisföldek	63 k.h.	3 k.h.	4 k.h.				9 k.h.	81 k.h.
727–735 p.	1074ö1	1363ö1	1191ö1				451ö1	879ö1
Sajószög II.	93 k.h.		167 k.h.				6 k.h.	267 k.h.
735–747 p.	734ö1		680ö1				1406ö1	1220ö1
Berek	16 k.h.		3 k.h.					21 k.h.
748–751 p.	1499ö1		1450ö1				593ö1	342ö1
Zsebe ortás	81 k.h.		31 k.h.				2 k.h.	116 k.h.
751–755 p.	352ö1		934ö1			1543 ö1	848ö1	477ö1
Zsolcai oldal	27 k.h.		19 k.h.		49 k.h.	1 k.h.	8 k.h.	106 k.h.
756–776 p.	768ö1		300ö1		1329ö1	633ö1	1574ö1	1404ö1
Új osztás	326 k.h.	1 k.h.	1 k.h.		59 k.h.		76 k.h.	464 k.h.
757–776 p.	180ö1	192ö1	948ö1		403ö1		885ö1	1008ö1

Miskolc város külterületének %-os kimutatása (1924)

A dűlő neve a katasztrális felmérés oldalszámával	Szántó	Kert	Rét	Szőlő	Legelő	Erdő	Földadó alá nem eső terület
Szirmai oldal	94,2%	0,35%	1,2%		0,18%	0,35%	3,72%
484–499 p.							
Fövényszer	96,6%	0,25%					3,15%
499–504 p.							
Tüzköves I.	96,5%	0,5%	1%				2%
504–505							
Papis	13,5%	13,3%		70%			3,2%
505–506 p.							
Alsó Szentgyörgy	12%	13%	0,75%	70%	0,25%		4%
506–511 p.							
Közép Szentgyörgy	20%	27%	2,2%	49,2%			1,6%
511–513 p.							
Tüzköves II.	45,3%	7,5%	3,8%	42%		1%	0,4%
513–514 .							

Felső Szentgyörgy 514–515 p.		20,8%		75%			4,2%
Avastető 516 p.	88%	11%					1%
Zsidóbánat 517 p.	23%	11%					66%
Mendikás 517–519 p.	12,8%	12,8%		59%			15,4%
Nagy v. Alsó Ruzsin 519–522 p.	25,2%	16,1%	2%	40,5%	8,1%		8,1%
Közép Ruzsin 522–528 p.	35,3%	22,8%	1,1%	27%	7,3%	0,2%	6,3%
Felső Ruzsin 528–531 p.		34,9%	4,5%	60%			0,6%
Nyírjes 531–533 p.	75,5%		20%				4,5%
Örömhegy 533–539 p.	5,3%	33,2%	2,6%	58,2%			0,7%
Varga oldal 539–540 .	26,1%		25,9%	47,8%			0,2%
Muszkás oldal 540–550 p.	60,3%	2,8%	4%	0,2%	16,7%	0,4%	15,6%
Felső Kallószér 550–556 p.	64,5%	2,7%	7,7%		9,6%		15,5%
Bodóalja 556–565 p.	82,5%	4,7%	0,8%		0,4%		11,6%
Györi oldal vagy Bodó 566–570 p.	39,5%	9,2%	5,3%	42,7%	0,3%		3%
Nagy Kerekhegy 570–574 p.	32%	18,6%		46,8%			2,6%
Kis Kerekhegy 574–577 p.	40,6%	31,2%	5,6%	21,8%			0,8%
Kőporos vagy Bodótető 577–584 p.	75,6%	2,3%	3,3%		7,7%	0,5%	10,6%

Bedeg-völgy 584 p.					98,8%		1,2%
Poczem 584 p.	99,2%						0,8%
Kis Kánás 584–589 p.	63%	7,6%	15,5%	10,8%			3,1%
Nagy Kánás 589–595 p.	33,5%	21,8%	34,1%	9,4%			1,2%
Felső Bedeg-völgy 595–599 p.	40,8%	22,6%	18,2%	16,4%			2%
Középső Bedeg-völgy 599–607 p.	40,2%	18%	19,9%	21,9%			
Alsó Bedeg-völgy 607–611 p.	45,4%	23,2%	10,1%	7,4%	11,6%		2,3%
Bandsalgó 617 p.	62,7%	10,1%	15,3%	1,7%	5,2%		5%
Brinda 617 p.	85,2%	6,4%	0,8%	2,5%	1,7%		3,4%
Margitta 618 p.	78,2%	8,8%	2,2%				10,8%
Kis- kőbánya alja 619–621 p.	93,4%						6,6%
Kis-kőbánya 621–623 p.	65,8%	7,4%	7,4%	9,7%	7,3%		2,4%
Csatlós 623–624 p.	58,7%	7%	8,7%	1,1%	21,9%		2,6%
Nagy Ágazat 624–626 p.	55,3%	15,7%	15,9%	12,8%			0,3%
Csótó 627–630 p.	39,4%	17,3%	25,5%	16,2%			1,6%

Bikás Ágazat 630–631 p.	66,6%	21,2%		12,2%			
Főágazat 631–633 p.	52,3%	26%	13%	8,7%			
Szabadka 633–635 p.	62,1%	17,4%	2,2%	17,4%			0,9%
Közép Ágazat 635–638 p.	55,5%	17,5%	13,6%	11,2%			2,2%
Kis Ágazat 639–641 p.	31,1%	10,8%	31,3%	24,3%	2,5%		
Közlegelő 641–642 p.					95,6%		4,4%
Istenhegy 642–646 p.	30,7%	11,3%	12,3%	3,6%	38,6%		3,5%
Pápa és Darvas 646–649 p.	19,6%	5,1%	25,6%	1%	47,8%		0,9%
Kártyás 649–652 p.	60%	15%	3,3%	13,5%	6,6%		1,6%
Közép Bábonyi Bércz 574–577 p.	47,5%	20,3%	1,7%	28,8%	1,3%		0,4%
Alsó Bábonyi Bércz 657–662 p.	33,4%	20,2%	15,6%	30,4%	0,4%		
Bábonyi bércz 662–665 p.	94,8%	3,6%					1,6%
Kakas hegy 666–668 p.	78,7%	9,3%		2,3%	0,4%		9,3%
Rózsás 668–669 p.	87,4%	4,7%	4,8%	1,5%			1,6%
Széphegy 670–672 p.	56,2%	14,6%		29,2%			

Forrás-völgy 673–675 p.	96,4%						3,6%
Veres-bugyik 675–678 p.	83,7%	0,6%	0,1%	2,8%	3,4%		9,4%
Harasztalja 678–683 p.	80,5%		8,7%				10,8%
Középdűlő 684–688 p.	71,7%	20,6%	2,2%		3,1%		2,4%
Sajórajáró 689–692 p.	84,6%	0,8%	7,6%		4,2%	0,3%	2,5%
Görbe érre-járó 693 p.	30,3%		3,9%			0,9%	64,9%
Sajón túli dűlő 694–699 p.	40,5%	0,1%	54,7%		1,9%	0,6%	2,2%
Arnóti oldal 699–720 p.	70,3%	0,02%	5,08%		21,7%		2,9%
Sajószög I. 720–727 p.	52,2%	5,2%	37,5%	0,6%	3,2%		1,3%
Kisföldek 727–735 p.	77,9%	4,9%	5,5%				11,7%
Sajószög II. 735–747 p.	34,9%		62,5%				2,6%
Berek 748–751 p.	80%		18,1%				1,9%
Zsebe ortás 751–755 p.	69,8%		27,2%			0,8%	2,2%
Zsolcai oldal 756–776 p.	25,7%		17,8%		46,7%	1,4%	8,4%
Új osztás 757–776 p.	70,1%	0,2%	0,4%		12,7%		16,6%

Mezőgazdasági egyletek, egyesületek, társulatok, társaságok

A városban a legkorábbi agrár egyesülés⁶¹ 1897-ben alakult „Miskolci Mezőgazdák Társas Egyesülete” névvel, amely 1934-ben és 1948-ban újjáalakult. Több mint 10 év után, 1909-ben lett társulati szabályzata és legeltetési rendtartása a „Miskolci Közlegeltetési Csoport”-nak, 1912-ben pedig a „Miskolci ,K’ csoportbeli Birtokosság”-nak. Mindkét miskolci legeltetési csoportnak gyökerei az 1876. évi tagosításhoz nyúlnak vissza⁶², de egyesületté csak a 20. sz. elejére alakultak.

Miután dr. Nagy Ferenc polgármester 1914. július 16-án kihirdette a „Szabályrendelet Miskolc thjf. város területén lévő földbirtokok határjelzése tárgyában”,⁶³ majd ugyancsak ő 1916. május 23-án szabályrendeletet hozott a „Városi kertészetről”,⁶⁴ a kiskerttulajdonosok körében mozgolódás, szervezkedés kezdődött. A városi zöldségtelpek létesítését még 1912. szeptember 27-i leiratában gróf Serényi Béla földművelésügyi miniszter kezdeményezte. A város pedig 1915-től a *Veresbugyiki tagon* állami zöldségtermelő telepet rendezett be, hisz „a *bolgár kertészek* a háborúval járó bizonytalanság és a súlyos gazdasági viszonyok között a kertészkedést beszüntették s a földbirtokokról lemondtak.” Vezetője Barabits Fülöp okl. kertész lett, sőt főkertési minőségében a népkerti kertészetet is vezette.

Tapasztalva a város serénykedését, a közterek szépülését, leghamarabb a *vasgyári kiskerttulajdonosok* léptek. „Közhasznú Kiskert Egyesület Miskolc-Diósgyőr Vasgyár” néven 1916-ban egyesültek. Az egyesület célja:

„a gyár körzetében *kerttelepeket* létesítsen, azokat kis területekre osztva, olcsó bérért, családos egyéneknek élelmiszer termelés, vagy általában kertművelés céljaira *bérbeadja*, s az ekként létesített telepek központi kezelését, rendben tartását ellássa;

a bérlőket oktassa, tanáccsal ellássa, időnként rendezendő kertművelési és termelési jutalmak és pályadíjak kitűzése útján a *kertművelést velük megkedveltesse*;

s együttérzését szerény keretű kerti *ünnepségek* tartásával erősítse és nemesítse;

minthogy a *munkáskert* a legkülönbözőbb társadalmi célokat szolgálja, az egyesület feladata egyúttal más népjóléti intézmények létesítése, támogatása és egyéb gazdasági ágazatok művelése.”

(Elnök: 1948-ban Kelemen András, Alakulás: 1916., Alapszabály: 1918, Módosítás: 1947)

Az 1920-as években ugrásszerűen megnőtt a mezőgazdasági egyletek, társaságok száma. Leghamarabb a *vadászok* léptek. 1920-ban megalakult a „Miskolci Kisgazdák Vadásztársulata”, majd 1921-ben a „Köztisztviselők Vadász Egyesülete”, 1925-ben a „Miskolci Vadásztársulat”, 1927-ben a „Miskolci Tiszti Vadászegyesület” mellett a

61 A fejezet valamennyi felsorolt agrár egyesületét lásd: B.-A.-Z. m. Lt. IV-1925/b. Egyesületek (1870–1953) alatt. Köszönet Szabó Jánosnének, az egyesületek forráscsoport rendezezőjének, összeállítójának, aki a megjelenés alatt lévő anyagot betekintésre rendelkezésünkre bocsátotta.

62 WITTNER K., 1929. 439. (Legeltetési csoportok)

63 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1920. 42/1. (Szabályrendelet ..., 1913. aug. 28.)

64 B.-A.-Z.-m. Lt. IV. 1906. 42626/1943. (Szabályrendelet a városi kertészetről, 1915. nov. 24.) vagy 72/1915. *Célja*: "a.) a város tulajdonát képező földeken *zöldségfélék* termelése s a lakosság részére forgalomba hozatala; b.) az erre rendelt *faiskolákban* a város határában díszlő nemes gyümölcsfa csemetékét nevelni s azokat a gyümölcstermelés fejlesztése érdekében miskolci lakosoknak vagy birtokosoknak jutányos áron árusítani; c.) *virágok, dísznövények, dísz- és hasznófák* növelése és szaporítása; a népkert, közterek, sétányok szépítése és gondozása, az utak, valamint az e célra kijelölt terek fásítása, a város tulajdonában lévő kopár területek erdősítése.”

„Gömör-Borsod-Abaúj megyei Agarász Egylet” miskolci székhellyel, 1928-ban pedig a „Miskolc és Környéki Vadászegylet”. Az erdészek 1925-től „Tiszajobbparti Vármegyék Erdészeti Egyesülete” név alatt tömörültek.

A vadászokkal csaknem egyidejűleg a *méhészek* is egyesületalapítási céllal léptek fel. Az 1922-ben alapított „Miskolc és Vidéke Méhészeti Egyesület” célja: „Az egyesület területén a *méhészet* megkedveltetése, fejlesztése, terjesztése, tagjainak a méhészeti körébe eső gazdasági érdekeinek előmozdítása.” (1923-ban 39 alapító tagja volt. *Székhely*: Miskolc, Horváth L. u. 15, majd: Kassai u. 2. Tagok: 1945-ben 321 fő, 1948-ban 116 fő.)⁶⁵

A *lovak szerelmesei* sem maradtak le/ki az egyesületalapítási lázból. Már 1924-ben „Tizáninneneni Lótenyésztő és Lovasegylet” alakult Miskolcon „a háború alatt visszaesett magyar lótenyésztés régi nívóra való emelésének megvalósítása” céllal. (1928-ban 300 tagot számlált, akkor elnöke Kellemesi Melczer László, ügyvezető elnöke Farkasfalvi Farkas Géza, ügyvezető titkára Imre Zsigmond. Évente 3–4 lókiállítás és ügető- és concours-versenyeket rendeztek a népkerti lóversenypályán.)⁶⁶

1925-ben „Miskolc és Vidéke Baromfi, Galamb, Kanári és Házinyúl Tenyésztők Egyesülete Miskolc” néven új agráregyesület került bejegyzésre. Célja: „Miskolc és vidéke baromfi, galamb, kanári és házinyúl tenyésztőinek egyesítése, az okszerű tenyésztés előmozdítása, a mo.-i viszonyoknak megfelelő haszon és díszmadár, valamint házinyúlfajták tenyésztése, fenntartása, törzskönyvezése és értékesítése, szakismeretek terjesztése.” (Az alapszabály kelte: 1926. április 7., *székhelye*: Miskolc, Botond u. 10., majd: Horthy tér 3. 1948-ban tag 30 fő, 1945-ben 50 fő. Elnök: Kökény Gábor.)

A 20-as évek végén tömörültek egyesületbe a szarvasmarha-tenyésztők: 1929-ben „Abaúj-Torna, Borsod-Gömör, Zemplén vármegyei Szarvasmarhatenyésztő Egyesület” név alatt. Céljuk:

„a vm. Területén a szarvasmarha-tenyésztés nívójának emelése

úgy a tisztavérű *szimentáli*, mint a hazai *pirostarka* tenyészetekben jó tejelő képességű, edzett, egészséges, jó takarmányértékesítő, közép nagy testű, kellő hízekonyságú és mérsékelt igázásra is alkalmas anyag kitenyésztése; ennek elérése végett az állománynak a tenyészcélnak megfelelő *tenyészbírák* alkalmazásával való javítása.

A *telivér szimentáli*, *hazai pirostarka* és *borzderes* fajták tiszta vérben való tovább tenyésztése és a tenyészcélnak megfelelően fejlesztése...”

(*Alapító tag*: 141 fő.)

Az 1930-as években sem lankadt az agrár jellegű egyletek alapítási kedve a miskolciak körében. Újabb társulatok alakításával jelentkeztek a *vadászok*: 1930-ban „Tiszamenti Vadásztársulat” vagy 1931-ben „Nimród Vadásztársulat, Miskolc”, (é. n.) „Erenyővölgyi Vadásztársaság” (Pereces) név alatt.

Az *állattenyésztők* sem maradtak le ebben a nemes vetélkedésben: 1930-ban már az egyesületeik szövetségére lépett: „Tiszajobbparti Állattenyésztő Egyesületek Szövetsége” néven miskolci székhellyel. A közlegeltetési csoportok társulati formát öltöttek: 1934-ben „Magyar Gazdák Gulya Közlegeltetési Társulat” néven. Ezen felbuzdulva 1937-ben megalakult a „Miskolci Gazdák Gulya Közlegeltetési Társulat”. (Tagok száma: 1946-ban: 112 fő, székhelye Miskolc, Major u. 2.) Vagy a „Miskolci Gazdák Csorda Közlegeltetési Társulat” is 1937-es új alapszabállyal jelentkezett.

65 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B. – 1906. 6244/1923 vagy 14616/1937. (Méhész Egyesület alapszabálya – 1923.)

66 WITTNER K., 1929. 440–441.

Ugyan 1932-ben alakult a „Gyümölcsstermelők Országos Egyesülete”, csak 5 évré rá jött létre e közösség helyi szervezete, 1937-ben a „Gyümölcsstermelők Borsod-Miskolci Egyesülete”. Célja: „Borsod-Gömör-Kishont vármegyék és Miskolc város területén a gyümölcsstermesztés fejlesztése, a növényvédelem népszerűsítése, általánosítása és olcsóbbá tétele (méltányos áron növényvédelmi szerek és eszközök beszerzése, közös védekezés megszervezése). A gyümölcsértékesítésnél a termelők támogatása (termelési, értékesítési és feldolgozó szöv. felállítása, kapcsolatok teremtése a fogyasztókkal és kereskedőkkel)” (Díszelnök: vitéz Borbély Maczky Emil főispán, Lichtenstein László orsz.-gy. képvis., Lukács Béla főispán. Elnökök: Bónis Aladár alispán, dr. Hodobay Sándor ny. polgármester. Társelnök: dr. Halmay Béla polgármester.)

Csak érdekességként említjük meg, hogy a város legkorábbi agrár egyesülete is 1936-ban új néven: „Miskolci Mezőgazdák Egyesülete” újjáalakult (1949-ig funkcionált).

Az 1940-es években, még 1945 előtt (mondhatni a háború alatt) a vadászok, a gyümölcsstermelők és az állattenyésztők is újabb egyesületekbe tömörültek. 1941–47 között élt a „Miskolc vidéki Vadásztársulat”, ugyancsak 1941–47 között tevékenykedett a „Gyümölcsstermelők Borsod-Miskolci Tagegyesülete” vagy az 1941-es alapítású a „Borsod-Zemplén-Ung vármegyei és Miskolc thj. Város Állattenyésztő Egyesülete”.

Az utóbbi egyesület célja: „működési területén az állattenyésztés színvonalának és jövedelmezőségének állandó javítása, a tenyészállatok kiválasztása és nevelése, a takarmányozás, a hizlalás, az állat és állati termékek értékesítése, megszervezése és irányítása, tenyészállatok, takarmány és az állattenyésztést előmozdító egyéb szükségletek központi beszerzése.” (Szakosztályvezetői voltak 1948-ban a megszűnése előtt: Kun András [Misk] lótenyésztés, Arnóth János [Mezőcsát] sertés tenyésztés, Loboczy János [Boldva] juhtenyésztés, Sz. Németh István [Borsodszirák] baromfitenyésztés).

1945-ben, a második világháború utolsó évében mindössze egy miskolci agrár egyesület bejegyzése történt a cégbíróságon. Megalakult a „Magyarországi Bércséplők és Géptulajdonosok Országos Szövetsége Miskolci Csoportja”. 1946-tól a vadászok és a halászok, horgászok civil szerveződései jelentkeztek: 1946-ban a „Miskolci Vasutas Vadásztársaság”, ismét 1946-ban a „Diósgyőri Vadásztársaság”, majd 1948-ban a „Miskolci Sas” Vadásztársaság. 1949-ben a „Borsod-Miskolci Horgász Egyesület” és (é. n.) a „Miskolc és Vidéke Kishalászok Egyesülete” kezdte meg rövid életét.

Végezetül szólnunk kell a kertészek miskolci, 1945 utáni szerveződött egyesületi csoportjáról, amely az „Országos Magyar Kertészeti Egyesület” (1947) és a „Közhasznú Kiskert Egyesület” (1947) mellett alakult. Céljainak megfogalmazásából és stílusából kiérződik az új korszak kezdetének szele. Tehát az „Országos Magyar Kertészeti Egyesület Miskolci Csoportja” (1946–49) céljául tűzte ki „zászlajára”: „... a hazai kertészek és kertészetek egyetemes érdekeinek képviselője és védelme, s a kartársi érzés ápolása, elmélyítése, e célból társas összejövetelek megtartására alkalmas hely(i)ség létesítése, ennek irányítására megfelelő szerv beiktatása, olvasóköri létesítése.”

(Székhelye: Budapest, fiók: Miskolc, Balassa u. 19., ideiglenesen: Miskolc, Zsolcai kapu 46. Alapító tagok száma: 22 fő.)

A Nagyatádi-féle földreform házhelyrendezési eljárása Miskolcon és Diósgyőrben (1926–1936)

Magyarországon is az *egészségtelen birtokmegosztáson* földreformmal próbáltak változtatni, amelynek célja az *agrárincstelenek földkövetelésének és forradalmasodásának leszerelése volt*. A polgári demokratikus forradalom törvényt hozott ezzel kapcsolatban

(1919: XVIII. néptörvény „a földművelő nép földhöz juttatásáról”, a Tanácskormány pedig kimondta⁶⁷ a nagybirtokok kártérítés nélküli kisajátítását [1919: XXXVIII. sz. rendelet közli a közép- és nagybirtokok köztulajdonba vételét]). „A földbirtok helyesebb megoszlása” címet viselő 1920: XXXVI. t.c., ami *Nagyatádi-féle földreform* elnevezéssel (Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszterről) ismeretes, 1921 nyarán lépett életbe. Lehetővé kívánta tenni *házhelyek és kishaszonbérletek juttatását* az „érdemes” és „gondos” gazdák számára: ezek az arany vagy ezüst *vitézségi éremmel kitüntetett* földművelők,⁶⁸ a földműves *hadirokkantak*, a munkaképes földműves *hadiözvegyek és a felnőtt hadiárvák* voltak.

A törvény arra törekedett, hogy „a lehetőségekhez képest” előmozdítsa a földszerzést, bár nem állított fel birtokmaximumot, sőt a nagybirtokokat egyáltalán nem akarta megszüntetni. A földbirtokok helyesebb megoszlását *közérdeknek* fogta fel, ezért senki sem ismerte el a jogát arra, hogy földet igényelhesen. Közérdekű birtokpolitikai céllá tette a földszerzés előmozdítását azok részére, akik az eddigi viszonyaik között *önhibájukon kívül földhöz nem jutottak*: mezőgazdasági munkások, kis- és törpebirtokosok, közszolgálati alkalmazottak, katonák, „az arra érdemes” gazdatisztek, lelkészek, tanítók. Vagyis felkarolta a gazdasági munkás-házak építését, a közlegelők létesítését és leginkább „a haladó gazdálkodásnak irányt mutatni hivatott középirtok alakítását”.⁶⁹

Miskolcon is súlyos következményekkel járt az egészségtelen birtokmegoszlás. 1928-ban a birtokosoknak (5776 fő) 95,3%-a (5507 fő) *törpebirtokos* (0–5 kat. hold földbirtok részese) volt. A mezőgazdasági művelés alatt álló összterületnek (9284 kat. hold) csak 25,3%-a (2348 kat. hold) jutott nekik. A *nagybirtokosok* (100 kat. hold feletiek) szűk rétege (9 fő, 0,16%) műveltette a város birtokainak 33,3%-át (3091 kat. hold). *A helyzet mit sem változott a Nagyatádi-féle földreform miskolci megvalósításával.* Földhöz (átlag 0,7 kat. hold) mindössze 11 fő jutott, helyesebben *11 főt juttattak földhöz* a fenti törvény értelmében, s ez összesen *8 kat. hold területet jelentett.* Borsod megyében 9503 földhözjuttatotról van tudomásunk, akik 16 303 kat. holdon osztozkodhattak, átlagban 1,7 kat. holdat kaptak. Egy kicsit *jobb a helyzet a házhelyhez juttatottak tekintetében.* Miskolcon „kezdetben” *865 fő örülhetett új házhelyrészenek.* Ezek átlagban 320 □-öl területűek voltak, az országos átlag alattiak (360 □-öl). Mindez, ird és mondd: 178 kat. hold területen jelentett csak tulajdonjogi változást. Borsod megyében is mindössze 1386 kat. hold tulajdonosának személye változott meg. Megyeszerte is átlag 320 □-öles házhelyhez jutottak, 6763 fő. Summa summarum, ahogy az országban, úgy a megyénkben és Miskolc városában is e földreform folytán „kevesen kaptak keveset, de náluk is többen semmit” – ahogy a téma egyik jeles kutatója, *Pestovics János* találóan megfogalmazta.⁷⁰ Vagyis a törpebirtokosok számának „átmeneti” gyarapításával a helyesebb, ésszerűbb, *életképesebb birtokmegoszlás sem Miskolcon, sem Borsod megyében nem valósult meg.*

67 B.-A.-Z. M. Lt. XVI-15. 720/1919. „A 100 holdnál nagyobb gazdasági egységek – egy tagban lévő birtokok – tekintet nélkül a telekkönyvi előjegyzésre, *socializálандók.*” 1919. jún. 18. A Földművelésügyi Népbizottság leirata Borsodvármegyei Kerületi Felügyelőséghez (Miskolc), Kőrössy kerületi felügyelő elvtársnak.

68 B.-A.-Z. m. Lt. –1925/b. 38. dob. 23. irat. Kormányzó úr öfömméltóságának köszönő levele vitézi telek (Miskolczon 15 hold föld) adományozásáért. Lásd még: B.-A.-Z. m. Lt. IX.-212. Borsod Vm. és Miskolc Thjf. Város Vitézi Szék iratai 1943-44. (Sajósenye, haszonbérleti szerződés)

69 PESTOVICS J., 2000. 16.

70 PESTOVICS J., 2000. 18.

Kik is voltak városunkban és Diósgyőr községben azok a birtokosok, akik földingatlanjaikról lemondani kényszerültek, vagyis a „megváltást szenvedő” birtokosok? Az Országos Földbirtokrendező Bizottság (OFB) megbízottja, Balás Elemér, kir. kuriai bíró a magyar állam nevében Miskolcon, 1926. március 31-én házhelycélokra az alábbi földtulajdonosoktól vett igénybe területeket (pengő/□-öl megváltási áron):⁷¹

Miskolcon:

Nádpataky Andor, Malcher László, Szlávik Lajosné, Huray Lujza, Máhr Ilona dr. Oswald Tivadarné, Máhr Károly, Máhr Irma, Mezei Ilona, a miskolci görög nem egyesült egyház (2 P/□-öl), Borsodmegyei Takarékpénztár Rt., dr. Gálffy Imre, Kohn Miksa, Kállai Lajos, dr. Munk István, Klein Emil, dr. Silbiger Bertalan, Rosenthal Vilmos, Munk Samu, Engel Ignác és neje Klein Cecília, Vaskó Nándor és neje Orosz Erzsébet, Komjáthy Ilona, volt Deák Gyuláné, most férj. Berényi Béláné, Nágel Adolf, özv. Bródy Gyuláné Falter Klára, Berényi Béláné, Klein Emil, Fried Mór, Bódogh Albert, Guttmann Jenő (1,60 P/□-öl), Komjáthy Andor (5,50/□-öl), Agrár Takarékpénztár, Eger(4–6–7 P/□-öl), Bulyovszky Ilona Baross Endréné (1,50–3,50 P/□-öl), A miskolci görög nem egyesült egyház (3,50 P/□-öl), Vőneki Mihály és neje Polcz Erzsébet (1,68 P/□-öl), Miskolci Kereskedelmi és Gazdasági Bank Rt. (1,75 P/□-öl), Miskolc város (0,75 P/□-öl), Pollák Bernát kassai cég és Weisz Alajos miskolci cég, Stuntz Mihály Györgyné szül. Gál Rozina (3,50 P/□-öl), Miskolc város (1 P/□-öl)

Diósgyőrben:

Miskolci Góztéglagyár Rt. (0,50 P/□-öl), Drienka János (3 P/□-öl)

Diósgyőr-Felsőgyőrben:

Schulek Gézáné szül. Csáthi Szabó Anna (1,08 P/□-öl)

*Hol voltak a házhelyek juttatására kijelölt földdarabok, és milyen minőségűeknek voltak feltüntetve? A tárgyaló bizottság a jelentkezők nagy száma és más alkalmas terület hiánya miatt úgy Miskolcon, mint Diósgyőrben a határnak az eddigi *belterületi fejlődésen kívül eső* s mezőgazdasági művelés alatt álló *külterületi részein, forgalom és fejlődésen kívüli területein* osztott házhelyeket. Tehát Miskolcnak a legszegényebb és a modern haladástól (közművektől távoli) leginkább elmaradt külvárosi részein. A valós helyzettel azonban ellentétben álltak a meghirdetett szakvéleményi megállapítások. Pl. a Borsodmegyei Takarékpénztár Rt. ingatlanainál (1,60 P/□-öl) ezt olvashattuk: „...nagy jövőjű, luxus építkezésre praedestinált hely...” vagy „...egyik fő fejlődési területét képezik Miskolc városának...” vagy „...a modern városrészhez teljes csatlakozásban vannak...”, „...e területek – mint házhelyek – kiváló kereslet tárgyai” stb. A katasztrófális viszonyok (elmaradottság, kiépítetlen úthálózat, a diósgyőri-vasgyár olvasztóinak közelsége, rendezetlen vízfolyások, volt katonai gyakorlótér, a salakhányásokon átszivárgó csapadék kátrányoldattal telítette a kiutalt házhely talaját és a kutakat,...) ellenére csak Miskolcon több százan beleugrottak a földvásárlásba, hitelfelvételbe, évi búzáérékbe (80–100–135–200–250 kg/kat. hold).*

Alig 1 év elteltével a problémák csőstől jelentkeztek. Panasszal éltek a „*megváltást szenvedők*” az illetéktelenül kirótt földadó fizetésének kiszabása miatt, az elmaradt tartozások miatt, a *házhelyhez juttatottak* pedig vagy már lemondani kívántak az oly régen és oly nagyon vágyott földjeikről, mert annak hiteleit képtelenek voltak fizetni, vagy fizetési halasztásokhoz folyamodtak. 1930. október 27-én Densz Sándor kir. ítéltábla bíró, az OFB tárgyaló bírójára 24 *házhelyhez juttatottat szólított fel* vételárhátraléka

71 Uo. 205–211.

15 napon belüli megfizetésére, ellenesetben végrehajtásra, sőt tulajdonából történő ki-
mozdításra számíthatnak az alábbiak:⁷²

Suszták Ödön	1.153 P. 50f.	Szalay István	1.036 P. 30 f.
Fabó Lajos	1.138 P.	Magyar Gyula	742 P. 70 f.
Nagy Károly	533. P. 70 f.	Sályi Antalné	1.002 P. 50 f.
Flórer Lajosné	499 P. 30 f.	Gyurcsik András	2.515 P. 50 f.
Rieger Gyula	712 P. 50 f.	Kállai Géza	1.151 P. 50 f.
Barta András	1.134 P.	Steczka József	1.048 P.
Fülöp Bernát	1.434 P.	Pásztor Pál	1.156 P. 80 f.
Boda László	1.114 P. 40 f.	Nónácssy Istvánné	1.315 P. 50 f.
Fülöp János	1.052 P. 50 f.	Upor Endre	1.047 P. 80 f.
Roszik Béla	1.020 P. 30 f.	Fejes Károly	1.298 P.
Tóth Károly	3.629 P. 50 f.	Lázár Lajos	1.154 P.
Torma Béláné	1.024 P. 40 f.	özv. Szmutny Lászlóné	831 P. 50 f.

Fejezetünk végén álljon itt teljes terjedelmében a Nagyatádi-féle földreform egyik céltzott személyének, egy miskolci „munkaképes földműves hadiözvegynek” kérelme, akit az *első*k között juttattak házhelyhez, de az elhagyatott helyen (Nádpatakytelep) 5 év alatt *eladósodott*, fizetéseképtelenné vált, hön öhajtott házhelyétől megválni kényszerült.⁷³

„Tekintetes

ORSZÁGOS FÖLDRENDEZŐ BÍRÓSÁGNAK

Budapest

Alulírott hadiözvegy még a földosztás elején jegyeztettem Miskolcon a Nádpatakytelep 211-es számú házhelyet, amikor az is volt hangoztatva, hogy csakis nincstelének kaphatnak házhelyet, azért mertem én is bele fogni, tudva azonban azt, hogy hősi halált halt férjem után kisgyermekeimet kell nevelnem, ugyan, de lassan törleszteni fogom a házhely költségeit. A házhelyre a város által ház épült és, hogy a nagy kiadástól szabaduljak kivittem üzletem a Nádpatakytelepre a város által épített házamba, ahol azonban a hely nagyon elhagyatott és az emberek nagyon el vannak adósodva, úgy hogy havi jövedelmem 25 – legjobb esetben 28 P-ó, hogy megélhetésemet valamennyire is biztosítsam és hogy most ötödik éves tanítóképzős fiamat iskoláztatni tudjam minden ékszeremtől és ingóságomtól meg kellett válnom, így maradtam el a házhelybe való fizetéstől.

Nagyon kérem a t. O.F. Bíróságot, hogy addig míg a házra egy biztos vevő jön aki a bele fektetett pénzem megtérítené, vagy az elmaradt összeget májustól 30 P-ös részben törleszteném haladékat adni sziveskedjék.

Kérésemet megismételve s szives jóindulatu pártfogásukat kérve maradok,
Miskolc, 1930. november hó 12-én.

Tisztelettel

Hadiözvegy Szmutny Lászlóné

Kívül: A bentiek valóságát igazolom és nevezett kérelmét a legmelegebben pártolom.

Miskolc, 1930. november hó 12-én

72 PESTOVICS J., 2000. 214–215.

73 Uo. 215.

HONSZ elnök
(Felvidéki csoport
Miskolc, Városháza)

(HONSZ: Hadirokkantak, özvegyek és árvák Országos Nemzeti Szövetsége)”

Miskolc mezőgazdaságának 1935. évi mutatói

1935-ben a KSH segítő jobbot nyújtott az *országos mezőgazdasági összeírás* sikeres végrehajtásához. A mezőgazdasági statisztikai ívek megküldése után a statisztikai felvételek (a termelés minden területén) végrehajtásában Miskolc agrárlakossága maximálisan együttműködött.⁷⁴ Az 1924. évi kataszteri felmérés pontos, helyi mérnökök által kontrollált adatai Miskolc összterületének (9282 kat. hold 495 □-öl) vonatkozásában még minden föld- és állattulajdonos emlékezetében élesen él. Ennek ellenére a KSH adatfelvevőinek, adatbiztosainak munkája nyomán 1935-ben városunk összterületét 9199 kat. holdban számolták ki, határozták meg. (83 kat. hold 495 □-öl hiány mutatkozott az 1924. évihez képest!) 1935-re a gazdaságok (1928-ban 5776, 1935-ben 4421, tehát 1355-tel kevesebbel számoltak?) *művelési ágak szerinti megoszlásban* azonban arányaiban elenyésző változások történtek.⁷⁵

A szántó területe 49,63%-ról 46,48%-ra (4276 kat. hold) esett, a *kertek területe* 6,86%-ról 7,83%-ra nőtt (720 kat. hold), a *rétek kiterjedése* 11,1%-ról 8,53%-ra visszaesett (785 kat. hold, ebből 124 kat. hold nedves, savanyú, 661 kat. hold pedig jó minőségű, száraz szénát termő területű volt). A város hegyoldalainak promontóriumain a *szőlő területe* stagnált, 4,72%-ról 4,82%-ra változott (443 kat. hold mindössze, ugyanez mondható el *Miskolc közlegelőinek területi stabilitásáról* is, 12,76%-ról 11,97%-ra mozdult (1101 kat. hold) csak el, sőt a *város erdőségeinek területére* is a mozdulatlan-ság volt a jellemző, 0,27% volt, 0,26% lett (24 kat. hold). Ellenben a *földadó alá nem eső területek* kiterjedése nagyot nőtt, 14,66%-ról 20,11%-ra (1850 kat. hold).⁷⁶ A 490 kat. hold növekményben benne volt a Nagyatádi-féle földreform során juttatott házhe-lyek 178 kat. holdja is (865 új tulajdonos kapta).

Miskolci gazdaságok művelési ágak szerint 1935-ben (KSH)

Gazdaságok művelési ágai	Területe kat. holdban	Ebből haszonbérrelt terület kat. holdban
Szántó	4276	1467
Kert	720	124
Rét	785	131
Szőlő	443	16
Legelő	1101	12
Erdő	24	5
Földadó alá nem eső terület	1850	481
Összesen:	9199	2236

74 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 999/1935. (körrendelet), 3547/1935. (megkeresés), 3660/1935. (mzg.-i összeírás megkezdésének elhalasztása), 10225/1935. (megkeresés), 10341-10404/1935. (megküldés).

75 Magyar statisztikai közlemények 1938., 105 kötet, 468–469.

76 Miskolc város földadó alá nem eső területeiből: beépített: 214 kat. hold, udvar és szérű: 157 kat. hold és egyéb: 1479 kat. hold volt 1935-ben. (Lásd magyar statisztikai közlemények 1938. 105. kötet, 472.)

1935-re kimutathatóvá váltak a *földhaszonbérletek* is. A város özssterületének 24,3%-a bérlemény lett (2236 kat. hold). Legtöbbsen a *szántókat* vették haszonbérletbe (34,3%, 1467 kat. hold) és a *földadó alá nem eső területeket* (26%, 481 kat. hold). Az amúgy is kevés *erdő* 20,83%-a került bérlők kezébe (5 kat. hold). A *kertek és rétek* közel 17%-a vált haszonbérlet területté (a kertek 124 kat. holdja, a rétek 131 kat. holdja). Végül minimális, elenyésző a haszonbérlet terület a *szőlőkben* (3,61%, 16 kat. hold) és a *legelőkn* (1,09%, 12 kat. hold).

Miskolcon 1935-re sem változott meg az agrárnépesség *egészségtelen birtokmegoszlása*. A *földbirtokok* 93,9%-a (4153 gazdaság) *törpebirtok* (0–5 kat. hold) volt (1928-ban (95,3%). A törpebirtokosok tömegéhez a *városi birtokok csupán* 27,3%-a (2511 kat. hold) tartozott (ez 1928-ban 25,3% volt). A *nagybirtokosok* (100 kat. hold feletti) szűk rétege (11 fő, 0,25%) tulajdonában pedig a város *földterületének* 35,1%-a (3229 kat. hold) volt. (1928-ban: 9 fő, 0,16%, 33,3%, 3091 kat. hold) A *kisbirtokosok* (5–20 kat. hold) törekvő rétege (214 gazdaság, 4,84%) a városi gazdaságok területének 21,7%-val (1998 kat. hold) bírt. A *jómódú középbirtokosok* (20–100 kat. hold) vékony rétege (43 fő, 0,97%) magának tekintette Miskolc földterületének 15,9%-át (1461 kat. hold).⁷⁷

Birtokmegoszlás 1935-ben (KSH)

Gazdaságok száma	A birtokok nagyságcsoporthoz szerint (kat. hold)	A gazdaságok területe (kat. hold)	Ebből haszonbérlet terület (kat. hold és %-a)
2931	1 kat. holdtól kisebb szántóföld nélküli	515	35 (6,8%)
417	1 kat. holdtól kisebb szántóföldes	212	19 (8,9%)
805	1–5	1784	304 (17%)
138	5–10	954	229 (24%)
76	10–20	1044	350 (33,5%)
39	20–50	1190	367 (30,8%)
4	50–100	271	178 (65,7%)
5	100–200	680	116 (17%)
4	200–500	1110	609 (54,9%)
2	500–1000	1439	29 (2%)
Összesen: 4421		9199	2236 (24,3%)

Ha a *földhaszonbérletek* tekintetében vizsgáljuk Miskolc özssterületét, akkor azt tapasztaljuk, hogy 1935-re a *középgazdaságok* 37,3%-a (545 kat. hold), a *kisbirtokok* 28,98%-a (579 kat. hold) vált bérleménnyé. A haszonbérlet lehetőségével kevésbé éltek

⁷⁷ Magyar statisztikai közlemények 1938. 105. kötet, 466–467.

a nagybirtokokon (23,35%, 754 kat. hold), még kevésbé a törpebirtokokon (14,26%, 358 kat. hold).

Az 1935. évi országos mezőgazdasági összeírásból a továbbiakban még három fontos terület statisztikai adatait emelnénk ki. Miskolc város gyümölcsfaállományára, állatállományára és mezőgazdasági gépi felszereltségére vonatkozó felvételeket. Köztudottan a város kertjeiben és a szőlőhegyeken a miskolciak is kedvelték, szorgalmasan gondozták, pótolták az étkezésre, aszalásra, lekvár- és pálinkafőzésre alkalmas gyümölcsöket termő fákat.

Mindebből közkezen 96 001 db, ebből elkülönített gyümölcsösben (129 kat. hold) pedig 16 952 db gyümölcsfa termett 1935-ben, vagyis évente közel 100 ezer gyümölcsfa látta el finomabbnál finomabb gyümölcsökkel a várost és a piacait, sőt annak közvetlen környékét. *Közkedvelt volt* a magvaváló szilva (16 610 fa), az őszibarack (13 472 fa), az alma (12 139 fa), a kajszibarack (10 783 fa) és a körte (10 042 fa). *Népszerű volt még, de jóval kevesebb termett* másféle (magvaválón kívüli) szilvából (7362 fa), meggyből (6325 fa) vagy cseresznyéből (6684 fa), esetleg dióból (4009 fa), birsből (2740 fa), eperből és szederből együtt (2200 db) vagy ringlóból (2092 fa). Elenyészőnek mondható a mandula (608 fa), a mogyoró (442 fa és bokr), a naspolya (334 fa és bokr), a gesztenye (110 fa) és egyéb ekkor számba vett (49 fa), de meg nem nevezett gyümölcs termése.⁷⁸ A város elkülönített gyümölcsöseiben a közkedvelt és népszerű gyümölcsöket termő gyümölcsfaállomány hasonló megoszlást, rangsort mutat, mint a városlakók kertjeiben, szőleik alján elszórtan. Itt is a közkedvelt gyümölcsöket preferálták: magvaváló szilva (3050 fa), alma (2304 fa), őszibarack (2252 fa), körte (1702 fa) és kajszibarack (1467 fa), vagy a népszerűekből az ellátási gondokat csökkentették, úgymint a másféle (magvaválón kívüli) szilva (1611 fa), cseresznye (1100 fa), meggy (1008 fa), dió (561 fa), birs (553 fa), eper és szeder (484 fa), a ringló (450 fa) terméssel. Az elkülönített gyümölcsösökben sem volt gazdag (az amúgy is hiányként kezelt) naspolya (176 fa és bokr), mogyoró (117 fa és bokr), mandula (85 fa), gesztenye (17 fa) és egyéb (15 fa) gyümölcs termése.⁷⁹

A városban 1935-ben számba vett⁸⁰ szarvasmarha (718 db) 85,5%-a (614 db) piros-tarka fajta volt, a kevés magyar–erdélyi (63 db), szimentáli (15 db) és az elenyésző másféle nyugati (6 db) vagy egyéb (20 db) fajta mellett. A szarvasmarha-állomány 61,1%-a (439 db) járt rendszeresen közleelőre. Az igásszekerek (385 db) elenyésző része volt már ekkor a városban kettős ökörfogat (5 db) vagy tehénfogat (5 db). Négyes ökörfogatokat pedig már keresve sem találtunk volna.

A mezőgazdaság, a katonaság és a fuvarosok közkedvelt és megbecsült állata a ló volt. A város lóállománya⁸¹ 1935-ben 1403 db-ra rúgott, amiből legtöbb (543 db) melegvérű és angol félvér (326 db) volt, ettől kevesebb a nonius (246 db) és a hidegvérű (222 db) volt, elenyészőnek számított az arab fajta (40 db) vagy az angol telivér (7 db). A lovaknak csak 3,1%-át (44 db) járaták közleelőre. Az igásfogatok 96%-a (370 db) lóvontatású volt: egyes lófogat (51 db) és kettős lófogat (319 db). A 29 db állati erővel

78 Magyar statisztikai közlemények 1937. 100. kötet, 355.

79 Magyar statisztikai közlemények 1938. 105. kötet, 471.

80 Magyar statisztikai közlemények 1937. 100. kötet, 350–353., Magyar statisztikai közlemények 1938. 105. kötet, 470–473.

81 B.-A.-Z. m. Lt. IV.B.-1906. 434/1935. (lőösszeírás, körrendelet), 10011/1935. (lővásárlójak), 21728/1935. (lővásárlás elszámolása), 21820/1935. (lófogatú bérkocsi állomás), 23562/1935. (elfutamodott lovak feltalálása), 23817/1935. (honvédségi bélyegzővel ellátott lovak), 24887/1935. (lővásárlás), 28307/1935. (lovak megvizsgálása), 30245/1935. (lófogatú bérkocsi ipar szabályrendelet) stb.

vont személykocsit is lovak vontatták, géperejű ekkor a városban még nem lévén. A lóállomány zöme 3 éven felüli herélt (923 db) és kisebb részben 3 éven felüli kanca (438 db) volt.

A sertésállomány (2269 db) 63,68%-a zsírfajta (1445 db) volt, a kevesebbik hányada (824 db) húsfajta. Leginkább süldő ártányokat (796 db) és süldő kocákat (748 db) tartottak, no és persze a pótláshoz elengedhetetlen malackákat (551 db). Összesen csak 70 hízőt, 44 tenyészkocát és 2 tenyészkant, valamint még 58 süldő kant vettek számba a több tízezres lakosú városunkban. A KSH kimutatásában hihetetlennek tűnik, hogy Miskolcon 1934-ben is mindössze 649 sertést hizlaltak, és a házilag levágott sertések száma is csak 530 db-ot tett ki. A lakosság tartott sertéseinek 41,69%-át (946 db) járatta közlegelőkre.

A patás háziállatok közül nem volt közkedvelt Miskolcon a *kecske* (64 db), a *juh* (8 db?), a *szamár* (28 db). Az 568 db-os *háziállomány* sem mondható nagynek egy ekkora városban, ahogy a 279 *méhcsalád* sem. Ellenben a 13 281 db-os *baromfiállomány* átlagosnak tekinthető. Találunk közöttük tyúkféléket (11 674 db), pulykákat (70 db), ludakat (280 db), kacsákat (404 db), de még házi- és postagalambokat (853 db) is.

Ha az állattartásnál időzünk, akkor megkerülhetetlen, hogy a város állatállománya, közel 20 ezer háziállat (18 339 db) alól „kiganajozott” istállótrágya hasznosításáról szóljunk. 1935-öt frunk, de Miskolc város földjeinek termékenységét *kizárólag istállótrágyával* javították. A szerves trágya használata mellett műtrágyázott területet sehol sem írtak össze. Táblázatba foglalva lássuk a művelési ágak %-os arányában, hogy hol és mennyi területen végeztek talajjavításokat?

A trágyázott területek nagysága és %-os megoszlása 1935-ben (KSH)

Művelési ágak	Területe kat. holdban	Ebből trágyázott terület kat. holdban	%-ban
Szántó	4276	1237	28,93%
Kert	720	117	16,25%
Rét	785	16	2,04%
Szőlő	443	111	25,06%
Egyéb	?	2	?
Összesen:		1483	

Zárásként, tegyünk látogatást a város képzeletbeli, 1935. évi *mezőgazdasági erő- és munkagép parkjában*,⁸² s vegyük leltárba az ott látottakat. Ekkor Miskolc agrárnépeségének verejtékes munkáját (9200 kat. holdon) mindössze 17 *motoros erőgép* (ebből csak 3 volt kerekes traktor, lánctalpas traktor egy sem) és 5 *járgány* (vagyis munkagépet hajtó, igavonó állattal működtetett fogaskerekű szerkezet) segítette. Motoros erőre kapcsolható billenőekével (3 db), cséplőgéppel (9 db) és másféle gépből is csak 16 db-bal rendelkeztek a gazdák. E képből bátran következtethetünk arra a tényre, hogy *még mindig leginkább az emberi vagy állati erőre hagyatkoztak a mezőgazdaság minden területén*. A közel 4500 gazdaságban is csak 320 eke, 318 borona, 68 henger, állati erő vontatta 6 trágyázógép, 28 vető- és ültetőgép, 7 kapálógép, 6 arató- és terménybetakarító-gép, 16 cséplő-, tisztító- és osztályozógép, 122 takarmányelőkészítő-gép (pl. szecskázó) volt. Ugyanakkor nem hallgathatjuk el, hogy 1935-ben már volt a városban 2 tejjgazdasági és 2 keltetőgép is. A szőlőművelés és a kertgazdálkodás fejlettségét fémjelzi

82 Magyar statisztikai közlemények 1937. 100. kötet, 354.

az 545 borgazdasági gép (pl. permetezőgép, prés, daráló) vagy a 63 gyümölcsgazdasági gép (pl. ültető-, magozó-, metsző-, permetezőgépek).

Az 1945-ös földreform nagymiskolci házhelyigényei

Az 1945. március 18-án hatályba lépett 600/1945. M.E. számú rendelet a *földreform kettős célját* fejezte ki: a *nagybirtokrendszer megszüntetését és a földműves nép földhöz juttatását*. Ez a rendelet lényegében az MKP és a Nemzeti Parasztpárt programjával volt egyenértékű. A FKgP koncepciója, miszerint „... a föld elsősorban azt illesse, akinek van mivel megművelnie” – nem is került nyilvánosságra. A rendelet különbséget tett *úri és paraszti természetű birtokok között*: megváltás ellenében igénybe vették a 100 holdon felüli úri és a 200 hold feletti paraszti birtokokat (a gazdagparasztok általában a FKgP tagjai voltak, a koalíció részei), az 1000 holdnál nagyobb birtokokat pedig teljes egészében kisajátították.

Kik lettek a földreform *igényjogosultjai*? Tulajdonképpen a *múltban bémunkára kényszerültek*: az uradalmi cselédek, a nincstelen mezőgazdasági munkások, a törpebirtokosok, a nagy családú kisbirtokosok felnőtt fiúgyermekai (birtok-kiegészítésként). Utóbb az igényjogosultak körét kiterjesztették: a falusi kisiparosokra, az uradalmak konvenciók iparosaira, erdészeire, okleveles gazdáira. „Egy igényjogosultnak juttatott föld nem lehetett nagyobb olyan birtokegységénél, amelyet egy földművelő család a maga erejével nem tudott megművelni”: 15 kat. hold szántó és rét együttvéve vagy 3 kat. hold kert és szőlő. A *juttatás minimumát* is meghatározták: 3 kat. hold (életképes családi birtok elve!). Ismét *házhelyek létesítését* is lehetővé tette az 1945-ös földreformrendelet.

A juttatott ingatlanok *megváltási ára* a kataszteri tiszta jövedelem húszszorososa lett. A *törpe- és kisbirtokos* a föld megváltási árának 10%-os kifizetése után a hátralékot 10 évig volt köteles törleszteni, a *gazdasági cselédek és a mezőgazdasági munkások* a megváltási árat előleg nélkül 20 évi egyenlő részletekben fizethették meg. „Azokat az igényjogosultságokat, akik lakhelyükön földhöz nem jutottak, az ország más részén, lehetőleg csoportosan kellett földhöz juttatni.” (Borsod megyében is családok százai kényszerültek csoportos áttelepülésre.)

Az 1945-ös földreformtörvénnyel a nagybirtokrendszer megszűnt, de a földműves nép földhöz juttatása korlátozottan valósult meg (a kiosztható föld nem elégséges mennyisége miatt). De így is *kb. kétszer annyian jutottak kb. ötször annyi földhöz* – állapította meg Pestovics János⁸³ – mint a Nagyatádi-féle földreform során.

Borsod vármegyében a Községi Földigénylő Bizottság (KFB) 1945. június havi felterjesztése szerint a földigénylők összlétszáma 18 842 fő volt. Ebből 1918 gazd. cseléd, 8021 földmunkás, 7164 törpebirtokos és 1739 egyéb foglalkozású volt. Ez az összlétszám 26 035 főre szaporodott. 12 221 jogos igénylőt állapítottak meg 130 948 kat. hold 791 II-öl megváltott, ill. elkobzott földterületre.⁸⁴

Nagy-Miskolc területén (1945-től Diósgyőr község, a kolónia, ill. Újdiósgyőr, Hejőcsaba önálló település és Tapolca-fürdő is közigazgatásilag Miskolc város része lett) 5400 *házhelyigénylő* volt még 1946 szeptemberében is⁸⁵. A házhelyigénylők *túlnyomó része gyári munkás* volt. A leggyorsabb intézkedésre volt szükség, hogy a fel-

83 PESTOVICS J., 2000. 19–22.

84 Uo. 248.

85 Uo. 296–297.

zaklatott kedélyeket lecsillapítsák. Gond mutatkozott az előkészítő munkálatok műszaki költségeinek akadozása miatt is. Miskolcon a házhelyek átlagban 200 □-öl-ben lettek megállapítva, amelyek műszaki előkészületi költsége kb. 10 forint volt. A miskolci házhelyosztás gördülékenyebbé tételéhez egy nagyobb vonalú egységes elvre lett volna szükség, ami nem valósult meg. *Problémák adódtak* a város területén belül több, a föld-reform céljaira kijelölt hellyel. Ezekből kettőt emelnénk ki.

1945-ben Diósgyőr, Újdiósgyőr, Hejőcsaba nagyközségek és Tapolca-fürdő átcsatolásával 75 000-ról majdnem 120 000 lélekszámra és mintegy 9000 kat. holdról mintegy 32 000 kat. hold területre megnagyobbodott Miskolcon sem volt egyszerű a földreform célkitűzéseinek eleget tenni. 1945. április 5-én kelt kimutatás szerint a város tulajdonában 1478 kat. hold 1333□-öl földterület volt, s ebből 814 kat. hold 547 □-öl állt mezőgazdasági művelés alatt.⁸⁶ Még 1945 áprilisában *Miskolc thj. Város Földigénylő Bizottsága* a miskolci *m. téli gazdasági iskola részére, tangazdaság céljaira 73 kat. hold 1536 □-öl területet* juttatott a Miskolc thj. város tulajdonában volt (Lichtenstein ingatlan) Közép dűlőben. (Tudvalévő, hogy az 1945-ös földreform 600/1945. M. E. számú rendelete értelmében az állam minta- és tangazdaságok létesítésére – 100 kat. holdon aluli – földet igényelhetett.) A város a Földigénylő Bizottság fenti határozatát a Borsodvármegye Földbirtokrendező Tanácsánál megfellebbezte. A Tanács a fellebbezésnek helyt adott és utasította a Földosztó Bizottságot, hogy a téli gazdasági iskola részére a város tulajdonában volt *Sajón túli dűlőben* jelöljön ki *50 kat. hold területet*. Ezen utasítás ellen pedig 1945 júniusában fellebbezéssel élt Horváth Lajos, a téli gazdasági iskola mb. igazgatója, aki az Országos Földbirtokrendező Tanácsot kérte, hogy az első variációt, vagyis a Miskolci Földigénylő Bizottság határozatát hagyja jóvá. A város indokai között az szerepelt, hogy Miskolc fejlesztési programjába nem kevésbé illik be a téli gazdasági iskola elhelyezése a *légvédelmi laktanya* épületeiben. Az iskola igazgatója szerint ily nagy távolság teljesen lehetetlenné tenné a tanulók gyakorlati oktatását.

1946 novemberében is folytatódott a huzavona.⁸⁷ A város képviselői (a Megyei Tanács képviselőivel karöltve) bejelentették, hogy az igénybe venni javasolt 42 kat. holdon *közkórházakat* és *aggok menhelyét* kívánnak létesíteni. A gazdasági iskola elhelyezésére több javaslattal is előálltak:

Latorca Rt-től megváltott Abod-Királykútpusztai ingatlan

Az alsószolcai Munk-féle ingatlan (100 kat. hold)

Az alsószolcai Szalay Pálné-féle ingatlan (100 kat. hold)

Boldva községben a Szathmáry Király-féle ingatlan (300 kat. hold).

A gazdasági iskola képviselői az alsószolcai Munk- és Szalay-féle ingatlanokat tartották az iskola céljára az említettek közül a legalkalmasabbnak. A tárgyalás kimenetele függőben maradt.

Hasonló bonyodalmak jelentkeztek akkor, amikor a miskolci Földigénylő Bizottság házhelyek létesítésére igénybe vett olyan városi területrészeket (Pl. Bódogh Albert budapesti lakos miskolci ingatlana), ahol „Bulgárkertészek” (Pl. Nenov Nicol bulgárkertész, Miskolc, Andor u. lakos) kertészkedtek. Nenov Miklós bulgárkertésznek is 29 hold szántón, 20 hold kerten és 1 hold gyümölcsös és kaszáló haszonbérleményen beépített öntözőberendezése és megfelelően művelt földjei voltak, amelyről a város közönségének jelentős részét látta el zöldségfélékkel. 1946 szeptemberében⁸⁸ a jelentős

86 Uo. 298–299.

87 PESTOVICS J., 2000. 299–300.

88 Uo. 301.

befektetéssel járó őszi mezőgazdasági munkálatok bizonytalansága miatt a Megyei Földbirtokrendező Tanácshoz fordult panaszával.

A tanács elnöke, dr. Parcsetich Béla az ügyet véleményezésre a főispán úrnak, Oszip Istvánnak küldte meg, aki közellátási kormánybiztosként az alábbiakat nyilatkozta: „a Tanács ezen területek igénybevételét akadályozza meg, fontos közérdekből.” „...a bulgárkertészek zavartalan működésére Miskolc város lakossága, valamint a gyár munkásainak kerti szükséglet ellátása végett múlhatatlanul szükség van.” Az ügy végére a pontot végül dr. Gálffy Imre polgármester 1947. október 6-ai levele⁸⁹ tette, aki javasolta, hogy Nenov Miklósnak adják bérbe a szóban forgó területet, amíg az építkezések ott meg nem kezdődnek.

1948. február 22-én megalakult az UFOSZ, vagyis az Újbirtokosok és Földhözjuttatottak Országos Szövetségének nagymiskolci szervezete. A továbbiakban Nagymiskolc területét érintő „földbirtokpolitikai reform ügyben” az illetékes szervezet lett. Működésének célja: „megvalósítani azokat a Demokratikus célokat, amelyek nagymiskolc dolgozóinak elsőrendű létérdekeit szolgálják...”⁹⁰ Ennek nyomon követése és értékelése már nem feladatunk.

A termelőszövetkezeti csoportok (tszcs-k) közvetlen elődjei Miskolcon: a földműves- és földbérlo szövetkezetek

Borsodban és Miskolcon még 1945-ben is rövidebb-hosszabb ideig létezett néhány, különféle tevékenységet folytató agrárszövetkezet. Ezek közül a háború végével egymásik rövid működés után megszűnt, a többi pedig a Földművelésügyi Minisztérium rendelete alapján beolvadt a „megalakított” földműves-szövetkezetekbe. Ez utóbbiakban a földhöz juttatottaknak „hivatalból” tagoknak „kellett” lenniük. Bátran kijelenthetjük, hogy az 1948–49-ben létrejött-létrehozott földbérlo csoportok, földbérlo szövetkezetek, a „részben vagy egészben közösen termelő”, táblás gazdálkodást folytató csoportok a termelőszövetkezeti csoportok (tszcs) közvetlen elődjei voltak. A „termelőszövetkezeti mozgalom” pedig Magyarországon Rákosi Máttyás „elvtársnak” 1948 augusztusában, az „új kenyér ünnepén” Kecskeméten elmondott beszéde nyomán indult meg. A párt vezére itt ismertette az MDP terveit a mezőgazdaság szocialista átszervezéséről, és innentől számíthatjuk a „termelőszövetkezeti mozgalom” 1953-ig tartó első szakaszát is.

A miskolci állami gazdasági munkaügyi felügyelő (a Borsod-Gömör vármegyei és Miskolc thj. városi Állami Gazdasági Felügyelőségtől) az 1947. évi december havi helyzetjelentésben a mezőgazdasági jellegű szövetkezetekről számolt be. Itt név szerint is említi több borsodi község és város mellett *Miskolcot* is, ahol *gazdakörök működnek*, de újabbak megalakulásáról nem volt tudomása.⁹¹

1948. október 12-ére a Borsodvármegyei Földhivatal elkészítette kimutatását a Borsod vármegyében „megalakult” földbérlo szövetkezetekről és földműves-szövetkezeti földbérlo csoportokról.⁹² Ennek alapján Miskolcon 40 taggal 177 kat. holdon földbérlo szövetkezet alakult. A megalakuláskor Molnár János volt az elnök. 1949 márciusára a földbérlo szövetkezetnek 51 tagja és csak 103 kat. holdja lett, amiből 19 kat. hold szőlő

89 Uo. 302–303.

90 Uo. 303.

91 PESTOVICS J., 2002. 39–40.

92 Uo. 61–62.

volt.⁹³ A földműves-szövetkezet kebelén belül pedig az ingatlanok fekvése (szórtsága) miatt *több földbérő csoport alakult* a városban 293 taggal mindössze 98 kat. holdon.

1949. február 18-án *felhívást* adott közre Farkas Dezső, Miskolc város polgármestere.⁹⁴ A városi földbérő bizottság irodájában személyes megjelenés mellett nyilatkozatot kellett tenniük az *előhaszonbérlethez juttatottaknak*. Az írásbeli nyilatkozatban vállalniuk kellett a juttatott előhaszonbérletek „kellő és okszerű megmunkálását” és azt, hogy „a szükséges munkálatokat földjeiken idejében elvégzik-e”. Aki a földjét megmunkálatlanul parlagon hagyta, attól a haszonbérletét a városi földbérő bizottság visszavette, s az előhaszonbérletet más, arra érdemesebb részére, vagy a *földbérő-szövetkezet részére juttatta*. (Amellett a mulasztó és hanyag személyekkel szemben a megtorló eljárást megindították.)

1949. április 1-jén a Miskolci Földművesszövetkezet irodahelyiségében (Kazinczy u. 21.) a termelő csoport minden egyes tagjára egyformán vonatkozó kötelező érvényű kötelezvényt írtak alá. (Annak be nem tartása a csoportból való kizárást vonta maga után.)

Idézet a kötelezvény szövegéből⁹⁵: „Tudomásul veszem és magamra nézve kötelezőnek elismerem, hogy mint termelőcsoportbeli tag *kulákokkal nem barátkozom*.” Vagy: „Semmiféle *kupeckodásban és kizsákmányolásban* részt nem vehetek.” Vagy: „Sem munka közben, sem munka után egymással nem veszekszünk, hanem *minden vitás ügyet a csoportgyűlés elé kell vinni*.” (9 fő aláírása).

Molnár Ferenc állami gazdasági felügyelőtől értesülünk először (1949. június 3.) a Miskolc thj. város területén *megalakult „egy” szövetkezeti termelő csoport* részleteiről.⁹⁶ A miskolci „Táncsics tszcs” 10 taggal, kollektív alapon szerveződött. 112(?) kat. holdon tevékenykedett, amelyhez 82 kat. hold szántó, 5 kat. hold gyümölcsös és 25 kat. hold rét és legelő tartozott. A tszcs működési szabályzata szerint a *III. típusú tszcs-k közé lett besorolva*. E típus tszcs-k tagjai „úgy politikailag, mint gazdasági szempontból a legfejlettebbek, ideológiai szempontból a legelőrehaladottabbak. A kollektív szellem teljesen kifejlődött közöttük.”⁹⁷ Annak ellenére, hogy a miskolci „Táncsics tszcs” ekkor a Földművelésügyi Minisztérium által még elismerve nem volt, így működési engedéllyel sem rendelkezett, de Debreczeni Miklós szövetkezeti osztályvezető már jelentésében (1949. június 25.) kéri a megyei bizottságot, hogy az újonnan megalakult miskolci tszcs tagjait *politikailag* vizsgálja felül.⁹⁸ (A tszcs III. típusba, politikailag a legfejlettebbe sorolása mit sem számított!)

1949. szeptemberében a Borsod-Gömör vármegyei Mezőgazdasági Igazgatóság Terv és Üzemgazdasági Osztálya egyik felterjesztéséből (ugyanis minden 2. nap a változások feltüntetésével a felterjesztéseket el kellett küldeni az FM Termelőszövetkezeti Főosztály Terv és Gazdasági Osztályára) értesülünk a miskolci Táncsics tszcs tag- és területváltozásairól. A kimutatásból⁹⁹ az derül ki, hogy a „Táncsics”-nak 11 főre emelkedett a taglétszáma, területe 111 kat. holdra csökkent, de úgy, hogy ebből a szántó 85 kat. holdra nőtt. A tagság szociális megoszlása tekintetében 100%-osan (mind a 11 fő) a nincstelenek közé (0 kat. hold) tartozott.

93 Uo. 333.

94 Uo. 75.

95 Uo. 78–79.

96 Uo. 92.

97 Uo. 99.

98 PESTOVICS J., 2002. 95–96.

99 Uo. 129–131.

Az 1950. július 14-ei *kiértékelés*¹⁰⁰ szerint:

„Miskolc ,Táncsics’: A csoport tagsága agrárproletárokból tevődik össze, akik a környékbeli községekből jöttek be, az elnöke négy hónapos elnöki tanfolyamot végzett. Kertészettel foglalkozó termelési csoport, különös gondot kell fordítani az új belépők csoportjának megszervezésére, tekintettel arra, hogy területe olyan fekvésű, hogy alkalmas a nagyüzemi kertészkedésre. A csoport kéri, hogy a jelenlegi központját helyezték el a város más részébe, tekintettel arra, hogy a hizlalda mellett fekszik és így a trágyalétől igen rossz levegő van a tanyájuk területén. Ennek érdekében fel kell venni a kapcsolatot Polgármesteri hivattal, hogy valamilyen módon adjanak lehetőséget arra, hogy a város más részén nyerjenek elhelyezést.”

Fejezetünk zárásaként időbeli és térbeli kitekintést teszünk. Az 1950. évi belügyi jelentések szerint „dolgozó parasztságunk az utóbbi hetekben nagy tömegekben lépett be a tszcs-kbe, vagy alakítottak új termelőszövetkezeti csoportokat.”¹⁰¹ Miskolcon 1950-ben a „Táncsics” 12 család 12 tagját tömörítette, 117 kat. holdat műveltek, ebből 85 kat. hold szántót és 18 kat. hold legelő tartozott még a tszcs-hez. Tagjai sorában 3 MDP tag is volt.¹⁰² Az 1951. évi fejlesztési tervek között szerepelt,¹⁰³ hogy az Alkotmányunk ünnepére:

Az I. kerületben:

A Szirmán meglévő I. típusú „Új Élet” tszcs-nek a 13 tagról 30 tagra „fejlesztése”, az I. típusról a III. típusra való felemelése.

Szirmán is és Miskolcon is egy I. típusú tszcs alakítása.

Egy szőlőtermelő csoport alakítása.

♦ A miskolci „Táncsics” tszcs-nek 30 tagról(?) 60 tagra fejlesztése.

A II. kerületben:

A meglévő „Vörös Újgyőr” tszcs-nek 13 tagról 25 főre „fejlesztése”.

A III. kerületben:

Egy új tszcs alakuljon meg *Diósgyőrben* az újdiósgyőri mintájára.

A IV. kerületben:

Hejőcsabán (1952-re alakult meg a „Béke” tszcs)

Görömbölyön egy-egy új tszcs véglegesen meg fog alakulni Alkotmányunk ünnepére. („Ezzel mezőgazdaságunkat mielőbb a szocialista mezőgazdaságra alakíthassuk, illetve vigyük át.”)

Persze, e korszak mezőgazdaságának tárgyalása itt nem feladatunk.

100 Uo. 158.

101 Uo. 181.

102 Uo. 190.

103 Uo. 221. (1951. évi tervek) és 235. (1951 évi helyzetjelentés), vagy 267. (jegyzőkönyv a tszcs-k 1952. évi munkájáról).

IRODALOM

NÉPSZÁMLÁLÁS

Az 1920. évi népszámlálás, II. rész, A népesség foglalkozása... Budapest. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat, 71.)

Magyar statisztikai évkönyv

Magyar statisztikai évkönyv, 1919., 1920., 1921., 1922. Budapest. (Új folyam XXVII., XXVIII., XXIX., XXX.)

PESTOVICS János

A földtulajdonlás története Borsod megyében 1860–1948. Miskolc

A földtulajdonlás története Borsod megyében II. 1949–1953. Miskolc

Magyar statisztikai közlemények

1938 Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben... Budapest. (Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat, 105.)

Magyar statisztikai közlemények

1937 Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben... Budapest. (Magyar Statisztikai közlemények. Új sorozat, 100.)

WITTNER Kálmán

Miskolc mezőgazdasága. Miskolc. Szerk.: *Halmai Béla–Leszih Andor*. Budapest. (magyar városok monográfiája, V.) 434–441.

AGRICULTURE IN MISKOLC (1918–1949) (PRELIMINARY STUDY TO VOLUME V OF THE MISKOLC MONOGRAPH)

While Miskolc was undoubtedly one of the busiest trade centres and largest industrial towns in Hungary during the interwar period, its agricultural production was also significant. We know that 10.1 percent of the town's population (5776 of 56,982) owned a smaller or larger plot of land and that the cultivated land totalled roughly 9300 cadastral *holds* (1 cadastral *hold* equal to 5754.64 m²), ranging from cultivated fields to vineyards, orchards and vegetable gardens. Stockbreeding too played an important role.

Following an overview of the how various municipal agricultural offices were set up, the study reviews the measures aimed at promoting a viable agricultural life through regulations and decrees.

One of the primary sources for the agriculture of the interwar period, containing a wealth of information, is the cadastral survey made in 1924. The accuracy, efficiency and reliability of the four-volume, hand-written survey (complete with tables) kept in the Local History Archives of the Herman Ottó Museum is beyond doubt.

A detailed analysis of the cadastral survey exceeds the scope of the study, even though it would enable the examination of many aspects of the town's agriculture since it records the plot number of the 13,166 plots of land, the name of 69 fields, the name and address of the owners, together with a description of land use and the crops produced according to plots (whose sizes in cadastral *holds* and square *öls* are accurately recorded) and a list of the areas exempt from the land tax. The plots were then added up and the name of the owners were recorded in the appropriate field under "Remarks".

7250 plots were recorded and surveyed regarding intravillain land. The owners and the size of the remaining 5646 plots in the 69 fields of extravillain land were recorded according to land use and the crops produced.

We prepared a table showing the percentage distribution of agricultural production in the town's intravillain and extravillain land according to the size of the plots, land use and the crops produced.

The number of agricultural associations and societies grew visibly in the 1920s. A separate section of the study is devoted to this phenomenon.

Law XXXVI of 1920 ("The Appropriate Distribution of Land"), known as Nagyatádi's land reform (named after István Szabó Nagyatádi, then the Minister of Agriculture), was implemented in 1921. The basic aim was to provide building plots and leased land to "deserving" and "diligent" landholders: those eligible, were peasants who had been awarded the gold or silver medal of the Order of the Valiant, war invalids, war widows and adult war orphans.

In 1935, the Statistical Office participated in making the National Agricultural Survey successful. After receiving the agricultural statistical questionnaires concerning each field of production, the agrarian population of Miskolc proved wholly cooperative. The memory of the 1924 cadastral survey supervised by local agrotechnicians was still fresh among landowners and stockbreeders, when a total of 9282 cadastral *holds* and 495 square *öls* (1 square *öl* equal to roughly 3.59 m²) were recorded for Miskolc. The surveyors and officials of the Statistical Office registered 9199 cadastral *holds* of agricultural land (a difference of 83 cadastral *holds* and 495 square *öls* compared to the 1924 survey!). At the same time, there was only a minimal divergence in the proportion of crops cultivated.

Prime Ministerial Decree 600/1945, effective from March 18, 1945, was issued with two main goals in mind: the abolition of the large estates and the distribution of land among the peasant population. This decree essentially reflected the political agenda of the Hungarian Communist Party and the National Peasant Party. The viewpoint of the Smallholders' Party that "land should be given to those, who have the means to cultivate it" was not given any publicity. The decree drew a difference between gentry and peasant holdings: "gentry" land over 100 cadastral *holds* and "peasant" land over 200 cadastral *holds* were redeemed (the wealthier peasants were for the greater part members of the Smallholders' Party, part of the coalition), while estates larger than 1000 cadastral *holds* were expropriated without compensation.

A few agrarian co-operatives engaged in various activities still existed in County Borsod and in Miskolc in 1945. Some of these ceased after the war; the rest merged with the newly-formed agricultural co-operatives following a decree issued by the Ministry of Agriculture. All those, who had received land as part of the land reform, were forced to become members of these co-operatives. We may say that the land-leasing groups and land-leasing co-operatives, the groups which "were engaged in joint cultivation either partially or wholly" were the forerunners of the co-operative groups in Miskolc too.

Tibor Rémiás

CSALÁD ÉS HÁZTARTÁS – STRUKTÚRÁK ÉS TAPASZTALATOK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI FALUSI TÁRSADALMAKBAN

CSÍKI TAMÁS

I. HISTORIOGRÁFIAI MEGJEGYZÉSEK

A család illetve a háztartás alighanem az egyik legkomplexebb témaköre a falusi társadalmak vizsgálatának.¹ A népesedés faktorain túl ugyanis a munkavégzés szervezetét befolyásoló, a lokalitáshoz köthető ökológiai, termelési vagy piaci szabályozókat is figyelembe kell vennünk. Ám a demográfiai „törvényszerűségek”, illetőleg a háztartásnak a munkaerő és a szükségletek feltételezett szabályozására törekvő funkciója mögött számolnunk kell a családi és közösségi normák, valamint az egyéni törekvések egyensúlyának vagy konfrontációjának mindennapi gyakorlatával, ami pl. a munkakultúra, az öröklés és a fogyasztás szempontjait veti fel. Vagy a család és a háztartás morfológiai és funkcionális meghatározása sem nélkülözheti az egyéni-individualizálódó változatainak és a hozzá fűződő tapasztalatok sokszínűségének feltételezését.

A fentiekkel összefügg, hogy számos tudományterület tartotta és tartja létjogosultnak a család és a háztartás vizsgálatát, különféle: a saját társadalom- és emberképének megfelelő szemléleti, fogalmi és módszertani eszközöket kialakítva. Ennek bemutatására s az ehhez szükséges historiográfiai tájékozódásra ezúttal nem vállalkozhatunk, csupán egy-két, témánk szempontjából fontos elemre utalunk.²

Mindenekelőtt a néprajztudományt említjük, amely a népi társadalom vizsgálata során már a két világháború között figyelmet szentelt a családszervezetnek, ám ezt részben az evolucionizmus, részben viszont a homogenizált és kontinuum népi műveltség tradícióját követő statikus szemléletmód jellemezte.

Az 1930-as évek gyűjtőmunkája ugyanis, nem mérlegelve, hogy a visszaemlékezések inkább az egyéni tapasztalatokon átszűrődő normákról tájékoztatnak, a német etnológiát és szociológiát követte, mely a család vierkandi és thurnwaldi „általános érvényűnek” tekintett fogalmát és típusait vette át: a nagycsalád eszerint olyan rokonsági csoport, mely közösen települt több nemzedéket – köztük házas gyermekeket – zár magába, s közös tulajdonú területen, vezetővel az élén, együtt gazdálkodik.³ (Ezzel szemben a közösségek számára – ha használták – a nagycsalád kifejezés legfeljebb nagyszámú, népes családot jelentett.)⁴

Mindez a családformák egyszerűsödésének, a nagycsaládból a kiscsaládba való átmenet teóriájával egészült ki, ami nem csupán a még fellelhető nagycsaládokat állította a

1 A tanulmány a T 49424. sz. OTKA-program keretében készült, mely a 20. századi falusi társadalmakat vizsgálja.

2 Vö. Faragó 1999: 151–157, Fél 1948.

3 1936-ban Hajnal István ezt úgy értékelte, hogy amit Vierkandt az egyszerű közösségekről, a családról mond, az csupán „az etnográfiai tények némi lélektani analízise a társadalmasodás objektív struktúrájának módszeres vizsgálata nélkül. Bonyolultabb társadalomképletekig alig jut el, erre még nem tartja eléggé kidolgozottnak a szociológiai alapvetést.” Fél 1941: 100, Glatz (szerk.) 1993: 169.

4 Fél 2001a: 28–29.

néprajzi érdeklődés előterébe (a „törzsi társadalmakkal” való összehasonlítás lehetőségét felvetve), hanem a népi társadalom vizsgálni kívánt organikus (gemeinschaft-típusú) intézményei között, a kiscsaláddal szemben ezt magasabb értékűnek minősítette.

S amit helyenként a közösségek családeáljával azonosított. A Tiszaigaron (Heves megye) 1949-ben végzett gyűjtés szerint „legnagyobb becsülete a nagycsaládnak van”, melyhez az emlékező a következő értékrendet társította: „rendes, tisztességes ember az, aki megbecsüli a szüleit. Jó, rendes, tisztességes család, megegyeztek az öregekkel. Egy emberéleten is híre megy még, hogy az abból a családból van... [A fiataloknak] nem kell gondolkodni addig, amíg az öregek élnek; az öregeknek meg nem kell úgy törni magukat, mert a fiatalok dolgoznak rájuk.”⁵ (A több generáció együttélésének effajta idealizálásában – ami, majd látjuk, más visszaemlékezésekben is megjelenik – feltehetően szerepe volt, hogy a gyűjtés időszakára a legkülönbözőbb falusi kisközösségek gyengültek meg vagy számolódtak fel.)

Igaz, az etnográfia utóbb árnyalta álláspontját. Fél Edit a Tolnába és Baranyába telepített bukovinai székelyek rokonsági rendszerének vizsgálatakor arra a következtetésre jutott, hogy a „nagycsaládot, nemzetséget nem szabad úgy tekintenünk, mint mereven, változatlanul fennálló, egyes vidékekre vagy korszakokra kizárólag jellemző intézményeket. Nagycsaládok... keletkezhetnek és elmúlhatnak, erősödhetnek és gyengülhetnek aszerint, hogy az illető társadalomnak van-e szüksége működésükre.”⁶ (Ugyanakkor, „mivel az adatközlők életmódja a gyűjtés időpontjában [1949-ben] nem látszott alkalmasnak családi intézményeik kutatására, az 1941 előtti hadikfalvi emlékek”, azaz legfeljebb a családi-nemzetségi tudat késői nyomai voltak közreadhatók.⁷) Fél Edit továbbá a kis- és nagycsaládok közötti átmenetek sokszínűségét igazolta, ami szintén arra utal, hogy a korábbi definíciókhoz kötött egységes és merev kritériumrendszer aligha alkalmas a családok és háztartások egyedi és változó karakterjegyeinek leírására.

A szociológia képviselői abból indulnak ki, hogy a társadalmi változások a családok és háztartások típusainak a rétegződéstől, a gazdasági státustól és a „kulturális háttértől” függő „sokaságát hozták létre, amiről az általánosításra törekvő elméleti konstrukcióknak is számot kell adniuk”; valamint jelezték a statisztikai és a kérdőíves módszer korlátait. A történeti-társadalmi családtípusok sztereotip ábrázolásakor azonban a parasztságot, mint homogén egységet, a „jellegzetesen 19. századi” kistulajdonnal bíró (vagy kisárutermelő) családtípusban helyezték el. Ahol a család egyben termelői közösség, melynek gazdasági sikereit a „család keretein belüli munkateljesítmény eredményessége” határozza meg.⁸

A közgazdaságtan, illetve a két világháború közötti agrárgazdasági szakírók a birtoküzemek és azok szerkezetének magángazdasági (racionalizálható) teljesítőképességét, azaz a termelés vizsgálatát prioritizálták. S bár a birtoktípusok ökonomiai jellemzésénél a munkaszervezetet (a tulajdonos és családjának, a bérlőknek vagy az alkalmazottaknak a termelésben való részvételét), a munkakapcsolatok minőségét, a fogyasztási „szükségleteket” és a háztartások interakcióit is figyelembe kívánták venni, teoretikus következtetéseik voltaképp a korabeli német üzemtani munkákat adaptálták: „A kisbirtokon a birtokos és a munkások háztartása ugyanaz, a nagy parasztgazdaság-

5 Fél 2001b: 216.

6 Idézi Faragó 1999: 188.

7 Fél 2001c: 115.

8 Márkus 1974: 225, H. Sas 1972: 181–183.

oknál e kettő csak részben fedi egymást, a közép- és nagybirtokokon pedig teljesen megszűnik a kapcsolat... Azokban a parasztgazdaságokban, ahol a családtagok a fizetett munkásokkal együtt dolgoznak, közös háztartásban élnek, a családtagok gondossága, szorgalma és kitartása hatással van a munkásokra, ezáltal munkájuk eredménye fokozódik... A munka tökéletes elvégzésére a családfő tekintélye is nagy hatással van.”⁹

Fontos említenünk a történeti demográfiát, amely a falusi társadalmak család- és háztartásszerkezeti vizsgálatával nyitott utat a hazai társadalomtudományos történetírásnak, s nem csupán a szűken vett demográfiai, hanem a társadalmi és kulturális faktórainak kvantifikációjával kínált kapcsolódási pontokat az említett tudományágak számára.¹⁰

Igaz, érdeklődése a hivatalos népszámlálások előtti korszakokra irányult, ami – a Peter Laslett-féle tipológia alapján – a család és a háztartás pontos fogalmi elkülönítését tette lehetővé (utóbbit tagjai együttlakása s a köztük lévő rokoni vagy jogi, illetve funkcionális kapcsolat határozta meg). A 20. századot viszont a keményebb (matematikai) módszereket használó, a történetiségre kevésbé fogékony formális demográfiának engedte át. Illetőleg, mivel 1960 előtt hivatalos háztartásstatisztika nem áll rendelkezésre, az ezt követő tendenciákból, részben „becsült” adatokból kényszerült a két világháború közötti időszakra következtetni. Eszerint a falvakban az összetett, több családot tömörítő csoportok aránya csökkent, és a kis létszámú, nem család típusú háztartásoké emelkedett, igaz, az 1940-es évek elején a háztartások negyedében egy vagy több rokon és kb. tizedében több család élt együtt.¹¹

A történeti antropológia ugyancsak kiemelt figyelmet fordít a család és a háztartás kutatásának. S bár programatikusan szembehelyezkedik a társadalomtudományos felfogással és a kvantitatív módszerekkel, akár a család- és rokonsági struktúrákra koncentrááló szociálintropológia, akár ezt a gazdaság és a munka világával összekötő gazdaságantropológia (melyek bázisául egy-egy település társadalmának leírása kínálkozhat), de még a születést, a halált, a házasságot s mindenek a tapasztalatát a mentalitástörténet részeként vizsgálók sem mondhattak le – pl. az anyakönyvek, a népesség- és adóösszeírások felhasználása során – a demográfiai faktorok és modellek figyelembevételéről.

Ugyanakkor az ide sorolható szerzők szintén a „protoindusztriális” Európa paraszti (népi) világára koncentráltak, de a családok szerkezeti változásainak hosszú távú, helyenként a regionális összehasonlításra törekvő ábrázolása is, mely a különböző formák egyidejűségét, valamint a „modernizáció” önálló falusi útját igazolta, csak ritkán lépett túl a 19–20. század fordulóján.¹²

Vajon mi adaptálható a mondottakból a két világháború közötti parasztság vizsgálata során? Úgy tűnik, nem elégedhetünk meg egyik vagy másik megközelítésmód kizárólagosságával, ám ezek együttes (koherens) alkalmazására sincs lehetőség. Aligha oldható meg a parasztságot homogén társadalmi-kulturális közösségnek feltételező makrostrukturális (statisztikai) rekonstrukció, míg a lokalitások vagy a családok és az egyének előtérbe helyezése esetén a háztartások szervezete, a demográfiai magatartások, a gazdálkodás és a reprodukciós stratégiák között feltételezett összefüggések általánosításától kell óvakodnunk. A két világháború közötti társadalomtudományok

9 Reichenbach 1930. I: 98–99, Sarkadi Keszttyüs 1936: 6, Aereboe 1919.

10 Gyáni 2002: 41, Faragó 2003: 304.

11 Faragó 2000: 459.

12 Pl. Medick 1996, Sabeau 1990, Schlumbohm 1994.

eredményeinél pedig nem hagyható figyelmen kívül a hatalom ideológiai-erkölcsi normáinak érvényesülése.

Ennek ellenére nem mondhatunk le a különböző elemzési szintek, illetve a korabeli statisztikák, néprajzi gyűjtések, a szociográfiai irodalom és egyéb narratív források alkalmazásáról, s még ha ezek más-más módszert kínálnak, a kölcsönös interpretáció lehetőségéről.

II. A STRUKTÚRA VÁLTOZÁSA

Az említett diszciplínák abban megegyeznek, hogy a 19. század utolsó harmadában, illetve a századfordulótól a háztartások mérete s a kiterjesztett háztartások száma csökkent, a nukleáris családoké emelkedett. A továbbiakban ennek néhány demográfiai, települési-ökológiai, gazdasági és társadalmi elemére utalunk, majd léptéket váltva, három család életútját mutatjuk be. S mivel ehhez visszaemlékezéseket használunk, mód nyílik a családi szerepekről, kapcsolatokról és értékrendekről kialakult egyéni tapasztalatok vázolására is.

Az örökösödés pluralizálódó formái, a föld- és ingóvagyon a szülők halála előtti átadásának individualizálódó lehetőségei a generációk együttmaradásának kényszereit oldották. Terjedt tovább a gazdacsaládokban a fiatalabb nemzedékek különvagyonhoz juttatása és számukra önálló gazdasági tevékenység biztosítása, ami a sikeres státuszreprodukciónak célozta, s az egyéni kezdeményezést és az önálló tulajdonosi mentalitás kialakulását segítette (aminek jelzésére a különvagyon tudati-szimbolikus megerősítését is célzó tulajdonjegyek szolgálták).¹³

Kiemeljük a női különvagyon: nem csupán a gyakran saját munkával megkeresett és szintén jelölt keletkezője, hanem a hozományul kapott jószág és annak szaporulata, valamint a férjhezmenetel után használatra vagy tulajdonul juttatott föld szerepét az önállósulás folyamatában. S ez a jövedelmek és kiadások differenciált kezelésével (a gazdasszony általában a baromfi hasznából fedezte a konyha szükségleteit), a háztartások piaci részvételében való fölénytel és más önálló jövedelmet biztosító házi- és népi munkával egészült ki, ami szintén a generációk (és a nemek) közötti, az etnográfia által feltételezett hierarchiát oldotta.¹⁴ (Talán ezzel függ össze, hogy a kortárs megfigyelők és az emlékezet gyakran az anyós és meny, valamint a fiútestvérek feleségei közötti konfliktusokat jelölték meg a megválakozás fő okaként.¹⁵)

Sőt Erdei Ferenc, aki a paraszttársadalomra „boruló mindenható vezető eszmének” és ideálnak a termelőmunkát és a gyermeket tekintette, egyenesen a parasztság bomlásának szimptomájaként értékelte a hagyományos családi szerepek változását. A Kalocsa környéki falvakról írja: „A gazdák közt az asszonyok uralkodnak. Régotha emancipálták magukat az asszonyi munka és hivatás köréből. Ők a prófétái az új erkölcsnek. A munkától való menekvésnek ők tudják a legtöbb módját: nem fejnek és nem gondozzák a tehenet, s a szántóföldre is régtől fogva nem járnak már. Paraszti világuk teljes felfordulását semmi sem mutatja jobban, mint a paraszti társadalmakban oly féltve őrzött családfői hatalom kisajátítása.”¹⁶ Amiben azonban az utalt, a

13 Erről külön tanulmányban szólunk. Csíki Tamás: Az örökösödés stratégiái a falusi társadalmakban a két világháború alatt (kézirat).

14 Fél 1941: 102–103, Fél 2001a: 38, Fél 2001b: 212–213, Fél–Hofer 1969: 108, Tárkány Szücs 1981: 421–424, Márkus 1943: 210, Juhász 1971: 227–228, Fehérváryné 1988: 138–140.

15 Váradi 1928: 1228, Fél 2001a: 39, Fél–Hofer 1969: 106, Timaffy 1974: 194, Tóth 1971: 88–89.

16 Erdei 1937: 252–255.

munkaéoszt a termékenységgel (s az „életet tagadó” egykerendszer elutasításával) összekötő erkölcsi-ideológiai norma apológiája, mintsem az általánosítható társadalmi gyakorlat fejeződött ki.

A mobilitás kényszerei és lehetőségei: az agrármunka helyett vagy mellett alkalmi és segéd munkák vállalása, a szakmatanulás, illetve az időszakos vándorlás, az ingázás (s a kétlaki életforma) szintén a családon belüli egyéni célok hangsúlyosabbá válását teremtték meg. De a presztízis módosulása vagy a változó közösségi norma követése nyomán is sor kerülhetett a többcsaládos háztartások egyszerűsödésére: egy tápéi gazdaszaládban pl. a több éve házias fiú községi hivatal vállalása után (1932-ben) költözött el a szülői házból.¹⁷

A néprajzi irodalom egyértelmű összefüggést tételez fel a családok nagysága, összetétele, valamint a gazdaságok munkaerő-szükséglete között. Ily módon – néhány példát említve – a faekét felváltó vaseke, amihez már elég volt egy ember és két ígás állat munkája, a szintén kisebb munkaerőt igénylő és gyorsabb kaszás aratás, az ekekapák elterjedése vagy a nyomtatást felváltó gépi cséplés a családi munkaszervezetet átalakítva, ugyancsak a családformák egyszerűsödését eredményezték.¹⁸

Nem vonjuk kétségbe ezen összefüggés esetenkénti érvényesülését, általánosítása azonban megítélésünk szerint a család megélhetését biztosító és a teljes munkaerejét felhasználó családi gazdaság (a saját földön gazdálkodó „jó család”) ideáltípusához kötődik.¹⁹ Ám nem mérlegeli az új mezőgazdasági eszközök terjedésének tájdomborzati, termelés- és birtokszerkezeti, valamint a tőkeképeség feltételeit, miként a családi és a bér munka változatos kombinációinak a családi presztízst és a reprodukciós stratégiákat is kifejező funkcióit.

A települési rendszer és a telektípusok is befolyásolták a családok és háztartások szerkezeti változásait. Az alföldi tanyás gazdálkodás dualizmus kori kiterjedése pl. az önállósodás, a nemzedékek térbeli elkülönülésének különböző formáit teremtette meg. Szegeden, ahol az 1870-es években még szabályrendelettel próbálták akadályozni a 25 holdnál kisebb földre a tanyaépítést (amit azonban a belügyminiszter érvénytelenített), a fiatalabb generációk közül házasságkötésük után mind többen a család üres tanyabirtokára költöztek. (A külterületi népesség száma 1910 és 1930 között 40-ről 45 ezer főre emelkedett, s 61%-uk volt 30 év alatti. Ugyanez az arány a belterületen 51%.)²⁰

Még egy példát említve, Nyíregyháza város (de így volt ez Szegeden, Kecskeméten és más alföldi településeken is) a világháború után a tulajdonában lévő földekből 30 holdas tanyásbérleteket alakított ki, azaz a helyi agrár-, illetve bérletpolitika is hozzájárult a fiatalabb népesség földhöz juttatásához és önállósulásához. (Nyíregyházán a borkortanyákon élők aránya 1910 és '30 között 37-ről 39%-ra emelkedett, s a népesség 65%-a volt 30 év alatt, míg a belterületen összeírtaknak 55%-a.)²¹

Hasonló tendenciát figyelhetünk meg a más táji-természetföldrajzi környezetben fekvő kisalföldi Gútán, ahol az 1870-es évek vízszabályozása és lecsapolása nyomán, a szántók gyarapodása (a piaci termelést a Komárom felé kiépülő közút, majd a vasút ösztönözte), valamint a magas fertilitás befolyásolta a családi stratégiákat.

17 Juhász 1971: 227–228.

18 Fél–Hofer 1969: 109, Szabó 1965: 154–155.

19 Fél–Hofer 1997: 146, 156.

20 Magyar Statisztikai Közlemények (a továbbiakban MSK) 42. köt. 544, 83. köt. 160–163, Bálint 1933: 37–38.

21 MSK 42. köt. 598–599, 83. köt. 397–398, Gesztelyi 1928: 180–181.

Az 1880-as, '90-es években kezdődő tanyaépítéseket ugyanis részben a távolabb kialakított szántók művelése, részben a családok gyarapodása miatt az állatok tartására elégtelenné váló szűk beltelkek motiválták. A tanyaakra kerülő állomány ellátása a kezdetben ősztől tavaszig kint lakó fiatalabb családtagok, a módosabbaknál cselédek feladata lett, a háborút követően viszont, miután a tanyaépítő generáció tagjai meghaltak vagy a gazdálkodástól visszavonultak, az örökségen megosztó, illetve a szülőktől önállósulni kívánó fiatalok számára a tanya állandó lakhellyé és új gazdasággá vált.

Ezt gyakran a generációk közötti konfliktusok kísérték, amire s az önállósodás nyíltan megfogalmazott érveire egy gazda így emlékezett: „A Napért meg a Holdért dolgozzak fiatal koromban. Ha az anyám után maradt föld termése az enyém lesz, meg engemet és a feleségemet ruház és lábbelit vesz [ti. az apa], mert őnála szakad le, akkor itt maradok.” Ami a generációk együttes munkáját feltételező családi gazdaság eszményével szembeni egyéni ambíciók érvényesülését jelzi.²²

A Heves megyei Átányon viszont a hagyományos települési rend: az egymástól távoli lakóudvar és ólaskert üzemegysége igényelte a törzscsalád ciklikus újraszerveződését, vagy a nukleáris családmagok közötti gazdasági kapcsolatok fennmaradását. Míg az ólaskertek felbomlására, a lakó- és gazdasági udvar egyesítésére akkor került sor, ha a szülők halála után a két üzemszék fenntartásának demográfiai feltételei nem teljesültek. (Átányon az 1940-es évek elején a háztartások 47%-a volt nukleáris, 43%-a törzscsalád és alig több mint 1%-a összetett család.)²³

A természetföldrajzi és ökológiai tényezők, a telektípusok és a településrend, valamint a háztartások közötti összefüggéseket a bodrogi falvak is példázzák. A homokdombok gerincére épült halmos települések közül Vajdácskán pl., ahol a beltelkek és a szántók a folyószabályozás után sem növekedtek, a keskeny hosszúudvarokon sorba épült házakban a századfordulón akár 8–10, nem csupán rokon család zsúfolódott össze.

Karcsa Ófalu nevű részén, ahol sokáig szintén a magas vízszint és az egyutcás struktúra akadályozta a települési helyek bővülését, „egy telken 3–4 azonos nevű család lakott”, az 1890-es évektől azonban a csatornázások, valamint a korábban meghatározó állattartást szolgáló gazdasági épületek lebontása biztosította az újabb házhelyek kialakítását. (A településen 1900 és 1930 között a lakóházak száma 142-ről 318-ra emelkedett, míg az egy lakóháza jutó átlagos népességszám 11-ről 7 főre csökkent.)

A legmagasabban fekvő, zsúfolt falurészek egyébként a községek legkorábban települt központjai voltak, melyek az egykori sík árterek felé terjeszkedtek. Nagyczigánd a 19. század közepén még csupán egyetlen utcából és két házsorból állt, az 1920-as évekre viszont két újabb, az eredetivel párhuzamosan futó utcáról épült ki. Ezzel a belsőségek területe megduplázódott, ami a mélyebben fekvő Kisczigánddal való egységesülést is lehetővé tette.

Hasonlóképpen, a homokszigetre települt Ricse telkei a belvízrendezés után a külső határterületek felé terjeszkedtek (1900-ban egy lakóháza átlagosan 10, 1930-ban 6 fő jutott), vagy az egykori árterben fekvő Kenézlőn szintén a folyószabályozásokat és a lecsapolást követően, ami a Bodrogi közben 1897 és 1913 között zajlott, nőtt a beltelkek nagysága. (Ezen a településen a századfordulón egy lakóháza 7, 1930-ban 5 fő jutott.)²⁴

22 Fehérváryné 1988: 22–23, 85.

23 Fél-Hofer 1969: 109–110, 405.

24 MSK 1. köt. 262–265, 306–307, 83. köt. 226–227, 192–193, Ébner 1925: 75–76, Dankó 1964: 143–163, Nemeskéri-Walter 1966: 336–339, Szabó 1968: 56, 85–86.

E természetföldrajzi és települési sajátosságokkal összefüggésben, a bodrogközi településeken a 19. század végéig újra és újra összetett családi háztartások jöttek létre, melyeket aligha a termelési, vagyoni és fogyasztási egység szabályozott rendje, mint inkább a sokszínű lokális interakciók laza formái jellemeztek. Ami az emlékezetet is meghatározta. Eszerint a közösségeket nem a családi összetartozás, hanem a földrajzi térhez és a népesedéshez alkalmazkodó települési kényszer tartotta életben. Ennek megszünte pedig: a belsőségek gyarapodása vagy a települési szerkezet átalakulása a hosszúudvarok rokoni és lokális közösségeinek bomlását eredményezte.²⁵

Ezen a ponton utalunk az 1920-as földreform következményeire. Ennek évtizedes elhúzódása és a juttatások telekkönyvezésének befejezetlensége a rendelkezésre álló adatok pontosságát kétségbe vonja, mégis a statisztikák szerint 1929-ig több mint 3200 településen kb. 260 ezer házhelyet osztottak ki, melynek összterülete elérte az 58 ezer kataszteri holdat.²⁶ S ez számos helyen ugyancsak a településrend megváltozását, illetve az együttélő generációk különköltözését eredményezte.

A települések maguk is kezdeményeztek parcellázásokat. A Komárom megyei Marcellházán pl. az 1920-as években községi földeket osztottak házhelyek számára (az így kialakuló új településrész területe meghaladta a régiét), ahová a szülői házhoz épített szoba-konyhában élő fiatal generációk telepedtek. Emellett az új falurészben portavásárlások és házépítések kezdődtek, ahová több esetben csak évek múltán, a házasságkötés után költöztek a fiatalok. Azaz a települési struktúra változását adaptáló új családi stratégiák jelentek meg, ami az összetett és a törzscsaládos háztartásokat, s az ehhez kötődő – egyre gyengülő – közösségi normákat bomlasztotta.²⁷

III. CSALÁDI ÉLETUTAK

Az említett demográfiai, települési és társadalmi faktorok azonban nem valamiféle egységes (strukturális) magyarázóelvként, hanem a családok egyéni és/vagy közösségi döntéseinek motívumaként értelmezhetők. A továbbiakban ezt néhány család életútjával illusztráljuk.

Elsőként egy kiskunhalasi gazda, Gyenizse Lajos életútját követjük nyomon az 1932-ben készült írásos feljegyzése alapján. Születésekor, 1857-ben a bodoglári tanyán egy több családos összetett háztartást rekonstruálhatunk (az 56 éves öreg gazda, Gyenizse Sándor együtt lakott 33 éves János és 31 éves István fiával, akik mindketten családostok), amely a '60-as évek elején, a közlegelők felosztását és a redempció óta aprózódó birtokok tagosítását követően egyszerűsödött. Apjának ugyanis (Gyenizse István) 45 Ft redempciója után kb. 70 hold földet juttattak, s anyja szintén ekkor kapta meg 800 Ft-nyi jussát, amit földvásárlásra fordítottak. Ez szülei számára az önállósuló gazdálkodás lehetőségét teremtette meg, amihez hozzájárult, hogy Gyenizse Sándor (a naplóíró nagyapja) a gazdasági eszközöket még az '50-es években fiai között osztotta el, s a juhokat Istvánnal felesben tartotta, amiből a fiúnak önálló jövedelme származott. (Az állomány tulajdonjogát az öreg gazda megtartotta.)

A naplóíró a 4 elemi és az első gimnáziumi év elvégzése után – emlékezete szerint nagyapja akarata, sőt erélyes fellépése folytán – 1870-ben került ki a tanyára, ahol a szülei és a bátyja (azaz a nukleáris gazdacsalád) mellett, egy béres és egy napszámos-

25 Ébner 1925: 77, Szabó 1968: 85–86.

26 Magyar Statisztikai Évkönyv 1929. 68, Kerék 1939: 198.

27 Fél 2001d: 89.

család élt (ekkor épült az új tanyai ház is). Munkája „sokféle” volt (pásztorkodás, fejés, őrléskor és nyomtatáskor a lovak „istrángolása”), majd 1875-ben a bátyja mögött, aki a lovas fogatot hajtotta, „ökrész [ökröfogatos] béressé lépett elő.” 1878-tól pedig a vetésben, valamint a kiemelt presztízsű éjjeli ökrölegeltetésben is részt vett. S ekkor már „önálló marhatartással” büszkélkedett, mivel az 1870-ben apjától kapott bárány szaporulatából néhány évvel később egy fias üszőt vásárolt magának.

1875-ben halt meg Gyenizse Sándor, akinek hagyatékán 6 utód osztozott. A naplóíró apjának kb. 60 hold föld jutott, ennek műveléséhez azonban a meglévő igásállománya nem volt elegendő. Ezért, valamint a temetési költség és az örökösödési illeték fedezésére kölcsönt vett fel. Ráadásul az örökölt föld több tagban feküdt, miként a testvéreie is, akik a jussukat értékesíteni kívánták.

Az eladóvá vált földdarabokat – „hogya a gazdasági akadály kisebb legyen” –, a naplóíró apja vásárolta meg, így birtoka, ám eladósodása is növekedett. A kölcsönök törlesztését az állomány legértékesebb részének évről évre való eladása biztosította, bérest majd 1880-tól tudtak újra tartani (a naplóíró tevékenysége viszont az asztagrakással bővült), s feltehetően ezzel függ össze, hogy Gyenizse Lajos bátyja (az ifjabb István) 1878-ban ugyan megnősült, de csak 1882-ben ment külön a „családi gazdálkodástól” (tehát átmenetileg ismét egy többcsaládos háztartás jött létre).

1882-től – a naplóíró emlékezete szerint – gazdaságuk erősödött, ezáltal több cselédet alkalmazhattak: két gyalog- és egy lovas bérest (így Gyenizsének már nem kellett fogatot hajtania), 4 pásztort, egy konvenciószőlőkapást, valamint egy szolgálólányt, mivel húga férjhezmenetelével ugyancsak ekkor vált ki a háztartásból. (A cselédek a két juhászon kívül bent kosztoltak.) Lajos viszont apja haláláig (1894) annak gazdaságában maradt („mint segítő családtag voltam foglalkoztatva”), igaz, mikor 1887-ben, tehát 30 évesen megnősült, már nemcsak jószágból, hanem 14 hold földből és „kevés költőpénzből” álló különvagyonra volt, így „szolgai mindennapi foglalkozásomon könnyíthettem.”

Apja halála után az örökösödést végrendelet szabályozta. A vagyont a két fiú között osztották fel, ám anyjuk élete végéig haszonélvezeti jogot kapott, emellett „lehetőleg minden héten egyszer a munkatevékenységünkről, bevétel és kiadásunkról kellett neki beszámolnunk.” A meghalt lánytestvérük kiskorú gyermekeiről szintén a végrendelet gondoskodott, oly módon, hogy Lajost 4 év alatt 10 ezer Ft kifizetésére kötelezte. (Ez végül 8 év alatt teljesült, aminek és a kamatok fedezésére kb. 100 kishold földet kellett eladnia.)

1887 és 1892 között született meg Gyenizse Lajos 4 gyermeke (Lajos, Károly, Krisztina és Antal), akik az elemi iskola elvégzése után (ez idő alatt az özvegygel a városi házban laktak) sorra a tanyai gazdaságba kerültek. Az integrálódás a már az előző generációnál megfigyelt módon történt, s míg akkor a naplóíró, ezúttal (1907-ben) Antal fiát kellett „gazdasági kényszerből” (cselédhiány miatt) a gimnáziumból kivenni, s kanászként alkalmazni. Az ifjabb Lajos számára pedig a kovácsmesterséggel járó státusmobilitás felvillanó alternatívája szűnt meg.

Az 1910-es évekre vonatkozó naplóbejegyzések mégis a gazdaság munkaerejének állandósuló problémáira koncentráltak. Krisztina 1913-ban ment férjhez („így a munkakerő eggyel fogyott a háznál”), a fiúknak pedig 2–3 éves sorkatonai, kiegészítő, majd háborús szolgálatra kellett bevonulniuk. Lajos orosz hadifogságba esett (ahonnan nem tért vissza), Károly a fronton tüdőlövést kapott, és 1920-ban meghalt, ezzel „gazdaságomban egy férfi családi munkaerőm maradt, aki az előregedett éveimben a felügyeletben helyettesít.”

Antal tehát nősülése után a gazdaságban maradt, így ismét törzscsaládi háztartás jött létre, ami – miként az előző generációnál – a gyermekek iskoláztatásával két részre szakadt. Antal idősebb fia ugyanis 1927-ben lett elemista, ezért Gyenizse Lajos felesége a városi házba költözött, míg a tanyán az idős gazda, a fia és annak felesége élt.²⁸

A továbbiakban egy 1970-ben készült és lejegyzett interjú alapján az Öregcsertőn (Pest-Pilis megye, Kalocsai járás) élő Palotai Vén család történetének néhány elemét idézzük. Az 1910-es évek elején az öreg gazda, Palotai Vén János első házasságából született gyermekei közül a legidősebb fiú, János, aki vincellérséget tanult és szőlőföldet vásárolt, már nincs a háztartásban, miként férjhez ment és pénzzel jussolt nővérei (Boris és Pöre), továbbá vőnek ment öccse (József) sem, míg a nőtlen István a háborúban, a legkisebb lány pedig a háború végén (12 évesen) halt meg. A 4. fiú (Simon) feleségével rövid ideig az apjával maradt, ám az asszony halála után, mivel második felesége egyedüli lány volt, ő is különvált. (Az aratásban viszont a fiúk továbbra is segítettek.)

Ily módon az 1920-as évek elejére Palotai Vén János gyermekei közül már csak Ferenc és családja, valamint az öreg gazda felesége halála után, 1904-ben kötött második házasságából született fiú (Gergő) maradt a háztartásban. (Ferenc, talán hogy az örökösödésnél a nőági részt megtarthassa, mostohaanyja első házasságából származó lányát – Tamás Juliannát, akivel az interjú készült – vette feleségül.)

Palotai Vén János 1923-ban halt meg, Gergő a következő évben nősült, majd a féltestvérek – a visszaemlékező szerint a plébános tanácsára, s mert a sógornők között konfliktusok voltak – 1926-ban mentek külön. A szülői házban Gergő maradt, míg a móríngba kapott földet az özvegy, haszonélvezet fejében, a két fiú között osztotta fel.²⁹

Végül, az 1980-as években a kislalföldi Gútán végzett néprajzi gyűjtésre, azaz szintén az emlékezetre épülő életút-rekonstrukcióból idézünk. Az adatközlő, az 1908-ban született ifj. Ollé Gábor nagyszülei 1902-ben építettek egysoros elrendezésű, első és hátsó szobából álló házat, ahol – a hátsó szobában – 1883-ban született fiúkkal (id. Ollé Gábor, az adatközlő apja) és annak öccsével éltek. Id. Ollé Gábor nősülése után (1907) feleségével az első szobába (az „első házba”) költözött, ahová házasodásakor (1924) öccse is követte. (Ő azonban családjával 1927-ben elköltözött.)

Id. Ollé Gábor családja ellátásáért, valamint az apjától kapott borjúért szülei gazdaságában dolgozott, az 1910-es évek elején viszont lehetősége nyílt az anyai örökség megszerzésére. Sógora ugyanis gőzcséplőt vett hitelre, a kamatokat azonban nem tudta fizetni, ami a kezes (id. Ollé anyja) 10 magyar hold ingatlanának elárverezéséhez vezetett volna. Ezt elkerülendő, Ollé 10 ezer korona hitelt vett fel, amiből az adósságot kiegyenlítette, s amiért cserében a 10 holdat kapta meg.

A földet – hogy a kölcsönt törleszteni tudja – haszonbérbe adta, maga pedig részesmunkákat vállalt. (Ezzel egyidejűleg, „elválva az apjától”, immár külön konyhán voltak.) A kölcsön lejártá után (1918) a földet id. Ollé Gábor saját kezelésébe vette, ám a napi munkáktól fokozatosan visszavonult, és csupán az aratásban vett részt (erre rendszeresen aratót, és a csépléshez is munkást fogadott).

Ifj. Ollé Gábor 1934-ben, 26 évesen nősült (neki különvagyonra nem volt), ám ezután is – az előző generációhoz hasonlóan – a szülői házban maradt, és ellátásáért az apja gazdaságában dolgozott. Egy évvel később abban állapodtak meg (miután a fiú

28 Gyenizse 1977: 7–75.

29 Tóth 1971: 87–99.

hiába kért önálló használatra egy földdarabot), hogy az apa földjét a továbbiakban a termény harmadáért művelje, ami ezúttal is a „külön konyhát” tette lehetővé.

Id. Ollé Gábor anyja 1937-ben, apja '38-ban halt meg. A hat örökös, mivel az eltérő minőségű, tagosítatlan parcellákon nem tudott megegyezni, és felosztani sem lehetett azokat, a föld- és ingóvagyonot elárverezte, s az árán osztozott egyenlő arányban. A neki jutó összegből (kb. 55 ezer korona) id. Ollé Gábor testvérei házrészét fizette ki, valamint – mivel azt lányának kívánta örökbe hagyni – fiának az akkor felosztott közlegelőn telket vett és házat épített. („Én dolgoztam, az apám építette” – szól a fiú visszaemlékezése.)

Ifj. Ollé Gábor 1939-ben költözött el feleségével a szülői házból, ám az apjával való gazdasági kapcsolat (földjének harmados művelése) továbbra is megmaradt. S bár az ekkor 31 éves Ollé – emlékezete szerint – nem mondott le az önálló gazdaság létrehozásáról (ezért külön részes földet kívánt vállalni), e tervét végül feladta („kevesebb is elég lesz”), s 1949-ig, a földműves-szövetkezet megalakulásáig apjának dolgozott. (Feleségétől, akivel „nem értették meg egymást”, s akinek a világháború alatt más férfitől született gyermeke, 1945-ben elvált.)³⁰

Milyen következtetéseket tehetünk e három családról nyert információk alapján, hangsúlyozva, hogy az 1932-ben, egy helyi néprajzi gyűjtő szorgalmazására készült, 70 évet felölelő memoár (a 75 éves Gyenizse Lajosé); az 1970-ben készített, 40–60 évvel korábbi „eseményeket” rögzítő interjú (a 85 éves Tamás Juliannával); valamint a '80-as évek közepén egy kb. 20 főre terjedő néprajzi gyűjtés során készült, minden bizonnyal irányított „mélyebb beszélgetés” (a közel 80 éves Ollé Gáborral), amely ugyancsak több emberöltönyire (60–70 évre) emlékezett vissza, aligha a pontos „tényekről”, mint inkább az öregkori (a '30-as, '60-as és '80-as évekbeli), igaz, minden bizonnyal a múlt rétegeiből összeálló értékrendek és identitások által formált tapasztalatokról árulhatnak el valamit.

Mint láttuk, a kiskunhalasi állattartó nagygazda családban a közlegelők felosztása, a tagosítás és egy új tanya kialakítása vezetett a többcsaládos háztartás felbomlásához, majd a törzscsaládi ciklusok újra- és újraalakulását elsősorban a családi munkaerő és a mezőgazdasági bérmunka alkalmazásának változó lehetősége szabályozta. (Az állattartásra épülő gazdaságok – Gyenizse Lajos birtokának 1925-ben 55%-a volt legelő és csupán 27%-a szántó – évről évre állandó munkaerőt igényeltek.)

Ezzel minden bizonnyal összefügg, hogy az emlékezetben (az emlékező értékrendjében) a családi gazdaság egysége, valamint a családi státus és egy sajátos kulturális mintában összegződő szokásrend generációról generációra való reprodukciójának prioritása figyelhető meg. Ez akadályozta meg Gyenizse Lajos, majd fia számára az iskolai mobilizációt (a gimnázium befejezését), amivel szemben – miként már az előző generációnál is – a fiatal fiúk önálló állattartását és az állatvagyon gyarapítását biztosította.

Ehhez az ágazathoz kötődnek a mindennapi gyakorlatot és a közösségi interakciókat meghatározó családi presztízs örökítésének stratégiai is. Gyenizse Sándor, a redemptus öreg gazda, bár a juhállományt fiával felesben tartotta, annak tulajdonjogát haláláig megőrizte; vagy Gyenizse Lajos bátyja mögött, aki a lófogatot hajtotta, csupán „ökrész” lehetett, s az éjjeli ökörlegeltetésben is csak évek múltán követhette. S persze ennek részeként értelmezzük, hogy a naplóíró emlékezete szerint az öröklést követő földvásárlásokat sem a birtok nagyobbítása, hanem a legeltethető területek összevonása motiválta.

30 Fehérváryné 1988: 48–55.

A státus reprodukciójának prioritása a családélet egyéb, polgári vagy polgárosodó stratégiáival kapcsolódott össze. Ilyen lehetett a késői házassodás s az azt megelőző vagyongyűjtés, illetve a gyermekek születésének szabályozott, a házasságkötést követő néhány évre szűkülő rendje. Amit Gyenizse Lajos igen szemérmesen, az ismert rusztikus metaforával jelzett: „december 18-án egy gólyamadár Család apává léptetett elő, és oly gondja volt reánk, hogy 5/4 évenként 4-szer szerencsételtet meg ezen áldással. 1902-ben [valójában 1892-ben – Cs. T.] felhagyott vele, és többé nem lett reánk gondja.”

De polgári mintának tekintjük – már az előző generációnál – az írásban végrendelkezést és az árván maradt családtagról való anyagi gondoskodást, a városi ház fenntartását, ahová az idősödő asszonyok az iskoláskorú gyermekekkel költöztek, a naplóíró esetén pedig a közéleti funkcióinak öntudatos megörökítését (virilis, gazdasági tudósító, valamint „amióta felcseperedtem, mindig a Független 48-as Körnek és Pártnak a támogató tagja voltam”).³¹

Mindez miféle egyéb tapasztalatokat generált, s hogyan formálta a narrációt? Fel-tűnő az elbeszélés (a szöveg) demográfiai események – családi ciklusok (születések, házasságkötések, halálozások) szerinti tagolása s ezek hangsúlyozása. Ezzel szemben nyoma sincs a memoárban múltbéli konfliktusoknak (holott Gyenizse bensőségesen emlékszik a gimnáziumban töltött időszakra), ehelyett a tekintélyelvűség, a merev alá-és fölérendeltség, az engedelmisség és a kötelességtudat, valamint a munkakultusz válik a családi történet eseményeiből absztrahálódó feltétlen és konstans értékké. „Édesapám mint családtag fiúi kötelességet teljesített, és öregapám amikor csak kívánta, mindenről el kellett neki számolnia... Ez évre lett édesapám önállóan a maga gazdája. Ki is adta reportul nekünk, gyerekek szót fogadjatok, és iparkodjatok mindent jól csinálni, mert ezután minden a ti érdekeitekért fog történni, nehogy vénségekre vagy előbb a más tarlójára szoruljatok. Ez nemcsak tanács, hanem feddés is volt, mert hozzátette: megértettétek?”

Ehhez a szövegben a következő szentenciák társulnak: „Emberé a munka, Istené az áldás – így van ez ma is... Lerögzítem e helyen, hogy a gazdasági életben a múltban eredményt, vagyis vagyongyarapodást csak úgy lehetett elérni, hogy nemcsak a gazda volt Dolgos és szorgalmas, hanem annak a felesége, mint gazdasszony is erős akarattal neki hasalt a reá háramló munkának, ilyenre nevelve az utódot, mert az is csak úgy tudja az örökményét megtartani, ha mint apa [vagy] anya, aztán meg minden ija fia Dolgozik.” Amiben – ahogy egy helyen Gyenizse maga is öntudatlanul utal rá – „a szászéki prédikáció” közvetítette hatalmi-ideológiai normarend tudati adaptációját feltételez-zük.³²

Más ökotípusba: az alföldi gabonatermelő és a piacon rendszeresen megjelenő gazdaságok közé sorolható Palotai Vén János birtoka (1915-ben a 80 hold szántó és 5 hold szőlő 40 hold bérlettel egészült ki³³). Ez nem állandó, mint inkább szezonálisan változó munkaerőt igényelt, ami a családi struktúra és stratégiák rugalmasabb kapcsolatát alakította ki. A törzscsaládi ciklus már csak átmenetileg és rövidebb időszakra alakult ki, a családi munkaerő megkötése helyett, a bér munka különböző formái kerültek előtérbe, ami azonban nem zárta ki a már önállósult családtagok igénybevételét sem.

31 Gyenizse 1977: 35, 43.

32 Gyenizse 1977: 24, 34, 42. Vö. Oestreich 1968: 329–347.

33 Tóth 1971: 89.

Hasonlóképpen, a családi státus reprodukciója mellett (az otthon maradt két fiú, Ferenc és Gergő kapta a legtöbb földet), más mobilitási minták is érvényesültek (a legidősebb fiú vincellérnek tanult), amihez eltérő házassági stratégiák kapcsolódtak. Ferenc mostohatestvérét vette feleségül, míg két bátyja (József és Simon) vőnek ment, ami – a minden bizonnyal túlzó korabeli néprajzi értelmezések szerint – a lány családjával szembeni vagyoni és személyi kiszolgáltatottságot jelentett.³⁴

Az említett alternatívák a családi-közösségi szándékok mellett vagy azzal szemben megjelenő egyéni akaratok érvényesülését és nyíltabb artikulációját is lehetővé tette, amire az emlékezetben megőrzött és elbeszélte konfliktusok utalnak. Tamás Julianára emlékezett arra, hogy az első világháború idején sógorai nem voltak hajlandóak az anyagazdaságban segíteni (illetve azt vonakodva, az öreg gazda utasítására tették), és konfliktus vezetett – Palotai Vén János halála után – a féltestvérek különválásához is.

Az öreg gazdát tehát az emlékezet családfői tekintéllyel („igen szigorú ember volt”) és a hagyományos irányító-koordináló szereppel ruházta fel, ami, a felidézett kisebb konfliktusok ellenére, a generációk együttélésének idealizálásával egészült ki. Ehhez azonban feltehetően hozzájárult az 1950-es, ’60-as évek tapasztalata a családok gyakoribb felbomlásáról, ami az emlékezetet strukturáló oppozícióban: a jelen és a múlt szembeállításában fejeződött ki. „Nem úgy volt mi ma, hogy különülnek, ott voltak a szülőkkel... volt olyan hely, ahol három menyecske is volt, meg három fiú is volt.”³⁵

Az utoljára bemutatott gútai család története mindenekelőtt azt jelzi, bár hosszú ideig három generáció élt együtt, ezek egymástól elkülönülő háztartásokat alkottak. Id. Ollé Gábor mindössze 10 magyar holdas (kb. 7 és fél kataszteri hold) kisgazdasága viszont a családtagok munkájának kihasználását igényelte, amivel szemben fia önállósulási igénye fogalmazódott meg. E konfliktus alakította a családi gyakorlatokat: a megta- karításokat pl. nem a föld gyarapítására, hanem könnyebben mobilizálható egy-egy csikó és borjú vásárlására fordították (ennyit a fiú maga is el tudott látni), vagy a családtagok közötti bérmunka is ebből következett. (Ifj. Ollé apja földjét harmadrésért művelte, miután az a kért 700 négyzetméteres szántódarabot megtagadta.)

A tüzscsaládot tehát ezáltal sem egységes kritériumok szerint, a nukleáris családoktól markánsan eltérő szervezetenként, hanem az egymással szembe kerülő egyéni akaratokból következő generációs kényszerként értelmezhetjük. Ezzel összefügg, hogy a családi státus reprodukciójának stratégiái, kulturális mintái sem alakultak ki: id. Ollé Gábor fiatal korában a bérbe adott föld mellett részesmunkákat vállalt, majd önállósulása után pár évvel, amikor a fia 15–16 éves lett (ő ekkor csupán 40 éves), „az állatok ellátásán kívül a határbeli munka nagy részét is rábízta.” Ifj. Ollé Gábor pedig, akinek házasságakor nem volt különvagyona, nem tudott önálló gazdaságot létrehozni.

Ehelyett, mivel a termelés mindenekelőtt az önellátást szolgálta, illetve bizonytalan és hiányos bevételeket tett lehetővé, a fő cél a család következő terméskéig való élelmezésének biztosítása volt. Ami a rendelkezésre álló szűkös javakkal való megelégedés ismert mentalitását alakította ki, s ami – id. Ollé szavaival – a „csak abban dolgozz rendesen, ami van” normában nyert kifejezést.

Az egyéni akaratok utalt szembenállása nemritkán nyílt generációs konfliktusokat eredményezett. Ifj. Ollé Gábor 20 éves korában határozta el, hogy otthagyja apját és cselédnek megy (erről végül anyja beszélte le), de a házassága utáni önállósulási kísérletek és azok kudarca is gyakori konfliktushelyzeteket teremtett. (Ellentétek az idősebb

34 Kodolányi 1942: 99, Fél-Hofer 1969: 131–132, Fél 2001a: 43–44.

35 Tóth 1971: 88.

generáció tagjai között szintén voltak, amire az örökségről való megegyezés hiánya utal.) Ezért nem meglepő, hogy az önállóságot szimbolizáló „külön konyhára menést” az emlékezet értékékként őrizte meg.

Mindez egy negatív család- és apakép konstrukciójához vezetett. Ifj. Ollé szerint apja „nem volt törekvő ember, nem hajtotta magát..., egész nap az udvarban tett-vett, a munkájának nem nagyon volt látszatja... Nagyon goromba ember volt, mások is nagyon rossz természetűnek tartották.”³⁶ Aminek talán – bár erre a visszaemlékezés nem tér ki – szerepe lehetett ifj. Ollé házasságának felbomlásában.

A bemutatott példák megerősítik korábbi feltevésünket: a család és a háztartás kialakult fogalmi sémái aligha alkalmasak azok sokszínű működésének leírására, illetve az azonos morfológiai típusok mögött eltérő demográfiai magatartások, kulturális reprodukciós minták és stratégiák lehetnek. Továbbá más-más tapasztalatok és értékrendek, amiben a családi-közösségi kapcsolatok prioritásának és szabályozott rendjének elfogadása, a parasztság társadalmasítását célul tűző uralom, illetve a politikai diskurzus közvetítette normarend adaptálása³⁷ (ami az emlékezetben a generációk megváltozásának kezdeményezését s ezzel a családi konfliktusok feloldását az egyház vagy a hatalom helyi képviselőihez kötötte), valamint az ezzel tudatosan vagy ösztönösen szembeforduló, a mindennapi gyakorlatokat és a mentalitást is meghatározó önálló és egyéni érdekek egyaránt helyet kaphattak.

IRODALOM

Aereboe, Friedrich

1919 Allgemeine landwirtschaftliche Betriebslehre. Berlin

Bálint Sándor

1933 Lakodalmi szokások Szeged-Alsóvároson. Népünk és nyelvünk, 1–3. 36–41. Szeged

Dankó Imre

1964 A bodrogközi Hosszúrét települése. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, IV. 143–163. Miskolc

Ébner Sándor

1925 A Bodrogköz lápi községeinek településföldrajzi vázlata. Föld és Ember, V. 65–102.

Erdei Ferenc

1937 Futóhomok. Budapest

Faragó Tamás

1999 Háztartás, család, rokonság (Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán.) Tér és idő – család és történelem, 151–193. Budapest

36 Fehérváryné 1988: 51.

37 Megemlítjük, hogy a nagycsaládi egység jelölésére a „paraszti szóhasználatnak” tulajdonított és ekként feljegyzett „egy kenyéren élés” kifejezés, ami nem a termelési vagy gazdálkodási, hanem a fogyasztási egységre utal, a II. József-féle népszefirráshoz kiadott utasításban is szerepelt: „Egy famíliához számláltatnak mindazok..., akik magoknak külön nem főznek, hanem ugyanazon egy Atyától vagy Gazdától, Gazdasszonytól közönségesen együtt tápláltatnak, és velek egy Asztalon kenyéren vagynak.” Idézi Szűcs 1990: 326, Fél 2001a: 34–35. Az egyén magánszférájára és a családéletre is kiterjedő társadalmi fegyelmezésről Oestreich 1968: 340–343.

2000 Nemek, nemzedékek, rokonság, család. In: *Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós* (szerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom. 393–483.

2003 Történeti demográfia. *Bódy Zsombor–Ö. Kovács József* (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe, 302–340. Budapest

Fehérváryné Nagy Magda

1988 Parasztgazdaság a XX. század első felében. Budapest

Fél Edit

1941 Kocs 1936-ban. Budapest

1948 A magyar népi társadalom életének kutatása. Budapest

2001a A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson. *Hofer Tamás* (szerk.): Régi falusi társadalmak, 27–87. Pozsony

2001b Fejezetek Tiszaigari társadalmának megismeréséhez. *Hofer Tamás* (szerk.): Régi falusi társadalmak, 199–236. Pozsony

2001c Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről. *Hofer Tamás* (szerk.): Régi falusi társadalmak, 113–123. Pozsony

2001d Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata. *Hofer Tamás* (szerk.): Régi falusi társadalmak, 88–108. Pozsony

Fél Edit–Hofer Tamás

1969 Proper Peasants. Chicago

1997 Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban. Budapest

Gesztelyi Nagy László

1928 Magyar Tanya. Budapest

Glatz Ferenc (szerk.)

1993 Hajnal István: Technika, művelődés. Tanulmányok. Budapest

Gyáni Gábor

2002 Történetírásunk az évezred fordulóján. Történetésdiskurzusok, 35–55. Budapest

Gyenizse Lajos

1977 Visszaemlékezései. Néprajzi Közlemények, 7–75. Budapest

Juhász Antal

1971 Család- és munkaszervezet. *Juhász Antal* (szerk.): Tápé története és néprajza, 225–242. Tápé

Kerék Mihály

1939 A magyar földkérdés. Budapest

Kodolányi János

1942 Baranyai utazás. Budapest

Márkus Mária

1974 A család szocializációs funkciójának és modelljeinek változásáról. Szociológia, 2. 224–235.

Márkus Mihály

1943 A bokortanyák népe. Budapest

Medick, Hans

1996 Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Göttingen

Nemeskéri János–Walter Hubert

1966 Populációgenetikai vizsgálatok. Demográfia, 9. 336–365.

Oestreich, Gerhard

1968 Strukturprobleme des europäischen Absolutismus. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 55. 329–347.

- Reichenbach Béla*
1930 Mezőgazdasági üzemtan. I–II. Budapest.
- Sarkadi Kesztyűs Lajos*
1936 Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok jövedelmi és vagyoni helyzete az 1931–1934-ig terjedő években. Debrecen
- H. Sas Judit*
1972 A gyermekkel szembeni családi követelmények alakulása és a történelmi-társadalmi változások. Szociológia, 2. 179–209.
- Sabeau, David Warren*
1990 Property, Production, and Family in Neckarhausen, 1700–1870. Cambridge
- Schlumbohm, Jürgen*
1994 Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des osnabrückischen Kirschspiels Belm in proto-industrieller Zeit 1650–1860. Göttingen
- Szabó László*
1965 A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő, XLVII. 133–158.
1968 Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok
- Szűcs Zoltán*
1990 A népszámlálások család- és háztartásfogalmainak változásai. Statisztikai Szemle, 4–5. 325–349.
- Tárkány Szűcs Ernő*
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest
- Timaffy László*
1974 Családi gazdálkodástól a szocialista közösségig. (Paraszti átrétegződés a Kisalföldön.) Arrabona, 16. 189–199. Győr
- Tóth Zoltán*
1971 A belső integráció kérdéséhez. Egy parasztcsalád tevékenységszerkezete. Társadalomtudomány, 2. 65–105.
- Váradai Sándor*
1928 Egy magyar falu egészségügyi rajza. Népegészségügy, 16–17. 1209–1235.

FAMILY AND HOUSEHOLD STRUCTURES AND EXPERIENCES IN RURAL SOCIETIES IN THE INTERWAR PERIOD

The study focuses on one of the most complex aspects of rural societies: the family and the household. The study is introduced by an overview of the rich historiographic studies in this field: the findings of ethnographic and sociological research, agrarian history, historical demography and historical anthropology, as well as of the key concepts, research perspectives and research methods, which resulted in differing paradigms for the study of family and household.

These disciplines broadly agree that the size of households and extended households diminished in the last third of the 19th century and after the turn of the century, and that the number of nuclear families increased. The next section examines the demographic, settlement ecologic, economic and social factors behind these structural changes based on contemporary statistical data and ethnographic and sociological research. Mention is made of the plural forms of inheritance and the growth of women's separate estate, the changes in the labour force needs of

the farm economies, and the new options and imperatives of mobility after World War I, which contributed to the dissolution of the hierarchy between generations within families and the necessity of remaining together, and also led to a greater emphasis on individualising aims. A separate section is devoted to illustrating possible correlations between settlement patterns, plot types in different regions and environments, and the structural changes in households in different areas of Hungary.

A different perspective is employed in the final section, which presents the life of three families. The main sources are family recollections and memoirs, whereby it is possible to illustrate individual attitudes to and perceptions of family roles, interactions and values, as well as shifting identities. The main conclusion drawn in the study is that the existing concepts of family and household are unsuitable for a description of the colourful activities and that the seemingly similar morphological types may conceal differing demographic behaviours, cultural and reproductive patterns and strategies.

Tamás Csíki

ADATOK BORSODSZENTGYÖRGY TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁHOZ ÉS PALÓC TÁRSADALMÁHOZ

ALABÁN PÉTER

A történeti földrajz forrásai és forrásértéke

A helytörténeti irodalom számára az alig több mint százéves múltra visszatekintő tudományág, a történeti földrajz sok szempontból is nagy jelentőséggel bír. Egy adott közösség életteréül szolgáló terület adott korban fennálló természeti, gazdasági és társadalmi viszonyait igyekszik feltárni történeti források alapján, ezáltal pedig sok – gyakran pótolhatatlan – adalékot nyújt egy-egy település társadalomrajzához. Mivel országos, regionális és lokális szinten egyaránt fontos kiindulópontja a történeti helyrajz, rekonstrukcióját leginkább a földrajzi nevekre építi. Falutörténeti munkák során ezek a topográfiai nevek sokoldalú földrajzi, majd gazdaság- és társadalomtörténeti megközelítéseket tesznek lehetővé akár a határhasználat, akár a mezőgazdaság (és a gazdálkodás egyéb részei) vagy az életmód korszakonkénti változásainak, illetve azok hátterének vizsgálatahoz.

Dolgozatunk nem csupán településtörténeti adalékokat kíván nyújtani, hanem egyben folytatása az idén 45 éves Lajos Árpád Honismereti Kör kutatási tevékenységén belül az ózdi kistérség palóc-barkó falvainak hasonló tematikájú (társadalomtörténeti-társadalomnéprajzi) feldolgozásainak.¹ Ezek sorából a több szinten és területen hasonló múltú Borsodszentgyörgy ez idáig kimaradt, a településnek nem készült monográfiája, sőt lényegében helytörténeti irodalma sincs.

Társadalomtörténeti megközelítésünk a helyi társadalom sajátosságain túl a lakóhelyként szolgáló földrajzi környezet szerepére is fel kívánja hívni a figyelmet a község helynevein keresztül. Néprajzi és társadalomtörténeti vonatkozásban az elemzések középpontjában ilyen művek esetében maga az adott közösség áll: „az eltérő geográfiai és történeti adottságokat az ember nem csupán elszenvedte, vagy élvezte azok előnyeit, hanem tevőlegesen is részt vett a történelem és földrajz alakításában.”² Utóbbi szempontnak megfelelően a történeti földrajz forrásanyagának egy része korántsem topográfiai eredetű és természetű: a helyi gazdálkodáshoz kötődő faluhatár dűlőbeosztása, a kataszteri térképekhez kötődő – levéltárakban fellelhető – földkönyvek, birtokívek, nyilvántartások, közbirtokossági naplók például széleskörű összehasonlító kutatásokhoz járulhatnak hozzá, már amennyiben teljes terjedelmében, hiánytalanul fennmaradtak. A felhasználási területeknél itt említhetjük meg a 19. század második felének földtagosítási eljárásait, annak eredményeit, hitelesen kimutatható következményeit. Időmetszeti összevetésben, különös tekintettel például az eltelt idő alatt beépített részeken vagy az erdővel borított területek művelés alá vonásával bekövetkező változásokra, ezek a településkép módosulásának szakaszait is felvázolhatják előttünk; igaz e tanulmány nem a fentiekre vállalkozik, csupán rövid társadalomrajzhoz kíván leginkább alapot szolgáltatni.

1 Az újabb tanulmányok közül Domaháza és Hódoscsépany vonatkozásában lásd Alabán P., 2004; ill. Alabán P.–Csépanyi A., 2006.

2 Kálniczky L., 1995. 5.

A szakirodalom területén az egyes történeti korszakokra nézve természetesen nélkülözhetetlenek a helységnévtárak mellett a megyénkénti és közigazgatási egységek szerinti leírások (pl.: Bél Mátyás, Vályi András, Csánki Dezső, Györffy György művei), a már települési szintű, leíró statisztikai alkotások (pl.: Ludovicus Nagy, Fényes Elek, Pesty Frigyes művei), az első részletezőbb katonai országleírások (II. József [1780–1790] uralkodásának idején a Borsod vármegyére vonatkozó adatokat Csorba Csaba közölte külön kötetben), illetve a későbbi megye-monográfiák (pl.: Borovszky Samu, Csíkvári Antal által szerkesztett művek). Külön kiemelendők végül a helyi szerzők gyűjtései és alkotásai (pl.: Dobosy László, Lehoczky Alfréd).³

A helységen belül előforduló helyneveket részben Pesty Frigyes 1864-es gyűjtéséből ismerjük. Az egész országot érintő felmérés során a hazai községek jegyzői a Helytartótanács „utasítás”-ára végezték el a hegyek, völgyek, egyes ingatlanok topográfiai neveinek és azok korábbi változatainak összeírását kiküldött kérdőíveken – többször hiányosan. Pesty a helynevek felsorolása mellett feltüntette az adott terület jellegét (szántó, mező, kaszáló, szőlős, irtvány, folyó, patak, vízmosás, berek, erdő stb.) is, amely a helyben folyó gazdálkodás módjának korabeli viszonyait tükrözi előttünk. A következőkben ennek, illetve a Lehoczky Alfréd által közölt határrészek alapján jellemezzük a szentgyörgyi helynevek forrásértékét.⁴

A Pesty-féle gyűjtés kérdőpontjainak egy részéhez nem érkezett válasz, a többi művelési áganként közli a helyneveket, beleértve közigazgatásilag az Arlóval határos területeket is. A közölt adatokat érdemes összevetni Dobosy László későbbi – részben hasonló szempontok szerint végzett – gyűjtésével, melyekből jól kivehetők a falu határának természeti adottságai. Az 1864. évi gyűjtésben megtalálhatók a település ún. külterületi részei is: a Németh család által birtokolt, korábban önálló, szántóval, kaszálóval, rossz minőségű legelővel bíró Gubonnapusza („Gubónna”), a legelőként hasznosított parlagföldek közé sorolható Járnokfői tanya („Járnokbercze”), Palinapusza („Palyinai düllő”), valamint az Arlóval szomszédos Üsnökfőpuszta („Üsnök”). Az erdőterületek esetében az összeírás idején a földtagosítások még nem történtek meg, a közbirtokosok között pedig ugyanúgy megtaláljuk Császár János és Somoskeőy Ferenc örökösait, mint Csépanyi község telekkönyvében.⁵ Ezek a birtokosok tehát nem egy faluban rendelkeztek földterületekkel, s bár a környéken így a paraszti felsőréteget képviselték, országos szinten legfeljebb a középparaszti kategóriába sorolhatjuk őket birtoknagyságuk alapján. Több helynév szintén megtalálható a csépanyi gyűjtésben is (pl.: a rétterületnek számító Mocsolyás-Motsolyás, vagy azoknak megfelelően utal a korábbi művelési formákra (pl.: Szöllős, Szőlőshegy, Szöllösmájkuta).

A korabeli szöveg továbbá információkat ad az erdők minőségére (tölgyes, cser, bükk, nyír; pl.: Nyírjes) és hasznosítására: a feudális eredetű faizás⁶ mellett a legeltetés, illetve a sertések makkoltatása volt a fő tevékenységi forma; utóbbi több vélemény szerint ugyancsak állhat a korábbi településnév, a „Disznósd” elnevezés háttérében. Az

3 A vizsgált településre korszakelemzési időrendben lásd az említett szerzők alábbi műveit: Borovszky S., 1909; Györffy Gy., 1987; Csánki D., 1890; Bél M., 1730; Csorba Cs., 1990; Vályi A., 1796; Nagy L., 1828; Fényes E., 1851; Pesty F., 1888 [1864]; Csíkvári A. (szerk.), 1939; Dobosy L. (gy.), 1965–1970; Lehoczky A., 1996.

4 Pesty F., i. m. 86–88.; ill. Lehoczky A., i. m. 168.

5 Vö. Alabán P.–Csépanyi A., i. m. 46.

6 A középkorban szokásjog, a 16. század óta pedig az urbáriumok által előírt módon a jobbágyokat illető azon jog, hogy a földesúr tulajdonában levő erdőkben saját szükségletük mértékéig épületfát és tűzrevalót vághattak. 1848 után a jobbágyok – felszabadulásukkal – kártérítést kaptak a faizásért cserében földesuruktól (Magyar Néprajzi Lexikon: <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/2-16.html>).

erdei legeltetés és makkoltatás az extenzív sertésenyésztés egyik jellegzetessége volt: ősszel, október-november táján hajtották ki az állatokat, több helyen pedig csak tavasszal hajtották vissza őket.⁷ A természeti adottságokból és a gazdálkodási formákból adódó hasonlóság egyébiránt kimutatható a másik irányban, Domaháza felé nézve is: a kedvezőtlen természeti adottságú, hegyes-köves határ egy részét itt is állattenyésztésre, legeltetésre használták. Ennek kedveztek a völgyekben található bővizű források, ahol a kihajtott állatokat itatták (pl.: Járnok, Vizesvölgy, Patak, Köpöskút). A környéken gyakran találkozhatunk még a dombos, hegyes, bérces részek lejtős, alsó részére utaló „ajja” vagy „alja”, valamint a hegyoldalak aljában lévő, széles, teknőszerű mélyedést jelentő „lápa” kifejezésekkel (Borsodszentgyörgy esetében ilyen például: Perkupa bércz, Sása lápa, Tövises lápa, Víg lápa, Domaháza esetében ezekhez hasonló például: Gyalog-út lápa, Farkas-lápa lapossa, Petykefar alja).⁸

Több néprajzi felmérés is bizonyította már az 1970-es évektől, hogy a földrajznev-ismeret egyre inkább elhalványul az újabb generációk körében Talán éppen ezért a fentiekben közzétett helynevek, azok hátterese is rövid magyarázata a régi, tradicionális paraszti világ továbbélését biztosíthatják a modern kor állandóan és gyorsan változó keretei között.

A helyi társadalom lényegi vonásai

Néprajzi tájegységeink közül a keleti palócokhoz tartozó Barkóság területe bár nehezen behatárolható, a korábbi néprajzi gyűjtések annak földrajzilag megrajzolt területén a központi falvak egyikeként tartják számon az általunk is vizsgált Borsodszentgyörgyöt. Az Arló határából kiszakadt, Ózdtól 12 km-re található falu a szlovák határ közelében fekszik, közigazgatásilag Borsod vármegye szentpéteri, majd (1885-től) ózdi járásához tartozott, majd 1924-ben Borsod, Gömör és Kishont vármegyék része lett, 1938-ban ismét Borsod, 1945-től Borsod-Gömör, 1950 után pedig Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez került.⁹ Lakóinak száma a legutóbbi (2001. évi) népszámlálás idején 1365, némi csökkenés után 2005. január 1-jén pedig 1294 fő volt.¹⁰

A település az 1241–1242. évi tatárjárást követően jött létre, először – épített templommal – a 14. században említik a források. Az erdőkben lévő vaddisznók után eredetileg a Disznós (Disnos, Dyznos), később a Disznósd nevet kapta (vaddisznóban bővelkedő hely). Birtoklása okán a forrásokban Alsó- és Felsődisznósd (Also Gyznos, Felsew Gyznos) névvel találkozhatunk, mivel a terület a Ráthold és a Putnoki Vecse nemzetség birtokait jelölhette. Rác Imre volt arlói plébános, a helyi plébániai levéltár iratait felhasználva a községről írva megemlíti a barkó társadalom had-nemzetség viszonyrendszerének helybéli megjelenését a Kovács és a Németh család esetében: „De ez időben ugyancsak megvan már nyugatra az alig pár házból álló Parád pusztája és délre a Horgos-tanya is. Parádon a Kovács-törzs ősei élnek. Később, amikor már egyre több Kovács-ház sorakozik az egykori pusztán, ezt a részt Alsó-Disznósdnak, a másikat a Németh-had települését pedig Felső-Disznósdnak nevezik el.”¹¹ Később a Heves megyéből származó, III. Ferdinándtól 1639-ben nemesi címet kapó Majzik családnak is

7 Szabadfalvi J., 2001. 756–757. A makkoltatás és földrajzi migráció kapcsolatáról részletebben lásd Uő., 1998 [1968].

8 Vö. Alabán P., i. m. 648.

9 Hógye I.–Seresné Szegőfi A.–Tóth P., 1983. 65.

10 Forrás: <http://portal.ksh.hu/pls/portal/cp.helysegnevtar>.

11 Rác I., 1991. 115.

voltak itt (és Arlóban) birtokai a 18. század végére.¹² A keleti palócokra, s kismemesi falvaikra jellemző rokonsági szervezet más családok példáján keresztül persze több környező településen (pl.: Domaháza), valamint Heves és Gömör vármegye egyes falvaiban (pl.: Mikófalva; ill. Szuhafő) is jól bemutattható.

1. kép. Borsodszentgyörgy, középen a római katolikus templommal
(Forrás: <http://www.borsodszentgyorgy.hu>)

Disznósdon a 15. században tűnik fel a Csobánka család, amelyről az alábbi, 1472-ben kelt oklevél a következőket írja: „*Regesza: V. p. Bartolomei. Borsod megye jelenti, hogy Dorottya asszony, Baba-i Zilagy Tamás felesége, a megye előtt a Baba possessió határában az egyház mellett fekvő Mezereth nevű réjtjét a hozzája tartozó szántókkal együtt 2 1/2 arany forintért zálogba adja a visszaváltásig Disznó-i Chobanka Bertalannak.*”¹³ A 16. századi portális összeírások már a török pusztítás nyomait is mutatják: 1546-ban Felső- és Alsódisznósdon egyaránt 4–4 portát és 6–6 zsellért írtak össze, majd a század végén – 1588-ban immár Disznósd néven – 3 porta szerepel a dokumentumokban. A 15 éves háború (1591–1606) idején, Eger eleste (1596) után a falut feldúlták, 1598-ban mint hódolt településként, mindösszesen 15 házzal jelenik meg az összeírásban.¹⁴ Egy 1629-ből származó feljegyzésen már Zentgyorgyfaluként szerepel (Szentgyörgyfalva) a település neve, templomának védőszentje, Szent György után. A törökdúlás után a lakosság száma lassan emelkedett, az 1000 főt azonban – más Ózd környéki községhez hasonlóan – csak a 20. században haladta meg. Eközben jelentős mértékű társadalmi átrétegződés következett be: az agrárnépesség egy része az ózdi vasgyár közelsége révén ipari munkássá vált, egy másik részük pedig a bányászatból próbált megélni. 1930-ban a teljes lakónépesség foglalkozási megoszlása tekintetében a 661 östermelő (55%) mellett már 306 iparost (26%) és 108 bányászt (9%) is találunk a

¹² Szabó L., 1989. 256.

¹³ Kelt: 1472. augusztus 27-én. Forrás: Magyar Országos Levéltár (MOL): Q 27/2213. (Középkori adattár, 2001. Q-szekció: DL 83800.)

¹⁴ Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P., 1984. 38.

faluban.¹⁵ A település neve 1935. április 1-jétől lett Borsodszentgyörgy, amely a 17. századi névhasználatra vezethető vissza.

1. táblázat: *Disznósd (Szentgyörgyfalu, Borsodszentgyörgy) lakónépessége a második világháborúig*¹⁶

Év	1784	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941
Fő	549	813	658	760	895	999	1044	1193	1319
A változás mértéke	+ 63,02%					+ 32,03%			
	+ 140,25%								

A falu társadalomszerkezete leginkább abban a közegben, néprajzi tájegységben szemlélve vizsgálható, amelybe mindvégig beletartozott. A barkó etnikai csoport jellemzésénél, néphagyományának sajátosságainál Paládi-Kovács Attila etnográfus összegzése alapján összesen *nyolc* olyan szempontot határozhatunk meg,¹⁷ amelyek a regionális és lokális sajátosságokon túlmenően meghatározó jegyei az itt élő lakosságnak. Az alábbiakban ezeket vesszük sorra Borsodszentgyörgy tekintetében, mintegy áttekintő társadalomrajzot adva a településről.

A fő jellemvonások közül az első a földrajzi behatárolás: a falu a több tekintetben is elkülönült Erdőhát nevű tájegység déli részén fekszik, talaja barna erdőtalaj, erdőszűrése még mindig 60% körülinek van feltüntetve. Az erdőművelésbe vont területeket vegyes korú kemény és lágy lombos erdők borítják. Borsodszentgyörgy és Arló környékén a terület ma az Egererdő Erdészeti Zrt. Arlói Erdészetiének tulajdonában áll, s része a Tarnai Tájvédelmi Körzetnek. A jellemző fajok közé tartozik a tölgy (főként kocsánytalan tölgy), a cser, a bükk, s néhány elegyfaj (pl.: juhar, gyertyán).

A már említett és röviden ismertetett lakosságára – más Árpád-kor óta fennálló barkó településhez hasonlóan – jellemző volt, hogy számának folytonosságát főként olyan demográfiai folyamatok veszélyeztették, mint az elnéptelenedés és a telepítés (pl.: törökidulás idején). A harmadik szempont a kis-és középnemesi jelleg. A hivatkozásokban megjelölt tanulmányokban ennek a sajátos társadalmi rendnek már több lényeges elemével (pl.: közbirtokosságok, településformák, házasodás stb.) foglalkoztunk más falvak esetében. A rendiség maradványait sokáig őrző nemzeti szervezet (nemzetiség-had-család) Borsodszentgyörgyön is kimutatható; valójában a földközösség és a nemesi nagycsalád kapitalista átalakulása csak a szocialista időszakban fejeződött be.¹⁸

A negyedik sajátos jegy a házasodási kapcsolatokra vonatkozik, ahol nemesi és vallási endogámia érvényesült. Utóbbin belül a dominanciát mutatja, hogy a római katolikusok aránya még 2001-ben is 90% feletti volt, azt megelőzően pedig még magasabb arányt láthatunk a népszámlálási kötetekben. Mindez itt szintén azt az általánosságot tükrözi, miszerint a reformáció ezen a területen – mintegy a kialakult tradíciókat is változtatlanul hagyva – nem tudott nagy jelentőségre szert tenni, eközben viszont feltűntek a görög katolikus népesség egyes csoportjai is.¹⁹

15 F. Dobosy L., 2003. 86.

16 Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/06/05/data/tabhun/4/load01_1_0.html.

17 Vö. Paládi-Kovács A., 2003 a [1982]. 171.; Uő., 2006. 164–165.

18 Paládi-Kovács A., 1981. 165.

19 Borsodszentgyörgyön a reformátusok aránya 70 év alatt (1930 és 2001 között) mindössze annyiban módosult, hogy a lakónépesség számának emelkedésével átlépte az 1%-ot. A reformáció másik ágát képviselő

2. táblázat: Borsodszentgyörgy felekezeti megoszlása az 1930. évi és a 2001. évi népszámlálás idején

ÉV/ VALLÁS	Római katolikus		Görög katolikus		Református		Evangélikus		Izraelita	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1930	1167	97.8	–	–	10	0,8	2	0.2	14	1.2
2001	1245	91.2	17	1,2	23	1,7	1	0.1	–	–

A barkó falvak sajátosságain belül Borsodszentgyörgy esetében a néprajzkutatók szerint különösen fontos az összetartozás és az azonosság tudata. Utóbbiakra utalva hívják fel a figyelmet a közösségi öntudatban megjelenő azon törekvésekre, amelyekben a más közösségektől való elhatárolódás is feltűnik. A szembevető eltérések később – különösen a 19. század közepétől – falucsúfolókban és más formában megjelenve pontosan a környezettől eltérő magatartás és gondolkodás miatt akár egész közösségeket is nevetségessé tehettek. Dömötör Ákos (1938–1999) mesekutató és helytörténész a Hangony-völgy népi elbeszéléskultúrájának változásait vizsgálva szinte csak borsodszentgyörgyi falucsúfoló anekdotát hallott a helybeliektől. Megfigyelte, hogy nem egy ilyen történet irodalmi úton terjedt, vannak továbbá jellegzetes, jól ismert – újra és újra megjelenő – cselekvéstípusok kifigurázott elemei pedig sokszor összekapcsolódnak egymással. A szóbeli elbeszélésekből nem egy alkalommal az összetévesztések motívuma tűnik fel; pl.: Krumplilaska a lemezjátszón („A borsodszentgyörgyiek a krumplilaskát a lemezjátszóra tették”).²⁰

A Dömötör Ákos által összeállított Magyar népmesekatalógus szerkesztője, Kovács Ágnes 1966-os tanulmányában ezekre a falucsúfolókra alapozva állítja, hogy Disznósd nevének megváltoztatásában is ilyen okok (a falu ún. „puffer jellege”) játszottak közre.²¹ Az alábbi forrásrészletek ennek igazolására közöljük:²²

evangélikusok száma – a más felekezethez tartozókhöz hasonlóan - lényegében alig mérhető, statisztikailag elhanyagolható. Vö. Csíkvári A. (szerk.), 1939. 27.; Népszámlálás, 2002. 272–273. ill.

http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/05/tables/load3_6.html.

²⁰ Dömötör Á., 1999. 1206–1207.

²¹ Kovács Á., 1966. 8.

²² Nagy K.–Szegőfi A.–Tóth P., i. m. 221–222.

Jegyzőkönyv

„Készült Disznósd községben 1933. november 29. napján tartott rendkívüli képviselőtestületi közgyűlésről.

[...] közzegző előadja, hogy az előjáróság a képviselőtestület és a község vezető egyénei által aláírt kérelem érkezett a képviselőtestülethez a község nevének megváltoztatását kérve. A község nevét Borsodszentgyörgyre kérik változtatni.

[...] ifj. Kovács balog János képviselőtestületi tag hangsúlyozni kívánja azt, hogy a község lakosságának régi óhaja a község nevének megváltoztatása, egyrészt azért, mert a község védszentje is szent György, de ettől eltekintve többször panaszkodtak már a lakosság tagjai, hogy a község neve miatt gúnyolódásnak voltak kitéve. A község minden lakosának osztatlan kívánsága a név változtatása és felkéri az előjáróságot, hogy ezirányban sürgősen intézkedjék.”

Jegyzőkönyv

„Disznósd község képviselőtestületének 1935. április 24-én tartott közgyűléséről.

Az elnök felolvassa a vm. Alispánjának 6684/ai. 1935. számú rendeletével közölt 140050/1934-VI. B. M. számú rendeletet, melyek a község nevét Borsodszentgyörgy névre változtatta meg.”

A hatodik szempont maga a „barkó” megnevezésre utal, azonban e település egyértelműen a „barkónak mondott falu” besorolást kapta, a kifejezés eredete és használata ellenben a mai napig bizonytalan és vitatott.²³ Hetedikként fontos megemlíteni a környéken különösen jellemző ősi archaikus palóc nyelvjárást: „a népnyelv az ún. palóc dialektus sajátosságait viseli magán, annak kevésbé elkülönült változata.”²⁴ Balogh Lajos nyelvész, nyelvjárás kutató meghatározó hangtani sajátosságnak véli helybeli lakosokkal készített interjúk alapján, hogy a köznyelvi 'a' helyén ajakkerekítés nélküli hangot ejtenek, ezzel párhuzamosan pedig a köznyelvi 'á'-t hosszan mondott 'a' hang helyettesíti.²⁵ Csoportosításában összesen hét palóc nyelvjárást, illetve típusot különített el, melyeken belül a Borsodszentgyörgyön megfigyelhető beszédet a legjellegzetesebb, ún. középpalóc nyelvjáráshoz sorolta.²⁶ Hangtani és alaktani vonatkozásban erre tehát általánosságban jellemző, hogy a köznyelvi ajakkerekítéses 'a' hangot kerekítés nélkül, az ajakrészes 'á'-t viszont kerekített ajakkal ejtik. Balogh megfogalmazása szerint ez két egymással összefüggő hangtani tendencia nem csupán a palóc tájnyelv egyik legfőbb kritériuma, hanem „olyan jelenség, amely területileg nagy kiterjedésű tájegységenként egyetlen nagy nyelvjárási egységbe tömöríti össze.”²⁷ Sajátosan a vizsgált településünkön (valamint a Nógrád megyei Mátraszőlősen) megfigyelt fonetikai elem továbbá, hogy az 'r + s' hangkapcsolat néhány szóban hosszú 'ss' formájában hangzik (pl.: borsó → 'bossó').²⁸

A nyelvjárási jelenségek után Paládi-Kovács Attila rendszerezéséből végül nyolcadikként egy újabb társadalomtörténeti vonatkozású szempontot kívánunk hangsúlyozni: a helyi társadalom átrétegződését, ezzel párhuzamosan pedig a népi kultúra tradícióinak fokozatos kiszorulását. A késve meginduló polgárosodással, az ózdi gyár táj- és településformáló hatásával, az ipari munka térnyerésével, utóbbival együtt pedig idegen (részben német és szlovák) etnikum megjelenésével a hagyományos paraszti világ egyre inkább feledésbe merült. A környező falvak közül ebben a témában Dömö-

23 A témáról részletesebben lásd Paládi-Kovács A., 2003 b [1968].

24 Paládi-Kovács A., 1982. 180.

25 Interjú Németh Mihály borsodszentgyörgyi lakossal (MTV-Zenit TV, 2002).

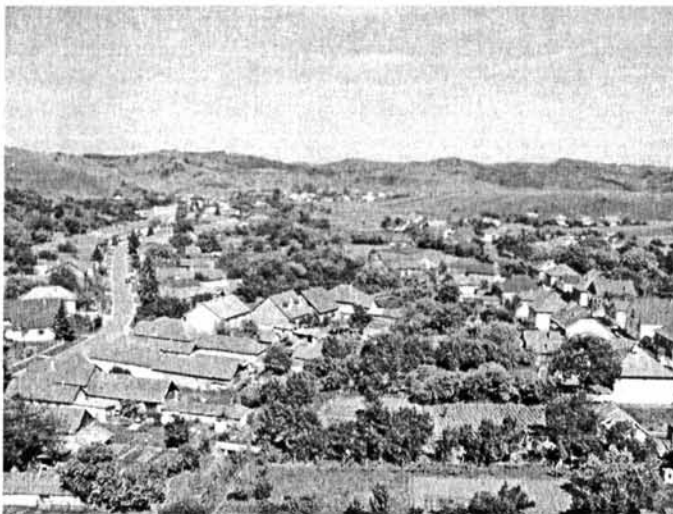
26 Ezen belül a Barkóság falvai a keleti középpalóc nyelvjárástípusba tartoznak. Vö. Imre S., 1971. 349–358. (Idézi: Paládi-Kovács A., 1989. 149–150.)

27 Balogh L., 1989. 345.

28 Balogh L., i. m. 360.

tör Ákos végzett az 1970-es években néprajzi változásvizsgálatot a Hangony-völgy falvaiban (Szentsimon, Hangony, Kissikátor, Domaháza), amely során megállapította, hogy a bejáró munkásság számának növekedése az Ózdtól távoli falvakban is a hagyományok folyamatos „vegylését”, átalakulását eredményezte. Miközben elterjedt a női munkavállalás, a család funkciórendszere átalakult, a korábbi nagycsalád helyébe a munkás kiscsaládok léptek, a kommunikáció fontos színterévé váló gyári munkahely révén pedig az addig zárt közösségek tagjainál már a hagyományátadás és a kultúraátvitel erősödésének jeleit mutatta. A társadalmi rekrutációt jól szemlélteti a szerző alábbi leírása: „Juhászokat, cselédeket, napszámosokat, kisparasztokat, vályogvetőket, favágókat lehetett találni a hangonyi bejáró dolgozók apjai között. Foglalkozásaik és átmeneti munkatársulásaik egyre homályosodó emlékké váltak jelenkorunkban.”²⁹

A települések közül Borsodszentgyörgy a hagyományos ingázó falvak közé tartozott, a távolabbiak (pl.: Szentdomonkos, Bükkszék, Sajóvelezd, Szilvásvárad) csak 1945 után kapcsolódtak be ezekbe a folyamatokba. Az üzemekbe naponta bejáró 284 dolgozó az 1970-es és az 1980-as népszámlálás adatai szerint is a lakosság 18%-át jelentette. Az ipari munkásság vizsgálata során az is megállapítható volt, hogy egy-egy üzemben vagy gyáregységben a lakóhely szerinti tagozódás is meghatározónak bizonyult, így például a közlekedés-szállítás terén az arlói, a finomhengerműben viszont a borsodszentgyörgyi munkások voltak többségben.³⁰ Az Ózdi Kohászati Üzemek leállásával 2001-re annyiban módosult a helyzet, hogy az ingázók száma még inkább megnőtt (a 357 foglalkoztatott 74%-a), ezek egy része pedig más kistérségben, megyében vagy akár külföldön vállalt munkát.³¹

2. kép. A falu madártávlatból
(Forrás: <http://www.borsodszentgyorgy.hu>)

29 Dömötör Á., 1994. 378.

30 Paládi-Kovács A., 2000. 275: 8. térkép; ill. 253.

31 Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/hun/kotetek/07/tables/load2_11_6.html.

A fentiekben kiemelt változások nem csupán a palóc etnikum által lakott területekre voltak jellemzőek. A családtípusokban más - megyén belüli – települések esetében is jelentős módosulás figyelhető meg. A mezőkövesdi járásba tartozó Borsodgesztnél például a Kádár-korszak 70-es éveire már nem csak a munkásság aránya nőtt meg hasonló ütemben, hanem a század elején domináns nagycsaládrendszer is felbomlott, átadva helyét az egygenerációs családmotívumoknak.³² Térségünkben a néprajzi gyűjtések mindezekén túl még egy tényezőre hívják fel a figyelmet az átrétegződéssel párhuzamosan: az újabb generációk természeti környezetéhez való viszonyára.

Utóbbi jól mérhető forrásanyagába tartoznak a tanulmány elején kiemelt földrajzi nevek, melyek továbbélése vagy eltűnése szintén a társadalmi változásokra utal. Dömötör Ákos megfogalmazása szerint „az eltérő korosztályokhoz tartozás és a gyárvároshoz [Ózdhoz] fűződő viszony jellege meghatározta a dülönevek és a falurész-elnevezések halványodását vagy eleveenségét a község lakóinak tudatában.”³³ A Kádár-korszak évtizedeiben ezek alapján (részben) a régi családi hagyományok átadásának fokozatos meg bomlása, részben a városi környezet által teremtett viszonyokon belül – a természeti környezet jelentőségének visszaszorulásával – érzékel(tet)hetően új viszonyrendszer alakult ki.

IRODALOM

Alabán Péter

2004 Paraszti gazdálkodás és társadalom Domaházán a dualizmus idején és a Horthy-korszakban. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIII. Miskolc. 645–659.

Alabán Péter–Csépanyi Attila

2006 Hódoscsépanyi társadalomtörténete a XX. század közepéig. Ózd

Balogh Lajos

1989 A palóc nyelvjárások. In: *Bakó Ferenc* (szerk.): *Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép.* Eger. 345–377.

Bél Mátyás

1730 Borsod vármegye leírása. Kézirat. Fordította: Tóth Péter. H. n.

Borovszky Samu

1909 Borsod vármegye története a legrégebb időktől a jelenkorig. I. kötet. A vármegye általános története és őskortól a szatmári békéig. Budapest

Csánki Dezső

1890 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. I. kötet. Budapest (Reprint: Budapest, 1985)

Csikvári Antal (szerk.)

1939 Vármegyei szociográfiák. V. kötet. Borsod vármegye. Budapest

³² Borsodgesztnen az egygenerációs családok aránya 1978-ban már elérte 68%-ot, de összességében ekkorra már a helyi családok döntő része (84%-a) kicsaládban élt, vagyis az apa, anya és a gyermek alkotta családközösségben. Vö. Molnár M., 1986. 39.

³³ Dömötör Á., 1997. 619.

Csorba Csaba

1990 Borsod vármegye a XVIII. század végén. In: *Uő.* (szerk.): Borsod vármegye katonai leírása az 1780-as években. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 31. Miskolc

Dobosy László

1965–1970 (gy.) Ózd város és az ózdi járás földrajzi nevei. Kézirat. Ózd. (Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár: 16728; Herman Ottó Múzeum [Miskolc] Néprajzi Adattár: 2400)

Dömötör Ákos

1994 A Hangony-völgyi bejáró munkások a hetvenes években. Néprajzi változásvizsgálat. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. Miskolc. 373–392.

1997 Az ipari termelés hatása a Hangony-völgyi emberre. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXV–XXXVI. Miskolc. 615–632.

1999 A népi elbeszéléskultúra változásai a Hangony völgyében. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII. Miskolc. 1199–1228.

F. Dobosy László

2003 Ózd és térsége. Kistérségek az Európai Unióban. Borsod-Abaúj-Zemplén megye 4/2. Budapest

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I. kötet. Pest. (Reprint: Budapest, 1984)

Györffy György

1987 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. kötet. Budapest

Högye István–Seresné Szegőfi Anna–Tóth Péter

1983 Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 16–18. Miskolc

Imre Samu

1971 A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest

Kálniczky László

1995 Magyarország „régii” földrajza. Segédlet a történeti földrajz oktatásához. Miskolci Egyetem, Miskolc

Kovács Ágnes

1966 A rátótiádák típusmutatója. A Magyar Népmesekatalógus Füzetek 3. Budapest

Középkori adattár

2001 A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. CD-ROM (Arcanum adatbázis). Magyar Országos Levéltár, Budapest

Lehoczky Alfréd

1996 Hangony- Hódos-völgye a honfoglalás idején és a középkorban. Miskolc

Molnár Mária

1986 Egy Borsod megyei község társadalmi átrétegződése. Borsodgeszt 1945–1978. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai XX. Miskolc

Nagy Károly–Szegőfi Anna–Tóth Péter

1984 Régi történetek – Ózd és környéke múltjának írott forrásai. Ózdi Honismereti Közlemények 4. Ózd

Nagy Ludovicus

1828 Notitiae politico-geographico statisticae inlyti Regni Hungariae. Buda

Népszámlálás

2002 Népszámlálás 2001. 6. Területi adatok. 6.5. Borsod-Abaúj-Zemplén megye II. kötet. Budapest

Paládi-Kovács Attila

1981 A kismesek utódai a paraszti társadalomban (XIX–XX. század) In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve VII. 163–175.

1982 A Barkóság és népe. Borsodi Kismonográfiák 15. Miskolc (HOM)

1989 A palócföld kiterjedése. In: *Bakó Ferenc* (szerk.): Palócok I. Kutatástörténet, föld és nép. Eger. 137–167.

2000 Az ipari munkásság. In: *Uő.* (főszerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Budapest. 239–308.

2003a [1982] A barkó néphagyomány sajátosságai. In: *Uő.*: Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. Budapest. 166–171. (A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Uő.*: A Barkóság és népe. Borsodi Kismonográfiák 15. Miskolc, 1982. 174–180.)

2003b [1968] A barkó etnikai csoport. In: *Uő.*: Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok. Budapest. 124–165. (A tanulmány eredeti megjelenési helye: *Műveltség és Hagyomány* X. Debrecen, 1968. 175–218.)

2006 A Barkóság és népe [Második, bővített kiadás]. Miskolc (HOM)

Pesty Frigyes

1988 [1864] Borsod megye leírása 1864-ben. Sajtó alá rendezte: *Tóth Péter*. Documentatio Borsodiensis 5. Miskolc

Rácz Imre

1991 Arló, Borsodszentgyörgy, Járdánháza, Hódoscsépány története egyházi leltári források tükrében. Miskolc

Szabadfalvi József

1998 [1968] Migráció és makkoltatás az Alföld keleti peremvidékén. In: *Uő.*: Ötödfél évtized terméséből. Néprajzi és művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk.: *Veres László–Viga Gyula*. Officina Musei 7. Miskolc (HOM). 186–208. (A tanulmány eredeti megjelenési helye: In: *Műveltség és Hagyomány* X. Debrecen, 1968. 55–84.)

2001 Sertéstartás. In: *Paládi-Kovács Attila* (főszerk.): Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest. 749–770.

Szabó László

1989 A palócok társadalomnéprajza. In: *Bakó Ferenc* (szerk.): Palócok II. Újkori történelem és népi társadalom. Eger. 237–415.

Vályi András

1796 Magyarország leírása I. kötet. Buda

REMARKS ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF BORSODSZENTGYÖRGY AND ITS PALÓC SOCIETY

The area of the Barkóság, an ethnic micro-region settled by the eastern branch of the Palóc, is not easily defined. One of the central villages in the ethnographically studied area is Borsodszentgyörgy, lying some 10 km from Ózd. The settlement lies near the border with Slovakia and is administratively part of County Borsod-Abaúj-Zemplén. According to the census taken in 2001, its population totalled 1365 (this figure has since declined slightly, being 1294 on January 1, 2005).

The settlement is first mentioned in the 14th century, when its name was Disznósd, perhaps after the boars in the woods or the pigs masted in the oak forests. The village's name appears in the form of Szentgyörgyfalu in a 17th century document, probably after St. George, the church's patron saint. The population grew gradually after the devastation caused by the Turkish occupation, but – similarly to other settlements around Ózd – it only rose above 1000 in the 20th century. Profound changes occurred in the social sphere: a part of the agrarian population became industrial workers owing to the proximity of the Ózd iron foundry, active from the later 19th century, while another part made a livelihood as miners. The name of the settlement was changed to Borsodszentgyörgy on April 1, 1935, which can be traced to the name usage of the 17th century.

The social structure of the village can be described through the distinctive traits of the Barkó ethnic group. Following ethnographer Attila Paládi-Kovács, eight main points can be distinguished:

(1) Borsodszentgyörgy lies in the southern part of the region known as Erdőhát, bordered by the Sajó and Rima rivers and the Gortva and Hangony streams. It is covered by brown forest soils and the extent of the forest cover still totals 60 per cent. This environment obviously influenced the economy and the lifeways of the rural population living in this region (stockbreeding, forestry, arable farming).

(2) The region's demography is characterised by the fact that the continuity of settlement was principally endangered by depopulation (e.g. during the Turkish wars and the Turkish occupation) and migration (e.g. by moving to nearby industrial centres from the last third of the 20th century).

(3) The settlement was inhabited by the middle and lesser nobility and had a unique social order, elements of which included communal land use and the extended family of the nobility.

(4) Marriage patterns were characterised by social (nobility) and religious endogamy. The proportion of Roman Catholics was over 90 per cent in some periods.

(5) The sense of cohesion and of a common identity, a major characteristic of Barkó villages, was especially strong at Borsodszentgyörgy.

(6) In contrast to the settlements lying along the blurred ethnic boundary, the village can be unequivocally assigned to the Barkó villages as shown by popular attitudes.

(7) The area is characterised by an archaic Palóc dialect: of the seven Palóc dialects, the variant spoken by the local population can be assigned to the eastern group of the Middle Palóc dialect.

(8) A belated embourgeoisement, industrial employment and the appearance of an industrial working class parallel to the decline of the peasant world in the later 20th century were the main factors behind the decline of traditional folk culture.

Péter Alabán

„ELBESZÉLÉS A 12 PÉNTEKRŐL”

Egy apokrif írás vándorútja az európai kultúrákban

OROSZ GYÖRGY

Az orosz vallásos népénekekben a *pénteki napokkal* kétféle szerepkörben találkozunk. Egyrészt a „*Péntek*” című népénekekben¹ megszemélyesített formában mint *Péntek-asszony* (Pjatinica), akinek alakja bizonyos vonatkozásokban kapcsolatba hozható az I. Vlagyimir Szvjatoszlavics fejedelem által Kijevben 980-ban felállított pogány panteon legfőbb női istenével, *Mokossal*.² Péntek-asszony kultusza (a bolgároknál Szent Petka 'Péntek'), bár megőrizte a kereszténység előtti szláv hiedelemvilág számos vonását, alapjában véve összeolvadt a görög *Szent Paraszkeva* ('Péntek') vértanú személye körül kialakult hagyománnyal.³ Péntek-asszony alakja nem egy esetben átfedést mutat a kereszténység *Legszentebb Istenszülőjével*.

A pénteki napra vonatkozó tiltások egy része (ezen a napon hamuból lúgot ne főzenek, ruhát ne mossanak, ne öblítsenek, a gyereket ne fűrösszék) minden bizonnyal az apokrif irodalomból került be az oroszok népi hitvilágába, így vallásos népénekeikbe is.

„*A tizenkét péntekről*” című vallásos népénekekben és prózai iratokban a pénteket egészen más szerepkörben ismerjük meg.⁴ Oroszországban a tizenkét péntek kultikus tiszteletéhez a kiindulási alapot az „*Elbeszélés a 12 péntekről*” apokrif irat adta, amelyet a hagyomány szerint *Római Szent Kelemennek* tulajdonítanak.⁵ Az ő neve alatt fennmaradt számos írás közül azonban csak egy tekinthető hitelesnek: a „*Levél a korinthosziakhoz*”.⁶ A Szent Kelemen-féle „*Elbeszélés a 12 péntekről*” apokrif irat, amelynek a vallási-kulturális háttérrelő közege a római katolicizmus volt, Európa-szerte elterjedt.⁷ A *Kelemen-csoportnak* nevezett írásoknak vannak francia, provanszál, latin, görög, német, magyarországi német nemzetiségi, olasz, angol és magyar szövegváltozatai is.⁸

Az év tizenkét péntekjéről szóló elbeszélésnek van azonban egy másik típusa is. Ez az *Elefthériosz-csoport*. Az elnevezés onnan ered, hogy a péntek listáját megelőzi egy bevezető rész, amely a keresztény *Elefthériosz* (Elefterie, Jelevferij, Jelferij) és a zsidó *Terasziosz* (Terasie, Tarasie, Tarsej, Tarasij, Taraska) hitvitájáról tudósít.⁹

Az orosz vallásos népénekek a Kelemen-csoportba tartoznak, de ugyanide sorolható az előzőekben említett orosz nyelvű prózai elbeszélések egy része is.¹⁰ A vallásos

1 Bessonov 1861–1864: II./6. 160–174., No 592–604.; Kirejevskij 1983: I. 137–138., No 293.

2 Ivanov 1984: 240–245.; Rybakov 1981: 386–388.; Tokarev 1988: II. 602–603.

3 L'ovovskij 1902: II. 198.; Tokarev 1988: II. 602.; Maksimov: 1903: 516.

4 Bessonov 1861–1864: II./6. 120–157., No 579–586. (vallásos népénekek), No 587–590. (prózai szövegek); L'ovovskij 1902: II. 197–198. (1 prózai szöveg); Maksimov 1903: 510–512. (1 prózai szöveg); Kirejevskij 1983: I. 220–221., No 491. (1 népének).

5 Veselovskij 1876: 328.

6 Vanyó 1988/a: 97–99.; Vanyó 1988/b.: 103.; Szántó 1987: I. 58.

7 Veselovskij 1876: 328–329.

8 Ibid. 329–334.

9 Ibid. 334., 346–347., 349–350.

10 Ibid. 346–347.

népénekek és prózai iratok közvetlen nyugati eredetét az is bizonyítja, hogy bennük fennmaradt Római Szent Kelemen neve.

Az Elefthériosz-csoportba tartozó „Tizenkét péntek”-elbeszélések is jelen voltak a régi orosz irodalomban.¹¹ Az Elefthériosz-csoport meglétéről a románoknál számos szövegváltozat tanúskodik, és a magyarországi román nemzetiség körében napjainkban is megtalálható.¹²

Az Elefthériosz-csoport különböző európai nyelveken meglévő szövegváltozatai egy *bizánci apokrif történetre* vezethetők vissza, amelynek legfőbb tartalma: hogyan szerezte meg a tizenkét péntek titkát a keresztyény Elefthériosz a hitvitázó Terasziosz zsidó filozófus fiától, akinek a neve *Malho*.¹³ A bizánci eredetű elefthérioszi történet átlépte a szláv országok és egyáltalán az ortodoxia határait, és eljutott a katolikus Németországba. Itt a középkorban a nürnbergi mesterdalkok, *Hans Rosenplüt* (15. század) egy farsangi játékot írt ennek alapján, melynek címe: „*Egy csavargó és egy zsidó hitvitája*” (Ein disputaz eins freiheits mit eim Juden). Nevezett farsangi játék szövegéhez a mai napig sem tudtam hozzájutni, ezért Tichonravov tartalmi összefoglalójára¹⁴ vagyok kénytelen támaszkodni a következőkben. A 15. század közepe táján keletkezett mű arról tudósít, hogy Németalföldön a zsidók és a keresztyények között egy nagy hitvita kerekedett. Mindkét vallási felekezet be akarta bizonyítani a maga igazát, ezért „szellemi párviadalt” rendeztek. A hitvita lefolytatására delegáltak egy-egy bölcset (meister). A keresztyények nehéz helyzetben voltak, mert se bölcset, se tudós doktort nem tudtak kiállítani, aki helytállhatott volna értük. Ekkor egy *Freiheit* nevű csavargó érkezett a városba. Ő hajlandónak mutatkozott a disputációra. A keresztyények szép ruhába öltöztették, s miután erőre kapott a malváziai bortól, indult a küzdelem színhelyére. Vitapartnerével megegyezett, hogy nem szaporítják a szót, hanem inkább a gesztikulációt választják: döntsön ebben az ügyben három kézmozdulat (mit drei deüten), azok helyes magyarázataival. A vitában, amelyben végül a csavargó (vagabundus) győz, Freiheit és a zsidó filozófus félreértik egymás gesztusait. A legyőzött zsidó lakosságnak el kellett hagynia a várost, Freiheitet pedig a keresztyények nagy méltóságra emelik és élete végéig jólétben volt része. Eddig a történet. Hans Rosenplüt művében a zsidó filozófus neve ismeretlen, a vagabundusé – *Freiheit* ('Szabad'). Ez viszont közvetlen megfelelője a görög Elefthériosz névnek, ami magyar fordításban így hangzik: 'Szabad'. Tekintsünk most bele a fent vázolt hitvitába egy kissé részletesebben. A zsidó filozófus felemeli az egyik ujját, Freiheit erre feleletként – kettőt. Az előbbi vesztesnek nyilvánítja magát és ilyen magyarázatot ad saját vallási közösségének: „*Arra gondoltam, hogy egy igaz út van; de ő azt válaszolta nekem, hogy két ilyen út van: az egyik az örömök felé vezet, a másik a bánat felé, az egyik a paradicsomba, a másik a pokolba.*” Freiheit viszont az övéinek úgy kommentálja a történeteket, hogy az ellenfele bosszúból ki akarta neki szűrni a szemét:

„*Akkor arra gondoltam: ha Isten
Segítene és a kegyelmében részesítene,*

11 *Buslajev* 1861: 485., 500–501., 503. In: *Šćapov* 1859: 449 i sled.; *Tichonravov* 1861: 70–78.

12 *Cartoian* 1938: 181–182.; I. még a román kézírásos szöveget Magyarországról: IATĂ ISTORIA CIELOR 12 VINERI... CITICHAZ ANUL 1962. XII. 15. (Ezt a szöveget *Erdélyi Zsuzsannától* kaptam.)

13 *Tichonravov* 1861: 69.

14 *Ibid.* 67–69. Nevezett kutató a következő műre hivatkozik: *Fastnachtspiele aus dem fünfzehnten Jahrhundert*. III. Stuttgart, 1853. p. 1115–19.

*Mindkét szemedre én téged megvakítanálak.
Ezért mutattam néki akkor két ujjamat.”*

Az újabb fordulóban a zsidó filozófus nyitott tenyerét mutatta fel, Freiheit pedig az ökölbe szorított kezét. Az előbbi megint beismeri vereségét: a kinyitott tenyerével azt akarta mondani, hogy Isten irgalma mindenki számára elérhető és senki nincs abból kizárva. Freiheit magyarázata a keresztényeknek: „*A zsidó pofon akart vágni, én meg öklömmel fenyegettem meg.*” Következik az utolsó forduló. A zsidó filozófus a szájába dugta az egyik ujját, Freiheit pedig tenyerével a saját hasát paskolta. Az előbbi ismét belátja, hogy veszített. Ő arra gondolt, hogy minden beszéd a szájából származik, de ellenfele azt válaszolta, hogy a beszéd a szívből ered. Freiheit magyarázata szerint: A zsidó filozófus éhségre panaszkodott, ő ellenben úgy jóllakott, mint a duda. Grotész pantomimjátéknak is nevezhetjük a vagabundus és a zsidó filozófus hitbéli küzdelmét.

Az orosz Elefthériosz-történetek mimusai szintén félreértik egymás kézmozdulatait. Amikor a csatázó felek beleunnak a némajátékba, más, durva módszereket alkalmaznak egymás meggyőzésére.

A görögök és rómaiak rivalizálásáról szóló ókori történet volt az alapja a későbbi Elefthériosz-féle pénteki szövegeknek, amelyekben a főszereplőket felváltotta Terasziosz és Elefthériosz.¹⁵ Az alapstruktúrát alkotó görög-római vetekedés helyére pedig a zsidó-keresztény hitvita került. Az ortodox bizánci kultúrkörből az európai országokba transzplantált szöveg a helyi talajon továbbfejlődött. Az irodalmi adaptáció során a főhősök neve a következőképpen változott: az *ostoba római* = Elefthériosz, majd a későbbiekben szkomoroh az oroszoknál, Freiheit a németeknél; a *görög filozófus* = Terasziosz (a maga névtorzulásaival), illetve egyszerűen csak zsidó filozófus.

Az orosz szövegek igen durva hangvételűek. A hitvita bennük háromféle módon folyik: a gesztusok nyelvén, népi humoros és a keresztény vallásra vonatkozó találós kérdések formájában, valamint a tettlegesség síkján. A tettlegesség kölcsönös, de a szkomoroh-filozófus sokkal durvább. Mindamelllett az orosz elbeszélésekben humoros vonásokat is felfedezhetünk, bár ez vaskos népi humor.

A német szövegekben a zsidó filozófus és a csavargó Freiheit csak a gesztikuláció révén vitatkoznak, de a félreértett kézmozdulatok értelmezésében a keresztény vagabundus részéről fennáll a tettlegesség lehetősége. Műveletlenségben, durvaságban, az iszákosság és csavargó életmód tekintetében az orosz szkomoroh és a német Freiheit pontos megfelelői egymásnak.

A román szövegek merőben más hangulatot sugároznak. A keresztények a maguk részéről egy igazi hitvitázót küldenek a küzdőterre. Itt nincs annyira kiélezve a kölcsönös vallásfelekezeti ellentét. Nincs bennük annyi durvaság és tettlegesség, de van egy tragikus mozzanat: a Terasie nevű zsidó filozófus leszúrta a fiát Malhót, majd önmagával is végzett, mert Malho elárulta a keresztényeknek a tizenkét péntek titkát.

Az Elefthériosz-féle orosz elbeszélések a pénteki napokhoz kapcsolódó ünnepek, valamint az ó- és újtestamentumi bibliai események tekintetében a román szövegekhez állnak igen közel, míg egy másik szempont, a gesztikulációs és tettleges vita az orosz és a német anyagot rokonítja egymással.

15 Ibid. 67.

Az eddig elmondottak alapján nem tűnhet merésznek az a következtetés, hogy az Elefthériosz és Terasziosz hitvitáját, valamint a tizenkét péntek lajstromát tartalmazó apokrif írás európai szövegváltozatai nem vezethetők vissza egyetlen kizárólagos prototípusra. Ez a történet már Bizáncban is különböző variánsok formájában létezett, amelyek az ortodox és a katolikus országokba eljutván sajátos helyi elemekkel egészültek ki.

A Bizáncból Oroszországba transzplantált Elefthériosz-csoport szövegei a nép kán nem fejlődhetek tovább vallásos népénekekké, mert bonyolult struktúrájuk és nehézkes tartalmuk miatt erre alkalmatlanok voltak. Írásban léteztek és terjedtek, megőrizvén az óorosz idők nyelvezetének specifikus vonásait. A nyugati eredetű Kelemen-csoport indulgencia-ígérvényekkel ellátott pénteki lajstromai rövid terjedelmű, egyszerű szövegek voltak. A pénteki napokhoz kapcsolódó – túlnyomórészt újszövetségi – események ezekben tömörebb megfogalmazást nyertek. Az ortodox népi vallásosság kulturális olvasztótégelyében, bármennyire is különösnek tűnhet, a római katolicizmusból kölcsönzött apokrif pénteki szövegek alapján születtek meg a „*Tizenkét péntekről*” vallásos népénekek. A Kelemen-csoportba tartozó „*Tizenkét péntekről*” című vallásos népénekekből és a prózai szövegekből teljesen kirostálódott a katolikus *indulgencia* szó orosz megfelelője, mivel az általa jelölt nyugati egyházi gyakorlat nem volt elfogadható az ortodox oroszok számára.

A pénteki szövegek a keresztény világban alapvetően a hívek lelki épülését szolgálták, elősegítették a keresztény életszabályok bevitelét a tudatba. *Ráolvasó*ként is való használatuk viszont azt bizonyítja, hogy a pogány idők mágikus gondolkodásmódja több száz évvel a keresztény hitre térés után a tudati struktúrának továbbra is fontos összetevője maradt.¹⁶ Ha összehasonlítjuk a Kelemen-csoport orosz vallásos népénekeit és elbeszéléseit az európai – német, olasz, román – szövegvariánsokkal, akkor megállapíthatjuk, hogy az orosz szövegközi és szövegvégi záradékok a kegyes hasznoknak és az evilági javaknak sokkal gazdagabb és változatosabb tárházát kínálják, mint az európai párhuzamos szövegek. Az orosz szövegekben az evilági javak, valamint a védekezés-bajelhárítás olyan széles spektrumával találkozunk, hogy minden túlzás nélkül kijelenthetjük: a „*Tizenkét péntekről*” orosz vallásos népénekek és elbeszélések az európai szövegvariánsokhoz viszonyítva nagyobb mértékben tolódtak el a *mágikus szféra* irányába.

Az új, keresztény világnézet elsajátítását az európai népeknél nemcsak a kanonikus egyházi irodalom alkotásainak a lefordítása egyengette, hanem az apokrifek széles körű használata is. Az apokrifek, amelyek az oroszoknál jelentős szerepet játszottak a vallásos népénekek kialakulásában, az esetek többségében hasznos ismereteket közvetítettek és a népet elsősorban a Keresztény Egyház és a keresztény etika iránti hűségre nevelték. Az apokrifeknek az európai kultúra fejlődésére gyakorolt nagy hatása¹⁷ nem volt kisebb jelentőségű a Bibliáénál.

Az Elefthériosz- és Kelemen-csoport pénteki szövegei Európa-szerte elterjedtek és még napjainkban is gyűjthetők. Az apokrif irodalom ezen középkori eredetű alkotásai ékesen bizonyítják, hogy a Keresztény Egyházban 1054-ben beállott szakadás ellenére a katolikus Nyugat és az ortodox Kelet nem került a hermetikus vallási izoláció állapotába. A népeket összekötő évszázados kulturális hajszálygökök nem szakadtak szét, s ezek továbbra is lehetővé tették a szellemi javak szabad áramlását és cseréjét. Történt ez azért,

¹⁶ *Jeleonskaja* 1917: 18.

¹⁷ *Petkanova* 1988: 35–46.

mert Róma és Konstantinápoly kölcsönös kiközösítése ellenére még igen hosszú idő telt el, míg a skizma ténye átment a köztudatba. Hiszen a széles néptömegek, a nyugati és keleti egyházi vezetőkől eltérően, nem foglalkoztak dogmatikai vitákkal, éltek a maguk keresztényi életét.

A középkori hajszályökekből táplálkozó és napjainkban is élő szent hagyomány-anyag tudományos feldolgozása révén a mai generációk kultúrtudata jelentős mértékben gazdagodhat és bizonyos fokig regenerálódhat.

Pénteki szövegek

ПЯТНИЦА¹⁸

Во пустыни трудничекъ трудился,
Онъ и день и ночь Богу молился,
Не владель онъ ни руками, ни ногами,
Не видаль онъ своими ясными очами.
5 Ему Пятница во сне приснилась
И Богородица появилась,
Дала ему руки и ноги,
Дала ему ясныя очи:
«Ты поди-ко-ся, Господній-Божій трудникъ,
10 Поди по всему белому свету,
«Ты скажи, Господній-Божій трудникъ,
«Чтобъ мать детей не проклинала,
«Чтобъ детей Жидамъ не называла:
«Что Жиды у Христа проклятыи;
15 «Чтобы въ пятницу золь не золили,
«Чтобъ на чистую воду не пушали:
«Что въ пятницу Жиды Христа распинали,
«Горячую кровь пропушали.»

Новгородская губернія
Валдайскій уездъ
Деревня Грешняты

PÉNTEK

A pusztában egy aszkéta buzgólkodott,
Éjjel-nappal Istenhez imádkozott,
Nem volt keze se lába önéki,
Ragyogó szemével se látott.
5 Néki Pjatynyica álmában megmutatkozott
És az Istenszülő megjelent,
Adott néki kezét és lábat,
Adott néki látó szemet:
– Menj hát el mostan, Úristen aszkétája,
10 – Menj el a széles nagyvilágba,
– Hirdesd, Úristen aszkétája,

¹⁸ Bessonov 1861–1864: II./6. 163–164., No 594. (orosz vallásos népének)

- Hogy az anya gyermekeit meg ne átkozza,
- Hogy gyermekeit Zsidónak ne nevezze:
- Mert a Zsidók Krisztus előtt átkozottak;
- 15 – Hogy pénteken hamuból lúgot ne főzzenek,
- Hogy vizekhez ruhát öblíteni ne menjenek:
- Mert pénteken a Zsidók Krisztust megfeszíték,
- Forró vérét kiontották. –

Novgorodi kormányzóság
Valdaji kerület
Gresnyati falu

*

ПАСТЫРСКОЕ УЧЕНИЕ О ДВЕНАДЦАТИ ПЯТНИЦЪ¹⁹

1. Пятница на первой недели поста Великаго. Кто сію хранить, тотъ человекъ не умретъ внезапной смертію.
2. Предъ Благовещеніемъ Пресвятыя Богородицы. Кто сію поститца, тотъ отъ напраснаго убійства сохраненъ будетъ.
3. На Страшной недели Великаго поста. Кто сію пятницу поститца, тотъ человекъ отъ смертнаго греха избавленъ будетъ.
4. Предъ Воздвиженіемъ Честнаго Креста. Кто сію поститца, тотъ человекъ отъ военнаго меча сохраненъ будетъ.
5. Предъ Сошествіемъ Святаго Духа. Кто сію поститца, тотъ человекъ отъ плененія избавленъ будетъ.
6. Предъ Иоанномъ Предтечею, усекновенія главы. Кто сію поститца, тотъ человекъ отъ недостатка и скудости сохраненъ будетъ.
7. Предъ Успеніемъ Пресвятыя Богородицы. Кто сію поститца, тотъ отъ трясавицы сохраненъ будетъ.
8. Предъ святымъ пророкомъ Илією. Кто сію пятницу поститца, тотъ человекъ отъ вечной муки избавленъ будетъ.
9. Предъ Козмой и Даміаномъ. Кто сію поститца, тотъ человекъ отъ зубной болезни избавленъ будетъ.
10. Предъ архистратигомъ Михайломъ. Кто сію поститца, тотъ при смерти узритъ Пресвятую Богородицу.
11. Предъ Рожествомъ Христовымъ. Кто сію пятницу поститца, тотъ при смерти своей увидитъ имя свое написано у Пресвятой Богородицы на престоле.
12. Предъ Богоявленіемъ Господнимъ. Кто сію пятницу поститца, тотъ человекъ увидитъ имя свое написано у Самого Господа Иисуса Христа въ книгахъ животныхъ.

П. А. Безсоновъ

LELKIPÁSZTORI TANÍTÁS A TIZENKÉT PÉNTEKRŐL

Az 1. péntek Nagyböjt első hetében van. Ha még ember ezt megtartja, meg nem hal hirtelen halállal.

A 2. a Legszentebb Istenszülő Örömhírvétele előtt van. Aki ekkor böjtöt tart, igaztalanul meg nem gyilkoltatik.

A 3. a Nagyböjt Nagyhetén van. Ha még ember ezt a pénteket megböjtöli, halálos büntől megmenekedik.

¹⁹ Ibid. II./6. 156–157., No 590. (orosz apokrif szöveg)

A 4. a Szent Kereszt Felmagasztalása előtt van. Ha még ember ekkor böjtöt tart, háborúban kardtól megőriztetik.

Az 5. a Szent Lélek Alászállása előtt van. Ha még ember ekkor böjtöt tart, fogságba eséstől megmenekedik.

A 6. Keresztelő János fejevétele előtt van. Ha még ember ekkor böjtöt tart, szűkségtől és ínségtől megőriztetik.

A 7. a Legszentebb Istenszülő Elszenderülése előtt van. Aki ekkor böjtöt tart, hidegtelestől megőriztetik.

A 8. Szent Illés próféta előtt van. Ha még ember ezt a pénteket megböjtöli, a pokol kínjaitól megmenekedik.

A 9. Kozma és Damijan előtt van. Ha még ember ekkor böjtöt tart, fognak betegségétől megmenekedik.

A 10. Mihály archistratéga előtt van. Aki ekkor böjtöt tart, halála előtt a Legszentebb Istenszülőt meglátja.

A 11. Krisztus születése előtt van. Aki ezt a pénteket megböjtöli, halála előtt meglátja, hogy a neve a Legszentebb Istenszülő trónusára felíratott.

A 12. Úrjelenés előtt van. Ha még ember ezt a pénteket megböjtöli, meglátja a nevét beírva magánál az Úr Jézus Krisztusnál az élet könyveiben.

P. A. Besszonov gyűjtése.
(19. század első fele)

*

DESCOPERIREA CELOR 12 VINERI²⁰

...Atunci «filosoful» Elefterie desvălui creștinilor rostul celor 12 Vineri, care sunt: 1-a Vineri, înainte de cei 40 de mucenici, «atuncea scoase Dumnezeu pre Adam și pe Eva din raiu»; a-2 Vineri, înainte Blagoveștenilor, «atuncea ucise Cain pe Avel»; a 3-a înainte Sf. Paște răstignirea Iiu Hristos; a 4-a înainte pogoririi Sf. Duh, când «Agarenii robiră multe locuri și goniră pe împăratul Arcadie»; a 5-a în Iunie, când «Caldeii robiră Ierusalimul sub împăratul Nabucudonosor»; a 6-a înainte zile Sf. Apostol Petru și Pavel în amintirea vremii când «Dumnezeu trimise 70 de rane (plăgi) pe pământ «pe mâna lui Moise și Aron»; a 7-a, în August, amintirea zilei când «Ismailitienii înarmați veniră pe mare în Galileia și robiră multe laturi»; a 8-a tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul; a 9-a, înainte înălțării Sf. Cruci, pentru ziua «când Dumnezeu a prăpădit Sodoma și Gomora și alte 7 orașe»; a 10-a «când Moise a despărțit Marea Roșie cu toiagul»; a 11-a, «când Prorocul Ieremia a închipuit chivotul legii Domnului și fu luat de îngeri și dus între 2 munți»; a 12-a, «când Irod a tăiat 14.000 de prunci».

Apocriful se încheie cu recomandarea ca toți creștinii să păzească aceste 12 Vineri «cu post, cu rugăciune și cu milostenii. Cinen nu le va păzi, va avea de îndurat mânia dumnezeiască»; cine la va păzi, «va fi derit de orice boală; și casa și curtea lui îmbelșugată».

AMA 12 PÉNTEK FELFEDEZÉSE

...Akkor a „bölc” Elefterie felfedte a keresztyenyek előtt a 12 Péntek értelmét, amely a következő: az 1. Péntek a 40 vértanú ünnepe előtti, „amikor az Úristen kiüzte Ádámot és Évát a paradicsomból”; a 2. Péntek az Angyali üdvözlés előtti, „amikor Kain megölte Ábelt”; a 3. a Szt. Húsvét előtti, Krisztus keresztre feszítése; a 4. a Szt. Lélek eljövetele előtti, amikor „az Agarénusok sokakat leigáztak és elkergették Arkadie császárt”; az 5. júniusban, amikor „a Káldeusok Nabukodonozor császár uralkodása alatt leigázták Jeruzsálemet”; a 6. Szt. Péter és Pál Apostolok ünnepe előtti, azon

20 *Cartoian* 1938: 182. (román apokrif szöveg)

idők emlékére, amikor „az Úristen 70 sebhelyet küldött Mózes és Áron kezére”; a 7. Augusztusban, azon napnak emlékére, amikor „a fegyveres Izmaeliták a tengeren át Galileába özönlöttek és sokakat leigáztak”; a 8. Keresztelő Szt. János fejének vétele; a 9. a Szt. Kereszt Felmagasztalása előtti, azon napért, „amikor az Úristen lerombolta Sodomát és Gomorát 7 más várossal együtt”; a 10. „amikor Mózes pásztorbotjával szétnyitotta a Vörös Tengert”; a 11. „amikor Jeremiás Próféta az Úr törvényének szavát hallotta és az angyalok magukkal ragadván őt, felvitték 2 hegy közé”; a 12. „amikor Heródes 14.000 kisdedet megöletett”.

Az apokrif irás azzal az ajánlással fejeződik be, hogy minden keresztény tartsa meg e 12 Pénteket „böjttel, imádsággal és irgalmas cselekedetekkel. Aki nem tartja meg, az Úristen haragját vívja ki önmaga ellen”; aki pedig megtartja, „azt elkerüli minden betegség; háza és udvara bőséggel lesz teli”.

*

QUESTI SONO I DODICI VENERDÌ...²¹

Questi sono i dodici venerdì, i quali trovò papa Chimento. Chi gli digiuna in pane e in acqua, non vede mai le pene del inferno.

Io Chimenti papa trovai negli atti degli apostoli che Iddio disse a Piero di questi venerdì, gli quali tutti i christiani deono digiunare in pane e in acqua insino a vespro; perchè dodici sono gli apostolie dodici sono i venerdì.

Lo primo si è il primo venerdì di Marzo

Il secondo quello che è innanzi alla inunziata

Il terzo si è il venerdì santo

Il quarto quello che è innanzi alla cessione

Il quinto si è innanzi alla pentecosta

Il sesto si è per le digiuna quattro tempora dopo la pentecosta

Lo settimo si è innanzi la festa di san Giovanni

L'ottavo si è innanzi la festa di san Piero e di san Pagolo

Lo nono si è dopo la loro festa

Lo decimo è il primo venerdì di Settembre

L'undecimo si è dinnanzi a santo Andrea

Lo duodecimo si è innanzi alla natività di Cristo.

Questo vi sia manifesto, frati carissimi, che questi venerdì sono da digiunare e da guardare da vino e da cotto, e dalla propria moglie chi l'ha. E chi questi venerdì digiunerà divota mente al modo sopra detto, in paradiso n'andrà alla sua fine, e le pene dello inferno mai non vedrà; però che

In venerdì Adamo fu fatto in venerdì peccò

In venerdì Caino uccise il suo fratello

In venerdì venne il diluvio sopra alla terra

In venerdì uccise Davit Golia

In venerdì uccise per il peccato Elia ventiquattro migliaia d'uomini

In venerdì fu dicollato santo Giovanni Battista

In venerdì fu annunziata la vergine Maria

In venerdì fu crucifisso Cristo

In venerdì santa Maria n'andò in cielo

In venerdì fu morte san Piero e san Pagolo

In venerdì fu lapidato santo Stefano

²¹ *Amati*, Ubbie, ciancioni e ciarpe del secolo XIV in *Scelta di Curiosità letterarie*, 1866, p. 5-7. In: *Veselovskij* 1876: 331-332. (olasz apokrif szöveg)

In venerdì pugnerà Antecristo il mondo con Elia ed Enocche
In venerdì verrà Cristo a giudicare il mondo
E però vedete quante cose sono state in venerdì. Chi gli digiunerà, averà il sopradetto merito
alla fine sua da Cristo.

EZ AZ A TIZENKÉT PÉNTEK...

Ez az a tizenkét péntek, amelyet Kelemen pápa talál. Aki végigböjtöli ezeket vízen és kenyéren, soha meg nem látja a pokol kínjait.

En, Kelemen pápa, az apostolok cselekedeteiben megtalálám azt, amit az Isten monda Péternek ezekről a péntekokról, amelyeket minden kereszténynek kenyéren és vízen kell végigböjtölnie vesperásig; mivel tizenkét apostol van, tizenkettő a péntek is.

- Az első Március első pénteke
- A második, amely a jövendölés előtti
- A harmadik a szent péntek
- A negyedik az, amely a mennybemenetel előtti
- Az ötödik a pünkösöd előtti
- A hatodik a pünkösöd utáni negyedik időszak böjtre
- A hetedik a szent János ünnepe előtti
- A nyolcadik a szent Péter és szent Pál ünnepe előtti
- A kilencedik az ünnepük utáni
- A tizedik Szeptember első pénteke
- A tizenegyedik a szent András előtti
- A tizenkettedik Krisztus születése előtti.

Legyen köztudomású előttetek, kedves testvérek, hogy ezek a péntekek böjtöt kívánnak, bortól és ételtől vagy feleségtől, akinek van, tartsa távol magát mindenki e napokon. Mert aki e péntekeket megböjtöli kifogástalanul a föntebbi módon, bevégezván, a paradicsomba jut, a pokol kínjait soha meg nem látja; hanem hát

- Pénteken teremtett vala Ádám és pénteken esék bűnbe vala
- Pénteken ölé meg Kain önnön fivérét
- Pénteken jöve özönvíz a földre
- Pénteken győzé le Dávid Góliátot
- Pénteken öle meg Illés bűneik miatt huszonnégyezer férfit
- Pénteken fejeztetett le vala szent Keresztelő János
- Pénteken hír adatott vala szűz Máriának
- Pénteken feszített meg vala Krisztus
- Pénteken ménc vala szent Mária a mennybe
- Pénteken halának meg vala szent Péter és szent Pál
- Pénteken köveztetett meg vala szent István
- Pénteken bünteti meg majd a világot az Antikrisztus Illéssel és Hénokkal
- Pénteken jön majd el Krisztus, hogy megítélje a világot

Látjátok, mennyi minden történt pénteki napokon. Aki ezeket megböjtöli, bevégezván, a fentebb említett elismerést Krisztustól megkapja.

*

DIE ZWELF AUS GENOMMEN FREITAG²²

Die zwelf aus genommen freitag. – Daz sint die zwelf freitage die sant Clemens der pabst waz ze Rome von sant Peter sinem maister vernam und von ander seinen junger. Swer siu vastet ze brot und wazzer, der chumpt nimmer in chain not, im helf got dar auz und lözet ouch die sel von nöten.

Der erst freitage ist der erst in dem Merzen
der ander vor sant Marien mizze in der vasten
der dritte an dem charfreitage
der vierde vor der auffart
der fünft vor der phingsten
der sechste in der phingste wochen
der sibent vor sunwenten
der achte vor sant Peters tage
der neunt der necst dar nach
der zehent so september sich an hebet
der ainleift in december
(der ander freitage) der zwelft der necst vor weichen nachten.

A TIZENKÉT KIVÉTELES PÉNTEK

A tizenkét kivételes péntek. – Ama tizenkét péntek ez, amelyeket szent Kelemen, aki pápa volt Rómában, szent Pétertől az ő mesterétől tudott meg és az ő többi tanítványától. Aki ezeket megböjtöli kenyéren és vízen, az soha nem jut semmiféle bajba, őt az Isten abból kiségití, és a lelket is kiváltja a szorongattatásból.

Az első péntek az első Márciusban
a második a szent Mária miséje előtt nagyböjtben
a harmadik nagypénteken
a negyedik a mennybemenetel előtt
az ötödik pünkösöd előtt
a hatodik pünkösöd hetén
a hetedik a napforduló előtt
a nyolcadik szent Péter napja előtt
a kilencedik az utána következő
a tizedik a szeptemberben kezdődő
a tizenegyedik decemberben
(a másik péntek) a tizenketedik a karácsonyhoz legközelebbi.

*

PAPST EUGENIUS SCHREIBT UND LEHRET...²³

Papst Eugenius schreibt und lehret, wenn ein Christenmensch nachfolgende zwölf Freitage, zu Ehren der allerheiligsten Mutter Gottes bei Wasser und Brot fastet, dem schicke die Mutter

²² Schmeller, Bayer. Wb. s. v. Freytag. Weiter: Cod. lat. Monac. 7021 quondam Fürstenf. 121 f. 121 b. In: *Veselovskij* 1876: 329–330. (német apokrif szöveg)

²³ Geistliches Gnadenbrünnlein, das ist: Eine ganz kurze Art und Weise, die allerheiligste Mutter Gottes Maria an zwölf heiligen Freitagen zu verehren, und jede Woche mit einigen Gebeten wenigstens einmal um ein seliges Ende anzurufen. (Német apokrif szöveg Magyarországról. *Erdélyi Zsuzsannától* kaptam.)

Gottes zwölf Tage vor seinem Ende zu Hilfe und Trost die Schaar der heiligen Engel, und könne vor Gott nicht geschieden werden, und ihm werden gegeben die sieben Gaben des heiligen Geistes.

Die Gaben sind:

1. Daß er keines bösen Todes sterben wird.
2. Daß er nicht wird verdammt werden.
3. Daß er in keine Armuth kommen wird.
4. Daß er ohne das heilige hochwürdige Sakrament nicht sterben wird.
5. Daß ihm geoffenbaret wird, zwölf Tage vor seinem Ende, der Tag seines Todes.
6. Daß ihm die heilige Mutter Gottes mit allen Heiligen dienen will.
7. Daß sie seine Seele wird nehmen, und in das ewige Leben führen. Wer nun diese Freitage weiß, diese soll er Andern auch offenbaren.

Zeit der zwölf Freitage

Der erste Freitag ist vor des Herrn Fastnacht.
Der zweite ist vor unserer lieben Frau Verkündigungstag.
Der dritte ist der heilige Charfreitag.
Der vierte ist vor unseres Herrn Himmelfahrt.
Der fünfte ist vor dem heil Pfingsttag.
Der sechste ist vor Sct. Johannis Baqstisi.
Der siebente ist vor Sct. Petri und Pauli.
Der achte ist vor unserer lieben Frau Himmelfahrt.
Der neunte ist vor Sct. Michaelis.
Der zehnte ist vor Sct. Simonis und Juda.
Der eilfte ist vor Sct. Andreas.
Der zwölfte ist vor dem heil, Christtag.

Anno 1623, den 25. März ist Einer gestorben, mit Namen Sixt Gebler, in Straubing, der hat diese Freitage gefastet. Hat in seiner letzten Stunde frei bekannt, er habe die heil. Mutter Gottes zwölf Tage vor seinem Ende gesehen; es sei ihm die letzte Stunde seines Todes verkündet worden.

EUGENIUS PÁPA AZT ÍRJA ÉS TANÍTJA...

Eugenius pápa azt írja és tanítja, ha egy keresztény ember a következő tizenkét pénteket Isten legszentebb Anyjának tiszteletére vízen és kenyéren megböjtöli, annak az Isten Anyja tizenkét nappal az ő bevégezése előtt segítségül és vigaszul elküldi a szent angyalok seregét, és ő az Istentől el nem választatik, és néki a Szentlélek hét adománya megadatik.

Ezek az adományok

1. Hogy ő nem hal meg rossz halállal.
2. Hogy ő el nem kárhozik.
3. Hogy ő nem jut szegénységre.
4. Hogy ő nem hal meg a szent és méltóságos Szentség nélkül.
5. Hogy néki halála előtt tizenkét nappal halálának napja kinyilatkoztatik.
6. Hogy néki szolgálatára léssen Isten szent Anyja minden szentekkel.
7. Hogy ő fogja néki a lelkét magához venni, és elviszi az örök életre.
Aki hát ezeket a pénteket ismeri, ezekről ő másoknak is nyilatkozzék.

A tizenkét péntek ideje

Az első péntek az Úr húshagyó keddje előtt van.
A második a Miasszonyunk Örömhírvételének napja előtt van.
A harmadik a szent nagypéntek.
A negyedik a mi Urunk Mennybemenetele előtt van.
Az ötödik a szt. Pünkösöd napja előtt van.
A hatodik Szt Keresztelő János előtt van.
A hetedik Szt. Péter és Pál előtt van.
A nyolcadik a Miasszonyunk Mennybemenetele előtt van.
A kilencedik Szt. Mihály előtt van.
A tizedik Szt. Simon és Juda előtt van.
A tizenegyedik Szt. András előtt van.
A tizenkettedik szt. Karácsony napja előtt van.

Anno 1623, március 25-én Straubingben meghalt valaki, neve Sixt Gebler, aki ezen pénteket megböjtölte. Utolsó órájában ő őszintén megvallotta, hogy bevégezése előtt tizenkét nappal Isten szt. Anyját meglátta: halálának órája néki tudtára adatott.

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése.
Pénzesgyőr (Veszprém m.)

*

«Qui quum Romam venisset, Romani cogitantes, quid poterat fieri, quendam stultum ad disputandum cum Graeco posuerunt, ut si perderet, tantum derisio esset. Graecus sapiens nutu disputans coepit et elevavit unum digitum, unum deum significans. Stultus credens, quod vellet eum uno oculo excaecare, elevavit duos et cum eis elevavit etiam pollicem, sicut naturaliter evenit, quasi caecare eum vellet utroque. Graecus autem credidit, quod trinitatem ostenderet. Item Graecus apertam manum ostendit, quasi ostenderet omnia nuda et aperta Deo. Stultus autem timens, maxillatam sibi dari, pugnum clausum quasi re percussurus elevavit. Graecus intellexit, quod deus omnia clauderet palma: et sic credens Romanos dignos legibus recessit et leges his sapientibus concedi fecit in civitate Athenarum et Lacedaemonum.»²⁴

„Mielőtt az illető bölcset Rómába érkezett volna, a rómaiak azon gondolkodtak, hogyan lenne lehetséges ezt a görög bölcset egy ostoba vitatkozásra megnyerni s hogyha elveszíti a vitát, milyen nevetségessé válna. A görög bölcset hajlott a vitára, elkezdte azt és felemelte egy ujját, egy Istent jelezvén vele. Az ostoba ember azt hívén, hogy őt egyik szemére meg akarja vakítani, kettőt emelt fel és ezekkel együtt a hüvelykujját is, s ez olyan természetesen történt, mintha ő akarná mindkettőtől megfosztani. A görög pedig azt hívén, hogy a Szentháromságot mutatta. Hasonlóképpen a görög kinyitott kezét mutatja, mintegy megmutatva, hogy Isten előtt minden tudott és kiderül. Az ostoba pedig félve attól, hogy ő kap egyet a felső állkapcsára, mintha azt visszaverné, összezárt öklét felemelte. A görög azt gondolta, hogy Isten mindent a kezében tart: és úgy vélte, hogy a rómaiak, akik magukat méltónak tartják a törvényekre, visszavonultak és csak az Athéniek és Spártaiak városában élő bölcseknek engedni meg a törvények használatát.”

*

24 Idézet *Accursius* (†1260) egyik glosszájából. In: *Tichonravov* 1861: 67. (latin szöveg)

«Въ западней стране есть земля лаоура в неиж есть град великыи вѣпитан. в томъ же граде бѣше множество жидовъ, и споръ имѣяхоу со крѣстьяны овогда в торгоу, овогда во вратех градных. и (въ?) споре томъ побивахоуся. Се же быс при корине цри. и собращас жиды, придоша ко крѣстьяномъ и рекша имъ доколе намъ злоба си межю собою имети не можемъ дети свои видети побиваемых: изберитесь оубо себе моужа добра философа, а мы от себя другаго вилософа исберем да и та внидоуть в повесть. а мы слоушасмъ ею. то аще препрѣть вашъ философъ нашего философа, то мы крестимся; аще ли кто от наших не крестится, то от васъ елице яреме боудет. аще ли нашъ философъ препрѣть вашег философа, то вы в нашоу вероу идете. Се же глаголахоу жидове, надеюшеся на своего мудраго философа и любы быс крѣстьяномъ словесе их. избраша крестяне от себе мужа богобоязнива именем елферья. а жидове от себе тарсия. и начаста събиратися съходящася на едино место. а они слоушаютъ ею.»²⁵

„A nyugati részen van a Laura ország, abban van egy hatalmas város, Vipitan. Abban a városban rengetek zsidó vala, és vitájuk támadta a keresztényekkel olykor a piacon, olykor a város kapuinál. És ama vita során verekedének. Ez Korin cár idejében vala. És a zsidók összegyűlvén, eljövének a keresztényekhez és mondták nekik. Mióta ez a viszály közöttünk van, nem bírjuk nézni megvert gyermekeinket: válasszatok ki ezért magatok közül egy jó filozófus férfit, mi meg magunk közül kiválasztunk egy másik filozófust és hát ők beszédbe elegyednek, mi pedig hallgatjuk azt. De ha a ti filozófusotok legyőzi a mi filozófusunkat, akkor mi megkeresztelkedünk; ha valaki a mieink közül nem keresztelkedne meg, akkor jöjjön a ti nehéz jármotok. Ha a mi filozófusunk győzi le a ti filozófusotokat, akkor ti a mi hitűnkre tértek. Ezt mondták a zsidók, bízván a maguk bölcs filozófusában és tetszének a keresztényeknek az ő szavaik. Kiválasztának a keresztények maguk közül egy istenfélő férfit, Jelferij nevűt, a zsidók meg maguk közül Tarszijt. És kezdének gyülekezni, összejövének egy helyen. Ők pedig hallgatják azt.”

*

„...Тараска жидовинъ нача скрытыя премудрости творити: поднявъ руку высоко, и помысли: кто сотвори небо? И скоморохъ помысли въ себе «Хочеть де меня въ голову ударить»; и махнулъ рукою по земли и помысли: «Ты де меня въ голову, а я тебя по боку.» Тараска же мысляше: «Я де указаль вверхъ рукою – кто сотвори небо? а онъ, махнулъ рукою – тотъ де и землю; и онъ ту де мою загадку отгадалъ: тотъ же будетъ судити и на земли.» Тараска же устави персть единъ концемъ къ скомороху и помысли: «Богъ единъ сотвори человека одинаго Адама.» А скоморохъ помысли «что де азъ кривъ и онъ хочеть и другою глазь выколоть», и постави ему концемъ два перста и мыслями: «Я де тебе и оба выколю.» Тараска же мысляше: «Азъ де загадалъ, что Богъ сотвори Адама, а онъ де казалъ: тойже сотвори и Евву.» И мысляше Тараска, яко зело премудръ скоморохъ ответъ творить. Тараска же указа на ожегъ и помысли: «Чего ради беси черны?» Скоморохъ же мысляше: яко хочеть меня ударить ожегомъ и указа на смоленой помазь, и помысли: «Ты де меня ожегомъ, а я тебя помазомъ.» Тараска же помысли: «Я де подумаль: чего ради беси черни? а онъ де сказалъ: и втрѣд имъ въ смолы.» Жидовинъ же Тараска постави персть съ крюкомъ и повернулъ къ себе и помысли: «Кого де такъ тянуть беси крюками въ муку?» Скоморохъ же помысли: «Ты де хочешъ вернуть за шею крюкомъ?» И взявъ шесть и укололъ его концемъ въ груди и помысли: «Ты де меня крюкомъ, а я тебя шестомъ.» Тараска же помысли: «Я де заганулъ, что грешниковъ такъ стануть беси тянуть крюками, въ муку пихать.» Тараска же подья руку, единъ персть скорча, выше главы скомороховы и помысли: «Чего ради беси все крюками?» Скоморохъ же помысли: «Такъ онъ хочеть меня одною рукою за волосы поднять.» Скоморохъ

²⁵ По рукописи XVI. v. Sinodal'noj biblioteki, No 830, list 7 ob. In: *Tichonravov* 1861: 69. (орosz apokrif szöveg)

же, поднявъ обе руки кверху, и помысли: «Ты де меня одною рукою, а я тебя обеими стану драть.» И нача скоморохъ Тараску за волосы драть и волочить; и, поволоча ринуль его отъ себя о землю. Жидовинъ же возста отъ земли и помысли: «Я де подумаль, что беси въ день страшный суда будутъ съ крюками; а онъ мне и отгадалъ: ангели де ихъ тако мучили и съ небеси въ преисподнюю сверзали.» И удивляяся Тараска скоморошью ответу премудрому: яко огонь палящъ вода угашаетъ, тако глупаго ответъ премудраго велеречіе посрамляетъ. Тараска же рече къ скомороху: «Полно намъ молча загадокъ загадывать: я къ тебе съ загадками, а ты ко мне съ дракою.» И удари Тараска скомороха по уху и рече: «Послушай, христіанскій философ! По вашей вере во святомъ евангеліи написано: аще кто тя ударитъ по десней ланите и ты обрати ему и другую.» Скоморохъ же рече: «Послушай, брате Тараска: въ томъ же евангеліи написано, якоже хотите да творятъ вамъ человецы, и вы такожде имъ творите.» И удари Тараску по уху и рече: «Отгадай, брате Тараска: курица ли отъ яйца или яйцо отъ курицы?» Тараска же ответа никакова ему не даде. Потомъ Тараска, снемъ шапку скомороха, и удари его по плещи и рече: «Отгадай, брате скомороше: отъ чего треснуло, – отъ руки или отъ плещи?» И рече Тараска: «Брате скоморошо! оставимъ то все и станемъ считать въ году праздники: и въ которой вере более праздниковъ будетъ, то въ тое веру и веровать станемъ!» И рече скоморохъ: Добро рекль мне такое слово: твори тако.²⁶

...A zsidó Taraszka titkos bölcsességeket kezdte cselekedni: kezét magasra emelvén, arra gondola: ki teremté az eget? És a szkomoroh gondolá magában: »Ez ugye engem fejbe akar vágni.«; és kezével a föld felé intett, arra gondolván: »Ha te ugye engem fejbe, én pediglen téged oldalba.« Taraszka meg így elmélkedte: »Én ugye felfelé mutattam a kezemmel – ki teremté az eget? ő pediglen, intett a kezével – ugyanő, aszongya, a földet is; és ő ugye az én ama talányomat kitalálá: ugyanő fog a földön is ítélkezni.« Taraszka meg az egyik kinyújtott ujját a szkomorohnak szegezé és arra gondola: »Az egy Isten teremté az egyetlen embert, Ádámot.« A szkomoroh pediglen úgy elmélkedte, »hogyan ugye én vaksi vagyok és ő a másik szemem is ki akarja szűrni.«, és két kinyújtott ujját szegezé neki, arra gondolván: »Én ugye néked majd mindkettőt kiszúrom.« Taraszka meg így elmélkedte: »Az én talányom ugye az volt, hogy Isten teremté Ádámot, ő pediglen ugye azt mutatá: ugyanő teremté Évát is.« És Taraszka meg azt gondolá, hogy a szkomoroh igen bölcsen válaszolt. Taraszka meg rámutata egy pizskafára és arra gondola: »Mi okból feketék az ördögök?« A szkomoroh meg úgy elmélkedte: hogy ez engem meg akar ütni a pizskafával és rámutata egy kátrányszurkos kenőfára, és azt gondolá: »Ha te ugye engem a pizskafával, én pediglen téged a kenőfával.« Taraszka meg így elmélkedte: »Én ugye arra gondoltam: mi okból feketék az ördögök? ő pediglen ugye azt mondá: és be kell bújniuk a szurokba.« A zsidó Taraszka meg kampót formála az egyik ujjából és azt maga felé fordította és arra gondola: »Kit húznak ugye az ördögök így a kampókkal a kínszenvedésre?« A szkomoroh pediglen így elmélkedte: »Te engem ugye a nyakamnál fogvást forgatni akarsz a kampóval?« És vevén egy karót, és azt a hegyével a saját melléne szegezte és azt gondolá: »Ha te ugye engem a kampóval, én pediglen téged a karóval.« Taraszka meg így elmélkedte: »Az én talányom ugye az volt, hogy a bűnösöket az ördögök a kampókkal így fogják vonszolni, és a kínszenvedésre vetni.« Taraszka meg a kezét felemelé, a szkomoroh fejénél magasabbra, egyik ujját begörbítvén, és arra gondola: »Mi okból görnyedt minden ördög?« A szkomoroh meg így elmélkedte: »Na ez engem fél kézzel a hajamnál fogvást fel akar emelni.« A szkomoroh meg, mindkét kezét felemelvén, azt gondolá: »Ha te engem ugye fél kézzel, és pediglen téged mindkét kezemmel tépázni foglak.« És elkezdé a szkomoroh Taraszkat tépázni és hajánál fogvást cibálni; és, megbibálván, ellökte őt magától le a földre. A zsidó meg felállá a földről és így elmélkedte: »Én ugye arra gondoltam, hogy az ördögök az utolsó ítélet napján kampókkal fognak járni; ő pediglen nékem kitalálta: az angyalok ugye őket ugyanúgy kínozták és a pokolra taszították.« És csodálkozék Taraszka a szkomoroh bölcs válaszában: ahogyan a perzselő tüzet a víz kioltja, ugyanúgy szégyeníti meg az ostoba válasza a bölcs böbeszédűségét. Taraszka meg mondá a szkomorohnak:

26 Tichonravov 1861: 74–76. (orosz apokrif szöveg)

»Elég volt már abból, hogy mi hallgatagon talányokat találjunk ki: én néked talányokat teszek fel, te meg vélem verekedel.« És Taraszka a szkomorohot pofon vágá, mondván. »Ide hallgass, te keresztény filozófus! A ti vallásotok szerint a szent evangéliumban ez vagyon írva: hanem aki megüti a jobb orcádat, fordítsd felé a másikat is.« A szkomoroh meg ezt mondá: »Ide hallgass, Taraszka testvér: ugyanabban az evangéliumban az is írva vagyon, amint akarjátok, hogy az emberek véletek cselekedjenek, ti is akképpen cselekedjétek azokkal.« És Taraszkat pofon vágá, mondván: »Találd ki, Taraszka testvér: a tyúk lett-é a tojásból, vagy a tojás a tyúkból?« Taraszka meg semmilyen választ nem ada néki. Aztán Taraszka, levevén a sapkát a szkomorohról, annak a kopasz feje búbjára csapott és mondá: »Találd ki, szkomoroh testvér: mitől lett a csattanás, – az én kezemtől vagy a te kopasz fejedtől?« És Taraszka mondá: »Szkomoroh testvér! hagyjuk mindezt és számoljuk össze, hány ünnep van az évben; és amelyik hitben több ünnep lesz, akkor arra a hitre térünk át.« És mondá a szkomoroh: ...Tetszik nekem, amit szólottál: így cselekedjél...»

*

„Iată istoria cielor 12 Vineri, din cursul anului, cari urmează a să ținea de creștini și nule poate ști carii sunt, Spre laturea apusului în tară Alheilor, în în care este o cetate anume Drasna acolo era mulțime de jidovi locuitor, care în totdeuna se ciertaū cu creștini prin târguri alții pe cale ear alții în curțile cetăți, pentru care pricină se făcu sobor pe vremea împăratului Karmil, pre a cerceta pricinele lor, I Deci să strănseră bătrâni jidovi și ziseră cătră creștin, Noi numai putem răbda dela voi aceasta răutate. Acum dar alejețivă voi un filosof al vostru dintre voi, și noi ne vom alege alt filosof al nostru ca săsă în trebe ei singuri întră ei; dar noi toți să tăcem și de va birui filosoful vostru pe al nostru, noi să avem a ne boteza, să fim supuși la mari pedepse din parte-vă, II lîn urma aciestora creștin le plăcu acieste cuvinte. După accasta își aleseră evreii un filosof al lor anume Terasie, ear creștini își aleseră alt filosof alor anume Elefterie, om în țălept și temători de D-zeu și învățat în sfintele scripturi. Deci filosoful creștinilor era sîngur, ear al evreilor a avut și pe fiul seu anume Malho, apoi filosofii intrară întră casă mare și inciepură a se întreba și în trecie în cuvinte amēndoi și foarte trasnice între dānșii că saufost pogorit amēndoi întră adencimea cărți cu toate tălcuirile Bibliiei și ale prorocilor le puseră de față și se priciră multă vreme... Apoi începu ai zice Elefterie ... Spunem dar și tu evreule de cheia cerului de brēul pāmāntului de ciele șeapte urdituri pāmāntești stâlpi, încinsătura mării, calea soarelui și a lunei și a stelelor, încheieturile la tot omul, moarte și în viierea, spunem despre acestea toate.”²⁷

„Íme az év 12 Péntckjének története, amelyeket megtartanak a keresztények, és nem tudhatják, melyek azok, Az Alheusok országának nyugati felében, ahol van egy Drasna nevű vár, nagyszámú zsidó lakosság élt, akik állandóan veszekedtek a keresztényekkel a vásároknban, mások az úton, és ismét mások a vár udvaraiban, ezért Karmil császár idejében gyűlést tartottak, hogy kiderítsék ennek okait, I Összegyűltek tehát az öreg zsidók, és mondták a keresztényeknek: Már nem tűrhetjük tovább részletekről ezt a rosszaságot. Most hát válasszatok magatok közül egy filozófust, és mi is kiválasztunk magunk közül egy filozófust, hogy kérdéseket tegyenek fel egymásnak, mi pedig hallgassunk, és ha a ti tudósotok legyőzi a mienket, mi megkeresztelkedjünk és nagy büntetéseket szenvedjünk el, II Ezek után a keresztényeknek tetszetek ezek a szavak. Majd kiválasztották a zsidók a tudósukat, Terasie nevűt, és a keresztények is kiválasztották a maguk tudósát, Elefteriet, aki okos ember, Istenfélő és szent írások ismerője. Így hát a keresztények tudósa egyedül volt, a zsidókénak pedig ott volt a fia is, Malho, majd a tudósok bementek egy nagy házba, és kérdezték egymást, és nagy versenyre keltek, leszálltak a könyv mélységeibe, a Biblia és a proféták összes magyarázatait felsorolták, hosszú ideig vitatkoztak... Majd kezdé mondani neki Elefterie... Beszélj nekem az ég kulcsáról, a föld övéről, a hét nagy földi csapásról, a tenger közepéről, a nap, a hold

27 IATĂ ISTORIA CIELOR 12 VINERI... CITICHAZ ANUL 1962. XII. 15. (román kézírásos anyag Magyarországról)

és a csillagok útjáról, az emberi izületekről, a halálról és a feltámadásról, beszélj nekem mindezekről.”

Erdélyi Zsuzsanna gyűjtése.
Kétegyháza, 1974. 12. 13.

IRODALOM

Bessonov, P. A.

1861–1864 Kaleki perechožie. Sbornik stichov i issledovanie. II. Moskva

Buslajev, F.

1861 Istoričeskie očerki russkoj narodnoj slovesnosti i iskusztva. Tom I. Russkaja narodnaja poezija. Sanktpeterburg

Cartoian, N.

1938 Cărțile populare în literatura românească. Vol. II. Epoca influenței grecești. Cu 15 planșe afară din text. București

Ivanov, V. V.

1984 Nyelv, mítosz, kultúra. Budapest

Jeleonskaja, Je. N.

1917 K izučeniju zagovora i koldovstva v Rossii. Moskva

Kirejevskij, P. V.

1983 Sobranie narodnych pesen. Zapisi P. I. Jakuškina. Tom I. Leningrad

L'vovskij, L.

1902 Pjatnica v žizni russkogo naroda. In: Živopisnaja Rossija. II.

Maksimov, S. V.

1903 Nečistaja, nevedomaja i krestnaja sila. Sanktpeterburg

Orosz György

1992 Nagyorosz egyházi népelemek a mágikus praktikákban (A „Legszentebb Istenszülő álma”). In: Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis, 13/ E. Szerk.: Csorba Sándor. 165–186. Nyíregyháza

1993 A pogány-keresztény vallási szinkretizmus kérdései a nagyorosz egyházi népelemek tükrében. Nyíregyháza, 97.

1993 „Add nekik a te szent nevedet”. Zarándok-énekesek és énekes vándorkoldusok a Kijevi Ruszban. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXX–XXXI. Szerk.: Veres László – Viga Gyula. 235–255. Miskolc

1994 Pilger, singende Wanderbettler im altrussischen Staat. In: Acta Ethnographica Hungarica, 39 (3–4). Red.: Barna Gábor. 381–393. Akadémiai Kiadó: Budapest

1996 Nézzetek rám szemetekkel, hallgassatok fületekkel (Orosz vallásos népelemek kétnyelvű tára). Nyíregyháza, 88.

1997 Égi levelek. Isten és a pápák üzenete. Nyíregyháza, 83.

1998 Das also sind die Freitage. Apokryphen, geistlichen Volksgesänge. In: Germanoslavica – Zeitschrift für germano-slawische Studien V(1998), No. 2. Editor-in-Chief: Václav Bok. 199–202. Publisher: Institute of Slavonic Studies of the Academy of Sciences of the Czech Republik: Praha

- 2003 Aranyhegyet ne adj te nékik. Krisztus legkisebb testvérei a régi Oroszországban. Nyíregyháza, 61.
- 2005 „Koldus képében Krisztus jár közöttünk.” In: Néprajzi Látóhatár XIV. évf. 1–2. szám. Szerk.: Keményfi Róbert. 83–92. Debrecen
- 2006 Apokrifek, vallásos népénekek az órosz időkől. In: A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2005. A debreceni Déri Múzeum Kiadványai 78. Szerk.: Magyar Márta. 391–413. Debrecen
- 2006 Archaikus kozmológia és kozmográfia. Az apokrifek és vallásos népénekek mitologikus világképe. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLV. Szerk.: Veres László–Viga Gyula. 385–410. Miskolc
- 2006 Die Sage von den 12 Freitagen in den europäischen Kulturen. Apokryphen, geistliche Volksesänge. In: Studia Slavica Hungarica, 51 (1–2). Red.: Attila Hollós. 79–95. Akadémiai Kiadó: Budapest
- 2006 Die Frau, die von Gott angesprochen und berufen wurde. Betrachtungen anlässlich des 85. Geburtstages von Zsuzsanna Erdélyi. In: Studia Slavica Hungarica, 51 (1–2). Red.: Attila Hollós. 193–197. Akadémiai Kiadó: Budapest
- 2006 Das also sind die Freitage. Apokryphen, geistliche Volksesänge. In: Acta Germanistica Nyiregyhaziensia I. Beiträge zum Tag der ungarischen Wissenschaft 2005. Herausgegeben von László Barabás. 95–109. Bessenyei György Könyvkiadó: Nyíregyháza

Petkanova, D.

- 1988 Die kulturelle Bedeutung der Apokryphen. In: Slavjanska filologija. Dokladi i statii za X međunaroden kongres na slavistite. Tom XX. Literaturoznanie i folklor. 35–46. Sofija

Rybakov, B. A.

- 1981 Jazyčestvo drevnich slavjan. Moskva

Ščapov, A. P.

- 1859 Russkij raskol staroobradstva. H. n.

Szántó Konrád

- 1987 A katolikus egyház története. I. Budapest

Tichonravov, N. S.

- 1861 Slovo o vere christianskoj i o židovskoj. In: Letopisi ruszkoj literatury i drevnosti, izdavaemye *Nikolaem Tichonravovym*. III. Otdelenie II. 70–73. Moskva

Tokarev, Sz. A. (főszerk.)

- 1988 Mitológiai enciklopédia. II. Budapest

Vanyó László

- 1988/a Ókeresztény írók 1. Az ókeresztény egyház és irodalma. Budapest

Vanyó László (szerk.)

- 1988/b Ókeresztény írók 3. Apostoli atyák. Budapest

Veselovskij, A. N.

- 1876 Opyty po istorii razvitija christianskoj legendy. IV. Skazanie o 12-i pjatnicah. In: Žurnal Ministerstva narodnogo prosvješčenija. Čast' CLXXXV. 326–367. Sanktpeterburg

„DIE SAGE VON DEN 12 FREITAGEN“

Die Wanderung einer apokryphen Schrift in den europäischen Kulturen

In den geistlichen Volksgesängen der orthodoxen Russen findet sich der Freitag in zwei Erscheinungsformen. In den Volksgesängen, die als „Freitag“ betitelt sind, erscheint dieser Tag in personifizierter Form als Frau Freitag (Pjatnica), deren Gestalt in gewisser Hinsicht mit der Hauptgöttin Mokoš des von Vladimir Svjatoslavič I. in Kiew errichteten heidnischen Pantheons in Verbindung gebracht werden kann.

Der Kult der Frau Freitag, obwohl er manche Züge der vorchristlichen heidnischen Glaubenswelt der Slawen beibehalten hatte, verschmolz eigentlich mit der Tradition, die sich um die Person der griechischen Märtyrerin, der Heiligen Paraskeva („Freitag“) herausgebildet hatte. Die Gestalt von Frau Freitag deckt sich aber in manchen Fällen mit der der Hochheiligen Gottesgebäerin des Christentums.

Ein Teil der sich auf den Freitag beziehenden Verbote (z. B. darf man an diesem Tag nicht aus Asche Lauge kochen, Wäsche waschen und spülen, das Kind baden) gelangte in die Glaubenswelt des Volkes bei den Russen, aber auch in die geistlichen Volksgesänge, sicherlich aus der Apokryphenliteratur.

In den russischen geistlichen Volksgesängen und Prosatexten, die den Titel „Von den zwölf Freitagen“ tragen, lernen wir den Freitag in einer ganz anderen Rolle kennen. Als Ausgangspunkt für die kultische Verehrung der zwölf Freitage diente bei den Russen die apokryphe Schrift „Die Sage von den 12 Freitagen“, die überlieferungsgemäß dem Heiligen Klemens, einem Römer, zugeschrieben wird. Unter den zahlreichen Schriften, die unter seinem Namen erhalten sind, gilt nur eine einzige als authentisch: der „Brief an die Korinther“. Die apokryphe Schrift „Die Sage von den 12 Freitagen“ des Heiligen Klemens, deren religiös-kultureller Hintergrund der römische Katholizismus war, verbreitete sich überall in Europa. Die Texte der Klemens-Gruppe kommen als Varianten auch in französischer, provenzalischer, lateinischer, griechischer, deutscher, ungarndeutscher, italienischer, englischer und ungarischer Sprache vor.

Die Sage von den zwölf Freitagen des Jahres hat aber auch einen anderen Typ. Das ist die Eleftherios-Gruppe. Diese Bezeichnung beruht darauf, dass der Liste der Freitage ein einleitender Teil vorangeht, der den Glaubensstreit zwischen dem Christen Eleftherios (Eleftherie, Jeleverij, Jelferij) und dem Juden Terasios (Terasie, Tarasie, Tarsej, Tarasij, Taraska) beschreibt.

Die russischen geistlichen Volksgesänge gehören zu der Klemens-Gruppe, aber auch ein Teil der Prosatexte zählt dazu. Den indirekten westlichen Ursprung der Volksgesänge und der Sagen verrät auch die Tatsache, dass der Name des Papstes Klemens aus Rom in ihnen oft erhalten blieb.

In der altrussischen Literatur waren auch die Sagen von den zwölf Freitagen der Eleftherios-Gruppe vertreten. Das Vorhandensein des Eleftherios-Typs bei den Rumänen bezeugen manche Textvarianten, und er findet sich in Ungarn bei den Rumänen auch heute noch.

Die in den verschiedenen europäischen Sprachen vorhandenen Textvarianten der Eleftherios-Gruppe sind auf eine byzantinische apokryphe Geschichte zurückzuführen, deren Hauptinhalt folgendes ist: wie erwarb sich der Christ Eleftherios das Geheimnis der zwölf Freitage von Malho, dem Sohn des jüdischen Glaubensstreiters, der Terasios heißt. Die Eleftherios-Geschichte byzantinischen Ursprungs überschritt die Grenzen der slawischen Länder und überhaupt der Orthodoxie, und gelangte nach dem katholischen Deutschland. Hier diente er im Mittelalter für Hans Rosenplüt (XV. Jh.) als Grundlage für das Verfassen eines Fastnachtspieles („Ein disputaz eins freiheits mit eim Juden“).

György Orosz

KOSSUTH-KULTUSZ MISKOLCON

FAZEKASNÉ MAJOROS JUDIT

A magyar történelem számos nagy alakját legendák, mítoszok veszik körül: Szent István és Szent László személye mondai hőssé, Mátyás király alakja népmesei figurává formálódott. A 19. század meghatározó egyéniségei (pl. Széchenyi és Deák) körül kultusz alakult ki, elősegítette ezt a kor romantikus érzülete. Egy olyan alakja sem volt azonban a magyar történelemnek, akihez a magyar népet olyan személyes viszony fűzte volna, mint Kossuth Lajoshoz. Pedig Kossuth személye pályája kezdetétől hosszú időn át megosztotta a közvéleményt. A vármegyei tisztségviselőből rövid idő alatt országos tekintéllyé váló politikusnak voltak lelkes hívei, követői, ugyanakkor szép számmal akadtak a nézeteit hevesen támadók is. A szabadságharc vezéralakja tevékenységének megítélése a küzdelem bukása után is nagy eltéréseket mutatott: a nemzet egy része hősként, száműzöttként, a nemzeti ügy letéteményeseként tekintett rá, mások ők okolták a bukásért. A hosszú, önkéntes száműzetés alatt a nézeteihez végsőkig ragaszkodó magatartás és a lángoló nemzetszeretet mind követőinek, mind pedig ellenfeleinek az egyre növekvő rokonszenvét váltotta ki, személye körül pedig minden addiginál jelentősebb, egyfajta politikai erőként is ható kultusz formálódott.

Miskolc város közönségének a nagy férfiúhoz fűződő viszonyát is mindig árnyalta a pillanatnyi politikai szemlélet, ennek ellenére kijelenthetjük, hogy e régió egyértelműen Kossuth-párti volt, az itt élők mindig magukénak vallották őt.

Kossuth Lajos már az 1830-as évek végén ismert volt Miskolcon, népszerűsége a reformkorban és a szabadságharc idején folyamatosan növekedett, s a küzdelem bukása után sem szűnt meg, sőt kultusszá fejlődött, amely az 1890-es években érte el a kiteljesedését.

„Miskolcz mint az ország egyik legmagyarabb város mindég meghajolt Kossuth Lajos szelleme előtt, lelkesedéssel csüggött nevén, s ott, ahol tehette örömmel ragadta meg az alkalmat, hogy a nagy férfiú iránt érzett határtalan szeretete és ragaszkodásának kifejezést adjon. (...)”

Ugyan kutassunk, keressünk a jelen század, a múlt századok történetében, találunk-e egy Kossuthhoz hasonló nagy alakot?!

Ha Amerikának Washingtonja volt – akkor Magyarországnak Kossuth Lajosa van. Ha Amerikában Washington szelleme él, úgy itt Kossuth szelleme él, az ő neve a hazafiság jelképe.”¹

Az írás, amelyből ez a néhány sor származik nem a függetlenségi párti sajtóban, hanem a liberális irányultságú Borsodmegyei Lapokban jelent meg. Mégis aligha lehetne ennél találóbban megfogalmazni azt, ahogyan Borsod vármegye és Miskolc város lakossága Kossuth Lajoshoz viszonyult a dualizmus időszakában.

A kultusz Kossuth halála után kiüresedett, megnyilvánulásai a két világháború között lecsendesültek, hiszen a függetlenségi eszmék népszerűtlenné váltak, de a Kossuth személye iránt érzett szeretet soha nem szűnt meg. Ezt használta ki a népi demokrácia idején a kommunista kormányzat is, aki Kossuthot, a hazájáért utolsó lehetéig

1 Borsodmegyei Lapok 1885. május 12.

küzdő politikust népszerűvé változtatta, s a megyeegyesítések óta még inkább központi szerepű, s az ország második legnagyobb városává fejlődő Miskolcot e kultusz egyik legfőbb színhelyéül jelölte. 1956 óta, az erőletett, hivatalos kultusz megszűnte után is a város őrzi Kossuth emlékét, s a megye mint nagy hazafi szülőhelye napjainkig a Kossuth-kultusz ápolásának egyik legfontosabb térsége.

I.

Az 1830-as években Miskolcon is megpezsdült a közélet, s a város – elsősorban mint Borsod vármegye székhelye – az ország egyik fontos szellemi-politikai központjává vált. A konzervatív vármegyei elit mellett feltűnt egy fiatal, többnyire köznemesi származású csoport, amely fogékony volt az új, a liberális eszmék iránt. Az ebben az időszakban létrejövő egyletek, csoportosulások megfelelő keretet biztosított a politikai viták lefolytatására. Az 1833-ban a Nemzeti Casino, 1837-ben a Polgári egylet, 1842-ben a Borsodi Olvasó Kör, 1845-ben a Védegylet Borsod Vidéki Osztálya kezdte meg működését. A fiatalság szemléletének alakításában jelentős szerepe volt a Major utcai Tudós Társaságnak is, amelynek tagjai amellet, hogy a polgári átalakulás és a liberális reformok szükségességét hirdették, a helyi politikával való foglalkozást is fontosnak tartották. E kör tagjai voltak a Vadnay fivérek, Pompéry János, Pilita Mihály ügyvéd, és a Szücs testvérek. Szücs Sámuel naplójából megtudhatjuk, hogy a miskolci ifjúság nézeteire, politikai gondolkodásmódjának formálódására jelentős mértékben hatott Kossuth Lajos eszmeisége:

„Mint köztudomású, Kossuth Lajos országgyűlési majd később törvényhatósági tudósításaival tűnt fel, akkor midőn még Magyarországon szabadságsajtó nem létezett, s a szabad szót szuronyok ellenőrizték. Biztos tudomásom van róla, hogy a törvényhatósági tudósítások Miskolczra, a nemzeti casino részére is megküldettek és általában magasztaltattak és rendkívüli lelkesedéssel találkoztak.

Ezen tudósításokat Kossuth szabad szelleme lengvén át, s bennük uralkodó szabad eszmék s hazafias eszmék éppen nem találkoztak az abszolutizmus híveinek röghöz kötött gondolkodásával. Miután azonban az országgyűlési tudósítások szerkesztőjét semmivel sem lehetett visszariasztani, s a szabad eszmék világából nem volt eltántorítható, elfogadott s rabságra vetetett.”²

A Törvényhatósági tudósításokat nemcsak olvasták a megyében, de miskolci levelezője is volt a lapnak Palóczy László személyében.

A perbefogások idején a megye közvéleménye kiállt Kossuth és az országgyűlési ifjak mellett. A börtönből kiszabadulva 1840 nyarán Kossuth Lajos ellátogatott szülőföldjére, Zemplénbe. Pestre való visszatérése során, augusztus 16-án Miskolcra érkezett, és a városban töltött el egy éjszakát a Három rózsához intézett fogadóban. Ez volt az egyetlen alkalom, amikor Kossuth Miskolcon járt.

2 E sorok Miskolc város 19. századi történetének egyik legfontosabb adatközlőjétől, Szücs Sámueltól származnak. A Szücs családban hagyomány volt a naplővezetés, Szücs Sámuel édesapja és testvérei is írtak feljegyzéseket. Ő 1835-től több, mint 50 éven át halálának évéig, 1889-ig vezette naplóját, amelyben a város és környékének minden általa ismert és fontosnak tartott történéseiről említést tett. Az iménti sorok azonban nem a naplóból származnak, hanem a Borsodmegyei Lapokban jelentek meg, ugyanis Szücs gyakran publikált a miskolci szabadelvű sajtóban is. (Borsodmegyei Lapok 1892. szeptember 19. Szücs Sámuel: Emlékezés Kossuth Lajosról). Testvéreinek, Szücs Miklósnak fennmaradt teljes, hat kötetből álló naplója, míg édesapjának, Szücs Sámuelnek csupán egy kötet maradt ránk feljegyzéseiből (a második, amely az 1787-1813-ig tartó időszakot foglalja magába. Mindkettő a miskolci Herman Ottó Múzeum helytörténeti gyűjteményében (ké-sőbbiekben HOM HTD) található meg.

„Kossuth Lajos a zempléni Kisújszállásról Miskolcra érkezvén, az ifjúság által fáklyás zenével tiszteltetek meg; főszónokunk Kun Miklós rövid, de velős beszéddel üdvözlé a nagy Férfit, mire ő jó hosszan felelt, és előadta, hogy a nemzetnek együvé kell kapcsoltatnia, ha erős akar lenni – megtiszteltetését úgy vette, mint elveit, nem pedig ön személyének illetőt – beszédét harsány éljenek szakíták félbe és követék.”

A napló, majd az annak alapján írt századvégi visszaemlékezés is említi, hogy a miskolci tartózkodás után Kossuth augusztus 28-án tért vissza Pestre. Éppen ezen a napon utazott arra egy miskolci ifjabból álló csoport is, és az út egyik részében Hatvan-tól együtt utaztak Kossuthal, sőt Gödöllőtől a kocsiból kiszállva gyalogosan mentek kb. két órán át, s ez alatt hosszú beszélgetést folytattak vele, melynek során hazai közélet szereplőiről és eseményeiről is szót ejtettek.

„Megemlékezvén megyénkről, elismeréssel nyilatkozott városunk vendégszeretéről, majd a megye kerülvén szőnyegre, dicséré Borsodmegye utait, szolgabíróink erélyességét (...)”³

Szűcs írásaiból egyértelműen kitűnik, hogy Kossuth már ebben az időszakban is rendkívül népszerű volt a haladó szellemű miskolci ifjúság körében, de ismertsége ekkor még nem lépett túl a nemesi-értelmiségi körökön. Az országos ismertséget éppen az a bebörtönzés hozta meg, amellyel a kormányzat elhallgattatni, a politikai életből kivonni szándékozta őt.

„Az 1839–40-iki országgyűlés erélyesen kikelvén Kossuthnak és több jeles hazánkfiainak méltatlan fogsága ellen, – mindnyájan szabadon bocsáttattak. Kossuth Lajos a pestmegyei gyűlésen júniusban hatalmas és bátor beszédet tartott, a megye pártfogását köszöné meg a legközelebb tapasztalt jóakarátú közbevetés folytán; szépen beleszóve beszédébe elítélésének igazságtalan voltát és kiállott szenvedéseit, végre felajánló életét, mindenét a haza javára. Volt is ennek hatása, az éljenzés alig akart szűnni.”

A Szűcs-naplóban olvashatók tanúbizonysága szerint ekkor már nemcsak az általa képviselt liberális eszmék, hanem maga Kossuth is rendkívül közkedvelt volt, s ezt nem kis részben szónoki képességeinek köszönhette.

„A szónokok közt Kossuthoz fogható nincs, azon lángoló kebel, hirtelen feltaláló elme, velős kifejezések, előadási tűz, lélekrázó férfias hang, széles eszméreték – melyek tulajdonai, őt köztisztelet tárgyává tették.”⁴

Megnyerő kinézetét, kellemes csengésű hangját és szónoki képességeit Szemere Bertalan így írta le:

„Kossuth mint szónok ritka szép tünemény. Középszerű és szikár termet, melyen inkább lágyság, szenvedély, mint erő ömlik el. Kék, nagy, olvadó szemei bizonyos vidám melankóliát fejeznek ki, orra egyenes, (...) ajkai teljesek és pirosak, magas és öblös homloka nagy értelmi tehetségre mutat. De hangja különösen szép, csengő, szimpatikus, mely éppen úgy érthető suttogásaiban, mint kellemes akkor is, midőn ezt legmagasabb fokig emeli. Beszédei tartalmukra nézve félig készültek, félig rögtönzöttek voltak (...) Amit mondott, mindig igen világosan adta elő.

(...) Kossuth mint szónok nagy gyülekezetre mindig nagy, sokszor rendkívüli hatást gyakorolt...”⁵

Ez az ismertség és népszerűség csak fokozódott az 1840-es években Borsodban és Miskolcon azalatt, míg Kossuth a Pesti Hírlap szerkesztője volt. Az iparpártoló politika

3 Borsodmegyei Lapok 1892. szeptember 19. Szűcs Sámuel: Emlékezés Kossuth Lajosról...

4 Szűcs Sámuel naplója I. HOM HTD 53.4390. 1.

5 SZEMERE 1990. 227.

a hazai viszonyok között fejlett iparral bíró városban sok támogatót talált. Palóczy László a Pesti Hírlapnak is miskolci levelezője volt, aki beszámolt a helyi közélet eseményeiről. Az egyik ilyen jellegű írására Kossuth így reagált:

„Ha tervezett iparegyesületünk létrejövend, úgy az anyaintézet létrehozásában, mint különösen egy miskolci fiókinézet létrehozásában munkás részvételre számolhatni, nemcsak Borsod megye lelkes rendeinél, hanem különösen Miskolc lakosinál is, kiknek több derék polgártársától az e részbeni óhajtást és áldozatra készséget hallani szerencsénk vala. Mi aTisza mellékén Miskolcon véltünk legtöbbet észrevenni azon iffiontan eleven életerőből, mely nézetünk szerint a gazdag jövő záloga.”⁶

Kossuth elismerően írt az imént idézett újságcikkben a térség meghatározó politikusáról, Palóczy Lászlóról is, aki több országgyűlésen Borsod vármegye követeként tevékenykedett. Palóczy, a reformeszmék híve, a liberális politika lelkes támogatója volt. Kossuth nagyra becsülte Palóczy László munkásságát, „a hon jogainak s korunk eszméinek kedvelt bajnoká”-nak nevezte.

A forradalom híre 1848. március 17-én ért Miskolcra, ahol a nemzeti kaszinó tagsága lelkesen üdvözölte a változások hírét. A megye közönségét Szemere Bertalan a bécsi küldöttség tagjaként tájékoztatta a történésekről, beszámolóját március 20-án olvasták fel a megyeházán.

A szabadságharc alatt Miskolc környéke többször hadszíntérré változott, a katonai események irányításában központként működött, Szemere Bertalan Felső-Magyarországi kormánybiztosként ide tette székhelyét.

Ebben az időszakban Kossuth ismertsége és népszerűsége már rég túllépett a politikai elit körein. Az ország lakossága vezetőként tekintett rá, és egyes-bajos dolgaikkal személyesen hozzá fordultak. Kossuth rendkívüli munkabírását igazolja, hogy az esetek többségében maga járt el ezekben az ügyekben. Így tett Varga Jánosné diósgyőri özvegy esetében is, aki azért fordult hozzá, mert két katonáskodó fia közül az egyik meghalt. Kossuth személyesen rendelte el a fiú leszerelését.⁷

Miskolc város vezetői és lakossága körében nemcsak a liberális, de a függetlenségi eszme támogatásra talált. Amikor 1849 áprilisában híre jött a függetlenség kinyilvánításának, Miskolc közönsége üdvözölte azt, és elhatározták, hogy saját költségen megjelentetik Kossuth Függetlenségi nyilatkozatát 300 példányban.⁸ Ezek és a Kossuth-bankók a későbbiekben a szabadságharc rejtegetett ereklyéivé váltak, amelyet a környékeliek minden tiltás ellenére évtizedeken keresztül őrizgettek.

Szűcs Sámuel említi naplójában, hogy 1849. augusztus 25-én, a Sámuel napi vásáron hirdették ki a Kossuth-bankók érvénytelenségét, s a lakosságnak kötelező volt leadnia a betiltott pénzjegyeket. A gyűlölt „szabad pénz és vélemény” elpusztítására nyilvános égetést rendeztek a Búza téren 1849. november 17-én, ahol a tömeg nemtetszésének hangot is adott a 700 000 forintos bankó megsemmisítése miatt, ezért a hatóságoknak katonai fedezetet kellett biztosítaniuk.⁹

A lakosság véleményéről, a közhangulatról szinte alig maradt fenn forrás a szabadságharc leverése utáni időszakból. Az 1842 óta működő Miskolci Értesítő, amely 1848-ban a gazdasági híreken kívül politikai cikkeket (elsősorban Szemere Bertalan írásait) is közölt, ebben az időszakban már nem jelenhetett meg. Szinte az egyetlen

6 Pesti Hírlap. 1841. február 24. 16. sz.

7 Miskolc története. IV/1. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc 2003. 28.

8 Herman Ottó Múzeum történeti gyűjteményében több Miskolcon gyűjtött példányát találhatjuk.

9 Szűcs Sámuel naplója II. HOM HTD 53.4390.2.

író emléke Szűcs Sámuel naplója, amely csak magánközlésekre szorítkozik, kevés közeményt említ, az eseményekről kialakított véleményének is csak elvétve ad hangot. Néhány ritka kivétel 1949-ből és az 1850-es évek elejéről:

„A Kossuth-kalapok eltiltása kidoboltatott, több elfogató parancs, személyek leírása, köztük Szemere Bertalané is, kiragasztva.” (1849. febr. 4.)¹⁰

„A magyar emigránsok egyik része török országban, más része Ázsiában (Kossuth is) már része északamerikában, francia és angol országokban van. Az észak-amerikaiak óvást is tettek Ausztria ellen, melynek némely pontja olvasható a Magyar Hírlap 128. számában, Kossuth gyermekei engedelmet nyertek arra, hogy szülőik után mehessenek...”¹¹

„A napi beszédek tárgyát a legváltozatosabb hírek tevék, Bemnek, Klapkának, Kossuthal most török máshol ázsiai magyar, majd angol seregének érkezéséről.”¹²

A napló egy másik részében Szűcs elítélően nyilatkozik arról, hogy néhány Kossuth és Perczel nevű környékbeli család az üldöztetéstől való félelmében nevét megváltoztatta. A következő érdekes bejegyzés már sokkal későbbi, Kossuth nyilvános levelének, az ún. Cassandra-levelének a visszhangjáról számol be, és ezt is csupán nagyon röviden: „Kossuth Lajos Deák Ferenchez intézett nyílt levele pedig, megzavará az elméket. Az országgyűlési pártok hatása kiterjedt.”¹³

Azért sajnálatos az írott források szegényessége ebből az időszakból, mert éppen ez az a kor, amelyben a politikus népszerűsége kezd átformálódni egyfajta kultusszá, s így e folyamatot nagyon nehéz árnyaltan bemutatni. Kossuth, aki korábban a reformeszmék következetes bajnoka, egy ügy mártírja, majd a szabadságküzdelem vezetője volt, ekkor száműzött hontalanná válik. Neve fogalommá alakul, s e fogalomban összehűsödik mindaz, amit a magyarság Kossuth személye és a szabadságküzdelem szent ügye iránt érez. A Kossuth-kultusz elválaszthatatlan a forradalom és szabadságharc kultúrájától, a személye iránt érzett tiszteletbe beleszővődik mind az az érzelmek, amit az emberek a szabadságharc és az azt követő elnyomatás idején átéltek.

Ez különösen jól megfigyelhető az ekkor keletkezett népköltészeti alkotásokban is. Mert ha egyéb források szegényesek is, szép számmal fennmaradtak azonban a népdalok, amelyek a szabadságharc idején és a kiegyezésig tartó időszakban keletkeztek. Ezek a dalok bizonyítják a nép szeretetét Kossuth Lajos iránt és azt, hogy ez az érzés mély és bensőséges:

*„Kossuth Lajos édes apám,
Felesége édes anyám,
Én vagyok az igaz fia,
Magyarország katonája.”*¹⁴

A „Kossuth Lajos édes apám...” című országszerte elterjedt nótának egy Miskolc környékén gyűjtött változata ez. A dal már az egyik legkorábbi gyűjteményben, a Zsilinszky Mihály által összeállított válogatásban is szerepel, az egyik legismertebb népdal volt az országban, így Miskolc környékén is. Kossuthot később is gyakran nevezik „apánk”-nak, ez a személyes, atya–fiúi viszonyulás csak vele kapcsolatban alakult ki a nemzet nagyjai közül. Az 50-es években gyakoriak Kossuthot hazaváró, panaszos hangvételű dalok is:

10 Szűcs Sámuel naplója HOM HTD 53.4390.6 VI/73

11 Szűcs Sámuel naplója HOM HTD 53.4390.6 VI/76.

12 Szűcs Sámuel naplója HOM HTD 53.4390.6 VI/76.

13 Szűcs Sámuel naplója HOM HTD 53.4390.6 VI/76.

14 Dégh Linda gyűjtése 1947. Mezőkeresztes. DÉGH. 1952.

*„Könnyű a németnek,
A kutya németnek
Adót ekzeválni.
Nehéz a magyarnak,
A szegény magyarnak
Kossuth Lajost várni!”¹⁵*

A lakosságra, amely a szabadságharc alatt teljesen kimerült, az abszolutizmus idején magas adókat vetettek ki. Az emberek pedig ahhoz fordultak, akitől a segítséget vártak, aki nézetük szerint mindig is támogatta ügyüket, Kossuth Lajoshoz. Ezek a néhez sóhajok, nagyon hasonlítanak az imához.

*„De szeretnék a Kossuthal beszélni,
De még jobban szobájában sétálni.
Megmondanám én a Kossuth Lajosnak,
Hány forint az adója a magyarnak.”*

Ezekből a rövid nótákból is jól látszik, hogyan váll Kossuth Lajos személye egyre misztikusabbá, felemelte azt az emberek reménye. Az, amikor néha eljutott egy-egy kósza hír Garibaldi sikereiről, vagy arról, hogy Klapka már a határon van egy hadsereggel, mind csak erősítette a nép reményeit. Garibaldi alakja egyre gyakrabban tűnt fel a magyar nép ajkán keletkezett dalokban:

*„Garibaldi Garibaldi
Turin felé utazott,
Hogy odaéri, hogy odaért
Kossuthal találkozott.
Kérdi tőle Kossuth Lajos: mi újság?
Nagy az adó, gyászban van
Magyarország.
Ridegen fúj az őszi szél,
Zajlik tőle a Tisza,
Gyere haza, Kossuth apánk,
Szabadságunk hozd vissza!
Töröld el az akcist, stemplit, fináncot,
Ne zavarják szegény Magyarországot!”¹⁶*

Különlegesen alakult Kossuth Lajos és Szemere Bertalan kapcsolata a szabadságharc ideje alatt és után. A Batthyány-kormány két meghatározó minisztere kezdetben sikeresen tudott együttműködni, levelezésükben legtöbbször „Barátom”-nak szólították egymást. Szemere mint Felső-Magyarország kormánybiztosa hónapokig Miskolcon tartózkodott, a várost stratégiai kulcsszerepűnek tartotta, s csak Kossuth többszörös unszolására hagyta el 1849 tavaszán. A nézetkülönbségeik Kossuth kormányzósága idején kezdtek egyre mélyebbé válni. A bukás után Szemere teljesen szembefordult Kossuthal, sőt a kormányzót tette felelőssé a szabadságküzdelem elvesztéséért, amelynek okát abban látta, hogy Kossuth a kormány tudta nélkül az „áruló” Görgeire ruházta át a teljhatalmat.¹⁴ Szemere Bertalan az egykori miniszterelnök nem tartotta helyesnek, hogy a külföldi sajtó azonosítja Kossuth személyét a magyar szabadságharc ügyével. Éles, sőt szinte könyörtelen bírálatát Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból

15 REXA 1948. 68.

16 REXA 1948. 70.

c. művében¹⁷ fejtette ki, mellyel Szemerének elsősorban nem a magyar közvélemény befolyásolása volt a célja, ő a nemzetközi megítélésen szeretett volna változtatni. (Nem is sürgette művének magyar nyelven való megjelentetését, inkább a német és angol nyelvre fordított szöveg kiadását forszírozta.) Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy Borsod vármegye nagy szülöttének a szabadságharc utáni véleménye nem befolyásolta az itteni lakosság Kossuth Lajosról alkotott képét, a nagy férfiú iránt érzett szeretetét. S bár Szemere visszatért Magyarországra 1862-ben, egyre súlyosodó elmebaja miatt a politikai életben már nem tudott részt venni. Hazatérte után először szanatóriumban, majd ideggyógyintézetben kezelték egészen 1869-ben bekövetkezett haláláig. Szendrei János, Miskolc város monográfusa, aki hosszan méltatta Szemere munkásságát művében, említést sem tesz bármiféle ellentétéről a két nagy hazafi között.¹⁸ Tehát az ellenségeskedésről a miskolciak vagy nem tudtak, vagy nem akartak tudomást venni róla. S bár a reformkorban és 1848/49-ben kétségkívül Szemere Bertalan volt a város és a térség meghatározó politikusa, a szabadságharc után formálódó Kossuth képet a kettőjük személyes viszonya már nem alakította.

II.

A Kossuth-kultusz Magyarországon, így Miskolcon is az 1870-es évektől teljesedett ki. A kiegyezés után a város vezetése politikai hovatartozástól függetlenül kiállt Kossuth személye mellett, s kevés olyan magyarországi település akadt, amely hamarabb és többet áldozott volna a nagy hazafi iránti tisztelet kifejezésére.

1869-ben látogatta meg az első miskolci delegáció a már hosszú ideje száműzésben élő Kossuthot Turinban.

1882-ben, az újabb küldöttség Zelenka Pál evangélikus lelkész vezetésével azzal a céllal indult, hogy köszönték száműzött honfitársukat születésének 80. évfordulóján.

„Nyolczvan éves születésnapján ma déli 2 óraker ma mi üdvözöltük a hazafiak nevében a hazafiak legnagyobbikát, Kossuthot Magyarnek itt kívülről hírt nyomát nem láttuk, min nagyon csudálkoztunk, de annál büszkébbek vagyunk, hogy egyedül mi voltunk elfogadott, s felette szívesen fogadott vendégek. Mindkét részről elérzékenyülve váltunk meg egymástól. Örökre feledhetetlen lesz ez óra, s találkozás.”¹⁹

A születésnapot azonban nemcsak Turinban ünnepelték, hanem Miskolcon is, egy nagyszabású lakomával, melyet a Korona vendéglőben rendeztek meg több, mint száz résztvevővel. A kor szokásának megfelelően számos köszöntő hangzott el, többek között dr. Bódogh Albert országgyűlési képviselő és Soltész Nagy Kálmán polgármester is beszédet mondott. Pohárköszöntők sorát Dobos Sámuel csizmadia céhmester zárta, aki magyar népies nyelven emlékezett meg Kossuth Lajosról, s egy ügyes fordulattal Ófelségét, Magyarország koronás királyát éltette.²⁰

Porcs János indítványára a nagy hazafinak a következő táviratot küldték:

„Kossuth Lajosnak, a legnagyobb magyarnak Turinba! Miskolcz lakosai örömmünetet ülnék, a legnagyobb magyarnak nyolczvanadik születése napját. A magyarok istenének áldását kérik rá, és kívánják, hogy e napon még sokszor üdvözölhessék.”

17 SZEMERE 1990.

18 SZENDREI III. 1885.

19 Miskolcz 1882/78. szám 1882. szeptember 28. (A Miskolcz c. függetlenségi lap 1875-től jelent meg., de csak 1878-tól van meg néhány példánya hiányosan az OSZK-ban.)

20 Borsodmegyei Lapok 1892. szeptember 19.

Az esemény színhelye: a Korona szálló, később Kossuth szállónak hívják

Kossuth rendkívüli népszerűségét Miskolcon bizonyítja az is, hogy a város a 80-as években két festményt is megrendelt róla Barabás Miklóstól. Az egyiket, egy kisebb méretűt a miskolci polgári kaszinó számára készítette el 1881-ben. A várostörténetek említik, hogy a polgári kaszinó épületének 1876-os felújítása után Széchenyiről, Szemeréről és Kossuthról neveztek el egy-egy termet, s ezek számára megrendelték meg hazánk nagy férfiúinak arcképeit. Kossuth Lajosról a Barabás Miklós készítette festményt 1881. november 6-án mutatták be.²¹

A másik festmény megrendelése összekapcsolódott Kossuth Lajos díszpolgárrá avatásának ügyével. Az 1879-es honossági törvény miatt Kossuth Lajosnak hontalanként kellett leélnie élete utolsó éveit. Csak akkor tarthatta volna meg állampolgárságát, ha felesküszik az Osztrák–Magyar Monarchiára és Ferenc József-re. Elvei miatt ezt nem tehette meg, s döntését mindenki megértette és helyeselte. Meghasonlás lett volna az önmagával, mintha a szabadság és függetlenség eszméi képviselője meghajolt volna azok legnagyobb ellensége előtt. A honossági törvény nagy belpolitikai vihart is kavart. Több település úgy fejezte ki tiltakozását, hogy Kossuthot díszpolgárává avatta. Ehhez a mozgalomhoz csatlakozott Miskolc városa is.

„...a kegyelet és a ragaszkodás jeléül (Kossuth Lajost) Miskolc városa díszpolgárává választja meg és tanácskozási terme számára a nagy férfiú életnagyságú képét megszerzeni (...) A kép beszerzésével a tanács bizatik meg.” – olvashatjuk Miskolc város jegyzőkönyvében. Így Kossuth neve került be elsőként a miskolci „Arany könyv”-be, amelyet olyan nagyok követtek, mint Szemere Bertalan, dr. Jókai Mór vagy József főherceg. „Az ó évet méltóan zárta le városunk közönsége, amennyiben Kossuth

²¹ HALMAY, LESZIH 1929. 119.

Lajos, a történelem ezen kimagasló alakját Miskolc város díszpolgárává választotta meg. Ezt a kegyelet diktálta, az érdem szülte.²²

A Barabás Miklós által festett teljes alakos kép bemutatása alkalmával Soltész Nagy Kálmán polgármester a következőket tartotta fontosnak kiemelni:

„Századunk harmadik tizedében hazánk tespedő életét új kor váltja fel. A legnagyobb magyarnak hona és a magyarság jövőjének aggódó kebléből szárnyra kelt a gondolat és tette az elhatározás: hogy a magyar nemzetnek ébrednie kell.

Az idő a legjobb orvos, a legnagyobb fájdalmat is enyhíti. A nemzet megbékült koronás királyával. Kossuth Lajos a béke feltételei ellen óvó szavát küldte honába. A nemzetpolitikai tényezőinek többsége azonban honszeretettől áthatva, mint Ő, a megkötött békét felbontani nem akarhatta. De azért imádja, bámulja Kossuth Lajost és nem egyszer küldte hívó szózatát és sóhaját hozzá (...) Kossuth Lajos e hon határait átlépni nem fogja, virányain nem gyönyörködik és nem látja 38 év változásait (...) Érzelmünk azért iránta nem csökken, bírni, látni óhajtjuk őt.”²³

A beszéd üzenetéből jól érzékelhető az a kettősség, amely ennek az időszaknak a szemléletét jellemezte: a függetlenségi eszmék virágozása mellett elfogadták a kiegyezés tényét is, hisz a dualizmus idején megindult gazdasági fejlődés, a pozitív irányú változások szinte mindenki számára érzékelhetővé váltak. A kezdeti általános ellenszenv az uralkodó iránt erre az időszakra már megszűnt. Kossuth díszpolgárrá választásának évében Ferenc József is látogatást tett Miskolcon, a város az uralkodót hatalmas pompával és ünnepségsorozattal fogadta. Mindezt a város vezetése helyénvalónak találta: az ország koronás királyát és a legnagyobb magyar embert egyaránt tisztelték. Így fordulhatott elő az, hogy a Kossuthot köszöntő születésnap-i beszédben Ferenc Józsefet is éltették, s hogy a Kossuthot ábrázoló festmény bemutatásakor a kiegyezés szükségessége mellett érveltek. A Kossuth-kultusz virágzása nem csökkentette az uralkodó iránti tiszteletet, s a Ferenc Józseffel való megbékélés, majd a király mind népszerűbbé válása nem halványította el Kossuth emlékét.

Miskolc 19. századi történetének központi kérdése a szabad királyi városi státusz megszerzése volt. Annak ellenére, hogy az önálló törvényhatósági jogot csak 1907-re sikerült elérni, Miskolc kiemelkedő szerepét a többi önálló tanácsú város között mutatja, hogy a város két országgyűlési választókerületet kapott. 1888-ban már mint Miskolc város díszpolgárát látogatta meg egy részben hivatalos küldöttség Kossuth Lajost.

„Soltész Nagy Kálmán és Kun Kálmán római útjuk után meglátogatták Kossuth Lajost Turinban.” Kossuth ekkor mondta a következőket:

„...hiszen tudják uraim, nekem volt részem abban, hogy Miskolc tekintettel fekvésére, és más számba nem vett körülményre, két képviselői választókerületet nyert. Két képviselői kerület sok Miskolcnak, szemben más városokkal, de hát Miskolcnak kiváltságos helyzete van.”²⁴

Sok hazafias lelkületű miskolci magánember is felkereste Kossuthot. Az egyik ilyen látogató volt Xantusné Doleschall Gabriella, aki 1889-ben járt Turinban. Itt életre szóló barátságot kötött Ruttkayné Kossuth Lujzával, aki végig a bátyja mellett volt a száműzetésben.

1891-ben újabb hivatalos delegáció indult Turinba: Mocsáry Lajos, Miskolc egyik országgyűlési képviselője és Kovács Lajos, aki később a párt megyei elnöke lett, láto-

22 SZENDREI III. 1885.

23 Szűcs Sámuel naplója XIV/1888.

24 Miskolci Tükör 2002. május 11.

A miskolci Kossuth utca

gatták meg száműzetésében Kossuthot. Áldását szerették volna kérni arra a kezdeményezésre, hogy utcát nevezzenek el róla. S bár Kossuth úgy vélte, ő a megtiszteltetéséhez engedélyt nem adhat, az utcaelnevezés mégis megtörtént. Korábban Német utcának, később Czikó utcának nevezték a Miskolc belvárosának közepén futó, a Széchenyi útra merőleges utcácskát. Ennek nevét változtatták meg 1891-ben, tehát még a nagy hazafi életében Kossuth utcára.²⁵

1892-ben a függetlenségi érzelmű polgárok örömmel vették tudomásul, hogy egy új hetilap indult el Miskolcon, amely Szabadság címen jelent meg. A függetlenségi lap természetesen minden Kossuthtal kapcsolatos hírről beszámolt. Tudósított a Kossuth névnapjára és születésnapjára megtartott ünnepségekről, az egyre öregedő úr egészségi állapotáról, az őt meglátogató küldöttségek utazásairól, és megsegítésére indult mozgalmakról.

1892 fő eseménye Kossuth születésének 90. évfordulója volt, melynek előkészületei már márciusban megindultak. A függetlenségi és 48-as párt miskolci vezetősége csatlakozott ahhoz az országos mozgalomhoz, amely Kossuth Lajos

kilencvenedik születésnapját méltóképpen akarta megünnepelni. Egy hazafias célokat szolgáló alapítvány létrehozása a program része volt. Országszerte istentiszteleteket és díszvilágítást terveztek. A függetlenség párt hívei azt szerették volna elérni, hogy Miskolc város teljes közönsége kifejezze a nagy hazafi iránti tiszteletét.

Természetesen a párt magasztos szándéka mögött meglapultak az érdekek is: a Kossuth ünnepségek szervezésének a kezdeményezésével, Kossuth kultuszának növelésével saját nézeteiket és politikai szervezetüket is szerették volna népszerűbbé tenni.

„Kossuth Lajos szelleme és lelke bejárta az egész országot; a lelkesedés nem parancsszóra, hanem önként, a szív legszentebb érzéséből ered. Városunk polgárai, kiknek lelkében a rajongásig magasztosult szeretet él a nagy száműzött iránt, tudjuk, nem maradnak el a hazafiúi szent érzelem nyilvánításában más városok polgárai mellett: hanem ünnepelni fognak a hazához, és a nagy férfiúhoz méltóan. Az ünnepséget az országos függetlenségi és 48-as párt vezérfiai intézik, kiknek majdan megállapítandó programját annak idején közölni fogjuk.”²⁶

1892-ben a már Lajos nap (aug. 25.) megünnepelésére is nagy gondot fordítottak. A függetlenségi párt ezt az alkalmat is felhasználta, hogy Miskolc lakosságának figyel-

²⁵ MARJALAKI KISS Lajos. 1959. 138.

²⁶ Szabadság 1892. július 9.

mét felhívják arra, a nemzet nem tudta megóvni Kossuth Lajost sem a hontalanná válástól, sem anyagi helyzete romlásától.

A párt vezetősége a nyilvánosság bevonásától sem riadt vissza, mindenképpen el akarta érni, hogy Miskolc városa hivatalos ünnepséget rendezzen Kossuth születésnapjára. Ezért míg célját el nem érte a Szabadság minden egyes számában megróttta a városi tanácsot tétlenségéért.²⁷

Az egész nemzet remélte, hogy a nagy nap alkalmából hazajön Kossuth Ferenc, a nagy száműzött fia, hogy fogadja az apjának szánt jókívánságokat. Ő azonban bejelentette, hogy ennek a kérésnek nem tehet eleget, mivel atyja nem kérte meg arra, hogy őt képviselje, s ha hazatérne, azzal vétene apja elvei ellen. Kossuth Ferencet a tállyai református templom felszentelésére is meghívták, s a régió lakosai nagyon várták, hogy láthassák a nagy honfitárs fiát, de csalódnuk kellett. A párt vezetősége, mint mindig, most is megragadta az alkalmat, hogy felelősségre vonja a szabadelvű pártot, amiért megszavazta a Kossuthot hontalanná tévő honossági törvényt, s tovább gerjessze az emberekben a nagy hazafi sorsa iránt kialakult szánakozást.

A Kossuth Lajos 90. születésnapját köszöntő ünnepségsorozat, amelyet Miskolcon kívül Borsod megye másik három városában, Sajószentéteren, Mezőcsáton és Mezőkeresztesen is megtartottak, az evangélikus egyház Kossuth utcai templomában tartott istentisztelettel indult. Ezen részt vett a vármegye és a város minden vezető egyénisége politikai hovatartozástól függetlenül. Majd a Grant Hotel²⁸ termében megtartott díszebéddel folytatódott a program, amelyen több, mint kétszázan vettek részt. A beszámolóik kiemelik, hogy itt is mindenki megjelent, „akik a közélet küzdő terén ellenlábások”. Az ünnepi beszéd megtartására Lévy Józsefet, Borsod vármegye főjegyzőjét kérték fel.

„Miért lelkesedünk annyira Kossuth Lajos mellett? Mert elmondhatjuk: „Ha emlékétket keresed tekints széjjel!” Nemzeti jogaink kivívása, a nép felszabadítása, a felelős kormányzat megteremtése mind egy-egy virító levél az ő érdemeinek koszorújában. Pedig Kossuthnak a nagy eredmények kivívására nem volt más fegyvere, mint a szó és a toll. Olyan szónoklatot, milyen az ő ajkáról jött, magyar ember nem hallott soha. Kossuth nem egy párté, Kossuth az egész nemzeté.”²⁹

A születésnapot azonban nem csak a város előkelő közönsége ünnepelte. A miskolci daláregylet koncertet adott a Ment szálló dísztermében, és népünnepély is volt, bár ezt az eleredő eső kissé megzavarta. A polgári dalosegylet, a vasúti dalkör hazafias dalokat adott elő, s az ifjúság táncmulatsággal zárta az estét. A Kossuthot Turinban meglátogatta egy országos küldöttség, melynek tagjai között miskolciak és borsodiak is voltak, pl. Sturman György, a mezőkeresztesi kerület képviselője, aki francia nyelven mondott beszédet a Cavour-szobornál. Ugyanakkor sokan részt vettek a tállyai ünnepségen is. A miskolci aggharcos egylet Hradíl Vincének, az egylet pénztárosának műtermében egy Kossuth kép avatásával ünnepelt. Ezekből is kitűnik, hogy Kossuth személye valóban az egész nemzeté lett, nem tudta azt kisajátítani, se a politikai elit, sem egyetlen párt.

Miskolcot az országos politikában képviselő egyének közül Kossuthnak Herman Ottóval volt legszorosabb a kapcsolata. 1875-ben Herman bemutatkozó levelet írt Kossuthnak, amelyben így jellemzi önmagát:

27 Szabadság 1892. nyári lapszámai.

28 Más elnevezése szerint Ment-szálló, tulajdonosának Ment Andrásnak nevérol.

29 Szabadság 1892. szeptember 24.

„Sohasem szüntem meg nemzetem szabadságáért tenni és izgatni. Az országot, népét tanulmányozom és ismerem. Hitvallásom: szívem, eszem és meggyőződése után a köztársaság.”³⁰

Herman Ottó gyakran vázolta politikai elképzeléseit Kossuthnak, véleményét kérve azokról. Sokszor előfordult, hogy Kossuth nem értett egyet a politikus-polihisztorral, de Hermanban volt annyi józan belátás, hogy megfogadta Kossuth tanácsait.

Herman Ottó parlamenti képviselőként többször felszólalt Kossuth mellett. 1890. május 22-én a honosság törvényről elmondott beszédében kifejtette, hogy Kossuth és a függetlenségi eszme elválaszthatatlanok:

„Kossuth Lajos a magyar alkotmányosságnak, a függetlenségnek, a függetlenségi eszme örökkévalóságának, a magyar nemzet fejlődésének és az emberiség legszentebb jogainak letéteményese.”³¹

Kossuth Lajos és Herman Ottó két ízben személyesen is találkoztak. Az első látogatásra 1877-ben került sor, a második alkalommal Herman a feleségével együtt utazott 1893-ban Turinba. Erről az útról Hermanné naplójában számolt be, ráirányítva a figyelmet Kossuth anyagi helyzetének romlására. Ő indította el azt a mozgalmat, amelynek célja a hazafi nagy értékű könyvtárának megvásárlása volt, ezzel segíteni szándékozott a pénzügyi gondokon.³² Az országos mozgalomhoz Miskolc városa is csatlakozott, ahol Kovács Lajos, a párt vezetője vette kezébe az ügy irányítását. A kezdeményezés kihirdetése után alig néhány nappal már több, mint 600 forint gyűlt össze a nemes célra, így a szervezők méltán reménykedhettek a vállalkozás sikerében.

1893-tól Kossuth egészségi állapotáról egyre aggasztóbb hírek érkeztek. A korabeli sajtó csaknem minden lapszámában fellelhető beszámoló a nagy hazafi súlyosbodó betegségéről. Sajnos előfordult az is, hogy egy újság a nép szeretetét ki akarta használni, hogy eladási számát növelje, és a száműzött politikus halálhírét keltette. 1894. március 15-én történt ilyen botrányos eset: a Pesti Napló röpcédulán terjesztette, hogy részletes tudósítást hoz Kossuth Lajos életéről és haláláról. A hír sokkolta az ünnepi hangulatban levő lakosságot, „a nemzeti színű zászlókat bevonattak, ének, zene elhallgatott, és könyvek zápora hirdette gyászunkat.”³³ A hírről hamarosan kiderült, hogy nem igaz, a miskolci közönség is mélyen elítélte a Pesti Hírlap példátlan viselkedését, amely siker hajhászásakor nem válogatott az eszközök között. Herman Ottó pedig felháborodott felszólalásban mondta el véleményét március 16-án a parlamentben.³⁴

A március eleji aggasztó hírek után egy ideig javult a nagy beteg állapota, de nem sokkal később megjelent a gyászír:

„1894. március 20-án „Kossuth Lajos meghalt!

A mitől már hetek óta rettegtünk, a minek még csak gondolatára is megremegett minden magyar szív: immár bekövetkezett: Kossuth Lajos, a nemzet nagy bálványa, a hazafiság eszményképe, a páratlan lángész nincs többé.”

A nemzet megdöbbsent a hír hallatára, a gyász nagyobb méreteket öltött, mint eddig bármikor, és ezek nem a hivatalos és kötelező viselendő gyásznak a megnyilvánulásai voltak. A miskolci lakosság körében is nagy felháborodást keltett az a tény, hogy Ferenc József nem akarta megengedni, hogy Kossuth Lajost, mint a nemzet nagy halott-

30 Herman Ottó levele Kossuth Lajoshoz, Doroszló, 1875. február 20.

31 Herman Ottó beszéde a parlamentben a honossági törvényről és Kossuth Lajosról 1890. május 22. (SZABADFALVI 1996. 332.).

32 SÁFRÁN 1960.

33 Borsod-Miskolci Közlöny 1894. március 18. Spekuláció Kossuth Lajos életével.

34 Herman Ottó: Kossuth Lajos halálának hírére 1894. március. (SZABADFALVI 1996. 340.)

ját hozzák haza. Heteken át hosszú cikksorozatok jelennek meg Miskolc és környékbeli települések gyászának megnyilvánulásairól.

Gyászolt és imádkozott az egész ország. Kossuth, aki már eddig is a múlt embere volt, most végképp fogalommá lett. A magyar nemzet „megváltójává” vált, aki meghalt népe szabadságáért, de eszméi tovább élnek. A kultusz lényege lett ez. Kossuth megalotta két legfőbb parancsolatot: a haza szeretetét és a szabadság tiszteletét, s személye ezen értékeknek a legfőbb jelképévé vált.

A gyász Miskolcon is impozáns méreteket öltött. Az utcákat és a templomokat mindenhol gyászlobogókkal látták el. Általános felháborodást keltett, hogy a közintézmények a gyász legkisebb jelét sem mutatva, nem követték a lakosság példáját. A városi tanács elhatározta, hogy a temetésen hivatalosan is képviselteti magát, Miskolc város nevében koszorút helyez el a sírra, és átnyújtja a gyászoló családnak a város részvétiratát. Döntöttek arról is, hogy a város összes harangja a temetés idejében egy óráig szóljon, a gyászistentiszteleteket azonban egy későbbi alkalommal tartásuk meg, hogy azon a budapesti küldöttség tagjai is részt tudjanak venni. A városi tanács tagjai az ágostai evangélikus templom istentiszteletén vettek részt.

A miskolci ipartestület is képviseltetni kívánta magát a temetésen. A testület küldöttsége koszorút helyezett le a koporsóra és átadta részvétiratát a családnak, s a Budapesten felállítandó Kossuth-szobor támogatására pedig 100 Ft-ot szavaztak meg. A kereskedők pedig egyhangúlag elhatározták, hogy üzleteiket a temetés napján zárva tartják, ezzel adózva a nagy férfiú emléke előtt, valamint az erre a napra összehívott gyűléseket elhalasztották.

Kossuth temetésén Herman Ottó is mondott búcsúbeszédet. A képviselő egy különleges ajándékkal lepte meg a miskolciakat, ezzel is kifejezve Kossuth iránti szeretetét és Miskolchoz való ragaszkodását:

„Herman Ottó képviselő délelőtt 10 órakor adta át Soltész Nagy Kálmán kir. tanácsos polgármesternek a Kossuth-ereklyét, mely tudvalevőleg Kossuth Lajosnak Herman Ottóhoz intézett utolsó levele. Az ereklye a város birtokába megy át.”³⁵

1894 elején, még Kossuth halála előtt megszületett a kezdeményezés, mely szerint Miskolc városa önjerejéből, közadakozás útján szobrot állít a nagy hazafinak. Kossuth halálhíre meggyorsította az eseményeket, s habár kételyek merültek fel a kivitelezhetőséget illetően az anyagi forrás hiánya miatt, abban mindenki egyet értett, hogy Miskolc városának e nemes cél megvalósítását mindenképpen meg kell próbálnia. Az ügy tárgyalását a Soltész Nagy Kálmán által összehívott szoborbizottság még április elején, az adományok gyűjtését ápr. 18-án megkezdte.

A miskolci újságok az év folyamán többször is beszámolnak a Kossuth-szobor felállításának érdekében rendezett jótékonyági felolvasásokról és estélyekről, az adományozó személyekről és a felajánlott összegekről. Soltész Nagy Kálmán 1894. december 2-án Borsod-Miskolci Közlönyön keresztül adta a lakosság tudtára, hogy a szobor elkészítésére a bizottság Zala Györgyöt, az ekkor már országosan ismert művészt kérte fel, aki elvállalta, hogy a szobrot elkészíti. A bizottság a szobor felállításának két lehetséges helyéről: a fürdőtérről és a városháztérről a fényképeket elküldte a művésznek. Zala György azonban rövid idő múltán visszamondta vállalását:

„Azóta, hogy becses felhívásuknak engedelmeskedve a miskolci Kossuth szobor elkészítésére vállalkoztam, a millenniumi emlékre nyert megbízásban oly munka szakadt rám, amely most és még éveken át, egészen leköti minden erőmet. Midőn tehát

35 Jelenleg a Herman Ottó Múzeumban található meg. HOM HTD 53. 4359.1.

Az egyik legkorábbi képeslap a szoborról

hivatkozással a mondottakra a miskolci Kossuth szobor megalkotásáról a legnagyobb sajnálkozásomra kénytelen vagyok lemondani...³⁶

Zala maga helyett Róna Józsefet ajánlotta és biztosította a város vezetőségét, hogy barátja Miskolc felkérésének szívesen eleget tenne. Róna valóban alkalmas volt a feladatra, hiszen ő járt is Kossuthnál Turinban 1890-ben, így élet után is megmintázhatta őt.³⁷ 1896. júliusára Róna el is készítette a szobor egynegyed nagyságú mintáját, amelyet Zala Györgyön és Barabás Miklóson kívül, Miskolc város küldötte és országgyűlési képviselője, Vadnay Károly és Herman Ottó is megvizsgált. Zala és Vadnay is úgy vélte, hogy a minta alapján véve jó, és kivitelezésre ajánlható, Herman Ottónak voltak ugyan fenntartásai, ennek ellenére ő is úgy vélte, hogy ha a szükséges változtatásokat a művész elvégzi, a minta megfelelő alapul szolgálhat a szobor elkészítéséhez.³⁸

A művész a bírálók észrevételeit tudomásul vette, és megkötötték szerződést, miszerint Róna József az ércszobrot 1898 májusára összegyűlt keretből elké-

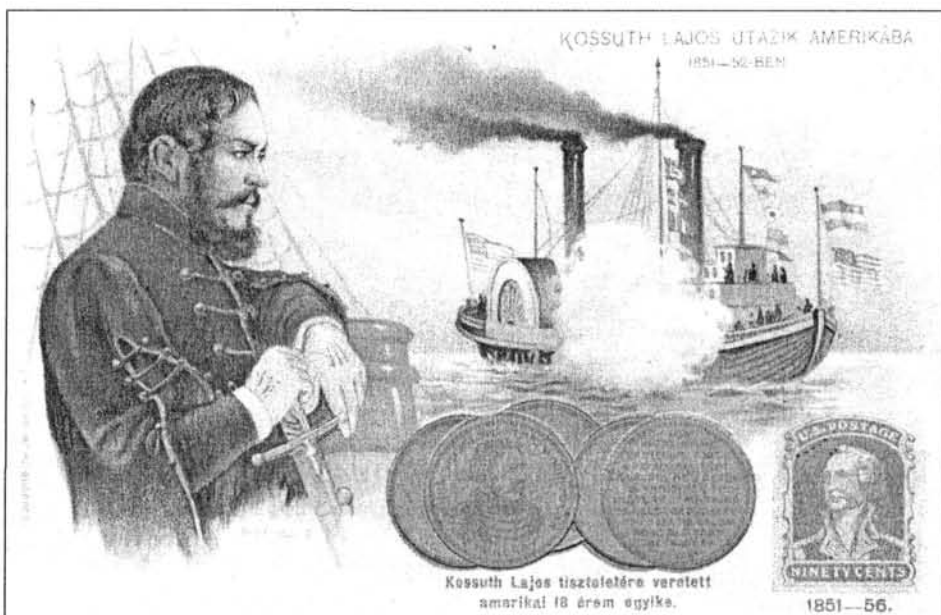
szíti, s ennek a kötelezettségvállalásnak a művész eleget is tett. A határidő betartása fontos volt, hiszen az esztendőben ünnepelték a forradalom kitörésének 50. évfordulóját, s ebben a szoborállításnak központi szerepe volt.

A szobrot 1898. május 30-án avatták fel ünnepélyes keretek között. Az ünnepi műsor nyitása és zárása is a miskolci dalárdák közös éneke volt. Beszédet Soltész Nagy Kálmán és Tóth Pál volt országgyűlési képviselő tartottak. A szobor méretei valóban impozánsak: az alkotás 6,6 méter magas, ebből az életnagyságtól eltérő ágyúbronzból öntött szobor 2,6 m, a haraszi mészkőből faragott talpazat 4 m. Kossuth Lajos első egészalakos köztéri szobrának leleplezését az egész ország figyelemmel kísérte. A nagy alkalmából Miskolcra látogatott Ruttkayné Kossuth Lujza, a nagy hazafi húga és Kossuth Ferenc, aki a Korona vendéglőben tartott ünnepi ebéden beszédet mondott, valamint Szemere Attila, Szemere Bertalan fia. Az avatást követő díszebédre mindenki hivatalos volt, aki e nemes célra a 2 forintos belépőjegyet hajlandó volt megvásárolni.

36 Zala György levele Miskolc városához. DOBROSSY III. 1997.

37 VAYER 1952. 465.

38 Észrevételeit Soltész Nagy Kálmánhoz írt levelében fejtette ki: szerinte az arc nem Kossuth-arc, mert annak szakálla sokkal inkább Bach-korszakbeli huszáréra hasonlít, mint a nagy hazafi által hordott és később róla elnevezett Kossuth-szakállra; a magasba emelkedő kéz lehetetlenül hosszú; a szobor alapállása pedig olyannyira kitekert, hogy inkább egy bohóc vallhatná magáénak, nem a mindig oly nagy pátozzsal szónokló Kossuth. DOBROSSY III. 1997.

Az 1902-ben megjelent képeslapsorozat egyik darabja³⁹

A századforduló után a kultusz tovább élt. Megnyilvánulásainak egyike a Kossuth születésének századik évfordulójára rendezett ünnepségsorozat megtartása volt. Egészen az év elejétől készült erre a lakosság, így Kossuth halálának 8. évfordulóját is nagyobb figyelem kísérte. A város vezetősége pártkülönbség nélkül szorgalmazta a pesti mauzóleum építésének ügyét, s elítélte a fővárost tétova politikájáért.

1902. szeptember 19-én Miskolcon a 100. évforduló tiszteletére a várost minden utcáját magyar zászlókkal díszítették. Reggel 9 órai kezdettel a lakosság a Palóczy, Hunyadi és Kazinczy utcai templomokban ünnepi istentiszteleteket vehetett részt, 11 órától a megyei tanács díszközgyűlést tartott. Délután pedig sor került a Kossuth-szobor megkoszorúzására.⁴⁰

A Kossuth-kultusz megnyilvánulásait eddig leginkább a leírt szó alapján követhetjük nyomon, de a fennmaradt tárgyi emlékek megmutatják a kultusz tárgyiasulását, s áruvá válását is. A 19. század második felében rengeteg olyan litográfia, fa- és rézmet-szet készült, ami a nagy államférfit ábrázolta. Ezek kiadói között miskolci vállalkozókat is találhatunk. Különösen népszerűek voltak az olajnyomatok, amelyeken Kossuth életének nagy eseményeit ábrázolják (Kossuth imája a kápolnai csatában, Kossuth búcsúja hazájától). 1898-tól számos képeslap jelent meg a Kossuth-szoborról, majd a 100. születésnapon már Kossuth életét ábrázoló emléklapok is feltűntek. A vásárokon kedvelt árucikkek voltak „Az éljen Kossuth Lajos” felirattal ellátott kerámiaáruok. A kultusz áruvá válásának bizonyítéka az is, hogy borsos belépőjegy ellenében meg lehetett hallgatni Kossuth hangját gramofonról.⁴¹ A legbizarrabb azonban az a vásári látványosság

³⁹ Az illusztrációként felhasznált képeslapok a szerencsi Zempléni Múzeum gyűjteményéből származnak.

⁴⁰ Borsodmegyei Lapok 1902. szeptember 23.

⁴¹ Szabadság 1894. május 23. Hirdetések.

volt, ahol Belizár görög vitéz és a tetovált szép Irén mellett a „Kossuth, a haza atyja a ravatalon életnagyságú viaszalakban” című kompozíciót is megtekinthette a nagyérdemű.⁴²

III.

Az első világháború után a trianoni békével a függetlenségi szándékok megvalósultak, de súlyos árat kellett ezért fizetnie az országnak. Ez az oka annak, hogy ebben az időszakban, ha nem is tűntek el teljesen, de népszerűtlenné váltak a kossuthi eszmék. Miskolc azonban annyiban eltért az általános országos tendenciáktól, hogy itt jobban őrizték a politikusi emlékezetét. Bár 1922-ben, Kossuth születésének 120. évfordulójáról kissé „elfeledkezett” a város közönsége,⁴³ de az Eperjesről áttelepült jogakadémia a későbbiekben sokat tett a kultusz ápolásáért. Kossuth, aki az eperjesi evangélikus gimnáziumban tanult 1816 és 1819 között, a joghallgatók nagy példaképe volt. Az eperjesi hagyományt Miskolcra is magukkal hozták, minden esztendőben megemlékeztek róla.⁴⁴ A Miskolci Joghallgatók Testülete szervezte a megemlékezéseket, melyeknek gyakori eleme volt a fáklyás felvonulás a Búza tértől a Kossuth-szoborig, melyet megkoszorúztak, majd ünnepi szónoklatok hangzottak el.⁴⁵ A Kossuth-kultusz ápolásában élen járt még az ugyancsak Eperjesről áttelepült evangélikus tanítóképző intézet ifjúsága, a miskolci Turul Szövetség, s aktív részese volt a helyi jogásztársadalom. Így az sem tekinthető véletlennek, hogy a jogászok legfontosabb fórumán, a Miskolci Jogászélet című sorozatban⁴⁶ jelent meg dr. Finkey Ferenc írása, amely a sárospataki szoboravatás kapcsán tartalmazza a Kossuthtal kapcsolatos aktuális gondolatokat:

„Közkeletű manapság az a felfogás, hogy Kossuth nem volt drámai alak, így őróla nem is lehetne jó drámát írni. Nem osztom ezt a felfogást. A Herczeg Ferenc nagyszerűen sikerült Széchenyi drámájának előadása után, amikor sokan Kossuth kisebbsítését vélték felfedezni ebben a remek színműben, magam azt a véleményt formáltam, hogy a Herczeg drámája ellen tett kifogás alaptalan és igazságtalan. A Széchenyi tragédiában neki kell a főalaknak, a hősnek lenni, aki egyénileg elbukik, mielőtt eszményeit megvalósíthatná. De el kell jönni talán később, majd az 1848 évszázados fordulóján egy igazi nagy drámai írónak, aki megírja a Kossuth drámáját is. Hiszen nem elbukott-e ő is egyénileg, éppen akkor, mikor az eszményt, amit a szívében hordozott, már-már megvalósulva látta. 1849 augusztusa után a Kossuthra rászakadt 45 évi hontalanság, eszményképének romba dőlte, vajon nem hasonló egyéni összeomlás-e, mint Széchenyinek döblingi élete?”⁴⁷

A két világháború közötti politika számára a Széchenyi-féle fontolva haladás szimpatikusabb volt, mint a lázító Kossuth. A mesterséges szembeállításal Finkey nem ért egyet. Ő úgy véli, a Kossuth-kultusznak még létjogosultsága van, a Kossuth-kultusz még él:

42 Szabadság 1894. május 30. Hirdetések.

43 Miskolc legnépszerűbb újságja a Reggeli Hírlap c. napilap volt ebben az időben. A születésnap körüli időszak sajtójában egyetlen sorral sem emlékeznek meg Kossuth Lajosról (Reggeli Hírlap. 1922. szeptember).

44 DOBROSSY VI. 2000.

45 Miskolci Napló, 1927. március 15.

46 Miskolcon megjelenő, elsősorban jogi szócikkeket tartalmazó füzetsorozat.

47 FINKEY. 1928.

„A Himnusz és Szózat mellett a „Kossuth Lajos azt üzente” lett a magyar nép szent dala. Volt-e a nagy Rákóczi kívül valaki, akit a magyar nép énekes ajka annyira adorált volna, mint Kossuth Lajost? Miért?

Mert Kossuth Lajos neve ugyanolyan fogalom, az igazán önálló, független nemzeti állam fogalmává alakult át, mint II. Rákóczi Ferencé, a kuruc világ bálványozott fejedelméé, azzal a különbséggel, hogy míg Rákóczi csak a nemes magyar nemzet prófétája volt, Kossuth az egész magyar nemzetnek, a „népek millióinak” lett bálvány.⁴⁸

A 20-as évek második felétől ismét felvirágzott országos szinten is a Kossuth-kultusz. 1927-ben az országgyűlés törvénybe iktatta Kossuth Lajos emlékezetét (még Herman Ottó javasolta ezt 1894-ben), és nemzeti ünnepnappá nyilvánította március 15-ét. A miskolci újságok is egyre többet foglalkoztak személyével, a Reggeli Hírlap 1928. március 15-i számában megjelent „Kossuth él” című történet gyönyörű hasonlatokkal írta le a nemzet ragaszkodását „legnagyobb fiához”. Különös, hogy az idő múlásával Kossuth neve összekapcsolódott március 15-vel, annak a pesti forradalomnak az emlékével, amelyben ő részt nem vett, sőt mint a legális úttól elszakadó lázadását a pesti ifjúságnak nem is igazán helyeselt.

1930. március 18-án tartotta alakuló közgyűlését a miskolci demokrata kör, a nemzeti demokrata párt politikáját támogatni kívánó polgárok mozgósítása céljával. Feledi Aladár javaslatára a kör egyik jelképe⁴⁹ a Kossuth-serleg lett; s elhatározták, hogy a serleggel tartanak minden év március 15-én szónoklatokat. Bródy Ernő országgyűlési képviselő serlegavató beszédében a következőket mondta:

„Magyarországon a jogegyenlőségért 82 évvel ezelőtt nem az érdekeltek és a jogfosztottak, hanem a történelmi osztály tagjai vívtak harcot. Páratlan önfeláldozással, szenvedéssel, börtönökön és verpadokon át dobták el kiváltságaikat és engedték be a népeket az alkotmány sáncaiba.”⁵⁰

A beszéd idézett, s további soraiból is látszik, hogy ez a kör egy aktuálpolitikai jellegű csoportosulásként jött létre, célja nem feltétlen a Kossuth-kultusz ápolása volt, de felvállalta a kossuthi eszmék továbbvitelét. Ezért választotta jelképéül a Kossuth-serleget, ezért határozta el, hogy a kör számára festessék meg Kossuth (és Vázsonyi) arcképét.

1932-ben Miskolc városa a hagyományokhoz hűen megünnepelte születésének 130. évfordulóját, csatlakozva az országos méretű mozgalomhoz.

1944-ben, Kossuth halálának 50. évfordulóján a háborús viszonyok között is kifejezte a város Kossuth iránti tiszteletét. Letisztult formában, politikamentesen, csak a nagy történelmi egyéniség személyének adózóan.

„Kossuth Lajos ország egykori kormányzója halálának félszázados évfordulóján országszerte újraéled Kossuth-kultusz, és a nemzet minden fia ünnepet szentel lelkében a nagy szabadsághős és államférfiú emlékének.”⁵¹ – mondta ünnepi beszédében Bruckner Győző, a jogakadémia dékánja.

48 FINKEY. 1928.

49 A másik a Vázsonyi-serleg. Miskolc népszerű politikusról, Vázsonyi Vilmosról nevezték el.

50 DOBROSSY VI. 2000.

51 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1944. március 21.

S valóban közeledve a gyásznap felé 1944 márciusában a miskolci sajtóban egyre több írás jelent meg Kossuthról.⁵² Március 20-án jogakadémia nagy ünnepségsorozatot tartott, de most a hivatalos politikai elit is ünnepelt. Homrogyi Lichtenstein László főispán a városi közgyűlésen elmondott beszédében hosszan méltatta Kossuth személyét, politikáját, s még Kossuth-kultusz miskolci megnyilvánulásainak is szentelt néhány szót.⁵³

A második világháború után Miskolc szerepe a magyarországi városok között megváltozott. Az erőltetett iparosítás hatására hatalmas nehézipari centrummá fejlődött, felduzzasztott lakosságával az ország második legnagyobb városa lett. Míg a két világháború között a területében épségében megmaradt Borsodot csak Gömör-Kis-honttal egyesítették, ekkor Zemplén és Abaúj megmaradt részeit is hozzácsatolták az újonnan kialakított megyéhez.

A hatalomra került kommunista párt ideológiájának kialakításakor szelektált a magyar történelem nagyjai között, s a '48-as nagyok közül Kossuthot, Táncsicsot és Petőfit találta megfelelő alanyoknak arra, hogy az ő követőjüknek vallja magát. Közeledett 1948, a forradalom és szabadságharc 100. évfordulója. A hivatalos kultúrpolitika a Kossuth-kultusz ápolásának fő színhelyének Monokot és Ceglédet jelölte ki. Kossuth eszmeiségének lényege: a független és demokratikus Magyarország, ekkorra érdektelenné vált, politikai pályájából a népvézéri szerepet emelték ki. 1948. március 15-én a hivatalos ünnepségek a megyében Monokon zajlottak, de természetesen a miskolci mint megyei sajtó beszámolt róluk. Néhány érdekes, magáért beszélő mondat az elhangzott beszédekből:

„Petőfi, Kossuth és Táncsics eltiport hazájában kiteljesedett a demokrácia.”

„A centenáris évre Kossuth látnokai terve, a dunai és balkáni népek élő közössége valóssággá vált.”⁵⁴

„Kossuth Lajos azt hagyta ránk, hogy nemzeti függetlenségért fel kell tudni áldozni minden csepp vérért. (...) Kossuth Lajos a cári Oroszország ellen fordult, de 1917 novembere óta Miklós cár helyébe Lenin és Sztálin lépett. A szovjet hadsereg jött el hozzánk, hogy az ősi ellenséget leverje, s függetlenségünket visszaadja.”⁵⁵

Ezen állítások tartalmát most nem célunk elemezni, de elgondolkodtató az a tény, hogy mindössze egy évvel a nagy évforduló után Kossuth és más történelmi nagyságok képeit Miskolcon is eltávolították a közhivatalok faláról, s helyettük Lenin, Sztálin és Rákosi arcképek kerültek. Ráadásul sajnos e képeknek nyomuk veszett, nem tudni pl. mi lett a sorsa Barabás két festményének.⁵⁶

Az államosítások során több intézményt neveztek el Kossuthról. Így lett névadója az Eperjesről áttelepült tanítóképző intézetnek (ma Kossuth Lajos Gimnázium), de működött Kossuth szálló és Kossuth mozi is a városban.

Mindemellett az 1950-es évek hamis kultuszának is meg voltak a maga pozitívumai. Megjelentették Kossuth összes munkáit, és 1947-től etnográfus hallgatók bevonásával országos méretű néprajzi kutatás történt. Ennek a mozgalomnak köszönhető, hogy az oly könnyen formálódó és eltűnő folklór emlékei megmaradtak. A felmérés kereté-

52 Pl. Amikor Kossuth Lajos visszautasította Cegléd mandátumát. Írta: dr. V. K. Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1944. március 18.; Miskolc márciusi ünnepe (márc. 17.); Kossuth Lajos mondásai. Összeállította: Hegyaljai Kiss Géza (március 15.).

53 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1944. március 19.

54 Felvidéki Népszava 1948. március 14. Írta: Révész Jenő.

55 Felvidéki Népszava 1948. március 14. Írta: Révész Jenő.

56 DOBROSSY VII. 2000.

ben az ország 600 településén megkérdeztek 10–10 lakost, akik közül egy sem akadt, aki Kossuth Lajos nevét nem ismerte, történelmi jelentőségéről ne tudott volna. Dégh Linda, az akkori folklórkutatók egyike a Beszámoló az országos felmérésről c. művében megemlíti, hogy a kérdőívek kitöltése nem volt egyszerű feladat, mert a lakosság nehezen vagy egyáltalán nem nyilatkozott meg, de végül mégis hatalmas anyagot sikerült összegyűjteni. A kutatást összegző tanulmányokat Ortutay Gyula és Dégh Linda írták, s több kötetben megjelentették az 1848-ban és az azt követően keletkezett népköltészeti alkotásokat. A környéken gyűjtött népdalokat, Kossuth-nótákat a keletkezési idejük tárgyalásakor már idéztünk. Itt egy Felsőzsolcán gyűjtött mondát hozunk fel példaként, mely Kossuth halála után keletkezhetett. Érdekessége, hogy Kossuth alakja szinte öszszemosódik Mátyás királlyal, az igazságot osztó, a népet védelmező vezért állítja elénk:

„Kossuth megsegíti a kapásokat...

Vágták az erdőben az emberek a fát, oszt Kossuth érdeklődött, beszélt velük, de nem mondta meg, hogy kicsoda. Csak amikor elment, ráírta egy fára, hogy járt itt Kossuth Lajos.

Egy szőlőben egy nagyúr úgy kapáltatott, hogy lefele fejjel menjenek az emberek, hogy jobban pusztuljanak, a fejükbe menjen a vér. Kossuth odajött, azt mondja:

– Emberek úgy kapáljanak, hogy fölfelé menjenek!

Aztán elbújt egy bokorba. Akkor jött a nagyúr, elkezdte korbácsolni az embereket:

– Így mondtam én nektek? Nem azt mondtam, hogy a parton lefelé kapáljatok?

Kossuth előjött a bokorból, elvette tőle a korbácsot és egy csapással negyvenet vágott az alfelire. Mikor felinél tartott az könyörögni kezdett. Azt mondja Kossuth:

– Mit adsz nekik napszámot?

Elkezdte sorolni, de az kevés volt. Aztán kellett még dohányt is adni. Azt mondta Kossuth:

– Ha meg nem adod, még ezret adok neked.

Aszongya az úr:

– Te ki vagy?

– Én a régi király vagyok, Kossuth Lajos. Akkor oszt elhirdette a nagyúr mindenfelé a többi uraknak, hogy vigyázzanak, mert Kossuth a földön jár és puhatóldzik.”⁵⁷

1956 után a Kossuth-kultusz sematikus és ideologizált formája megszűnt, de a megye mint az a nagy államférfi szülőföldje, továbbra is a hozzá kötődő hagyományok ápolásának fontos színhelye maradt. Az 1949-ben múzeummá alakított, s azóta többször átrendezett állandó kiállítással emlékező szülőház egyfajta zarándokhellyé vált. 1958-ban is Monokon tartották a központi ünnepeket (ismét március 15-én), s ekkor határozták el, hogy a szülőfalu is kapjon Kossuth-szobrot. Az 1960-ban megtartott szoboravatón részt vett az állami vezetés is, s a miskolci (megyei) sajtó részletesen beszámolt róla.⁵⁸

A megyében Kossuth életművét elsősorban Sárospatakon, a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumban kutatják, de a térség egyéb tudományos műhelyei is publikálnak vele kapcsolatos tanulmányokat. A kultusz továbbélését bizonyítja, hogy számos cikk foglalkozik vele a megyei honismereti irodalomban is. Az 1990-es években a térségben megalakult alapítványok (Kossuth alapítvány, Kossuth koszorúja alapítvány)

57 Dégh Linda gyűjtése 1952. Felsőzsolca. DÉGH. 1952.

58 Észak-Magyarország 1960. szeptember 20.

azzal a szándékkal jöttek létre, hogy ez a kultusz fennmaradjon, s az itt élő polgárok méltóképpen őrizzék a nagy államférfi emlékét.

IRODALOM

- ÁDÁMFY József
1979 A világ Kossuth-szobrai, Bp.
- CSÍKVÁRI Antal
1939 Borsod vármegye (Borsod, Gömör és Kishont K. E. E. vármegye), Bp.
- DÉGH Linda
1948 Beszámoló az 1848-as néphagyomány gyűjtés eddigi tapasztalatairól, Bp.
1952 A szabadságharc népköltészete, Bp.
- DOBROSSY István
1994–2001 Miskolc írásban és képekben I–VI–VII. kötetek
- FINKEY Ferenc
1928 Visszaemlékezés a Kossuth Lajos sárospataki diákságának százados fordulóján, Miskolc
- HALMAY Béla–LESZIH Andor
1929 Miskolc és Borsod-Gömör-Kishont megyebeli községek, Bp.
- HEGYALJAI KISS Géza
1930 Kossuth Lajos élet és jellemrajz, Miskolc
- HERMANN Róbert
1994 Leborulok a nemzet nagysága előtt... (szerk.: *Körmöczi Katalin*), Bp.
- MARJALAKI KISS Lajos
1959 Miskolc régi mellékutcai. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, II. 133–153.
Miskolc története
2003 IV. Szerk.: *Dobrossy István*, Miskolc
- ORTUTAY Gyula
1952 Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban (Etnographia LXIII. Évfolyam), Bp.
- REXA Dezső
1948 Kossuth Lajos azt izente... 48–49 a népköltészetünkben, Bp.
- SÁFRÁN Gyöngyi
1960 Herman Ottó és Kossuth Lajos. (Magyar Tudomány. 1960/8.)
- SZABADFALVI József
1996 Herman Ottó, a parlamenti képviselő 1879–1897. Miskolc
- SZEMERE Bertalan
1990 Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból (szerk.: *Hermann Róbert és Pelyach István*), Bp.
- SZENDREI (WAGNER) János
1885–1911 Miskolcz város története III–V. Miskolc
- TÓTH Zoltán
1952 Kossuth emlékalbum II. Bp.
- TÓTH Lajosné–VIGA Gyula
1978 A Herman Ottó Múzeum kiadványainak bibliográfiája 1900–1977. Miskolc

VAYER Lajos

1952 Kossuth alakja a egykorú művészetekben. (Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára), Bp.

ZSILINSZKY Mihály

1868 Kossuth a magyar nép szívében és népköltészetében, Pest

FORRÁSOK

Szűcs Sámuel naplója I–XIII. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti gyűjtemény 53.43901–53.439013.

THE CULT OF KOSSUTH IN MISKOLC

Lajos Kossuth was one the outstanding personalities of 19th century Hungarian history. Even though the political situation of a particular period most certainly coloured the attitudes of the population of Miskolc to this remarkable man, we may say that the town and its broader environs generally supported Kossuth and advocated his ideals.

Kossuth's name was known in the town and in County Borsod since the Age of Reform. The popularity of the leading politician of the 1848 Revolution grew continuously during the struggle for independence and did not diminish even after the revolution was brutally crushed. In fact, a distinct cult evolved around his person. Kossuth, the champion of the reforms, the martyr of a noble cause, and the leader of the revolution, was now an exile banished from his homeland. His name embodied the heart-felt sentiments of the Hungarians towards him and the holy cause of the struggle for freedom. The cult of Kossuth was inseparable from the cult of the revolution, and the respect for him incorporated all the emotions that people had felt during the days of the revolution and the ensuing repression.

Although the Compromise of 1867 meant the crushing of the Hungarian strive for independence, Kossuth's popularity did not decline. On the contrary, respect towards him and his reputation as a legendary, exiled patriot, who would not give up his principles, grew immensely. This sympathy benefited the Independence Party, which consciously cultivated the cult of Kossuth. The ideals of 1848 and of national independence remained popular in Miskolc and County Borsod during the Age of Dualism too, and the deputies from Miskolc, such as Lajos Mocsáry and Ottó Herman, who played an important role in national politics, professed their acceptance of Kossuth's political views. The town's leadership too championed Kossuth's cause and there were few Hungarian towns, which spent more on expressing their respect and admiration for him. Several delegations visited the "Hermit of Turin", and the town even commissioned two paintings by Miklós Barabás in the 1880s. Kossuth was elected an honorary citizen, a street was named after him and the first full-figure public statue of Kossuth was unveiled in this town.

Although the popularity of independence ideals waned during the interwar period, the respect for Kossuth did not. The post-war Communist governments exploited these popular sentiments, which portrayed the politician fighting for his homeland until the very end as a leader of the people. Miskolc, which was rapidly growing into the country's second largest city, was designated as one of the main settings of Kossuth's cult. Even though the enforced, official cult ceased after 1956, the city has preserved Kossuth's memory. Since the renowned patriot was born in this county, the region too remains one of the major centres cherishing his cult.

Judit Majoros Fazekasné

ADALÉKOK A KARMELITÁK MISKOLCI RENDHÁZÁNAK ÉS TEMPLOMÁNAK MEGHIÚSULT ÉPÍTKEZÉSÉHEZ

MAROZSÁN ZSOLT

Menner László építőművész, építészmérnök építészeti hagyatékában van az a saját kezűleg írt jegyzék, amelyet az építész 1987. július 6-án írt alá.¹ A hagyaték a 2005-ös és 2006-os évben került a múzeum gyűjteményébe Iglói Gyulától.² A jegyzék csaknem 200 tétele között számos nevezetes miskolci építmény található. A Menner László által tervezett létesítmények között szerepel a Hercz Gépgyár³ számtalan épülete, a tapolcai Siesta üdülő,⁴ a Sodronygyár⁵ majd egésze, valamint a Vas- és Fémmunkások Otthona,⁶ vagyis a mai Bartók Béla Művelődési Ház is.

Ám szerepel a listán 10 olyan létesítmény is, amelyek egyházi vonatkozásúak. A tervek zöme a római katolikus egyházhoz kötődik, bár nem elhanyagolhatóak az általa tervezett református és görög katolikus egyházi épületek sem. A lista által említett miskolci létesítmények közé tartozik a tapolcai Sziklakápolna,⁷ a Hősök terén álló Minorita templom főoltára és falikarai,⁸ a perecsi templom belső berendezései,⁹ a selyemréti Szent István templom számára tervezett keresztelőkút és előoltár.¹⁰ Mindezek mellett a diósgyőri református parókia terveivel a tervpályázaton I. díjat nyert 1927-ben, a miskolci Baross Gábor u. 3. szám alatti református imaházat 1955-ben tervezte, valamint ő vetette papírra a nyírbélteki görög katolikus templom terveit is.¹¹

Menner László munkássága

Menner László a Komárom megyei Bokodon született 1901. március 30-án.¹² A múzeumban levő kevés önéletrajzi vonatkozású feljegyzésének egyikén olvasható, hogy onnan rövidesen Perencesbánya-telepre költözött a család, ahol édesapjának gyógyszerτέρα volt.¹³ Már fiatalon, középiskolai éveit alatt elhatározta, hogy az Iparművészeti Főiskolán akar továbbtanulni. Közben beállt egy asztalos mellé és ott szerzett segédlevelet.

1 HOM HTD 2007.51.1.

2 Herman Ottó Múzeum (HOM) gyarapodási napló száma (Gy. n. sz.): HOM Gy. n. sz.: 85/2005, 14/2006.

3 HOM HTD 2007.51.21.1-10.

4 HOM HTD 2007.51.38.1-17.

5 HOM HTD 2007.51.100.1-19.

6 HOM HTD 2007.51.74.

7 HOM HTD 2007.51.18.1-9.

8 HOM HTD 2007.51.104.1-27.

9 Azon ritka munkáinak egyike, melyről csak az általa készített listából tudunk, hisz perecsi munkájának nem maradt fent terve.

10 Perecsi munkájához hasonlóan, e terveiről sem tudunk fennmaradról.

11 Mindezen terveit „csak” a lista felsorolása tartalmazza.

12 HOM HTD 2007.51.199.1.

13 HOM HTD 2007.51.198.1.

Középiskolai tanulmányainak befejezése után, 1920-ban jelentkezett az Iparművészeti Főiskolára, belsőépítész szakra. A sikeres felvételi után a főiskola negyedik és ötödik évfolyamán már magasépítéssel foglalkozott.

Ekkor tanította az európai híró építész, Wigand Ede a magyar otthon tervezésére.¹⁴ Negyedéves hallgató volt, amikor a tanév végén az ifjúság megválasztotta ifjúsági elnöknek.¹⁵ Ebben a minőségében szervezte meg a Hungária szállóban az iparművész bált, melynek bevételét a szervezők a szegény kollégák anyagi támogatására fordították.

1926-ban megszerzett építőiparművész oklevelével egy diósgyőri építési vállalkozásnál helyezkedett el, majd Miskolcon önálló tervezőirodát nyitott 1929-ben, amelyet egészen 1949-ig fenntartott.¹⁶ Érdekes, hogy egy 1929-ben megjelent várostörténeti munka úgy nevezi, mint aki „*művészetével formálja át városunk arcát*”.¹⁷ Ezt követően a miskolci városházán vállalt építészeti, városfejlesztési munkakörökben állást, ahonnan 1966-ban ment nyugdíjba. Nyugdíjasként a városi tanács művelődési osztályán a műszaki csoport vezetője volt. 70. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend bronz fokozatával tüntették ki.

Saját kezűleg írt életrajzából tudjuk, hogy Menner László az iparművészeti főiskolán dr. Szőnyi Ottótól az egyházművészetet, a történelmi stílusok tervezését pedig Gyalus Lászlótól tanulta.¹⁸ Hagyatéki anyagában is jó néhány terv és vázlat igazolja az egyházi építéssel való kivételes, magas szintű tervezői azonosulását.

Építészeti hagyatékának talán legtöbbet mondó dokumentumai között van a már említett lista. Ezek közül mintegy 20 épületnél egyszerű rövidséggel az a megjegyzés szerepel: „*Lebontva.*” A tervjegyzék 127. sorszáma után ez olvasható: „*Nem épült meg.*”¹⁹ A sorszámmal tartozó terv pedig nem más, mint a karmelita rend miskolci rendházának és templomának terve.²⁰ A Miskolcon letelepedni szándékozó rendnek tervezett épületekkel 1946-ban I. helyet nyert a tervpályázaton.²¹ A rend ekkorra már sok évszázados hitéleti tevékenységen volt túl.

A karmelita rend története

A Kármel hegyéről elnevezett Boldogságos Szűz rendjét 1156-ban alapította Kalábriai Szent Berthold.²² Az alapító 10 társával együtt a palesztinai Kármel-hegy barlangjaiban (helyesebben mondva: a Kármel-hegység egyik völgyében) élt szigorú remeteségben.²³ A hely magányában és szépségében találtak életük számára olyan – a hely szelleméből fakadó – közös ideált, amely az Isten utáni vágyukat táplálta és fenntartotta. Itt alapították első rendházukat is.

14 HOM HTD 2007.51.198.1.

15 *Iglói Gy.*, 2007. 172.

16 HOM HTD 2007.51.198.1.

17 *Halmay–Leszih.*, 1929. 137.

18 HOM HTD 2007.51.198.1.

19 HOM HTD 2007.51.1.

20 HOM HTD 2007.51.99.1-26.

21 HOM HTD 2007.51.199.1.

22 *Szántó K.*, 1987/1. 437.

23 *Szántó K.*, 1987/1. 437.

A jeruzsálemi pátriárka, Szent Albert által a 13. század elején jóváhagyott rendi szabályzatukat III. Honorius pápa 1226-ban erősítette meg.²⁴ Ez volt az első Karmel, melynek jelentése még tovább gazdagodott: már nem csak egy bibliai hegyet illetve hegységet jelentett, ami jelképül is szolgált, hanem a kialakuló karmelita szerzetesi közösségeket is jelezte.

A rend a 13. század derekán az iszlám szaracénok térhódítása elől menekült előbb Ciprus szigetére, majd onnan Európába. Az első történeti hitelességű magyarországi adat a karmelitákkal kapcsolatban Nagy Lajos korára esik, ugyanis 1372-ben Budán alapították meg első kolostorukat.²⁵ Nagy Lajos édesanyjának karmeliták voltak a gyóntatói, és a király letelepítette a rendet.²⁶

A karmeliták a 14. században Európában virágkorukat élték. Nagy európai egyetemeken tanítottak, ami magával hozta az imádságos magány feladását. A következő évszázadok a reform századai lettek. A tridenti zsinat hozta rendelkezések következtében Avilai Szent Teréz és Keresztes Szent János visszavezette a rendet az ősi szellemhez.²⁷ Magyarországon ekkor a török pusztított, itt nem alakulhattak új kolostorok.

A 15. században a renden belül szakadás következett be.²⁸ Különváltak az obszervánsok, azaz a régi, szigorú rendi szabályok követői, akiket sarutlanoknak vagy mezítlábasoknak is neveznek, szemben a konventuális sarusokkal, akik enyhébb szabályok szerint élnek.

Magyarországon a sarutlan karmeliták telepedtek le. A magyar rendi tartomány 1903-ban lett önálló, ekkor vált ki ugyanis az osztrák tartományból.²⁹ A miskolci rendház alapításának időpontjában Budapesten, Győrött, Keszthelyen és Kunszentmártonban működött rendházuk. Az 1947. július 24–26-án tartott káptalan teljes jogú tartománnyá nyilvánította a Magyar Sarutlan Karmelita Rendtartományt.

A rend tagjai 1942-ben telepedtek meg Miskolcon, akkor ideiglenesnek gondolt épületben és kápolnában,³⁰ bár a harmincas évek elején a fővárosi illetékességű dr. Szabó Pius atya, karmelita rendfőnök már számtalan alkalommal járt Miskolcon. Az ő nevéhez köthető a szintén Menner László tervezte tapolcai Sziklakápolna építtetése.³¹

1942 őszén így tudósított a városba érkezésükről a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap: „*Vasárnap délelőtt szentelték fel ünnepélyesen a Miskolcon letelepedett karmelita rendnek a volt Guttmann gyár helyén épült kápolnáját a katolikus hívők nagy részvétele mellett.*

Szikra Gyula gimnáziumi tanár, a felsővárosi egyházközség világi elnöke üdvözölte meleg hitteljes szavakkal a karmelita rendet, valamint Pálvölgyi Ignácot a rend tartományi főnökét.

Ezután Mikes Lajos felsővárosi esperes plébános ünnepélyes szentmisét celebrált, közben a Vargha Pascal miskolci házfőnök által megszervezett Dolgozó Leányok kitűnő énekkara gregorián énekeket adott elő.

24 Szántó K., 1987/1. 437.

25 Révész I., 1995. 42.

26 Révész I., 1995. 43.

27 Szántó K., 1987/3. 679.

28 Szántó K., 1987/1. 573.

29 Puskeley M., 1995. 502.

30 Tarczai B., 1993. 3.

31 HOM HTD 2007.51.18.1-9.

A felszentelés megtörténtével fél 12 óra után csendes mise volt, majd délután négy órakor a III. karmelita rend alakuló közgyűlését tartották. A konferenciát páter Fekete Jenő győri perjel tartotta. Ezekután a rendház klauzulájának felavatása következett ünnepélyes litánia keretében. A felavatást és litániát Pálvölgyi Ignác rendtartományi főnök végezte.”³²

A karmeliták Miskolcon

A karmelitáknak 1942-ben az ideiglenesség azt jelentette, hogy már készülöben voltak a tervek kápolnájuk templommá bővítésére, de a város vezetősége kilátásba helyezte, hogy belátható időn belül hozzásegíti a rendet egy kéttornyú templom és a hozzá csatlakozó emeletes rendház építéséhez.³³

A karmeliták telekadományozási kérésével Miskolc város közgyűlése csak 1943-ban foglalkozott,³⁴ s ekkor rendház és templom építésére a Győri kapu északi részén telket adományozott. A Gyula utca–Báthory István utca–Zoltán utca–Győri kapu által határolt tömb kb. 4,5 kh. területű volt³⁵. Az építkezést itt kellett volna elkezdni, s négy év alatt befejezni. A Győri kapu északi oldala, mint építkezésre kiosztható városi telek az 1925–1926–1928-ban felvett ún. Speyer amerikai bankkölcsönök fedezeteként szolgált csakúgy, mint a város valamennyi ingatlana.³⁶ A rend főnöke 1943-ban ennek tudatában írta alá a megállapodást.

A magyar államkölcsön felvétele után 1925-ben történhetett meg a városok kölcsönfelvétele is. 48 magyar város, köztük Miskolc is betejesztette igényét a kölcsönre. Miskolc három kölcsönrészre terjesztette be igényét. A város javait, valamennyi vagyontárgyát és jövedelmét ennek következtében a visszafizetésig elárverezték, valamint a városnak tudomásul kellett vennie, hogy vagyontárgyait, jövedelmeit a kölcsönt nyújtó bankok beleegyezése nélkül más hitelező javára le nem köthette.³⁷

A Speyer-bankhitel miskolci felvételére részben azért volt szükség, mert a város a 19. század végén elkezdett nagy beruházásait nem tudta finanszírozni. Ezek szükségesek, de lassú megtérülésű befektetések voltak, s az ehhez elegendő helyi tőke nem állt rendelkezésre.³⁸ A konszolidációs államkölcsön felvétele érdeke volt minden azt megpályázó magyar városnak, hiszen a települések fellendülésének egyik forrását látták az építkezésekben. Kiváltképpen vonatkozott ez Miskolcra, a leendő felsőmagyarországi fővárosra. S bár a kölcsön felvételekor a Nagy-Miskolc koncepció³⁹ már élt, a kitűzött

32 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap, 1942. november 10.

33 Dobrossy I., 1997. 267.

34 B.-A.-Z. m. Lt. IV. 1914. 245/1943.

35 B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 508. 525/1947.

36 Bethlen István miniszterelnök és munkatársainak munkája nyomán Magyarország 1924-ben 250 000 millió aranykorona összegű kölcsönt, illetve kölcsönkibocsátási lehetőséget kapott. A kölcsön kibocsátásának felügyeletére létrehozott monopólium jogát a magyar bankok bankja, a Magyar Nemzeti Bank kapta, melynek megalapítását az 1924. IV. tc. tette lehetővé. Ezzel lehetővé vált a külföldi bankkölcsön felvétele, amely Speyer-kölcsönként került a köztudatba és a szakirodalomba.

37 Dobrossy I., 1996. 448.

38 Dobrossy I., 1996. 424.

39 A Nagy-Miskolc koncepció gondolata már 1922–1935 között, Hodobay Sándor polgármestersége alatt megszületett. A koncepció azért volt fontos, mert a környék központja, Kassa elcsatolásával új keletkezett a régióban. Gyakorlati megvalósítása 1945–1950 között történt. Diósgyőr, Hejőcsaba, Tapolca, Szirma és

cél a közvetlen vagy szomszédos települések idecsatolásával a százezer fős nagyváros megteremtése volt, a kölcsön építkezései és nagy infrastrukturális beruházásai nem lépték túl a történeti Miskolc határait, egyetlen dollár, korona, pengő vagy forint a városi kölcsönökből nem jutott az „összeépítési” program előkészítésére, megvalósítására.⁴⁰

A háború alatt és miatt az ingatlan adásvételére nem került sor.⁴¹ 1947-ben a rend azzal a kéréssel fordult a közgyűléshez, hogy mintegy 1500 négyszögöl terület méltányosságból és ellenszolgáltatás nélkül adjon át a karmelitáknak építkezésre, mivel a telekből már közterületeket hasítottak ki.⁴² A közgyűlés következő határozata megerősítette az 1943-as döntést, de kikötötte, hogy a szerződés jóváhagyását a belügyminisztertől kell kérni. A név szerinti szavazáson minden képviselő a terület átadása mellett tette le a voksát.⁴³ Az indoklás kimondta, hogy a közgyűlés a kért területet 40 pengős négyszögölenkénti egységáron már átadta a rendház részére, de a „közbejött háborús cselekmények következtében sem a szerződés jóváhagyása, sem a terület átadása nem történt meg. Mivel ugyanazok az indokok ma is fennállnak a terület átadására, melyek 1943-ban fennállottak, a terület átengedését a közgyűlés ma is szükségesnek tartja. Egyfelől, mert a szóban lévő területen a városi szabályozási tervnek megfelelő építkezés fog történni és pedig a városnak azon a részében, hol a házhelyjuttatások során a közeljövőben sokan fognak letelepedni, másfelől mert a kérelmező Karmelita Rend emberbaráti és szociális tevékenységének változott viszonyok között is állandó tanújelét mutatja.

*A súlyos gazdasági viszonyok között tervezett és határidőhöz kötött munkáját a rendnek úgy kívánja közgyűlésünk elősegíteni, hogy az ingatlant az 1943. évben pengő értékben megállapított vételár átértékelése nélkül bocsátja rendelkezésre.*⁴⁴

P. Varga Paskál rendfőnök a kitűzött közel 90 méter széles és közel 82 méter mély telek körbekerítésére 1948-ban megkérte az engedélyt.⁴⁵ Ebben írja, hogy a „A kerítés kivitele betonalapú, tömör téglafalú, 220 cm magas. Tömör azért, mert a Felsővárosban építendő karmelita templom és rendház épületeit fogja körülzárni, amelyre pedig egyházi előírások köteleznek bennünket. Az építéssel Karczagi Pál és Baranyi András miskolci kőműves mestereket bízam meg.”⁴⁶

Az építkezéshez hozzá is kezdtek, amelyről a Miskolci Hírlap az alábbiakban tudósított:

„Miskolc hároméves újjáépítési tervének egyik legnagyobb szabású építkezését indították el a Győri kapu végén, a régi vámház mellett lévő üres területen a pár évvel ezelőtti idetelepedett, teljesen evangéliumi szegénységet megvalósító, népszerű karmelita atyák.

E környék arculatát teljesen meg fogja változtatni a városrendezési tervekbe stílszerűen beleilleszkedő, impozáns méretű templom és rendház felépítése, amely P. Varga Paskál házfőnök nyilatkozata szerint, több millió forintba kerül s amelyre a

Görömböly Miskolchoz csatolásával teljes lett a majd 110 000 lakosú ipari nagyváros képe, mely nagyarányú és tudatos építkezésekkel párosult.

40 Dobrossy I., 2002. 236.

41 B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 508. 525/1947.

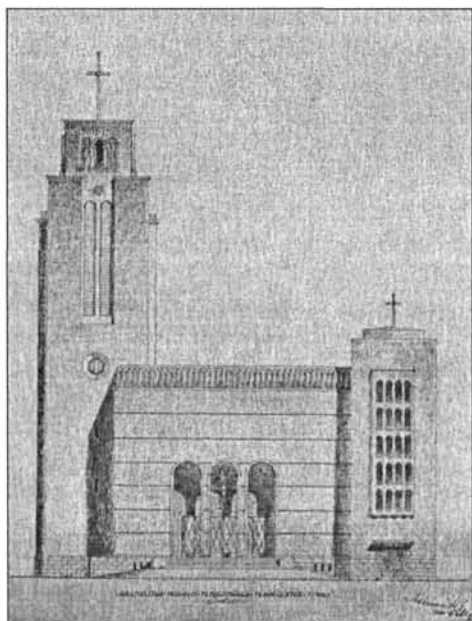
42 Iglói Gy., 2007. 175.

43 Dobrossy I., 1997. 268.

44 B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 508. 525/1947.

45 B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 503. 2815/1948.

46 B.-A.-Z. m. Lt. XXI. 503. 2815/1948.

1. kép. A karmeliták templomának előnézeti terve

fedezetet csupán a hívek megértő szellemű adakozása, áldozatkészsége, valamint a közületekremélttámogatásafogajelenteni, hogy majd felépítve a lelki újjáépítés s így végeredményben az országépítés magasztos ügyét eredményesen szolgálja.

Jóleső érzéssel szemlélhetjük máris a gyors ütemben épülő, izléses kivitelű téglakerítés előrehaladt munkáját, mint az első lépés megtételét a templomépítéshez. A kerítés költségének részbeni előteremtésére rendezi a kármelita ifj. harmadrend leánycsoportja a nagy buzgalommal összeállított, színvonalas műsoros délutánját április 4-én, vasárnap délután 6 órai kezdettel a miskolci lpartestület nagytermében, mely iránt városszerte máris nagy érdeklődés nyilvánult meg. Jegyek kaphatók a KármelitaZárdábanésKirályfalviA.könyvkereskedésében. Egy jegy ára 3 forint. Helyfoglalás érkezés sorrendjében.”⁴⁷

A sajtó híradása már egy új időszak előszelének hangulatát idézi. Az év nyarára lezajlott az a politikai fordulat, amelyet az év végétől az egyházak elleni támadások, s ennek részeként a koncepciós perek követtek. 1949-ben pedig felfüggesztették a szerzetesrendek és az egyesületek jelentős részének működését. Ugyanebben az évben elkészült a város új rendezési terve, majd a Weiner-féle tervet 1952-ben új általános városrendezési terv követte, amely már egy 350 000 fő lélekszámú Miskolcban gondolkodott.⁴⁸ A templom- és rendházépítés feledésbe merült, s elkezdődött a Győri kapu északi oldalának beépítése új lakóépület-együttesekkel. 1951–1952 között a Miklós és Örs utcák között, majd 1953–1954 között a Gyula és Ságvári utca keleti része épült be a szocialista realizmus stílusában.⁴⁹

A rendház és templom

Az építészeti hagyatékban a karmelita templomnak és rendháznak számos terve megtalálható, ám ezek között nincs helyszínrajz. Iglói Gyula kutatásaiból kiderült, hogy az épületegyüttes tervezett helyszínén már kerítéssel körülvett munkagödör is volt.⁵⁰

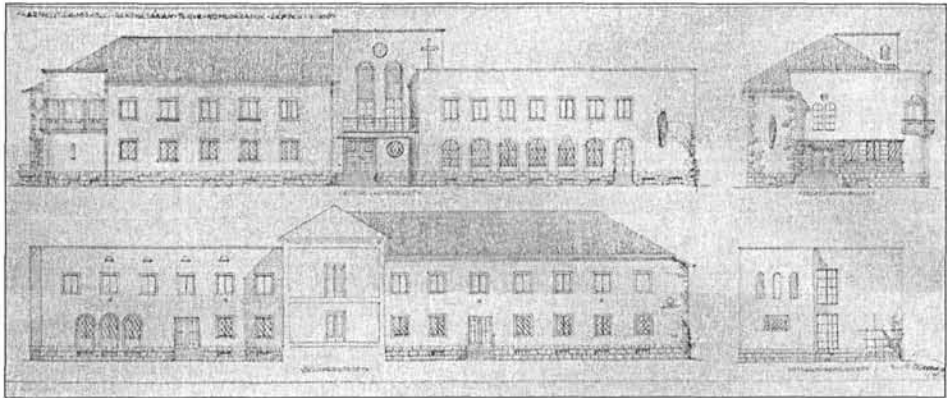
Amint a tervpályázat bemutatott tervein látható, a templomnak egy tornya lett volna és a templomot a rendházzal összeépítve képzelte el az építész.

47 Miskolci Hírlap, 1948. március 28.

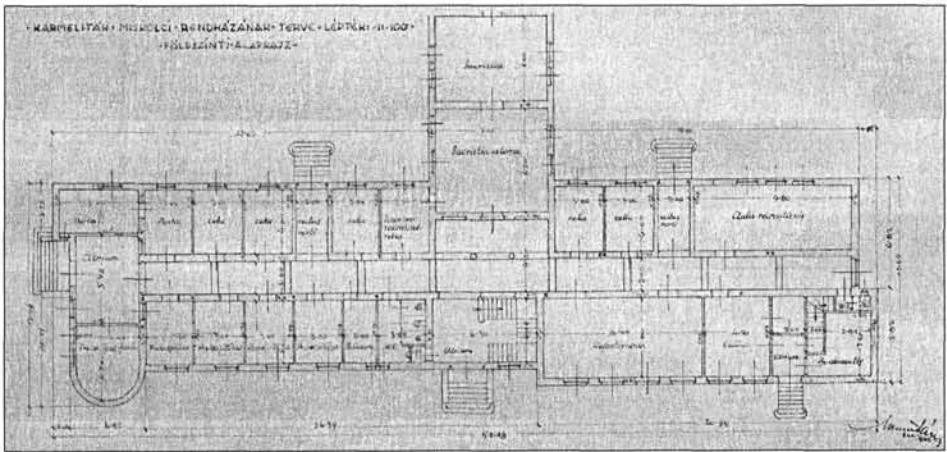
48 Dobrossy I., 1997. 269.

49 Dobrossy I., 1997. 269.

50 Iglói Gy., 1994. 12.

2. kép. A karmeliták rendházának homlokzati terve

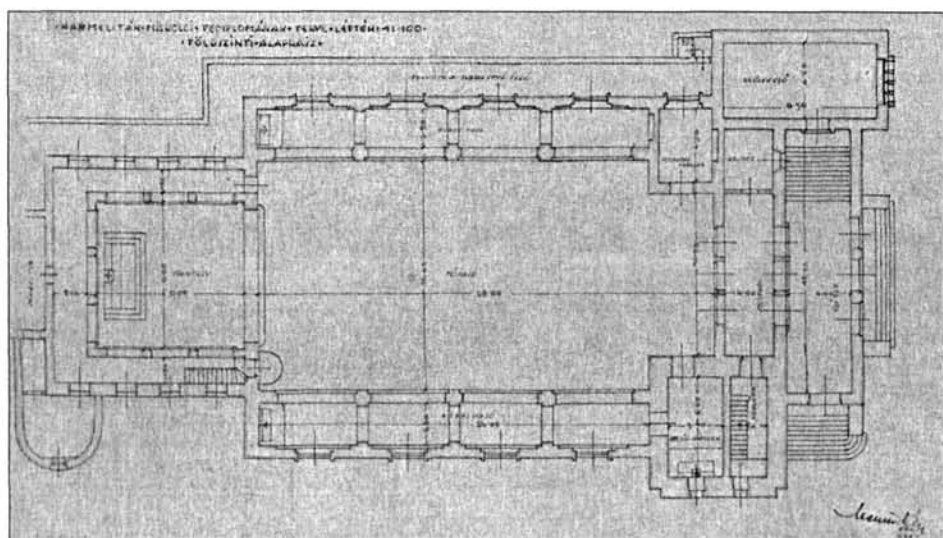

3. kép. A templom földszinti alaprajza

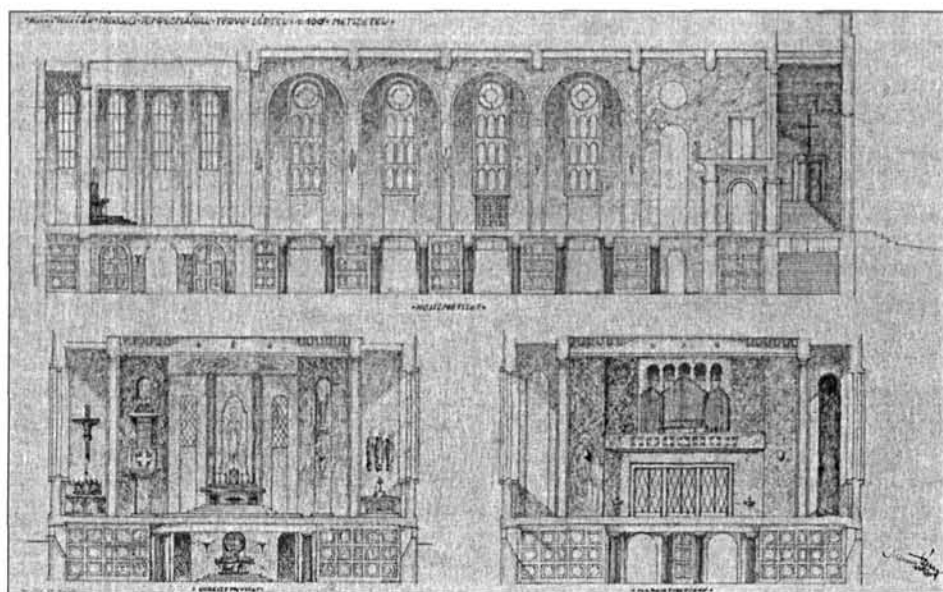
A rendház kelet–nyugati irányban mintegy 52 méter hosszú, 13 méter széles, alapincézett, egyemeletes, magastetős épület lett volna. A csatlakozó templom erre merőlegesen helyezkedett el. A Győri kapu felé tervezett főbejárat mellé elképzelt torony 33 méter magasságára 5 méteres keresztet szántak elhelyezni. Ezen a részen két kápolnának biztosított a tervező helyet, egyet Szent Antal, a másikat a Szent Sír tiszteletére. A főhajó 14 méter szélességét növelték az oldalhajók. A három templomhajó 28 méternyi hosszát egy 9x9 méteres szentély zárta le. A templom belső magassága 15 méter lett volna.

Az altemplomot temetkezési célra tervezte. A szerzetesek, a felnőttek, gyermekek és az exhumáltak részére összesen 408 temetkezési hely volt biztosítva. Az altemplom alaprajzilag a templomhajók alatti területen volt, bejáratát a főbejáráthoz közeli térből tervezte.

A hagyatékban lévő tusrajzok egyike, a templom belső távlati képe nemcsak Menner építészeti, hanem képzőművészeti tehetségéről is tanúskodik.

4. kép. A rendház földszinti alaprajza

5. kép. A karmelita templom belső terve

A hely végleges felhasználásaként a szerzetesrendek feloszlása után a templom helyett a Győri kapu első bérháza épültek. Az építkezéseken a legtöbb helyen érződött az áttervezések vagy a tömörsűrűsítések hatása.⁵¹ Az adott kor stílusterkvései, úgymint az egyszerű formák, kevésbé díszített homlokzatok használata rányomták bélyegüket az ott

⁵¹ *íj. Horváth B., 1957. 4.*

felépült bérházak egészére. De a sors fintora avagy furcsasága, hogy a lakótelepek építése során, a források mindvégig „karmelita telek”-nek nevezik a beépítendő területet.⁵² És az így felálló lakótelepi rendszer mintegy varratát képezi a létrejövő Miskolcnak, hiszen az már korábban fennálló közigazgatási egységek határain jött létre.⁵³

Egy 1950. szeptember 7-i minisztertanácsi Törvényerejű Rendelet a Magyar Sarutlan Karmelita Rendtől is megvonta a működési engedélyt.⁵⁴ A rendtagoknak el kellett hagyni a rendházakat. 1988. augusztus 28-án visszakapták elsőként a budapesti rendházukat, majd a keszthelyi, attyapusztai, kunszentmártoni, és győri rendházakat. A pécsi nővérkolostor a püspökség tulajdona volt, így nem került államosításra, ugyanígy kimaradt a miskolci rendház is az államosításból.

Ha a tervezett miskolci beruházás nem is valósulhatott meg, a karmeliták városbeli jelenléte az 1942-ben kapott területen ma is tapasztalható. A Győri kapuban pedig a Miskolc felsővárosi református egyházkerület temploma fogja elkészülte után szolgálni az ott élők lelki életét.

IRODALOM

Dobrossy István

1996 Miskolc infrastruktúrájának modernizálása és a „Speyer” bankkölcson felhasználása (1925–1950). HOMÉvk. XXXIII–XXXIV. 423–450. Miskolc

1997 A karmeliták kápolnája, s rendházuk egykori terve. In: *Dobrossy István* (szerk.): Miskolc írásban és képekben 4. 266–271. Miskolc

2002 „Miskolc az ország első tervvárosa”. A 3 éves terv (1947–1949) előzményei, megvalósítása és következményei. 221–258. Miskolc

Halmai Béla–Leszih Andor (szerk.)

1929 Magyar városok monográfiája, Miskolc. Budapest

ifj. Horváth Béla

1972 A miskolci városkép változása. HOMÉvk. XI. 189–218. Miskolc

1957 A lakásépítés Miskolcon. In: Borsodi Műszaki Élet. 3–4. sz. 2–13. Miskolc

Iglói Gyula

1994 Rendház helyett bérház. In: Déli Hírlap. 1994. december 31.

2007 Menner László egyházi építészet. In: Szülőföldünk 33. 172–176. Miskolc

Puskely Mária

1995 Keresztény szerzetesség, I. Budapest

Révész Imre

1995 Egyháztörténelem. Reprint. Budapest

Szántó Konrád

1987 A katolikus egyház története, I., III. Budapest

Tarczai Béla

1993 A karmeliták Miskolcon. In: Észak-Magyarország, 1993. október 16.

52 *ifj. Horváth B.*, 1957. 3.

53 *ifj. Horváth B.*, 1972. 193.

54 *Puskely M.*, 1995. 502.

THE ABORTED CONSTRUCTION OF THE CARMELITE PRIORY AND CHURCH IN MISKOLC

The papers in the bequest of architect László Menner includes a hand-written list signed by him on July 6, 1987. The roughly two hundred items include several well-known buildings of Miskolc.

Menner was born in Bokod (Komárom County) on March 30, 1901. While still in secondary school, he decided to continue his studies at the University of Art and Design. After graduating in 1926 with honours in architectural design, he secured a job with an architectural firm in Diósgyőr. Three years later, in 1929, he opened his own design studio, which he kept up until 1949. He then worked for the Department of Architecture and Urban Planning of the Miskolc Council, until his retirement in 1966. Although retired, he worked as the leader of the architectural group of the council's Department of Education. He was awarded the bronze medal of the Order of Labour on his seventieth birthday.

His papers include a list of his plans. Beside item 127 of the list is the remark: "Never built". The item in question was the architectural plan of the priory and church of the Carmelite Order. The buildings designed for the order, which planned to settle in Miskolc, won the first prize of the design competition in 1946. By that time, the order could look back on a several hundred years long religious tradition.

Members of the order arrived to Miskolc in 1942, settling in a temporary building and chapel. At the time, the Carmelites believed that this would be a temporary solution, for they already had plans for enlarging the chapel into a church and the city's leadership too assured them that they would help the order acquire a two-towered church and a one-storey priory.

The Council Assembly discussed the order's request to receive a suitable plot in 1943 and decided to grant the plot on the northern side of the Győr Gate (the area enclosed by Gyula Street–Báthory István Street–Zoltán Street–Győr Gate). Owing to the war, the transaction was not completed. In 1947, the order requested that the Assembly donate the roughly 1500 *négyszögöl* (5395.71 m²) large plot free of charge since various public areas had by that time been carved out from it.

In the wake of the political changes in the summer of 1948, the Church came under attack, followed by several showcase trials. In 1949, most religious orders and associations were dissolved. New urban design plans were completed the same year and the plans for the priory and church were shelved. Block estates were built on the plot intended for the order on the northern side of the Győr Gate. The area between Miklós and Őrs Streets was built up in the socialist realist style in 1951–1952, the area between Gyula and Ságvári Streets in 1953–1954.

The priory had a planned length of 52 meters in an east to south direction and a width of 13 meters. It was designed as a one-storey building with a cellar and a high-pitched roof. The church would have been perpendicular to the building. Its main entrance was designed to face the Győr Gate and a 5 meters high cross was planned to top the 33 meters high tower. Two chapels, one dedicated to Saint Antal, the other to the Holy Sepulchre, were to be located in this area. The church was designed with a 14 meters wide nave flanked by side naves. The 28 meters long nave and side naves extended to the 9 meters by 9 meters large chancel. The church was to have had an inner height of 15 meters.

Even though the priory and the church were never built, the Carmelites still maintain their presence in the town. After its completion, the new church of the Reformed Church of the Felsőváros district by the Győr Gate will attend to the spiritual needs of the population.

Zsolt Marozsán

A TOKAJI BÉRES BÉLA-GYŰJTEMÉNY GALAKTOTROPHOUSA IKONJA ÉS KÖRE

Adalékok a Szoptató Istenszülő ikonográfiájához

HÁRSVÖLGYI VIRÁG

A Béres Béla-gyűjtemény egyetlen Szoptató Istenszülőt ábrázoló ikonja feltételezhetően a tokaji görög kolónia tagjaitól került a nyíregyházi egyházközséghez,¹ onnan Béres Béla gyűjteményébe, majd a múzeumba. A gyűjtemény 1990-ben megjelent katalógusában a következőképpen szerepel: „19. Istenszülő Galaktotrophusza. 17. sz. Görög, fa, tempera, átfestve. 45.5 x 36”² (1. kép).

Az Istenszülő és a kised a Galaktotrophousa ikonográfiája szerint kerül bemutatásra arany háttér előtt, mely fénybe borítja a táblát, ezzel időn és téren kívül helyezve a kompozíciót. Az Istenszülő bal karjával átkarolja a gyermek Jézust, aki mindkét kezével tartja az anyja mellét, amelyből szopik. Az, hogy az Istenszülő baljában tartja a Gyermeket több szempontból is fontos: a Gyermek kissé instabil helyzetben van azáltal, hogy anyja csak egyik kezével tartja őt, ugyanakkor így az anyja szívéhez közel helyezkedik el. Nem elhanyagolható részlet, hogy az Istenszülő baljában ül a Gyermek, főleg ha a 6. században élt Pszeudo-Kürrillosz sorait olvassuk, ami így szól: „...Mária, te a jobboldat nyújtottad, és bal karodra helyezted őt...”³

Az Istenszülő fejének bal és jobb oldalán a felirat jól látható: MHP (Μήτηρ) ΘΥ (θεού), vagyis Istennek Anyja. Jobb kezével rámutat Jézusra, bal karját nem látjuk, csak hüvelykujja tűnik elő. Tekintete bánatosan a néző felé fordul, de gyengédsége sokkal inkább pszichikai eredetű, semmint a merev ábrázolástechnikának köszönhető. Az Istenszülő aranszegélyű, cseresznyepiros maphoriont – köpenyt – visel, alatta ugyancsak aranszegéllyel díszített a sötétkék ruha, melynek színével megegyezik a maphorion alól előtűnő bizáncias fátyol. Ruhájának bal karja felett redőző aranszegélyéről aranycsün-

1 Részletek az ugyanilyen címmel készült szakdolgozatból.

2 Béres Béla gyűjteménye (katalógus). Szerk.: Bencsik János–Szakál Jenőné. Miskolc, 1990.

3 Idézi Gharib, Georges: Οι εικόνες της Παναγίας. Ιστορία και λατρεία. Κατρίνη, 1997. 165.

gők lógnak alá. Feje körül kettős vonalvezetésű dicsfény jelenik meg, mely egy ponton találkozik gyermekének görög-keresztes nimbuszával. A gyermek a hosszanti irányban aransávval díszített hosszú ujjú alsóruha, a fehér khiton felett aranszínű himationt, felső köpenyt visel, derekán piros az öv. A drapéria szorosan követi testének körvonalait, és a gondos krizográfiának köszönhetően élesen kiválik az Istenszülő testéből. A gyermekre vonatkozó felirat az ikon jobb szélén kissé nehezen, de szabad szemmel is látható: IC (Ισοῦς) XC (Χριστός), vagyis Jézus Krisztus. Az ábrázolás legalább három-négyévesnek láttatja a Gyermeket.⁴ A ruhák színei, a kanonikus hármass csillagzat⁵ a homlokon és a vállakon mind-mind az ikonográfiai fegyelmzettségről és egységről árulkodnak, ami a szigorú kánon továbbélése miatt nem veszít erejéből a 17. században sem.

Az ikon nem tisztázott restaurálása miatt – ami 1984-ben történt – került sor 2005 telén egy szakszerű állapotfelmérésre Bendel Judit festő-restaurátor művész segítségével és a Tokaji Múzeum igazgatójának, Tóth Hajnalkának a közreműködésével.

Bendel Judit festő-restaurátor vizsgálatai alapján többek között kiderült, hogy a hagyományos ikonoktól eltérően keresztmerezítőt vagy hevedert nem építettek be a fatáblába; a felület repedéseiből következtethetően a vastag gesso alap alá nem helyeztek föl vásznat a fatáblára (ebből adódnak a felület nagyméretű repedései), illetve az is kiderült az infrakamerás felvételek nyomán, hogy egykor az Istenanya kézfeje teljesen látszódtott, de a szakszerűtlen restaurálás során durva javításoknak esett áldozatul.

„Az ikon valódi színei feltárás, tisztítás során válnának láthatóvá, értékelhetővé. Esztétikai megjelenésén sokat javítana, ha a durva javításokat, tömítéseket, retusálásokat eltávolítva szakszerű munka során restaurálni lehetne.”⁶

A Galaktotrophousa kutatástörténete

A Galaktotrophousa ábrázolás fejlődése, terjedése, teológiai mondanivalója többször is kutatott volt. Kondakov (1914) véleménye szerint⁷ az ábrázolása kívül állt a kialakult, szigorúan kidolgozott ikonfestészeti típusokon és nem létezett a bizánci művészetben. A Szoptató Istenanya típusáról csak a 13. századtól kezdve beszél, felbukkanását a görög ikonfestészetben Nyugatról történt átvétel következményének tartva. Az olyan tárgyi emlékek, mint pl. Romanosz kizikoszi⁸ metropolita függőpecsétje – ami a trónon ülő, a Gyermeket mellével tápláló Istenanyát ábrázolja – nem ad alapot azon feltételezésre, hogy e típus egyáltalán létezett az ikonográfiában vagy az ikonfestészetben.

Benigni, Zuntz, Schweinfurth⁹ fenntartások nélkül fogadták el Kondakov véleményét, míg Lihacsov, Wulff, Millet és André Grabar vitatták ezt az elméletet, és tényeket sorakoztattak fel amellet, hogy a Szoptató Istenszülőt ábrázoló ikonok ismertek voltak Bizáncban. Viktor Lazarev szerint – aki külön tanulmányt szentelt az olyan kevésbé ismert ikonográfiai típusoknak, mint az Eleusza, az Istenanya a játszadozó kiseddel, az

4 A gyermeki test és a felnőtt arc tudatos törekvés eredménye: „Gyermek, aki vállán hordja a mindenséget.”

5 A három csillagszerű díszítmény utal Mária szüzességére, ami megőrződött a fogantatás előtt, alatt és után is. Itt a bal vállnál nem látjuk a csillagot, mert azt eltakarja a Gyermek alakja.

6 Bendel Judit festő-restaurátor.

7 Kondakov, N.P.: Ikonografija Bogomateri I., St. Petersburg, 1914, repr. 1998. 258.

8 Kizikosz (Cyzicus): város a Propontisz (Márvány-tenger) kis-ázsiai partvidékén.

9 Schweinfurth, Ph.: Geschichte der Russischen Malerei im Mittelalter, Haag, 1930. 439–441.

ülő Hodigitria, a Szoptató Istenszülő –, Kondakov elemzése azért téves, mert túlbecsülte az italo-krétai iskola jelentőségét és olyan szerepet tulajdonított neki, amelyet a „XV. század konstantinápolyi művészetének ez a szerény provinciális elágazása sohasem játszhatott.”¹⁰ Ezzel szemben Lazarev, a típus ránk maradt ábrázolásainak rendszerezésével felvázolja annak történeti genezisést a kezdetektől egészen Ambrogio Lorenzetti Szoptató Madonnájáig. Azonban talán túl messzire vezet el a típus történetét, nem törődve a szerénynek nevezett italo-krétai iskola emlékeivel, amelynek a tárgyalt ikon is egy igen kvalitatív képviselője.

Millard Meiss¹¹ is ez utóbbi körhöz tartozik, mert véleménye szerint a Madonna szoptató anyaként való ábrázolása egyáltalán nem volt újszerű jelenség az itáliai művészetben, hiszen a korai keresztény időktől fogva ismert volt már, bár igazán gyakorivá csak a 13. század végén vált; de nem a 13. században kezdődött, ahogy azt Kondakov és követői gondolták.

Dr. Szilárdfy Zoltán szerint a Szoptató Madonna típusa a pestises századokban növelte magát szimbóllummá, és a 14. század első felének nagy pestisjárványa következtében terjedt el az itáliai trecento festészetében.

A téma ikonográfiai rendszerezése mellett meglehetősen komplikált dolog a szoptatás témájának erőteljes, emocionális megjelenése, ahol a fő kérdés Máriának a szerepe. Lucia Langener¹² meghatározásai a legmegbízhatóbbak, ami az egyiptomi bizonyítékot illeti. 1996-os disszertációjának katalógusában számos Egyiptomból származó szoptató jelenetet – pogányt és keresztényt egyaránt –, és nagy mennyiségű írott forrást közöl a témával kapcsolatban.

A kopt művészet olyan kiemelkedő kutatói, mint Klaus Wessel¹³ és Paul van Moorsel¹⁴ is foglalkoztak a Gyermeket szoptató Mária ábrázolásával, de lényeges dilemmájuk az volt a tudósoknak, hogy miért volt olyan elterjedt a téma a késő-antik egyiptomi monostorokban, ahol a calzedoniai zsinat után (451) a kopt ortodoxok voltak többségben. És mivel a hat, ismert Galaktotrophousát ábrázoló falképet kopt monostorok celláiban találtak, így értelmezési probléma, hogy a gyermek Jézusnak miért ezt a legemberibb képét választották, mikor lett volna népszerűbb téma is a kopt ortodoxok számára, de mégis ez a közönség emelte ki Krisztus manifesztálódásának emberi aspektusát az emberi testben.

Szent Jeremiás (Apa Jeremiah / Αγίος Ιερεμίας) monostorában három szoptató Mária ábrázolást is találtak, de ez nem egyértelmű bizonyítéka a Galaktotrophousa származásának. Szövegek tanúsítják a tej jelentőségét, valamint a keresztelés, és az Eucharisztia szertartása azt sugallja, hogy a Szoptató Szűz fogalma antedatálta kultuszát.

10 *Lazarev, Viktor*: Tanulmányok az Istenanya ikonográfiájához. Bizánci festészet. Budapest, 1979. 112.

11 *Meiss, Millard*: The Madonna Of Humility. The Art Bulletin, vol. XVIII. 1936.

12 *Bolman, Elizabeth S.*: The Enigmatic Coptic Galaktotrophousa And The Cult Of The Virgin Mary In Egypt. Images of the Mother of God, Perceptions of the Theotokos in Byzantium. ed. *Maria Vassilaki*. Athen, 2005. 14.

13 Uo.

14 Uo.

A Szoptató Istenszülő kultúrtörténeti vonatkozásai

Anya és gyermek kapcsolata a korai keresztény kultúrkörben

A szoptatás egy természetes biológiai folyamat, de az ezt ábrázoló képek nem a természet szerint készültek. Túl azon, hogy a női test biológiai funkciójára utalnak az ábrázolások, nincs bennük semmi természetes. Ez kifejezi a képek készítőinek gondolatait a szoptatásról és a tejről. A modern Nyugaton a szoptatás fogalma örzi az anya és gyermek közötti kapcsolatot. Az ilyen ábrázolások üzeneteket közvetítenek, az anya és a gyermek közötti szoros köteléket. A szoptatás időszaka egy rövid periódus a gyermek életében és ilyenkor a legnagyobb szerepet az anya játssza. John Boswell¹⁵ becslése szerint a keresztény era első három századában 20–40% közötti volt a városban született gyermekek elhagyása születésükkor. A 4. században Nyssai Gergely azt írta, hogy a fiatal gyermekek nagy számban meghalnak azért, mert kiteszik őket vagy megfojtják, vízbe fojtják vagy betegségek miatt pusztultak el. Az újszülöttek meggyilkolása legális cselekmény volt még Bizáncban is, Justinianus reformjáig.

A késő antik és kora bizánci időszak Egyiptomában a szoptatás ideje általában 2–3 év volt, és aki a gyermeket táplálta, az gyakran nem is az anya volt. Így ez a rövid áttekintés is azt mutatja, hogy a gyermekét szoptató nő képe nem az anya és gyermek intimitásának volt a szimbóluma. De ha nem ezt szimbolizálta, akkor mit? Ha ez nem Krisztus emberi mivoltának hangsúlyozása, akkor mit jelenthetett? A kopt szerzetesek miért választották ezt az ábrázolást celláik, templomaik falainak díszítésére?

Aranyszájú Szent János a szoptatást mindenekelőtt Krisztus megtestesülésével hozza összefüggésbe, amikor kimondja: „*azért gondolták, hogy ember... mert történik kihordás is, és ...tejjel táplálás...*, *hogy a Gondviselés szentsége mindenek által könnyen elfogadható legyen.*”¹⁶ Lehetséges válasz ez is, különösképpen azért, mert a tejjel táplálást korán kapcsolatba hozták a Passióval, mint a vér allegóriája. De lehetséges, hogy a Mária iránti rajongás motiválta ezeket a kopt ábrázolásokat. Mária jelentősége Egyiptomban meglehetősen változatos, kapcsolatot teremt a Galaktotrophousa és Szűz Mária kultuszának bonyolult magyarázatához.

Az anyatej értelmezése az antikvitásban és a középkorban

Szent Péter első levelében (1Pt 2) a következőket olvashatjuk: „*Mint újszülött csecsemők kívánjatok lelki, vizezetlen tejet, hogy tőle felnőjete az üdvösségre.*” Ahogy az anya tejétől nevelkedik a gyermek, úgy nő fel az ember az üdvösségre. Mária, az Isten által megáldott asszony anyateje tehát egy szimbolikus erőt képvisel, melynek olyan fontos szerepet tulajdonítottak, hogy a szövegek tanúsága szerint Krisztus a következőképpen szólt Máriához, az Istenszülő elszenderedése közben: „*Áldottak a te kebleid, ó Mária, szeplőtelen anyám, mert általuk tápláltál engem.*”¹⁷ Az Istenszülő feltámadásakor pedig

15 Közli *Bolman, Elizabeth S.*: The Enigmatic Coptic Galaktotrophousa And The Cult Of The Virgin Mary In Egypt. Images of the Mother of God, Perceptions of the Theotokos in Byzantium. ed. *Maria Vassilaki*. Athen, 2005. 15

16 *Μπαλτογιάννη, Χρυσάνθη*: Η Παναγία στις φορητές εικόνες. Εικόνες της Παναγίας Γαλακτοτροφούσας. In: *Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη*, ed. *Μαρία Βασιλάκη*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 20 Οκτωβρίου 2000 – 20 Ιανουαρίου 2000. 141

17 *J. Armitage Robinson* (ed.), Text and Studies. Contributions to Biblical and Patristic Literature, Vol.4, Nr.2: Coptic Apocryfal Gospels. Cambridge. 1869. 77.

Krisztus így szólt: „*Íme, szeretett anyám, kinek szüzi teste kilenc hónapon át hordozott engem, s kinek méznél is édesebb keblei három évig tápláltak.*”¹⁸

Lukács evangéliumának sorai a következőképpen dicsérik Krisztusnak az édesanyját: „*Boldog a méh, amely kihordott, és az emlő, amelyet szoptál!*”¹⁹

6. századi kopt ikonok úgy ábrázolják Máriát, aki Krisztust az ölében tartja, mintha Krisztus Mária testének kötelékével feloldhatatlanul az emberiséghez lenne kötve. Abban az időben keletkezett dalok és prédikációk a közös „húst” magasztalják, amely egymáshoz fűzi őket. A 6. században Pseudo-Kürillosz a következőket írja: „*Te, Mária fölébe hajoltál s hagytad, hogy hajad reá omoljon... Ő kinyújtotta kezét s melleidből szintiszta mannánnál is édesebb tejet szopott.*”²⁰

A tej és méz képzetével Isten népe összekötötte az isteni ígéret megbízhatóságába vetett bizalmat, egy boldog, gondoktól és elnyomástól mentes jövő reményével.

A 2. században élt Alexandriai Kelemen szerint²¹ Mária teste – lévén szüz – képtelen volt anyatejet termelni, ezért azt az Istentől kapta, hiszen Mária eszköze az üdvözítésnek, nem pedig aktív szereplője. A tej a Logosz, mert ugyanolyan az összetétele, mint Krisztus testének és vérének. Kelemen elmondja, hogy a vér tulajdonképpen a folyékony test, a tej pedig fehér színű vér, ezért nem rémiszti a kicsiny gyermeket. A tej valójában a vér legízesebb része, mely feloldja a szív keserűségét a Logosz édességén át. Nem meglepő tehát, ha a tej allegorikusan Krisztus vérének jelöli, és ez a tej a halhatatlanság itala, maga a Logosz, az alfa és az omega. Tehát a vér és a tej egyaránt Krisztus szenvedéseinek és tanításának szimbóluma. Ez utóbbi utalás szírnai Kosmasz Indikopleustés kéziratában is megjelenik a Galaktotrophousával kapcsolatban, ahol az ábrázolást a „τραπέζα” (trapéza) jelző kíséri, amely az oltárt jelképezi.

Az 5. században egy másik alexandriai, bizonyos Cyril, megismételte ezeket az állításokat, kéziratát lemásolták, és három másik 10. századi kézirattal együtt most a British Library-ben vannak. A kézirat illusztrált, az elején Galaktotrophousa látható evangelista Szent Jánossal.

Kelemen írásánál csak néhány évtizeddel korábbi a denderai Születés Ház (vagy A Születés Háza),²² melyet olyan ábrázolások díszítenek, ahol Ízisz istennő az isteni gyermeket táplálja, aki természetesen maga a fáraó. A jelenet segítette a fáraót abban, hogy ifjú istenné váljon. Az ábrázolásokon túl, magának a tejnek is kiemelkedő jelentőséget tulajdonítottak, orvosi receptek és varázsszertartások fontos alkotórészeként szerepeltek; kiváltképpen a fiúgyermeket szült anyák tejét tekintették hatásosnak megfázás, szembetegségek és égési sebek kezelésében. Hasonló gyógymódok az orvoslás későbbi történetében is szerepelnek, Hippokratész, Plinius munkáiban éppúgy, mint kopt orvosi szövegekben. A szoptató anyákat pedig vallási értelemben különleges lényeknek tekintették, akiknek varázserőt tulajdonítottak. Régészek több olyan kancsót is találtak,

18 Uo. Idézi Schreiner, Klaus: Deine Brüste sind süßer als Wein. Ikonographie, religiöse Bedeutung und soziale Funktion eines Mariensymbols. In: Pictura quasi fictura. Die Rolle des Bildes in der Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters und der frühen Neuzeit. Wien, 1996. 95.

19 Lk 11,27.

20 Idézi: Gharib, Georges: Οι εικόνες της Παναγίας. Ιστορία και λατρεία. Κατερίνη. 1997. 165.

21 Clement of Alexandria, Paed., I.VI, 39, 2 – 40, I, ed. H.-I. Marrou, Clément d'Alexandrie, Le pédagogue (SC, 70) (Paris, 1960). 183–5.

22 A Születés Házak a fáraó rituális születésének voltak helyszínei.

amelyekben vélhetőleg anyatejet tartottak. Ha egy nőnek volt odahaza ilyen női alakot formázó edénye, akkor nyugodtan ajánlhatta magát mágikus oltalmába.

A tej, mint az isteni ígélet metaforája a korai, Nagy Konstantin előtti kereszténységben hatást gyakorolt a szertartások kialakulására. Hippolyt von Rom (†235) egyházi rendelete az őskeresztény úrvacsora-liturgia számára a következő szertartást írta elő: a békecsók után a püspöknek hálát kellett adnia a kenyér és borral teli kehely fölött, ami Krisztus testét és vérének jelképezi, mely mindenkiért hullott, ki hitt benne; a mézzel kevert tej fölött is, az apáinknak tett ígélet teljesüléséért, mely a tejjel-mézzel folyó földről szólt, melyet Krisztus, mint saját testét adta, mellyel a hívők, mint gyermekek tápláltak.

Szimbolikus értelemben az anyaszentegyház az, melynek öléből születünk, és melynek tejéből táplálkozunk. Az egyház „keblei” (*ubera ecclesiae*) az Ó- és Újszövetség, melyekből az igehirdetők a „misztikus megismerés tejét” (*lac mysticae intelligentiae*) szívják magukba.

A tej értelmezése viszont nemcsak allegorikus értelemben bukkan fel a szövegekben, hanem Mária csodatévő tejeként is. Boto (1105 k.–1170 k.), az egykor Regensburg mellett állott bencés apátság, Prüfening szerzetese egy rendtársáról számol be, aki elhatározta, hogy Máriát, akár egy hű fiúgyermek, mindig szolgálni fogja. Mikor súlyos betegen feküdt, toroka kívül-belül megdagadt,²³ láz is gyötörte, testvérei – mivel arra számítottak, hogy meghal – elkezdtek a halotti liturgiát, a könyörgést Máriához, és ennek hatására Mária tevőleges segítségre szánta el magát. Megjelent, mint fehér ruhás nő, leült ágyára és ekképpen vélekedett: méltánytalan ily’ iszonyúan szenvedni hagyni azt, aki őt és fiát mindig odaadóan szolgálta. Így Mária segített, és a beteg sebeire a legszentebb tejet csepegtette kebleiből. A haldokló meggyógyult. Ilyen jelenetet ábrázol egy 14. századi zsolnároskönyv miniatúrája. Kebleiben mutatkozott meg Mária anyai odaadása, életet adó és mentő ereje. Ebben a legendában gyökerezhet a Szoptató Mária pestistől védő szerepe.

A középkorban nem egyszerűen társították a test fogalmát a női nemmel. A női testet életet adó ételként is jellemezték, hiszen az anyatej az ember első tápláléka, ami elengedhetetlen a túléléshez, főleg egy olyan korban, mikor a gyermekhalandóság magas volt. A középkori művészek szívesen ábrázolt jelenete, mikor egy nő szoptat egy érett férfit, csupán gyermeki jámborságból.²⁴ De erényeket is ábrázoltak így és meglepő módon a gonosz nők testét is ételként írták le, mely értelmezés szerint a boszorkányoknak több mellük is volt, ahonnan a sátánfajzatokat táplálták.

Peter Brown, amerikai ókortörténész, „Die Bedeutung der Jungfräulichkeit in der frühen Kirche”²⁵ címmel megjelent tanulmányában a következőre hívja fel a figyelmet: Isten úgy határozott, hogy az emberi fajjal szembeni szolidaritását a lehető legbensőségesebb módon Krisztusban fejezi, aki Mária méhében ölt testet, és aki e testet keblén táplálja. Mária teste, mely Krisztust méhébe és keblére fogadta, összekötötte Istent az

23 A bőrduzzanatot a pestis fontos előjelének tekintették, ahogyan arról Weber János, az eperjesi patikárius is beszámol az *Amuletum, az-az: Rövid és szükséges oktatás a Döghalálról* c. 1645-ös könyvében: „Ha mirégy vagy hóna alatt, füle megett, az ölében vagy más helyen”. Idézi: Dr. Szilárdfy Zoltán: „Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében” c. tanulmányában. Ikonográfia, kultusztörténet. Képes tanulmányok. Balassi Kiadó. Budapest, 2003. 184.

24 *Caritas Romana* névvel jelölik azt a képtípust, amelyen Pero, a fiatal római nő szoptatja börtönbe vetett idős apját, hogy megmentse az éhhaláltól.

25 Idézi *Schreiner, Klaus*: „Deine Brüste sind süßer als Wein”. Ikonographie, religiöse Bedeutung und soziale Funktion eines Mariensymbols. In: *Pictura quasi fictura. Die Rolle des Bildes in der Erforschung von Alltag und Sachkultur des Mittelalters und der frühen Neuzeit*. Wien, 1996. 89.

emberiséggel. A Bizánc fennhatósága alatt álló Közel-Kelet nagy keresztény városainak lakossága számára pedig nem létezett természetes társadalmi kötelék, ami oly erős lett volna, mint az anyaméh és a tápláló kebel kettős köteléke.

Mária tejének a kultusza a középkori Európában is nagyon erős volt, és a szoptatás jelenete a kedvelt ábrázolások közé tartozott. Egy 1290 körül festett retabulum²⁶ Clairvauxi Szent Bernát legendájának – mely szerint őt a Szűz táplálta megelevenedett szobor képében – korai elbeszélése. Készítője egy pálmái mester volt, és úgy tűnik, hogy a csodajelenet ikonográfiai motívumként népszerűvé vált Spanyolországban, aminek egy másik példája az 1460 körül festett, ún. St. Ildefonso retabulumról származik.²⁷

Egy 13. század végi – 14. század eleji kisméretű, aranyozott, szoptató Madonnát ábrázoló szobrocška, belsejében a Szentháromsággal, a középkori keresztények azon elképzelését fogalmazza meg, mely szerint Mária teste a templom, amelyben az istenség lakozik.²⁸

Allegorikus és erényalakokat is ábrázoltak úgy, miként éppen táplálnak: ilyen kőbe faragott ábrázolás látható a pisai katedrális márvány pulpitusának részletén (Giovanni Pisano, 1314), ahol Ecclesia két picit alakot táplál; az id. Lucas Cranachnak attribuíált kis képen a Könyörületességet látjuk gyermekeivel; 16. századi a nürnbergi Erények kútja, ahol mind a hét allegorikus figura melléből vízsugarak törnek elő, az erény termékenységének szimbólumaként.²⁹

Az 1380–85 körül készült Turin-Milan Hóráskönyv egyik miniatúrája Máriát ábrázolja, aki ölében tartja a Gyermeket, közben anyatejet présel kezébe, melyet a hozzá imádkozó alak felé irányoz. Egy másik hóráskönyv, a Trés Belles Heures de Notre-Dame ábrázolása különösen érdekes: az első író gyermek ikonográfiája ez. A tekercs nem ér el senkit, nincs rajta szöveg, csak lebeg. Krisztus Máriától kapott testének szimbóluma. Nincs szöveg, mert nem az írás ténye fontos, hanem a tartalom. A megtestesült Ige saját magát írja.

Jan van Eyck híres luccai Madonnája³⁰ (1436 körül) eucharisztikus utalásokban bővelkedő jelenetén a Szűz a Gyermekek Jézust táplálja. Művészettörténeti értelmezés szerint Mária öle jelképezi magát az oltárasztalt,³¹ ahol megjelenik Jézus, a jobbszáron lévő falmélyedés mosdótálja pedig talán azt a helyet idézi, ahol a pap misekor elvégzi a kézmosást.

Quirizio da Murano 15. század végéről származó Megváltója egy kedves arcú Krisztust ábrázol, aki baljával felnyitja mellkas-sebét, és jobbával egy, a testét jelképező eucharisztikus ostyát nyújt a kép bal sarkában térdeplő apácának. A trón két oldalán lebegő angyalok szövegtekercei az Énekek Énekének sorait tartalmazzák: „*Kedves, szeretett barátaim, gyertek hozzám és egyetek húsemból.*”

26 Sociedad Arqueológica Luliana, Palma de Mallorca.

27 Osmái mester, The Cathedral, el Burgo de Osma, Soria.

28 Metropolitan Museum of Art. J. Pierpont Morgan ajándéka, 1917.

29 Luxembourg, Musée d'Histoire et d'Art.

30 Städtisches Kunstinstitut, Frankfurt.

31 Ezzel a misztikus magyarázattal már találkozunk Kosmasz Indikopleustész Keresztény Topográfiájában, ahol a 163. lapon trónon ülő Istenanya ábrázolását találjuk, ezzel a felirattal: ἡ τράπεζα, aminek a jelentése oltár.

A Szoptató Istenszülő ikonográfiája

A gyermek Jézust szoptató Szűz Mária ábrázolása viszonylag kisszámú, de ismétlődő téma volt a keresztény művészetben. A keleti keresztény tradícióban "ἡ Παναγία Γαλακτοτροφούσα" (Panagia Galaktotrophousa)³² a neve, mely kifejezés a tejjel tápláló Istenanyát jelöli. A nyugati művészetben egészen a 2. századi katakombafestészetig nyúlik vissza a története, a keletiben pedig a 7. századi kopt falfestményekig. Ez utóbbiaknak a prototípusa a gyermek Hóruszt szoptató Ízisz ábrázolása, illetve a predinasztikus szobrászat, ahol a gyermekét szoptató nő a termékenység és a védelem szimbóluma.

Görögországban az archaikus kortól kezdve jelennek meg a gyermeküket szoptató nők kis terrakottaszobrai. Meglehetősen gyakoriak voltak Ciprus kultúrájában, ahol a kis figurákat szentélyek számára szentelték. A kis terrakottaszobrok első példái, melyek általában álló nőket ábrázolnak, az i. e. 2. évezredből származnak, míg az i. e. 6. század második felétől az i. e. 4. század végéig nagy számban készült mészköszobrocskák ülő nőket mutatnak be. Számos ilyen emléket őriz az isztambuli Archeológiai Múzeum, ahol az újbabilóniai periódusból (Kr. e. 731–539) származó néhány lelet is a Çocuklu kadinlar-t, azaz a szoptató nőt ábrázolja.

A Galaktotrophousa ábrázolása a 12. században elterjed a Közép-Keleten, a Balkánon, Európán belül pedig főleg Itáliában, ahol a 14. századtól datálódik gyakori megjelenése és a típuson belül számos variációja tűnik fel; ilyen új típus az Alázatosság Madonnája, melynek az eredete az egyiptomi szobrászathoz kötődik, de alapvetően itáliai „találmány”. A Szoptató Istenszülő ábrázolásai az athosz-hegyi kolostorokat is elérték Szerbián keresztül. A 14–15. századi Görögországban és Oroszországban az ábrázolás elszakad a keleti naturalizmustól, visszakapva ezzel szent jellegét és jelentését: a Gyermeke maga az inkarnálódott Isten, aki a Szűz „mellén keresztül lép kapcsolatba” az emberiséggel. A téma a 19. századi Oroszországban válik ismét népszerűvé.

A Szoptató Istenszülő típusának legrégebbi nyugati ábrázolását a római Priscilla katakomba 2. századból származó freskóján fedezték fel, ahol a meztelen csecsemő félig fekvő helyzetben van, fejét balra fordítja, tekintetét a néző felé. Itt nem érvényesül semmilyen szigorú szabály, az anyát és a csecsemőt természetes pózban ábrázolták, életteljes, realisztikus formákkal, így a freskó egészét tekintve alig különbözik az antik falfestményektől. A jelenet annak köszönheti zsánerjellegét, hogy akkoriban a vallás még nem vált dogmatikussá, és még nem létezett olyan szigorú kánon és ikonográfiai rendszer. Ebből a hellenisztikus forrásból könnyen átkerülhetett a Galaktotrophousa típusa mind a nyugati, mind a keleti kereszténység művészetébe.

A típus másik valószínű forrása az egyiptomi művészet, ahol gyakran találkozunk a szoptató nő motívumával, akiket vallási értelemben különleges lényeknek tekintettek, s varázserőt tulajdonítottak nekik. Két, a Közép-Birodalomból származó réz kispasztika olyan asszonyokat ábrázol, akik a földön ülnek, és mellüket nyújtják gyermekeiknek. Az egyik szobrocška Szebeknath hercegnőt mutatja be, a másikat Ízisz istennőnek szentelték. Mindkettő i. e. 1900–1800-ból (XII. dinasztia) származik. Ezek a jelenetek félúton állnak a profán és a vallásos ábrázolás között. Az anyaistennő prototípusává váló képe, amint

³² A görög Galaktotrophousa megfelelője latinul *Virgo lactans*, olaszul *Che allatta*, oroszul *Mlekopitatelnica*; szerepel még, mint *Grembo beato* vagyis *Áldott kebel*, illetve *Barlovszkaja*, valamint *Madonna del Latte* vagy *Maria lactans*.

Ízisz a fiát, Hóruszt szoptatja, a kései korban jelent meg, mely korból tömegével maradtak ránk Isis lactans-t ábrázoló emlékek. A Hóruszt szoptató Ízisz klasszikus ábrázolása a kereszténység megjelenésével tovább él és az új vallás nyelvén szólva Maria lactansként terjed el.

Maria lactans

Az Isis lactans ábrázolások a keresztény-egyiptomiak körében Maria lactans-ként jelennek meg. A koptok köréből kikerült alkotásokon az egyiptomi típusú, merev, frontális ábrázolás jellemzi Mária és a Gyermekek alakját, hiszen, bár keresztények voltak – ezért is beszélünk Máriáról, nem pedig Íziszről –, ugyanakkor egyiptomiak is, akik nem a hellenizmus idején elgörögösödött Ízisz alakját vették át, hanem a keresztényi tisztelet tárgyának személyeit, Máriát és a Gyermekeket illesztették a korábbi ábrázolásokhoz, illetve azok karaktereit ez utóbbiakhoz. Azonban a szoptató Íziszt ábrázoló szobrok a római császárság idején nyugatra is elkerültek – ennek legértékesebb bizonyítéka a Carolinából előkerült lelet –, és mikor a szobrokat megtalálták, a keresztény vallás Máriájával azonosították, ezért fordul elő az, hogy az ilyen szobroknak két olvasatuk is van. Példa erre a budapesti Szépművészeti Múzeumban őrzött, az 5. század végén – 6. század elején készült votív szobrocsonk is. A kétlábú trónon ülő figura, karjait orans tartásba emelve szoptatja ölében lévő gyermekét. A szobrocsonk abban az időben készült, mikor az egyiptomiak nagyobb része már keresztény volt, de amikor Ízisz kultusza még hivatalosan engedélyezett volt Egyiptom déli határán az ősi Philae szentélyében. Ez az oka annak, hogy a meglehetősen hibrid ikonográfiájú alkotás egyszerre mutatja a keresztény képektől kölcsönzött orans gesztust és a pogány fogadalmi szobrok hatását, mely szerint a gyermekét szoptató nő a kisgyermekkel azoknak a nőknek készült, akik gyermekáldás érdekében természetfeletti segítségben reménykedtek.

Az ókeresztény (kopt) korszak sírsztéléin megváltozott formában vették át Ízisz és Hórusz hieratikusan típusát. A berlini múzeum őrzi azt az 5–6. századi, Medinet el-Fajumból származó sztélé, amelyen a félig fekvő helyzetben lévő, meztelen csecsemőt természetes pózban ábrázolták, ami éles kontrasztban áll egy kalksteini magángyűjteményben őrzött, szintén 5. századi relieffel, és egy ugyancsak Fajumból származó, 7. századi relief alakábrázolásával.³³ Míg az első emlék a Priscilla katakomba freskóján látható csecsemő fesztelen, természetes pózra emlékeztet, és ahol inkább az anya-gyermek kapcsolat dominál, addig az utóbbi két relief Ízisz és Hórusz merev testtartásával rokon, a jelenet szigorú, inkább a királynő-gyermek viszonyra épül; itt a Gyermekeket szoptató Istenszülő ünnepélyes tartásba merevedve ül frontális pózban.

A fajumi reliefektől csak egy lépés választja el Szakkara freskóit, valamint a 9. és 10. század kopt miniatúráit, ahol a Gyermekek már egyenesen ül, Hórusz hasonlóan.³⁴

A kopt festészetben ilyen típusú ábrázolások a szakkarai Szent Jeremiás kolostor templomának freskói. Az egyikén két angyal között az Istenanyát pompás trónon ülve látjuk, amint a Csecsemőt szoptatja, aki mindkét kezével az Anya mellét odakinálóját fogja. Nem lehet szó nélkül hagyni az egyik különös, de jellemző részletet: az ábrázolás

³³ A jelenet fontos motívuma a baldachin vagy félrehúzott függöny, ami nyitott állapotában szimbolikus értelem hordozója: az isteni titok kinyilvánításának jelképe.

³⁴ Kondakov az arab hódítást (640–641) megelőző időszakhoz köti az ábrázolást. *Kondakov, N. P.*: *Ikonografija Bogomateri I.*, St. Petersburg, 1914. repr. 1998. 255–258.

legalább 3–4 évesnek láttatja a Gyermeket. Ezen apróság arra emlékeztet, hogy éppen Egyiptomban keletkeztek a Krisztus csodálatos felnövekedéséről szóló legendák. Ehhez hasonlóan látjuk a Szoptató Istenszülőt szentek és angyalok társaságában. Ehhez a körhöz tartozik a bawiti kolostor apszisfreskója, amely a díszes trónon ülő kopt Galaktotrophousát ábrázolja a tizenkét apostol társaságában, illetve a Wadi Natrubban lévő Szűz Mária templomnak egy enkausztikával (viaszfestés) festett oszlópa.

Ezen úton a Galaktotrophousa típusa fokozatosan közeledik az Íziszt és Hóruszt ábrázoló képekhez, és így kezd kialakulni az ikontípus, amely egyre inkább sematikusabb jellegű lesz.

Az egyiptomi talajon kialakult szentképtípus hamar elterjedt a keresztény művészetben, átkerült Nyugatra és Bizáncba, ahol már ismerték és elismerték a sajátos ikonográfiai ritkaságot, de csak, mint kora keresztény művészettől örökölt zsánermotívumot. „Egyiptom hatása azért kezdett dominálni, mert az egyiptomi művészek alkalmazták ezt a típust először ikontípusként, ami azt jelentette, hogy zsánerjellegét hieratikus jellegzetességekkel és szigorú erkölcsösséggel helyettesítették [...] az új formában nem volt már helye az antik művészet szenzualizmusának, ami a Priscilla katakomba freskóján még felismerhető.”³⁵

Szoptató Istenszülőt ábrázoló ikonok már az ikonrombolás (726) előtti években is léteztek hordozható ikonokon – állítja Michele Bacci.³⁶ Tárgyi bizonyíték sajnos nem maradt fenn ebből a korból – aminek az lehet az oka, hogy a 726 és 843 között zajló ikonrombolási vita hevében rengeteg ikon pusztult el –, de a Galaktotrophousa ábrázolás 8. századi jelenlétének létezik írásos bizonyítéka, mégpedig Gergely pápa Izauriai Leó császárhoz (717–741) intézett üzenete, melyben Gergely pápa többek között ezt írta: „... valamint az olyan képek is, amelyek a Szentséges Szűzanyát ábrázolják, amint karjában a mi Urunkat és Istenünket tartja és tejével táplálja.”³⁷

Hogy vajon magában Konstantinápolyban kiterjedt-e a képtisztelet a Galaktotrophousát ábrázoló ikonokra vagy nem, ebből a szempontból nem sokat nyújt a Lihacsov gyűjteményéből származó és az Ermitázsban őrzött két pecsét sem, melyek a 11. század második felében keletkeztek.³⁸ Ezek közül az egyik Romanosz kizikoszi metropolitáé, a másik pecsét Michael Ophrydas tulajdona volt. A két ábrázolás nagyon hasonló: a trónon ülő Istenanya félig fekvő helyzetben levő csecsemőjét szoptatja, a csecsemő jobbra fordítja fejét. Feltételezhető, hogy itt egy olyan ikontípus reprodukciójáról van szó, amely vidéken volt elterjedve.

A konstantinápolyi művészet emlékei között a Galaktotrophousa csupán kétszer fordul elő: Kozmas Indikopleustés Keresztény Topográfijában a 163. lapon trónon ülő Istenanya ábrázolását találjuk egy misztikus magyarázattal: ἡ τράπεζα.³⁹ A csecsemő az Istenanya ölében ül, fejét balra fordítja, s az Istenanya jobb melléből szop. Noha itt az Istenanya ábrázolása szimbolikus értelmű, jellege arra mutat rá, hogy ikonfestészeti pro-

35 Lazarev, Viktor: Tanulmányok az Istenanya ikonográfiájához. Galaktotrophousza. Bizánci festészet. Budapest, 1979. 114.

36 Bacci, Michele: Πίνακας Παναγίας Γαλακτοτροφούσας. In: Μήτηρ Θεού. Απεικονίσεις της Παναγίας στη Βυζαντινή τέχνη, ed. Μαρία Βασιλάκη, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη 20 Οκτωβρίου 2000 –20 Ιανουαρίου 2001. 141.

37 Idézi Lazarev, Viktor: Tanulmányok az Istenanya ikonográfiájához. Galaktotrophousza. In: Bizánci festészet. Budapest, 1979. 114.

38 Lihacsov a pecsétet a Palaiologoszok koránál régebbinek tekintette.

39 Jelentése: oltár, ami az áldozat helye, szimbóluma.

totípusból származik. Jakab szerzetes Homiliáiban Szent Erzsébet látható, amint a kised Jánost szoptatja. A kidolgozás módja egyértelműen ikonszerű, ami arra vall, hogy a konstantinápolyi művészek ismerték a Galaktotrophousa típusát.

A Szoptató Istenszülő alakja azonban sokkal népszerűbb volt a görög tartományokban és a keresztény Kelet országaiban, mint Konstantinápolyban, mert ezeken a helyeken konzerválódtak a régi szír–egyiptomi hagyományok. Így látjuk például a Máriát szoptató Szent Annát a kurbinovói Szent György templom és az Ohridi-tó partján fekvő Zaum Theotokosz templom makedón freskóin.

A Szoptató Istenszülő ikonjai

1100 körüli az a sínai-hegyi, Szent Katalin kolostorból származó ikon, melynek ábrázolásai közül csupán egy jelenet a Galaktotrophousa. A narráció különlegessége abban áll, hogy Krisztus születése mellett tíz másik jelenetben ábrázolja a karácsonyi ünnepkör eseményeit, így köztük a Szent Család menekülését Egyiptomba, ahol a számaron ülő Istenszülő a Gyermeket szoptatja.

12. századi az a Rómában őrzött, csodatévő Galaktotrophousa ikon, melyen az Istenszülő baljában tartja a Gyermeket, aki egy nyitott pergamentekercset tart a jobb kezében, amin Izajás próféta szavai olvashatók: „Az Úr lelke nyugszik rajtam.”⁴⁰

1260–80 között készült a pisai Santi Cosma e Damiano-templom ikonja,⁴¹ ahol az Istenszülő bal karjában fogja a Gyermeket. Az ikon meglehetősen kopott állapota ellenére az ikon keretén látható angyal szárnya, illetve egy mártírnő, hasonlóan ahhoz a színtén 13. századi Szoptató Mária-ikonhoz, melyet a velencei San Marcoban őriznek.

Szerepel a Galaktotrophousa két görög ikonon is, de ezeknek pontos keletkezési idejét nem lehet megállapítani, mert rossz állapotban maradtak ránk. Az egyik, amely talán a 13. vagy 14. században keletkezett, a Sínai-hegyi kolostor Szent János kápolnájában található, a másik az athoszi Kariészből származik.

A legenda szerint legkorábbinak tartott Galaktotrophousa ikont, mely az athoszi Hilandárban található – ahol az Istenszülő csodatévő kendőjének szentelt kápolnában a királykapu bal oldalán helyezkedik el⁴² – Kondakov a 14–15. századra datálta. A legenda szerint a jeruzsálemi Szent Szavva kolostorból került az athoszi Hilandárba, amelyre Szerbiai Szent Szavva hagyományozta. Kondakov szerint ez az ikon annyira idegen az ikonográfia bizánci szellemétől, hogy valószínűleg egy itáliai eredetű szerb kópiája. Szerinte⁴³ az Istenszülő felonját díszítő paszományok jelenléte nem tartozik az ősi bizánci festészethez, hanem itáliai jellegzetesség, ugyanúgy, mint a fekvő Gyermeke ábrá-

40 Iz. 61,1

41 Az ikon díszített hátere, mint a bizánci előképeken, talán a pazar fémborítást utánozza. A test ábrázolása úgy tűnik, hogy többet köszönhet a korai Palaiologosz kor stílusirányzatainak, főleg a nyak, az áll, a száj és a járomcsont körüli igen finom megvilágítás. Az ikon története kevésbé ismert. A második világháború előtt a Santi Cosma e Damiano templomban őrizték, és Madonna del Patrocinio néven ismerték. 1945-ben a templom bombázása és pusztulása után a kép átkerült a pisai Museo Nazionale-ba. Később átszállították a város érsekségébe, ahol napjainkig volt látható, míg végül egy, az elpusztulttal azonos nevű Pisa környéki templomba került.

42 Kondakov a 14–15. századra datálta az ikont, de Lazarev szerint az ikon jelen állapotában ezt nem lehet megállapítani, korábbi is lehet.

43 Kondakov, N.P.: Ikonografija Bogomateri I., St. Petersburg, 1914. repr. 1998. 38.

zolása a Simon Usakov által készített, „Boldog anyaméh” néven is ismert ikonon, mely Moszkvában, a Blagovescsenszkij székesegyház oltárán található.

A Vatikáni Képtár két, 15. század eleji, italo-görög ikonjainak egyike a sienai ábrázoláshoz hasonló, a másik egy görög művész, Antonios Papadopoulos műve.

A nicosiai (Ciprus) Bizánci Múzeum 16. századi ikonja egy Dexiokratousa,⁴⁴ azaz a Gyermeket jobb karjában tartja a Szoptató Istenszülő.

Itáliai múzeumok közül a ravennai Museo Nazionale-ban több mint negyven olyan ikon található, melyek Szoptató Istenszülőt ábrázolnak. Ezek a 15–18. század között készült ikonok merevek, plasztikusak, az alakokra jellemző a kanonikus ruhák viselete, monumentalitás a háttérhez való viszonyukban, valamint az, hogy inkább a vidéki művészet körébe sorolhatók.

A 16. századtól datálódik Consenza város patrónusa, a Madonna del Pilerio⁴⁵ kultusza, amely ikon az 1576-ban pusztító szörnyű bubópestis ellen védte a várost. Az ikon ma a consenzai Galleria Nazionale-ban látható; ikonográfiáját tekintve egy 12. századi eredetűnek a kópiája.

16. század eleji az a krétai-velencei körből származó ikon, mely a páрмаi Nemzeti Galériában található. Az ikont az Istenszülő félalakja tölti ki, aki baljában, szívéhez közel tartja a Gyermeket, és mellét nyújtja neki. Az aranszínű lepelbe burkolt kisded halántékának klasszikus kopaszága fiatalként és aggként mutatja be egyazon időben. Az alakok egymásra vonatkoztatott mozdulata, egymás közti arányosítása, a piros, ám nem fényes ajkak, a drapériák esése, és a két arc, határtalan légyságról és kolorikai egységről tanúskodik.

1523–28 között készült Permeniatris Joannisz ikonja, amit a velencei Museo Correrben őriznek. Ezen, az egykor egy oltár részét alkotó táblán Keresztelő Szent János és Szent Ágoston között márványtrónon foglal helyet a Gyermeket tápláló Madonna, aki mögött két angyal által tartott szövet alkot támlát, míg egy harmadik angyal éppen megkoronázza a Szűzet. Az ikonon a velencei festészet jellegzetességei dominálnak, így technikailag már távol áll a tárgyalt ikonunkon még jelenlévő ikonfestészeti hagyománytól.

Számos posztbizánci Galaktotrophousával találkozunk az athéni múzeumok gyűjteményeiben is. A Bizánci Múzeum öt ikonja 15–16. századi: Szoptató Istenszülő, Galaktotrophousa Szent Józseffel és Keresztelő Szent Jánossal, Szoptató Istenszülő Keresztelő Szent Jánossal, Szoptató Istenszülő, illetve Makarios Galatista szerzetes Galaktotrophousa ikonja 1784-ből.

A Benáki Múzeum négy Galaktotrophousa ikont őriz, ezek 15–16. századiak: Galaktotrophousa angyalokkal, Galaktotrophousa, Andreas Ritzos Galaktotrophousája, illetve Galaktotrophousa a kinszenvedés eszközeivel.

Az athoszi Szent Hegyről származik egy 1702-es ikon, ahol az Istenszülő és a Gyermekek rendkívül díszes ruhát visel, fejükön korona. A párnás trónon ülő Istenszülő baljában tartja a Gyermeket, jobbával mellét nyújtja neki; díszes cipőt visel, ami nem érintkezik a földdel, hanem zsámolyon nyugszik, ahol lábai árnyékot vetnek. Ez a technikai megoldás távol áll a klasszikus ikonoktól – ahol az alakok belső fénnel ragyognak, így nincs vetett árnyék –, így ez az ikon nyugati hatásról tanúskodik.

44 δεξιιά = jobb kéz + κρατώ = tart, fog

45 A pilerio meghatározás a görög pulerós szóból annyit tesz: kapus, városvédő.

Messolongiból származik egy Keresztelő Szent János születését ábrázoló ikon a 18. század első feléből. A négy sávra osztott ikon felső részén az Istenszülő templomi bemutatását, a Gyertyaszentelőt, és Keresztelő Szent Jánost látjuk. A megszokottól eltérően itt a születés utáni epizód jelenik meg, a névadás, ahol Zakariás, aki korábban megnémult, látogatóktól körülveve felírja egy táblára a gyermek nevét. (Lukács 1,63) Erzsébet eközben gyermekét szoptatja. Érdekes a szent személyek életéből vett jelenetek kiválasztása a legfelső sávon. Úgy tűnik, hogy ezeknél az egyetlen szempont az volt, hogy az adott személyek gyerekkorából vett eseményeket ábrázoljanak. Ez arra enged következtetni, hogy az ikon megrendelése egy gyermek életével vagy születésével hozható összefüggésbe, így nem kizárt, hogy a magánáhitat motiválta.

Szintén a Szent Hegyről, a 19. századból származik egy menológion, ünnepi ikon, ahol az eddig felsoroltakkal ellentétben nem a Galaktotrophousa az ikon fő témája, hanem alapvetően az Istenszülő, akinek számos ikonográfiai típusa tanulmányozható a táblán, és a mintegy hetven Istenszülőt ábrázoló kép között találjuk a Szoptató Istenszülőt is.

A Galaktotrophousa napjainkban

A Szoptató Istenszülő tisztelete a mai napig is töretlen, főleg az ortodox valláson belül. A Gyermeket tápláló Istenszülő ma is fontos kapcsolódási „pont” az anyák számára. A Szűz, aki csodálatos módon megszülte gyermekét, egy olyan szent, akihez az anyák fordulhatnak, kérhetik és megköszönhetik segítségét a gyermekáldásért, a nehéz szülés elkerüléséért, a bőséges anyatejért, egy beteg gyermek meggyógyulásáért, illetve bármi olyanért, mely az anyasághoz kapcsolódik. Ezek a kérések, köszönetek nemcsak fohász formájában léteznek, illetve a hívek nemcsak csókokkal, érintéssel fejezik ki tiszteletüket, hanem tárgyak formájában is, melyeket minden templomban megtalálunk. Az ikonok köré apró – vagy éppen nem is olyan kicsi – fogadalmi ajándékokat helyeznek el a hálás hívek, melyek – a Galaktotrophousa esetében – általában fémlapocskák⁴⁶ egy csecsemő alakjával, de egészen különleges, viaszból készült fogadalmi ajándékokkal is találkozhatunk, ha például Ciprus szigetén járunk. Kofinou közelében áll az az 1947-es alapítású, Galaktotrophousának szentelt templom, melyben a Szoptató Istenszülő ikonja mellett nagyobb méretű, viaszból öntött női mellet és csecsemőt formázó ajándékokat helyeztek el. A templom két egyforma Galaktotrophousa ikonja nem túl régi, talán a templomalapítás-kor készülhetett. Az egyiket az ikonosztáz környékén helyezték el, itt láthatók a fogadalmi ajándékok, a másik a kis templom közepén felállított állványon helyezkedik el.

Az ugyancsak Cipruson, Larnaca városában álló Panagia Chrisogalaktousa templom ikonja fölött a már említett, csecsemőt ábrázoló fémlapocskákat találjuk, köszönet-illetve könyörgésképpen az Istenszülő közbenjárásáért.

A Galaktotrophousa, a tejjel tápláló Istenszülő tehát így vesz részt az emberek mindennapjaiban. Ennek megfelelően a tokaji Galaktotrophousa még így, eredeti közegéből kiszakítva, múzeumi tárgyként is betölti ugyanazt a „szerepet”, mellyel az idők folyamán felruházták: ikonja az anyaság, a védelem, a gondoskodás szimbóluma, és nem utolsósorban a közvetítése. Ez utóbbi, teológiai értelemben mindig is az ikon legfontosabb feladata

⁴⁶ Fémlapocskák mellett márványtáblába is gyakran vésik köszönetüket a hívek. Például Máriapócson, ahol háromszor is könnyezett már a csodatévő ikon, számos ilyen márványtáblát találunk. Bár a máriapócsi ikon nem Galaktotrophousa, mégis érdekes a fogadalmi ajándékok szövege, melyek sok esetben édesanyák, nagyszülők köszönetei gyermekük egészségéért, életéért.

volt: közvetít, illetve az „itt” (evilág) és az „ott” (másvilág) közötti kötést biztosítja; aki az ikonra tekint és a tárgyat tiszteli, annak emlékezete az ősképre száll „és nem csak most áraszt el fénnel és világosít meg minket [...], hanem az eljövendő életben is nagy és kimondhatatlan jutalmat nyerünk, amikor a szentek teste a napfénynél is erősebben kezd ragyogni, mert az ikonábrázolás kedvéért szeretettel csókolják és tisztelik.”⁴⁷

THE GALAKTOTROPHOUSA ICON AND ITS CIRCLE IN BÉLA BÉRES’ SPIRITUAL COLLECTION OF TOKAJ

Additions to the iconography of the Nursing Virgin

The Nursing Virgin from the beginning of the 17th century is a remarkably precious icon in the spiritual collection of Béla Béres roman catholic priest. The Theotokos and the Child is presented as Galaktotrophousa iconography: the left arm of the Theotokos embracing Christ, who’s holding his mother’s breasts with both arms and feeding.

Whether the representation existed in the Byzantine iconography or it is the result of an Italian invention in the 13th century, is still a disputed question in the search history of the Galaktotrophousa.

Its iconography reaches back to the 2nd century catacomb painting in the western art, and the 7th century Coptic wallpaintings in the eastern art. Isis, nursing the child Horus was the prototype for the latter. The representation of the Galaktotrophousa spreaded in the Middle East, in the Balkan and Europe, mainly in Italy, where its frequent appearance and the show-up of numerous variants are dated from the 14th century; such new variant is the Madonna of Humility. The depicting of the Nursing Virgin has reached the monasteries in Mount Athos through Serbia. The representation in Greece and Russia in the 14th–15th century breaks away from the eastern naturalism, thus gaining back its holy character and meaning: the Child himself is the incarnated God, who connects to humankind through the Virgin’s breast. The subject is becoming popular in the 19th century in Russia but its respect is unbroken nowadays, mainly inside the Orthodox Church.

Virág Hársvölgyi

47 *Florenszkij, Pavel: Az ikonosztáz. Budapest, 2005. 51.*

AUGUST VON PETTENKOFEN MAGYARSÁGKÉPÉRŐL A MISKOLCON ŐRZÖTT FESTMÉNY EREDETISÉGÉNEK VIZSGÁLATA KAPCSÁN

PIRINT ANDREA

A Petró-gyűjtemény 630 darabos műtárgycsoportjával 1977-ben egy „a. p.” jelzetű, kis-méretű, lovat ábrázoló festmény is a Herman Ottó Múzeum kezelésébe került¹ (1. kép). A kép témája, komponálási módja és apró mérete egyaránt amellest szól, hogy a szignó August von Pettenkofen osztrák festő nevét rövidíti.

Petró Sándor egy rendkívül izgalmas gyűjteményt hozott létre élete során. Izgalmasat nem csak abból a szempontból, hogy remekművek sora rajzolja meg a magyar képzőművészet fejlődési ívét, de a tekintetben is, hogy a főművek mellett további csemegéket is magában foglal. Arra a kérdésre, hogy mit nevezünk csemegének, nem lehet egyetlen mondatral választ adni. Csemegének véljük egy egyébként nem túl neves mester kimagaslóan kvalitásos munkáját, amely aztán némileg át is írja a művész tehetségéről korábban megfogalmazott sorokat. Igazi különlegesség lehet ugyanakkor egy nagynevű festőművész gyors munkával papírra vetett vázlata, amely – noha értéke eltörpül egy olajjal megfestett kiérlelt kompozíció mellett – olykor sokkal többet árul el rajzolójának látásmódjáról, mint az esetlegesen megrendelésre festett táblaképek. Amikor pedig egy, a gyűjteményben megbújó anonim alkotásról a tüzetesebb kutatás nyomán bebizonyosodik, hogy jól ismert képzőművészünk hiteles munkája, és ráadásul régóta keresett tárgyi emléke a művész egy olyan baráti kapcsolatának, amelyről ez idáig csak írásos források szóltak, nos akkor már nem is csemegéről, hanem egyenesen kuriózumról beszélhetünk.²

A Petró-gyűjteményben – mint minden gyűjteményben – ugyanakkor hamisítványok is megbújnak. Azonban még ezeket a darabokat sem lehet egyértelműen kizárni az érdekeségek halmazából. A vizsgálat során ugyanis – amely révén bebizonyosodik egy tárgyról, hogy eredeti vagy utánzat – olykor olyan kultúrtörténeti specifikumokra derülhet fény, amelyek nyomán a komolyabb képzőművészeti értéktől megfosztott hamisítvány egy másféle jelentőséget nyerhet: művelődéstörténeti jelenségek hírmondójává válhat.

*Pettenkofen magyarországi divatja a 20. század eleji művészeti irodalmunk tükrében,
avagy egy osztrák festő magyarságképének interpretálása*

Egy honpolgárnak más nemzetről alkotott képe nem feltétlenül marad a véleményalkotó belügye. Amennyiben a szóban forgó nemzet fiai előtt ismertté válik saját hazájuknak egy idegen kéz által megfestett portréja, reakciót válthat ki, és – a jellemrajztól függően – akár még a nemzet önarcképére is hatást gyakorolhat. A portréfestés hasonlata ezúttal több, mint képletes kifejezés. Nem szavakkal, hanem ecsetvonásokkal formálta meg magyarságképét August von Pettenkofen (1822–1889) bécsi festőművész.

1 Olaj, fa, 13x20 cm, J. b. l.: a. p. Ltsz.: HOM P.77.400.

2 Nagy Sándor (1868–1950): Békássy-üvegablakterv, Ltsz.: P.77.198.

1. kép. Ló (HOM Ltsz. P.77.400.)

A 19. század folyamán számos osztrák festő kereste fel hazánkat. Bár sokan udvari felkérésre vagy kiadók megbízásából utazták be és örökítették meg a Habsburg Birodalom – ezen belül Magyarország – tájait, városait, a népesebb táborot egészen más áramlat sodorta a birodalom magyar tartományába. Ez az áramlat az orientalizmus volt, amely az irodalom szférájából a képzőművészetekre is gyorsan áttérjedt, és amely Európa-szerte közkedvelt témává tette az egzotikus keleti vidékek, keleti népcsoportok életének megörökítését. Míg a magyar festők számára csak az ázsiai és afrikai témák számítottak orientálisnak, addig az osztrákok szemében már mi magunk is egy darabka Kelet voltunk. Magyarország számított a legközelebbi egzotikus vidéknek, ahová a különösre vadászó osztrák festők a legkisebb erőfeszítéssel eljuthattak.

Eleinte Pettenkofen sem keresett mást 1851-gyel kezdődő magyarországi látogatásai alkalmával, mint honfitársai. A pesti Műegylet tárlatsorozatán a cím szerint ismert „Pusztá Magyarországon” (1854) festménye³ minden bizonnyal szervesen simul bele abba az ös-zsképebe, amelynek további mozaikja a szintén bécsi Josef Heicke „Csikósok a pusztán” (1841), vagy például Rudolf Swoboda „Bakony erdőbéli részlet nyugvó szegénylegényekkel” (1847) című műve.⁴ Pettenkofennek az 1850-es, 60-as évekből ismert magyar vonatkozású munkái naturalisztikusan megfestett kompozíciók, amelyeket a természeti motívumok ígézetén túl a határozott egzotikum-keresés jellemez (pl. Cigánygyerekek, 1855. Ermitázs, Leningrád; Megpihenő cigányok, 1857. Suppan Galerie, Bécs).

August von Pettenkofen azonban mégis kiemelkedő egyénisége ennek a Magyarországot megcélzó festő-zarándoklatnak. Társai közül kitűnik nemcsak művészi kvalitásainál fogva, de festészetének későbbi alakulása okán, valamint a közép-európai festészet

3 Említve: Divatcsarnok, 1854. aug. 5., Vasárnapi Újság, 1854. 20. sz. 170.

4 A Pesti Műegylet katalógusaiból idézi Kissné Sinkó K., 1981. 99.

fejlődésében betöltött közvetítő szerepe révén is. Az elsők közé tartozott ugyanis térségünkben, akik felismerték a barbizoni festők törekvéseinek újszerűségét. Rendszeresen tartózkodott Párizsban, és közvetlen kapcsolatot teremtett a francia és az osztrák főváros, valamint – ami számunkra különösen kedves – Párizs és Szolnok között.

Jelentőségét a fentiekkel csak részben magyaráztuk, hiszen amivel a magyar művészet történetében vastag betűs nevet szerzett magának, az a később oly fontos szerepet játszó szolnoki művésztelep alapjainak megteremtése volt. Pettenkofen számára Magyarországot mindenekelőtt Szolnok és környéke jelentette.⁵ Bécsből kelet felé ez a település volt az úti célja, itt nyert képi ötleteket, amelyek nyomán sorra készültek a jellemzően kis méretű festmények. A külföldi tárlatokon is bemutatott alföldi képek, valamint Pettenkofen élménybeszámolói aztán egymás után csábították Szolnokra az osztrák festőket. Ennek köszönhetően már az 1850-es évektől kezdve szépen fejlődő idegenforgalommal bírt a város, és amikor kb. húsz évvel később – ugyancsak Pettenkofen agitálására – már magyar festők is felkeresték a települést, szinte minden adva volt a folyamatos és zavartalan alkotómunkához.

A több évtizedes festészeti hagyományok alapján a század végére vetődött fel a hivatalos művésztelep létesítésének gondolata. Az ötlet megvalósítása nem ment egy csapásra; sokáig csak beszédtema volt az elképzelés, majd 1899-re kifejezett célkitűzéssé vált. Ekkor került benyújtásra Wlassics Gyula vallás- és közoktatási miniszterhez az a memorandum, amelyben magyar festőművészek egy csoportja egy szolnoki művésztelep létrehozásához kér támogatást. Ettől kezdve újabb három évnek kellett eltelnie, míg a szükséges feltételek teljesülhettek. A közvetlen előkészítő fázis során nagy szerep jutott az agitációnak, programbeszédnek, amelyben a szolnoki képzőművészeti életet elindító osztrák festő személyére és művészetére kiemelt hangsúly helyeződött. Pettenkofen mintegy emblémájává vált az ügynek.

August von Pettenkofen iránt Magyarországon éppen ekkor, már halálát követően indult meg igazán az érdeklődés. Művészete beszédtema lett, és néhány év alatt több képe volt látható a magyarországi tárlatokon, mint életében összesen. Az érdeklődés mérföldköve az 1902-es esztendő, a szolnoki művésztelep hivatalos megalakulásának éve. 1903-ban megrendezésre került a telepen az első bemutatkozó kiállítás az ott dolgozók friss munkáiból, ahol – visszatekintő jelleggel – Pettenkofentől is szerepeltek művek. Ugyancsak 1903-ban, a Nemzeti Szalon nagy tárlatán belül kamarakiállítás nyílt az osztrák festőtől. Ez volt az első tárlat itthon, amelyen Pettenkofentől nagyobb gyűjtemény volt látható. 1904-ben elhelyezték domborművü arcképét a szolnoki művészház falán, majd egy évtized sem telt el és ugyancsak Szolnokon mellszobrot állítottak tiszteletére. Időközben, 1909-ben a Nemzeti Szalon jubiláris téli tárlatán közel száz darabos Pettenkofen-kollekció került bemutatásra. Mindezekkel párhuzamosan megindult a róla való cikkezés a képes folyóiratokban, képzőművészeti érdeklődésű lapokban. Míg a 19. század folyamán csak rövid híradások voltak olvashatóak személyével kapcsolatban, addig az említett kulturális események voltcsán már hosszabb írások is megjelentek. Ezek sorában született meg a magyarországi Pettenkofen-szakirodalom legkorábbi, máig ható csoportja.⁶ Fontos kiemelni, hogy ezek a publikációk azon adatok és információk felhasználás-

5 A művész naplójának bizonyossága szerint Pettenkofen más magyar vidékeken (pl. Nagyszentmiklós, Siófok, Eger, Gyula, Pest) is megfordult. Közli: *Weixlgärtner, A.*, 1916. II. 578–585.

6 *n. n.*, 1903/a.; *Gerő Ö.*, 1904.; *Rózsaffy D.*, 1905.; *Feleki G.*, 1909.

nálásával íródtak, amelyek a 20. század elején a magyar szakírók előtt a festőre vonatkozóan ismeretesekek voltak.

Ki volt hát August von Pettenkofen? Milyen valós tények voltak köztudomásúak az 1900-as évek legelején művészi pályájáról, magyarországi kapcsolatairól? A bécsi születésű mester művészi fejlődésének története fő vonalakban mindenképpen ismeretes volt. Pettenkofen a bécsi akadémián a korabeli stílusirányt, a precíz, anyag- és látványgazdag témájában és előadásmódjában egyaránt megnyerő biedermeier festészetet sajátította el. Mesterei közé tartozott a litográfiáról is híres Franz Eybl, akinek hatására a tanítvány érdeklődése is a sokszorosított grafika akkori legdivatosabb technikája felé fordult. Művészi pályájának elején, egészen 1851-ig elsősorban litográfiákat készített. Témaválasztásait a megrendelések szabták meg: illusztrációk Károly főherceg életrajzához, humoros karikatúrák, bécsi életképek, az osztrák hadsereg életéről készített sorozat, csataképek. A grafikai feladatok idején elvétve olajjal is dolgozott, majd felhagyott a litográfiával és kizárólag a festészetnek élt. Az életkép, tájkép, állatfestészet művelője lett.

Festőként a nagyvárosi világtól elütő, jó értelemben vett provincializmus ragadta magával, amit jó ideig az akadémiai naturalizmus előadásmódjával örökített meg. Naplója szerint a művészeti ág váltása idején, 1851-ben járt először Szolnokon, s ettől kezdve a szolnoki élmények szolgáltatták művészetének legfőbb témáját. Míg Szolnok témát adott, utazásainak másik célpontja, Párizs új festői problémákat vetett fel, és ezzel együtt új formanyelvet tanított. Az élmények az akadémiai előírások szerint dolgozó festőt fokozatosan érlelték a nyugat-európai fejlődéssel lépést tartó szuverén művészegéniséggé. Előadásmódja egyre oldottabbá vált, s képeit már nem a téma uralta, hanem a festői látvány. Az etnográfiai specialításoknak fölébe kerekedett a hangulattal teli intim látvány. Ezt kereste az 1870-es évektől gyakori itáliai utazásai alkalmával is, amelyek nyomán az olasz téma némileg háttérbe szorította a szolnokiakat.

Pettenkofen életművének és életrajzának kimerítő feldolgozása 1916-ban látott napvilágot. A kétkötetes monográfia Bécsben jelent meg, német nyelven.⁷ A mester életéről, munkásságáról, gondolkodásmódjáról, de Magyarországhoz fűződő kapcsolatairól is csak a monográfia megjelenése óta alkothatunk objektív képet. Amikor azonban Pettenkofen itthon a figyelem középpontjába került és ezzel együtt megszülettek az első komolyabb publikációk, még jóval 1916 előtt járunk, és viszonylag kevés életrajzi adat volt ismeretes. A magyarországi kapcsolatok tekintetében mindenekelőtt ismert volt a tényleges adatok közül Pettenkofennek a hazafiasságáról híres Borsos József festőnkkel való barátsága. Elkészülte óta nemzeti emblémáink közé tartozik az a körrajz, amely a magyar alkotmányos országgyűlés 1848. július 5-i megnyitását ábrázolja, és amely a két mester (Borsosnak mint rajzolóknak és Pettenkofennek mint litográfusnak) közös munkája. Tudni lehetett az osztrák festőről, hogy az 1848–49-es szabadságharc idején maga is járt Magyarországon, hiszen vonatkozó csataképek fűződnek nevéhez. Ehhez az információhoz társult egy másik, amely minden bizonnyal a kortársaktól származott, és amely szerint Pettenkofen katonaviselt ember volt, mégpedig dragonyosként szolgált. Jól tudták természetesen, hogy rendszeresen megfordult Szolnokon, bár arról, hogy szám szerint hányszor, nem voltak megbízható számadatok. Végezetül köztudomású volt, hogy a szolnoki témának az életműben igen komoly szerepe van, és hogy a művész másokat is (osztrákokat, magyarokat egyaránt) lelkesen agitált a hely felkeresésére.

7 *Weilgärtner, A.*, 1916.

1916 előtt nagyjából ennyi konkrétumot lehetett tudni Pettenkofen magyar vonatkozásairól, amelyekhez természetesen különféle anekdoták, kortársi visszaemlékezések is kapcsolódtak. A források közös halmazából aztán a 20. század eleji publikációk lapjain szándékosan-szándékolatlanul kikerekedett egy példát mutató, Pettenkofennek tulajdonított, rendkívül tetszetős magyarsággép.

A konstruált történet fontos eleme, hogy a festő ellenünk harcoló dragonyos tisztként járt először Magyarországon, az élmények hatására azonban ellenségből barátunkká vált. A festőként is ismert művészettörténész, Rózsaffy Dezső a következőképpen írja le az esetet: „Hadi események viharszárnyain érkezett hozzánk [...] Pettenkofen mint katona jött – felsőbb parancs folytán – fegyverrel kezében, s e fegyvert, mi tagadás benne, ellenünk forgatta, részt vett az ellenünk indított hadjáratban. Utóbb szelídebb erkölcsökre tért, a kardot fölcserélte ecsettel. [...] a katonatisztból festő lett s mintha sajnálta volna, hogy korábban oly keményen megbántott, szebbnél-szebb képeket kezdett festeni rólunk, a mi népünkről, népünk szokásairól, jó magyar vidékünkéről”.⁸ Szolnok felfedezése után egyesek szerint „alig volt olyan esztendő, a melyben néhány hónapot ne töltött volna Szolnokon”,⁹ Rózsaffy fogalmazása szerint „1855-től kezdve a nyarat nagyrészt Szolnokon tölti”,¹⁰ Feleki Géza pedig kifejezetten úgy beszél a festőről, mint „Bécsből magyar földre szakadt és jobbára Szolnok környékén élő művész”-ről.¹¹ Tudják a szerzők, hogy az életműben a szolnoki téma rovására a 70-es években az itáliai élmények kerülnek előtérbe, ezért aztán sor kerül a publikációkban egy Szolnok kontra Itália „perre”, melyből természetesen a magyar település kerül ki győztesen. „Frimmel és vele együtt Lützow” – utal Rózsaffy az ismert osztrák szakirodalomra – „ugyan velencei látogatásainak tulajdonítják koloritjának megváltozott melegét, azonban ez önkényes fölvetés, melynek beigazolásához hiányzik minden tárgyi bizonyíték. [...] Szolnok nevelte nagygyá Pettenkofent [...] Szolnoki munkássága képezi egész tevékenységének gerincét. Életírói, bírálói – irigységből-e vagy féltékenységből vonakodtak mindez ideig fölismerni e tény, részünkről annál nagyobb nyomatékkal mutatunk rá.”¹² Gerő Ödön pedig onnan közelíti meg a kérdést, hogy véleménye szerint Pettenkofen „olyan magyarrá lett, hogy – Itáliát is magyarul látta”.¹³

Az ellenünk harcoló, majd magyarbaráttá lett, évente Szolnokra utazó osztrák festő portréjával szemben a Weixlgärtner által 1916-ra feltárt valóság az, hogy a festő egykor valóban szolgált dragonyosként, mégpedig 1841-től, amikor is csapatával Páduában állomásozott. Egészségi állapota miatt azonban két év múlva leszerelt, és többé nem forgatott fegyvert. A magyar szabadságharc idején tehát nem mint katona járt Magyarországon. Weixlgärtner ezzel kapcsolatban így fogalmaz: „Talán Borsos hatása volt, de legalábbis hozzájárult ahhoz, hogy Pettenkofen ... átlépte a Lajtát és részt vett a magyarok elleni hadjáratban. Hogy milyen formában történt ez, az ma már kideríthetetlen. Csak az a biztos, hogy szemtanúként élte át az eseményeket és semmi esetre sem harcosként, hiszen akkor nem is lett volna ideje oly sok rajz elkészítésére. Csupán művészként tartózkodott

8 Rózsaffy D., 1905. 386.

9 n. n., 1903/a. 759.

10 Rózsaffy D., 1905. 391.

11 Feleki G., 1909. 676.

12 Rózsaffy D., 1905. 399.

13 Gerő Ö., 1904. 218.

ott, talán mindössze annyi időre, ameddig egy adott csapatrészt ki volt vezényelve.”¹⁴ Azzal szemben pedig, hogy a festő minden nyarat Szolnokon töltött volna, vagy hogy ott élt volna, fennmaradt naplója tanúsága szerint az igazság az, hogy mintegy harminc év alatt összesen tizenegy alkalommal kereste fel az alföldi települést. Ebből két alkalommal csak néhány napra érkezett, a többi alkalommal általában három-négy hetet töltött Szolnokon.¹⁵

Mítosznak és valóságnak szembeállításával természetesen nem célunk Pettenkofen magyarságképeinek pozitív voltát tompítani. A festő szerette Szolnokot és rokonszenvezett a magyarokkal. Magyarbarátságának ténye nem szenvedhet csorbát bizonyos kiszínezett életrajzi elemek cáfolata révén. A magyar közírók jóhiszemű „kerekítése” egyrészt minden bizonnyal az életrajzban már régebb óta élő hiedelmeket tükrözi, másrészt tükrözi azt is, hogy a 20. század elején nagy volt a súlya annak, hogy egy idegen polgár, aki ráadásul a történelem által determináltan ellenségünknek számított, nagyra értékelte nemzetünket.

Pettenkofen magyarbarátsága mentén megindult a filozofálgatás a festő kifejezett magyarságáról is. Két szerzőnél, főképp Gerő Ödönnél nem csupán arról van szó, hogy miben nyilvánult meg irántunk való rokonszenve, de kimondásra kerül az a tétel is, amely szerint Pettenkofen lelke mélyén maga is magyar volt. Igaz, hogy papír szerint „törzsökös német”, de „magáévá tudta tenni azt a sajátos elemet, amelytől magyarnak érezzük levegőnket, égboltunkat, tájkunkat”.¹⁶ Hogy a mester magyarrá vált Szolnok hatására, általánosan vallott nézetté lett. Ám Gerő Ödön tudományosan is alátámasztja az állítást és a Taine-i milió-elmélettel magyarázza. „Az Alföld megkapta a lelkületét és átforgatta” – írja, majd felveti azt a kérdést is, hogy vajon sok magyar festő művében miért nem érzünk magyarságot, miért inkább tipikusan müncheni, bécsi számos mesterünk művészete. Gerő erre a kérdésre is tudományos válasza lel, és a Taine-i tételt „Zolának híres temperamentum-tételével” toldja meg. Pettenkofenre vonatkoztatva mindezt: az osztrák festő azért válhatott a szolnoki környezet hatására maga is magyarrá, mert temperamentuma eleve „rezonált a magyar világ temperamentumára”.¹⁷

Az idegen származású festő magyarságáról való filozofálgatás összérímel a 20. század elejének fontos képzőművészeti problematikájával. Művészetünk éppen egy hanyatló periódusát élte, minthogy a historizmus és az azt szolgáló akadémiizmus már túljutott a virágkoron. A történelmi stílusok internacionalizmusa után valami újra és nemzetileg sajátosra támadt igény. Az új század hajnalán égető kérdéssé vált, hogy mitől lehetne művészetünk tipikusan magyar. A kérdésre válaszok is születtek. Lechner Ödön szecessziója egy jellegzetesen magyar stílus megteremtését szolgálta, s maga a szolnoki művésztelep is azzal a kimondott céllal jött létre, hogy egy sajátosan magyar képzőművészet műhelye legyen.

Visszatérve Pettenkofen magyarságképeire, nem meglepő, ha azt tapasztaljuk a publikációkban, hogy a bécsi festő magyarbarátsága egy rokonszenves nemzeti önképet támogat. Gerő Ödön igazolását látja a festő életművében annak, hogy „nem Istenhátamögöttiség, nem orientális elmaradottság, hanem magyarrá lett kultúra az a világ odalent a

14 *Weixlgärtner, A.* 1916. I. 30.

15 Közli *Weixlgärtner, A.* 1916. I. 93.

16 *Gerő Ö.*, 1904. 217.

17 *Gerő Ö.*, 1904. 217.

Tisza és Zagyva összefolyásánál”.¹⁸ Rózsaffy egy konkrét műről szólva így fogalmaz: „Az igazi magyar virtus van e képen mesterileg és minden túlzás nélkül kifejezve, az a magyar virtus, melynek nyilvánulásában a művész oly őszinte szívvel gyönyörködött [...] A bátor elszántságot, a minden veszélyt fitymáló vakmerőséget csodálta bennünk.”¹⁹ Ugyanő egy másik helyen Pettenkofen szemüvegén keresztül így látatja a magyar lelket: „... észrevette, hogy a magyar, ha a csatában bátor és rendíthetetlen, a békében viszont barátságos, józan, egyszerű, tevékeny”.²⁰

Fentiekből kitűnik, hogy az idegen származású festő rokonszenve saját önértékelésünket bátorítja. Csírájában azonban egy ellenkező előjelű reakció is felbukkan. Lyka Károly találoán írja az 1903-as Nemzeti Szalon-béli Pettenkofen-kollekcióról: „Szeretettel és örömmel nézegetjük: ime egy német ember, aki Magyarországra jött festeni, amidőn a legtöbb magyar festő Itáliát tartotta az egyedüli festhető országnak. A képsorban tehát van némi szemrehányás is”.²¹ A szemrehányásra pedig visszautasítással is válaszolni lehet. Miközben a legtöbben bátorító példamutatást olvastak ki az életműből, a történet egy másik olvasata tagadást eredményezett, a külhoni festő magyarságának és végső soron annak tagadását, hogy egy osztráké volna az elsőbbség a magyar értékek felfedezésében. Ugyanazon képek kapcsán, amelyekről Lyka a fent idézett szavakkal ír, A Hét című szemle anonim cikkírója így fogalmaz: „A mi levegőnk még sem vibrál ezeken a képeken, de ma már nem is szorultunk rá, hogy a világ az ő képein ismerje meg a magyar földet és magyar parasztot”.²² Ez a reakció pedig egyenes ágú folytatásának tűnik annak a polémiának, amely már az 1840-es években megindult, és amely a külföldiek által festett magyaros jelenetek „hűségéről” folyt.²³

Azóta, hogy a Weixlgärtner-féle monografikus feldolgozás eredményei közismertekké váltak, egy lényegesen cizelláltabb Pettenkofen-kép birtokában vagyunk. A kétkötetes opusz olvastán kibontakozik egy olyan ember életútja, akinek erkölcsi elkötelezettségére mindenekelőtt az a jellemző, hogy emberbarát volt, s ezen belül természetesen magyarbarát is. Akit művészi szempontból minden érdekelt, ami a nagyvárosi civilizációtól távol maradt. Szolnokon ugyanazt a vidéki bensőségességet festette, amit saját hazájában, vagy épp Olaszországban. Művészi fejlődését tekintve pedig olyan festő volt, akinek munkásságában fokozatosan háttérbe szorult a festői téma, és egyre inkább a művészi formanyelv kérdése került előtérbe. Kitetszik az életműből, amit Feleki Géza már 1909-ben kitűnően megérezett: „Nem az Alföld adott palettájának új színeket és ecsetjének új színszerkesztő lehetőségeket, hanem a benne már kezdettől fogva élő színvilághoz talált megfelelő külső valóságra az Alföldben”.²⁴ Ez pedig nem kis különbség.

August von Pettenkofennek a magyar művészet történetében elfoglalt előkelő helyét nem erősíti, de nem is gyengítheti a 20. század eleji magyar közírók állításainak igaza vagy téves volta. Fentiektől függetlenül elvitathatatlanul fontos szerepet játszott a magyar festészet alakulásában azzal, hogy Szolnokon egy olyan masszív képzőművészeti hagyományt teremtett, amely szándékolatlanul is alapja lett a képzőművészeti életünk-

18 Gerő Ö., 1904. 219.

19 Rózsaffy D., 1905. 387, 390.

20 Rózsaffy D., 1905. 395.

21 Lyka K., 1903/b. 389.

22 n. n. 1903/b. 705.

23 Lásd: Kissné Sinkó K., 1981. 99.

24 Feleki G., 1909. 676.

ben később oly nagy jelentőségű szolnoki művésztelepek. Nagynevű festőink elődje lett ezzel, Deák Ébner Lajosé, Fényes Adolfé... De nem csak a szolnokiakra gyakorolt közvetlen vagy közvetett hatást, hanem Mészöly Géza, Mednyánszky Lajos festészetére is. A Párizsban tapasztalt kötetlen természetszemlélet közvetítésével egy olyan utat egyengetett a magyar festők körében, amely a plein air festészet irányába vezetett. Végezetül Pettenkofen még azzal is jótékonyan hatott művészeti életünkre, hogy a személyéről és magyarságáról szövődött kép egy kritikus időszakban pozitív nemzeti önképünket bátoríthatta.

Weixlgärtner kutatásai révén Pettenkofen magyarországi kapcsolatai is újabb adattal bővültek. Közismertté vált, hogy kereskedő és földbirtokos édesapja – noha bécsi családról van szó – Magyarországon született, és birtokai is voltak az ország területén.²⁵ Nem valószínű, hogy ez a tény különösebben befolyásolta volna a fiú művészi témaválasztását, ámde elképzelhetjük, micsoda adu lehetett volna Gerő Ödön kezében, aki konkrétumok nélkül, már pusztán a miliő-elmélet segítségével is kimutatta Pettenkofen magyarságát.

Az apa magyarországi születésének ténye azóta bevonult a festővel foglalkozó szakirodalomba, mint ahogy Weixlgärtner egész, oeuvre-katalógussal és bibliográfiával ellátott munkája alapját képezi az 1916 óta született vonatkozó publikációknak. Az elmúlt csaknem száz év során számos könyv és különálló tanulmány született Magyarországon a szolnoki művésztelepről, monográfiák láttak napvilágot a jeles szolnoki művészekről, konferenciákon ünnepelték a telep évfordulóit. Pettenkofen munkássága szükségszerűen kerül szóba valamennyi, Szolnokkal kapcsolatos munkában. Azt kell tapasztalnunk azonban, hogy a kikutatott tények mellett továbbra is erősen tartják magukat a vele kapcsolatos régi tévhit. Továbbra is elhangzik az, hogy „eredetileg a szabadságharc levezésére küldte őt Magyarországra a Habsburg-birodalom katonai vezetése”,²⁶ és hogy első szolnoki látogatását követően „1855-től 1881-ig nagyrészt ott töltötte a nyarat”.²⁷ Mítosz és valóság tehát elválaszthatatlanul összekeveredik. De hát végső soron mindez teljesen értelmetlen „csúsztatás”.

A miskolci festmény eredetiségének vizsgálata

A fentiekben Pettenkofen magyarságképéről elméleti síkon esett szó. A Herman Ottó Múzeum kezelésében lévő festményre fókuszálva – ha nagyon akarjuk – már egy szószentri magyarságképet vizsgálhatunk. A szimbolikus értelmezéshez alföldi festőnk, Tornyai János (1869–1936) közismert műve nyújt alkalmat. A „Bús magyar sors” (1908) címen ismert festmény – amely éppúgy egyetlen lovat ábrázol, akárcsak a Pettenkofennek tulajdonított kép – művészi önéletrajzként értelmezhető.²⁸ A szegényparaszti sorból származó Tornyai munkássága szülővárosához, Hódmezővásárhelyhez kötődik. Saját sorsát a kietlen Alföldön magányosan ténfergő lesóványodott ló szimbolikájával jellemezte.

Pettenkofentől mindazonáltal távol állt a szimbolizmus. Hogy alföldi vonatkozású művei hozzánk, magyarokhoz mégis jelképi erővel szólnak, az a művész szándékától független jelenség. A befogadó szempontjából viszont teljesen természetesen mutat túl

25 Weixlgärtner, A. 1916. I. 5.

26 Pogány Ö. G., 1975. 37.

27 Szabó Á. A., 2002. II. 266.

28 Olaj, vászon, 111x150 cm, Hódmezővásárhely, Tornyai János Múzeum Ltsz.: 55.222.

2. kép. *Lovas és paripája*,
1849–50.

önmagán, hogy egy osztrák magával ragadónak találta Szolnok környéki népviseletünk színes kavalkádját, vásáraink forgatagát, az Alföld akkoriban még zabolázatlan természeti világát, nem utolsósorban pedig cigányaink és parasztjaink életvitelét. Pettenkofen – mindezen témák variációival – egy karakteres összképet festett rólunk, s ez a kép azóta is – saját magunk és a külföld előtt egyaránt – régi mivoltunkat jellemzi.

Az iménti sorokban összefoglalt festői tematika mellett Szolnok környéke az állatábrázolásra is kiváló lehetőséget nyújtott a festőnek. Mint egykori dragonyoshoz, mindenekelőtt a ló állt szívéhez közel. Egy lovas katona számára a ló maga is bajtárs, „akit” az egymásra utaltság csaknem emberré tesz, s a leghűségesebb társnak tekinti akkor is, ha a katonáskodás már régen a múlté. A festő fiatalkori litografált csataképein a ló természet-szerűleg folytonosan jelen van, de olyan grafikai lap is akad, amelyen kifejezetten főszerpet nyer. A „Lovas és paripája” címet viselő litográfia nem eseményt rögzít, hanem egy, a történelemformáló cselekményeket kísérő, tragikummal teli életképet dokumentál²⁹ (2. kép). A háború áldozatai nem csupán emberekben, de lovakban is mérhetők. Az előtérben egy elesett katona, a háttérben egy elhullott ló fekszik. Az állat azonban nem történelmi célt, hanem mindenekelőtt embert szolgál, és a gazdáját vesztett paripa még akkor is a

29 Der Reiter und sein Roß, 1849–50. Litográfia. Reprodukálja: *Weixlgärtner, A.*, 1916. I. 47.

lovas fölött áldogál, amikor annak holttestét már nagyrészt belepte a hó. A lap mindenekelőtt a háborúról szól, de emellett „beszél” ember és állat kölcsönös egymásrautaltságáról és a hűségről is.

Weixlgärtner részletes jegyzékét adja Pettenkofen felkutatott életművének. A gyakorlatosan felépített katalógus a művészi téma szerint sorolja csoportokba az alkotásokat, úgymint vallás és allegória, humor és satíra, forradalom – háború – katonák, portrék, magyar parasztok, olasz városiak és parasztok, cigányok, magyar piac, magyar tájképek, német, olasz és francia tájképek, anatómiai tanulmányok – és még hosszan lehetne sorolni a tematikai kategóriákat. Számunkra most a lovakat ábrázoló művek jegyzéke fontos, amely a magyar vonatkozású (parasztokat, cigányokat, piaci életképet és tájképet ábrázoló) munkákat számba vevők mellett a legterjedelmesebb listák közé tartozik. A jegyzéken belül a gondos monográfus külön csoportosítja az egyetlen lovat, kettő, három vagy öt, és a több állatot ábrázoló műveket, megfejelve ezek sorát a lovat csak részleteiben megjelenítő, valamint a kimondottan tanulmányok számító darabok listájával. A művek száma, amelyeknek célirányos és kizárólagos témája a ló, Weixlgärtner gyűjtése alapján összesen kétszáztizenny, ha viszont azon munkákat is összeszámlálnánk, amelyek mellékszereplőként feltűnik, megkockáztatható a kijelentés, hogy az életműnek több mint a fele ide tartozik.

Pettenkofennek leírásból és/vagy reprodukcióról ismert, magányos lovat „portretírózó” művei meglehetősen változatosságot mutatnak. A festő szeretetteljes figyelemmel fordult a hátsó és az igavonó állat, a nemes tartású paripa és az elcsigázott gebe felé egyaránt; kimerülten, legelészsés közben, istállóban vagy szabadban áldogálva, feketén, fehérén, sárgán és barnán egyként feltűnnek képein. E műveket nézegetve a legteljesebb mértékben „körbejárjuk” az állatot: előlről, hátulról, jobbról, balról, rézsútosan rápillantva. És amit végezetül nagyon fontos kiemelnünk: a ló a maga tökéletes anatómiájában mutatkozik meg Pettenkofen ecsetje által.

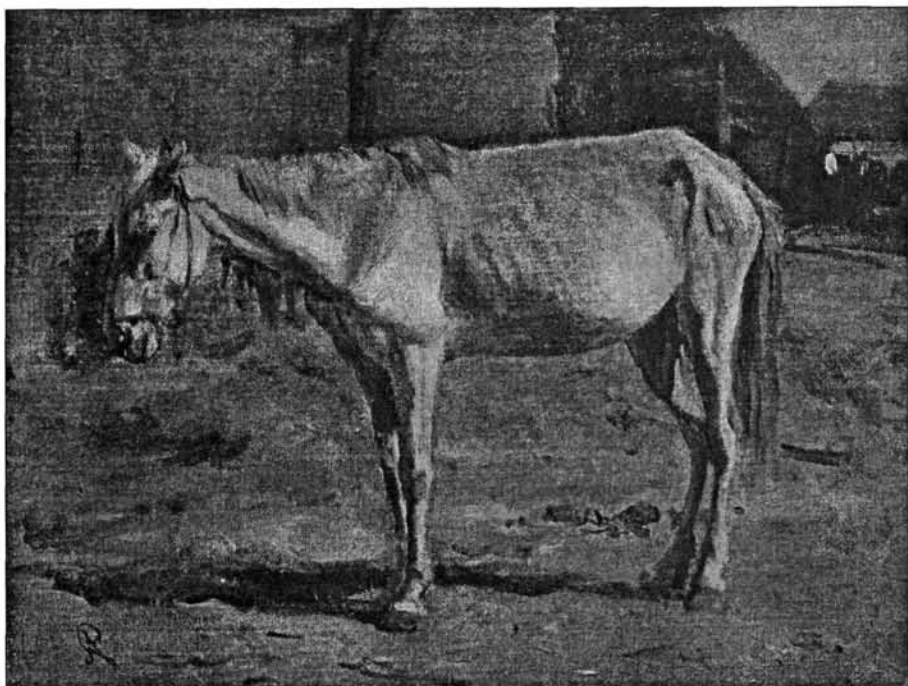
A Miskolcon őrzött festmény a kompozicionálisan legegyszerűbb állatképek közé tartozik. A típus nem társtalan Pettenkofen életművében, hiszen lovat és szamarat egyaránt karakterizált ily módon³⁰ (3–4. kép). Összehasonlítva azonban az analógiákat a miskolci darabbal, komoly minőségbeli különbség mutatkozik. Míg ezek finoman modellált, hús-vér állatok képzetét keltik, a miskolci kép figurája esetlenebbül, Pettenkofen hasonló munkáihoz képest kifejezetten naivan, körberajzoltan ábrázolódik. A tér és a figura nem szervesül egymással, és mindaz, ami a figura mögött húzódik, pusztán kitöltő háttér, nem pedig reális közeg. Az akadémiai végzettségű festő ezenfelül mindig betartotta azt a képszerkesztési szabályt, amely szerint a figura nem állhat a képsík alsó vonalán: ahhoz, hogy valós térbeliséget érzékeljünk, a figura és a kép alsó pereme között már mutatkoznia kell a talajnak, amely továbbfutva minden képi elem összetartó alapja.

Mindezek nyomán azonban mégsem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a festmény nem az osztrák festő keze munkája. Egyrésztől magán viseli a mester piktúrájának minden másodlagos vonását, úgymint apró méret, kusza ecsetvonások, fatáblára történő festés; a deszka kora és a hátoldalon rézsútosan eldolgozott élek is 19. századbeli bécsi szerzőség mellett szólnak (vagy legalábbis ennek nem mondanak ellent). Másrésztől: bár bizonyos, hogy messze elmarad a festészetére jellemző színvonalától, nem tudhatjuk, vajon

30 3. kép: Brauner Esel. Reprodukció: *Roeßler, A.*, 1921.; 4. kép: Schimmel. Olajfestmény. Reprodukció: *Weixlgärtner, A.*, 1916. I. 129.

3. kép. Barna szamár

4. kép. Fehér ló

nem egy gyors vázlatról van-e szó. Az anekdotákká népszerűsödő kortársi visszaemlékezések kitérnek a festő munkamódszerére is, amitől pedig – a közlések szerint – nem volt idegen az olajjal történő gyors vázlatkészítés gyakorlata. Végül pedig a szignó sem segít eldönteni az eredetiség kérdését, hiszen egyfelől megegyezik a festő által használt jelzetek leggyakrabban előforduló változatával, másrésztől viszont – legyünk őszinték – egy monogramot hamisítani nem túl bonyolult feladat.

Lyka Károly adaléka a Pettenkofen-hamisítványok felismerésének problematikájához

Az osztrák mester munkássága az 1850-es, 60-as években még hatástalan maradt a magyar festőkre, azonban – egyedi kivételként – már kezdettől meghatározó volt egy bizonyos műkedvelő festő számára. Ez a személy nem volt más, mint Pettenkofen szolnoki szállásadója, tolmácsa és barátja, Müller Adolf nyugalmazott honvédkapitány.

Müller Adolfnak legalább akkora szerepe volt abban, hogy Szolnok vonzerővel bírt az osztrák festőkre, mint a természeti-földrajzi adottságoknak, a település piaci gócpont szerepének, vagy akár a Bécsből Szolnok felé tartó közvetlen vasútjáratnak. „A szolnoki Müller” néven emlegetett műbarát (megkülönböztetve ily módon a gyakran itt vendégeskedő Leopold Carl Müller akadémiai festőtől) afféle korai, egyszemélyes idegenforgalmi irodaként járult hozzá Szolnok képzőművészeti életének kibontakozásához. A német ajkú vendégeknek minden gyakorlati dologban rendelkezésükre állt: fuvarozott, szállást biztosított, tolmácskodott, inasról, élelemről, modellről, kellékekről gondoskodott; „röviden – nélküle Szolnok a bécsi művészvilág számára talán sohasem lett volna olyan vonzó...”³¹

Müller Adolf vendégszeretete őszinte lelkesedésből fakadt. Kedvelte a művészetet, talán azért, mert ő maga is művészlélek volt. Többen is megemlékeznek műkedvelő festészeti tevékenységéről, de a legbővebb információkat Lyka Károly szolgáltatja, aki így ír az 1903-as szolnoki kiállítás láttán: „Volt ott [Szolnokon] egy ember, aki hűséges árnyéka vala Pettenkofennek, mindenütt nyomában járt, mellette festegetett. Müller Adolfnak hívták. A tanítvány annyira a mester nyomában járt, hogy sok apró vázlatról ma már nehéz eldönteni, Pettenkofen festette-e avagy Müller. Itt is csak az egyik kép helyezhető bizonyossággal Pettenkofen oeuvrejébe, a többi bizonyára Mülleré. Mint ahogy a mi Nemzeti Múzeumunk is vargát fogott egy ilyen képpel.”³² Más források emellett azt is megemlítik, hogy emberünk termékeny festő volt: „Pettenkofen útbaigazításai mellett egész kis múzeumot festett össze a régi Szolnokról”³³

A fentiek mindenekelőtt arra figyelmeztetnek, hogy a mai napig is sok kis Müller-féle munka bújhat meg különféle gyűjteményekben, magukat Pettenkofen-vázlatnak álcázva. Az osztrák festő magyarországi kultuszának 20. század eleji kibontakozásával hirtelen nálunk is nagy keletje támadt az életműnek, amelynek egy-egy darabja már 1903-ban is „ritka árucikk és nem szerezhető meg egykönnyen”³⁴ Müller Adolf hagyatéka gyaníthatóan kiváló lehetőséget szolgáltatott a műkereskedelem számára ahhoz, hogy a

31 Hevesi Lajos vallomását idézi *Rózsaffy D.*, 1913. 337.

32 *Lyka K.*, 1903/a. 148.

33 *Fónagy B.*, 1906. 356.

34 *Lyka K.*, 1903/b. 390.

képeket – az igen könnyen hamisítható szignóval utólag ellátva – nagy haszonnal lehesen értékesíteni.

Hálátlan szerep egy gyűjteményben dolgozó muzeológus számára, amikor egy dícsőnek hitt darab eredetiségét megkérdőjelezni kényszerül. A „megvádolt” mű ezt követően raktárba kerül, eltűnik a kiállításokról, s büszkeségeink száma eggyel csökken. Mégis felvállaljuk ezt a szerepet, mégpedig azért, mert az eldönthetetlennek tűnő kérdésre részünkről a válasz az, hogy a festmény hamisítvány. Másrészről, eredetiség ide vagy oda, a munka mindenképpen téves képet nyújt az osztrák festő tehetségéről. Harmadrészt pedig hisszük, hogy a tévedések felszámolásával a képtár hitelét erősítjük. A Herman Ottó Múzeum állandó kiállításának képzőművészeti remekművei megérdemlik, hogy nimbuszukon ne ronthassanak melléjük sorolt utáncatok vagy gyengeségek.

IRODALOM

A szolnoki festőiskola

1975 A szolnoki festőiskola / Die Szolnoker Malerschule. Österreichische Galerie, Wien

Egri Mária

1977 A szolnoki művésztelep. Budapest

Feleki Géza

1909 Pettenkofen. Nyugat II. évf. 24. szám 676–678.

Fónagy Béla

1906 Bihari Sándor. Művészet V. évf. 353–365.

Gerő Ödön

1904 A szolnoki művésztelep. Művészet III. évf. 217–226.

Kertész Róbert–V. Szász József–Zsolnay László (szerk.)

2001 Szolnoki Művésztelep 1902–2002. Szolnok

Kissné Sinkó Katalin

1981 Orientalizáló életképek. In: Művészet Magyarországon 1830–1870. II. MNG – MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, Budapest 98–106.

Lyka Károly

1903/a Művészet Szolnokon. Új Idők IX. évf. 33. szám 148–149.

1903/b Új képek a Nemzeti Szalonban. Új Idők IX. évf. 44. szám 387–390.

n. n.

1903/a Pettenkofen. Vasárnapi Újság L. évf. 46. szám 759–760.

1903/b Művészet. A Hét XIV. évf. 43/690. szám 705.

Pogány Ö. Gábor

1975 A szolnoki művésztelep múltja. In: A szolnoki festőiskola. Österreichische Galerie, Wien 37–43.

Roeßler, Arthur

1921 August von Pettenkofen. Wien–Leipzig

Rózsaffy Dezső

1905 Pettenkofen Szolnokon. Művészet IV. évf. 6. szám 386–399.

1913 Osztrák művészek Magyarországon. Művészet XII. évf. 335–343.

Szabó Ákos András

2002 Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona. I–II. Nyíregyháza

Weixlgärtner, Árpád

1916 August von Pettenkofen I–II. Wien

AUGUST VON PETTENKOFEN'S PERCEPTION OF THE HUNGARIANS – A STUDY IN CONNECTION WITH THE EXAMINATION OF THE GENUINENESS OF THE PAINTING HOUSED IN MISKOLC

August von Pettenkofen (1822–1889), a Viennese painter, was drawn to Hungary by the currents of Orientalism. From 1851, he regularly visited Szolnok. The greater part of his oeuvre is made up of Hungarian themes (bustling market scenes, landscapes of the *puszta*, genre paintings with Gypsies and peasants).

Several Austrian painters worked in Hungary during the 19th century, but Pettenkofen eclipses them in several respects. He was the perhaps most talented among them, he played an important role in mediating new French styles (Barbizon) to Central and Eastern Europe and, perhaps most importantly, his activity at Szolnok contributed to the foundation of the art colony, which officially existed from 1902 (and is still active).

The study is made up of two separate sections, which are nonetheless bound by many strands. The painting examined was obtained by the Miskolc museum in 1977 from the collection of art collector Sándor Petró. There are several arguments in favour of the genuineness of the painting depicting a horse: its small size, the brisk brush strokes, and the characteristic *a.p.* signature. Analogies to the composition can also be quoted from the painter's other works. At the same time, the overall quality of the piece is much inferior to the standard of the artist's other works. Even though it is possible that the painting represents a quick sketch, it seems more likely that the work is a forgery.

The study discusses the problem of detecting forgeries of Pettenkofen's works. Art historian Károly Lyka mentions that Adolf Müller, the painter's friend in Szolnok, with whom he stayed during his visits, painted several pictures while working with the Austrian master. Müller's paintings regularly tricked the art critics of the late 19th century.

During his sojourns at Szolnok, Pettenkofen transmitted a very characteristic portrait of the Hungarian people, with a strong emphasis on their ancestral descent. Pettenkofen's perception of the Hungarians was very positive and it is therefore hardly surprising that the artist's positive attitude to the Hungarians was repeatedly emphasized in Hungarian art literature (at least in a certain period). The study explores this issue in greater detail. An overview of the relevant Hungarian art literature revealed that interest in Pettenkofen's work in Hungary began roughly at the time, when the art colony at Szolnok was founded. His works began to be shown in greater number at various exhibitions and the first serious critiques too were born at this time. Many of these writings are based on inaccurate data. Many elements of the myth spun around Pettenkofen, drawn in part from reliable information, and in part from various anecdotes, still live today.

The greater part of the study contrasts the mythical and realistic elements of Pettenkofen's attitude to Hungary. The reality, as shown by Árpád Weixlgärtner's research, is considerably more prosaic than the picture presented by Hungarian writers (most notably Ödön Gerő and Dezső Rózsa). A rejection of the much-embellished elements, however, does not diminish the painter's memory. On the contrary, his merits and his acts of generosity are enriched with a new aspect, namely that the image of Pettenkofen's personality and his attitude to the Hungarian at the dawn of the 20th century, during a critical period of Hungarian art life, served to encourage a positive national identity and strengthened Hungarians' self-confidence.

Andrea Pirint

ZAJTI FERENC FESTŐMŰVÉSZ ÉS MEDGYASZAY ISTVÁN ÉPÍTÉSZ MAGYARSÁGKUTATÁSAI

SZABÓ LILLA

„Hiszen Csoma maga sem tudott többet mondani erről, mint hogy reméli: valahol, valamikor rátalál valamire, ami fényt deríthet nemzete eredetének odáig megoldatlan kérdéseire.”¹

Az orientális divat első nagy hulláma, az „Ägyptomanie”, Napóleon 1798. évi egyiptomi hadjáratával kapcsolatos. Rousseau szerint a civilizációtól fáradt, unott nyugati országok a szabadság és az eredetiség iránti vágyát fejezte ki és jelentette az ismeretlen egzotikus Kelet. Az utazások, az egzotikus impressziók, a kalandok és mesék, a táj, a természet, a fényviszonyok, az ezeréves múlt kísértését rejtő romok, az idegen népek, a keleti erotika dekadens képzetét jelenítették meg az európai polgárság szemében.

Az 1869-ben megnyitott Szuezi kanális csak egyik oka volt Európának a 19. század közepétől hirtelen megnövekedett Kelet iránti érdeklődésének. Az orientalizmus újabb hulláma mindenekelőtt a világiállításokon (1851, 1862 London, 1867, 1878 Párizs) bemutatott kínai és japán gyűjteményeknek, valamint a közel-keleti régészeti feltárások anyagának volt köszönhető.² Mindkettő a tárgyi kultúra egzotikumát jelentette; az egyik a távoli idegenség varázsát, míg a másik a régiségeket, a régmúlt társadalmak kultúrájának, az örökségének titokzatosságát hordozta magában. Az idegenség „egzotikuma” divatossá és érdekessé vált – legyen az egy-egy megszerzett keleti tárgy, vagy a nagypolgári szalonnok körében tartott úti beszámoló.

A 19. század végén szellemi téren (a szellem terén) is elindult egy „titokzatos utazás”, amely a lélek mélyébe vezetett. A természettudományok, köztük az embertani fejlődés, a darwinizmus és a pszichológia individuum vizsgálata teret nyitottak az európai kultúrákon kívüli vallások iránti érdeklődésnek és az újkori filozófiák (Bergson, Schopenhauer, Nietzsche) megszületésének. Mindez hozzájárult ahhoz, hogy „kikezdje” a világ egyetemességének Istentől eredő tudatát és a keresztény általánosságban megkérdőjelezhetetlen hittételeit. Ugyanakkor az ipari forradalommal a társadalmak – és társadalmi rétegek – addig sohasem tapasztalt nagyarányú átrendeződése (munkásosztály

1 Baktay Ervin, *Kőrösi Csoma Sándor*. Negyedik kiadás. Talentum Kft., Budapest, 1999., 131.

2 Lothar Bucher, *Kulturhistorische Skizzen aus der Industrieausstellung aller Völker*. Frankfurt, 1851; *Guide-book to the Industrial Exhibition with Facts, Figures, and Observations on the Manufactures and Produce Exhibited*. London, 1851; *Der Führer in der grossen Industrieausstellungshalle zu London*. Eröffnet vom Mai bis October 1851. Leipzig, Dresden, 1851. A világiállítások történetéről: Kenneth W. Luckhurst, *The Story of Exhibitions*. London, 1951. A keleti tárgyak iránti érdeklődést fokozta, hogy Emil Guimet (1836 – 1918) 1889-ben, Párizsban megnyitotta a róla elnevezett keleti gyűjteményt.

Az orientalizmus témáját átfogó első nagy kiállítást 1975-ben Marseille-ben rendezték meg *From Missolonghi to Suez* címmel. Szintén jelentős volt az 1989-ben, Berlinben rendezett *Europa und der Orient* című kiállítás. Az 1873-ban, Bécsben rendezett világiállítás keleti anyagával foglalkozott és az Osztrák–Magyar Monarchia orientalista festészetét mutatta be az *Orient. Österreichische Malerei zwischen 1848 und 1914*. című kiállítás és katalógus (Salzburg Residenzgalerie 1997. július–szeptember).

kialakulása stb.) szintén hozzájárultak az egyház és a vallás tanainak megingatásához. De főként, az angol és francia gyarmatosítások következtében a saját, megszkott civilizációjuktól elszakadt betelepülők életközege és körülményei is kedveztek a különböző ezoterikus szemléletek kialakulásának.

A korábbi, társadalmilag, egyháziilag és természettudományosan meghatározott elvek és „törvényszerűségek” megkérdőjelezésében és az új rendszerek kialakulásában is tehát indirekt módon szintén közrejátszott a Kelet felfedezése.

Ugyanakkor, a 19. század második felének legnagyobb és legismertebb ilyen újonnan kialakult, új típusú vallása, a teozófia is erősítette a Kelet iránti szellemi érdeklődést. Ez az okkult tudomány, a Madame Helena Blavatsky által 1875-ben alapított teozófia legnagyobb hozadéka a szanszkrit nyelv kutatása volt, amely végül nem kis mértékben a különböző nyelvek eredetének a vizsgálatát eredményezte.³ (A 19. század második felében és a század végén keletkezett szekták és okkult vallások szinte kivétel nélkül keresték a „titkos nyelvet”.⁴

Az európai képzőművészetben a keleti művészet hatása a stílusok jelentős változásához és új szemléletbeli felfogáshoz vezetett. Az európai és az amerikai építészetben hasonlóan új formák és dekoráció, s még inkább eladdig új ismeretlen építészeti szerkezetiség jelentek meg. A szecesszió különböző válfajai és a belőle kinövő, az újabb építészeti funkcióknak megfelelő formakeresések az építészet egészének a reformját indították el. (Pl. Henry van de Velde (1863–1957) tervei, akinek szemléletét a keleti művészetek kultusza befolyásolta, s művészetére főként a világiállításokon látott tárgyak hatottak.)

A keleti hatások elemzésének sokrétű és sokféle aspektusú igen terjedelmes (szak)irodalmában⁵ külön fejezetnek tekinthetők a hazai, magyarországi kutatások.

A mi Kelet iránti érdeklődésünk a 19. század közepétől intenzívvé vált Európában jóval korábban kezdődött el és más népektől jelentősen különbözik abban, hogy nálunk ez a „magyarság őskeresésével” kapcsolódott össze. A magyar nyelv és a nép eredetének,

3 Blavatsky Helena (1831–1891) 1877-ben jelent meg első könyve az *Isis Unveiled*, melyben bírálta kora tudományát és vallásait. Nézetei szerint a misztikus élmény és tanítás az az eszköz, amelynek segítségével az igazi spirituális megismerés és tisztánlátás elérhető. Meditatív műve: *The Voice of Silence* („A csend hangja”, 1889). Legfontosabbnak tartott műve a *The Secret Doctrine* („A titkos tanítás”, London, 1888), *Key to Theosophy* (*A teozófia kulcsa*, London, New York, 1889). A keleti (indiai) spiritualizmus első nagy indiai terjesztője a nyugati világban Swami Vivekananda (1863–1902) volt, aki az 1893-ban, Chicagóban rendezett Világvallások (első) Parlamentjén is megjelent.

Az ősi, klasszikus indiai nyelv, a szanszkrit iránti nyelvészeti kutatások az angolok indiai hatalmának a 18. század végi megerősödése nyomán (néhány „úttörő angol tudós tanulmányai révén” Baktay E., *Kőrösi Csoma Sándor*. Negyedik kiadás. Talantum Kft., 1999., 39.) Európában kezdődtek el. Ugyanebben a könyvében tekinti át röviden Baktay az európai és köztük a magyar nyelvészeti kutatások kezdeteit, Fóris Ferenc, Horvát István, Kalmár György, Sajnovics János, Révai Miklós és mások nevét említve (Baktay E., *Kőrösi Csoma Sándor*, Negyedik kiadás, Talantum Kft., 1999., 37 – 59.).

4 Az ősi, titkos nyelv keresésének a letragikusabb és legbrutálisabb példája a Németországban megszületett, okkultizmusáról is ismert pángermán mozgalom. Az ide tartozó New Age misztikus irányzat a germán nép ősiségének a vizsgálata és bizonyítása okán szintén foglalkozott „nyelvi”, nyelv-eredeti kérdésekkel (rúnáéccé). Irod.: Czary Michalski, *A náciizmus ezoterikus forrásai*. Budapest, 2005.

5 Összefoglalóan értékeli a keleti témájú képzőművészeti alkotásokat Christine Peltre, *Orientalism* című tanulmánykötete (Paris, 2004). Szűkebb területre vonatkozóan dolgozta fel ezt a kérdést az 1997-ben, Salzburgban rendezett kiállítás, amely az Osztrák–Magyar Monarchia területéről származó képzőművészek, megrendelők és gyűjtők keleti műveit mutatta be. Az orientalizmus fogalmának sokrétű jelentését és tartalmát elemzi Edward W. Said, *Orientalism* című 1978-ban megjelent könyvében (magyarul: *Orientalizmus*. Budapest, 2000.)

származásának a kérdésével. Kőrösi Csoma Sándortól (1784–1842) kezdődően, illetve az ő „nevében” sokan indultak el e rejtelmes utakon.⁶

Az alábbiakban a két világháború közötti időszak két különös egyéniségének, Zajti Ferenc festőművész (Újfehértó, 1886–Budapest, 1961) és Medgyaszay István építész (szül. Benkó István, Budapest, 1877–Budapest, 1959) magyarság eredetének vizsgálatával, mint kultúrtörténeti ténnyel és jelenséggel kívánunk foglalkozni.⁷

Mindketten megközelítően egy időben, abban a korban születtek, hogy ifjúkorukra – szellemi tájékozódásuk idejére – „belekerülhettek” a magyar népművészet „formakerecsői” nagy generációjának (Huszka József, Lechner Ödön, Malonyay Dezső) hatásáramlatába.

Különböző végzettségük ellenére egyéni pályájukat a magyar nép eredetének kérdése és „kutatása” kapcsolta (és kapcsolja) össze és lettek életre szólóan közeli barátok. Bár meglepőnek tűnhet, hogy egy festőművész, illetve egy jelentős megrendeléseket egymás után elnyerő építész időt és anyagi ráfordításokat nem sajnálva „kutatja”, vizsgálja a magyar történelem őskorát, de a hasonló kérdésekkel foglalkozó képzőművészek egész sorát találjuk meg e korban. Általában a magyar népművészetből és az ornamentikából, mint a jellegzetes ősi motívumkincset megőrző, konzerváló emlékműanyagból indultak ki, s vagy megmaradtak a széles körű gyűjtésnél, vagy annak nyomán további „messzemenő” következtetések levonásáig mentek el.⁸ Jellemző rájuk, hogy felsőbb tanulmányaik alatt néprajzot, régészetet, művészettörténetet hallgattak, esetleg összehasonlító nyelvtudományokkal is foglalkoztak. Az ornamentika „kutatásairól” elmondható, hogy valamennyien az erdélyi népművészetet, mint az évszázadok alatt legérintetlenebbül maradt emlékműanyagot vették alapul.

Vizsgálataik eredményének megítélése nélkül, csupán, mint Zajti Ferencnek és Medgyaszay Istvánnak a magyarok rokonait, eredetét kereső erőfeszítésének „előhírnökeit, előzményeit” kívánjuk őket felsorolni, és tevékenységüket röviden ismertetni.

6 Baktay E., *Kőrösi Csoma Sándor* című munkájában összefoglalóan szolt a „Szkander bég”-ről és az öt kutatókról (dr. Duka Tivadar 1825–1908, Vámbéry Ármin (Wamberger Hermann) 1832–1913, Stein Aurél 1862 – 1943). Duka Tivadar életéről és Kőrösi Csoma Sándor emlékének megőrzése érdekében kifejtett munkásságáról Terjek József írt részletesen (Terjek J., *Kőrösi Csoma-dokumentumok az Akadémiai Könyvtár gyűjteményeiben*. Budapest, MTA Könyvtára, 1976.)

7 Zajti Ferenc életéről és tevékenységéről dokumentumfilmet készített unokája, Zajti Gábor (*Zajti Ferenc portrémozaik [dokumentumfilm]*). Rendezte: Somogyvári Rudolf és Zajti Gábor. Gyártó: VIDEANT FILM Produkció, 2001. A film hossza: 58'54". Készült a Magyar Történelmi Film Alapítvány támogatásával). Zajti Ferenc Rabindranáth Tagoreval való barátságáról és indiai kutatásairól Wojtilla Gyula közölt adatokat (Wojtilla Gy., *Rabindranath Tagore in Hungary*. Hungarian Information and Cultural Centre New Delhi, 1983., 12–23). Medgyaszay István életéről és művészetéről szóló dokumentumfilm: Zajti Gábor: *Az építész Bartókja/Bartók of Architecture*. Dokumentumfilm 52'. Rendező-operatőr: Zajti Gábor. Gyártó: VIDEANT FILM Produkció, 2003–2005.

Medgyaszay István életével és építészével foglalkozó monográfiák: Kathy Imre, *Medgyaszay István*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.; *Medgyaszay István*. Válogatta és összeállította: Potzner Ferenc. Budapest, Holnap Kiadó, 2004. – Az építész Mesterei sorozat. (A tanulmánykötet Medgyaszay Istvánra vonatkozó részletes bibliográfiát tartalmaz.)

8 Sinkó Katalin, *Die Entstehung des Begriffs der Volkskunst in den Kunstgewerbemuseen des Zeitalters des Positivismus. Ornament als Nationalsprache*. Acta Historiae Artium XLVI. (2005), 205–259. Sinkó K., *The Creation of a National Style of Ornamentation at the End of the Nineteenth Century*. In: *Hungarian ceramics from the Zsolnay Manufactory, 1853–2001*. Szerk.: Csenkey É., Steinert Á. Kiadó: The Bard Graduate Center for Studies in the Decorative Arts, Design, and Culture, New York. Yale University Press, New Haven and London, 2002., 45–55.

Hozzátenném viszont, hogy jelen tanulmányunk írásakor magunkénak is érezvén a 2005-ben, a Néprajzi Múzeumban Huszka József rajzaiból és akvarelljeiből rendezett kiállítás szempontját, rájuk vonatkozóan (is) idézzük: „Elméletével – a magyar népművészet ornamentikáját keleti, perzsa, indiai gyökerűnek vélte, s ezt bizonygatta – hamarosan szembekerült a néprajzkutatókkal. Ezért fogalmazzák meg a kiállítás rendezői, hogy a múzeum Huszka József helyszíni kutatásainak és gyűjtőmunkájának rekonstrukciójával nem elméleteit akarja rehabilitálni, példáján azonban jól be lehet mutatni azt a folyamatot, ahogyan a XIX. század utolsó harmadában megélné a megélné az érdeklődés a paraszti-népi tárgykultúra s a vidéki élet megannyi színhelye iránt, az „ornamentika”, a „szép”, az „ízlés”, a „stílus” eszméi és fogalmai mentén.”⁹

A legutóbbi évtizedig meglehetősen némasággal övezett Huszka József (1854–1934), 1874-től az Országos Mintarajziskola növendéke volt. Tanári képezése a figurális ékítőművészet és építészeti rajzolás oktatására szólt. Désen, Zentán, majd Sepsiszentgyörgyön működött rajztanárként. Tanárkodása idején, az 1880-as években, Orbán Balázs nyomában bejárta a Székelyföld falvait, ahol a Műemlékek Országos Bizottsága megbízásából megörökítette az egyházi emlékeket. Mellette másolta a régi ornamenseket úgy az épületekről, mint a népművészetéről, szöttesekről, stb. *A magyar díszítő stíl* című munkája 1885-ben, *A magyar ornamentika* című műve 1898-ban jelent meg. 1879-ben kapcsolatba került a Magyar Nemzeti Múzeumban Rómer Flóris Ferenc (1815–1889) mellett dolgozó Nagy Géza régésszel, aki 1881–1889 között a Szepsiszentgyörgyön létrejött Székely Nemzeti Múzeum öre volt.¹⁰ Komoly hatással voltak rá Nagy Gézának a szkíták és magyarok rokonságáról vallott őstörténeti nézetei. 1893-ban jegyezte le Huszka: „Háromszék-, és Csíkmegye szép völgyeiben a régi magyar kultúra, az ősi magyar civilizáció megkerülhetetlen kincseire találtam, melynek még emlékezete is kiveszett a magyar Alföldön.”¹¹

Huszka József szerint a magyar nép művészetének a bölcsőjét Keleten kell keresni, s ő utalt először a magyar ornamentika indiai kapcsolataira. Lechner Ödön (1845–1914) építész keleti formák és motívumok iránti érdeklődése az ő hatására alakult ki. Huszka József 1887-ben, Németországban, 1888-ban Franciaországban járt tanulmányúton. Tanulmányozta más népek ornamentikakincsét és a magyar, valamint a külföldi régészeti ásatások illusztrációit, illetve feldolgozta azokat. 1891-től a budapesti piarista gimnázium tanára volt.¹² Itt diákja volt az a Hevesy Vilmos, aki az indiai–hun kapcsolatokat vizs-

9 Huszka József a rajzólo gyűjtő. Kiállítás katalógus. Néprajzi Múzeum 2005. május–2006. március.

10 Nagy Géza (1885–1915) múzeumőr, történész. Budapesten, a piaristáknál végezte a gimnáziumot, majd a budapesti tudományegyetemen történelmi, régészeti, oklevéltani, irodalomtörténeti, összehasonlító nyelvészeti, földrajzi tanulmányokkal foglalkozott. Rómer Ferenc jelentősebb tanítványai: Hampel József (1849–1913), Csetneki Jelenik Elek (1856–1889) mellett említik Nagy Gézát, aki elsősorban a magyarság ös- és államalapítás előtti történetével foglalkozott.

11 Huszka József, *Székely művészet*. 1893. 2. 1. 20–24.

12 Huszka József munkásságát a *Huszka József, a rajzólo gyűjtő* című kiállítás mutatta be (Néprajzi Múzeum, 2005. május–2006. március) Huszka J. írásai: *Magyarische Ornamentik*. Verfasst und gezeichnet von - Deutsche Übertragung von Willibald Semayer, Bp. „Pátria”, 1900; *Honfoglaló őseink ornamentikája*. Bp., „Pátria”, 1910; Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1910, 5–6. füz.; *A szemdész*. Bp., „Pátria”, 1916. Építőipar – Építő Művészet, 12 – 19. sz.; *A magyar turáni ornamentika története*. Bp., „Pátria”, 1930. Huszka József publikációival és azok 19. századi művészettörténeti, illetve kultúrtörténeti vonatkozásaival is foglalkozik Sinkó K.: *Die Entstehung des Begriffs der Volkskunst in den Kunstgewerbemuseen des Zeitalters des Positivismus. Ornament als Nationalsprache*. Acta Historiae Artium XLVI (2005) 205–259. Sinkó K. tanulmányában hivatkozik az 1873-as bécsi világiállításán bemutatott, az Osztrák–Magyar Monarchia területéről begyűjtött népművészeti emlékről, köztük a magyar tárgyak sikerére.

gálta és a *Munda – Magyar – Maori* címmel, Uxband név alatt, 1928-ban jelentette meg erről szóló tanulmányát. Állításait, mint tudjuk, később (beismerve, hogy a Mohenjo-Daron felfedett írásnál sem találtak semmi összefüggést a sumér nyelvvel) visszavonta.¹³ Hevesy Vimos levelezésben állt Zajti Ferencsel és Medgyaszay Istvánnal is.

A néprajztudomány területén később több hasonló, párhuzamos gyűjtés és feldolgozás is elindult (Herman Ottó [1835–1914], ifj. Jankó János [1868–1902], Bátky Zsigmond [1874–1939]).¹⁴ Gróf Zichy Jenő (1837–1906) és Posta Béla (1862–1919) is ebbe az irányba indultak vizsgálataik során.¹⁵

Az ősi magyar művészet utáni kutatás céljából Horti Pál (1865–1907) festőművész és iparművész, 1890-től a Fővárosi Iparrajziskola tanára, Keletre utazott (és eközben halt meg). Dr. Tóth Jenő népművészeti gyűjtést folytatott Indiában.¹⁶

A néprajzi emlékek és az ornamentika gyűjtésének kiemelt helye volt Erdély. A Székelyföldön járt gyűjtőkörúton Thoroczkay Wigand Ede (1870–1945) is már 1902-ben.¹⁷ Ugyanebben az időben Erdélyben gyűjtötte az élő magyar népművészetet Malonyay Dezső (1866–1916). Nagy volumenű vállalkozásában a gödöllőiek nyújtottak neki segítséget. Az 1907–1922-ben megjelent *A magyar nép művészete* című öt kötetes művét Nagy Sándor, Körösfői-Kriesch Aladár (1863–1920), Undi Mária (Mariska, 1877–1959) és mások illusztrálták.

Malonyaytól és a gödöllőiektől függetlenül Medgyaszay István építész Juhász Árpáddal gyűjtött tárgyi és építészeti népművészeti „emlékeket” 1904-ben Kalotaszegen és Székelyföldön.¹⁸ Medgyaszay egész építésztechnikai pályafutását meghatározta ez a közvetlenül a tanulmányai befejezése (1904) után végzett gyűjtőkörút. Malonyay említett nagy művének első két kötete Medgyaszay népi építészeti bemutató rajzaival jelent meg (1904-ben és 1905-ben), s ez a munkája jól kiegészítette a gödöllőiek gyűjtését. Az építészeknek a népművészettel való találkozása később viszont a gödöllőiektől teljesen eltérő irányban haladt tovább.

Medgyaszay István alkotóművészetében két párhuzamosan futó, az építészeti meghatározó érdeklődési vonalról beszélhetünk. Az egyik maga az építészeti megoldások vizsgálata és az építészeti formák megújulásának a kérdése.

A másik a magyar népi építészeti és ornamentika vizsgálatán és alkalmazásán mesze túlmutató „elméleti síkú” következtetések levonása volt. Jelesül a népi építészeti megőrzött – a szerkezetekben és a díszítőelemekben évszázadokon át hagyományozódott formák *eredetének* a kérdése foglalkoztatta.

13 Erre utalt Germanus Gyula is. (*Bengáli tűz*. Budapest)

14 Öriné Nagy Cecília, *Népművészeti témák a gödöllői művésztelepen*. In: „...csak néztem és gyönyörködtem” *Népművészet a gödöllői művésztelepen*. Időszaki kiállítás a Gödöllői Városi Múzeumban, 2004. kiáll. kat. 24.

15 Gróf Zichy Jenő főbb művei: *Kaukázusi és közép-ázsiai utazásai*. I–II. Budapest, 1897; *Oroszországi és keletázsiai expedíciójának beszámolója*. Budapest, 1899; *Harmadikázsiai utazása*. I–IV. Székesfehérvár, 1900–1905.

16 Dr. Tóth Jenő 54 db Indiában készített, az ottani népművészetet bemutató akvarelljeit említi Zajti F. *India történetének ethnographiai problémái* című tanulmányában. In: *Zajti Ferenc indiai gyűjteményének kiállítása*. Kiáll. kat. 13. Országos Iparművészeti Múzeum 1929. november-december.

17 Thoroczkay Wigand Ede és a gödöllőiek kapcsolatáról írt: Keserű K., *A „gödöllői építészek”*. In: *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Szerk.: Gellér K., G. Merva M., Öriné Nagy C. Gödöllő, 2003. 71–76.

18 1905-ben, a Művészetben még Benkó István név alatt jelent meg *Körösfő* című írása. Művészet, 1905., 250–251.

Pályája kezdetétől megfigyelhetően ugyanabba az irányba terelték szellemi érdeklődését és tervezői alkotóművészetét az építészeti emlékeknek valamint az építészeti anyagok, elsősorban a beton felhasználhatóságának a vizsgálata. Legelső munkáitól felismerhető egyéni szemléletének a gyakorlatba való „átültetése”. A régi, jól bevált építészeti megoldásoknak a modern architektúrában történő alkalmazása. Kijelenthetjük, hogy tervező építészként vizsgálódásainak „módszertana” és célja eredendően Bartók és Kodály példájához állt közel. Az építészeti megújítására, a praktikus, harmonikus formák és stílus kialakítására törekedett, amit elsősorban a népi építészeti tanulságai –, a régi építészeti szerkezetek, struktúrák valamint díszítőelemek mintául vételével szándékozott elérni. A célszerűség (az építészeti funkcionalizmus) és esztétikum, illetve az építészeti anyag (hármás) együttesének harmonizáló megvalósítása elsődrendű elv volt számára. Éppen ezért vizsgálta az új építészeti anyagok (beton) új építészeti szerkezeteken és formai megoldásokon való felhasználásának a lehetőségeit. A tervezői felkészültségét kiegészítő néprajzi gyűjtés, majd később, annak mintegy folytatásaként a keleti architektúra (azon belül a „szerkezetiségek” és a részlet-elemek) elemzése és a beton szerkezeti és formai lehetőségeinek a kiaknázása nem különültek el nála egymástól.

Medgyaszay István építészeti fejlődésére és gondolkodására inspirálóan hatott Lechner Ödön építészeti szemlélete és (Huszka J. nyomán) keleties ízü, a magyar népművészeti formakincsből merítő építészete és díszítőművészete. Sok tekintetben folytatója Lechner építészetének, de határozottan el is tér tőle egyéni stílusa.

Medgyaszay tanulmányait Bécsben, a Művészakadémián Otto Wagnernél (Spezialschule für moderne Architektur, 1903) és Budapesten, a Műegyetemen végezte (1904).¹⁹ Wagner iskolájában találkozott az európai építészetben akkoriban divó keleti hatásokkal. Legkorábbi, a lengyel Czernowitz helység nevét feltüntető „*Forrástemplom*” című, majd Budapesten, a Gellérthegyre tervezett nemzeti *Panteon* terveit is ebben a keleti hatásokat felhasználó hazai és európai építészeti stílus felfogásban készítette el.

A *Panteon* mind építészeti, mind eszmei-tematikai szempontból egyaránt monumentális tervéről leolvashatók Medgyaszay szemléletbeli magatartása, s nemkülönben magabiztos építészeti ambíciói. Legelső jelentős munkája gyanánt nem középületet, iskolát, vagy templomot tervez, hanem egyből az ország és a magyarság, jelentésében is legnagyobb emlékművét – és azt is a főváros fölé emelkedő Szent Gellért-hegyre tervezi (1900–1903). Az általa elkészített nemzeti *Panteon* terve, már a helyszín kijelölésénél fogva is, szimbolikus és szakrális egyben. Az emlékmű nem készült el. Az eredeti tervét később átdolgozott formában Budapesten a Mücsarnokban, majd pedig Párizsban mutatta be.

Ez a magában is szimbolikus „jelentésű” épületterv – szintén, mintegy szimbolikus értelemben –, végigkíséri egész pályafutását és válik majd egy másik, szintén szimbolikus jelentésű épületegyüttes-terv, a Turán–Irán Társaság székházának kiindulási „alap-tervévé”.²⁰

Medgyaszay keleties ízü nemzeti *Panteon* terve illeszkedett korának nemzetközi, mindenekelőtt az Otto Wagner iskola stílusához. Másfelől viszont műve folytatója volt az Iparművészeti Múzeummal és Lechner Ödön nevével fémjelzett magyar építészeti szecesszióknak. Építészeti érdeklődését nyilvánvalóan befolyásolta továbbá apja, Benkó

¹⁹ Az Akademie der bildenden Künste-n belül működő Spezialschule für moderne Architektur, és 1900-tól a bécsi műegyetem, a K. K. Technische Hochschule hallgatója volt.

²⁰ A nemzeti Pantheon, a Baár Madas Református Leánynevelő Intézet (1929) és a Turán–Irán Múzeum (1929) ugyanabba a külső homlokzati és alaprajzi elrendezésű rendszerbe tartozó épülettervek.

Károly munkássága, aki szintén építész volt és a modern építészeti anyagokkal (cement) foglalkozott. Tehát Medgyaszay István már pályája indulásakor tudatosan foglalkozott a század eleji építőművészet két lényeges elemével: a modern építészeti stílussal és az új építészeti anyagok kínálta új eljárások és módszerek, valamint technikák (beton-héjszerkezetek, szellőzés, fűtés, ablakkonstrukciók stb.) vizsgálatával és felhasználásával (pl. rárosmulyadi templom kupolájának héjszerkezete, a veszprémi színház szellőztetése, stb.). Az építészeti terveiben és kivitelezésükkor az új szerkezeti anyagok (az acél és a vasbeton) további lehetőségeit vizsgálta és alkalmazta. A célszerűség, az épületek formai és használati funkcionális egyszerűsége, a felhasznált anyagok természetes szépsége, és az anyagok tulajdonságainak megfelelő formaadási és szerkezeti módok érdekelték. Egységében szemlélte az épületet. Az épület funkciója határozta meg számára az épület struktúráját: úgy a belső elrendezés, mint külső megjelenés tekintetében. A célszerűség (funkcionalizmus), az esztétikai kivitelezés és az építészeti anyag megválasztása közötti összhang nyújtja köz- és lakóépületeinek, templomainak és egyéb terveinek (pl. hadi kiállítás pavilonok) jellegzetes harmóniáját (harmonikus voltát).

Az építészet-mérnöki felkészültsége mellett fontos szerepet játszottak a régi korok, egyiptomi, arab, indiai stb. építészetével kapcsolatos kérdések. Építészettörténeti vizsgálatai egyszerre irányultak a múlt tapasztalatainak az újragondolására és az ebből levont következtetéseknek felhasználására a modern, új tervek esetében. Ugyanez mondható el az (építészeti) díszítő formanyelvre, köztük az ornamentika funkciójára vonatkozó szemléletéről.

Kiemelkedő jelentőségű korai tervei, Nagy Sándor és Belmonte Leo számára készült gödöllői műteremházak (1904–1906) e tekintetben meglepően kiforrottak. Az épületek hangsúlyos vízszintes tagolása, az erkélyek rendszere, az ablakok sora, azaz a műteremházak külső és belső tervezése alapján viszont akár azt is feltételezhetjük, hogy már tanulmányai során találkozott Medgyaszay az indiai kolonialista építészettel. Kapcsolata a gödöllői művészekkel továbbra is fennmaradt. A Nagy Sándorral közösen elkészült munkájuk, a Milanói Világkiállítás magyar pavilonjának Magyar terme (1906), majd a veszprémi színház (1908) a magyar népi építészet és formakincs stílusmegtartó erejét és megújulási lehetőségeit mutatták be.²¹

A magyar népművészeti gyűjtésben és annak saját alkotói művészetükben történő felhasználásában és értékelésében ugyanakkor alapvető különbség rejlik Medgyaszay István és a gödöllőiek között. A gödöllői művésztelep tagjai, mindenekelőtt Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár a magyarok ősi mitológiájával foglalkoztak, így őket a historikus festéssel kapcsolatban, nem pedig, szűkebb értelemben vett, a magyarok eredetének kérdését elméleti szinten vizsgáló művészek között lehet/kell említenünk. Annak ellenére, hogy közeli kapcsolatban álltak egymással, a gödöllőiek érdeklődése és szemlélete más indítékú volt, mint Medgyaszayé. Jellemzően írta például Körösfői-Kriesch Aladáról Dénes Jenő, hogy művészetében „új életre kelti a régi magyar legendákat és

21 Esposizione Internazionale delle Arti kiállítás, Magyar terem. A „Művész ember otthona” címmel a belső tereket Medgyaszay I., a bútorokat Nagy Sándor, a textíliákat Nagy S. felesége, Kriesch Laura tervezte. A tervet aranyéremmel díjazták. (Medgyaszay István. Válogatta és összeállította: Potzner F., Budapest, Holnap Kiadó, 2004., 78.) Sümegi Gy., *Magyarország állandó Műcsarnoka Velencében és a gödöllői művészek*. 77–86. Keserű K., *A „gödöllői építészek”*. 71–76. In: *A gödöllői művésztelep 1901–1920*. Szerk.: Gellér K., G. Merva M., Öriné Nagy C. Gödöllő, 2003.

szimbolikus jelentésű alakokat kreál”.²² Lengyel Aladár szintén a népművészetben továbbélő emlékekre utal Körösfői-Kriesch Aladár: *Sámánok a lóáldozat előtt* című festményével kapcsolatban: „A leges-legelsők között látta meg a magyar táj ősi sajátosságait és egészen különös szintű diszpozícióját a művészetekhez... észrevette, hogy a magyarság legfinomabb művészi virágait, őshonából hozott magasabb kultúráját már rég átszívta és magába olvasztotta... észrevette, hogy a magyarság magával hozott művészete már csak a paraszti formában él és még e forma is csak egyes távolesett népszigetekeken virágzik”.²³ A gödöllőiek életvitelének és művészi tevékenységének alapelve a paraszti életformához és a természetbe való visszatérés volt, és így szemléletük szerint alakították közvetlen környezetüket és készítették használati tárgyaikat. A kézműipari eszközökkel előállított termékeikhez a mintát a paraszti kultúrából, a népművészetből vették – és ehhez találták meg forrásként az erdélyi településeket, falvakat. A népművészetben van náluk a hangsúly – és ezen keresztül „indirekten” merül fel az ősiség, a magyar nép keleti származásának a kérdése. Az ősi (és a középkori) magyar múltat feldolgozó témák feltehetően a nazarénus hatásokkal hozhatók közelebbi összefüggésbe. Sajátos, a teozófiához, a nazarénusokhoz, a természetgyógyászathoz egyaránt közel álló szemléletükkel külön csoportot is alkotnak a Kelet iránt „kutatás” szintjén érdeklődő képzőművészeink között. A gödöllőiek nem is folytattak a rokon népekkel és az eredettel kapcsolatos „kutatásokat”, vizsgálódásokat, hanem alkotó művészként témákban dolgozták fel a magyar őstörténet motívumait. Így jelenik meg például a hun-magyar mondakörből Nagy Sándor *Hunor és Magor* című nagyméretű munkája a veszprémi színház főhomlokzatán, vagy Körösfői-Kriesch Aladár *Aquileja ostroma*, az *Isten kardja* című 1909-ben készült sgraffitója a velencei kiállítás magyar pavilonján.²⁴

*A korábban felsorolt „elődjeinél” Medgyaszay István – a gyakorlati tervezői-kivitelező tevékenysége folytán – „továbbment” a népművészetben keresztül értelmezett ősi magyar formakincs-kutatásnál. Nem csupán a népművészeti motívumokban „örzött”, megőrződött ősi formakincseket, -elemeket, hanem magát az építészeti gyakorlatot, az építészeti forma és struktúra egészét kutatta.*²⁵ *A tornácos erdélyi parasztházak, a fa-architektúra és az erdélyi templomok építészeti tanulmányozása – természetesen a wagneri építészeti iskolai tanulmányok, a lechneri örökség, illetve az európai, a francia és az angol modern építészet úttörőinek az ismerete – nyomán jutott el a keleti építészethez, s abból mindenekelőtt az indiai ősi architektúrához. A magyar népi építészetből levont tapasztalatok – a sík falfelületek, a vízszintes tagolás hangsúlyozása, a teraszok, a sátor-*

22 Dénes J., *Körösfői-Kriesch Aladár*. Bp., 1939. 115–116. Zichy István, *Hunor és Magyar*. 1905., színes litogr., 600x455/650x490mm, MNG ltsz.: 1906-131; Undi Mariska, *Magyar eredetmonda I–II.*, 1921., akv., diófapác, pap., 220x275mm, MNG ltsz.: F 94.29; F 94.31. Lásd továbbá: Basics B., *Az eredetmonda feldolgozásai Székely Bertalannál és a „gödöllői iskolában”*. In: *Gödöllőiek, szentendreiak*. (Művészettörténeti tanulmányok) Studia Comitatensia 10. Szentendre, 1982. 51–70.

23 Lengyel Aladár,...

24 Nagy Sándor és Körösfői-Kriesch Aladár „történelmi tárgyú” képeivel kapcsolatban lásd Sinkó Katalin értékelő elemzését: *Historizmus – antihistorizmus*. In: *Történelem – Kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Kiáll. kat. MNG kiáll. 2000. március – szeptember. 103–115 ezen belül: 111. Valamint ugyanezen tanulmányán belül hivatkozását Werner Hoffmann, *A földi paradicsom* című (Budapest 1987), a 19. század eszméit összefoglaló művére.

25 Azt, hogy mindenekfelett az architektonikus szerkezetek megoldásaira fektetett hangsúlyt, jól jelzi, hogy erdélyi vándorlásain feljegyezték róla azt, hogy egy-egy faluba megérkezvén legelőször az épületek ács-szerkezetét figyelte meg. Nagy V., *A nép művészetének keresése*. In: „... csak néztem és gyönyörködtem” *Népművészet a gödöllői művésztelepen*. Időszaki kiáll. Gödöllői Városi Múzeum 2004. 12.

tető stb. meghatározó elemekké váltak építészeti tervei, másrészt elméleti következtetései számára.

1906–1907-ben Medgyaszay hosszabb európai tanulmányúton járt (München, Berlin, Párizs), amelynek során a keleti gyűjteményeket (Guimet gyűjtemény) is kutatta. Párizsban François Hennebique francia építész tervezőirodájában dolgozott.²⁶ Érdekes számunkra az a tény is, hogy 1907-ben, Párizsban a Salon őszi kiállításán újra bemutatta „*A Szt. Gellért-hegy kiképzése és a nemzeti Pantheon*” címet viselő tervét, melyet a Société des Artistes Français éremmel tüntetett ki.²⁷

1908-ban, Bécsben, a VIII. nemzetközi építészeti kongresszuson a *Die künstlerische Lösung des Eisenbetonbaues. (A vasbeton építészet művészi megoldásai)* című előadásában kapcsolta össze érdeklődése két területének, a modern építészet és az építészeti emlékek kérdését. A nagy történelmi korszakok, az antik görög-római, a gótikus, az indiai építészetét, valamint a vasbeton új formái (és formálási) lehetőségeit az építőanyagok szilárdságtani tulajdonságai tükrében elemezte. Előadását az akkor megépült veszprémi színházon (1908) alkalmazott új szerkezeti-formai megoldásait bemutató fotókkal illusztrálta. Előadásának konklúziójaként jelentette ki, hogy az építészet története során évszázadokra volt szükség ahhoz, hogy egy-egy új szerkezeti rendszer – a benne rejlő sajátos erőviszonyok miatt – tökéletes formai megjelenést nyerjen. Vonatkoztatta ezt a vasbetonra is: „Addig (azaz a tökéletes forma kikristályosodásáig, megvalósulásáig) pedig törekedjünk arra, hogy az új anyagok szilárdsági viszonyait minél világosabban jellemezzük, műveink a mi népünk formanyelvén beszéljenek és azokban a mi korunk gyermekeinek a lelke, a mi világnézetünk tükröződjék.”

Amennyiben előadásáról lefejtjük a különböző korok építészeti stílusára vonatkozó eszmetörténeti futtatásait –, illetve, ha csupán szigorúan az építészeti megoldásokat vesszük ki belőle – a következetes építésszel állunk szemben. Nemcsak a bemutatott veszprémi színházára, hanem további munkáira is a legteljesebb mértékig ráillik, amit zárszóként mondott arról, hogy az új anyagok szilárdsági viszonyai ne rejtjenen (pl. a díszítőelemek mögött), hanem minél világosabban jellemezzék az épületet.

Ebből az aspektusból az ősi indiai építészet nemcsak a magyar építészeti formákkal történő rokonítás szempontjából érdekelte őt, hanem az indiai emlékek a modern építészet általános törvényszerűségei vizsgálatához is például szolgáltak számára.

Vizsgálódásainak világos célja a merev betonszerkezetek lágyabb, plasztikusabb építészeti megoldásokhoz való alkalmazhatósága volt. Az építészeti szerkezetek valamennyi fontos pontja érdeklő: az ívek, a héjalások, áthidalások, boltozati kiképzések, a terek kialakítása, stb. Figyelme mindeközben a beton anyagára összpontosul, amely a puritán, letisztult megoldásokat diktálja. (A rárosmulyadi templom szinte ennek a felfogásának a kísérleti „példája”. Falai betonból épültek, kupolája betonhéjalású. Az épület külsején a kupola egyes cikkelyeinek felfekvési pontjait Sidló Ferenc betonból készült angyalszobrai hangsúlyozzák.) Bécsi előadásából, de még inkább később megvalósult épületeiből világosan látható, hogy Medgyaszay egyszerre kereste a beton mérnöki lehetőségeit és az

26 Fr. Hennebique (1842–1921) a vasbeton szerkesztő elveit kidolgozó építész volt. Választása a jó hírű építész mellett nem lehetett véletlen; Medgyaszay I. apja, Benkó Károly építész alapította Magyarország első cementgyárát Nyergesújfalun. A gyártást saját új rendszere alapján dolgozta ki. Az 1872-től működő gyár 1873-ban, a bécsi viláagiállításán diplomát nyert.

27 *A Nemzeti Panteon* eredeti tervével 1900–1903-ban készült el, mellyel az Akadémia Gundel-díját nyerte el 1903-ban. Átdolgozott formában 1904-ben, Budapesten a Műcsarnokban mutatta be először.

új építészeti stílust. Ebben van, és ebben kell keresnünk elsősorban Medgyaszay István újszerűségét és építészeti – statikai, formaújító – jelentőségét. Ez a stílus – az ő stílusa – ismeretlen volt korábban a magyar építőművészetben. Színház és lakóépület tervei nagyszerűségét leginkább „monumentális” kifejezéssel illelhetnénk.

Elődeivel, mindenekelőtt Lechner Ödönnel összehasonlítva, nála átértékelődik a díszítőmotívumok és a népművészeti díszítések (ornamentika) felhasználása. Építészeti tervein az épület puritánabb szerkezeti megjelenítése (szerkezetisége) a domináló. Megőrzi az egyensúlyt a szerkezeti felépítés és a díszítés között – nem veszik el a díszítőmotívumok halmazában, azok nem „takarják el” épületei fő tagolását. Az építészetben a fő elvet a praktikum jelenti számára: tervein az épületek praktikus, funkcionális célszerűsége a fontos.

Hogy akkor, 1908-ban még mi volt számára a dominánsabb probléma? Az építészeti szerkezetiség, a beton felhasználása, vagy inkább a stilisztikai szempontokat jelentő „formanyelv”? S mennyire fordítható meg ez a kérdés: a „formanyelv” mennyire hat vissza a mérnöki tervre, beleértve az új anyag felhasználását is, arra a választ bécsi előadásának idézett kijelentése hordozza valójában magában.²⁸

A Bécsben elhangzott előadásában tehát felfigyelhetünk arra a már említett kettőségre, amely az egész pályáját jellemzi. Az egyik oldalon a nagyszerű és újító „racionális” építész és statikus látjuk, akit az építészet története a formák fejlődése szempontjából érdekel. S a másikon pedig azt a „filológus-embert”, akinek ez az érdeklődése másfelé, más irányba visz: az architektúra, és az adott épületet építők szellemiségének, hitének, vallásának, történelmi kapcsolatainak a kérdéséhez. Az 1909-ben, Rómában rendezett IX. Nemzetközi Építészeti Kongresszuson (IX. Congresso internazionale degli architetti), a *L'architecture moderne en Hongrie (Modern magyar építészet)* címmel tartott előadásában már egyenesen kijelenti: „Nekünk, magyaroknak csak az ázsiai kultúrák formakincséből lehet a modern értelemben vett művészetünket fejleszteni. Ezt az elvet igazolták az elfeledett kis völgyekben talált népművészet keleties művei.”²⁹

Jó három évtized múltán, a templomépítésze-tről szóló, *Templomstílusok* című, 1942-ben megjelent tanulmányában³⁰ kanyarodik majd vissza a bécsi és a római előadás építésztörténeti részéhez. A különböző korok templomépítését és építészeti stílusát – az általa felállított történelmi fejlődés szempontjából – valamint a funkció, az épület alaprajzi elrendezése, az építészeti anyag és az ember harmonikus „együtthatását” hangsúlyozva

28 Magának a kérdés felvetésének és megválaszolásának a megértéséhez ugyanakkor utalnunk kell a század elejétől, lényegében Lechner Ödön Iparművészeti Múzeumának a megépülése óta folyó építészeti vitákra. A vita 1913-ban, az új Nemzeti Színház pályázatával kapcsolatban érte el tetőpontját. A kérdés továbbbélését, aktuálisként való újbóli felvetését tapasztaljuk az 1933-ban, az *Építőmunka* című lap hasábjain (*Építőmunka*. 1933. november-december, I. 8–9. *A magyar építőművészet útja*. Az „Építőmunka” ankétja által) indított vitára felkértek között (Jánszky Béla, dr. Kotsis Iván, dr. Lechner Jenő, Thoroczkay Wigand Ede) szerepelt Medgyaszay István is.

A bécsi építészeti konferencián részt vevő magyar építészek névsora impozáns; Alpár Ignác, Hauszmann Alajos, Jámor Lajos, Lechner Jenő, Málnai Béla, Möller István (Károly), Nagy Virgil, Pogány Móric, Sándy Gyula, Tóry Vidor, Wellisch A.

29 Kathy Imre, *Medgyaszay István*. Budapest, 1979. 42.

30 Medgyaszay I., *Templomstílusok, Templomvilágítás, Templomkertek, Jövőbeni templomépítésze-tünk irányelvei*. In: *Magyar református templomok I–II*. Budapest, 1942. Újra megjelentetve a Pannon Panteon sorozatában. Kiadta a Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság és a Comitatus Könyv- és Lapkiadó. 1993. Összeállította: Kőszegi Lajos.

elemezte. A nagyszerű épületek egész sorozatát megalkotó építész³¹ meglepő, számunkra elfogadhatatlan történelmi, építészettörténeti következtetésekig jutott el a negyvenes évek elejére. Fejtegetésében az ősi indiai és a magyar építészeti elemek „rokonságát” és annak levezetését adta elő, s vont le ezekből messzemenő következtetéseket.³²

A magyar és az indiai építészet közötti analógiák sorában az indiai terraszoknak, a széles kapuzatoknak elméletében a székely házak tornácai és a székely kapuk felelnek meg. Az ősi indiai templomok megemelt lépcsős építése pedig szerinte a mi templomaink kiemelkedőbb helyekre, dombokra való telepítésén „köszön” vissza. Kijelentéseihez illusztrációkat mellékel Medgyaszay. Az általa felsorakoztatott, mint bizonyítást nyert példák nyomán további következtetéseket vont le a magyar nép származására vonatkozóan.³³

A templomstílusokról tanulmányának kiindulási gondolatát Vitruvius *De Architectura III.* kötete képezte. Vitruvius híres antropomorf szemléletét, mely az emberi test felépítéséhez hasonlította – és arányította – az építészetet, Medgyaszay István továbbítte azzal, hogy a stílusok kialakulásán és fejlődésén keresztül (át) az emberiség fejlődésének „tükröképeként” szemlélte a templomépítészetet. Vitruvius példájára rendet és szabályszerűségeket próbált felállítani, majd ezek nyomán próbálkozott a magyarok lehetséges őshazáját és rokonai kapcsolatait felvázolni.³⁴

Bár a *Templomstílusok*-ról szóló tanulmánykötetét mindjárt az első oldalon Vitruvius szavaival vezette be, egész elméletének és gondolkodásának a háttérében Josef Strzygowski (1862–1941) nézeteit fedezzük fel. Medgyaszaynak úgy az építészeti szerkezetek, megoldások elemzése (pl. a sátor, sátortető), mint az ornamentika típusának (egyenes vonal, farkasfog-sorminta, állatmotívumok, növényi ornamentika) a jellemzése és fejlődésének értékelése arról árulkodik, hogy ismerhette J. Strzygowski műveit, legfőként az 1930-ban megjelent, *Asien bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung. Ein Versuch.* című, addigi elméletét összefoglaló terjedelmes könyvét.³⁵

31 Veszprémi színház (1906–1908), soproni színház (1909), Állami Elemi Iskola, Moson (1909), római katolikus templom és mauzóleum, Rákosmulyad (1909–1910), római katolikus templom, plébánia hivatal, paplak, Ógyalla (1912), Gyöngyösi Mátra-Egylet menedékháza, Mátraháza (Sport-Szálló, 1927), Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet és Internátus, Budapest (1928–1929) stb.

32 „A szumér nép művelődése Közép-Ázsiából származott le a Kétfolyam országába. Ugyancsak innen származhatott le Délre Indiába és keletre, Kínába az ünnepélyes terrasz és nagykapu építése. Sok adatunk van arra is, hogy a Kr. e. I. évezredben és utána a hunok mindkét birodalom népével időnként történeti és művelődési közösségben éltek. Ha ezután a hunoknak Ázsiából Európába vonulására és utána vagy száz évvel (528-ban) Mihirgula indiai hun királynak szétszéledő fehérhunjaira gondolunk, akkor az ősi keleti terrasz és kapu vándorlását egészen Erdélyig követhetjük. És Erdélyben meg is találjuk az ősi terrasz hagyományát a templom köré ... feltöltött templomkert – a „cinterem” – alakjában.” (Medgyaszay I., *Templomstílusok*. 1993. 11.)

33 A Tigris és az Eufrátesz völgyében, a „Kétfolyam országában” az amerikai Hilprecht expedíció ásatásainak 1903-ban kiadott jelentésére hivatkozva írja, hogy a „legősibb művelődésű nép a szumér nép volt. Nyelve ural-altáji népcsaládba tartozó, ragozó nyelv és a ma élő nyelvek közül a magyar áll hozzá a legközelebb... nyelvet azonban különböző eredetű fajok is felvethetnek. Az eredethez más bizonyító adat is kell, ami megvan a szumér rétegből – a negyedik évezredből – megmaradt királyok és papfejedelmek szobraiban: nem hosszúfejűek, mint a szomszédos népek legtöbbje, hanem kerekfejűek (brachicephalos), ami ugyancsak altáji-turáni-népcsaládunk jellemzője.” (Medgyaszay I., *Templomstílusok*. 1993., 8.)

34 Uo. 19.

35 Josef Strzygowski, *Asiens bildende Kunst in Stichproben, ihr Wesen und ihre Entwicklung. Ein Versuch.* (Arbeiten des I. Kunsthist. Inst. Der Universität Wien, Bd. 45.) Augsburg 1930. Korábban megjelent írásai részleteiben tárgyalják fő munkájának egyes kérdéseit. *Orient oder Rom.* Wien, 1888.; *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte.* Leipzig, 1903.; *Die Baukunst der Armenier und Europa.* Bde. I–II. Wien, 1918.; *Die Stellung des Islams zum geistigen Aufbau Europas.* Abo, 1922. Strzygowski az összehasonlító kutatás meg-

„Árulkodó”, hogy mindkettőjüknél feltűnik a mazda vallás és kor tárgyalása. Szintén Strzygowskira utal, ahogyan a régi emlékek és a magyar művészet összefüggéseiről ír.³⁶ A közép-európai művészettörténeti és régészeti kutatásokra nagy hatást gyakorló bécsi egyetem, az I. Kunsthistorische Institut der Universität Wien professzora (1909–1933) az európai művészet gyökereit az ókeresztény és a középkori művészetet keletről és nem az antik hellenisztikus, majd a római kultúrából történő közvetlen „fejlődés”-ből vezette le. Medgyaszaynak az alkotások és a népek „összekötését”, és ebből az építészeti stílus jellegének a levonását, illetve annak alapján az egyes népek rokonságával (rokoni kapcsolataival) összefüggő stílusfejlődés-elméletének gyökereit Strzygowskinál találjuk.

A *Templomstílusok* című könyv 19. oldalán közvetlen egyszerűséggel és természetességgel vezeti be Medgyaszay a magyar-hun rokonságról szóló megállapításait: „Indiában jártamban hindu történettudósok közölték velem, hogy Észak-Indiában volt a legelső nagyobb ókeresztény gyülekezet. Alapítása jóval előbbi, mint a római gyülekezeté.”

Medgyaszay 1932-ben járt Indiában. Ahhoz képest elég későn, hogy már a legelső munkái közt készült Nemzeti Pantheon tervét indiai hatásokat jelző munkaként aposztrofálja a szakirodalom. Ugyanez a megjegyzés szerepel más épületeivel, így a gödöllői műteremházakkal, színházterveivel, a mátraházai sportszállójával, stb. kapcsolatban.³⁷ Dolgozatunk elején említettük, hogy Medgyaszayt már tanulmányai és nyugati útjai alatt bőven érték és érdekelték a keleti és köztük az indiai stílushatások. Mégis feltűnő, hogy a különböző építészeti stílus ismeretek további, elméleti következtetésekig vezették el. A kérdés vizsgálatának a háttérében egy folyamatosan élő, állandó „ösztönzést” találunk, amely egyre inkább ebbe az irányba hajlamosította érdeklődését. Ez az állandó ösztökélés pedig valószínűleg nem máshoz, mint barátja, Zajti Ferenc személyéhez köthető.

Éppen Zajti barátságának köszönhetően jutott el az architektúra erdélyi népi építészeti motívumainak a gyűjtésén túl(mutató) – India felé mutató –, a magyarság eredetének kutatásához.

1932. február 29-én Bombay-ban az ottani művésziskoláról írva jegyzi fel naplójába Medgyaszay István: „A mennyezet alatt örömmel látom viszont ifjúkorom kegyeletes

teremtője volt. Az elsők között foglalkozott szisztematikusan a keleti művészetekkel. Az *Asiens bildende Kunst* (1930) című könyvében több esetben elemezte a magyar vonatkozású régészeti emlékeket (szilágysomlyói lelet, tápiószentmártoni szarvas, nagyszentmiklósi aranylelet stb.). Hivatkozik Fettesch Nándorra is. Elmélete hatással volt a magyar művészettörténetre, de elsősorban a régészetre. Tanítványa volt Hampel József és Supka Géza. Fettesch Nándor és László Gyula professzor (is) Strzygowski hatására kezdtek a honfoglaló magyarok keleti kapcsolataival foglalkozni.

36 Strzygowski „északi” és „déli” művészet vizsgálatának a szemléletét tükrözi Medgyaszay István *A magyar művészet útja* című, az *Építőmunka* folyóirat ankétjának kérdéseire adott válasza. Az ankét főbb kérdései: „Miben látja a mai magyar építészet jellemző vonásait? Van-e ma jellegzetesen magyar építészett? Hogyan ítélhetjük meg a mai magyar építészett európai és világviszonylatban? Továbbá építészettörténeti viszonylatban, elsősorban a magyar építészet történetét figyelembe véve?” Medgyaszay I. válasza közt szerepel: „A legújabb törekvések jellemzője: abbahagyása a délibb, derűsebb történeti stílusok másolásának; helyettük északibb népek hűvös, finom hangulatú művészetének német közvetítéssel való másolása.” (*Építőmunka*. 1933. november-december, I. 8–9., 132.)

37 Kathy I., Medgyaszay Nemzeti Pantheon tervének elemzésekor megjegyzi, hogy „az épületegyüttes egészen és részletein egyaránt érződik az a keleties jelleg, amely ettől fogva minden épületének sajátja.” (Kathy I., *Medgyaszay István*. 14.) Az 1927-ben elkészült Mátraházi Sportszállóról szintén kiemeli: „A keleti kapcsolatok iránti fokozottabb érdeklődése meglátszik az épületen. Hiszen már akkor felmerült a lehetősége annak, hogy Indiába látogat. Ezért még behatóbban foglalkozott az indiai művészettel.” (26.). A Baár-Madas Református Leánynevelő Intézet épületén Kathy I. kiemeli a modern, a népi művészet mellett a keleti hatásokat.

olvasmányának, a Baghavad Gita-nak főalakját: Ardzsunát, a küszködő örökembert és az őt segítő Krisnát, az örök megváltót.”³⁸ Ami tehát arra is mutatna, hogy maga az indiai irodalom és szellemiség, a vallások nagyon korán felkeltették érdeklődését.

Kettőjük közül Zajti Ferenc a kevésbé ismert. Nem volt kiemelkedő festőművész. Arcképeket és tájképeket, keleti témájú olaj- és pasztellképeket festett. Az MNG gyűjteményében 8 képe található. Életrajza feldolgozatlan. Zajti Gábor, a festőművész unokája, 2005-ben dokumentumfilmet készített életéről és művészetéről.³⁹

Képzőművészetünkben a crocei és a bergsoni szubjektív idealizmus intuícióelméletének képviselői közé (Mednyánszky László, Csontváry Kosztka Tivadar, Hollósy Simon, Réti István) tartozik. Mednyánszky László nagy tisztelőjeként ő is a táj lelkét akarta megfesteni. Mednyánszky modorában több képet is festett. Szoros barátság fűzte Rudnay Gyulához (1919-től látogatta műtermét) és Csontváry Kosztka Tivadarhoz.⁴⁰

A magyar festészet ismeretlen alakja, először Bosznay Istvánnál négy évig, majd Münchenben, Hollósy Simonnal (és Kubinyi Sándornál) tanult. Zajti „Kelet” iránti érdeklődése minden bizonnyal innen eredeztethető. Hollósyt a buddhizmus érdekelte, és tanítványait is beavatta a keleti vallás ismereteibe.⁴¹ A müncheni és a mester körül kialakult szellemi közegeől Zajti kortársa, a szintén Hollósynál tanuló Baktay Ervin írt színesen az *Indiai éveim* című könyvében. „Az elméleti teozófia mesterként, üvegházi légkörét elfújta felőlem a Hollósy mellett töltött négy esztendő, de az egyszer felébredt vágyódás nem hallgatott el többé. Még pictornak tudtam magam és a keleti tanokkal való foglalkozás csak műkedvelő időtöltés szerepét játszotta üres óráimban. Ekkor újabb, közvetlenebb kapcsolat jött létre köztem és India közt, rokoni és baráti kapcsolat olyan emberrel, aki India szülőtte és India bölcsességének felkészült ismerője volt. Most már a megfelelő irodalom is megnyílt előttem...hozzálátam, hogy a szanszkrit nyelv alapelemeivel is megismerkedjem. Lassanként kezdett feltárulni előttem India igazi szellemi világa, a maga közvetlen, eredeti mivoltában, nyugati gondolatrendszerek hozzáadása nélkül és fokozatosan megérttem, miben különböznek az eredeti indiai tanok a teozófiától, amely látszólag ugyanazokat a szellemi elveket hirdeti...”⁴²

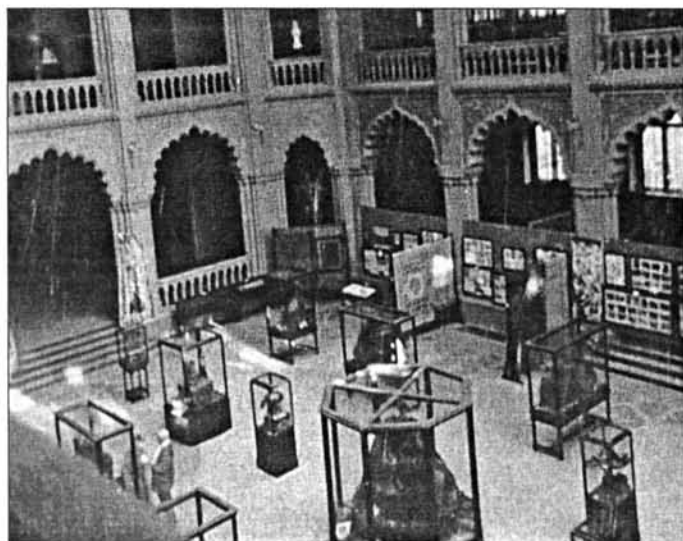
38 „Művész-iskola Indiában.” Medgyaszay István útivázlata. „Keletre magyar!” katalógus 57. Medgyaszay I. 1932. január 14-én érkezett Bombay-ba. A Taj Mahal Hotelben lakott. Baktay E., *Indiai éveim* című könyvében név nélkül egy magyarsághutatót említ, akivel Bombay-ben találkozott. Meglehetősen elítélően írt erről a személyről, aki a leírás alapján esetleg Zajti F. is lehet (Baktay E., *Indiai éveim*. Budapest, 1938., II. 200.).

39 Halála előtt a szabadság és a rend, a káosz és a rend, illetve a kétely kérdése, továbbá az autonóm egységek feltárása és ennek nyomán az új szabad struktúrák kialakításának a módozatai érdekelték. 1945 után a belügyi hatóságok ezért és korábbi tevékenységért szigorúan figyelték személyét.

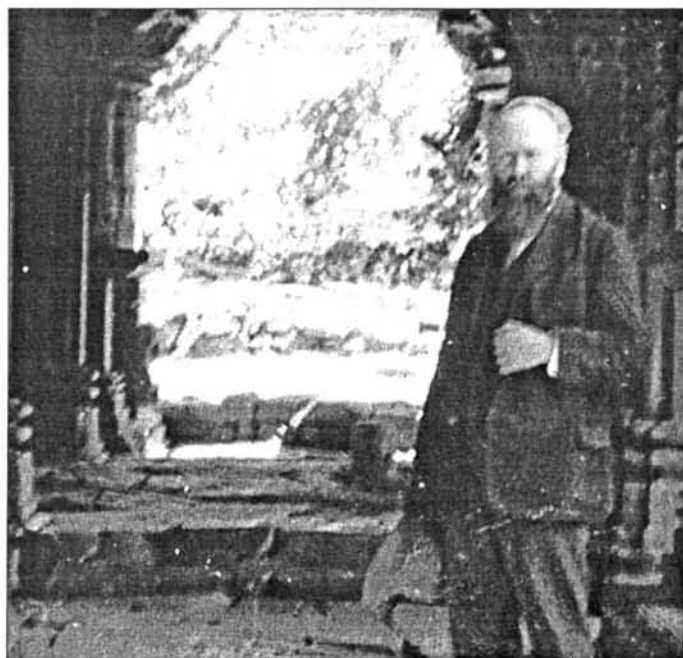
40 Dózsa György út 17. szám alatti műteremében gyakran járt Csontváry. Zajti beszélgetéseit Csontváryval „közvetlen élmény alapján Békessy Leó rajztanár lejegyezte” (MDK –C – I – 7/1-5. I – 2; 7/4). Szemléletük sok mindenben egyezett: Csontváry hitt abban, hogy Indiából vagy Közép-Ázsiából jöttünk. Csontváry Kosztka Tivadar *Árpád bejövetele* című kép vázlata is ezen nézetének megfelelően dolgozza fel a témát. Kevésbé ismert, hogy Zajti magyarázatai nyomán festette meg Csontváry az évezredek fáját szimbolizáló cédrust (*Egy cédrusfa Libanonból – Magányos cédrus*, 1907; *Zarándoklás a cédrusoknál Libanonban – Zarándoklás a cédrusoknál*, 1907. Pécs, Janus Pannonius Múzeum). Ugyanezen okból festette meg Zajti is a cédrust. A kép az 1929-ben rendezett kiállításának a 721. számú tétellel szerepelt. Ezenkívül szintén a 721. tétel alatt olvashatjuk: „A párszi tűztemplomban használatos cédrusfa és illatozó áldozati anyag.” Zajtinak az MNG-ben található az *Indiai típus* (pap. pasztell, 69,5x50 cm, MNG ltsz.: F. K. 2217); az *Indiai típus* (pap. pasztell, 70x51 cm, MNG ltsz.: F. K. 2220) című művein és Csontváry Kosztka Tivadar festményein látható nőalakok között feltűnő a festésbeli hasonlóság.

41 Bincsik Mónika, *Hollósy József*. In: *Nagybánya művészete*. Kiállítás kat. MNG 1996. 121–125.; Hollósy Simon tanítványa, Felvinczy Takács Zoltán, a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Múzeum első igazgatója volt.

42 Uo. 15.

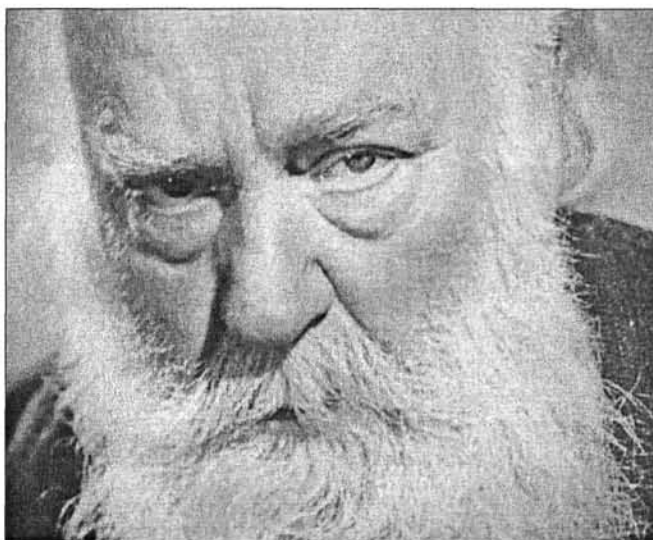
*Indiai kiállítás az Iparművészeti Múzeumban
1927-ben*

*Zajt Ferenc Barolliban
(Indiában)*

Zajt Ferenc müncheni évek utáni pályája szintén érdekesen alakult. Az általa kitöltött kérdőíven⁴³ életrajzi adatai közt említi Zajt, hogy München után, 1907-ben Budapest Székesfőváros mérnöki osztályán nyert alkalmazást. Az építészeti tervtár rendezőjeként a

⁴³ Zajt Ferenc kézírásával kitöltött kérdőív: MTA Műv.tört. Kut. Csoport. MKD-C-T-57/1453-1. A kérdőív kitöltésének idején Zajt Ferenc saját bejegyzése alapján a „Budapest Székesfővárosi Könyvtárnál, (Keleti gyűjtemény) „Könyvtári felügyelő”-ként dolgozott évi 7200 Pg javadalmazásért.

Öregkori portré

pesti és budai tervtár egyesített anyagát rendezte. 1914–1918-ban a *Cél* című lap műkritikusaként a Kelet ókori művelődéstörténet köréből több dolgozata jelent meg.

1919-ben lefordította magyarra, és saját költségen jelentette meg Zarathustra Zendavestáját. A könyvet illusztrálta is. A fordítás pontossága és a kifejezések helyessége érdekében elvégezte a református teológiát. Egyházi szolgálatot sohasem vállalt, de *A képzőművészet és vallás* címen három éven át előadott a református teológián.

1924 szeptemberében a Nemzeti Szalonban rendezett XL. Csoportkiállításon bemutatta a Zarathustra Zendavesztájához készült 21 darab illusztrációját.⁴⁴ A kiállítás katalógusában művészetét a következő sorokkal jellemezték: „Zajti a belső élményeknek, a dolgok mélyén rejtőző lelki területnek megértő, igaz tolmácsolója. Határozott törekvése a művésznek: a pszichikum legjellemzőbb karakterét minél könnyebbül adni vissza... Egy finom tónusú Krisztus-fej, néhány megkapó hangulatú tájkép és megannyi karakteres tanulmányfej jellegzetes darbjai gyűjteményének.” De hogy Zajtit miért érdekelte Zarathustra Zendavestája, a Kelet és a cédrusok, arra magyarázatot a katalógus lejjebbi sorainál találunk: „Zendaveszta egykor a magyarok bibliája volt. Az Indiában élő Parszok (az Aveszta népe) ugyanis a legközvetlenebb alapon tartják a magyarság őseivel a rokonságot, hogy t. i. az Aveszta (törvénykönyv) iratása idejebeli Hunok testvér nép voltak az Aveszta ősi népével, – egy ugyanazon valláson voltak, amely vallást a magas Zarathustra reformálta volt meg. A fennálló rokonság igazolására az indiai Parszok egész kis könyvtárt küldtek Zajtinak ajándékba.” Tehát nemcsak a festő Zajtit nem ismertük, de még kevésbé tudhattunk arról, hogy a legfőbb képviselője és hirdetője volt a turáni elveknek és a magyar őstörténettel foglalkozott.

1925-ben Zajti Ferenc szerepelt azon a Magyar Tudományos Akadémián rendezett konferencián, amelyen az Indiából érkező Dr Jivanji Jamshedji Modi is tartott előadást. A párszi származású professzor *A hunokról, akik meghódították Indiát* című előadását

⁴⁴ A katalógus 150. tétele alatt a félig magyar származású indiai festőnőről, Baktay Ervin unokahúgáról, Amrita Sher-Gil-ről készült portréja szerepel (*Schergil Umraoshing of Majitha lánya* címmel).

Törökországi újságcikk

Zajti Ferenc jelentette meg.⁴⁵ A konferenciáról az *Új Nemzedék* is beszámolt, közte arról a viharról, amit Zajti előadás kavart. „Modi párszi tudós megtartotta első előadását a hungaryar kapcsolatokról... Jivanji Jameshedji Modi már 36 évvel ezelőtt járt Budapest, hogy közvetlen tapasztalatból megismerje a magyar népet, amely feltevése szerint a hunok leszármazottja... immár kétségbevonhatatlan tényné teszi a hunok és magyarok közös eredetét. Az MTA nagytermében tartott előadást a Turáni Társaság rendezte. Megjelentek: Bárczy István és Kaán Károly államtitkárok, Magyar Zoltán osztálytanácsos és kultuszminiszter, valamint József Ferenc királyi herceg és Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke. Erődi-Harrach Béla nyug. tankerületi főigazgató, mint a Turáni Társaság alapító tagja, saját nyelvén, perzsául üdvözölte Modit. Modi előadását Józán Miklós (unitárius püspök hely.) fordította angolról magyarra. Zajti is tartott előadást „*A hunok az Aveszta szakirodalomban*”. Támadta Karácsonyi János tudományos felfogását és ezért botrány tört ki.”⁴⁶ A cikkből értesülünk arról, hogy Karácsonyi János nagyváradi püspök és Pekár Gyula, a Turáni Társaság elnöke nem azonosították magukat Zajti nézeteivel. A Modi előadását övező figyelem és nem kevésbé a megjelentek hivatali tisztsége, hűen kifejezik az ország politikai „helykeresését” a Trianon utáni magára maradt helyzetben. 1925-ben Horthy Miklós kormányzó is fogadta Modit.⁴⁷

45 J. J. Modi, *About the Huns who conquered India. What was the religion of the Huns?* Fordította Zajti F. Budapest, 1926. Az MTA-n tartott előadását Józán Miklós fordította angolról magyarra.

46 *Új Nemzedék*, 1925. augusztus 25.

47 Ismérjük, hogy 1926-ban R. Tagore-t is személyesen fogadta Horthy Miklós (Wojtilla Gy., *Rabindranath Tagore in Hungary*. Hungarian Information and Cultural Centre, New Delhi, 1983).

1926-tól húsz éven át a Budapest Székesfőváros Könyvtár Keleti gyűjteményének a szakreferense volt Zajti. 4000 kötetnyi ritka becsű könyv, és megannyi irat, továbbá kódexmásolat felkutatását és rendszerezését végezte el. Megvásárolta a veszendőbe kerülő magyar irodalmi hagyatékokat is.⁴⁸

Zajti nevéhez fűződik a Magyar Indiai Társaság megalapítása, melynek 17 éven át az elnöke volt. 1926-ban ez a Társaság hívta meg Magyarországra Rabindranáth Tagoret.⁴⁹

A hun-magyar szittyia elmélet megszállottjaiként Zajti kutatta a szasszanida, a keleti-fekete hunok és a parszik (parduszok) földrajzi helyét (földjét). Elmélete szerint a magyarok Biharból jöttek a mai hazába. Az ezen irányú kutatások végett 1928–1929-ben fél évet töltött Indiában (pontosabban Biharban) „művészeti, művészettörténeti és kulturhistoriai tanulmányúton”, „különösebben a skythahún történelem gazdag indiai anyagának tanulmányozása céljából”.⁵⁰ Indiában publikálta a *The Zend-Avesta and the Magyars. The development of the Magyar psyché. The effects of the Avesta* című tanulmányát.⁵¹ A Perzsiából a 9. században Indiába, elsősorban Bombay és környékén letelepedett párszik lakta területeken járt. Radzsputanában, Gudzsaratban, Pandzsábban és Biharban, de ellátogatott Kalkuttába (feltehetően elment az onnan kb. 200 km-re fekvő Sántiniketánba, Tagore

Kapcsolataink Indiával – könyvborító

Zajti Ferenc Indiában

48 Zajti szerzeményei: PIM, MTA, Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum gyűjteményeiben.

49 Rabindranáth Tagore 1926. évi magyarországi látogatásáról Wojtilla Gyula írt tanulmánykötetet, melyben hosszú idő után elsőként foglalkozott Zajti Ferenc személyével. (Wojtilla Gy., *Rabindranath Tagore in Hungary*. Hungarian Information and Cultural Centre, New Delhi 1983. 12–14. Valószínűleg téves az az információ, miszerint Tagore látogatásának fő oka az lett volna, hogy Magyarországra szivbajának balatonfüredi szivszanatóriumában való kezelte miatt jött. Egyéb dokumentumok mellett, lásd Magyar Nemzet 1946. szeptember 15. számában közölt rövid írásból: „Zajti Rabindranath Tagorenek volt a barátja, aki az ő meghívására érkezett Magyarországra és akivel Balatonfüreden 4 hetet töltött el. Ez a barátság is magyarázatát adja annak, hogy a kitűnő festőművész megérti, megérzi és ki tudja fejteni a „risik” és „jogik” országának rejtélyeit.”

50 MDK –C–I–7/1-5. 1-2; 7/4

51 Cama Oriental Institut 1928, 2. Bombay, 238–268.

Zajti Ferenc R. Tagore-val a Hotel Gellért előtt

egyetemére is ellátogatott). Meglátogatta az Ahmedabad melletti Sabarmatit, Gandhi ashramát is. Útja során feltehetően találkozott a barodai maharadzsával, akinek 1938-tól a II. világháború elején, a Himalájába történt internálásukig a két magyar festőnő, Sass Brunner Erzsébet és lánya, Brunner Erzsébet is a vendégei voltak. Tudjuk, hogy találkozott a bainsori, és az udaipúri fejedelemmel, akiről portrét is készített. Az udaipúri maharadzsza múzeumának részére festett műveiből itthon, Magyarországon 1947-ben külön kiállítást rendezett, ami arra utalna, hogy Indiába ismételt látogatást is tervezett volna.⁵²

Hazatérte után 1929 őszén kutatásainak eredményét, a magával hozott 960 tételt számláló tárgyi és dokumentumgyűjteményét az Iparművészeti Múzeum Kupolatermében mutatta be. E kiállítás katalógusában jelent meg az *India történetének ethnographiai problémái* című írása, melyben kifejtette, hogy „India őslakói kétségen kívül szittyák voltak. Ez nem valami új felfedezés. Briggs tábornok már 77 évvel ezelőtt ezen a véleményen volt az ő »Races of India« című munkájában, amikor mondja: az őslakosság mind közös eredetű, nyelvük, arcvonásaik, szokásaik a nagy szittyia család egy ágának mutatják őket, mely időről időre aláhúzódtott kelet felől a Himalaja hegységből és benépesítette Indiát, mielőtt a nyugati vagy árja faj oda megérkezett és azt hódította volna.”⁵³ Dolgozatában szólt a mazdaizmusról is. „Ismert dolog, hogy Indiában a lakosságot vallása szerint osztályozzák. Miután a hinduizmus, mohamedánizmus és parszizmus a fő vallásformák, – Bráhma, Vishnu, Siva, illetve Krishna valamennyi hívőjét: indo-árjának tekintik nagy általánosságban, ugyanúgy Zarathustra minden követőjét: perzsának.”⁵⁴ Néhány oldallal tovább olvashatjuk további következtetését: „Ahogy jóformán mai napig az ősi turáni lakosokat, vagy bevándorlókat árjáknek tartották, mert felvették a

52 1947-ben a Szalmássy Galériában mutatta be az udaipúri fejedelem múzeumának részére készült festményeit és akvarelleket. A katalógus 22. tétele alatt *Szakuntala őzikéjével* című pasztell szerepel.

53 Zajti F., *India történetének ethnographiai problémái*. In: Zajti Ferencz Indiai gyűjteményének kiállítása. Kiáll. kat. Országos Magyar Iparművészeti Múzeum, 1929. 4. Briggs tanulmánya a Journal Roy. As. Soc. 1852. P. 2. Vol. 13. p. 304.

54 Uo. 3.

Az Aréna úti műterem-
lakásban

hindu vallást, úgy a parszikat is tiszta perzsa származásúaknak vélték Zarathustra, vagy Macdayasnan vallásuk miatt. Kétségtelen tény, hogy a modern parszik ősei kb. a Kr. u. VIII. század kezdetén vándoroltak be előbb a gudsarati félszigetre, későbbben máshova is és leginkább Bombaybe.⁵⁵ De Zajti megemlíti azt is, hogy útja során meglátogatta a magukat *magaráknak* nevezett törzset. „Ott tipikus példányait láttam – írja, a fehér és fekete húnoknak. Nyelvükben, a magaraka-boliban tekintélyes számú ősmagyar szó van.”⁵⁶ A tárgyi katalógus XI–XXI. (115–169.) tétele alatt (vastagon szedett betűkkel) tünteti fel az: „**Indiának a magyarral egyeztethető jellegzetes népművészeti motívumai.** Dr. Tóth Jenő vízfestményei (54 darab), melyeket hatévi indiai tartózkodása idején készített volt. A magyar díszítőművészet szempontjából nagyon fontos anyaggyűjtés”-t, mint ismeretlen adatot adja közre Zajti.⁵⁷

Az Iparművészeti Múzeumban rendezett tárlaton fotókon bemutatta a Bombayban épülő Turán-Irán Testvériség Múzeumát is, melyről szintén kiemelt betűkkel szedett szöveg nyújtott felvilágosítást: „**A parszik költsége és rendelkezése folytán Indiában, Bombayban épülő Turán-Irán Testvériség Múzeuma, külső és belső magyar stílusú kiképzéssel, Medgyaszay István egyetemi tanár tervei szerint. A múzeum építését a parszik Zajti Ferencz javaslatára határozták el.**”⁵⁸ A felvételeken részletek voltak láthatók a régi Tűz-templomról, „amelyet a parszik a Turán-Irán Testvériség Múzeumává építtetnek át.”⁵⁹

Ugyanebben az évben Budapesten jelentette meg Zajti a *Kapcsolataink Indiával* című írását a Magyar Nemzeti Szövetség Kiadásában. „A magyar fajtával közel rokon,

55 Uo. 9.

56 Uo. 8.

57 Uo. 13. [Megjegyzés: az eredeti szövegben vastagon szedetten.]

58 Uo. 229–303. tétel. 15. A. „*Keletre magyar!*” Medgyaszay I. katalógus szerint az építész „bizonyára Zajti biztatására megtervezi Bombaybe az Irán-Turáni Testvériség Múzeumát” (6). Bizonyíthatóan Zajti F. volt a kezdeményező.

59 Uo. 304–306. tétel.

India földműves népét alkotó jat-okra és a közel 100 milliót kitevő indiai ősi ugor és skyt-ha fajú népek ismertetésére most nem térek ki” – majd mondanivalóját felépítve folytatja: „De meg kell emlékezni a nagyszerű parszi népről, akik a VII. század óta, tehát 1200 éven át indiai települők s ma India pénzfejedelmek. A sajtó, a bank, a kereskedelem az ő kezükben összpontosul. Vallásuk a Zarathustra. Ez a Zarathustraizmus. Ebből merített hajdan India, a görög filozófia (Pythagoras és mások) s a babiloniai fogság idején az ótestamentum népe és Fechneren át a modern filozófia. Hatással volt az iszlám vallásra és a manicheizmusra. Ma a kereszténység után legértékesebb vallás.”⁶⁰

Ezek után az általa szorgalmazott indiai kapcsolatokkal összefüggésben felteszi a kérdést: „Hogy mi haszon hármozhat mindebből Magyarországnak? A bekapcsolódás India történelmébe és kultúrájába a magyar nép lelki megújulását jelenti. Öntudatot és bizalmat önt a jövő küzdelmeibe, melyből Magyarországnak győzedelmes harcoként kell kikerülnie. Dr. Modi párszi professzor itt időzése alkalmával, a megcsonkított ország térképét szemlélve mondotta: »Magyarországnak nemcsak az a végcélja, hogy elvett területeit visszaszerezze, – ez a nemzet, Magyarország sokkal többre hivatott, nyújtani Európának azt a keleti kultúrát, amely az elsajátított nyugati kultúra mellett mint plusz mindig sajátja maradt a magyarnak.«”⁶¹ – idézte Modi 1925-ben tartott előadásából. Tanulmányában a szerző megemlíti Ajit Gosh kalkuttai műgyűjtő és kritikus 1929. szeptember–októberben Budapesten megrendezendő kiállítását, továbbá, hogy ehhez kapcsolódóan 3-4 vetített előadást is tartanak Indiáról és művészetéről. Hazánknak Indiával való kapcsolatáról megemlíti még, hogy Indiát a Népszövetségben ugyanaz a patialai fejedelem képviseli, aki 1928 őszén Budapesten járt, és aki Apponyival is szeretett volna ekkor találkozni.⁶²

Zajti megjegyzéseiből és hivatkozásaiból pontosan, jól kiértezhető az, hogy érdekelte a politika. Kulturális érdeklődését át- és áthatotta az ország helyzete. Kutatásai, egész ténykedése folyamán mindig kiolvasható, amint az ország érdekében kiépítendő kapcsolatokat szorgalmazza és ápolja. Ebből az aspektusból hihetetlen az az egyszemélyes aktivitása, amellyel nemcsak személyes kapcsolatokat épített ki, de magasabb szinten befolyásos személyiségeket is meg tudott nyerni az ország érdekében.

Teherbírására jellemző, hogy még ugyanabban az évben, 1929-ben sikerült kiadnia Ipolyi Arnold *Magyar Mythologia* című könyvét, amely kimerítően foglalkozik az ősi magyar fogalmakkal és azok eredetével.⁶³

Medgyaszay indiai útjával közel egy időben, 1931–1932-ben Kemál Atatürk elnök meghívására Zajti Ankarában és Konstantinápolyban járt. Előadásokat tartott a Török Történelmi Társaság csoportjában, melynek az elnöke maga Kemál pasa volt. 1931-ben Rudnay Gyulával rendezett közös kiállításon mutatta be műveit Törökországban (Konstantinápoly). (Rudnay Gyulához haláláig mély barátság fűzte.) Törökországból hazatérte után Zajti Ferenc a Fővárosi Könyvtárban dolgozott, közben, mint maga írta: „Állandóan fokozott művészeti tanulmányokat végez.”

60 Zajti F., *Kapcsolataink Indiával*. Budapest, 1929. 7.

61 Uo. 7.

62 A patialai maharadszáról Radnay Miklós készített portrévázlatot (*A patialai Maharadsza* arcképvázlat), amit a Nemzeti Szalon 1928. szeptemberében rendezett Őszi Tárlatán mutatott be (131. tétel). Ugyanezen a tárlaton szerepelt (az 1930-tól Indiában élő) Sass Brunner Erzsébet és férje, Brunner Ferenc.

63 Ipolyi Arnold, *Magyar Mythologia*. I–II., Pest, 1854. Második kiadás Budapest, 1929. Kiadja Zajti Ferenc.

*Margitszigeten.
A három férfi balról
jobbra: Medgyaszay,
Framji (indiai építész)
és Zajti Ferenc*

1943-ban jelent meg újra a Magyar évezredek. (*Skytha – hun – magyar faj azonosság*) című könyve 350 illusztrációval, mű és térképmelléklettel.⁶⁴

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a Hollósy hatására a tanítványok körében terjedő buddhizmus, vagy kelet iránti érdeklődés miként „nőtt át” Zajtinál a magyarság eredetének és származásának kérdésévé, illetve Medgyaszayval való szellemi találkozására miként került sor, magában a korban és a különböző európai népek eredete iránti érdeklődésben találjuk meg a választ. Az építész és a festőművész életének részletesebb ismeretében megtaláljuk azokat a közös érdeklődési és szemléletbeli pontokat, amelyek szinte determinálták találkozásukat. Ilyen például, hogy müncheni tanulmányai után Zajti éppen a főváros mérnöki osztályán, az építészeti tervtár vezetőjeként dolgozott, ahol módjában volt/ lehetett nemcsak a nagynevű elődök, de a kortárs építészek terveivel megismerkedni és azok saját kezű tervleírását tanulmányozni.

A festőművész és az építész akár a Turáni Társaság összejövetelein is megismerkedhetett személyesen. A Magyar–Indiai Baráti Társaság egyik alapítója Zajti Ferenc volt. És Zajti Ferenc szorgalmazta ebben az időben a legjobban az indiai magyar közvetlen kapcsolatokat. Neki, az ő személyének volt a legnagyobb részét köszönhető a két ország közt megélt kultúrális kapcsolat. 1926-ban az ő meghívására érkezett Magyarországra Rabindranáth Tagore. Zajti meg volt győződve nemcsak arról, hogy a magyarok Keletről származnak és hogy a rokonainkat ott kell keresni, de arról is, hogy ennek érdekében többek közt Indiában kell helyszíni kutatásokat végezni. Ezért szorgalmazta e téren a kétoldalú kapcsolatokat, illetve a magyarok származására vonatkozó kutatások kétoldalú közelítését. Ennek legfontosabb biztosítékát pedig egy Indiában létesítendő kulturális központ kiépítésében látta. Erre bőven láthatott példákat itthon; a hazai kulturális kormányzat Klebelsberg Kuno minisztersége alatt egymás után alapította meg idegenben a magyar kulturális intézményeket a magyar kultúra terjesztése érdekében. Így, ez alapján

⁶⁴ Zajti F., *Magyar évezredek. (Skytha – hun – magyar faj azonosság.)* II. kiadás, Budapest, 1943. A szerző arcképével.

gondolt/gondolhatott Zajti Ferenc Kőrösi Csoma Sándor „útvonalát” követve egy indiai, bombayi kulturális intézményre, mely az ősi kapcsolatokat lett volna hivatva kutatni. Erről a tervéről indiai útja kapcsán a *Magyarország* című lap be is számolt. „Modi professzor és több indiai fejedelem meghívására megy ki Indiába Zajti. Hosszabb ideig Bombay-ban Modi professzor főiskoláján tartott előadásokat. Indiában kutató ifjú magyar tudósok részére Modi szárnyai alatt tervbe vették egy ún. „Magyar Kollégium” megszervezését is, amely felől most Zajtival véglegesen megállapodnak.”⁶⁵

Vendéglátóinak Indiában Zajti Ferenc kész tervekkel állt elő. 1928. december 25-én Bombayból Medgyaszay Istvánnak írt levele alapján magával vitte barátja elkészült építészeti tervét is. Mint írja, „Itt Indiában óriási elismerést arattál magyar Pantheon terveddel. Egy jeles párszi építész [M. Franji] itt a jelenkor legnagyobb építésének tart. Arról beszélt, hogy mozgalmat indítanak, hogy itt a parszik szent hegyén építenéd meg – és Budapesten a Gellérthegyen.”⁶⁶ Aztán kissé Csontváry stílusában befejezésül még hozzáteszi: „Ezt említsd meg a Fenséges Úrnak (Dr. József Ferenc offensege). Ugyanazt Indiában! és ugyanazt a Gellért hegyen! Óriási jelentőségű dolog. Néhány bőkezű mágánának kezdeményezésével hatalmas kapcsolatot teremthetnél India és Magyarhon között.” Saját levélcímeként a „Káma Oriental Institute, Bombay, Dr. Modi”-t adja meg.⁶⁷

Így tervezte meg Zajti biztatására a már létező intézmény és a párszik Tűz temploma helyére és helyszínére az eredeti Pantheon tervének módosításával a bombayi Iráni-Turáni Testvériség Múzeumát Medgyaszay István.⁶⁸ Hogy már indiai útja előtt (1932) jóval korábban felmerült Medgyaszay kiutazása, arra az 1927-ben elkészült mátraházi Sportszálló és más épülettervei utalnak. Zajti közeli és hosszú távú elképzeléseire és terveire reagálva még behatóbban foglalkozott Medgyaszay az indiai ősi művészettel, és a keleti kapcsolatok iránti fokozott érdeklődése meglátszik az épületein.

Zajti terveinek volt köszönhető az építész 1932. évi indiai útja, melynek során bejárta Indiát és megismerte építészeti remekműveit.⁶⁹ Bombayban előadást is tartott a Royal Asiatic Society meghívására *Evolution of Architecture of Indian Art. Exchange of Great Cultures. – Az indiai építőművészet evolúciója. Nagy kultúrák váltakozása* címmel, melyen Modi professzor elnökölt. Záróbeszédében Modi az Attila – hunok hatalmára utalt, amely egykor a kínai faltól – kis túlzással – Páris városáig terjedt.

Medgyaszay tulajdonképpen ebben az előadásában lépett rá – feltehetően Zajti hatására – a magyar nép származásának és rokon népekkel való kapcsolatának eszmei, nyelvészeti, történelmi fejtegetésének (sok veszélyt magába rejtő) útjára. Természetesen ezen kijelentéseit nem saját „kútföből” merítette, hanem másoktól, korának hatalmas szak-

65 *Magyarország*, 1928. november.

66 „Keletrre magyar!” *Medgyaszay István 1932-es indiai útja során készített fotóinak kiállítása*. Katalógus. OMvH Magyar Építészeti Múzeum, 1997. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: Hadik András és Ritoók Pál. Jelen tanulmányukkal és témájával kapcsolatban számunkra is fontos a katalógus szerkesztőjének kijelentése: „Medgyaszay indiai útjának felmutatásával két dologra kívántuk felhívni a figyelmet: 1. Medgyaszay kiváló és sajátos, de korában gyökerező építészetére és 2. az út kultúrtörténeti, tudomány történeti és kapcsolattörténeti vonatkozásaira.”

67 „Keletrre Magyar!” (1997), 41.

68 Kathy Imre *Medgyaszay István* című monográfiájában említi, hogy Medgyaszay kéziratában szerepel egy adat, mely szerint 1909-es évi londoni művészeti kiállításon bemutatott műveinek jellege kellette fel a figyelmet (26). Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy köztük volt-e a Nemzeti Pantheon terve is? És így volt, akkor kik figyeltek fel rá –, netán a Londonban élő indiaiak is?

69 1932. január 14-én érkezett meg Indiába. Útja során számos fotót készített, amelyekből a „Keletrre Magyar!” (1997) című kiállítás mutatott be először válogatást.

irodalmából – és mindenekelőtt a Zajti birtokában lévő komoly, erre vonatkozó könyvtár segítségével – véve át.⁷⁰ Medgyaszay István előadásáról a *Times of India* című lap is beszámolt.⁷¹ Az írásokból, cikkekből kiderül, hogy Zajti Ferenc és Medgyaszay István tervei kölcsönösen fontosak voltak, az indiaiakat épp úgy érdekelte országunk, mint bennünket India.

A Turán-Irán Testvériség székházának tervei nem valósultak meg.

STUDIES ON THE ORIGINS OF THE HUNGARIANS BY PAINTER FERENC ZAJTI AND ARCHITECT ISTVÁN MEDGYASZAY

The study examines the friendship between the painter and the architect from the perspective of cultural history. It is introduced by an overview of the artists and architects, who traced the origins of Hungarian folk art motifs to the ancestral ornamental repertoire of the Migration and Conquest period or even earlier (József Huszka, Dezső Malonyai, Ödön Lechner, the artists of the Gödöllő art colony, Sándor Nagy, Aladár Körösfői-Kriesch and many others). The art literature is full of articles on this theory from the early 20th century onwards. Some of the passionate polemics in Hungarian architecture around the turn of the century also revolved around this issue. Similarly as in the research on the origins of peoples and the search for an ancestral homeland, this approach – drawing heavily from Josef Strzygowsky's theories – can also be documented in art history.

Ferenc Zajti, a little known figure of Hungarian art, studied under Simon Hollósy in Munich. From 1907, he worked in the Architectural Department of the Budapest Municipal Council, organising the architectural archives. In 1919, he translated Zoroaster's *Zend-Avesta* into Hungarian and financed its publication. In order to present an accurate translation and to correctly render the key concepts and expressions, he studied at the Reformed Academy of Theology, although he never entered into church service. In 1924, he displayed his twenty-one illustrations to the *Zend-Avesta* in the National Salon. In the catalogue to the exhibition, Zajti notes that his interest in these issues was fuelled by his belief that "the *Zend-Avesta* was once the Bible of the ancient Hungarians". According to Zajti's theory, the Hungarians were related to the Parsis, who had fled to India in the 9th century and settled around Bombay. From 1926, he was worked in the Oriental Collection of the Budapest Municipal Library. In 1929, he re-published Arnold Ipolyi's *Magyar mythológia* [Hungarian mythology] at his own expense. We know that Zajti and Rabindranath Tagore were personally acquainted (the study presents evidence that Zajti had invited Tagore to Hungary). Zajti also encouraged Professor Jivanji Jamshedji Modi to visit Budapest and hold a series of lectures. In 1928–1929, he spent six months in India to study art, art history and cultural history. While in India, he suggested the creation of an Iranian-Turanian Brotherhood Museum in Bombay, to be designed by István Medgyaszay. After returning to Hungary, he encouraged the architect, who was already

70 Napilapok híradásából ismerjük, hogy Zajti Ferenc halála után közvetlenül a Dózsa György (akkor Aréna út) 17. szám alatti műtermét, ahol lakott, kifosztották és a benne lévő könyveket, dokumentumokat (könyvtárának kötetei, indiai és törökországi kutatásainak kéziratai, értékes fotó, köztük pl. a Feszty-körkép eredeti negatívjai, festményei, alkotásai) ismeretlen helyre szállították. „A tavaly elhunyt Zajti Ferenc festőművész, az ismert őstörténet kutató – aki Gandhinak és Rabindranáth Tagorénak jó barátja volt – kultúrtörténeti szempontból értékes hagyatékának megdezsmálása miatt büntető eljárás indult...Az őstörténeti kutatásból származó mintegy öt mázsányi anyagot a házkutatás során megtalálták...de egy sereg régi újságot és könyvet, melyek közt feltételezhetően a kutatás szempontjából értékes és felhasználható anyag volt, nem sikerült előkeríteni, mert a könyveket és újságokat eladták – a MÉH-nek, Zajtinak Gandhiról festett, dedikált képét kettészakítva találták meg...” Népszava, 1962. március 9.

71 *Times of India*, 1932. május 28. A cikk a Bombayban, a Millar's Timber Trading Co Ltd.-nél alkalmazásban lévő, és a neves Malabar villas-ban élő Kolár Pál mérnök ismertetésében jelent meg.

studying oriental architectural forms, ornamental and structural designs, to prepare the plans for the building. Medgyaszay travelled to India in 1932, visiting several architectural monuments. In 1997, an exhibition entitled “Go East, Hungarian! Photographs taken by István Medgyaszay during his visit to India in 1932” was staged by the Hungarian Museum of Architecture.

The photographs from Zajti’s and Medgyaszay’s travels in India were graciously lent for publication by the two families. They are published here for the first time.

Zajti’s oeuvre is unresearched for the greater part. The results of his own research and the location of the oriental documents collected by him remain unknown.

Lilla Szabó

TOKAJ-HEGYALJAI BORÁSZAT GAZDASÁGI ANTROPOLÓGIAI VIZSGÁLATÁNAK LEHETSÉGES TERÜLETEI

HAJDÚ ILDIKÓ

Bevezetés

Az emberi kultúra legnehezebben megközelíthető területe a gazdaság. Godelier az 1970-es években a gazdaság, társadalom és kultúra relációjában úgy értelmezte, mint amely „a társadalmi élet elemeihez képest egyszerre külsődleges és azok közé tartozó.”¹ A társadalmi viszonyok sajátos színtere, a kultúra részeként gazdasági viselkedésformákban jelenik meg, a kultúrával és a társadalom különböző területeivel kölcsönhatásban.² Az egyének gazdasági cselekvése és motivációi számos kulturális és gazdasági tényező eredményeként egy komplex társadalomban összetett jelentések hálójában értelmezhetők, amelyek a közgazdaságtan és a társadalomtudományok – így az antropológia és a szociológia – összefonódásában és együttműködésében fogalmazódnak meg.

A közgazdaságtan tudományterülete a piac és az állam egymásra hatásának vizsgálatában teljessé vált ki önálló diszciplínaként a 19. században. Kutatási módszerének kialakítása során leválasztotta a társadalmi kapcsolatokat a gazdasági, politikai és ideológiai összefüggésekről, amelyekbe beágyazódnak és amelyek alakításában aktív szerepet játszanak.³ „Alapvető kérdése az volt, hogy a piac működését és ezáltal a gazdasági fejlődést korlátozó állami gazdasági beavatkozást visszaszorítsa.”⁴ A hipotézis bizonyítása pedig igazolta, hogy „ha a szabadpiac törvényszerűségei érvényesülnek, akkor a gazdaság végül a mindenki számára legelőnyösebb helyzetet hozza létre,”⁵ ahol az emberek racionális választások alapján döntenek. Ebben a folyamatban azonban a közgazdaságtan figyelmen kívül hagyja a társadalmi kapcsolatok szerepét a gazdaság működésében és azok nélkül törekszik a „kemény” megfigyelhető tények magyaráztára.”⁶

A társadalmi problémák egyik feltételezett okaként megjelenő gazdasági átalakulások társadalomtudományi vizsgálatának a 19. században egyre fokozottabban jelentkező igénye a szociológiának, mint önálló tudományterületnek intézményesüléséhez adott alapvető lökést. A szociológia elsősorban abból a törekvésből indult ki, hogy „el-lensúlyozza a társadalmi zűrzavart a társadalmi rend elméletének megteremtésével, és a rendet, illetve a zűrzavart a társadalmi kapcsolatok mennyiségére és minőségére vezesse vissza.”⁷ Karl Marx, majd Durkheim és Weber munkássága ugyanakkor nemcsak a szociológia alapjait fektette le,⁸ hanem a gazdaság és társadalom egymásra hatását is a

1 Godelier, M. 1978. 16.

2 Hollós M. 1993. 81.

3 Wolf, E. R., 1995. 22.

4 Andorka R. 1995. 7.

5 Uo.

6 Wolf, E. R., 1995. 23.

7 Wolf, E. R., 1995. 23–25

8 Andorka R. 1995. 8.

figyelem középpontjába állította azáltal, hogy a társadalomban uralkodó normák és értékek szerint döntő ember „nézőpontjából” vizsgálta a gazdaság működését.

E két tudományterülettel párhuzamosan indult újtára az antropológia is, amely azonban más irányból közelítette meg a társadalom és gazdaság kölcsönhatásának problematikáját. Hosszú időn keresztül a gazdaság vizsgálata, mint egy társadalom vagy társadalmi csoport (komplex) elemzésének egyik gyakran, mint figyelmen kívül nem hagyható, de önállóan kutatásra nem kerülő területe jelent meg.

Legfontosabb célkitűzése a gazdasági antropológiának – főként az amerikai antropológiában – az 1960-as évektől folyamatosan kibontakozó, a közösségek, az elmaradt vidékek fejlesztését célul tűző tudományos áramlat követése volt. Jean Ensminger – az egyik legismertebb napjainkban dolgozó gazdasági antropológával foglalkozó kutató – szerint a gazdasági antropológusok legfontosabb szerepe az, amit a fejlődő gazdaságok megértéséhez hoznak, például a történelmi perspektívák áttekintésén, ugyanazon a területen végzett longitudinális adatgyűjtésen, vagy az adatoknak egy evolucionalista időkeretben történő elhelyezésén keresztül.⁹ Bár még napjainkban is nagyobb számban jelennek meg a nem ipari társadalmak gazdaságát elemző kutatások, egyre gyakrabban lehet találkozni olyan írásokkal, amelyek a saját társadalom nemcsak népi, hanem ipari társadalmait is a kutatás középpontjába állítják a gazdasági motivációk vizsgálata kapcsán.

Gazdasági antropológia és saját társadalom kapcsolata

A II. világháború idején a társadalmi gondolkodásban bekövetkező változások hatására fordulat következett az antropológiában a kutatás tárgya tekintetében. Az 1950-es évek előtti időszakot elsősorban, mint a premodern kultúrákra irányuló kutatások időszakát említik. Ahogy Geertz megfogalmazta, „azoknak ott van valami kultúrájuk, az a dolgod, hogy visszajössz ide, és elmondod nekünk, hogy mi volna az” nézet jellemezte az antropológiai gondolkodást. A saját kultúra szerepének és jelentőségének felismerése nélkül határozta meg tehát a kutatási területét. Ugyanakkor bár megítélésében fokozatosan pozitív irányban mozdult el ez a hagyományos szemlélet – és a posztmodern hatására felfedezte a saját kultúrát – addig a gazdaság tanulmányozásának középpontjába továbbra is a távoli országokat, a fejletlen szemben komplementerpárba állítható fejletlen társadalmakat állította. Az elsősorban Malinowski nevéhez köthető, a kulturális antropológián belül jelentkező irányzat, a gazdasági antropológia viszonylag későn, a 20. század első harmadában jelent meg, mint önálló kutatási terület, és fordította figyelmét kizárólag a gazdasági működésre.

Azonban nemcsak a „primitív” vagy harmadik világ országai és populációi csak azok, amelyeket az antropológus vizsgálata tárgyává tehet, főleg ha azt a szocio-kulturális környezet és a gazdaság változásainak szemszögéből kívánjuk értelmezni a 20. század végén – 21. század elején. A gazdasági működés egy adott társadalmon belül olyan szegmenseket hoz létre, amelyek egyedi belső struktúrájuk, működési céljaik által lehatárolt vagy lehatárolható társadalmi csoportokat, közösségeket is definiálnak.

A hegyaljai borászat a mezőgazdaság hasonlóképp meghatározható szegmensének tekinthető. Egy földrajzi környezet által lehatárolt, egyedi mikroklímája révén sajátos gazdasági tevékenységet folytató társadalmi közösségként határozható meg, amely

9 Ensminger, J. 2002.

lehetővé teszi az antropológia *sine qua non*-ját jelentő, terepmunkára épülő kutatást és gazdasági antropológiai elemzést. A hegyaljai borászat az évszázadok során számos gazdasági fellendülést és visszaesést ért meg és ezáltal mind logitudinális, mind diakronikus vizsgálatában felrajzolható egy olyan gazdasági attitűd, amely a társadalmi változásokra reagálva alakítja a gazdasági cselekvést, valamint létrehoz és formál egy olyan borászati hagyományt, amely főleg a bor értékesítése során, mint kulturális termék jelenik meg. A rendszerváltást követő gazdasági, társadalmi és kulturális változások értelmezése tehát pontosan az átmenet folyamatában teszi vizsgálhatóvá a borászat gazdasági rendszerének működését, rávilágítva annak korábbi és jelenlegi állapotára és meghatározó elemeire.

Ezen munka keretei között a hegyaljai borászat gazdasági antropológiai tanulmányozásának vázlatos áttekintésére törekszem. A jelenlegi társadalmi és gazdasági helyzet értelmezéséhez elengedhetetlen fontossággal bír a borászat működésére nagy hatást gyakorló történelmi eseményeknek nemcsak összefoglalása, hanem a jelenségek antropológiai vizsgálata is. Az első fejezetben ez kerül bemutatásra. A következő nagyobb egységben a borászat diakronikus elemzési keretei között, a jelenkori események, gazdasági attitűdök lehetséges gazdasági antropológiai kutatási irányainak körvonalazása olvasható, három nagyobb terület kiemelésével. Ezek az innováció, a társadalmi kapcsolatok szervezésének, valamint a hagyományok változásának területei.

Hegyalja történelmi átalakulási folyamatai

Ahhoz, hogy a napjainkban fennálló gazdasági helyzetet értelmezni lehessen, elengedhetetlen a hegyaljai borászat történelmi fejlődésének áttekintése, hiszen „hiteles múltra alapozva lehet csak érvényes jövőt – nem csak – tervezni, de építeni is.”¹⁰ Számos, a jelenlegi gazdasági működésben megfigyelhető gazdasági motiváció gyökerét az évszázadok során itt lezajlott történelmi eseményekben és az azokra adott válaszreakciókban kell keresni, amelyek gyakran a mai napig a hagyományok, szokások szövetében öröklődnek generációról generációra.

A 14. századdal vette kezdetét a Hegyalja iránti gazdasági, kereskedelmi érdeklődés. A 15. század második felétől jelennek meg egyre nagyobb számban az *extraneus* szőlőbirtokok, jelezve annak erősödését a szerémi borokkal szemben. A felvidéki városok hegyaljai birtoklásának mind kereskedelmi, mind társadalmi szempontból meghatározó szerepe volt. Ez a jelenség megkönnyítette a kereskedelmet: a felvidéki polgár, a kereskedők közvetítése nélkül, saját szőlőültetvényéről szállíthatta a birtokán megtermelt bort észak felé értékesítésre. Ugyanakkor a hegyaljai szőlőbirtoklásnak, a felvidéki városi lakosság körében, társadalmi vonatkozása is volt. A polgárnak tekintélyét többek között azon mérték, hogy hol, hány, mekkora birtoka volt a hegyaljai mezővárosok promontóriumain, és azokból hány hordónyt szállított haza, otthoni pincéibe. Szerepüket már a 14. századtól királyi rendeletek megszerzésével igyekeztek minél jobban megszilárdítani, amelyet a 16. századig sikerült megőrizni. Ezen évszázadokban a felvidéki városok irányították teljes mértékben az észak felé irányuló borkereskedelmet.¹¹

A borászat társadalmi és gazdasági erősödését mutatja az a tény is, hogy a 15. században az *extraneus* birtokok megjelenésével párhuzamosan először a nemesek, majd a

10 Kunt E. 1993. 111.

11 Komoróczy Gy. 1944. 136.

16. század második felétől a gazdag főurak is elkezdnek a borkereskedelemmel foglalkozni, mégpedig gazdasági előnyhelyzetük biztos tudatában. Ahogy Komoróczy György írja: a „főurak és nemesek a haszon kedvéért oly mértékben foglalkoznak kereskedelemmel, hogy a gyengébbeket megfosztják a kereseti lehetőségtől.”¹² A nemesség részvétele a hegyaljai bor kereskedelmében azonban elsősorban annak társadalmi megítélésében játszott szerepet, a kereskedelem megbecsülésének növelése, valamint a kereskedőkről alkotott erkölcsi kép pozitív szemléletének erősítésével.¹³ Ezen utóbbi szükségességét egy sajátos kereskedelempolitika és gazdasági helyzet is indokolta. A 17. századig a legnagyobb felvásárlóterület képviselői, a lengyel kereskedők nem vásárolhattak bort személyesen az országban, a lengyel határokat lezárták, a görög és zsidó kereskedők helyzetét ellehetetlenítették. A borértékesítés közös megszervezése helyett a nemesség igyekezett a saját helyzetében rejlő előnyöket minél jobban kihasználni. Az állapotot jól jellemzi Komoróczy által idézett Ottlik Pál egyik levelében, aki elpanaszolja 1728-ban, hogy „*alig mutatkozott valamirevaló kereskedő, a szegény nép nem tudta borát eladni, s e miatt kimondhatatlan nyomorúságra jutott.*”¹⁴ Elkerülésének természetes következményeként jelent meg a megtermelt bor nyomott áron értékesítése, amely a nemesek jobb minőségű borait is veszélybe sodorta. Komoly versenyhelyzet alakult tehát ki a jobbágyok és nemesek eltérő minőségű és ezért eltérő árkategóriába tartozó borai miatt, a kereslet és a kereskedőréteg hiányának következményeként. Az ellenőrzés hiánya, bizonytalan volta szintén jelentősen megakadályozta a borászat nyereséges szervezését, annak ellenére, hogy a borászat viszonylag magas nyereségessége – a körülmények ellenére – a század végére az országos átlag fölé emelte a régió átlagos lélekszámát.

A 18. század második felétől kezdődően fokozatos változás indult el a borászat számos környezeti és szocio-kulturális keretfeltételében, amelyek rövid időn belül hosszasan tartó hatást fejtettek ki a bortermelő rétegek gazdasági attitűdjeire. A Rákóczi-szabadságharc a század elején, majd a század utolsó harmadában a filoxeravész következményei a 20. század elejére új társadalmi és gazdasági körülményeket teremtettek. Az első jelenség egyik legfontosabb következménye volt a korábban a kereskedelemben aktívan részt vevő nemesség teljes passzivitásba fordulása. „A régen kereskedő nemesek belesüllyedtek valami ernyedtt közönybe s mintha belefáradtak volna elődeik odaadó, szervező és vállalkozó munkájába, egyszerre abba hagyták az aktív kereskedelmet, e helyett helyükbe várták [...] a kereskedőket.” írja Komoróczy, majd folytatja: „A vállalkozástól való irtózás és a várakozás pszichózisa vett erőt a lelkeken, s ez a pszichózis ráfeküdt az egész hegyaljai termelésre.”¹⁵

A század végén a filoxéra is tovább súlyosbította a helyzetet: majdnem teljesen kipusztította Hegyalja területéről a szőlőt. A bortermelés nem tudott ezután már fellendülni. A két világháború közötti időre számos néhai mezőváros elmaradt, szegény faluvá süllyedt. Mindez nemcsak a növénykultúra ideiglenes visszaszorulásával járt, hanem a Hegyalja lakosságának a létalapját roppantotta meg.¹⁶ A szőlő- és borkultúrával összefüggő teljes gazdasági és társadalmi szféra érintett volt: kereskedők, kézművesek, iparosok, pincevájók stb. kerültek csődbe vagy a csőd szélére. Következményeként egyrészt eltűnt a munka- és gazdasági erő akkumulálódása, másrészt sokan tönkremen-

12 Komoróczy Gy. 1944. 124.

13 Komoróczy Gy. 1944. 118.

14 Uo.

15 Komoróczy Gy. 1944. 127.

16 Takács P. 1994. 153.

tek és eladták földjüket.¹⁷ A kizárólag szőlőművelésre berendezkedett vidékeken így a létalapjukat veszített lakosság (napszámások, kapások, csöszök, vincellérek, borkereskedők, hordókészítők) el- vagy kivándorolt. „*Nem faluk vagy vidékek, hanem országrészek mentek a filoxéra miatt tönkre, és az utolsó karóból vándorbotot, a préházi kőtényből vándortarisznyát készítve indultak neki az új világnak*” – olvasható egy kortárs beszámolójában.¹⁸

A kialakult helyzetet a 20. századi események sem tudták pozitív irányban befolyásolni. A világháborúk pusztítása után a földosztás, majd kollektivizálás közel fél évszázadra meghatározta az általános, mindenki által követendő irányzatot: a minőség helyett a mennyiségi termelés szerint, központilag irányított „azonos gazdasági attitűd” mentén gazdálkodni. A természeti katasztrófák, majd a gazdasági-társadalmi változások eredményeként a hagyományos termék előállítás és értékesítése komoly kihívásokkal került szembe a 20. század utolsó évtizedeire. Egyik legjelentősebb, mai napig tartó következménye lett, hogy a tokaji bor a nyugat-európai piacról fokozatosan kiszorult. Nehezítette a kialakuló helyzetet, hogy megváltoztak a piaci, fogyasztói szokások is. Mégis egyre erősödik az igény a gazdasági visszaesés folyamatának megállítása és a tokaji régi hírnevének visszaállítása iránt. Indikátora elsősorban a '90-es években lezajlott rendszerváltás volt. Hatására teljesen új, a borászokat az előző rendszerben jellemző gazdasági mentalitástól számos tényezőjében távol álló új gazdasági szemléletet és cselekvést kellett megismerniük és elsajátítaniuk.

Rendszerváltás utáni kiinduló helyzet

A birtokszerkezet radikális átrendeződésével és a tömeges piacvesztéssel a tájegység teljes termelési vertikuma átalakult, amelyben sok kis és közepes nagyságú földterülethez jutott termelő jelent meg a borászatban. A 20. század utolsó évtizedében a borászoknak nemcsak az előző rendszerre jellemző, mind a termelés, mind az értékesítés szintjén mutatkozó gazdasági helyzetet kellett gyökeresen átértékelniük, hanem egy döntően új borkultúrát és értékesítési stratégiát volt szükséges kialakítaniuk.

A folyamat során a gazdasági szerkezet átalakulása mellett, a társadalom szerkezetében és így a borászattal foglalkozó szegmensben is komoly változások mentek végbe. A borászréteg átalakulása során három, főként a gazdasági tevékenységi mód alapján elkülönülő csoportot lehet tételezni. Így a gyakran külföldi tulajdonban levő nagyvállalatokat, a hazai, egy-egy településen élő szőlőtermelőket, valamint a borturizmusba vagy a bor (nagy)kereskedelmi értékesítésébe bekapcsolódni képes borászokat. A gazdasági cselekvés legfőbb meghatározója lett ezzel az egyéni cselekvés, szemben az előző időszak kollektivitásával, annak ellenére, hogy mind a szőlészet, borászat, mind a turizmus összefogásra is inspirálta a termelőket.

Szelényi Iván ezt a poszt szocialista átalakulási időszakot olyan válsághelyzetként értelmezte, amely nemcsak gazdasági, hanem társadalmi természetű is. Épp ezen utóbbi tényező miatt vált az átalakulás folyamata válsággá, melynek feloldására a gazdák különböző stratégiákat dolgoztak ki.¹⁹ Ezek között kell megemlíteni a borturizmus kiépíté-

17 Dobos I. 1971. 26.

18 Burucs K. 1998. 59.

19 „A szocializmus bukása után, a korábban katonailag és politikailag integrált rendszerhez tartozó társadalmaknak a kapitalista világrendszer viszonylag integrált struktúrájához kell alkalmazkodnia. Ennek egyik feltétele a gazdasági és társadalmi formáció váltás.” (Harcsa-Kovács-Szelényi 1994. 15)

sére, valamint az azzal szorosán összefonódó civil szervezetek létrehozására irányuló törekvéseket. A borászok minden kezdeti cselekvése a helyzet bizonytalanságának csökkentésére irányult, mások viselkedésének biztosításán keresztül, amelyet különböző együttműködések, valamint intézmények létrehozásával törekedtek elérni. Ezt szolgálták azonban a termelők gazdasági tevékenységében megjelenő innovációk is, amelyek főként a hazánkban letelepedő, nagy borászati létesítményeket létrehozó külföldi befektetők stratégiájának követésében, és a nyugati gyakorlat hazai átültetésének gyakorlatában valósultak meg.

Innováció

A legtöbb társadalmi esemény háttérében gazdasági motivációk húzódnak meg, amelyek azonban sosem mentesek más kultúrák által gyakorolt hatásoktól. Kulturális, társadalmi, gazdasági kapcsolatokban vagy jelenségek szétterjedésében mindig nagy szerepet játszott a kereskedelem, amely a kultúrák érintkezésének elsődleges színtereként definiálható. Jelentősége a 20. században meghatározó szereppel bír, amely jelen kutatási témában szintén önálló vizsgálati területként ragadható meg az innovációk terén. A rendszerváltással főként külföldi termelési, értékesítési és kereskedelmi minták jelentek meg.

A meginduló innováció öt jelentősebb területen fejtette ki hatását. Ezek között elsősorban, korábban nem alkalmazott termelési eljárás, a reduktív technológia megjelenését kell megemlíteni. A '90-es években külföldi befektetők jelentek meg a régióban. Gazdasági hatásuk számos területen látható volt: a Magyarországon megszokottól eltérő gazdasági szemlélet mentén szervezték gazdálkodásukat; új, addig közelről nem ismert technológiákat hoztak magukkal; és rövid időn belül a rendelkezésükre álló gazdasági tőke révén erőteljes befolyásoló szerepre tettek szert a törvényhozásban.

A reduktív technológiával új, korábban csak egy szűk réteg által ismert termék jelent meg a borpiacon, a reduktív bor formájában. Hatására egy háromszereplős (külföldi vállalatok – hazai borászok – fogyasztók), minden résztvevője közötti kétirányú folyamat vette kezdetét az új termék, valamint a minőség emelése terén. Az új piaci termék bevezetése a külföldi befektetők részéről nemcsak a fogyasztók, hanem a kistermelők felé is komoly kommunikációs kihívást és ellenérzést jelentett. Hasonlóképp a kistermelők és fogyasztók között a minőségi termék, valamint az új termék kommunikációja is kétirányú reflexív folyamatban realizálódott.

Az új termelési feltételek megteremtésével párhuzamosan a bor piaci elhelyezési lehetőségeinek keresése is lényeges kérdéssé vált, amely a rendszerváltással szinte teljesen megszűnt. A kis borászatok termékértékesítésének elsődleges színhelyévé vált a borturizmus, és ezzel párhuzamosan, külföldi előképek alapján, a borturizmusra épülő kulturális borutak szervezése. Részben ennek segítségével szolgált az ötödik innovációs területként megemlíthető, civil szervezetek létrehozására irányuló törekvés a borutak, egyesületek szervezésével, amelyek a megszűnő és eddig a termelés és értékesítés folyamatait koordináló gazdasági szervezeteket célozták meg részben kiváltani.

Átalakuló gazdasági struktúra, új társadalmi szerveződési formák

Az innovációval szoros kapcsolatban áll, mégis önálló kutatási területként szükséges kezelni a hegyaljai borászok társadalmi kapcsolatainak átszerveződését, mind a gazdasági, jogi keretfogalmak, mind a társadalmi jelenségek vonatkozásában. A gazdák a rendszerváltással, a szövetkezeti keretek között történő együttműködésnek a megszűnésével, egyedül találták magukat a megváltozott társadalmi és gazdasági folyamatok

közepette egy olyan birtokon, melynek önálló működtetéséről a legtöbben nem rendelkeztek elegendő tapasztalattal és a modernizációhoz szükséges befektethető tőkével. Egy kis csoportjuk tudta csak aktivizálni a rendelkezésére álló gazdasági, kulturális és társadalmi tőkét, amelyet egy önálló vállalkozás kiépítésére használt fel.

A társadalmi és szociokulturális változások hatására átalakult a borászat gazdasági struktúrája. A korábban viszonylag egyszerű szerkezetű, a szövetségi keretek és a Borkombinát által működtetett borásztársadalomban egy összetettebb rétegződési folyamat indult el a magánvállalkozási forma megjelenésével – ahogy az fentebb olvasható volt. A gazdálkodás mozgatórugója lényegében az új kapitalista szemléletű piac lett és szereplői ezen összetett folyamatok, változások indikátoraivá váltak. Ezt a rendszert a profitra való törekvés tartja mozgásban, amely profitot azonban itt nem a nem termelő vállalkozók, hanem maguk a közvetlen termelők realizálják. Tehát ha közgazdasági nézőpontból értelmezzük a helyzetet, kiesik a gazdasági hierarchia egy résztvevője, és maga a borász lesz egy személyben a profitot megtermelő és nem termelő, csak megszerző szereplő.

Ezzel párhuzamosan piaci és nem piaci intézmények sora jelenik meg a rendszer-váltást követő innováció és az új értékesítési csatornák kiépítése során. Ezen utóbbi egyik úttjaként jött létre a már említett borturizmus, a helyben vásárló fogyasztói kör, mint az elvesztett piac helyett legkönnyebben kiépíthető értékesítési célcsoport. Ennek támogatására és a bizonytalanság csökkentésére jelentek meg az egyéni érdekek meg nem sértésére szigorúan ügyelő és épp ezért alig hatékony segítő eszközök, a civil szervezetek, mint a kollektivitás, az együttműködés új szinterei. Ezek az intézmények, ahogy a neoklasszikus intézményi iskola képviselői értelmezik, a bizonytalanságot segítik csökkenteni más emberek viselkedésének biztosításával.²⁰ A bizonytalanság egyik jelentős tényezője pedig – ahogy a korábbi évszázadokban is megfigyelhető volt – a kereskedelem és a kollektív cselekvés visszaesése, amelyet csak kis mértékben igyekeznek és tudnak kompenzálni a saját vállalkozás kiépítésével, valamint a fentebb már említett turizmusnak a kereskedelmi értékesítésbe kapcsolásával.

A különböző társadalmi együttműködési formák az emberi társadalom alapvető szervező elemeit jelentik, amelyek a történelem folyamán állandóan alkalmazkodnak a kultúra és társadalom inkoherens, folyton áramlásban levő változásaihoz, átalakulásaihoz. A hegyaljai borászatban napjainkban játszott szerepük azonban – részben a számukra biztosított támogató eszközök kis száma, részben a gyakran az előző rendszer negatív tapasztalataiból származó előítélet miatt – számos tekintetben mégis elhanyagolható, a tőlük várt feladatot nem feltétlen képesek teljesíteni. Ugyanakkor továbbgondolva a társulási formák funkcióját, a kollektív gazdasági cselekvés elsősorban olyan szabályozott interakciónak tekinthető, amely a gazdasági viselkedés egy lehetséges megnyilvánulási formájaként az egyének által önállóan nem vagy csak nagy befektetések révén elérhető célok, nyereség minél könnyebben való megszerzésére irányul. A gazdasági életben és társadalmi kapcsolatokban megmutatkozó érdektelenség tehát újabb nézőponttal egészül ki, amely azok értelmezéséhez is hozzájárul.

Átalakuló hagyományok

A társadalmi-gazdasági folyamatok és innováció bonyolult egymásra hatásában kell a hagyomány helyét, szerepét is meghatározni. Ezek a jelenségek az utóbbi közel két évtizedben, a borászok útkeresése során, egyrészt új hagyományokat hoztak létre,

²⁰ Acheson 2002. 29.

másrészt régieket élesztettek fel módosult tartalommal. Mindez egy új borkultúra-fogalomban definiálódik, régi és újonnan megjelenő elemeinek relációjában. Legfontosabb indikátora a turizmus lett, mint a borászok elsődleges értékesítési stratégiája. A hagyomány és borkultúra fogalmában bekövetkező változásoknak tehát elsődlegesen gazdasági okai vannak: a termelőknek kulturális, gazdasági és társadalmi tőkájük révén megtermelt borát a hagyományoknak olyan köntösébe kellett öltöztetniük, mely azt kelendővé teszi. Hatásaként a szokásoknak, hagyományoknak egyfajta újratertemtése, alkotása figyelhető meg, néhány feléléstése mellett. E. Sz. Markarjanra hivatkozik Artyunov, amikor arról ír, hogy minden tradíció, hagyomány „valamikor innováció volt, s minden innovációnak elvileg esélye van arra, hogy hagyománnyá váljék és pontosan az innováció birtokbavételének képességében rejlik a hagyomány életképessége.”²¹

Meg kell jegyezni, hogy az innováció során megjelenő számos – ahogy az fentebb olvasható volt – elem külföldről, a hazánkban letelepedő külföldi tulajdonosok révén került átvételre. Ennek a jelenségnek két szempontból is nagy jelentőséget kell tulajdonítani. Egyrészt újabb vizsgálati területet jelent a cserén, kereskedelmen keresztül kulturális átadás-átvétel folyamatának, másrészt azok az elemek, amelyek a hazai gazdasági mechanizmusba bekerültek, az „átadó társadalom”-ban több évtizedre visszatekintő múlttal rendelkeznek, tehát a divatból átléptek a hagyományokba, végbement az Artyunov által leírt folyamat. A helyi, hegyaljai borászok tehát olyan elemeket vesznek át külföldről, melyek ott már részben hagyományos mintáknak tekinthetők. Épp ez előlegezi meg azt, hogy az innovációk rövid időn belül a hagyomány részeként jelennek meg a hazai borászatban is, mely idővel elvezethet a borkultúrába való beépülésükhöz.

A borkultúra szimbolikus jelentések, „a szimbólumok rendezett halmaza”. Tokaj-Hegyalja vonatkozásában a borkultúra a szőlő termesztésével, a bor készítésével, kereskedelmével, fogyasztásával kapcsolatos anyagi és szellemi dolgok, társadalmi jelenségek összessége, amely a borhoz kapcsolódó gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők évszázados történelmi fejlődése és egymásra hatása során alakult ki és öltött testet e fogalomban. E tartalom azonban részleteiben folyamatos változásban van, igazodva az adott korszak társadalmi, gazdasági, kulturális eseményeihez. Ezek átörökítése az a hagyomány, amelyet a turisták a borút során ismernek meg.

A hegyaljai bor iránti kereslet és kínálat összefüggéseinek tehát nemcsak longitudinális vizsgálata tud információkkal szolgálni a gazdaság, társadalom és kultúra szoros összefonódására és kapcsolatára, hanem azok egymással és a társadalom más területeivel való interakcióját is megvilágítja. Ahogy DiMaggio megállapította, a kultúrába – mely meghatározza az ember mindennapi cselekvését, gondolkodását, látásmódját (és áthatja az egyes társadalmi alrendszereket) – akárcsak a társadalmi struktúrába, „beágyazódnak” a gazdasági tevékenységek.²² A politikai és gazdasági átalakulások során folyamatos alkalmazkodás megy végbe, amely a gazdasági tevékenységnek a külső tényezők szerinti szervezését – vagy a 19. század drasztikus eseményeinek következtében például nem szervezését – követeli meg. Azonban azt is jól lehet látni főleg a rendszerváltást követő események tekintetében, hogy a gazdasági folyamatok nem tekinthetők teljesen külsődleges jelenségnek, ahogy azt Godelier megfogalmazta. A borászat hagyományalkotása, gazdálkodási stratégiákkal szoros interakcióban áll. A hagyomány folyamatos szervezésében „a múlt önalkotása” jelenik meg, amely „a jelenben élő szubjektumok politikai vagy más érdekek által motivált cselekvéseinek

21 Shils 1989. 106.

22 DiMaggio 1990.

terméke.²³ Mindez azonban csak a borászat gazdasági stratégiájának körvonalazása után bontakozik ki a turizmus kiépülésével szorosan összefonódva, és valójában annak ösztönzésére. Szoros szimbiotikus kapcsolat szerveződik tehát a termelés és turizmus között, amely a hagyományok újrastrukturálásában fejeződik ki.

Összegzés

Összetett, külső és belső tényezők egymásra hatása határozza meg a borászat jelenlegi fejlődési irányait, és a borászok gazdasági magatartását. A kereslet-kínálat pólusainak interakciójában a borászok gazdasági attitűdjeiben bekövetkező változások hosszú sora figyelhető meg a longitudinális és diakronikus adatok összevetése során, melyek erőteljes befolyásoló hatást fejtenek ki magára a kultúrára – amelybe „beágyazódnak” – és annak számos területére is.

A történelmi események vizsgálata, a gazdasági cselekvések antropológiai értelmezése rávilágít a hegyaljai mentalitás, gazdasági attitűd gyökereire. Bár leginkább csak a közvetett, az eseményekre adott reakciók elemzésén, valamint a jogi és intézményi, szervezeti formákban bekövetkező változások értelmezésén keresztül van erre lehetőség, az így szerezhető ismeretek mégis számos esetben körvonalazzák azokat az irányokat, amelyek napjainkban a borászok gazdasági mentalitását jellemzik. Ezekre építve a diakronikus vizsgálatokban a terepmunka – az antropológiai kutatásokat alátámasztó egyéb írott adatokkal történő kiegészítésével – ezen intenzív átalakulási, strukturálódási folyamat számos kérdésére választ tud adni.

Napjaink társadalma gyorsan változik, állandó mozgásban van, amely az élet minden területén érezteti hatását, folyamatos alkalmazkodást követelve résztvevőitől. A megjelenő nagy borászatok, a turizmus erősödése és az új piaci csatornák eredményeként az egyéni cselekvés került előtérbe az előző rendszerre jellemző felülről szervezett kollektív cselekvéssel szemben. A társadalmi kapcsolatok és a gazdasági szervezeti formák átalakulásával olyan kérdésekre kell választ adni, mint hogy milyen szerepet tulajdonítanak a borturizmusban részt vevő borászok a közös együttműködésnek és az egyéni cselekvésnek; és milyen stratégiákat dolgoznak ki a bizonytalanság ellensúlyozására, az interakciókban részt vevő felek cselekvéseinek biztosítására. Az utóbbi évtized átalakuló gazdasági cselekvései közepette kétértelmű az egyedi borászati tevékenység, valamint a borászok közötti együttműködés közötti kapcsolat, illetve a társulási formák szerepe és helye a borászok gazdasági tevékenységében. A történelmi események értelmezésének fényében azonban korántsem lehet a manapság gyakran tapasztalható – szövetkezeti együttműködéssel szembeni – elutasítás, vagy – a civil szervezetekkel kapcsolatos – érdektelenség magyarázatát egyértelműen az előző rendszer felülről irányított kényszerével szembeni előítéletben keresni. Összetett társadalmi viszonyok erőterében lehet csak pontosan meghatározni – az azokkal szemben, illetve mellettük megmutatkozó attitűdök korrelációjában – a velük szemben tapasztalható mentalitás-változásokat.

Az innovációknak az átmeneti folyamatok struktúrájában való megjelenésének, valamint azok kulturális átadás-átvételében részt vevők gazdasági tevékenységének vizsgálata a borászok gazdasági mentalitására világít rá elsődlegesen. A hagyományos gazdálkodási stratégia és az innováció közötti egyensúly keresése nemcsak a bizonyta-

23 Ulin 1998. 218.

lanság érzését fokozó jelenségként értelmezhető, hanem az arra adott válaszreakciókban magát a gazdasági attitűdöt és a benne megjelenő hagyományokat és szokásokat vizsgálhatjuk. Jól nyomon követhető, hogy a külföldi befektetők és az általuk a régióban meghonosított külföldi hagyományok komoly hatást fejtenek ki a hegyaljai szokásokra, hagyományokra, a borászok gazdasági mentalitásán és cselekvésén keresztül, mint ahogy az a reduktív bor esetében is megmutatkozik. Hasonlóképp a fogyasztói igények is befolyásolják a hegyaljai hagyományokat és borkultúrát, mint ahogy azt maguk a borászok is gyakran befolyásoló eszközként használják a fogyasztói igények „manipulálása” során.

Összegzésképp elmondható, hogy a hegyaljai borászat jelenlegi fejlődési irányait, minden, abban részt vevő szereplő esetében, többirányú, oda-vissza ható folyamatok kontextusában és egymásra hatásában kell értelmezni. Ezen bonyolult jelenségek korrelációjában válik megragadhatóvá a hegyaljai társadalom lehatárolt, ugyanakkor a kereskedelmen keresztül mégis nagyon nyitott szegmensének a rendszerváltás után átalakuló gazdasági mentalitása, valamint a hagyományra és a hagyományon keresztül gyakorolt gazdasági befolyásoló szerepe.

IRODALOM

Acheson, James M.

2002 *Transacion Cost Economics: Accomplishments, Problems, and Possibilities.*
In: *Theory in Economic Anthropology.* (szerk. *Jean Ensminger*), 27–59.

Andorka Rudolf

1995 *Homo socio-oeconomicus. A közgazdaságtan és a szociológia társadalmi és emberképe.* Budapest

Burucs Kornélia

1998 *Filoxeravész Magyarországon. História, XX. évf. 5–6. sz. 57–62.*

DiMaggio, Paul

1990 *Structures of capital: the social organization of the economy.* Edited by Sharon Zukin and Paul DiMaggio. Cambridge; New York

Dobos Ilona

1970 *Tarcal története a szóhagyományban.* Budapest

Ensminger, Jean

2002 *Theory in Economic Anthropology at Turn of the Century. Theory in Economic Anthropology.* (szerk. *Jean Ensminger*)

Godelier, Maurice

1978 *A gazdasági antropológia tárgya és módszerei.* Budapest

Harcza István–Kovács Imre–Szelényi Iván

1994 *A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle, 3. sz. 15–43.*

Hollós Marida

1993 *Bevezetés a kulturális antropológiába.* Budapest, ELTE–BTK Kulturális Antropológia

Komoróczy György

1944 *Borkivitelünk Észak felé.* Kassa

Kunt Ernő

1993 Az antropológia keresése. *Kunt Ernő–Szarvas Zsuzsa*: A komplex kultúra-kutatás dilemmái a mai Magyarországon. KVAT Füzetek 1. 111–133. Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológia Tanszéke, Miskolc

Shils, Edward

A hagyomány. Bevezetés. Hagyomány és hagyományalkotás (szerk.: *Hofer Tamás és Niedermüller Péter*). Budapest

Takács Péter

1994 Tállya története. Tállya (szerk.: *Frisnyák Sándor*), 85–175.

Ulin, Robert C.

1998 Hagyományalkotás és reprezentáció, mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története. Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája (szerk.: *Lengyel György–Szántó Zoltán*) Budapest, Aula Kiadó

Wolf, Eric R.

1995 Európa és a történelem nélküli népek. Budapest

POTENTIAL AREAS FOR THE ECONOMIC ANTHROPOLOGICAL STUDY OF VINE CULTIVATION IN THE TOKAJ-HEGYALJA REGION

Tokaj Aszú, the distinctive product of the wineries in the Tokaj-Hegyalja region, was for long centuries one of the best-known products exported by Hungary. The natural catastrophes and the socio-economic changes of the past 150 years have drastically reduced the economic options of wine growers and wine producers, and the wines of the Hegyalja region were gradually forgotten. The efforts to change this tendency are increasing among local wine growers, as shown by the events after the political changes of 1989. The new conditions called for the elaboration of new strategies as regards both production and marketing, leading to major shifts and a new structure in the wine economy, whose main framework is now emerging, although the final form has not been found. The process of transformation thus offers an exciting field for economic anthropology studies, whereby the main trends in internal and external motivations can be examined.

This study focuses on two main areas of the above-mentioned transformation. The study describes the anthropological study of the development of traditions and the organisation of collective actions.

Following the transformation after the political changes, wine producers were forced to radically re-think the economic system of the previous decades and, also, to create and familiarise themselves with a wholly new wine culture and marketing strategy. The socio-economic processes and innovations in this field led to the creation of entirely new traditions and, at the same time, the revival of older ones with a modified content.

The radical transformation of land ownership and the loss of major markets led to changes in the region's entire vertical structure of production. Wine tourism, for example, began to play an increasingly important role among one group of wine growers, as did various related forms of collective action, in which these changes found a reflection. However, an interpretation of the culture determining social behaviours and of various social systems is unavoidable in the analysis of the individual's economic actions. Similarly, the identification of the cultural impacts reflected in the interaction between various groups (various societies and co-operatives) is also important because the individual performing economic actions is a social being, whose actions are guided by social determinism.

The studies of the two phenomena mentioned above can thus contribute to a better understanding of what motivates people and how they act upon this (as described by Ruth Benedict) since economic actions are sometimes irrational because the shared (value) patterns of social systems occasionally conflict with social rationale.

Ildikó Hajdú

A KAZINCZY FERENC MÚZEUM KABÓCAGYŰJTEMÉNYE (HOMOPTERA)

HEGYESSY GÁBOR–OROSZ ANDRÁS

A kabócák (Homoptera újabban Auchenorrhyncha) faunájának kutatása Északkelet-Magyarország területén, különösen az általunk részletesebben vizsgált abaúji és zempléni tájakon nagyjából ugyanakkor kezdődött, mint a korabeli Magyar Birodalom más területein. A szerencsés véletleneknek köszönhetően a 19. század végén az ország más területeihez képest ez alaposabban vizsgáltak számított.

Mocsáry Sándor (1875) a Magyar Természettudományi Múzeum nemzetközi szinten elismert rovarásza, aki elsősorban hártvászárnyúakat (Hymenoptera) tanulmányozott, 4 zempléni fajt sorolt fel egy Zemplén és Ung megyében tett utazása eredményeként.

Horváth Géza (1897) a Hernád és a Tisza közé zárt zempléni és abaúji területről 73 kabócafajt említett „A Magyar Birodalom Állatvilága” ezekre vonatkozó felsorolásában. Horváth Géza e táj szülőtteként és a későbbi filoxéravész okainak kutatásakor is hosszabb időt töltött Északkelet-Magyarországon. A filoxéra pusztítása után jelentős szerepet játszott abban, hogy Európában, így a Tokaj-Hegyalja vidékén ma a kabócákkal is rokon, amerikai eredetű szőlőgyökértetű (*Viteus vitifolii* Fitch /régebbi nevén *Phylloxera vastatrix* Planchon/) jelenlétében újra lehessen szőlőt termelni, tokaji bort inni.

1992-től a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum muzeológusa, Hegyessy Gábor kezdett kutatni abaúji és zempléni tájakon. A vizsgálatok célja elsősorban a bogárfauna (Coleoptera) feltérképezése volt. Ennek megfelelően kiterjedt mintavételezések folytak a Bodrogekő, a Zempléni-hegység, a Hernád-völgy, a Taktaköz, a Cserehát illetve az ezekkel határos magyarországi tájegységeken. Egyelés, talajcspadázás, avarrostálás, fűhálózás, cserjeszint-kopogtatás, fénycspadázás módszerével gyűltek a minták. Az elsősorban fűhálózásos mintavételekből származó kabócákat Orosz András, a Magyar Természettudományi Múzeum munkatársa határozta meg. A 189 faj mintegy 2500 példánya a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum gyűjteményében került elhelyezésre. A 2006. elejéig feldolgozott anyag és a százévnnyi kutatástörténeti előzmények alapján Orosz András előadást tartott az 1. Zemplén-kutató Konferencián, Tokajban. Ennek az abaúji és zempléni tájegységek (Bodrogekő, Taktaköz, Zempléni-hegység) szerinti rövidítéssel elkészített listája nyomtatásban is megjelent (OROSZ és HEGYESSY 2006).

Az adatok felsorolása

A múzeum gyűjteményében kisebb számban a korábban említett abaúji és zempléni területeken kívülről, Magyarország más tájegységeiből származó példányok is vannak. Ezek szórványadatait itt szintén közöljük.

Az egyes fajok rokonsági körükön belül betűrendes sorrendben következnek egymás után. A lelőhelyek felsorolásánál annyit rövidítettünk, hogy a kötőjelekkel (–) elválasztott közigazgatási egységek, települések nevét mindenütt csak egyszer szerepeltettük.

Az ezt követő, eltérő földrajzi nevekkal megadott gyűjtőhelyek pontosvesszőkkel (;) elválasztva mindig az előtte megadott településhez tartoznak.

A gyűjtők nevét mindenütt adtuk meg: Géczy István = GI, Gulyás Attila = GA, Hegyessy Gábor = HG, Hegyessy Sándor = HS, Huber Attila = HA, Kiss András = KA, Klubert Béla = KB, Nagy Zsuzsa = NZs, Podlussány Attila = PA, Szabóky Csaba = SzCs.

HOMOPTERA (AUCHENORRHYNCHA)

FULGOROMORPHA

Cixiidae

Acanthocixius dubius (Wagner, 1939) – Füzérradvány: Arborétum, 1997. V. 30., 1997. VI. 8., HG, HS – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG; Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG; Sóllyom-kő-tető, 1997. VI. 2., HG.

Ceratocixius simplex (Herrich-Schäffer, 1835) – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1997. IX. 21., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Karcsa: Lábszár, 1994. XI. 1., HG.

Cixius cunicularius (Linnaeus, 1767) – Háromhuta: Istvánkút, 2001. VI. 19., 2001. VIII. 1., HG, SzCs – Szendrő: Abodi-patak, 2001. VI. 6., HG, HS.

Cixius distinguendus (Kirschbaum, 1868) – Balsa: Tisza-part, 2001. IX. 28., HG, HS – Gávavencsellő: Pusztafalui-dűlő, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. IX. 28., HG, HS.

Cixius nervosus (Linnaeus, 1758) – Abaújkér: Aranyospusztá, 1996. VI. 18., HG, HS – Bodrogolaszi: Berek, 1998. VI. 3., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 2., HG, HS – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VI. 18., HG, HS – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. VIII. 20., HG – Sajólad: Ládi-erdő, 2001. VII. 6., HG, HS – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, (*var. longispinus*), 1998. VI. 6., HG – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG.

Cixius stigmaticus (Germer, 1818) – Háromhuta: Sóllyom-kő-tető, 1997. VI. 2., HG.

Hyalesthes obsoletus (Signoret, 1865) – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HS.

Myndus musivus (Germer, 1825) – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 2., 1996. VI. 10., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VI. 18., HG, HS – Rákóczi-falva: Felsővársány, 2004. VI. 7., 2004. VIII. 16., HG, HS – Sátoraljaújhely: Berecki híd, 2000. VI. 4., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VI. 2., HG, HS.

Pentastiridius leporinus (Linnaeus, 1761) – Tiszavasvári: Göbolyös, 1997. VII. 4., HG.

Reptalus cuspidatus (Fieber, 1876) – Kesznyéten: Abony, 1995. VII. 26., HG, HS – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Olaszliszka: Fenyér, 2003. VI. 11., HG, HS – Sárospatak: Bodroghalász, 2003. VI. 11., HG, HS; Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Gejzirdomb, 2002. VII. 1., HG; Kis-Magas-hegy, tárnicsos rét, 1998. V. 21., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Tarcfal: Ördög-bánya, 1999. VI. 17., HG, HS – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VI. 25., HG.

Reptalus panzeri (Löw, 1883) – Balatonudvari: Csapás melléke, 1997. VII. 27., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Kazinczy utca, 1999. VII. 1., HG; Májuskút, szőlő, 1999. VI. 29., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., 1996. X. 26., HG.

Reptalus quinquecostatus (Dufour, 1833) – Abaútvár: Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG, HS – Bekecs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. VI. 16., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. V. 26., HG – Gávavencsellő: Pusztafalui-dűlő, 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. VII. 15., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., HG, HS – Hortobágy: Kékes, szikes, 1998. VII. 14., HG – Kistar: Kis-mező, 2003. VI. 20., HG, HS – Milota: Pál deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Sátoraljaújhely: Pap-tó, 1994. VII. 28., 1996. VII. 14., HG – Sima: Csonkás, 1996. VII. 15., HG,

HS – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Szuhaő: Korlát-patak, 2003. VI. 17., 2003. VII. 27., HG, HS – Tarcal: Pestere, 1994. VI. 13., HG, HS – Telkibánya: Kecské-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VII. 4., HG, HS – Tokaj: Zsaró, 1995. VI. 29., HG.

Tachycixius desertorum (Fieber, 1876) – Hortobágy: Kékes, szikes, 1998. XI. 13., HG.

Tachycixius pilosus (Olivier, 1791) – Bodroghalom: Patkó, 1995. V. 11., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. V. 26., HG; Tekenős, 2004. VI. 25., HG – Füzéradvány: Arborétum, 1995. V. 30., HG, HS – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG; Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG – Karcsa: Becsked, 1994. V. 23., HG, HS – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1997. VI. 8., HG, HS – Lácacséke: Monyhadűlő, 1997. V. 24., HG – Nagyhuta: Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VI. 2., HG – Sátoraljaújhely: Cserkészpálya, 1998. V. 21., HG; Kis-Magas-hegy, tárnicsos rét, 1998. V. 21., HG; Széphalom, Kazinczy Emlécsarnok parkja, 1995. V. 8., HG – Telkibánya: Kecské-hát-dűlő, 1996. VI. 18., HG.

Delphacidae

Acanthodelphax spinosus (Fieber, 1866) – Gávavencsellő: Marót-zugi-Holt-Tisza, 1996. VII. 8., HG, HS.

Asiraca clavicornis (Fabricius, 1794) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS; Kassi-szőlő, 2000. V. 16., HG, HS – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., HG, HS – Bodrogolási: Bodrog-part, komp, 2007. VIII. 10., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VII. 25., HG, HS – Felsődobsza: Szőlőhegy, 2003. V. 6., HG, HS – Füzér: Torok, 1998. VI. 4., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1997. VI. 2., HG, HS; Gyujtava, 1996. V. 8., HG, HS; Ó-Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. V. 10., 2005. VI. 8., HG, HS – Karcsa: Tekerületi-dűlők, 2007. VI. 15., HG, HS – Karos: Eperjes-szög, 2007. IV. 25., HG, HS – Monok: Csörgő-domb, 2006. V. 5., HG, HS – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Nagyrozvágy: Kárászos-legelő, 2004. VI. 2., HG – Olaszliszka: Fenyér, 2003. VI. 11., HG, HS – Perecse: Szirákó-völgy, 1998. V. 8., HG, HS – Perkupa: Rahozna, 2006. V. 23., HG, HS – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Regéc: Bálint-hegy, 2004. V. 26., HG – Ricse: Semjéni-erdő, 1997. V. 24., HG – Sárospatak: Somlyód, 1995. V. 25., HG; Tarattya laposa, 1997. VI. 5., HG – Sátoraljaújhely: Esztáva, 1994. V. 28., HG; Kecské-hát, 1994. IV. 26., 1994. V. 24., HG; Long-erdő, Kacsá-tó, 1996. IV. 29., 1997. IV. 28., 1997. VI. 16., HG; Magas-hegy, 1994. I. 30., HG, HS; Sátor-hegy, 1998. V. 1., HG; Szénégető-völgy, 1994. V. 12., HG; Várhegy, 1994. IV. 16., 1996. VI. 9., 1996. VII. 23., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Szentistvánbaksa: Baksahalom, 2002. VII. 29., HG, HS – Taktaharkány: Pusztatemplom, 1995. V. 24., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. VI. 15., HG, HS – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1995. VI. 6., HG, HS; Határszél, 2007. V. 24., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1995. V. 11., HG, HS – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG – Tolcsva: Mandulás, 1994. V. 14., HG; Várhegy alja, 1994. V. 22., HG, HS – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. V. 22., HG, HS – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 2007. V. 3., HG, HS.

Calligypona reyi (Fieber, 1866) – Rakamaz: Solymos-tó, 1998. VII. 5., HG, HS.

Conomelus anceps (Germar, 1821) – Kovácsvágás: Négyszappan, 1997. VII. 31., HG.

Conomelus lorifer (Ribaut, 1948) (*ssp. dehnelti*) – Háromhuta: Istvánkút, 2000. VII. 26., HG, SzCs – Nagyhuta: Gáspárkút-forrás, 1997. VII. 17., HG – Sátoraljaújhely: Hosszúláz, kavicsbánya, 2001. IX. 30., HG.

Criomorphus albomarginatus (Curtis, 1833) – Füzér: Bodó-rétek, 1998. VI. 4., HG – Szemere: Kánás, 1998. VI. 8., HG, HS.

Criomorphus williamsi (China, 1939) – Füzér: Bodó-rétek, 1998. VI. 4., HG; Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG – Sátoraljaújhely: Cserkészpálya, 1998. V. 21., HG.

Delphacodes venosus (Germar, 1830) – Sátoraljaújhely: Som-hegy, 1986. VI. 15., HG.

Delphax crassicornis (Panzer, 1796) – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VII. 16., HG, HS.

Dicranotropis hamata (Boheman, 1845) – Abaújkér: Sóstó, 2000. V. 16., HG, HS – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. VI. 18., 1996. IX. 4., HG, HS; Kassi-szőlő, 2000. V. 16., HG, HS – Alsóberecki: Berecki híd, 1997. VII. 13., HG, HS – Füzér: Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG; Torok, 1998. VI. 4., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG, 1997. VI. 8., HG, HS – Gávavencsellő: Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Lomos, 1996. V. 8., HG, HS; Remete, 1996. V. 8., 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. V. 14., HG, HS – Györgyarló: Cigánykúti-dűlő, 1999. VIII. 18., HG; Hustáci-legelő, 1997. VI. 5., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. V. 14., 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG, HS – Hernádkéres: Hernád, füzes, 2003. V. 6., HG, HS – Hernádszurdok: Malom alja, 1995. VII. 25., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Tehénkosár, 1997. VI. 8., HG, HS – Meszes: Barakonyi-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Őrhalom: Kövecses, 2005. VI. 7., HG, HS – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS – Sárospatak: Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1999. VI. 14., HG; Májuskút, szőlő, 1999. V. 15., HG; Vinyik-dűlő, 1999. V. 10., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Szemere: Kánás, 1998. VI. 8., HG, HS – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG, HS; Tód alja, 1996. VIII. 22., HG, HS – Viszló: Bogoly-patak, 1998. V. 18., 1998. VI. 8., HG, HS – Zsujta: Zug, 1995. VII. 25., HG, HS.

Ditropsis flavipes (Signoret, 1865) – Bodroghalom: Zsidó-homok, 1999. VII. 28., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. V. 14., HG, HS – Hernádkéres: Hernád, füzes, 2003. V. 6., HG, HS.

Euconomelus lepidus (Boheman, 1847) – Abaújkér: Aranyospusztá, 1996. VI. 18., HG – Bodrogkeresztúr: Balota, 1995. VI. 29., HG – Sárospatak: Mandulás, 1997. VI. 30., HG – Sima: Csonkás, 1998. VI. 18., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VIII. 15., HG, HS.

Euides basilinea (Germar, 1821) [syn.: *speciosa* (Boheman, 1845)] – Bodrogkeresztúr: Bodrogpart, Lebuj, 2000. VI. 22., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VII. 8., HG.

Eurybregma nigrolineata Scott, 1875 – Balsa: Görbe-tó, 1997. V. 11., HG – Baskó: Tekersepatak, 2004. VI. 15., HG – Bodroghalom: Patkó, 1995. V. 11., HG, HS – Cigánd: Korongi-tag, 1994. V. 13., HG, HS; Ledmecő, 1994. V. 23., HG, HS – Felsőberegki: Bodrog-ártér, 2003. V. 8., HG, HS – Füzér: Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1998. VI. 4., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1995. V. 30., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. V. 8., HG, HS, 1997. V. 11., HG; Pusztafalui-dűlő, 1996. V. 8., HG, HS; Remete, 1996. V. 8., HG, HS – Györgyarló: Hustáci-legelő, 1997. VI. 5., HG; Őz-gerindje 1997. VI. 5., HG – Gönc: Nagy-legelő, 1996. V. 14., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. V. 14., HG, HS – Hortobágy: Kékes, szikes, 1998. V. 27., HG – Karos: Köles-fenek, 1995. VI. 6., HG – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1994. VIII. 4., HG – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1997. VI. 2., HG – Pácin: Pácini-legelő, 1995. V. 16., HG – Pusztafalu: Dombok, 1999. V. 28., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. V. 1., HG, HS – Ricse: Kányás-dűlő, 1997. V. 24., HG; Semjéni-erdő, 1997. V. 24., HG – Sárospatak: Tarattyá laposa, 1997. VI. 5., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1997. V. 16., HG; Rettel-dűlő, 1995. V. 25., HG; Száraz-rét, 1997. V. 18., HG – Szemere: Kánás, 1998. VI. 8., HG, HS – Szuhafő: Szuha-völgy, 2003. V. 20., HG, HS – Tiszabercel: Tód alja, 1996. V. 8., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. V. 13., 1998. V. 27., HG – Tolcsva: Mandulás, 1994. V. 14., HG – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. V. 6., HG, HS – Zsujta: Zug, 1995. V. 17., HG, HS.

Eurysa lineata (Perris, 1857) – Kovácsvágás: Csávárd-hegy, 1997. VI. 22., HG.

Eurysella brunnea (Melichar, 1896) – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS.

Eurysula lurida (Fieber, 1866) – Barabás: Kaszonyi-hegy, 1997. VIII. 1., HG – Nagyhuta: Nagy-Dobogó, 1998. VI. 26., HG – Regéc: Gyertyán-kúti-rétek, 1993. VIII. 5., HG – Sátoraljaújhely: Boda-dűlő, szőlő, 1999. V. 30., 1999. VI. 15., HG; Esztáva, szőlő, 1999. VIII. 15., HG; Kecske-hát, 1994. V. 24., HG; Némahegy, mocsár, 1998. V. 6., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. V. 17., HG, HS.

Javesella dubia (Kirschbaum, 1868) – Hernádkéres: Hernád, füzes, 2003. VI. 25., HG, HS.

Laodelphax striatellus (Fallén, 1826) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Görbe-tó, 1997. V. 11., HG; Gyuj tava, 1996. VII. 8., HG, HS; Lenc, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. VII. 15., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Hernádkércs: Hernád, fűzes, 2003. VI. 25., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Sárospatak: Mandulás, 1997. VI. 30., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, 1999. VI. 30., HG; Pap-tó, 1996. VII. 14., HG; Tarda-völgy, 1994. VII. 20., HG – Sima: Csonkás, 1996. VII. 15., HG, HS – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VII. 16., 1999. VIII. 18., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG; Kecske-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VII. 15., HG, HS – Vizsoly: Ortás, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS.

Megadelphax sordidulus (Stål, 1853) – Füzér: Drahos, 1998. VI. 4., HG; Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG; Torok, 1998. VI. 4., HG – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Görbe-tó, 1997. V. 11., HG, HS; Gyuj tava, 1996. V. 8., 1996. VII. 8., HG, HS; Lomos, 1996. VII. 8., HG, HS; Marót-zugi-Holt-Tisza, 1996. VII. 8., HG, HS; Pusztafalui-dűlő, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. V. 8., 1996. VIII. 22., HG, HS – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Makó: Csipkés, 1992. V. 16., HG – Nagyhuta: Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG – Sátoraljaújhely: Szár-hegy, 1998. V. 21., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. V. 8., 1996. VI. 2., 1996. VIII. 22., HG, HS – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1995. V. 16., HG, HS – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG – Viszló: Bogoly-patak, 1998. V. 8., HG, HS.

Megamelus notula (Germer, 1830) – Gávavencsellő: Gyuj tava, 1996. VI. 10., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Lácacséke: Pocsolya-rét, 1999. VI. 12., HG – Pácín: Mosonnai-erdő, 1995. XI. 12., HG – Sárospatak: Mandulás, 1997. VI. 30., HG – Telkibánya: Kecske-hát-dűlő, 1996. VI. 18., HG.

Metropis mayri (Fieber, 1866) – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. V. 24., HG, HS.

Mirabella albifrons (Fieber, 1879) – Sárospatak: Veres-haraszt, 1999. VII. 30., HG.

Muirodelphax aubei (Perris, 1857) – Megyaszó: Csörgő-legelő, 2003. V. 6., HG – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VII. 26., HG, HS.

Paraliburnia adela (Flor, 1861) – Abaújvár: Bika-rét, 1995. VII. 25., HG, HS.

Ribautodelphax albostriatus (Fieber, 1866) – Abaújkér: Sóstó, 2000. V. 16., HG, HS – Gávavencsellő: Gyuj tava, 1996. VII. 8., HG, HS – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG – Szemere: Kánás, 1998. V. 8., HG, HS – Telkibánya: Kecske-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VII. 26., HG, HS.

Ribautodelphax collinus (Boheman, 1877) – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Sima: Csonkás, 1996. VII. 15., HG, HS – Telkibánya: Kecske-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG.

Ribautodelphax imitans (Ribaut, 1853) – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., HG, HS.

Stenocranus minutus (Fabricius, 1787) – Bodroghalom: Patkó, 1995. V. 11., HG, HS – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. V. 16., HG, HS – Filkeháza: Bisó-part, 1999. V. 28., HG, HS – Füzér: Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Hernádvécse: Száraz-berek, kavicsbánya, 1995. V. 17., HG – Sátoraljaújhely: Hlavati-kert, 1997. IV. 27., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Telkibánya: Gúnyakút, 1996. IX. 4., HG – Tornaszentjakab: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS.

Stiroma affinis (Fieber, 1866) – Szuhafő: Szuha-völgy, 2003. VI. 17., HG, HS.

Stiroma bicarinata (Herrich-Schäffer, 1835) – Sátoraljaújhely: Szár-hegy, 1998. V. 21., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG.

Struebingianella lugubrina (Boheman, 1847) – Rakamaz: Solymos-tó, 1998. VII. 5., HG, HS.

Achilidae

Cixidia marginicollis (Spinola, 1839) – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., 1996. VI. 12., 1996. VII. 23., HG – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG.

Dictyopharidae

Dictyophara europaea (Linnaeus, 1767) – Balatonudvari: Csapás-melléke, 1997. VII. 27., HG – Bodroghalom: Medvetanya, 2007. VII. 25., HG; Nyárjas-dűlő, 1994. VII. 13., HG – Bodrogolaszi: Bodrog-part, rév, 2007. VIII. 10., HG; Esztergályhomok, 1993. VII. 10., HG – Cigánd: Ledmecő, 1993. VII. 31., HG, HS – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Felsőberezeki: Révdűlő, 1993. VIII. 17., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. VII. 25., HG, HS – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. VIII. 23., HG, HS – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Kölese: Tapolnok-hát, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Milota: Pál-deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Révleányvár: Ricsei-morotva, 1993. VII. 23., HG – Sárospatak: Nyugodó-nyárfás, 1993. VII. 10., HG – Sátoraljaújhely: Molyva-domb, 1993. VIII. 14., HG; Pap-erdő, 1993. VIII. 14., HG; Pap-tó, 1994. VII. 28., HG; Som-hegy, 1994. VII. 20., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Sonkád: Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG – Szendrő: Bebekvár, 2001. VII. 25., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1997. VIII. 6., HG, 1999. VII. 16., 1999. VIII. 3., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1997. VII. 26., HG, HS – Újcsanálós: Ócsanálós-part, 2003. VIII. 1., HG, HS – Viss: Csonkás, 1993. VII. 10., HG – Vizsoly: Ortás, 1996. IX. 4., HG, HS.

Dictyophara multireticulata (Mulsant et Rey, 1855) – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. IX. 4., HG, HS.

Tropiduchidae

Trypetimorpha occidentalis Huang et Bourgoin, 1993 (*forma brachyptera*, *forma macroptera*) – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 2002. VIII. 6., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. VIII. 3., HG, HS – Telkibánya: Kecske-hát-dűlő, 1996. IX. 4., HG, HS.

Tettigometridae

Mitricephalus griseola (Fieber, 1865) (*syn.: sordida* Fieber, 1865) – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG

Mitricephalus macrocephalus (Fieber, 1865) – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1994. VI. 1., 1995. V. 1., HG – Tolcsva: Mandulás, 1994. V. 14., HG.

Tettigometra concolor Fieber, 1865 – Abaújkér: Sóstó, 2000. VII. 14., HG, HS – Sátoraljaújhely: Tarda-völgy, 1994. VII. 20., HG – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. IX. 24., HG, HS; Göbölös, 1997. VII. 4., HG – Vizsoly: Ortás, 1996. VII. 15., HG, HS.

Tettigometra fusca Fieber, 1865 – Tolcsva: Várhegy alja, 1994. X. 30., HG, HS.

Tettigometra impressopunctata Dufour, 1846 – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. V. 8., HG, HS – Sátoraljaújhely: Magas-hegy, 1994. IV. 26., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Telkibánya: Gúnyakút, 1996. IX. 4., HG.

Tettigometra laeta Herrich-Schäffer, 1855 – Tolcsva: Várhegy alja, 1994. IV. 30., HG, HS.

Tettigometra obliqua (Panzer, 1799) – Gávavencsellő: Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Sárospatak: Koholya-tető, 1995. V. 25., HG – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1995. IV. 16., 1996. VII. 23., HG – Tolcsva: Mandulás, 1994. V. 14., HG; Várhegy alja, 1994. V. 22., HG, HS – Vajdáccka: Kopaszló-sarok, 1995. V. 7., HG.

Tettigometra sulphurea Mulsant et Rey, 1855 – Abaújszántó: Sátor-hegy, 1993. V. 8., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. V. 24., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. V. 14., HG, HS – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. V. 24., HG, HS – Sárospatak: Mandulás, 1994. V. 14., HG – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Vizsoly: Ortás, 1996. IX. 4., HG – Zsujta: Zug, 1995. V. 17., HG, HS.

Tettigometra virescens (Panzer, 1799) – Abaújkér: Sóstó, 2000. X. 24., HG – Mád: Máj-patak, tó, 2004. IV. 24., HG, HS.

Issidae

Calicelis wallengreni (Stål, 1859) – Rákóczipfalva: Felsővarsány, 2004. VII. 6., HG, HS – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VI. 17., (lárvák nádon), HG, 1999. VIII. 3., HG, HS, 2000. V. 16., (A lárvák, a nád leveleinek tövén ülnek és hangyák, legalább kétféle, gondozzák őket. Kb. 50 kabócapéldány, nádszálanként 6–8 is volt.) HG, 2000. VII. 14., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VIII. 15., HG, HS.

Issus coleoptratus (Fabricius, 1781) – Bózsva: Szuha-völgy, 1998. VIII. 1., HG – Háromhuta: Súlyom-kő-tető, 2000. VII. 27., HG, SzCs – Sátoraljaújhely: Gejzir-domb, 2002. VII. 1., HG.

Issus muscaeformis (Schrank, 1781) – Edelény: Kakas-kő, 1998. VI. 8., HG, HS – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG.

Mycterodus immaculatus (Fabricius, 1794) – Abaújszántó: Sátor-hegy, 1993. V. 8., HG – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., HG, HS – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Erdőbénye: Barna-máj, 1992. V. 12., HG; Magita, 1994. V. 14., HG – Fony: Tekenős, 2004. V. 26., 2004. VI. 25., HG – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG, HS; Sós-árnyék, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Háromhuta: Súlyom-kő-tető, 1997. VI. 2., HG – Mád: Becsek, 2006. VI. 9., HG, HS – Monok: Csörgő-domb, 2006. VI. 9., HG, HS; Ingvár, 2006. VI. 9., HG, HS – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS, 2005. VI. 21., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Regéc: Bálint-hegy, 2004. V. 26., HG – Sárospatak: Veres-haraszt, 1999. VI. 2., HG – Sátoraljaújhely: Esztáva, szőlő, 1994. V. 28., HG; Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG; Kecse-hát, 1998. IV. 24., HG; Kis-Magas-hegy, 1998. V. 21., HG; Magas-hegy, 1994. V. 24., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., 1995. V. 27., 1995. VII. 8., HG; Szár-hegy, 1998. V. 21., HG – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. V. 3., 1999. VI. 17., HG, HS – Tolesva: Mandulás, 1994. V. 14., HG; Várhegy, 1992. V. 12., HG; Várhegy alja, 1994. V. 22., HG.

Ommatidiotus inconspicuus Stål, 1863 – Sátoraljaújhely: Som-hegy, 1994. VII. 20., HG.

CICADOMORPHA

Cicadidae

Cicadetta montana (Scopoli, 1772) – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA, (imágó és több lárvabőr a gyertyánosban).

Cicadetta tibialis (Panzer, 1798) – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1983. VI. 21., HG – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG.

Tibicina haematodes (Scopoli, 1763) – Pécs: Misina-tető, 1987. VII. 17., HG.

Cercopidae

Aphrophora alni (Fallén, 1805) – Abaújkér: Aranyospuszta, 1996. VI. 18., HG, HS – Abaújszántó: Aranyos-völgy, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG – Abaújvár: Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG, HS – Alsógagy: Vasonca, 2002. VI. 9., HG – Alsóregmec: Fedormalom, 1996. VIII. 19., HG – Alsóvadász: Nagy-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. VIII. 23., HG, HS – Balajt: Konc-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VII.

22., HG, HS – Bodrogolaszi: Esztergályhomok, 1993. VII. 10., HG – Bózsza: Szuha-völgy, 1998. VIII. 1., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG, 2007. V. 24., 2007. VI. 27., HG, HS; Szapagy-szög, 1993. VIII. 20., HG – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS – Domaháza: Nagy-Szegeggye, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Edelény: Borsod, földvár, 2006. VI. 26., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VI. 5., 2002. VII. 11., HG, HS – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Felsőberecki: Révdűlő, 1993. VIII. 17., HG – Felsődobsza: Szőlőhegy, 2003. VI. 25., HG, HS – Felsővadász: Balmaz, 2006. VI. 26., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. VI. 25., HG; Tekenős, 2004. VI. 25., HG – Füzér: Drahos, rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Hosszú-rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Oláh-rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Torok, 1998. VI. 4., HG, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gesztely: Ürmös-hát, 2006. VI. 26., HG, HS – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG, HS; Sós-árvány, 2005. VII. 7., HG, HS – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG; Flórika-forrás, 2002. VII. 11., HG, HS – Hernádkécs: Hernád-part, füzes, 2003. VI. 25., HG, HS – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. VIII. 23., HG, HS – Hernádszurdok: Malom alja, 1995. VII. 25., HG, HS – Karos: Eperjes-szög, 2007. VI. 6., HG, HS – Kenézlő: Görbe-éri-kaszáló, 1993. VI. 13., HG, HS – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS; Kesznyéti-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG; Csávárd-hegy, 1997. VI. 22., HG; Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Négyzappan, 1996. VI. 29., 1997. VII. 31., HG; Tehénkosár, 1993. VI. 19., HG, HS – Kölcse: Tapolnok-hát, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Mád: Becsek, 2006. VI. 9., 2006. VII. 5., HG, HS – Makkoshotyka: Nagy-Láz alja, 1997. XI. 15., KA – Mezőzombor: Szarkatánya, 2006. VIII. 1., HG – Mikóháza: Almás-rét, 1999. VII. 14., HG; Közép-bérc, tölgyes, 2000. VII. 6., KB; Palack-hegy, 1998. VII. 1., HG – Milota: Pál deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Monok: Csörgő-domb, 2006. VII. 5., HG, HS; Ingvár, 2006. VI. 9., 2006. VII. 5., HG, HS – Nagyhuta: Gáspárkút-forrás, 1997. VII. 17., HG; Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nagy-Dobogó, 1998. VI. 26., HG; Nagy-Som-hegy, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Nagyrovágy: Határ-homok, 2005. VI. 28., HG, HS – Olaszliszka: Galambos, 1993. VI. 13., 1993. VII. 10., HG, HS – Olcsvaapáti: Székos-gaz, 2003. VI. 20., HG, HS – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Pácin: Mágócsi-kastély, 2007. VI. 6., HG, HS – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. VI. 21., HG – Révleányvár: Motolla, 2007. VI. 12., HG, HS – Sajónémeti: Sajó-part, 2005. VI. 8., HG, HS – Sárzasadány: Török-ér, 1993. VI. 8., 1993. VII. 10., HG, HS, 2007. VI. 17., HG – Sárospatak: Kazaitánya, 1993. VI. 8., 1993. VII. 10., HG; Keleti-Bodrog-holtág, 2007. V. 25., HG, HS; Veres-haraszt, 1999. VI. 2., HG – Sátoraljaújhegy: Berecki híd, 2007. VI. 1., HG, HS, 2007. VII. 7., HG; Boda-dűlő, 1999. X. 1., HG; Esztáva, 1999. IX. 1., 2006. VII. 16., HG; Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG; Kis-Magas-hegy, rét, 1998. VII. 12., HG; Long-erdő, Hosszú-tó, 1999. VII. 31., HG; Long-erdő, Kacsá-tó, 1997. VI. 16., HG; 2007. VI. 1., 2007. VII. 7., HG, HS; Longi-legelő, 1993. VIII. 14., HG; Májuskút, szőlő, 1999. VII. 8., 1999. VIII. 10., 1999. VIII. 16., HG; Mocsolya, 2007. VI. 1., HG, 2007. VII. 31., HG, HS; Pap-erdő, 1993. VIII. 14., HG; Rettel-dűlő, 1999. VI. 15., HG – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., 1996. IX. 4., HG – Sonkád: Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Tarcal: Pestere, 1994. VI. 13., HG, HS – Telkibánya: Csapontos-forrás, 1996. VIII. 24., HG; Gúnyakút, 1996. IX. 4., 1999. VII. 17., HG; Kecske-hát, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG; Mátyás király kútja, 1997. VII. 17., HG – Timár: Luka-tó, 1993. VI. 13., HG, HS – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 20., 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., HG – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1993. VIII. 17., HG; Határszél, gát, 2002. VII. 31., 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Tiszalúc: Emberes, 1995. VII. 26., HG, HS; Holt-Tisza, 1995. VII. 26., HG, HS – Vajdácska: Kopaszló-sarok, 2004. IX. 30., HG – Viss: Csonkás, 1993. VII. 10., HG, HS – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. VIII. 23., HG, HS – Zabar: Hite méhe, 2005. VII. 7., HG, HS – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 2007. VI. 12., HG, HS.

Aphrophora pectoralis Matsumura, 1903 – Alsógagy: Vasonca, 2002. VI. 9., HG – Őrhalom: Kővecses, 2005. VI. 7., HG, HS – Sárzasadány: Török-ér, 2007. VI. 17., HG.

Aphrophora salicina (Goeze, 1778) – Abaújkér: Aranyospuszta, 1996. VI. 18., HG – Abaújvár: Bika-rét, 1995. VI. 11., HG, HS; Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG – Alsóberecki: Berecki híd, 2007. VII. 31., HG – Alsóregmec: Fedormalom, 1996. VIII. 19., HG – Bodrogkeresztúr: Balota, 1995. VI. 29., HG; Lebuj, Bodrog-part, 2007. VII. 24., HG; Malom-szög, 1995. VI. 29., HG – Bodrogolaszi: Bodrog-part, komp, 2007. VIII. 10., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. VI. 6., HG, HS; Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., 2007. VI. 27., HG, HS – Felsővadász: Balmaz, 2006. VI. 26., HG, HS – Filkeháza: Bisó-part, 1998. VI. 4., HG – Gönc: Szesszió, 1995. VI. 11., 1995. VII. 25., HG, HS – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG, HS; Sós-árnyék, 2005. VII. 7., HG, HS – Hernádkécs: Hernád-part, füzes, 2003. VI. 25., HG – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. V. 22., HG, HS – Hernádszurdok: Malom-alja, 1995. VII. 25., HG, HS – Hernádvécs: Száraz-berek, kavicsbánya, 1995. VII. 25., HG, HS – Karos: Eperjes-szög, 2007. VI. 6., HG, HS – Keszyéten: Abony, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Kisar: Kismező, 2003. VI. 20., HG, HS – Kovácsvágás: Négyszappan, 1997. VII. 31., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Olaszliszka: Galambos, 2007. V. 28., HG, HS – Órhalom: Kövecses, 2005. VI. 7., HG, HS – Rákóczifalva: Felsővarsány, 2004. VI. 7., HG, 2004. VIII. 16., HG, HS – Sajónémeti: Sajó-part, 2005. VI. 8., HG, HS – Olaszliszka: Galambos, 2007. V. 28., HG, HS – Sárazsadány: Török-ér, 2007. V. 28., 2007. VI. 17., HG – Sátoraljaújhely: Berecki híd, 1997. VII. 13., 2007. VI. 1., HG, HS; Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., HG; Mocsolya, 2007. VI. 1., 2007. VII. 31., HG, HS; Molyva-domb, 1999. IX. 3., HG – Szegilong: Meszes, 1994. VIII. 31., HG, HS – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 20., 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., HG – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1994. VI. 20., HG; Határszél, 2002. VII. 31., 2007. V. 24., 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1994. VI. 20., HG – Tiszalúc: Holt-Tisza, 1995. VII. 26., HG, HS; Rév eleje, 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Tokaj: Zsaró, 1995. VI. 29., HG – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. V. 22., 2002. VI. 20., 2002. VII. 29., 2002. VIII. 23., HG, HS – Zalkod: Palocsa, 2007. V. 28., HG, HS – Zemplénagárd: Nagy-liget, 1994. VI. 20., HG – Zsujta: Zug, 1995. VII. 25., HG, HS.

Cercopis arcuata Fieber, 1844 – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. VI. 18., HG, HS – Alsóregmec: Dubinka, 1995. V. 30., HG – Bodrogkeresztúr: Balota, 1995. VI. 29., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. V. 24., HG, HS – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. VI. 16., HG, HS – Gávavencsellő: Pusztafalui-dűlő, 1996. VI. 10., HG, HS; Remete, 1996. VI. 2., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. VI. 11., HG, HS – Hidasnémeti: Kis-sziget, 1996. VI. 18., HG, HS – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Nagyhuta: Nagy-Dobogó, 1998. VI. 26., HG – Pusztafalu: Dombok, 1995. V. 28., HG – Sárospatak: Koholya-tető, 1995. V. 25., HG – Sátoraljaújhely: Pap-tó, 1995. V. 29., HG; Rettel-dűlő, 1995. V. 25., HG; Sátor-hegy, 1995. V. 27., 1995. VII. 8., HG; Száraz-rét, 1997. V. 18., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VI. 2., HG, HS – Tokaj: Zsaró, 1995. VI. 29., HG – Tornaszentjakab: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Zemplénagárd: Nagy-liget, 1996. V. 31., HG.

Cercopis sanguinolenta (Scopoli, 1763) – Abaújkér: Aranyospuszta, 1996. VI. 18., HG, HS – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. VI. 18., HG, HS – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. V. 24., HG, HS – Cigánd: Ledmecő, 1994. VI. 20., HG; Nagy-erdő, 1995. V. 16., 1995. VI. 6., HG, HS; Svarc-tag, 1995. V. 16., HG – Dámóc: Mokcsa-rét, 1994. V. 23., HG – Erdőbénye: Eresztvény-dűlő, 1992. V. 13., HG – Felsőregmec: Mátyás-hegy, 1994. V. 16., HG – Filkeháza: Bisó-part, 1998. VI. 4., HG, HS – Füzér: Torok, 1998. VI. 4., HG – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1998. VI. 4., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1997. V. 11., HG, 1997. VI. 5., HG, HS; Gyuj tava, 1996. V. 8., HG, HS; Remete, 1996. VI. 2., HG, HS – Györgytarló: Hustáci-legelő, 1997. VI. 5., HG – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG; Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG; Sóllyom-kő-tető, 1997. VI. 2., HG – Hernádcéce: Hosszú-Kerek-tó, 1993. VI. 9., HG – Hídvégárdó: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Hollóháza: Mokrína, 1998. VI. 4., HG – Karcsa: Lábszár, 1994. V. 1., HG – Kishuta: Kemencepatak, 1998. V. 12., HG – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG; Nagy Pál-kút,

1996. VI. 29., HG; Tehénkosár, 1994. V. 16., 1997. VI. 8., HG – Lácacséke: Monyha-dűlő, 1997. V. 24., HG – Litka: Kellősi-erdő, 1998. VI. 8., HG, HS – Mezőzombor: Harcsa-tető alja, 1997. VI. 12., HG – Pácini: Pácini-legelő, 1995. V. 16., HG – Pusztafalu: Dombok, 1995. V. 28., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. V. 1., HG, HS – Ricse: Kányás-dűlő, 1997. V. 24., HG; Semjéni-erdő, 1997. V. 24., HG – Sárospatak: Tarattya laposa, 1997. VI. 5., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1997. V. 16., HG; Esztáva, 1995. VI. 10., HG; Kis-Magas-hegy, 1998. V. 21., HG; Long-erdő, Kacsá-tó, 1997. VI. 16., HG; Némahegy, 1995. V. 25., HG; Pap-tó, 1995. V. 29., HG; Rudabányácska, Lótér, 1995. V. 28., HG; Száraz-rét, 1997. V. 18., HG; Szár-hegy, 1998. V. 21., HG; Széphalom, Kazinczy Emléksarnok parkja, 1995. V. 8., HG; Vinyik-dűlő, 1999. V. 10., HG – Tiszakarád: Felső-szög, 1995. VI. 6., HG, HS – Tiszalúc: Ökör-fűz, 1995. V. 24., HG; Tanács-dűlő, 1995. V. 24., HG – Tiszanagyfalu: Nagy-Morotva-tó, 1998. V. 27., HG, HS – Tiszaujváros: Kocsordos, 1995. V. 24., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1998. V. 27., HG – Tolcsva: Várhegy, 1992. V. 12., HG – Viszló: Bogoly-patak, 1998. V. 8., HG, HS – Zemplénagárd: Nagy-liget, 1996. V. 31., HG.

Cercopis vulnerata Rossi, 1807 – Abaujszántó: Baskói útelágazás, 1996. VI. 18., HG, HS; Macskagró, 1997. VI. 12., HG – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., HG – Filkeháza: Bisó-part, 1999. V. 28., HG, HS – Füzér: Bodó-rét, 1998. VI. 4., HG; Drahos, 1998. VI. 4., HG; Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG – Györgyarló: Hustáci-legelő, 1997. VI. 5., HG – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG; Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG – Hidvégárdó: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., 2002. VI. 9., HG – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. V. 24., HG, HS – Kovácsvágás: Csávárd-hegy, 1997. VI. 22., HG; Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Makkoshotyka: Hotyka-patak, 1998. VI. 30., HG – Mezőzombor: Harcsa-tető alja, 1997. VI. 12., HG – Nagyhuta: Nagy-Dobogó, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VI. 2., HG; Solymos, 1989. VII. 22., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Regéc: Gyertyán-kúti-rétek, 1995. VI. 17., HG; Rostalló, 1995. VI. 17., HG; Vajda-völgy, 1995. VII. 1., HG – Ricse: Semjéni-erdő, 1997. V. 24., HG – Sárospatak: Tarattya laposa, 1997. VI. 5., HG – Sátoraljaújhely: Magas-hegy, 1994. VI. 9., 2001. VI. 2., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG – Szemere: Kánás, 1998. VI. 8., HG, HS – Szendrő: Abodi-patak, 2001. VI. 6., HG, HS; Büdöskútpuszta, 2001. VI. 6., HG, HS – Tállya: Akasztódomb, 1997. VI. 12., HG – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG – Tiszavasvári: Várostelki-legelő, 1997. VI. 17., HG.

Lepyronia coleoptrata (Linnaeus, 1758) – Abaujszántó: Aranyos-völgy, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG – Abaujvár: Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG, HS – Alsóregmec: Fedormalom, 1996. VIII. 19., HG – Alsóvadász: Nagy-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., 2002. VI. 20., HG, HS – Baktakék: Kék, Vasonca, 2002. VI. 9., HG – Balajt: Konc-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., HG, HS – Bekecs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. V. 31., HG, HS – Bodroghalom: Medvetanya, 2007. VI. 27., HG, HS, 2007. VII. 25., HG; Nyárjas-dűlő, 1994. VII. 13., HG; Zsidó-homok, 2006. VIII. 15., HG – Bodrogkeresztúr: Balota, 1995. VI. 29., HG; Malom-szög, 1995. VI. 29., HG – Bodrogolaszi: Esztergályhomok, 1993. VII. 10., HG – Cigánd: Ledmecő, 1994. V. 23., HG, HS; Nagy-erdő, 1995. VI. 6., HG, HS; Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., 2007. VI. 27., HG, HS; Szapagy-szög, 1993. VIII. 20., HG – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS – Domaháza: Nagy-Szegegye, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Edelény: Borsod, földvár, 2006. VI. 26., HG – Erdőbénye: Pimpós, 1997. VI. 12., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VI. 5., 2002. VII. 11., HG, HS – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Felsőberecki: Rév-dűlő, 1993. VIII. 17., HG – Felsőregmec: Mátyásháza, 2002. VII. 24., HG – Felsővadász: Balmaz, 2006. VI. 26., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. VI. 25., HG; Tekenős, 2004. VI. 25., HG – Füzér: Drahos, rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Hosszú-rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Torok, 1998. VI. 4., HG, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1997. IX. 21., 1998. VI. 4., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gesztely: Ürmőshát, 2006. VI. 26., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. VII. 15., HG – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG, HS; Sós-árnyék, 2005. VI. 8., HG, HS – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG

– Hernádcéce: Hosszú-kerek-tó, 1993. VI. 9., HG – Hernádkércs: Hernád-part, füzes, 2003. VI. 25., HG – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. V. 22., 2002. VI. 20., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., HG – Ipolytarnóc: Mocsár és Ortás, 2005. VI. 7., HG, HS – Karcasa: Tekerületi-dűlők, 2007. VI. 15., HG, HS – Karos: Eperjes-szög, 2007. VI. 6., HG, HS – Kenézlő: Görbe-éri-kaszáló, 1993. VI. 13., HG, HS – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Kisar: Kis-mező, 2003. VI. 20., HG, HS – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG; Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1997. VII. 31., HG – Kölcse: Tapolnok-hát, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Lácacséke: Szilvás-homok, 1999. VII. 25., HG – Mikóháza: Palack-hegy, 1998. VII. 1., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Monok: Ingvár, 2006. VI. 9., 2006. VII. 5., HG, HS – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Nagyhuta: Gáspárkút-forrás, 1997. VII. 17., HG; Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nagy-Dobogó, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Nagyrozvággy: Határ-homok, 2005. VI. 28., HG, HS; Kárászos-legelő, 2004. VI. 2., HG – Olaszliszka: Galambos, 1993. VI. 13., 1993. VII. 10., 2007. V. 28., HG, HS – Olcsvaapáti: Székos-gaz, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Regéc: Bálint-hegy, 2004. VI. 25., HG – Révleányvár: Méhes-sugoly, 1993. VI. 12., HG, HS; Motolla, 2007. VI. 12., HG, HS – Sárzasadány: Bodrog-part, komp, 2007. VII. 26., HG; Török-ér, 1993. VI. 8., 1993. VII. 10., 2007. VI. 17., HG – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. VII. 4., HG; Dorkó, 1994. VI. 20., HG; Keleti-Bodrog-holtág, 2007. V. 25., HG, HS; Nyugodó-nyárfás, 1993. VII. 10., HG; Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Berecki híd, 1997. VII. 13., 2007. VI. 1., 2007. VII. 7., HG, HS; Bibérc, 1999. IX. 7., HG; Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Epreskert, Hetes-tábla, 2007. VI. 6., HG; Esztáva, 1999. IX. 1., HG; Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG; Kácsárd, 1995. VII. 5., HG; Long-erdő, Gyalmos, 1993. VII. 3., HG; Long-erdő, Hosszú-tó, 1999. VII. 31., HG; Long-erdő, Kacsá-tó, 1997. VI. 16., HG; Pap-erdő, 1993. VIII. 14., HG; Pap-tó, 1994. VII. 28., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., HG, HS, 1995. V. 27., 1995. VII. 8., 1995. VIII. 13., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., 1996. VII. 23., HG – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG; Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, 2004. IX. 3., HG, HS – Szegilong: Meszes, 2007. VIII. 21., HG, HS – Tállya: Akasztó-domb, 1997. VI. 12., HG – Tarcal: Csendes-tag, 1994. VI. 13., 1994. VII. 10., HG, HS; Ördög-bánya, 1999. VI. 17., HG; Pestere, 1994. VI. 13., 1994. VII. 10., HG, HS – Telkibánya: Csapontos-forrás, 1996. VIII. 24., HG; Gúnyakút, 1996. IX. 4., 1999. VII. 17., HG; Kecse-hát, 2002. VI. 25., HG; Kecse-hát-dűlő, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 20., 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., HG – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1993. VIII. 17., HG; Határszél, gát, 2002. VII. 31., 2007. V. 24., 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1993. VIII. 17., 1994. VI. 20., HG; Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Tiszalúc: Emberes, 1995. VII. 26., HG, HS; Holt-Tisza, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS, 2006. VI. 22., HG – Tokaj: Zsaró, 1995. VI. 29., HG – Újcsanános: Ócsanálósi-part, 2003. VI. 25., 2003. VIII. 1., HG, HS – Vilyvitány: Marócsa-patak, 2002. VI. 28., HG, HS; Vilyi-legelő, 2002. VI. 28., HG – Viss: Csonkás, 1993. VII. 10., HG, HS – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. V. 22., 2002. VIII. 23., HG, HS; Minta-legelő, 1995. VI. 11., HG, HS – Zalkod: Palocsa, 2007. V. 28., HG, HS – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 1994. VI. 20., 2007. VI. 12., HG, HS; Nagy-liget, 2007. VI. 12., HG.

Neophilaenus lineatus (Linnaeus, 1758) – Bekécs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. V. 31., HG, HS – Beregdaróc: Kisasszony-erdő, 2005. VII. 15., HG, HS – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VII. 11., HG, HS – Gávavencsellő: Lenc, 1996. VIII. 22., HG, HS; Szállás-szeg, 1996. V. 10., HG, HS – Halmaj: Bársonyos, 2001. VII. 18., HG – Milota: Pál deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG – Rákóczi-falva: Felsővarsány, 2007. VII. 6., HG, HS – Regéc: Gyertyán-kúti-rétek, 1993. VII. 27., HG – Sárospatak: Dorkó, 1994. VI. 20., HG; Vízikapu, 2002. VII. 10., HG – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., 2002. VIII. 6., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG – Sima:

Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szentistvánbaksa: Baksa-halom, 2002. VII. 29., HG – Tállya: Akasztó-domb, 1997. VI. 12., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1997. VIII. 6., HG, 1999. VII. 16., HG, HS – Telkibánya: Kecské-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Tód alja, 1996. VIII. 22., HG, HS – Tiszacsermely: Határszél, gát, 2002. VII. 31., HG, HS – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VIII. 20., HG, HS – Tiszakóród: Fogarasi-táblák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Tiszajúváros: Kocsordos, 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VI. 17., HG – Újesanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VI. 25., HG – Vajdácaska: Kopaszló-sarok, 2002. VII. 24., HG.

Neophilaenus minor (Kirschbaum, 1868) – Tarcál: Pestere, 1994. VI. 13., HG, HS.

Philaenus spumarius (Linnaeus, 1758) – Abaújkér: Aranyospusztá, 1996. VI. 18., HG – Abaújvár: Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG – Alsóberecki: Berecki híd, 2007. VII. 31., HG – Alsóregmec: Fedormalom, 1996. VIII. 19., HG – Alsóvadász: Nagy-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., 2002. VI. 20., 2002. VIII. 23., HG – Balajt: Konc-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., 2004. VII. 22., HG, HS – Bodroghalom: Medvetanya, 2007. VI. 27., HG, HS, 2007. VII. 25., HG; Nyárjas-dűlő, 1994. VII. 13., HG – Bodrogolaszi: Esztergályhomok, 1993. VII. 10., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. VI. 6., HG, HS; Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., 2007. V. 24., 2007. VI. 27., HG, HS; Szapagy-szög, 1993. VIII. 20., HG – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS – Domaháza: Nagy-Szegegye, 2005. VI. 8., HG, HS – Edelény: Borsod, földvár, 2006. VI. 26., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolecsva, 2002. VI. 5., 2002. VII. 11., HG, HS – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Felsőberecki: Rév-dűlő, 1993. VIII. 17., HG – Felsődobosza: Szőlőhegy, 2003. VI. 25., HG, HS – Felsőregmec: Mátyásháza, 2002. VI. 16., 2002. VII. 24., 2002. IX. 10., HG – Felsővadász: Balmaz, 2006. VI. 26., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. VI. 25., HG – Füzér: Drahos, rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Hosszú-rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Oláh-rét, 2005. VII. 21., HG, HS; Torok, 1998. VI. 4., HG, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1997. IX. 21., 1998. VI. 4., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Görbe-tó, 1996. VI. 2., 1996. VII. 8., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS; Szállás-szeg, 1996. V. 10., HG, HS – Gesztely: Ürmös-hát, 2006. VI. 26., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. VII. 25., HG, HS – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG, HS; Sós-árnyék, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG; Flórika-forrás, 2002. VI. 5., 2002. VII. 11., HG, HS – Hernádcece: Hosszú-kerek-tó, 1993. VI. 9., HG – Hernádkéres: Hernád-part, fűzes, 2003. VI. 25., HG, HS – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. V. 22., 2002. VI. 20., 2002. VIII. 23., HG, HS – Hernádvéce: Száraz-berek, kavicsbánya, 1995. VII. 25., HG, HS – Ipolytarnóc: Mocsár és Ortás, 2005. VI. 7., HG, HS – Karcsa: Tekerületi-dűlők, 2007. VI. 15., HG, HS – Karos: Eperjes-szög, 1994. VI. 20., 2007. VI. 6., HG, HS – Kenézlő: Görbe-éri-kaszáló, 1993. VI. 13., HG, HS – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS; Kesznyéteni-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Kistar: Kis-mező, 2003. VI. 20., HG, HS – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Kölcse: Tapolnok-hát, Túr bal parti gátja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Lácacséke: Szilvás-homok, 1999. VII. 25., HG – Mád: Becsek, 2006. VI. 9., 2006. VII. 5., HG, HS – Mezőzombor: Szarkatánya, 2006. VIII. 1., HG – Mikóháza: Almás-rét, 1999. VII. 14., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb parti gátja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Monok: Csörgő-domb, 2006. VII. 5., HG, HS; Ingvár, 2006. VII. 5., HG, HS – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Nagyhuta: Gáspárkút-forrás, 1997. VII. 17., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nagy-Som-hegy, 1998. VI. 26., HG – Nagyrozvány: Határ-homok, 2005. VI. 28., HG, HS; Kárászos-legelő, 2004. VI. 2., HG – Olaszliszka: Galambos, 1993. VI. 13., 1993. VII. 10., 2007. V. 28., HG, HS – Olcsvaapáti: Székos-gaz, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. VI. 8., 2005. VII. 7., HG, HS – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. VI. 21., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Regéc: Bálint-hegy, 2004. VI. 25., HG – Révleányvár: Méhes-sugoly, 1993. VII. 11., HG; Motolla, 2007. VI. 12., HG, HS – Sajónémeti: Sajó-part, 2005. VI. 8., HG, HS – Sáradsány: Török-ér, 1993. VI. 8., HG, HS, 2007.

VI. 17., HG – Sárospatak: Dorkó, 1994. VI. 20., HG; Kazaitanya, 1993. VI. 8., 1993. VII. 10., HG, HS; Keleti-Bodrog-holtág, 2007. V. 25., HG, HS; Nyugodó-nyárfás, 1993. VII. 10., HG; Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Berecki híd, 1997. VII. 13., 2007. VI. 1., 2007. VII. 7., HG, HS; Epreskert, Hetes-tábla, 2007. VI. 6., HG; Esztáva, 1999. IX. 1., HG; Gejzír-domb, 2002. VII. 1., HG; Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG; Kácsárd, 1995. VII. 5., HG; Long-erdő, Gyalmos, 1993. VI. 13., 1993. VII. 3., HG; Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., HG, 2007. VII. 7., HG, HS; Mocsolya, 2007. VI. 1., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., 1995. VII. 8., 1995. VIII. 13., HG, HS; Várhegy, 1996. VI. 9., 1996. VII. 23., HG – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG; Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, 2004. IX. 3., HG, HS – Szentistvánbaksa: Baksa-halom, 2001. VII. 18., HG – Tállya: Akasztó-domb, 1997. VI. 12., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. VI. 17., 1999. VIII. 3., HG, HS; Pestere, 1994. V. 22., 1994. VI. 13., 1994. VII. 10., HG, HS – Telkibánya: Gúnyakút, 1996. IX. 4., 1999. VII. 17., HG; Kecské-hát, 2002. VI. 25., HG; Kecské-hát-dűlő, 1996. VI. 18., HG – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 20., 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., 2002. VII. 20., HG – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1993. VIII. 17., 1994. VI. 20., 1995. VI. 6., HG, HS; Határszél, gát, 2002. VII. 31., 2007. V. 24., 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1993. VIII. 17., 1994. VI. 20., 1995. VI. 6., 1995. X. 10., HG, HS; Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Tiszalúc: Emberes, 1995. VII. 26., HG, HS; Holt-Tisza, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS, 2006. VI. 22., HG – Újcsanáros: Ócsanálási-part, 2003. VI. 25., HG, HS – Vajdácaska: Kopaszló-sarok, 2007. VIII. 12., HG – Vilyvitány: Marócsa-patak, 2002. VI. 28., HG, HS – Viss: Csonkás, 1993. VII. 10., HG – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. V. 22., 2002. VIII. 23., HG, HS; Minta-legelő, 1995. VI. 11., HG, HS – Zabar: Hite méhe, 2005. VII. 7., HG, HS – Zalkod: Palocsa, 2007. V. 28., HG, HS – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 1994. VI. 20., 2007. VI. 12., HG, HS; Nagy-liget, 2007. VI. 12., HG – Zsujta: Haraszka, 2003. VI. 25., HG, HS; Zug, 1993. IX. 13., HG, 1995. VI. 11., 1995. VII. 25., HG, HS.

Membracidae

Centrotus cornutus (Linnaeus, 1758) – Alsódobsza: Erős-domb, 2002. V. 22., HG, HS – Alsóvadász: Nagy-völgy, 2006. V. 23., HG, HS – Alsózsolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., HG, HS – Balajt: Konc-völgy, 2006. V. 23., 2006. VI. 26., HG, HS – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., HG, HS – Bodroghalom: Patkó, 1995. V. 11., HG, HS – Cigánd: Ledmecő, 1994. V. 23., HG, HS; Nagy-erdő, 1995. V. 16., 1995. VI. 6., HG, HS – Dámóc: File-szög-alj, 1993. V. 12., HG, HS – Domaháza: Nagy-Szegegye, 2005. V. 10., HG, HS – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Felsődobsza: Szőlőhegy, 2003. V. 6., HG, HS – Felsővadász: Balmaz, 2006. V. 23., 2006. VI. 26., HG, HS – Fony: Tekeős, 2004. V. 26., HG – Füzér: Oláh-rét, 2005. V. 30., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1995. V. 30., HG, HS – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. VI. 8., HG, HS – Háromhuta: Flórika-forrás, 2002. VI. 5., HG, HS; Istvánkút, 1997. VI. 2., HG; Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG; Sólyom-kő-bérc, 1997. VI. 2., HG – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. V. 22., HG, HS – Karcsa: Lábszár, 1994. V. 1., 1994. V. 23., HG, HS – Kovácsvágás: Csávárd-hegy, 1997. VI. 22., HG; Tehénkosár, 1994. V. 16., HG – Nagyhuta: Kőkapu, 2001. VI. 17., HG – Nagykinizs: Szőlőhegy, 2003. V. 27., HG – Olaszliszka: Galambos, 2007. V. 28., HG, HS – Olesvaapáti: Székosgaz, 2003. VI. 20., HG, HS – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. V. 10., 2005. VII. 7., HG, HS – Pácin: Mágócsi-kastély, 1994. V. 23., HG; Mosonnai-erdő, 1999. VI. 12., HG, HS – Perkupa: Rahozna, 2006. V. 23., HG, HS – Pusztafalu: Dombok, 1999. V. 28., HG; Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS – Regéc: Gyertyán-kút, 1995. VI. 17., HG; Ördög-völgy, 2001. VI. 19., HG – Sajónémeti: Sajó-part, 2005. V. 10., 2005. VI. 8., HG, HS – Sáradsány: Török-ér, 1993. VII. 10., HG, HS – Sárospatak: Keleti-Bodrog-holtág, 2007. V. 25., HG, HS – Sátoraljaújhely: Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., HG; Mocsolya, 2007. V. 1., HG, HS; Rudabányácska, Lőtér, 1995. V. 28., HG, HS; Sátor-hegy, 1995. V. 27., HG – Szentistvánbaksa: Boszorkány-dűlő, 2006. V. 5., HG, HS –

Telkibánya: Kecse-hát, 2002. VI. 25., HG – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1995. V. 16., HG, HS; Határszél, 2007. V. 24., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1995. VI. 6., HG, HS – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. V. 22., HG, HS – Zabar: Hite méhe, 2005. V. 10., 2005. VII. 7., HG, HS – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 2007. VI. 12., HG, HS – Zsujta: Haraszka, 2003. VI. 25., HG, HS.

Gargara genistae (Fabricius, 1775) – Dubicsány: Vaskapu-tető, 2004. VII. 22., HG, HA – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VII. 11., HG, HS – Füzér: Torok, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Sárospatak: Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Kecse-hát, 1994. VII. 22., HG; Rudabányácska, Hore-patak, 1994. VII. 20., HG; Sátor-hegy, 2002. VIII. 6., HG; Som-hegy, 1994. VII. 20., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. VII. 27., HG, HS – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VIII. 1., HG, HS – Vajdácska: Kopaszló-sarok, 2002. VII. 24., HG.

Stictocephala bisonia Kopp et Yonke, 1977 – Abaújszántó: Aranyos-völgy, 1996. IX. 4., HG; Kassi-szőlő, 1999. IX. 20., HG – Alsóregmec: Fedormalom, 1996. VIII. 19., HG – Bodrogolaszi: Bodrog-part, rév, 2007. VIII. 10., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., HG; Szapagy-szög, 1993. VIII. 20., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VII. 11., HG – Felsőberecki: Rév-dűlő, 1993. VIII. 17., HG – Füzérradvány: belterület, 2007. VIII. 5., HG – Kölcse: Tapolnok-hát, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Mikóháza: Gábor Áron utca, 2003. VIII. 20., HG – Milota: Pál-deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Olaszliszka: Galambos, 1993. VIII. 13., HG – Sáradsadány: Bodrog-part, komp, 2007. VII. 26., HG – Sárospatak: Kazaitanya, 1993. VII. 10., HG; Keleti-Bodrog-holtág, 2006. X. 7., HG, PA; Nyugodó-nyárfás, 1993. VII. 10., HG – Sátoraljaújhely: Boda-dűlő, szőlő, 1999. IX. 18., HG; Esztáva, szőlő, 2004. IX. 5., HG; Longi-legelő, 1993. VIII. 14., HG; Mocsolya, 2007. VII. 31., HG, HS; Molyva-domb, 1993. VIII. 14., HG; Pap-erdő, 1993. VIII. 14., HG; Vinyik-dűlő, 2006. VIII. 15., HG – Semjén: Balázs-erdő, 1993. VII. 23., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG; Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG – Szegilong: Meszes, 2007. VIII. 21., HG, HS – Szendrő: Bebekvár, 2001. VII. 25., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. VII. 16., HG; Pestere, 1994. VII. 10., HG, HS – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1993. VIII. 17., HG; Határszél, 2002. VII. 31., HG – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VIII. 1., HG, HS – Vizsoly: Hernád-holtág, 1993. IX. 13., HG, 2002. VIII. 23., HG, HS – Zsujta: Zug, 1993. IX. 13., HG.

Cicadellidae

Agalliinae

Agallia brachyptera (Boheman, 1847) – Felsőberecki: Bodrog-ártér, 2004. VII. 24., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Pusztafalu: Dombok, 1999. VII. 30., HG – Sajólad: Ládi-erdő, 2001. VII. 18., HG – Sárospatak: Déli-Bodrog-holtág, 2005. X. 6., HG, PA – Sátoraljaújhely: Longi-erdő, északi rész, 1999. VIII. 11., HG; Molyva-domb, 1999. VII. 22., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG.

Agallia consobrina Curtis, 1833 – Alsódobsza: Erős-domb, 2002. VII. 29., HG, HS.

Agallia ribauti Ossiannilsson, 1938 – Sátoraljaújhely: Esztáva, 1994. III. 27., HG.

Dryodurgades reticulatus (Herrich-Schäffer, 1834) – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1998. VI. 4., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1995. V. 30., HG, HS, 1996. VIII. 11., HG – Sátoraljaújhely: Némahegy, 1995. V. 25., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., 1995. V. 1., 1995. V. 27., 1995. VI. 27., 1995. XI. 14., HG; Szár-hegy, 1998. V. 21., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. V. 17., HG, HS.

Aphrodinae

Anoscopus albifrons (Linnaeus, 1758) – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1994. VIII. 4., 1997. IX. 21., HG.

Anoscopus albiger (Germar, 1821) – Barabás: Kaszonyi-hegy, 1997. IX. 12., HG – Pácin: Mágócsi-kastély, 1994. VIII. 20., HG – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1999. VIII. 11., HG; Long-erdő, Kacsató, 1997. VIII. 22., HG; Molyva-domb, 1999. VII. 22., HG.

Anoscopus flavostriatus (Donovan, 1799) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VIII. 15., HG – Arka: Boldogkőváraljai-patak, 2000. VIII. 15., HG – Barabás: Kaszonyi-hegy, 1997. IX. 12., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gönc: Nagy-legelő, 1996. IX. 4., HG – Györgytarló: Cigány-kúti-dűlő, 1999. VIII. 18., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG – Karcsa: Lábszár, 1994. VIII. 20., HG – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1997. IX. 21., HG – Makkoshotyka: Nagy-Láz alja, 1997. XI. 15., KA – Pácin: Mágócsi-kastély, 1994. VIII. 20., HG – Sátoraljaújhely: Molyva-domb, 1999. VII. 22., 1999. IX. 3., HG; Som-hegy, 1994. VII. 20., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG – Tiszakerecseny: Lónyai-erdő, 1997. IX. 12., HG.

Anoscopus histrionicus (Fabricius, 1794) – Beregdaróc: Beregszászi-erdő, 1997. VIII. 1., HG – Karcsa: Lábszár, 1994. VIII. 20., HG – Sátoraljaújhely: Long-erdő, Kacsató, 1997. VII. 13., HG.

Anoscopus serratulae (Fabricius, 1775) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VIII. 15., HG – Barabás: Kaszonyi-hegy, 1997. VIII. 1., HG – Bekecs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. VI. 17., HG – Bózsva: Szuha-völgy, 1998. VIII. 1., HG – Cigánd: Ledmecő, 1994. VI. 20., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VII. 8., 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. VII. 25., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. VII. 20., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VII. 30., HG – Tiszavasvári: Várostelki-legelő, 1997. VIII. 15., HG – Vizsoly: Ortás, 1996. IX. 4., HG.

Aphrodes bicinctus (Schrank, 1776) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VII. 14., 2000. VIII. 15., HG, HS – Alsózsolca: Kemelyi-erdő, 2002. VI. 20., 2002. VII. 29., HG, HS – Balajt: Konc-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Bodroghalom: Medvetanya, 2007. VI. 27., 2007. VII. 25., HG – Cigánd: Ledmecő, 1994. VI. 20., 1994. XI. 1., HG; Nagy-erdő, 1995. VII. 11., HG, HS; Póherei-dűlő, 2007. VI. 27., HG – Edelény: Borsod, földvár, 2006. VI. 26., HG – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VII. 11., HG – Füzér: Hosszú-rét, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1997. IX. 21., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VII. 8., HG, HS; Lomos, 1996. VIII. 22., HG, HS; Pusztafalui-dűlő, 1996. VIII. 22., HG, HS; Szállás-szeg, 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. X. 27., HG; Szesszió, 1995. VII. 25., 1995. X. 4., HG, HS – Hangony: Sós-árnyék, 2005. VII. 7., HG, HS – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. VII. 29., HG, HS – Hidasnémeti: Kis-sziget, 1996. VII. 15., HG, HS – Hortobágy: Kékes, szikes, 1998. VII. 14., HG – Karcsa: Becsked, 1994. VIII. 20., HG – Karos: Eperjes-szög, 2007. VI. 6., HG, HS, 2007. VI. 29., HG – Kesznyéten: Abony, 1995. VII. 26., HG, HS – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., HG; Tehénkosár, 1994. VII. 24., 1997. IX. 21., HG, HS – Mád: Becsek, 2006. VII. 5., HG, HS, 2006. VIII. 1., HG – Mezőzombor: Szarkatanya, 2006. VIII. 1., HG – Mikóháza: Palack-hegy, 1998. VII. 1., HG – Monok: Ingvár, 2006. VIII. 1., HG – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Nagyhuta: Nyirjes-völgy, 1997. VIII. 7., 1998. XI. 14., HG – Olcsvaapáti: Székos-gaz, 2003. VII. 11., HG – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. VII. 7., HG, HS – Pusztafalu: Dombok, 1999. VII. 30., HG – Sajóalgóc: Hársas-lapos, 2004. VII. 22., HG, HA – Sárzasadány: Török-ér, 2007. VI. 17., HG – Sárospatak: Mandulás, 1997. VIII. 3., KA – Sátoraljaújhely: Berecki híd, 1997. VII. 13., HG, HS; Epreskert, Hetes-tábla, 2007. VI. 6., HG; Esztáva, szőlő, 1999. IX. 15., HG; Kácsárd, 1995. VII. 5., HG; Kecse-hát, 1994. IX. 9., HG; Long-erdő, Kacsató, 1997. VIII. 22., 2007. VII. 7., HG; Májuskút, szőlő, 1998. X. 13., HG; Molyva-domb, 1999. VII. 22., HG; Pap-erdő, 1999. VII. 22., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Szénégető-völgy, 1994. VII. 20., HG – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szegilong: Meszes, 1994. VIII. 31., HG – Tarcal: Pestere, 1994. VII. 10., HG, HS – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG; Gúnyakút, 1996. IX. 4., HG; Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG; Mátyás király kútja, 1997. VII. 17., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VIII. 22., HG, HS – Tiszacsermely: Határszél, 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 31., HG – Tiszaujváros: Kocsordos,

1995. X. 6., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VIII. 15., HG, HS; Göbolyös, 1997. VII. 4., HG – Újcsanános: Ócsanánosi-part, 2003. VI. 25., HG, HS – Vizsoly: Hernád-holtág, 2002. VII. 29., HG, HS; Ortás, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG, HS.

Planaphrodes bifasciatus (Linnaeus, 1758) – Bódvalenke: Sas-patak, 1998. VII. 10., HG – Felsődobsza: Szőlőhegy, 2003. VIII. 2., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Nagyzósvágy: Határ-homok, 2005. VI. 2., HG – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VII. 23., HG.

Planaphrodes trifasciatus (Fourcroy, 1785) – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VI. 9., HG.

Stroggylocephalus agrestis (Fallén, 1806) – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1998. XI. 14., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VIII. 8., HG; Molyva-domb, 1999. IX. 3., HG; Pap-erdő, 1999. VII. 22., 1999. IX. 3., HG – Tornaszentjakab: Sas-patak, 1998. VIII. 19., HG, HS.

Cicadellinae

Cicadella viridis (Linnaeus, 1758) – Abaújkér: Aranyospuszta, 1996. VI. 18., HG, HS – Abaújszántó: Aranyos-völgy, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Abaújvár: Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG, HS – Alsóberecki: Berecki híd, 2007. VII. 31., HG, HS – Alsóvadász: Nagy-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Balajt: Konc-völgy, 2006. VI. 26., HG, HS – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., 2004. VII. 22., HG, HS – Bodrogolaszi: Bodrog-part, komp, 2007. VIII. 10., HG – Bózsva: Szuha-völgy, 1998. VIII. 1., 2007. VIII. 26., HG – Cigánd: Póherei-dűlő, 2002. VII. 20., 2002. VII. 31., HG – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS – Domaháza: Nagy-Szegegye, 2005. VI. 8., HG, HS – Erdőhorvati: Huta-völgyi-kút, 2002. VI. 5., HG, HS – Erdőhorvati: Kis-Tolcsva, 2002. VI. 5., 2002. VII. 11., HG, HS – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Felsőberecki: Bodrog-ártér, 2003. X. 11., HG; Rév-dűlő, 1993. VIII. 17., HG – Felsőregmec: Mátyásháza, 2002. IX. 10., HG – Felsővadász: Balmaz, 2006. VI. 26., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. VI. 25., HG; Tekeős, 2004. VI. 25., HG – Füzér: Drahos, rét, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1997. IX. 21., HG – Galvác: Halesz, 2003. VI. 11., HG, HS – Gávavencsellő: Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Gyuj tava, 2000. IX. 29., HG; Remete, 1996. VI. 10., 1996. VIII. 22., HG, HS – Gesztely: Ūrmös-hát, 2006. VI. 26., HG, HS – Hangony: Sós-árnyék, 2005. VI. 8., HG, HS – Háromhuta: Flórika-forrás, 2002. VI. 5., 2002. VII. 11., HG, HS – Hernádnémeti: Törökjuss, 2002. VI. 20., 2002. VIII. 23., HG, HS – Karcsa: Karcsa-ér, 2000. VIII. 14., GI, NZS; Tekerületi-dűlők, 2007. VI. 15., HG, HS – Karos: Eperjesszög, 2007. VI. 6., HG, HS – Kenézlő: Görbe-éri-kaszáló, 1993. VI. 13., HG, HS – Keszyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS – Kisar: Kis-mező, 2003. VI. 20., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Tehénkosár, 1994. VII. 14., HG, HS – Kölese: Tapolnok-hát, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Mád: Becsek, 2006. VII. 5., HG, HS – Mikóháza: Almás-rét, 1999. VII. 14., HG – Milota: Pál deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nagy-Dobogó, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., 1998. XI. 14., HG – Nagyzósvágy: Határ-homok, 2005. VI. 28., HG, HS; Kárászos-legelő, 2004. VI. 2., HG – Nyíregyháza: Sóstó, 2007. VIII. 21., HG – Olaszliszka: Galambos, 1993. VI. 13., 1993. VII. 10., 2007. V. 28., HG, HS – Olcsvaapáti: Székos-gaz, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Pácín: Mágócsi-kastély, 2006. X. 8., HG, PA; Szenna, Tiszakarádi fűcsatorna, 2004. VI. 2., HG – Rakacaszend: Debréte-patak, 1998. X. 10., HG – Regéc: Rostalló, 1995. VI. 17., HG; Vajda-völgy, 1995. VII. 1., HG – Révleányvár: Méhes-sugoly, 1993. VI. 12., HG; Motolla, 2007. VI. 12., HG, HS – Sáradsány: Bodrog-part, komp, 2007. VII. 26., HG; Török-ér, 1993. VI. 8., HG, HS, 2007. VI. 17., HG; Török-ér, szivattyútelep, 2002. VIII. 21., HG – Sárospatak: Felső-rét, 1999. VIII. 27., HG; Kazaitanya, 1993. VII. 10., HG, HS; Keleti-Bodrog-holtág, 2006. X. 7., HG, PA, 2007. V. 25., HG, HS; Király-hegy, 1999. IX. 4., HG; Török-éri-fűcsatorna, 1999. IX. 23., HG; Vízikapu, 2002. VII. 10., HG – Sátoraljaújhely: Berecki híd, 2007. VI. 1., HG, HS; Boda-dűlő, szőlő, 1999. IX. 18., HG; Epreskert, Hetes-tábla, 2007. VI. 6., HG; Esztáva, szőlő, 1999. IX. 1., 2004. IX. 5., HG; Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG; Long-erdő, Gyalmos, 1993. VI. 13., 1993. VII. 3., HG;

Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., HG; Magas-hegy, 1999. IX. 8., HG; Májuskút, szőlő, 1999. VII. 8., 1999. VIII. 10., 1999. VIII. 16., HG; Mocsolya, 2007. VI. 1., HG; Molyva-domb, 1993. VIII. 14., HG; Vinyik-dűlő, 2006. VIII. 15., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG; Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyil-dűlő, Túr bal partja, 2004. IX. 3., HG, HS – Szegilong: Meszes, 2007. VIII. 21., HG, HS – Tarcal: Csendes-tag, 1994. VI. 13., HG, HS; Pestere, 1994. VII. 10., HG, HS – Telkibánya: Gúnyakút, 1996. IX. 4., 1999. VII. 17., HG – Timár: Luka-tó, 1993. VI. 13., HG, HS – Tiszabercel: Babócsa-szög, 2002. VII. 31., HG; Morotva-elő, 2002. VI. 26., 2002. VII. 20., HG – Tiszacsermely: Határszél, gát, 2002. VII. 31., 2007. V. 24., 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1994. VI. 20., HG; Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Tiszalúc: Holt-Tisza, 1995. VI. 21., HG, HS; Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 2006. VI. 22., HG, HS – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VI. 25., HG, HS – Vajdácaska: Halász-homok, 1999. IX. 22., HG; Kopaszló-sarok, 1999. IX. 22., 2004. IX. 30., 2007. VIII. 12., HG – Vilyvitány: Vilyi-legelő, 2002. VI. 28., HG – Vizsoly: Hernád-holtág, 1993. IX. 13., 2002. VIII. 23., HG, HS – Zabar: Hite méhe, 2005. VII. 7., HG, HS – Zalkod: Erkecse, 1993. VI. 13., HG, HS; Palocsa, 2007. V. 28., HG, HS – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 2007. VI. 12., HG, HS; Nagy-liget, 1994. VI. 20., 2007. VI. 12., HG – Zsujta: Zug, 1993. IX. 13., HG.

Errhomenus brachypterus Fieber, 1866 – Erdőhorvati: Huta-völgyi-kút, 2002. VII. 11., HG, HS.

Evacanthus acuminatus (Fabricius, 1794) – Abaújszántó: Kassi-szőlő, 2000. V. 3., 2000. VII. 15., HG, HS – Alsódobsza: Erős-domb, 2002. VII. 29., HG, HS – Cigánd: Ledmecő, 1994. VII. 13., HG, HS – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS – Dövény: Felső-rét, 2003. VI. 17., HG, HS – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS, 2003. VII. 11., HG – Filkeháza: Bisó-part, 1999. VII. 30., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VII. 8., HG, HS; Lomos, 1996. VIII. 23., HG, HS – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Nagyrovzagy: Határ-homok, 2005. VI. 28., HG, HS – Olcsvaapáti: Székos-gaz, 2003. VI. 20., HG, HS – Révleányvár: Motolla, 2007. VI. 12., HG, HS – Sajólad: Ládi-erdő, 2001. VII. 6., HG, HS – Sárospatak: Baksa-homok, 1999. VII. 4., 1999. IX. 23., HG – Sátoraljaújhely: Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., 1997. VIII. 22., HG; Májuskút, szőlő, 1998. VII. 28., 1999. VI. 18., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG – Szendrő: Hajnácsó, 2001. VII. 25., HG – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG; Mátyás király kútja, 1997. VII. 17., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VII. 8., HG, HS – Tiszacsermely: Határszél, 2007. VI. 27., HG, HS – Tiszakerecseny: Lónyai-erdő, 1997. VIII. 1., HG – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VI. 25., HG, HS.

Evacanthus interruptus (Linnaeus, 1758) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG, HS – Abaújvár: Disznó-gödör, 2003. VI. 25., HG, HS – Alsószuha: Alsó-rét, 2003. VII. 27., HG; Hideg-kút-völgy, 2003. VI. 17., HG – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VII. 22., HG, HS – Bózsza: Suzha-völgy, 1998. VIII. 1., HG – Dövény: Felső-rét, 2003. VI. 17., HG, HS – Füzér: Hosszú-rét, 2005. VII. 21., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG, 1997. VII. 12., HG, HS – Komlóská: Cserepes-kút, 1998. VI. 30., HG – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., 1997. VII. 31., HG – Mád: Becsek, 2006. VII. 5., HG, HS – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Nagyhuta: Gáspárkút, 1997. VII. 17., HG; Nyírjes-völgy, 1998. XI. 14., HG – Ózd: Szentsimon, Hangony-part, 2005. VII. 7., HG, HS – Regéc: Gyertyán-küti-rétek, 1993. VII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Tarda-völgy, 1994. VII. 20., HG – Szendrő: Alsó-rétek, 2001. VII. 25., HG – Suzhafő: Suzha-völgy, 2003. VI. 17., HG.

Deltocephalinae

Adarrus notatifrons (Kirschbaum, 1868) [syn.: *Errastunus notatifrons* (Kirschbaum, 1868)] – Abaújkér: Sóstó, 2000. V. 16., HG, HS – Gávavencsellő: Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Görbe-tó, 1996. VI. 2., 1996. VII. 8., HG, HS; Gyuj tava, 1996. VII. 8., HG, HS; Lenc, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Györgyarló: Őz gerindje, 1997. VI. 5., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Karos: Köles-fenék, 1995. VI.

6., HG – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS; Kesznyéteni-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Nagyrovány: Kárászos-legelő, 2004. VI. 2., HG – Olaszliszka: Fenyér, 2003. V. 8., 2003. VI. 11., HG, HS – Pácin: Szenna, 2004. VI. 2., HG – Rákóczifalva: Felsővarsány, 2004. VI. 8., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. VI. 20., HG, HS – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1997. V. 16., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szendrőlád: Bükk-hegy, 1996. VI. 8., HG, HS – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. VI. 17., HG, HS – Tállya: Akasztó-domb, 1997. VI. 12., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. VIII. 3., 1999. X. 15., HG, HS – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VIII. 22., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1995. VI. 6., HG, HS – Tiszaladány: Kis-Tisza, 1998. VI. 3., HG – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. V. 24., 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. IX. 24., HG – Tornaszentjakab: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Zsujta: Zug, 1995. VII. 25., HG, HS.

Allygidius abbreviatus (Lethierry, 1878) – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VII. 11., HG, HS – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Rákóczifalva: Felsővarsány, 2004. VII. 6., HG, HS – Vizsoly: Ortás, 1996. VI. 18., HG, HS.

Allygidius atomarius (Fabricius, 1794) – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., 1995. VII. 25., HG, 1997. VI. 12., HG, HS – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. VI. 6., HG, HS – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VII. 8., HG, HS; Lomos, 1996. VI. 10., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. VI. 18., HG, HS – Révleányvár: Motolla, 1994. VI. 20., HG, HS – Sárospatak: Mandulás, 1997. VI. 30., HG – Sátoraljaújhely: Felsőberecki-rév, 1997. VI. 29., HG; Köveshegy, 1995. V. 27., HG; Májuskút, szőlő, 1998. VI. 6., 1999. VI. 20., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., HG, HS – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VII. 8., HG, HS – Tiszacsermely: Csermely-szög, 1994. VI. 20., HG, HS – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG – Zemplénagárd: Asztrap-dűlő, 1994. VI. 20., HG, HS.

Allygidius commutatus (Fieber, 1872) – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG – Tiszakarád: Felső-szög, 1994. VI. 20., HG, HS.

Allygidius furcatus (Ferrari, 1882) – Abaújhely: Bika-rét, 1995. VII. 25., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Háromhuta: Istvánkút, 2001. VIII. 1., HG, SzCs – Sajólad: Ládi-erdő, 2001. VII. 6., HG, HS.

Allygidius mayri (Kirschbaum, 1868) – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VIII. 13., HG – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. VI. 17., HG, HS.

Allygus mixtus (Fabricius, 1794) – Cigánd: Ledmecő, 1994. XI. 1., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VII. 8., HG, HS – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. VI. 9., HG, HS – Sajólad: Ládi-erdő, 2001. VII. 6., HG, HS – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VII. 22., 1999. VIII. 16., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., 1995. VIII. 13., HG – Vizsoly: Ortás, 1996. VII. 15., HG.

Allygus modestus Scott, 1876 – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Sárospatak: Mandulás, 1997. VI. 30., HG.

Arthaldeus pascuella (Fallén, 1826) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Bodrogkeresztúr: Balota, 1995. VI. 29., HG; Malom-szög, 1995. VI. 29., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VIII. 22., HG, HS.

Arthaldeus striifrons (Kirschbaum, 1868) – Csenyété: Sűrű, 1998. VI. 8., HG, HS – Gávavencsellő: Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Gyuj tava, 1996. VI. 10., HG, HS; Pusztafalui-dűlő, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., HG, HS – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Rakaca: Rakaca-part, 1998. VI. 8., HG, HS – Sátoraljaújhely: Rettel-dűlő, 1999. VI. 15., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., HG, HS.

Artianus interstitialis (Germar, 1821) – Cigánd: Ledmecő, 1994. XI. 1., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Hernádcéce:

Alsó-pást, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Sárospatak: Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Tarcal: Csendes-tag, 1994. VII. 10., HG, HS; Ördög-bánya, 1997. VIII. 6., HG – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. X. 6., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VII. 4., 1997. VIII. 15., HG, HS.

Athysanus argentarius Metcalf, 1955 – Abaújkér: Sóstó, 2000. VIII. 15., HG, HS – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Alsóberecki: Berecki híd, 2007. VII. 31., HG – Bodroghalom: Nyárjas-dűlő, 1994. VII. 13., HG – Bodrogkeresztúr: Bogdány-tó, 1997. VI. 29., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VI. 5., HG, HS – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Kölcse: Tapolnok-hát, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Milota: Pál-deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VIII. 7., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG; Kis-rekesz, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszakarád: Szárnya-szög, 2002. VII. 20., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., HG, HS – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VI. 25., HG, HS.

Athysanus quadrum Boheman, 1845 – Baskó: Tekeres-patak, 2004. VII. 22., HG, HS – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1994. VIII. 4., HG – Nagyhuta: Nyírjes-völgy, 1998. XI. 14., HG – Regéc: Gyertyán-küti-rétek, 1993. VII. 27., HG – Sima: Csonkás, 1996. VII. 15., HG, HS – Telkibánya: Ósva-völgy, 1999. VII. 17., HG.

Bobacella corvina (Horváth, 1903) – Abaújszántó: Sátor-hegy, 1999. IV. 15., HG.

Cicadula placida (Horváth, 1897) – Sárospatak: Mandulás, 1997. VI. 30., HG – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VII. 4., HG, HS.

Colladonus torneellus (Zetterstedt, 1828) – Karcsa: Becsked, 1994. V. 23., HG, HS.

Coryphaeus gyllenhalii (Fallén, 1826) – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 10., HG, HS.

Deltocephalus pulicaris (Fallén, 1806) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VII. 14., HG, HS – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG – Erdőbénye: Pimpós, 1997. VI. 12., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VIII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Kovácsvágás: Csávárd-hegy, 1997. VI. 22., HG; Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VII. 30., HG.

Diplocolenus abdominalis (Fabricius, 1803) – Dámóc: Mokcsa-rét, 1994. V. 23., HG, HS – Fűzér: Torok, 1998. VI. 4., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VI. 2., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., HG – Kovácsvágás: Négyszappan, 1996. VI. 29., HG; Tehénkosár, 1994. VII. 14., HG – Mogyoróska: Tölgyes, 1993. VI. 9., HG – Regéc: Gyertyán-küti-rétek, 1993. VII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Kecse-hát, 1994. V. 24., HG; Pap-tó, 1995. V. 29., HG; Rudabányácska, Hore-patak, 1994. VI. 2., HG – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VI. 2., HG, HS – Tiszalúc: Himes-tó-hát, 1995. V. 24., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., HG, HS.

Doratura homophyla (Flor, 1861) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VII. 14., HG, HS.

Elymana sulphurella (Zetterstedt, 1828) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG; Gúnyakút, 1996. IX. 4., HG.

Enantiocephalus cornutus (Herrich-Schäffer, 1838) – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS – Rákóczipfalva: Felsővarsány, 2004. VII. 6., HG, HS – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VII. 23., HG.

Eohardya fraudulentus (Horváth, 1903) [syn.: *Hardyopsis insularis* (Lindberg, 1948)] – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VI. 9., HG.

Erotettix cyane (Boheman, 1845) – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Sárzasadány: Török-ér, 2002. IX. 6., HG – Sátoraljaújhely: Felsőberekci-rév, 1997. VI. 29., HG; Pap-tó, 1994. VII. 28., HG.

Euscelidius schenckii (Kirschbaum, 1868) – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VII. 22., HG.

Euscelis incisus (Kirschbaum, 1868) (*generatio aestivalis, vernalis*) – Abaujzántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Abaujvár: Bika-rét, 1995. V. 17., 1995. VI. 11., 1995. VII. 25., HG, HS – Alsóberekci: Berekci híd, 1997. VII. 13., HG, HS – Bodroghalom: Patkó, 1995. V. 11., 1995. VI. 6., 1995. X. 10., HG, HS; Zsidó-homok, 1999. VII. 28., HG, HS – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG – Erdőbénye: Eresztvény-dűlő, 1992. V. 13., HG – Filkeháza: Bisó-part, 1999. V. 28., HG, HS – Füzér: Torok, 1998. VI. 4., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Görbe-tó, 1996. VI. 2., HG, HS; Gyuj tava, 1996. V. 8., HG, HS; Lomos, 1996. VII. 8., HG, HS; Marót-zugi-Holt-Tisza, 1996. VIII. 22., HG, HS; Pusztafalui-dűlő, 1996. V. 8., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Gönc: Nagy-legelő, 1996. V. 14., HG, HS; Szesszió, 1995. VII. 25., HG, HS – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., HG, HS – Hidasnémeti: Kis-sziget, 1996. V. 14., 1996. VII. 15., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., HG – Hortobágy: Kékes, szikes, 1998. V. 27., HG – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. V. 24., 1995. VII. 26., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Mád: Máj-patak, tó, 2004. IV. 27., HG, HS – Pácín: Pácini-legelő, 1995. V. 16., HG – Pusztafalu: Dombok, 1999. V. 28., HG; Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS – Sárospatak: Koholya-tető, 1995. V. 25., HG; Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Berekci híd, 1992. IV. 21., HG; Bibérc, 1997. V. 16., HG; Kácsárd, 1995. VII. 5., HG; Májuskút, szőlő, 1998. VI. 6., HG; Némahegy, 1995. V. 25., HG; Pap-tó, 1994. VII. 28., HG, HS; Rettel-dűlő, 1995. V. 25., HG; Rudabányácska, Lötér, 1995. V. 28., HG, HS; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., 1995. XI. 14., HG; Száraz-rét, 1997. V. 18., HG; Várhegy, 1995. IV. 16., HG; Vinyik-dűlő, 1999. V. 10., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Taktaharkány: Pusztatemplom, 1995. V. 24., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VII. 16., HG, HS – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG; Kecske-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG; Rév eleje, 1995. V. 24., HG; Tanács-dűlő, 1995. V. 24., HG – Tiszanagyfalu: Nagy-Mororva-tó, 1998. V. 27., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. V. 24., 1995. VII. 26., 1995. X. 6., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VII. 4., 1997. VIII. 15., 1997. IX. 24., HG, HS; Göbolyös, 1997. VII. 4., HG – Tokaj: Nagy-fűz, 1998. VI. 3., HG, HS – Vajdácska: Kopaszló-sarok, 1995. V. 7., HG – Viszló: Bogoly-patak, 1998. V. 8., HG, HS – Vizsoly: Minta-legelő, 1995. VI. 11., HG, HS – Zsujta: Zug, 1995. VII. 25., 1995. X. 4., HG, HS.

Euscelis lineolatus Brullé, 1832 – Dámóc: Mokcsa-rét, 1994. V. 23., HG, HS – Révleányvár: Motolla, 1994. V. 1., HG.

Fieberiella florii (Stål, 1864) – Sátoraljaújhely: Kazinczy utca, 2004. X. 5., HG – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS.

Goniagnathus brevis (Herrich-Schäffer, 1835) – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. V. 1., HG, HS.

Graphocraerus ventralis (Fallén, 1806) – Abaujkér: Sóstó, 2000. V. 30., HG, HS – Bekecs: Muszaj-legelő, szikes, 2000. V. 31., HG, HS – Bodroghalom: Nyárjas-dűlő, 1994. VII. 13., HG – Boldogkőváralja: Szerencs-patak, 2001. V. 30., HG, HS – Boldva: Alsó-rét, 2001. VI. 6., HG, HS – Cigánd: Ledmecő, 1994. VI. 20., HG, HS; Nagy-erdő, 1995. VI. 6., HG, HS – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS; Mokcsa-rét, 1994. V. 29., HG, HS – Füzér: Torok, 1998. VI. 4., HG – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1998. VI. 4., HG, HS – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VI. 2., 1996. VII. 8., HG, HS; Lomos, 1996. VII. 8., HG, HS; Pusztafalui-dűlő, 1996. VI. 10., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. VI. 11., HG, HS – Györgyarló: Hustáci-legelő, 1997. VI. 5., HG; Őz gerindje, 1997. VI. 5., HG – Halmaj: Bársonyos, 2001. VII. 18., HG – Hídvégárdó: Sas-patak, 1998. V. 27., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., HG – Hortobágy: Kékes, szikes, 1998. V. 27., HG – Karos: Köles-fenék, 1995. VI. 6., HG – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Mezőzombor: Harcsa-tető alja, 1997. VI. 12., HG – Nagyhuta: Gáspárkút, 1997. VII. 17., HG – Nagykinizs:

Szőlőhegy, 2003. V. 27., HG, HS – Nagyzósvágy: Kárászos-legelő, 2004. VI. 2., HG – Rakamaz: Solymos-tó, 1998... VI. 3., HG, HS – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Ricse: Kányásdűlő, 1997. V. 24., HG – Sáropatakok: Dorkó, 1994. VI. 20., HG; Mancsalka, 1998. VI. 3., HG – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Esztáva, szőlő, 1995. VI. 10., HG; Pap-tó, 1995. V. 29., HG; Rudabányácska, Hore-völgy, 1994. VI. 2., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., HG, HS; Szár-hegy, 1998. V. 21., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG – Szegilong: Meszes, 1994. V. 22., 1994. VI. 13., HG, HS – Szemere: Kánás, 1998. VI. 8., HG, HS – Szendrőlád: Bükk-hegy, 1998. VI. 8., HG, HS – Szentistvánbaksa: Baksa-halom, 2002. V. 22., HG, HS – Taktaharkány: Pusztatemplom, 1995. V. 24., HG – Tállya: Akasztó-domb, 1997. VI. 12., HG – Tarcál: Csendes-tag, 1994. VI. 13., HG, HS; Ördög-bánya, 1999. VI. 17..., HG, HS; Pestere, 1994. V. 22., HG, HS – Telkibánya: Kecskéhát-dűlő, 1996. VI. 18., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VI. 2., HG, HS – Tiszakarád: Felső-szög, 1994. VI. 20., 1995. VI. 6., HG, HS – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG; Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HG – Tizsanagyfalu: Nagy-Morotva-tó, 1998. V. 27., HG, HS – Tiszatardos: Rimasó, 1998. VI. 3., HG, HS – Tiszaujváros: Deés-erdő, 1998. V. 27., HG, HS; Kocsordos, 1995. V. 24., HG, HS – Tokaj: Nagy-fűz, 1998. VI. 3., HG, HS – Tolcsva: Várhegy alja, 1994. V. 22., HG, HS – Újcsanános: Ócsanánosi-part, 2003. VI. 25., HG, HS.

Handianus flavovarius (Herrich-Schäffer, 1835) – Alsószuha: Hideg-kút-völgy, 2003. V. 20., HG, HS – Baskó: Tekeres-patak, 2004. VI. 15., HG – Fony: Fekete-patak, 2004. VI. 25., HG – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Makkoshotyka: Hotyka-patak, 1998. VI. 30., HG – Mogyoróska: Tölgyes, 1993. VI. 9., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Sátoraljaújhely: Som-hegy, 1994. VII. 20., HG – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., HG, HS – Szendrő: Abodi-patak, 2001. VI. 6., HG, HS – Szuha: Szuha-völgy, 2003. V. 20., HG, HS.

Hardya tenuis (Germar, 1821) – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. X. 26., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VI. 17., HG, HS.

Hesium domino (Reuter, 1880) – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Regéc: Gyertyán-küti-rétek, 1993. VII. 27., HG.

Japananus hyalinus (Osborn, 1900) – Erdőbénye: Kis-Tolcsva, 2002. VII. 11., HG, HS – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG.

Jassargus flori (Fieber, 1869) – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1994. VII. 14., HG.

Jassargus obtusivalvis (Kirschbaum, 1868) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Bodrogkeresztúr: Balota, 1995. VI. 29., HG – Erdőbénye: Pimpós, 1997. VI. 12., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1995. V. 30., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. VII. 25., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Telkibánya: Kecskéhát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszaujváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., HG, HS.

Laburris impictifrons (Boheman, 1852) – Bekecs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. VI. 16., HG, HS – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG.

Laburris pella (Horváth, 1903) – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., 1995. VIII. 13., 2002. VIII. 6., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG.

Limottix striola (Fallén, 1806) – Bodrogkeresztúr: Malom-szög, 1995. VI. 29., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1997. VI. 12., HG, HS – Gávavencsellő: Gyuj tava, 1996. VI. 10., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., HG, HS – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG – Sáropatakok: Mandulás, 1997. VI. 30., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VIII. 8., HG – Tiszavasvári: Fehérszik, 1997. VII. 4., 1997. VIII. 15., 1997. IX. 24., HG, HS; Városteleki-legelő, 1997. VI. 17., HG.

Macustus grisescens (Zetterstedt, 1828) – Bódvalenke: Sas-patak, 1998. VI. 8., 1998. VII. 10., HG – Füzér: Bodó-rétek, 1998. VI. 4., HG; Lászlótanya, 1998. VI. 4., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Nyírjes-völgy, 1997. VI. 2., 1998. VI. 26., HG.

Metalimnus formosus (Boheman, 1845) – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. IX. 4., HG, HS – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 10., 1996. VIII. 22., HG, HS.

Mocuellus collinus (Boheman, 1850) – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VI. 17., HG, HS.

Mocuellus quadricornis Dlabola, 1949 – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VII. 23., HG.

Mocydia crocea (Herrich-Schäffer, 1837) – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. V. 24., HG, HS – Füzér: Drahos, 1998. VI. 4., HG – Füzérkomlós: Körtvélyes, 1998. VI. 4., HG, HS – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. V. 17., HG, HS.

Neoliturus fenestratus (Herrich-Schäffer, 1834) – Abaújszántó: Kassi-szőlő, 2000. V. 3., HG, HS – Anarcs: Lénár-tói-dűlő, 1997. VIII. 1., HG – Baskó: Tekeres-patak, 2004. VII. 22., HG, HS – Bekecs: Muszaj-legelő, szikes, 2000. X. 24., HG – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG – Dámóc: Darvasi-legelő, 2005. VI. 28., HG, HS – Dövény: Felső-rét, 2003. VII. 27., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VII. 11., HG, HS – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1996. VII. 8., HG, HS; Gyujtava, 1996. VI. 10., 1996. VII. 8., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Hernádkércs: Hernád, fűzes, 2003. VI. 25., HG, HS – Karos: Eperjestyanya, 1994. VI. 19., HG, HS – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1994. VII. 14., HG – Lácacséke: Szilvás-homok, 1999. VI. 12., HG – Milota: Pál deák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Nábrád: Bakonyardó, 2003. VII. 11., HG – Sárospatak: Bodroghalász, 2003. VI. 11., HG, HS; Dorkó, 1994. VI. 20., HG – Sátoraljaújhely: Boda-dűlő, 2000. IX. 30., HG; Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., HG; Májuskút, szőlő, 1998. VII. 28., 1998. IX. 5., 2000. IX. 30., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. VI. 17., 2003. VII. 27., HG, HS – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszakóród: Fogarasi-táblák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszavasvári: Göbolyös, 1997. VII. 4., HG – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VIII. 1., HG, HS.

Paralimnus phragmitis (Boheman, 1847) – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VIII. 3., HG, HS.

Phepsius intricatus (Herrich-Schäffer, 1838) – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. V. 27., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 2000. IX. 30., HG, HS.

Phlogotettix cyclops (Mulsant et Rey, 1855) – Abaújszántó: Kassi-szőlő, 1999. VIII. 30., 1999. IX. 30., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VIII. 8., HG.

Pithyotettix abietinus (Fallén, 1806) – Telkibánya: Csapontos ház, 1996. VIII. 24., HG.

Platymetopius curvatus Dlabola, 1974 – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG.

Platymetopius undatus (De Geer, 1773) – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Sátor-hegy, Sasfészek, 1994. VII. 22., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VIII. 18., HG, HS.

Rhopalopyx preysleri (Herrich-Schäffer, 1838) – Füzérradvány: Arborétum, 1996. VIII. 11., HG.

Sagatus punctifrons (Fallén, 1826) – Bodrogresztúr: Bodrog-part, 2000. VI. 22., HG – Sátoraljaújhely: Felsőberecki-rév, 1997. VI. 29., HG – Tiszakanyár: Tisza-híd, 2000. VI. 9., HG.

Selenocephalus obsoletus (Germar, 1817) – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG, 1995. VII. 25., HG, HS – Sárospatak: Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., 1995. VIII. 13., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1997. VIII. 6., HG, HS – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG.

Speudotettix subfuscus (Fallén, 1806) – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. V. 16., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. V. 26., HG – Füzérradvány: Arborétum, 1995. V. 30., HG, HS – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG, 2001. VI. 22., HG, SzCs; Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG – Lácacséke: Monyha-dűlő, 1997. V. 24., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG – Pácín: Mosonnai-erdő, 1999. VI. 12., HG – Pusztafalu: Dombok, 1999. VI. 10., HG – Sárospatak: Veres-haraszt, 1999. VI. 15., HG – Sátoraljaújhely: Cserkészpálya, 1998. V. 21., HG; Kecse-hát, 1994. V. 24., 1998. IV. 24., HG; Long-erdő, Kacsató, 1996. IV. 29., HG; Long-erdő, Kapronca, 1994. V. 3., HG, HS; Kis-Magas-hegy, 1998. V. 21., HG; Magas-hegy, 2001. VI. 2., HG; Széphalom, Kazinczy Emléksarnok parkja, 1995. V. 8., HG.

Stictocoris picturatus (C. Sahlberg, 1842) – Arnót: Kis-Sajó, 2001. VIII. 15., HG – Bodroghalom: Patkó, 1995. VII. 11., HG, HS – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 1996. VII. 1., HG – Rakaca: Rakaca, patakpart, 1998. X. 10., HG, HS – Sárospatak: Mandulás, 1997. VIII. 3., KA – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1999. VIII. 11., HG; Esztáva, 2000. VI. 30., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Telkibánya: Kecse-hát, 2002. VI. 25., HG – Vizsoly: Ortás, 1996. VI. 18., HG, HS.

Streptanus aemulans (Kirschbaum, 1868) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VIII. 15., HG, HS – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1997. X. 7., HG – Györgyarló: Cigány-kúti-dűlő, 1999. VII. 4., 1999. VII. 18., HG – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Sátoraljaújhely: Bibérc, 1999. VI. 14., HG; Long-erdő, Kapronca, 1999. VII. 13., HG – Tiszaladány: Kis-Tisza, 1998. VI. 3., HG, HS.

Thamnotettix confinis Zetterstedt, 1828 – Regéc: Gyertyán-kúti-rétek, 1995. VI. 7., HG.

Thamnotettix dilutior (Kirschbaum, 1868) – Sátoraljaújhely: Várhegy, 1996. VI. 9., HG – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Tarcál: Ördög-bánya, 1997. VIII. 6., HG, HS.

Thamnotettix exemptus (Melichar, 1896) – Regéc: Gyertyán-kúti-rétek, 1993. VII. 27., HG – Sátoraljaújhely: Kis-Magas-hegy, 1998. V. 21., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG.

Turrutus socialis (Flor, 1861) – Abaújkér: Sóstó, 2000. VII. 14., HG, HS – Bekecs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. V. 3., HG, HS – Bódvalenke: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Boldogkőváralja: Boldogkővár, 2000. VI. 16., HG, HS – Gávavencsellő: Ó-Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VI. 10., 1996. VIII. 22., HG, HS – Hídvégardó: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., HG – Regéc: Rostalló, 1995. VI. 17., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. VI. 20., HG, HS – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Tállya: Akasztó-domb, 1997. VI. 12., HG – Telkibánya: Csenkő-patak, víztározó, 2001. V. 30., HG, HS – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. V. 24., HG – Tiszánagyfalu: Nagy-Morotva-tó, 1998. V. 27., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VIII. 15., HG, HS; Várostelki-legelő, 1997. VI. 17., HG, HS.

Dorycephalinae

Eupelix cuspidata (Fabricius, 1775) – Baskó: Tekeres-patak, 2004. VI. 15., HG – Erdőhorváti: Kis-Tolcsva, 2002. VI. 5., HG, HS – Füzér: Bodó-rétek, 1998. VI. 4., HG; Drahos, 1998. VI. 4., HG, 2005. V. 30., HG, HS – Gávavencsellő: Görbe-tó, 1997. V. 11., HG; Pusztafalui-dűlő, 1996. VI. 10., HG, HS – Hangony: Ragdoca-völgy, 2005. V. 10., HG, HS – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., HG, HS – Hollóháza: Mokrina, 1998. VI. 4., HG – Karos: Eperjes-szög, 2007. VI. 6., HG, HS – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG – Sárospatak: Veres-harasz, 1999. VI. 30., HG – Sátoraljaújhely: Kácsárd, 1995. VII. 5., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Várhegy, 1996. VI. 9., HG – Telkibánya: Kecse-hát-dűlő, 1996. VII. 15., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VI. 2., HG, HS – Tiszalúc: Himes-tó-hát, 1995. V. 24., HG; Tanács-dűlő, 1995. V. 24., HG – Tolcsva: Mandulás, 1994. V. 14., HG; Várhegy alja, 1994. V. 23., HG, HS – Zemlénagárd: Nagy-liget, 2007. VI. 12., HG.

Iassinae

Batracomorphus irroratus Lewis, 1834 – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG – Tarcál: Ördög-bánya, 1999. VII. 16., 1999. VIII. 18., HG, HS.

Iassus lanio (Linnaeus, 1761) – Abaújszántó: Sötét-máj, 1993. VI. 27., HG – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1993. VI. 19., HG, HS – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG; Kékszűrő, 1998. VI. 26., HG; Nagy-Som-hegy, 1998. VI. 26., HG – Sátoraljaújhely: Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG; Májuskút, szőlő, 1999. VI. 20., HG – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. VI. 13., HG, HS – Tiszabercel: Morotva-elő, 2002. VII. 20., HG – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG.

Iassus mirabilis Orosz, 1979 – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 24., HG.

Iassus scutellaris (Fieber, 1868) – Pácín: Mosonnai-erdő, 1999. VII. 25., HG – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG.

Idiocerinae

Acericerus vittifrons Kirschbaum, 1868 – Kéked: Les-hegy, 1994. XI. 27., HG.

Balkanocerus larvatus (Herrich-Schäffer, 1835) – Dövény: Felső-rét, 2003. VI. 17., HG – Fehérgyarmat: Birhó-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Füzérradvány: Korom-hegy, 1996. IX. 29., HG – Nábrád: Bakonya-erdő, 2003. VI. 20., HG, HS – Sajólad: Ládi-erdő, 2001. VII. 6., HG, HS – Sárospatak: Páncél-hegy, 1997. VIII. 6., HG – Sátoraljaújhely: Gejzír-domb, 2002. VII. 1., HG; Sátor-hegy, 1995. VII. 8., 1997. VII. 3., HG – Telkibánya: Gúnyakút, 1996. IX. 4., HG; Kecskéhát-dűlő, 1996. VII. 15., HG.

Populicerus populi (Linnaeus, 1761) – Kovácsvágás: Tehénkosár, 1994. VII. 14., HG.

Rhytidodus decimusquartus (Schrank, 1776) – Bodrogkeresztúr: Bodrog-part, Lebuj, 2000. VI. 22., HG – Gávavencsellő: Remete, 2000. VIII. 16., HG, HS – Rákóczi falva: Felsővarsány, 2004. VIII. 16., 2004. VIII. 17., HG, HS – Sárospatak: Déli-Bodrog-holtág, 2005. X. 6., HG, PA – Tiszakarád: Felső-szeg, 1995. VII. 11., HG, HS.

Rhytidodus nobilis (Fieber, 1868) – Sárospatak: Kazaitanya, 1994. XII. 26., HG.

Ledrinae

Ledra aurita (Linnaeus, 1758) – Garadna: Kossuth utca, 1994. VIII. 5., GA – Kesznyéten: Emberes, (lárva), 1995. V. 24., HG – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VII. 22., 1999. VIII. 10., HG; Rudabányácska, 1987. IV. 16., HG – Vászoly: Öreg-hegy, 1997. VII. 23., HG.

Macropsinae

Hephathus nanus (Herrich-Schäffer, 1835) – Abaújkér: Aranyospuszta, 1996. VI. 18., HG, HS – Abaújszántó: Baskói útelágazás, 1996. VI. 18., HG, HS – Alsóberecki: Berecki híd, 1997. VII. 13., HG, HS – Alsószuha: Hideg-kút-völgy, 2003. VI. 17., HG – Bekecs: Muszáj-legelő, szikes, 2000. V. 3., HG, HS – Bodrogszegi: Bodrog-part, 1995. VI. 30., HG – Dövény: Alsó-rét, 2003. VI. 17., HG, HS; Felső-rét, 2003. VI. 17., HG, HS – Gávavencsellő: Füzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Görbe-tó, 1996. VI. 2., HG, HS; Gyuj tava, 1996. VI. 10., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS; Szállás-szeg, 1996. VIII. 22., HG, HS – Hernádcece: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Hídvégárdó: Sas-patak, 1998. VI. 8., HG, HS – Karos: Köles-fenék, 1995. VI. 6., HG – Kesznyéten: Abony, 1995. VI. 21., HG, HS – Kovácsvágás: Boglyodka, 1996. VI. 29., HG; Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Tehénkosár, 1993. VI. 19., HG, HS – Rákóczi falva: Felsővarsány, 2004. VIII. 17., HG, HS – Sárospatak: Bodroghalász, 2003. VI. 11., HG; Dorkó, 1994. VI. 20., HG – Sátoraljaújhely: Hlavati-kert, 1997. VII. 3., HG, HS – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG, HS – Sonkád: Kegyelem-tag, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Szuhafő: Korlát-patak, 2003. VI. 17., HG, HS – Tarcal: Csendes-tag, 1994. VI. 13., HG, HS – Tiszalúc: Rév eleje, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszaújfáros: Kocsordos, 1995. VI. 21., HG, HS – Tiszavasvári: Fehér-szik, 1997. VII. 4., HG, HS – Újcsanáros: Ócsanárosi-part, 2003. VI. 25., 2003. VIII. 1., HG, HS – Vízoly: Ortás, 1996. VI. 18., 1996. IX. 4., HG, HS.

Macropsidius sahlbergi (Flor, 1861) – Sátoraljaújhely: Boglyoska, 1997. VII. 3., HG.

Oncopsis alni (Schrank, 1801) – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., HG – Fony: Fekete-patak, 2004. VI. 25., HG.

Oncopsis flavicollis (Linnaeus, 1761) – Baskó: Tekerés-patak, 2004. VI. 15., HG – Fony: Fekete-patak, 2004. V. 26., HG; Tekenős, 2004. VI. 25., HG – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG;

Mlaka-rét, 1997. VI. 2., HG – Kovácsvágás: Tehénkosár, 2004. VI. 5., HG – Sátoraljaújhely: Rudabányácska, Lötér, 1995. V. 28., HG, HS – Szendrő: Abodi-patak, 2001. VI. 6., HG, HS.

Oncopsis tristis (Zetterstedt, 1840) – Háromhuta: Istvánkút, 1997. VI. 2., HG – Nagyhuta: Gyertyános-rét, 1998. VI. 26., HG.

Pediopsis tiliae (Germar, 1831) – Füzérradvány: Arborétum, 1997. VI. 8., HG, HS – Komlóska: Hotyka-patak völgye, 1999. VI. 7., HG.

Megophthalminae

Megophthalmus scanicus (Fallén, 1806) – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Kovácsvágás: Nagy Pál-kút, 1996. VI. 29., HG; Négyszappan, 1996. VI. 29., HG – Nyíri: Vajda, 1999. VII. 30., HG – Pácín: Égeres, 1999. VII. 25., HG – Pusztafalu: Dombok, 1999. VII. 30., HG – Révleányvár: Motolla, 1994. VII. 13., HG, HS – Sima: Csonkás, 1996. IX. 4., HG, HS – Tarpa: Kőrös-erdő, 1997. VIII. 1., HG.

Penthimiinae

Penthimia nigra (Goeze, 1778) – Alsószolca: Kemelyi-erdő, 2002. V. 22., HG, HS – Bodroghalom: Patkó, 1995. V. 11., HG – Cigánd: Nagy-erdő, 1995. VII. 11., HG, HS – Erdőbénye: Várhegy alja, 1992. V. 13., HG – Erdőhorvát: Kis-Tolesva, 2002. VI. 5., HG, HS – Felsődobsza: Szőlőhegy, 2003. V. 6., HG, HS – Fony: Fekete-patak, 2004. V. 26., HG – Gávavencsellő: Pusztafaluj-dűlő, 1996. V. 8., HG, HS – Háromhuta: Eszkála, 1997. VIII. 7., HG; Flórika-forrás, 2002. VI. 5., HG, HS – Karcsa: Tekerületi-dűlők, 2007. VI. 15., HG, HS – Karos: Eperjes-szög, 1994. VI. 20., HG, HS – Mád: Becsek, 2006. V. 12., HG, HS – Monok: Csörgő-domb, 2006. VII. 5., HG, HS – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. VI. 21., HG – Rákóczifalva: Felsővarsány, 2004. VI. 8., HG – Rátka: Nagy-Padi-hegy, 1997. VI. 12., HG – Sárospatak: Megyer-hegy, 2000. V. 13., HG – Sátoraljaújhely: Kecskeshát, 1994. V. 24., HG, HS; Kis-Magas-hegy, 1998. V. 21., HG; Long-erdő, Kacsató, 1997. VI. 16., HG; Rudabányácska, Lötér, 1995. V. 28., HG; Sátor-hegy, 1994. VI. 1., 1995. V. 27., HG, HS; Szár-hegy, 1998. V. 21., HG; Szénégető-völgy, 1994. V. 12., HG – Sima: Csonkás, 1996. VI. 18., HG, HS – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. V. 3., HG, HS – Telkibánya: Kecskeshát-dűlő, 1996. VI. 18., 1996. VII. 15., HG – Tiszalúc: Hímes-tó-hát, 1995. V. 24., HG – Tolesva: Mandulás, 1994. V. 14., HG.

Typhlocybinae

Chlorita (Eremochlorita) **hungarica** (Ribaut, 1933) – Sátoraljaújhely: Sátor-hegy, 1995. VII. 8., HG; Várhegy, 1996. VII. 23., HG.

Emelyanoviana mollicula (Boheman, 1845) – Pusztafalu: Kertek alja, 2005. V. 25., HG, HS.

Eupteryx aurata (Linnaeus, 1758) – Sátoraljaújhely: Pap-tó, 1994. VII. 28., HG.

Eupteryx notata Curtis, 1837 – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1999. VIII. 15., HG.

Eurhadina untica Dlabola, 1967 – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1998. VII. 8., HG.

Kybos butleri (Edwards, 1908) – Vizsoly: Minta-legelő, 1995. VII. 25., HG, HS.

Kybos populii (Edwards, 1908) – Gávavencsellő: Remete, 1996. VI. 10., HG, HS.

Kybos virgator (Ribaut, 1933) – Hernádcéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS.

Typhlocyba quercus (Fabricius, 1777) – Háromhuta: Istvánkút, 2000. VII. 26., HG, SzCs – Mikóháza: Közép-bérc alja, 2000. VII. 4., HG – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 1998. VI. 6., HG.

Zyginidia pullula (Boheman, 1845) – Gávavencsellő: Fűzes, 1996. VIII. 22., HG, HS; Remete, 1996. VIII. 22., HG, HS – Sátoraljaújhely: Májuskút, szőlő, 2000. IX. 30., HG; Pap-tó, 1994. VII. 28., HG – Szatmárcseke: Nyíl-dűlő, Túr bal partja, 2004. VIII. 14., HG, HS – Tarcal: Ördög-bánya, 1999. XI. 2., HG – Tiszabercel: Tód alja, 1996. VIII. 22., HG, HS.

Ulopinæ

Utecha lugens (Germar, 1821) – Gönc: Nagy-legelő, 1995. VII. 16., HG, HS – Kesznyéten: Kesznyéteni-legelő, 1995. VII. 26., HG, HS – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VII. 26., HG, HS.
Utecha trivialis (Germar, 1821) – Abaújkér: Aranyospuszta, 1996. VI. 18., HG, HS; Sóstó, 2000. VIII. 15., HG – Bodroghalom: Zsidó-homok, 1999. IX. 7., HG – Csaroda: Palaica, 2005. VII. 15., HG, HS – Füzérradvány: Korom-hegy, 1996. IX. 29., HG – Gávavencsellő: Görbe-tó, 2000. VIII. 16., HG, HS; Gyuj tava, 2000. IX. 29., HG, HS; Lomos, 1996. VI. 10., 1996. VII. 8., HG, HS; Marót-zugi-Holt-Tisza, 1996. VII. 8., HG, HS; Pusztafalui-dűlő, 1996. VI. 10., HG, HS – Gönc: Szesszió, 1995. X. 4., HG, HS – Hernádecéce: Alsó-pást, 1996. IX. 4., HG, HS – Sátoraljaújhely: Esztáva, szőlő, 1999. VIII. 15., 1999. IX. 15., 2000. VIII. 15., 2001. IV. 8., HG – Sima: Csonkás, 1996. VII. 15., 1996. IX. 4., 1996. X. 27., HG, HS – Tiszakóród: Fogarasi-táblák, Túr jobb partja, 2004. VIII. 14., HG – Tiszaújváros: Kocsordos, 1995. VI. 21., 1995. VII. 26., 1995. X. 6., HG, HS – Zsujta: Zug, 1995. X. 4., HG.

IRODALOM

Horváth G.

1897 Ordo. Hemiptera. In: *A Magyar Birodalom Állatvilága (Fauna Regni Hungariae) III. Arthropoda*. Királyi Magyar Természettudományi Társulat, Budapest, 5–64.

Mocsáry S.

1875 Adatok Zemplén- és Ungmegyék faunájához. *Mathematikai és természettudományi Közöny* 13: 131–185.

Orosz A. és Hegyessy G.

2006 A zempléni kabócakutatás elmúlt évszázadának eredményei. I. Zemplénkutató Konferencia, 2006. április 14–15., Tokaj. *Folia Historico Naturalia Musei Matraensis* 30: 423–429.

THE CICADA COLLECTION OF THE KAZINCZY FERENC MUSEUM (HOMOPTERA)

The research of the cicada fauna (Homoptera or Auchenorrhyncha) in north-eastern Hungary, especially in the Abaúj and Zemplén regions, began at roughly the same time as in other regions of the Hungarian Kingdom. As a result of a series of propitious coincidences, these regions have been more thoroughly studied than other Hungarian areas.

Sándor Mocsáry (1897) listed 73 cicada species from the Zemplén and Abaúj region between the Hernád and Tisza rivers in the volume *The Animal World of the Hungarian Kingdom*. Géza Horváth, born in this region, later spent many years in north-eastern Hungary, in part during his research on the causes of the phylloxera plague. He played an important role in restoring vine cultivation and the production of Tokaj wine and dealing with the presence of vine louse (*Viteus vitifolii* Fitch, earlier known as *Phylloxera vastatrix* Planchon).

A scholar working in the Kazinczy Ferenc Museum from 1992, Gábor Hegyessy too conducted research in the Abaúj and Zemplén regions. His studies focused on mapping the region's insect fauna (Coleoptera). He collected samples from the Bodroghalom, the Zemplén Mountains, the Hernád Valley, the Taktaköz, and the Cserehát regions, as well as from the areas bordering on

these regions. He collected samples using various techniques (beating, sweeping, trapping). The cicadas collected during the fieldwork were examined by András Orosz of the Museum of Natural Sciences. The *ca.* 2500 specimens representing 189 species were deposited in the collection of the Kazinczy Ferenc Museum in Sátoraljaújhely. Based on the samples evaluated until 2006 and the results of earlier research, András Orosz read a paper at the First Conference of Zemplén Studies held in Tokaj. A list of the species from the Abaúj and Zemplén regions (Bodrogeköz, Taktaköz, Zemplén Mountains) has already been published (OROSZ and HEGYESSY 2006).

In addition to the specimens collected locally, the museum's collection includes also species from other regions of Hungary. The data of the latter are also published in this study.

Gábor Hegyessy–András Orosz

RÉPÁSI GÁBOR MISKOLCI GOMBÁSZ HAGYATÉKA A KAZINCZY FERENC MÚZEUMBAN

HEGYESSY GÁBOR

A 2006. év végén Rémiás Tibor muzeológus munkatársunk hívta fel figyelmünket arra, hogy egy jelentős miskolci gombász hagyatéka gyarapíthatja a sátorlajújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Biológiai Gyűjteményének korábban is változatos (növények, zuzmók, állatok egyaránt találhatóak benne) anyagát.

A múzeumi szerzeményezési eljárása 2007. első hónapjaiban zajlott, ezután szállítottuk a több egységből álló tárgye gyűttest az újhelyi intézménybe.

A Répási Gábor által gyűjtött gomba-szakanyag értékelése előtt röviden összegezzük azokat az életrajzi tényeket, amelyeket a hagyatéka átadója, Répási Gáborné gyűjtött össze. Az általa szerkesztett életrajzot, amely egyik dokumentuma volt a múzeumnak átadott hagyatéknak, az alábbiakban teljes egészében közöljük.

Répási Gábor (1945–2005)

1945. június 9-én született Miskolcon. Az általános iskolát helyben végezte, onnan Kazincbarcikára, a Vegyipari Technikumba vezetett az útja. 1963-ban szerzett technikus oklevelet. Egy évig az Északmagyarországi Vegyiművekben dolgozott, majd a gyár társadalmi ösztöndíjasaként tanulmányait Debrecenben, a Kossuth Lajos Tudományegyetem Természettudományi Karának vegyész szakán folytatta. 1968-ban egy évre megszakította egyetemi tanulmányait, hogy Mongóliában egy geológiai expedícióban vegyen részt.

Diplomáját 1970-ben vette át, szakdolgozatát „Geokémiai vizsgálatok a tályai Kopasz-hegy piroxéndezit-kőbányájában” címmel írta. Diplomamunkájával a Szakdolgozatok Országos Pályázatán díjat nyert.

1970–1973 között az Északmagyarországi Vegyiművek Kutató Laboratóriumában dolgozott, az akkor legkorszerűbbnek számító gázkromatográfiás vizsgálatokat végezte.

1973–1983 között a Megyei Élelmiszer- és Vegyvizsgáló Intézetben analitikus vegyészként dolgozott. Itt ismerkedett meg a gombák világával, s előbb közép-, majd felsőfokú képesítést szerzett. Életre szóló szenvedélye lett a gombagyűjtés, fotózás, a gombákkal kapcsolatos ismeretek terjesztése. Ismereteit minden, számára elérhető úton igyekezett bővíteni, rendszeres résztvevője volt a Kertészeti Egyetem ill. a Természettudományi Múzeum munkatársaiból verbuválódott szakértői csapat gombatúráinak (Erdélyben, Őrségben, Zemplénben, Bükkben stb.). Ezen időszakban azonban nemcsak a gombákkal foglalkozott, hanem többek között radiológusi képesítést is szerzett.

1979-ben megalakították az Országos Erdészeti Egyesület Mikológiai és Faanyagvédelmi Társaságát miskolci székhellyel. Itt titkári teendőket látott el. Célul tűzték ki a Bükk gombafiórájának feltérképezését. Szervezésükben évente gombakiállítás rendeztek a II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtárban vagy az Ady Endre Művelődési Házban. Többször szervezett gombaismerői tanfolyamot is. 1979-től évtizedeken keresztül végezte a turista gombavizsgálatot Lillafüreden ill. Tapolcán, később a Majális-

parkban. Egész élete során fontosnak tartotta az ismeretterjesztést, számos civil szervezet felkérésére vezetett gombaismereti túrákat fiatalok és idősek számára egyaránt.

Nemcsak a természetben talált gombákkal, hanem ipari méretű gombatermesztéssel is foglalkozott, elméleti és gyakorlati ismeretekre tett szert. 1983-ban rövid ideig a hernádkércsi Béke Mgtsz. gombatermesztő üzemágazatát vezette.

1983–1995 között az Országos Környezetvédelmi és Természetvédelmi Hivatal ill. jogutódja, az Észak-magyarországi Környezetvédelmi Felügyelőség volt a munkahelye. Hogy munkáját igényes szakmaisággal végezhesse, 1988-ban környezetvédelmi szakmérnöki diplomát szerzett. Szakdolgozatának a „Veszélyes hulladékok Észak-Magyarország kórházaiban” címet adta. Dolgozata nyomtatásban is megjelent, hiszen elsőként foglalkozott ezzel a témával az országban.

1995-től, betegsége kezdetétől haláláig aktivitása fokozatosan csökkent, de mindvégig megőrizte érdeklődését, újra való nyitottságát. Továbbra is tevékenykedett: igazságügyi szakértői munkát végzett, ahogy betegsége engedte.

Életútjának tényei talán felvillantanak valamit színes egyéniségéből. Úgy tűnhet, érdeklődését a természettudományok határozták meg elsősorban. Kétségtelen, hogy a fő irány ez volt, de a teremtett világ minden részére kiterjedt az érdeklődése. Így lehet, hogy a '80-as években tagja volt a Műgyűjtők és Műbarátok Egyesületének is. Szívesen járt múzeumokba és hangversenyekre, életre szóló élményt adva ismertette meg gyerekeivel az ország és a környező országok magyarlakta területeinek értékeit. Gyűjtőszennvedélye nem csupán a gombákra korlátozódott. Könyvtárát örömmel és áldozatok árán bővítette, s érdeklődéssel tanulmányozta az ásványokat is. Jó kapcsolattartó képessége, mindenre és mindenkire való nyitottsága, feltétlen segíteni akarása tette alakját szeretetre méltóvá.

Répási Gábor hagyatéki gombagyűjteménye és a hozzá kapcsolódó egységek Preparált (préselt) gombák gyűjteménye

Nagyobb részben pontos adatokkal ellátott példányok (64 db) jó megtartásban. Többségük, az adatok alapján 1979–1980-ban került begyűjtésre. A konzerválás kártevőktől mentesen megőrizte a mappában tartott, zsírpapírba gondosan, egyenként becsomagolt, herbáriumi lapokra ragasztott példányokat. Ezek egy része, a hátoldal tanúsága szerint egykor fekete fotokartonra lehetett ragasztva bemutatás céljából.

A herbáriumi lapokon szereplő adatokat eredeti formában adtuk meg, a hozzáfűzött információk [] között szerepelnek. Egyes kézírásos lelőhelyek kibetűzésekor tévedhetünk (Hegyessy Gábor).

[1.] *Strobilomyces floccopus* – Hór-völgy, 1980. 08. 12.

[2.] *Sarcoscypha coccinea* /Scop./ Sacc. – piros csészegomba – Bükk hg., Lillafüred, Szt. István-lápa, É-i csúcsoldal, tarvágás, korhadó bükkágon, 1980. 03. 16., Leg. & det. Répási G., „C”

[3.] *Lycoperdon echinatum* Pars. – tüskés pöfeteg – Zempléni-hg., Ustalló, Istvánforrás melletti nyír-tölgy vegyeserdő szélén, 1979. 08. 24., Leg. & det. Répási G., „C338”

[4.] *Xerocomus chrysenteron* – Vasgyári piac, 1980. 07. 01.

[5.] *Paxillus involutus* /Batsch./ Fr. – begöngyöltszélű cölöpgomba – Bükk hg., Létrástető, bükkös, 1979. 08. 26., leg. & det. Répási G., „2.3.1.1.”

- [6.] [*Macrolepiota procera*] – [adatok nélkül]
- [7.] *Gomphidius glutinosus* – Bükk hg., Hollóstató, fenyves, 1980. 08. 04.
- [8.] [*Armillariella mellea*] – gyűrűs tuskógomba – 1979. 07. 23.
- [9.] [*Amanita pantherina*] – párducgalóca – Csanyik, É., tölgyes, 1979. 07. 25.
- [10.] *Amanita magnivolvata* Aalton – Miskolc–Tapolca, Nagykőmázsa, Ny.-i oldal, fenyő-tölgy cserje jelleghatáron, fűben, 1979. 07. 15., leg. & det. Répási G., „3.5.1.1.11.”
- [11.] *Craterellus cornucopioides* /L. ex Fr./ Pers. R. – sötét trombitagomba – Bükk hg., Tebepusztá, gyertyános-tölgyes, 1979. 07. 13., leg. & det. Répási G., „C. 243”
- [12.] *Pholiota squarrosa* – tüskés tőkegomba – Bánkút és Csipkés között, 1979. 09. 05.
- [13.] *Phallus impudicus* L. ex Pers. – szömöröcsög – Bükk hg., Csanyik-vgy., erdészház mögötti gyertyános-tölgyes, 1979. 08. 04., leg. & det. Répási G., „C 797”
- [14.] *Phallus hadriani* Vent. ex Pars. – homoki szömöröcsög – Tarcál, szőlő, DK-i fekvésű, 1979. 06. 25., leg. Anonim, det. Répási G., „C 349”
- [15.] *Mutinus caninus* /Huds. ex Pers./ Fr. – kutyaszömöröcsög – Bükk hg., Létrástető, idős fenyves, 1979. 09. 11., leg. & det. Répási G., „C 350”
- [16.] [*Amanita ?pantherina seu ?spissa*] – Nagymező, töbrös, 1979. 09. 06.
- [17.] *Laccaria amethystina* – Jávorkút, fenyves, 1979. VIII. 26.
- [18.] „susulyka?” – Csanyik, 1979. 07. 25.
- [19.] [*Mycena pura*] – reteksgagú kígyógomba – Lillafüred, tó fölött, 1979. 07. 29.
- [20.] *Conocybe subovalis* „(?) Det!” – Csanyik, Ny-i fiatal tölgyes, 1979. nov. 17.
- [21.] mozsárütő gomba – Kaszási visszafolyó út mellett, É-i bükkös, 1979. nov. 25.
- [22.] „*Clytocybe*” – Jávorkút, fenyves, 1979. 07. 02.
- [23.] “kalapja párducpettyes, szürke<-- vörösödő<-- sárguló” – Ládi fatelep, „Babosné levele!”
- [24.] *Mycena* sp. – Jávorkút, bükkös, 1979. 08. 18.
- [25.] „barna trombitaszerű” *Lentinellus cochleatus*
- [26.] [*? Collybia dryophila*] – rozsdásszárú fülőke (?) – Kéked, 1979. 06. 30.
- [27.] *Amanita vaginata* – Miskolctapolca, Nagykőmázsa, É-i oldal, tölgyes, 1979. 07. 07.
- [28.] *Cortinarius cinnabarinus* ? – Répáshutai út mellett !!, 1979. 09. 08.
- [29.] [*Tricholomopsis rutilans*] – bársonyos pereszke – Hollóstató, fenyves, 1979. 07. 22.
- [30.] *Amanita* sp. – Miskolctapolca, Nagykőmázsa, fenyves széle, 1979. 07. 07.
- [31.] *Ramaria testaceo-flava* /Bres./ Corner – korall (?) gomba, vágásra lilul, szürkül!! – 1979. 07. 03.
- [32.] *Hygrocybe chlorophana* – Bükk hg., fenyvesben, 1979. dec. 10., Szőke J.
- [33.] [*Volvariella ?bombycina*] – bocskoros gomba – Ládi telep, 1979. 08. 15.
- [34.] *Limacella guttata* – Nagy “Gantóke”, Vadaskert, 300 m²-en, fenyőben, 1980. 09. 14.
- [35.] *Mycena polygramma* – barázdálttönkű kígyógomba „Ism” – Papírgyár, D-i bokros feljáró, 1979. nov. 17., “3.3.83.10.9.”
- [36.] [*Leccinum* sp.] – [adatok nélkül]
- [37.] *Limacella guttata* – könnyező özlábgomba – 1979. 09. 08.
- [38.] [*Suillus grevillei*] – sárgagyűrűs fenyőtinóru – Létras, 1979. 07. 21.

- [39.] *Lepiota cristata* – 1980. 03. 05., det. Babos M.
- [40.] *Tricholoma sp.* – szakállas pereszke – Bolhási fenyves, 1979. 09. 07.
- [41.] *Stropharia coronilla* – Csanyik, vízmosás, esőben ragadós kalap, széle [rajz: körben a peremén hártýamaradványok], 1979. nov. 17.
- [42.] *Ramaria flava* – Tebepusza, bükkös, 1979. 09. 01.
- [43.] *Clitocybe nebularis* – Felső-forrás, bükkös, 1981. okt. 15.
- [44.] [*Macrolepiota sp.*] – [adatok nélkül]
- [45.] *Macrolepiota rhacodes* var. *hortensis* Fd. – 1983. okt. 12.
- [46.] *Clitocybe geotropa* – óriás tölcsérgomba – Bedő-fenyves, 1979. 09. 12.,
- [47.] *Mycena sp.* – kígyógomba – Jávorkúti fenyves, 1979. VIII. 26.
- [48.] [*Lactarius sp.*] – szőrgomba – Lófőtisztás, 1979. 07. 29.
- [49.] [*Entoloma sinuatum*] – nagy döggomba – Tebepusza, gyertyános-tölgyes, 1979. 07. 13.
- [50.] *Paxillus involutus* – cölöpgomba – Lusta-völgy, fenyves, 1979. 07. 28.
- [51.] *Amanita citrina* – 1979. 07. 23.
- [52.] *Inocybe sp. ?bougardii* (Weinm.) Qnél. – Jósvalfő, 1979. 07. 15., “C 516”
- [53.] [*Mitropora semilibera*] – kucsmagomba – Kék mező, 1983. ápr. 8.
- [54.] *Polyporus sp.* – Kaszás visszafoly., 1983. márc.
- [55.] mozsárütő gombák – Vesszős-völgy, Létrástető, 1980. 09. 14.
- [56.] [*Creolophus coralloides*] – petrezselyemgomba – Forrásvölgy, 1979. 07. 23.
- [57.] [*Liophyllum decastes*] – csoportos pereszke – Létrástető, fenyves, 1979. 09. 06.
- [58.] *Boletus betulicola* – [adatok nélkül, de hozzátéve egy levél Babos Margittól, amely a faj határozásáról szól]
- [59.] [*Amanita sp. ?pantherina*] – [adatok nélkül]
- [60.] [*Lactarius piperatus*] – keserűgomba – Csanyik, 1979. 07. 25.
- [61.] –elefántcsont csigagomba? fehér tölcsérgomba? – lemezei között rózsaszínes!!, 1979. 07. 29.
- [62.] *Lepiota sp.* – Létrástető, fenyves, 1979. VIII. 26.
- [63.] – sereges tölcsérgomba? – okkeres kalapszín, fehér tönk, lemezek, 1979. 07. 29.
- [64.] [*Agaricus xanthoderma*] – sárguló csiperke – Bedő-fenyves, 1979. 09. 14.

KÖNYVEK, FOLYÓIRATOK, SZÁMÍTÓGÉPES DOKUMENTUMOK

1. Rimóczi I. és Vetter J. (szerk.) (1990): Gombahatározó (Polyporales, Boletales, Agaricales, Russulales) I.
2. Rimóczi I. és Vetter J. (szerk.) (1990): Gombahatározó (Polyporales, Boletales, Agaricales, Russulales) II.
3. Bánhegyi J., Tóth S., Ubrizsi G. és Vörös J. (1985): Magyarország mikroszkopikus gombáinak határozókönyve I.
4. Bánhegyi J., Tóth S., Ubrizsi G. és Vörös J. (1985): Magyarország mikroszkopikus gombáinak határozókönyve II.
5. Bánhegyi J., Tóth S., Ubrizsi G. és Vörös J. (1987): Magyarország mikroszkopikus gombáinak határozókönyve III., Mutatók
6. Michael, E. & Hennig, B. (1958): Handbuch für Pilzfreunde I. Bd.
7. Michael, E. & Hennig, B. (1960): Handbuch für Pilzfreunde II. Bd.

8. Michael, E. & Hennig, B. (1967): Handbuch für Pilzfreunde IV. Bd.
9. Michael, E., Hennig, B. & Kreisel, H. (1979): Handbuch für Pilzfreunde I. Bd.
10. Michael, E., Hennig, B. & Kreisel, H. (1977): Handbuch für Pilzfreunde III. Bd.
11. Michael, E., Hennig, B. & Kreisel, H. (1981): Handbuch für Pilzfreunde IV. Bd.
12. Michael, E., Hennig, B. & Kreisel, H. (1983): Handbuch für Pilzfreunde V. Bd.
13. Kleine Kryptogamenflora Bd. II.b./2. Basidiomyceten 2. Teil – Die Röhrlinge und Blatterpilze – Moser.
14. Michael, E., & Hennig, B. (1970): Handbuch für Pilzfreunde V. Bd.
15. M. C. Cooke, M A, LL. D. A. L. S. (1881–1883): Illustrations of British fungi (Hymenomycetes). Vol. I., London [Dr. Hollós László pecsétjével, a könyv gerince sérült]
16. M. C. Cooke, M A, LL. D. A. L. S. (1884–1886): Illustrations of British fungi (Hymenomycetes). Vol. IV., London [a könyv gerince sérült]
17. M. C. Cooke, M A, LL. D. A. L. S. (1886–1888): Illustrations of British fungi (Hymenomycetes). Vol. V., London [a könyv gerince sérült]
18. M. C. Cooke, M A, LL. D. A. L. S. (1888–1890): Illustrations of British fungi (Hymenomycetes). Vol. VII., London [a könyv gerince sérült]
19. Bohus G., Kalmár Z. és Ubrizsi G. (1951): Magyarország kalaposgombáinak meghatározó kézikönyve. [a könyv gerince sérült]
20. Fejér E., Oláh D., Szathmáry S., Szodoray L. és Úri J. (1957): Orvosi mykológia. Akadémiai Kiadó
21. Ubrizsy G. és Vörös J. (1968): Mezőgazdasági mykológia. Akadémiai Kiadó
22. Pavioni, G. (1981): Funghi. 500 illustrazioni a colori.
23. Hennig, B. & Kreischel, H. (1985): Taschenbuch für Pilzfreunde.
24. Hagara, L. (1987): Atlas húb
25. Dermek, A. (1977): Atlas nasich húb
26. Pilát, A. & Usák, O. (1962): Kapesni–Atlas hub
27. Dermek, A. & Lizon, P. (1980): Malý atlas húb
28. Klúč na urcovanie vytrusnych rastlín II. diel: slizovky a huby
29. Bickerich-Stoll, K. (1979): Heimische Pilze 2. Urania – Taschenbücher
30. Grünert, H. & R. (1984): Pilze – Steinbuchs Naturführer. Mosaik Verlag
31. Engel, H. (1978): Rauh Stielvöhrlinge. Die Gattung Leccinum in Europa.
32. Bon, M. (1987): The Mushrooms and Toadstools of Britain and North-western Europe
33. Hegi, G. (1927): Alpenflora
34. Garnweidner, E. (1989): Deltas natuurgids Paddestoelen. Belgium–Nederland
35. Pilát, A. & Usák, O. (1961): Mushrooms and other Fungi – Peter Nevill, London – Artia, Czechoslovakia
36. Hollós L. (1903): Magyarország Gasteromycetái (Gasteromycetetes Hungariae) cun Tabulis XXXI. – Budapest, Franklin Társulat
37. Hollós L. (1911): Magyarország földalatti gombái, szarvasgombaféléi (Fungi Hypogaei Hungariae) – Budapest, Királyi Magyar Természettudományi Társulat
38. Hollós L. (1913): Kecskemét vidékének gombái [Dr. Hollós László példánya, bejegyzésekkel]
39. Hollós L. (1933): Szekszárd vidékének gombái. Magyar Tudományos Akadémia kiadása

40. László K. (1980): *Aluta – Noi contributii ...*. Sepsiszentgyörgyi Múzeum (különlenyomat)
41. Kalmár Z. (1987): *Gombagyűjtési útmutató*
42. Lévai J. (1981): *A gombák egészségügyi értékelése – Kézirat gyanánt*, Budapest
43. Szemere L. (1970): *Föld alatti gombavilág*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
44. Szili I. és Véssey F. (1980): *A csiperke és más gombák háztáji termesztése*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
45. Kalmár Z. és Rimóczi I. (1992): *Gombakalauz*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
46. László N. (1981): *Mérges gombák – Gombamérgezések*. Medicina
47. Terpó A. (1983): *Gombaismeret, forgalmazás, ellenőrzés. 1. Kertészeti Egyetem, Gombaszakoktatási Bizottság*
48. Terpó A. (1983): *Gombaismeret, forgalmazás, ellenőrzés. 2. Kertészeti Egyetem, Gombaszakoktatási Bizottság*
49. Koronczy Imréné és Uzonyi Sándorné (1969): *Gombatermesztési útmutató*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
50. F. Hoffmann-La-Roche & Co. (Basel): *14 db színes gombás képtáblás ismertető – reklám orvosoknak*
51. Kalmár Z. (1960): *Jó gombák és felhasználásuk*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
52. Kalmár Z. (1982): *A gombák világa*. Gondolat, Budapest
53. Moesz G. (1943): *A gombák. – Kincsestár*, Kiadja a Magyar Szemle Társaság, Budapest
54. Moesz G. (1950): *A Kárpát-medence üszöggombái*. Egyetemi Könyvkiadó, N. V., Budapest
55. Rimóczi I. (1984): *88 színes oldal a leggyakoribb gombákról*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
56. Balázs S. (1982): *Termesztett gombáink*. Akadémiai Kiadó, Budapest
57. Sárkány S. és Szalai I. (1957): *Növényszervezettani gyakorlatok*. Növénytani Praktikum I. Tankönyvkiadó, Budapest
58. Dörfelt, H. (1985): *Erdsterne (Geasteraceae und Asteraceae)*. Die Neue Brehm-Bücherei
59. Pilát, A. (1951): *Ceske Druhy Zampioni (Agaricus)*. Sborník Narodního Muzea v Praze Vol. VII.B/1. Botanica No.1.
60. Usák, O. (197?): *Mushrooms*. Spring Books, London
61. Phillips, R. (1981): *Mushrooms and other fungi of Great Britain & Europe*. Pan Books
62. Svrcek, M. & Vancura, B. (1983): *Das Grosse Pilzbuch*. Artia, Praha
63. Booth, C. (1977): *Fusarium. Laboratory Guide to the Identification of the Major Species*.
64. Incze K. (szerk.) (1978): *Hazai mikotoxin vizsgálatok*. MÉTE Kiskönyvtár Sorozat. MÉTE, Budapest (házi sokszorosítás és kötés)
65. Babos Lórántné és Schuster Viktor (1972): *Gombaismertető tanfolyam tanjegyzete. 2. javított kiadás*. Országos Erdészeti Egyesület, Budapest

66. Simon T. (szerk.) (1991): Baktérium-, alga-, gomba-, zuzmó- és mohahatározó. Tankönyvkiadó, Budapest
67. Sándor Z. (1935): Technikai Mikroszkópia. Budapest, Vörösvári sokszorosítóipar
68. Elia Fries (1877): Icones selectae Hymenomycetum nondum delineatorum sub auspiciis Regiae Academiae Scientiarum Holmiensis Upsaliae I. (Universitatis Upsaliensis) [szöveges rész]
69. Elia Fries (1877): Icones selectae Hymenomycetum nondum delineatorum sub auspiciis Regiae Academiae Scientiarum Holmiensis Upsaliae II. (Universitatis Upsaliensis) [képtáblák]
70. Elia Fries (1877): Icones selectae Hymenomycetum nondum delineatorum sub auspiciis Regiae Academiae Scientiarum Holmiensis Upsaliae III. (Universitatis Upsaliensis) [képtáblák]
71. Mikológiai Közlemények (Clusiana – OEE –Mikológiai Társaság)
1979/1, 1979/2, 1979/3, 1980/1-2, 1980/3, 1981/ 1-2, 1981/3, 1982/1, 1982/2-3, 1983/1-2, 1983/3, 1984/1, 1984/2-3, 1985/1-2, 1985/3, 1986/1, 1986/2-3, 1987/1, 1987/2-3, 1988/1-2, 1988/3, 1989/1-3, 1990/1-3, 1991/1-3.
72. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Természetvédelmi Egyesület Évkönyve. „BMTE Évkönyv 1984”, Miskolc, 1984
73. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Természetvédelmi Egyesület Évkönyve. „BMTE Évkönyv 1985”, Miskolc, 1985 (2 példány)
74. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Természetvédelmi Egyesület Évkönyve. „BMTE Évkönyv 1986”, Miskolc, 1986
75. Holocén. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Természetvédelmi Egyesület Évkönyve. 1987, Miskolc
76. Holocén Évkönyv 1988.
77. Répási Gábor (198?): Veszélyes hulladékok Észak-Magyarország kórházaiban. Borsodi Orvosi Szemle, 4. évf. 1. szám (korrektúrapéldány)
78. Csavargás a gombák birodalmában. C64 (számítógépes kazetta Commodore 64 számítógéphez) Novotrade-Greensoft

KÉZIRATOK, SZEMÉLYES DOKUMENTUMOK

1. Répási Gábor (1979): *Élelmiszerekben előforduló penészgombák toxinjainak meghatározása*. Diplomamunka.
2. Répási Gábor (1969–1970): *Geokémiai vizsgálatok a tállyai Kopaszhegy piroxéndezit-kőbányájában*. KLTE, Debrecen, Ásvány- és Földtani Tanszék, Szakdolgozat.
3. Répási Gábor (1988): *Veszélyes hulladékok Észak-Magyarország kórházaiban*. Miskolc, Veszprémi Vegyipari Egyetem, Szakdolgozat.
4. Répási Gábor (1945–2005) felesége által írt rövid életrajza.
5. Bizonyítványok
6. Gombász Klub (1983) Jegyzőkönyvek, tagnévsorok, egyéb eredeti dokumentumok.
7. Összefoglaló jelentés az “Aggteleki NP gombaffórájának felmérése” című kutatás 1985. évi eredményeiről (3 különböző példány)
8. Gombász Klub vendégkönyve 1981-től 1988-ig, meghívókkal.

9. „Kiállítás. Szakirodalom” mappa (feljegyzések, fénymásolatok).
10. Országos Erdészeti Egyesület Miskolci Helyi Csoportja (Miskolc, Deák tér 1.) levelezése, jelenléti ívei, előadások, kiállítások segédanyagai. „Mikológia és Faanyagvédelem” (sárga iratrendezőben)
11. Igazolványok (3 db arcképes igazolvány)
12. Oklevelek (4 db – vegyész 1970, vegyész-mérnök 1976, környezetvédelmi szakmérnök 1988, ÉKöVizIg-tanfolyam 1989)
13. Színes fényképek zsákos gombatermesztésről: 25 db
14. Fekete-fehér fényképek Répási Gáborról: 6 db
15. Plakett: Szakdolgozatok Országos Pályázata 1972 (SZOT-KISZ KB.
16. BMTE-émlékérem 1984 (bronz)
17. Gombatermesztés diasorozat: 31 db keretezett, de csak fóliában tartott sorozat.
18. MÉVI gomba: 25 db (Gombákat bemutató diák – néhányon felirat is van.)
19. Keretezetlen diák gombákról, adatok nélkül.
20. Rendezett diáképek 3 diatartó dobozban: (az egyes diáknak azonosító számuk van): 300 db
21. Nagyméretű, (70 X 100 cm) színes gombafotó, 4 db.

A tárgyak és szakkönyvek az átvétel után a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Múzeum Biológiai Gyűjteményben kerültek elhelyezésre, ahol tematikailag hasonló módon pl. Fórius Ferenc zuzmógyűjteménye is található. A témakör kutatóinak a helyszínen van módjuk a dokumentumok részleteinek feldolgozására.

Összegezve: a hagyaték egésze érdemes a múzeumi megőrzésre, mert alkalmas későbbi tudományos kutatásra (a preparált példányok, a képek és a miskolci gombásztevékenység – mint történet), a szeparátumok és szakkönyvek igen értékesek, a múzeum szakkönyvtárában nagyjából hiánypótlók és jelentős részben alkalmasak későbbi kiállításokban való szerepeltetésre is.

THE BEQUEST OF GÁBOR RÉPÁSI, MYCOLOGIST FROM MISKOLC, IN THE KAZINCZY FERENC MUSEUM

In late 2006, our colleague Tibor Rémiás called our attention to the fact that the bequest of an outstanding mycologist from Miskolc should be obtained to enrich the Biological Collection of the Kazinczy Ferenc Museum of Sátoraljaújhely, already containing a rich collection of various plants, lichens and animals.

The acquisition procedure was completed in the first months of 2007, after which the collection, made up of several units, was transferred to the museum in Sátoraljaújhely.

The description and evaluation of the mycological collection assembled by Gábor Répási (1945–2005) is preceded by a brief overview of his life, based on the documents collected by Mrs Gábor Répási, who donated the collection. The biography assembled and written by her (and published in full here) was one of the documents handed over to the museum together with the bequest.

The mycological collection and the other related items are as follows: well-preserved prepared (pressed) mushrooms, 64 items in all. Most were collected in 1979–1980. The specimens were well conserved, free of pests, and were all mounted on herbarium papers carefully wrapped in

wax paper and arranged in a folder. On the testimony of the reverse side of the sheets, some of the specimens had originally been mounted on photo cardboard for presentation.

The bequest included also 78 books, scientific journals and computer documents, manuscripts and personal papers.

Following the acquisition, the collection and the books were incorporated into the Biological Collection of the Kazinczy Ferenc Museum, whose holdings include similar materials, such as the lichen collection of Ferenc Főriss. Scholars now have the opportunity to study and evaluate the collection and the various documents.

The collection is worthy of museum preservation because it is suitable for later scientific studies (the prepared specimens, the illustrations, and the history of mycological studies in Miskolc). The various offprints from scientific journals and the books are valuable and fill a gap in the museum's library. Most of the acquired items are also suitable for presentation at an exhibition.

Gábor Hegyessy

LES AUTONOMIES DES CITADINS ET PIONNIERS WALLONS DANS LE BASSIN DES CARPATES

GYÖRGY SZÉKELY

La littérature d'histoire universelle venait de grouper bien des documents appelés à expliquer les étapes intermédiaires que connurent les relations existant entre les peuples des Pays-Bas et de l'Europe centrale. L'exemple de Völkermarkt en Autriche de Sud évoque l'éloignement des colonies wallonnes progressant vers l'Allemagne. C'est en 1147 que les citoyens locaux sont pour la première fois désignés nommément; parmi ces cinq y mentionnés, celui dont la maison fut le lieu des opérations commerciales (in Bonardi domo) et à côté de ce Bonhardus (Bonard) Lostan, lui aussi portent des noms qui sont habituels dans le pays wallon. Une charte datant de 1204 et rédigée dans la même localité, dans la maison de Baldwin (in domo Baldwini) s'y ajoute également. C'est aux colons, respectivement aux commerçants wallons que se rattache la *strata Latinorum* (1268), autrement dit la Wahlenstraße de Regensburg, voisine du quartier juif d'auparavant. Dans les chartes on rencontre encore les expressions: unter den Wahlen, inter *Latinos*, inter *Gallicos*. Dans le droit urbain de la ville de Soest la „hereditas Frisonum et Gallorum” (on entendait par là des Frisons et des Wallons) marque l'établissement collectif des éléments occidentaux en Allemagne. En raison d'un trafic effectué sur le Danube le rôle de Regensburg s'avéra d'une importance particulière. Cependant à côté des relations économiques on tiendra compte encore de celles ecclésiastiques, ces dernières s'accroissant au premier chef en Lorraine et par l'intermédiaire de cette même région. Au XIIe siècle quatre évêques de Trèves prirent leur origine de hautes familles wallonnes, parmi eux le neveu du prévôt-chanoine Arnulf, issu de la famille Falmagne, l'archevêque Gottfried (1124–27), l'archevêque Hillin, ce notable personnage et son successeur issu de la famille Walcourt.

Gallici occidentaux se révèlent analogues avec la notion désignée à cette époque là en Hongrie par le nom *Latinus*. Ceci renvoi pour la plupart aux Wallons. La présence de Henri *Latinus*, citoyen de Purchusen, dans une charte provenant de 1270 d'Allemagne, personne qui dans une autre charte figure comme Heinrich *Walch* de Purchusen, nous permet de conférer la même interprétation aux notions ayant été en vigueur en Europe centrale. On aura toutefois plus de difficultés à préciser les différents individus là, où cette double indication fait défaut.

Nous venons de parcourir le chemin que les colonies wallonnes connurent pour devenir des vestiges historiques, colonies dont le rôle joué dans l'histoire médiévale des agglomérations des pays d'Europe centrale ne se révéla point insignifiant.

Le mot „hospes latin” figurant dans le règlement douanier émis par Béla IV, roi de Hongrie pour la ville Raab (Győr) est à considérer comme nom collectif.

La littérature atteste nettement que le nom *Gallicus* signifiait en Hongrie aux XIII–XVe siècles aussi *wallon*. Cependant je ne serai pas sans supposer que le nom venait d'être appliqué aux Wallons, étant le premier élément populaire de langue romane (*welsch*) à faire son apparition en grand nombre.

Reste à savoir quel était le rôle que les ethnies de langue romane susmentionnées a vaient à jouer dans l' évolution des villes des pays de l' Europe centrale.

Furent-elles en général des colons (paysans, villageois), artisans, commerçants?

Wallons dans les villes du Medium Regni de la Hongrie

Les villes d' Esztergom et de Székesfehérvár, aux populations wallonnes, furent considérées d' agglomérations de commerçants au XII siècle par Mályusz, E.: A középkori magyar nemzetiségi politika. (La politique des nationalités en Hongrie au moyen âge.) (Századok, 1939.) p. 288. Plus cironspecte fut la conception qui rattacha l' évolution des villes aux anciens lieux d' établissement et y rappela le rôle des Allemands au XIIIe siècle que précéda celui des Wallons, conception qui au cas de Székesfehérvár, d' Esztergom et de Zagreb fait mention des fondateurs wallons, par

Eckhart, F.: Magyar alkotmány és jogtörténet. (L' histoire de la constitution et du droit en Hongrie.) (Bp. 1946.) p. 71.

En ce qui concerne les sources diplomatiques et archéologiques de la ville royale et primatiale Esztergom, sont très importantes études. Zolnay, L.: 1256–1956 Emléklap Esztergom második megalapításának hétszázadik évfordulóján. (Pages commémoratives à l' occasion du 700e anniversaire de la seconde fondation de la ville d' Esztergom. (Bp. s. a. Polycop.) p. 10.; *Zolnay L.: Az esztergomi latinusokról. (Les Latini d' Esztergom.)* (Annales Strigonienses, I. 1960.) pp. 156-157. Parmi les noms qui se rencontrent à Esztergom il y a des ethniques qui renvoient à une nationalité italienne et française, mais plus nombreux sont ceux qui témoignent d' une origine belge.

Quant à *Laurencius Latinus*, orfèvre (auri malleator) à Esztergom, sa nationalité wallonne se précise plutôt par le nom de sa femme Almanda (dont le père fut Daniel): l' enfant né de ce mariage porte le nom de Perrin. Devenu citoyen d' Esztergom; le comte de la Chambre de la Monnaie, Archinus, qui déploie son activité entre 1249 et 1282, sa qualité de Vénétien se trouve au début nettement indiquée (natione *venetus*), tout comme celle de Thomas le Gros (Thomas pinguis mercator *venetensis*), dont le fils porte le nom de Nycolat, alors qu' en ligne maternelle ils furent apparentés à Gegmerius considéré wallon.

On doit accentuer l' importare des methodes de la généalogie et de la prosopographie: Parmi les dirigeants, les marchands et les artisans de la ville d' Esztergom, outre les habitants désignés expressément par le nom latinus, nombreux sont ceux qui à la faveur de leurs noms typiques sont considérés Wallons. Les patriciens (comites) de vieux type s' associent eux aussi à cette même ethnie. Étant donné que nous ne disposons pas de documents dès les débuts de la vie urbaine, tout porte à croire que l' origine des noms wallons remonte à des temps plus anciens. On ne saurait contester l' affirmation de Schünemann qui suppose une vigoureuse couche dirigeante ayant survécu à l' invasion tartare, couche qui n' admit parmi les citoyens de la ville que ceux appartenant à la même ethnie. Autant que l' on sache, la première charte délivrée par la ville d' Esztergom fut celle rédigée en 1255 par le juge Jakmynus (étant alors maior ville) se trouvant à la tête des citoyens du vicus (à savoir Latinorum). A en croire les témoignages des noms ethniques plus fréquents dans la suite, ce nom latin renvoie à la Belgique (il peut donc, être considéré comme Wallon). Le juré connu en 1299 sous le nom de Petrus filius Gekmeni était selon toute probabilité son fils.

En 1262 nous rencontrons dans le finage d' un bien immobilier aux environs d' Esztergom le nom de Gekminus de Morchy Etnendey (?) et celui du comes Gerardus. Leurs noms nous permettent de les tenir pour Wallons. C' est bien le cas du propriétaire de vignobles, Theryn Latinus, (mentionné lors de la descriptions des bornages effectuée en 1275 en connexion avec les villages situés dans le comitat d' Esztergom. Le juré appelé Mauritius se présente dans les années 1265 et 1269. Mentionné comme filius Mauricii comes, juge (villicus) en 1324, juré au cours des années 1299, 1304, 1314, 1328, 1330 et 1331, Jehan (Gehan, Geyan, Gyan, Gan, Gyhan, Gihaninus) qui apparaît entre 1299 et 1331 fut, selon toute probabilité, son fils. Le nom du père renvoie, lui aussi, à une nationalité wallonne. La longue carrière parcourue pendant 33 ans en qualité de magistrat de la ville par Gahan, fils de Mauritius s' inscrit à l' actif de la ville, étant donné qu' en 1324 celui-ci fit arrêter en public le dispensator du chapitre et le tint en prison dans sa propre maison sans lui avoir donné satisfaction.

En 1265 surgit le nom du juré Rubinus Parvus. Le juré connu sous le nom de Nicolaus filius Rubini Parvi ou comes Nicolaus filius Rubini et ayant joué entre 1299–1314 est, autant qu' on suppose, son fils. Le nom du père renvoie à une nationalité wallonne. Cependant Marguerite, veuve de Barthélemy qui avait vendu la propriété foncière de Csolnok s' associerait aux Wallons. Le père de Barthélemy s' appela, en effet, Sullyz. Les noms de certaines propriétés leur appartenant, ainsi que le site des maisons qu' ils possédèrent à Esztergom témoignent de ce que les individus cités dans la suite auraient pris leur origine de la même famille :

En 1258 entre en scène Johannes (filius Petri collicaponis, l' ancêtre s' étant occupé donc d' une certaine branche de commerce), alors qu' en 1272 nous rencontrons Gyan (filius Serperes) ayant décédé sans laisser d' héritier : Tout laisse à croire que les noms présentent alternativement les formes latines et wallonnes désignant le nom du même père tout aussi que celui du même fils.

On pourrait énumérer des familles d' origine wallonne, dont les membres étaient jurés, après juges d' Esztergom aux XIII–XIVe siècles. Les membres de ce patriciat avaient des noms wallons, employaient le titre comtes, possédaient des „Curia” et „Camera” dans la ville et des vignobles aux environs.

Ainsi comme nous venons de voir les familles dirigeantes du quartier latin y possédant des maisons de pierre (palacium) se recrutèrent à partir du XIIIe jusqu' au milieu du XIVe siècles parmi des *Wallons*. Ceux-ci ne perdirent point leur pouvoir; les fils des anciens magistrats et jurés accédèrent aux postes vacants de la magistrature, les jurés, eux changèrent alternativement entre eux les fonctions de juge. Par contre leurs concitoyens wallons recrutés parmi les artisans n' aient guère obtenu de places dans la direction. (Ce n' était que le juré Abraham, filius Kolini, paru en 1307, qui fut éventuellement fils d' artisan.)

Colinus et les deux Abertinus, bouchers à Esztergom (macellarius boum), en 1294 tout aussi bien que Gyhan, boulanger dans la même localité en 1314 peuvent, eux aussi, être considérés Wallons. Certaines particularités diplomatiques attestent, elles aussi, l' importance du rôle joué par les populations française et wallonne. Une charte provenant du XIIIe siècle et délivrée par la magistrature d' Esztergom emploie le mot *payement* à la place de *pecunia*.

Sur les témoignages des chartes susindiquées les éléments « latins » vivant en Hongrie au cours du XIVe siècle se recrutent même dans la suite parmi les citoyens ou

colons wallons et italiens comme l'atteste au cas d'Esztergom l'ouvrage de Rogerius, source fondamentale pour l'invasion des Tatares en Hongrie, ouvrage qui parle des habitants hongrois, français, et lombards, quasi maîtres de la ville. Vicus *latinorum*, contrata *latina regalis*, contrata *latinorum* (quartier royal latin englobant plusieurs rues, noms collectifs, eux aussi), se présentent dans la topographie de la ville d'Esztergom; on attribuera le même sens aux exergues qui sur le double sceau (conservé actuellement au Musée National de Budapest) employé aux XIII–XIV siècles se rapportent aux Latins (SIGILLUM . LATINORUM . CIVITATIS. STRIGONIENSIS), (SECRETUM. LATINORUM. CIVITATIS. STRIGONIENSIS). Le nom "latin" se révèle lui aussi nom collectif appelé à désigner les citoyens récemment immigrés. La topographie du quartier latin d'Esztergom serait d'ailleurs difficile à préciser. Zolnay ne le situe qu'à titre éventuel vers la place Széchenyi, dans l'hémicycle du Petit-Danube entouré par les rues.

Ces marchands, hommes de finances, vivaient en premier lieu à Székesfehérvár et à Esztergom. Par contre l'archéologue Jenő Fitz ne situe l'établissement des commerçants wallons et italiens qu'au XIIe siècle. La société latine de Székesfehérvár se vit recrutée parmi les éléments wallons ou ceux italiens. Les citoyens latins de la ville s'occupaient du commerce et ayant raflé de grandes quantités de vin se livrèrent à des spéculations (1221, 1226 : *Latini Albenses*, 1226 : hospites *Latini Albenses*). Les surnoms désignant leur ethnie se trouvent conservés sur l'exergue employé par la ville au XIVE siècle : S(igillum) LATINORVM CIVIVM ALBENSIVM. Boniface, lui, ayant vécu dans la première moitié du XIIIe siècle était également citoyen latin de Székesfehérvár (Bonifacius de Alba, Bonifacius ciuis Albensis mentionne -t-on en connexion avec son mariage contracté dans la ville d'Esztergom). Vu le nom caractéristique du père (Gylis au lieu du nom français Gilles, pour le nom Aegidius usuel dans les diplômes hongrois) tout laisse à supposer que Jean, fils de Gylis, citoyen de Székesfehérvár (paru en 1312) fut le fils d'un citoyen wallon.

Wallons des faubourgs et bourgs privilégiés en Hongrie

La Transdanubie et sur son territoire le comitat de Baranya connu, lui aussi, des établissements wallons, parmi ceux-ci même des colonies à la population purement paysanne. En 1181 le roi Béla III approuva les transactions effectuées en matière de biens-fonds par Froa, femme de Marcellus praepositus. Dans le regeste l'éditeur de la charte n'indique qu'un certain prévôt sans souligner, ce qui d'ailleurs serait motivé à la fin du XIIe siècle, que le praepositus marié était une personne ecclésiastique ou non. Raison de plus pour préciser la qualité du prévôt étant donné que les autres passages de la charte ne sont pas sans renvoyer à des traces wallonnes. Parmi les témoins se distingue maigister Gilebertus, maître des hospitaliers de Saint-Jean à Pécs, parmi les personnes laïques on rencontre le nom de Dionis eubagio de Bodrog et parmi les hospites de Pécs celui de Carnoldin. Citoyen de Pécs en 1295 Johannes *Latinus* filius Gebarth ciuis Peechyensis = Johannes *Gallicus* se distingue par son nom dont le sens recèle un parallélisme transitoire. Une charte datant de la même année parle de Johanni *Gallico*. Les documents recueillis dans le comitat de Baranya ne sont pas seuls à attester sa nationalité wallonne, László Mezey, lui, se fondant sur le procès-verbal relatif à la canonisation de Marguerite rappelle également la présence d'un individu liégeois ayant vécu aux environs de Pécs dans le

comitat Baranya. Le nom d' Andreas dictus Brigant, personne rencontrée en 1375 à Pécs, s'explique éventuellement par la présence des Wallons à ce même.

Dans le comitat historique de Zemplén c'est dans la localité de Sárospatak (1252, 1257, 1285: Potok, 1275: Potoka?) où on présupposera une population d'origine wallonne (suivant la conception ayant été en vigueur auparavant une population d'origine wallonne et italienne. Cette conception se fonde en façon insolite en Hongrie désigne le juge y figurant par l'expression „praepositus” désignation coutumière dans la France septentrionale d'aujourd'hui. Quant à l'ethnie de Sárospatak, les localités situées à ses environs en fournissent elles aussi, quelque témoignage. Olaszi, localité s'étendant au bord du Bodrog (1247: Vlozy, 1252, 1257, 1321: Oloz, 1285: Olozy, au XIVe siècle : Olazy, Olozy, Olasci, 1275 : Nogoloczi ?) fut, à en croire son nom, habité par des Wallons.

Le toponyme, lui, remonte selon toute supposition à l'époque précédant l'invasion tatar. Le fils de Thomas d'Olaszi portant le prénom caractéristique de Gilles fit en effet des services au roi lorsque ce dernier se mit en fuite au bord de la mer. En 1285 les hospites d'Olaszi demandèrent au roi Ladislas IV – et non sans succès – de signer et de renforcer les anciens privilèges de Patak. Dès lors je suppose une certaine communauté de droit ou plutôt une communauté d'origine entre Patak et Olaszi. Au début du XIVe siècle le village d'Olaszi disposait déjà d'une église et sa population s'occupait de viticulture. L'ethnique recélé par le toponyme de la localité de Liszka (aujourd'hui Olaszliszka) situé au bord du Bodrog est à identifier avec une Franca villa figurant dans un document datant de 1224 et cette même localité apparaît dès 1239 sous le nom de Liszka Olazy. (Les formes connues en 1248 et 1255 sont unanimes à accuser cette même composition: Lyzka-olazy, respectivement Lyzka-Olazy; en 1278 son nom devient Lyskaolaza, tandis qu'en 1332/37 le toponyme est Lizka. Tállya situé également dans ce comitat est en 1275 considéré comme un village à l'ethnie purement latine (ville Talya *latine*). A cette époque la localité doit sa renommée à sa production de céréales. En 1291 est mentionné Joanni Latino...de Talya. Les villages contemporains: Bodrogolaszi et Olaszliszka s'insèrent, selon toute supposition, parmi les communes à l'origine et aux toponymes wallons.

L'ancien comitat de Bihar connu, lui aussi, plusieurs localités portant le nom d'Olaszi. Nagyvárad la plus notable agglomération du comitat se vit entourée de plusieurs banlieues lui annexes. Parmi celles-ci Olaszi (Váradolaszi) qui s'étendit sur la rive droite de la rivière de Körös fut habitée originairement (XIIe siècle) par une population wallonne, situé au nord du noyau de (Nagy) várad. Constituant la propriété de l'église de (Nagy)várad il jouit d'une administration communale indépendante ayant ses droits à lui (d'où sa dénomination de civitas Olazi présentée par le rôle des dîmes ecclésiastiques).

Váradolaszi dans le comitat de Bihar, dont la population était en raison de son église Saint Gilles tenue pour wallonne fut essayé identifier avec la localité d'Orosi apparaissant dès 1184. Ce à quoi renvoie la villa Latinorum Waradiensium figurant en 1215 dans le Registrum Varadiense. En 1273 son nom hongrois revêt la forme authentique de villa Olazy, en 1285: Olazy, puis en 1286: Oloscy, l'est en 1291/94 quel'on rencontre la variante Olaci. Quant à une population fondamentale de langue française je me garderai de tenir pour argument décisif l'apparition tardive des toponymes françaisés (le rom de rivière Parispataka et la rue qui en 1608 porte le nom de Paris.

Les matériaux recueillis sous ce rapports, matériaux qui ne seront pas sans s' amplifier dans la suite, attestent nettement que le passage de l' ethnique *Latinus* au nom *Gallicus* se situe en Hongrie à la période couvrant les années 1262–1343.

L' origine wallonne de ceux nommés latins ne se précise pas toujours exactement. Cependant la colonie (datant des XI–XII siècles) établie près de la ville d' Eger est considérée par la science d' être wallonne.

La datation suivante nous conduit également dans un entourage wallon et se met en rapport avec l' organisation ecclésiastique connue par les Wallons de Hongrie: en 1319 mention est faite dans le diocèse d' Eger de l' Ecclesia de villa *Gallica*.

Dès lors l' ethnique *Gallicus* s' applique en Hongrie à la colonie de la vallée d' Eger jouissant d' une administration particulière, de même qu' à d' autres éléments d' origine wallonne. C' est au milieu du XIVe siècle qu' apparaît le comte de la vallée d' Eger: N. f. M. comes vallis agriensis (Nicolas fils de Martin?) réunissant sous son autorité même des Wallons, qui s' opposèrent maintes fois aux envoyés du roi. C' est à la même époque que remonte la tradition qui témoigne des relations primitives ayant existé entre les Liégeois et les Hongrois.

En 1447 il arriva en effet qu' un groupe venu de Hongrie se distingua parmi les pèlerins et voyageurs arrivés des pays lointains afin de visiter les célèbres reliques et objets pieux se trouvant à Aix-la Chapelle, groupe qui parla un wallon liégeois correct (idioma Leodiense). Interrogés sur la raison de ce bizarre phénomène les membres du groupe ne tardèrent pas de relater la tradition. Là-dessus les habitants d' Aix-la-Chapelle leur recommandèrent de s' adresser à la ville de Liège pour s' en acquérir la certitude. Ayant fait face à leurs offices ils se rendirent à Liège où ils furent accueillis en frères. (Ce qui témoigne de ce que la parenté de langue venait d' être admise).

Les constatations susindiquées, attestant qu' ils possédèrent la langue wallonne à la perfection, de même que les documents puisés aux archives et dans les chroniques se trouvent vérifiés par la charte émise le 8 juillet 1447 par l' évêque Jean de Heinsberghe, charte où ce dernier ne manqua pas d' attirer à ces faits l' attention de palatin de Hongrie et de l' évêque d' Eger, ce qui met en lumière l' administration particulière dont jouissaient les Wallons de la vallée d' Eger, – vivant suivant une source dans la province d' Eger – ainsi que leur subordination à l' évêché d' Eger.

De grande portée sous ce rapport les chroniques belges conservèrent les noms de ceux arrivés de la Hongrie à Liège: Matthias Biró, fils d' André; Paul Dolo, Nicolas Tamarasco, Simon Henrat, Marc Balaven, Martin Ponche. La question se poserait toutefois de savoir si les chroniques étrangères n' avaient au cas échéant déformé les noms originaux. Mais voilà que le premier nom, celui de Matthias Biró, n' a subi aucune déformation et reflète nettement le mot hongrois: biró (juge). Dès lors la forme wallonne des autres noms n' attestent, elle non plus, aucune défiguration, mais bien la conservation exacte des noms originaires et cela d' autant plus car les données témoignent nettement de ce que celui qui porta le nom de Biró s' assumait parmi ces hôtes le rôle de rapporteur et du solliciteur. C' est à ces mêmes Wallons que se rapporte donc le célèbre document provenant du XVe siècle (1463) et contenu dans le rapport d' ambassade papale publié par Kovachich, document qui rappelle les Wallons de Hongrie disposant dans le pays d' une province à part. Une source de langue italienne provenant de l' époque du roi Mathias Ier

n' est pas sans attester le même fait. Il y a qui la tiennent pour un rapport d' ambassade papale rédigé dans les années 1480, bien que ce dernier subsiste en latin. D' autres encore considèrent le texte italien un rapport d' ambassade de Venise. Quoiqu' il en soit, ce qui nous importe c' est que la source évoque une tribu flamande parlant un français correct, tribu qui disposait d' une province à elle. Ils habitent le pays depuis qu' il venait d' être occupé par Charles. Cette tradition n' est pas elle non plus, facile à comprendre. Il y avait qui y renvoyaient au roi Charles Robert de la maison des Anjou, ce qui se révèle peu probable vu le bref espace de temps passé depuis. D' autres par contre y voyaient la conquête et l' établissement dûs à Charlemagne. En effet le cas est propre à illustrer le processus qui au cours du XIVe siècle se trouva à l' origine de l' effacement de leur propre tradition. En soumettant à l' analyse l' événement dévolu en 1447 l' une des chroniques belges décrit une migration ayant eu lieu il y a 130 ans. Miklós Oláh se trouvant en 1536 à Bruxelles les rappelle également dans son ouvrage intitulé: „Hungaria”. Vivant dans l' entourage de la reine veuve, Marie de Hongrie, gouverneur des Pays-Bas, il se trouvait en mesure de s' orienter quant au problème wallon. Dès lors on ne saurait sous-estimer sa méthode de procéder pour les associer aux Liègeois.

Une certaine autonomie de la Vallée d' Eger est affirmée par l' organisation ecclésiastique. L' auteur de l' histoire géographique de Hongrie à l' époque des Árpáds, le feu György Györffy accentuait, que le registre papal des dîmes en compartimentant les localités dans le diocèse exceptent la Vallée d' Eger et la ville Eger des rayons des archidiaconats de Borsod et de Heves, Le développement urbain au faubourg du château d' Eger fut aidé par les évêques du XIe siècle par leur stimulation à s' installer comme hôtes (hospes) dans la Vallée d' Eger. Sous le gouvernement du roi André I venaient des pionniers wallons à la descente nord-ouest du château et là-bas dans la vallée de ruisseau, où on commençait planter des vignobles par déboisement (Tálya). Plus en dessous le nom de Felnémeti (1261/71 Felnemti) témoigne des pionniers bavarois. À côté sud-ouest du château le toponyme Almagyar fait souvenir de pionniers, hôtes hongrois du chapitre. Le registre papal des dîmes énumère les localités du comitat Heves dans les rayons des archidiaconats Heves, Kemej, Pata et dans la circonscription ecclésiastique de la Vallée d' Eger. Dans le dernier sont les églises Eger-St. Pierre, Eger-St. Jacques, Eger-St. Michel, Eger-Harangozó (= sonneur de cloches), Maklár, Felnémeti, Nagy- Tálya, Kis- Tálya, Feltárkány. La plus grande somme fut payée par les quatre paroisses de la ville de résidence épiscopale Eger, ensemble 202 sous (garas hongrois), par trois localités de la Vallée d' Eger, Felnémet 85, Maklár 80 et Nagytálya 77 sous. En ce qui concerne ces grosses sommes, les nommés étaient des colonies privilégiées des hôtes viticulteurs. Felsőtárkány payait 36, Kistálya 26,5 sous. On peut juger par analogie d' usage du nom, qu' on parlaient encore leur idiom dans la Vallée d' Eger, parlant le français au tournant des XV–XVIe siècles.

Les premiers pionniers wallons (Latinus, Gallicus, en hongrois „olasz”) sont établis dans quelques localités de la Vallée d' Eger. En dehors de Nagytálya ou Olasztálya les sources font mention d' un Olaszi en 1298. On peut établir une connexion entre ce dernier et Eger, documenté à la fin du XVe siècle, comme Platea Olasz d' Eger. Probablement l' hôpital St. Jacques, mentionné dès 1240, était l' église des wallons, qui avait une rue dès 1311. Plusieurs fois est mentionné Tálya, par exemple 1261/71 vallis Agriensis. Thala Nogh dicta, 1275 ville Tala Latine, 1332–7 de Maiori Talya et l' autre 1332–7 de Minori Talha. Le nom de ces villages provient du mot taille, défrictonement dans l' ancien français.

György Györffy trouvait quelques habitants de Maklár (1332–7 de Maclar de Valle Agriensi), qui avaient des noms wallons (1314 Renyl fils de Thyrion et Borgeu fils de Barthélemy). La commune de Tárkány avait trois parties, mentionné séparément; Altárkány (1261/71 vallis Agriensis... Oltarkan, 1275 Tarkan Inferioris), Feltárkány (1261/71 vallis Agriensis... Feltarkan) et Egyházastárkány (1323: Eghazas Tarkan, 1329 Eghazastarkan).

En ce qui concerne le Zips au nord de l'ancien Hongrie, l'organisation ecclésiastique de 1204 englobant 24 villages (Fraternitas Plebanarum XXIV Regalium) connaît, en présence des localités allemandes, des villages qui, à côté de Szepesolaszi dont mention sera faite dans la suite, avaient des rapports latins et portèrent le même ethnique, tels Durand et villa de S. Quirinio. Au cas de Quirinus le saint éponyme s'affirme ce tribun militaire romain jouissant, comme saint lorrain d'une vénération toute particulière.

La colonie de Szepesolaszi (dans la vallée de Hernád) dont la formation se situe au XIIe siècle, porta originellement le nom de *villa Latina*, nom conservé dans la suite par le toponyme allemand de Walendorf, Wallendorff qui se rattache aux Wallons. (Le nom slovaque qui lui correspond à l'époque contemporaine était Spišské Vlchy).

Le village de Szepesolaszi fut en 1265 assujéti directement à l'autorité du roi ce qui explique le droit dont jouissaient les hospites de la *Latina villa* in Scepes (1273), droit suivant lequel le curé élu de la localité se vit confirmer dans ses fonctions par l'archevêque d'Esztergom et ne fut point soumis à l'autorité du prévôt de Szepes. L'église de la villa *Latina* est mentionnée en 1278. La même forme du nom apparaît encore en 1300. La décision portée par l'archevêque d'Esztergom et obligatoire pour le curé de la localité nous permet de conclure sur l'identité de la Villa *Latina*, wlgariter Olazi, mentionnée en 1337, avec Szepesolaszi.

L'ancien privilège collectif des „Saxons” et des „Latins” de Zips mentionné en 1273 et touchant leurs conditions ecclésiastiques aussi, remonte par exemple à cette même coexistence. Ce à qui renvoie la décision prise de concert avec le légat du pape en 1280 par la reine mère de Hongrie, décision d'après laquelle les Saxons et les Wallons de la Zips n'auront plus à s'acquitter de la dime selon la „coutume saxonne”, c'est dire faisant livraison de chaque douzième gerbe, mais bien suivant la coutume pratiquée par les Hongrois et les Slaves. La décision, elle, indique le moyen par lequel on arriva à obliger les éléments agriculteurs ou ceux qui à côté de leur métier d'artisan s'occupaient encore d'agriculture, éléments venus de l'Occident et y établis entièrement à faire face à des prestations plus graves dont se virent chargés les Hongrois et les Slovaques, cessant de cette manière leurs conditions privilégiées dont ils jouirent auparavant. Et la couche dirigeante de ces groupes ethniques ne manque pas de répondre à la décision, fait qui témoigne nettement de leur migration et leur coexistence collective: *Elias comes Saxonum et Latinorum et consules ceterique Saxones et Latini de provincia Scepusiensi* s'obligent dès 1280 d'observer le nouveau mode des prestations, ce qui nous permet de supposer la présence d'une colonie wallonne dans la Zips.

La nouvelle désignation se présente donc dans les territoires qui se trouvent dans le voisinage des pays slaves appliquant de bonne heure l'expression *Gallicus*: Nicolas, fils de Bastinus mentionné en connexion avec une donation du comitat de Liptó nous ramène jusqu'au milieu de XIIIe siècle (1266). Myculith *Gallicus*, lui, se présente en 1274 (15 juin) dans la Zips, dans un milieu à l'ethnie variée. Peut-on le considérer à

coup sûr Wallon? On remarquera toutefois l'important fait qui atteste son appartenance aux milieux nobiliaires (nobilioribus et melioribus) des Saxons de la Zips, milieux où se présentent encore l'individu noble nommé Jaan, Arnoldus, comte des Saxons, Goblinus, l'ancien comte des Slaves et d'autres éléments allemands et hongrois (Teutonicis et Hungarys). A côté des éléments allemands, slaves et hongrois les noms: Jaan et Myculith seront à considérer noms wallons.

Et pour finir la route des éléments wallons, en cadre de l'autonomie saxonne de Transylvanie, en effet, le problème s'affirme résolu. Jean Latin lui, arrivé avec les Flamands au début du XIIIe siècle et ayant vécu *parmi* les Allemands de Transylvanie (au sud de Nagyszeben), et devenu plus tard seigneur terrien, fut, autant, qu'on suppose d'origine wallonne; bien que ses fils soient encore en 1231 de vaillants soldats saxons, son petit-fils porta en 1257 le nom de Gianinus. Gyan (Gaan, Geaninus, Gyaan) fils d'Alard de Vizakna, en 1277 chef du mouvement populaire saxon de Transylvanie est tenu également pour wallon. Son fils appelé également Alard (Comes Alardus, juvenis filius Gyaan de Vizakna) posséda un domaine dont mention est faite en 1295 sous le nom de Godym.

Ce sont ces conditions ethniques qui expliquent le nom de *Wallendorf* (dont le nom hongrois est dès l'époque moderne Aldorf, appelé par le peuple romain Aldorfu, puis par le roumain officiel Aldorf), localité située au bord de la rivière de Beszterce. Enclavée entre les éléments allemands et flamands, la localité se présente à plusieurs reprises dans les chartes de Hongrie revêtant la forme de *Villa Latina*. Elle se voit divisée en deux agglomérations, autrement dit en deux paroisses. En 1295 mention est faite d'Alsó-Waldorf (de inferiori Waldorf), dont les habitants venaient dans les années précédentes celle susmentionnée de tuer deux de leurs curés. Les rôles des dîmes ecclésiastiques des années après 1330 rappellent plus d'une fois les deux paroisses des agglomérations wallonnes: Hermannus plebanus de Waldorf Superiori (Waldorf Supérieur), Nycolaus plebanus de villa *Latina* (Waldorf Supérieur), Johannes de Valdorf inferiori (Waldorf Inférieur), Tammo de Valdorf (Waldorf Inférieur), Nycolaus de Valdorf Superiori (Waldorf Supérieur), de Waldorf Inferiori (Waldorf Inférieur).

Le bornage du domaine de Kozdfő (Cevezfey) appartenant à Jean Latin, mentionné plus haut, s'identifie selon J. Karácsonyi avec localité de Volldorf remontant au toponyme médiéval de Wallendorf. En 1231 ses fils sont possesseurs d'une villa *Latina*. Le nom de ce village différant de celui situé aux environs de Beszterce n'est pas sans indiquer que les noms latins et allemands que portent les colonies wallonnes éloignées l'une autre apparaissent tout aussi régulièrement que ceux hongrois et slaves.

LES DÉBUTS DE L'ÉGLISE LATINE EN HONGRIE

JOZSEF TÖRÖK

Autour de l'an Mil nous en sommes à la troisième phase de l'histoire du christianisme en Hongrie. La première s'étend du IIIe au Ve siècles. La Transdanubie actuelle faisait partie de l'Empire romain.¹ La deuxième va jusqu'au IXe siècle, elle est marquée par les invasions. Celles-ci ont détruit la chrétienté ; alors florissante, de la Pannonie et de la Valérie romaine. Mais au cours de l'expansion de l'Empire carolingien, un archipresbyter venu de Ratisbonne résida à Mosabourg-Zalavár.² A la fin de cette période, la juridiction (plutôt théorique que réelle) sur la Transdanubie fut partagée entre Salzbourg et Passau.³ Ces faits surtout la juridiction, semblent se présenter comme les présages d'un futur inévitable, mais nous verrons que, dans l'histoire, les présages ne se réalisent pas toujours. La troisième période s'étend du Xe siècle à la fin du XIe siècle. C'est l'époque de l'évangélisation définitive. Étienne, puis vers la fin du XIe siècle Ladislas⁴ en furent les principaux instigateurs.

La christianisation du peuple hongrois est d'une part le résultat d'un enchaînement d'événements et d'autre part l'oeuvre personnelle du premier roi chrétien, saint Étienne,⁵ qui fut aidé et soutenu par le pape de l'an mil, Sylvestre II.⁶ Le premier roi hongrois, Étienne, arriva au pouvoir en 997 qu'il conservera jusqu'en 1038, l'année de sa mort. C'est lui qui allait faire de la Hongrie un pays chrétien et il poursuivit l'évangélisation de son peuple. Ce travail se faisait avec l'aide de tout l'Occident. Étienne avait agi dans un double but. Premièrement, garder et affirmer son pouvoir contre les tendances païennes dépassées⁷ et contre les pouvoirs des deux „superpuissances” de ce temps: l'empire byzantin et l'empire ottonien.⁸ Deuxièmement, transformer une société archaïque en sédentarisant la population – ce qui entraîna de profondes transformations sur le plan économique – et par un changement des mentalités du fait de la christianisation du peuple hongrois.⁹ Mais

1 Voir András Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London, 1974; Tibor Nagy, *A pannóniai kereszténység története (L'histoire de la chrétienté de Pannonie)*, Budapest, 1939; Lajos Nagy, *Pannonia Sacra*, dans *Szent István Emlékkönyv*, 1, Budapest, 1938, p. 29–148.

2 Voir Péter Váczy, *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában (La chrétienté de la Hongrie au moment de l'occupation du bassin carpatique)*, dans *ibid.*, p. 215–265.

3 Voir Wolfgang Lehr, *Pilgrim Bischof von Passau und die Lorcher Fälschungen*, Berlin, 1909; Hans Wagner, *Urkundenfälschungen im Burgenland*, Eisenstadt, 1953.

4 Voir László Mezey, *Athleta patriae*, Budapest, 1980.

5 Biographies: Bálint Hóman, *König Stephan I. Der Heilige*, Breslau, 1941 ; Thomas von Bogyay, *Stephanus Rex, Versuch einer Biographie*, Verlag Herold, Wien–München, 1975; György Györffy, *István király és műve (Étienne le roi et son oeuvre)*, Budapest, 1977.

6 Pierre Riché, *Gerbert d'Aurillac, le pape de l'an mil*, Paris, 1987.

7 Györffy, *ibid.*, p. 110–121.

8 Voir Percy Ernst Schramm, *Kaiser, Basileus und Papst in Zeit der Ottonen*, dans *Historische Zeitschrift*, 129, 1924, p. 424–475; József Deér, *A magyar királyság megalakulása (La fondation du royaume de Hongrie)*, dans *A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve*, Budapest, 1942, p. 1–88.

9 Voir György Györffy, *Zu den Anfängen der ungarischen Kirchenorganisation auf Grund neuer Quellenkritischer Ergebnisse*, dans *Archivum historiae pontificiae*, 7, 1969, p. 79–113; *Structures ecclésiastiques de*

derrière cette simple et sommaire affirmation se cache une réalité historique beaucoup plus complexe.

L'origine des Magyars (Hongrois) reste l'objet d'âpres discussions¹⁰: notre langue se rattache au groupe des langues finno-ougriennes mais l'ancien turc l'a également influencée.¹¹ Il est bien connu que les tribus hongroises sont arrivées en 895-896 et que vers 900 elles achevèrent l'occupation du bassin des Carpates.¹² Les Hongrois formaient sept tribus de langue finno-ougrienne („magyares”) et il y avait trois tribus de langue turque („khazares”).¹³ Il est important de souligner ce phénomène khazar car les tribus hongroises, vers le début du IXe siècle, vécurent pendant de longues années près de la frontière du royaume khazare. Les Khazars sont le seul peuple de l'histoire à s'être converti, en partie mais en masse, au judaïsme, vers la fin du VIIIe siècle, tandis que le reste du peuple khazar se ralliait à la même époque à l'islam.¹⁴ Sans vouloir exagérer l'influence de la religion adoptée par les Khazars, on est en droit de dire qu'à partir de cette époque, les Hongrois ont eu la chance de faire la connaissance du monothéisme.¹⁵ Les trois tribus khazares qui accompagnaient les tribus hongroises dans leur nouvelle patrie danubienne assuraient d'une certaine manière la présence de la pensée monothéiste.

Pour comprendre la préparation du terrain spirituel pour l'oeuvre de saint Étienne, revenons un peu en arrière, c'est-à-dire au milieu du Xe siècle. Vers 950 ; Byzance envoya un évêque missionnaire en Hongrie: il séjourna au sud du pays, mais après quelques années sa mission fut interrompue.¹⁶ En 963, le prince Taksony, le grand-père d'Étienne, s'adressa directement au pape pour lui demander l'envoi d'un évêque. Le pape, qui était alors le fameux Jean XII, consacra et envoya un clerc nommé Zacheus, mais l'empereur Otton Ier l'empêcha de se rendre dans le pays. L'objectif de l'empereur était clair: que les évêques missionnaires fussent envoyés non pas par le pape mais par lui-même pour que les ecclésiastiques soient la garantie de la dépendance de l'Église naissante.¹⁷

Le fils et successeur de Taksony, le père d'Étienne, Géza, avait soin de garder son indépendance, mais l'alliance des deux empires conclue à Rome, à Pâques 972, l'obligeait

la Hongrie médiévale, dans *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, 5, Louvain, 1974, p. 159-167; László Mezey, *Pannonia quae et Hungaria*, dans *Vigilia*, 35, 1970, p. 795-800.

10 István Zimonyi, «Préhistoire hongroise : méthode de recherche et vue d'ensemble», dans *Les Hongrois et l'Europe. Conquere et intégration*, éd. Sándor Csernus et Klára Korompay, Paris-Szeged, 1999, p. 29-43.

11 Lóránd Benkő, «La situation linguistique des Hongrois de la conquete et ce qui en résulte», dans *Les Hongrois et l'Europe...*, cit., p. 121-136.

12 Gyula Kristó, «La conquete hongroise (réalité et tradition)», dans *Les Hongrois et l'Europe...*, cit., p. 137-148.

13 Zoltán Kordé, «Kabars, Sicules et Petchénegues. Les Hongrois et les auxiliaires militaires (IXe-XIIe siècle)», dans *Les Hongrois et l'Europe...*, cit., p. 231-239.

14 D. M. Dunlop, *The history of the jewish Khazars*, Princeton, 1954.

15 András Róna-Tas, *A honfoglaló magyar nép [Le peuple hongrois conquérant]*, Budapest, 1996, p. 189-193. – Bozsóky Pál Gerő, *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig [La voie des Hongrois. Du paganisme au christianisme]*, Szeged, 1999, p. 81-85.

16 Gyula Moravcsik, *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai [Les sources byzantines de l'histoire hongroise de l'époque des Árpád]*, Budapest, 1984, p. 85.

17 Liutprandus episcopus Cremonensis, *Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris*, éd. Pertz, dans *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum*, III, p. 340-346. – Péter Püspöki Nagy, «Szent István egyházzervezete. Előzmények, kánonjogi háttér» [L'organisation de l'Église de saint Étienne. Signes avant-coureurs, éléments du droit canon], dans *Szent István és kora*, Budapest, 1988, p. 58-59. – Ferenc Makk, *Magyar külpolitika [Politique étrangère de la Hongrie]*, Szeged, 1993, p. 28-29.

à changer de politique. Après les Pâques de Quedlinbourg (1973), à la demande du prince Géza et par l'intermédiaire de l'évêque de Passau, Pilgrim, un moine de Saint-Gall, Prunward-Bruno, arriva en Hongrie comme évêque missionnaire. Ce fut lui qui baptisa le père et le fils, Géza et Vajk, avant 974, dans leur cour princière.¹⁸ Tous deux reçurent comme patron Étienne, le premier martyr, mais le père, Géza, restait païen en son nom tout comme en ses moeurs.

Le souvenir de la mission de Prunward-Bruno subsiste dans le culte de saint Gall¹⁹. L'influence et l'activité missionnaire de Passau sont connues grâce à la diffusion de son *patrocinium*: la dévotion à saint Étienne, le premier martyr, fut présente à Passau, à Vienne, à Győr et à Esztergom. L'évêché de Passau était soumis à la juridiction de l'archevêché de Salzbourg, mais en dépit de cette sujétion, son énergique évêque, Pilgrim, voulut devenir archevêque de toute la Transdanubie. Pour parvenir à ses fins, il utilisa un moyen peu orthodoxe, en produisant plusieurs faux documents. Un document, celui-là authentique,²⁰ provenant du *scriptorium* de Pilgrim, présente un grand intérêt du point de vue de l'organisation de l'Église hongroise. Pilgrim sollicitait du pape l'envoi du *pallium* et, inspiré par l'*Histoire ecclésiastique* de Bède le Vénérable et influencé par l'exemple de saint Boniface, organisa la vie commune des prêtres et des moines autour de la cathédrale, sous la direction de l'évêque. Ce système fut dénommé *Domkloster* par les historiens allemands.²¹ Or, après l'an mil, le *Domkloster* disparut dans l'empire germanique. Au contraire, il resta en vigueur en Hongrie.²²

Le travail d'évangélisation de Prunward-Bruno fut continué par des clercs et moines anonymes. Le deuxième évêque de Prague, saint Adalbert, ne joua pas de rôle important dans la christianisation du peuple hongrois, mais en partant pour Rome et en revenant de la Ville éternelle, il établit une relation solide avec la cour de Géza en faisant la connaissance personnelle du jeune Étienne.²³ Ce dernier, baptisé avant 974, reçut le sacrement de la confirmation à l'occasion d'une visite de saint Adalbert. En revanche, les moines de Brevnov, disciples d'Adalbert, jouèrent un rôle important, et non point seulement dans la naissance du monachisme en Hongrie, qu'ils introduisirent en fondant l'abbaye de Saint-Martin (Pannonhalma) en 996, laquelle fut dotée de franchises par le Mont-Cassin en 1002.²⁴ Ce simple fait prouve suffisamment que l'influence de Cluny ne joua pas de rôle au début du monachisme en Hongrie. Trente ans plus tard, saint Étienne

18 Paul Géréon Bozsóky, «Les premières rencontres de Hongrois avec la Chrétienté», dans *Les Hongrois et l'Europe...*, cit., p. 243–255. – Gábor Adriányi, *Magyarország belépése a keresztény nyugati népközösségbe. Keresztény hittérítés Géza nagyfejedelem korában [L'entrée des Hongrois dans l'Occident...]*, dans *Gesta Hungarorum*, 1, Zurich, 1984, p. 48–61.

19 Marianne Sághy, «La christianisation de la Hongrie», et Ilona Sz. Jónás, «Les débuts de l'organisation de l'Église de Hongrie», dans Gerbert l'Européen, actes du colloque d'Aurillac (4–6 juin 1996), Aurillac, 1997, p. 255–272.

20 Richard Marsina éd., *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, f, Bratislava, 1971, p. 41–43.

21 László Mezey, *Deáksgág és Európa [Étudiants et l'Europe]*, Budapest, 1979, p. 92–94.

22 *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum*, IV, p. 547–548.

23 Thomas von Bogyay, «Adalbert von Prag und die Ungarn», dans *Ungarn-Jahrbuch*, 7 (1975), p. 177–207.

24 György Györfly, «Structures ecclésiastiques de la Hongrie médiévale», dans *Miscellanea historiae ecclesiasticae*, 5 (colloque de Varsovie, 27–29 octobre 1971), Louvain, 1974, p. 159–167. – József Gerics-Erzsébet Ladányi, «A Szentszék és a Magyar Állam a 11. században» [Le Saint-Siège et l'État hongrois au cours du XIe siècle], dans *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának 1000 éve*, Budapest, 1996, p. 9–20.

fut certes en correspondance épistolaire avec l'abbé de Cluny, Odilon. Ce qui montre que le roi regardait vers l'ouest, au-delà de l'Empire.

L'importance d'Astric, co-disciple d'Adalbert à l'école cathédrale de Magdebourg, puis moine à Brevnov, fut primordiale dans l'établissement d'une bonne relation entre le prince Étienne et Sylvestre II. Après la mort de Géza (997), Étienne réussit à vaincre la rébellion païenne et il commença à organiser la vie politique et ecclésiastique du pays.²⁵

Que peut-on dire de fondé sur l'influence réelle de l'entourage du roi? Le rôle de Gisèle, femme d'Étienne et nièce de l'empereur Henri II, un Bavaois, ne fut pas prépondérant.²⁶ Astric et le moine Radla ont eu un rôle plus important. Le premier fut envoyé à Rome où il reçut la couronne de Sylvestre II.²⁷ Le voyage se déroula en automne de l'an mil et le couronnement eut lieu à la Noël suivante, juste deux cents ans après celui de Charlemagne. Astric retourna bientôt en Italie et il fut présent à Ravenne, à Pâques (13 avril) 1001.²⁸ Des preuves indirectes nous montrent que le synode pascal donna lieu à la naissance officielle et juridique de l'Église hongroise. Astric avait reçu au préalable du pape l'autorisation nécessaire pour le roi déjà converti, Étienne. Il est important de voir que, malgré des liens liturgiques et missionnaires, l'Église hongroise fut, dès les premiers moments, totalement indépendante de l'Église impériale. Cette indépendance inestimable fut l'oeuvre commune de Sylvestre II et de saint Étienne.

Entre 1001 et 1038, Étienne organisa dix diocèses, dont Esztergom est devenu le centre, comme *mater et caput*. L'archevêque d'Esztergom, par la suite primat de Hongrie, était le chef incontestable de la nouvelle Église, dont les cadres institutionnels furent établis en deux étapes: Esztergom et Veszprém (résidence de la reine) en 1001, Kalocsa en 1002, Eger en 1004, Győr avant 1009, Erdély-Transylvanie et Pécs en 1009; puis Bihar (plus tard Várad) en 1025, Marosvár ou Csanád en 1030, et Vác avant la mort d'Étienne en 1038.²⁹

Les dix évêchés (dont les archevêchés, Esztergom et Kalocsa³⁰), furent fondés là où le roi, la reine, les princes royaux (par exemple Aba Samuel à Eger, l'héritier Émeric à Bihar) possédaient des résidences, et où des fortifications assuraient la sécurité de l'évêque et de son entourage. En général ils coïncidèrent avec des territoires organisés en 1000, mais ces grandes unités territoriales furent assez rapidement supprimées par le roi. Les vestiges de leurs limites ne survécurent que dans quelques frontières de diocèses. Après avoir liquidé le pouvoir des ducs insurgés, Étienne et son entourage commencèrent à organiser les *comitats* (comtés), au nombre de cinquante. L'organisation de l'Église fut à son tour modifiée, car les places fortes des comtés devenaient les résidences des archidiacres (*archipresbyteri*), „maîtres-assistants” des évêques.³¹

Les lois promulguées par Étienne en 1002 et 1030, inspirées de celles des Carolingiens, réglaient la construction des églises dans le cadre des comitats. Le roi

25 László Koszta, «L'organisation de l'Église chrétienne en Hongrie», dans *Les Hongrois et l'Europe...*, cit., p. 293–311.

26 Konrád Szántó, *Boldog Gizella* [Bienheureuse Gisèle], Budapest, 1986.

27 György Györfly, *Le roi Étienne et son oeuvre*, Budapest, 1977, p. 148–162.

28 Hans Zimmermann éd., *Papsturkunden 896–1046*, Vienne, 1984–1985, 2 vol., n° 398.

29 József Török, «Historia de las diócesis de Hungría», dans *Folia theologica*, 3 (1992), p. 145–154.

30 József Török, *A kalocsai érsekség évezrede* [Le millénaire de l'archevêché de Kalocsa], Budapest, 1999, p. 7–19.

31 Gyula Kristó, *A vármegyék kialakulása Magyarországon* [La formation des comitats en Hongrie], Budapest, 1988.

ordonna que chaque groupe de dix villages bâtît une église. Pour assurer la vie chrétienne et sacramentelle, il prescrivit que le marché eût lieu le dimanche devant l'église. Au son de la cloche, les fidèles devaient quitter le marché et aller à l'office.³²

Au début de mon exposé, j'ai consciemment utilisé une expression sur laquelle je voudrais revenir. En posant la question: quelles furent les influences „recherchées par Étienne”, j'ai essayé de souligner que ces influences ne sont pas parvenues en Hongrie tout à fait par hasard, même si nous ne trouvons pas toujours des explications satisfaisantes. Étienne, qui suivit une direction politique bien tracée, a cherché l'aide de l'Occident, mais de tout l'Occident et avec beaucoup de discernement. L'empire était trop proche, son Église trop ambitieuse. Le roi hongrois de l'an Mil avait besoin de l'aide d'ecclésiastiques cultivés, mais qui ne dérangent pas sa politique déterminée à l'avance; une politique basée à la fois sur la chrétienté et sur l'indépendance. Pour établir un équilibre bien mesuré, il demanda aussi l'aide de l'Église lotharingienne.

Pendant son règne, Étienne mit en place des structures ecclésiastiques si solides que les deux révoltes païennes (1046 et 1061) ne purent ébranler l'Église hongroise. Faute de l'aide de Sylvestre II, il n'aurait pas laissé une oeuvre si grande, si chrétienne. C'est ainsi que le passé millénaire devient pour nous le temps retrouvé.

32 Textes éd. par Henricus Marczali, *Enchiridion fontium historiae Hungarorum*, Budapest, 1902, p. 67–80. – Jusztinián Serédi, «Szent István törvényei a római joggal és az egykorú kánonjoggal összehasonlítva» [Les lois de saint Étienne comparées au droit romain et canonique], dans *Vigilia*, 53 (1988), p. 583–588. – Monika Jánosi, *Törvényalkotás a korai Árpád-korban* [La législation au début de l'époque des Árpád], Szeged, 1996, p. 67–96.

INFLUENCES WALLONNES ET LOTHARINGIENNES SUR LES TOPONYMES ET LE LEXIQUE HONGROIS

IMRE SZABICS

Les premiers monuments relatifs aux contacts hungaro-wallons du Moyen Âge sont la chronique rédigée en français de Jean de Stavelot et celles de langue latine d'Adriaen van Oudenbosch et de Cornelius Menghers de Zantfliet, qui rapportent unanimement l'arrivée d'un groupe de pèlerins de la Hongrie lointaine au mois de juillet 1447 pour visiter les célèbres reliques exposées à Aix-la-Chapelle. Les pèlerins hongrois visitèrent aussi la ville de Liège et étonnèrent les magistrats et les membres du chapitre liégeois de leur parler wallon impeccable (*qui parloient parfaitement romans liegeois*).¹ Ils révélèrent à leurs hôtes que leurs ancêtres s'étaient immigrés, chassés par la famine, du territoire de l'évêché de Liège en Hongrie vers le milieu du XIe siècle. Les visiteurs et leurs hôtes de Liège ont cru retrouver les traces de l'immigration dans les anciennes chroniques et archives liégeoises, et à leur demande, l'évêque de la ville, Jean de Heinsberghe émit une charte à l'intention du palatin de Hongrie et de l'évêque de la ville d'Eger confirmant le fait de l'immigration des anciens Liégeois et y attirant l'attention des notabilités hongroises.

Quoique les historiens liégeois du XIXe siècle (Dewez) aient démontré qu'aucune preuve écrite ne justifiait l'immigration des Hongrois en Wallonie et des Wallons en Hongrie au XIe siècle et que les changements phonétiques et morphologiques du wallon aient également exclu la survivance du *romans liegeois* qu'aurait parlé les ancêtres des pèlerins², la présence de seigneurs, de citadins, de commerçants, de colons et d'artisans d'origine wallonne dans les diverses régions du royaume de Hongrie médiéval, en particulier dans les environs d'Eger et de Hegyalja, reste cependant un fait acquis, attesté par nombre de chartes de l'époque.³ La commune de Tállya près d'Eger, fondée sans doute par des immigrants wallons et portant un nom d'origine wallonne (Tailles), est mentionnée dans une charte émise en 1261 (*Tallya*, Mogor, item *Tallya Nagy dicta*)⁴ et dans une autre, émise en 1273, comme un habitat wallon (ville *Talya* latine).⁵ On peut faire remonter la plupart des mots hongrois d'origine wallonne justement à cette période.

Il est à remarquer que les anciennes communes appelées *Olasz*, *Olaszi* en Hegyalja (aujourd'hui Olaszliszka, Bodrogolaszi), en Transylvanie, en Transdanubie et dans l'ancien comitat de Szepes gardent également le souvenir d'anciens habitants d'origine wallonne du fait que le terme *olasz* 'italien' – *Latinus* et *Gallicus* dans les chartes rédigées en latin – désignait en ancien hongrois un Français ou un Wallon. Le mot provient d'ailleurs du pluriel *vlas* du terme serbo-croate ou slovène *vlah* qui signifiait un homme

1 BÁRCZI, G., « A középkori vallón-magyar érintkezésekhez » [Contributions aux contacts wallons-hongrois du Moyen Âge], *Századok*, LXXI (1937), pp. 399-409 et sq. – SZÉKELY, Gy., « Wallons et Italiens en Europe centrale aux XIe-XVIe siècles », *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Historica*, VI (1964), pp. 5, 38-39.

2 BÁRCZI, G., *art. cit.*, p. 410.

3 SZÉKELY, Gy., *art. cit.*, 7-19.

4 FEJÉR, G., *Codex dipl.*, IV/3, p. 36. Voir SZÉKELY, Gy., *art. cit.*, pp. 11-16.

5 FEJÉR, G., *op. cit.*, p. 304.

parlant une langue néolatine occidentale (français, wallon, italien).⁶ Le mot *olasz* prendra la signification ‘italien’ en hongrois vers le XVe siècle et dès lors le terme *Italicus* lui sera substitué dans les chartes.

A) Toponymes hongrois d'origine franco-wallonne

Tályá – Le nom des communes appelées *Tályá* dans les anciens comitats de Borsod, de Heves et de Zemplén témoigne donc d'une origine franco-wallonne, car le terme *taille* signifiait ‘essart’ dans les dialectes de l'ancien fr. ainsi en wallon (**taillia* en anc. wal. selon G. Bárczi).⁷ Le nom du village de *Tályá* est mentionné pour la première fois sous forme de *Tallya* dans une charte émise en 1261 (*Cod. Dipl.* 43 : 36), et dans une autre émise en 1273, comme un habitat wallon (ville *Talya* latine).

Fel-, Alistál – Cette commune dans l'ancien comitat de Pozsony tire son origine de l'anc. loth. **staul* ‘entrepôt’. Le mot *staul*, attesté en 1268 – villa *Staul* tavarnicorum (*MNy* 1 : 123)⁸ – prouve que la commune fut fondée par des colons ou commerçants lotharingiens qui y installèrent des entrepôts pour leurs marchandises. Le terme provenant en définitive de l'anc. haut all. *stal* s'est modifié en hongrois de façon que le groupe consonantique *st* fut précédé d'un *i* prosthétique (cf. all. *Strang* > hong. *istráng*).

Gyán ~ Gyhánfalva – dans l'ancien comitat de Szepes. Le nom de cette commune est attestée pour la première fois en 1405-6 : *Gehan-falva/Gahan-falva* (*MNy*, 19 : 27).⁹ Ce toponyme remonte, selon toute probabilité, au prénom d'anc. wal. *Jehan~Gehan* dont la consonne initiale était prononcée au XIIIe siècle [dʒ] et rendu en hong. par [d'] tandis qu'en anc. fr. elle s'était réduite à [ʒ] pour ce temps-là.

Mecsedelfalva – Le nom de ce village se trouvant dans l'ancien comitat de Szepes est attesté en 1255 sous forme de *Mytschelet* (*Cod. Dipl.* 42 : 287, 1278).¹⁰ Il peut provenir du prénom d'anc. wal. *Michelet*, diminutif de *Michel*, étant donné que à cette époque l'affriquée, que le hongrois a bien conservée, était prononcée [tʃ] en wallon. La forme hongroise de *Mecsedel* est due à une métaphonie, survenue dans la dernière syllabe du nom wallon emprunté.

B) Termes communs hongrois d'origine wallonne ou lotharingienne

Il n'est pas surprenant de voir que la plupart des mots hongrois d'origine wallonne peuvent être qualifiés de termes techniques d'usage quotidien, relatifs à la viticulture, à l'horticulture ou à un métier quelconque, vu que les immigrants wallons comptaient parmi eux un grand nombre de colons, d'agriculteurs, de viticulteurs et d'artisans. Et comme les colons wallons et lotharingiens parlaient non pas une *koiné* littéraire mais un dialecte local de l'ancien français, leurs termes conservés par le hongrois présentent

6 BENKŐ, L. (réd.), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* [Dictionnaire historique et étymologique de la langue hongroise], II, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970, pp. 1073–1074. – Voir encore BÁRCZI, G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » [Les termes français empruntés par la langue hongroise] in IDEM, *A magyar nyelv múltja és jelene* [Le passé et le présent de la langue hongroise], Budapest, Gondolat, 1980, pp. 163–165.

7 BÁRCZI, G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » in *op. cit.*, p. 169.

8 *Ibid.*, p. 173.

9 *Ibid.*, p. 169.

10 *Ibid.*

les particularités phonétiques et sémantiques, caractéristiques de l'ancien wallon et fort différentes des autres dialectes de la langue d'oïl.

Il existe onze termes dans le lexique hongrois (*furmint, házsártos, kilincs, lakat, márc, must, mustár, paraj, póré, szekrény, zománc*) dont l'origine wallonne ou lotharingienne peut être justifiée d'une façon satisfaisante par des critères phonétiques, sémantiques et socioculturels. Dans une étude fort judicieuse,¹¹ Klára Korompay a démontré les difficultés phonétiques et graphiques de la provenance wallonne supposée du mot hong. *dézsma*, qui tout récemment a été qualifié d'origine italienne par les linguistes hongrois. La difficulté de l'origine wallonne du mot en question provient principalement du fait que les formes qui pourraient en constituer l'étymon (*desme, desmes*) et qui pourraient être correctes du point de vue de l'évolution phonétique du wallon sont bien postérieures à des formes remontant à la période de l'immigration wallonne en Hongrie mais ne contenant pas d'*s* devant nasale (*deme, demme*).

furmint < anc. wal. *formint*, **fourmint*. Le mot désigne en hongrois un vin demi-doux blanc d'origine de Tokaj où les viticulteurs wallons ont acclimaté, après s'être établis en Hongrie, le cépage du même nom. Le mot conservé par le hongrois présente bien les caractéristiques phonétiques de l'ancien wallon : la fermeture de *o* accentué en [u] ; la présence de *i* dans la syllabe nasale au lieu de *é* fermé de l'équivalent francien *forment, froment*. Le maintien du *t* final prouve que les viticulteurs wallons avaient dû arriver dans la région de Tokaj avant la fin du XIIe siècle.

Le mot wallon *formint* est en définitive la forme dialectale de l'anc. fr. commun *froment* 'blé, céréales' (< lat. *frumentum*) ayant subi la métaphonie *fro-* > *for-*. En ancien et moyen français il existait aussi le mot *fromentel* désignant un excellent cépage de Champagne et le vin fait de ce raisin¹²; e cépage en question s'appelait de ce nom parce qu'il était fané, avant le pressurage, sur de la paille de blé pour en augmenter le contenu de sucre.¹³ La provenance wallonne du mot hong. *furmint* peut s'expliquer aussi par le fait qu'au Moyen Âge la viticulture était fort répandue dans la vallée de la Meuse et que le mot était employé par des viticulteurs wallons qui auraient pu en arriver en Hongrie, et qui appelaient eux aussi l'une de leurs communes, comme les habitants d'origine wallonne d'Eger, Tállya (*Tailles*, voir *supra*). Bien que le mot *furmint* ait fait son apparition relativement tard, au XVIIIe siècle, il n'en reste pas moins vrai qu'une preuve indirecte de son existence au Moyen Âge a été trouvée en 1853 : „*Budai Ézsaiás említi, hogy 1351-ik évben ültetett be a tokai hegy forminttal,*„ (*Szikszoí Enyhlapok*, 5)¹⁴

házsárt, házsártos – L'anc. hong. *házsárt* 'dé, jeu de dés', attesté dès 1410 (*Schl. Szj. : hasart*)¹⁵, qui est en rapport étymologique avec le mot *hasárd*, venu de l'anc. fr. *hasard* (< ar. *az-zahr* 'jeu de dés'), n'a survécu en hongrois qu'en tant que dérivé adjectival : *házsártos* 'querelleur, querelleuse'. Ce dernier se rencontre dès 1389 au sens de 'joueur de dés, querelleur' : „*Paulus dictus Hasartus*” (*Nytud. Ért.*, 68 : 95.)¹⁶ Le

11 KOROMPAY, K., « A középkori vallón-magyar kapcsolatok kérdéséhez. A *dézsma* nyomában », in BALOGH, L.– ÖRDÖG, F. (éd.), *Névtudomány és művelődéstörténet*, Zalaegerszeg, 1989, pp. 245–249.

12 WARTBURG, W. von, *FEW*, 3, p. 828.

13 GOMBOCZ, Z.– MELICH, J., *Magyar Etymologiai Szótár. Lexicon critico-etymologicum linguae hungaricae*, XIII, Budapest, 1938, p. 577 ; voir encore BÁRCZI, G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » in *op. cit.*, pp. 168, 173.

14 Cité par MNYTESZ, I, éd. cit., p. 991.

15 BÁRCZI, G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » in *op. cit.*, p. 179.

16 MNYTESZ, II, éd. cit., p. 78.

sens actuel ‘querelleur, querelleuse’ de l’adjectif *házsártos* s’explique par le fait que les joueurs de dés se querellaient souvent pendant le jeu.

Le *MNYTESZ* n’a pas su décider si le mot *házsárt* était un emprunt du moyen haut all. *haschart*, proposé par S. Eckhardt,¹⁷ ou de l’anc. fr. *hasart*.¹⁸ G. Bárczi n’accepte pas le mot allemand, très rare d’ailleurs, comme source unique du hong. *házsárt*, et, pour des raisons phonétiques, il opte pour une provenance wallonne ou lotharingienne (**hažart*).¹⁹ Comme le *z* intervocalique de l’anc. fr. *hasart* aurait pu difficilement changer en [ž] en hongrois, la conjecture de Bárczi semble être bien plausible d’autant plus que parmi les immigrants wallons et lotharingiens il y avait nombre d’écuyers et de soldats qui aimaient probablement jouer aux dés. En fin de compte, vu son phonétisme, même le moyen haut all. *haschart* devrait remonter à la forme wal. ou loth. **hažart*. Il est à remarquer que les parlers franco-wallons ont conservé le *h* aspiré germanique²⁰, ainsi ce phonème a dû persister dans le mot d’emprunt hongrois.

kilincs < anc. wal. *clinche*. Le mot hongrois est attesté dès le début du XVe siècle sous la forme de *kelinch* (‘pessulum’, *Schl.Szj.* 1080) et au sens de ‘poignée, loquet, cadenas’. Le *MNYTESZ* considère le mot *kilincs* comme un emprunt d’origine douteuse mais finit par le faire remonter à l’anc. fr. du Nord-Est *clinche*, variante dialectale du français litt. *clenche* ‘poignée, loquet’.²¹ L’anc. fr. *clinche*, *clenche* provient du francique **klinka* qui fut probablement une onomatopée et qui est à l’origine de l’all. *Klinke*.

Pour des raisons phonétiques, à cause du maintien du *i* dans la syllabe nasale et de l’affriquée *tš*, on peut être certain que le mot hong. *kilincs* est de provenance wallonne, emprunté au parler des colons wallons avant le milieu du XIIIe siècle. Le mot hong. n’a pas dû provenir d’un des dialectes centraux de la langue d’oïl, par exemple du francien *clenche*, car dans ceux-ci dès le XIIe siècle la syllabe nasale *en* avait la valeur de *ã* et le *tš* avait passé à *š*. Selon l’*Atlas linguistique de la Wallonie*, une forme dénasalisée *clitche* se rencontre partout en Wallonie de l’Est alternant avec les formes *clike* et *clinke* dans les parlers de la Wallonie de l’Ouest.²² Ces formes qui gardent bien le phonétisme de l’anc. wal. *clinche* constituent un témoignage précieux en faveur de l’origine wallonne du mot hong. *kilincs* malgré ses variantes *kelléncs*, *kölléncs*, *kēlincs*, *kalincs stb.*, formées par une voie phonétique intérieure. La forme *kilincs* a dû se produire par l’introduction d’un *i* dans le groupe consonantique initial (le hongrois n’aime pas les groupes consonantiques en position initiale), voyelle due à l’effet régressif de la voyelle *i* de la dernière syllabe.

lakat < anc. wal. *loquet*. Le mot est attesté au début du XVe siècle sous forme de *lakath* (‘sera : *lakath*’, *Schl. Szj.* 1073) ayant le sens de ‘cadenat, serrure’.²³ Le mot wallon dont la forme phonétique est identique à l’anc. fr. *loquet* avait un sens différent de son homophone français : tandis que celui-ci signifiait, la plupart du temps, ‘poignée, serrure à poignée’ et qu’il est en définitive l’emprunt de l’anglo-saxon *loc* (cf. ang. *lock* ‘serrure,

17 *Magyar Nyelv*, 25, p. 294.

18 *MNYTESZ*, II, p. 78.

19 BÁRCZI, G., « Ó-francia jövevényszavaink problémái » [Problèmes des mots hongrois empruntés à l’ancien français], *Magyar Nyelv*, 26 (1930), 1–2, p. 111.

20 REMACLE, L., *Le problème de l’ancien wallon*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l’Université de Liège, CIX, 1948, p. 72.

21 *MNYTESZ*, II, éd. cit., p. 489.

22 HAUST, J.–LECHANTEUR, J. (réd.), *Atlas linguistique de la Wallonie*, tome 4, Liège, 1976, pp. 77–78.

23 *MNYTESZ*, II, éd. cit., p. 709.

cadenas’), celui-là avait le sens de ‘cadenas’. La provenance wallonne du mot hong. est confirmée d’une part par ce dernier sens qui a survécu jusqu’à nos jours en hongrois, et de l’autre, par le maintien du *t* final qui se prononçait également *t* en wallon au XIIIe siècle, mais qui s’était perdu en ancien français littéraire dès la fin du XIIe siècle. L’*o* ouvert accentué du mot wallon est passé à *a* en anc. hong. et le second *a* du mot *lakat* est l’effet de l’harmonie vocalique, caractéristique du phonétisme hongrois. Le mot *lakat* pouvait signifier ‘serrure, serrure à poignée’ au Moyen Âge, mais d’ordinaire il avait le sens de ‘cadenas’, sens qui est resté le même dans l’usage de nos jours.

márc < anc. wall. (?) *mars* ~ *marz* ‘résidu de raisin, marc’. Le terme *márc* apparaît pour la première fois dès 1240 dans le toponyme hongrois *Marcadou*²⁴; le mot est attesté au sens d’ ‘hydromel’ en 1138/1329 : „debent dare per annum LX. Cubulones *marcij*, sed qui laborant in vineis *marcium* non dant” (*Mny.* 32 : 133).²⁵ Tandis que le *MNYTESZ* considère *márc* comme un mot d’origine incertaine et n’accepte sa provenance de l’anc. fr. que comme une hypothèse²⁶, G. Bárczi prend pour certain que le mot est un emprunt à l’anc. fr. *mars* (C. S. de *marc*).²⁷ Ce dernier au sens de ‘résidu de fruits, de raisin’ est en fin de compte le dérivé du verbe fr. *marcher* dont le sens ‘fouler aux pieds, broyer’ (< francique *markôn* ‘marquer, imprimer’) était répandu surtout dans les parlers français de l’Est au Moyen Âge.²⁸ On a donc de fortes raisons de supposer que le terme technique *mars*~*marz* fut importé avec le sens de ‘marc, résidu de raisin’ en Hongrie par des viticulteurs wallons ou lotharingiens. Le sens d’ ‘hydromel’ de *márc* a dû se former en hongrois par un procédé métonymique, fondé sur la manière de préparer l’hydromel à la base de résidu de miel cireux.

Si le mot avait été emprunté sous la forme de *mars*, l’*s* final a pu passer normalement à l’affriquée *ts* en hongrois, comme le montre aussi l’évolution de *pardus* > *párduc*.

must < anc. wal. *most* ‘moût’. Le mot est attesté en hong. dès 1395 – „*mustu*[m] : *must*” (*Beszt. Szj.* 818)²⁹ – au sens de ‘jus de raisin, moût’. Bien que le *Dictionnaire étymologique et historique de la langue hongroise* tienne *must* pour un mot „migrant” – cf. ang. *must*, all. litt. *Most*, bav. *mošt*, anc. fr. *most*, *moust*, it. *mosto*, tous dérivés du lat. (*vinum*) *mustum* – et qu’il accepte sa provenance à la fois du latin, du bavarois ou de l’italien³⁰, pour des raisons phonétiques, à cause du maintien de la chuintante et du *t* final, on peut supposer la provenance du mot *must* plutôt du wallon du XIIIe siècle.³¹ D’autant plus que dans la plupart des dialectes de la langue d’oïl l’*s* devant occlusive sourde s’était amui vers la fin du XIIe siècle et que le *t* final est également tombé au XIIIe siècle.

mustár < anc. wal. **mostardi* ‘moutarde’. Le mot a dû faire son apparition en hongrois vers le XIIIe siècle et il est attesté dès 1416 : „Ha hütotoc lënd mikent *mustar*

24 ERDÉLYI László (réd.), *A pannonalmi Szent Benedek-rend története* [Histoire de l’ordre bénédictin de Pannonhalma], I, Budapest, 1902, p. 786.

25 *MNYTESZ*, II, éd. cit., p. 843.

26 *Ibid.*

27 BÁRCZI G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » in *op. cit.*, pp. 168, 173–174.

28 Cf. BLOCH, O. – WARTBURG, W. von, *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris, PUF, 1968, p. 390.

29 *MNYTESZ*, II, éd. cit., p. 980.

30 *Ibid.*

31 « Seul, le dialecte wallon a conservé l’*s* jusqu’à nos jours : lg. *tiësse*, *tchêstê*, *mèstî*, *rèspouse* ... La limite du maintien de l’*s* varie plus au moins d’après les mots ; mais on peut dire qu’elle sépare le bloc wallon [...] du domaine picard et de la zone gaumaise. » (REMACLE, L., *op. cit.*, p. 74.)

mag” (*Münch. K.* 46).³² Le condiment « fait de grains de sénevé broyés avec du vinaigre ou du moût de vin »³³ doit sans doute son nom à l’anc. fr. *mostarde*, dérivé de *most* ‘moût’, et signifiant très tôt et le condiment et le sénevé.³⁴

Selon le *MNYTESZ*, le mot *mustár* a dû provenir en hongrois soit de l’anc. fr., soit du moyen haut all. *mostart*, *musthart*, éventuellement de l’it. *mostardo*.³⁵ Cependant le terme a existé aussi en Wallonie dès le XIIIe siècle sous forme de *mostardî*, *mostard*³⁶ (selon l’*Atlas linguistique de la Wallonie*, dans la partie est de la Wallonie on se sert même de nos jours d’une *mostardî à treûs potêts* qui réunit une salière, un poivrier et un moutardier³⁷). Les mots wallons *mostardî*, *mostard* présentent les mêmes caractéristiques phonétiques que leur étymon *most*, c’est-à-dire le maintien d’s devant l’occlusive dentale, ce qui rend plausible la provenance du hongrois *mustár* de l’anc. wallon. Le passage de la voyelle *o* à *ou* avait pu se faire encore dans l’idiome-source.

paraj < anc. loth. *paray* ~ *porei*. Le mot est attesté en hong. dès 1395 – „por[r]um : *paraj*” (*Beszt. Szj.* 411)³⁸ – au sens de ‘poireau’. Il prendra bientôt aussi la signification de ‘légumes’, en particulier celle d’ ‘épinard’. À partir du milieu du XVIe siècle, le mot connaîtra dans le hong. commun la variante *paréj* avec le sens de ‘toutes sortes de mauvaises herbes’.³⁹ Le *MNYTESZ* fait remonter *paraj* à l’anc. fr. *porrey* ~ *poray* ‘poireau’ sans expliquer le changement d’*o* > *a* en hong. alors qu’il suppose que le terme a pu passer dans la langue hongroise par l’intermédiaire d’agriculteurs français ou wallons, venus en Hongrie au XIIIe siècle.⁴⁰ Pour des raisons phonétiques, il est tout à fait plausible que le mot hong. *paraj* tire son origine de tel ou tel dialecte de l’est de la langue d’oïl (loth. *parei* ~ *porei*, wal. *porai*), sa provenance du lotharingien est la plus probable.

póré < anc. wal. *porai* ‘poireau, porreau’. Le *MNYTESZ* considère le terme comme un emprunt à l’all. *Porree*, qui à son tour était venu de l’anc. fr. *porrey*.⁴¹ Étymologiquement il est identique au mot *paréj*, et tous deux remontent en fin de compte au lat. tardif *porratum* (et non pas à *porrum* comme le *MNYTESZ* le suppose). Cependant la provenance de *póré* (*hagyma*) de l’anc.wal. *porai* ne rend pas nécessaire son emprunt par l’intermédiaire de l’all. *Porree*. La correspondance phonétique régulière entre les deux mots peut corroborer son origine wallonne directe, indiquant l’usage de cette sorte de légume dans l’horticulture des Wallons qui, une fois établis en Hongrie, l’ont ensuite fait connaître aux habitants de leur nouveau pays.

szekrény < anc. wal. *scrin* ‘coffre, écrin’. Le mot wallon emprunté avait dû aboutir dans un premier temps à la forme intermédiaire **szëkrin* d’où s’est formé d’une part *szekrín(y)* > hong. mod. *szekrény* ~ *szökrény*, d’autre part *szëkrën* > *szëkrény* > *szökröny*.⁴²

32 *MNYTESZ*, II, éd. cit., p. 980.

33 BLOCH, O. – WARTBURG, W. von, *op. cit.*, p. 422.

34 *Ibid.*

35 *MNYTESZ*, II, éd. cit., pp. 980–81.

36 REMACLE, L., *Documents lexicaux extraits des archives de Stoumont, Rahier et Francorchamps*, Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l’Université de Liège, CCV, 1972, p. 110.

37 HAUST, J. – LECHANTEUR, J. (réd.), *op. cit.*, carte 61. Je tiens à remercier Mlle Klára Korompay pour avoir livré à ma disposition ce document.

38 *MNYTESZ*, III, éd. cit., p. 100.

39 *Ibid.*

40 *Ibid.*

41 *Ibid.* p. 255.

42 BÁRCZI, G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » in *op. cit.*, p. 171.

Le mot *szekrény*, attesté pour la première fois en 1416 : „*zekrenyebe*”, garde d’abord son sens d’origine ‘coffre’, puis prendra la signification d’ ‘armoire’ (1521)⁴³

La provenance wallonne du hong. *szekrény* est confirmée par des critères phonétiques. À l’opposé de l’évolution phonétique de la plupart des dialectes de l’anc. fr., où un *e* prosthétique apparaît devant les groupes initiaux *sp*, *st*, *sk*, le wallon conserve, après une finale vocalique, des formes sans voyelle prosthétique (*scrîre*, *stâve*) et il n’a remplacé cette voyelle par une voyelle épenthétique qu’après consonne (*one supène*).⁴⁴ La forme *scrin* – anc. ang. *scrin*, ang. mod. *shrine* ‘coffre’, all. *Schrein* ‘même sens’ – est donc tout à fait régulière en Wallonie alors que dans le domaine central de l’anc. fr., p. ex. en francien, la forme *escriin* (fr. mod. *écriin*) est de règle.

Le groupe consonantique initial *scr-* s’est dissolu en hongrois par l’introduction de la voyelle épenthétique *e* : *szekr-*. Le sens actuel ‘armoire, munie de portes’ de *szekrény* est dû à l’évolution sémantique intérieure de la langue hongroise.

zománc < anc. wal. **smalz*, **smāz*. Le mot hong. *zománc* ‘vitrum metallicum, émail’ est attesté dès 1490 sous forme de *zmalczos* : „Cuppa de cristallo *Zmalczos*”.⁴⁵ Les formes *zomantz*, *somancz* sont attestées dès 1570. Alors que le *MNYTESZ* tient *zománc* pour un mot „migrant” et le met en rapport avec l’ang. *smalt*, le moyen haut all. *smelz*, l’all. *Schmelz* ainsi que l’anc. fr. *esmal*, *esmail*,⁴⁶ G. Bárczi le fait remonter à l’anc. wal. **smalz*, **smāz* même si ces formes ne sont pas attestées, vu que le wallon n’est un idiome écrit qu’à partir du début du XVIIe siècle.⁴⁷ Mais le terme technique a dû exister puisque la vallée de la Meuse était un des centres importants de la manufacture d’émail au Moyen Âge.⁴⁸

Quoique le terme *émail* du fr. mod. ait éliminé l’anc. wal. **smalz*, celui-ci reste un dérivé au nom. de l’anc. haut all. *smalt*, conservant d’une part le groupe initial *sm-* et de l’autre la marque *z* de l’ancien cas sujet qui était de règle après *l*.

Le mot hongrois *zománc* ainsi que ses variantes dialectales *zomálc*, *szomálc* peuvent parfaitement être dérivés de l’anc. wal. **smalz*. La dissolution du groupe initial en hongrois est conforme à la règle (la voyelle épenthétique *o* entre *z* et *m* s’explique par l’harmonie vocalique), et l’équivalence du hong. *c* et du wal. *z* est aussi incontestable, vu que les deux lettres désignent la même affriquée *ts*. La terminaison *-álc* a pu donner en hongrois *-ánc* (cf. *süldisznó* > *sündisznó*). Le hongrois *zománc* est dû donc au vocabulaire technique des colons wallons qui ont importé ce procédé d’arts décoratifs de leur pays natal en Hongrie.

43 *MNYTESZ*, III, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976, p. 703.

44 REMACLE, L. *Le problème de l’ancien wallon*, éd. cit., pp. 40–41.

45 SZAMOTA, I.–ZOLNAI, GY., *Magyar oklevél-szótár* [Dictionnaire de documents hongrois], Budapest, 1902–1906.

46 *MNYTESZ*, III, éd. cit., pp. 1195–1196.

47 BÁRCZI, G., « A magyar nyelv francia jövevényszavai » in *op. cit.*, p. 169.

48 *Ibid.*

ABREVIATIONS

- all. = allemand
 anc. fr. = ancien français
 anc. haut all. = ancien haut allemand
 anc. hong. = ancien hongrois
 anc. loth. = ancien lotharingien
 anc. wal. = ancien wallon
 ang. = anglais
 ar. = arabe
 bav. = bavarois
Beszt. Szj. = *Besztercei Szójegyzék*. FINÁLY Henrik (éd.), *A besztercei szószedet*, Budapest, 1892.
Cod. dipl. = *Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis Studio et opera Georgii Fejér*, I–X, Budæ, 1829–1844.
 C. S. = cas sujet
 C. R. = cas régime
FEW = WARTBURG, Walther von, *Französches etymologisches Wörterbuch*, Bonn (Leipzig, Paris, Tübingen, Basel), 1922.
 fr. = français
 hong. = hongrois
 it. = italien
 lat. = latin
 lit. = littéraire
 loth. = lotharingien
M. Ny. = *Magyar Nyelv*, Budapest, I (1905) –.
MNYTESZ = BENKŐ Lóránd (éd.), *A magyar nyelv törtéeti-etimológiai szótára*, I–III, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967, 1970, 1976.
 mod. = moderne
Münch. K. = *Münchener Kódex. Der Münchener Kodex*, hrsg. von Julius Farkas, Wiesbaden, 1958.
 nom. = nominatif
Nytud. Ért. = *Nyelvtudományi Értekezések*, Budapest, I.sz. (1953) –.
Schl. Szj. = *Schlägli Szójegyzék*. SZAMOTA István (éd.), *A schlägli magyar szójegyzék*, Budapest, 1894.

A VALLONOK LEGKORÁBBI BETELEPÜLÉSE MAGYARORSZÁGRA

TÓTH PÉTER

A hazai forrásokban igen nehéz azonosítani a vallonokra vonatkozó korai adatokat. Köztudott ugyanis, hogy e források általában latinoknak (Latini) nevezik őket, s a XIV. századi krónikakompozíció szerint érkeztek is ilyen jövevények Magyarországra, ráadásul Rajna-vidékiekkel együtt (Latini et Rhenenses) már Géza fejedelem és fia, Szent István idejében;¹ ugyanezen krónikakompozíció azonban szintén „fecskek módjára ficsergő” latinoknak mondja Péter király kedvezményezettjeit,² akiket később a fellázadt pogányok legyilkoltak vagy menekülésre kényszerítettek³ – róluk azonban igen nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Itáliából, pontosabban Velencéből érkeztek a király kíséretében. Kézai Simon ugyancsak a Latinus népnévvel illeti ezeket a jövevényeket, sőt, szerinte németek mellett latinok is harcoltak Henrik seregében, amely 1051-ben Péter halálát kívánta megbosszulni és egészen Székesfehérvárig hatolt.⁴ Maga a népnév tehát nem nyújt biztos fogódzópontot a legkorábbi betelepülések időpontjának a meghatározása tekintetében.

Maradnak ennél fogva a külföldi adatok, amelyeket Györffy György gyűjtött össze.⁵ Ezek közül a legfontosabb az ugyan nem kortárs (1144 táján élt), de nyilván jól tájékozott Laurentius de Leodio liège-i szerzetes *a Gesta episcoporum Virdunensium et abbatum Sancti Vitoni* című műve, amelyben a következőket írja: 1047-ben Godefrid⁶ herceg fellázadt Henrik császár ellen és Balduin flandriai gróffal együtt megtámadta Verdun városát. A herceg ugyan épségben meg akarta őrizni az ottani monostort, de a hirtelen támadt tűzvész teljesen elemészttette azt. Ekkor sok polgár és sok klerikus menekült el a városból. Az a hír járja (fama est), hogy a felégetett egyházból akkor utazott huszonnégy kanonok Magyarországra a szűkölködés elől és nyilvánvaló (constat), hogy ezek sohasem tértek vissza onnét, azaz le is telepedtek ott.⁷

Györffy szerint⁸ a pogánylázadás után az egyház újjászervezése a gyűlölt olaszok és németek (akik egyébként is Henrik császár alattvalói voltak) helyett ezeknek a verduni kanonokoknak köszönhető, akikhez az utat az 1035-ben Magyarországon tartózkodott Richardus verduni apát (Szent Gellért barátja) által, valamint lotharingiai zarándokok révén Wazo liège-i püspök (1042–1048) által lehetett megtalálni. Wazoról az életrajzírója⁹

1 SRH. I. kötet, 303. p.

2 SRH. I. kötet, 323. p.

3 SRH. I. kötet, 339. p.

4 SRH. I. 173–174. és 177–179. p. A németek és latinok együtt említéséről és ezen említések sztereotíp jellegéről lásd Kristó Gyula, 1991.

5 Györffy György, 1972. 37–44. p.

6 Györffynél: Gebhard, Felső-Lotharingia hercege. MOT. I/1. kötet, 850. p.

7 Catalogus, II. kötet, 1395. p.

8 MOT. I/1. kötet, 850–851. p.

9 Anselm liège-i kanonok a szerzője ennek (Catalogus, I. kötet, 297–298. p.) Csak annyit ír azonban, hogy a püspök híre és dicsősége a föld legeldugottabb zugait is bejárta, így a magyarok és a „hiberusok” is megtapasztalhatták dicsőségét.

1050-ben feljegyezte, hogy a neve ismert lett Pannóniában. Később azt írták róla, hogy az ő idejében vándoroltak először liège-i városlakók Magyarországra, Eger mellé. Az 1478 körül keletkezett *Chronicon Belgicum magnum* ugyancsak kései hagyomány alapján leírja, hogy Wazo volt a 23. liège-i püspök, s az ő püspöksége idején nagy éhség támadt Liège-ben, aminek következtében sokan telepedtek le Magyarországon.¹⁰ Talán ennek a krónikának valamely előzményében kerestette János liège-i püspök azokat az adatokat, amelyek bizonyíthatták az 1447 körül az egi egyházmegyéből Liège-be érkezett magyarok elbeszélését, amely szerint ők őseiktől azt hallották, hogy ebből a városból származtak: a fellelt adatok alapján bebizonyosodott, hogy Wazo püspök idejében, 1052-ben (!) a szűkölködés és éhség miatt sokan elvándoroltak Magyarországra, ahol aztán a király kegyelmesen fogadta őket.¹¹

Ezek az egymástól tulajdonképpen független források arra vallanak, hogy biztosak lehetünk abban: a pogánylázadás leverése után valóban érkeztek vallon egyházi személyek Magyarországra, akik aztán fontos egyházi tisztségeket töltöttek itt be. Kíséreljük meg ezután kideríteni, kik lehettek az I. András által újjászervezett magyar egyház azon főpapjai, akik biztosan vallon származásúak és akikről okkal feltételezhető, hogy a verduni kanonokok közül kerültek ki?

Az első közülük *György kalocsai érsek*, akiről mindössze annyit tudunk, hogy 1050-ben hazalátogatott és két fontos eseményen is részt vett. IX. Leó pápának a Hugó besançonai érsekhez írott, 1051. január 11-én kelt levele szerint ugyanis jelen volt 1050. október 3-án Besançonban egy oltár felszentelésén és a saját szemével látta Szent István első vértanúnak a zsidók ködöbálása által összetört csontját, amelyet aztán el is helyezett a mondott oltár alatt.¹² A *Miracula sancti Gerardi episcopi Tullensis* szerint, amelynek szerzője Widricus touli apát, a püspök testének felemelésénél (ami 1050. október 20-án történt) mások mellett szintén ott volt György kalocsai püspök Magyarországról, akit az ottani polgárok küldtek követségbe, de a pápai áldás iránti vágy is hozott az oly távol fekvő vidékről.¹³

A második számba vehető személy *Franco bellagradi* (= *gyulafehérvári?*) püspök. A *Chronicon Andaginensis monasterii* (más néven: *Chronicon Sancti Huberti Andaginensis*) elmondja róla, hogy amikor Theoderik apát (1055–1087) egy oltárt is építtetett Szent Hubert lábánál a Szentháromság tiszteletére és ott a szentek igen sok ereklyéjét helyezte el, majd nem sokkal később ezt felszentelte Henrik liège-i püspök, akkor e püspök kíséretében volt az éppen Liège-ben tartózkodó Franco is. 1081 januárjában ugyanezen püspök felszentelte az ugyanezen apát által építtetett kriptát is, s az eseményen szintén jelen volt az említett Franco bellagradi püspök.¹⁴ Jóllehet a forrásokban szereplő Bellagrad

10 „Wazo vel Guatzo ordinatur Leodiensis XXIII episcopus anno Domini 1042, et episcopatus sui anno sexto migravit ad Dominum. Circa hoc tempus fuit magna fames in patria Leodiensi, propter quam multi Leodienses descenderunt in Ungariam, ut ibi alerentur.” *Catalogus*, I. kötet, 524. p.

11 „... iussit revolvi chronicas et historias antiquas. Quaesitum est et inventum, anno Domini MLII, tempore Wazonis episcopi Leodiensis, illos propter inedia[m] et famem, de Leodio exivisse et a rege Hungariae gratuito receptos fuisse.” *Adrianus de Veteribus monachis Sancti Laurentii Leodiensis: Chronicon Leodiense sive Opus rerum Leodiensium sub Johanne Heinsbergio et Ludovico Borbonio episcopis a. 1429–1483. Catalogus*, I. kötet, 18. p.

12 *Catalogus*, II. kötet, 1451. p.

13 „Quem civium legatio et apostolicae benedictionis cupido a longinquis ibi partibus advexerat.” *Catalogus*, II. kötet, 1641. p. Lásd még: KMTL. 318. p.

14 *Catalogus*, I. kötet, 495–496. p.

azonosítása kétséges (Gyulafehérvár mellett, amelyet Székely György egyébként kizár,¹⁵ felmerült Nándorfehérvár is, sőt a pomerániai Białogard is, ahol Franco térítő püspök lehetett. Legalábbis a lengyel források tudnak egy ilyen nevű és igen nagy valószínűséggel vallon származású püspökről, aki Ulászló lengyel királynak tanácsolta, hogy forduljon Szent Egyedhez, ha azt akarja, hogy gyermeke szülessék – ennek eredményeképpen jött aztán a világra III. Ferdeszájú Boleszló király¹⁶), Franco nevű és vallon származású püspök bizonyosan tevékenykedett Magyarországon. A liège-i egyház halotti anyakönyvében ugyanis szerepel ilyen nevű *episcopus apud Vesperem* és a bejegyzés írója akkurátusan meg is magyarázta, hogy ez a hely „Magyarország egyik városa”.¹⁷ A hazai szakirodalom veszprémi püspöki működését az 1071–1081 közötti évekre teszi.¹⁸ Ha a nevezett Franco mindkét püspöki méltóságot betöltötte volna, akkor is kérdéses marad e tisztségeinek a sorrendje. Püspökként hitelesítette egyébként a garamszentbenedeki alapítólevelet is, bár itt a székhelye nincs megjelölve.¹⁹

A harmadik jelentős egyházi személy *Leodvin bihari püspök* (Lieduinus episcopus Bichariensis, genere Lotharinsis). A *Fundatio ecclesiae Sancti Albani Namucensis* (1064 után) szerint kijött Pannóniából, hogy lássa az övéit és Liège-ben (Leodinum) vagy Andenne-ben tartózkodott éppen, amikor látta, hogy a lerombolt namuri Szent Albán-egyház falait már valamennyire újjáépítették és ezért Szent György- és Szent Miklós-ereklyéket adományozott a templomnak, amelyeket Szent István szerzett Bulgáriában. Ezeket az ereklyéket az újonnan trónra lépett András parancsára neki kellett számba vennie, s ő elolvastván felirataikat, visszatette azokat a tartókba, de egy részüket megtartotta magának.²⁰ – Leodvin más püspöki méltóságot is viselt Magyarországon: a liège-i egyház halotti anyakönyvének a bejegyzése mint egri püspökről emlékezik meg róla.²¹ A kérdésre, hogy vajon melyik méltóságot tölthette be előbb, nem tudunk válaszolni, ahogyan Franco püspök esetében sem tudunk.

Negyedikként *Miklós győri püspökről, királyi jegyzőről* kell szólnunk, aki a tihanyi alapítólevelet megfogalmazta. Származására maga az oklevél a legfőbb bizonyíték, amelynek – amint azt a kutatás kimutatta – a lotharingiai püspöki oklevelek szolgálták mintájául.²² 1051-ben, amikor Henrik császár végre megindította a Péter meggyilkolását megbosszulni készülő, régóta fenyegető hadjáratát Magyarország ellen, érdekes szerepet játszott az eseményekben. A krónikakompozíció írja, hogy a Dunán utánpótlást szállító hajóhad parancsnoka, Gebhart püspök levelet küldött Henrik császárnak, a magyarok azonban a hírnököket elfogták, a levelet elvették tőle és azt Miklós győri püspökkel lefordították. Feltételezhetjük, hogy szerepe lehetett annak a császár nevében írott „állevélnek” a megfogalmazásában is, amely visszafordította az élelmiszert szállító hajókat és ezáltal eldöntötte a hadjárat sorsát.²³

E püspökök mellett más főpapokról is gyanítható, hogy a pogánylázadás leverése után költöztek Észak-Franciaországból Magyarországra. Elsősorban a két királyi alapítású

15 Székely György, 1972. 57. p.

16 Chronicon Polono-Silesiacum. Lásd Gombos, I. kötet, 668. p.

17 Székely György, ... 57. p.

18 KMTL. 728. p.

19 Györffy György, 1992. 218. p.

20 „... partim sibi retinuit...” Catalogus, II. kötet, 969–970. p.

21 Székely György, 1972. 59. p.

22 KMTL. 244. p. MOT. I/1. kötet, 851. p.

23 SRH. I. 348. p.

monostor, Tihany és Szekszárd apátja jöhet itt számításba. Az I. András által alapított Tihany első előjárója *Lázár főapát* volt, amint az magából az alapítólevélből is valószínűsíthető. Személyét megkísérelték azonosítani azzal a Lázár (veszprémi) püspökkel, akinek neve az 1075-ben kelt garamszentbenedeki alapítólevél méltóságsorában szerepel, jóllehet ez az azonosítás bizonytalan.²⁴ Annál biztosabb, hogy a tihanyi monostor Szent Ányos-patrociniuma francia eredetű, hiszen az ereklyék csakis onnét származhattak. Szent Ányosról, a 453-ban meghalt orléans-i püspökről tudnunk kell, hogy Franciaországban a királyok védőszentje volt, akik az ő sírja fölött tettek esküt a szövetségkötéseik megtartására.²⁵ I. András nyilván azért szenteltette éppen az ő tiszteletére saját temetkezési monostorát, mert ezáltal is hangsúlyozni akarta keresztény király voltát (hogy mivel szemben, az külön tanulmány tárgya lehet). Hogy Szent Ányosnak a királyok védelmezése volt a feladata, arról nyilvánvalóan ugyancsak a vallon földről érkezett egyháziaktól lehetett tudomása a királynak.

Az I. Béla által alapított szekszárdi monostor előjárója 1074-ben az a *Villermus apát* volt, akit a krónikakompozíció *Latinus*nak mond és akinek vallon származásáról a neve is tanúskodik. Róla mindössze annyit tudunk, hogy amikor ugyanazon esztendő legelején Salamon király kíséretével Szekszárdra érkezett, ő kihallgatta, hogy bizalmas híve, Vid és mások azt tanácsolták a királynak, támadja meg a mit sem sejtő hercegeket, Gézát és Lászlót. Villermus pedig hűséges lévén monostora alapítójának, Bélának a fiaihoz, azonnal hírvivőt küldött hozzájuk Biharba, aki beszámolt Salamon tervéről. Géza azonban inkább hitt gonosz tanácsadóinak, akik őt Salamon kezére akarták adni és akik azt mondták, hogy ne higgyen az apátnak, mivel az borissza ember és csak részegségében küldte a hírnököt. Másnap az apát azt is kihallgatta, hogy Salamon igent mond Vid tervére; erre ő maga öltött laikus ruhát, lóra pattant és elvágtatott Gézához, hogy így figyelmeztesse a fenyegető veszedelemre.²⁶

Hogy Magyarország érdekes módon valóban nem ritka úti célja volt a vallon egyházi személyeknek, arra egy olyan főpap esete is bizonyosságul szolgálhat, aki végül nem maradt itt. A *Chronicon Andaginensis monasterii* szerint az a Henrik liège-i püspök, akiről Franco püspök hazalátogatása kapcsán említést tettünk, egy Guolbodo nevű, dicsőségében és nemességében túlságosan is bízó apátot (a Szent Lőrinc monostor apátját) megfosztott a hivatalától. Guolbodo előbb Henrik királyhoz (1056–1106) ment, aki azonban nem adott védelmet neki a püspök ellen. Ennélfogva kétségbeesésében Magyarországra utazott, majd innét visszatért a királyhoz, amikor az éppen egy itáliai hadjáraton volt és egészen Henrik püspök haláláig ott is maradt.²⁷ Talán feltételezhetjük, hogy rossz híre megelőzte és az itt már letelepült földijeit nem fogadták szívesen, ezért nem maradt Magyarországon.

* * *

Mindezek alapján a kanonokoknak az egyházuk felégetése után Magyarországra való áttelepülését és a magyar egyház újjászervezésében való szerepét tehát nehéz lenne kétségbe vonnunk. Történetük azonban további kérdéseket vet fel. Először is joggal

24 Erdélyi László, 1908. PRT. X. kötet, 16–17. p.

25 Bálint Sándor, 1977. II. kötet, 474. p.

26 SRH. I. kötet, 380–382. p.

27 Catalogus, I. kötet, 493–494. p.

feltételezhetjük, hogy érkezésük nem volt szervezetlen, hanem azt meg kellett előznie valamiféle meghívásnak, hiszen ha a pogánylázadásnak és a keresztények lemészárlásának a híre eljutott – és eljutott – Nyugat-Európába, aligha merhettek vállalkozni biztosítékok nélkül erre a veszedelmes utazásra. Ha elfogadjuk Györffy György feltevését, amely szerint Béla herceg feleségének az anyja, Ezzo rajnai palotagróf leánya lehetett a közvetítő, akkor fel kell értékelnünk Béla szerepét a történetekben: ő szavatolhatta az érkezők biztonságát. Ebben az esetben viszont már a kanonokok érkezése előtt Magyarországon kellett lennie, következésképpen szerepet kellett játszania a pogánylázadás leverésében: ha ezt elfogadjuk, rögtön érthetővé válik, miért osztotta meg vele a hatalmat fivére, András (a testvéri szeretet bárgyú meséjét, amellyel a krónikakompozíció indokolja a hatalommegosztást, nyugodtan elfelejthetjük).

A kanonokok áttelepülése tehát segíthet az 1046 és 1048 közötti drámai időszak időrendjének a rekonstruálásában. Eszerint 1047 első felében András öccse, Béla (és nyilván annak lengyel katonai kísérete) segítségével leverte a pogánylázadást – ennek élén pedig ki más is állhatott, mint a harmadik fivér, a pogány Levente²⁸ –, aminek következtében a három életben maradt püspök megkoronázhatta, ő pedig megosztotta a hatalmat Bélával, őt jelölve ki a trón örökösének és átadván neki a Bihar központú hercegséget. Az ország pacifikálása, az egyházat ért károk felmérése időben egybeeshetett a verdueni eseményekkel: rögtön ezután kerülhetett sor Béla családjának a segítségével a kapcsolat felvételére és a kanonok meghívására, sőt érkezésére (Leodvin ezért illethette Andrást a *noviter inthronizatus* kifejezéssel, amikor parancsot kapott a kincstár ereklyéinek a számbavételére).

Ha azonban szervezett volt a kanonokok áttelepülése, nem pedig fejvesztett menekülés az igen veszélyes bizonytalanságba – amit egyébként nehéz lenne elhinni –, akkor az is joggal feltételezhető, hogy nem egy szál magukban, hanem esetleg komoly kísérettel érkeztek Magyarországra. A kíséretnek pedig nyilván ott kellett letelepednie, ahol egy-egy kanonok hivatalt kapott: s valóban, a püspöki székvárosok közül nem is egyben megtaláljuk az „olasz” utcákat. Mivel ezekre az utcákra csak későbbi adatokkal rendelkezünk, természetesen nem zárható ki későbbi keletkezésük sem; tagadhatatlanul logikus lenne azonban telepítésüket összekapcsolni az ekkor püspökké tett kanonokok személyével, illetve kíséretével. Ezt a kapcsolatot az Eger környékéről őseik hazájába látogató vallonok esete, mint fentebb láttuk, erőteljesen bizonyítja is.

Így végeredményében talán joggal feltételezhetjük, hogy a vallonok legkorábbi, tömeges betelepülése Magyarországra az 1040-es évek második felében történt.

28 Ennek bizonyítására másutt teszünk kísérletet.

IRODALOM

Bálint Sándor

1977 Ünnepi kalendárium, I–II. kötet. Budapest, 1997.

Catalogus

Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium, etc. Collegit, etc. Albinus Franciscus Gombos. Tom. I–III. Budapestini, MCMXXXVII.

Erdélyi László

1908 A tihanyi apátság története. Első korszak: Az apátság önállósága. A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, X. kötet. Budapest, 1908.

Györffy György

1972 A székesfehérvári latinok betelepülésének kérdése. In: Székesfehérvár évszázadai, 2. Az István Király Múzeum Közleményei, 14. Székesfehérvár, 1972. 37–44. p.

Györffy György

1992 Diplomata Hungariae antiquissima. Volumen I: ab anno 1000 usque ad annum 1131. Budapestini, MCMXCII.

KMTL

1994 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerkesztő: Kristó Gyula. Budapest

Kristó Gyula

1991 Németek és latinok együtt szereplése a magyar krónikákban. Acta universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, különszám. Szeged, 1991. 19–24. p.

MOT.

1984 Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. IV: Az új társadalmi rend válsága, trónküzdelmek. In: Magyarország története, I. kötet, 835–888. p. Budapest

SRH.

Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, MCMXXXVII.

Székely György

1972 A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. In: Székesfehérvár évszázadai, 2. Az István Király Múzeum Közleményei, 14. Székesfehérvár, 1972. 45–72. p.

DES FRANÇAIS ET DES WALLONS DANS LE SUD DE LA RÉGION DE DUNÁNTÚL DU XIE AU XI^{VE} SIÈCLE

KÁLMÁN MAGYAR

Cher Monsieur President! Chers Collègues! Messieurs et Mesdames!

Au début de notre conférence, nous avons résumé les relations dynastiques françaises des roi de la maison Árpád qui montraient clairement l'alignement des rapports matrimoniaux, politiques, etc. Mais encore plus- tôt, sous saint Étienne, l'État hongrois a noué avec les Français, notamment avec l'Église française. Il a apparu que l'évêque de Bihar Léodvin avait été origine de la Lorraine, peut-être de Namur, comme la femme de Béla Ier. Il appartenait sans dout au milieu, à la cour de la reigne. Georges, l'archévêque de Kalocsa, qui est allé en pèlerinage à Toul en 1050, pouvait être aussi d'origine lorraine, comme Franco, l'évêque de Veszprém (et Belgrade), qui a rendu un visite à Liège entre 1055 et 1087. A leurs lieux pouvait appartenir l'abbé Guillaume le Latin qui était sous Solomon à la tête du monastère princier à Szekszárd. Dans ces millieux peut-être Bonipert le Français, l'évêque de Pécs (Cinq Églises), ayant vécu sous Saint Étienne.

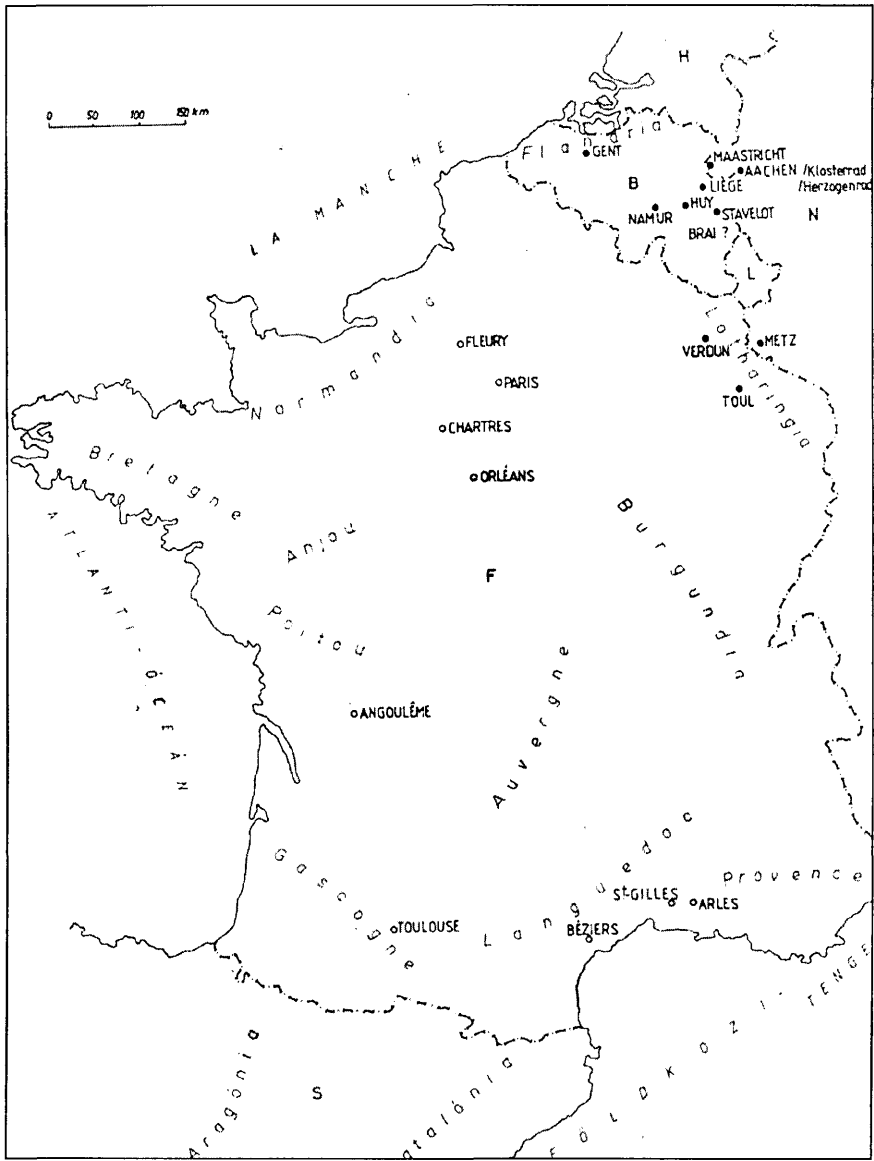
Il est probable que la couche du clergé wallon-français d'origine lorraine soit venue en Hongrie après 1046. Ils figuraient dans la cour et les milieux de Béla comme des compatriotes de la reine.

Surtout importante est la personne de Franco qui était évêque de Veszprém en 1070–1080 (?). L'évêque de Veszprém, plus tard „*episcopus poloniensis*” (évêque polonais) a proposé au prince polonais Wladyslaw-Herman „d'entrer en relation avec l'église de Saint-Gilles du Midi”. C'est-à-dire, il a insisté sur une relation qui serait effectuée six ans plus tard par la fondation de l'abbaye de Szent Egyed (Saint Gilles) à Somogyvár par le roi de Hongrie saint Ladislaus au moyen des moines français venus de Saint-Gilles.

Aux XIe–XIIIe siècles le rang des prélats wallons-français (lorrains) a été suivi par des chevaliers d'armes français – Ratold, Aynard, Smaragd (Émeraude) –, des petits nobles et propriétaires, des marchands-artisans, des paysans embourgeoisés lorrains. Concernant les immigrés figurent – sauf Liège, Namur, Gand, Toul, Verdun, Metz – les régions de Bra, Stavelet, Rolduc, Klosterrad, Huy, Maastricht. C'est-à-dire, les immigrés des XIIe–XIIIe siècles venaient d' une relativement petite région interdépendante de l'ancienne Lorraine (*carte 1e et 2e*).

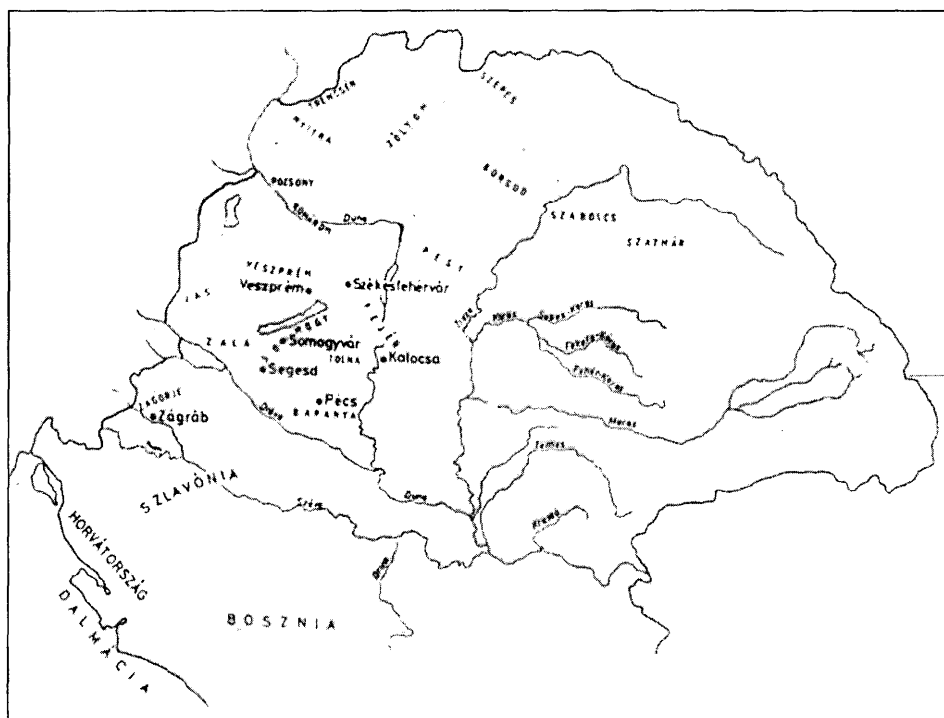
Les prélats et les chevaliers formaient une minorité infime des immigrés à l'égard de l'immense majorité des bourgeois et des paysans.

A notre avis, aux XIe–XIIIe siècles en Hongrie, les Français-Wallons-Flamands étaient les urbanisateurs encore avant les Allemands. Cet avis est prouvable dans les cas d'Esztergom, de Székesfehérvár, de Zágráb et peut-être de Várad (*carte 2e*). Il y avait un „*vicus Olaszi*” ou bien „*vicus latini*”(quartier latin) à Esztergom, à Székesfehérvár, à Zágráb, à Nagyvárad et peut-être à Buda et à Eger. Les patriciens du quartier latin d'Esztergom (*comites*), qui possédaient des maisons en pierre (*palatium*) et des vignes, étaient aux XIe–XIIIe siècles sûrement des Wallons-Français.

carte 1e
 (Cartes [9] Zsuzsanna M. Hrotkó)

En présence des bourgeois dirigeants wallons il y avait aussi une couche des marchands et artisans wallons qui s'occupaient intensivement de viticulture. Ils étaient venus non seulement de la région liègeoise, lorraine, mais aussi de la région centrale française (*carte 1e*). Nous avons la connaissance d'un artisan né à Paris, enlevé par les Tartares, mentionné avec une femme d'origine messine (lorraine) et avec d'autres Français pris en Hongrie, après 1241.

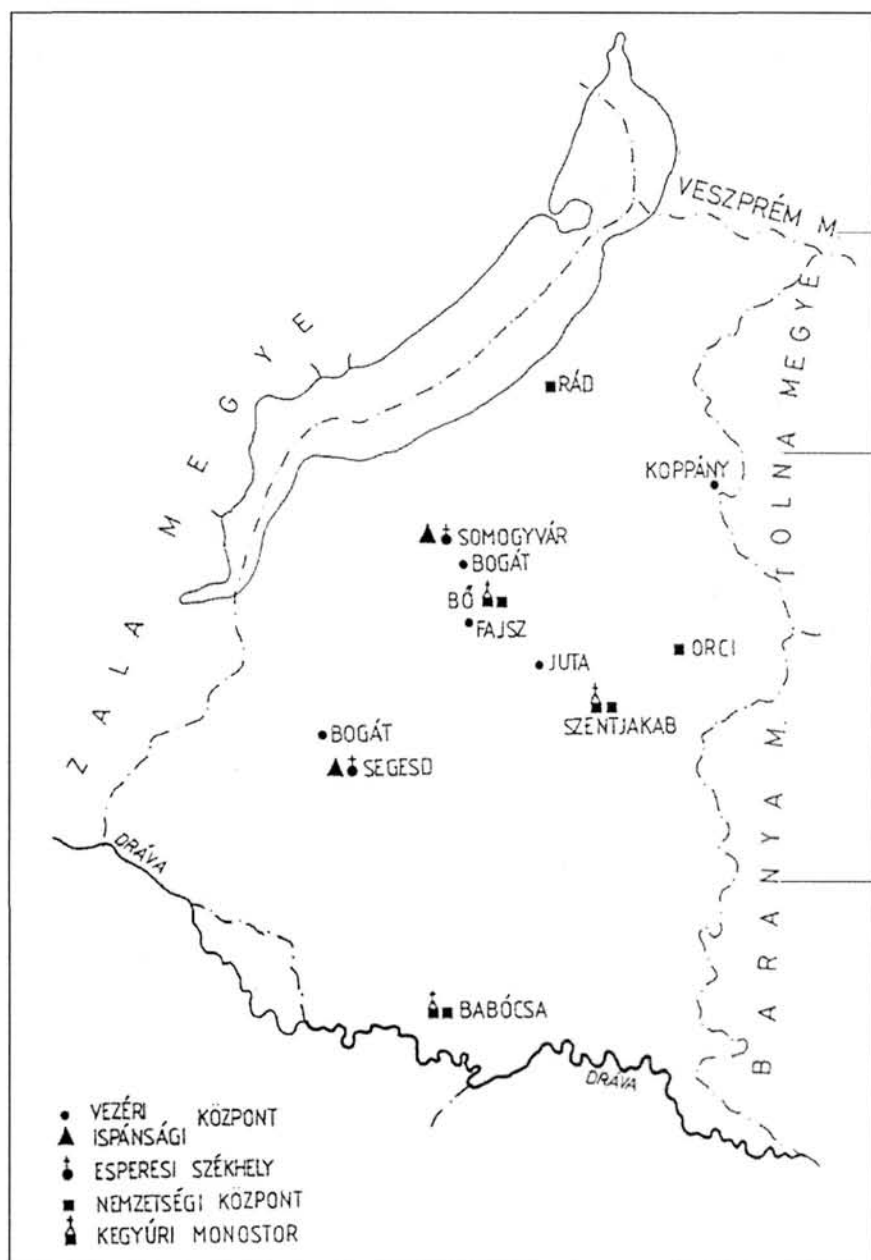

carte 2e

D'où et de quelle région pouvaient-ils venir? Une tradition, encore vivante parmi les Wallons à Eger au XVe siècle, notée à Liège, dans l'ancienne Lorraine (Belgique d'aujourd'hui). Ces colons qui vivaient encore au XVe siècle dans la région d'Eger aux millieux fermés et parlaient wallon-français, „savaient que leurs ancêtres avaient immigré en Hongrie de la principauté de Liège en 1040–1050”, c'est-à-dire en même temps avec les prélats d'origine lorraine. Les traces de ces colons qui s'occupaient surtout de viticulture et d'agriculture, peuvent être trouvées dans les toponymes Latini, Olaszi, Gallici, Francavilla, etc. Dans les régions diverses de population rurale du pays (carte 3e).

Les éléments et les toponymes dans notre conférence prouvent que les villages d'origine wallonne-française pouvaient être trouvés dans toutes les plus grandes régions du pays. Il y a plus de vingt colonies médiévales Olaszi (*villa Latina*), et encore celles sous le nom Gallicus, comme la vallée d'Eger, les villages Gyán aux comitats (département) Csanád et Bihar, les villages Tállya à Zemplén et Heves, Mecsedel et Gehanfálva en Zips, Alistál et Felistál au comitat Pozsony, qui étaient sûrement d'origine wallonne. D'après la carte graphique, construit par Zsuzsanna M. Hrotkó, les plus grands blocs wallons-français peuvent être déterminés aux comitats Baranya, Bihar, Zemplén, Heves, Szepes, Liptó. À l'égard chronologique, ceux de Baranya, Bihar, Szerém, Vas, partiellement aussi de Heves, peuvent être considérés du XIe, les autres en majorité du XIIe siècle (carte 2e).

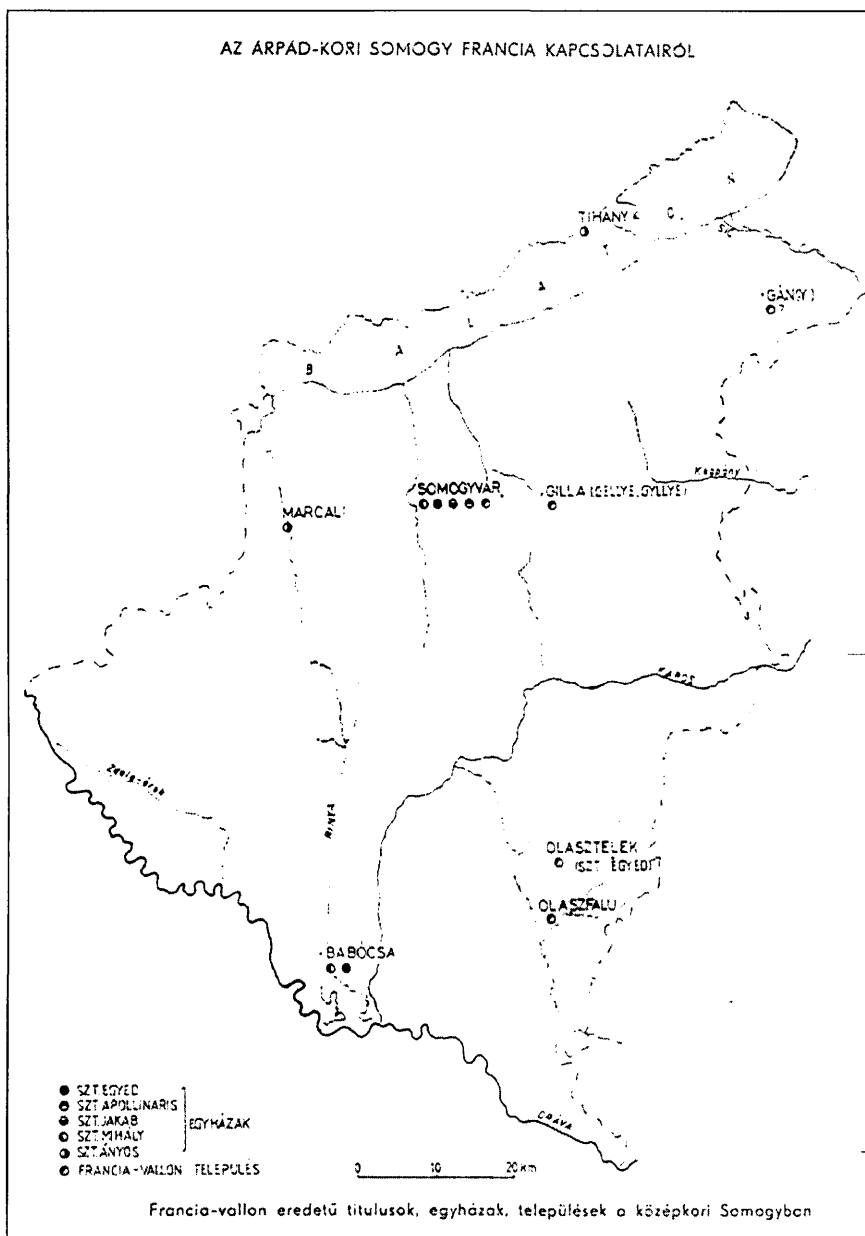
En envisageant la couche wallonne-française à Somogy, on trouve des colonies wallonnes-françaises médiévales, dites Olaszi, Latini. Il figure un Olaszfalva (1403, 1493) et la villa Olazteluk, mentionnée en 1346. Puisque, aux environs de Pécs, mai en général

carte 4e

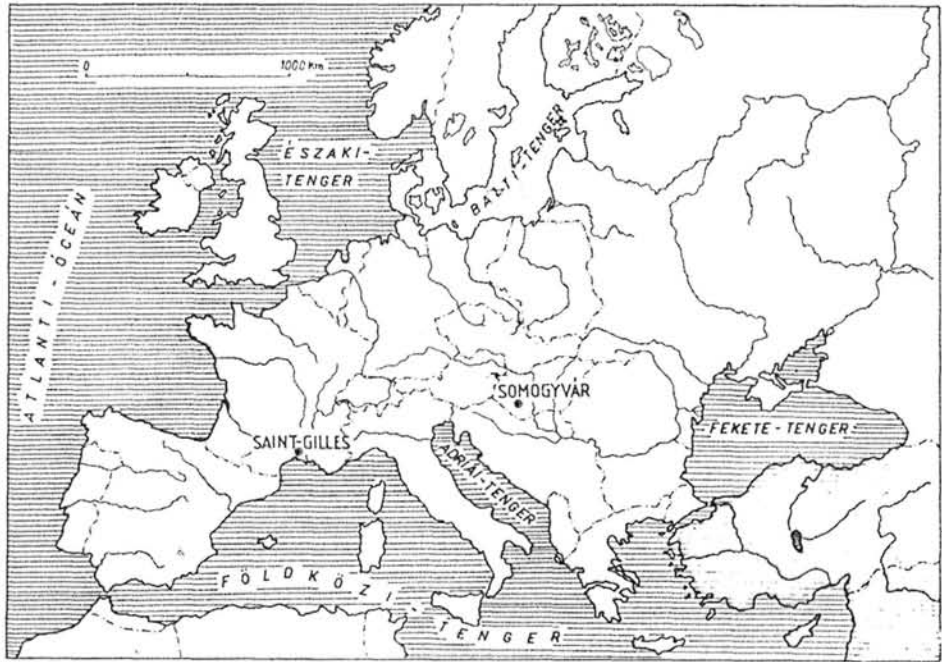
le village médiéval Szentegyed avec Olaszfalu. La colonie d'origine wallonne-française a reçu son nouveau nom d'après son église de paroisse Szent Egyed (carte 4-5e).

Il y a apparence que saint Gilles était le saint favorisé par la couche de colons, arrivés à la région forestière, de défricheurs, cultivateurs, viticulteurs de la population

carte 5e

latine. D'autant plus qu'à Saint-Gilles, la colonie marchande sur le Rhône avait déjà son église Saint-Nicolas au XI siècle, tandis que dans la vallée Flaviana, puis sur la colline se trouvait l'abbatiale Saint-Gilles, le lieu de pèlerinage des bourgeois viticoles. Nos recherches ont révélé que l'apparition fréquente de saint Gilles en Hongrie peut être liée, au delà de sa représentation et admiration comme le saint de la chasse, surtout aux colons

carte 6e

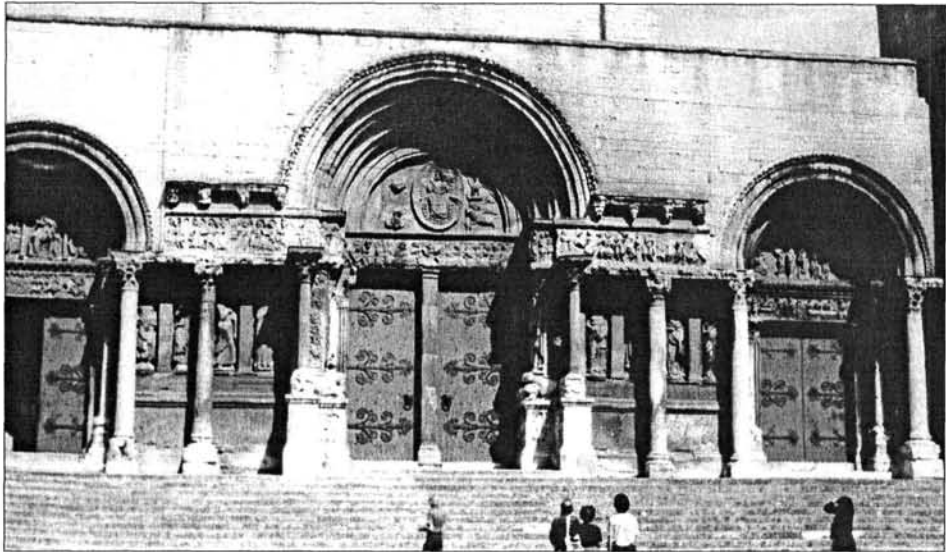
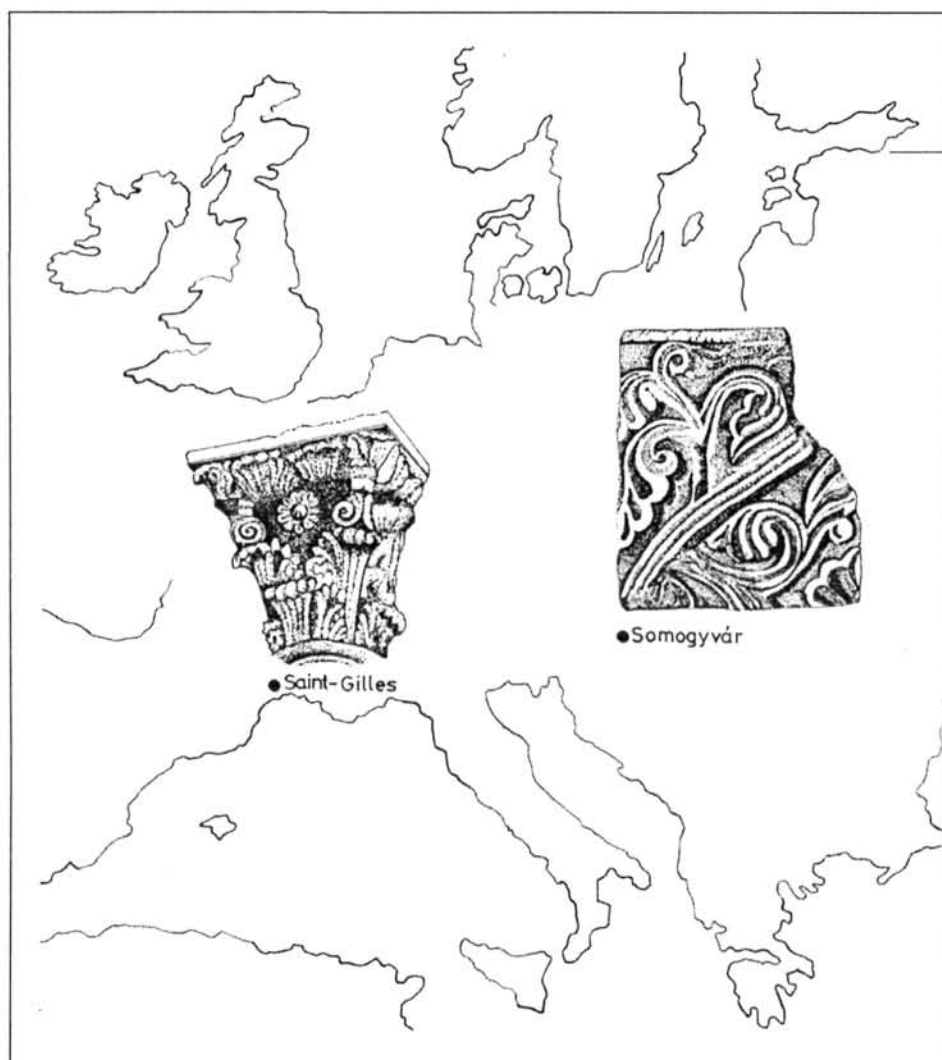

image 1e

(Images [3] par Zsuzsanna M. Hrotkó)

immigrés occidentaux, au premier rang wallons-français, établis dans la région forestière (carte 6-7e., image 1e).

carte 7e

Dans le cas de Somogyvár, il est typique qu'au moyen âge les bourgeois „*hospes*”, des clercs jusqu'aux marchands, s'occupaient de viticulture et de commerce de vins. Ce fait caractérisait le bourg dont les vins, transportés plus loin p^r Székesfehérvár, marquaient le développement et donnaient la richesse à ses bourgeois. L'apparition des pèlerins, visitant les reliques de saint Gilles et de saint Ladislas, leur a offert un bénéfice supplémentaire. Les bourgeois „*hospes*” du bourg ont rejoint le pèlerinage étranger, surtout celui d'Allemagne, aussi par les ermitages de saint Nicolas et de saint Jacques au finage du bourg.

Cette bourgeoisie *hospes* qui s'occupait de viticulture et de commerce, remonte à la population d'origine étrangère, latine, wallonne-française. Elle est soutenue par les cultes y trouvés de saint Gilles, de saint Nicolas et de saint Jacques. Les stations

de pèlerinage Gilles-Nicolas-Jacques qui conduisent vers les lieux de pèlerinage occidentaux, nous rappellent ceux des bourgeois, marchands ambulants francisés. En 1113 à peu près, le prince de Pologne Boleslaw Ier est arrivé sur cette route du Nord par Esztergom, Buda, Székesfehérvár à Somogyvár. Les stations de pèlerinage Saint-Nicolas et Saint-Gilles à Babócsa au Sud de Somogyvár et d'autres stations Saint-Gilles (p.e. celle pres de Szigetvár) offraient les routes vers les centres lointains de pèlerinage. Il est caractéristique qu'aux XIe–XIIe siècles sur la route méridionale vers Saint-Gilles du Midi il y avait plusieurs églises Saint-Gilles et d'autre patronage à Milan, dans les Alpes, en Provence qui offraient logement aux pèlerins et qui appartenaient au centre de pèlerinage (carte 6–7e).

Le roi de Hongrie saint Ladislas a écrit à l'abbé de Monte-Cassino Odesirius: "J'ai accordé de nombreuses faveurs sur tout l'étendu de la Hongrie à l'abbé de Saint-Gilles." Après cela suit la mention de la fondation de l'abbaye bénédictine consacrée à Saint Gilles à Somogyvár, d'un des centres sur la route de pèlerinage Saint-Gilles à la fin du XIe siècle.

Par cette fondation Somogyvár est devenu la plus grande et considérable abbaye annexe de l'abbaye mère de Saint-Gilles. En 1091, à la fondation ont assisté plusieurs Français avec l'abbé de Saint-Gilles Odile. Le prévot Pierre était le premier abbé, mais s'y sont établis Rostagne, le grammairien Pierre Ritou, Daniel fils d'Hugues, Bernard fils d'Amaric.

Il apparait par l'approbation de la charte de fondation que pendant plus de cent ans le monastère n'était habité que par des moines français ou bien par ceux qui avaient été novices à Saint-Gilles. Dans toutes les affaires d'Église, ils étaient soumis à l'abbé de Saint Gilles.

Selon plusieurs chercheurs hongrois, à la fondation a contribué aussi le comte Raymond de Saint-Gilles, seigneur suzerain de la ville. Raymond pouvait traverser la Hongrie à la tête des croisés dans les années 1090.

En tous cas, un des plus considérables centres culturels et ecclésiastiques (avec une école monastique) du moyen âge hongrois a été construit à Somogyvár. À partir de 1224 l'abbaye faisait fonction d'une des plus importantes représentations juridiques comme chapitre.

La charte de fondation a été délivré par le roi saint Ladislas en présence d'Odile, abbé de Saint Gilles et du légat Teuzo. Il a soumis Sumich (Somogyvár), une des plus illustres villes de la Hongrie, avec six villages y compris le domaine et les servants, trente vignes avec vigneron, soixante vignes à moitié avec vigneron, avec des servants de trois cents familles, avec des serfs armés de cent familles au monastère. Il y figure que l'abbé du monastère doit obeissance à l'abbé du monastère dans la vallée Flaviane. Cette relation de soumission et de communication a subsisté jusque'en 1417. Elle est mentionnée par des papes six fois entre 1091 et 1266.

D'après les sources, mais surtout par les recherches archéologiques, nous pouvons restituer le monastère, détruit sous la domination turque, qui s'élevait dans la première dite cité du comitat Somogy, dans un fortin de terre du temps de la conquête à 3,3 hectares, nommé Kupavár.

L'église du monastère, la basilique a 57 m de long, 24,5 m de large, a trois nefs, à abside avait déjà été construit à la lombarde au temps de la fondation. Les murs de l'édifice étaient repartis à l'exteriur et à l'entériur par des pilastres en ressaut. Les deux

image 2e

secteurs de l'Ouest sont séparés de l'espace de l'église par un mur du XIIIe siècle, plus nefs que les murs latéraux (*image 2e*).

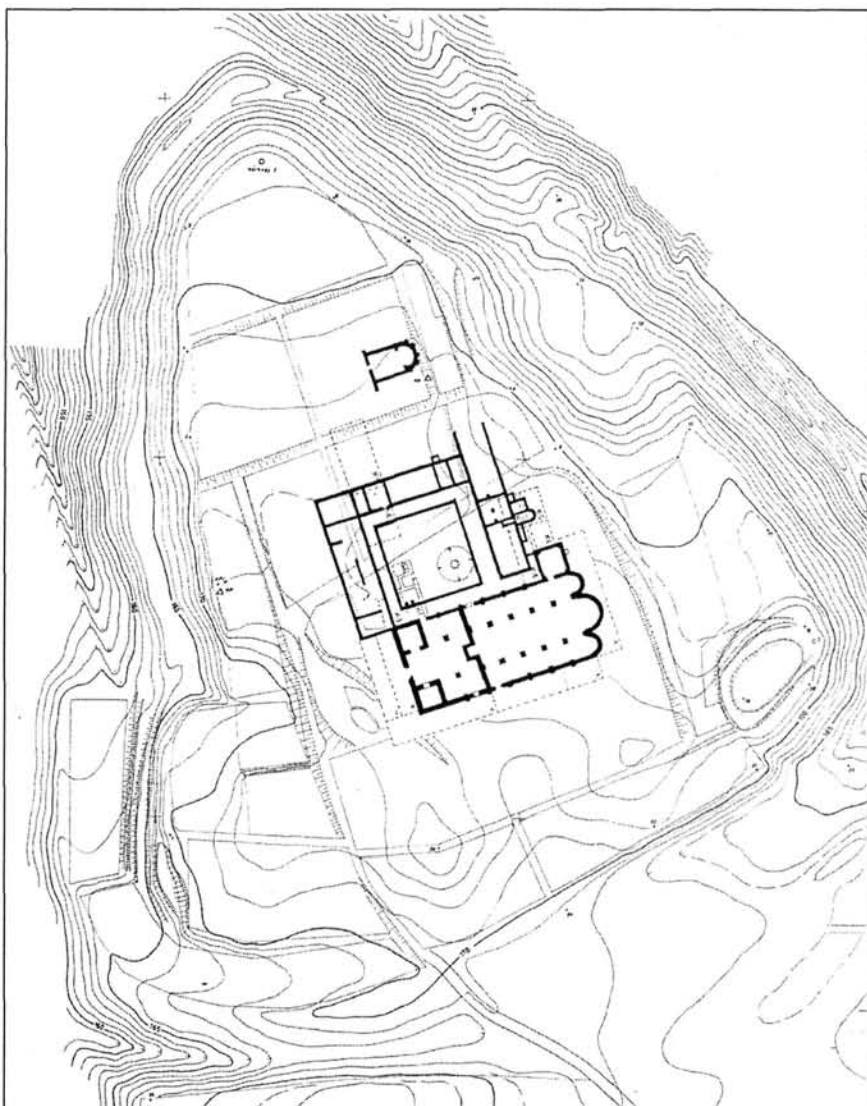
Entre les clochers de façade pouvait être un parvis. Les restes des deux portails à ébrasement graduel sans colonnes, l'un de la façade occidentale, l'autre du mur latéral méridional, remontent à la première période de construction.

L'église a été reconstruite à la fin du XIIe siècle. La muraille de pierre a été remplacée par celle de briques. À l'intérieur du choeur la technique d'épi (*opus spicatum*) a été employée. Les murs montants étaient maçonneries des pierres et de appareillage horizontal de briques. Le noyau mural était fait des pierres cassées liées par du mortier très solide (épaisseur du mur: 135–165 cm). Dans la basilique, le poids du toit et des cloisons des nefs était soutenu par 12 pilastres et 12 piliers intérieurs. Ceux en forme de croix grecque appartiennent à la première période de construction, les rectangulaires à la postérieure du XIIIe siècle.

Le plancher roman prématuré a été baissé et couvert des carreaux calcaires au XVe siècle. L'église était ornée par des fresques noirs-blancs-rouges. Les nefs étaient couvertes par des plafonds en bois. La nef centrale pouvait être environ à 17 m de haut.

Le bâtiment annexe à la nef septentrionale à niveau de plancher plus bas, qui était la salle de sacristie ou bien de chapitre, pouvait être construit à la fin du XIIe siècle.

L'édifice de cloître qui a été construit au XIIIe siècle du côté septentrional à la manière du Midi sur une base de 25 sur 23,8 m (au-dessous avec les vestiges des périodes antérieures), encadre une cour carrée au milieu avec une citerne. L'aile de cloître construite selon la règle bénédictine, possède une base suffisante pour 18–20 moines avec leur personnel laïque et servant. L'église et le cloître ont été reconstruits au XIVe siècle en style gothique, puis au XVe siècle (2e moitié) en style de renaissance. Le monastère se

carte 8e

trouvaient les communs et d'autres batiments, parmi eux une chapelle des XIVe-XVe siècles (*carte 8e., image 3e*).

Il est évident qu'au-dedans et au-dehors de l'église des tombeaux médiévaux posés typiquement en direction Ouest-Est (environ 250–300) ont été découverts.

En outre, Somogyvár avait encore cinq églises, cimetières et ossaires. De la trouvaille précieuse comptant des milliers de pièces: des poteries, des mobiliers, des armes, etc. (environ 120587 pièces). Les pierres sculptées peuvent être mises en relief, sur lesquelles l'influence francisante est démontrable. L'influence francisante vers 1230 est tellement importable qu'Albéric, moine de Trois-Fontaines écrit: „*De nos jours on*

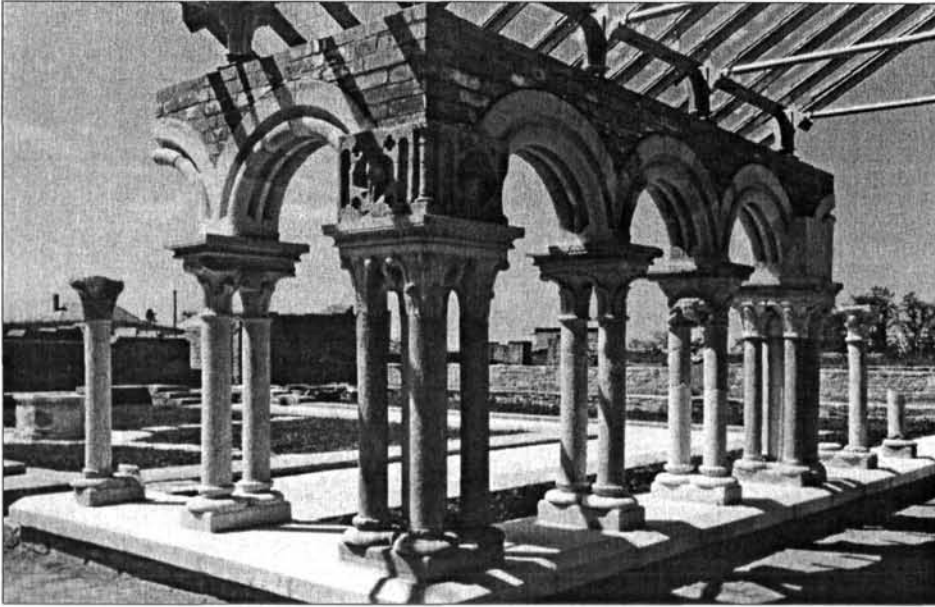

image 3e

engage surtout des Français”. En ce temps-la Somogyvár est le stimulateur des relations françaises dans le domaine de l’Église, de la liturgie, de la musique, de l’architecture et en général de la culture et des arts en Hongrie.

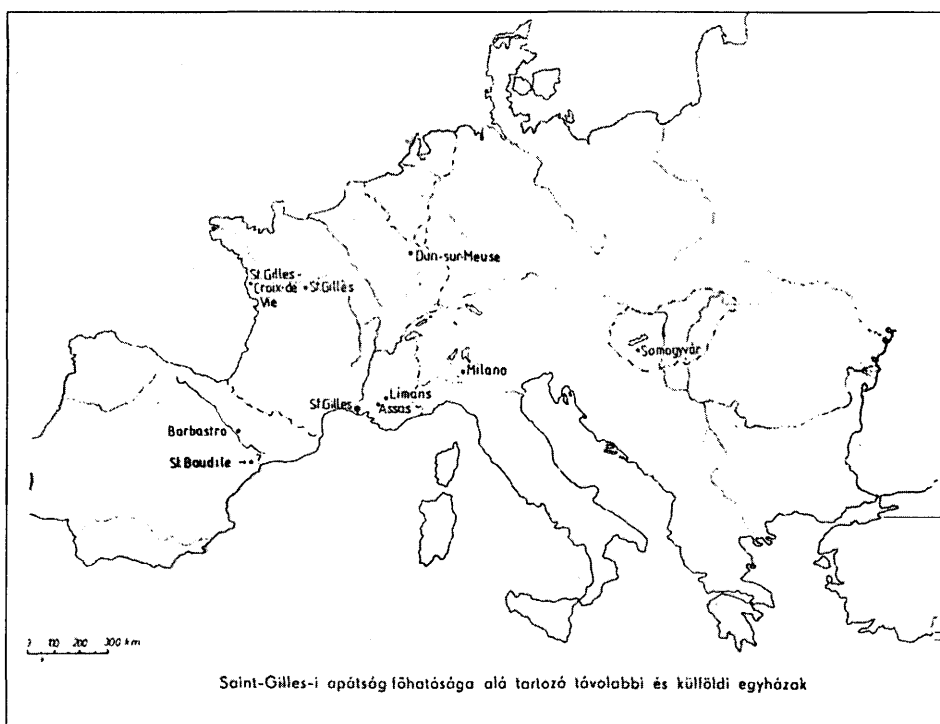
Parmi les monuments de pierre des XIe–XIIIe siècles de Somogyvár, beaucoup discutés et publiés (environ 900 pièces), la dite messe de saint Gilles et les reliefs représentant des lions sur sa face dorsale, les décors de balustrade datent de sa première période principale de construction de 1091 jusqu’au début du XII siècle.

Au cours des travaux de reconstruction de la deuxième moitié du XIIe siècle pouvaient s’apprêter les décors représentant Jésus-Christ, l’archange Gabriel, le Retirant l’-pi, des griffons, ceux aux palmettes et les décors ornementaux qui se trouvent dans la ville rapprochée de Pécs. De cette façon, les relations d’art des ateliers de Pécs avec la France (Île-de-France, Bourgogne, région du Rhône, Moissac, Toulouse) et l’Italie de Nord se réfléchissent aussi dans ces pièces.

Selon l’opinion de Ernő Marosi qui est Professeur à l’Université d’Eötvös Lóránd en Budapest, ces oeuvres de Somogyvár pouvaient s’apprêter vers 1215 dans un atelier travaillant à l’esprit des influences d’art, arrivées d’Île-de-France, de Champagne, de Bourgogne.

Sauf les influences d’art mentionnées, au moins à notre avis, c’est l’atelier de sculpture de Saint-Gilles des XIIe–XIIIe siècles qui a joué un rôle important par influence de son style.

Sauf l’influence d’atelier sensible à Saint-Gilles, nous avons présenté les abbayes les plus considérables, portant les mêmes influences de style: Saint-Trophime d’Arles, les abbayes bénédictines de Montmajour et de Saint-Rémy, le monastère de Saint-Guilhem-le Désert. Nous avons traité en particulier les églises à l’étranger et loin d’elle des XIe–

carte 9e

XIIIe siècles qui appartenait à l'autorité suprême de Saint-Gilles, et les églises dans le voisinage (à 5–20 km).

Nous avons pu révéler que Saint-Gilles avait en des relations directes avant les grandes constructions (1140–1160) avec le monastère Saint-Gilles-de Hongrie à Somogyvár, l'église Saint-Eusèbe dans le Milanais, l'église Saint-Baudile en Catalogne, l'église Saint-Eulalie en Aragon, l'église Saint-Gilles de Dun sur la Meuse dans le domaine wallon-français de la Lorraine (*carte 9e*).

Ces relations proches et lointaines, hongroises, lombardes, catalanes, aragonaises, lorraines (wallonnes) et voisines (Provence) pouvaient expliquer l'échange de certaines influences, de certaines solutions architecturales-sculpturales, l'arrivée aux différents styles (lombards, catalans, aragonais).

Sans traiter le développement progressif du style de portail de Saint-Gilles et de Provence et la création de son décor sculpté, se pose la question: comment pouvait être le portail de l'abbatiale de Saint-Gilles avant les années quarant-soixante du XIIe siècle? Il est possible que la première-deuxième église des Xe–XIe siècles ait eu un portail de style ancien provençal-langedocien au bien sa variante plus simple. Le décor sculpté dit du milieu du XIIe siècle du triple portail caractéristique aurait été créé au cours de la construction de la nouvelle grande église au XIIe siècle (*image 1e*).

À ce cercle de style dit francisant apparu au début ou bien au milieu du XIIIe siècle en Hongrie pourrait être lié aussi Litér ou le décor figuré et géométrique de Bernis, les apôtres

et autres figures des colonnes d'Arles, figures de lions avancées supportant des colonnes de Saint-Gilles se présentent ensemble, en combinaison. Il paraît une des transmissions du style francisant de la fin du XIIe siècle d'Esztergom et de Vértezzentkereszt. Mais cette idée de Litér est fréquente dans l'iconographie des portails français, comme dans celle du portail occidental datable du milieu du XIIe siècle de la cathédrale Saint-Pierre de Maguelone. Dans le tympan Jésus-Christ se présente avec les symboles des quatre évangélistes, en bas à gauche avec saint Paul et à droite avec saint Pierre.

Nous pouvons tenir compte parallèlement de l'influence plus répandue de la troisième période de calme et de prospérité de la construction de Saint-Gilles (1132–1179), y compris celle de l'atelier de sculpture du portail occidental (1140–1160) en Hongrie. Au début Brunus et le Maître de saint Thomas ont travaillé à la sculpture du portail. Le premier a appliqué les traditions antiques et locales, le deuxième les traditions plus lointaines (Angoulême, Souillac, Toulouse). Plus tard trois nouveaux sculpteurs se sont joints à eux, le Maître de saint Michel d'origine locale au bourguignonne, le Soft master et le Hard master. Les deux derniers ont appliqué, comme Brunus, les éléments antiques et locaux.

Ce style souple dit original de Saint-Gilles se présente au deuxième moitié sur les décors sculptés de l'abbaye bénédictine de Saint-Guilhem-le-désert. À notre avis, cette influence s'observe sur les œuvres sculptées d'Arles, surtout sur celles du cloître.

Par la même occasion, l'œuvre sculptée de l'atelier de Pécs, représentant le Songe des Mages, datable de la deuxième moitié du XIIe siècle est comparable au style souple similaire du chapiteau roman sinon d'Arles, mais au Musée archéologique à Nîmes. Les œuvres sculptées de Nîmes auraient pu s'approprier dans le dernier quart du XIIe siècle, en partie parallèlement à l'activité des ateliers de Pécs et d'Esztergom.

En tous cas, il faut considérer aussi l'alliage local de ce style méridional rayonnant de Saint-Gilles avec d'autres éléments de style français aux environs de Saint-Gilles, au Languedoc, en Provence dans la deuxième moitié du XIIe siècle. Dans le cas de Somogyvár, il pouvaient ressortir directement, mais aussi par Pécs. Dans la deuxième moitié du XIIe siècle et au début de la première moitié du XIIIe siècle.

Les variantes des doubles chapiteaux ornés de boutons, de têtes d'homme, trouvés récemment à Somogyvár, remontent à ceux du cloître d'Arles. Les chapiteaux aux boutons et aux feuilles de Montmajour et ceux aux feuilles moins stylisées de Saint-Rémy, appartenant au cercle arlésien-provençal formé au milieu et dans la deuxième moitié du XIIe siècle, servaient de leurs modèles.

Les œuvres plus souples reliées au cercle de Pécs considérées par nous comme influence bourguignonne ou bien plutôt lombarde, se présentent aussi dans d'autres formes dans le Midi, au Languedoc. Le relief du tympan de l'église de Vallabrègues (Gard) représentant le Christ et deux apôtres (saint André et saint Pierre) sont proches aux figures du Christ et des apôtres de Somogyvár, datées de la deuxième moitié ou de la fin du XIIe siècle. Le fragment de la tête de moine de Somogyvár est comparable au fragment similaire de Psalmodi, au Sud-Est d'Aigues-Mortes.

C'est-à-dire, en parlant de l'influence de style commune française-italienne (lombarde) ou bien uniquement italienne-lombarde aux ateliers en Hongrie, notamment à Pécs, datable de la deuxième moitié du XIIe siècle, on devrait considérer sans doute les dits au-dessus. De même que ce que l'influence de l'atelier mentionné de Saint-Gilles (1140–1160) en Italie a été examinée par les chercheurs italiens. À leur avis, le Pontile de

la cathédrale de Modène (1165–1170) et la Déposition de croix par Benedetto Antelami, à la cathédrale de Parme (1178) doivent à l'art de Saint-Gilles. Pour l'Espagne, Jacques Lacoste vient récemment de montrer que le sculpteur des chapiteaux et des piliers du cloître de Silos (vers 1200) avait certainement connu les portails de Saint-Gilles et s'en était inspiré.

En conclusion, entre 1050 et 1066 existait la relation lorraine, puis, par la relation lorraine, puis, par le moyen de Géza, la relation occitane, toulousaine. Sous Kálmán, la dernière, s'est élargie de l'alliance normande de Sicile qui a duré jusqu'à la mort d'Étienne II en 1131. Ensuite les relations se formaient avec les Chatillon, d'origine française, mais orientaux, d'Antique, et avec la dynastie des domaines centraux français, les Capétiens. En 1196–1204 les relations aragonaises, castillanes et occitanes (toulousaines) florissaient. En 1235, en plus de la relation familiale avec Capétiens, Jacques Ier, fils du roi d'Aragon Pierre II, a épousé Yolande.

35 ans plus tard la maison Árpád établit une alliance forte avec la dynastie française par le double mariage. Il crée entre 1270 et 1301 la parenté étendue en France (Anjou, Provence, etc.) et en Italie du Sud (Sicile, Naples).

En conclusion, nous devons mieux considérer l'influence plus complexe, arrivée plus loin, du grand atelier de la région du Rhône, du Midi au XIIe siècle (1140–1160). Ce rayonnement et ces relations étendues avec plusieurs pays et régions semblent être confirmés par les églises soumises à l'autorité suprême de l'abbaye de Saint-Gilles au XIIe siècle (mais en partie encore plus tard, à Somogyvár en Hongrie, dans le Milanais, en Catalogne et en Aragon, dans la région wallonne-française de la Lorraine. Les églises provençales et languedociennes avaient des rapports au style local et aux efforts architecturaux-sculpturaux vendéens aux environs de Poitiers (*carte 9e*).

Le culte de saint Gilles inspiré par l'abbaye de Saint-Gilles, répandu dans la région wallonne-française, p. e. à l'abbaye de Dun en Lorraine, s'est présenté aussi aux colonies wallonnes-françaises en Hongrie, notamment à Somogy. Ce culte était exercé par les Wallones-Français, la première couche bourgeoise-patricienne-marchande-artisane de l'urbanisation aux XIe-XIIIe siècles en Hongrie, formateurs de l'agriculture-viticulture prématurée. Le rôle de cette couche dite Latini (*hospes*) était important et déterminant de plusieurs points de vue, de cette façon de celui de l'histoire d'art (Somogyvár, Esztergom, Székesfehérvár etc.), mais aussi en général par rapport à l'histoire des relations franco-hongroises.

Les chapitres traitant Saint-Gilles et son cercle ont été écrits sur la base de ma participation aux fouilles dans le Midi (Montpellier, Saint-Mathieu-de-Treviers, etc.) en 1967, des consultations avec les collègues archéologues, muséologues, archivistes, historiens régionaux (Nîmes, Saint-Gilles, Psalmody, Saint-Guilhem-le-Désert, Montpellier, etc.), considérant les résultats de fouilles, les expositions, au cours de mes voyages d'étude en 1971, 1980 et en 1983. J'ai profité beaucoup de l'occasion du colloque à Zágráb en 1997 ans et de la conférence pluridisciplinaire sur l'héritage médiéval des Franco-Wallons dans le bassin des Carpates en Tokaj (Hongrie), 19–23 mai 2004.

Merci votre attention!

ONOMASTIQUE LITTÉRAIRE: LE ROMAN DETRISTAN ET LA HONGRIE MÉDIÉVALE

KLÁRA KOROMPAY

Dans le vaste domaine de la circulation des hommes et des idées, les questions linguistiques et littéraires tiennent une place toute particulière. Les échanges multiples, si caractéristiques du Moyen Âge, font de la Hongrie le théâtre de nombreuses rencontres.

Si l'on considère que, pour cette période, la langue de l'écriture est essentiellement le latin et que les rares textes hongrois, traduits du latin, sont rédigés pour transmettre l'enseignement de l'Église, il est pour le moins surprenant de voir entrer en scène des noms qui témoignent d'un goût moderne, d'un accueil fait à des histoires chevaleresques ou à des histoires d'amour.

Voyant apparaître, dans les chartes latines du 13e siècle par exemple, des personnes appelés *Roland* et *Olivier*, *Tristan* et *Yseut*, *Hector* et *Achille*, *Alexandre* et *Philippe*, le lecteur est confronté à une situation paradoxale: d'un côté, il n'y a aucun texte, pas même un fragment de texte composé en hongrois et consacré à ces personnages célèbres ; de l'autre, la mode onomastique consistant à donner ces noms peut être interprétée sinon comme une preuve, du moins comme un indice en faveur de l'hypothèse que des œuvres littéraires comme la *Chanson de Roland*, le *Roman de Tristan*, le *Roman de Troie* et le *Roman d'Alexandre* ont pu avoir un certain écho dans la Hongrie médiévale. (Pour les deux derniers textes, voir Hadrovics 1955, 1960, pour l'onomastique de la *Chanson de Roland*, voir Korompay 1978, 1981, pour la question des preuves et des indices, voir Rosellini 1958, pp. 265–266.)

Quelle voie suivre pour tenter d'y voir un peu plus clair ? Une double démarche s'impose pour le chercheur: suivre de près la genèse de la tradition littéraire (apparition des versions principales, leur diffusion en Europe), suivre de près la mode onomastique en Hongrie, l'enjeu étant de construire des ponts entre les deux domaines. Vu les lacunes de part et d'autre, la construction ne peut être que fragile. Pour l'étayer, la prise en compte du contexte historique, linguistique et culturel sera indispensable.

Les origines de la légende

Les origines, toujours plurielles, remontent à diverses traditions. Notons, parmi celles-ci, l'importance du monde celte. Tristan lui-même est un héros d'origine picte, issu d'un peuple du Nord de l'Écosse. Le nom apparaît dès le 7e siècle sous forme de *Drust*, donnant par la suite, dans la tradition galloise, *Drystan* ou *Trystan*. Dans les *triades* galloises (courtes listes de trois événements), Tristan est cité comme l'un des héros les plus illustres, amant d'Essylt, épouse infidèle de March. Un couple littéraire portant les deux noms existe donc dans la tradition orale bien avant la constitution du récit médiéval. Ce dernier doit beaucoup à un autre couple célèbre: la tradition irlandaise connaît, depuis le 10e siècle au moins, une histoire d'amour, celle de Diarmaid et de Grainne, qui donne

une image essentiellement tragique de la passion amoureuse. Ce sont les conteurs gallois qui ont façonné l'histoire du couple Tristan et Yseut sur le modèle du récit irlandais. Au-delà des origines celtes (où des éléments pictes, gallois, cornouaillais et bretons sont également à prendre en compte), notons l'apport possible de l'Orient: Pierre Gallais (1974) a consacré un livre entier au modèle persan de *Tristan et Yseut*. (Sur les questions des origines, voir Baumgarner 1987a, pp. 17–19, 1987b, p. 2497, Demaules 1995, pp. 1692–1694.)

Avant les textes conservés

Dans la transmission de la légende de Tristan en France, les conteurs gallois et bretons doivent avoir joué un rôle essentiel. Au cours de la deuxième moitié du 12e siècle, le contexte culturel est extrêmement favorable aux échanges, depuis l'entrée en scène, en 1152, du couple Henri II Plantagenêt et Aliénor d'Aquitaine. Le rôle d'Aliénor, ainsi que celui de ses deux filles, Marie de Champagne et Mathilde, est de première importance dans le domaine littéraire, comme l'a souligné en force Madame Rita Lejeune (1954, 1958), professeur à l'Université de Liège. La cour anglaise, de même que les domaines d'Aliénor dans l'Ouest de la France (Normandie, Anjou, Poitou) offrent autant de terrains favorables pour la diffusion de la légende.

Un conteur gallois, Bréri (Bleheri, Bledhericus) joue toutefois un rôle singulier avant même cette période. C'est un personnage qui fait autorité aux yeux des auteurs du 12e siècle pour sa connaissance de la "matière de Bretagne". (Thomas, dans son *Roman de Tristan*, se réfère lui-même à "l'histoire selon Bréri".) Or, Bréri a "conté" à la cour de Poitiers, peut-être du temps de Guillaume IX le Troubadour, mort en 1127 (cf. Gallais 1967, pp. 53–55). Ce fait apporte un éclairage particulier à plusieurs phénomènes: d'abord, aux allusions des troubadours, avant le milieu du 12e siècle, à l'amour de Tristan, ensuite au fait que le Midi a accueilli les noms arthuriens bien avant le Nord de la France (Gallais, *ibid.*, pp. 55–59).

Ces derniers connaissent en effet une véritable vogue dans l'onomastique du 12e siècle. Un tableau chronologique établi par Pierre Gallais (*ibid.*, pp. 61–70) permet d'identifier les toutes premières personnes ayant porté les noms de *Tristan* et *Yseut*. *Tristan* apparaît d'abord en Terre Sainte (1113–1154: "*Tristagnus* de Dumo"), ensuite, en Italie (Aversa, 1126: "*Gualterius, filius quandam Tristaini*") puis en France (Deux-Sèvres, 1130/50?: "*Petrus Tristani*"). Le nom d'*Yseut* est attesté à partir de 1174 (Deux-Sèvres): *Isodis*. Une charte de 1188 témoigne d'un cas des plus étranges: *Tristannus* et *Isaut* figurent tous deux parmi les huit enfants de Petrus Bisellus (Loir-et-Cher), il s'agit donc d'un binôme porté par un frère et une sœur (voir Lejeune 1971). Cette question méritera d'être approfondie plus tard.

La composition des premières versions conservées de *Tristan et Yseut* remonte aux alentours de 1170. À la même période apparaissent diverses allusions à d'autres textes écrits, textes perdus mais dont la trace est à souligner. Marie de France, dont le lai du *Chèvrefeuille* est lui-même consacré à l'histoire des amants, précise: "Plus d'un me l'a raconté et moi-même, je l'ai trouvé écrit dans un livre sur Tristan et la reine" (Demaules 1995, p. 213). Or, ses *lais* furent écrits probablement vers 1165 (*ibid.*, p. 1287). Un auteur appelé La Chievre est cité dans deux sources dignes de foi à propos de son roman sur Tristan et Yseut (voir Delbouille 1962, p. 433). Dans le prologue de *Cligès*, rédigé vers

1176, Chrétien de Troyes évoque le récit qu'il a fait lui-même "du roi Marc et d'Yseut la blonde". Récit perdu, une fois de plus. (*Cligès* ne serait-il pas un anti-Tristan, selon les spécialistes?)

Tous ces éléments, témoignant d'une diffusion importante, permettent d'avancer qu'avant l'apparition des textes conservés, des versions orales *et écrites* existaient déjà, probablement dès le milieu du 12e siècle (voir Baumgartner 1987a, pp. 11–13, 1987b, p. 2498).

Les versions médiévales de Tristan et Yseut

Deux versions majeures, rédigées en ancien français approximativement à la même période, sont au cœur de la tradition littéraire : celle de Thomas d'un côté, de Béroul de l'autre.

Le texte de *Thomas* est conservé dans dix fragments, émanant de six manuscrits différents ; l'ensemble de ces fragments donne aujourd'hui 3294 vers (voir Baumgartner–Short–Lecoy 2003, p. 9 ; voir également Marchello-Nizia 1995b, pp. 1208–1224). Deux remarques s'imposent à ce propos. Selon l'hypothèse de Félix Lecoy, l'œuvre en comptait en réalité 12 à 13 mille. La notion des pertes est donc à souligner, notion à ne jamais perdre de vue à propos de la production littéraire du Moyen Âge. Un deuxième élément est autrement plus insolite. L'un des six manuscrits, le fragment de Carlisle (voir Short 1995), fut découvert au début des années 1990, dans une bibliothèque de province d'Angleterre, sur les feuillets de garde d'un cartulaire latin : "découverte aussi récente qu'inespérée" (Baumgartner–Short–Lecoy 2003, p. 10), inespérée aussi en cela que ce fragment de 154 vers propose le début du récit, l'histoire du philtre, alors que la version de Thomas, telle qu'elle nous est parvenue dans les manuscrits conservés, donne essentiellement la partie finale de l'histoire, laissant une immense lacune qui ne peut être comblée qu'à partir d'autres versions (notamment de celle de Gottfried).

Thomas lui-même appartient au monde des clercs travaillant dans le milieu anglo-normand de l'époque. Il est peut-être originaire d'Angleterre (la précision de ses descriptions le laisse supposer), mais sa biographie reste inconnue. Avait-il des liens avec la cour d'Henri II Plantagenêt et d'Aliénor d'Aquitaine ? L'hypothèse a été formulée mais l'œuvre ne recèle "aucune allusion explicite à ce milieu" (*ibid.*, p. 11).

Il compose son œuvre aux alentours de 1170, en dialecte anglo-normand. Quant à la forme, c'est un texte en octosyllabes. Pour les questions littéraires de cette version, une analyse brillante apporte des lumières, dans l'*Introduction* d'une nouvelle édition (Baumgartner–Short–Lecoy 2003, pp. 9–36). L'auteur consacre une attention toute particulière à l'attitude du narrateur qu'est Thomas, narrateur pessimiste et impartial, observateur de la passion de l'amour, sondant les souffrances de ses personnages et introduisant ses propres commentaires psychologiques dans le récit où l'amour apparaît comme une passion tragique, indissociablement liée à la pulsion de mort. C'est cette tonalité qui marque la version de Thomas, version qualifiée depuis fort longtemps par les spécialistes de "version courtoise", par opposition à la "version commune", représentée par Béroul.

Dans la filiation de Thomas, nous trouvons principalement les œuvres suivantes:

- toujours en ancien français, la *Folie d'Oxford*, un résumé sobre du texte de Thomas, composé dans le dernier quart du 12e siècle (Baumgartner–Short–Lecoy 2003, pp. 285–298, 349–429, voir également Demaules 1995, pp. 217–243, 1310–1342),

- dans le domaine allemand, l'adaptation célèbre de *Gottfried de Strasbourg*, immense poème de 19552 vers, composé en moyen haut allemand entre 1200 et 1210 (voir Buschinger–Spiewok 1995, pp. 389–635, 1400–1469). C'est ce texte somptueux qui est à l'origine de l'opéra de Richard Wagner. Resté inachevé à la mort de Gottfried, il donnera naissance à deux continuations, celles d'Ulrich de Türrheim et de Heinrich de Freiberg, datant toutes deux du 13e siècle (*ibid.*, pp. 637–779, 1469–1515),

- une version norroise, la *Saga de Tristram et d'Ísönd* (voir Boyer 1995, pp. 783–920, 1515–1540), composée par frère Robert en 1226 pour le roi Hákon Hákonarson, grand amateur de la littérature occidentale. Le monde scandinave découvrira l'histoire des amants de bonne heure et la fortune de celle-ci sera importante pendant plusieurs siècles dans les régions du Nord de l'Europe.

Quant à la version de *Béroul*, connue sous le nom de “version commune”, les spécialistes soulignent qu'elle suit sans doute assez fidèlement l'“estoire”, c'est-à-dire le récit constitué au cours du 12e siècle qui préexiste aux textes connus. Issu d'une tradition plus ancienne, le récit de Béroul est composé à la même période que celui de Thomas ou un peu plus tard, vers 1180 (voir Baumgartner 1987a, pp. 21–22, 38, Marchello-Nizia 1995a, p. XLVI). Ce texte est conservé dans un manuscrit unique de 4486 vers, manuscrit fragmentaire dont il manque le début et la fin (voir Poirion 1995). Quant à la personne de l'auteur, son profil ressemble à celui de Thomas: appartenant au milieu des clercs, connaissant très bien l'Angleterre, il écrit en normand continental.

Sur les traces de Béroul, nous trouvons également d'autres versions, parallèles à celles que nous avons vues à propos de Thomas:

- un texte appelé *Folie de Berne*, remontant au dernier quart du 12e (voir Baumgartner–Short–Lecoy 2003, pp. 285–348, cf. également Demaules 1995, pp. 245–260, 1310–1325, 1343–1358),

- une adaptation en moyen haut allemand par *Eilhart d'Oberg*, composée entre 1170 et 1190 (voir Pérennec 1995, p. 1370). Ce récit de 9524 vers est unique en ce sens que c'est “la seule version complète de la légende qui nous soit parvenue pour le XIIe siècle” (Baumgartner 1987a, p. 9).

Parmi les textes français des 12e–13e siècles, notons encore quelques récits brefs:

- le lai du *Chèvrefeuille* de Marie de France, cité plus haut (Demaules 1995, pp. 213–216, 1287–1309),

- le *Donnei des Amants: Tristan rossignol*, datant de la fin du 12e siècle (Marchello-Nizia 1995c, pp. 967–973, 1566–1569),

- la *Continuation de Perceval* par Gerbert de Montreuil, composée entre 1226 et 1230 (*ibid.*, pp. 975–1010, 1570–1575) et

- le *Roman de la Poire: Deux amants parfaits*, écrit par Tibaut vers 1240–1250 (*ibid.*, pp. 1011–1017, 1576–1577).

Il existe également deux textes allemands pour la même période (*Tristan le Nain* et *Tristan le Moine*), dont le premier fut rédigé vers le milieu du 13e siècle en moyen bas francique (région du nord de l'Allemagne et des Pays-Bas) et le second entre 1210 et

1260 soit dans le domaine alémanique (Alsace), soit dans une zone frontrière proche de ce dernier, soit en Suisse (voir Buschinger 1995, pp. 1019–1058, 1578–1591).

Le devenir du roman

En France, l'entrée en scène du *Tristan en prose* constitue, à lui seul, un chapitre à part (voir Baumgartner 1987a, pp. 124–125, 1987b, p. 2500). Composé vers 1230–1240, conservé dans près de 80 manuscrits auxquels s'ajoutent également des versions imprimées, c'est une œuvre qui connaîtra un immense succès entre les 13e et le 16e siècles, succès probablement dû au fait qu'en intégrant dans sa conception l'idéal chevaleresque représenté par Lancelot, idéal où amour et prouesse ont également leur place, l'auteur enlève à la passion d'amour son caractère tragique et asocial. Il est fort probable qu'il y a un rapport entre l'intérêt accru pour le *Tristan en prose* (intérêt dont témoignent également de nombreuses adaptations étrangères) et le recul des versions antérieures. (Rappelons à ce propos une date, celle de 1835, où la publication des plus anciens textes permettra aux lecteurs modernes de redécouvrir l'un des grands mythes de l'Occident.)

En Italie, où la "matière de Bretagne" est diffusée dès le 12e siècle, la *Tavola ritonda* est composée vers le deuxième quart du 14e siècle (voir Risset 1995, p. 1592). Un poème en moyen anglais, *Sire Tristrem*, est copié à peu près à la même période (première moitié du 14e siècle, voir Crépin 1995, p. 1541). En Scandinavie, le trésor des chansons islandaises, danoises, féroïennes restera vivant pendant des siècles (voir Boyer 1995, pp. 1073–1105, 1595–1600). Enfin, l'Europe centrale est représentée par un roman tchèque, *Tristram et Izalda* (dernier tiers du 14e siècle, voir Voisine-Jechova 1995, p. 1600).

Les cas hongrois

Si nous ne disposons d'aucun texte sur Tristan et Yseut pour la Hongrie médiévale, l'onomastique, ce domaine si particulier, conservant la trace d'individus qui, pour une raison ou une autre, ont vu s'inscrire leurs noms dans des chartes, l'onomastique propose des pistes qui méritent d'être explorées. À partir du moment où apparaissent des noms d'origine littéraire, diverses questions peuvent être soulevées sur la date, le sens, le contexte de la transmission, phénomènes d'autant plus énigmatiques que les textes font défaut. Un avertissement est toutefois nécessaire: une fois entrés dans la circulation des noms de personnes, ces mêmes éléments peuvent être diffusés non seulement par la connaissance d'œuvres littéraires mais aussi par la mode onomastique. D'où l'exigence d'une grande prudence dans l'interprétation du témoignage des documents.

Dans ce qui suit, nous allons examiner les premiers cas hongrois des noms de *Tristan* et *Yseut*. Pour constituer la liste suivante, j'ai consulté les cartulaires les plus importants, en complétant leur témoignage par celui des travaux consacrés à l'anthroponymie de la Hongrie médiévale. Parmi ces derniers, notons un tout nouveau dictionnaire (Fehértói 2004) où, sous trois entrées (*Tristan*, *Tristanus*, *Tristianus*), une trentaine d'attestations sont réunies pour la période 1000–1301. L'enjeu, pour la présente analyse, étant non pas de citer toutes les attestations mais de faire ressortir les personnes qui portent ce nom, je propose une liste qui, sans être exhaustive, donne la priorité à la définition des personnes et tente de regrouper les mentions autour de ces dernières. (Les sigles renvoient à des cartulaires et sources historiques, voir la liste qui figure à la fin de ce texte.)

Pour le 13e siècle, le nom de *Tristan* est représenté par les cas suivants:

1. **1226/1365**: “pristaldum *Tristianum* nomine filium Pousa de villa Kean” (Gy. I, 321). Cette première mention du nom apparaît dans le comitat Baranya (sud du pays).

2. “Comes *Tristan*” est issu de la famille Buzád-Hahót, originaire de Thuringe (voir Sebök 1994): **1233**: “Comites Peneth, et *Tristan*” (CD. III/2, 331); 1234/14e siècle: “*Lanchereth et Tristianus filii Buzad bani*” (Zala I, 7); 1234: “Buzadinus Magister filius Buzad Bani, Chac Comes, *Eristuanus* [forme corrompue de *Tristianus*], Lanceret, Yven, et omnes alij fratres eorum” (ÁÚO. X, 447); 1244: “*Tristan Comes*” (ÁÚO. VII, 184); 1255: “Nos *Tristanus*, Comes Preconum Domini Regis” (CD. IV/2, 357); etc. Lorsque son fils apparaîtra à son tour dans les chartes, la référence au nom du père sera systématique : 1270/1335: “Mykaelis filij Comitris *Tristani*” (ÁÚO. VIII, 307); etc.

Phénomène particulier: deux frères de *Tristan* portent également des noms littéraires: *Lanceret* (variante de *Lancelot*) et *Yvain*. Nous y reviendrons.

3. La personne suivante est issue de la famille Ják, famille venue de Bavière et installée dans l’ouest de la Hongrie (voir Almási 1994): **1249**: “*Tristianum* et cognatos eius” (ÁÚO. VII, 303); 1259: “*Tristano* Myke Martino ac Raynoldo de generacione Jak” (HO. IV, 38); 1267: “*Tristianus* de Iak et fratres eius ... versus villam *Tristiany*” (UB. III, 268); 1270: “*Trestiano*, ... Myke filio Tyak, ... nobilibus de generacione Tyak ... villa seu possessio *Terestyfanfolua* in comitatu Castri Ferrei existens ... molendinum vero *Trestyani*” (UB. III, 272); etc.

Le dernier document présente un double intérêt: il atteste, pour la première fois, la transition vers la forme hongroise en devenir (*Terestyén*, où *s* se lit [ŋ]); de plus, la forme hongroise apparaît en même temps comme élément d’un nom de lieu dont le sens est: “village de Tristan” (comitat Vas, ouest du pays). Ce toponyme sera suivi par des formations analogues (“tour de Tristan”, “terre de Tristan”, etc.), au cours du 14e siècle.

4. Parmi les chanoines du chapitre de Pécs (sud du pays), nous trouvons un “cantor” dont le nom est attesté dans de nombreuses chartes: **1255**: “*Tristano* Cantore” (ÁÚO. VII, 412); 1256/1410: “*Tristano* Cantore” (Zichy I, 9); 1264: “*Tristaynus* cantor et Gregorius canonici Quinqueecclesienses” (MonVespr. I, 149); etc.

5. Une charte de Béla IV mentionne le médecin du même roi et son frère : **1257**: “Magister Tyburcius phisicus fidelis noster ... *Trystanus* frater eiusdem magistri Tyburcy” (HO. VII, 64).

6. Dans une charte royale, il est question d’un certain “Magister Thomas Prepositus Hantensis” qui donne un terrain à son “serviens”: **1270**: “seruienti suo *Tristano* nomine filio Vylma” (ÁÚO. VIII, 303). Le terrain en question se trouve dans le comitat Zala (ouest du pays).

7. La personne suivante figure parmi les nobles de Szecsöd (comitat Vas, ouest du pays): **1283/1328**: “*Tristianum* et Gugem filios Gelke ac Rennoldum filium Tywan nobiles de Zecheud” (HO. VI, 299) ;1288/1328: “*Tristiano* filio Selke” (HO. VI, 339); etc.

8. Dans le comitat Pozsega (extrême sud de la Hongrie médiévale), une charte mentionne un “comes”: **1292**: “*Tristano* filio Gutharth” (HO. VI, 383) ; 1299: “terras comitis *Trystani*” (HO. VI, 445).

En ce qui concerne *Yseut*, ce nom apparaît en Hongrie près de cinquante ans après celui de *Tristan*. Pour le 13e siècle, nous trouvons en tout et pour tout deux personnes:

1. 1274: “relicta Gothardi ... nomine *Isalt* unacum Nycolao fratre suo” (ÁÚÓ. IX, 102). La charte est émise par le chapitre de Csatár (comitat Zala, dans l’ouest du pays).

2. 1298: “Petrus filius Tenkeleu vna cum domina vxore sua *Ysalch* uocata filia Job” (ÁÚÓ. X, 322–323). Les personnes en question sont mentionnées à propos d’un terrain qui se trouve au centre du pays, près du Danube.

Pour la première moitié du 14e siècle, les recherches de Jakubovich (1915, p. 366), de Wertner (1916, p. 312) et de Berrár (1951, p. 196) ont mis à jour une douzaine d’autres cas. Prenant appui sur leurs travaux, je propose la présentation succincte de ces cas plus tardifs, en faisant apparaître à chaque fois la date, la forme, la source du document et la région où le nom est attesté. Sans pouvoir combler les lacunes de la période précédente, ces mentions donnent une idée du devenir de la mode et permettent de définir les principales variantes.

3. 1307–1339: *Isalch* (comitat Abauj, nord-est de la Hongrie), voir Wertner,

4. 1313: *Isalch* (S. I, 75), comitat Sopron, dans l’ouest, *ibid.*,

5. 1314/1378: *Isalch* (A. I, 369), comitat Vas, dans l’ouest, *ibid.*,

6. 1318: *Isalch* (A. I, 457), comitat Szabolcs, nord-est, *ibid.*,

7. 1325: *Isach* (A. II, 207) comitat Szabolcs, nord-est, *ibid.*,

8. 1327: *Isalch* (CD. IX/7, 736), comitat Tolna, sud-ouest, *ibid.*,

9. 1330: *Isalch* (source manuscrite), voir Jakubovich,

10. 1333: *Ysalch* (A. III, 36), comitat Bodrog, sud du pays, voir Wertner,

11. 1337: *Yszolt* (A. III, 322), comitat Turóc, dans le nord, *ibid.*,

12. 1340: *Isalch* (A. 4, 45), comitat Zemplén, nord-est, *ibid.*,

13. 1343: *Isalch* (source manuscrite), voir Jakubovich,

14. 1343/1363: *Isalch* (source manuscrite), *ibid.*,

15. 1353: *Ysalch* (A. VI, 58), comitat Zala, ouest du pays, voir Wertner.

Des variantes plus rares (*Eysal*, *Isata*) sont également signalées pour la même période.

Parmi les questions soulevées par les cas hongrois, la première concerne le décalage tout à fait significatif entre la date d’apparition de *Tristan* (1226) et celle d’*Yseut* (1274). (N’oublions pas à ce propos qu’il faut être adulte pour figurer dans une charte; le nom de *Tristan* apparaît donc en réalité vers le début du 13e siècle et celui d’*Yseut* vers le milieu du même siècle, ou peu après.) Faut-il penser à deux vagues successives? Avant de conclure un peu rapidement que *Tristan* devance réellement *Yseut* d’un demi-siècle, rappelons que les dames voient s’inscrire leur nom dans les chartes beaucoup moins souvent que les hommes. Un binôme formé par un nom masculin et un nom féminin ne peut donner, pour la période en question, que des résultats asymétriques. C’est ce qu’on voit d’ailleurs en France où, cent ans plus tôt, le décalage est à peu près du même ordre entre *Tristan* (1130) et *Yseut* (1174).

Ces deux noms, indissociables, ont-ils des chances d’apparaître régulièrement ensemble? Forment-ils de véritables couples? Autant *Roland* et *Olivier* se portent très bien par deux frères, témoignant du goût littéraire des parents (l’expérience le montre en France comme en Hongrie), autant il est difficilement concevable que *Tristan* et *Yseut* apparaissent au sein de la même famille. Donner ces noms à un frère et à une sœur par exemple serait charger le lien des enfants d’un élément lourd de sens, rappelant une passion d’amour tragique. Ce qui ne peut pas manquer de rappeler l’interdit de l’inceste

et sa transgression, ne serait-ce qu'au niveau de l'appellation. Si le cas apparaît tout de même (voir celui de 1188, soulevé par Madame Rita Lejeune, 1971), c'est pour mieux souligner qu'il s'agit d'une exception. Élément paradoxal: les deux noms, indissociables d'un point de vue d'onomastique littéraire, ont toutes les chances d'être dissociés dans le choix des parents.

Pour revenir aux cas hongrois, le décalage chronologique n'est pas le seul élément déconcertant. La diffusion géographique de *Tristan* et celle d'*Yseut* ne se recoupent pas du tout: si *Tristan* apparaît le plus souvent dans l'ouest du pays et plus d'une fois dans des familles d'origine allemande, le nom d'*Yseut* est attesté un peu partout en Hongrie, quelques dizaines d'années plus tard, il est vrai. Le milieu social, en revanche, présente des analogies: "comes Tristan" et "domina Yseut" appartiennent souvent à la petite noblesse.

La forme des deux noms mérite une attention toute spéciale, d'autant que c'est par ce biais que l'origine de la mode a quelques chances d'être élucidée.

Pour *Tristan*, les variations sont faibles pour la période du 13e siècle. Le plus souvent latinisé en *Tristanus* ou *Tristianus*, ce nom reste en réalité assez fidèle à sa forme d'origine. À propos de *Tristianus*, on peut se demander s'il ne résulte pas d'un croisement entre *Tristanus* et *Christianus* (ce dernier étant un nom assez répandu) et si la confusion graphique entre *t* et *c* (courante à l'époque) n'a pas ajouté à la confusion des deux noms.

En ce qui concerne *Yseut*, la forme graphique présente deux variantes: d'une part *Isalt(h)*, de l'autre *Isalch*. Pour la valeur de *s* en position intervocalique, elle correspond en ancien hongrois non pas à [z] mais à [—], d'où *Izsalt*, selon l'orthographe moderne. (Ce nom a disparu par la suite, pour réapparaître à l'époque moderne sous forme d'*Izolda*.) Reste à savoir si la variante médiévale en *ch* est à mettre (une fois de plus) sur le compte de la confusion entre *t* et *c* ou bien si elle s'explique par l'introduction d'un suffixe diminutif qui doit se lire [tf], la graphie venant de l'ancien français pour transcrire l'affriquée. Le nombre des attestations est suffisamment élevé pour donner du poids à cette hypothèse.

D'où vient la forme *Isalt*? En examinant la possibilité d'une origine française, Bárczi (1938/1980, pp.176–177) souligne plusieurs difficultés: celle de la forme en [—], la présence de *l*, etc. Dans son ensemble, *Isalt* s'explique pour lui davantage sur les bases de la langue allemande.

L'analyse des cas hongrois à la lumière des versions littéraires

Si, selon le témoignage de l'onomastique, les deux noms apparaissent en Hongrie sous forme de *Tristan* et *Isalt*, revenir aux sources littéraires a l'intérêt de révéler s'il existe telle ou telle version française ou allemande proposant éventuellement les mêmes formes – d'où l'espoir d'établir un lien entre la mode et son origine.

Dans le tableau qui suit, nous passons en revue, autant que nos sources le permettent, la leçon des principales versions, en faisant également une place aux variations.¹ Les

¹ Faire ressortir la "forme typique" soulève évidemment de nombreuses difficultés, dont celle qui résulte des divergences des manuscrits. Les choix des éditeurs m'ont guidée sur ce point. Remarque concernant les sources: pour les versions allemandes, j'ai rarement pu remonter aux textes médiévaux. Pour Gottfried, j'ai consulté une édition bilingue (Gottfried von Straßburg, *Tristan*, *Mittelhochdeutsch / Neuhochdeutsch*, 1–3, Philipp Reclam jun., Stuttgart, 1998) ; pour Eilhart, je me réfère à la traduction de René Pérennec et aux notes qui l'accompagnent (1995, pp. 1378–1379); pour *Tristan le Nain*, je m'appuie sur les formes retenues par

caractères gras soulignent les formes les plus proches de celles qui sont attestées en Hongrie.

A) Versions françaises:

Thomas (vers 1170)	Tristran	Ysolt (<i>Ysodt, Yseut, Isolt</i>)
<i>Folie d'Oxford</i> (dernier quart du 12 ^e siècle)	Tristran	Ysolt (<i>Isolt</i>)
Bérout (années 1170–1180)	Tristran	Yseut
<i>Folie de Berne</i> (dernier quart du 12 ^e siècle)	<i>Tristanz, Tristans, Tristan</i> (<i>Tritanz, Tritans, Tritan,</i> dans l'édition de M. Demaules)	<i>Yseut</i>
le lai du <i>Chèvrefeuille</i> (vers 1165)	Tristran	(<i>la reine</i>)
<i>le Donnei des amants</i> (fin du 12 ^e siècle)	Tristran	Ysoud
<i>la Continuation de Perceval</i> (1226–1230)	Tristrans, Tristran	Yseut (Yseus)
<i>le Roman de la Poire</i> (1240–1250)	Tristan	Yseut

B) Versions allemandes :

Eilhart d'Oberg (1170–1190)	Tristrant (<i>graphies:</i> Trystrand, Tristrand)	<i>Isald</i> (<i>graphies: Ysald,</i> <i>Isald, Ysalde</i>)
Gottfried de Strasbourg (1200–1210)	Tristan	Îsôt (Isolt) (Îsôte, Îsolde: <i>cas</i> <i>obliques</i>)
Tristan le Nain (milieu du 13 ^e siècle)	Tristan	Ysolt

Pour qui espère voir se dessiner d'emblée les formes qui correspondraient exactement à celles des noms hongrois (et parallèlement dans les mêmes versions!), ce tableau est pour le moins troublant. Il demande en tout cas une analyse qui avance pas à pas.

Pour *Tristan*, les variations principales sont liées à un second *r*, présent dans la plupart des versions françaises, absent chez Gottfried et sans doute chez ses continuateurs. De ce point de vue, la forme hongroise est proche de celle proposée par les versions allemandes. Notons toutefois que dans la France du 12e siècle, les mentions du nom, de même que les allusions à des textes littéraires (voir plus haut) font également apparaître, assez régulièrement, *Tristan*.

Danielle Buschinger (1995) dans sa traduction. Pour les deux *Continuations* et *Tristan le Moine*, je n'ai pas de source permettant de définir les formes médiévales. Relevons toutefois deux anagrammes très éclairantes dans la *Deuxième continuation* de Heinrich de Freiberg (fin du 13e siècle): *Tosi* (pour *Isot*) et *Peilnetosi* ("Isoteniép", c'est-à-dire "cher à *Isot*"), voir Buschinger–Spicwok 1995, pp. 759 et 761.

À propos du nom du héros, le lien intime qui s'établit en français avec le mot *triste* est de première importance. Les auteurs, sensibles aux jeux de mots et aux anagrammes, mettent en valeur les nombreuses possibilités offertes par ce lien. "Comme tous ceux qui ont «conté de Tristan» (la formule est de lui), Thomas, même si le jeu de mots n'est pas explicité dans les vers qui nous restent, fonde sa narration sur le nom même de son principal acteur, Tristan (ou plus exactement «Tristran»), le héros «triste», un jeu de mots que confirme encore l'anagramme Tristan / Tantris, à lire aussi «tant triste», que proposent les *Folies*" (Baumgartner–Short–Lecoy 2003, p. 10). Des adaptateurs comme Gottfried et le frère Robert explicitent avec délice la richesse du sens du nom de *Tristan*.

Quant à *Yseut*, l'analyse des variantes est moins aisée, la forme d'*Isalt* n'apparaissant pas directement dans les textes. Il y a tout de même un passage tout à fait possible de *Isolt* à *Isalt* (le changement phonétique *o* > *a* étant courant en ancien hongrois) ; dans cette optique, la leçon propre à Thomas, à la *Folie d'Oxford*, à *Tristan le Nain* et, sporadiquement, à Gottfried, est à retenir. D'un autre côté, comme l'a souligné Maurice Delbouille (1958, p. 434), si la forme allemande *Ysalde*, employée par Eilhart d'Oberg, "reflète bien une forme *Isalt* du texte français", cette dernière "semble appartenir dialectalement au Nord-Est du domaine d'oïl". C'est un renseignement précieux qui, tout en permettant de remonter à la source de certaines variantes allemandes, reconstitue une forme qui est proche, pour son vocalisme, de celle que nous trouvons en Hongrie. Il reste plusieurs questions à élucider: celle du passage de [z] à [—]², prise en compte de la mode onomastique dans le domaine allemand, etc. Les versions littéraires, à elles seules, ne proposent pas une leçon concluante pour l'origine de la forme *Isalt* en Hongrie.

Témoignage du contexte culturel et linguistique

Il existe un cas tout à fait exceptionnel qui mérite que l'on s'y arrête, comme l'a déjà fait Pais en 1932. Dans la famille Buzád-Hahót, nous voyons apparaître une personne (l'une des premières) portant le nom de *Tristan* en Hongrie (voir plus haut, cas 2); en 1234, cette personne est mentionnée dans une charte en compagnie de son frère *Lanchereth* et, dans une autre charte, en compagnie de ses deux frères, *Lanceret* et *Jven*.

Reprenons les documents: 1234/14e siècle: "*Lanchereth et Tristianus filii Buzad bani*" (Zala I, 7); 1234: "*Eristuanus [= Tristianus], Lanceret, Yven, et omnes alij fratres eorum*" (ÁUO. X, 447).

Cela signifie rien de moins que la rencontre, au sein de la même famille, de trois noms littéraires, rendus célèbres, de plus, par trois romans différents. Avec *Lancelot* et *Yvain*, nous entrons avant tout dans l'univers de Chrétien de Troyes (voir le *Chevalier de la Charrette* et le *Chevalier au Lion*, "probablement écrits de façon imbriquée ou alternée entre 1177 et 1181", cf. Michel Zinc 1992, p. 140), ensuite, dans celui des adaptateurs allemands, Ulrich de Zatzikhoven pour *Lanzelet*, Hartmann von Aue pour *Iwein*. Les parents ayant choisi ces trois noms pour leurs fils aux alentours de 1210–1220 avaient sans doute un goût prononcé pour la littérature chevaleresque de leur temps.

2 Notons, à ce propos, un phénomène propre à l'ancien hongrois : dans les mots d'origine latine, le *s* intervocalique donne régulièrement [—] en hongrois, voir latin *rosa* > h. *ró:sa*. Je n'excluais pas l'influence de cette règle sur la forme d'*Isalt*.

Question sensible: où situer le rendez-vous des ces diverses traditions ? Peut-on s’imaginer que la Hongrie de l’époque offre un terrain favorable pour ce genre de “trinôme” sortant de l’ordinaire ? Vu que la famille est d’origine allemande, l’idée s’impose, idée formulée tour à tour par Dezső Pais (*ibid.*) et Ágnes Kurcz (1988, p. 248), spécialiste de la culture chevaleresque de la Hongrie médiévale, que c’est par ce biais qu’elle avait accès à la connaissance des noms littéraires. Le témoignage de l’onomastique va dans le même sens: si, à propos de *Tristan*, il est justifié de parler d’une certaine diffusion, tel n’est pas le cas pour *Lanceret* et *Iven*. Ces deux noms restent extrêmement rares: au-delà du cas propre à la famille Buzád, ils n’apparaissent qu’exceptionnellement au cours du 13e siècle.³

Donner une interprétation nuancée à l’ensemble de ces noms littéraires c’est tout d’abord reconnaître que le cas le plus brillant est un cas singulier. C’est un reflet unique, apparu en Hongrie mais significatif avant tout pour le domaine allemand, du rayonnement des romans français dans l’Europe médiévale. Quant à la présence des noms de *Tristan* et *Yseut* dans l’anthroponymie hongroise, elle est assez importante pour qu’on puisse parler d’une mode, reflet probable d’une influence littéraire, venue pendant la première moitié du 13e siècle.

S’agit-il d’une influence française ou allemande? Définir le contexte linguistique de la transmission est une tâche complexe, d’autant que les années 1170–1220 sont l’âge d’or des relations franco-hongroises du Moyen Âge, à la fois par les mariages dynastiques et par l’établissement des colons wallons dans diverses régions de la Hongrie. Les conditions historiques ainsi réunies plaident en faveur d’une origine française; toutefois, les indices concrets que l’on peut saisir indiquent plutôt une autre direction. Rappelons que de nombreuses mentions de *Tristan* sont localisées dans l’ouest du pays, région limitrophe avec le domaine allemand; rappelons également que plusieurs de ces familles étaient d’origine allemande; signalons la présence de noms comme celui de *Gothard* dans l’entourage de *Tristan* (cas 8) ou d’*Yseut* (cas 1). N’oublions pas, enfin, que la forme des deux noms est plus proche de celle des versions allemandes que de celles rendues célèbres par les versions françaises. L’ensemble de ces éléments donne une cohérence à l’hypothèse d’une influence allemande.

Si l’anthroponymie est un terrain qui permet d’ouvrir des perspectives vers les domaines culturel, littéraire et linguistique, les cas hongrois de *Tristan* et *Yseut* peuvent se lire comme traces, signes à interpréter, éléments possibles d’une construction selon laquelle une mode onomastique et une tradition littéraire peuvent avoir des liens intimes entre elles.

3 Pour *Lanceret*, voir 1260/1342: “Martino, fratre dicti Benedicti et filio eiusdem *Lancreti*” (Mon Strig. III, 420) et 1275: “Comiti Marthinus et filijs suis *Lancherech* et *Svngud* nominatis” (ÁÚO. XII, 161), comitat Somogy (sud-ouest). La forme du nom est proche de la forme allemande; *c* transcrit [ts] en ancien hongrois. Pour *Iven*, voir 1283: “Georgius paulus et Johannes filij *Juen* de Sul” (HO. VI, 293). Kurcz (*ibid.*, pp. 248, 307, 308) signale, pour les années 1201–1220, l’existence d’un cas de *Arthus* (suivi de deux cas plus tardifs) et d’un cas de *Weniver*.

REFERENCES BIBLIOGRAPHIQUES

- Almási 1994 = Tibor Almási, Ják nem, in Gyula Kristó (dir.), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Encyclopédie de l'histoire hongroise des 9e–14e siècles), Budapest, Akadémiai Kiadó
- Bárczi 1938/1980 = Géza Bárczi, A magyar nyelv francia jövevényszavai (Les mots d'origine française de la langue hongroise), in *A magyar nyelv múltja és jelene* (Passé et présent de la langue hongroise), Budapest, Gondolat, pp. 159–197.
- Baumgartner 1987a = Emmanuèle Baumgartner, *Tristan et Iseut: de la légende aux récits en vers*, Paris, P.U.F., Études littéraires.
- Baumgartner 1987b = Emmanuèle Baumgartner, *Tristan et Iseut* (les romans de), in *Dictionnaire des littératures de langue française*, Bordas
- Baumgartner–Short–Lecoy 2003 = *Le Roman de Tristan par Thomas, suivi de La Folie Tristan de Berne et La Folie Tristan d'Oxford*. Traduction, présentation et notes d'Emmanuèle Baumgartner et Ian Short avec les textes édités par Félix Lecoy. Paris, Honoré Champion, Collection *Champion Classiques*, série « Moyen Âge »
- Berrár 1951 = Jolán Berrár, Női neveink 1400-ig (L'anthroponymie féminine hongroise avant 1400), in *Magyar Nyelv*, t. 47, pp. 154–214.
- Boyer 1995 = Régis Boyer, *Frère Robert: La Saga de Tristram et d'Ísönd* (Texte traduit, présenté et annoté), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 783–920, 1515–1540, *Chansons scandinaves* (Textes traduits, présentés et annotés), *ibid.*, pp. 1073–1105, 1595–1600).
- Buschinger 1995 = Danielle Buschinger, *Tristan le Nain, Tristan le Moine* (Textes traduits, présentés et annotés), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 1019–1058, 1578–1591.
- Buschinger–Spiewok 1995 = Danielle Buschinger et Wolfgang Spiewok, *Gottfried de Strasbourg: Tristan et Isolde, Ulrich de Türheim: Première continuation, Heinrich de Freiberg: Deuxième continuation* (Textes traduits par Danielle Buschinger en collaboration avec Wolfgang Spiewok, présentés par Danielle Buschinger et Wolfgang Spiewok, et annotés par Danielle Buschinger), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 389–779, 1400–1515.
- Crépin 1995 = André Crépin, *Sire Tristrem* (Texte traduit, présenté et annoté), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 923–964, 1541–1566.
- Delbouille 1962 = Maurice Delbouille, Le premier roman de Tristan, in *Cahiers de Civilisation Médiévale*, t. V, pp. 273–286, 419–435.
- Demaules 1995 = Mireille Demaules, *Le Lai du Chèvrefeuille, La Folie de Tristan, version d'Oxford, La Folie de Tristan, version de Berne* (Textes établis, traduits, présentés et annotés), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 213–243, 1287–1358, *Répertoire, ibid.*, 1605–1701.
- Fehértói 2004 = Katalin Fehértói, *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)* (Dictionnaire des noms de personne de la période arpadienne, 1000–1301), Budapest, Akadémiai Kiadó
- Gallais, 1967 = Pierre Gallais, Bleheri, la cour de Poitiers et la diffusion des récits arthuriens sur le continent, in *Moyen Age et littérature comparée*, Paris, pp. 47–79.
- Gallais 1974 = Pierre Gallais, *Genèse du roman occidental: essais sur Tristan et Iseut et son modèle persan*, Paris, Sirac

- Hadrovics 1955 = László Hadrovics, *Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban* (Les traces d'un Roman de Troie en ancien hongrois dans la littérature des Slaves du sud), Budapest, Akadémiai Kiadó
- Hadrovics 1960 = László Hadrovics, *A délszláv Nagy Sándor-regény és középkori irodalmunk* (Le Roman d'Alexandre des Slaves du sud et la littérature hongroise du Moyen Âge), *A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának közleményei*, t. 15, pp. 235–293.
- Jakubovich 1915 = Emil Jakubovich, *Nyelvtörténeti adatok I. Régi magyar női nevek* (Documents pour l'histoire de la langue I, Anciens noms féminins hongrois), in *Magyar Nyelv*, t. 11, pp. 365–369.
- Korompay 1978 = Klára Korompay, *Középkori neveink és a Roland-ének* (L'onomastique de la Hongrie médiévale et la Chanson de Roland), Budapest, Akadémiai Kiadó
- Korompay 1981 = Klára Korompay, *Quelques cas hongrois du couple «Roland et Olivier»*, in *Proceedings of 13th International Congress of Onomastic Sciences*. Ossolineum, the Publishing House of the Polish Academy of Sciences, t. I, pp. 655–660.
- Kurcz 1988 = Ágnes Kurcz, *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században* (Culture chevaleresque dans la Hongrie des 13e–14e siècles), Budapest, Akadémiai Kiadó
- Lejeune 1954 = Rita Lejeune, *Rôle littéraire d'Aliénor d'Aquitaine et de sa famille*, *Cultura neolatina*, t. XIV, pp. 5–53.
- Lejeune 1958 = Rita Lejeune, *Rôle littéraire de la famille d'Aliénor d'Aquitaine*, *Cahiers de civilisation médiévale*, t. 1, pp. 319–337.
- Lejeune 1971 = Rita Lejeune, *Les noms de Tristan et Iseut dans l'anthroponymie médiévale*, in *Mélanges Jean Frappier*, Genève, Librairie Droz, pp. 625–630.
- Marchello-Nizia 1995a = *Tristan et Yseut: les premières versions européennes*, Édition publiée sous la direction de Christiane Marchello-Nizia, Paris, Gallimard, Bibliothèque de la Pléiade
- Marchello-Nizia 1995b = Christiane Marchello-Nizia, *Thomas: Tristan et Yseut* (Texte établi, traduit, présenté et annoté), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 129–212, 1218–1287.
- Marchello-Nizia 1995c = Christiane Marchello-Nizia, *Le Donnei des amants, Gerbert de Montreuil: La Continuation de Perceval, Tibaut: Le Roman de la Poire* (Textes établis, traduits, présentés et annotés), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 967–1017, 1566–1577.
- Pais 1932 = Dezső Pais, *Levélszekerény* (Réponse à un lecteur), in *Magyar Nyelv*, t. 28, pp. 323–324.
- Pérennec 1995 = René Pérennec, *Eilhart d'Oberg: Tristrant* (Texte traduit, présenté et annoté), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 263–388, 1359–1399.
- Poirion 1995. – Daniel Poirion, *Béroul: Tristan et Yseut* (Texte établi, traduit, présenté et annoté), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 3–121, 1127–1208.
- Risset 1995 = Jacqueline Risset, *La Tavola ritonda, six épisodes de l'histoire de Tristan et Yseut* (Textes traduits, présentés et annotés), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 1059–1071, 1591–1595.
- Rosellini 1958 = Aldo Rosellini, *Onomastica epica francese in Italia nel medioevo*, in *Romania*, t. 79, pp. 253–267.

- Sebők 1994 = Ferenc Sebők, Hahót nem, in Gyula Kristó (dir.), *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)* (Encyclopédie de l'histoire hongroise des 9e–14e siècles), Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Short 1995. = Ian Short, *Thomas: Tristan et Yseut, Le fragment inédit de Carlise* (Texte établi, traduit, présenté et annoté), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 123–127, 1208–1218.
- Voisine-Jechova 1995 = Hana Voisine-Jechova, *Tristram et Izalda, Quatre épisodes du roman tchèque* (Textes traduits, présentés et annotés), in Marchello-Nizia 1995a, pp. 1107–1123, 1600–1603.
- Wertner 1916 = Mór Wertner, Régi magyar női nevek III (Anciens noms féminins hongrois, III), in *Magyar Nyelvőr*, 298–318.
- Zinc 1992 = Michel Zinc, *Littérature française du Moyen Age*, Paris, P.U.F., Collection Premier Cycle

CARTULAIRES ET SOURCES HISTORIQUES

- A. = *Anjoukori okmánytár* (Cartulaire pour la période des Anjou), I–VII, publié par Imre Nagy et Gyula Tasnádi Nagy, Budapest, 1878–1920.
- ÁUO. = *Árpád-kori új okmánytár* (Nouveau cartulaire pour la période arpadienne), I–XII, publié par Gusztáv Wenzel, Budapest, 1860–1874.
- CD. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, I–XI, Budae, publié par György Fejér, 1829–1844.
- Gy. = *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (Géographie historique de la Hongrie arpadienne), I–IV, publié par György Györffy, Budapest, 1987–1998.
- HO. = *Hazai Okmánytár* (Cartulaire de la Hongrie), I–VIII, publié par Imre Nagy, Iván Paur, Károly Ráth, Dezső Véghely et Arnold Ipolyi, Győr–Budapest, 1865–1891.
- MonStrig. = *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*, I–III, publié par Nándor Knauz et Lajos Dedek-Crescens, Esztergom, 1874–1924.
- MonVespr. = *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, I–IV, Budapest, 1896–1907.
- S. = *Sopron vármegye története. Oklevéltár* (Histoire du comitat Sopron, Cartulaire), I–II, publié par Imre Nagy, Sopron, 1889–1891.
- UB. = *Urkunderbuch des Burgenlandes*, I–IV, publié par Hans Wagner et Irmtraut Lindeck-Pozza, Graz–Köln, 1955–1985.
- Zala = *Zala vármegye története. Oklevéltár* (Histoire du comitat Zala, Cartulaire), I–II, publié par Imre Nagy, Dezső Véghelyi et Gyula Nagy, Budapest, 1886–1890.
- Zichy = *A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára* (Cartulaire de la famille Zichy), I–XII, publié par Imre Nagy, Iván Nagy, Dezső Véghelyi, Ernő Kammerer et Pál Lukcsics, Pest, Budapest, 1871–1931.

A KÖZÉPKORI FRANCIA-VALLON HATÁS A MAGYARORSZÁGI SZŐLŐ-BORKULTÚRÁRA

CSOMA ZSIGMOND

A magyar középkor anyagi kultúrájának kutatásában és történetében még sok fehér folt van. Valószínű éppen ezért több általánosítás és toposz, summás kijelentés található e korszak történeti leírásában. Egyik ilyen, és még eddig nem eléggé vizsgált a francia-vallon betelepülés hatása a magyarországi szőlészetre-borászatra. Általánosságban a minőségi szőlő-bortermelés előtérbe kerülését tarthatjuk fontosnak hangsúlyozni ebben a kérdésben. Az összegyűjtött történeti, történeti-néprajzi, nyelvészeti, összehasonlító gazdaság-agrártörténeti adatok elemzésével azonban ebben a kérdésben is jobban kirajzolódó képet kaphatunk. Véleményem szerint 10 főbb pontban foglalható össze a francia-vallon hatás és kapcsolat a magyarországi szőlő-bortermelésben.

1. A helynevek kérdésében,
2. az irtásterületek és a kedvező ökológiai adottságú területek egykori kialakításában, kiválasztásában,
3. a tökeművelésmód és metszési mód megváltozásában, illetve a jellegzetes metszőkés használatában,
4. a talajművelés megváltozásában és az eszközhasználatban,
5. a lábra szerelt, és rögzített segédeszközök hordásában,
6. a furmint és a góhér szőlőfajták előtérbe kerülésének kérdésében,
7. a kései szüret és a taposás, valamint a préses mustnyerés elterjedésében,
8. a ráspia és az ürmősbor készítésében,
9. a dongás faedények használatában, a pincében történő borérelésben, tárolásban,
10. Szent Vince, Szent Egyed és Szent Márton kultuszában, és elterjesztői voltak a francia-vallonok, a búcsújárási kapcsolatok mellett.

A francia-vallon szőlő-bortermelés hatása és a magyarországi kapcsolatai már több, mint 20 éve foglalkoztatnak, amikor is Andrásfalvy Bertalan a PhD védésem opponenseként feltette a kérdést, hogy miben látom a vallonok hatását a magyar szőlészetben és borászatban. Itt most csak a legfontosabb, legjellemzőbb hatásokat, különbségeket mutatom be. A középkor iránti megélnékült figyelem természetesen a francia-vallon és a magyar kölcsönkapcsolatok kérdésének a tisztázásához is hozzájárulhat, segíthet.

Nézzük, miben is látom összefoglalva a 10 szempontot, ami a magyarországi francia-vallon szőlészeti-borászati hatást, kapcsolatot jelenti:

1. A középkori francia-vallon telepések több hullámban érkeztek Magyarországra. A többi középkori betelepült nemzetiséghez-etnikai kisebbséghez hasonlóan a vallonok is asszimilálódtak, nyomuk ma már nehezen követhető. A történettudomány két markánsabb betelepítési hullámot különböztet meg. A 11. században egy korai hullámot, amikor Eger vidékére, Szerémségbe városlakó népcsoportok érkeztek. Ennek emléke a szerém-

ségi Fruska-Gora, vagyis magyarul a Frank-hegy (Álmos-hegy) és az itteni Tarcál elnevezés is. A szerémségi borvidék jó minőségű középkori borairól a 14–16. században híres volt, Mátyás király legkedveltebb boraként emlegették a korszak történetírói, krónikásai. De hasonlóan az első telepítési hullám személyisége volt az I. Béla király által 1074-ben alapított szekszárdi monostor előljárója Villermus apát is, akit a neve alapján vallon származásúnak tartottak, és megállapították róla, hogy borissza, részezes apát volt.¹

A 12–13. században egy későbbi telepítés Tokaj-Hegyalja, Eger, Szepesség, Esztergom, Székesfehérvár környékére juttatott vallonokat. Tokaj-Hegyalján 1201-ben jelent meg Olaszliszka és Liszka-olaszi település az oklevelekben, Bodrogolaszi, Francavilla pedig 1224-től, Tállya 1248-tól, a hegyaljai Tarcállal.² A középkori latinban azonban nem lehet elkülöníteni, hogy olasz néven emlegetett letelepült, kiváltságot kapott népcsoport Itáliából vagy Vallóniából érkezett-é? Olasz néven a középkorban 8 falut találunk 7 megyében. Baranyában, Borsodban, Liptó megyében, Szepesben, Szerémben, Zemplénben egyet-egyet, Biharban kettőt. Nem minden Olasz településnév jelentette ugyanis azonban a nyugati újlatin nyelvet beszélők közösségét, közelebbről vallonoknak települését.³ A 12–13. századi külföldi telepések között a településnevek alapján nem lehet tehát eldönteni, hogy vallon vagy olasz betelepülésre utalnak-e az adatok. A *Latini* kifejezés egy gyűjtőnév ebben az időszakban, ami mindkét népcsoportra vonatkozott. Tállya esetében azonban a vallon eredet jobban bizonyítható, mint Bodrogolaszi, Olaszliszka esetében. Névátvitel útján a zempléni Olasz és a szerémségi Nagyolaszi kapcsolatát is feltételezi a történettudomány.

A 15. századi liége-i krónika utal a vallonok kivándorlására. De sajnos elveszett az az eredeti oklevél, amelyben szerepelt, hogy ezek a hospesek különböző Olasz helységekben telepedtek le. A magyar források közül néhány oklevél áll rendelkezésre, ahol Olasz név is szerepel, a telepések kiváltságaival.

A vallon név azonban, mind személynévként, mind településnévként fennmaradt a későbbi évszázadokban. Így pl. 1670. december 15-én inventáriumban Kassán egy Zakariás Vallon nevű személynél ruhaféléket és egy nyereg alá való nemezt tüntettek fel, illetve 1723-ban Ferdinánd átengedte Drugeth gróf és örökösei részére a zempléni javaiból többek közt Vallont is.⁴

A francia-vallonok Árpád-kori megjelenése a Felföld néhány kisebb táján ismert, így az Egri-völgyben (Vallis Agriensis) és a Hernád völgyében, illetve a Tokaj-Hegyalján. Eger-völgy a középkorban sajátos gazdasági körzete volt az egri püspökségnek és káptalannak. Felnémet, Cigléd, Eger, Nagytállya, Maklár, Heves megyéhez tartozott, de az Eger patak bal partján Tárkány, Almagyar, Tihamér, Kistállya, Szomolya, Bogács, Noszvaj, Ostoros Borsod megyébe esett. Felnémet a 13. század óta az egri püspök faluja és egyben a Vallis Agriensis része is volt. Alapítói feltételezhetően a Liége környékéről érkezőkkel egy időben érkeztek. Szőlőske, Olasz, Andornak a történeti fogalomként használt Eger-völgytől kelet felé kissé távolabb feküdtek. Szőlőske, Olasz az Árpád-korban részei voltak az egri szőlő-borkultúrának. Olasz Noszvaj határában a belterületől délre feküdt,

1 Tóth P., A verduni kanonokok és az első vallon–magyar kapcsolatok. A tokaji konferencián elhangzott előadás.

2 Székely Gy., 1968. 47., 69. A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon. Székesfehérvár évszázadai. 2. 45–72.

3 Pl. Lappincsolaszi (Wallendorf) Burgenlandban. Kiss L., 1988. Földrajzi nevek etimológiai szótára II.

4 MOL. UetC.

1275-ben annak kapcsán említették, hogy dézsmáját az egri püspök visszaadta a káptalannak.⁵ Tihmér az Árpád-korban jelentős, önálló és privilegizált hely volt, kezdettől fogva (1261) az egri püspök, illetve a káptalan birtokát képezte. Minden bizonnyal szőlőművesek lehettek, 1446-ban egy oklevél azt erősítette meg, hogy a falu jobbágysai a szomszédos Ostoros határában új szőlőket telepítettek.⁶

2. Ha a településnév, a dűlő és a szőlő területének előkészítését vizsgáljuk, egy fontos összefüggésre bukkanhatunk. Ez pedig a Tállya név, ami településnévként a vallon, ó-francia *taille*, vagyis irtvány jelentésű szóból eredeztethető.⁷ Így valószínű vallonok adták a nevet az Eger környéki egykori irtványtelepüléseknek, mint Kistállya és Nagytállya, valamint a tokaj-hegyaljai Tállya községnek is. A mai Andornaktályát (Kistályát) Egertől délkeletre először 1261/1271-ben említették, Nagytályát szintén Egertől dél-délkeletre 1261/1271-ben, vagy 1398-ban említették először, Tályát pedig Tokaj-Hegyalján 1255/1348-ban említik a történeti források először. Nem véletlen, hogy még az 1500-as években is Nagytályán, ahol a középkori francia-vallonok megtelepedtek, három szőlőhegy volt. Ezek közül a Terra episcopalis a legnagyobb volt, a termelés 60–70%-a itt koncentráldott. A 16. század végén is Felnémet, Szőlőske és Nagytállya szolgáltatta a legtöbb termést, a kivetett és begyűjtött dézsmajegyzekek alapján.⁸

A második hullámban érkező francia-vallon telepesekre a szőlő-bortermelés területén nagy feladatok vártak. Már Rogerius püspök is megemlítette, hogy a tatárok lovainak patái a szőlőtőkékét is kitaposták. Északkelet-Magyarország szőlőterületei éppen a vallon betelepülés és a tatár betörések időszakában kezdtek tehát először felértékelődni, mert a védett déli, délnyugati lejtőkön kialakított irtványszőlők a kis jégkorszaknak nevezett időjárás-változás, a hőmérsékletesés következtében visszahúzódó szőlőtermesztés északi határához közel kerültek, így a jó minőséget termő védett dél-délnyugati dombok egyre értékesebbek lettek. Sőt elképzelhető az is, hogy a francia-vallon betelepítést segítette az a migráció, amit a lehülő időjárás kezdete is elősegített. Ugyanis a korábban szőlőtermesztő észak-európai területeken (Anglia, skandináv területeken) a szőlő már nem ért be olyan minőségben, mint korábban. Vallóniában, a mai Délkelet-Belgiumban az Ardenek 694 méter magas oldalain a korábban melegebb periódusban termett szőlő is visszaszorulóban volt ekkor, a szőlő viszont Magyarországon a tölgyerdők zónájának alsó szintjén, majd pedig a védett déli-délnyugati lejtőkön, sőt a még magasabb dűlőoldalakon kialakított irtványokon beért. Ez pedig a kedvező és optimális sav-cukorarány kialakulását biztosította a szőlőbogyókban. A déli-délnyugati lejtésű dombok kimondottan kedvező ökológiai feltételt nyújtottak az eltelepített szőlőknek. Ezek a középkori irtványok, amiket *málok*, *lázok*-nak neveztek, kiváló adottságúak voltak a jó minőségű bortermeléshez. *Láznak* nevezték Tokaj-Hegyalján is a szőlők lábi részén található kaszálókat, gyümölcsfákkal beültetett réteket. Maga a szótörténet, etimológia is a magyar nyelvben tisztás, rét, irtvány, irtványföldi szétszórt településen lakókat jelent. Legkorábbi adata Lázi falu neve (Veszprém megye) a Bakonyban, 1093-ban említik először. Erdélyben Nagyhalmánytól északnyugatra terült el Irtásfalu, (Lazuri) nevű község (1427), amelynek neve szintén az irtás, füves hely, kaszáló értelmű *laz* szóval hozható kapcsolatba. A másik gyakoribb szőlővel kapcsola-

5 Györffy Gy., 1963. 796, 1987. 85, 119. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Bp.

6 Bakó F., 1996. A bortermelés korai emlékei Eger völgyében. Ethn. 107/1–2. 33.

7 TESZ. Tállya címszó.

8 *Misz J.*, 1964. 150. Nagytállya bortermelő parasztgazdaságai a XVI. században. AgtSz. 6: 150–170.

tos középkori, már a minőségi szőlő-bortermeléssel kapcsolatba hozható dülönév a *mál*. Népi terminológia sokszor májnak nevezi ma, ezzel is hangsúlyozva, milyen fontos része a hegynek. Somlón, Sátoraljaújhelyen és más minőségi bortermő területen a hegy mája, a veséje, a szíve, mindig a legjobb minőséget termő szőlőhegyi dülőt, szőlőhegyi részként értelmezett területet jelentette. A kiemelkedő, déli napos, felmelegedő, nem fagyzugos részek földrajzi névként rögzültek a történeti földrajzban.⁹ Mályit (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) a Miskolctól dél-délkeletre eső települést 1234-ben említették a források először. Verömál Erdőbényétől észak-északkeletre feküdt, korai datálással (1303/1494), Hévmál, ami már a Nap melegítő erejére is utalt, 1368-ból ismert. Barnamáj határrész Erdőbényén a belterülettől délre (1676), Farkasmály Gyöngyöshöz tartozó határrész már a 18. században. De Málás név már 1156-ból ismert, Nagysallótól (Tekovské Luzany) délnyugatra. Kimondott Melegmál névvel is találkozunk (1542) Komló mellett Mánfa nevű falunál, amit 1958-tól Komlóhoz csatoltak, amit a török defterek „Melegmálfalunak” neveztek. Meleg-máj nevű szőlőhegy pedig Erdőhorváti belterületétől dél-délkeletre található, első említése 1672-ből. De ismert Budapest II. kerületében a Rézmál dülő, a Rókus-hegytől délre, első említése 1394. 1403-ból a „Zelewmal”, amit 1720-ban már „Szuliman alias Szőlómály” néven említettek Baranyában Szigetvártól délre. Vagyis a népetimológia az eredeti mál jelentését elhomályosította. Verömáj-nak, Erdőbényétől észak-északkeletre eső 403 méter magas Verestető déli oldalát hívták (1667), Zöldmáj-nak Telkibánya belterületétől északra-északnyugatra eső területet hívták (1784). Erdélyben és Tokaj-szerte általános volt a jó beesési szögű szőlőhegyi területeket málok-nak hívni. 1658-ban II. Rákóczi Györgynek Karannán Mál nevű szőlőhegye volt, 1690-ben Kemény Jánosné az erdélyi fejedelem özvegyének javainak összeírásában a tarcali szőlőhegyen Mézesmál nevű szőlőt is összeírtak. Tállyán 1707-ben¹⁰ az 55 szőlődülő között Bakomály, Tökösmál szőlődülőt, Rátkán Égés nevű szőlődülőt, valószínű az egykori égetéses erdőirtás emlékeként, Tolcsván pedig Melegmáj dülőt különböztettek meg, ahol Desseffy, Pethő, Ghillányi, Serédy, Andrassy családoknak voltak szüleik. Nem véletlen, hogy a jó adottságú, drága szőlőket ezek a nemesi családok birtokolták.

A korai erdőirtások helyén az új telepítésű szőlőkből hamarosan dézsmát szedhetett a földesúr, így pl. az egri püspök is, amiről 1216-tól kezdve írásos emlék is van.¹¹

3. A szőlők magasabb cukortermelése, a savakban és alkoholban magasabb tartalmú borok nem csak ízesebbek voltak, hanem eltarthatóbbak, távolabbra szállíthatóak, ami a bor nagy mennyiségű kereskedelmi áruként megjelenését jelentette az északibb, északkeleti borkereskedelemben. Mindehhez az kellett, hogy a természeti adottságokat, azok előnyeiket jobban kihasználó és hasznosító művelésmód terjedjen el. A honfoglaló magyarok, illetve a csatlakozott népek szőlőtermesztéshez értő, borkészítésben jártas csoportjai, az alánok, a kabarok, fára felfuttató lugasművelése helyett a nyugat-európai alacsony töke-művelés gyakorlata nyert tért a 13. századtól.¹² Mindebben és a nyugat-európai hatások, a nyugat-európai szőlő-borkultúra elterjesztésében a középkori egyház, a hospeseken kívül a francia-vallonoknak is hatása volt. A talaj közeli, a hógazdálkodás szempontjából ked-

9 Az alábbi adatok Kiss L., földrajzi etimológiai szótárából valók.

10 UC. 157:5. 1707.06.15. Rákóczi-féle összeírás.

11 Dongó Gy. G., 1912. II. András egri püspök levele Zemplénről 1275-ből. Adatok Zemplén vármegye történelméhez. 13–15

12 Vö. Csoma Zs., 1999., 2003 és 2004.

vezőbb, így a fürtök beérését biztosító, a jobb és magasabb cukorfokot jelentő alacsony tökeművelés jobb minőségű mustokat eredményezett. Mindez, valamint a természetes töppedés, majd az aszúsodás a piaclehetőségek bővülését jelentette, ezeknek a régióknak egyre nagyobb híre mellett. A dézsmakötelezettség bevezetésével, megnövekedett szerepével együtt járt a technológia tökéletesedése is. Mindezt még tovább fokozta a Balassa Iván által vizsgált nagy munkáltatási minőségi változás Tokaj-Hegyalján a török előrenyomulása időszakában, aminek eredményeként az aszúborok is megjelentek a 16. század első felében.¹³

A tökeművelésmód és metszési mód, illetve a jellegzetes metszőkés elterjedésében, használatában is a vallonok a korábbi magyarhoz képest változást hoztak. A Transz-Kaukázus felé kapcsolatot mutató, a honfoglaló magyarság keleti örökségének tekinthető keleti szőlő-borkultúrához képest jelentett változást a vallon módszer, ami a korabeli nyugat-európai eljárást követte. A keleti örökségű magyar módszer a folyó menti ligeterdőkben a fákra kúszó, lugasos, arbustumszerű művelésben és a balta nélküli kacor szerű metszőkésben mutatkozott meg. Ehelyett a vallon szőlőtermesztési módszer az alacsony tökeművelésmód (fej és bakművelés), illetve a csapos metszést alkalmazta. Az 1470 körül készült Falamand Kalendárium márciusi hónapábrázolásán is vastag pengéjű késsel metsző ember végzett munkát. Szerintem a munkás a megmetszett, bakművelésű szőlő végében levő gyümölcsös ágvagásába kezd éppen bele a képen, aki végzett már az alacsonyművelésű, bakművelésű tőkék metszésével.¹⁴ A régészeti leletek tanúsága szerint széles, nagybaltájú, egysarkú pengéjű, vagy kétsarkos, előre ívelődő, húzva és tolva metszésre egyaránt használható metszőkéseket használtak. De ezek a kések széles körben azonban nem terjedtek el Magyarországon. Franciaországi középkori és újkori anyagban sok párhuzama található ma is. Eger vidékén, a gyöngyöspatai lelet és a szerémségi a késő középkori, vagy az újkori anyagok közé sorolható metszőkés is ilyen volt.¹⁵ Mindez azonban még nem azonos a 19. században Vallóniában használt metszőkéstípussal, amely nem széles pengéjű és nem nagy baltájú volt, valószínű a későbbi évszázadok innovációja eredményeként.¹⁶

4. Talajművelésben és eszközhasználatban az alacsony művelés miatt a rendszeres és mély talajművelést alkalmazták, ami már nem a fára felkúszó szőlő töveinek a talajmunkáját jelentette. Ezzel szemben egy nagyobb területnek a rendszeres, évente többszöri talajmunkáját és a talaj közeli tőkék téli fagy elleni védelméül a tőkék fedését és tavaszi rendszeres nyitását jelentette. Ezt a fajta talajmunkát már az ókori auktorok is említették. A francia-vallonok közvetítésével a középkorra jellemző csapott vállú, nehéz, nagy kapák és az ókorban ismert, majd később a népvándorlás korában nem használt kétágú villakapák is ismét elterjedtek.¹⁷ A kétágú az ásót kezdte felváltani a szőlőben, a korábban a lugasos szőlőművelésnél még használt szőlőmunkát, az ásást és az ásót kiszorítva.¹⁸

13 Balassa Iván: 1991. Tokaj szőleje és bora. Sátoraljaújhely.

14 Soltész Zoltán: 1983. Flamand Kalendárium. Bp. Fol 3. verzo – 4 rekto. Márciusi hónapábrázolás.

15 Müller R., 1982. 256–258. A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késő vaskortól a török kor végéig. Zalai Gyűjtemény. 19. Szerk.: *Degré Alajos*. Zalaegerszeg.

16 Huy. 1992.

17 Müller R., 1982. 462–468. és Csoma Zs., 1994–1995. 149–164. Szőlészeti, borászati hagyományok a megújulás és a közösség kötelékében (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig). Debrecen–Budapest. Szerk.: *Ujváry Zoltán*.

18 Csoma Zs., 1994–1995. 165–173.

A kétágúval mélyen meglazított terület a téli csapadék jobb beszivárgását biztosította, illetve a meredek hegyoldalakon, az irtásszőlőkben a lerohanó vizek erodáló hatását csökkentette, a víz beszivárgását, a szőlőültetvényben tartását pedig elősegítette.

5. A francia borvidékeken elterjedt középkori szokás volt a szőlőműves lábszárára erősített kézi eszközök, kések, kapatisztítók stb. hordása. Ez Északkelet-Magyarországon is kimutatható paraszti gyakorlatban fennmaradt, ami esetlegesen a vallon szokás és közvetítés révén terjedhetett el, olyannyira, hogy a 19. századi racionális szőlő-bortermelést hirdető magyarországi országos szaklapban, a Falusi Gazdában is ajánlották ismét ezt a fajta eszközhordást, mint a munkatermelékenység növelésének módszerét.¹⁹

6. A vallon szőlőfajta-használat kérdésében megoszlanak az eddigi vélemények. Ugyan a 13. századból ismert a vinum francorum, vagy frannicum, a Frankenwein elnevezés, ami a vallon szőlő-bortermelés szempontjából ugyan érdekes, de nem egy szőlőfajtát jelölt, hanem bort, ami ugyan jelezhetett szőlőfajta-csoportot. A középkorban ugyanis a minőség szempontjából megkülönböztették a gyengébb vinum hunnicum fajtától²⁰ az előbbieket. A vallon szőlő-bortermelés magyarországi kapcsolataként a furmint és a góhér fajtákat szokták emlegetni, elsősorban nyelvészeti adatokra hivatkozva. Azonban nem lehet eldönteni, hogy mennyire lehet ezeket a fajtákat a vallonokkal kapcsolatba hozni. Ugyanis a régészeti-botanikai (archaeobotanikai) növény- és magleletek szerint Budán pl. már ott voltak ezek a fajták.²¹ Sőt az ampelográfia-történet, szerint nem nyugati, hanem délkelet-európai származásúak a fentebbi fajták. Ugyanakkor hangtörténetileg mind a vallon, mind az olasz eredetűek könnyen bizonyítható. Mindezt valószínű, hogy a fajta közvetítésében és a természetében valóban volt a vallonoknak szerepük. Feltételezhető azonban, hogy valamilyen vallon névvel elnevezett helyről származhatott ez a szőlőfajta (talán Szerémség), ami a név eredetét és neve kései előfordulását megmagyarázhatta.²²

7. A nyelvtörténeti adatok alapján²³ (szalma szőlő – furmint) feltételezhető a vallon szőlő-bortermelésben a kései szüretkezelési gyakorlat, alkalmazása, az éretten töppedt szőlő nyérése érdekében a szalmán töppestés. Az irtásokon, a szőlőtermesztés északi határához közel erre különösen nagy szükség is volt, Szerémségben pedig kialakulhatott, mint Tokaj-Hegyalján a természetes aszúsodás. A természetes édes csemegebor ízét-zamatát a nemes penész, a Botrytis nevű gomba fertőzése biztosította, a kedvező helyi párás, meleg őszi mikroklíma és a folyók (Dráva–Száva, illetve a Tisza és a Bodrog valamint a Bodrogtörzs) hatására. A természetes aszúsodás járult hozzá a szerémségi közép-

19 Falusi Gazda 1856. 244, 250.

20 Csoma Zs., 1994–1995. 85.

21 G. Facsar 1975. Agricultural-botanical analysis of the medieval grape seeds from the Buda castle hill. In: Mitteilungen der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 4. 157–173. (1973), *Facsar G.*, 2000. 9–19. Régészeti szőlőmag-leletek Magyarország területéről. In: Millenniumi szőlős-boroskönyv. A szőlő és bor Magyarországon. Budapest. Szerk.: Csoma Zsigmond–Balogh István.

22 Csoma Zs., 1994–1995. 85–86.

23 Bárczy G., 1929. Furmint. Magyar Nyelv XXV. 5–10., 338, 1931. Must. Magyar Nyelv. XXVII. 122–124. 123.

kori és 16. századtól a tokaj-hegyaljai borok különlegességéhez.²⁴ Nem véletlen, hogy Oláh Miklós középkori történetíró szerint Mátyásnak, a reneszánsz nagy magyarországi királyának, itáliai feleségének és udvartartásának is a szerémi bor volt a legkedveltebbje. Oláh Miklós már a belkereskedelmi hálózatban a bor szerepének a növekedését figyelte meg, a legfontosabb borvidékeknek tartva a Szerémséget, Somogyot, Baranyát, Pozsony és Sopron vidékét, Eger, Borsod, Abaúj, Veszprém, Zala megyéket, valamint Erdélyt, Szlavónia mellett.

A mustnyerés eszköze a hatalmas méretű, már az ókorban is használt bálványprés lehetett. Ennek köhúzos típusát használhatták, ahol az egykarú emelő elvén működő présorsó eltekerése végén hatalmas kőnehezék emelkedett a földből ki, majd a súlya révén lehúzta azt a gerendát, ami kipréselte a préskosárban levő szőlőt. Az ókortól ismertek Nyugat-Európában, sőt a 18. századi francia szakirodalom is ajánlotta. Megemlítették, hogy több bort adnak, jobban kisajtolják a szőlőt ezek a szerkezetek, mint a kisebbek, de lassabb velük a munka.²⁵ Képét is közölték könyvomon, metszeten.²⁶ A kősúly süllyesztésének kialakítása és a súly rögzítése ugyanúgy készült, mint a középkori liége-i köhúzos préseknél, vagy a Bourgogne a Chenove 1404-es datálású régészeti leletén.

Vallóniában azonban elterjedt egy újkori, középorsós alulhajtós kisprés is, ami Huy és környékén a 20. sz. elején is még használatban volt. Ilyen középorsós préstípust használtak Eger környékén is a levéltári adatok és ábrázolások alapján.

A történeti-néprajzi összehasonlító vizsgálatok szerint a mustnyerés legarchaikusabb, legáltalánosabb módja azonban Északkelet-Magyarországon a taposás volt, mert még a 17–18. században sem volt gyakori a nagy faprés még az uradalmakban sem, és paraszti gyakorlata csak a lábbal történő szőlőtaposásnak volt. Az 1470 körül készült ún. Flamand kalendárium októberi hónapábrázolásán is taposást lehet látni. A Skorpió hava (X. 24 – XI. 22) ábrázolása az Alpoktól északra általában szüreti kép volt, míg Bizáncban a madárfogási jelenet terjedt el. A Gent környékére szánt naptár Németalföld és Franciaország északi területeinek szokásos mustnyerési eljárását örökölte meg.²⁷ A szőlőben álló, préselő színben történő szőlőtaposást mutat a kép. Figyelemfelkeltő, hogy kint a szőlőhegyen, a behozott puttonykosár szőlejét rögtön feldolgozták, ugyanúgy, mint Északkelet-Magyarországon, és nem a pincénél, a présháznál, ahol rögtön a hordókba került volna a must. A hónapábrázolás két dolgozó alakot mutat, egyik a kád peremén megkapaszkodva táncolva, félmeztelenül alsóruha nélkül taposta ki a szőlőt, a másik éppen belép a taposószinbe, ahol a háti puttonykosarát készül üríteni a kádba, a taposó lába elé. Mindez Északkelet-Magyarországon is ugyanígy játszódott le évszázadokon keresztül a paraszti gyakorlatban, mint arra a néprajzi kutatások és kutatásaim rávilágítottak. A must szavunk 1395-ből mutatható ki először kisajtott szőlőlé értelemben, majd 1405-ből egyféle édes nektárféléként. A szó forrása a latin mustum, vinum mustum szókapcsolatból származik. Közvetlen átadója a latin, az ó-francia is lehetett a Történeti Etimológiai Szótár szerint.²⁸

24 Ambrus L.–Csoma Zs.–Somlói L., 2003. A magyar bor útja. A kezdetektől napjainkig. Szombathely.

25 Chaptal J. A.–Rozier-Parmentier, A. A.–Dessieux: 1813–14. Viszsgálódó és oktató értekezés a szőlőművelésről. Ford. Nemes Fábrián J. Veszprém I–II. II. 274.

26 Chaptal J. A.–Rozier-Parmentier A. A.–Dussieux . 1813–14. II. II. tábla I. kép.

27 Soltész: Zoltánné. 1983. Flamand Kalendárium. Bp. fol.10 verso–11 rektó. októberi hónapábrázolás.

28 Must címszó, TESZ.

8. Ennek a kiteljesedő bortermelésnek és borkereskedelemnek nem csak egy-két eleme a francia-vallon betelepülők szakértelmével és hagyományos borkészítési szokásával gyarapodhatott. Ilyen pl. a ráspia készítése,²⁹ amit ugyan az ókorban is készítettek, de a középkori Franciaországból is ismert a készítése, fogyasztása. A szőlőszemekkel eltett must, kiejedt üdítő hatása, savanykás italát a vallonok is készíthették Magyarországon, ami Északkelet-Magyarországon is, a Bükk déli lába szőlőiben, de Baranyában is és más helyeken is fennmaradt paraszti gyakorlatban. Hasonlóan az ürmősbor készítéséhez, ami a mediterrán flóraelemet képviselő bárányüröm fűvel készült, ízesített édeskésen fanyar, gyógyhatású borkészítmény volt.³⁰ Tokaj, Abaúj környékén a bárányüröm még természetes vegetációban megtalálható, gyűjthető volt. Valószínű a francia-vallon hatásra erősödött fel szintén ennek az ókorban is ismert terméknek a készítése.

9. A dongás faedények, kádak, abroncsos hordók, valamint a bor pincében történő érlelése és gondos középkori pinceműveletei, borkezelései (mint a rendszeres fejtés, töltögetés, hordók tisztán tartása stb.) szintén a francia-vallonokkal tovább erősödött, a nyugat-európai borkészítés és borkezelés elterjesztésével. A dongás edények nyugat-európai első alkalmazása miatt a francia-vallonok is a hordós bortárolás szokását erősítették Magyarországon. Különösen Északkelet-Magyarországon jelentős ez a hatás, mert itt a keleti szőlő-borkultúra elemeként a veremben bortárolás-érlelés emléke mellett a gyakorlata is élt. Andornaktálya, Eger-völgy első nagy középkori pincéinek építését is a francia-vallonokhoz köti a kutatás.³¹ Somlón, de más történeti, nagy hírű borvidékeken sem lehetett ritkaság, hogy „frank honból” jött, a pincemunkálatokhoz értő szakember irányította a borgazdálkodást az egyházi és világi uradalmi pincékben.³²

Az első borpincék a templomdombok alatt, a templomok közelében épülhettek. Riolittufába vágták őket, és biztos, hogy a török idők előtt készültek, mert a törököket többet betemetett.³³ A legrégebbiek a középkori egyházi tizedet adó területek tároló dézsmapincéi lehettek, amelyek a tájra jellemzően könnyen faragható, puha kőzetbe, tufába vágott paraszti lyukpincéknél jóval nagyobbak és terjedelmesebbek voltak, amik belső terének kialakításához pinceépítő, -vágó mesteremberekre volt szükség. A pincék nem voltak adókötelesek, legfeljebb a készítésükhöz kellett engedélyt kérni. Andornak elhagyott pincéi között egy nagyobb méretű is megfigyelhető, ami a középkorra datálható, valószínű dézsmabor tárolására szolgált. Andornak a Vallis Agriensis déli felén feküdt, Kistálya határában.³⁴ A felnémeti templomdombon is középkori eredetű, egykori uradalmi pince található.³⁵

10. A francia-vallonokkal Szent Vince, Szent Egyed tisztelete és kultusza terjedt, illetve a szombathelyi vagy pannonhalmi születésű Szent Mártoné pedig megerősödött,

29 Összefoglalóan: *Csoma Zs.*, 1994–1995. 263.

30 Összefoglalóan: *Csoma Zs.*, 1994–1995. 256–257

31 *Bakó F.*, 1996.

32 *Csoma Zs.*, 1993. 24–25. Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-bortermelés Somlón. (Termeléstörténeti-történeti ökológiai tájmonográfia) Debrecen. Szerk.: *Ujváry Z.* In: *Studia Folkloristica et Ethnographica* 35.

33 *Bakó F.*, 1996. 24.

34 *Bakó F.*, 1991. Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez. EMÉ. *Agria* XXV–XXVI. 459–498.

35 *Bakó F.*, 1996. 24.

mint szőlő-borvédő szenteké, patrónusoké.³⁶ Mindhárom középkori szőlő-borvédőszent francia földhöz köthető. Az egri Eged, Egyed, Nagy Egyed hegy is a vallon kapcsolatra vezethető vissza. Nem szabad elfelejteni a középkori francia–magyar búcsújárás kapcsolatokat sem, különösen az Aachenba, Andernachba irányuló búcsújárást.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a keleti szőlő-borkultúra – ami Transz-Kaukázus irányába mutat kapcsolatot, és a honfoglalás hatására alakult ki Északkelet-Magyarországon – nyugat-európai visszaszorítói és a nyugat-európai borkultúra egyik jelentős terjesztői, felerősítői a Kárpát-medencében betelepülő francia-vallonok voltak. A regionális különbségek hatásukra valószínű, hogy még nagyobbak és jellegzetesebbek lehettek. Ma már nem lehet egyetérteni azzal a korábbi megfogalmazással, hogy az idegen telepesek nem hoztak be semmi új művelési eljárást. Egyben ezeket a középkori telepéseket, szőlő-bortermelőket tekinthetjük a középkori Magyarországon a reneszánsz időszak szőlészeti-borászati előkészítőinek is, mint az ókori hagyományok és eljárások megújítóit, alkalmazóit, felerősítőit, terjesztőit is.

IRODALOM

Bakó Ferenc

1992 Tállya mezőváros uradalmi pincéi. Ház és Ember 8. 205–224.

Chaptal J. A.–Rozier-Parmentier, A. A.-Dessieux

1813–14 Vizsgálódó és oktató értekezés a szőlő-művelésről. A bor, égettbor, közönséges és fűszeres etzetek készítésének mesterségével együtt. Ford. *Nemes Fábián J.* Veszprém I–II.

Csoma Zsigmond

1999 Szent Vincétől Szent János poharáig. Bp.

2003 A magyar bor útja (Ambrus Lajossal és Somlósi Lajossal). BKL Kiadó, Szombathely

2004 Történeti borkalendárium. Mezőgazda Kiadó, Budapest. 202.

Huy

1992 La cite vigneronne. Collection “Histoire d une ville”. Dirigée par Jean-Marie Doucet. Huy

Kovács B.

1970 Adatok az Egri-völgy középkori településtörténetéhez. Dolg. Heves megye múltjából. Szerk.: *Szabó János Győző*. 39–43.

Vincze I.

1958 Magyar borpincék. NÉ. XL. 83–104.

1984 A bortárolók történeti formái: verem-dolium. Ethn. XCV. 1–9.

³⁶ *Csoma Zs.*, 1999. 22–28, 70–72, 164–165, 187–191. Szent Vincétől Szent János poharáig. Budapest, *Csoma Zs.*, 2004.

HUNGARIAN OPEN AIR MUSEUM REGIONAL UNIT: MARKET TOWN FROM NORTHERN HUNGARY

MIKLÓS CSERI

The Hungarian Open Air Museum

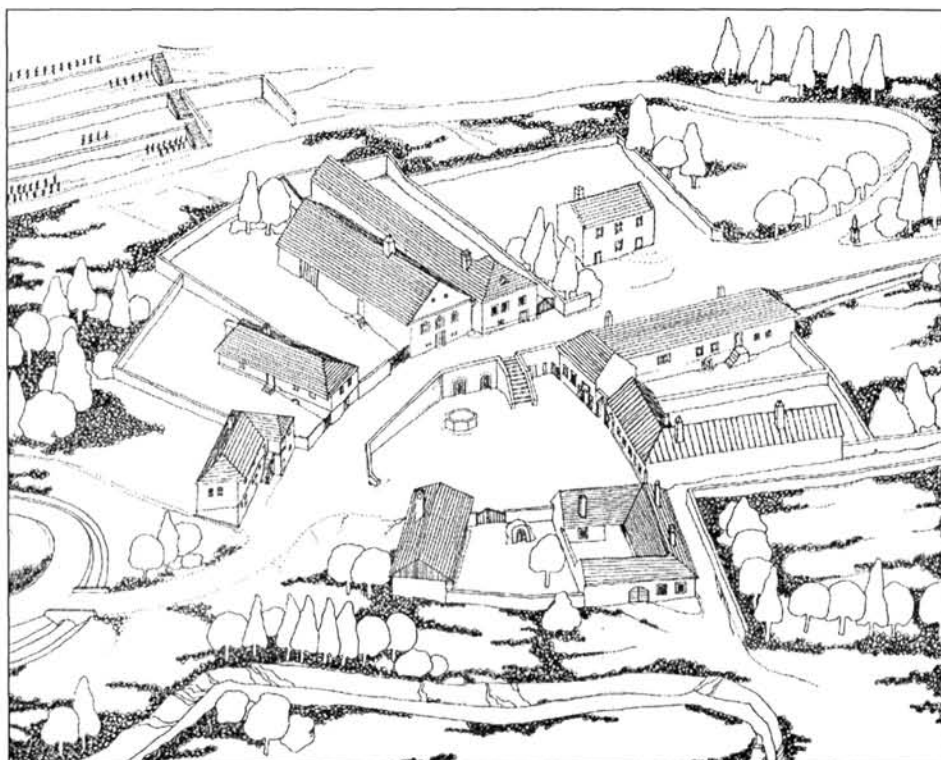
The Hungarian Open-Air Museum is Hungary's central collection of architectural relics. The Museum is situated in the outskirts of Szentendre, in the valley of the brook Sztaravoda, occupying 60 hectares. It receives 180–200 000 visitors a year.

Ever since 1967, the year of its foundation, the basic task of the museum is the research of the vernacular architecture together with its interior design and the collecting of the material remains in this field. The Museum presents the material remains of the traditional culture in permanent and temporary exhibitions (mainly as interiors) staged in buildings, which were dismantled in their original location and re-erected in the Museum. Following the concept, Hungary's characteristic architecture zones shall be presented in nine regional units, arranged in nine settlement units. So far, following units are completed and accessible for visitors: Upper-Tisza region (1974), Kisalföld (1987), Western Transdanubia (1993), Bakony, Balaton-Highland (2000), and the market town of the Great Hungarian Plain is permanently under construction (1992–). The building of the unit Southern-Transdanubia began at the end of 2001, opening is scheduled for 2005. And we started with the construction works in the regional unit of Northern Hungary in October 2003.

The regional unit Northern Hungary in the Hungarian Open Air Museum

Subject of the Hungarian Open Air Museum's project for scientific research and permanent exhibitions is the culture in the market towns in the Northern Mountains of Northern Hungary. The subject is little-known and hardly appreciated from the point of view of historical research and of the preservation of the material culture, and still it is an important part of our national heritage. The Hungarian Open Air Museum is the first to undertake the presentation of the region by adopting a comprehensive culture historic and historic-ethnographic approach. The ethnographic collections and research in the historic archives as well as the technical surveys carried out during the last thirty years serve the purposes of constructing the group of buildings.

Wine production, wine trade and the activities of the guilds characterize mainly this typical culture with stone architecture in the 17th–19th centuries. It is typical and unique for the region that the monoculture of wine production had a town developing function. During many centuries the white wine of Tokaj, considered as a *hungaricum* and the products of the typical red wine culture of Gyöngyös were popular beyond Hungary's

A Felföldi mezőváros tájegység telepítési rajza

borders thanks to the long-distance trade. The production of goods for sale determined the life of the population during the 18th–19th century, the time selected for presentation in the Museum.

For the arrangement of the buildings of the market town in Northern Hungary we opted for a settlement structure, in which we can place eight crofts each situated on a narrow plot of land. This town segment is a road fork enclosing a triangle shaped open area, a 'square'. The crofts form a right angle to the street. Complementary elements of the highly developed stone architecture enrich the townscape: pavement, supporting walls, fences, wells and cellars will be added. A terrace system with stonewall support above the road leading out of the town enables us to show the procedure of vine-growing as well as different kinds of grapes before the time of the devastating phylloxera. In the imposing stone houses of the crofts to be re-erected in the Hungarian Open Air Museum we intend to recall interiors typical for the end of the 18th and the beginning of the 19th century.

When selecting the original buildings or the ones to be built as a replica mentioned in the settlement plan (the houses from Tokaj, Mád, Tállya, Hejce, Gyöngyös and Erdőbénye), our aim was to represent with these buildings the most important varieties of stone architecture in the 18th and 19th century with regard to their ground-plan and function. These dwelling houses were set up in a narrow plot together with a press house, a cellar and eventually a workshop. In the furnishing we want to highlight the economic

and industrial activities of the owners. In the permanent exhibition of the Museum we wish to preserve and to present the relics of architecture, farming, society and industry history in their complexity, combined with evoking different life-styles and ways of life. The permanent exhibitions shown in the interiors of the characteristic buildings confirm the self-conscious attitude and pretentious needs of the people living in the region and prove that their fittings are different from the fixtures of a village household.

Dwelling house, Tállya

The first house to be erected is the replica of a house, which stood in the centre of the village of Tállya – earlier a market town – on a narrow town-plot. This is the first building on the square.

The pantry, the press house and the cradle-vaulted cellar occupy the ground floor of the stone building. A second cellar, with a partly vaulted ceiling, was dug under the house. A steep flight of stairs leads to the first floor. A surbased spherical vault covers the kitchen, which had an open chimney earlier. From the passage of the kitchen we enter a smaller room in the back and a big room in the front part. The original ceiling of beams is preserved. A narrow path with steps next to the building leads from the square to the typical vineyard.

People from Northern France, Walloons settled in the village in the 12th century and gave it its name. (tailler: cutting, pruning). The ethnic composition of the village however completely changed by the 19th century. The characteristics of the selected building make it suitable to recall the way of life of a citizen – vine-grower, wine merchant – living in a market town. The furnishing reveals a higher living standard compared to the population of other regions. High quality furniture and textiles fill the house as it used to be in the mid 19th century. No farm buildings and stables belonged the house, since the main source of livelihood of the citizens in the market town were handicrafts, wine-trade and viticulture.

The house of a craftsman, Tokaj

The house built in the mid 19th century shall be erected on the narrow plot of land as an authentic replica, following the principles and requirements of historic reconstruction. Its material is stone from Bodrogkeresztúr.

The yard is paved with stones as the original yard was. The gable roof covered with pinewood shingles was characteristic in the region in the mid 19th century.

A room, a cradle-vaulted kitchen with open chimney and a room for the apprentice occupy the ground floor. The workshop is on the level of the cellar. A green tile stove produced in Sárospatak heated the big room. The stove was fed from inside. The flat baking oven for four breads in the kitchen represents a type, which was generally used in the 19th century. It was fed from outside. A cooking range kept warm the apprentice's room with earthen floor.

The furnishing highlights the lifestyle of a one-generation family working in the wood industry with an apprentice. The selected period is the years around 1870. We

exhibit in the workshop with rammed earth floor the utensils of the wheelwright's and of the cooper's trade satisfying the needs of town-people. The region supported more crafts than other areas in the country. The production organised within the guilds provided a good living to the artisans in the 19th century.

Dwelling house, Hejce

The original house was built in the 18th century. A long and deep cellar was dug under the house with gable roof, covered with traditional roof tiles. The façade is a straight gable.

A big room, a vaulted kitchen with open chimney, with a flight of steps leading to the press house and a spacious barn (with a separated stable) follow each other on the upper floor of the building. A flat stove fed from outside heats the room; the kitchen is equipped with a traditional oven standing in the middle. The cart and hay were stored in the barn and threshing took place here too. A cradle-vaulted press house is attached to the street-front of the building, where wine was sold temporarily during the last centuries. From here a vaulted staircase leads to the long, dug wine cellar.

The house from Hejce together with its furnishing is very suitable to present the lifestyle of a winegrower and wine merchant in the market town in the 19th century. The high quality hardwood furniture and the pottery and textiles of the period suggest a true picture of the life circumstances of the family. The building proves that the stone architecture made a comeback in Northern Hungary with the help of the carpenter and mason guilds and the preserved plans and designs of earlier builders. The experiences of the older vernacular stone architecture were used as well as ornamental characteristics of historic styles (stone-frames, stone-carvings).

Dwelling house, Erdőbénye

The left-hand side of the Museum square is closed by the L-plan replica house from Erdőbénye. The dwelling part of the original house was built in the 1770s, the other parts after 1860. Building material was local stone. The narrow plot of land is situated on a slope. Stone frames embellish the doors and windows and the gable roof of the house is covered with tiles.

The upper floor consists of living room and guest room at the street side. The kitchen has an open chimney. Later added premises follow the back room, such as pantry, press house, stable and cart-shed. The ground floor consists of a cradle-vaulted cellar and a tavern. From here we enter the vaulted wine cellar with several forks. A vaulted brick oven serves the kitchen, a green stove with flat tiles, stoked from outside, heats the first room and a brown stove with flat tiles and a cornice stands in the back room.

The building revives the last period of the market town development based on viticulture before the phylloxera with devastating consequences, and presents the family of a wealthy peasant in Erdőbénye, earning additional livelihood as innkeeper and stone-workers. The represented period is the 1880s. The heating devices and the furnishing mirror the conditions at the end of the 19th century. In accordance with the needs of the

A hejcei és az erdőbényei lakóház a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban

subsequent owners, pantry and storeroom were added. The work of the stonecutters from Erdőbénye was highly appreciated even in distant places.

The house of a merchant, Mád

The main part of the house was built around 1770, the back part almost hundred years later. The gable roof sits on a collar-beam and roof tiles cover the house with stone gable. The skills of the artisans who made the stone-framed doors and windows as well as their typical iron-plated wings satisfied the highest requirements. A well was dug opposite the entrance to the press house. The well with its stone-lined pit and a well-curb made of logs belongs to the croft.

The street side wing of the L-plan building consists of a shop with a surbased spherical vault, a room and a kitchen. A back kitchen with a surbased spherical vault and a pantry follow the two rooms with wooden ceiling in the other wing.

A wooden pillar divides the press house in the ground floor. Cross-vaulted storerooms follow on the right and a cradle-vaulted wine cellar on the left. Two ovens are built under the open chimneys in the middle of both kitchens. The green and brown tile stoves of the rooms were fed from outside.

The interior shows the lifestyle of a family trading in wheat, wine and casks. The furnishing (bed, cradle, cabinets, table and chairs) dates back to 1850 and guarantees an authentic interior of the period. Having an enterprising spirit, the citizen of the market town made use of the possibilities of the economic boom. In his home we illustrate the changes in the furniture fashion. Besides the hardwood furniture, the taste of the town is present already in the form of dressers and storing facilities.

The house of a citizen, Gyöngyös

The narrow plot was fully occupied by the L-plan house, which was dismantled in 1981. A cellar was dug under the street-wing of the one-storey house. The entrance to the cellar opens under the gate placed in an arched stone frame. The house was built at the end of the 18th century of local stone, but the wing in the yard was added later, around 1850.

Stone frames surround windows and doors and the street front is provided with a niche. The three dwelling rooms were heated with ovens and stoves fed from outside. The rooms of the street wing are equipped with stoves with flat tiles. Wooden ceilings cover the rooms. The gable roof is placed on collar-beams and tin plates serve as roof tiles. A privy, a shed and a horse-stable separate the second and the third dwelling quarters.

This croft and building included in the group of buildings allow us to evoke the culture of stone architecture organised within the guild of Gyöngyös and the life-style of the catholic citizen/civil servant in a market town. Besides the reception room of the wealthy owner, the modest room of the vine-dresser, as it used to be in the second half of the 19th century, is represented in the interiors. Furthermore, the meeting room of the Catholic organisation of the guild of Gyöngyös is part of the exhibition. The utensils of the association preserve the material culture of the traditional communities up to the present day.

Vinedresser's house, Gyöngyös

The original house was built in the 1820s. The Museum has dismantled and shell re-erect the U-plan house with two quarters by using authentic material. The entrance to the croft is an arched, stone-framed gate characteristic for the streetscape of market towns.

The left wing consists of a row of room, kitchen, pantry, kitchen, room with a brick vaulted cellar under them. Access to the cellar is from the yard. The right wing overlooks the street, here is the room of the old parents and the stable. The green stove of concave tiles in the first room and the stack-shaped oven of the back room are stoked from the openings under the open chimney in the first kitchen.

The furnishing of the house presents the interior typical for a vine-grower, equipped with a wide selection of products made by the rich local guilds in the 1870s. Local artisans produced the white-glazed ceramics with flower pattern as well as the cart and carriage used in hauling. The visitor has a glimpse of what life was in the region during last period of the days of glory before the phylloxera.

House of a vinedresser, Mád

The last house, closing the Museum's square is a building from Mád, set up on a medium sized long plot. The house was built of local stones at the beginning of the 19th century. After having dismantled it, the Museum shall rebuild it as an original building in this region.

The shingle-covered hipped gable roof, carried by rafters, stands on collar-beams. Room, kitchen, room and pantry follow each other. Niches in the wall give a special

atmosphere to the interior. The bread-baking oven in the kitchen under the open chimney belongs to the flat, rectangular type. The person standing in the dip in the floor in front of the oven moves the loaves easier in and out of the oven. A green glazed stove with flat tiles and an open fireplace heat the room. The heating system of the house is a rarity: the oven sank under the stove completed with a lighting device cannot be found in any other building in Northern Hungary. Every room has rammed floor. A separate vaulted cellar from 1870 belongs to thecroft.

The interior of the house shows the way of life of a two-generation family without land, working as vinedressers. Although the family works as hired labourers, their living standard is definitely higher compared to members of the same social stratum living in other regions in those days. Although the croft occupies a low rank in the hierarchy of the market town, the interior is still better than the average in Hungary. The family's income from the wine culture enabled them to purchase a better heating system and furniture of better quality.

Tithe house, Mád

Near the path leading to the vineyard we paved a small area, where we want to re-erect the dismantled tithe house from Mád, as foreseen in the settlement plan. People used to call the building "Hangman's house" or "Hanger house". Constructed before 1720, it served for storing manorial 'payments in kind' (wine, grain). The two-storied stone construction stood near the chapel of the Catholic graveyard, in the northeastern part of the former market town.

A room-kitchen-pantry occupied the ground floor, grain was stored originally upstairs in the undivided storeroom. The entrance to the cellar with clamps is in front of the open chimney of the kitchen. The ceiling consists of thick logs. The gable roof placed on collar-beams was covered with wooden shingles. Hay was forked onto the loft through the opening cut in the shorter side of the roof.

A permanent exhibition in the rooms of the tithe house will present the social and economic history of the region. The exhibition deals with the activities of Greek and Jewish wine merchants and shows relics of noble vineyard owners, who didn't live in the region ('outsider owners').

The statue of St. Donatus in Gyöngyös

The statue (made in 1759) should stand near the path leading from the triangle shaped square to the vineyard terraces. Originally, the statue stood also in the fields of the town, in Gyöngyös-Szurdokpart. An important patron saint of the vineyards, St. Donatus was honoured with special devotion in the 18th century.

The statue stands on a square plinth decorated with a relief and an incised inscription. The relief depicts the Saint praying for prevention of storm and hail. A cylindrical Ionic pillar stands on the plinth. Clad in the full uniform of a Roman legionary, Donatus stands on the top of the capital. The statue used to be a place of devotion for Roman Catholics.

They prayed in this place for prevention of bad weather (frost, hail, storm) and of vine diseases.

With regard to type and forming, the object belongs to the category of “popular Baroque” works of art, as so many memorial pillars and stone statues of outstanding quality in market towns in the middle of the 18th century.

The original statue is in Gyöngyös, we erect its authentic replica in the Museum.

The built environment and production area of the vineyards in market towns

We intend to present the modes of production and the kinds of grapes grown before phylloxera devastated them. For this purpose we build a terrace system above the upper road leading out of the regional unit. The stones of the walls are set without any binding material. The earthen dykes were usually one meter high and 2 meters broad, for one row of grapes. Stone passages, built at right angle to the dykes, carried away the surplus water.

Rock dams, stone terraces were typical for larger, adjoining vineyards. Following fieldwork studies and adapted to the local landscape, we intend to create five terraces. Local quarries, brooks or screes supplied the materiel. The pieces of stone were carved at one side and adjusted to each other by their fitting sides. Sometimes clay was used to fix the construction.

A 5-meter broad road paved with flat stones leads from the tithe house up to the vineyard terraces. We create an area with paved surface on the northern side of the cart-road, next to the supporting wall, where carts can stop without disturbing the traffic and wine treading can take place. Such lay-bys used to be the places where tithe was collected in the 18th–19th century. After grapes were trodden, the juice was carried immediately to the cellars in the town.

The steps, leading upstairs, were a very important construction in the vineyards. The about one meter broad steps are built between two supporting stonewalls.

At last we mention the important function of the pits near the stone dams and steps, which collected mud and surplus water.

The square in a market town

The walking surface of the triangular square will be paved with thick, amorphous quarried stones laid in clay. The pavement in front of the houses will be made of natural-stone.

The research carried out in market towns established and documented wine storing in house cellars and in cellars in the outskirts, dug into so called cellar hills. Two vaulted cellars will be built in the supporting wall of the southern side. One of them will be a wine shop in the front part of a vaulted cellar. The original cellar gate was built in Mád in the mid 19th century. The replica in the Museum will have a straight gable made of ashlars. The iron wings of the gate will be fixed in a plankcase.

The other cellar is a well-known type in the region: it is a dug cellar of different levels, taking several curbs so that the levels are above each other. The entrance displays a tympanum, the wings of the gate are equipped with wooden latticework and the gate

is fixed in a plankcase. Here we want to present the ways of wine treatment and storage typical for the region of Tokaj-Hegyalja.

The original of the draw-well with stone well curb is a stone well in Tokaj. We set up the replica on the square of the market town.

Completion

Based on the research during the past 30 years, the suggestions for the reconstruction of the buildings of the regional unit were completed in December 2003. As soon as the Ministry for National Cultural Heritage approves the project, the process of applications can be started.

Construction schedule of the exhibition unit

◆ Beginning of the construction work	16 August 2004
◆ Finishing the construction work	10 February 2006
◆ Purchasing and restoring of objects, their preparing for museologist purposes: permanently	till 28 February 2006
◆ Furnishing the buildings, gardening	February–May 2006
◆ Opening of the exhibition	May 2006

KOVAKŐPLASZTIKÁK A SZUHONA FOLYÓ ÉS A KUBEN-TÓ MELLETTI TÁBORHELYEKRŐL

N. G. NEDOMOLKINA

Kelet-Európa erdőövének különböző régióiban a neolitikum-eneolitikum lelőhelyein már régóta találnak művészeti tárgyakat. A kisalakú tárgyak művészete felkelti mind a hazai, mind pedig a külföldi szakembereket érdeklődését.

A belomorszki, a voloszovszki és a kazanszki lelőhelyekről származó figurális kovakövekkel kapcsolatos első publikáció 1881-ben A. Sz. Uvarov atlaszában jelenik meg, nagy érdeklődést és tudományos vitákat kiváltva. Sz. N. Zamjatinnak, a Szovjetszkaja Arheologija (Szovjet Régészet) folyóiratban 1948-ban megjelenő cikke volt az első olyan speciális tanulmány, amely összegzi a kovakő szobrászat addigra ismertté vált leleteit.¹ A szerző megadja a figurális kovakő fogalom definícióját, közlést tesz a leletek helyzetét megadó térképet, meghatározza a figurális kovakő jelentőségét. A kovakő szobrászat több mint egy évszázados tanulmányozásának sajátos eredményeként kell tekintenünk a Sz. V. Osibkina, D. A. Krajnov és M. P. Zimina kollektív munkájának megfelelő fejezeteire, amelyek a mezolitikumi Kelet-Európa lakosságának művészetével foglalkoznak.²

A szerzők különböző mértékben foglalkoznak a figurális kovakő kronológiájával, etnokulturális hovatartozásával, rendeltetésével és felhasználásával. A plasztikákat játékként is, művészeti tárgyként is értelmezik, de a szerzők többsége a kultikus, illetve rituális tárgyakhoz sorolja őket.

A közelmúltban új leletek kerülnek a tudományos köztudatba, a figurális kovakő osztályozásával foglalkozó speciális tanulmányok jelennek meg. A legtöbb figyelem az antropomorf szobrászatra irányul.³

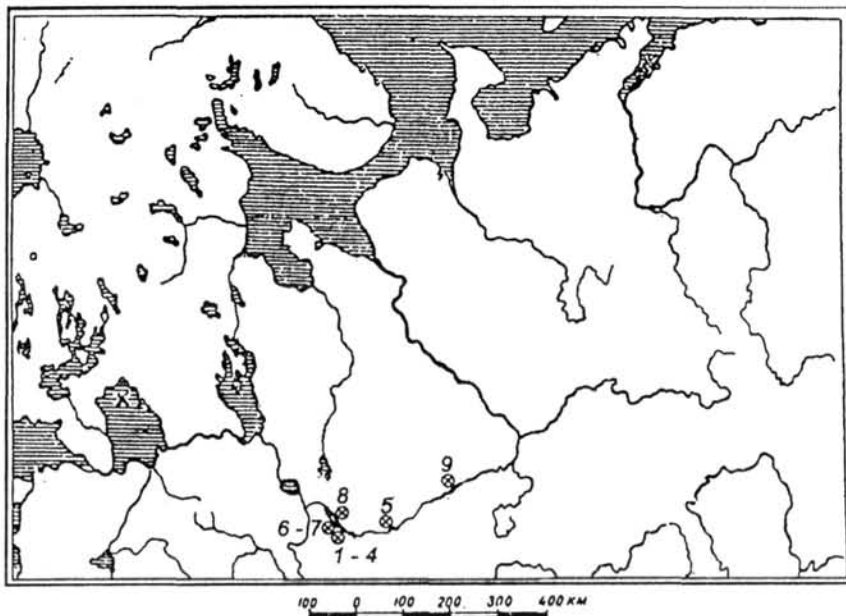
Kronológiai szempontból a plasztikák a paleolitikumtól az etnográfiai jelenig terjedő időszakból származnak.⁴ A figurális kovakő elterjedési területe Oroszország és a világ számos részét magában foglalja. Oroszország egyes régióira rendelkezünk a kispasztikai leletek kimutatásával a mezolitikum-bronzkor időszakra vonatkozóan. A figurális kovakővel összefüggő problémák megoldásához, a kovakő szobrászat teljes jegyzékének létrehozásához a hasonló leletekkel kapcsolatos legteljesebb információ szükséges.

1 *Zamjatin Sz. N.*: Miniaturnije kremnijevije szkulpturki v neolite Szevero-Vosztocsnoj Jevropi. SzA, 1948. T. X.

2 *Osibkina Sz. V.–Krajnov D. A.–Zimina M. P.*: Iskusztvo kamennogo veke: lesznaja zona Vosztocsnoj Jevropi, M. 1992.

3 *Sztudzickaja Sz. V.*: Izobrazsenija cseloveka v melkoj plasztike neoliticseszkij plemjon lesznaj zoni Jevropejszkaj csaszti SzSzsR. Tr. GIM. VS 60. 1985.; *Utkin A. V.–Kosztiljova E. L.*: Antromorfnije izobrazsenija voloszovszkaj kulturij. Tverszkaj arheologicseszkij szbornik. vip. 2., Tver, 1996.

4 *Tabarev A. V.*: Kremnevaja plasztika i problemi dekorativnogo oszvojenija porod i mineralov v kamennom veke. VI. Arsenjevskije tcsenija: Tezisz dokladov regionalnoj naucnoj konferencii po problemam isztorii, arheologii i krajevedenija. Usszurijszk, 1992. sz. 206.

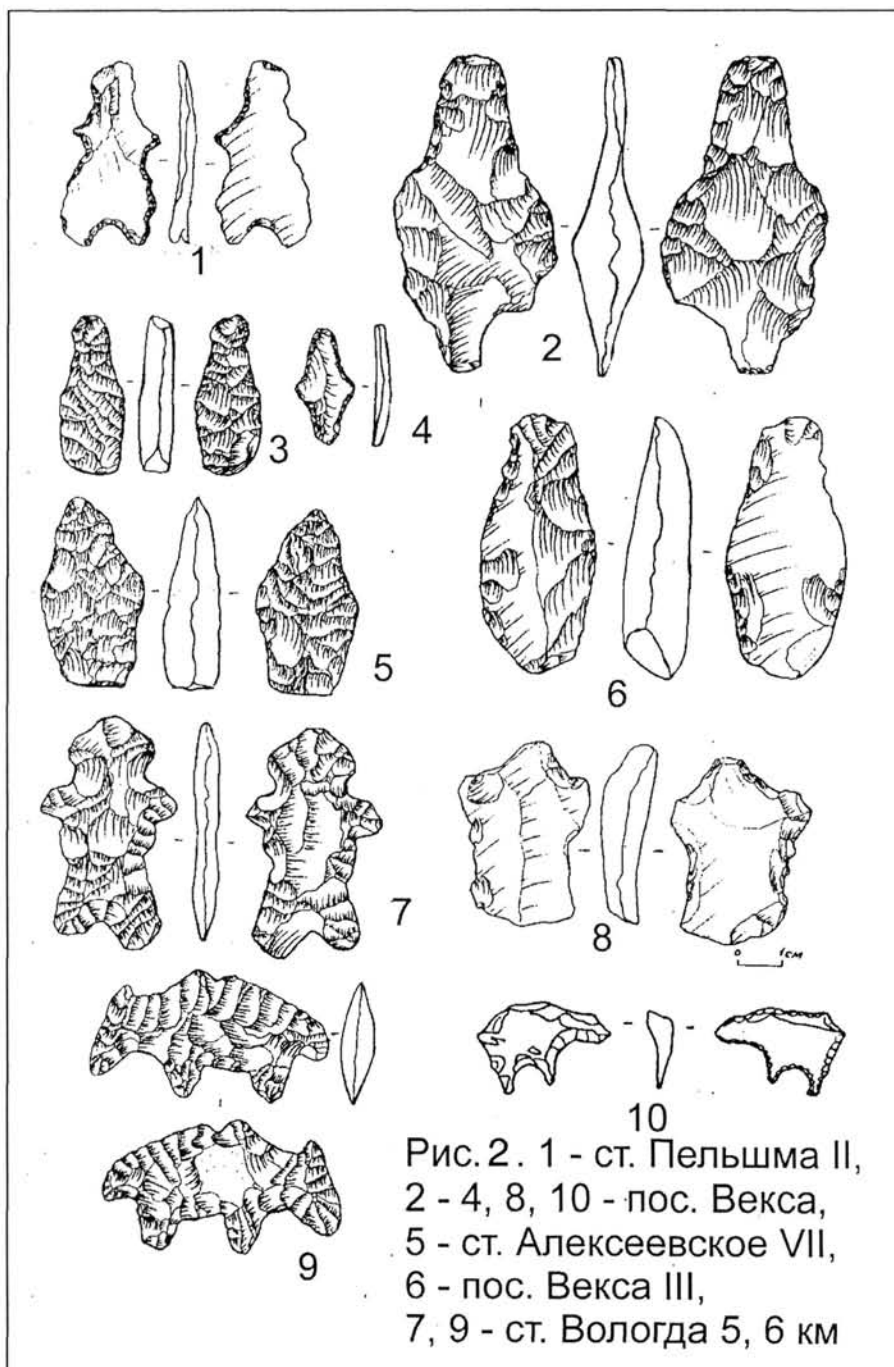

1. kép. Táborhelyek figurális kovakőtárgyakkal a Szuadona folyó medencéjében:
 1. Veksza (Vjoksza); 2. Veksza III.; 3. Veksza IV.; 4. Vologda 5,6 km; 5. Pelsma II.;
 6. Kubenszkoje II.; 7. Kapusztino III.; 8. Alekszandrovo 7.; 9. Berjuszovaja Szlobodka II–III.

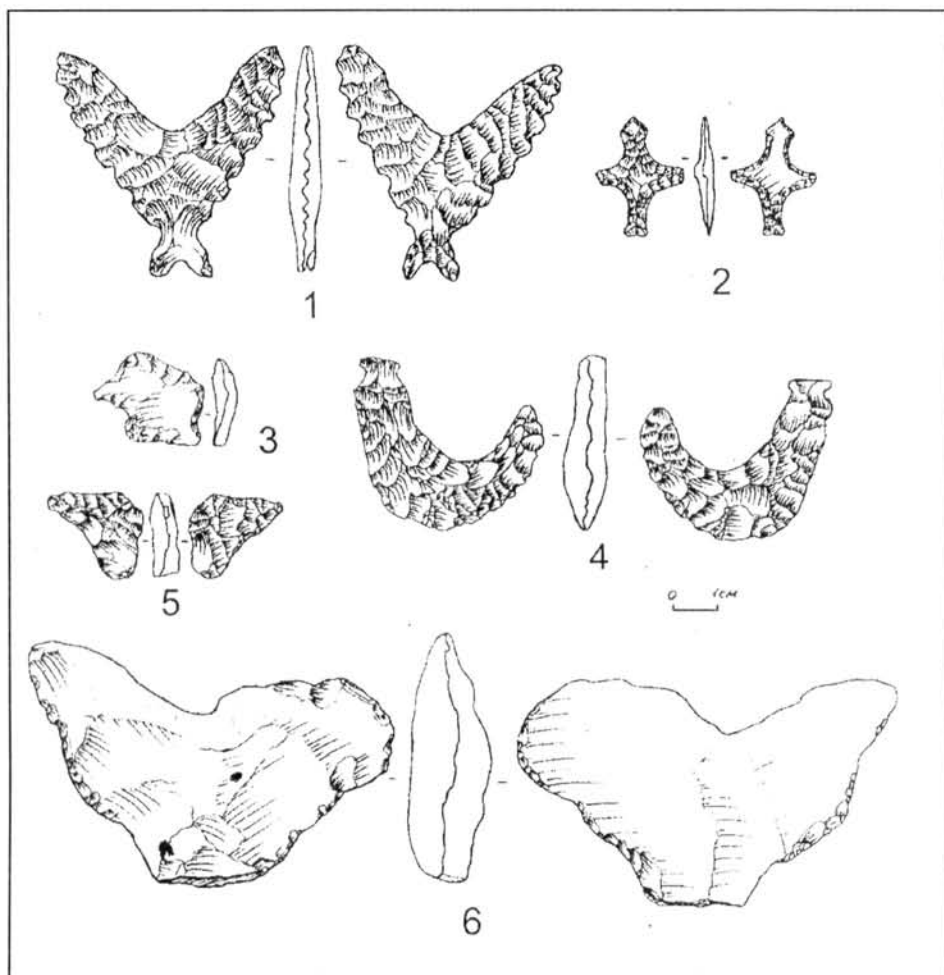
A késői neolitikum-eneolitikumban Vologda megye területén a voloszovszki kulturális-történelmi közösséghez tartozó törzsek éltek. Jelenleg megközelítőleg száz olyan helyszín ismert, ahol porózus kerámiát találtak. A Szuadona folyó medencéjében, annak felső és alsó szakaszán, és a Kuben-tónál (Kubenszkoje ozero) lévő táborhelyeken (1. kép) találtak figurális kovakövet.⁵ A jelen cikk célja a Szuadona folyó és a Kuben-tó medencéjének táborhelyein talált figurális kovakő leletek közzététele. A mai napra a figurális kovakő gyűjtemény 42 tárgyból áll. Ezeket a Vologda folyó táborhelyein találták: Veksza, Veksza III települések, Vologda 5,6 km táborhely – a Vologda folyó bal partja; Veksza IV. település – a Vologda folyó jobb partja; a Szuadona folyó baloldali mellékfolyója – Pelsma – Pelsma II. táborhely. Kiszámú figurális kovakő van jelen a Kuben-tó számos, többretegű lelőhelyéről felhozott anyagban: Alekszandrovo VII., Kubenszkoje II., Kapusztino III. táborhelyek. A Szrednyaja Szuadona folyón a Motiri településnél találtak kovakő plasztikákat, a Niznyaja Szuadona folyón pedig a Berjuszovaja Szlobodka II–III. többretegű lelőhelyen. A legnagyobb gyűjtemény – 32 tárgy – a többretegű, rétegzett Veksza településből származik. Veksza (Vjoksza) a Szuadona folyó medencéjének egyik jelentősebb lelőhelye, ahol a korai neolitikumtól a középkorig vannak rétegek.

A figurális kovakő gyűjtemény alapvető részét a kiemelt anyag teszi ki. Néhány tárgy a neolitikum-eneolitikumhoz (bronzkor?) tartozó rétegekből származik. A tárgyak megmunkálása szempontjából három csoportot lehet megkülönböztetni.

5 Nedomolkina N. G.: Szohonszkije kremnijevije figurki. Tverszkoj arheologicseszki szbornik T4., T1. Tver, 2000. sz. 224–231

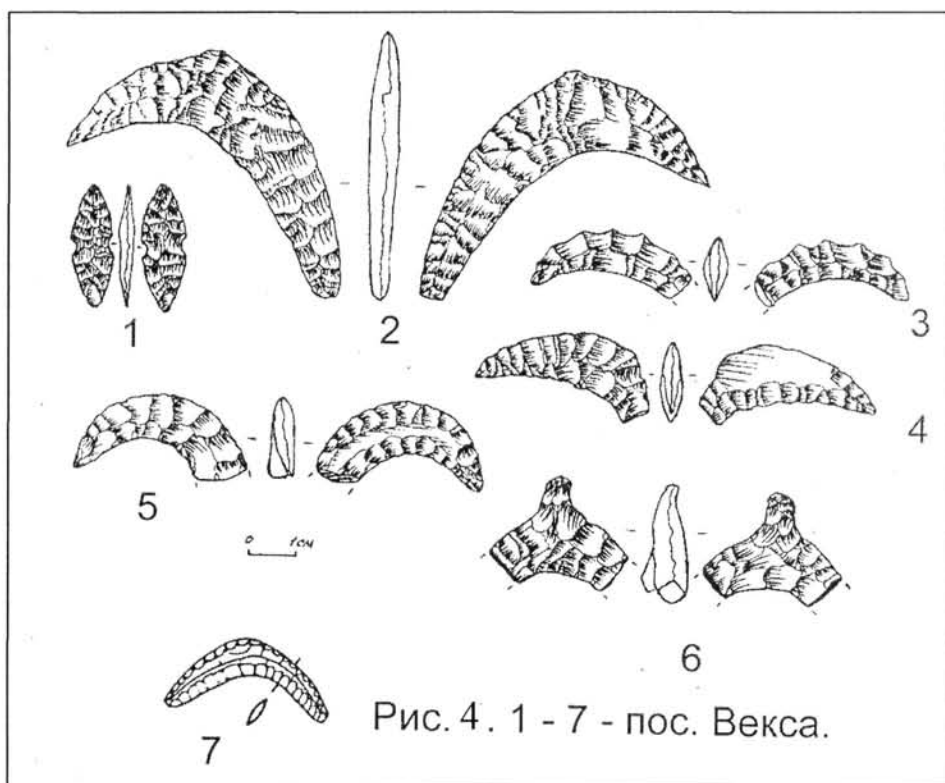

2. kép. 1. Pelsma II.; 2-4, 8, 10. Veksa település; 5. Alekszejevskoje VII.; 6. Veksa III.;
 7, 9. Vologda 5, 6 km

3. kép. 1–6. Veksa település

Az egyik esetben lepattintott darabot használnak, amelyet a tárgy körvonala mentén javítottak (retusáltak), a másik esetben az egész felület gondos, kétoldalú megmunkálásával készült a plasztika. A plasztikák harmadik csoportjára jellemző, hogy az egyik oldalon megmunkálják az egész felületét és a másik oldalon a tárgy körvonalát. A különböző módon készített plasztikák egymás mellett vannak jelen. A felhasznált kovakő színe: fehér, világosszürke, sárga, sötétpiros, sötétszürke. Az apró tárgyak méretei 1,7 cm és 8,8 cm közöttiek. Alaktani szempontból a plasztikák antropomorf (ehhez a típushoz tartoznak a „mitológiai szereplők”), zoomorf, ornitomorf, luniszoláris (szoláris-lunáris) típusokra oszthatók. Az ábrázolások többsége – oldalnézetű, de vannak frontálisak is, alulról vagy felülről. Az antropomorf ábrázolásokhoz hat plasztika lett besorolva (2. kép).

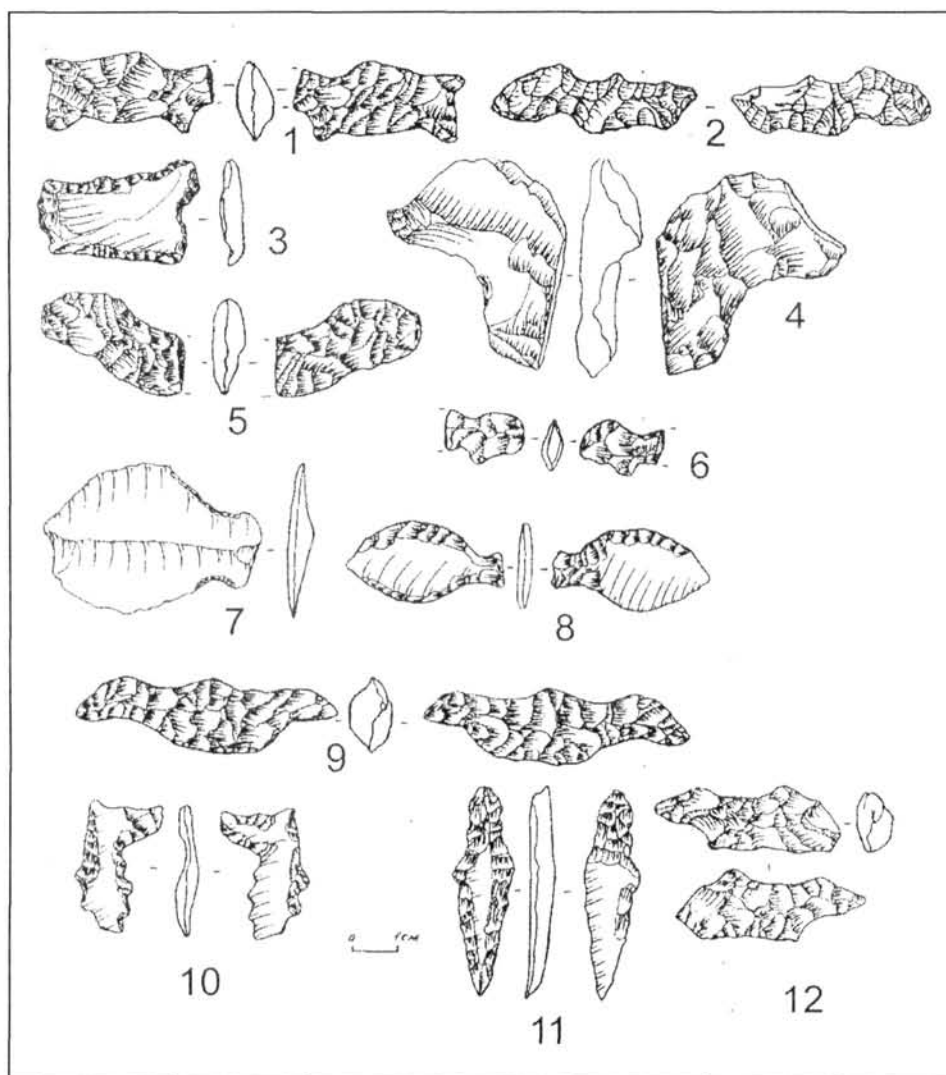

4. kép. 1-7. Veksa település

Az ornitomorf csoportot hat tárgy képviseli, mind Veksa településről, három típusra felosztva. Első – vízimadarak, változatok – a repülő, úszó madarak; második – erdei madár; harmadik – madárfej ábrázolás (3. kép). Érdekes ábrázolás az, amelynek az egyik oldalán két, oldalra széttárt lebeny található, a másik oldalán pedig két apró kiszögellés. Ezen formának megfelelő ábrázolásokat nagy számban találnak olyan lelőhelyeken, ahol figurális kovakő leletek kerültek elő (Kubenino, Karélia táborhelyei, Szahtis I., II., Nikolszkoje VIII., Repiscse, Modlona, Voloszovo). A kutatások szerzői kihangsúlyozzák ezen szimbólum különös jelentőségét, amivel ténylegesen egyet lehet érteni.⁶ A hasonló leletek nagyon közel állnak a szárral ellátott hold alakú tárgyakhoz (*lunnica*), amelyek a szimbolikus ábrázolások közé tartoznak.

A szimbolikus ábrázolások csoportjába hét tárgy van besorolva, melyeket a hold alakú plasztikák képviselnek (4. kép). Az ábrázolások négy típusra oszthatók. Az első típusba a kiszögelléssel ellátott oldalaztat, a másodikba a nyél nélküli, hold alakú plasztikák tartoznak. Harmadik típus a megkötéshez (szükséges) mélyedéssel ellátott hold alakú plasztika (?). Negyedik típus pedig egyszerű hold alakú tárgy vagy „medvekarom”.

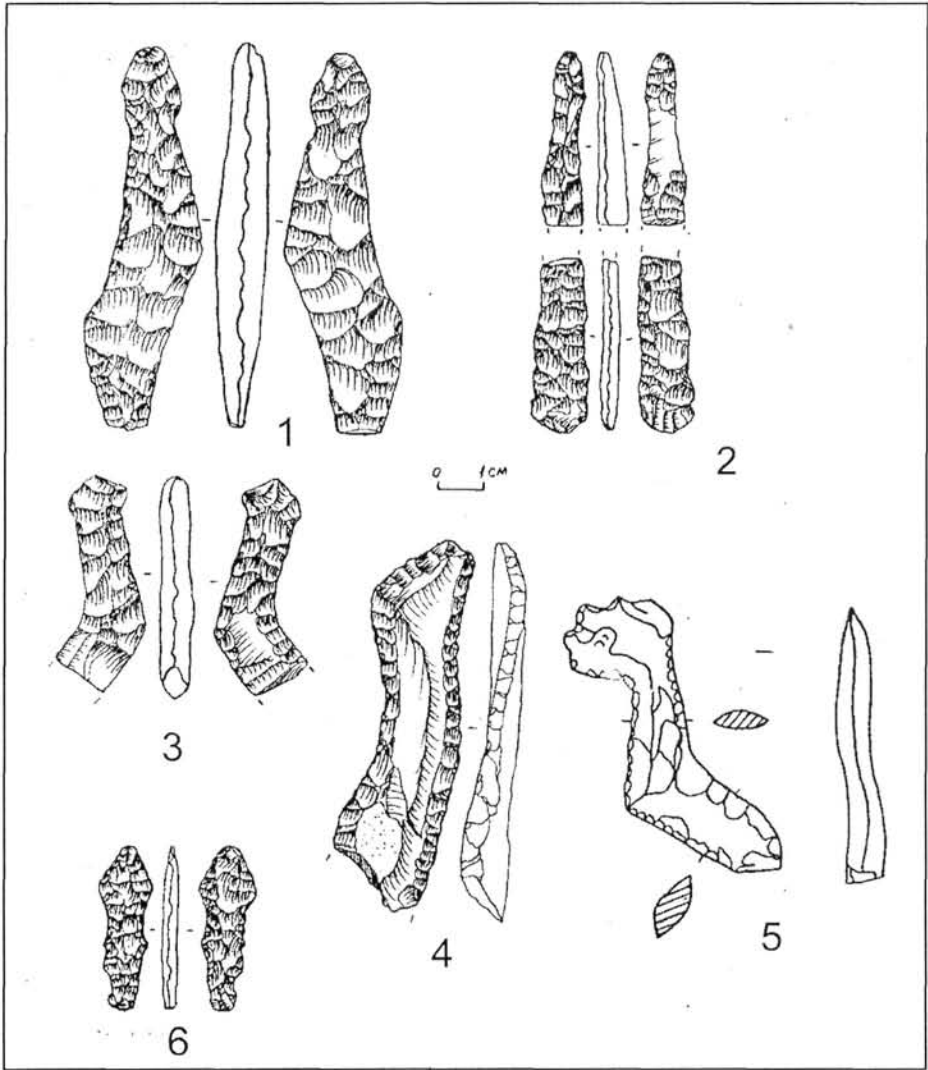
6 Sevelev V.V.: Kremnijevije figurki iz Kargopolja. SzA. 1990. N23.

5. kép. 1. Vologda 5,6 km; 2. Berjozovaja Szlobodka; 3–5, 8–11. Veksza település;
6. Kubenszkoje; 7. Veksza IV.; 12. Kubenszkoje II.

A plasztikák legnagyobb csoportja a zoomorf, amelybe beletartoznak a hullők és a halak (5–6. kép). Az emlősök a medve, a jávorszarvas, a hiúz, a kutya, a nyest, a vidra (hód?) ábrázolásaival vannak képviselve. A szobrocskák nagyon valóságűiek. Az ábrázolások típusokra oszthatók.

Ily módon a Szuhona folyó medencéjének táborhelyeiről gazdag leletanyag került elő figurális kovaköből. Túlzás nélkül állítható, hogy Oroszország európai részének északnyugati szegletében a figurális kovakő elterjedésének egy újabb, jelentős központja lett felfedezve. A régió gödrös neolitikus és porózus kerámiát tartalmazó lelőhelyei csak kis mértékben vannak feltárva, ezért csak idő kérdése a figurális kovakövet tartalmazó új

6. kép. 1–5. Veksz település; 6. Kapusztino

táborhelyek felfedezése. Az ábrázolások prototípusainak száma elég nagy, a gyűjteményben vannak antropomorf, zoomorf, ornitomorf, luniszoláris és egyéb plasztikák. A volga-okai voloszovszki táborhelyek anyagától eltérően, a mi esetünkben az antropomorf szobrászat nem fejlődött ki. A szimbolikus ábrázolásokon megfigyelhetők olyan vonások, amelyek csak ezekre a lelőhelyekre jellemzők. A Szuhona folyó medencéje táborhelyeinek megkülönböztető sajátossága a hold alakú tárgyak nagy száma, amelyekhez hasonlók lényegében a Közép-Volga-vidék táborhelyein találhatóak. Meg kell említeni a kígyóábrázolások nagy számát, ami a figurális kovakő többi központjára nem jellemző.

A szobrocskák megmunkálása szempontjából el lehet különíteni egy kiegészítő, harmadik csoportot is. A Szuhona folyó mentének zoomorf plasztikái nagyobbak, masszívabbak, mint a voloszovszki lelőhelyek szobrocskái. Kronológiai szempontból a Szuhona folyó táborhelyeiről származó plasztikák helye a neolitikum-eneolitikummal az Onyega-tó (Onyezsszkoje ozero) keleti partvidékén és a Szuhona folyó menti területeken a Kr. e. IV–III. évezreddel határozható meg. „Kulturális” szempontból a plasztikák a gödrös-fésűs kerámiával jellemzett kargopoli kultúrával, illetve a Modlona típusú porózus kerámiával jellemzett műveltséggel kapcsolatosak.

Fordította: Barta Emil

A VOLOGDAI PAPNEVELŐ INTÉZET NUMIZMATIKAI KOLLEKCIÓJA A VOLOGDAI ÁLLAMI MÚZEUM ÉS SKANZEN GYŰJTEMÉNYÉBEN

(Néhány adat Jevgenyij Bolhovityinov életrajzához)

SZOKOLOVA, IRINA VALENTYINOVNA

Napjainkban, az orosz pravoszláv egyház történelme iránti megnövekedett érdeklődéssel a háttérben, az egykori kiemelkedő egyházi személyiségek munkásságának felidézése törvényszerűnek és indokoltnak mondható. Bolhovityinov Jevfimij Alekszejevics, egyházi nevén Jevgenyij (1767–1837), kijevi és galíciai metropolita érsek, történész, archeográfus és bibliográfus, rendkívül munkaszerető és széles körű tudással rendelkező személy volt. A 19. század folyamán kortársai és azok leszármazottai is nagyra értékelték J. A. Bolhovityinov tudományos tevékenységét, meghajoltak tudása és hatalmas műveltsége előtt, „a tudomány fáradhatatlan munkásának”,¹ „a legműveltebb főpapnak”,² „az orosz Millernek” és az oroszországi régiségek „egyik legnagyobb gyűjtőjének”³ nevezték. Ezen időszak szinte minden, Bolhovityinovnak szentelt cikke tele volt a neki címzett lelkes és dicsőítő szavakkal, ami nehezítette hátrahagyott örökségének érdemi értékelését. Őt és fél éven keresztül (1808. január 24. – 1813. június 29.) Jevgenyij eminenciás irányította a Vologdai Egyházmegyét. Az itteni szószéken való tartózkodása alatt „megajándékozott minket a Vologdai Egyházmegye történelmével”,⁴ mely főként két műben nyilvánult meg: „Történelmi adatok a Vologdai Egyházmegyéről” és „a Vologdai Egyházmegye kolostorainak leírása”. Szakemberek szerint életének Vologdában töltött szakasza volt „az egyik leggyümölcsözőbb”. Itt határozta el „Az orosz ortodox egyház kolostorainak története” című művének megalkotását, melyhez bevezetést is írt, valamint nyelvészeti, etnográfiai és archeológiai értekezéseket is készített.⁵

Jevgenyij eminenciás sok időt szentelt az orosz történelemmel és az orosz régiségekkel kapcsolatos kutatásoknak. „Mindenhol igyekezett áttanulmányozni a levéltárakat és könyvtárakat, lejegyezte és megszerezte a valamilyen értelemben figyelemre méltó okleveleket, rendeleteket, ügyiratokat, feljegyzéseket és minden olyan okmányt, amely történelmi jelentőséggel bírt; gyűjtötte a legendákat, vizsgálta és kutatta régiségek maradványait”.⁶ Ez alól Vologda sem lett kivétel. A levéltári dokumentumok is arról tanúskodnak, hogy Jevgenyij eminenciás 1808-ban elutazott Vologdából, hogy megtekintse

1 Суворов Н. И.: Исторические сведения об иерархах Древнепермской и Вологодской епархии. //Прибавление к ВЕВ. 1868. № 6., 156.

2 А. Н. Vosztkov Ny. P. Rumjancev grófhöz írt leveléből // Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Н.П. Румянцевым и некоторыми другими современниками (с 1813 по 1825 г. включительно). Вып. 3. Воронеж, 1872., 98.

3 Погodin М. П.: Вологда (Из путевых записок). // Московитянин. 1842. № 8., 256.

4 Суворов Н. И.: Памяти преосвященного Евгения...// Прибавление к ВЕВ. 1867. № 22., 737.

5 Кошелев В.: Вологодские давности. Литературно-краеведческие очерки. Архангельск: Сев. – Зап. кн. изд-во, 1985., 87.

6 Шмурило Е. Ф.: Митрополит Евгений как ученый. Ранние годы жизни. 1767 – 1804. С-Пб., 1888. С. XXXV.

Totyma és Usztyug városok templomait és kolostorait.⁷ Utasítására nagy mennyiségben hoztak értékes történelmi anyagokat a főpapi házba. Ahogy Ny. I. Szuvorov is megjegyzi egy helyi lakosra, Jevgenyij eminenciás kortársára hivatkozva: abban az időben az egyházmegye minden zugából „teli szekerekkel”⁸ hozták a levéltári anyagokat a vologdai főpapi házba.

Bolhovityinov a régiségek közül leginkább a régi pénzermék és érme iránt érdeklődött. Komolyan foglalkozott a numizmatikával, melyben igen széles körű tudásra tett szert, bár ő sosem sorolta magát a terület szakértői közé.⁹ Ennek ellenére igenis adtak a véleményére. Gróf Ny. P. Rumjancev államkancellár nagyra értékelte Bolhovityinovot. Állandó levelezésben álltak,¹⁰ és egyik levelében Nyikolaj Petrovics a következőket írta: „Az Ön levelei különös gyönyörűséget jelentenek számomra, és úgy tekintek rájuk, mint fölöttébb értékes ajándékokra”.¹¹ Levelezésükből kitűnik, hogy Rumjancev, aki életének utolsó éveiben rajongott a régi pénzermék, érme gyűjtéséért,¹² – bár levelezőtársai és a „kör”¹³ tagjai között tudhatott olyan numizmatikai szakembereket, mint Fren, Krug és Keller – gyakran fordult Jevgenyij eminenciához tanácsért kollekciónak új numizmatikai leleteivel és szerzeményeivel kapcsolatban. Egyik levelében Nyikolaj Petrovics arról írt, hogy moszkvai házában inasa körbeutazta Kolomenszkoje környékét és szerzett számára néhány pénzermét, melyek közül az egyiket Rumjancev elküldte Bolhovityinovnak: „Ez az érme számomra rendkívül érdekesnek tűnik; de azért, hogy ebben megerősítést nyerjek, várni fogom, hogy Ön, Tisztelt Uram, vajh milyen véleményt mond róla. Miféle érme lehet, melyik századból?”¹⁴ vagy „Hamarosan elküldöm Önnek (...) a Pszkov tartományban lelt, éremhez hasonló nagy, kerek, bronzból készült, egyoldalú darab lenyomatát; amin úgy tűnik, hogy két alakot ábrázolnak, melyek a megkötött békét jelképezik, körben pedig ismeretlen betűk láthatók – közülük kettő biztosan rúnairás”.¹⁵ Leveleikben tudósították egymást a legutóbbi tudományos kutatásokról (például a novgorodi régészeti ásatásokról), és megosztották ismereteiket a legújabb numizmatikai kiadványokról. Így az 1823. október 7-i kijevi levelében Jevgenyij eminenciás a következőket írta Ny. P. Rumjancevnek: „Keller «Supplément à la Suite des médailles des rois de la Bactriane» című könyve igen érdekes. De a boszporuszi érmekről szóló műve nekem hiányzik”.¹⁶ Körülbelül egy hónap múlva Rumjancev szívélyesen értesítette őt az Európában kiadott újdonságról: „Tudván, hogy Őeminenciája szívesen méltóztatik foglalkozni a régi érmeikkel kapcsolatos ismeretekkel, engedje meg, hogy bemutassam Önnek Mionyet teljes mű-

7 РГИА. Ф.796. Оп. 89. Д.489. ГАВО. Ф. 496. Оп. 1. Д. 5994.

8 Суворов Н. И.: Памяти преосвященного Евгения... // Прибавления к ВЕВ. 1867. № 22., 739.

9 1823 októberében J. Bolhovityinov ezt írta Rumjancev grófnak: „Szeretném, ha Őfelsége méltóztatná közölni a Körrel jelen megjegyzést az engedélyre vonatkozóan. Mivel nem vagyok numizmatikus, magamtól képtelen vagyok dönteni.” // Переписка митрополита Киевского Евгения... Вып. 2. Воронеж, 1870., 83.

10 Погодин М. П.: Судьбы археологии в России. // Журнал Министерства народного просвещения. 1869. № 9., 42.

11 Переписка митрополита Киевского Евгения... Вып. 2. Воронеж, 1870., 75.

12 Овсянникова С. А.: Частное собирательство в России в XVIII – первой половине XIX века. // Очерки истории музейного дела в России. Выпуск III. М.: Изд-во “Советская Россия”, 1961., 288.

13 A gróf Ny. P. Rumjancev köre csoportosuló úgynevezett „Rumjancev kör” híres archeográfusokat és történészeket foglalt magába (A. H. Vosztkov, K. F. Kalajdovics, P. M. Sztrojev, J. A. Bolhovityinov stb.), akik az orosz történelem és az oroszországi régiségek tanulmányozásával foglalkoztak.

14 Переписка митрополита Киевского Евгения... Вып. 3. Воронеж, 1872., 125.

15 Уо. 105.

16 Уо. 79.

vét. Megtalálható benne minden eddig ismert régi érem leírása és mindegyiknek fel van tüntetve az ára is”.¹⁷ Számos hasonló példa hozható fel Bolhovityinov Rumjancevvel való levelezéséből, ami a numizmatika iránti komoly lelkesedésükről tanúskodik. Azonban gróf Rumjancevvel ellentétben Bolhovityinov hosszú éveken át foglalkozott a numizmatikai régiségek „felkutatásával” és tanulmányozásával. Vologdában az ő gyűjtésének eredményeképpen jött létre a régi pénzermék és érmek kollekciója, melyet később átadott a Vologdai Papnevelő Intézetnek. Pogogyin, aki el volt ragadotva Jevgenyij eminenciás önzetlenségétől, így írt: „A legnagyobb gyűjtők egyike volt... Sehonnan sem vitt magával semmit. Ha talált valahol valamit, azt rendszerezve ott is hagyta...”.¹⁸ Úgy tűnik, hogy Pogogyin némiképp szépítette Jevgenyij személyét, mivel a Bolhovityinov és Rumjancev közötti, fent említett levelezésből világossá válik, hogy Jevgenyij eminenciásnak saját numizmatikai kollekciója is volt, mely régi (ezen belül is bizánci) pénzermékből és érmekből állt. Nem tudjuk, hogy Bolhovityinov milyen emlékekkel egészítette ki személyes kollekcióját vologdai tartózkodása alatt, csak annyit mondhatunk, hogy az akkori gyűjtők között elterjedt szokásnak megfelelően talán ritka és egyedi darabokkal. Valószínűleg Jevgenyij eminenciásnak gróf Rumjancevhez hasonlóan saját levelezési köre volt, melynek résztvevői régi tárgyakat kutattak fel számára. Ez megmagyarázza a régiségek 1808–1813 közötti nagy mennyiségű felhalmozódását a vologdai főpapi udvarban. Jevgenyij eminenciás minden odavitt régiséget gondosan átnézett. Volt, amit eltett magának, melynek egy részét később átadta a nevelde könyvtárának (úgy, mint a numizmatikai gyűjtemény létrehozása érdekében átadott pénzerméket és érmekeket), a maradékot pedig a konzisztóriumra hagyta.

Erről a kollekcióról Ny. I. Szuorov is említést tesz egyik cikkében, melyet Bolhovityinov születése 100. évfordulójának emlékére írt.¹⁹ A cikkben megjegyzi, hogy Jevgenyij eminenciás 1812. május 22-én adományozta „a vologdai nevelde könyvtárának az ókori római (rézből készült) pénzermék gyűjteményét (39 darabot) és különböző réz, arany és ezüst, legújabb kori európai és részben ázsiai pénzermék és érmek kollekcióját (összesen 85 darabot, némelyiket 2 vagy több példányban)”.²⁰ Nem tudjuk pontosan, hogy a gyűjtemény hány darabból állt, mivel Szuorov az eredeti példányok számát (124) adja meg, és nem veszi figyelembe a másodpéldányokat. A korlátozott feljegyzési lehetőségek miatt Nyikolaj Ivanovics csak néhányat sorol fel a pénzermék duplikátumai közül, megnevezve köztük a legrégebb és a legújabb érmét – Traianus császárét Kr. u. 98-ból és Viktor császárét Kr. u. 383-ból, és nem közli, hogy voltak-e Bolhovityinov gyűjteményében oroszországi pénzermék és érmek. 1856-ban a Cári Archeológiai Társaság megbízására Szuorov készített egy „részletes leírást mindegyik pénzerméről és éremről, azok súlyának és méretének megjelölésével”.²¹ Ezt a leírást áttekintette a Cári Archeológiai Társaság alapító tagja, A. Sz. Uvarov gróf, kinek véleménye szerint csak egyetlen pénzérme volt „figyelemre méltó”, „amelyet a Társaság politipiai nyomatként szándékozott elhelyezni a «Társasági Közlönyben», annak leírásával együtt”.²² Az ígéretet nem teljesítették, az Archeológiai Társaságban „figyelemre méltóként” kiemelt érme ismeretlen maradt. Igaz,

17 Uo. 84.

18 *Погодин М. П.: Вологда (Из путевых записок)...* 256.

19 *Суворов Н. И.: Памяти пресвященного Евгения...* // *Прибавления к ВЕВ. 1867. № 22., 735–754.*

20 Uo. 743.

21 Uo. 744.

22 Uo. 744.

a vologdai történész és tájkatató, A. V. Bikov úgy gondolja, hogy a ritka példány a mindössze 3 napig uralkodó Marius császár antoninianja, Kr. u. 268-ból.²³

A Vologdai Múzeum írásos forrásainak részlegén a Szuvorov család hagyatékának dokumentumai között őriznek egy nem túl hosszú, kézirásos szöveget, melyet maga Nyikolaj Ivanovics Szuvorov írt.²⁴ Ez a magyarázó feljegyzés a nevelde numizmatikai gyűjteményének leírásához készült 1856-ban, mellékelve hozzá „azon római császárok” jegyzékét, „akiknek a neve feltűnik a pénzérmeken”.²⁵ Sajnos, maga a gyűjtemény leírása, melyet Szuvorov állított össze, nem maradt fenn, de a múzeum állományában található egy szakkatalógus a Vologdai Papnevelő Intézet főkönyvtárának könyveiről²⁶ a 19. század végére – 20. század elejére vonatkozóan. A katalógusban a könyvtár könyveinek leírása után található egy „Numizmatika” című fejezet, a nevelde numizmatikai gyűjteményéhez tartozó pénzérmekekről és érmekekről szóló felsorolással. A fejezet első részét az ókori római pénzérmekek szentelték, melyek közül 33-at „meghatároztak” és leírást készítettek róluk, hatot pedig „névtelenként” soroltak fel (valószínűleg rossz állapotuk miatt). A „meghatározott” pénzérmekek leírásának szövege tartalmazza a pénzérmekek oldaláról lemásolt római császárok titulását latin nyelven, a méretük, névértékük, kibocsátási idejük stb. megjelölése nélkül. A katalógusban bemutatott adatok rövidegsége nagy valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a könyvtárban már volt egy részletes leírás ezekről a pénzérmekekről, melyet még korábban állítottak össze,²⁷ ezért nem lett volna értelme a már létező adatok haszontalan átírásával foglalkozni. A katalógussal való munka megkönnyítése érdekében pedig a pénzérmekek és érmekek megnevezésétől jobbra számokat és hivatkozásokat tüntettek fel erre a korábbi dokumentumra vonatkozóan. A következő rész egyesíti a „legújabb kori európai és részben ázsiai pénzérmekeket és érmekeket”²⁸ (pontosabban 30 pénzérmet és 1 érmet). Ezek leírása már terjedelmesebb. A numizmatikai fejezet végén találhatóak az oroszországi pénzérmekek (33 megnevezés, a másodpéldányok nyilvántartásba vétele nélkül) és érmekek (12 megnevezés), melyek leírása szintén nagyon rövid. A fejezetben található megjegyzéseknek köszönhetően sikerült elkülönítenünk a numizmatikai kollekció közvetlenül „Bolhovityinovtól származó” részét. Tehát 1812. május 22-én²⁹ Jevgenyij eminenciás a következő, régi pénzérmekekből és érmekekből álló gyűjteményt adományozta a Vologdai Papnevelő Intézet könyvtárának: 39 réz pénzérme a Kr. u. 2.–4. századi Római Birodalom idejéből, köztük nagy római császárok pénzérmei – Traianusé, Antoninus Piusé, Marcus Aureliusé, Diocletianusé; XII. Károly svéd király emlékére készült nagy ezüstérem (1718-ból), 2 angol arany pénzérme III. György király idejéből (1788-ból, illetve 1798-ból), 25 különböző ezüst és réz pénzérme az 1666-1801 közötti időszakból (8 svéd, 4 dán, 3 angol, 1 holland, 1 francia, 1 spanyol, 1 a Pápai Államból származó, 1 lengyel, 1 török, 1 moldáv, 1 „kisázsiai”, 2 „névtelen”); 340 külön-

23 *Биков А. В.: Тайну клада не гарантируем... Вологда: «ЛиС». 1993., 71.*

24 *ВГИАиХМЗ*, írásos források részlege. *Ф. 13. Оп. 1. Д.2.* A dokumentum a Szuvorov család ún. „tapéta archívumához” tartozik. Lásd bővebben: *Биков А. В. Тайну клада... 63–72.*

25 *ВГИАиХМЗ*, írásos források részlege. *Ф. 13. Оп. 1. Д.2. Л. 1.*

26 *ВГИАиХМЗ*, írásos források részlege. *ВОКМ 26447.*

27 Lehetséges, hogy ez a Ny. I. Szuvorov által a Cári Archeológiai Társaság megbízásából 1856-ban összeállított leírás, de lehet, hogy maga Bolhovityinov állított össze valamiféle jegyzéket.

28 *Суворов Н.И.: Памяти преосвященного Евгения...// Приб. к ВЕВ. 1867. № 22., 743.*

29 Az 1812. május 22-i dátum nem csak Ny. I. Szuvorov cikkében szerepel, de dokumentumok is megerősítik. Lásd: A Vologdai Papnevelő Intézet főkönyvtárának könyveit tartalmazó szakkatalógus. *ВГИАиХМЗ*, írásos források részlege. *ВОКМ 26447. Л. 229 об. Примечание 2.*

böző névértékű orosz ezüst és réz pénzérme a 16–18. századból, valamint 5 különböző oroszországi érem³⁰ – II. Katalin cárnő moszkvai koronázásának emlékére, az 1770-es Kagula melletti győzelem tiszteletére, az 1790-es, Svédországgal való békekötésre, I. Sándor cár moszkvai koronázásának emlékére és az Orosz Cári Akadémia plakettje II. Katalin monogramjával. A nevelde numizmatikai gyűjteményének többi részét³¹ (3 külföldi pénzérmét és 46 orosz érmet a 18. sz. utolsó harmadából) a szakkatalógus megjegyzése szerint 1813. július 11-én vették meg a vologdai konzisztóriumban,³² azaz majdnem azonnal Jevgenyij eminenciás Vologdából egy új szószékre történő elutazása után. Ezért természetesen feltételezhető, hogy ezen pénzérméket és érmekeket szintén Bolhovityinov gyűjtötte össze, de már 1812. május 22-e után. Ezek a konzisztóriumban maradtak, valószínűleg azért, mert Jevgenyij eminenciásnak egyszerűen nem volt ideje hasonló ügyekkel foglalkozni, eleinte az 1812 nyarán kezdődő Franciaország elleni háború, később pedig az új kinevezésből kifolyólag az egyházmegyével kapcsolatos ügyek átadása miatt. Azt, hogy a gyűjtemény adott részéhez köze van Bolhovityinovnak, a következő tény is alátámasztja, melyről Ny. I. Szuvorov számol be: 1815. decemberében Jevgenyij eminenciás azt kérte, hogy küldjék el neki a nevelde numizmatikai gyűjteményéből az 1789-es évből származó „A finn vizeknél tanúsított bátorságért” feliratú ezüstérmét. A katalógusban úgy jelölik, mintha az érmet 1813. július 11-én megvették volna. A nevelde igazgató-sága a következőt válaszolta: mivel „minden érem, ami a nevelde könyvtárában található, Jevgenyij eminenciás adománya, ezért, akaratának megfelelően, a kért érmet adják vissza neki és vezessék ki a jegyzékből”.³³ Így azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szakkatalógusban leírt teljes numizmatikai gyűjtemény, az 1839-es érem kivételével, Jevgenyij Bolhovityinov vologdai tartózkodásának ideje alatti gyűjtőtevékenységének eredménye volt.

Mi is lett a gyűjtemény további sorsa? A 19. század során és a 20. század elején Bolhovityinov numizmatikai kollekciónak a nevelde könyvtárában őrizték. Elemezve a rendelkezésünkre álló szakkatalógust, azt mondhatjuk, hogy már a 19. század végére változások mentek végbe a gyűjteményben. 1887-ben 12 érmet adtak át a Vologdában nyílt I. Péter Múzeumnak. Ezenkívül, valamilyen okból kifolyólag a gyűjteményből hiányzik III. György király első arany guineája 1788-ból, 7 ezüst kopejka a 16–17. századból, valamint I. Katalin és Anna Ivanovna 2 ezüstrubelje. 1918 decemberében a gyűjteményt a nevelde könyvtárának könyveivel együtt átadták a Vologdai Szovjet Közkönyvtárnak, 1924. november 28-án pedig a könyvtárból átkerült a Vologdai Állami Múzeumba. Az átadás jegyzőkönyve nem maradt fenn a levéltárban. Arról, hogy Bolhovityinov gyűjteményét valóban átadták a múzeumnak, egy feljegyzés tanúskodik a „Történelmi részleg tárgyi kollekciónak leltárkönyvében (a „V” betűnél)”: „A pénzérmék és érmeke 893–1004 sorszámok alatt bejegyzett kollekciónak az 1808–1813 között a vologdai szószéken tartózkodó Vologdai Jevgenyij érsek (Bolhovityinov) adta át a papnevelő intézet könyvtárának, ahol 1918 decemberéig őrizték, majd 1918-ban a nevelde könyvtárának könyveivel

30 Lehetetlen meghatározni a gyűjtemény ezen részének teljes darabszámát, mivel az érmeke leírásainál nem mindenhol szerepel darabszám. A későbbi áthelyezésekről és átadásokról szóló széljegyzetekből csak az világos, hogy a nevelde könyvtárába minden érem minimum két példányban érkezett.

31 „Az unitus és a pravoszláv egyház újraegyesítésének emlékére” készített, 1839-ből származó bronz-érem kivételével.

32 Szakkatalógus... *ВГИАУХМЗ*, írásos források részlege. *ВОКМ 26447. Л.229об. Примечание 1.*

33 *Суворов Н. И.: Памяти преосвященного Евгения... // Приб. к ВЕВ. 1867. № 22., 744.*

együtt átadták a Vologdai Szovjet Közkönyvtárnak, ahol 1924. november 28-ig őrizték, majd bekerült az Állami Múzeumba”.³⁴

A leltárkönyv adatai szerint a gyűjtemény 558 darabból állt. Alapvető részét 510 darab (1 arany, 420 ezüst, 89 bronz) pénzérme alkotta, ebből 39 ókori római, 39 nyugat-európai és 432 orosz pénzérme. Ezenkívül összesen 48 érem volt a gyűjteményben (40 ezüst, 8 nem nemesfémből készült). Összehasonlítva a szakkatalógus és a leltárkönyv adatait elmondható, hogy a két dokumentum közti időszakban a papnevelő intézet könyvtárának numizmatikai gyűjteménye kibővült, már nem csupán Bolhovityinov kollekciónak állt. Így például a szakkatalógusban 300 oroszországi pénzérme szerepel a 16–17. századból, a leltárkönyvben pedig már 398. Kiderült, hogy a múzeumnak való átadás közben a közvetlenül Bolhovityinov kollekciónak származó pénzérmékhez hozzáírtak 98 pénzérmét az archeológiai részlegről, melyeket szintén a nevelde könyvtárában őriztek.³⁵ Ezenkívül Bolhovityinov kollekciónak soroltak be 10 nyugat-európai réz pénzérmét a 18–19. századból, és 7 oroszországi érmet a 18–19. századból, noha kilencnek közülük nyilvánvalóan nem lehetett köze Jevgenyij eminenciás kollekciónak, mivel a 19. század '20-as – '60-as éveire datálódhatnak. Hogy történhetett ilyen? A papnevelő intézet könyvtárának numizmatikai gyűjteménye Bolhovityinov Vologdából történő elutazása után is kiegészülhetett új darabokkal. A Napóleon felett aratott győzelem után megnőtt az érdeklődés Oroszország múltjának tanulmányozása iránt, és megnőtt a gyűjtők száma is. A régiségek kedvelői abban az időszakban Vologdában is megjelenhettek, ahol nem csak hallomásból ismerték a gyűjtést, példaként tekintve Jevgenyij eminenciás tevékenységére. Arról, hogy a nevelde numizmatikai gyűjteménye új darabokkal bővült egy, a szakkatalógusban szereplő „Az unitus és a pravoszláv egyház újraegyesítésének emlékére” készített, 1839-ből származó érem tanúskodik. Így felmerül a kérdés: a későbbi gyűjtemény többi pénzérméjét és érmét miért nem vették fel a katalógusba? Ebben az esetben csak azt feltételezhetjük, hogy a nevelde könyvtárába a katalógus összeállítás után kerültek be, ezért nem lettek bejegyezve. Még ha össze is állítottak egy vagyonteltárt a nevelde 1918-as bezárásakor, nem voltak elég alaposak, főleg az olyan tárgyú részeknél, mint a numizmatika. Innen is származnak a későbbi dokumentumokban megjelenő pontatlanságok, amikor a múzeumnak való átadásakor a nevelde teljes numizmatikai gyűjteményét „Bolhovityinov kollekciónaként” jelölték meg a jelmagyarázatban.

1924-től a Vologdai Múzeumban „Bolhovityinov kollekciónak”³⁶ több változáson ment keresztül, pontosabban erősen megfogycokozott. Mára már csak az ötöde maradt fenn, vagyis 106 tárgy (91 pénzérme és 15 érem).³⁷ 1930. július 27-én az OSzFSzK (Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság) Művelődési Népbizottsága kiadott egy „Utasítás a múzeumoknak numizmatikai állományuk értékesítésére” című rendelkezést, mely a következőképpen hangzott: „A múzeumok többségének szigorúan tájfellegűvé történő átalakítása miatt már nincs szükség a numizmatikai gyűjtemények megőrzésére, amelyek csupán általános jelentőséggel bírnak”.³⁸ A megyei jelentőségű múzeumoknak az utasítás csak azt engedélyezte, hogy minden egyes pénzérméből és érem-

34 ВГИАУХМЗ. Ф. УД. Оп. 3. Д. 40. Л. 73 об.

35 Szakkatalógus... ВГИАУХМЗ, írásos források részlege. ВОКМ 26447. Л. 230.

36 Azért van idézőjelbe téve, mert a múzeumban ez alatt a név alatt nem csak maga Bolhovityinov kollekciónak volt bejegyezve, hanem minden, a papnevelő intézet könyvtárából származó numizmatikai emlék is.

37 Maga Jevgenyij eminenciás gyűjteménye 87 darabból áll (80 pénzérméből és 7 éremből).

38 ВГИАУХМЗ. Фонд главного хранителя.

ből egy-egy példányt hagyjanak maguknál. A „fölsölet” egy hónapon belül át kellett adniuk az Állami Történelmi Múzeumnak (ÁTM), melyet azután a Szovjet Bélyeggyűjtő Egyesületen keresztül értékesítettek. Teljesítve az említett utasítást, a Vologdai Múzeum 994 tárgyat küldött el az ÁTM-nak (945 pénzermét és 49 érmet), ezen belül 398 pénzermét és 29 érmet „Bolhovityinov kollekcijából”. A múzeumi numizmatikai gyűjtemények különböző „lomtalanítása” a következő években is folytatódott, de már csak kisebb méretekben. Így 1953. december 10-én a Vologdai Múzeum igazgatója a következő tartalmú dokumentumot kapta az OSzFSzK kulturális miniszterhelyettesétől, Kondakovtól: „Az OSzFSzK Kulturális Minisztériuma engedélyezi, hogy átadjanak az állami alapnak és cserealapnak 204 nemesfémből készült tárgyat, melyek már nem bírnak múzeumi jelentőséggel...”³⁹ A listán szerepelt 8 tárgy „Bolhovityinov kollekcijából” (7 nyugat-európai ezüst pénzérme a 18. század – 19. század elejéről és 1 ezüstérem 1801-ből, mely I. Sándor cár koronázásának tiszteletére készült). Vajon mit jelentett az a megfogalmazás, hogy „nem bírnak múzeumi jelentőséggel”, és mik voltak azok a kritériumok, melyek alapján kiválasztották a tárgyakat az állami alapnak és cserealapnak történő átadáshoz? Ha a Kulturális Minisztérium továbbra is ragaszkodott az 1930-ban kihirdetett irányvonalhoz a múzeumi állományok szigorúan tájfellegűvé történő feltöltéséről, akkor miért tűnik fel a listában a külföldi pénzermék között egy oroszországi érem?⁴⁰ Ha pedig a tárgyakat állapotuk értékelése alapján válogatták ki, akkor miért van túlnyomó többségükről ilyen részletes leírás (megnevezés, névérték, kibocsátás dátuma, kibocsátó állam)? Hiszen hasonló feljegyzések csak akkor állíthatók össze, ha az emlékek igen jó állapotban vannak. Ezen kívül 1952–1964 között 13 darab „Bolhovityinov kollekcijából” származó pénzermét és érmet vontak ki a múzeumi állományból, a következő indokokkal: a leltár során nem találták,⁴¹ használhatatlanná vált, vagy nem bírt múzeumi jelentőséggel. Feltételezhető, hogy ezeket a „lomtalanításokat” az OSzFSzK Művelődésügyi Népbizottságának 1944-es utasítása hívta életre „Az OSzFSzK múzeumi állományának egységes állami nyilvántartásba vételhez való átvételének rendjéről”,⁴² melynek alapján minden múzeum köteles volt benyújtani a Múzeumi Hivatalhoz azon tárgyak listáját, melyeket nyilvántartásba kellett venni. Ezeket az adatokat a Múzeumi Hivatal átadta a Múzeumi és Tájékoztató Tudományos Kutatóintézetnek, hogy a szakemberek véleményt alkossanak arról, hogy célszerű-e egy bizonyos tárgyat vagy gyűjteményt állami nyilvántartásba venni, valamint meghatározzák az emlékek múzeumi jelentőségét is. Nyilvánvaló, hogy az ő munkájuk eredményeként is voltak ki tárgyakat a múzeumi állományokból, mint „múzeumi jelentőséggel nem rendelkezőket”. Ezek alatt az évek alatt a legtöbbet az oroszországi ezüst pénzermék és érmek „bolhovityinovi” kollekcija szenvedte el: teljesen kivonták az állományból a Moszkvai Állam 16–17. századi pénzerméit, valamint a 18. századi oroszországi érmek többségét. A 407 pénzerméből és 39 éremből ma is csupán 6 ezüst pénzermét és ugyanennyi ezüstérmet őriznek a múzeumi állományokban. Ezek: 2 darab egyrubeles pénzérme 1742-ből és 1762-ből, 4 félrubeles 1718-ból, 1734-ből, 1750-ből és 1762-ből, valamint „A finn vizeknél tanúsított bátorságért” feliratú 1789-es érem, a Szent Anna érdemrend kitüntetése (az Anna-rend katonai érme), „A Török Portával való békekötésre”

39 ВГИАиХМЗ. Фонд главного хранителя.

40 Bár lehetséges, hogy 1953-ban a szovjet ideológia nézőpontjából az I. Sándor cár koronázásának emlékére kiadott érem nem tartozott a múzeumi jelentőséggel bíró tájfellegű emlékek közé.

41 A nyilvántartási dokumentumok szerint az évek során 3 pénzermét loptak el a múzeumi kiállításokról.

42 ВГИАиХМЗ. Фонд главного хранителя.

feliratú érem 1774-ből, „A Svédországgal kötött béke” emlékére készített érem 1790-ből (a két utóbbi két példányban). A 13 nyugat-európai ezüst pénzérméből csak egyetlen, a Pápai Államból származó pénzérme maradt meg. A többi pénzérméhez viszonyítva jobb állapotban maradt meg a réz pénzérmék gyűjteménye, melyből 1956-ban a Múzeumi Hivatal utasítására csak 6 ókori római pénzérmét vontak ki. A múzeumok 1950-es évek elejei, új beviteli rendre történő átállásával „Bolhovityinov kollekcója” feledésbe merült, megszűnt egységes egészként létezni. A kollekción pénzérméi és érmei valamilyen oknál fogva külön leltári számokat kaptak, vagy bekerültek az összesített gyűjteményekbe, melyeket mesterségesen, kronológiai elven hoztak létre, és különböző forrásokból származó tárgyakat egyesítettek bennük. Sajnos ez történt. Ezért ma kénytelenek voltunk újból felnyitni történelmünknek egy, a múltban már ismert fejezetét, különböző forrásokból tisztázni a gyűjtemény összetételét és sorsát. Hiszen „Bolhovityinov kollekcójával” való megismerkedés hozzájárul ahhoz, hogy részletesebben és pontosabban mutassuk be Jevgenyij eminenciás Vologdában történő tartózkodása alatti tevékenységét. Ezzel együtt a gyűjtemény anyagai a szakemberek számára alapul szolgálnak a további elmélkedéshez és kutatásokhoz.

Rövidítések:

ВГИАиХМЗ	Vologdai Állami Történelmi-Építészeti és Képzőművészeti Múzeum és Skanzen
БЕВ	Vologda Egyházmegyei Közlöny
ВОКМ	Vologda Megyei Tájélmúzeum
ГАВО	Vologda Megyei Állami Levéltár

Fordította: Dörgő Natália

A KICS-GORODECKI JÁRÁS FESTETT DÍSZÍTMÉNYEI (Vologdai terület)

A. A. GLEBOVA

A szabadkézi festett díszítések művészete széles körben elterjedt a vologdai területen. Erről tanúskodnak a paraszti életmód tárgyai a múzeumi gyűjteményekben. Ezek azt mutatják, hogy a díszítések nem voltak egytípusúak, hanem nagy változatossággal rendelkeztek. Idővel a különböző helyeken saját stilisztikai jellegzetességek alakultak ki, és jelenleg megkülönböztetjük a kirillovi, grjazovecki, harovi, verhovazsjei, njukszenicai és totymai díszítések sajátosságait (a festett díszítmények megnevezése az elterjedésük helyszínének nevéből származik: Kirillov, Harovszk, Verhovazsje, Njukszenica, Totyma).

Az utóbbi időben a Kicsmeng-Gorodecki járás – a múzeumi szakemberek számára hosszú ideig fehér foltként szereplő – területének alaposabb tanulmányozása során egy átfogó és érdekes anyag került összegyűjtésre e vidék hagyományos kultúrájából. Szükséges megemlíteni, hogy különösen érdekes a paraszti házak belsejének festett díszítése, amely számos faluban a mai napig megmaradt. A kutatások kimutatták, hogy ezen a területen a 19. század második felében, illetve a 20. század elején rendkívül elterjedt volt a gerendából épített házak belsejének és bútorzatának színpompás díszítése. A díszítőfestészet elemei általában az ajtókon, kemencetoldalékokon, kemencealapzatokon, kemence melletti deszkákon, válaszfalakon, különféle szekrényeken, kemencepolcokon, alvóhely gerendákon stb. helyezkedtek el. A használati tárgyak és a munkaeszközök közül leggyakrabban a guzsalyok, hajlított jármok és ládák lettek díszítve. A régi parasztházakban a tér megosztása és felosztása értelmesen és racionálisan volt megoldva. A bejáratú ajtótól balra vagy jobbra helyezkedett el a kemence. Ennek oldalfala mentén alakították ki az ajtóval ellátott kemencetoldalékokat, amely levezetett a pincébe. A falhoz és a kemencetoldalékhöz egy kis létrát erősítettek, hogy fel lehessen mászni a kemencére és az alvóhelyre. A toldalék feletti részt deszkákkal fedték le, összekötve az alvóhelyet és a kemencét; a toldalék kemence menti részét pedig faragott és festett deszkatáblás válaszfallal zárták le. A kemencetorok előtti rész neve konyha (*kuty*) volt, és ezt a ház „tisztá” részétől mindig a kemence melletti deszka választotta el, amelynek vége gyakran lófejben (*konik*) vagy hajlított spirális cikornyában végződött. A leválasztáshoz szekrényeket, válaszfalakat használtak, később egyszerűen függönnyel különítették el a konyhát. A kemencetorok előtti részen és a fal mellett, illetve közvetlenül a toroknál kicsi szekrényeket helyeztek el a paraszti eszközök részére. A konyharészből ajtó vezetett a szobába (*gornica*). Ezen a vidéken az összes szerkezeti elemet, az egyszerű és tartós paraszti bútorokat, különösen a tárgyak deszkatáblás felületeit bőségesen díszítették faragással, kiszínezéssel és gyakran festett mintákkal. A festett díszítéseket szabadkézzel készítették, és ezek a vidék jelentős területein elterjedtek.

A múzeum munkatársainak érdeklődését azok az egységes színvilággal és kompozícióval rendelkező festett díszítések keltették fel, amelyek a Jug folyó medencéjében kerültek rögzítésre, annak középső részén, azon a területen, mely a Jug két mellékága: a Sarzsenga és a Kicsmenga torkolata között található, illetve a Kurdenyga, a Bolsaja Loha

és a Jentala folyókon található falvakban. Ez a viszonylag kicsi terület Kicsmengszkij Gorodok falutól délre található, keletről nyugatra elnyúlva. A díszítés elterjedésének földrajzi határait a Vologdai Múzeum 1979, 1980, 1995 és 1997-es expedíciói, illetve a Velikij Usztyugi Múzeum munkatársainak 1987-es expedíciója határozta meg. A feltérképezés egy egész sor olyan falut talált, ahol el volt terjedve a szabadkézi festett díszítés. Ezek a Vologdai terület, Kicsmeng-Gorodecki járásának alábbi községei: Jemeljanovszk, Song, Kurilov, Jelovinszk, Ploszkov, részben Kicsmeng-Gorodec, Nizsnij és Verhnij Jentalyszk.¹ Korábban ezek a területek mind a Vologdai kormányzóság Nikolszki járásához tartoztak, és annak az északkeleti részét képezték. A 19. század második felében pontosan itt alakult ki a paraszti díszítés széles rétege, mely egységes művészeti hagyományokkal rendelkezik.

Miben rejlik e központ különlegessége? Mindenekelőtt a festészeti díszítmény kompozíciójának tagolt megszerkesztésében, mely lehetővé teszi variációk létrehozását, valamint a szigorú és lakonikus színvilág megválasztásában, mely színes és hangsúlyos színpalettát eredményez. A díszítéseket alapozás nélkül, olajfestékekkel készítették okker és piros alapon, ugyanakkor a guzsalyokon gyakran látható sötétkék alap. A díszítés legelterjedtebb elemei voltak a rózsákból, tulipánokból, szirmos virágokból és szőlőfürtökből álló csokrok. A rajz, mint egyéb festett díszítéseknél is, előrajzolás nélkül lett megszerkesztve, a nagy és a kicsi színfoltok szimmetrikusan helyezkedtek el, gyakran a növények száraiból összeállított, hagyományos rombusz alakzattal a középpontban.

A csokorban levő virágok festésének módszere igen egyszerű. A virág közepét (porzóit) egy piros, bordó vagy okker kör jelzi. A virágok szirmait fehér színnel festették. Annak függvényében, hogy miként helyezkedtek el a szirmok, alakult ki az ilyen vagy olyan dekoratív virág. Így „rózsa” akkor készült, amikor a mester két rövid, csepp formájú ecsetvonást helyezett el a virág közepének oldalain, és felül egy széles, a kör peremén haladó, ív alakú csíkkal kötötte őket össze. A virág alsó részén a csepp alakú szirmok keresztezték egymást, és az alpnál két rövid farkincát alkottak, sajátos gyökereket. Ily módon még akkor is önálló életet „élhetett” a virág, ha nem volt beillesztve a csokor egységes kompozíciójába.

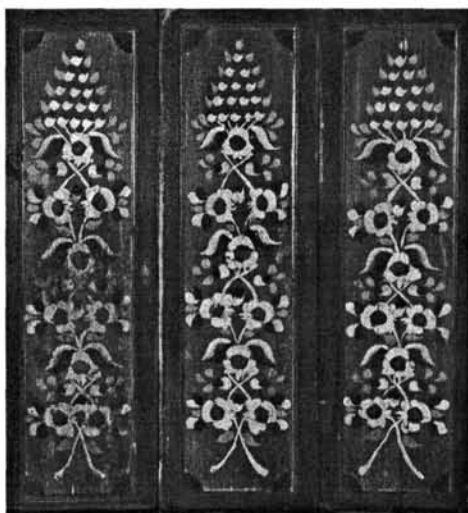
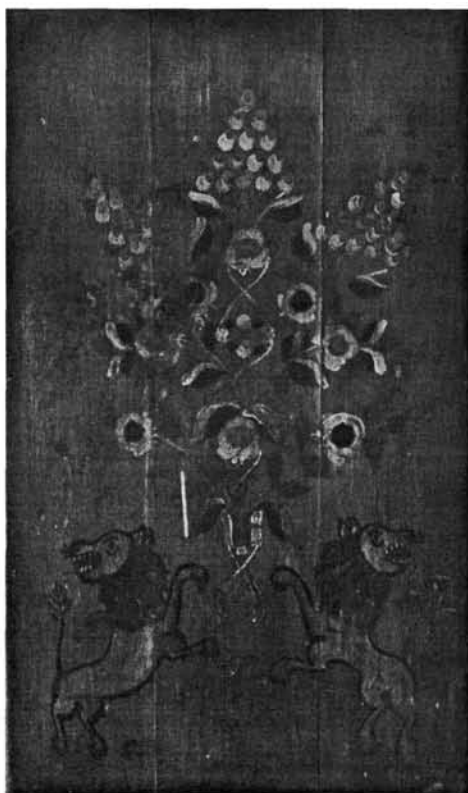
A „tulipán” körülbelül hasonlóképpen készült. A központi kör mellé, keretként két elnyújtott és kissé meghajlított, csepp formájú ecsetvonást helyeztek, amelyek a virág szirmait jelképezték. A szirmok alsó végét általában egy kerek csomóba „fűzték”. A tulipán ábrázolásának másik módja abból állt, hogy rövid párhuzamos vonásokat alkalmaztak, melyeknek a külső oldalán a mester fehér festékkel ugyanilyen meghajlított, meghosszabbított csepp alakú szirmokat festett.

A legegyszerűbb a szirmos virág ábrázolása volt. Az almafa vagy a csipkebokor virágjára hasonlít, és ugyanolyan piros vagy bordó körből áll, amelynek peremén kerek fehér foltok – szirmok – helyezkednek el. A szirmos virágok másik fajtáját a mesterek egy körből és szintén a szirmokat jelképező, színes rövid vonásokból állították össze.

Bár az elemek és motívumok felsorolt összessége mindenhol, az összes szabadkézi festett díszítésnél el volt terjedve, de ezen a vidéken a régi mesterek különleges módon „növesztették” a csokrot (1–2. kép). A virágokat felületen festették, vizuálisan háromszö-

¹ A Kicsmengszko-Gorodecki járást 1924-ben hozták létre. Kicsmengszkij Gorodok egy régi település, amely 1468-ban lett alapítva. Nevét a Kicsmenga folyótól kapta, mely ősspermi nyelven azt jelenti, hogy „víz, ami gyűrűben van”. A település ott helyezkedik el, ahol a Kicsmenga a Jug folyóba torkollik.

gek vagy rombuszok sarkaiban helyezve el őket, néha a virágok egymást követték. Ezekből a mesterek pompás csokrokat állítottak össze, azokat felfelé növe, lédús szőlőfürttel lezárva. A virágok szárai keresztezték egymást, a csokor közepén rombusz vagy X alakzatot formálva, az alsó virág meghosszabbított csepp alakú kinövései a virágzó csokor vagy a „fa” gyökereit jelképezték. Jellemző, hogy a mester nem igyekezett eltakarni a szárat, vagy alig észrevehetővé tenni azokat, mint azt más festett díszítéseknél észre lehet venni, pont ellenkezőleg: fehér festékekkel készítette el őket, összefonva az ágakat és a szárat, mértani díszítő kompozíciókat összeállítva belőlük. A vonalak egyenetlensége, a látható festék megfolyások és csomósodások okozzák az összefonódások festészeti hatását. A díszítések megkülönböztető jellegzetessége a szőlőfürt elhelyezkedése a csokorban. A fürt nem a virágcserep oldalain ereszkedik le, mint ahogy ezt megszoktuk a többi ismert központban, például a harovi vagy verhovazsjei központban, hanem piramis alakban emelkedik fel, lezárva az egész virágkompozíciót. A mesterek sorokban helyezték el a szőlőszemeket, alulról csepp alakú fehér ecsetvonásokkal kiemelve őket. Néha fehér festék helyett kéket vagy világoskékét használtak. A zamatos kerek szőlőszemek fehér, világoskék szirom alakú ecsetvonásokon helyezkedtek el, mintha könnyű csónakocskákban vagy puha fodrokon pihennének. Vékony száracskák kötötték össze a szőlőfürtöt a csokor felső virágjával, mintha a mester attól félne, hogy a nehéz fürt leszakad, és igyekezett azt számos vonallal alaposan rögzíteni. Számos apró rugalmas levélke keretezi a fürtöt, és a színes foltok fényudvarában az egy égő gyertyához hasonlít. Ezek az elemek mind festőiek és igen látványosak az adott díszítésnél. Egyes kompozíciókban a szőlőt belefonták a virágcsokorba, és fürtöket a központi szár oldalain festették, de azok mindig oldalra és felfelé „nőttek”. Ebben az esetben a sző-

1–2. kép

tésnél. Egyes kompozíciókban a szőlőt belefonták a virágcsokorba, és fürtöket a központi szár oldalain festették, de azok mindig oldalra és felfelé „nőttek”. Ebben az esetben a sző-

lőfürtök a bimbókat és a virágokat helyettesítették, szorosan kitöltötték a díszítést, súlyt és jelentőséget kölcsönöztek az egész kompozíciónak. Amennyiben a virágos díszítményt egy vízszintesen elnyújtott felületre festették, akkor a festői csokrot szintén ezekkel a szőlőfürtökkel fejezték be, de ekkor már oldalra „nőttek” a fürtök.

A virágok festése és a csokrok összeállítása nem igényelt komoly szakmai tudást. Minden iparos pingáló meg tudta tanulni, és gyorsan el tudta sajátítani a szabadkézi festett díszítés ezen fajtájának fogásait. A mesteri tudás abban rejlett, hogy a díszítés minden eleme ki volt dolgozva, a szakember érezte a motívumarányok alárendeltségét, képes volt egy adott felületen elhelyezni a mintát, azt összhangba hozni a faragott díszítéssel, valamint abban, hogy érezte és értette a színtartományt. A minta elemeit színfoltokba rendezték, kidolgozták a részleteket és a szabad felületet levelekkel töltötték ki. A főszár oldalain szimmetrikusan helyezkedtek el a két színnel festett, finoman rugalmas, nagy levelek. A díszítésnek életszerű és dinamikus jelleget kölcsönöztek a színes cseppszerű levelecskék egész zuhatagai, melyek a bimbók és az oldalvirágok körül lettek elhelyezve.

A festett díszítés korlátozott számú szín alkalmazását feltételezte. A főszínek a piros vagy az okker, a fehér és a zöld voltak. A sárga, a kék és a fekete gyakran szolgált kiegészítő színeként. Gyakran nem keverték a színeket és nem használtak árnyalatokat. A mesterek tiszta, aktív színekkel festettek, egymás után alkalmazva az élénk, színes ecsetvonásokat. Ez a módszer emlékeztet az applikációk készítésére vagy a folttechnika alkotásaira. A mesterek a festői kompozícióikban olyan színhatást, vibrálást értek el, hogy az egész parasztház szinte „lángra lobbant”, és mintha erős színes fényt sugárzott volna. A minták díszes applikáltsága vidám vásári hangulatot varázsolt a házban.

A díszítés rajzát már messziről lehetett látni és úgy tűnt, hogy a festék egyenesen vastag rétegben helyezkedik el a felületen. Azonban, közelebb menve, meg lehet figyelni, hogy a festékrétegek nem olyan tömörek, mint ez távolról tűnt, látszik az ecset mozgásának iránya, az egyes ecsetszálak mozgása. Az ecsetvonás vékonyabb részein keresztül látszik az alapszín, ezzel egy félig áttetsző réteg keletkezik, tompítva az éles kontrasztos színeket. A festett motívumok térfogatát és formáját a mesterek általában csak színnel hozták létre, nem használtak fekete körvonalakat vagy fehér élénkítést. A minta főelemeit mindig élénk színekkel festették, a másodlagosak – levelek, apró bogycók, rozetták – színe közelíthetett az alap színéhez. Ezek szinte elmerültek a térben, és a csokorral együtt úsztak ki a háttér mélyéről. Ez az egyszerű festészeti megoldás térbeli hatás illúzióját keltette, élénkséget és könnyedséget kölcsönzött az egész csokornak. A múzeumban található tárgyak tanulmányozása kimutatta, hogy sok mester racionális festészeti fogásokat dolgozott ki: először kijelölték a virágok közepét, utána megfestették a leveleket, végül fehér festékekkel elkészítették a szirmokat, illetve ugyanezzel a festékekkel kihangsúlyozták a levelek külső oldalát.

A beltéri festészet szorosan kapcsolódott a tárgyak keretes-betétes szerkezetéhez. A festett díszítés a deszkatáblák széles felületein helyezkedett el, a táblák faragott szelvényeit és széleit különböző színekkel festették ki, a virágos kompozíciókat többlépcsős színes keretekbe foglalva. A válaszfalak, kemencetoldalékok, szekrények stb. faragott részeit szintén kiszínezték, ezzel erősítve a festett díszítés általános vidám színhatását. A kiszínezett deszkatáblák meghatározott ritmusa, a díszítés elemeinek aránya, a domború és a homorú felületeken kialakuló fény-árnyék játék, a harmonikus színválasztás – mindez egy egységes művészi hatást hozott létre a paraszti lakhely belső terében, fejlesztette az ember művészi képességeit, alakított bizonyos esztétikai szemléletmódot.

Sok szakember véli úgy, hogy a festett díszítések megjelenése és elterjedése az orosz Északon a kozstromai és a vjatszki pingáló mesterek szövetkezeteihez kapcsolódik.² A helyszíni tanulmányok és expedíciók igazolták,³ hogy az említett területeken kozstromai mesterek dolgoztak. Figyelembe véve, hogy a mostani Nikolszki járás területén, és különösképpen a kozstromai közigazgatási területtel határos részén nincsenek ehhez hasonló szabadkézi festett díszítések, feltételezhető, hogy az idegen mesterek a Kozstromai kormányzóság északkeleti járásából, nevezetesen a Vohma folyó⁴ középső részének medencéjéből érkeztek a Kicsmengszkij Gorodok falu környékére. A fejlett vízi úton kívül itt már régen létezett egy szárazföldi országút – a vohmai út, amelyen még akkor is folytatódott a postai közlekedés és az áruk szállítása, amikor sáros időszak miatt lezárták a vjatszko-kozstromai utat.⁵ A festőmesterség szakemberei Vohmából történő érkezésének egy másik bizonyítéka a Kozstromai Állami Múzeum munkatársainak expedíciós leletanyaga. Ezekről a helyekről ők a paraszti élet olyan tárgyait szállították a múzeumba, amelyek hasonló festett díszítésekkel vannak ellátva.⁶

Meg kell említeni, hogy a Kozstromai kormányzóságból még az 1861. évi reform előtt a jobbágyok, köztük szobafestő pingálómesterek is, Szentpétervárra, Moszkvába és más nagyvárosba mentek úrbéri munkára.⁷ A jobbágyság intézményének megszüntetése után, az állandó lakhelytől távol végzett, szezonális munkák megjelenésével a fafestés kozstromai mesterei az orosz Észak legeldugottabb területein is megjelentek. Nincs abban semmi meglepő, hogy az idénymunkák ilyen nagy központjából, mint Vohma,⁸ a mesterek eljutottak a szomszéd Vologdai kormányzóság területén lévő folyó forrásvidékéig, utána pedig a Jug folyó partjáig, a Kicsmengszkij Gorodok környékére. A helyi lakosság az érkező kézműveseket pingáló-mestereknek (*kraszilcsiki*) nevezte, pontosan úgy, ahogy őket a szülőföldjükön is nevezték; azt mondták: „megérkeztek a pingáló mesterek, szállást keresnek”.⁹

A fafestészet gyorsan meghonosult ebben a környezetben. Itt már régóta fejlődtek és virágoztak a kézművesség olyan ágai, mint a mintás és a nyüstös szövés, amelyben a nagy felületi kivitelezésű minták domináltak, az indigókék nyomás, a fonás (fenyőgyökérből és nyírfakéregből), a kádármesterség, de különösen híresek voltak a kovácsok, ácsok, asztalosok,¹⁰ értékelték a fafaragás művészetét. A fafaragók gazdag képzeletvilága létrehozta a paraszti házak belsejét díszítő, faragott minták hatalmas mennyiségét.

2 Seleg V. A.: Kresztjanszkije roszpizsi Szevera. Russzkij Szever. Sz-Pb. 1992. sz. 138. *Milycsik M. I.*: Roszpizsi kresztjanszkij domov na Vage. Tradicij i novacii. Narodnoje iszkusstvo. Sz-Pb. 1995. sz. 28–29.

3 Glebova A. A.: Otcset ob ekspedicii v Nikolszkij i Kicsmengszko-Gorodeckij rajoni v 1995. Archiv VGIAHMZ

4 Tam zse, *Katkova Sz. Sz.*: Narodnije monumentalnije roszpizsi Kosztromszkoj oblaszti. Iszkusstvo szovremennoj roszpizsi po derevu i bereszte Szevera, Urala i Szibiri. NIIHP. M. 1985. sz. 95.

5 VUF GAVO. F. 283. Op. 1, d. 1454 (1886).

6 Szvedenija Katkovej Sz. Sz. – zav. odelom Kosztromszkogo muzeja-zapovednika.

7 *Piszemszkij A. F.*: „Piterscsik” – szobranije szocsinenij t. 2. M. 1956. sz. 83; *Arbat Ju. A.*: Russzkaja narodnaja roszpizsz po derevu. M. 1970. sz. 109; *Malycev N. V.*: Narodnoje iszkusstvo Verhovazsja. Sz-Pb. 1993. sz. 14; *Ivanov Ju. B.*: Kisztevjije roszpizsi po derevu Vologodzskoj gubernii vtoroj polovini XIX veka natsala XX veka. Avtoreferat disszertacii. M. 1993. sz. 2.

8 *Katkova Sz. Sz.*: Narodnije monumalnije roszpizsi ... sz. 95.

9 *Materiali vjezda Gleboven A. A. v Kics-Gorodeckij rajon v 1996.* (Informacija Potanova, d. Zsaraviha). Arhiv VGIAHMZ.

10 VUF GAVO. F. 283. Op. 1, d. 1011. Szvedenija a promiszlaz naszelenija Nikolszkogo ujezda. 1882.

Ezen a területen, amely ma a Kicsmengszko-Gorodecki járáshoz tartozik, a faragott díszítés legelterjedtebb fajtája a lapos, pontosabban a lapos-barázdált faragás volt. A művészi famegmunkálás ezen ősrégi módozatában a mesterek elérték a tökéletességet. Még egészen nemrég, gyakorlatilag minden falusi házban bőségesen lehetett látni mértani mintákat a faszervezetek deszkatábláinak felületén, illetve a paraszti bútorokon. A faragott díszítés elemeit gyakran kiszínezték. Rendkívül hatásosak voltak a többszínű rozetták, körszeletek, rombuszok, hatszögek és a különféle figurális kompozíciók. A színezésnél túlsúlyban voltak a piros, a kék, a zöld és a fehér szín kombinációi. A régebbi tárgyakon lehet találkozni az okker és a piros színek, illetve a festetlen fapelület kombinációjával. Az ehhez hasonló színhatású megoldások szeretete, amely először a faragásban jelent meg, utána a festett díszítésben, nem volt véletlen. Ilyen színekkel találkozunk a vidék hagyományos népviseletében: a tarka szálú durva gyapjúszövetből készült, ill. a színnyomásos *szarafán*okon, a „bredesnik” típusú öveken, a szövött ingeken. Az idénymunkát végző mesterek leleményesen és virtuóz módon töltötték ki festett díszítéssel a meglévő belső terek faragásait. Figyelembe vették a helyi ízlésvilágot, ugyanakkor sok újat hoztak, ami jelentős mértékben gazdagította a meglévő hagyományokat, és ami megtetszett a helyi lakosságnak.

A festett csokrok párosítása a kiszínezett faragott részletekkel és szelvényekkel, illetve a háttér erőteljes aktív színével, létrehozott egy ténylegesen ünnepélyes hangulatot, a gazdag palotákhoz vagy a népművészetben költői módon megtestesülő képzeletbeli paradicsomhoz tette hasonlóvá a paraszti lakhelyet. Emelkedett, magas érzelmi töltésű hangulat kerítette hatalmába azt az embert, aki átlépte egy ilyen ház küszöbét.

A festett díszítéseket értékelték, megőrizték, és ha megtörtént a ház áthelyezése, akkor a festett részeket, mint drága kincset, a házzal együtt szállították át. Viszont, amikor olyan házat vettek, ahol megmaradt a festett díszítés, akkor igyekeztek megbeszélni a tulajdonosokkal, hogy hagyják ott, és ne szállítsák el a festett tárgyakat, „ne csupasítsák le a parasztházat”. Számos helyi lakos véleménye szerint, általában csak a tehetős parasztok hívtak pingálómestereket. Silovszkaja K. A. visszaemlékezései szerint szülőfalujában, Satenevoban csak két házban voltak festett díszítések: az apja házában és a nagybácsija házában, akik a mezőgazdaságon kívül még kiskereskedelemmel is foglalkoztak. „Nos, azért volt kevés festett ház, mert drágák voltak a festékek és a mesterek fizetsége sem volt kevés”.¹¹

A munkadíjat megemlíti azok a feliratok, amelyeket a mesterek gyakran az alvóhely gerendáira festettek a munka elvégzése után. Így Szmoljanka faluban (Jeloviszki község) Pologih A. P. házában megmaradt a következő felirat: „Ezen ház Trofim Vasziljevics ... paraszt tulajdona ... 1895-ben lett kifestve... ára 10 rubel 50 kopek”.¹² Az akkori árak alapján ez sokaknak drága volt, hiszen összehasonlításként 9 pud (147,42 kg) liszt 6,5 rubelbe került,¹³ egy pud (16,38 kg) vaj ára 1900-ban 11,5 és 13,5 rubel között volt. A parasztok többsége kevés készpénzzel rendelkezett ahhoz, hogy azt pingálómesterekre költse, a pénzt a háztartásban szükséges tárgyakra, munkaeszközökre, élelmiszerre, ünnepelő ruhára költötték. Ugyanakkor számos vizsgált faluban festett díszítést nem csak

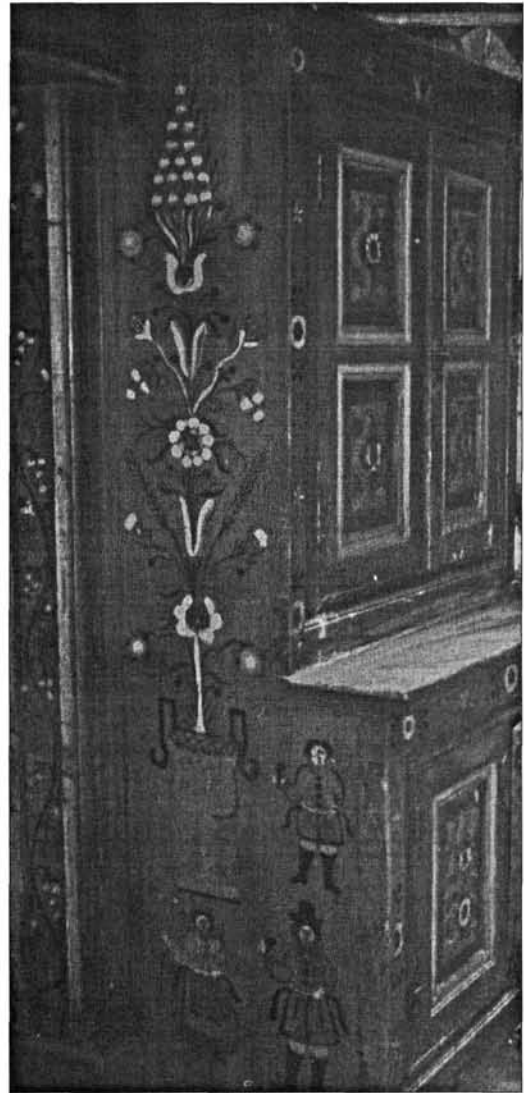
11 Otcet viježda Glebovoj A. A. v. Jemeljanovszkij szelszovet Kicsmengszko-Gorodeckogo rajona v 1997. Arhiv VGIAHMZ.

12 *Kozoderova O. A.*: Otcet ob isztoriko-etnograficeszkoj ekszpedicii v Nikolszkij i Kics-Gorodeckij rajoni Vologodszkoj oblaszti v 1980. Arhiv VGIAHMZ, N 1054.

13 VGV. 1994. N 32.

a zsirosparasztok házaiban lehet találni, hanem a kevésbé tehetősekében, sőt szegények házaiban is. Arról van szó, hogy az idénymunkás mesterek gyakran szegény családoknál is megszálltak. Fizetségképpen a szállásért a mester kifestette a gazda házának belsejét. Néha a festett díszítést vászonért, gabonáért, lisztért stb. készítették. Miután a kézművesek az egyik faluban teljesítették az összes megrendelést, átmentek a másikba.¹⁴

A népi emlékezet megőrizte számunkra néhány festő nevét. Ezek elsősorban kosztromai mesterek, akik a 19. század vége és a 20. század eleje között dolgoztak ezen a vidéken. Ragyogóegyénistílussal rendelkeztek, és nagy hatással voltak a helyi mesterekre is. Pjotr Jakovlevics Kuznyecov az egyik olyan mester, akinek az öröksége napjainkig fennmaradt. Számos más kosztromai idénymunkás kézműveshez hasonlóan, akik megszokták, hogy hosszú ideig ott dolgozzanak, „ahol ismerték őket és megbecsülték művészetüket”.¹⁵ P. Ja. Kuznyecov hosszú időn keresztül vissza-visszatért és dolgozott a kicsgorodecki falvakban. Megszokta, hogy széles felületeken dolgozzon, mesterien helyezzen el festett kompozíciókat a hagyományos belső terekben. Biztos kézzel és precízen festette meg a virágcsokrokat, cserepeket és füzéreket. Az általa festett díszítések jellemzően monumentálisak és rendkívül erőteljes festészeti felépítéssel rendelkeznek. Amunkáiban érződik az alaposság és az szakmai jártasság. Pjotr Jakovlevics kedvenc motívuma a virágcserep volt, ezek ábrázolásában nagy változatosságot ért el. Legjobb díszítéseinek jellege a szekrények oldalain levő csokrokban mutatkozik meg (3. kép). A festő egy mesebeli fát ábrázolt, amely hatalmas dekoratív virágokból áll. A virágok

3. kép

rendelkeznek. Amunkáiban érződik az alaposság és az szakmai jártasság. Pjotr Jakovlevics kedvenc motívuma a virágcserep volt, ezek ábrázolásában nagy változatosságot ért el. Legjobb díszítéseinek jellege a szekrények oldalain levő csokrokban mutatkozik meg (3. kép). A festő egy mesebeli fát ábrázolt, amely hatalmas dekoratív virágokból áll. A virágok

¹⁴ Jezsegodnik Vologodszkoj gubernii 1911. sz. 131, 138. Godovoj zarabotok rabocsih po Vologodszkoj gub. ravnjalszja 159 rub. 50 kop. (A Vologdai kormányzóságban a munkások átlagos éves jövedelme 159,5 rubel volt).

¹⁵ *Katkova Sz. Sz.: Narodnije monumentalnije roszpizsi ... sz. 96.*

mintha rá lennének „helyezve” a fekete díszfülekkel ellátott, magas vázából kiálló szárra. A virágokat – tulipánokat, rózsákat, nagy szirmos rozettákat – ő kerek, „húsos” levelekkel keretezte, ami felerősítette az egész kompozíció főelemeinek színtömegét. Ez volt a festő kompozícióinak egyik jellegzetessége. A virágcsokorba gömb alakú, bolyhos bimbókkal, csillag alakú rozettákkal és kalászokkal megtűzdelt ágacskákat festett. Az egyes levelek, virágszirmok végét, illetve részlegesen az ágacskákat ő fekete színnel hangsúlyozta ki. Fekete színnel festette meg a hajlékony, hullámos szárazon lévő „bogyókat”, és mindenhol elhelyezte őket a csokorban. Nem véletlen az apró részletek változatossága, és az, hogy a festő ilyen figyelmet szentelt azok kidolgozásának. Ezek a részletek rendkívüli színgazdagságot kölcsönöztek a virágcserepnek, a könnyű mozgás, a fű, a száraz, a levelek lengésének illúzióját keltették, szinte különös „illattal” töltötték meg a festett díszítést. Ezen a vidéken csak ennek a kosztromai mesternek a munkáiban lehet találkozni az árpa- és a rozskalászok ábrázolásával.

P. Ja. Kuznyecov munkáinak egy másik sajátosságát adják a díszítő jellegű női és férfialakok, amelyeket a virágcserepek melletti szabad részeken vagy a válaszfalak deszkatábláin helyezett el. Az ábrázolások frontálisak és statikusak. Általában mind a korvárosi ruházatát viselik. A férfiakon köntös van nagy gombokkal és magas szárú fekete csizma, a hölgyeken blúz és hosszú, levegős szoknya. Sok hölgy fekete kalapot és fekete cipőcskét visel. Az öltözetet őv egészítette ki, amelynek végei oldalt lengtek, ezeket fekete, csepp formájú ecsetvonások jelzik. A viselet számos elemét a népi mester etnográfusi hitelességgel ábrázolta. Érdekes az a tény, hogy minden férfi pálinkás poharat tart a kezében, minden nő pedig virágot. Valószínűleg a festő ilyen módon akarta kifejezni a vendégszeretet szimbólumát, és ebben az esetben az emberi alakok a gazdát, a gazdasszonyt és a család többi tagját ábrázolják. Az emberi alakok és a különféle jelenetek alkalmazása a festett díszítésekben a kosztromai elővárosi festőkre volt jellemző,¹⁶ valószínűleg ilyen festő volt maga Kuznyecov is. A festő a városi divatot követve egyes házak szobáit fehér alapon festette ki, ami szintén a kosztromai népi festészet egyik fejlett irányzata volt. Pompásan kihasználta a válaszfalak és az ajtók deszkatábláin már meglévő faragott díszítéseket. Először a mester fehér festékekkel teljesen befestette az összes faragott betétet, utána színes mintát festett a kiemelkedő vagy az árkolt faragott részletek figyelembevételével. A virágokat Kuznyecov tömör ecsetvonásokkal festette meg, füzerekbe és csokrokba egyesítette őket, a kiszínezett faragott sugaras rozetták körül helyezve el őket. A különálló bimbókat a szabad felületen festette meg, tekervényes száracskákkal összekötve őket a központi rozettával. A bimbókat többszínű hegyes levélkével keretezte és könnyű, mozgékony, szúrós „gömbökké” formálta őket. Mindez színpompás, díszítő és vidám jelleget kölcsönözött a festett díszítésnek (4. kép).

A megmaradt belső terekben talált szerzői feliratok lehetőséget adnak arra, hogy pontosan meghatározzuk, melyik évben volt a mester az adott vidéken. A talált feliratok közül a legkorábbi 1900-ból való,¹⁷ a legkésőbbi 1911-ből.¹⁸ Kuznyecov feliratai mindig szükséztűk és egyszerűek: „1900. év márciusának 8. Napja”,¹⁹ vagy „1904-ben festet-

16 *Katkova Sz. Sz.:* Tam zse. sz. 97.

17 *Kozoderova O. A.:* Otcet ob ekszpedicii ... 1980. Arhiv VGIAHMZ, N 10547.

18 *Glebova A. A.:* Otcet ob ekszpedicii ... 1995. Arhiv VGIAHMZ.

19 *Dnevnik viježda Glebovoj A. A. v Jemeljanovszkij sz. 1997. (d. Havino), materiali viježda v Ploszkovszkij sz. 1996. (d. Mlinovica, dom Morozovoj A. A.), dnevnik viježda v Jelovinszkij sz. (d. Szmoljanka, dom Nikitinoj A. F.) Arhiv VGIAHMZ.*

te Pjotr Ja. Kuznyecov”,²⁰ vagy „1907. év augusztusának 7. napján... festette Pjotr Jakovlev Kuznyecov”.²¹ Minden festett díszítés tavaszi vagy nyári időszakban készült. Ez egy újabb igazolása annak, hogy Kuznyecov, mint a többi hivatásos mester, tavasztól ősziig végezte az idénymunkát.²² Munkássága mély nyomot hagyott a vologdai vidék művészeti kultúrájában, méltó a megkülönböztetett figyelemre és az elmélyültebb kutatásra. A „kosztromai iskola” jeles képviselője volt, tőle tanultak a helyi mesterek, az ő festési stílusához hasonlóan dolgoztak azok a kosztromai kézművesek, akik Pjotr Jakovleviccsel egy időben tevékenykedtek ezen a vidéken.

A Kicsmengszkij Gorodok helytörténeti múzeumában található szekrény feliratában fedezték fel egy másik Kuznyecov nevét, aki minden valószínűség szerint szintén kosztromai mester volt. A szekrény alsó részének betétei felett, a lécs teljes hosszában olvasható a felirat: „Festette Grigorij Kuznyecov”. A keretes-betétes részek és a faragott elemek kifestése, a virágos rozetták, amelyeket a mester gondosan helyezett el a szekrény homlokzati részének peremein, az összes virágmotívum elhelyezése hasonlít P. Ja. Kuznyecov munkáira. Bár ezen mester munkássága teljesen egyedi, de a munkáiban érződik a szakmai jártasság és a kosztromai festészet hagyományainak ismerete.

Érdekes és eredeti mester volt Vaszilij Jelizarovics Trenin is. Sajnálatos módon, ennek a csodálatos és életvidám festőnek csupán egy munkája maradt fenn: Bolsoje Barakovo faluban (Ploszkovszki kerület) található ház festett belső tere. A festett díszítés a kemencetoldalékon, a kemence melletti deszkán és a kemencepolcon található. A kemencetorok alatti teret lefedő faragott faburkolatot szintén kifestette. A festett díszítések elhelyezésében és számos elem megfestésében a mester valószínűleg szintén követte P. Ja. Kuznyecovot, de saját, másoktól eltérő stílussal rendelkezett. A virágainak középső része rendkívül nagy, ezért hozzá képest a fehér szirmok apróknak és ritkáknak tűnnek. A csokorban lévő virágok szárait a mester vastag, egyenetlen vonalakkal festette három-négy színben. Ezek nagyon hasonlítanak fatörzsekre, amelyekről hajlékony ágacskákon bimbók, bogyók, gyümölcsök ágaztak el felfelé, lefelé, összefonódva. Az alapszín aktív, forró, azonban a festett díszítésben sok a fekete szín, ezért első pillantásra kissé rendetlennek és hanyagnak tűnnek a díszítések, de figyelmesebben megvizsgálva elbűvölik az embert frissességükkel, közvetlenségükkel, az elemek sokféleségével. Ami a legfontosabb: erős kompozíciójukkal és csillapíthatatlan fantáziájukkal. Trenin a hagyományos

4. kép

20 Tam zse (ugyanott).

21 Tam zse.

22 *Katkova Sz. Sz.:* Russzkaja roszpiz po derevu ... sz. 95.; *Piszevskij A. F.:* Pitercsik. sz. 81.

színskálát alkalmazza, de az ő virágcsokraiban a grafika mintázatát meghatározó, a csokor felépítésének sémáját láthatóan megjelenítő fehér szín jut vezető szerephez. Ez a szín kontrasztosan kiemelkedik a teljes színpalettából. A kemencepolc mentén egy terjedelmes felirat halad, amely még az alvóhely gerendáján kezdődik. A háznak több tulajdonosa volt, és mostanra az alvóhely gerendáját már kifűrészelték, csupán csak egy felirattöredék maradt meg: „... Jelizarov Trenin emlékként írta ... július 17 ...”. Az írás kalligrafikus minőségéből, illetve a kihagyott, később a szavak fölé írt betűkből nagy biztonsággal állítható, hogy a tehetséges festő tanulatlan volt.

Szmoljanka faluban, a korábban Pologih Agapja Petrovna tulajdonában lévő ház festett belső terének felirataiból (az aláírás szövege fentebb van megadva) a szabadkézi festett díszítés egy másik csodálatos mesterének a nevét ismerjük meg: Kirill Geraszimovicsét. Sajnálatos módon a mester vezetéknevét gyakorlatilag nem lehet elolvasni, nagy nehezen csak néhány betűt sikerült kisolajozni: „... Kirilo Geraszimov Kokra... festve 1895. év júniusának 25. napján ...”. Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy a Kics-Gorodecki járásban nagyon gyakori a Kokarev vezetéknev és a feliratokban gyakran vannak helyesírási hibák, illetve betűcserék, akkor feltételezhető, hogy a mester ezt a nevet viselte. A mester festészete színvilágában és díszítőelemeit tekintve hagyományos ezen a vidéken, és annak ellenére, hogy a elemtára visszafogott és lakonikus, a festészete mély hatást kelt vidám színpompájával, a vonalvezetés könnyedségével, benne a nép lelke, a népköltészet művészete él. Még most is, több mint száz év elteltével, a ház megőrizte azt az utánozhatatlan, mesés-varázslatos világot, amit ez a nagyszerű mester teremtett.

A vizsgált területen a dekoratív festéssel díszített emlékek jelentős száma helyi kézművesek munkája. Vitathatatlan, hogy a festett díszítés művészetét ők a kosztromai mesterektől vették át, de művészileg átértelmezték, és sok újat alkottak a díszítő kompozíciók szempontjából, helyi sajátosságként megerősítve ezt az irányzatot.

Ilja Geraszimovics Csernisov Liszicinszkaja faluból (most a Jemeljanovszki községi tanács területe)²³ volt a legtehetségesebb a helyi festők között. A 20. század elején élt és alkotott. A mester kiváló technikai tudással rendelkezett, nagyszerűen alkalmazta a színeket. Erről tanúskodnak azok tárgyak, amelyeket az expedíció hazaszállított. Egy ház belső terének részei: a szobaajtó, a kemencetoldalék, a kemence melletti deszka lófejszerű végződéssel (konik) és a válaszfal egy része. Más mesterekhez hasonlóan, Csernisov is a hagyományos elemek korlátozott számából állított össze virágzó csokrokat, de könnyen, szabadon festett, a faragott felületet „rózsákkal” és levélkőtegekkel töltötte meg. Kedvenc témája volt az oroszlán, aminek ábrázolásában nagy kifejező erőt ért el (5. kép). A helyi lakosok azt állították, hogy a mester vállalt megrendeléseket, de sohasem utazott messzire a saját házatól, mindig „a szomszéd falvakban” dolgozott. Kétségtelen, hogy Csernisov egy jó festőtől tanulta a díszítés művészetét, de mint minden tehetséges mester, sohasem vakon másolta a tanítómestereit, és a díszítés elsajátított elemeit sohasem mechanikusan illesztette egymás mellé. Alkotó módon alkalmazta szaktudását, előmozdította a díszítés sajátos irányzatának fejlődését és megerősödését. Munkásságát a helyi stílus klasszikus megjelenési formájának lehet tekinteni.

²³ Harlapenkova L. M.: Otcet ob ekszpedicii v Velikousztyugszkij i Kics-Gorodeckij rajoni Vologodszkoj obl. v 1979. Arhiv VGIAHMZ N 1017.

A múlt század 20-as, 30-as éveiben a Kicsmenszkij Gorodoktól nem messze, Koszkov (jelenleg Ploszkovo) környékén dolgozott a festett díszítés még egy sajátos mestere: Szemjon Pavlovics Vaulin, aki Bolsoje Barakovo faluból származott. A mester a Nagy Honvédő Háború idején halt meg a fronton, de emléke az általa készített művekben él.²⁴ Múzeumi gyűjteményekbe kerültek az általa kifestett guzsalyok, és csak ez alapján ítélnéjük meg tudásának szintjét, a készítő azon képességét, hogy képekben gondolkodjon, és a hagyományt követve megalkossa saját utánozhatatlan fantáziaképeit. A guzsaly fésűjének közepén Szemjon Pavlovics egy sajátos virágcserepet vagy virágzó csokrot helyezett el. A virágok és bogyók közepét ugyanazzal az okkeres vagy piros színnel készítette, mint az alapot. A virágok szárait hurokszerűen keresztelte, egy szép háromlevelű motívumot alkotva. Utána ugyanilyen rugalmas vonallal fogta körbe a virágokat és gyors, hanyagnak látszó ecsetvonásokkal festette meg a szirmokat. A virágcsokrokban kialakult a hajlékony szárok szövvényes rajza. Díszítéseinek megkülönböztető jegyei a pompás, többszínű ecsetvonások, amelyek legyezőszerűen helyezkednek el a rózsavirágok és a szőlőfürtök külső oldalán. Az egész kompozíciónak szokatlan hatást kölcsönöznek a sűrű színes foltok és a szárok puha, körszerű mozgása, amelyek mint a koronák vagy a koszorúk keretezik a virágokat. A guzsalyok szélét Vaulin azzal a színnel festette, amely dominált a festett díszítésben. Ily módon mintegy kerettel lehatárolta a teret, összeállítva és befejezve a virágkompozíciót. A láb díszítése bogyókkal és levelekkel, mintha csak utánozta volna a virágzó „fa” szarát. Ennek a mesternek a műveit a többi ismert festő legjobb munkáival egy szintre emeli a sajátos festési stílusa, a festékek gazdaságos felhasználása, a gyors és határozott ecsetvonásai, a díszítés összes részének kiegyensúlyozottsága.

A 20. század elején Velikusi faluban (jelenleg Jelovinszki községi tanács) élt Jen Jakovlevics Kazakov.²⁵ Ő kizárólag guzsalyok díszítésével foglalkozott. A vele kapcsolatos adatokat a Velikij Usztyugi Múzeum munkatársai gyűjtötték, de ezek rendkívül gyérek és további kutatást igényelnek.

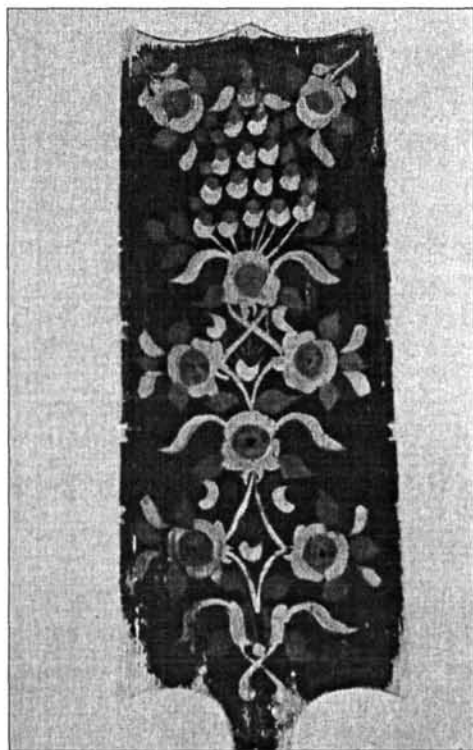
Míg a fent említett helyi iparosok munkái egy kicsiny területen találhatóak, addig Kirill Kazakov és felesége, Agafja műveit mindenhol meg lehet találni a vizsgált területek

5. kép

²⁴ Otcet ob ekzpedicii v Kics-Gorodeckij r-n v 1987. Arhiv VUIAHMZ.

²⁵ Több, mint valószínű, hogy a Velikij Usztyug múzeumából származó IK-23240 számú guzsaly Agafja munkája, és nem Je. Ja. Kazakové, ahogy ez az expedíció dokumentációjában szerepel.

6. kép

határain belül. A megmaradt tárgyak alapján feltételezhető, hogy soha nem vállalták belső terek kifestését, hanem lényegében guzsalyokat „pingáltak”. Egyes helyiek emlékeznek, hogy a mester gyakran a nevével – „Kirill” – jelölte a guzsalyokat. Valószínűleg a Velikusi faluból származott, mert ebben a faluban szinte minden lakos a Kazakov vezetéknévét viseli.²⁶ Feleségét, Agafját Agasa Kirovicának vagy Kurilihának hívták. Ez a ragadványnev arra a vidékre utal, ahonnan származott: Kurilovora. Vannak adatok arról, hogy Kirill hosszú ideig él a kurilovói falvakban.²⁷ Ott szinte mindegyik faluban van általa festett guzsaly. A kutatás anyagai arról számolnak be, hogy a Kazakov család nem foglalkozott földműveléssel, mint a többi paraszt, „nincstelen emberek voltak, járták a falvakat, festették a guzsalyokat, ebből éltek”. „Öregkorukban már nem tudtak festeni, járták a vidéket és alamizsnát kértek”. Ezen mesterek munkáit a következő falvakban lehet fellelni: Jemeljanov Dor, Kurilovo, Kondratovo, Grigorovo, Bolsaja és Malaja Csirjadka, Malinovica, Zsaraviha, Jelovino.

Kirill csak kék alapon festett. A guzsalyokon mindig ugyanazt a virágkompozíciót helyezte el, de minden egyes alkalommal másféleképpen festette meg azokat, változtatta a részleteket, színeket, alkalmazkodott az adott felülethez. Az ilyen alkotói megközelítés lehetőséget adott arra, hogy kidolgozzon és csiszoljon minden részletet, minden elemet, gyorsabbá és könnyedebbé változtatta a festést, így az dinamikusabb és érzelemdúsabb lett. Ezen a vidéken használt guzsalyok alakja lehetőséget adott a mesternek arra, hogy ne kelljen kicsinyíteni a mintát, hanem széles ecsetvonásokkal nagy és lendületes díszítményeket festhetett. Itt a meghosszabbított, széles fésűvel (*lopasztka*) rendelkező nagyméretű guzsalyok voltak elterjedve. A fésű felső részén félkör alakú rovátkák voltak, amelyek apró csúcsok – szarvacskák – sorát hozták létre. Nagyra értékelték a kivésott, azaz a fésű felső részében hosszúkás, kerek vagy rombusz alakú résszel rendelkező guzsalyokat (6. kép). A pingáló-mesterek okvetlenül körbefestették a réseket többszínű festékkel, beleillesztve őket a festett díszítés színvilágába. Az ilyen guzsalyok vágyott házassági ajándékká váltak. Ezen a vidéken, mint más területeken is, létezett a személyre szóló guzsalyok megrendelésének szokása. Az ilyen eszközökön, általában a fésű alsó részén, a virágcsokor aljánál festették oda a jövendő tulajdonosné nevének kezdőbetűit. Az ilyen

²⁶ Otcet ob ekszpedicii ... 1987. Arhiv VUIAHM.

²⁷ Dnevnik viježda Glebovoj A. A. ... 1997. Arhiv VGIAHMZ.

guzsalyokkal tiszteletudóan bántak, még az utódok is megbecsülték őket. Még most is, amikor a tulajdonosok megváltak tőlük, átadva azokat a múzeumnak, büszkén mesélték, hogy az ő guzsalyuk nem olyan, mint a többi, hanem névre szóló. Igyekeztek olyan neves mestereknél megrendelni a névre szóló guzsalyokat, mint például Kirill, aki az egész környéken jó pingálónak számított. Kirill felesége, Agafja is megtanulta a guzsalyok festését, de kevésbé szabadon és ügyesen festett, mint a párja. Nem utánozta a férje festési stílusát, és nem ismételte az ő témáit. Kompozíció szempontjából Agafja mintái közel állnak Sz. P. Vaulin munkáihoz, de a minta „merevsége”, annak „száraz” jellege miatt, illetve a színvilágilag kevésbé harmonikus megoldásai miatt eltérnek azoktól. Meg kell jegyezni, hogy Agafja díszítései archaikusabbak, de bennük is van logika és meggyőző erő. Kompozíció szemszögéből a korai mintákhoz állnak közelebb.

Ezen a vidéken élő több idős ember gyerekkorából emlékszik Agafjára. Alacsony, csendes és jelentéktelen megjelenésű volt. „Azt vette fel, ami épp volt, és mindig egy hosszú, majdnem földig érő kötényt viselt, ami annyira festékes volt, hogy szó szerint merevvé vált”.²⁸ Errefelé kevés pingáló-mester volt, ezért a megjelenése ilyen mélyen beleivódott a helyi lakosok tudatába.

Egy másik guzsaly festett mintáit tanulmányozva, melyet a Vologdai Állami Múzeum munkatársai hoztak el a gyűjteménybe, elmondható, hogy azt a Kicsmengszkij Gorodok falu melletti Galuzinóból származó Seligin Ivan Pavlovics festette. A mester nevét az Orosz Múzeum munkatársai rögzítették 1967-ben, amikor a vologdai területen végeztek kutatást. Egy guzsalyt hoztak Usakovo faluból, amelyen kék alapon egy hagyományos festett csokor volt, egy határozottan megrajzolt rombuszsal a középpontban, amelynek sarkait rózsák és tulipán kötik össze. A díszítés jellegzetessége a szőlőfürt előtti, a felső virág oldalainál lévő dús, szárnyalt levelek. Ez a kiállítási tárgy, amely a Vologdai Múzeum gyűjteményébe került, minden jellemző ismérv alapján épp ennek a festőnek a munkája.

A virágos kompozíciók után ezen a vidéken az oroszlán volt a legelterjedtebb jelkép a festett díszítéseken. Ez a motívum gyakran felbukkan a kosztromai vándor festők munkáiban is.²⁹ Egyes kutatók kosztromai motívumnak tartják a virágbokrot őrző, hátsó lábukon álló oroszlánokat is.³⁰ Az orosz Északra e vadállat ábrázolása már kiérlelt formában jutott el. De egyetlen mester sem rajzolta ezt gondolkodás nélkül, mechanikusan, hanem fantáziája és alkotói tehetsége szerint értelmezte a számára ismeretlen állat megjelenését, alárendelve azt a festett díszítés dekoratív rendszerének. Egy ilyen kialakult és elterjedt szimbólumhoz való alkotói hozzáállást egy mesével lehet összehasonlítani, amit „mindenki betéve tud, de mindenki a saját módján mondja el”. A vizsgált területen a házak belső tereiben gyakran találkozunk oroszlánábrázolásokkal a kemence melletti deszkákon, a bejárati ajtókon, a kemencetoldalékok ajtóin, a kemencetorok alatti részt fedő deszkákon vagy táblákon. (A gazdasszonyok ebbe a térbe rakták az edényfogókat, piszkavasat, rongyseprűt.) Azaz, a szemantikusan jelentős tárgyakon és részekon, amelyeket korábban faragott tarajdíszítéssel láttak el (kemence melletti deszkák), kerek faragott rozettákkal – a szólaris szimbólumokkal – díszítettek (ajtók deszkatáblái). Volt olyan

28 Dnevnik viježda Glebovoj A. A. ... 1997. (Informacija Pautovoj A.Sz. iz d. Malaja Csirjadka). Arhiv VGIAHMZ.

29 *Seleg V. A.*: Kresztjanszkije roszpizsi Szevera ... Sz. 138.; *Arbat Ju. A.*: Russzkaja narodnaja roszpiz po derevu ... sz. 110.

30 Razumovszkaja I. M. Kosztroma. L. 1989. sz. 164.

vélemény, hogy az oroszlán ábrázolása a szemmel verés és a gonosz szellemek elleni védelemként szolgált.³¹ Az oroszlánt örként fogták fel, aki védi a gazda tulajdonát.³² Az állati szimbólumban a nép értékelte az erőt, bátorságot és nemességét.

A helyi mesterek oroszlán-festési technikája ragyogóan ki volt dolgozva. Az oroszlánt általában a hátsó lábain állva ábrázolták. A meghosszabbított test, a puha mozgékony mancsok, a nagy, sörényes fej és a kihívóan felemelt fark képezték az állat jellemző ismertetőjeleit. Elterjedt volt az olyan ábrázolásmód is, amikor az oroszlánokat hátrafelé fordított fejjel és vicsorgó pofával festették meg. Szükséges megemlíteni, hogy az oroszlán nem félelmetes és fenyegető volt, hanem vicces, naiv és rendkívül mulatságos. Egy házőrző kutyára hasonlított, ezért a helyi emberek a festett oroszlánokat „kutyácskáknak” nevezik.³³

Az oroszlán kitátott pofájából kinyúló nyelvet a mesterek kék, zöld vagy fehér színnel festették meg, a fark végén lévő szőrbojtot pedig búzagalász alakúra formálták. A festett kompozícióban az oroszlán mindig vezető helyet foglalt el. A növényminta az állat hajlékony teste mozgásának volt alárendelve. Ebben az esetben a festő eltért a virágcsokor megszerkesztésének merev sémájától, és az üres mezőt töltötte ki virágmintával. A helyi mesterek mindig fekete körvonallal hangsúlyozták az oroszlán alakját, ahogy ezt sok koztromai festő is megtette. Nem véletlen, hogy a máshonnan származó festési hagyományt ilyen pontosan követték: az oroszlán alakjához kapcsolódó mágikus tartalom visszatartotta a mestert, ő igyekezett a legnagyobb pontossággal követni a kötelező mintát.

A festett virágminta olyan gyümölcsöket és növényeket is tartalmaz, amelyek nem jellemzőek az orosz Észak vidékére, viszont szimbolikus hatásuknál fogva jelentős mértékben elterjedtek itt. Így például a szőlő gyakori ábrázolása az orosz népművészetben mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy a szőlőt a termékenység szimbólumának tartották.³⁴ A népköltészetben a szőlő jelképezte a fiatal házasságokat. A gyümölcsöt megemlíti a karácsonyi és más énekek is. Az orosz Északon az ünnepi koledálások során előadott üdvözlő-dicsérő énekek neve „vinogradje”. A hagyományos művészet évszázadokon keresztül megőrizte a szimbolikus jelentőséggel bíró jelképeket és témákat. A megszokott ábrázolások még akkor is megmaradtak, amikor az ősi jelentésük már elveszett. Sok motívum töltődött fel új jelentéssel, és kapott új hangzást.

A Kics-Gorodecki járás festett díszítéseinek virágkompozícióiban bőven lehet találni rózsza- és tulipánábrázolásokat is. A népi elképzelések szerint ezek a virágok a jólét, a szerencse, a szerelem és a prosperitás fogalmait jelképezik. Ezeket a fogalmakat leképező jelkép-metaforák hatalmas területeken voltak elterjedve. Így számos népnél a rózsabimbó és a rózsavirág egy fiatal, gyönyörű leány képével asszociált.³⁵ Az ember fizikai szépsége, egészsége és ifjúsága a természet pompás virágzásával került összehasonlításra, és mint a gyors növekedésben lévő virágokat és fűveket, ezeket is titokzatos, mágikus erővel ruházták fel. A régmúlt mestereinek fantáziája által, a festett díszítésekben létrehozott

31 *Ivanova Ju. B.*: Kiszteviye roszpizsi po derevu ... M. 1993. sz. 32.

32 *Boguszlavszkaja I. Ja.*: Masztera Russzkovo Szevera. M. 1987. sz. 49.

33 *Dnevnik vijeza Glebovoj A. A.* ... 1997. (Informacija Koksarovoj P. N. iz d. Malaja Csirjadka). Arhiv VGIAHMZ.

34 *Szlavjanszkije drevnoszti.* T. 1. M. 1995. sz. 375.

35 *Visnevszkaja V. M.*: Rezba i roszpiz po derevu maszterov Karelii. Petrozavodszk. 1981. sz. 62.

virágzó csokrok és fák a mai napig nem veszítették el esztétikai értéküket: felébresztik képzeletünket és ténylegesen a jót és a szépet hordozzák magukban.

A valamikori Nikolszki járás területén elvégzett kutatások a népi festett díszítés sajátosságos kis központját fedezték fel, amely az ősi Kicsmengszkij Gorodok település környékén alakult ki. Itt a kosztromai elővárosi festők hagyományos díszítése alapján a helyi mesterek saját stílusjegyeket dolgoztak ki, amelyek miatt a műveik különböznek mind a kosztromai kézművesek, mind pedig más északi központ mestereinek munkáitól. Jóllehet a minta ugyanazon elemekből épült fel, azokat a helyi iparosok saját stílusukban festették, ami eredetiséget kölcsönzött a festett díszítésnek. Analógia alapján, a meglévő és elismert helyi központok – harovi, totymai stb. – a megnevezésével a szabadkézi festett díszítés ezen változatát *kicsmeng-gorodecki* (*kics-gorodecki*) vagy *kicsmengi* festett díszítésnek lehet nevezni, mivel a Kicsmenga folyó neve alapján kapta a nevét az ősi település, amely most jelentős község és egy egész járás központja. A kicsmengi festett díszítések módszerét a Vologdai Állami Múzeum égisze alatt sikeresen működő Vologodszkije roszpisi művészeti stúdióban tanulmányozták és rekonstruálták. A jelenkori mesterek és festők vizsgálták a múzeum kiállítási tárgyait, a múzeum munkatársaival közösen elutaztak azokba a falvakba, ahol még megmaradtak a dekoratív festészet ezen fajtájával díszített tárgyak és belső terek. Ők számos másolatot, rajzot készítettek, módszertani lapokat dolgoztak ki a festett díszítés elemeivel és motívumaival, modern tárgyakon kipróbálták a kicsmengi díszítés hagyományait. A múzeum munkatársainak a festett díszítés újjáélesztésével kapcsolatos tevékenysége következő fázisa volt azon javaslatok kidolgozása, amelyek alapján bevezetnék ezt a témát a Kicsmengszkij Gorodok faluban működő, hagyományos művészetek központja oktatási terveibe. A Veliki Usztyug-i múzeumban található a kicsmengo-gorodecki díszítéssel ellátott paraszti használati tárgyak kicsi, de érdekes gyűjteménye. Ezenkívül a Kics-Gorodecki Helytörténeti Múzeumban is található néhány ilyen tárgy. Mindez jó tudományos és módszertani alapként fog szolgálni a Kics-Gorodecki járás hagyományos festett díszítéseinek további tanulmányozására és újjáélesztésére. Az első kísérletek megmutatták, hogy a falvakban vannak tanult és hozzáértő szakemberek, akik ismerik és szeretik a népi kultúrát, és akik nem közömbösek az őseik alkotói hagyatéka iránt. Szeretnénk hinni, hogy egy újabb elfelejtett hagyományos mesterség fog új gyökereket eresztetni, és fog fejlődni azon a vidéken, ahol valamikor széles körben el volt terjedve, és a mostani nemzedék úgy fogja értékelni, védeni és fejleszteni a helyi stílus sajátosságát, mint ahogy azt az őseik tették.

Szakkifejezések magyarázata:

Kemencepolc (voronyec): A konyhát a parasztház terétől elválasztó, széles, négylapú gerenda a mennyezet alatt. A gerenda egyik végét a kemenceoszlopra helyezték, a másik végét pedig a ház gerendákból álló falába illesztették. Ezt a gerendát gyakran polcként használták edények tárolására, ide ételekkel teli tálakat is elhelyeztek.

Kemencetoldalék (golbec): Deszkából készült, hozzáépített rész a parasztházban, amely szerkezetileg a kemencéhez kapcsolódik. A toldalék oldalt, a kemence teljes hosszában került hozzáépítésre, olyan magas volt, mint a kemence vagy annál valamivel alacsonyabb. A toldalék felső felületét alvóhelyként használták. A kemencetoldalék belsőjében alakították ki a pincébe vezető lejáratot, ahol a télre való zöldségeket és élelmi-szer-tartalékokat tárolták.

Válaszfal (zaborka): A parasztház részeit elválasztó, deszkából készült közfal. Faragással és festett mintákkal díszítették.

Konyha (kuty): A parasztház konyhája. A konyha terét a kemencepolc (*voronyec*), a kemence melletti deszka, gyakran függöny vagy szekrény választotta el a ház többi részétől.

Kemencealapzat (opecsek): Gerendákból készült faalapzat, amelyen a kemence állt. A kemence alatti kemencealapzatban volt kialakítva az edényfogók, a piszkavas és a rongyseprű tárolására szolgáló tér.

Alvóhely gerenda (polatnij brusz): Ugyanaz, mint a kemencepolc, de az alvóhelyként szolgáló felület tartójaként szolgál. Az alvóhely gerenda szintén a kemenceoszloptól indult, de a kemencével szemben lévő falba rögzítették. A bejárati ajtó előtti teret, a kemencétől a falig, embermagasságban deszkákkal zárták le, a deszkák egyik végét a ház falába illesztették, a másikat az alvóhely gerendához rögzítették.

Kemence melletti deszka (pripecsnaja doszka): Vastag deszka, amely elválasztja a kemencetorkot és a kemencetorok előtti teret a parasztház légterétől. A kemenceoszlop mellett került rögzítésre, merőlegesen a kemencéhez és elzárta a kemence előtti teret az idegenek elől. A deszka felső részét lófej alakúra – „konik” – formálták vagy más figurális végződést kapott. A kemence melletti deszkát festett mintákkal díszítették.

Rövidítések:

- VGv – Vologodszkije gubernszkije vedomoszti (Vologdai kormányzósági közlöny)
VGIAHMZ – Vologodszkij goszudarsztvennij isztoriko-arhitekturnij i hudozszesztvennij muzej-zapovednik (Vologdai Állami Történeti, Építészeti, Képzőművészeti Múzeum)
VUIAHMZ – Velikousztyugszkij goszudarsztvennij isztoriko-arhitekturnij i hudozszesztvennij muzej-zapovednik (Velikij Usztyugi Állami Történeti, Építészeti, Képzőművészeti Múzeum)
VUF GAVO – Goszudarsztvennij arhiv Vologodszkoj oblaszti, Velikousztyugszkij filial (Vologdai területi Állami Levéltár, Velikij Usztyugi részleg)
NIIHP – Naucsno-isszledovatelyszkij insztitut hudozszesztvennoj promislennoszti (Képzőművészeti Ipari Kutatóintézet)

Fordította: Barta Emil

TÖKETEREBES ÉS KÖRNYÉKE PESTY FRIGYES 1864. ÉVI HELYNÉVTÁRÁBAN

MIZSER LAJOS

A következő helységek leírását teszem közzé: Abara (Oborin), Bánóc (Banovce nad Ondavou), Barancs (Zemplínsky Branč), Berettő (Bracovce), Dereglyő (Drahnov), Dobra (Kisdobra, Dobrá), Gálszécs (Sečovce), Gatály (Hatalov), Hardicsa (Zemplinské Hradište), Hegyi (Zemplinske Kopčany), Helmecke (Chlmeč), Kazsu (Kazsó, Kožuchov), Kistráska (Malé Raškovce), Kolbása (Brezina), Kozma (Kuzmice), Magyarizsép (Nižný Žipov), Nagyráska (Veľké Raškovce), Nézpest (Mészpest, Kucany), Petrik (Petrikovce), Szilvásújfaló (Slivník), Töketerebes (Trebíšov), Velejte (Veľaty).

Helynevek

Abara községből, Zemplén megyéből.

Adatok

1-ső kérdő pontra: Abara helysége fekszik Dél-Zemplénben a dereglyői Szolgabiroi járásban.- A járás székhelye most változó.- Abarára nézve azonban székhelyül tekinthető – a szomszéd Málcsa helység.

2-d kérdő pontra A helység neve: magyarul ország szerte Abara, Szláv nyelven Oborin.

3-d kérdő pontra: Valószínű hogy hajdan szláv nép lakván e helységet, csak a szláv Oborin név volt ismeretes, de ez a nép a magyarok utolsó kijövele idejében lehetett – egészen tiszta magyar nép telepedvén le e helyen kiszorítván a tótokat,- az Abara magyarosított név maradt meg ekkoráig.

4-d kérdő pontra: A község – hogy mikor említetik legkorábban tudni nem lehet,- azonban már 1551-ben van róla említés, s ekkor a Perényi Gábor birtokában volt, mint azt az egri Káptalanból 1794-kén ki hozott határ levél bizonyítja

5-d kérdő pontra – E községet – mint a 3-d pontban említve volt eredetileg tót nép lakta – de valószínűleg – vagy földes ur önkény – vagy valami népmozgás következtében – innen a magyarok által kiszorítottak. S azóta e nép – magyar jellegét, szokásait, a legtisztábban megtartotta – s dacára annak – hogy északról és nyugotról tiszta szláv helységek környezik:- azoknak nyelvét nem hogy el nem tanulta – de alig akad az egész 800 lelket számitó községben ember, ki egy néhány szláv szót kiejteni tudjon.- S hogy e nép eleitől fogva magyar volt – félreismerhetetlenül bizonyítják a Garanyi, Almási, Bertók, Csengeri, Ráski, Csúri, Mészáros – Kovács, Szabó, Kis, Rezes, Szalánczi, Sipos, Bodnár, Kocsis, Ujlaki, Fekete, Kereszti – Végső. S ez – tiszta hangzásu magyar nevek.- S az arcokon e vidéki nép közül kiváló eredeti – s azonnal felismerhető magyar típusa

6-d kérdő pontra: A helység neve – mint már a 2-d pontban említve volt – a tót Oborá-ból lett. Abara – mely Obora szó tótul annyit tesz mint akol – Tehát kezdetleg valami majorság lehetett, erre mutat a már említett 1551-ben kelt káptalani levél – melyben e helység: latinul: Villa majornak mondatik.- Méltó lesz az Abarai névre azt is meg említeni, hogy néhai Nagy tudományu Somosy János s pataki főiskolai hittanár – s egyszersmind a keleti nyelvek tanara számos héber es chaldeus szavaknak a magyarral hasonlóágátt adván elő.- az Abara nevet ezen chaldei származásu szóból származottnak mondja Abár – mely átmenetelt –s egy révet jelent – a mint hogy itt – örök időktől – mindig nevezetes átmenet volt a *Laborcz*, és *Latorcza* vizeken a *Bodrogközre*

7-d kérdő pontra. A helység határában elő forduló topographiai nevek – *Várszög* a szomszéd ráscai és abarai határok közt a Laborcz folyam jobb artján – egy régi körül sánczott vár kastély helytől.- mely Vár kastély a ki halt Ráskay családé volt.- *Kastélydomb*,- szintén a falú dél nyugoti oldalán – egy régi kastély helye kie volt? Nem tudni.- *Jukva* egy homok domb – hol villongos világban – a faluból menekültek – a földbe vájt lyukakban rejtőzködtek – innen: Lyukvás – vagy Lyukva – *Kis-Abara*. A falú nyugoti oldalán – a falú régi helye.- *Cseresznyés* homok domb – a rajta hajdan volt cseresznyés kerttől.- a többi neveknek – nincs magyarázata.-

8. Szomszéd helyek: Nézpest, Petrik, Málca, Nagy Ráska, Kis Ráska.

Helynevek

Bánóc községből, Zemplén megyéből.

Bánóc közsege fekszik Zemplén Megyébe, a Deregyői Kerületbe, mely a' Rákóczi Kerülettel együtt a' Nagy Mihályi Járáshoz tartozik 's annak ki egészítő része.

Keletről Lask és Csebb, eszakrol és nyugotról Vásárhely, délről pedig Lazony helységek határai szomszédságában.

Ezen Községnek mostanában csak az említett Bánóc neve van, és hogy valaha más neve lett volna arra a' legidősből lakosok sem emlékeznek, de arról semmi irományok nem létezvén, halgat a' Cronika, és észszerűen feltehető, hogy a' Község neve eredeti idejétől óta mindég Bánóc volt, és ez bir csak helyi beli és ország szerte elterjedéssel.

Arra szinten semmi adat, hogy mikor és kí által nepesített,- hihetőleg Öseink honfoglalása után nepesítettett.

A község határának 1847-be történt tagosítása előtt topographiai nevek voltak, mert a' hár három forduló- (nyomás-)ba használtatván,- *Felső, Közép, és Alsó mező*,- egyes dűlői pedig neveztetek jelesen egy része *Kötel föld*eknek, mely elnevezés azon dűllőbe lévő földeknek hosszaságáról vette volt nevezetét,- más része neveztetett a' *Kútra véggel*, mivel ezen dűlő földek végébe kút volt,- továbbá a' *Kövön* ez a' hármás határ Csebbi, Lazonyi és Bánoczi mesdyéjen lévő nagy kőtől neveztetik így jelenleg is,- továbbá volt a' *Tóra véggel, Lazonyi_utra véggel, Pazsitra véggel; mély úton; Mohilya, Pazditsi uton, Butki uton, Liskócz, Csermelykén innen és túlhat, a' görbék, rögösek, Farkas vermek mellettiek, Csebbi határra_véggel, Halastó, és irtások*; de ezen régi elnevezések a' tagosítás után kevésbé használatnak, és már is feledékenységre mentek, jelenben a' birtokosok nevei szerint közönségesen tagnak hivatnak, így p. o. a' volt Urbéreseknak jutott föld rész Urbéres, vagy is *Gazdák tagjának*; valamint szinte a' többi köz birtokosoknak jutott földek tulajdonosaik nevével elnevezett tagnak hivatnak, úgymint *Herczeg tagja, Fejér varjnye Asszony tagja, Lehóczky Urak tagja, Reviczky Urak tagja, Szétsényi Úr tagja, Makay és Lehotay Urak tagja*.-

Vége megjegyzendő, hogy ezen Községnek a' határa jobbadán szántó földekből áll, a' földek talapja erősebb sárga agyagból áll, és épen ezért gyakori trágyázás és nedvesebb idő járást igényel, mert csak jó mivélés és nedvesebb esztendő juttalmazza a' gazdát a' földekre fordított szorgalma után.- Rétye a' Községnek nagyon kevés van azomban a' határnak nyugoti oldalán és a' Szántó földektől legalább 4, sőt talám 5. ölnyre is legjobb fekvő legelője, mely szinte a tagosításkor kinek kinek birtokja áranyához képest külön külön kíhasított, és ezen legelő föld, ha a' *Tapoly és Ondava vize*, kí nem árad, mi e' vizeknek tizedektől óta elő térbe volt, regulatója miatt fájdalom évenként 4.-5. ízben ís megtörténik, az illető tulajdonosok által legelőnek és nemeltyek által, ha hozzá juthat Kaszálónak használtatik.

Költ Bánoczon Martius 14-k 865

Feljegyzette Lehotay András Köz birtokos

U. i. A falu közepén van egy *Szók* nevű 2 öll mély Kút, mely kavitsos domb alatti talapjánál fogva oly jó ivó vizet szolgáltat, hogy nagy szárazság 's forró nyár idején, a' szomszéd Lazony helységből ís íde járnak vízért,- sőt 1809-ben mikor a' Csásari Udvar egy része ha jól emlékszem María Beatríx és több a' Csásari Familiához tartozó Herczegek és Herczegnök Terebesi Kastélyba időztek az Cs: Orvosok több falukat bejárva jó ivó víz felkeresése végett, ezt találták leg egésebbnek (!), és minden nap innen hordattak vizet a Csásári Herczegek részére.

Helynevek

Barants községből, Zemplén megyéből.

Barants. Zemplén megyében kebelezett Község. T. Terebesi Járás S. a. Ujhelyi kerület. La-pályon fekszik, a *Helmeccz* folyam mentében,- A jelenlegi lakosság által állítatik, hogy ez előtt Isten tudja hány évekel lakott lenne, egy Barantsi nevű földes Úr, a kinek is ezen egész község tulajdona lévén,- ki is ezen községet, Barants Helységnek nevezte s azon idők olta, a jelenben is ezen nevet viseli, a benne lakó lakosok külömb féle Hit Vallásuak, melyek közt van $\frac{3}{8}$ rész Rcath: $\frac{1}{8}$ rész Ref: $\frac{3}{8}$ rész Ohítú és $\frac{1}{8}$ rész Izraelita.- beszélnek Magyarul, Totul és Hebreül, hogy pedig honan, s mikor és mely évben vettek ide való származásokat nem tudatik.

A Község közepén vann fel építve a Rcath: Egyház az lelkészi lakal együtt.- mellyet valaha Okolicsányi nevű földes Úr fundált,- ki ezen Helység szomszédságába levő Garanyi Urodalmat birta.

Ezen határba lévő Szántó földek Düllői hivatnak *Pacsirta, Kákáska véggel, Kötelek, Csonkások, Tatártsiska, Pusztá, Fegyér föld, Gödrök, és kertek alatti.*

Kaszáló Rétek nevezette *Felső és Kákás rétek.*

Legelők nevezette *Vágot és Székbe végel.*

Ezen határhoz tartozik, az ugy nevezett *Komári pusztá* melly Barants Helységtől Napp nyugotnak fekszik Kelecseny Helység határánál, melynek szántó földjeitt T. Püspöký Imre, Lonyay Gabor Urak, és Bodnár János s Joseff egy testvérek birnak, s továbbá ezen pusztá határ szélén vann, ország utt tövibe Kétt Korcsma Ház, és kétt Állás fell építve, mellyek T. Püspöký Imre Úr tulajdonához tartoznak.

A fent nevezett *Helmeccz* folyó vize, foly Barants Község kelleti oldalán, mellyen egy kétt kerekü vizi Malom, egy víz fogoval Tekn Püspöký Imre Úr által huzamos évek olta vann fell áliva, melly *Helmeccz* vize folyását a Harditsi Határba levő *Zsopots* nevű Vizbe teszi által, mellyek öszve folyva, a Garanyi határba lévő ki ássott Canalisba folynak bé.

Jelenleg a Határja Szomszédságos Keletről Garany, délről Bodzás Ujlak, éjszakrol Karsa, és Nyugotról Kelecseny Helységek Határjaival.

Helynevek

Berettő községből, Zemplén megyéből.

Az 1-so pontra: Berettő helység politikai felosztásánál fogva Zemplén Megye Deregnői Kerülethez tartozik.-

a' 2-ikra Helybeli elterjedéssel két féle neve él most, még pedig magyarul Berettő, tót elnevezéssel *Bracziocvze.*-

a' 3-ra Más hajdani elnevezéset nem tudhatni.-

a 4-re Hogy mikor említetik leg korábban arról kevés tudomás van, ugy szinte

az 5-re Azt sem lehet tudni,- honnan népesitetett.-

a' 6-ra A' név eredetéről sem köztudomás sem hagyomány v. nyomtatott emlékekből semmit sem lehet tudni.-

a 7-re A' község határában előforduló Nevek így léteznek: jelesül. 3. nyomásból állván a' határ u: m: *felső, középső és alsó nyomásból.*-

Horvát halma dülő szántó föld, ott feküdtek a' Horvátok lágérbe, 's onnan maradt ez elnevezet – *falkusi határra járó* – 's *Konopjanki* nevüket onnan vették mert mindig kendert szoktak oda vetni,- *Kaposztás* káposztát szoktak oda ültetni 's azért kapta ez elnevezést.- *Pázsit rét, Racsni rét* elnevezésüket tudni nem lehet,- *Hurki* rét dombos helyiségüktől kölcsönözték ez elnevezést, *Lazonyi határtól* sz. föld,- *Czirki Sihot*, a' sz. földek végibe, keresztül vagja az ugy nevezett *Olyka* nevű víz, mellynek helyes elnevezése *Ondava*,- nevük eredetét tudni nem lehet,- *Plány, Sztára rét*, hol vették ez elnevezést tudni nem lehet,- régi időben híres Marha-legelők vóltak,- *Medzsi drákami* – malom levén ottan, a' két víz közti tért ugy nevezték el,- *Valalszki lyesz*, rég erdő volt valaha közös azért hívják e térséget *Valalszki lyesz, Matyijov rét*,- nevét vette régi gazdjától, *Csolnova árok* választja el a' falkusi határtól, *Mlyinyiszko árok*,- *Velyiki járok* canalis

van rajta végig huzva,- *gazdák legelőjét* metszi keresztül,- *Pazsit* legelő,- nevét nem tudni hol vette, *za drikom lyesz,-* erdő a' t. terebesi határtól, nevét onnan vette, mert a' *Tapoly* túl partján van azért kapta ezt a nevét,- határos Lazony, Vásárhely, T. Terebes, Falkus, Komanyai pusztá, Gatály.-

Helynevek

Deregyő községből, Zemplén megyéből.

1. Zemplén megye, deregyői kerület, Nagy Mihályi járás.

2. Deregyő mindig ezen neven élt, 's él most is,- Város címmel hajdani váráról mellynek már csak helye 's némi roma látszik, vásártartást nem gyakorol.

3. A Községnek más elnevezése a régi adatok szerint nem található,- sőt egykori egyik birtokosának a község maga adott „Deregyei” család nevét.

4. A legrégebbi adatok szerint Deregyő községi név igen igen régi korra felvihető.- Ugyan is mostani föld birtokos Lónyai Gábor úr ő levéltárában található 1307-ik évi eredeti okirat így szól: „Contradictio fratrum Michaelis et Cosmae Besenyow de Dergnyo, contra reambulationem metarum, pro Pauli magistri, et Demetrio Besenyov de Deregyo nec non Mathiam de Kerecseny et Nicolaum de Chelek, inter possessionem Deregyo et Zaloka (:jelenben Szalók) perastum pramitsa (!) etc. Hogy honnan népesedett? nem tudni. szemben némely tót eredetű hely nevekből azt következtethetni, hogy az eredeti lakosok tótok lehettek, 's azoknak ki szorítása után települtek meg a magyarok,- kik aztán ezután bevándorló külön fajokat meg magyariták.- És lett a megyében észak felé a legszélső magyar ajku község.

6. A név eredetéről semmi bizonyost nem tudhatni (azonban egy régi dokumentum szerint Deregyő Deregnenek iratván,- a hozzá vetés szerínt talán derék név-ből (:derék-nő:)

7. S Község határában elő forduló topographiai nevek például

Szántó földek mint dülök *Homok és Rác domb* amaz a *Bosa szín* nevű réttel határos, *Szemzúrónak* is nevezik, emez *Uj erdő* nevű helység erdeje mellett,- elválasztja őket a Butkára vezető út, mind kettő homokos domb.- *Nagy hosszak* a Dusa folyam hidjára vezető út nyugoti oldalán,- pár évelőtt dél felé *Temető domb* a mellette fekvő *Temetőről* – pár évelőtt Szélmalommal,- éttől délre *Kertallya* a város nyugoti oldalán levő kertek végiben.- ismét dél felé *Torska domb* nedves esztendőkbén egy tó is képződik rajta.- Nyugoti oldalán: *Farkasláb* hajdan farkasveremről veszi nevezetét ettől kissé észak nyugot felé *Dinnyés kert* magas homok domb.- Jóval kelet felé *Kender földek* – kettő – szekér út hasítja.- Nyugoti végén *Kender fark* háromszögbe nő, amattól szekérút által elmeszve a tetves tó szomszédságában. Túl rajta *Tetvestóház*, a most említett tótól.- *Kis Hozsú* és *N. Hozsú Molyva* köztök az egrestő (:Molyva tót eredetű szó jelen iszapolás által alkotott homok dombon)- *Kis város domb* és *N. Város domb*,- Választja őket a Vajánba vezető országút – ettől Nyugotra: *Rövidke* rövid dülőről.- Ettől nyugotra *Kis Hosszak*, *N. Hosszak* szinte úttal választvák.- Ennek nyugoti végében *Bánya*, tovább homok domb nyugotról határozza az *Also erdő*.- *Tebre*, *Kosarak*, szinte homokos erdő melletti kiszögellése *Borszög*.

Ismét északról a *Dusahid* keleti végében: *Fekete nyár* fekete homokos leljebb dél felé *Diák tábla* (a rajta meghalt és Kutyák által felfedezett or[.] diákoktól), Keletre *Egessallya* mellette égerfás erdő. *Halastó allya* allyas szántó föld – *Prékopa* tót eredetű jelent átmetszést – *Szölös domb* – *Kuva*, *Pazsitka*, az ország út nyugoti oldalán *Mogyorosföld* dombos és allyas – *Lapinadomb*.

II. Rétek *Hidacska szög*, a Dusa ere mellett a Hegyi határtól. *Kuku rét* és *Rakattya*, ez utobbi a *Laborcz part* rekettyeitől, a Vajnai oldaltól.- *Urfája* hajdan erdő vólt, és urasági birtok a jelenben is. *Kuva tó*ból áll a Szeretvai oldalfelől.- *Várkert* hol a régi várnak helye és a birtokosnak kastélya is volt, ma már nagy részben gyümölcsös kert.- Ritkás erdő melletti irtott rét.- *Lapina* leirtott tó.- *Vizpály* az ott megáradt víz leeresztésétől. *Bosása* a Butkai határtól, a rajta levő nagy homok dombtól, mely a hagyomány szerint az ott táborozott Basa sátorának helye lett volna.- *Ortás* a Szaloki és Hegyii határ felől békos tavakkal.- *Forrásrét*, a Dusa ere mellett melyen keresztül átjáróul palló használtván, egy része *Pallónak* is nevezetik.

III. Tavak. *Bikató* hagyomány szerint ott bikák viaskodván meg ölték egymást, *Tetvestó* a Kenderfark végében, *Hosszú tó* a Bánya dülöi közt *Botszögi tó*, - *Egres* – hajdani egerfáktól – *Abrán tó*. - *Vályi tó* hason nevü ember ott történt halálatol *Farkas tó*, *Bába tó*.

IV. Legelők *Felső Hosszu tó* – községi legelő a város északi részén. *Nyilás* a *Netecs* nevü álló vizen innen, hajdan erdőség volt.- túl rajta *Vajánikertallya*, a *Vajáni kertek* alatt folyo Laborcz partján.- Rétekallya, a Rakattya nevü rétek végiben.- *Füves kert*, körül sánczolt urasági legelő.

V. Erdők. *Felső erdő* és *Ritkás* Butki és Szeretvai határ mellett.- *Malomszög* az Iskei és Vajani határ felől – hajdan malom volt a mellette folyó Laborczon.- *Lapos*. - *Molyva*.- erdő rész a rajta kiirtott szántó földek *égett Giriny* és *Veresmart* nevet viselnek a kis Ráthi és Hegyi határ felől a Dusa ere mellett.- *Uj erdő*, községi fiatal erdő, a Szaloki és Butkai határfelől.

Vizek *Laborcz* nevét veszi Laborcz Szláv herczeg felakasztásától.- (Not. Historica s 3.) Zemplén megyében ered a Karpatok Beszkid nevü hegyéből nem messze Csertész falutól.- Magába veszi a *Cziroka* nevü folyot Kohanocz alatt.

a *Dusa* a Laborcz áradásaiból veszi eredetét, Örmözönél kezdődik az árka, és sok falun keresztül menvén a Butkai és Deregyői hataron keresztül, a Kis Raskai Haltés nevü erdő mellett a Laborczba szakad.

Rágyapatak a butkai tobol veszi eredetét, csak esős időben van vize.

Netécs tót eredetü szó = álló vagy nem folyó,- árka most beiszapolt, csak árvíz idején tápláltatik.

Kelt Deregyőben Martius 16 1865

Az alább meg nevezett községi tagok jelenlétében, 's vallomások után össze írta és kiadta

biro Isza Mihály X	Tóth Ferencz s. k.
hites Péter István X	ref. lelkész
hites Varga Mihály X	
öreg Lakatos György X	
községi Berenyi Mihály X	
tagok Krajnyik Mihály X	

Hely nevek

Dobra községből – Zemplén Megyéből.

Tartozik a' Tiszai járás szolgabíróséghez, ország szerte egyedül Dobra a' neve, más nevét nem tudni 1418-ik évben Sigmond Kírály alatt emlitetik, népesítéséről mi sem tudatfik, a' név eredetéről semmi tudomás.

Kis sor útza, *nagy sor útza*, *Huvistya*, *Liga homok*, *Plosnya* szántó földek. *Dubrő*. *Királyszög rétek*. *Múzúkertally*, *Kosaristya*, *Zabszög* *Rókaszög*, *Fegykoszög* szántó földek, *Bereg*, *Sűrű* – e' község határának tagositott területe 1121 catastralis hold.

látta

Kigyóssy Albert

Tiszai Kleti Szbiró.

Helynevek

Gálszécs községből, Zemplén megyéből.

Gálszécs Mező Város fekszik Zemplén megyében egy kies vidéken, Kassától kelet felé az alladalmi út mentében 5. Mértföldre Ujhely Varóságától pedig melly e' Megye Szék helye északra 5 ½ mértföldnyire, orosz, tót és Magyar lakosokkal, Valásra nézve Római Catholicus, gör: Cath., evangelikus, reformatus és Zsidó, Római és Görög Cath., reformatus Anya templomal és Zsidó Synagógával, van vizi Malma bent a' városba Országos és heti vásárai igen népesek. Szántó földjei körül belől 4000. hold 's jó mivelés mellett mindent meg terem 1255-ben ezen helység Purusztyan (Borostyan) várhoz tartozott, 's az Aba nemzetségből származott Peteruoz Peter birta. Fiának hűtlensége miatt Micz ban gróf fiainak adatott 1320-ban. 1402-ben Comes Gál de Zéch

zólyomi főispány a' helyesget mező városi rangra emelte 's vásárokat hozott be. 1603 a' Bocskay zendülés itt vevé kezdetét, 1685 egy része a' helységnek báró Fischer Mihálynak, másik része a' Homonnai Drugetheknek ajándékozott. Mostani földes Urai. báró Fischer, Mólnár, Vladár, Téglásy, gróf Barkóczy és több kisebb birtokosok, e' kerület Szolga birói szék helye, valamint posta állomás szinte helyben van, honnan Kassa 's Ungvár fele jól elkészített uton a' Császári Cariol naponta rendszeren jár. Végül megjegyeztetik, hogy hajdanában „aranylábú” Gálszécsnek neveztetett

Jegyzette
Antalovits Károly
Gálszécsi Jegyző

Helynevek

Gatály községből, Zemplén megyéből.

1. Zemplén Megye Nagy Mihályi Járás Deregyői kerület
2. A' községnek csak egy neve el t. i Magyar nyelven Gatály tót nyelven Hatalov hely beli el terjedéssel, mely ország szerte ismeretes.
3. A' községnek hajdan nem volt más el nevezése, sem nem iratott különféle kép a' mostani hely neve.
4. A' község leg korábbi említése nem tudatik.
5. A' község nepesítése köz tudomás szerint *fel földi* tót ajku letelepedőkből történt.
6. A' község név eredetéről köz tudomás szerint tót ajku hely névre nézve, egy hajdanában le telepedett Hatala hadvezér nevével tudhatni
7. A' község határában elő forduló topographiai nevek u: m. „*Dvoriscse*” hajdan a' községet alapító hadvezér lak udvar helye volt mely körül sánczolva egy dombon kört képez a rovna határban *Dusa* vize kanyarodása part mentében melyet Dubróka határ *Kamonya* erdőség magonsága dél nyugotról el fedez, most dombos sziget forma szántó föld *Medzi hajam* éjszak 's dél oldalról fekvő erdőség rovna tisztás tér most szántó föld Berettő 's Lazony határ tereivel szögellő, „*Luka tó*” hajdan Nadas vizes tér most szántóföld „*Pod Laborcsom*” (!) hajdan *Labortz* folyónak egy Ki áradó és folyása alatt el nyúló tér szántó föld Csebbi határ szélén keletnek terjedő, „*Vlcsi dul*” hajdan farkasok fogására gödörrel *fel ádot* tér, „*Kralyos Kut*” hajdan egy tér mely király el nevezésü kútal bírván most szántó föld, „*Viterugyik*” hajdan szél malom dombos tére most szántó föld.

Jegyzés: mind ezen elő sorolt dülők eredeti nevei tót nyelv hely el nevezést nyertek.
Kelt Gatály Martius hó 27-n 865.

általam

Záborszky Ferentz m

Jegyző

X Estók György

X Paulov Mihály

Község vénei s lakosai

Zemplén Vármegyében kebelezett **Hardicsa** helységének hely névtára
1864.

Helynevek

Hardicsa Községből, Zemplén Vármegyéből

Hardicsa falu. Kassai kerületbe Zemplén Vármegye Terebesi Szbírói járásban, Terebes vidékén. Tót és orosz neve Hardiscse. Honnan kölcsönözte nevét nem tudatik. Eredeti nevét folytonosan megtartotta.

Hogy mikor eredhetett arról tudomasunk nincs, annyit azonban a népmonda tart e helységről, hogy hajdan „Czigány Colonia” volt és azok szaporodása által vette kezdetét, kikhez későbbben a' szomszéd helységek lakosai is csatlakoztak, 's a' jelenlegi mint egy 1000 lelket számító helységet alapították.

Volt ezen helységnek vára is, de ki által építettet, fenttartott vagy vég kép pusztítottat légyen el, arról halgat a' kronika. A hely melyen a' vár állott mai napigis megtartotta nevét, és „Várdombnak” hivattatik. Most Mélt: Andrásy Aladár majorsága helyéül szolgál.

E falu ugy láczik nem egyszerre épült, mit onnan lehet magyarázni, hogy két falu nevet viseli – és amikor felső része Hardicsának hivatik, a' déli részén elvonuló ucza hol tisztán Zsellérek laknak *Kis Hardicsának* hivattatik.

Hardicsa három dülöbe hasittatik földjeit 1863. évben történt Commassatio alkalmával.

A' *Felső dülöben* ezen helynevek fordulnak elő u. m. *Cserje alja*. Azon cser erdőtől mely nyugoti határ szélét keríti e dülöknek vette elnevezését.- *Hinyo Sorok* azon forrástól nevezetetik így, mely a' nevezett földek aljába fakad és a' legszarazabb esztendőbenis elegendő jó minőségű vízzel ellátja a' munkásokat.- *Hosszak*, a' földek hosszóságától nevezetetik így.- *Táblák*, onnan hivattatnak e nevezeten, mert ugyszolván ezek leg nagyobb a' Hardicsai határban.- *Pridánkák* – ugy latzik, hogy ezek mint szerzés és kipotolása a dülönek adattak a volt jobbágyoknak, a' mennyiben e szó tótul szerzékert jelent.- *Mocsár felett* a' Mocsárnak keresztelt legelőtől kölcsönözte nevét.

A' *középső dülöben* következő helynevek fordulnak elő. u. m. *Kövecses*, eredete nem tudatik.- *Ország uton túl*, A' mennyiben az országot e dülöt elválasztja a' többi földektől.- *Hosszak* a' földek hosszóságától hivatik. Ezen földek tövében ismét egy forrás fakad, de nem annyira jó ivó vízzel, mert ennek a vize igen meszes. Ezen forrást *Verbiczá-*nak hívják, talán onnat mert e szó tótul füz fácskát jelent, és e fűztől nevezetetik *Verbiczának*.- *Hurkák*, miért neveztetnek így, nem tudatfk. *Mocsáron kívül*, a' mennyiben a' mocsárnak nevezett legelőn tul esnek, hivattakigy.

Also dülöben. Ország uton tul, onnan neveztetnek, a' mennyiben az ország útján tul esnek. *Fejér mocsár*. onnan hivatik így mert kebelében tartalmaz egy darabb haszna vehetetlen vadvizet fejér földet. Ennek közepében fakad egy *Köszvényes forrás*.- *Nagy Szőlőskék* tán szőlő formájú fekvésüktől neveztettek elígy.- *Kis Szőlőskék* ezek amazoknál kisebb földek, elnevezésük azonban egy eredetű lehet.- *Mocsáron kívül*, a' mennyiben a' nevezett legelőn tul esnek.

Ezekon kívül még a' következő szántóföldi elnevezések találtatnak a' Hardicsai határban u. m. *Káposztás földek*, az ezekben hajdan ültetni szokott káposztától nevezetetik így, most azonban krumpli földnek használtatik.- *Templom előtti földek*, onnan hivattatnak, mert a' gör. kath templom előtt egy sorban vonulnak a' már Kender, arpa és gabona vetésre felváltva használtatnak.- *Ivó-kutnál*. E helységnek tisztán csak egy ivókutja van, bátor majd majd minden udvarba kut létezzékis, de azok egészetlen vizet tartalmazván a' 138 házsámot számláló helység tisztán egy kutra szoritkozik. E kut a' gör. kath templom déli részén van, és a' nevezett földek kezdeténél, és viznek vagyis e kuttól vettél elnevezésüket. Használtatnak mínt az előbbieK Kender, gabona, arpa vetésre és kukuricza alá felváltva.

Kertek alja. A' mennyiben a' falu kertjei végébe esnek, Kertek aljának hivattatnak.- *Kazsi tó mellett*, onnan hivattatnak így, mert az ugynevezett *Kazsi tó* legelő felett vonulnak. Ezen mind két nevezett alatt előfordult földek, mint az előbbienek, Kender, gabona, arpa, tengeri vetésre felváltva folytonosan használtatnak,

Mezőcske, a' határ közepén létező dombos szántóföld. Nevét onnan vette, mert innen az egész határ szabad szemmel belátható, honnan az egész határt képviselve a' Mezőcske nevet kiérdemelte. Ez a' határ szive, és a' legjobb terü föld, búzát gabonát, Arpát tengerit egy aránt terem, a' nélkül hogy pihenésre szüksége volna. A' falu déli részén kezdődik és tart a' *Szopot patakig*. Keletről a' régi *Bodrog* rétségtől; nyugatra a' Község Kazsi tó nevű legelő tézi határát.- *Szopoton túl*, szinte jó minőségű föld, vetekedik a' Mezőcskei földdel. Ez nevét a' Szopot nevű paktól kölcsönözte mely által a' Mezőcskétől elválasztatik.

Csarnó oldal, ez a' helység éjszaki részén mint egy rendetlen négyszöget képezve a' rétségből földdel alakított föld rész. A' *Bodrog* régi medrétől keresztül metczetik, éjszakraól délre eső víz folyásnal. Keleti és nyugotti szélei posványosak és nedvesebb esztendőbe hasznavehetetlenek.

Rétek.

Ezek községi és Gróf Andrásy Aladár féle rétekre osztatnak fel.

A' községnek 1863-ik évben befejezett Commassatio által következő elnevezésű retek jutottak: u. m. *Felső rétek*, ugy neveztetnek, mert a' határ éjszaki részén vannak a' Terebesi határ-

tól. 2-or *Zajgó*, hajdan nagy tó és mélység lehetett, jelenlegis nedves évekbe és tavaszkor mindig vízlepte tér. 3. *Mogyorós*. Apró,- sás – és szőlőkötő sás szénát termő részint az aprószénát termő kicsi részeit, a vakand dombok csak nem haszna vehetetlenek teszik. Honnan vette Mogyorós nevét nem tudni. Gyanítható azonban, hogy hajdan a' mint az öreg emberek még emlékeznek ez egész rétság egy rengeteg erdő volt tölgy, egres fűz rakatya és mogyorósból álló, hihető, hogy e helyütt volt legtöbb mogyoró, honnan nevét vette. 4-er *Felső gorony*. Ez emelkedettebb hely a' terebesí határtól, tehát a' határ éjszaki részén,- a' Mogyoróstól az úgy nevezett *Remencez pataka* választja, mely a' rétlápjául enyészik. 5-ör *Méhes mellett*. úgy nevezetik azon Méhestől melyben Bárczay András föld birtokos, kit e rész illetett méhet nevelt és nem csak szorgalom de mondhatni haszonnal.

A' Gróf Andrásy féle rétek elnevezései ekövetkezők. *Felső járás*. 1-ő *Blaczinya*, úgy latzik tót elnevezés és Sáros helységéről neveztetett így. 2-or *Sűrű* tán onnan hivatik így mert itt hajdan legsűrűbb erdősegre emlékeznek, melyen áthatolni a' Hardicsi lakosoknak csak vigyázva lehetett, Nehogy eltévedésnek tegye ki magát. 3 *Rétka*. jó aprószénát termő helységéről. Ezem rét előtt a' község megbecsülhetetlen legelője volt. Két nagy patak közzé van szoritva u. m. *Szücs pataka* és a' *Sáros pataka* közzé. A' Szücs patak Szücs nevű Hardicsai lakostól, ki e tájékon hajdan mint Sajátján gazdálkodott vette nevezetét. Mert azt állítják az öreg emberek, hogy e helységbe hajdan Semmiféle uraság nem bírt, de az egész határt a' helység akkori paraszt lakossága által szabadon használtatott. Ezen patak a' környéken a' híres *Kropa* nevű tóba ömlött, most azonban egy árok által folyásába rendezve lévén a' Garanyi helység rétejeire vezetett. A' Sáros patak a' Sarat tartalmazó tekenőjétől vette eredetét, vagy tulajdonképpen nevét. 4-er *Omlás*. Onnan nevezetik úgy, mert a' *Derék* nevű folyó partján fekvőn oly helyzetet foglal, hol a' derék vize leghamarább ömlött ki tekenőjéből. Nyugotról az *Égres erdő* veti meg határát. Száraz években mint a 1862. 1863-ik volt a' szénára nézve valóságos Arany bányául tekinthető, mert bár Sás szénát add, de igen jó minőségű és nagy mennyiségű Sásat terem. 5-k *Fizes*. A' Derék folyópartján elvonuló jó szénát terő rétság, legelőnek használtatik. 6-or *Szélés tó*, alias *Székes tó*, gyeként és Sásat termő hely, mely a' Kacsáknak is menedékkül szolgál. Eddig ki apadhatatlannak tapasztaltatott. 7. *Kis és Nagy Lika*. honnan vette eredetét nem tudatik. A' Vén derék kétpartján vonul. Most a' *vén-derék* nevű árokba, miután vize az új Canalisba vitetett átt – csak kevés helyütt találhatik víz, értvén a' száraz éveket, miután nedves esztendőbe, keveset kivéve az egész rétság víz alatt szened. 8 A' *Kropa*. Ez tó, de nem mély, és különösen Száraz évekbe sok jó szénát terem. Ezen tó nedves esztendőbe egészben nem használható. Ekkor azonban temérdek Nádat ád és rakatja vesszőt, mi a' környék beli lakosok által kerítésnek használtatik és nem csekély jövedelmet hoz a' földes urnak. 9-er *Gerednyén tul*. A' Kropa és Sűrű rétek közti gorony vagy magaslat, mely igen jó szénát terem. Hogy hol vette nevét a' Kropa tóval együtt kipuhatólni nem lehet. 10-er *Péterke*. A' Hardicsai rétság lelke, legjobb szénát termő hely. Peter nevű emberről, kinek állítólag tulajdona volt nevezetik így. 11. *Szénégető*. mivel itt szoktak volt hajdan a' helység Kovácsai égetni a' szenet, Ezen darabb rét a' *Bodrogcsa* (:hajdan *Bodrog*;) két partján, tehát kicsi magaslaton vonul, honnan az szántóföldnek is használható, és jelenlegis valósággal szántóföldnek használtatik. 12. *Nyelő*. tán onnan hivatik így, mert a' *Szopot* patak vizét mely itt előmlik elnyeli. 13 *Alsó rétek* Ezen rétek onnan nevezetnek Alsó réteknek mert a' határ déli részén fekszenek, A' Garanyi határtól a' Szopot pataka választja el ezen rétséget, éjszaki szomszédja a' *Kropa réttava*. Ezen rétság a' péterke után a' legjobb minőségű szénát termi a' Hardicsai határban. ez előtt a' volt jobbágyok tulajdona volt. 14-er A' *Derékon tul*, tehát a' Hardicsai határ leg tavolabb részén Keletnek a' Márki Malczí és Kácsándi határoktól. Nevét onnan vette mert a' Derék folyó keleti oldalán fekszik. Ez egy majorságnak helye. A' majorság neve *Molyvai major*. Ezt két oldalról sokszor gázolhatóan tó környezi mely a' déli oldalán elterülvén egygyé olvad. A' tó nyugoti részét *Czibere patak*nak hívják, mind a' két tó eredete a' *Kántor patak*, mely e rétséget kette metezi egész csak nem a' majorig. E rétségen azonban több tó és ér található melyek a' mellettük lévő emelkedettebb helyiségekről nevezetnek ezen emelkedettebb helyiségek homok dombok és minden féle formájú hegyecskékhez hasonlitanak. Neveik: *Vár-Molyva* a tér éjszaki részén, alatta tavas rétság. Bizonyítani senki nem merné hogyott valaha vár létezett, és így nevét csak vár forma emelkedettségéről kölcsönözhetette.- *Blankház*, *Kicsi molyva* körös körül mély tavakkal van kör-

nyezve. Mért hiják így tudni nem lehet. *Kis nyáras tó* tövében szép rétság terül, neve eredetét ki puhatolni nem lehetvén. *Ránczka*. A' terület keleti oldalán hosszú hegységet kicsibe ábrázoló homok emelkedési hely vagy Molyva. Körös körül tóval és rétséggel környezve. Neve eredete nem tudatik. Ennek hata megett van a' fekete patak, mely határt képez a' Márk Hardicsi és Málcza Hardicsi határok között. A' Ranczka déli oldalán van szép nádas *Ránczka tavat* viselő nevével. - *Lészkó* szinte emelkedett helyiség tavas rétséggel körül övedzve. Környéke a' *Molyvája* nevét viseli. Honnan és miért hiják így nem tudatik. *Dubiscsa* szinte homok domb mocsár és tavas rétséggel övedzve, környéke dubiscsa névvel dicsekszik, tán azok egy néhány tölgy fáról mely rajta létezik neveznék így, tót nev leg alább azt láczik bizonyítani. *Tisztás*. Ennek éjszaki határát a' majorság; keletről a' fekete patak; délről a' garanyi erdő; nyugatról pedig a' derék vize teszik.

Legelők.

Csarnó honnan vette nevét nem tudatik. Ez községi legelő, a' terebesi határszélbe, délről a' falut érinti. *Mocsár*, mocsáros helyiségéről neveztetik így, és a csarnóféle legelőrésznek mint egy kifolyása a' határt mely különbenis keskeny kiterjedésbe nyulik, keresztől metzi és a' Kazsui határnál megszakad. - *Kazsui tó*. Így hivatik azon tótól melyet Kebelébe fogadott. Ez a' község déli részén kezdődik, és délnyugotnak Kazsui határig terjed. - *Külső legelő*. Így hivatik azon okból mert majd 1000 ölnyi távolban fekszik a' helységtől, a' helység Keleti részén. Vizes esztendőbe nem kaszálható a' helyiség allyas fekvése miatt, melyet az árvíz leggyakrabban felkeres és elborít

Egres erdő. Égerfa sarjadék. Honnan nevét vette.

Kelt Hardicsán April 26. 1864.

készítette
Rimawsi Endre
ker: jegyző

Helynevek

Hegyi községből, Zemplén megyéből.

1-ö pontra: Hegyi községe fekszik Zemplén megye, Deregnői kerületben. - Márk helységénél körül írt *Sárközön*.

2-ik pontra: A Község neve magyarul Hegyi – totul Kopcsani, 's e' magyar elnevezéssén ismeretes ország szerte.

3-ik pontra: Nints adat.

4-ik pontra: Nints adat.

5-ik pontra: lakosai tiszta magyarok, benépesítéséről azonban tudni mást nem lehet. -

6-ik pontra: Magyar nevének eredetéről tudni mit sem lehet, tót neve azonban helyes értelmű fordítása a' Magyar hegyi-nek Kopcsani.

7-ik pontra: A' topographiai helynevek következő elnevezéssel birnak *Kert alya* – *Kertek alatti földek*, *Kender földek*, *Határ földek*, *Abre földek*, *Nagy nyilak*, *Kís nyilak*, *Jeszenő*, *Hosszszak*, *Hlyina* (:agyagos földek:), *Hosszú tarvinyák*, *Varga táblák*, *Kis tarvinyák*, *Korong lapályos víz állásos hely*. *Bontolyog*, *Rokító* (:forás hely:) *Rövidek*, *pap sarok*, *Alsó kert alya*, *Molyvák*, *Kerek szék*, *Nyílacsák*, *Mogyorós bokor*, *Zajácskó*, *N. Ortvány*, *felvég*, *levég*, *Haraszt*. - (:legelő:) *Révész domb* – hajdan révész kunyhók és halászok pihenő helye; most a' *dusa* – hajdan a' *Laborcz* partján, - míg nem szabályozva másutt vezetettet el. - *goronya*, *Kotnyócz*, *Petkőköz*.

8. pontra. szomszéd határok eszokról Szalók, - Keletről Deregnő – délről Kis Ráska, - nyugatról Málczai határok.

[Helmecke]

Helmecke Chomecz Zemplén Megye Homonnai Szolgabírói Járás és kerületben fekvő falu, Helmecke név alatt ország szerte Chomecz néven pedig csupán a' Slav ajku nép között ösmeretes, e helység eredetéről és elnevezéséről bizonyost mit sem lehet tudni, hihetőbb azonban

monda szerint hogy nevét Zemplén megyebeli Bödrögzőn lévő Király-Helmecz helységtől vette legyen, a' menyiben Helmeckének ép oly figurája és fekvése van mint Király-Helmecznek és oly idomu hegyektől körülvéve ís van, és így vagy a' nép befolyása vagy hatóság által a' nagy hasonlatóság folytán, diminutívumban miután Helmecknek diminutívuma Helmeckke,- Helmeckének el neveztetet.

Kelt Helmeckén 1864. május 17.

Erloch Antal sk
Ker. Jegyző

Zemplén Megyében

Kazsu helységének

hely név tára

1864.

Hely nevek:

Zemplén vármegyéből

Kazsu hely községből.

I. Kazsu – falu – Kassai kerületben, Zemplén megyében – a Terebesi főszolgabírói járásban van.- a Tót ajkuak Kazsuhóv-nak nevezik.- Eredeti neve azonban Kazsu – a mennyiben emberi emlékezetre hajdani földes urai tiszta Magyar eredetű családok voltak t: i: Bernátok 's Pilisýek, kik jelenleg is birtokosok.

A Helység eredete, vagy népesedésének beplántáltatásának kora 's ideje semmi úton kinem nyomozható,- mert 1848-ik évben a helység Keletfelőli oldala porrá égvén, ugyan akkor a helység ládája is a benne volt régi irományokkal együtt – a tűz martalékává lett.

A Helység lakosainak száma teszen 350 lelket,- kik – részben reformátusak – részben Katholikusak és oroszok. A reformátusoknak van Anya egyházuk lelkeszséggel ellátva.

II. A helység határában fekvő szántó földeknek az 1841-ik évben befejezett összesítés alkalmával a földesurak birtokain kívül- három dűlőben osztatott ki.-

a) Az első dűlő,- a határt átszelő ország uttol a helység fele irányúlva,- a *Nagy szőlős*nek nevezetik.-

b) A második dűlő *Kis szőlős*nek.- mind két dűlő nevezetét onnan nyerte,- hogy igen régi időben azon helyiségek szőlővel voltak beplántálva,- de hogy melyik idő korban lehetett szőlő ültetmény – és mikot történt elenyészte – biztos adatok hiánya miatt nem tudatik.-

c.) A harmadik dűlő neve *Pinczejáró*, nevét onnan vette,- hogy hajdan pinczék voltak e helyiségen,- mikor enyésztek el – adatok hiánya miatt – nem tudatik

Mínd a három dűlő áttallában rendszeres jó fekvésűek – kevés homokkal vegyes könnyű agyag föld – tengeri 's Krumpli termésre alkalmas – ezeken kívül

Pilisý Zsigmond közbirtokos úr Szántó föld birtokában következő elnevezések fordulnak elő.-

a) *Domb* – természetes nevét az itt levő szántóföldek – onnan kölcsönözték – mivel a helység – Nyugoti oldalátul fekvő földek – lejtősen - domb-ban végződnek; Ezen domb nevű szántó-földek lábai alatt – nyúlik el egy

b) Pázsitos – de vizenyős hely – mely legeltetésre használtatik = Neve: *Ördögrét* – amellyen keresztül hajdan – míg rendes regulatio által – egyenes irányban nem hozatott az ország út, közlekedési út volt a felvidék felé,- az *Ördögrét* – nevét onnan vette, mivel a nép monda – azt tartja rólla – hogy hajdan az úton jövő menőket ott ijeszgették.- Továbbá az országuton tul Nyugotra fekvő tábla nevezetik

c) *Trambulykák*nak – ez tót szó – mely annyit tesz – darabkákra hasított – nevezetét onnan vette – mivel hajdan – az összesítés előtt az ott fekvő Szántó földek elváltak darabolva apró részletekre.

A református lelkész úr használatában levő szántóföld – az ország uton túl Nyugotnak foglalt helyett – egy tagban – mely nevezetük *Upori utarajárónak*: azért – mivel – Nyugotra határos Upor helységében – menő út mellette vonúl el.-

Bernáth Albert birtokos úr összesített birtokában levő szántóföldek következő helyiségi elnevezései vannak:

a) *Szék*, azért nevezetük így – mivel ezen tábla – fehér földel vegyes, és esős időben vizenyős szokott lenni, van itt egy Kis Kút is – a neve *Szék kút* – Nevét szinte a föld természetétől – mint Székes földtől nyerte, továbbá

b) *Peres* nevezetű tábla, honnan nevezetük, kipuhatolni nem lehet, – Minthogy azonban – a határdél fele eső részén Barancs helység határával van összeköttetésben; valószínű hogy hajdan a Szomszéd határ birtokosai által – gyakran háborgattván kártételekkel, – hihető – hogy olykor olykor Per-tárgyává vált;-

c) *Hosszak*, onnan veszi nevét, mivel hajdan igen hosszúra nyúló Szántóföldek voltak itt.- Van itt egy marha akol is – melynek neve nincs – és már elhagyott állapotban van – Az ország uton túl van a

d) *Vágott tábla*, - nevét onnan vette, hogy régfbb időkben – (hogy mikor? – nem tudatik) – Sok cserebokorral levén benöve – mely átalában mind kívágattván, az ezen helyen alakult Szántóföld tábla Vágott nevet nyert.- tovább – délfelé Barancs helység határához Véggel nyúló tábla nevezetük

e) *Pusztának*, miért – nem tudatik – továbbá a helység déli végétől a rétekig keletnek, - délre egy patakcsának lenyúló tábla nevezetük

f) *Patakcsának* – azért nevezetük így – mivel a földeket, egy – már rég időktől . csak eső vizet tartalmazó Patakcsa futja keresztül.-

III-or Rétek

1-ször A közrendű gazdák rétének mely egy darabban van összesítéskor által adva = neve *Felső páskum*, azért nevezetük így, mivel a helység, és annak határának Felső vagy is északi oldalán nyulik 's terjed szomszéd Hardicsa helység határáig felfelé.-

2-or Összesítés alkalmával hasított ki a helység köz költségeinek fedezésére egy *Rakoncza* nevű rét, mely mind az Uri mind a köz rendűek által közösen dolgoztatván fel,- annak jövedelme – csakis a közcélú költségek fedezésére használtatik fel:- Nevezetét a következő körülmény szerint nyerte:- A helységen lakott egy Rakoncza nevű Zsellér kinek a régi hajdani időben – adat hiánya miatt nemtudatik a nép monda szerint egypár marhája lévén,- a fennebbi Rakoncza rétet azonban – dágványos és mocsáros tó környezvén, mely magasra nyúló minden nemű csalittal – gazokkal levén Sűrűn benöve, hogy csak nagy bajjal volt rajta áttörhetni – mindennek daczára – nevezett Zsellér – marháival át erőszakolta magát a mocsaras giz gazon keresztül – a hol ő – az emberi vígyázó szemektől bátorságban legeltette marháit,- senkinek sem lévén kedve őt tilos utain háborgatni – a nagy fáradsággaljáró helyen – a hol azonban – mint a Népmonda átadja – igen hasznos fű termelt, 's nagyon hízott a marha ott;- Végre – annyira megszokta a ma fent nevezett Zsellér a helység előljáróinak el nézését,- hogy időnként már – mint sajátján hét számra – éjjel nappal tanyát ütve – legeltette marháit; ily körülménynél fogva – csupa jádzáságbul nevezte, a ma fentebbi pontalatti rétet Rakoncza rétének.

Pilisý Zsigmond bírtokos úrnek összesített Kaszálló rét illetőségében következő helyiségi elnevezések vannak:

a) *Szigetke*, nevezetét onnan vette, hogy nagy esőzés alkalmával, a Kazsui réteket Észak fele – átszelő *Helmezc* nevű folyó – (mely a Barancsi és Kazsui határokon – felfelé folyik mint Szepes megyében a Poprád) kiszáradván az összesítés előtti időben (jelenleg a folyam szabályozva van) – fent ki írt pontalatti rétet körül öntözte 's mint egy szigetté alakította.- Az összesítés alkalmával azonban Gálos nevű birtokosnak esvén e nevezet rét – jelenleg *Gálos rét* nevezetét vett fel – kitől – jelenlegi birtokosa – megvásárolta Örök áron.- most már egyik legszárazabb rét lévén – jó minőségű szénát terem.

b.) *Helmezc* folyon tulnan Keletnek van az *Uj rét*, nevezetét onnan vette, hogy legrégibb időkben (adat hiánya miatt mikor? nem tudatik) – legelő lévén az újabb időben fogott fel rétkaszállónak.

c.) *Farkaska rét*, nevezetét onnan vette, hogy hajdani birtokosa Farkas nevű birtokos volt
d) *Kut-ra* nevű rét, nevének eredete nem tudatik,- azonban hihető – e tájon hajdan – jó mfnőségű Kútnak kellett lenni,- most azonban semmi nyoma Sincs.

e) *Kerék tó* Kaszálló – nevezetét onnan vette, hogy folytonos esőzés alkalmával – azon helyen meggyülvén a víz Kerék tó alakot képez.-

Stépan Ferencz és özvegy Janikné Szepesý Etelka úr hölgy birtokukban levő összesített Kaszálló rétekben találtató elnevezések

a) *Kis tórét* – a Helmezc folyamon innen a helység Keleti oldala fele fekszik;- nevezetét onnan vette, hogy a folyam ki áradásakor – ezen rét egy kis tavat képezett,- jelenleg mentve van a folyam árjátul.

b) *Hosszak rét* – fekszik a Helmezc folyamon túl Kelet délnek,- értelmezése nem ismertetik

c) *Polyánka rét* – értelmezése – nem tudatik.

Bernáth Albert birtokos úrnak – összesített Kaszálló rét illetőségében levő hely elnevezések.

a) *Nyilasok*, nevezetét onnan vette – hogy összesítés előtt minden gazdának 's birtokosnak volt ott egy darab rétje, mely darabonként nyilas nevet vett fel.

b) *Csóka bok rét* – értelmezése – nem tudatik, jelenleg szántó földnek használtatik.

c) *Ortás rét* – a Helmezc folyamon túl – kelet délnek fekszik, nevezetét onnan vette, hogy régibb időben rakottya és fűz vesszőkkel levén benöve - a Ki ortás által Kaszálló rétté alakult.

IV. Legelő.

A helység közrendű gazdainak – a helység északi részén van – a szomszéd Hardicsa határáig felnyúló gyeplégy legelője mely *Felső pázsinnak* neveztetik,- régibb időktől e néven ösmeretes.

Kelt Kazsuban Május 6-án 1864.

készítette
Rimawski Endre
Ker: jegyző

Hely nevek (I, 347)

adat gyűjtése

Kis Ráska Községből, Zemplén megyéből

1-ö pontra: Kis Ráska helysége Zemplén megye Deregyői Kerületben a' Márk helysége adat gyűjtő iven Köröl irt *Sár-Köz* vidékén fekszik

2-od pontra: A Község egyedüli néve K. Ráska, és ezen neven ösmeretes ország szerte.- tottul Raskoveze.

3-ik pontra: Minden időben ezen egy néven neveztetett

4-ik pontra: A község eredetének és keletkezésének idejéről semmi bízatos adat nincsen,- bízatosan alítható azonban miszerint Kís Ráska a' szomszéd N. Ráskaí hajdani birtokosok kiegészítő tulajdona volt és keletkezésekor csak egy majorság lehetett, és csak a' tulajdon Rásky Család elszaporodása következtében osztály által népesített és emelkedett helységé

5-ik pontra: Lakosai tiszta magyarok.

6-ik pontra: a' tulajdonos Ráskayaktól vette eredetét.

7-ik pontara: A Község határában elő forduló topographiai helyneke következők: *erd allya* (:erdő alatti tér rövidítve:) *Nagy Kert* (:hajdan gyümölcsös kertek voltak:) *Kenderföldek*, *Mocsárok*, *hosszak*, *liget* (:hajdan erdő most szántó föld és legelő részek:) *Kereszt gyümölcsös* más kép *pucsma. alá vég*, *Kertallya*, - *erd allyai rét*, *lapinya* (:tó hely:) *Hacsis*

Kelt Kis Ráskán 1865 évi Mártz 29-én

[Kolbása]

Hely nevek

Kolbása Községből Zemplén Megye Terebesi Járásból, mely S: a: Uj helytől 2. Mértföldnyire, a Szalánczy nagy lánczolat közelébe Biste Község határába tartozó Nagy Bába hegy tövibe,

és *Izra*, hegyi Tó-bul lefolyó patakának két oldalán fekszik.- Ezen Irzai patak *Kolbási patak*nak is hivatik. mely Nagy és Kis Kázmérnak foly, és Mihályi helység irányába a *Ronyvába* ve gyül.

Nevezetesebb helyei

I. *Rakotyás*. Most vizi Malom a Ronyva Vízén ez előtt régen. Falu volt melynek Templom alapja most is kivehető,- De sok háborus idők viszontagsága mia elpusztult – ezen helyen Kő bánya is volt 's lehetne.- és van igen bő forrásu Kút, melly alladóul jó egésséges fris Vizzel kedveskedik.

II. *Hegy allya puszt*a, melly a Rakatyasi Malomtól egészen az *Izra* patakáig tart, és $\frac{3}{4}$ részbe Kozmai $\frac{1}{4}$ részbe Kolbási határhoz tartozik, és Választja a Kozmai határt Kolbási határtól.-

Kolbása község Ujhelytől úgy, valamint Terebes városoktól egy forma távolságra ál, még pedig Ujhely városattól Éjszak Nyugotnak, Terebestől pedig Nyugotnak, úgy hogy ezen három Község éppen Triangulumot formál – távolságukhoz képest 2-2 Mértföldnyire. Régen ezen helyen álitolag Majorság lehete, míg Rakotyás Község volt.- De ennek elpusztulása alkalmával innen a lakosok Épületjeikkel Kolbására át Kelték és ottan építkeztek fel, és így Majorságból most Község létesült volna állittatik.

Kolbási határnak Délről fekszik a mint az Út Ujhelyre viszen. N. Kázméri határig tovább Biste fele a Bistei Hecske part – a Kazmér, 's Ujhelyi uton alúl a Düllő földek neve *Kázméri_uton alúl*, és mennek Kolbásai, vagy is *Izra* patakba – Patakon által Kezdődnek a Kaszáló Rétek – *Alsó Rétek* név alatt Bistei határik az után következik *Pór pataki völgy* és patak melly patak a Bisteit a Kolbásaitól választja és foly a Baba hegyről le fele - Mellete levő Páston levő szántó földek pedig *Bodo tető* – az alatta volgy (!) levő Kut forrás pedig Bodó Kútnak – azon felül pedig Legelő az Erdőig – az utan Következik Geme melly *felső*, és *alsó Gemének* nevezetik szántó földek a *Parton erdőig*. az erdő pedig melly Bába hegy alatt el nyulik a Kolbási határon Bistei határig. *Ritkás*-nak nevezetik.- az alati döld Dülő *Sáncz*nak hivatik alább a *Temető*, és *Kert allya* földek.- falun alúl pedig Kender földek. *patak allyának* neveztetnek.- Ritkás erdőbe van egy Forrás, melly *fejér Kúmak* hivatik.

Kolbása Község fekvése, az *Izra* pataka két oldalán, a Malomnál van *Malom Útza*, a Malmon felül *Berekinyés* part legelő.- mellyen több házak építettek, azok Berekinyésnek Neveztetnek.- Van itt a hegyből le folyó Víz mosás is szinte *Berekinyés patak* név alatt. ket Templom Reff. 's orosz Paróhiakkal.

Falun felül Ira (!) pataka folytába. Pusztá falusi határ oldalon van.

a) *Ösvény* Kaszáló rét, és Szántó föld azon felül Ritkás erdő fel a Bistei határig.- az után van

b) *Czudarok, hecske part* alati forrás melly *Fiser Kutnak* is hívják – az abból le folyo Víz az ösvényen le *Izra* patakába foly.- azon felül

c) *Nagy föld* nevű legelő, ez regenten szantó föld lehetet a barázdák bizonsagai szerint. az után

d) *Dombok* nevű Rét. azon felül

e) *Bodlyog*, kaszáló és erdő.- abban

f) *Pancsok* nevű forrás, Melly Szálánczi erdő határán van, ottan erdő és Kaszáló a forrástól Pancsoknak hivatik – ennek szomszédságába van

g) *Szilvás* nevű rét *Izra* pataknal melly helyen Malomálott, és azon Kert Molnár szilvása volt, 's máig azon nevet tartja azon Kaszáló –

Izra patakán átt. *Hegy allyai* Pusztától Kolbásáig.-

a) *Delelő*. gömbölyü domb, mellyet a Tótok *Dilyónak* el ferditettek.- azutan

b) *Dios*. nevű völgy azon alúl

c) *Veres Ortvány*, ennek végébe a Malom

d) *Halas tó*.- Malmon alúl Kert. azon alúl

e) *Felső Kötelek*. és *Felső Patakaly* Szföld.

A Szalánczi és Kozmai Határtól.

a) *Hegy allya* ehez tartozik a Delelő

b) *Roka lyukok*, és *Dane patak* mere a Kozmára Vezető út vonala Nyúl. a faluhoz emellet van – *Felső Kert-alya* le a falu Mentibe *Czerkótól*, vagy falutul Ki a *Rakotyás*nak indulva van

- a) *Kis Mező Sz.*: föld – az után
 b) *Tanúrka*, és azon túl *Laposka Szántó* földi Düllök azon felül
 c) *Akasztó fa Düllő* Hegy allyai pusztán
 d) *Határka*, és *Czók házi Düllök*
 e) *Ronyvai*, és *Halami Rét* Kaszálo
 f. *Rakatyási Malom*, és *Körülöti Rét*
 g.) *Gintér*, *Gintér tető* Szántó földek
 h. *Gintér alya.*- idébb *Patak szár völgy* mind Ret oldalról szántó föld dülö.-
 i *Györoggyös (!)* – *Kötelek végi, Kötelek.*
 k. *Alsó Patak alyák, Kender földek*
 l. *Pásztor föld-, Kutlui Kötel.*
 m. *Mocsárcák, és Also akasztó fa.*
 N Kázméri határig
 Kelt Kolbásán Majus 20-kán 1864:

Nyomárkaý János sk
 Keleti Jegyző

Kozma Községe (:Kuzsmicz):

Fekszik Ns. Zemplin Megyébe, annak Töke Terebesi Járásába. Más neve nincs.

Kozma Ujhelytől, a *Ronyva völgy*ön fel északnak 3. mértföldnyi távolságra.- Terebestől pedig Nyugotnak 2. mért földnyire.-

Ronyva folyó víz arka kezdődik a *Regete pusztán* – és több apró patakokat magához fogad; ez, essős időkbé gyakran, úgy fel dagad, hogy ezen völgybe fekvő réteket vagy be iszapolja, vagy a szénát ha talál el-viszi. és foly Ujhelyen által a *Bodrogba*.

Határba lévő több patakok

- 1-ö *Menye patak*: mely Szilvás Ujfalusi határt a a Kozmától választja el.-
 2-ik *Tereblye.*- mely Szilvás Ujfalutól jö, és itt a Ronyvába szakad.-
 3-ik *Szölő patak* – melly a Horka Nevü Szölő hegy alatt foly.- ezért Szölő pataknak nevezték.-
 4. *Liget pataka* mely a Szalanczi Erdőből Szivarog, és Hegy aljai pusztá, és Kozmai határ közt jön a határba be, és hivatik.
 5. *Patak-aly* midőn együt Szölő patakával vegyulnek
 6. *Dáne patak.* egy Kis völgyön, a Hegy alya pusztá felső részéről szint a határba jövő patak.-

Nevezetesebb részei.

Danepatak – a most említett patak Hegy allyai pusztá partjánvan Urasági Major és e mellett több Zsellér házak épültek – és tartoznak Kozmához.-

Hegy-allya – Kezdődik az *Izra* patakától. Kozma s Kolbása hatari közt, és nyúlik a Ronyva vizeig.- ide tartozik

Csók ház, Határka, nevü hegy allyai része

Kotaj: más kép *Döbönös.* Majorsági pusztá hozza tartozando *Halavány, Fecskés, Csiz,* és Kis Ronyva földek, és Kaszalókkal együtt.

Bércz pusztának egy része Kozmához tartozik,- *Bércz* tulsó részen van a Magyar Izsipi oldalon 1. *Soos Kut* forrás.-

Düllök

Kert alya – *Kakas tó* – *Patakalyra járó (:do patakaj:)* *Patak aján tul (:Zapatak aj:)* *Záglászló* – *Kö kereszt, Borso domb. Kutzsar (:Kuczar:)* *Felső Torkos, Szölő patakba járó* – *Balint,* ortás, és Erdő.- *Sürö hecske* Kishely Erdő, Kőbánya és Ortás földek. *Sáros pataki liget* Erdő s ortas: *Torkos* Majorság Erdő Legelő 's Szántó földek, *Horka* gömbölyü kis Szölő hegy – korulete lévo Szántó földek – *horka alatti és horka megetti dülö* földeknek neveztetnek. *Kosztokai Kut* forrástól, *Kosztokai Düllő* földek nevezettek *Aranyosnak* vegre *Puczkosra járó* Szántó földek

Rétek.- Nevei

Puczkos, Hosszúrét, Kovátsrét, Kerek rét, Fogat rét, Nádas. Hosszu rét (most Dluha luka), Ronyvai rét, ronyván tuli rét pedig (Pod ronyvu) és végre Kis ronyvai rét és Fecskés
ezekből észre vehető hogy ezt a Magyar (!) szálották meg.

[Magyarizsép]

Magyar I'sép Zemplén Vármegyébe Terebesi Járásba fekszik – 1229-ben mint I'sepu jön elő a' históriába már 1335-be I'sépnek nevezetett, és minthogy Két I'sép van Zemplén Vármegyébe melyekközül az edjik Varannói Járásban a' Tótok közt feküdvén Tót I'sépnek – ez pedig Magyar I'sépnek nevezték amennyiben az előtt Magyar Helység volt, és csak a' sok bel háborúk által sok pusztá telkek keletkezvén Rákóczi Júliánna a' maga Sáros Vármegyébe fekvő Uradalmaiból azokat Tót Jobbágyokkal be népesítette és azok a' Tót nyelvet behozták a' Helységbe – külömben egy része Magyar most a' lakosoknak, de 1662 Alsó I'sépnek is nevezetett.

A' Község határában elő fordulú Düllök nevezete, és Szomszéd helységek.

Keletről Upor helység – Délről Isztáncs helység Csizi pusztá – Nyugotról Halámi pusztá Kozma helység – északról pedig Cselej helységbe van kebelevezve Sós kút nevezetű pusztá, amely 1395-ben Helység volt a' beháborúk miatt elpusztult lakosai I'sépbe költöztek miután egy uraság alá tartoztak.- Nevezetességei, van benne *Sós kút* melyet Jó'sef Császár idejébe ástákis, de miután nem tartalmazván annyi sót, mint a' Sóvárí minden esetre feljegyeztetett és egész újjonnan ástott kút behányattatott, azomban a' forrás a' másik oldalon még nagyobb mértékbe hiritötte meg magát, melynek a' vizét nem csak az I'sépiek, de az egész vidék használta Kenyér sütéshez, és Marha itatásra – 's használták 1847-dig mikor a' Kamara ismét behányatta – ezen viznek a' tapasztalatok után Köszvény elleni gyógy ereje van, sok szegény ember a' köszvénytől megszabadult általa, melyet ha a' Felsőes Kamara kegyesen megengedné, hogy Fürdő állítatna, sok köszvényes ember szabadúlna általa a' Köszvénytől. Folytatása a' Düllöknek – *Csongajáró – Alajáró – Székás – Várnyomás – Rétre járó – Tarna fíggő – Besenyő – Nyárjaska – Kö telek – Agyagos – Mocsárka – Délre járó – Patakra járó – Diós – Tibulka – Gyümölcskék – Sítár – alsó – felső Tilalmasak – Vad almás – Hársas – Zsidó földek – Gálos – Bagazrét – Vinyicskák – Karó vágó – Lascsik – Fecskés és Bércz.* Patakjai vannak: *Bikkés pataka – Diós patak – Sós Kút árka 's Rongyva pataka – Van Tölgyes erdeje.*

Kelt M: I'sép 1864 Július 4-én

Stertz felix m
Jegyző

Helynevek

Nagy Ráska községből, Zemplén megyéből.

1-ö pontra: N. Ráska helysége Zemplén Megye Dergnyői a' Márk községnél körül irt *Sárközben* fekszik.

2-ik pontra: N. Ráska ugyan illy neven ország szerte ismeretes.- tótul szintén mint K. Ráska Raskovcze-nak hivatik – Nagy – Veliki mellék nével.

3-ik pontra: Minden időben ugyan ezen néven hivatott

4-ik pontra: nincs adat.

5-ik pontra: nincs adat.- lakosai tiszta magyarok

6-ik pontra: A helység neve eredetéről biztos adat nincsen,- hihetőleg vagy a tulajdonos Ráski Családtól vette nevét – vagy viszont.

7-ik pontra: A helység határában elő fordulú topographiai helynevek következők: *hosszú és nagy szög, Lóka sor* hajdan kis ér milyen lökni jártak keresztül, vette eredetét, *alsó dobik, alsó Nádas* (:hajdan nádas:) most szántó föld, *közép düllő, közép dobik, közép nádas, felső düllő, görbe föld, felső nádas, Kert allya, Krácskó, liget, Kotány, Borsó szerek, Nagy szög, Kis szög a' laborcz partján, Hacsis, Kis rét és Molyvicza,- ortás rét, Hódjuk e' düllő* neve honnan vette eredetét bizony

feltűnő, mert hogy valaha e' vidéken is hódok lettek volna, vajmi kétséges, tótul *malma*, *Na travé*, *Dzerna*.

Kelt N. Ráskán 1865. Márt. 29-én

Helynevek adat gyűjtése Nézpest helységről. Zemplén Megyéből.

1-ő pontra: Nézpest helysége Zemplén Megye Deregnyői Kerületben 's Márk Körül irta *Sárközön* fekszik a' *Laborcz* partján.

2-ik pontra: A Község neve általánosságba jelenleg Néz pest, 's tót hely elnevezése Kutzani – bizonyosan a' *Laborcz* partjáni fekvése által, - hajdan még 1700 elején is Mézpestnek hívták, nagy ki terjedésű rétség szomszédságába, a' helységben a' méh tenyésztés volt egyedüli legfőbb jövedelmi forrás.- lakosai mind Magyarok.

3-ik pontra: Mintt a' második pontban körül iratott – bár jelenleg is a' helység nevének kiejtése lágyabb kimondásánál fogva Néz pestnek mondatik,- eredeti neve azonban Méz pest.- és így hihető mikép az 1700 elején használt méz, a' jelenlegi – néz-pesttel egyen értelmű, de mikor és miként lett ezen név változtatás arról a' Környéknek tudomása nincsen.- jelenleg Gróf Andrásy György tulajdona

4-ik pontra: nincs adat.

5-ik pontra: jelenlegi lakosai mind magyarok vallásukra nézve Gcatholicusok. kevés RC és református.

6-ik pontra: a' név eredetéről a' 2-ik a' 3-ik pontban körül irottakon kívül a' helység kicsisége után ítélve hinni lehet mikép a' helység még más fél század előtt csak is, mint majorság létezhetett.- és mint majorságba a' volt földes uraság által tenyésztett a' méhek tartása 's ebből eredhetett a' méz – és méz-pest elnevezés.

7-ik pontra: A topographiai nevek következő elnevezéssel bírnak: *Zatónyka*.- homokos domb, árvíz halmozta föld, földemelkedés.- *hosszak – szélesek*, *Kapószítás kertek*,- *mosó szög* – hajdan *Sztpál erdeje* míg e rét tere erdő volt, *Kis erdő*.- hajdan szép tölgyes erdő jelenleg rét, *Nagy rét*, *Gyakar alatti nyillasok*,- *szög* a' *laborcz* beszögelése között elterülő rétség.

Kelt Nézpesten 1865. Martfús 27-én

Helynevek Petrik községből, Zemplén megyéből.

Az 1-ső pontra:

Petrik község dél Zemplén Vármegyében a Deregnyői kerületben,- a defitis kormány rendezése alatt a Nagy mihályi járásban volt bekebelezve, Nagy Mihály Szbirói szék helylcl,- 1861-ben vissza kebelezetett ős Deregnyői kerületbe, s központja jelenleg: Málcza helység.

A 2-ik pontra: A helység neve Petrik, szlávul pedig Petrikovcze, melly eredetileg e két összetett szóból "Petrikov-vesz" veszi származékát, mellynek magyar értelme Péterfalvát látszik jelenteni, azonban országszerte Petriknek nevezetik magyarul

A 3-ik pontra: Más elnevezése soha sem vólt, csak mint a 2-ik pont alatt említett.

A 4-ik pontra: A község ős eredetű, a mit onnan lehet gyanítani, hogy már a 14-ik században,- a Munkácsi püspöki Megye schematismusa szerint,- ruthen parochiával bírt. Jelenlegi lakosai: magyar nyelvet is értő szláv ajkuak.

5-ik pontra: Benépesítése még a magyarok előttrül,- mint ősi szláv fajú nép,- datálódik.

A 6-ik pontra: A helység neve eredetéről a 2-ik pontban is említve volt etymologice annyit következtethetni, hogy e nép melly helységeit,- vele született kegyelethől valamely szentnek védnöksége alá helyezi; onnan eredhetett e kis falunak Sz. Péter tiszteletére elnevezése, és pedig diminutívumban, mint neve mutatja: Petrik.

A 7-ik pontra: E helység határának dülői többnyire magyar elnevezésűek, mint p. o. "Nyilaskák" – kisebb darab földek. "Almasorovs" hajdan alma fákkal beültetett helyek. "Forong" – Rövid dülők hol a szántásban sokat kell forogni. "Hegyecski" – a határban leg dombosabb hely.

“*Dje kár*” – valószínűleg onan eredhetett ezen dülő neve, mert a gyakori árvíz, ezen a határban leg jobb földekben tesz leg gyakoribb károkat. Továbbá: a tavak elnevezésében, hagyományilag “a *Kolyibini tó*” elnevezése onnan van, mivel a tatárok pusztítása idején, az ott lévő erdő sűrűségben körületéhez mint leghozzáférhetetlen helyen felállított kunyhókba menekült a lakosság, onnan az elnevezés is “kolyibini tó” – magyarul kaliba v. kunyhó tó

8-ik pont: Szomszéd helységek: Málcza, Abara, Nézpest, Szürnyegh, és Garany helységek.
Délnyugoti határán foly a *Laborcz* folyó, melly Szürnyegh alatt a Bodrog vizébe szakad

Szilvás Ujfalu Községe

Fekszik Ns Zemplén Megyében, annak Töke Terebesi Járásában.

Neve nincs egyéb Szilvás Ujfalunál – némelykor főképp a tótt ajku Népnél ezt meg rövidítve Szilvás-nak hivatik.

Nevét talán onnan Vehette, hogy Sok Szilvás, és bőven Szilvát termelő Kertje van – egyebb iránt ezen név pedig Szilvás Ujfalu, már elő fordul egy 1321-ik évben Véghez vitt határjárásáról szollo okiratban.

Patakok a Sz. Ujfalusi határban.

a. *Ronyva*, melly S. a: Ujhelyen alól a Bodrog vizibe ömlik

b. *Tereblye*.- a Szalanczi hegyektől a falun Keresztül hatván, Kozman felül a Ronyvába szalad.-

c. *Mogyoró patak*.- a falu határába eredt és a faluban a Tereblyébe esik.-

d. *Szölő patak*, a Szalanczi, és SzUjfalusi határközt e) a *Menyepatakkal* egyesül, mely Szilvás, és Kozma Közt képezi a határt.- ezen Menye patak arégi ok iratokban Megye patakának Nevezetik alkalmasint azért – mivel régiebb időkben Szilvás Ujfalu Abauj megyéhez tartozott.

Düllök

a) *Vidrás Ronyva* mentibe – alkalmasint ott hajdan Vidrák látszattak.

b) *Barnabük Tereblye* folyó mentibe.

c. *Puczkos*.- Szilvás ujfalu, ‘s Kozma közt.

d. *Kacsá fark* – e. *Endes*, f. *Kö telek*, g) *Menye patakra járó*

h. *Mogyoró patak*, i. *Komló kert*. Mogyoró patak mentibe

k. *Malom-gaz*.- Malom közelébe.- Ezek azt mutatnak, hogy hajdan Magyarok szállottak meg e vidéket.- Most tott nevezetüek *Predne i Zadne vinyicze* /:elő és hátúlsó szőlők mellyeknek gátjaik most is láthatok végre /: *Male polyo* hajdan Kis Mező.-

Kaszálók

Bolczok – *Bári rét* – *Nádas* (:hajdan az is vólt:) *Puczkos*.-

Hegyek.

Kopaszka (:hajdan Kopasz hegy:) – *Krizsány*, *Hosszu hegy* – *Golyóbis* – *Kanya tövis* – most Erdő, de régenten tövis lehetett, ugy szinte *Krizsány*, *hosszu hegy* és *Golyóbis* hegyek

Erdők.-

Van egy Kiss sziksos tér, mely *Szolyizskának* neveztetik.-

Bércz.

egy hosszú bércz, mely össze köti a Szalanczi hegyeket a Toronyai hegyekkel – egyébbként egy ágazatja a Dargai hegy láncznak.-

Szomszéd határok.

Eszakról Kalsa község határa és a Szalanczi Uradalomhoz tartozó József pusztá vagy Kenderláz.

Napkeletről a Most Nevezett pusztá, Egres és Cseleí községek határaival.

Délről Kozma helység határa.

Nap Nyugotról a Szalanczi Uradalomhoz tartozó hegy és Erdőség.-

Kelt Szilvás Ujfaluba Julius 8-ken 1864.

Nyomárkaj János
Krti Jegyző által

Helynevek
Töke Terebes Város Zemplén megyéből.
Melléklet
A' helynevek összeírásához
Zemplén Megye T. Terebes Városát illetőleg.

Az 1-ső Pontra nézve. Töke Terebes Város esik Zemplén Megyében,- hpl a' Székhely mint törvénykezési szék Sátoralja Ujhely Város – tartozik a' Magyar Izsépen székelő Főszolgabíróshoz, melly Főszolgabírói járás ezen Töke Terebes Várostól nyerte elnevezését "T. Terebesi Szolgabírói járás".

A 2-ik Pontra nézve: A' városnak jelenlegi országszerte ismeretes neve Töke Terebes (:Szláv nyelven Trebisov):- Ezen város a' mint a' jelenleg is használatban lévő ősi pecsét bizonyítja már 1692. évtől egész máig mint egyik nagyobbyszerű Mező város él, és így annak már 172 éve.

Ezen T. Terebes Város azonban feloszlik több részletekre, mellyek jelenleg *Külváros* néven nevezik és pedig:

a.) *Párizs* (:Szláwnyelven *Parizsov*;) ezen város rész az idős emberek bevallása szerint onnan vette nevét, mivel azon város részbe egy Párizs névvel nevezett anyakanczaló betegség következtében elveszván 's azon helyen takarított el, 's honnan azon időtől óta kapta fentebbi nevet "Párizs" azon időre senki sem emlékszik, mivel akkoriban még ezen Párizs részben legfeljebb vagy 30-35. lakház volt.-

b.) *Csáki falva*. Ezen város részen földesúri Majorság lévén, honnan azonban az épületek még Gróf Csáky László hordatván el, mely épületek helyén később lakó házak épülvén, 's miután a' hely a' Gróf Csáky családe volt innét kapván ezután nevét ezen Város rész "Csáki falva".-

c.) *Varikóczi*: Ezen Város rész ezelőtt legelő rész volt, mintegy 66. évekkel, mikor is egy tűzvész alkalmával a' Város nyugati oldalon fekvő része leégvén a' Gróf Csáki család tehát építkezés tekintetéből azon helyet a' leégettnek adván által, 's melly helyen legelső építkezett bizonyos Varcha nevű egyén, 's ezen névtől azután az új Város rész "Varikóczi" nevet nyert, 's azóta folyamatosan azon néven ösmértetik.

A' 3-ik Pontra nézve: A' Városnak az eddig leirt nevei voltak, míg később ezen jelenlegi "Párizs, Csáki falva és Varikóczi" város részek összehúzatván, 's így kapta T. Terebes nevét 's már mint város a' Városi pecsét bizonyosága szerint 172. éves város.

Az idős emberek bevallása szerint T. Terebes onnan vette eredetét, mivel hajdan az egész Terebesi de sőt még a' szomszéd falvak is sűrű nagy erdőségekkel lévén körülfogva, melly erdőségek később az akkoriban itt lakott földes uraságok osztályai következtében elosztatván, 's így azok kivágattak, 's hihető, mikép a' kivágatás következtében megmaradt temérdek, "tökek" után nyerte nevét Töke=Terebes; 's még még most is találatnak a' határban fagyókerek, mellyeknek ki ásása nem csekély fáradságba kerül.

A' 4-ik Pontra nézve: Írásbeli adatok hiánya miatt ezen körülményről semmi bizonyost tudni nem lehet a' pecsét azonban a' legbiztosabban az e' mai napig 172. évről szöll.-

Az 5-ik Pontra nézve: T. Terebes Város népesítéséről sem írásbeli, sem pedig szóbeli felvilágosítás nem adható, jelenleg azonban a' lakosok részint Ó hitűek, részint R Catholicusok majdnem egészen fele részben.

A' 6-ik Pontra nézve: A' nevek eredetéről és értelméről sem írásbeli sem pedig szóbeli felvilágosítás nem adható több, mint mnyi a' 2-ik Pontban a' Város és annak részeire nézve fentebb kiemeltetett.

A' 7-ik Pontra nézve: A' Város határában vannak több nevek nevezetesen:

a.) *Cserják*: Ez jelenleg Gróf Andrássy Gyula Ó Méltósága Majorsága, ezen hely onnét kapta nevét mivel azon hely régentén a'Gróf Csáky család által a' gazdáktól elvétetvén,'s helyette egy más ugyanilyen mennyiségű terület adatott ki a' gazdáknak csere útján, hihető hogy ezen megtörtént Csere következtében nyerte Szláwnyelvü "Cserják" nevét.-

b.) *Koroncs*: Ezenhelyen jelenleg a' legszebb erdőség áll, mely Gróf Andrássy Gyula Ó Méltósága birtoka,- ezen helyen régenten csak tövisek és nagyszerű gazok lévén, melly csak

egyedül lovak legelőjének használtatott,- 'S Szlávnyelven elneveztetett "Kracskinak" vagy "Krakinak" 's hihető hogy ezen névtől nyerte később nevét Koroncs v. Goroncs.

c.) *Na dolinoch*: Ezen hely fehér agyagos föld, mely terméketlenségénél fogva semminémű vetésre nem használható, de sőt még semminémű faanyagok sem teremnek, kemény alapú föld, 's rendszeren vizállásu hely.-

d.) *Szekera*. Terebes Város alsó részén egy olly hely melly különben síkság, de teljesen terméketlen némelly időben a' lovak legelőjéül szolgál.

e.) *Velka Sztugyen*: Ez Terebes Város határának felső részében egy nagy bő forrású kút, melynek eredetéről nem emlékeznek, ezen kutat a' mezőben munkálkodó emberek veszik igénybe, 's azt a' Város kezeli és jó karban is tartja.-

f.) *Olsina*: Ezen hely Terebes Város keleti részén felől egy erdőség, melly Magyarneven "Fekete erdőnek" is hivatik, ez azon erdőréssz, honnan úgy a' gazdák, valamint Gróf Andrássy Gyula Ö Méltósága a' fajzást jelenleg is élvezik.- Azért nevezetik pedig "Fekete erdőnek" mivel az egész erdő "Égerfával" van telve, 's az pedig feketén játszik a' szem előtt, ezen okból nevezetik "Fekete erdőnek".-

A' fentebb felhozottakon kívül más helynevek magyarázatára nézve az ezen ügybe felhivottak teljesen képtelenek, írásilag sem lehetett kipuhatolható.

Kelt Töke Terebesen Octobr 25. 1864.

Jegyzette
Balla Károly
ker Jegyző

336/k. i. szolgabírói szhoz

Velejte Községéből
Melléklet a' helynevek összeírásához

Az 1-so Pontra: Zemplén Megye – Terebesi Kerület, Főszolgabírói székhely Magyar Izsep községe.

2-ik Pontra: A' községnek két féle neve él, és pedig Magyar nyelven Velejte, mellynév országszerte ismeretes.- Szlávnyelven pedig Velyat, melly utóbbi csak helybeli elterjedéssel bir.

3-ik Pontra: A' népek emlékezetére ezen községnek mindig csak a fentkiirt neve volt.

4-ik Pontra: A' község a legkisebb adattal sem szolgálhat sem írásilag, sem pedig magán tudomás útján.

5-ik Pontra: A' községnek honnan lett népesítésére nézve sincs adat.

6-ik Pontra: A' néveredetéről úgy Köztudomás, valamint hagyomány és irott emlékek hijányában mi sem tudható.

7-ik Pontra: Velejte község határában semmi olly mezők, dülök legelők s. a. t. nevei nincsennek, a' mellyekből ki lehetne venni, hogy azoknak csak legkisebb históriai avagy egyéb jelentőségeik is lennének.

Jegyzés: Jelen érdeklött tárgyban adandó felvilágosításúl Velejte községének legidősebb egyénei, valamint olly értelmeseb egyenek is, akár pedig okmányilag némí adattal szolgálhatnának,- kihallgattatván, azonban oda nyilatkoztak, miszerint semminémű olly helynevekről, a' mellyeknek úgy magában a' községben, valamint annak határában csak legcsekélyebb jelentőségeik is lennének sem köztudomásilag, sem pedig írásilag nincsennek, miért is az összeírás tovább nem terjesztethetett.

Kelt Velejtén Május 23. 864.

jegyzette
Bódy Károly Jegyző

IRODALOM

Juhász Dezső

1988 A magyar tájnévadás. Nyelvtudományi Értekezések 126. szám. Budapest

Kováts Dániel

1998 Sárospatak és Sátoraljaújhely környéke Pesty Frigyes helynévtárában.
Sátoraljaújhely

Mizser Lajos

1997 Zemplén megyei tájnevek Pesty Frigyes helynévtárából. Magyar Nyelv
XCIII. 490–492. Budapest

2000 Zemplén megyei helységnév-vizsgálatok. HOMÉvk. XXXIX. 503–515,
Miskolc

2003 Régi belterületi nevek Zemplén megyében. Széphalom 13. 229–231.
Sátoraljaújhely

2004 Régi kocsmanevek Zemplén megyében. Széphalom 14. 231–232.
Sátoraljaújhely

2005a A Harangod-vidék helynevei – 1864. HOMÉvk. XLIV. 481–496. Miskolc

2005b Hegyaljai helynevek – 1864. Széphalom 15. 321–332. Sátoraljaújhely

2006a Zempléni helynevek – 1864. Széphalom 16. 189–199. Sátoraljaújhely

2006b A Felső-Bodrogrköz helynevei – 1864. HOMÉvk. XLV. 445–462

NÉMET JÖVEVÉNYSZAVAINK ÉLETE CSERÉPFALU NYELVJÁRÁSÁBAN

MIZSER LAJOS

Cserépfalu Borsod megyei község, a Magyar nyelvjárások atlaszában az M1-es kutatópont. A német átvételeket leszűkítettem egyetlen falura. *Bárcki Géza* (96–101) részletesen elemzi a a magyar–német érintkezéseket, továbbá *Gudrun Kobilarov-Götze* hatalmas anyagot közöl, beleértve azt is, hogy a megfelelő szó melyik nyelvjárásból került a magyar nyelvbe. Mindkét mű a köznyelvre koncentrál. A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának három kötete már jóval szélesebb körű szavakat mutat be: közli ugyanis mind a magyar, mind a német nyelvjárás jelenségeket, sőt még az eredeti némettől eltérő jelentéseket is. Ám találunk olyan tanulmányt is, amelyben *Kiss Jenő* egy falu, a rábaközi Mihályi nyelvjárásának néhány német jövevényszavát mutatja be. Sőt *Guttmann Miklós* arra is vállalkozott, hogy egy nyugat-magyarországi község mai nyelvallapotát mutassa be. Én is ezt követem. Nekik azért könnyebb volt a dolguk, mert mind Mihályi, mind Nárái közelebb esik a német nyelvterülethez, mint Cserépfalu. Így ők nyilván egységesebb anyagot tudnak felmutatni, mint én Borsod megyében.

Ez annyit is jelent, hogy velük egyetértésben – csak részben követve *Kobilarov-Götze* megállapításait – a köznyelv (Gemeinsprache) helyett a tájnyelv (Mundartsprache), illetve a katonai szleng (Militärslang) vizsgálatára helyezem a fő hangsúlyt. Cserépfalu viszonylag távol esik a német nyelvterülettől. Így azt gondolhatnánk, hogy alig-alig találhatunk német jövevényszavakat. Ez a dolog leegyszerűsített része. Származhatnak német átvételek a katonai nyelvből–szlengből. A cserépiek a Monarchia idején többnyire Miskolcon (honvéd) vagy Egerben (közös) szolgáltak, de néhányan Kassán, Munkácson, sőt Nagybecskerekén is. A Wehrmacht 1944-es ott-tartózkodása legfeljebb csak a népetimológiás *Hej, Hitler* (< Heil Hitler) kifejezést hozta. Ennek azonban nincs politikai felhangja, éppen olyan tréfás hangulatú, mint a szintén II. világháborús orosz *grasztutyi* < здравствуйте 'üdvözöllek' és a román *bunye zilva* < bună ziua 'jó napot!'. 1820-tól a cserépvári uradalom a Szász Coburg Gothai herceg hitbizományába került. Ő a kastélyba a cselédséget Ausztriából és Sziléziából hozta. Ez utóbbiak nyelve erősen fűszerezve volt szláv (cseh, lengyel) elemekkel. A cserépiek a bányavárosokba is eljutottak szilvásszekerekkel. Mindezek azt is jelentik, hogy bizonyos német szavakat valamelyik északi szláv nyelv is közvetíthette. Volt kevés számú iparos is a községben, akik vándorútjuk során több német vidékre is eljutottak (pl. nagyapám, Mizser István, aki szücsmester volt, még Strassburgban is megfordult). Ez legfeljebb csak néhány, ma már elavult szakszóban mutatkozik meg.

A szavak jelentős része a passzív szókinccs körébe tartozik. Többnek a jelentését sem ismerik, sőt nem is németnek tartják, hanem az ő megfogalmazásuk szerint tótnak. És vannak olyanok is, amelyeket a ragadványnevek, esetleg helynevek őriztek meg. A lakosságnak ma már fogalma sincs arról, hogy ezek német átvételre mennek vissza. Ezek után lássuk csoportok szerint – a teljesség igénye nélkül – milyen német átvételek lehet-

ségesek. Ám itt feltétlenül meg kell jegyeznünk azt, hogy az átvételekben nem pontosan azt a jelentést tapasztaljuk, amelyet az eredeti németben (ausztriai, sziléziai, hazai).

1. A katonai nyelvből átkerült szavak: *Ancváj* < ein, zwei, 'menj el' (tkp. egy, ket-tő), *bagony* 'vagon' (csak az I. világháborús katonai nyelvben fordul elő), *bajnét* 'szu-rony' < Bajonett, *csuszpájz* 'vegyes főzelék, alig ehető étel' < Zuspaise, *curikk* 'hátra, vissza (a lónak) < ausztriai zurick 'hátra' *curikkol* 'hátrafelé megy (a ló), *faszol* 'vételez' < fassen, a hangalak miatt mára kissé más lett a jelentése, *firer*, tkp. Zugsführer 'szakasz-vezető' (elavult), *franc* 'franciabetegség, szifilisz' < Franz(en), a több éves katonaságot követően egyes obsitosok vérbajjal tértek haza, *gukkër* (néha a népetimológiás *kukkër* < Gucker 'messzelató'. Itt is használják az országszerte ismeretes *hapták* (< habt acht) szót. Anekdotaszámba megy a következő: *hozzám*: a kiképző a következőket mondta: három-féle hozzám van: *melidige hozzám* (melde gehorsamst), *picike hozzám* (bitte gehorsamst) és *verdide hozzám* (werde gehorsamst). Azt még bizonyítani sem kell, hogy mindhárom „osztrákul” van. *Inóc* 'menj innen, tűnj el!' < hinaus, igei alakja is van: *inóckol* 'elhordja az irháját'. A *kerdáj* (< kehrt euch 'hátra arc') nagyon is alkalmi használatú nagyjából 'tűnj el' jelentésben. *Lükverc* 'vissza (a támadás megghiúsulásakor)' (ma az autósok használják 'hátramenet' értelemben) < rückwärtz. *Menázi* 'élelmiszeradag' < Menage (< francia), tréfásan szokták kérdezni: „ni, mi lesz a menázi”? azaz: mit kapunk enni? *Muszajj* 'kell' < muß sein. A *srapnel-rapnell* 'robbanó lövedék' < Schrapnell erősen elavulóban van, a *subick* 'csizma-, cipőkenőcs' < bécsi német Schuhwix, ma már csak szólásban él: A subickba köpni kell: 'ez a legtermészetesebb dolog a világon'. *Sung* 'lendület, iram' < Schwung. *Szarzsi* 'katonai rang; „krumplivirág”' < ausztriai Charge (< francia), illetve: 'valamivel több, mint mások', szólásban: neki már van szarzsija, tkp. 'öt már nem kell félteni'. Érdekességképpen megjegyzem, hogy a német kiképzési nyelvet magyarnak mondták, a magyart pedig honvédnek. Tehát: a *lelépni* honvédül van, az *abtreten* pedig magyarul. Még ma is hallani: „ez honvédül van”, azaz: 'nem tudom, hogy mit is akarsz mondani'. Ugyancsak innen származik a *nikszdejcs* (< nichts deutsch 'semmit sem né-metül'), azaz a magyar kiképzési nyelvű honvédeket nevezték így. Ma megváltozott je-lentésben él: 1. 'nem tudok idegen (nem feltétlenül német!) nyelvet', 2. 'nem értem, amit mondasz; ez nekem kínaiul van'. Nagy valószínűséggel a katonák nyelvéből kerültek át a kártyázás egyes kifejezései: *fajjër* < Feuer, *ferbli* < Färbl kártyajátékok, továbbá: *ibërël* < über 'felülüt, *ónijász* < ohne As 'ász nélküli játék a huszonegyes nevű játékban', *tronf* < Trompf 'ütőkártya'.

2. A kastélyból származó szavak. Ezeket csoportosíthatjuk is. A) A házzal kapcsolo-s szavak: *fërslók*: 'gyalulatlan deszkából készült láda' < ausztriai Verschlog, *firhang* 'akkora függöny, amely az egyébként kicsiny ablakot eltakarja' < ausztriai Firhang, *gang* 'a házat fekvő L alakban övező folyosó'. *Kaszli* 'fiókos szekrény' < sziléziai Kastl, a *falikaszli* 'az ajtó melletti falba vájt rejtett fülke'. *Krëdënc* 'konyhaszekrény' < ausztriai Kredenz, *sifor* 'ruhásszekrény a tisztaszobában' < ausztriai Chiffon, *sparhét* 'mozdítha-tó tűzhely' < ausztriai Sparherd, *stëlázi* 'polcos állvány a télre eltett befőtt, savanyú-ság számára' < ausztriai Stellasi (< holland). B) A ruházkodással kapcsolatos szavak: *barhét* 'az egyik oldalán bolyhos, sűrűn szőtt pamutszövet < Barhent, *cakkol* 'fogazás ruhadarab, terítő stb. szélén', dalban is benne van: „Mán Cserébbe, vík Cserébbe nem cakkolnag zsepkendőüt”, a német Zack 'ruhaszegély csipkésítése' szó igésítése. *Delin*

'ruhakelme'. *Fuszekli* 'térddharisnya' < ausztria Fußball még a *trimflis* 'combharisnya' < Strimpfl. *Hüzenträger* 'nadrágtartó (nem feltétlenül gyári!)' < sziléziai Husentrager. *Midër* az eredetitől eltérő jelentése: 'menyasszonyi öv' < Mieder. Ez jelezte a menyasszony módosságát. *Mold* 'egyféle bársony'. *Sindël* 'zsindely' < Schindel. *Singolt* 'kivarrott szélű ruha, kendő' < schingen. *Slájër* 'rendszerint derékig érő, két részből álló menyasszonyi fátyol', ma bármilyen formájú menyasszonyi fátyol jelölője < Schleier. Az étkezéssel kapcsolatos szavak: *ëccájg* 'kés, villa, kanál együtt' < Eßzeug, *früstök, früstököl* 'reggeli, reggelizik' < Frühstück, *gërsli* 'árpadara' < ausztriai Gerschtl, *prënzli* 'száradt kenyérből reszelt morzsa; zsemlemorzsa' < ausztriai Bresl. Érdekes, hogy még ma is a német szavakat használják a magyar megfelelő helyett. *Röstöl* 'ránt (levest)' < ausztriai rösten. Egyéb: *ánsológ* 'a boroshordó kénezése' < Einschlag, *dózni* 'vágott dohányt tartamazó kis pléhdoboz' < ausztriai Dozn, *fajin* 'nagyon jó, kiváló, remek' < fein, *feszt* 'mindig, állandóan' < fest 'szilárdan, erősen', *finesz(és)* 'ravasz, agyafutur' < finesse, *gugli* (*guglizik, gugligolyó*) 'teke' < ausztriai Kugl. Ide tartoznak az országszerte ismert *dinsztél* 'párol (pl. káposztát)' < ausztriai dinsztn és a *dunsztol* 'gőzöl (befőtött)' az ausztriai Dunst igésítése szavak is. C) Mesterséggel (foglalatossággal), fuvarozással kapcsolatos szavak: *cipcër* 'szepességi német' < Zipser, *col* '1 ½ cm' < Zoll, *colostok* 'mérőeszköz' < Zollstock, *fédervajsz* 'síkpor' < Federweiß, *firnajs* 'fénymáz, kence' < Firniß, *forsz* 'mesterségbeli fortély' < Force, *fusër* 'rossz (munka)', igésítve *elfusëral* 'elront' < cipszer fußer, *jágër* 'erdőkerülő', *kindrusz* 'festőkorom' < bányavidéki német Kienruß, *lag* 'lakk' < Lack, *lagos* 'lakkozott' *majtër* 'habarcs' < osztrák-bajor Malter, *modla* 'öntőforma' < ausztriai Modl, szlovák közvetítéssel, *pajszër* 'rövidebb emelőrúd', *passzol* 'illeszt' < passen, *pënzli* 'ecset' < osztrák-bajor Pemsel, *ráf* 'kocsikerékabróncs' < osztrák-bajor Raf, *stanga* 'hosszabb emelőrúd' < Stange, szlovák közvetítéssel, *susztër* 'cipőjavító', teljesen kiszorította a magyar vargát < Schuster, az 1950-es években: *susztëráj* 'cipész-zövetkezet', *tücet* 'tucat, 12 darab valamiből' < német nyj. Tutzet.

3. Egyéb helyről átvett szavak: *belzin* < Benzin, *cakompakk* 'teljesen' < (mit) Sack und Pack, *cetter* 'szveter' < Sweater (< angol), *ëstráng* 'istráng' < osztrák-bajor Strang 'kötél', *frász* 'epilepszia', ma csak így él: a frászt hozta rám 'nagyon megijedtem', *hajdërmënköü*, jelentését nem ismerik, csak így: mint a hajdërmënköü (vö. Kiss JENÖ, i. m. 32-3), *hermónika* 'harmonika', *lajbi* 'zakó' < osztrák-bajor Leibel, *kislajbi* 'mellény', *misling* 'zölden levágott takarmánykukorica' < Mischling, *mauring* 'kelengye' < osztrák-bajor Moring, *pruszlik* 'börmellény' < osztrák-bajor Brustfleck (szlovák közvetítés feltételezhető), *puçul* 'tisztít, hámoz' < putzen, *rigli* 'fémbeől készült tolózar' < ausztriai Riegel, *sërbli* 'bili' < osztrák-bajor Scherbl, *söfföür* 'gépkocsivezető', eredetileg csak az urasági soförre vonatkozott < Chauffeur, *spriccol~priccol* 'vízzel meghint' < osztrák-bajor spritzen, *srëjen* 'rézsutosan, átlósan' < osztrák-bajor schräg, *sübër* 'a kemencékben, tűzhelyeken a füst és a meleg levegő áramlásának szabályozására szolgáló, tolózárként működő vas- vagy bádoglemez' < Schuber 'zavár, retesz', *surc* 'férfi vászonkötény' ausztriai német Schurz. *Traubál* 'próbál' < probieren, *trotlyli* 'gyámoltalan öreg' < ausztriai német Trottel 'gyámoltalan'.

A faluban 1828-tól kimutathatóan 1944-ig éltek zsidók is. A jiddisből kerültek a cserépi nyelvbe a következők: *makhër* 'minden lében kanál', ma már csak a jó vagy a nagy jelzővel használatos, *seftel* 'csereberél, rendszerint úgy, hogy másokat rászéd', *saktër* 'izraelita hitközségi alkalmazott, aki a háziállatok rituális levágását és az újszülött

körülmetélését végzi’, ma már csak az „ügyes, mint a saktër” ’nagyon ügyes’ szóláshasonlatban él.

4. Ragadványnevek és egy épületnév által konzervált szavak, de a falubeliek sem a jelentést nem ismerik, idegenszerűségét érzik, de vagy németnek vagy „tónak” gondolják. *Fírer* < (Zugs)fóhrer ’szakaszvezető’, *Harsli* < Harsch(e)l ’egyfajta gyalu’, *Pitli* < Beutel ’malomszita’ (szlovák közvetítéssel), *Sergolt* < Schergold ’lakkféleség’, *Vaszisz* < was ist? ’mi van?’, *Vinclér* < Winzler ’urasági szőlőfelügyelő’. Ragadványnévként is él a már a fentebb említett *Jágër* és *Susztër*. Épületnév: *Tajmëc-ház*: „valami tót lakott benne” – mondták annak idején. Ez is német, mégpedig a *Steinmetz* ’kőfaragó’ szó ejtett alakja. Az 1820-as összeírásban: *lapicida*, tehát nem családnév, hanem a foglalkozás jelölője: ’a kőfaragó háza’.

Az általam összegyűjtött szavak száma meglehetősen nagy ahhoz képest, hogy Cserépfalu távol esik a német nyelvterülettől, akár a felvidéki régebbi német településeket, akár a szatmári újabb telepítéseket nézem, a Dunántúlról nem is beszélve. A magyar nyelvterületen rég meghonosodott és általánosan még ma is használt szavakkal (pl. farsang, herceg, ribizli, selejt stb.) itt egyáltalán nem foglalkoztam, hanem csak azokkal, amelyeket a 19. század elejétől vett át a nyelvjárás, illetve amelyek „tájjellegűek”. Az átvételek nagyjából az 1950–60-as évekig általánosan használatosak voltak, ám számuk rövidesen csökkent. Ez nem is véletlen, hiszen a felsorolt tárgyak stb. maguk is elavultak, újabbak lettek használatosak helyettük, és ezek már nem német nyelvterületről valók voltak. S azt is tegyük hozzá, hogy a faluban kezdték szégyellni a tájszavakat (nemcsak a felsoroltakat!), mert „parasztosnak” érezték őket. A turizmus erőteljes fellendülésével (két tájház is van a faluban), kezdték ezeket a szavakat (beleértve a német eredetűeket is) felújítani, és a vendégekkel is közölni. Így azt lehet mondani, hogy a tájszóhasználat a turisztikai látványosság része is lett. Társas összejöveteleken a múltra való emlékezésekkor azonban gyakran találkozhatunk velük.

IRODALOM

Bárczi Géza

1958 A magyar szókinccs eredete. Budapest

Benkő Loránd (főszerk.)

1967–1976 A magyar nyelv történeti-etimológia szótára I–III. Budapest

Deme László–Imre Samu (szerk.)

1970–4 A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Budapest

Guttman Miklós

2005 Német eredetű tájszavak állapota Nóraiban. In: Anyanyelv, dialektus, két-nyelvűség, oktatás 31–39. Szombathely

Kiss Jenő

1973 Tájszómagyarázatok I. Magyar Nyelvjárások XIX, 27–38. Debrecen

Kobilarov-Götze, Gudrun

1972 Die deutsche Lehnwörter der ungarischen Gemeinsprache. Wiesbaden

KODÁLY ZOLTÁN ÉS A RÉGI MAGYAR IRODALOM

JÁNOS ISTVÁN

Aligha van a magyar zenetörténetnek olyan alakja, aki annyira sok szállal kötődne a magyar és az egyetemes irodalmi hagyományhoz, mint Kodály Zoltán.¹ Még az egyetemes modellé emelkedett Bartók sem kísértette meg azokat a történelmi mélységeket, mondhatnók dantei bugyrait a magyar történelemnek, kultúrának és irodalomnak, mint Kodály, aki azért is ragaszkodott következetesen az irodalmi hagyományokhoz, mert magyar–német szakos bölcsészhallgató is lévén elég alkalma kínálkozott a szintetikus látásmód kialakítására és az irodalmi tradíció megismerésére és megbecsülésére. Irodalomszemléletét az Eötvös-Kollégium tanárai Beöthy Zsolt és Gyulai Pál alakították ki, de a későbbiekben nagy hatást gyakorolt rá Horváth János szintetikus irodalomszemlélete is, mígnem kialakítja önnön egyéni irodalom- és kultúrafelfogását, melyben zene, néprajzi hagyományok, magas irodalom és történelmi tradíció egyetlen szételemezhetetlen egységet képez. A magyar kultúra tér- és idődimenziói egyszerre jelentettek számára kihívást: szerteágazó népzenei gyűjtőútjai mellett, melyek során bejárta országa rejtett zugait, Csallóköztől Nyitraig, Zalától Brassóig, nem kevésbé hosszas felderítőutakat tett a múltban, kultúránk nyomait kutatva. Mert Németh Lászlóval egybehangzóan vallotta, hogy „csikorgó előidőkől létünk talpa lett”, s a jelen nem érthető meg, ha nem tart folyamatosságot a múlttal, s múltunk sincs, ha nem tudjuk felmutatni a jelenben.

Kodály szakképzett irodalomtudós és filológus lévén szakavatott kézzel nyúlhatott a magyarság teljes irodalmi hagyományához, hogy művészetébe asszimilálva átemelje azt a jelenbe, s mint művész a hagyomány által hitelesebben szóljon korához. Kodályt az irodalmi folyamat egésze érdekelte és ragadta meg, s különösen azért is, mert a ráncok maradt szövegek még töredékességükben is jobban reprezentálták számára régi kultúránk folyamatosságát, mint pl. a nagy időbeli hiátusokat felmutató zenei hagyomány. Az egyetemes irodalom tehát még a zenei rekonstrukcióban is segíthet, de mégsem ez volt a legfontosabb Kodály számára, hanem a történelmi térben és időben mindig és mindenütt jelenvaló magyarság. Ez a magyarságtudat szólal meg minden egyes művében, ez hatja át az etnikai létezés alapidimenzióit. A történelemben – vallja – minden egyes nemzet „csak századokon át kibontakozó teljes életével mutatja meg magát”.² A történelemben megmutakozó teljes életet kell a művésznek ismernie: „A művész, ha nem részese az élő hagyománynak, szárazra vetett hal. De a történelmi múlt eredményeit sem nélkülözheti. *Teljes értékű magyar művészet csak a teljes magyar múlt talaján fejlődhetik, anélkül mindig hiányozni fog belőle valami.*”³

1 A témakör részletes kifejtéséről l. BITSKEY István: *Régi irodalom – modern zene (Kodály művészetének irodalmi gyökerei)*. *Esszék, művek, hagyományok*, Debrecen, 1996. 292–299. Csokonai Könyvtár 7. TARNÓC Márton: *Kodály és a régi magyar műveltség*. ItK, 1983. 301–309., TARNÓC Márton: *Kettőstük*, Bp., 1988. 330–348.

2 FÜR Lajos: „*Ne bánts d a magyart!*” *Bartók és Kodály történelemszemlélete*. Kairosz Kiadó, hely és évszám nélkül, 96.

3 FÜR, 96.

Kodály egyetemesség-igénye természetesen sok történelmi hiátussal kénytelen szembesülni ugyan, mégis, a művész képes áthidalni mindazt, amit a filológus vagy a zenetörténész hiányként regisztrál és él meg. S ezt a hiányt szerette volna pótolni művészetével: művelődésbeli lemaradásunkat, a magaskultúrában támadt zavarokat és hiátusokat. Egyszóval: rekonstruálni és egységben látni vágyta a magyarság művelődésének évszázadait, a kezdetektől saját koráig. Ugyanakkor alkotói szemléletként Adyval együtt vallotta, hogy „élet és halál együtt mérendők”, azaz múlt és jelen szintézisében mutatható meg az a jövőkép, melynek mindenképpen magasabb minőséget kell képviselnie mind a múlt, mind pedig a jelen értékdimenzióinál. Ide kívánczik még Kodálynak a kultúra átörökléséről szóló nézete, mely szerint „kultúrát nem lehet örökölni”, minden generáció újratanulja ősi kultúráját, s közben átértelmezi, át is alakítja azt. Így a kultúra is állandó mozgásban, változásban van, s jól látja azt is, hogy „mélyreható különbségek vannak életkor, társadalmi, vagyoni állapot, vallás, civilizáltság, vidék és nem szerint.”⁴ „Az egység tehát nem a kultúrában, hanem a kultúrát létrehozó közös magatartásban (mentalitásban), a kultúrát teremtő lelki habitusban, s a létrehozott kultúra nemzeti jellegében található meg” – summázza nézeteit Kodály.⁵ Kodály tehát szinte Lükő Gábor-i értelemben vallja, hogy a kultúra nem más, mint az egy és oszthatatlan magyar lélek ezerféle megnyilatkozási formája: a magyar lélek formái. Továbbá kivetíti a magyar kultúra egészére Kodály azt a felismerést, hogy amikor a „zenei néphagyomány nagy lelki egységéről” beszél, akkor ezen kijelentés igazságtartalma nem csupán a zenére vonatkoztatható, hanem a kultúra minden szektorában, így az irodalomban is megkérdőjelezhetetlen alapelvként működik.

Kodály zeneszerző volt ugyan, de ezernyi tudatos szállal kapcsolódott a történelmi magyarság gyökérzetéhez, melynek – mint írja – „ezeréves látható története, és talán még jobban nyelvében, dalában élő több ezer éves láthatatlan élete ellenállhatatlanul vonz magához.” Kodályt elsősorban nem a történelem érdekli, sokkal inkább az abban alakuló, kikristályosodó egyéni és nemzeti sorsproblémák megkeresésének hősiesszándéka foglalkoztatja. És ebben a heroikus munkában vezérfonal volt számára a magyar irodalom. Nehéz lenne megmondani, hogy hét évszázad magyar irodalmi hagyományából mihez vonzódott leginkább, mely értékeket, műfajokat tüntetett ki figyelmével: úgy tűnik egyaránt elmélyedt a 16. század zsolttárverseiben, Zrínyi prózájában, a magyar líra Csokonaitól Petőfi Sándorig ívelő termésében, de otthon volt a modern líra világában – gondoljunk Ady-versekre komponált dalaira – valamint a kortárs magyar költészetben is, nevezetesen Weöres Sándor lírájában.

Kodály zenéjében szinte a teljes magyar líratörténet intonálódik, mégis azt kell mondanunk, vannak bizonyos csúcspontok ebben az irodalmi recepcióban. Ilyen korai remekműve a Psalmus Hungaricus, mely a magyarság történelmi válsághelyzetében keletkezett, három évvel Trianon után (1923). Tudjuk, hogy az 55. Dávid-zsolttárt magyarító Kecskeméti Vég Mihály szövegét használta fel arra, hogy megrázóan mondja el egyén és közösség tragédiáját. Az ünnepi alkalom és megrendelés (Pest-Buda egyesítésének 50. évfordulója) csupán ürügy a zeneköltőnek, hogy világgá kiáltsa népe tragédiáját, mely ugyanolyan élesen vetődik fel Trianon után, mint a vérrel áztatott, vallási-felekezeti konfliktusoktól szabdalta 16. század Magyarországon. Nem csoda hát, ha Kodály is Kecskeméti

4 FÜR 109.

5 FÜR 104.

Végh Mihállyal egybehangzóan a zord de igazságos Istentől várja a megszabadítás – a történelmi igazságszolgáltatás pillanatát:

*Az igazakat te mind megtartod,
A kegyeseket megoltalmazod.
A szegényeket felmagasztalod
A kevélyeket aláhajigálod”*

Tóth Aladár találó megállapítása szerint Kodály e kórusművében „a magányos próféta és a magára hagyott nép hangja csendül össze.”⁶ s ezen túl azonban a költő és népe közti szövetség bizodalma is kifejezésre jut. A zoltár közösségi énekvers, s ennek megfelelően aktualizálta a zeneszerző az ősi műfajt saját jelenében. Az egyre szűkülő hazában személyes gyűlölködéstől is háborgatva kellett szembesülnie Kodálynak a vér és a dal 16. századával, ám a személyes sorspróbáknál is fájdalmasabban kellett látni és tudomásul venni, hogy a magyarság egyharmad része történelme során először idegen uralom alá vetve kisebbségi sorba kényszerült: ez az eleven élmény szakad ki elementáris erővel a zeneköltőből, megidézve a magyarság egykori, s egykorú sorskérdéseit.”A Zsoltár fel-emelő hatásának titka – túl mesteri felépítésén –, hogy élő drámai zene: költő és népe szövetségének nagyszerű meghirdetése” – írja a műről Eöszse László.⁷

A 16. század költészetéből azonban számos más verset is megzenésített Kodály, így Szkhárosi Horváth András *Vigasztaló énekét* (1939), mely mondandójában hasonló Kecskeméti Zsoltárverséhez, s a verszárlat is hasonló, hiszen bár legyőztünk, ám „nem hágy szegyenbe Krisztus ő felsége”. Ide kívánczik még a Szenczi Molnár Albert szövegére írott zoltár (50. genfi zoltár), valamint néhány megzenésített Balassi-vers (Siralmas nékem, Szép könyörgés), s az a viszonylag kései, 1963-ban komponált darab, mely Janus Pannonius: Hunyadi János sírfelirata című epigrammájára íródott.

Több darabot is megzenésített Kodály a 17. századi közköltészetből, köztük az „Ifjúság mint sólyommadár” kezdetű éneket, valamint egy halotti siratót, mely Kádár István éneke címen maradt fenn (1917).

A 17. századi prózairók közül többen is kivívták Kodály tiszteletét (Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Misztótfalusi Kis Miklós), közülük azonban egyedül Zrínyi „Az török áfium ellen való orvosság” című röpiratára írt zenét. A „Zrínyi szózata” 1954-ben készült el, bemutatni azonban csak 1955 végén lehetett. A zenetörténet a Psalmussal egyenértékű remekműként értékeli a szintén fontos társadalmi és politikai aktualitást hordozó művet. A „ne bánts a magyart” refrénszerű visszatérése mellett a grandiózus oratórium még két fontos Zrínyi-gondolatra épül: Hic vobis vel vincendum vel moriendum est (Itt vagy győznöd vagy meghalnod kell) imperatívuszára és a „Szabjunk más rendet dolgainknak” figyelmeztetésére. És vésődjön örökre mindannyiunk tudatába Zrínyi tanítása: „Egyetlen nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak”. A nemzet öntudatra élesztése egyfelől, s a történelmi sorskérdésekkel való szembesítése a másik oldalról teremti meg a Kodály-oratórium örök időszerűségét. Zrínyi rettenetes sárkánnyal szembefeszülő heroizmusa nem csupán a magyar Márs, de a mindenkori vigyázók és őrállók felelőssége: „Nehéz ugyan e hivatal nékem, de ha Isten hazámhoz való szeretetét rám tette, imé kiáltok, imé üvöltök,

6 FÜR 146.

7 FÜR 146.

Hallj engem élő magyar! Ihon a veszedelem, ihon az emésztő tűz!” S valószínűleg az sem lehet véletlen, hogy Kodály ez esetben prózai szöveget zenésített meg, hiszen nagyon jól tudta, hogy a magyar barokk irodalom legmagasabb eszmei és esztétikai szinten éppen a prózában, s nevezetesen Zrínyi és Pázmány prózájában nyilatkozik meg. Pázmányra, a „bíboros Cicerora” többször hivatkozik ugyan írásaiban, ám talán kevésbé érezte életművét időszerű és ihletadó szellemi alapnak.

Mint ahogy időszerűnek érezte, s talán szellemi alteregójának is tekintette Misztótfalusi Kis Miklóst, akiről a „Mentség” megjelenésekor 1940-ben bensőséges hangnemű recenzióban emlékezik meg: „Valóban a Haza volt a hibás? Nem is tudott róla. A hibásak azok, akik elállják a legjobbak útját a nemzethez. Míg ezek el nem fogynak, még nem egy Tótfalusinak kell itt szenvednie. A Mentség egyes részleteit iskolai olvasókönyvekbe kellene felvenni. Hadd tanulja ebből is a jövő nemzedék, mily országromboló destrukció a tehetség üldözése, elnyomása. Ha Tótfalusi ott marad Amszterdamban, ma tán az elzevirek, Aldusok közt emlegeti a művelt világ. Hogy hazajött: még művelt magyarok sem igen tudnak felőle. Ránk mégis értékesebb szomorú, csonka élete, mint lett volna végig ragyogó külföldi pályafutása. Egyéni élete tönkrement, munkáját nem végezhette be. De áldozatának füstje az égre csap és századokra mutat irányt az igaz út felé.”⁸

A barokk mellett természetesen más irodalomtörténeti korszakok is keretezik a Szabolcsi Bence által találóan Virág Benedek nyomán Magyar századoknak nevezett irodalmi és zenei panorámát. A könnyed rokokó Csokonai a Fársáng búcsúzó szavai című művében és a nem feltétlenül hiteles „Ha bort iszom, vidám vagyok” című vidám dalában elevenedik meg. Katartikus pátozsszal szólalnak meg viszont a Berzsenyi-versek, kiváltképp a Magyarokhoz című óda (Forr a világ bús tengere...), elégikusabb regiszterben játszik viszont a másik két Berzsenyi-elégia (Közelítő tél, Levéltöredék barátnémhoz), míg a többi megzenésített Berzsenyi-vers (Magányosság, A tavasz, Az élet dele) némileg oldottabban szólal meg. Kodály bonyolult emberi sorsokat ábrázol, minden megzenésített verse egy-egy költőportré is egyben, ugyanakkor nem vitathatjuk el sem az önarckép jelleget, sem pedig az egyetemes magyarságsors-perspektívát. Akár Batsányi versének feldolgozását nézzük (Franciaországi változásokra 1963), akár Kisfaludy Károly Mohácsának megzenésítését, mindkettőben centrális helyen áll a nemzetsors problémaköre, a múlt és jövő idősíkjainak szembeállítás, hasonlóképpen a Kölcsey-versek esetében (pl. Huszt). Vörösmarty költeményeire négy kórusművet komponált Kodály (Emléksorok Fáy Andrásnak, A nándori toronyőr, Magyarország címere, Liszt Ferenchez. De megihletti Kodályt Virág Benedek (Békességóhajtás 1801. esztendő), Kisfaludy Sándor egyik Himfy-dala (A bereknek gyors kaszási), valamint Garay János az Obsitos című műve, melynek nyomán keletkezik a Hány János.

Igen intenzíven kötődik viszont Kodály Petőfi Sándorhoz, akit népert és nemzetért élni-halni tudó hősnek tekint, s talán ezért van, hogy megzenésített Petőfi-verseinek csúcsa a Nemzeti dal, melyet 1956. szeptember 4-én mutatott be a Néphadsereg művészegyüttese, s a korabeli kritika is mint egyedülálló teljesítményt ünnepelte.

Hosszúra nyúlna előszámlálni a magyar irodalom azon ismert vagy kevésbé ismert alakjait, akik valamilyen módon kapcsolódnak Kodályhoz. Cikkeiben, tanulmányaiban számtalan megjegyzés, kisebb-nagyobb utalás figyelmeztet arra, hogy napi beszélő viszonyban volt a magyar literatúrával, s az attól elválaszthatatlan magyar nyelvvel. Ebben

8 KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés*. Bp. 1974. II. 312–313.

is Arany Jánost vallotta mesterének, akit nem csupán értő tanulmányban méltatott, de a nemzeti hagyományokhoz való kapcsolódásban mintegy irányítúként is szolgált számára.

A rég letűnt századok mellett a kortárs modern költészet is megihlette, elsősorban Ady Endre, akinek számos megzenésített verse közül (Sírni, sírni, sírni, Ádám, hol vagy, Szappho szerelmes éneke, Akik mindig elkésnek) a Felszállott a páva a legjelesebb, melyet betiltottak ugyan, de a Kodály által megkomponált, immár szöveg nélküli nagyzenekari változata nagy sikert aratott. Ady mellett csak utalnék a megzenésített Balázs Béla versekre (Éjjel, Az erdő, Kicsi virágom, Cinka Panna), színpadi zenét szerzett egy Móricz-darabhoz (Pacsirtaszó), s megérintette Weöres Sándor költészetének ezoterikus zenei világa is (Öregek, Norvég Lányok, Békedal).

Sokszínú, sok műfajú költői világot szólít meg Kodály, és sok-sok zenei látomásban idézi újra, értelmezi újra azokat a költőelődöket, akik egyszerre kapcsolják őt a „nagy hagyományokhoz és jövő sorskérdéséhez”. Törekvésében nincs egyedül: a huszadik század elejétől kezdődően Ady, Móricz, József Attila nemzedéke számára sem visszamerengés és passzív meditáció volt a múlt élménye, hanem „a rendezni végre közös dolgainkat” aktivitásra serkentő elszánt számvetése. S ne feledjük: Kodály nem volt doktrinér művész, nemzeti sorstragédiák, két világháború után harmadszor is szembesülni kényszerül önmaga és népe sorsával – s erőt merít a megmaradáshoz a prédikátor költők zsoltáraiból éppen úgy, mint a modern poézis szavaiból. Nem öncélú ez a múltidézés: benne „a költő teljes azonosulását érezzük népe sorsával, az egész történelemmel, az egész országgal. Középpontjukban, látszatra, a magányos ember is állhat: a költő, a bujdosó, a prédikátor, a szerelmes első személyben beszélhet itt; de a közösség láthatatlanul is mindig részt vesz a cselekményben, olykor mint háttér, olykor mint magatartás, mint összefüggés és magyarázat, mint maga a *haza*, az édes és keserű régi Magyarország; a képek légkörét, ízét, hangulatai tartalmát végső soron ő szabja meg.”⁹ És ebben a zenei világban a szöveg is roppant fontossá válik, olyannyira, hogy olykor szinte eldönthetetlen, hogy melyik a domináns: a vers zenévé és a zene verssé válik, s a testvérműzsák eme sajátos együttélése, a művészeti ágak eme szételemezhetetlen, együttes és egyidejű metamorfózisa *vox humana* jegyében fogan. Így talált rá költészet és zene, kultúra és zene népet egyesítő végső egységére. „S mert hitt benne, hogy a zene az egész világról el tud mondani valamit, ami más művészetek előtt zárva marad: azt az elmondhatatlan s mégis elmondandó, azt az egyetlen és legfőbb mondanivalót keltette életre és szólaltatta meg egész élete művében.”¹⁰

9 SZABOLCSI Bence: *Kodály Zoltán „magyar századai”*. Kodályról és Bartókról. Bp. 1987. 206–207.

10 SZABOLCSI, 384.

„FÉNYESEBB A LÁNCNÁL A KARD...”

A négyesi Szepessy nemzetség fegyvereinek hajdani dicsősége

KOVÁTS KORNÉL

Bár eredetileg csak egy-két tanulmányt terveztem írni a négyesi Szepessy család történetével kapcsolatban. Azonban több olyan impulzus is benyomást tett rám az eltelt időszakban, amely arra kényszerített, hogy egy újabb tanulmány folyamán megismeressem e családot egy új oldaláról. Mint a Petőfi Sándor Nemzeti dalából mottóként, címként kiemelt idézet is jelzi, a család katonai szerepét szeretném ebben az írásban összeszedni. Az a körülmény, amely rávett ennek a tanulmánynak megírására az volt, hogy a négyesi Szepessy nemzetségről a történészek elítélően írnak, vagy egyáltalán nem írnak azért, mert a család egyik tagja, négyesi Szepessy II. Pál naplójában, pontosabban „gazdasági feljegyzéseiben” negatív fényben tünteti fel II. Rákóczi Ferencet, Magyarország egykori vezérlő fejedelmét, holott más családtagok is aktív részesei voltak csak a Rákóczi-szabadságharcnak. Emellett hozzá kell tennem, hogy már előtte is volt nem kis múltja a négyesi Szepessyek fegyverforgatásának. Gondolok itt a középkor végén élőkre, vagy akik az egri vár 1552-es megvédésekor haltak hősi halált, valamint a kuruc mozgalomban résztvevőkre. Újabb lökést adott ennek a tanulmánykészítő elképzelésemnek, hogy az 1848–49-es szabadságharcban részt vevő négyesi Szepessyek tevékenységét még senki nem foglalta össze eddig.

Négyesi Szepessyek vitézése a középkorban

A Bihar vármegyei Szepessy II. Istvánnak, akit 1317-ben említenek a dokumentumok, volt két fia. Az egyik János, aki az 1370-es esztendőktől éppen 1409-ig élt, valamint még azt tudjuk róla, hogy Luxemburgi Zsigmond királynak volt az egyik alvezére. A másik fiúról, Macsról szinte semmit nem tudunk. Fontosabb viszont, hogy Zsigmond király alvezérének, aki szintén János nevet kapott a keresztségben is születtek gyermekei, méghozzá két fiú, Péter és László. Péter apjához hasonlóan katona volt, 1415-ben foglyul esett a dobolyi csatában.¹

Szepessy László, Luxemburgi Zsigmond magyar és német-római király Szepessy János nevű alvezérének a fia valószínűleg 1408-ban született. 1425 körül vehette feleségül Chernavoda Klárát, akitől gyermekei születtek. László 1439-től mintegy 8 esztendőn keresztül országgyűlési küldöttként szolgált. 1440-ben már háza volt az alvezér fiának Budán, mivel ekkor költözött a levéltári dokumentumok szerint a szomszédságába Rozgonyi Simon egri püspök.² 1444-ben ismét említik a források Szepessy Lászlót, aki többek mellett aláírta a budai országgyűlés végzetményét. Majd három esztendővel később 1447-ben ő volt Szatmár vármegye követe a Budán megtartott országgyűlésen. Ezen az országgyűlésen ismét elfogadták Hunyadi János kormányzóvá, gubernátorrá

1 BAZML XIII–14, 3. Genealógiai tábla.

2 MOL DL 13588.

történi kinevezését, valamint a jogokat, mellyel felruházták a híres törökverőt.³ De 1447 azért is fontos esztendő volt László életében, mert a király helyettese ekkor nevezte őt ki budai várnaggyá Hédervári Lőrinc halálát követően. Ezt az bizonyítja amellet, hogy ekkortól szerepel tisztségei között a várnagyság.⁴ Sőt jó két esztendővel későbből egy Szepessy László budai várnagy által kiadott oklevél is fennmaradt.⁵

1448-ban több mint valószínű, hogy részt vett a II. rigómezei ütközetben Hunyadi János oldalán. A többszörös túlerővel szembeni csatavesztést követően a magyar kormányzó barátként felkereste Brankovics György szerb despotát, aki (nem feledvén a múlt sérelmeit),⁶ a törökverő hadvezérünket elfogatta és börtönbe vetette.⁷ Ő és Szobi Mátyás értesítették Pozsony városát arról, hogy a gubernátor ugyan vereséget szenvedett a pogány seregektől, de még él, és Brankovicsnál van Szendrő várában.⁸ A kormányzótól 100 ezer forint sarcot követeltek fogva tartói,⁹ a törökverő még saját fiát is felajánlotta túszként, hogy összegyűjthesse a kellő pénzt.¹⁰

Szepessy László a kormányzó iránti hűségének köszönhetően több birtokot is kapott a nagy törökverő hadvezérünktől Bereg, Szabolcs, Szatmár, valamint Ugocsa vármegyében.¹¹ Emellett négy esztendőn keresztül 1446 és 1450 között ő volt a budai várkapitány, valamint szintén négy esztendőn keresztül Szepessy László volt Magyarország egyik alkormányzója. Hozzá tartoztak az említettekén kívül még ekkor azok a Bihar vármegyei területek is, melyekről a család voltaképpen a nevért kapta. Így mondhatni László volt a négyesi Szepessy család első nagy birtokgyarapítója.

Négyesi Szepessy I. Pál kuruc alvezér, diplomata

Amikor 1541-ben a törökök feldúlták a Szepessyek budai birtokait, Tarczai Béla szerint a Szepessy nemzetség Buda várában tartózkodó tagjai áttelepültek Egerbe. Állítólag ekkortájt jelentek meg a család tagjai a hódoltsági Debrecenből menekülvén a Borsod vármegye déli részén található Négyesen, amely később székhelyük lett. Több (6¹² vagy 9¹³) Szepessy is részt vett Eger 1552-es török ostromakor. Mindennek ellentmond azonban, hogy a Szepessyek még 1552-ben is birtokolták a mélyen a hódoltságban fekvő Debrecen melletti Szepes települést, míg utóbbi kijelentését az cáfolja, hogy eddig nem sikerült az ostromban való részvételt megerősíteni, csak két dokumentum halvány célzásával.¹⁴

Valószínűleg e miskolci megtelepedési folyamatnak is volt köszönhető, hogy az egyébként az erdélyi fejedelem, illetve a magyarországi rendi erők sikerét hozó 1604-es esztendőben kitörő és az elméletileg nagy vallásszabadságot hozó bécsi, valamint

3 Bertényi 2000. 334–336., Engel 1998. 204–205. Bár elég kemény feltételeket szabott Habsburg Frigyes, ugyanis V. Lászlóval Pozsony is az osztrák gyám felügyelete alákerült. Kristó 2003. 144.

4 Fraknoi 1895. 370.

5 MOL DL 250474

6 Hunyadi János kétes szerepe a szegedi eskü és a váradi béke idején. Engel 1984.

7 Ransanus (reprint 1985), 166.

8 MOL DL 44531.

9 Szekfü 1936. 292–300.

10 Thúróczy (reprint 2001), 287–297., valamint Ransanus (reprint 1985), 166–167.

11 Csánki 1890. 500, 541.

12 Tarczai 2003. 309–339.

13 Szepessy 1893. 87–91.

14 Nagy Iván (1857–68), valamint Sugár 2002.

zsitvatoroki békével lezáruló Bocskai István vezette felkelésben¹⁵ eddigi ismereteink szerint nem vettek részt a négyesi Szepessy nemzetség tagjai. Holott ha belegondolunk, hogy a legfontosabb események éppen a környéken zajlottak, valamint Bocskai a Miskolctól nem messze fekvő Kassán rendezte be fejedelmi udvarát,¹⁶ szinte csoda, hogy nem csatlakoztak a Habsburg-ellenes mozgalomhoz.

Borsod vármegye esküdtjének, Szepessy Györgynek két fia született, I. Pál, illetve Mátyás. Tarczai Béla szerint 1636-ban született I. Pál, bár ezt máshonnan származó adattal még nem sikerült megerősíteni. Állítólag 16 esztendősen Borsod vármegye követségének tagja volt, amelyet Ung és Zemplén vármegyékhez indítottak. Nyolc esztendővel később, 24 évesen már Borsod vármegye főjegyzője volt, majd 1659-től országgyűlési követ.¹⁷ Szepessy I. Pál 1660-ban Nagyvárad török ostromakor Zemplén vármegye követe volt Habsburg I. Lipót császárhoz. A német-római uralkodótól segély ígéretével, valamint a nemesség fölkelésére kiadott paranccsal érkezett vissza a partiumi városba.¹⁸ Az esetleges császári segítség mértékéről mindent elmond, hogy a törököknek sikerült elfoglalni Nagyváradot. Szepessy I. Pált 1662-ben Borsod vármegye követeként említik a források, majd egy esztendővel később már Szatmár vármegye követeként. 1666-ban pedig már Borsod vármegye alispánja lett.

1670-ben Szepessy I. Pál is részt vett a Wesselényi-féle összeesküvésben. Már előtte is óriási ellentét húzódott meg a magyar arisztokrácián belül, ugyanis Pálffy Pál nádor halála után az 1655-ös országgyűlésen bár nádorválasztás miatt hívták össze, a Habsburg-udvar érdem nélkül akarta elismertetni a dinasztia örökletességét a magyar koronára.¹⁹ A Wesselényi-összeesküvésben történő részvétel folyamánként kobozta el a Habsburg Udvari Kamara a birtokait, amely már ekkor tekintélyes uradalmat alkotott.²⁰ Kuruc vezérként ekkor Szuhay Mátyással²¹ bekerítették Kálló várát (a mai Nagykállóban). Azonban az erősséget nem sikerült elfoglalni a kuruc könnyű lovassereggel, csak Kálló városát. A bujdosók ekkor kettéváltak. A sereg egy része Kende Gábor és Petrőczy vezetésével Regéc felé vette az irányt, és a hegyi várat próbálták elfoglalni, ami ostromagyú híján természetesen sikertelen volt. A kuruc fegyveresek másik csoportja Szepessy I. Pál és Szuhay Mátyás irányítása alatt a kassai generális Spankau hátrálása után átkelt a Tisza folyón, Diósgyőrt, Ónodot, Putnokot, Szendrőt és Tokajt hódoltatta, majd Szerencsen ütött tábort.²² A két bujdosó sereg az esztendő szeptemberében Szinánál egyesült.²³ Ugyanakkor Tarczai Béla szerint ekkor elfoglalta Diósgyőr várát is.²⁴ Ez a szedett-vedett kuruc sereg Szepessy I. Pál vezetésével azért még kivágta a rezet, és a kassai központba igyekvő Spankaut és német fegyvereseit egy kisebb ütközetben legyőzte. Ennek a következménye az lett, hogy Cob Farkas tábornok, kassai főkapitány Szepessy és a mellette említett kuruc vezérek fejére 1000 forintos vérdíjat tűzött ki. Alig egy esztendővel később, amikor lelepleződött az összeesküvés több tár-

15 Ifj. Barta 2004. 15–28.

16 Papp K. 2004. 121–144.

17 Tarczai 2003. 309–337.

18 Nagy Iván (1857–1869), 667–678. Bár Tarczai Béla cikke szerint Szepessy I. Pált nem segítségkérés miatt küldték a bécsi udvarba, hanem alkotmányos sérelmek, illetve a protestáns vallást gyakorlókat sújtó erőszakos intézkedések ügyében. (Tarczai 2003. 309–337.)

19 Perjés 2002. 202–205.

20 Rémiás 2004. 43–65.

21 II. Rákóczi György idején kállói várkapitány. (Nagy László 1983. 281.)

22 Benczédi 1980. 60–61.

23 Szilágyi (1895/2). 323–389.

24 Tarczai 2003. 309–337.

sával együtt az Erdélyben található Sorostélyra menekült, emellett a vérdíjat is megemelték 2000 arany forintra. Majd megfosztották Szepessy I. Pált minden birtokától és javaitól, kivéve a diósgyőri birtok 1669-es elzálogosításakor Szirmay Pétertől kapott 2000 forintot.²⁵

A bujdosó fegyveresek nagy része sem maradt a Királyi Magyarország területén, hanem egy részük a Török Hódoltságban, Debrecen és környékén telepedett le ideiglenesen, míg más részük az Erdélyi Fejedelemségbe húzódott vissza, mint Szepessy I. Pál, illetve voltak néhányan, például Wesselényi Ferenc, akik igen jó lengyel kapcsolataiknak köszönhetően Lubomirski Szaniszló, valamint Sobieski János (ekkor még nem Lengyelország királya) birtokain találtak menedéket. A kurucok jó lengyel kapcsolatai mellett azért nem mehetek el szó nélkül, mert később ennek is köszönhetően sikerült Szepessy II. Pálnak, a bujdosó vezér fiának visszaszereznie az 1686-ban elkobzott birtokokat.

Szepessy I. Pál nem csak hadvezére, de diplomatája is volt a kurucoknak, ezt bizonyítja, hogy később a bujdosók követeként Konstantinápolyban járt a török szultánnál, hasonló céllal, mint korábban a német-római uralkodónál, segítséget kérni. Ekkor (az 1671-es esztendőben) azonban még nem kaphatott érdemi támogatást a magyarországi bujdosók mozgalma a török nagyvezírtől, mivel a Habsburgok, valamint a Török Birodalom között még béke honolt, amit még nem akartak bolygatni²⁶ (feltehetően a lengyel–dél-oroszló ügyek miatt).

1672-ben Szepessy I. Pál vereséget mért az osztrákokra Szinánál, majd Györkénél csatát veszített.²⁷ Szintén ebben az esztendőben Szepessy I. Pál és három bujdosó vezér társa ostrom alá vették Kassát.²⁸ A kuruc mozgalom ebben az időszakban már mintegy 15 000 fegyverest számlált.²⁹ Ekkortájt történt az is, hogy Zemplén vármegye Szepessy I. Pált felszólította a Habsburg-udvar iránti lojalitásra, aki azt megtagadta, és akit ezért a vármegye száműzött. Újabb egy esztendő elmúltával, 1673-ban I. Pált ismét a konstantinápolyi portán találjuk, a török szultánnál követségben. Majd szintén még ebben az esztendőben, de már októberben a diplomata részt vett a Bihar vármegyében megtartott bujdosóértekezleten.

1674–1675 nagy változásokat hozott a bujdosók, így Szepessy I. Pál életében. Előbb ugyanis lengyel királlyá választották, majd felkenték az előbb említett Sobieski Jánost, aki így királyként segíthette a bujdosó kurucok Habsburg I. Lipót magyar király és német-római császár elleni harcát. Ráadásul alig egy esztendő elteltével ez a Habsburg-ellenes tábor egy jelentős támogatóval, uralkodóval XIV. Lajos francia királlyal, pontosabban az általa Lengyelországon keresztül küldött pénzzel bővült.³⁰ 1674 abból a szempontból is változást hozott, hogy ekkortól Absolon Dávid lett a kurucok első számú diplomatája, míg eddig e fontos pozíció tulajdonosának Szepessy I. Pál számított. Ő ekkortól ismét, mint kuruc hadvezér tevékenykedett, pár esztendeig még Szuhay Mátyással együtt. 1677-ben azonban az egykori diplomata legjobb barátja egy erdélyi kisebb csetepatéban életét veszítette.

Ez az esztendő újabb fordulatot hozott a Szepessy I. Pál által is vezetett bujdosómozgalom eseményeiben, ugyanis Habsburg I. Lipót diplomáciai nyomására előbb a

25 Szakály, Tóth 1998. 81–82.

26 Trócsányi 1972. 73–192.

27 Tarczai 2003. 309–337.

28 Vályi (s. a.) 120–142.

29 Borovszky, Sziklay, 1896. 117–118.

30 Makkai, Mócsy, Szász 1986. 860–862.

francia királytól származó pénzbeli segélyek, támogatások apadtak el teljesen, majd a lengyel uralkodó is elállt a mozgalom további segítésétől. E fordulatban részben szerepet játszhatott, hogy az említett királyok teljes mellszélességgel mégsem támogathattak egy olyan mozgalmat, amely az éppen hatalma teljében tündöklő törvényes uralkodó letételére irányult. Bár ugyanakkor XIV. Lajos francia király hiába igyekezett elhatárolódni a török szultán terveinek nagy nyilvánosság előtt történő támogatásától, ellenfelei részben a Thököly Imre vezette bujdosó mozgalomhoz történő kötődését, részben a „semleges” álláspontot mégis az összejátszás bizonyítékaként értelmezték.³¹ De ekkor indult meg a római pápa közreműködésével egy olyan törökellenes keresztény egységfront létrehozása, amely pár esztendővel később képes volt Magyarország teljes „felszabadítására”.

Alig három esztendővel a második fordulatot követően 1680-ban Szepessy I. Pál ismét diplomáciai küldetést kapott, ő lett a bujdosók követe a kuruc fővezérhez, Thököly Imréhez. Később a fővezér tanácsosává vált, majd 1683-tól kezdve Thököly főtanácsosa.³² Egyike volt azoknak, akik támogatták az 1683-as esztendő két kuruc országgyűlésén, Tállyán és Kassán a központosított fejedelmi hatalmat.³³

A Thököly Imre vezette bujdosómozgalom fénykora az volt, amikor az 1682-es esztendőben 26 ezernyi fegyveres hadsereggel (melynek nagy részét az erdélyi és román segédcsapatok tették ki) elfoglalták a kuruc harcosok Bösörményt, Kállót, valamint megsarcolták Szatmárt. Később a Habsburg-ellenes mozgalom résztvevőinek hatalmába került Rozsnyó, Kassa, Eperjes, Lőcse, Tokaj, Ónod, valamint Fülek. Majd 1682 szeptember 17-én az előbb említett várban megtartott rendi gyűlésen a felső-magyarországi, valamint erdélyi rendek fejedelmükké választották, illetve ekkor vehette át részfejedelmi jelvényeit (bot, zászló, süveg) Uzun Ibrahim budai beglerbégától. Még szintén ebben az esztendőben, novemberben Habsburg I. Lipót és Thököly Imre egyezményt kötött, mely szerint a magyar király és német-római császár átvállalja a felső-magyarországi bányavárosoktól a havonta a részfejedelemnek fizetendő 3 ezer forintos adományt.³⁴

Azonban az 1683-as esztendő a bujdosó kuruc mozgalom szempontjából nem csak emiatt volt fontos, ugyanis a török szultán, Köprülü Mohamed ekkor indította meg utolsó Bécs elleni hadjáratát. A pogány törökök fenyegetésének mértékét bizonyítja, hogy ekkor a császárvárosból 30–65 ezer ember menekült el az ostrom elől, míg a város környéki arisztokrata nyári rezidenciákat maguk a várvédők rombolták le a török ostromgyűrű bezáródása előtt.³⁵ Azonban hiába voltak a törökök sokszoros túlerőben, a császárvárost nem sikerült bevenni, még úgy sem, hogy Thököly Imre felvidéki fejedelem a pogányokat támogatta. A török támadás kifulladásának oka pedig részben az előbb említett keresztény egységfront kialakulása volt, ugyanis Sobieski János egy nagy ütöképes lengyel sereg élén felmentette a szorult helyzetben lévő Habsburg fővárost. Ráadásul, amikor a francia–Habsburg békének köszönhetően ez a keresztény koalíció támadásba lendült, nemcsak Thököly uralma omlott össze, illetve Buda került keresztény kézre,³⁶ de alig 15 esztendő alatt Magyarország is török fennhatóság alól német alá

31 Köpeczi 1988. 9–32.

32 Nagy Iván (1857–1869) 667–678. Érdekes, hogy Köpeczi Béla és R. Várkonyi Ágnes szerint I. Pál már 1678-tól volt Thököly tanácsosa. Köpeczi, R. Várkonyi 1976. 528. Söt Rémiás Tibor és Tarczai Béla szerint 1678-tól a kuruc fejedelem legfőbb tanácsosa volt.

33 Köpeczi, R. Várkonyi 1976. 528.

34 Sugár 1983. 8–10.

35 Ifj. Barta 1988/1. 33–51.

36 Bél (reprint 1986), illetve Ifj. Barta 1985.

került. Persze azért azt sem szabad elfelejteni, hogy Thököly mozgalmának nem volt szilárd hatalmi, területi és legfőképpen megfelelő gazdasági háttere, ami azt eredményezte, hogy ki volt téve a török szultán kényének-kedvének, míg Bocskai Istvánnak, Bethlen Gábornak, valamint I. Rákóczi Györgynek kevésbé voltak ilyen nehézségeik Habsburg-ellenes törekvéseikben.³⁷ Ráadásul, amikor a kuruc fejedelem az 1683-as Bécs elleni hadjáratkor a török szultán seregeinek nyújtott segítségét, egyre több magyar nemes tért vissza Habsburg Lipót magyar király és német-római császár hűségére.³⁸ Így Thököly Imre fejedelem hatalma, és természetesen a hozzá hű Szepessy I. Pál sorsa részben II. Rákóczi Ferenc mostohaapjának török elfogatásakor, valamint Kassa, Szádvár és Regéc 1685-ös elvesztésekor pecsételődött meg végleg.³⁹

Négyesi Szepessyek a Rákóczi-szabadságharcban

Szepessy II. Pál 1663-ban született a kuruc vezér első fiaként. Apja nyomdokaiba lépve több fontos megyei hivatalt, tisztséget töltött be. 1688-ban táblabíró volt, majd szűk tíz esztendő múlva, 1697-ben Borsod vármegye második alispánjává nevezték ki. Ezt a tisztséget két évig viselte.⁴⁰ Majd megválasztották a vármegye első alispánjává. Ezt a funkciót 1709-ig töltötte be.

A Szepessy nemzetség tagjai, mint általában az északkelet-magyarországi nemesek tevékeny részt vállaltak a mozgalomból. Mai ismereteink szerint négy Szepessy családtag szolgált II. Rákóczi Ferenc fejedelem oldalán (István, János, Márton és II. Pál). Mind a négyen már viszonylag korán, 1703 folyamán csatlakoztak a mozgalomhoz. Sőt János rögtön főpostamesteri tisztséget is kapott a munkácsi hősnő sarjától, míg II. Pál visszakarta csatlakozásakor az Udvari Kamara által korábban elkobzott erdőbényei és tarcali javakat, jövedelmeket.⁴¹

A II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc kitörésének egyik oka az egyre súlyosbodó északkelet-magyarországi helyzet volt. Itt leginkább a helyiek gazdasági nehézségeire, valamint ennek társadalmi hatására, a bujdosók újbóli megszaporodására gondolok, de természetesen ebbe belejátszott a nemesek elégedetlensége a Habsburg politikával, valamint a magyarországi várak katonai értékének megsemmisítése. De emellett meg kell jegyezni, hogy igen kedvező nemzetközi helyzet kínálkozott egy független Magyarország megvalósítására (egész Nyugat- és Észak-Európa hadban állt a spanyol örökösödési, valamint az északi háborúnak köszönhetően).

A Habsburg-udvar elleni mozgalom 1703 májusában indult meg a Brezáni kiáltvánnyal, valamint a beregszászi zászlóbontással. Azt, hogy a szabadságharc erős patrónus, valamint a nemesség csatlakozása nélkül még országos szintűre sem terjedt volna ki bizonyítja, hogy II. Rákóczi Ferenc, illetve Bercsényi Miklós (és a lengyel zsoldosok) megérkezése előtt a bujdosók már két vereséget is szenvedtek Dolhánál és Munkácsnál. Előbbiben az akkor még Habsburg I. Lipótot szolgáló Károlyi Sándor mért vereséget a kurucokra.

1703 júliusára azonban fordult a kocka és a bujdosók kezére került a Tiszántúl, valamint behódolt Debrecen városa is. Augusztusban sikeresen továbbnyomultak a

37 Szakály 1983.

38 Ifj. Barta 1985. 7–52.

39 R. Várkonyi 1989. 167–172.

40 Heckenast 2005. 413–414.

41 BAZML XIII–14, Fasc. 48. Szepessy II. Pál naplója.

bujdosók, keleten Nagybánya és a máramarosi sóbányák felé, míg nyugat felé elfoglalták Szolnokot. A kurucok észak felé a felvidéki Szepességet és Lőcsét foglalták el az ősz folyamán. Azonban már ekkor voltak jelek, melyek a katonai vereséget előrevetítették, ugyanis ostromeszközök nélkül nem sikerült Szatmár várát bevenni, csak a várost sikerült elfoglalni, sőt a következő esztendő februárjára már a császári sereg a kuruc ostromgyűrűt is szétroppantotta.

De visszatérve még az 1703-as évhez a sikeres nyári, ősz eleji hadjáratokat követően egyre több környékbeli nemes látott fantáziát a magyarországi függetlenség kiharcolásában, amit jelez, hogy Károlyi Sándor mellett ekkor csatlakozott három Szepessy is a szabadságharchoz, István, János valamint II. Pál.⁴² Szepessy Mártonról nem tudjuk pontosan, hogy mikor csatlakozott a mozgalomhoz, csak azt, hogy az 1703-as esztendő folyamán.⁴³

1704 januárjában újabb fontos Tisza menti erősséget foglaltak el a kurucok, Tokajt. Ráadásul a szabadságharc vezetője éppen Szepessy Mártont bízta meg a stratégiaiilag igen fontos helyen fekvő vár irányításával. Az erősség azért is játszott fontos szerepet, mert itt volt a bujdosók egyik gyülekezőhelye, tábora.⁴⁴ A tokaji kapitányi és vicekapitányi tisztséget csak ebben az egy esztendőben viselte a bujdosó vezér, Szepessy I. Pál fia.

Az 1704-es esztendő első felén egyébként váltakozó sikerrel, kuruc erőfölénnyel folyt, ugyanis a szomolányi, szentgotthárdi kuruc győzelmek, és Károlyi Sándor Bécs körüli kuruc fosztogatása mellett Koroncónál ismét becsúszott egy vesztes csetepaté. Még az év folyamán II. Rákóczi Ferencet Gyulafehérvárott az erdélyi országgyűlés fejedelemmé választotta. Az esztendő végén ugyan sikerült Kassát felszabadítani, viszont Nagyszombatnál vereséget szenvedett a bujdosók serege.

1704-ben II. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem Szepessy Istvánt kinevezte szendrői várkapitánnyá, míg a művelt Szepessy II. Pált május elején azzal bízta meg, hogy írja össze Borsod vármegye fiskalitásait. Később még szintén ebben az esztendőben a bujdosó diplomata Pál nevezetű fiát Borsod vármegye vicekapitányává nevezte ki. Szepessy János pedig továbbra is főpostamesterként szolgált a fejedelmet.

Emellett meg kell említeni két fontos külhoni eseményt is, ugyanis azzal első ízben pecsételődött meg a magyarországi folyamatok sorsa. Az egyik, hogy bár ezt Magyarországon egyáltalán nem lehetett érzékelni, de a spanyol örökösödési háborúnak egy szinte teljesen elszigetelődött Franciaország vágott neki a Napkirály, XIV. Lajos vezetésével.⁴⁵ 1704. augusztus 13-án Savoyai Jenő német-római császári hadvezér és John Churchill angol parancsnok (a későbbi Marlborough hercege)⁴⁶ vezette csapatok súlyos vereséget mértek az egyesült bajor–francia hadseregre Höchstädtnél.⁴⁷

Az 1705-ös esztendő magyar szempontból kiválóan indult, ugyanis Kolozsvárt, Szamosújvárt, valamint Vöröstoronyt sikerült a bujdosóknak visszafoglalni a németektől. Később az év első szakaszában Nyugat-Magyarországon már váltakozó sikerrel folyt a küzdelem, mert bár Károlyi Sándor vereséget szenvedett a Balaton melletti ütkö-

42 BAZML XIII–14. Fasc. 48. Szepessy II. Pál naplója.

43 Heckenast 2005. 413–414.

44 Balogh, Dienes, Szabadi 1999. 67/198.

45 Papp I. 2005. 220–227.

46 Leszármazottja volt Nagy-Britannia II. világháborús nagy egyénisége, Winston Churchill miniszterelnök.

47 Angi, ifj. Barta, Bárány, Györkös, Kovács Z., Lévai, Orosz I., Papp I., Papp K., Pósan 2006. 317–323. valamint Niederhauser–Gonda 1977. 100–101.

zetben, és Vöröskónél sem a bujdosók győztek, Szentgyörgyöt, Bazint és Modort felszabadították a kuruc seregek, sőt elfoglalták a dél-erdélyi Medgyest.

Ilyen katonai előzményeket követően került sor szeptemberben a szécsényi országgyűlésre. Itt megválasztották a szabadságharcot vezető II. Rákóczi Ferencet Magyarország vezérő fejedelmének, valamint be is iktatták. A fejedelem ekkor hozta létre az udvari és a gazdasági tanácsot is. Utóbbiban lett tanácsos Szepessy II. Pál is. Két külön tanácsról van szó, ugyanis Heckenast Gusztávnak megjelent egy tanulmánya II. Rákóczi Ferenc udvari tanácsa címmel, és Szepessy II. Pál még véletlenül sem szerepel benne.⁴⁸

Az 1705-ös esztendő viszont igen kiábrándító módon végződött. Ez egy katonai és egy politikai eseménynek volt köszönhető, ugyanis novemberben súlyos vereséget szenvedett a bujdosók serege az Erdély kapujának számító Zsibónál.⁴⁹ Decemberben pedig a segesvári országgyűlésen a császárpárti erdélyi rendek megtagadták az engedelmességet választott erdélyi fejedelmüktől, II. Rákóczi Ferentől.⁵⁰

A következő esztendő nem katonai cselekményekkel kezdődött, hanem két kuruc gyűléssel, Miskolcon és Eperjesen. Utóbbi találkozó volt politikailag fontosabb, ugyanis ekkor a maradék erdélyi rendek azért kinyilvánították Magyarországhoz és II. Rákóczi Ferenchez tartozásukat. Júliustól sikerült visszafoglalni az addig császári fennhatóság alatt lévő Erdélyt, illetve rövid időre a kurucok kezére került Esztergom vára is. Szintén ennek az esztendőnek a krónikájához tartozik, hogy Szepessy János postamestert II. Rákóczi Ferenc, Magyarország vezérő fejedelme Zemplén vármegye egyik alispánjává jelölteti.

Az 1707-es esztendő teljesen fordítva alakult, mint az előző. Vak Bottyán János kuruc kapitány, generális vezetésével a bujdosók seregei győzelmeket arattak a Dunántúlon. Utána azonban csak két országgyűlés következett az esztendő eseménytörténetében, előbb áprilisban Marosvásárhelyen, majd május–júniusban Ónod-Körömnél. Utóbbi helyen a Habsburg-ház trónfosztásával a kurucok elérkeztek a szabadságharc csúcspontjára.

A Szepessyek szempontjából pozitív és negatív eseményeket egyaránt hozott ez az esztendő. Először Szepessy István vált „munkanélkülivé”, miután II. Rákóczi Ferenc utasítására fel kellett robbantania az általa őrzött szendrői várat. Mártonnak szintén az év elején járt le kassai kapitányi megbízatása. Augusztusban pedig Jánosnak a postamesteri szolgálata ért véget. Szepessy II. Pált viszont kinevezték a gazdasági tanács eperjesi adminisztrációjának tanácsosává, valamint Borsod vármegye első alispánjává.

Talán ekkor indulhatott meg az a konfliktus Szepessy II. Pál és Zimmermann Zsigmond között (valószínűleg egy gazdasági per kapcsán), amely Zimmerman-ügyként került a levéltári dokumentumok közé.⁵¹ Bár e kérdéskörben lehet egy másik verzió az, hogy I. Pál a tekintélyes felvidéki nagykereskedő család hasonló nevezetű sarját 1687-ben Caraffa kassai generális kezére juttatta.⁵² Sajnos a viszály további folytatásáról is

48 Heckenast 1999. 559–570.

49 Acsády 1895. 153–309. Állítólag fontos szerepet szántak Csáky Lászlónak II. Rákóczi Ferenc Erdélybe bevonulásának előkészítésében. Ezt hiúsította meg a vesztes zsibói ütközet. Papp K., 2005. 36–50.

50 Kőpeczi Béla történész ezt az erdélyi országgyűlést munkájában egy esztendővel korábbra tette, és azt is megjegyezte, hogy állítólag senki nem kényszerítette az erdélyi rendeket a II. Rákóczi Ferenc ellen történő állásfoglalásra. Kőpeczi 1970. 380–381.

51 BAZML, XIII–14, Fasc. XXXVII.

52 Acsády 1895. 73–74.

ugyanilyen kevés ismeretünk van, mivel csak 11 darab szinte olvashatatlan, rossz állapotú dokumentum maradt ránk.⁵³

A következő 1708-as esztendő már a szabadságharc hanyatlásának kezdete volt, II. Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalma gazdaságilag és katonailag kifulladásra jutott. Ezt jelzi két katonai vereség is, Trencsénnél, valamint Nyitránál.⁵⁴ Novemberben ezúttal Sárospatakon tartottak országgyűlést a kurucok.

1709-ben előbb nemzetközi szinten vált a magyarok szabadságvágya álommá, majd az esztendő szeptembere és decembere között a bujdosók kiszorultak már a Dunántúlról is. Ekkor ismét történtek pozitív és negatív események a Szepessy nemzetség leszármazottaival. Szepessy II. Pál idáig tevékenykedett Borsod vármegye első alispánjaként. Viszont unokatestvérét, Szepessy Istvánt kinevezték Borsod vármegyei főperceptorrá, míg testvérét Jánost Borsod vármegyei alispánná. Utóbbi tisztségét egészen 1716-ig viselte.

Ebben az esztendőben az európai eseményeket figyelembe véve végleg megpecsétlődött a magyarországi függetlenségi mozgalom sorsa, ugyanis mindkét nagy háború ekkor dőlt el. A spanyol örökösödési háborúban a franciák szenvedtek el megsemmisítő vereséget Malplaquetnél,⁵⁵ míg az északi háborúban az I. Péter vezette orosz seregek szórták szét a svéd fegyvereseket Poltavánál.⁵⁶

A következő esztendőben pedig teljesen összeomlott II. Rákóczi Ferenc mozgalma. Előbb januárban vereség Romhánynál, majd októberben és novemberben elesett Szolnok, valamint Eger vára. 1710-ben a fejedelem a nemesi felkelést meg akarta hirdetni, Szepessy II. Pál is azok között a Borsod vármegyei küldöttek között volt (Nagy Zsigmond alispán és Seres György jegyző mellett), akik el szeretnék volna téríteni szándékától.⁵⁷ Rémiás Tibor tanulmányából is kiderül: Szepessy II. Pál elfordult II. Rákóczi Ferentől és a szabadságharctól.⁵⁸

Két személynek köszönhető, hogy a szabadságharc kompromisszumos békével és nem Magyarország örökös tartományá tételével, valamint kivégzések végtelen sorozatával ért véget, mint az 1848–1849-es esztendőben lezajló függetlenségi háború. Az egyik Pálffy János, akit 1710 nyarán, ősz elején neveztek ki az 50 ezer fegyverest számláló magyarországi császári hadtest fővezérévé. Nagyon gyorsan, szinte minden ellenállás nélkül nyomult előre seregével a hadszíntéren. Közben ugyanakkor megkezdte a tárgyalásokat II. Rákóczi Ferencel, Magyarország vezérlő fejedelmével, azonban ezek részben a császári csapatok gyors előrenyomulása miatt, részben a fejedelem Erdély függetlenségét, valamint a magyarországi rendek függetlenségét védő álláspontja miatt megfeneklettek.⁵⁹

Az 1711-es esztendő elején a katasztrófa már-már elkerülhetetlennek tűnt, amikor II. Rákóczi Ferenc (sikertelen varsói tárgyalásait követően) átadta a hatalmat Károlyi Sándornak, a kuruc seregek egyik fővezérének, aki a másik fontos személy a kompromisszumos béke létrejöttében. A magyarországi tárgyalások elmélyülését segítette az is, hogy időközben Pálffy János különböző okokra hivatkozva lassította a császári seregek előrenyomulását (állását, birtokait és fejét kockáztatva). Végül hosszas és fordulat

53 BAZML, XIII–14, Fasc. XXXVII.

54 Acsády 1895. 153–309.

55 Niederhauser–Gonda 1977. 100–101.

56 Hahner 2006. 111–122.

57 Tarczai 2003. 309–337.

58 Rémiás 2003. 34–37.

59 Ifj. Barta 1984. 28–36.

tárgyalásokat követően a magyarországi harcoló felek fegyverszüneti megállapodást kötöttek, valamint a majtényi síkságon történő kuruc fegyverletételt követően megkötötték a szatmári békét.⁶⁰

Eszerint kegyelmet kapott minden résztvevő, hadifogoly, a régebbi bujdosó mozgalmak tagjai, valamint a magyarországi események külföldi résztvevői. Az esküt letevő nemesek, valamint kuruc birtokosok, továbbá azok özvegyei, illetve árvái visszaszerezhettek, vagy éppen megtarthatták birtokaikat. Emellett a békeszerződés szerint a prototársok ígéretet kaptak arra, hogy a meglévő törvények értelmében gyakorolhatták vallásukat. Az előzőekhez hasonlóan ígéretet kaptak a hajdúk, jáászok, kunok panaszaiknak az országgyűlésen történő orvoslására. Maga a fővezér II. Rákóczi Ferenc is kegyelmet kapott volna, valamint birtokait visszaszerezhetné volna, amennyiben leteszi a hűségesküt a német-római császárra és magyar királyra, Habsburg Károlyra.⁶¹

Azonban II. Rákóczi Ferenc ekkor inkább a száműzetést választotta, részben egy későbbi függetlenségi mozgalom sikerében reménykedve, részben, hogy folt ne essen a becsületén. Emellett szerintem kissé méltatlanul, a szatmári kompromisszumos békében játszott igen jelentékeny szerepüket nem figyelembe véve szokták leszedni a keresztvizet Károlyi Sándorról, valamint Pálffy Jánosról, előbbit köpönyegforgatónak, míg utóbbit Habsburg-bérencnek megbélyegezve.

Szepessyek az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc idején

Jelen ismereteink szerint több Szepessy férfiúról is tudjuk, hogy részt vettek az 1848–49-es függetlenségi háborúban. Bár egyikük sem játszott olyan fontos szerepet ebben a Habsburg-dinasztia ellenes mozgalomban, mint korábban négyesi Szepessy I. Pál a Thököly-felkelésben, vagy a többi Szepessy leszármazott a Rákóczi-szabadságharcban, valamint egyikük sem jutott olyan magas katonai pozíciókba, de mégiscsak a család tagjai voltak és megmutattak valamit hazájuk iránti szeretetükből.

Az első személyről, Szepessy Antalról azonban így sincs sok információnk, talán annyi valószínűsíthető, hogy hadfelszerelési főhadnagyként szolgált a magyar hadseregben.⁶²

A következő családtag Szepessy Géza volt, akiről már sokkal szélesebb ismereteink vannak. Ő 1848 júniusában önként csatlakozott Miskolcon a veres sipkás 9. honvédszászlóaljhoz. Később még ugyanennek az esztendőnek a júliusában tizedessé léptették elő, és ilyen minőségében vett részt a bánási harcokban. Alig telt el fél esztendő, amikor novemberben újra feljebb került a katonai ranglétrán, hadnaggyá nevezték. 1849. április 6-án ebben a tisztségében vett részt a tavaszi hadjárat egyik legszebb győzelmében, az isaszegi ütközetben. Ekkor meg is sebesült Szepessy Géza. Még a szabadságharc leverése előtt 1849 júliusában főhadnaggyá léptették elő, ekkor már a 129. honvédszászlóaljnál szolgált. Végül a függetlenségi háborút századosként fejezte be egy szám nélküli honvédszászlóaljnál a tiszai hadseregben. Augusztus 9-én a Temesvár melletti ütközetben újra megsebesült.⁶³ Ő volt az, aki a négyesi Szepessy család tagjai közül a legmagasabb tisztségben, századosként fejezte be az 1848–1849-es szabadság-

60 Kosáry 1990. 29–30.

61 Ifj. Barta 1984. 28–36.

62 Bona 1999 264–265.

63 Bona 1988. 578.

harcot, amit az is jelez, hogy a Bona Gábor által írt, magasabb tisztségeket elért személyek között nem említi meg Szepessy Gézát.⁶⁴

A harmadik, függetlenségi harcokban részt vevő Szepessy családtag Gyula volt, aki az 1848 nyarán–őszén létrehozott miskolci önkéntes tízhetesek őrnagya, vezetője volt. Az esztendő szeptemberében a Szepessy Gyula irányította magyar sereget is részt vett a pákozdi–sukorói ütközetben.⁶⁵

A következő Szepessy, aki részt vett az 1848–1849-es szabadságharcban, József volt. Ő már 1841-től közvitézként szolgált a hadseregben. Jó hét esztendő elteltével 1848 áprilisában már tizedesként szolgált a 34. porosz hercegi gyalogezredben. Viszont pár hónappal később nyáron már a szerb felkelők ellen harcolt a magyar hadsereg kötelékében. Később a szabadságharc folyamán előbb őrmester, majd hadnagy lett a magyar honvédség III. hadtestében.⁶⁶

Az ötödik családtag Szepessy Kálmán volt, aki a függetlenségi háború kitörésekor mindössze 21 esztendő volt. 1848-ban csatlakozott az önkéntesekhez. Ősszel már ő is részt vett a Borsod vármegyei önkéntes nemzetőrzászlóalj hadnagyaként harci cselekményekben. Később még szintén ebben az esztendőben főhadnaggyá léptették elő Kálmánt ugyanannál a seregtestnél. 1849-ben egy ütközet során mindössze 22 évesen távozott az élők sorából.⁶⁷

De nem csak Kálmán csatlakozott önként 1848-ban a nemzetőrséghez a Szepessyek közül, hanem Péter is. Ő azonban a Zemplén vármegyei seregtestet erősítette. Még ugyanebben az esztendőben szeptemberben a Zemplén vármegyei önkéntes nemzetőrzászlóalj hadnagyaként részt vett a horvát bán, Jellasic elleni csatározásokban, így a szép magyar győzelemmel végződő pákozdi–sukorói ütközetben⁶⁸ Szepessy Gyulához hasonlóan. 1849 februárjában alakulatával sikeresen hazatért Zemplén vármegyébe. A szabadságharc és függetlenségi háború további részében már nem vett részt a harci cselekményekben, ugyanis az esztendő májusában Zemplén vármegye szolgabírójává nevezik ki.⁶⁹

Mint tanulmányomból is kiderült, bár ezek a négyesi Szepessy családtagok nem éltek olyan nyugodt életet, és nem tudhatnak maguk mögött olyan szellemi, kulturális tevékenységben gazdag életpályát, mint báró négyesi Szepessy Ignác pécsi püspök, viszont ők is lettek annyit, hogy ne legyen olyan méltatlan sorsuk, mint amelyet kaptak.

IRODALOM

Acsády Ignác

1895 A felszabadító háború kora, In: *Szilágyi Sándor* (szerk.) *A magyar nemzet története*, Athenaeum Kiadó, Budapest

Angi János–Barta János–Bárány Attila–Orosz István–Papp Imre–Pósán László

2001 *Európa az érett és a kései középkorban*, Multiplex Media–Debrecen University Press, Debrecen

64 Bona 1987.

65 Dobrossy 1998. 130–136.

66 Bona 1999. 264–265.

67 Bona 1999. 264–265.

68 Bona 1996. 168–169., Bona 1998, 131–158., illetve Gergely (s. a.), 265–267.

69 Bona 1999. 264–265.

- 2006 Európa az újkorban (XVI–XVIII. század), Debrecen University Press, Multiplex Media, Debrecen
- Bársony István–Papp Klára–Takács Péter*
2001 Az úrbérrendezés Bihar vármegyében, Erdély – Történeti Alapítvány, Debrecen
- B. A. Z. M. L. XIII–14.*
A négyesi Szepessy családra vonatkozó levéltári dokumentumok jelzete, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
- Balogh Judit–Dienes Dénes–Szabadi István* (szerk.)
1999 Rákóczi-iratok a Sárospataki Református Kollégium Levéltárában 1607–1710, Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak
- Benda Kálmán* (szerk.)
1957 A magyar jakobinusok. Iratok, levelek, naplók, Bibliotheca Könyvkiadó, Budapest
- Bertényi Iván*
1987 Magyarország az Anjouk korában, Gondolat Kiadó, Budapest
- Bertényi Iván* (szerk.)
2000 Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526, Osiris Kiadó, Budapest
- Bona Gábor*
1987 Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest
1988 Kossuth Lajos kapitányai, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest
1996 A pákozdi csata, In: *Hermann Róbert* (főszerk.) 1848–1849 A szabadságharc és forradalom története, Videopont Kiadó, Budapest
1999 Hadnagykok és főhadnagykok az 1848–1849. évi szabadságharcban, III. kötet (R–ZS), Heraldika Kiadó, Budapest
- Bona Gábor* (szerk.)
1998 A szabadságharc katonai története Pákozdtól Világosig 1848–1849, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest
- Csánki Dezső*
1890 Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, Budapest
- Dobrossy István* (szerk.)
1998 Borsod és Miskolc 1848–1849-ben. Naplók, töredékek, visszaemlékezések, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc
- Engel Pál*
1984 A szegedi eskü és a váradi béke. Adalék az 1444. év eseménytörténetéhez, In: *H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc* (szerk.) Mályusz Elemér emlékkönyv, Akadémiai Kiadó, Budapest
- Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András*
1998 Magyarország története 1301–1526, Osiris Kiadó, Budapest
- Fazekas Csaba–Somorjai Lehel* (szerk.)
1998 Borsod vármegye Honvédelmi Bizottmányi jegyzőkönyvének 1849. évi bejegyzéseiről – források, In: *Dobrossy István* (főszerk.): Tanulmányok és források az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc történetéhez, Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottsága, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára I–IV., Kozma Vazul, Pest

Fraknói Vilmos

1895 A Hunyadiak és Jagellók kora, In: *Szilágyi Sándor* (szerk.) A magyar nemzet története VI., Atheneum Kiadó, Budapest

1901 Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római Szentszékkal I. (1000–1417), Szent István Társulat Tudományos és Irodalmi Osztálya, Budapest

1921 Martinovics élete, Atheneum Irodalmi és Nyomdai RT, Budapest

Gyórfy György

1965 Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest

Gyulai Éva

1996 A miskolci szőlő és birtokosa a diósgyőri uradalom zálogbirtoklásának első évszázadában (1540–1600); In: *Veres László, Viga Gyula* (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV. Miskolc

Heckenast Gusztáv

1999 II. Rákóczi Ferenc udvari tanácsa, In: *Veres László, Viga Gyula* (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVII. Miskolc

2005 Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, História, Budapest

Hóman Bálint

1936 A magyar nagyhatalom, In: *Hóman Bálint, Szekfű Gyula* (szerk.): Magyar történet II., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest

Ifj. Barta János

1983 Tündérváros romlása, Móra Könyvkiadó, Budapest

1985 Budavár visszavétele, Kossuth Könyvkiadó, Budapest

Jászay Magda

1990 Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története, Gondolat Könyvkiadó, Budapest

Kosáry Domokos

1990 Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867, Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest

Köpeczi Béla (szerk.)

1970 A Rákóczi-szabadságharc és Európa, Gondolat Könyvkiadó, Budapest

1978 II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig, Akadémiai Kiadó, Budapest

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes

1976 II. Rákóczi Ferenc, Gondolat Kiadó, Budapest

Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes (szerk.)

1973 Rákóczi tükör I–II., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

Kristó Gyula

1998 Magyarország története 895–1301, Osiris Kiadó, Budapest

Kristó Gyula (főszerk.)

1994 Korai magyar történeti lexikon (9–14. század), Akadémiai Kiadó, Budapest

Lederer Emma (szerk.)

1964 Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000–1526, Tankönyvkiadó, Budapest

- Makkai László–Mócsy András–Szász Zoltán*
1986 Erdély története II. 1606–1830, Akadémiai Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Budapest
- Mályusz Elemér*
1958 A konstanzi zsinat és a magyar főkegyúri jog, Akadémiai Kiadó, Budapest
1984 Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437, Gondolat Kiadó, Budapest
- Mályusz Elemér–Borsa Iván* (szerk.)
2001 Zsigmondkori Oklevéltár VII., Akadémiai Kiadó, Budapest
- Markó László*
2000 A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Életrajzi lexikon, Magyar Könyvklub, Budapest
- MOL / DL-Magyar Országos Levéltár / Mohács előtti levéltári dokumentumok, Budapest*
- MOL / UC-Magyar Országos Levéltár / Birtokösszeírások, gazdasági iratok, Budapest*
- Nagy Iván*
1857–1868 Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal S., Ráth Mór, Pest
- Nagy László*
1983 Hajdú vitézek 1591–1699, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest
- Niederhauser Emil–Gonda Imre*
1977 A Habsburgok. Egy európai jelenség, Gondolat Kiadó, Budapest
- Papp Klára*
1998 Biharország jobbágynépe, Csokonai Kiadó, Debrecen
- Poór János*
1988 Kényszerpályák nemzedéke 1795–1815, Gondolat Kiadó, Budapest
- R. Várkonyi Ágnes*
1989 A fejedelem gyermekora, Móra Ferenc Kiadó, Budapest
- Ransanus, Petrus*
(reprint 1985) A magyarok történetének rövid foglalata, Európa Könyvkiadó, Budapest
- Rémiás Tibor*
2004 Miskolc és a Rákóczi-szabadságharc ifj. Négyesi Szepessy Pál naplójában, In: *Rémiás Tibor* (főszerk.) Szülőföldünk, a megyei honismereti mozgalom közleményei XXXI., Miskolc
2004 Miskolc 18. századi társadalma. Feudális kori összeírásai alapján. Herman Ottó Múzeum, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Bíbor Kiadó, Miskolc
- Schönherr Gyula*
(reprint 1998) Az Anjou-ház örökösei, In: *Szilágyi Sándor* (szerk.): A magyar nemzet története VI., Kassák Kiadó, Budapest
- Szakály Ferenc*
1983 Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmi és a hódoltság magyar feudális hatalom, In: *Benczédi László* (szerk.): A Thököly-felkelés, Gondolat Kiadó, Budapest
1998 Miskolc története II. (1526–1702); In: *Dobrossy István* (főszerk.) (1998–2003) Miskolc története I.–VI., Herman Ottó Múzeum, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc

Szekfü Gyula

1936 Magyar reneszánsz – Mohács

Szendrei János

(reprint 2000) Miskolc város története II–V., Miskolc

Szilágyi Sándor (szerk.)

(reprint 1998) A magyar nemzet története XI., Bethlen Gábor és I. Rákóczi György kora, Kassák Kiadó, Budapest

Tarczai Béla

2003 A négyesi Szepessy család története, In: *Veres László, Viga Gyula* (szerk.): A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. Miskolc

Thúróczy János

(reprint 2001) A magyarok krónikája, Osiris Könyvkiadó, Budapest

Trócsányi Zsolt

1972 Teleki Mihály (Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig), Akadémiai Kiadó, Budapest

Vályi András (s. a.)

1993 Magyarországnak leírása In: *Csorba Csaba*: Abaúj-Torna vármegye katonai leírása 1780-as évek

Zöllner, Erich

1998 Ausztria története, Osiris Kiadó, Budapest

TOKAJ ZEMPLÉN VÁRMEGYEI NAGYKÖZSÉG KATASZTERI BIRTOKVÁZLATA, 1904.

BOROS LÁSZLÓ

Az egyes földbirtokok területi körülhatárolása, pontos megjelölése sok évszázados gondja a tulajdonosoknak, főleg öröklés és adásvétel idején. Ezeket egyre inkább okmányokban, papíron is kellett dokumentálni. Az utóbbi évszázadokban egyik módja a térkép-vázlatok, térképek készítése volt az egyes birtoktestekről, községek és városok határáról. Kezdetben még meglehetősen pontatlanok voltak ezek a térképek, de a 18. és különösen a 19. században sokat fejlődtek a földmérők technikai feltételei, munkái. Egyre pontosabb, használhatóbb térképek készültek. Hazánkban a jobbágyfelszabadítás után, majd a városi polgárság tömeges földtulajdonszerzését követően vált szükségessé a pontos térkép készítése. A 19. század második felében és a 20. század elején sorra készültek a községek és városok mezőgazdasági határáról a nagy pontosságú kataszteri térkép-vázlatok, térképek.

Jelen rövid dolgozatban Tokaj Zemplén vármegyei nagyközség 1904-ből való kataszteri térkép-vázlatát, illetve annak néhány szelvényét kívánjuk bemutatni.

A szelvények (térképlapok) szerkesztője *Bartha Menyhért* földmérő. A földmérő felügyelőség a fedő (7-es) lapon a térkép hitelességéről kinyilvánítja: „A jelen birtokvázlaton felvett birtoklási adatok a zárhely színelésekor alulírottak által megvizsgáltatván a magán jogi érdekek fenntartásával helyesnek találtattak. Kelt Tokaj, 1904. október 29-én.” Aláírók: Kundrácz Kálmán jegyző, Erdős József mezőbíró, Lakatos József, Kecskés János, Kicsinkó Sándor, Katus János.

A Tokaji-hegy (Nagy Kopasz) 16,4 km² (= 1640 hektár), a hozzá kapcsolódó Terézia (Kápolna)-, Henye- és Dereszla-dombbal 31,9 km² (= 3190 hektár) területből mintegy 1700 ha (= 3000 katasztrális hold) a szőlővel betelepített terület. Ennek a száz év előtti szőlőültetvénynek egyharmada helyezkedett el a tokaji, kétharmada pedig a tarcali és bodrogkeresztúri határban.

Az 1880-as, 1890-es években pusztító filoxéravész a lösszel borított Tokaji-hegyen ha nem is okozott olyan katasztrófális pusztítást, mint a Hegyalja, illetve a Kárpát-medence más hegyvidéki szőlőterületein, azért kártétele itt is jelentős volt. Az egykori szőlőültetvénye 60–70%-át művelték szőlőként az 1900-as évek elején, de a magasan fekvő, meredek, északias kitétséggű területek a filoxéravész óta parlaggá váltak. Az 1000 holdnyi szőlőterületből 1904-ben már csak 832 holdat tartottak nyilván. Az 1904-es kataszteri birtokfelvételezéskor sok parlagterület volt a Ménesoldal, Lencsés, Garai, Aranyos, Hidegoldal, Szappanos, Hitvány, Batka és Dobó dűlőkben.¹ Ezért is volt nagy fontosságú az alapos, pontos kataszteri birtokfelvételezés. És még egy másik és harmadik okból is. A Tokaji-hegy völgyektől, aszóktól (vízmósásoktól) erősen feldarabolt, felszabdalt terület (pl. Lencsés-, Aranyos-, Hidegoldali-, Rákóczi-völgy), ezért nagyobb összefüggő szőlőbirtokok alig alakulhattak ki rajta. A domborzati viszonyok tehát eleve meghatározták a birtokok nagyságát, formáját és elhelyezkedését. Gazdaságosan művelhető, nagyobb

¹ *Zelenák I.*, 1995. 152–153.

(5–20 kat. holdas) szőlőtáblák csak a Nagyszőlő, Talytó, Hétszőlő, Lencsés, Szerémi, Donát, Óvár, Máriás, Melegoldal, Pécsi, Dobó, Izdenczi, Rákóczi, Verebes dűlőkben helyezkedtek el.² Másol (Szarka, Garai, Kengyeles, Gatyá, Malomfeli dűlők) erősen elaprózódott, 1–2 holdas, vagy még kisebb, önellátásra berendezkedett törpe családi gazdaságok voltak (2–5. térkép). A kis és törpe szőlőgazdaságokra sok helyen jellemző a gyümölcsköztes (a déli oldalon a mandula, másol a körte-, dió-, almafa).

Tokaj határában lévő mintegy 1000–1100 kat. hold szőlő és parlag kb. 400, jobbra kisbirtokos tulajdonában volt a 20. század elején (1. és 2. táblázat). A térképlapokat vizsgálva kiderül, hogy a szőlő és parlag parcellák teljes mértékben a domborzati viszonyokhoz igazodtak. A völgyek aljából indultak ki, arra merőlegesen keskenyebb-szélesebb sávokban kapaszkodtak fel a meredek lejtőkön a hegy gerincére (2–5. térkép). Ez a birtokelhelyezkedés, valamint az a tény, hogy évszázadokon keresztül a talajművelés (évi két-háromszori kapálás) a lejtő aljától a tető (gerinc) felé történt, elősegítette a talajerózió, a lejtőn lefolyó csapadékvíz pusztító munkáját. A parcellák közötti mezsgyék sok helyen vízvezető árkokká alakultak. Számos helyen (pl. a Lencsés-völgy gerincén) áteraszok jelzik az évszázados műveléssel kialakított parcellahatárokat a völgyek gerincén.

² Zelenák uo. 154–155.

1. táblázat: Tokaj szőlődűlői a Kopasz-hegy lejtőin és alján

Neve	A dűlő		Neve	A dűlő	
	Területe			Területe	
	kat. hold	ha		kat. hold	ha
Nagvszőlő	53,0	31,3	Aranyos	61,5	35,1
Hétszőlő	47,0	27,7	Garai	26,5	15,1
Talytó	30,5	17,4	Hidegoldal	50,0	28,5
Nvesti	44,0	25,1	Melegoldal	29,5	16,8
Baksa	23,0	13,1	Szappanos	34,5	19,7
Kis Garai	14,5	8,3	Hítvány	29,0	16,5
Szarka	15,0	8,5	Gatya	24,5	14,0
Ménesoldal	113,5	64,7	Pálkocsi	15,0	8,6
Lencsés	81,0	46,2	Pécsi	15,5	8,8
Szerelmi (Szerémi)	32,5	18,5	Máriás	31,5	18,0
Donát (Tóféli)	34,5	19,7	Verebes	62,5	35,6
Ovár	31,0	17,7	Batka	15,5	8,8
Palota	27,5	15,7	Keskenyág	32,5	18,5
Turzó	11,0	6,3	Izdenczi	30,0	17,1
Mogyorós	17,0	9,7	Dobó	22,5	12,8
Kónya	10,0	5,7	Boglyos	10,5	6,0
Békató	24,5	14,0	Rákóczi	17,5	10,0
Malomfeli	24,5	14,0	Bartus	12,5	7,1
			Összesen:	1155,0	660,6

2. táblázat: Néhány tokaji dűlő- és földtulajdonos az 1904-es kataszteri birtokvázlaton

A dűlő száma	A dűlő neve	A birtok helyrajzi száma	A birtok tulajdonosa	Művelési mód
20.	Szarka	2181	Özv. Józsa Pálné	Szőlő
20.	Szarka	2190	Slámer József	Szőlő
20.	Szarka	2191	Simkó József	Szőlő
20.	Szarka	2192	Szentesi Józsefné	Szőlő + legelő
20.	Szarka	2195	Moskovics Lázár	Szőlő
20.	Szarka	2197	Tokaji Ev. Egyház	?
24.	Lencsés	2374	Helm Sámuel	Szőlő
24.	Lencsés	2373	Nagy Benő (Kisvárdai)	Szőlő
24.	Lencsés	2371	Reichmann Armin	Szőlő
24.	Lencsés	2357	Weisz Márkus	Szőlő
24.	Lencsés	2366	Ladomérszki Antalné	Szőlő
24.	Lencsés	2361	Dankó Jánosné	Parlag
24.	Lencsés	2663	Kollár Dénes (Debrecen)	Parlag
24.	Lencsés	2384	Nagy Ida	Parlag
24.	Lencsés	2350	Belánszki Sándor és neje	Parlag
24.	Lencsés	2349	Lupai Albert és neje	Szőlő
24.	Lencsés	2346	Solymosi Gábor és neje	Szőlő
24.	Lencsés	2342	Kék Mihály örökösei	Parlag
24.	Lencsés	2343	Sztahora Ferencné	Szőlő
22.	Kopasz	2293	Tokaj nagyközség	Erdő
22.	Kopasz	2312	Tokaj nagyközség	Erdő
22.	Kopasz	2298	Gönczi Dániel örökösei	Legelő

A dűlő száma	A dűlő neve	A birtok helyrajzi száma	A birtok tulajdonosa	Művelési mód
22.	Kopasz	2296	Várad György örökösei	Legelő
22.	Kopasz	2295	Hlavács Istvánné	Legelő
29.	Aranyos	2440	Báró Radvánszki Albertné	Szőlő
29.	Aranyos	2482	Ózv. Tisza Kálmánné	Parlag
29.	Aranyos	2485	Pásztor Menyhért	Parlag
29.	Aranyos	2486	Diószegi János	Parlag
29.	Aranyos	2492	Tóth András	Szőlő
29.	Aranyos	2493	Várad Henrik	Szőlő
29.	Aranyos	2496	Funk Herman és neje	Szőlő
29.	Aranyos	2490	Ózv. Szepes Gyuláné	Szőlő
29.	Aranyos	2491	Margenstein Izidor	Szőlő
31.	Szeles	2581	Farkas József	Szőlő
31.	Szeles	2593	Zöld Bálint	Szőlő
31.	Szeles	2592	Roskovicz Ferenc és neje	Szőlő
31.	Szeles	2563	Ujfalusi Mihály és neje	Szőlő
31.	Szeles	2567	Keresztesi Gábor és neje	Szőlő
30.	Hidegoldal	2559	Moskovics Lázár	Szőlő
30.	Hidegoldal	2558	Frits Gyula és neje	Szőlő
30.	Hidegoldal	2535	Keller Vencel és neje	Szőlő
30.	Hidegoldal	2559	Gottfried Konrád és neje	Rét
30.	Hidegoldal	2549	Klinga István és neje	Szőlő
30.	Hidegoldal	2546	Körösi Sámuel	Szőlő
30.	Hidegoldal	2541	Vaskó János	?
30.	Hideg oldal	2540	Lozarovics Bernát örökösei	?
33.	Csepegő	2737	Demkó Jánosné	?
33.	Csepegő	2735	Vadász Mártonné	Legelő
33.	Csepegő	2736	Rajli Jánosné	Legelő
33.	Csepegő	2730	Ujfalusi Mihály és neje	Legelő
33.	Csepegő	2820	Ózv. Süveges Jánosné	Szőlő
33.	Csepegő	2825	Bistei Sándor (Tiszalök)	Parlag
33.	Csepegő	2806	Tasnádi György	Parlag
33.	Csepegő	2803	Ifj. Bujdosó András	Szőlő
33.	Csepegő	2743	Asztalos György	Kaszáló
35.	Hitvány	2900	Bergei József	Szőlő
35.	Hitvány	2899	Ózv. Polcz Jánosné	Szőlő
35.	Hitvány	2891	Ózv. Schiffer Lipótné	?
35.	Hitvány	2980	Keresztúri Eszter	?
35.	Hitvány	2983	Benedek Pál	Szőlő
34.	Szappanos	2844	Berkovecz Józsefné	Parlag
34.	Szappanos	2842	Varga György	Szőlő
34.	Szappanos	2838	Kocsa Imre	Szőlő
34.	Szappanos	2851	Nyesti Lajosné	Szőlő
37.	Verebes	2923	Szepes Gyula	Szőlő
37.	Verebes	2932	Róthfuks János	Szőlő
37.	Verebes	2927	Guttman Adolf	Szőlő
37.	Verebes	2946	Schiffer Ferenc	Szőlő
34.	Verebes	2957	Füzeséry Ödön	Szőlő
34.	Verebes	2958	Karácsonyi Péter	Szőlő
41.	Máriás	3010	Vajda Dezső (Budapest)	Szőlő
41.	Máriás	3001	Kicsinkó Antal	Szőlő

A dűlők határai részben a völgyek alján, részben a gerinceken húzódnak. Ezek a helyeken az évszázadok alatt utak, löszmélyutak alakultak ki. Ezeket közelítették meg a gazdák a földjeiket.

Az 1904-es kataszteri térképvázlatról sok információ leolvasható. Így pl. az egyes dűlők nevei, földrajzi elhelyezkedései, pontos határai. A valóságnak megfelelően tünteti fel az összes birtoktest nagyságát, elhelyezkedését, formáját, a földhasznosítás módját (pl. szőlő, parlag, legelő), tulajdonosának nevét, a parcella esetleges megosztásának (pl. ½, ¼) mértékét. Számos helyen házaspár tulajdonában volt a földterület. Ilyen esetben a tulajdonos férj neve mellett feltüntették a házastárs leánykori nevét is (pl. Tisza Kálmánné szül. gróf Dégenfeld Schonberg Ilona, Funk Herman nős Klein Etelle, Vaskó János és neje Zborai Erzsébet, Rothfuks János nős Schmitz Ilonával).

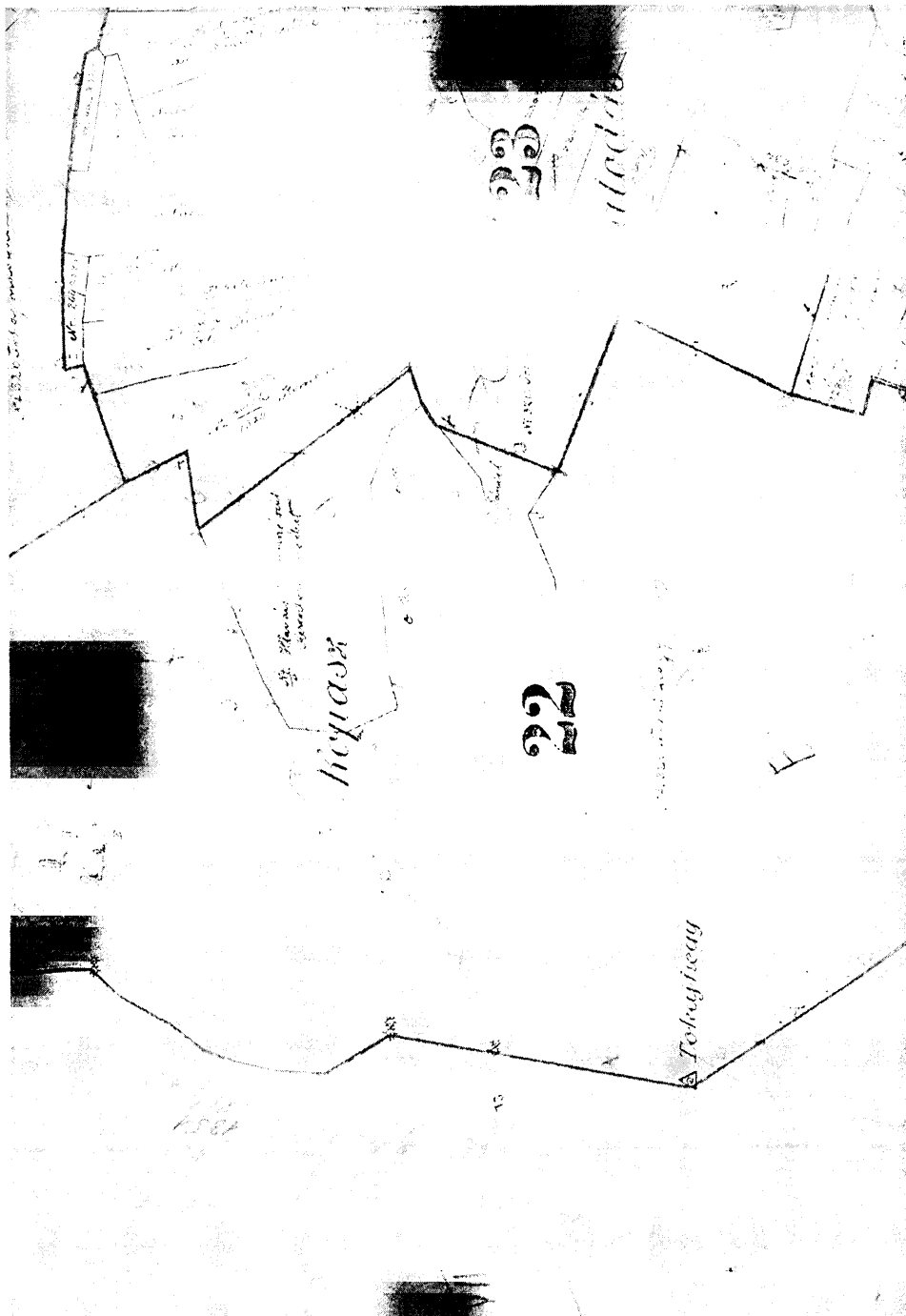
Mint már említettük, a filoxéravész után még 1904-ben is sok volt a parlag, vagy az erősen tökehiányos terület. Ezt a kataszteri térképvázlat nem tudta minden esetben visszaadni. Nem egy helyen (pl. az Aranyos dűlőben) elparlagosodott, vagy erősen tökehiányos területeket is szőlőként tüntet fel. Ma már az Aranyos és a Garai dűlő nagy részén egyáltalán nincs szőlő.

A 17. és 18. században meglehetősen számban találhattunk Tokaj-Hegyalján extraneus szőlőbirtokosokat. Főleg a felvidéki városok (Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa, Igló) gazdag polgárai vásároltak szívesen szőlőbirtokot Hegyalján, de ha kisebb számban is, feltűntek itt alföldi városok (pl. Debrecen) polgárai is szőlőtulajdonosként. Az 1904-es kataszteri birtokvázlat is feltűntet néhány nem Tokajban lakó szőlőbirtokost. Így pl. Vajda Dezső budapesti a Máriás-, Kollár Dénes debreceni a Lencsés-, Nagy Benő kisvárdai lakos ugyancsak a Lencsés-dűlőben rendelkezett szőlőingatlannal. De szerepel még kassai, fumei (!), miskolci, tiszalöki, rakamazi lakos is a tulajdonosok között.

Feltűnő, hogy a Szeles, a Hitvány, a Hidegoldal és a Szappanos dűlőkben volt a legtöbb kis parcella. Nyilván Tokaj legszegényebb lakói rendelkeztek ezen magasan fekvő, kedvezőtlenebb termőhelyi adottságú (mikroklímájú), nehezebben megközelíthető helyeken néhány száz négyszögöles szőlőcskével. Ezek vajmi kevés hasznot hoztak, inkább csak a saját fogyasztásra termeltek. Legtöbb helyen ezen szőlők állaga (nem soros szőlők, a karóztottság sem volt megfelelő, tökehiányos, rendezetlen telepítés, a tápanyag-visszapótlás – trágyázás – nem kielégítő volta stb.) nem érte el a kívánt értéket. Az északias fekvésű lejtőkön gyengébb minőségű bor termett. Az egy katasztrális holdra jutó termésátlagok nemigen haladták meg a 3–6 hektolitert. A legértékesebb szőlők az ún. Nagy-Mézesmálon (Nagyszőlő, Hétszőlő, Talytó, Nyesti, Baksa, Kis-Garai, Szarka, Ménesoldal), tehát a hegy déli oldalán helyezkedtek (helyezkednek) el. Itt voltak szőlők a módosabb gazdáknak. Kiváló minőségű bor termett (terem) a Kis-Mézesmálon (Lencsés, Szerémi, Donát, Óvár és Palota dűlőkben) is. Ezek a szőlők délkeleti, keleti kitétségek, s a város felett emelkednek.

A Tokaji-hegy lejtőit kb. 200–250 méter tengerszint feletti magasságig foglalták el a szőlőültetvények. Az e fölötti területeket erdő, sarjerdő, bokros és sztyepp (füves) képezte, s kevés gazdasági hasznot hoztak. Éppen ezért nagyobb területek voltak itt községi tulajdonban.

A térkép pontosan feltünteti a Tokaj és Tarcál közötti határvonalat, amely az 515 m magas Kopasz-tetőn is keresztülhaladt. A Kopasz-tető mellett a tokaji oldalon a Hársas, Csepegő, Batka és a Kalodás egy része hatolt fel az erdő- és a szteppövezetbe. Itt a már említett Tokaj nagyközségi területeken kívül viszonylag kevés magánkézben lévő birtok volt, pontosan a terület alacsony jövedelmezősége és a kedvezőtlen megközelíthetősége folytán.

1. térkép

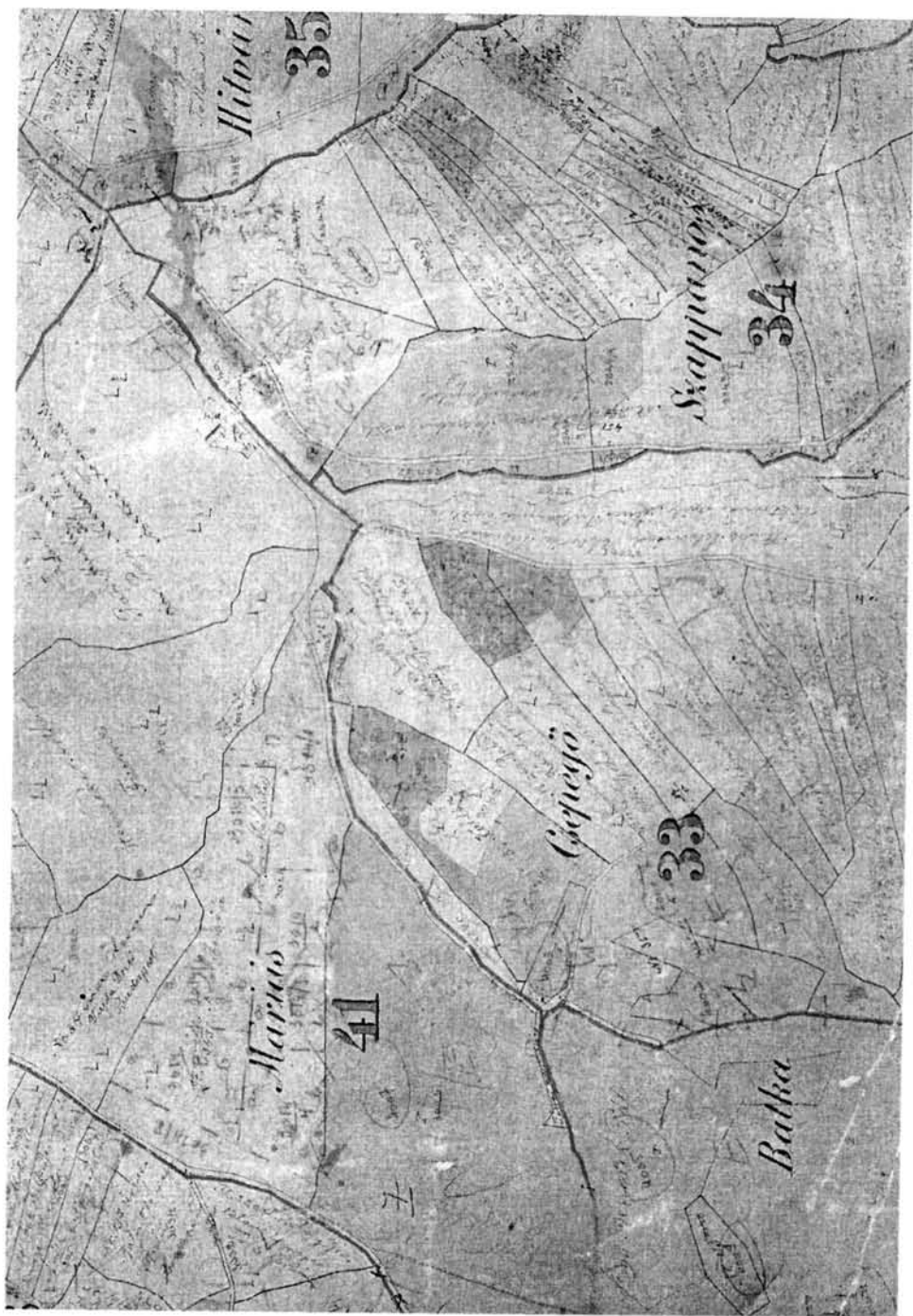
2. térkép

3. térkép

4. térkép

5. térkép

A térképlapok (szelvények) jelölik a községi tulajdonban lévő utakat is, amelyek természetesen akkor is földutak voltak és lovas szekérrel lehetett rajtuk közlekedni. Ezeken keresztül hordták le a termést, szállították fel ősszel a trágyát. A szőlőtermést szállító szekereket *terheseknek* nevezték. A lösszel fedett lejtőkön (a tokaji szőlők mind ilyen helyen vannak) jellegzetes, 2–10 méter mély, keskeny löszmélyutak alakultak ki a szekérekerekek koptató, és a bennük időszakosan lefolyó hóolvadék- és esővíz pusztító munkája nyomán.

A Bartha Menyhért által 1904-ben elkészített kataszteri birtokvázlat igen jó és hasznos betekintést nyújt Tokaj száz évvel korábbi birtokviszonyaiba.

IRODALOM

Boros László

1993 Tállya zemplénavarmegyei nagyközség kataszteri térképvázlata. A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 28. 136–141. Miskolc

1996 Tokaj-Hegyalja szőlő- és borgazdaságának földrajzi alapjai és jellemzői. Észak- és Kelet-Magyarországi Évkönyv 3. 322.

1997 Tokaj és környéke. Észak- és Kelet-Magyarországi Évkönyv 4. 301.

Zelenák István

1995 Tokaj gazdasági-társadalmi helyzete a Horthy-korszakban. In: Bencsik János–Orosz István (szerk.): Tokaj várostörténeti tanulmányok II. 149–182.

VAE VICTIS – ADALÉKOK A HADIFOGSÁG TÖRTÉNETÉHEZ

TARCZAI BÉLA

Hadifogság és történelem

Titus Liviustól (Kr. e. 59–Kr. u. 17) az ókori római birodalom történetének írójától tudjuk, hogy Kr. e. 390-ben Brennus gall hadvezér Rómától északra, a Tiberis mellékfolyójánál, Alliánál a római légiókat szétverte és jelentős hadisarcot követelt. A rómaiak az arany mérlegelésénél méltatlankodtak a követelés nagysága miatt. Brennus a vitát azzal zárta le, hogy kardját is a mérleg súlyserpenyőjébe dobta. Ekkor hangzott el az azóta szállóigévé vált két szó – *Vae victis* – Jaj a legyőzötteknek! A háborúk és csaták történetében, Brennus előtt is élt, kimondatlanul is a *Vae victis* törvénye. Ez azt jelentette, hogy a legyőzött kényre-kedvre ki volt szolgáltatva a győzteseknek. Nem csak a hadsereg, hanem a mögötte álló nép is érezte, viselte ennek a következményeit. Volt azonban egy – sokszor nem is jelentéktelen – tömeg, amely a háborúsodások során a legtöbbet volt kénytelen elszenvedni. Ezek voltak a hadifoglyok. A fegyveres összetűzésekben foglyok mindkét oldalon eshettek. A győztesnek joga és lehetősége volt az ellenség kezébe került embereit visszaszerezni. Másként alakult azonban azoknak a sorsa, akiket a győztesek ejtettek foglyul. A fogolyszerzés a 19. század végéig jó üzletnek is bizonyult, mert az embereknek a munkaerejét a piacon jól lehetett értékesíteni. A történelem tud olyan hadjáratokról, amelyek főként fogolyszerzési céllal indultak. Más jellegű fogolyvadászat a katonai célú ún. nyelvfogás, hogy az elfogottaktól a hadvezetés számára fontos információkat lehessen szerezni.

A hadifogolysors alakulásának jellegzetes példája Róma. A győztes hadvezérek számára a Szenátus – kivételes elismerésként – diadalmenetet engedélyezett és diadalívet építtetett. A nagy látványosság célját szolgáló felvonulás fő attrakciója a menet közepén a hadizsákmány, a végén pedig a rabláncra vert hadifoglyok bemutatása volt. A foglyok ekkor érezhették a bámszokó tömeg gúnyolódásának számtalan jelét s ez a fizikai gyötrődés mellett nem kis lelki traumát is okozott, különösen a főrangú foglyok esetében.

A kialakult gyakorlat szerint a hadifogolyra három lehetőség várt: – természetesen nem az ő egyéni választása szerint, a *Vae victis* törvénye ebben is érvényesült – a foglyot családja busás váltságdíjért kiválthatta, vagy rabszolgaként a hadvezér háztartásában, gazdaságában dolgozhatott, vagy a rabszolga-kereskedők zsákmánya lett.

A rabszolgaságba süllyedt hadifogoly nem csak szabadságát, hanem emberi jogait is elvesztette, ezáltal a piacon forgalmazható árucikké, jobb esetben ajándéktárggyá vált. A rabszolga-kereskedelem jövedelmező üzletág volt. A 19. századig a vonuló hadseregeket követő vegyes népség, a markotányosok, muzsikusok, a zsoldosok családtagjai és a koldusok között ott voltak a rabszolgakereskedők is.

A hadifogolysorsot jól jellemzik azok az esetek, amelyeket a történelem őriz, vagy elvéve a klasszikus irodalom említ. Az ókori fejedelmek udvartartásához hozzá tartoztak a hadifoglyokból lett rabszolgák. Ezeknek elviselhető soruk volt, viszont uruk halála esetén követniük kellett őt a sírba, hogy őt a túlvilágon is szolgálhassák.

Az elvesztett augsburgi csata után, 955-ben, a magyarok három vezérét, a foglyul ejtett Lehelt, Bulcsút és Súr I. Ottó német király Regensburgban, megszegyenítő módon felakasztatta. 1072-ben Salamon király és Géza herceg között vita támadt a Nándorfehérvárnál foglyul ejtett görög őrség tagjainak elosztása körül. 1242 tavaszán Batu kán Moldván keresztül hagyta el Magyarországot, és Erdély határán a magával cipelt hadifoglyokat megölette. 1260-ban a tatárok ismét betörték Magyarországra. IV. Béla kiverte őket, de ekkor sok foglyot vittek magukkal. Curzio Malaparte Kaputt c. regényében írja, hogy a tatárok foglyaikat élve összekötözték a halottakkal, hasat a hassal, arcot az arccal, míg csak a halott fel nem falta az élő. Balzac Huhogók c. regényében olvashatjuk, hogy 1795-ben Hoche tábornok a Konvent megbízásából a royalisták bretagne-i felkelését leverte és 1200 hadifoglyot agyonlővetett. A vendée-i királpárti felkelés során 1794-ben a köztársaságiak, de a royalisták is kivégezték foglyaikat. 1797-ben a Campo-Formio-i béke árnyékában a francia hadsereg 30 ezer, az osztrák hadseregben szolgált magyar katonát hurcolt el fogolyként és Marokkóban eladta őket a rabszolgapiacon, mivel a direktórium nem fizette ki katonái zsoldját. (Talán az ő leszármazottjaik a magyarabok?)

A modern hadviselésben fontos szerepet kapott a harcolók és a hátszág pszichológiai befolyásolása. Ennek egyike volt a hadijelentésekben a zsákmányolt fegyverek mennyiségének és a hadifoglyok számának közlése.

A magyar hadügyminiszter 1918. november 2-án kiadott parancsa alapján, az olasz fronton harcoló, miskolci 10-es honvéd gyalogezred beszüntette a harcot. Az olaszok, ezt a helyzetet jogellenesen kihasználva, lerohanták az ezredet és katonáit, szintén jogellenesen, fogollyá nyilvánították, végül kifosztották. A törvénytelenséget nem enyhítette az a gesztus, hogy a foglyul ejtett 40 tisztet és 1100 katonát különvonaton szállították Trientből Roventóba, a táborba. Ezzel az olaszok a 10-es honvédek hősiességét akarták elismerni. A többi elfogott alakulatnak gyalog kellett a táborokba vonulni.

Egy másik, említésre méltó eset a túszezéssel kapcsolatos. A túszejtés történelmi kategória, ezt a nemzetközi jog nem ismeri el, a gyakorlatban viszont élt és él ma is. A magyarság őstörténetével foglalkozó krónikák írják pl., hogy Álmos vezér 884-ben Kiev ostromáról úgy mondott le, hogy az orosz vezérek és előkelők fiaikat túszezé adták. Túszejtés történt a nyugat felé haladás közben később is, mert Lodomér és Halics vezéreinek megbízásából 10 ezer ember csinálta az utat Pannónia felé. Pusztaszeren, a vezérek tanácskozásán döntés született arról, hogy a legyőzött népek vezéreinek fiai túszezé lesznek, de földjeiket visszakapják. És hogy újabb keletű példát is említsek, felidézem az 1921-ben Magyarország és a Szovjetunió között létrejött ún. fogolycsere-egyezményt, amelyet a szovjet fél – jogellenesen – azzal kényszerített ki, hogy a még fogságban volt magyar katonatiszteket túszezé nyilvánította. Ez akkor életveszélyes fenyegetés volt. Az említett egyezmény alapján cserélték ki a Magyarországon elítélt népbiztosokat a magyar tisztekkel.

Az ó- és középkorban a túszezé megbecsült vendégeknek minősültek, egyéni szabadságuk annyiban volt korlátozott, hogy kijelölt tartózkodási helyüket nem hagyhatták el. Életük mindaddig biztonságban volt, amíg a túszezé alapjául szolgáló megállapodást az érdekelt fél teljesítette.

Napjainkban gyakran hallunk a világ különböző pontjain fellángolt fegyveres konfliktusok kapcsán túszejtéséről. Ezek természete annyiban különbözik a túszejtés ősi formáitól, hogy ma olykor a túszezé emberi jogaikat és személyes szabadságukat is elvesztik, sőt a túszejtők a halálos fenyegetést is beváltják. Az ilyen túszejtés célja leginkább a pénzszerzés, vagy törvényesen elítélt bűnözők szabadon bocsátásának kikényszerítése.

Ezzel az ilyen akciók a terrorizmus eszközeivé válnak. Emlékezetes túsdráma volt a második világháborúban a csehországi Lidice és a franciaországi Oradour, ahol a németek bosszúból a kisvárosok túsul fogott lakosságát legyilkolták.

A szabadságkorlátozás különleges eszköze az internálás intézménye. A nemzetközi jog lehetővé teszi, hogy a hadviselő országok a hadiállapot bekövetkezése idején a területükön tartózkodó, az ellenséges állam polgárait kiutasítsák vagy internálják. Ezzel tudják megakadályozni a kémkedést, a szabotázszt és minden másfajta károkozást. Az internálás nem büntetés, hanem óvatossági rendszabály. Az első világháborús franciaországi internálótáborok viszonyairól Kuncz Aladár Fekete kolostor c. regénye ad megdöbbentő képet.

E kis kitérő után, visszatérve a hadifogolytémához, érdemes figyelmet szentelni a 20. századi világháborúk eseményeinek. 1914–18-ban ugyan nem mindig érvényesültek a jog és az emberség szabályai, de előfordultak figyelemre méltó gesztusok. Megtörtént pl., hogy egyes fogoly tiszteket a fogva tartók becsületszóra szabadon engedtek. Az így szabadult tiszteknek ígéretet kellett tenni arra, hogy nem fog harcolni volt fogva tartója ellen.

A háborúk kezdetén a szembenálló felek ünnepélyes kijelentéseket tettek arról, hogy be fogják tartani a nemzetközi jog előírásait, de legtöbbször ennek ellenkezője történt. Mindenkor érvényesült a kölcsönösség elve, de azt soha nem lehetett megállapítani, hogy a törvénszegést ki kezdte. 1939 őszén, miután a Vörös Hadsereg megszállta Lengyelország keleti felét, a foglyul ejtett lengyel tiszteket a katyni erdőben lemészárolták. Előfordult a német–szovjet háború kezdetén, hogy a hadifoglyokat mindkét oldalon megölték.

Különleges eset volt a német hadvezetés ún. „Komisszár utasítása”. Eszerint a szovjet politikai tisztek nem tekinthetők katonáknak, hanem párttisztviselőknak, ezért őket – elfogásuk esetén – nem lehet hadifogolyként kezelni. A nyugati fronton, 1942 szeptember 12-e, a dieppe-i partraszállási kísérlet kudarca után a britek és a németek kölcsönösen azzal vádolták egymást, hogy foglyaikat, mint közönséges bűnözőket láncra verték. A Breslau melletti ságani fogolytáborból 1944. március 25-én éjjel 80 angol repülőtszert egy szívós munkával ásott alagúton keresztül megszökött. Közülük 50-et elfogtak és kivégeztek. Sepp Dietrich SS tábornokot, a 6. páncélos hadsereg volt parancsnokát egy amerikai hadbíróóság 1946-ban életfogytiglani fegyházra ítélte, mert az 1944. decemberében az Eiffel hadművelet során elfogott brit és amerikai tisztek kivégzését eltűrte. A német háborús főbűnösök nürnbergi perében, a bizonyítási eljárás során olyan filmeket is bemutatnak, amelyek a németek hadifoglyainak elpusztításáról szólnak.

A törvénytelen ségek a fegyverszünet megkötése után folytatódtak Nyugaton is. Jogtalan volt a kapitulált katonák fogságba hurcolása, majd jogi státuszuk önkényes megváltoztatása. Voltak olyan katonák sokan, akik önállósították magukat és elhagyták egységüket, civilbe öltöztek és hazatértek, magyarán megszöktek. Később ők is kénytelenek voltak valamelyik fogolytáborban önként jelentkezni, mert az amerikaiak szigorú rendelkezése írta elő, hogy a hazatért katonák régi vagy új munkahelyükön csak akkor kaphattak munkát, ha felmutatták egy hadifogolytábor elbocsátó papírját.

Feltételezhetnénk a dolgok logikája szerint, hogy a győztesek mielőbb szerettek volna a hadifogolyügytől megszabadulni. A valóságban azonban nem ez történt. Az angolszászok a német táborokban őrzött saját embereiket néhány hetes feljavítás után hazaszállították. A feljavító táborokban a kiszolgálást német (és magyar) foglyok teljesítették. A győztesek foglyainak elbocsátása lassan ment.

A Szovjetunióban más volt a helyzet, mert Sztálinnak az volt az álláspontja, hogy a szovjet katonák nem hadifoglyok, hanem árulók. Ezért a hazatért hadifoglyokat egye-

nesen a Gulágra vitték. Miután ez ismertté vált, a felszabadult szovjet foglyok vonakodtak hazatérni. Többen közülük bandákba verődtek és veszélyeztették a közbiztonságot.

1945. május elején, amikor a nyugati szövetségesek győzelme már biztos volt és milliók szorongtak a hevenyészett fogolytáborokban, az egyesített vezérkar elfogadta Eisenhower javaslatát és hozzájárult ahhoz, hogy a foglyokat minősítsék jogvesztetteknek. Az első lépésben a német és a velük szövetséges katonák, akik a fegyverszünet életbelépése után kerültek fogságba, úgy, hogy harc nélkül letették a fegyvert, a „Disarmed Enemy Forces” – Lefegyverzett Ellenséges Erők – vagy a „Surrendered Enemy Forces” – Kapitulált ellenséges Erők – kategóriájába soroltattak. Ugyanakkor több, mint 4 millió, harc közben elfogott „Prisoner of War” – hadifogoly – volt, részben Amerikába telepítve. Őket visszaszállították Európába. 1945 augusztusában védettséget nekik is elvesztették, vagyis DEF kategóriába kerültek.

Az említett minősítésre azért volt szükség, mert a kialakított szövetségesi álláspont szerint, a DEF és a DEP kategóriába tartozók nem tarthattak igényt a Genfi Konvenció védelmére. Ez azt is jelentette, hogy nem kellett betartani azt az előírást, hogy az őrző hadsereg ugyanolyan ellátást köteles biztosítani a foglyoknak, mint saját katonáinak. A magyarázatokhoz tartozott az is, hogy a legyőzött országokban nincsenek kormányok, tehát nincs kivel hadifogoly-egyezményt kötni. Ugyanezen indokkal szüntették meg Svájc védőhatalom státuszát is.

Folytatódott a törvénytelenések sora azzal, hogy az angolszászok a háborúban lényegében vesztes Franciaország részére közel 1 millió hadifoglyot adtak át a háborús károk helyreállítására. Így jutott francia őrizetbe mintegy 60–70 ezer magyar is, tekintet nélkül arra, hogy mi Franciaországgal nem voltunk hadiállapotban.

A Szovjetunió nem keresett magyarázatot, indoklást a hadifoglyok jogvesztettségére, hanem egyszerűen kiszállította őket a hatalmas ország minden zugában felállított táborokba. Tetézte a törvénytétést az is, hogy nagy tömegben fogtak el polgári személyeket, nőket és fiatalokúakat is. Általános minősítés volt – és ezt az örökkel is tudatosították –, hogy a foglyok megátalkodott fasiszták, akik büntetésből felépítik azt, amit a háború alatt leromboltak. Közel 100 ezer magyart ítélték el a Magyarországon működött szovjet hadbíróóságok háborús bűnök, kémkedés és hazaárulás (!) miatt, 5–25 évi kényszermunkára. Ezt a büntetést a Gulágon, Szibériában kellett letölteni. A törvénytelen elbánás csúcspontja volt az, hogy a szovjet–amerikai zónahatáron, 1945 őszén, az amerikaiak által indított vonatokat a Vörös Hadsereg átvette, és az amerikaiak által hazabocsátott volt foglyokat egyenesen Szibériába irányította.

A Szovjetunióba került foglyok sorsát véglegesen az pecsételte meg, hogy a Vörös Hadsereg a foglyokat átadta az NKVD-nek, a Belügyminisztérium alá tartozó, a nálunk ÁVH-AVO néven működött szervezetnek. Ettől kezdve a táborok lakói kényszermunkások lettek. Ezt a státuszt nálunk az Alkotmánybíróság a 11/2003. AB. sz. határozatával a kárpótlási eljárások során elismerte.

A nyugati szövetségesek foglyaikat 1947 végéig folyamatosan elengedték. Ekkorra hazatértek azok a magyarok is, akik éltek ezzel a lehetőséggel. A Szovjetunióból még 1950-ben is érkezett Magyarországra hadifogolyvonat. Az ősszel érkezett vonatok utasait nem engedték szabadon, hanem az ún. kék ávosok őrizete mellett Budapestre szállították őket „kivizsgálásra”. Ennek következményeként minden írásbeli határozat nélkül, 1951 elején Kecskemétre, Tiszalökre és Kazincbarcikára „internálták” és az ottani nagy építkezéseknél dolgoztatták őket az ilyen táborokat feloszlató 1953-as rendelkezések életbeléptetéséig. Az elbocsátással a hadifogolyügy nem zárult le, mert Nyugat-

Németországban 1950-ben, nálunk 1990-ben kezdődött a jogtalan szabadságelvonás miatti kárpótlás. Ez nálunk 2006. december 31-ével fejeződött be.

Hadifogság és emberiség

Az emberiség lelkiismerete, látva a foglyok kiszolgáltatottságából eredő tragédiák veszélyét, létrehozott olyan intézményeket, amelyek alkalmasok voltak arra – vagy legalábbis erre törekedtek –, hogy a háborúk legszélsőségesebb viszonyai között is garantálják a foglyok számára a humánus bánásmódot. A végső cél a szabadság visszaállítása volt. Az ilyen természetű feladatok szervezésében az egyház járt elől. Az irgalmasság testi és lelki cselekedeteinek gyakorlása az egyház egyik tantétele volt. A hívő ember ezért nem csupán részvétet érzett a sorsüldözött foglyok iránt, hanem tenni is kívánt valamit az érdekükben.

A legrégebb intézmény és egyben a legtartósabb a fogolykiváltás volt. Ha a fogoly családja vagy más érdekelt képes volt a fogolytartó által követelt váltságdíjat kifizetni, akkor a fogoly szabadulhatott. A török hódoltság idején a portyázó török vezérek eleve azzal a szándékkal fogdosták össze a megtámadott városok, falvak lakóit, hogy később váltságdíjat követelhessenek értük. Ugyanez volt a helyzet a csatározásokban elfogottakkal is. Hasonló intézmény volt a fogolycsere. Ennek klasszikus példája volt az 1606. november 11-én megkötött zsitvatoroki béke. Ebben II. Rudolf, II. Ahmed és Bocskay István megegyeztek a foglyok kicseréléséről. Voltak és vannak a hadifogság megszüntetésének egyéb módszerei is. A leghumánusabb a fogoly felszabadítása a gazda döntése alapján. Ez a lehetőség a hadifogoly státuszából rabszolgaságba süllyedt embereket érinthette. Más, de kockázatos lehetőség a fegyveres fogolyszabadítás, vagy a nagy ügyességet és elszántságot igénylő fogolyszöktetés volt. A mondavilágban és a történelemben ezekre sok példát találunk.

Más természetű intézmények jöttek létre az egyház égisze alatt. Az egyik ilyen intézmény volt világszerte, de különösen Magyarországon a Fogolykiváltó Boldogasszony kultusza. Szent István óta Szűz Mária a Boldogasszony képében több formában jelenik meg a magyarság vallásos tudatában. A reménykedők a hozzá intézett imák segítségével várják a szabadulást. Nálunk temploma is van Budapesten a Kelenföldön.

A középkorban szerzetesi jellegű közösségek is létrejöttek a fogolyszabadítás emberbaráti céljainak szolgálatára. II. Ince pápa 1198-ban erősítette meg a trinitáriusok rendjét. Ennek tagjai Szent Ágoston regulái szerint szerveződtek, saját gazdaságaik jövedelmét és a begyűjtött adományokat fordították a szent célra. Szükség esetén személyesen vállalták a fogságot a kiváltandó helyett. Magyarországon a 13. században telepedtek le. Ismereteim szerint Sárospatakon és Egerben volt rendházuk. Másik hasonló rend volt a Mercedarius közösség. 1223-ban alakult római székhellyel. Inkább lovagrend jelleggel működött, tagjai nem felszentelt papok voltak, bár ők is Szent Ágoston követőinek vallották magukat. A Fogolykiváltó Boldogasszony iránti elkötelezettségük a rend elnevezésében is („Fratres ordinis Beatae Mariae de mercede redemptoris captivorum.”) kifejezésre jutott. Magyarországon – tudomásom szerint – rendházuk nem volt.

A 19. században a rengeteg embervesztést okozó háborúk felébresztették az emberiség lelkiismeretét. A felelősen gondolkodó emberek jogi megoldásokat kerestek és találtak a hadviselés módszereinek emberségesebbé tételére és ezzel együtt a katonák emberi jogainak védelmére. 1899-ben ült össze az első hágai békekonferencia, melynek döntései a „Hágai Egyezmények” néven kerültek a köztudatba. Az 1907-ben tartott második hágai konferencia első ízben szabályozta a hadviselő hatalmak jogait és kötele-

zettségeit a hadifoglyokkal szemben. Különös jelentősége van azoknak a rendelkezéseknek, amelyek a segélyszervezetek működésének biztonságát szolgálják.

A Genfi Konvenciók néven ismertté vált jogi szabályozás 1864-ben indult, 1906-ban és 1929-ben kiegészült. Ez a joganyag a harci cselekmények során megsebesült, megbetegedett vagy meghalt katonák és hadifoglyok védelmét szolgálja. Eszerint a hadifogolytartó hadsereg foglyaiért ugyanolyan felelősséggel tartozik, mint saját embereiért. Ugyanolyan ellátást köteles biztosítani, mint saját katonáinak. A hadifogoly csak szabadságát veszti el, emberi jogait nem. A szökést vagy annak kísérletét legfeljebb fegyelmi úton (kedvezmények megvonása) lehet megtorolni. Tilos a hadifoglyok átadása más államok részére. Fontos rendelkezés, hogy a fegyverszünet megkötése után, a legrövidebb időn belül – ez általában 3 hónap – haza kell bocsátani, vagy sorsukról az érdekelt országgal megállapodást kell kötni. Végül foglalkozik a szabályozás a hadisírok fenntartásával is.

A hadifoglyok sorsának alakításában fontos szerepet kapott a Nemzetközi Vöröskereszt és annak nemzeti szervezetei. Fontos intézmény a védőhatalom. A felkért védőhatalom jogosult a jogi előírások betartását ellenőrizni. A szabályokat az államok többsége elfogadta. Ennek ellenére a 20. századi nagy háborúkban mindkét szemben álló hadsereg bőven követett el jogsértéseket, de keresett és talált mentségeket is. Ezek egy részét az előző fejezetben bemutattam.

A „hadifogolyügy” Magyarországon

Az 1939–45-ös világháború idején – Magyarország számára ez az időszak 1941. június 26-tól 1945. május 9-ig tartott – és a fegyverszünet megkötése után mintegy 350 ezer magyar katona jutott a nyugati szövetségesek fogságába. A szovjet hadsereg mintegy 650 ezer katonát, 300 ezer polgári személyt és 100 ezer „háborús bűnösként” szovjet bíróságok által elítélt magyar állampolgárt szállított ki a fogolytáborokba és a Gulágra.

Az előző fejezetben leírtakból kitűnik, hogy ez a fogolyszedés törvénytelen volt, mindkét oldalon. Mentségek és magyarázatok születtek a tények legalizálására, de ezeken túl működtek a háttérben lappangó érdekek is. A nyugati szövetségesek fő indoka a háborús bűnösök, az SS és a náci főemberek kiszűrésének szándéka, a szovjeteknél a hadseregek rombolásának helyreállítása volt. Valójában mindkét oldalon szükség volt a nagy tömegű, olcsó munkaerőre, s ezen a hadseregek a jól kiagyalt munkabér- és elszámolási rendszer segítségével, busás haszonra tehettek szert. Nem lehet csodálkozni azon, hogy a győztesek semmire se becsülték az ingyen munkaerőt s úgy gazdálkodtak vele, ahogy azt a túlélők visszaemlékezéseiben olvashattuk, hallhattuk.

Magyarország a világháborúban történelme legnagyobb tragédiáját élte meg. 1945-ben a gazdaságilag és erkölcsileg romokban heverő ország új problémával kényyszerült szembenézni, hadifogolyüggyel. Ez a gond nem csak a családokat, hanem a legfelsőbb vezető köröket is foglalkoztatta. Ezt az is bizonyítja, hogy a pártonkívüli Olt Károly által vezetett Népjóléti Minisztérium Központi Hadifogoly Irodát állított fel már 1945-ben. Ez az iroda Budapesten az Ó utca 12. szám alatt működött, és saját megfogalmazása szerint „hivatalosan” foglalkozott a foglyok és hozzátartozóik kapcsolatának szervezésével, a Magyar Kommunista Párt égisze alatt. Az akkori állapotokra jellemző – és ezt az Iroda közleményeiből tudhatjuk –, hogy alakultak szélhámos magánvállalkozások, amelyek azt hirdették magukról, hogy haza tudják hozatni a foglyokat, természetesen nem együttérzésből, hanem némi ellenszolgáltatásért. Most már tudjuk, hogy

ebben az ügyben sem az Iroda, sem más öntevékeny szervezet semmit nem tehetett, mert minden jog az MKP kezében volt, ez pedig nem sietett a hazaszállítás érdekében cselekedni. Az MKP-nek saját hadifogoly irodája is volt. Az Iroda információs és propaganda szolgálatot végzett és szolgálta a közvélemény megtévesztését. Egyetlen fogódzó Vorosilov marsallnak, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökének 1945. augusztus 22-i nyilatkozata volt, amelyben közölte „a Szovjetunió kormányának azt az elhatározását, hogy az összes magyar hadifoglyot szabadon bocsátják.” (De mikor?)

A hadifogolyügy társadalmi méretű megjelenését és kezelésének hivatalos módját a különféle érdekvédelmi egyesületek sorsa tükrözi a leghívebben. Az első ilyen szervezet a Hadifoglyok és a Hozzátartozók Országos Szövetsége volt. Elnökéül dr. Batta László minisztériumi osztálytanácsost választották. Az egyesület megjelenése meglehetősen nagy visszhangot váltott ki, mert rövid idő alatt 30 önálló csoportja és több, mint 10 ezer tagja lett. A Belügyminisztérium rosszallását azzal fejezte ki, hogy az elnököt rendőrségi eljárás alá vonta, holott minden szempontból feddhetetlen volt. A Szövetség központja Budapesten, az Andrásy út 25. szám alatt működött, gyakori rendőrségi zaklatásnak kitéve. Ennek ellenére, 1945 őszén nagygyűlést tervezett az Országház elé, de ezt nem engedélyezték. 1946. február 25-én a nagygyűlést mégis megtartották és követelték kormánybizottság felállítását a hadifogolyügy állami kezelésbe vétele érdekében. A követelésekre adott válasz az volt, hogy a Szövetséget Nagy Imre belügyminiszter betiltotta, 1946. március 12-én. Érdekes módon egy 1938-as törvényre hivatkozva, csak olyan társadalmi egyesület működését tette lehetővé, melynek alapszabályát a BM jóváhagyta. A Szövetségnek ilyen alapszabálya nem volt, működését ezért be kellett szüntetni. A mozgalom ezután a még legálisan működő pártok védőszárnyai alá menekült.

Újabb kísérlet volt 1946. augusztus 4-én a Hadifogoly Hozzátartozók Önszegélyező Egyesületének a megalapítása. A BM az alapszabály jóváhagyását megtagadta, tehát lényegében ezt az egyesületet is betiltotta.

1947-ben vidéken indult újabb kezdeményezés. Az ország több helységében megalakultak a volt hadifoglyok egyesületei, majd a központi szervezet, a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége, mintegy 300 tagegyesülettel. Ezt a szervezetet az MKP-nek sikerült befolyása alá vonni, amit az is bizonyít, hogy az 1947. augusztus 12-én tartott alakuló közgyűlésen Kossa Istvánt választották meg elnöknek, a főtítkár Köves Lajos lett. Ekkor furcsa politikai játszma kezdődött. A belügyminiszter 1947. október 21-én jóváhagyta a Szövetség alapszabályát. Ekkor már a kormányzati berkekben elhatározott volt az egyesületek feloszlása. Az alapszabály jóváhagyása után közgyűlést kellett volna tartani, de ez különféle okok miatt elmaradt, 1948. május végére halasztották. Csaknem ezzel egy időben a BM megkezdte az egyesületek feloszlását. A VHBSZ szervezeteinek megszüntetése 1949 márciusára fejeződött be.

A politikai játék különleges része volt a hadifoglyok fogadása Debrecenben. A hazatérők egy kis füzetet kaptak kézbe, amely címlapján a „Tájékoztató a hazatért bajtársak részére” szöveget és a VHBSZ címerét mutatja. A füzetből megtudjuk, hogy csak a Szovjetunióból hazatért személy tekinthető hadifogságból hazatértnak. Tehát a Nyugatról jöttek nem részesülhetnek a segélyekben és kedvezményekben. Ugyanitt olvasható, hogy „Éljen Rákosi Mátyás Elvtárs, a hadifoglyok hazasegítője”. Következik ezután több buzdító felhívás, hogy a hazatértek jelentkezzenek a VHBSZ-be. Mindez akkor, amikor már elhatározott az egyesület megszüntetése.

Nem volt külön sorsa a hadifoglyokat támogató sajtónak sem. Kancsár Imre, Ausztráliában élt, azóta már elhunyt bajtársunk írta a Hadifogoly Híradó 1997. júniusi

számában: „Én, mint 1945-ben szovjet hadifogságból hazatért hadifogoly... voltam az ország első, Magyar Hadifogoly Híradó c. hetilap alapító szerkesztője. Később ezután ez a lap is az MKP befolyása alá került. Címe is megváltozott, mert Magyar Hadirokkant Hadifogoly Híradó néven jelent meg.” Kiadta a Magyar Hadifogolyhíradó Társaság Budapest Ó utca 12., tehát ugyanaz, ahol a Hadifogoly Iroda is működött. Felelős szerkesztőként Sziklai Sándor neve van feltüntetve. Róla tudjuk, hogy az MKP moszkvai szárnyához tartozott. 1956-ban életét vesztette a forradalmi harcokban. Sziklai személye biztosíték volt arra, hogy a lap szerkesztésében maradéktalanul érvényesüljön a párt befolyása. Ezért jelenhettek meg a lapban a szovjet fogság körülményeit dicséző nyilatkozatok.

A párt és a kormányzati szervek mindent elkövettek, hogy a mozgalom elerőtlenedjék. 1948–49-ben megszűnt a Szövetség, megszűnt a lap, felszámolt a szövetkezet és ezzel lassan a hadifogolykérdés is lekerült a napirendről. 40 évi mély hallgatás következett.

A hadifogolykérdésben a társadalom és az MKP érdekei nem egyeztek. A pártnak nem volt érdeke a foglyok tömeges hazaszállítása mindaddig, amíg helyzete az országban meg nem erősödött. A hazatérők, bármennyire megígértették velük, hogy a táborbeli ügyekről nem fognak beszélni, nem igen tartották volna titokban az élményeket. Ez pedig nem használt volna a párt tekintélyének, és befolyásolhatta volna a választási eredményeket is. A családok, a hozzátartozók viszont várták vissza szeretteiket és minden lehetséges eszközzel sürgették a repatriálást. Ilyen körülmények között a hazaszállításról ígérek gyakran hangzottak el, teljesítés azonban csak gyéren történt.

1945-ben a Szovjetunióból hazatértek a betegek és a munkaképtelenek. A következő években is folyt a hazaszállítás, de váltakozó ütemben, és mindenkor a szovjet hatóságok akarata szerint. Ennek is megvolt a maga oka.

A *Vae victis* elve, a fegyveres harcok megszűnése után velünk szemben keményen érvényesült, megtetézve a kollektív bűnösség kimondásával. – „A magyarokat meg kell büntetni” – hangzott a sommás ítélet, és ennek súlya a hadifogolyügyben is érezhető volt.

A magyar–szovjet fegyverszüneti megállapodást 1945. január 20-án írták alá Moszkvában, a békeszerződés aláírására pedig csak 1947. február 10-én került sor. Az ezt követő ratifikációs eljárások ugyanezen év szeptemberének közepéig elhúzódtak. A nemzetközi jog kívánalma szerint ekkor hadifogoly-egyezményt kellett volna kötni, de ilyen a Szovjetunió és Magyarország között sohasem jött létre, pedig az illetékes magyar minisztériumok óriási energiákat öltek bele a magyar álláspont kidolgozásába.

A nyugati hatalmakkal ilyen megállapodásra már nem volt szükség, mert a nyugati hadifoglyok hazaszállítása 1946 végére lényegében befejeződött.

A magyar–szovjet egyezmény hiányában a hazaszállítás rapszodikusán folyt. A jelek szerint, a háttérben titkos megállapodások is születhettek, mert pl. az 1947. augusztus 31-i választások előtt a magyar tisztek hazaszállítása szünetelt. Soron kívül jöhettek haza egyes fontos emberek, és vita volt azon, hogy az SS tagjait, a svábokat és az elszakított területekről származó magyarokat befogadhatjuk-e.

Valamilyen befolyásnak kellett érvényesülni a tekintetben is, hogy a foglyokat a táborokban kategorizálják a szerint is, hogy egyesek jelentenek-e veszélyt a magyar népi demokráciára. Nem lehetett véletlen, hogy az 1950 őszen – a feltételezések szerint utolsó – szállítmányokban csupa olyan emberek kaptak helyet, akiket a hatalom ellenségeknek minősített. Ők azután Tiszalökre, Kecskemétre, Kazincbarcikára kerültek a KÖMI táborok elviselhetetlen körülményei közé, amint azt már említettem.

1947. július közepéig 36 ezer fogoly tért haza. 1948 végével, amikor hivatalosan deklarálták, hogy a hazaszállítás befejeződött, még 200 ezer ember hiányzott. Ebben a számban benne lehetnek azok a szerencsétlenek is, akik szállítás közben, vagy a táborokban meghaltak.

A foglyok szórványosan még 1956-ban is érkeztek haza, sőt egyes magyar turistacsoportok 1957 után is találkoztak volt hadifoglyokkal a Szovjetunióban. 2000. július 11-én érkezett haza az „utolsó” magyar hadifogoly, Toma András, betegen, rokkantan Oroszországból. Közel 4 évig élt még itthon. A számok azt bizonyítják, hogy nem ő volt az utolsó, mert még sok ismeretlen sorsú hadifogoly élhet, vagy meghalt a 2603 szovjetunióbeli tábor valamelyikében. Csak 1953 után térhettek haza azok az elítéltek, akik a Gulágban töltötték 5–10–25 évre szóló büntetésüket és kiket az 1991-ben hozott törvény alapján a szovjet hatóságok rehabilitáltak.

1945 és 49 között Magyarországon hivatalból foglalkozott a hadifogolyüggyel a Népjóléti, a Külügy, a Belügy, a Pénzügy és a Honvédelmi Minisztérium, továbbá a Magyar Vöröskereszt. Ezek mellett, önkéntes alapon tevékenykedtek társadalmi szervezetek – a Nemzeti Segély, a „Siess, Adj, Siess”, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, a JOINT és az UNRRA nemzetközi segélyszervezet. Az utóbbiak főként szociális és anyagi problémák megoldásában segédkeztek. Voltak szép számmal eseti és helyi kezdeményezések is. Ilyen volt pl. Bárányos Károly földművelésügyi miniszter ötlete, az „Egy marék búzát a hadifoglyokért”, 1947 júliusában.

Érdeemes figyelemmel kísérni Rákosi Mátyás – akkor miniszterelnök-helyettes – akcióit. Ő gyakran utazott Moszkvába, és utazásai, valamint nyilatkozatai azt a benyomást keltezték, mintha minden alkalommal a hadifoglyok hazaszállítása érdekében buzgólkodott volna. Csak gyanítani lehet, hogy a hazaszállítás ütemezése, a foglyok kategorizálása az ő befolyása alatt történt. Itthon igyekezett az elért, soknak nem nevezhető eredményeket pártpolitikai érdekek irányába igazítani.

1945. augusztus közepén az újságok hírül adták, hogy Rákosi és Sztálin elvtársak megegyeztek abban, hogy a hadifoglyokat még a béketárgyalások előtt hazaengedik a szovjetunióbeli, a romániai és a magyarországi táborokból. Néhány nappal később Rákosi az Ózdon és Kecskeméten tartott beszédében ígérte a hazaszállítások megindítását. Ezek után valóban beérkezett Máramaroszigeten és Foksányon keresztül néhány vonat.

1947. augusztus 8-án a diósgyőri MNDSz asszonyai „hálával emlékeznek Rákosi elvtársra és Sztálin generalisszimuszra, és tudják, hogy a választáson kire kell szavazni.” 1948. január 28-án Rákosi Miskolcon beszélt – „a hadifoglyok hazaszállításáról rövid időn belül tárgyalások kezdődnek. A hadifogolykérdés ez évben lezárul.”

Február 12-én a kormány 31 millió Ft-ot szavazott meg a hazatérők gondozására. Ugyanakkor Rákosi bejelentette, hogy a „hazaszállítás hamarosan, ismét megindul.” Április 4-én Sárospatakra látogatott, és ott ismét megígérte, hogy ebben az évben minden hadifogoly hazatér. Nyugalmat és türelmet kért, és biztatott, hogy várják ki ezt a kis időt, ami még hátravan. Az első szerelvény április 28-án érkezett Máramaroszigetre.

Az országos és a helyi sajtó mindvégig figyelemmel kísérte a hadifoglyok hazaszállítását. Eleinte részletesebben számoltak be az eseményekről, később már csak a vonatok érkezésének tényét és a hazaérkezettek számát közölték. Névsorokat is közzé tettek és üzeneteket is továbbítottak. A hazatértek névsorát a megye és a városháza kapujában kifüggesztették azzal a felhívással, hogy ha valaki terhelő adatot tud a hazatértekről, azt jelentse az igazoló bizottságnál. A Magyar Rádió minden hónap első hétfőjén, éjszakai adásban hadifogolyhíreket, üzeneteket közvetített. Ekkor közölte – többek között – Tomor Dezső honvédelmi miniszter felhívását a Nyugaton rekedt katonákhoz.

A miniszter minden magyart hívott haza, hangsúlyozva, hogy a Haza szeretettel ölel keblére minden hazatérőt. A valóság ezzel szemben az volt, hogy a szűrőállomásokon az AVD nyomozói igen barátságatlanul fogadták a volt foglyokat, mindenkit meggyanúsítottak valamilyen bűncselekedettel.

Érdekes akció volt a kommunista párt befolyása alatt működött MNDSz fellépése, 1946. május elején 100 tagú küldöttség kereste fel Rákosi Mátyást és kérte, hogy járjon közbe a Szovjetunió illetékeseinél a foglyok szabadon bocsátása érdekében. Rákosi ekkor levelet írt Sztálinnak, amire szokatlanul gyorsan érkezett a válasz. Ebben az állt, hogy a szovjet kormány elrendelte a magyarok hazaszállítását még a békeszerződés életbe léptetése előtt. Egy pillanatig sem lehet vitás, hogy a szovjetek ezzel a lépéssel az MKP pozícióját akarták erősíteni.

A hadifogolyügy a három északi megyében

Az első közigazgatási reform során Borsod-Gömör-Kishont, Abaúj, Torna és Zemplén vármegyék önállóságát megszüntették és Borsod-Abaúj-Zemplén néven egyesítették. Az egyesített megyei levéltár a hadifoglyok mozgalmával és érdekvédelmével kapcsolatosan kevés irattal rendelkezik. Ezekből és a személyes visszaemlékezésekből, valamint a sajtóhírekből az derül ki, hogy Abaújban nem volt szervezett hadifogoly-mozgalom. Zemplén vármegye székhelyén, Sátoraljaújhelyben működött a Szövetség helyi csoportja, de erről többet nem tudunk. Jelentős volt a szervezkedés Miskolcon és Diósgyőr-Vasgyárban.

1947 tavaszán hirdetések jelentek meg a miskolci újságokban arról, hogy megalakul a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetségének helyi csoportja. Valójában a már előbb említett két szervezet alakult meg. Diósgyőr akkor már Miskolchoz tartozott közigazgatásilag, de a lakosságban még élt az ellenérzés az egyesítéssel szemben. Ezt az érzést az önálló egyesület alapításával is kifejezésre kívánták juttatni.

A polgármesteri hivatal felfigyelt az újsághirdetésre és 1947 novemberében a miskolci, 1948 januárjában a diósgyőri szervezet vezetőségét felszólította, hogy tegyen eleget a BM 289.000/1946. sz. rendeletének, amely az egyesületek bejelentését és az alapszabály jóváhagyását teszi kötelezővé. Több sürgetés után a két szervezet – különböző időpontokban ugyan – közölte a hivatallal, hogy a bejelentést a központ fogja teljesíteni. Ekkor már mindkét szervezetnek vezetősége, fejléces levélpapírja és körbélyegzője volt.

A polgármesteri hivatal következetes volt, mert ezután az országos központot szólította fel a kötelezettségek teljesítésére. Egyidejűleg kérte az alakuló közgyűlés jegyzőkönyvét, a tagok és a tisztségviselők névsorát, az utóbbiakat a vezetők nacionáléjával együtt. A központ 1948. március 23-án válaszolt és közölte, hogy a nyomda késik a nyomtatványok előállításával, ezért a felszólításnak nem tud eleget tenni. A levelet Csertői Oszkár helyettes főtitkár és Bocskó Ede országos szervező írta alá és mellékelte néhány iratot. Ezek tartalma ismeretlen, mert az iratgyűjtőben nem találhatóak.

Mindezek ellenére – minden valószínűség szerint személyes közbenjárásra – a polgármesteri hivatal március 11-én bejelentette a belügyminiszternek a két egyesület megalakulását és „a rendőrségi prioritás után” javasolta a tudomásulvételt. A BM a diósgyőri csoport működését 1948. október 5-én, a miskolciét október 21-én engedélyezte.

A diósgyőri szervezet működéséről annyit tudunk, hogy 1948. március 7-én tisztújító közgyűlést tartottak, elnök lett Federer Adolf, alelnök Heizman Aladár, titkár Gelért Tivadar, pénztáros Vojtíla Adolf.

A miskolci szervezet iratai között található egy előnyomott „Alakulási jegyzőkönyv”, amelyből azonban az alakulás dátuma nem derül ki. Azt rögzítették, hogy a közgyűlésen a megyéből 260 tag jelent meg, és hogy az MKP-t Szkladán Ágoston megyei titkár és Fekete István szakszervezeti főtítkár képviselte. Jelen volt Oszip István főispán is. Az alakuló közgyűlést ő hívta össze.

A sajtó tájékoztatásából tudjuk, hogy az alakuló közgyűlés 1947. augusztus 18-án volt, a Korona Szálló nagytermében. Mihala Gyula, városi párttitkár felszólalásában biztosította a megalakuló szövetség tagjait arról, hogy a párt minden támogatást megad nekik. A volt hadifoglyok – csak a Szovjetunióból hazajöttek – személyes gondjaikról szóltak. A közgyűlés táviratban köszöntötte Rákosi Mátyást, és megköszönte a foglyok hazahozatala érdekében kifejtett fáradozását.

A közgyűlés a következő vezetőséget választotta meg: elnök Markovics János, alelnökök Kádas Miklós és Margóczy Imre, titkár Hegedűs Lóránt, jegyző Sóllyomvári László, ügyvezető elnök Rácz János. Megválasztottak az említetteken kívül egy 21 tagú választmányt is.

A Szövetség megyei csoportja ez időtől kezdve aktívan részt vett a megyei és a városi közéletben. Képviselői megjelentek a különféle szervezetek által kezdeményezett rendezvényeken, és segítettek a hadifoglyok támogatása érdekében született akciókat. Szeptember 25-én Kádas Miklós alelnök felkereste a megyei és városi vezetőket, és előadta a volt hadifoglyok kívánságait a beilleszkedéssel, munkába állással, a segélyezéssel kapcsolatban. Javasolta, hogy a fogságban töltött időt kétszeresen számítsák be a munkaviszony tartamába. Ígéreteket kapott, a megvalósulás azonban az országos döntéstől függött.

A népjóléti miniszter 1948. február 11-én bejelentette, hogy kormány a múlt évinél 26,5 millió Ft-tal nagyobb összeget hagyott jóvá a hadifoglyok gondozására, egészségügyi és szociális ellátására. Ettől kezdve a hazatértek Debrecenben 20 Ft úti pénzt és itthon 200 Ft egyszeri segélyt kapnak. Ezen felül 4 és fél éves kamatmentes hitelt vehetnek igénybe.

A Szövetség miskolci csoportja 1948. február 22-én új vezetőséget választott. Ezúttal a vármegyei és városi vezetőket tiszteletbeli pozíciókkal halmozták el. Az egyesület közvetlen vezetésében annyi változás történt, hogy a korábbi elnök és alelnök helyet cserélt, a titkár Duvalovszky Zoltán lett, pénztáros Fejérpataky László, ellenőr Boros Gyula, ügyész dr. Fűrész Endre. Ekkor az egyesületnek 660 tagja volt a megyében.

1948. március elején a Szövetség tájékoztató és tagtoborzó gyűlést rendezett Miskolcon és Mezőkövesden.

A hadifogolyüggyel kapcsolatos miskolci eseményekről még a következőket érdemes megjegyezni.

A Szabad Magyarország c. miskolci lap 1945. augusztus 29-i számában hírt adott arról, hogy Sztálin és Vorosilov nagylelkű ígérete alapján megindul a hadifoglyok hazaszállítása. Budapesten hálás tömegtüntetés volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság és Vorosilov rezidenciája előtt. Az MKP gyűjtést kezdeményezett az érkezők ellátására, ugyanakkor bírálta a sajtó a város és a Vöröskereszt vezetését, mert ők még nem készültek fel a foglyok fogadására.

1945 szeptemberében az MKP gyűjtést szervezett a hadifoglyok javára. Ekkor 100 ezer pengő gyűlt össze, sokan élelmiszereket és ruhaféléket ajánlottak fel.

1946-ban már a város is felkészült az érkező és átutazó foglyok fogadására. A Tiszai pályaudvaron, egy különálló épületben, étkező- és pihenőhelyiséget rendeztek be, napi 8–900 hadifogoly ellátására. A kiszolgálást a Vöröskereszt aktivistái és az MNDSz asszonyai végezték.

A hazaszállítás mindvégig megszakításokkal folyt. Ezért írhatta a Szabad Magyarország c. miskolci lap 1946. augusztus 12-én, hogy megérkezett az első hadifogolyvonat Debrecenbe. Ezt Molnár Erik népjóléti miniszter és a város közönsége fogadta. Ekkor négyszázan érkeztek, köztük borsodiak is. Ettől kezdve a lap folyamatosan közölte a borsodi és miskolci hazatértek névsorát és azt is, hogy kiknek hoztak levelet, üzenetet a kint maradtaktól.

1947. augusztus 3-án az MNDSz diósgyőri székházában szállást rendeztek be átutazók és pillanatnyilag lakás nélkül maradt miskolciak részére. A lakók természetesen nyilatkoztak, és nem felejtették el hangsúlyozni, hogy tudják, hogy a közelgő választáson hová kell szavazni.

Augusztus 5-én Nógrádi Sándor tartott Miskolcon választási beszédet. Beszédéből a hadifoglyokra csupán annyi vonatkozott, hogy a párt mindent megtesz, hogy a hadifoglyok Nyugatról is hazajöhessenek. Ekkor már nyitott kapukat döngetett, mert a nyugatiak – már akik akartak – csaknem mind visszatértek.

Augusztus 8-án az MKP hadifogolygyűlést szervezett Hejőcsabán és Alberttelepen, választási propagandával egybekötve. Ugyanekkor került nyilvánosságra a szerveződő VHBSz felhívása, hangsúlyozva, hogy a hadifoglyok tudják, mivel tartoznak a pártnak és Rákosi elvtársnak a szavazáskor.

Augusztus 14-én az MNDSz 25 hazatért foglyot látott vendégül Percesen. Jó hangulatban, jó vacsorával fogadták őket és megígérték, hogy segítenek munkahely, lakás és egyéb igények kielégítésében. Nem maradt el a köszönetnyilvánítás és az ígéret a szavazással kapcsolatban sem.

1948. január 5-én Rákosi Miskolcon járt és kilátásba helyezte, hogy a hadifoglyok hazaszállítása ebben az évben befejeződik. Január 29-én ismét Miskolcon járt, és újból megígérte, hogy a hadifoglyok hazaszállítása ebben az évben befejeződik, de a hadifogoly-egyezményről most sem esett szó, csupán arról, hogy ebben az ügyben rövidesen tárgyalások kezdődnek. A tárgyalások azonban soha nem kezdődtek meg, és a hadifogoly-egyezmény sem született meg, amint azt korábban már említettem.

A levéltárban megtalálható iratok között van a helyi szervezet nyomtatott alapszabálya, melyet az országos közgyűlés 1948. augusztus 12-én hagyott jóvá és Kossa István elnök és Köves Lajos főtítkár írt alá. Adatok vannak még tagkönyvek kiadásáról és a tagdíjak beszedéséről.

Március 8-án a VHBSz tagtoborzó gyűlést rendezett Miskolcon és Mezőkövesden. Ugyanekkor rendezték meg a diósgyőri szervezet tisztújító közgyűlését. Április 1-jén ismét megindult a hazaszállítás. A pályaudvari fogadóállomáson 4–5 ezer embert vártak, nagyjából átutazóként. Részükre élelmiszereket tartalékolnak. Egészségügyi állomás is alakult. A betegeteket üdülőkbe utalták, a rászorulóknak segélyt folyósítottak.

Április 29-én hosszabb szünet után befutott Máramaroszigetre az első hadifogolyvonat. Ezt további szállítmányok követték. A sajtó nem mulasztotta el megjegyezni, hogy a „hadifoglyok feltűnően jó állapotban érkeztek haza.”

Május első napjaiban Farkas János műszaki ellenőr a Vasgyárban mozgalmat indított rendkívüli „rohammunka” vállalására a hadifoglyok javára. A VHBSz elnöksége a szervezőt és két munkásigazgatót „dísztagsági könyvvel” jutalmazta meg. Ezen a példán

felbuzdulva, a VHBSz elnöksége felhívással fordult a városban működő üzemekhez, ilyen és hasonló segélyakciók indítása érdekében.

A VHBSz elnöksége nyilatkozott a sajtónak a szövetség munkájáról. A taglétszám 886-ra emelkedett, és a megyében helyi csoportok is szerveződnek. Az egyesület közreműködik a segélyek igazságos elosztásában, támogatásokat gyűjt és kedvezményeket biztosít tagjai részére a gyógyfürdőkben. A tagok a Szovjetunióban is kitűntek jó munkájukkal, átlagban 125%-ot teljesítettek.

A vasgyári ércrakodók keresetük 10%-át, 6198 Ft-ot adták át a VHBSz diósgyőri szervezetének. Ezt az akciót ugyanaz a Farkas János szervezte, akiről már korábban említést tettem. Egy másik alkalommal a vasgyári dolgozók fejenként 20 fillért ajánlottak fel a hadifoglyok javára.

December 2-án a sajtó azt közölte, hogy „jön a 200 ezredik hadifogoly” az 57. szállítmánnyal.

A hazaszállítás ténylegesen nem fejeződött be, mert ezután is érkeztek, bár ritkábban, szerelvények. A sajtó statisztikákat is közölt a hazaérkezettekről, de ezek a számok nem bizonyultak megbízhatóknak. A Magyar Dolgozók Pártja Hadifogoly Irodájának közlése szerint 1945-től 48-ig 338 ezer hadifogoly tért haza. Ez megközelítőleg a fele az összes kiszállított katonának. A velük együtt elhurcolt civilekről nem történt említés.

Az 1948-as év eseményeihez tartozik még a VHBSZ megszűnése. A megszüntetés módja elég érdekes. Erről a levéltári iratok között található 17 pontos kérdőív és az erre vezetett feljegyzések adnak tájékoztatást. Az nem állapítható meg, hogy ezt a kérdőívet milyen szerv és mikor bocsátotta ki. A diósgyőri szervezetre vonatkozó kérdőíven a következő feljegyzés szerepel: „A Szövetség 1948. november 27-én feloszlott, az országos központ küldötte oszlatta fel. A Szövetség ez időtől nem működik. A BM-hez való bejelentés nem állapítható meg, mert a vezetők Miskolcon laknak lakcímük ismeretlen.”

A miskolci szervezet azonos kérdőívén ez olvasható: „BM rendeletre 1948. december 15-én megszűnt Duvalovszky”. Végül egy hivatalos hátirat: „A miskolci helyi csoport működését 1948. dec. 15-én megszüntette, országos viszonylatban is feloszlott. Dr. Szöllösy Tibor ss. fog. hatósági biztos”.

Ez volt tehát egy jobbra hivatott szervezet rövid tündöklése és csendes kimúlása. 1989 tavaszán újjáalakult, de ez már kívül esik vizsgálódásunk körén.

Utószó

Dolgozatom forrásai az Országos Levéltár 01. XXX. B-1-h 1–5 és a Borsod Megyei Levéltár BML. IV. 1925/b 35–37 dobozokban őrzött iratok, olvasmányélményeim és saját fogságbeli tapasztalataim voltak. (Felhasználtam még a Miskolcon megjelent napilapok híradásait.)

Nem foglalkoztam a táborviszonyokkal, mert ezeknek ma már könyvtárnyi méretű irodalma van, de nem is ez volt a célom. Azt kívántam bemutatni, hogy a Vae victis szelleme hogyan él és hat a hadifoglyok sorsának kezelésében.

POLITIKAI VAGY ÖNKÉPZŐ KÖR?

(A miskolci Bethlen Gábor Kör története az értesítők tükrében)

MOLNÁR SÁNDOR KÁROLY

„A mi feladatunk ezekben a rettenetes
időkben a világgal szemben az, hogy
megtartsunk egy nemzetet a világnak.”
(gróf Teleki Pál)

A miskolci Bethlen Gábor Kör történetének feldolgozását, mely a Lévay József Református Gimnázium kebelén belül működött, középiskolás koromban kezdtem el Pápay Sándor¹ tanár úr és Rémiás Tibor történész vezetése mellett. Az elkészített dolgozat magán hordozta egy középiskolás látásmódját és módszertani hiányosságait.² Később ezek a problémák sarkalltak arra, hogy minél jobban utánajárjak a Bethlen Gábor kör(ök) történetének. Egyetemi tanulmányaim ideje alatt Ladányi Sándor egyháztörténész (tanszékvezető egyetemi tanár) irányítása mellett foglalkozhattam a Bethlen Gábor körökkel, és különösen a Miskolcon törtétekkel. A miskolci Bethlen Gábor Kör története 1910–1939 között című dolgozatommal az Istvánffy Gyula honismereti pályázatán 2002-ben harmadik helyezést értem el,³ 2003-ban pedig a dolgozat évkörét tovább bővítve 1948-ig diplomamunkaként védtem meg.

Minden történeti kutatás első sarkalatos pontja a rendelkezésre álló szakirodalom áttekintése és az azokban található adatok értékelése. A rendelkezésre álló szakirodalom⁴ átfogó jellegű. A utóbbi húsz évben a magyar protestáns egyháztörténet-írásnak annyi kérdést kellett feldolgoznia, melyek előrébbvalók voltak az ifjúsági munka egykori bemutatásánál, ezért ezekre a mélységi kutatásokra remélhetőleg a következő évtizedekben kerül majd sor. A magyar reformátusság ifjúsági munkájának feldolgozottsága

1 Pápay Sándor (Izsák, 1925. ? – Miskolc, 2004. ápr. 9.) tanár, egyetemi tanár. – Eredetileg orvosnak készült, majd később magyar-történelem szakos tanárként diplomázott a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen. Miskolcra 1950-ben került. A Földes Ferenc Gimnázium tanára 1950–1985 között, ahonnan nyugdíjba ment. Egészen halála napjáig tanított tovább először a Földes Ferenc Gimnáziumban, majd a Lévay József Református Gimnáziumban 1993-tól. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karán is tanított. Miskolc város Pedagógiai díját 1993-ban kapta meg, majd 1999-ben a város díszpolgárává választották meg. A Magyarországi Református Egyház Imre Sándor oktatási díjban részesítette 2004-ben (posztumusz). F. m.: PÁPAY Sándor, *436 éves a miskolci „Evangelikus Református Főgimnázium” a mai miskolci Lévay József Református Gimnázium*, In: MC (Miskolc a millicentenáriumi évében) II. kötet, Szerk.: DOBROSSY István, Miskolc, 1997, 277–288., *A falak üzenete*, szerk.: PÁPAY Sándor, Miskolc, 1999., (továbbiakban *A falak üzenete*), PÁPAY Sándor, *Kalauz lelki szárazság idejére*, Bíbor Kiadó, 2003.

2 Herman Ottó Múzeum – Helytörténeti Dokumentáció 97.14.1 (továbbiakban HOM-HTD)

3 HOM-HTD 2002.22.27

4 ERDEI Mihály: *Egyház és ifjúság*, Debrecen, 1989., *Református Ifjúsági Egyesületek és Mozgalmak Magyarországon a XX. században*, szerk.: TENKE Sándor, Budapest, 1993., (továbbiakban *Református Ifjúsági Egyesületek*), DOBOS László: *A Magyar Református Ifjúsági Mozgalmak 1920–44 között*, in: *Confessio*, 1981, 3. szám, 82–92., (továbbiakban DOBOS, 1981) *Egyháztörténet II*, Szerk.: LADÁNYI Sándor, PAPP Kornél, TÓKÉCZKI László, Budapest, 1998., KOVÁCS Bálint, *Arcok az evangéliumi ifjúsági munka elmúlt évtizedeiből a református egyházban*, Budapest, 2002.

elsősorban a Keresztyén Ifjúsági Egyesületre (továbbiakban KIE)⁵ és a Soli Deo Gloria Diákmozgalomra (továbbiakban SDG) terjedt ki.⁶ Ez érthető is, hiszen ezen szervezetek voltak az „önkéntes” megszűnésükig a meghatározó nagy, sokszor ernyőszervezetnek is tekinthető, elsősorban az ifjúsággal foglalkozó országos hatókörű mozgalmak, körök. Mindkét mozgalomnak a Magyar Református Egyház Zsinati Levéltárában külön fondja van, és az egyházi gyűjteményekben is találhatóak regionális anyagok. A KIE történetének feldolgozottságát jelentősen befolyásolja, hogy még ma is élő egykori tagok ápolják a hagyományokat, emlékirataikat és visszaemlékezéseiket írják meg. Az SDG kivételezettebb helyzetben van a KIE-vel szemben, hiszen a középiskolai 12. osztályos történelmi és irodalmi tankönyvekben – szinte valamennyiben – kivétel nélkül ott található a nevezetes 1943-as szárszói konferencia csoportképe, közepén Veres Péterrel. Az SDG történetéről is több kiadvány látott napvilágot.⁷ Mindkét kör működéséről és szervezeti felépítéséről számtalan helytörténeti és diplomadolgozat készült már és remélhetőleg még fog is. A két nagy ifjúsági egyesület mellett azonban a magyar reformátusság természetesen rendelkezett más szervezetekkel, vagy olyannal, melynek szervezetében számos református vezető volt, így a Magyar Evangéliumi Diák Szövetséggel, a Pro Christo mozgalommal és a Bethlen Gábor körrel.⁸

Az ifjúsági szervezetek történetének alakulása nagyon szép lakmuspapírja mindannak, ami a magyar történelemben lezajlott a kiegyezéstől a második világháborút követő időkig. Természetesen ezen majdnem egy évszázad eseményeit csak egy monográfiában lehetne összefoglalni azonban látható, hogy minden esetben társadalmi igényt elégítettek ki e szervezetek, segítettek a helyi közösségek megerősödését, életben maradását, ezen legfontosabb céljukat végső soron mindegyik kör, mozgalom betöltötte.

A KIE a 19. század nagy angolszász ifjúsági mozgalma,⁹ melynek magyarországi megalakulásának nehézségei között még jól szemügyre vehető Bécs–Budapest és a római katolikus–protestáns ellentét jegye.¹⁰ A KIE célközönsége elsősorban a városi és

5 SZABÓ Aladár, id., *Budapesttől Londonig* (Emlékezés a Keresztyén Ifjúsági Egyesületek XIII. világkongresszusára), Budapest, 1895., PROSCH, Karl, *A KIE-munka*, Budapest, 1939., KISS Sándor, *A Református Keresztyén Ifjúsági Egyesület vázlatos története*, Budapest, 1941., KOVÁCS Bálint, *A Keresztyén Ifjúsági Egyesület története 1883–1950*, Budapest, 1998., *Pógyor István és Dr. Teleki László gróf a KIE mártírsorsú vezetői* (Dokumentumok és visszaemlékezések), szerk. HEGYI FÜSTÖS István, Budapest, 2003.

6 Magyar református diákok Soli Deo Gloria Szövetsége, 1921. június 11-én 30 teológus alapította Siófokon. Jelmondatul a II. Tim. 2.3. versét választották „Te azért a munkának terhét hordozzad mint Jézus Krisztus jó vitéze.” Sebestyén Jenő professzor szigorú kálvinista felfogása érezte magát, nemcsak az indulásnál, de a későbbiekben is. Eredetileg teológusok számára indult a Szövetség, azonban hamarosan csatlakoztak más felsőoktatásbeli fiatalok, majd végül megnyílt a középiskolások előtt is az SDG. A gimnázium és a szakiskolák felső tagozataiban megalakult SDG csoportokat *collégiumnak* nevezték el, 1932-től pedig az alsós diákok csoportjai a *kiscollégium* elnevezést kapták. A SDG-nek Balatonszárszón volt konferenciatelepe, mely a korszakban nagy ismertségnek örvendett. A Szövetség nevezetesebb tagjai voltak: Soós Géza, Balla Péter, Töltéssy Zoltán, Fónyad Dezső.

7 FÓNAD Dezső, *Bevezetés a diákmissziós munkába* (A „Soli Deo Gloria” diákmozgalom története és módszere), Mezőtúr, 1936., KISS Sándor, *A Soli Deo Gloria Diákszövetség rövid története*, Budapest, 1941., HAVAS Gábor – KULIFALVY Albert: *A Soli Deo Gloria Szövetség története*, 1992, h. n. (kézirat, Ráday Könyvtár K. O. 998)

8 GYÖKÖSSY Endre, *A Bethlen Gábor kör története*, Budapest, 1907., MAKKAJ Sándor, *A Bethlen Gábor Kör múltja és jövője. A kolozsvári főiskolai "Bethlen Gábor Kör" tízéves jubileumára*. Kolozsvár, 1913. 7. Klny. Egyházi Újság 1913. 8. sz.

9 Céljait és alapelveit legjobban az ún. Párizsi alap (1855) foglalja össze; „A KIE célja; egy közösségbe gyűjteni azokat a fiatalokat, akik Jézus Krisztust Megváltójuknak és Isteniüknek tartják a Szentírás szerint. Az Ő tanítványai akarnak lenni hitükben és életükben, és az Ő országát terjesztik a fiatalok között.”

10 A nemzetközi KIE mozgalom utazóútkára, Charles Fermond látogatása után nagy lelkesedéssel indultak neki a magyarországi szervezet létrehozásának, ez azonban csak 1892-ben történhetett meg. Az alap-

gyülekezeti ifjúság volt. Később pedig az első világháborút követő trianoni békediktátumra „válaszolva” teológus hallgatók 1921-ben létrehozták az SDG-t, mely elsősorban kezdetben felsőoktatásban részt vevő hallgatók között terjedt el, majd pedig a középiskolákban lett népszerű mozgalom. A két nagy szervezet megalakulása között megjelentek más törekvések is, melyek között az egyik volt egy magyar alapítású, és hagyományokat ápoló ifjúsági kör alapítása. Így jött létre 1901. október 26-án a KIÉ-ből kiválva a budapesti Bethlen Gábor Kör. A kör működését 1902. április 1-jén engedélyezte a kormány, mely alapszabályának értelmében *„célja a protestáns magyar ifjúságnak Bethlen Gábor hazafias-vallásos és tudományos szellemében való egyesítése és e szellemnek a társadalom minden rétegében való terjesztése és ápolása. E cél elérésére a Kör társas-összejöveteleket, tudományos, szépirodalmi és művészeti (zenei) előadásokat, népszerű ismeretterjesztő felolvasásokat tart.” A körnek 1913-ban 5 szakosztálya létezett: belmissziói, irodalmi, segélyügyi, zene- és sportügyi. Az alapszabálya kimondta, hogy a körnek rendes tagja lehet „minden középiskolai tanulmányát bevégzett protestáns ifjú, a ki kötelezi magát legalább egy évi tagsági díj – négy korona – lefizetésére”.*¹¹ Tehát az alsóbb fokú tanintézményekben tanuló diákok kimaradtak. A budapesti ifjúságnak ezen önszerveződése olyannyira sikeresnek bizonyult, hogy később a középiskolába járók előtt is megnyitották a Bethlen Gábor körbe való belépést, illetve saját kör alapítását.

Először a kolozsvári kollégium tagjai fordultak azzal a kéréssel a budapesti Bethlen Gábor Körhöz az 1909–1910-es tanévben, hogy saját csoportot alapíthassanak a középiskolások körében. A kérést a kör nagybizottmánya az 1910. február 1-jei ülésen megtárgyalta,¹² majd február 14-én megadta a működéshez való jogot a kolozsvári Bethlen Gábor Körnek. Ezt követően pedig megkezdődött a középiskolai körök szervezése.

A szervezet virágkorát az első világháború előtt és ideje alatt élte. A háború előtt az alapszabályban megfogalmazott „hazafias és vallásos” célokat valósította meg, majd a háború alatt fontos karitatív munkát végzett. A háborút követően a szervezet súlytalanul vált és lassú hanyatlás következett be.

A Bethlen Gábor kör 20 éves jubileuma alkalmából 1921-ben létrehozták az Országos Magyar Protestáns Diákszövetséget. Az alapszabály szerint a szövetség célja a magyar protestáns egyetemi és főiskolai egyesületek egységes központi szervezetbe tömöríteni, s ezáltal megalkotni a magyar protestáns ifjúság egységes képviselőjét. Képviseli az egész magyar protestáns egyetemi és főiskolai ifjúságot minden kérdésben, minden fórum előtt, úgy bel-, mint külföldön. A volt kör tagokból létrejött a Bethlen Gábor Szövetség is, melyben aktív politikusok és értelmiségiek és részt vettek. Ez a kör eredeti célkitűzéseinek már nem felelt meg, azonban az új történelmi helyzetre ezen új válasz született.

Fontos, hogy a Bethlen Gábor Kör országos szervezet volt, de minden alapszabály „külön életet folytatott”,¹³ mivel az egyes körök között szervezeti kapcsolat nem volt.¹⁴

szabály körüli nehézségekről Charles Fermond is megemlékezett a Keresztyén Ifjúsági Egyesület történetéről írott könyvében és a következőket állapította meg: az osztrák hatóságok mindenütt akadályozzák a protestáns egyesületeket, minden, ami nem katolikus, az egész Monarchia területén nehézségekkel találkozik. *Református Ifjúsági Egyesületek* 60–62.

11 BBGK alapszabály 1902 6. §.

12 Az 1910. február 1-jén tartott nagybizottmányi ülésen már felvetődött egy, a Bethlen Gábor Körök koordináló Országos Bethlen Szövetség létrehozásának a gondolata is. (Zsinati Levéltár: 25 fond 2 doboz)

13 *Református Ifjúsági Egyesületek* 101–103.

14 DOBOS, 1981. 82.

Míndez pedig a szegedi Bethlen Gábor Kör történetének és ismertségének szempontjából kell megjegyezni. Ugyanis az 1948 utáni történetírásban legyen az köztörténeti, vagy művelődéstörténeti csupán a kör politikai műhely jellegét domborították ki, mely az adott korszak ismeretében nem kapott sok dicséretet és helyeslést. Sokkal inkább úgy került bemutatásra, mint egy renitens, vallásos köntösbe bújtatott, a rendszert támadó és ellenző mozgalom.¹⁵ A fentiekből látható és nyilvánvalóvá vált az érdeklődés és feltárássra váró anyag szükségessége. A miskolci Bethlen Gábor Kör működése ugyanúgy, mint a szegedi fiatalok által vezetett nem tekinthető precedensnek, azonban nyilvánvalóvá válik a kör működési mechanizmusa és partikuláris jellege.

A Lévay József Református Gimnázium iratanyaga az államosítást követően szétszóródott. Az iratok egy része napjainkban a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltárban található meg, melyben a 18. század végétől, de elsősorban a 20. század elejéről vannak források.¹⁶ A Tiszánineni Református Egyházkerület Sárospataki Tudományos Gyűjteményében sok forrás található a 17. századtól a 20. század közepéig.¹⁷ A két nagy levéltári anyagon kívül fontos források vannak még magánkézben, valamint önálló levéltári jelzetek alatt. A miskolci református gimnáziumnak külön őrzési anyaga található a Református Egyház Zsinati Levéltárában is. Azonban egyik intézményben őrzött levéltári anyagban sem található olyan fond, melyen a miskolci Bethlen Gábor Kör jelzés szerepelt volna.

A megbízhatóbb és legjobb forrásnak végül az iskolai értesítők bizonyultak,¹⁸ melyekből többé-kevésbé rekonstruálhatóvá vált a kör működése és végezett feladataik. A gimnázium értesítői 1910–1947 között – az első világháború utáni nehéz gazdasági helyzetet leszámítva –, minden esztendőben megjelentek, amelyekben számos adat található a kör tárgyevi munkásságáról. Sajnos nem mindenről számoltak be az értesítők hasábjain, ami a kutatást is megnehezítette, ezért hiteles képet nem lehetett adni munkásságukról, ugyanakkor több határozott irányvonal is kirajzolódott ezek alapján. Nehezítette a rekonstrukciót az is, hogy minden évben más koncepció alapján építették fel a beszámolókat.

A gimnáziumban működő egyesületek és a Bethlen Gábor Kör megalakulása

A miskolci Ev. Ref. Főgimnáziumban¹⁹ már a századfordulón is sok szakkör működött: Kazinczy Önképzőkör²⁰ 1859-től,²¹ zenekar 1898-tól,²² Ifjúsági Gyorsíró Kör 1899-től,²³ énekkar pedig már 1708-tól létezett.²⁴ A Sakk- és Olvasókörrel bizonyosan

15 CSAPLÁR Ferenc: *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967., LENGYEL András, *A Szegedi Fiatalok mozgalma és Bálint Sándor*, Tiszatáj, 2004. 8. szám. 57–68.

16 Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (továbbiakban BAZmLt) VIII–55.

17 Sárospataki Tudományos Gyűjtemény Levéltára (továbbiakban SpTGyL)K. ff./A.I.A

18 A miskolci Református Főgimnázium iskolaértesítőit az adott tanév igazgatója szerkesztette és adta ki. A hivatkozások esetében az értesítő után vonatkozó iskolaév, valamint a vonatkozó oldalszámot adtuk meg.

19 Az idők folyamán többször változott az iskola neve: Ev(angéliumi szellemben). Ref(ormált). Főgimnázium 1882–1906.; Református Főgimnázium 1906–24.; Református Reál(gimnázium) 1924–35.; Református Gimnázium 1934–35.; Református Lévay József Gimnázium 1936–48.

20 Alapítója a körnek Lévay József (Sajószentpéter, 1825. nov. 18. – Miskolc, 1918. júl. 4.) volt, aki később az iskola névadója is lett.

21 *Miskolci Református Gimnázium* (továbbiakban MRG), Miskolc, 1980., 238.

22 Uo. 285.

23 Uo. 293.

24 Sakk- és Olvasókör jegyzőkönyve 1906-tól 1917-ig, A Miskolci Lévay József Református Gimnázium tulajdonát képezi.

tudjuk, hogy 1906-ban már létezett, de alapítására nézve nem tudunk semmi biztosat.²⁵ Megállapítható, hogy a diákok személyes érdeklődésüknek és érettségüknek megfelelő, az önművelődésükhöz szükséges háttérrel biztosította az iskola.

A budapesti és a kolozsvári Bethlen Gábor körök felhívásának eleget téve, 1910-ben Csík Dániel²⁶ vallásánár kezdeményezése és felügyelete alatt alakult meg a Bethlen Gábor Kör miskolci alapszervezete. Az értesítő hasábjain az iskolaigazgató a következőket fogalmazta meg; „*Korunk forradalmi eszméi elkérgesítik az ifjúságnak minden túlkapas iránt különösen is fogékony lelkét. A porba akarják lerántani annak magasra törő szellemét, megcsúfolni előtte mindazt, ami eddig égő lánggal világított előtte. – Viszont egy másik reakcionárius irány mereven ragaszkodva a tradícióihoz, a haladás nemesebb gyümölcseitől is el akarja riasztani. – Az első a haza, a vallás fogalmai, a fennálló erkölcsiség ellen tör, a másik tudomány ellen növeszti fullánkjit. Mindkettő belső meghasonlást támaszt az egyénben. E belső meghasonlást megelőzni! Ez annak a mozgalomnak a célja, mely az egész ország protestáns ifjúságát akarja tömöríteni, hogy az ifjúság lerázva magáról úgy a modern szociális eszmék túlkapasait, mint felülemelkedve a másik reakciós, a haladás eszméi felől abszolúte hallani sem akaró irányon, a természetes fejlődés helyes útjára terelődjék; hogy érezze az ő protestáns voltát, tudja szeretni, tudjon lelkesedni azért a hitért, melyért őseink oly sokat áldoztak, tanulja meg az ő problémájukból, hogy az ő problémájukból, hogy »e földön kívül számodra nincs hely« e haza földéhez való szeretetet, ragaszkodást. Ez nem felekezeti békebontás, hiszen annak a protestantizmusnak a zászlaja alatt tömörül, amelyik a keletkezése óta a lelkiismereti szabadság, a felekezeti béke, az egymás iránti türelmesség ügyét szolgálja, azt a fejedelmet választja mintaképül, aki magasán kiemelkedik a vallásos fanatizmusával korából éppen vallási türelmessége által. Nem sáncolja el magát a társadalmi élet nyilvánulásaitól, – határozottan kifejezett célja a vallást közelebb hozni a társadalmi kérdésekhez. Ez nem türelmetlen, fanatikus híveket akar nevelni, hanem egy-egy igazi művelt, felvilágosodott, szilárd erkölcsi jellemet, kik javára legyenek a társadalomnak, hazájuknak és egyházuknak!*

Ezeket értette meg főgimnáziumunk tanári kara, a midőn egy ilyen intenciójú kör megalakítását engedélyezte; ezeket értette meg főgimnáziumunk protestáns ifjúsága, midőn egy ilyen zászló alá tömörült.”²⁷

Az igazgató évi jelentéseiből ettől kezdve nem maradhatott el a Bethlen Gábor Kör munkájáról való megemlékezés sem, mely „...jó alkalmi voltak különösen ref. tanulóink vallásos nevelésének és erkölcsi képzésének. E tekintetben jó hatással volt a Csík Dániel vallásánár által vezetett Bethlen Gábor Kör működése is.”²⁸

A kör az alakuló gyűlést 1910. november 5-én tartotta, ahol megválasztották a tisztkart. Az első kör gyűlést november 15-én, Bethlen Gábor fejedelem halálának 281. évfordulóján rendezték meg, mely évfordulóról természetesen minden évben megemlékeztek, és többször nagy műsort is rendeztek. A tanáriszék 1910. november 15-én

25 MRG. 304.

26 Csík Dániel (Felsőnyárad [Borsod-megye]), 1864. ? – Miskolc, 1920. máj. 8.) ref. lp., vallásánár. – Felsőfokú tanulmányait Sárospatakon végezte, majd peregrinus volt a jénai és tübingeni egyetemeken. 1892. ősztől óraadó, majd 1895-től rendes tanára a református gimnáziumnak. A miskolci Fráter György katolikus gimnáziumnak óraadó vallásánára volt 1907–1908-as tanévben. A Borsod-Miskolci Közművelődési és Múzeumi Egyesületnek bizottsági tagja volt 1903–1906 között. In. *A falak üzenete*, 221–222., *Értesítő*, 1911–12, 57., *A miskolci kir. kath. főgimnázium értesítője*, 1907–08., 51., SZENDREY László, *Miskolc* V., Miskolc, 1910 617.

27 *Értesítő*, 1911., 99–100.

28 Uo. 65.

tartott üléséről a jegyzőkönyvben a következő információk állnak rendelkezésünkre; „Csík Dániel vallástanár kezdeményezésére a prot. ifjúság körében Bethlen Gábor Kör van alakulóban. Havonta egyszer volnának az ülések. A Körnek az ifjúság köréből választott tisztviselői lesznek, de a tanári ellenőrzést felügyelő tanár biztosítja. – Az igazgató az alapszabály tervezetét²⁹ bemutatja. – A tanáriszék az alapszabályt jóváhagyja. Egy példánya a főgimnázium irattárában nyer elhelyezést egy példánya, pedig a Kör tulajdonában marad.”³⁰

Szervezeti felépítés és tagság

A tanári kar tagjai között minden évben felosztották, hogy mely kör illetve az iskolán belül működő szakkör felügyelőtanárságát látják el. A kör felügyelő tanára mindig az iskola vezető vallástanára volt. Kezdetben Csík Dániel, majd pedig Balázs Győző³¹ töltötte be e tisztséget. A felügyelőtanárok feladata a kör működésének zavartalan biztosítása volt. Az, hogy mennyiben irányították és befolyásolták a vallástanárok a diákok önszerveződő körét, nincsenek adataink.

A kör legfontosabb döntéshozó szerve a választmány volt, melynek személyi összetételéről csupán a kör első idejéből vannak adataink. A választmány tagjait a nyolcadik és hetedik évfolyamos hallgatók közül választották, mindkét évfolyamból 4–4 főt. A választmány mellett működött az elnökség, melynek személyi összetételét szerencsére néhány évtől eltekintve (1918–1919, 1919–20, 1922–23, 1943–44, 1944–45) össze lehetett állítani az értesítőkből. A választmány személyi változásait figyelembe véve nyomon követhetőek azok a prioritások, melyek mentén a kör szervezeti felépítése megváltozott. Kezdetben 1910–1920 között a körnek háromtagú vezetősége volt, mely elnökből, pénztárosból és jegyzőből állt. A tisztségviselőket csakúgy mint a választmányi tagokat a nyolcadik és hetedik osztályos tanulókból választották, kétharmad egyharmad megoszlásban. Általában megfigyelhető, hogy az elnöki és pénztárosi tisztségek a végzős tanulók közül kerültek ki, míg a jegyző a hetedik évfolyamból, de az esetek nagy többségében a következő évben az elnöki tisztséget is ő töltötte be.³² A körnek tehát nem tudni az alapszabályában volt ez lefektetve, vagy a tanárelnök, vagy az iskola tudatos nevelésének volt a hatása, de a tudatos elnöki utánpótlás biztosítása adva volt, hiszen még azokban az esetekben is, amikor nem a korábbi jegyző lett elnök, csakis a korábbi év választmányi tagjaiból kerültek ki a vezetők. Modern kifejezéssel élve szervezeti menedzsment felépítését valósították meg. A vezetőségi tagok közül többen később szép karriert futottak be, így Balázs Győző, aki később a kör tanárelnöke és az

29 Ezen alapszabályról említésén kívül semmit sem tudunk.

30 BAZmLt, Tanáriszék Jegyzőkönyvei VIII–55; 3. doboz, 1910. november 15.

31 Balázs Győző (Felsőbánya, 1893. április 14. – Miskolc, 1973. március 13.) ref. lp., vallástanár, író, költő. – A gimnáziumot Miskolcon, teológiai tanulmányait Debrecenben végezte 1912–1916 között, majd segédtanár volt Debrecenben 1916–1919 között. Miskolcon 1919-től 1948-ig a ref. gimn. vallástanára volt. Középiskolai tanári végzettséget Pápán szerzett 1924-ben. Számos kulturális egyesület, társaság tagja, több helyi lap munkatársa, szerkesztője (pl. külső munkatársa volt a Felsőmagyarországi Reggeli Hírlapnak, ami politikai napilap volt), a Lévay-hagyaték gondozója. Önletrajzi írásának címe „Jó utána lenni...”, mely 2007-ben a Lévay Gimnázium kiadásában jelent meg. In: Új Magyar Irodalmi Lexikon, I. kötet, Szerk.: Péter László, Budapest, 1994, 104., Thurzó Nagy László, Miskolc Lexikon, Miskolc, 1940, II/B 128., SpTGyL Törzskönyvi Lapok 1935-től, (E-2) Balázs Győző, Balázs Győző: Jó utána lenni..., Miskolc, 2007.

32 Így volt ez az 1910–11, 1911–12-es tanévekben Balázs Győző, majd 1911–12, 1912–13-as tanévekben Tolnay Ferenc, majd az 1912–13, 1913–14-es tanévekben Nagy Sándor, majd az 1914–15, 1915–16-os tanévekben Hubay Sándor és az 1915–16, 1916–17-es tanévekben Kun Bertalan esetében is.

iskola vallásánára lett, Töltéssy Zoltán, aki az SDG-ben vállalt feladatot,³³ Ferenczy Károly,³⁴ Szabó Dániel,³⁵ akik később szintén lelkipásztorok lettek.

A kör választmányáról 1920 után semmiféle adattal sem rendelkezünk, a tisztségviselők száma azonban ugrásszerűen megemelkedett. Természetesen ezen ugrásszerű növekedés mögött azt is figyelembe kell venni, hogy a trianoni diktátum után az iskola súlya és presztízse is emelkedett, hiszen a felvidéki régebbi és nevesebb intézmények már az újonnan alapított Csehszlovákiához tartoztak. A miskolci gimnázium tanulói létszáma a Horthy-korszakban megduplázódott és az államosítás idejére már csaknem 800 diákra emelkedett e szám, szemben az I. világháború előtti 300–350-nel. Tehát a kör szervezeti átalakításának okai között nemcsak a felügyelőtanár személyes koncepcióváltását kell figyelembe venni, hanem az új körülményekhez való igazodás igényét is. Az új vallásánár más koncepciót látott fontosnak megvalósítani, mely az elnökség összetételében is érezte hatását. A vezetőség tagjainak száma 1920–24 között megduplázódott, a már meglévő vezetőségi tagok mellé választottak még titkárt, ellenőrt és könyvtárost is. A kör könyvtárának felállításáról sajnos semmiféle adattal sem rendelkezünk, viszont fennmaradt egy leltár,³⁶ melyből kiderül, hogy diákkönyvtárként működött az iskolai nagykönyvtár mellett. Majd 1925–29 közötti időszakban két további tisztséggel – alelnök, aljegyző – bővült az elnökség. Ezt követően alakult ki az a 13 fős elnökség, mely a kör felszámolásáig irányította azt. Az elnökség bővült főtítkári, diakónusi, subdiakónusi, krónikással és alkönyvtárosi tisztségekkel.

Az elnökség mellett 1928-tól kezdődően megjelentek a szakosztályi vezetők is. Összesen öt szakosztálya volt a körnek, úgy mint bibliaköri, vöröskeresztes, növény- és állatvédelmi, művészeti szakosztály valamint szavalóiskola. A szakosztályok vezetői mellé alelnököket, helyetteseket is választottak. A szakosztályok közül kettőről külön-

33 Töltéssy Zoltán (Miskolc, 1900. júl. 11-én, – Bp., 1932. okt. 25.) ref. lp. – Alap- és középfokú iskoláit Miskolcon végezte, majd 1918-ban beiratkozott a kolozsvári teológiai fakultásra. Egy év után a budapesti teológiára iratkozott át. Az internátusban egy szobában lakott Csontos Bélával, Hegyi Sándorral és Komáromy Jánossal, akikkel a Soli Deo Gloria Református Diákszövetségnek alapítói és főmunkatársai lettek. A Kálvinista Szemlében 1922-től folyamatosan jelentek meg írásai, majd főmunkatársa is lett a lapnak. 1923–24-ben a pittsburgi teológián magisteri fokozatot szerzett. 1925-től a Holland Magyar Bizottság utazó lelkésze. Forrás: RÁCZ Lajos: *Isten dicsőségének harcosa Töltéssy Zoltán*, Nagykőrös, 1991, 7–10.

34 Ferenczy Károly (Mezőkeresztes, 1892. szept. 13. – ?, 1976. júl. 6.) ref. lp. – Középfokú tanulmányait a miskolci ref. gimn-ban végezte, majd teológiai tanulmányait a Debreceni Teológián végezte 1912–16. között. Berlinben, Londonban és Amszterdamban (1922–23) is tanult. Teológiai doktori fokozatot szerzett 1930-ban. Katonaotthon vezetője volt Königrätz-ben 1917. júl. 1. –1918. okt. 30. között. Bihartordai egyházközség lelkipásztor volt 1919–26. között, majd a nyíregyházi Kálvineum lelkésze, majd a Tanítóképző igazgatója, 1938-tól egyházkerületi belmissziói lelkész, 1942-től a Debrecen Csapó utcai Egyházközség lelkésze volt nyugdíjba vonulásáig 1958. jan. 01-ig. – F.m.: *Az evangélikáció problémája elvi és gyakorlati vonatkozásban*. Debrecen, 1929., *Sundar Singh bizonyágtételei*. ford., Bp., 1930., *A missziói felelősség nyomai a magyar református kereszténység első századában, az egykorú teológiai irodalom alapján*. in: Kálvin és a kálvinizmus, Debrecen, 1936., *Evangéliumi szocializmus*, Debrecen, 1941., *Isten közelében. Beköszöntő igehirdetés a debreceni Nagytemplomban*. Debrecenben, 1942., *Alkalmadtán*. Evangélikációs igehirdetés. Debrecen, 1946. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára I. i. i. 25., ZOVÁNYI Jenő: *Egyház-történeti Lexikon*, Szerk.: dr. Ladányi Sándor, Budapest, 1977, 198–199. (továbbiakban ZOVÁNYI–LADÁNYI), ÖTVÖS László: Ferenczy Károly, in. MRG, 122–123.

35 Szabó Dániel: (Mezőnyék [ma Nyékládháza]), 1897. jan. 15. – ?, 1978. november 15.) ref. lp. – Tanulmányait a miskolci főgimnáziumban és a Sárospataki Teológián végezte. Lelkészi oklevelet 1921-ben szerzett. Londonban ösztöndíjas volt 1927–28 között. Eiben Gabriellával házasságot kötött 1931-ben, melyből 6 gyermekük született. Segédlelkész volt Tiszszederkényben, Miskolcon, majd rendes lelkész Hejőcsabán (1922–1951) és Ónodban (1952–1960). Kényszernyugdíjazás miatt kellett lelkészi munkáját befejezni. In: *Akik előttünk jártak*, Szerk.: BENKE György, dr., Miskolc, 2001., 67. (továbbiakban BENKE 2001.)

36 SpTGy K. ff./A.I.A

sen is sok adat található az értesítőkből. Vöröskeresztes szakosztályról, mikor és hol tartotta üléseit illetve hányan vettek részt rajtuk. Valamint a növény- és állatvédelmi szakosztály munkássága, amelyről megtudható, hogy évente mekkora madáreleséget tettek ki telente az Avas hegyen és Miskolc egyéb helyein.

A kör tagságáról csupán egy, az 1921–22-es tanévből vannak pontos adataink,³⁷ ezért abból következtetéseket levonni nem lenne szerencsés. Kezdetben csak a felső osztályokba járó tanuló diákok lehettek tagok, melyet az 1924–25-ös tanévben módosítottak, aminek értelmében a kör tagjai lehettek a kisgimnazisták is.³⁸ Az iskolai értesítőkből külön azt is feltüntették, ha nem református felekezeti diák kérte felvételét az alapsoportba, mely minden alkalommal pozitív visszhangra talált. A tisztikarba viszont két-három példától eltekintve kizárólag református diákok vettek részt. Megfigyelhető, hogy a tisztikar tagjai a későbbiekben vagy a református egyháznak, vagy Miskolcnak, vagy a régiónak meghatározó személyiségeivé váltak. Ezen adatokon kívül még egy öregdiák visszaemlékezését kell itt megejteni, akinek véleménye szerint, a kör *„...elsődleges és kinyilatkoztatott célja az ifjúságnak a tanórákon kívüli vallás erkölcsi nevelése volt, sokan itt tanultak meg diskurzust folytatni, és véleményt nyilvánítani. Ezt a Körből kimaradt tanulók hamar észrevették és érzékelték is, a tanári kar pedig – bár az alapító okirat szerint az önképzőkör a református tanulók részére alakult³⁹ – bölcs megfontolásból nem zártak ki más vallású tanulókat sem a munkából.”⁴⁰*

A kör működésének korszakolása

A kör történeti feldolgozása során nyilvánvalóvá vált, hogy két nagy egységre tagolható, mely egymástól teljes mértékben különbözik. A két korszakot a két vezető vallás tanár személyével lehet fémjelezni. A kör megalakítása és beindítása, gyökereit verése Csík Dánielhez köthető, aki a világháborút követő spanyolnáthajárványnak lett az áldozata. Ezen korszakban a kör a többi iskolában működő körrel egyenértékű és nagyságú volt. Az első korszak, 1910–1920 között a kör elsősorban az iskola falai között működött, és megpróbált csatlakozni a nagy országos szervezethez:

1911 februárjában tartott budapesti konferenciájára meghívta a miskolci kört a Magyar Keresztény Diákszövetség. Ezen nem tudtak valami ok miatt részt venni a miskolciak.

A budapesti Bethlen Gábor Kör 1911. május 6-án látogatást tett a miskolci csoportnál.

Eperjesi nyári konferenciára meghívást kapott a kör.

1911–12-es tanévben: az ifjúsági elnök a budapesti Bethlen Gábor Kör meghívására részt vett Budapesten a Kör zászlóavatási ünnepségén, ahol „egy zászlószöveget is vert be” ezzel szimbolizálva azt, hogy a miskolci Kör is a nagy Bethlen Gábor Körok családjába tartozik.

Az első korszak a megalakulás és az útkeresés időszaka volt, melyben több későbbi meghatározó személyiség is részt vett. Az ifjúsági mozgalmak alapvető nehézségeivel és működésüknek hátterével itt ismerkedett meg Töltéssy Zoltán is, aki később ezen tapasztalatait az SDG-ben kamatoztatta. Megfigyelhető, hogy a kör tagsága vi-

37 SpTGy K. ff./A.I.A

38 Értesítő 1924–25., 11.

39 Az alapító okiratot nem fellelhető.

40 MRG. 248–254.

szonylag szűk, a források alapján évenként kb. 60–80 diák közé tehető, ami az iskola tanulóinak kb. 15–20%-a volt, a református diákságnak pedig kb. 40%-a.

A kör ezen első szakaszában évente tíz rendes ülést tartott, ebből kettőn, az elsőn és utolsón protokolláris események zajlottak. A többi alkalmon pedig felolvasásokat, szabad előadásokat, szavakat tartottak. Az imádkozókról is külön listát vezettek, ez a kör kegyességtörténeti szempontjából fontos, hiszen egy ifjúsági kör életében ez önmagában nem lenne fontos, de a tagok életútjának ismeretében fontos, mivel sokan választották a lelkészi hivatást.

Csorba György⁴¹ igazgató az 1916–17-es tanévi értesítőben a Bethlen Gábor Köről szóló beszámolójában megállapította, hogy: „A gyenge hajítás, melyet ezelőtt hét évvel ültettek terebélyes fává lett.” Ezen gondolattal lehet a legjobban összefoglalni ezen évtized munkáját és eredményeit.

Az I. világháború, valamint Csík Dániel vallástanár váratlan halála – 1920. május 8. – egyaránt megnehezítette a kör működését. A tanári kar szinte azonnal az akkor még csak ideiglenes vallástanárra Balázs Győzőre bízta a kör vezetését, aki végül 1920–1947 között irányította ezen ifjúsági kör működését. Ezen időszak alatt a kör kilépett az iskola falai közül és a város kulturális és szellemi életébe bekapcsolódott. A kör vezetősége és tagjai valódi megbecsülést vívtak ki önmaguknak, melyet csak növelt a régi tagoknak anyagi és szellemi támogatása is. A kör működése jelentősen átalakult, mint arról fentebb a vezető tisztségviselők kapcsán már említésre is került, azonban ekkor vált valódi önképzőkörre és bibliakörre is. A kör történetének ezen második szakasza egy jól kézben tartott helyi ernyőszerkezetre hasonlított, melyben a református tanulók közül szinte mindenki megtalálhatta a mag érdekklődési körébe tartozó programot.

A vallástanár vezetése mellett ezen időszakban számos ünnepély volt különböző egyházközségekben, melyet napjaink gyülekezeti ún. kiszállásaihoz lehetne hasonlítani. Ezen alkalmakkor a fiatalok részt vettek a liturgikus cselekményekben, valamint bemutatták az iskolát és a kör munkáját is.⁴²

Az ülések száma változó volt, rendes ülésekre kéthetenként került sor, azonban minden évben volt legalább 2–4 külön szervezett program is, mely vagy koncertet, vagy irodalmi előadást, vagy diákballt jelentett. A kezdeti időszaktól eltérően számos rendezvényt szerveztek, elsősorban kulturális jellege domborodott ki a körnek.⁴³

Rendszeresen írtak ki pályázatokat és rendeztek szónok-, zsoltáréneklő illetve vers- és prózamondó versenyeket minden tanévben, melyeken a tanulóifjúság szép számmal vett részt. A pályázatokra többször előfordult, hogy magánszemélyek tettek jelentősebb adományt. Általában maguk az adományozók határozták meg ezekben az

41 Csorba György (? , 1869., ? – Miskolc, 1945. szept. 18.) matematika-természettan szakos tanár, iskolaigazgató. – A gimnáziumban tanult 1880–1888 között. 1898–1908 között rendes tanára, majd 1936. ápr. 1-ig igazgatója volt az iskolának. A „tankerületi ki. főigazgatói” címet is elnyerte. Az Országos Református Tanáregyesület tagja volt. in: *Értesítő*, 1944–45, 10., 1945–46, 18.

42 Hejőcsaba, Sajóecseg, Ziliz gyülekezeteiben.

43 Herczegh Ferenc ünnepély 1926. május 2. Az ünnepség programja megtalálható a BAZmLT., VIII–55, Tanáriszék jegyzőkönyvek 1926 április 29.

Károlyi Gáspár emlékünnepe az 1929–30-as tanévben. *Értesítő*, 1929–30., 30–34.

Vergílius és Szabolcska Mihály emlékére tartottak ünnepélyt 1930–1931-es tanévben. *Értesítő*, 1930–31., 31–37. Szenczi Molnár Albert emlékünnepe, a hejőcsabai Keresztyén Ifjúsági Egyesület meghívására pedig egy Tompa-estet rendeztek. *Értesítő*, 1933–34., 43–45.

esetekben a pályázat címét is.⁴⁴ Ugyanakkor voltak állandó pályázatok is elsősorban a kisgimnazisták részére.⁴⁵

A városban működő más református kegyességi körökkel, csoportokkal jó kapcsolatot ápoltak, melyet a közös ünnepek rendezése és egyéb együttműködések is bizonyítanak. A miskolci reformátusság egyik legfontosabb kegyességi szerveződése e korszakban a miskolci Kálvin Szövetség⁴⁶ volt, melynek rendezvényein a kör tagjai is rendszeresen részt vettek, adott esetben pedig műsoraikkal színesítették.

Összegzés

A miskolci Bethlen Gábor Kör történeti feldolgozásából két pontban lehet összefoglalni a legfontosabbakat.

A legfontosabb, amit a miskolci kör története példáz, hogy teljesen eltérő feladatokat tűzött maga elé egy középiskolai és egy felsőoktatásbeli önszerveződő kör. Az azonban már érthetetlen, hogy a történeti szakirodalom csak egyfajta mércével hajlandó mérni e különböző körök történetét. Az élet sokkal változatosabb és színesebb volt néhány generációval korábban is, minthogy be lehetne skatulyázni így vagy úgy egy kör alapján a többit. Kivételes helyzetben van a Szegeden működő egyetemistákból álló Bethlen Gábor Kör, melynek tagságát és működését már feldolgozták. A fiatal értelmiségiekből álló közösség számos alkalommal hallatta hangját politikai kérdésekben, ami alapján a kutatók úgy vélték, hogy a Bethlen Gábor Kör elsősorban politikával foglalkozó s nem felekezeti, hitbuzgalmi egyesület volt. Sajnos ezen észrevétel rányomta bélyegét az egész ifjúsági mozgalom megítélésére. Célunk az volt, hogy bemutassuk: bár a Bethlen Gábor Kör egységes ifjúsági egyesületnek tűnik, mégis partikuláris sajátosságok érvényesültek benne, ami lehetővé tette politikai és társadalmi kérdésekkel való foglalkozást és önképzőköri működést egyaránt. Kiválóan megfigyelhető, hogy a

44 – 1921–22-es tanévben vitéz Nagy Pál pályadíja „Új nemzedék és az újjáépítés” in. *Értesítő* 1921–22., 26–27

– 1923–24-es tanévben Szabó Dániel pályadíja „Új nemzedék rajza Jézus Krisztus jellemvonásai alapján” in. *Értesítő* 1923–24., 12

– 1926–27-es tanévben Szabó Dániel pályadíjának témája a vallás- és természettudomány állásainak összhangja, és Puky Endre dr. tétele „Szegedi Kis István, mint az önmegtartóztatás és kitartás lélekóriása.” In. *Értesítő* 1926–27., 18–20

– 1927–28-as tanévben Szabó Dániel pályadíjának címe „A magyar ifjúság számára követendő példák a magyar történelemből” volt. In. *Értesítő* 1927–28., 20–22.

– 1928–29-es tanévben Szabó Dániel díjra Mitológiai vonatkozások a magyar nép életében, Kálvin Szövetség: Mit tehet a református ifjú az egyházért? vagy Mit tehet a református ifjú a hazáért? témájú dolgozatokkal lehetett pályázni. *Értesítő* 1928–29., 25–27

– 1932–33-as tanévben Csintalan József és Porcs Kálmán gimnáziumi igazgató felajánlásaiból két pályázatot hirdettek meg. „A példabeszédek könyvében szereplő közmondásokhoz hasonló közmondások a magyarban” és „A pápai méltóság kialakulása.” In. *Értesítő* 1932–33., 33–40.

45 „Hűség az állatvilágban” in. *Értesítő* 1928–29., 25.

46 Miskolci Kálvin Szövetség: Alakult 1925. február 15-én, alakulásakor 858 tagja volt, 1929-ben már 1143. A szervezetet a várost nyolc körzetre osztotta fel, melyekben férfi és női elnökök, választmányi tagok, utcaigazgatók dolgoztak. A szövetségnek kilenc bizottsága volt, úgymint tanulójóléti, szervező, ünnepélyrendező, gazdasági, számvizsgáló, fegyelmi, templomgondozó, kórházápoló és fogházlátogató bizottság. A miskolci Kálvin Szövetséghez csatlakozott: a miskolci ref. női Fülléregylet, Református Leányegylet, a 758. sz. Méliusz cserkészcsapat, a 747. sz. Lévy József apródcserkész csapat, a reálgimnáziumi Bethlen Gábor Kör, a leánygimnáziumi Lorántffy Zsuzsanna Egyesület. A szövetség hitbéli munkát végzett, vasárnapi vallásos estélyeket, szeretetvendégségeket szerveztek. A nagy világgazdasági válság után szociális érzékenységüket a város protestáns és nem protestáns lakói mind érezhették, olyan nagy munkát végeztek. in. LESZIH Andor–HALMAY Béla: *Miskolc*, Bp., 1929, 327.

partikuláris jelleg mellett a generációs különbségek is rányomták bélyegüket az egyes körök életére. Amíg az egyetemista körök hallatták hangjukat társadalmi és politikai kérdésekben, addig a középiskolás körök elsősorban mintegy önképzőkörökként működtek, amelyet a miskolci gimnáziumban működő alapszervezet munkája is tükröz.

A kör története példázza azt a legjobban, hogy egy ilyen szervezet miként tudta a tehetséggondozást megvalósítani és gyakorolni már a huszadik század első felében. Természetesen nem nevezték tehetséggondozásnak egyszerűen, csak nevelési és oktatói feladatukat töltötték be a középiskolai tanárok, de nyomon követhető és mérhető, hogy a gimnázium kebelében működő kör mekkora hatással volt a fiatalokra. Ennek ékes példái azok a fiatalok, akik későbbi munkásságát mind a mai napig emlegetik – elsősorban protestáns egyházakban – így Töltéssy Zoltán, aki az 1917–18-as tanévben a miskolci BGK elnöke, 1926–27 között pedig a KIE nemzeti titkára volt, Novotny Gyula,⁴⁷ aki később avasi lelkipásztor lett, Domján János,⁴⁸ aki szintén a kör tagja volt, – ő fordította le magyar nyelvre John Bright Izráel története című könyvét, Koncz Sándor,⁴⁹ akinek egyházi előmenetelét az államhatalom akadályozta meg, és így nem lehetett a Tiszáninneni Református Egyházkerület püspöke. Az egyházi személyek mellett azonban még számos világi pályát befutott személy is van.

Bethlen Gábor nevével fémjelzett mozgalmak a 20. században meghatározó szerepet játszottak és játszanak még ma is. Ilyen szervezetek voltak: Árva Bethlen Kata Kör, mely a leányokat gyűjtötte össze; az Országos Bethlen Gábor Szövetség, mely a Bethlen Gábor Kör kiöregedett tagjaiból alakult meg; USA-ban mai napig működő Bethlen Otthon, a Bethlen Otthonban működött Kecskeméthy József ref. lp. (1906–1995), aki Miskolcon végezte tanulmányait és tagja volt a körnek is.

A Bethlen Gábor kör(ök) értékelését – mely a miskolci körre is igaz – Révész Imre a következőképpen tette meg: Magyar nemzeti jellem figyelembevétel; Valláserkölcsei nevelés; Hitélet ápolása; Hitélet megvédelmzése, megszilárdítása, öntudatosítása társadalmi munkával; Társadalmi feladatokra való nevelés.⁵⁰

47 Novotny Gyula (Miskolc, 1903. nov. 10 – Miskolc, 1987. szept., ?) ref. lp. – Budapesten, református főgimnáziumban érettségizett 1931-ben, teológiát Sárospatakon tanult. Borsod-Abaúj-Zemplén megye több településén volt lelkipásztor, legutolsó szolgálati helye Miskolc-Avas (1969–1984). A tiszai ág. Hitv. Ev. egyházkerület miskolci jog- és államtudományi karán végbizonyítványt szerzett 1938-ban. Angliai tanulmányutakat tett a IV. világháború alkalmával, valamint a balkáni államokban 1940-ben. Megnősült 1944-ben, feleségül vette Tóth Gabriellát. Házasságukból 4 gyermek született. Nagy segítséget jelentett a helytörténetek számára az Avasi templomról írt könyve, amelyet 1982-ben Miskolcon adtak ki. In: BENKE 2001, 123.

48 Domján János (Miskolc, 1905. okt. 11., – Dunavarsány határában, 1983. nov. 13.) ref. lp. – Miskolcon 1924-ben végezte a gimnáziumot. Teológiát Bp.-en tanult 1928-ig, majd külföldre ment. 1932-ben doktorált, majd teol. magántanári oklevelet Pápán az ószövetségi tudományokból szerzett. 1931–38 között több budapesti gyülekezet segédlelkésze, majd 1938–83 között a Bp.–Külső-Józsefvárosi Református Egyházközség lelkipásztor. 1981–83-ban Venezuelában szolgált a helyi gyülekezetek meghívásának eleget téve. Művei: A deuteronomiumi kultuszi törvény, Bp., 1932, Mózes, Pápa, 1934, John Bright: Izráel története című művét magyarra fordította, Bp., 1977. in: ZOVÁNYI – LADÁNYI, 1977, 155., Új Révai Lexikon, 5. kötet, Szekszárd 2000, 656.

49 Koncz Sándor (Diósgyőr, 1913. jún. 25. – Sárospatak, 1983. márc. 20.) ref. lp. – A gimnáziumot Miskolcon 1931-ben, a teológiát Sárospatakon (1931–33), Baselben (1933–34) és újra Sárospatakon (1934–35) végezte, ahol ezután egy évig senior volt. 1936-tól Glasgow-ban, 1937-től Berlinben gyarapította ismereteit. 1938-ban hazajöve konventi missziói lelkész, 1942-ben intézeti lelkipásztor Marosvásárhelyen, 1947-ben pedig sárospataki teológiai tanár lett. 1939-ben teológiai doktorságot, 1943-ban egyetemi magántanári oklevelet szerzett Debrecenben. 1951-ben megszűnően a sárospataki teológiai akadémia, 1953-ban lelkipásztornak ment Alsóvadászra. 1966-tól levéltár igazgató Sárospatakon. In: ZOVÁNYI–LADÁNYI, 335. L. bővebben: BENKE György: *Dr. Koncz Sándor emlékezete*, in: Református Egyház, 1983. 35. évf., 144.

50 KOCZÓ Zsófia: *Kollégiumi nevelés, ifjúsági egyesületek a XX. század elejétől a II. világháborúig*, in: Református Egyház, 1985., 37. szám, 188–190.

70 ÉVES A DIÓSGYŐR-VASGYÁRI EVANGÉLIKUS TEMPLOM

HIDEG ÁGNES

Diósgyőr-vasgyár neve a vasiparban a 19. század kilencvenes éveitől kezdve nemcsak hazánkban, hanem egész Európában ismertté, sőt – bizonyos gyártmányok tekintetében – fogalommal vált. A gyár eredete azokra a kisebb vasgyárakra vezethető vissza, amelyeket Fazola Henrik 1765-ben a közeli vasérclelőhelyek kiaknázása céljából a Garadna és Szinva völgyében létesített. A vasérc csekély vastartalma, az üzemi berendezések s a gyártási mód elavultsága miatt a vaskohók forgalma lehanyatlott, mire 1868-ban az akkori nagyarányú vasútépítések miatt nagy állami vasgyár létesítése vált szükségessé.¹ Ezt az új gyárat Diósgyőr és Miskolc között, a Szinva patak völgyében fekvő kincstári birtokon építették fel. A gyár építésével szorosan összefüggött a vasgyári lakótelep létrejötte, ui. amikor 1868 nyarán hozzáfogtak a gyár építéséhez, ugyanakkor nekikezdték a lakótelep felépítésének is. A telep neve kezdetben Kolónia, majd Gyarmat, később Vasgyár, Vasgyári kolónia, Diósgyőr-Vasgyár, Gyártelep, Vasgyártelep volt.²

A lakótelep fejlődése magával hozta, hogy a szükségleteknek megfelelően középületek is épüljenek. 1887-ben épült a fiú- és leányiskola, 1890-ben a gyógyszertár és a fogyasztási szövetkezet épülete, 1896-ban a munkáséterem és 1898-ban a kórház. A középületek sorát a templomok egészítették ki.³ A mai Vasgyár területén három templomépület áll. Először a római katolikus épült fel – melyet 1908. október 11-én szenteltek fel –, majd a református (1928) és végül az evangélikus (1938) készült el. Így – az évszámok alapján – 2008-ban mindhárom templom fennállásának kerek évfordulóját (100., 80., 70.) ünnepelheti. E három templom közül a „legfiatalabbról”, a 70 éves diósgyőr-vasgyári templomról szeretnék az alábbi írásban megemlékezni.

A vasgyári kolónia evangélikus hívei kezdetben hitük gyakorlását Miskolcon a belvárosi templomban, később az 1886-ban megalakult diósgyőri evangélikus egyházban gyakorolták. A 20. században azonban – a többi felekezetbeliekhez hasonlóan – kezdett ébredezni a hívekben az önállósulás és a templomépítés gondolata. Ennek eredményeként először a Vasgyár területén megalakult a diósgyőri evangélikus egyházközség leányegyháza. Templom híján a vasgyári iskola adott helyet az istentiszteleteknek, melyeket eleinte a diósgyőri lelkész tartott, majd 1922-től az egyházi főhatóságok engedélyezték önálló hitoktató lelkész választását a vasgyári evangélikusok részére is. A két kitűzött cél közül tehát az egyik megvalósult: a hívek a Vasgyárban járhattak istentiszteletre és önálló lelkészük is lett. Következett a második cél: a templomépítés.

1910-ben alakult meg a gyártelepen az Evangélikus Nőegylet, mely fő céljául a templom építését tűzte ki. Ennek érdekében nagyszabású rendezvényeket tartottak.

1 Péchy-Horváth R., II. rész 52.

2 Zádor T., é. n. 2.

3 Péchy-Horváth i. m. 53.

Hangversenyeket, színelőadásokat, teaesteket rendeztek.⁴ 1936-ban hivatalosan is gyűjthettek adományokat, erre az engedélyt az akkori alispán adta meg.⁵ Hosszú évek áldozatos munkája nyomán végül jelentős összeget sikerült megtakarítani, melyből már el lehetett kezdeni az építkezést.

A templom helyét a Lónyai utca 8. szám alatti építési telken jelölték ki. Az egyház-község templomépítő bizottságot hozott létre, amely pályázat útján választotta ki a felépítendő templom tervét. Erre öt országos híru építész kértek fel, s közülük egyhangúlag Sándy Gyula műegyetemi tanár gyönyörű, reneszánsz stílusban készült templomtervét fogadták el. „*A XX. századi magyar evangélikus templomépítészet egyik legfontosabb alakja Sándy Gyula. S nemcsak azért, mert mintegy hatvan tervéből közel harminc meg is épült, hanem mert egyházi tisztségei mellett teoretikusként és roppant gyakorlatias „építőmesterként” is számos publikációban taglalta a templomépítészet méltó körülményeit, adott tanácsokat templomépítő gyülekezeteknek. Olyan templomokat tervezett, melyek mindegyikéről elmondható, hogy „magyar” és „evangélikus”: a hazai építészettörténeti hagyományban gyökerezve a legmodernebb technikai újításokat alkalmazzák, és amelyek minden szempontból megfelelnek a liturgiai gyakorlatnak, a gyülekezet méretének és igényeinek. Mindent egyben látott és összehangolt épületeiben. Templomain elsősorban a középkori tömegelrendezés köszön vissza, átértelmezve alkalmazott reneszánsz és magyaros ornamentikát, ugyanakkor épületeinek szerkezete, födémrendszere, szerelvényezése a legkorszerűbbek közé tartozott. Mérnöki faszkerkezeteket, vasbeton támaszrendszert és koszorút az elsők között használt rendszeresen.*”⁶

Sándy Gyula Eperjesen született 1868. július 5-én. Tanulmányait Budapesten végezte, 1914-től 1939-ig a Műegyetem II. Épületszerkezettan Tanszékének tanára volt. Fiatal építészként számos nemzetközi és hazai pályázaton vett részt és nyert díjakat. Néhány műemlék-felújítási feladat után rengeteget tervezett: iskolát, kórházat, postát, kultúrpalotát, raktár- és műhelyépületet, borpincét, bérházat, köztéri szobrok és síremlékek építészeti kialakítását.⁷ Már fiatal korában érdekelték a várak és a templomok. Hosszú, munkás élete alatt kastélyt és főleg nagyon sok templomot is tervezett. Önéletrajzi könyvében így emlékszik vissza első templomtervére: „*Az építészeti szigorlat főtárgya volt már akkor is a tervezési készség kimutatása... Steindl elibém tett 3 lezárt borítékot, hogy válasszak közülük, mindegyikben más-más középület programja lehetett. Én a középsőt választottam. Felbontom, hát egy nagyváros főterére építendő r. k. plébánia templom 500 hívőt befogadó képességre volt a program a tervező tetszésére bízva... a kihúzott szigorlati témát annak idején a véletlennek, a sors különös játékának tekintettem, de most az idők és elért eredmények távlatából a jó Isten velem való rendelkezésének veszem, aki már akkor, életem eme fontos határkövével rámutatott lelkem nagy és nemes hivatására.*”⁸

4 „*A diósgyőr-vasgyári ág. hitv. ev. nőegylet ezévi műsoros teaestélye az erkölcsi siker mellett tekintélyes összeget eredményezett a telepen felépítendő evangélikus templom alapja javára.*” Örömhír 1928. 3–4. sz. 16.

5 A Diósgyőr-vasgyári Ev. Egyházközség adománygyűjtési engedélye. Borsod, Gömör és Kishont Közigazgatásilag E. Egyesített Várm. Hív. Lapja 1936. 15. sz. 107–108.

6 Zászkaliczky Zs., 2006.

7 Sándy Gyula építész (1868–1953) emlékkiállítás. 2006. 4.

8 *Sándy Gyula: Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész?* 2005. 19. 20.

Sándy Gyula halálának 50. évfordulójára a Magyar Televízió filmet készített, ahol a Diósgyőr-vasgyári templomot is bemutatták, 2006-ban pedig a HAP Galériában emlékkiállítást rendeztek tiszteletére.⁹

A szükséges pénz összegyűjtése és a tervek elkészülte után 1935-ben végre elkezdődhetett a templom építése. A kivitelezési munkákat Andrassy István építészmérnök, a gyülekezet gondnokának fia végezte. A 7554/1935. sz. alatt kiadott építési engedély alapján a templom alapkövetételére 1935. november 10-én került sor. Erről az eseményről az akkori újságok a következőképpen számoltak be: *„Vasárnap délelőtt lélekemelő ünnepség keretében történt meg az épülő vasgyári evangélikus templom alapkövének elhelyezése. 11 órakor az imatermet szorongásig megtöltő hívek serege előtt Duszik Lajos főesperes magasbaszárnyaló igehirdetést tartott. Az istentisztelet végeztével a gyülekezet átvonult a templomtelekre, hol közének után Nádházy Bertalan ref. lelkipásztor imádkozott. A Tiszti Dalegylet énekszámát követően Topscher Zoltán lelkész tartott igehirdetést. Majd a Jószerencse Dalárda énekszámát következett, utána Hibbey-Hosztják Albert műszaki főtanácsos, egyházfelügyelő olvasta fel az alapköve elhelyezett okmányt és felkérte Duszik Lajos főesperest az okmány elhelyezésére és az alapkö megáldására. Az alapkö elhelyezése után a főesperes imádkozott és megáldotta a templomépítő gyülekezetet. Az ünnepélyen megjelentek a főesperes kíséretében Szirmay László kormányfőtanácsos, a vasgyár képviselőjében: Hüke Kálmán, Bézler Károly, Hermann Lajos gyárigazgató, a község részéről: Karay Aurél főbíró, dr. Fekete Gyula főjegyző, a diósgyőri evangélikus egyház képviselőjében Moravcsik Sándor lelkész, a helyi református egyház részéről Nádházy Bertalan, Nagy Sándor lelkészek és az egyház világi vezetősége. Az ünnepély az evangélikus és a nemzeti Himnusz eléneklésével véget ért, utána 100 terítéses közebed volt a vasgyári vendéglőben...”*¹⁰

Ezek után végre elkezdődhetek a régén várt templomépítés munkálatai. A meginduló munkálatokról Andrassy István emlékező soraiból idézek: *„Mélységes alázattal és hitbéli buzgósággal fogtam neki a szép terv kivitelezésének, az Úr hajléka felépítésének. Szépen és ütemesen haladt a munkám, már az alagsori földem betonozásánál tartottunk, amikor arról értesültünk, hogy a dollárba befektetett és az építkezésre biztosított összeg a bank bukása következtében jelentős részben elveszett. Az egyház akkori lelkésze, az áldott lelkű Topscher Zoltán naponként megjelent az építkezésen és gyakran mondogatta: Minek ez a nagy templom a kis gyülekezetnek? De azért állandóan templomunk további sorsán tépelődött.*

A gyülekezet felügyelője, Hibbey-Hosztják Albert főtanácsos, a vasgyári Építési Osztály vezetője hithű evangélikusként a legnagyobb segítséget nyújtotta az igen nehéz helyzetbe jutott templomépítő gyülekezetnek. Közbenjárására a Vasgyár rengeteg anyagot (téglát, vasat, vörös fenyőből készült asztalos munkát, padokat, villamos fűtést, vörösréz-ből készült bádogos munkát) bocsátott rendelkezésünkre. Édesapám, Andrassy Pál, az egyház gondnoka igen nagy segítségemre volt a nagy volumenű építkezés lebonyolításában, feleségem pedig az adminisztrációs feladatok vállalásában. Így arra is jutott időm, hogy az igen jutányosan vállalt munka egy jó részét a ráfizetés elkerülése végett magam végezzem el Serfőző Ferenc nevű napszámosommal. Így a vasbeton kupolát és az

⁹ „A templomépítő Sándy Gyula” volt a bemutatott film címe. www.tvarchivum.hu

¹⁰ A diósgyőr-vasgyári evangélikus templom alapkövének letétele. Nagydiósgyőr 1935. 46. sz. 2. L. még: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1935. 257. sz. 4.

azt tartó vasbeton árkádok vasalását télen magam szabtam ki és magam szereltem be a zsaluzásba.”¹¹

A három évig tartó építési munkák után végre elkészült a diósgyőr-vasgyári hívek hajléka: a templom. A templom egészen egyedülálló megoldással készült, megtervezésében a központi elrendezés érvényesült. A vörös téglapüvel rövidszárú görög kereszt alaprajzon emelkedik, középtere négyzetes, és ez a középtér mint egy torony magasodik föl (külön tornya nincs, ez egyúttal a torony céljait is szolgálja). Ez az egész templomon uralkodó épületrész a felvidéki várkastélyok pártázatos bástyatoronyait idézi; Sándy a Diósgyőri vár saroktoronyai nyomán alakította ki. Van is a templom összhatásában valami erőszerű. Igazi „erős vár”! A pártás bástyához járulnak négy oldalt a hajók alacsonyabb fedélszékei. A főhajóhoz északon félkör alakú szentély csatlakozik. Különleges a mennyezete: félkörívű a hajókban, a középtér fölött lecsapott oldalú héj-gömb boltozattal. A belső tér a félköríves ablakokon és a mennyezet közepén lévő Luther-rózsán keresztül kapja a világitást. Előnyösen üt el a vörös téglafaltól a kaput körülvevő falazás és a szerencsi mészkőtufa alapzat természetes fehérje. Az alagsorban gyülekezeti terem található.¹² A felső bejárat alatt a színpadi raktár húzódik, tőle északra a színpad, s ettől jobbra és balra öltözők. A nagy előadó tere spalettával keleti és nyugati irányban kibővíthető. A bejárat az oldalsó szószéki és karzati csigalépcsőn és a szentély alatt hátul található. A feltemplomban régen villanyfűtés volt, de az ÁEH [Állami Egyházügyi Hivatal] 1950-ben ezt megszüntette. A templomot a háború idején három találat érte, de ezeket kijavították. A templom oltárát is Sándy Gyula tervezte, az oltárképet Filadelfi János készítette 1929-ben és a gyülekezetnek ajándékozta. A templomnak eredetileg két harangja volt. A két harangot 1939. április 16-án szentelték fel, az egyik az 1000 kg-os 'Békesség', a másik a 600 kg-os 'Szeretet' volt. A Békességet 1944-ben feldarabolva hadicélokra elvitték. A 'Szeretet' felirata: „*Öntötte Baktay Egry Ödön Budapesten 1938-ban. Szeretet. Isten dicsőségére a hívek áldozatkészségéből az Úrnak 1938-ik esztendejében öntötte a Diósgyőri-Vasgyári Evangélikus Egyházközség. Az Isten szeretet I. János IV. 16.*” Orgonája 1864-ben készült és eredetileg a vasgyári zenekaré volt, ami a vasgyári leányiskola bejárata fölötti emeleti helyiségben volt. Az orgonát 1000 aranypengőért megvette a gyülekezet, majd Rieger Ottó a kornak megfelelően korszerűsítette, így 1938 augusztusában már működött.¹³

A templom belső tere 1981-ben színes díszítéssel gazdagított világos színű átfestést kapott, ennek következtében a belső tér esztétikailag szebbé és világosabbá vált, bár a falakon lévő ígékelt lefestették. A szentély előtti félköríven a falra egyházi jelképeket festettek. Legalul mindkét oldalon egy-egy Luther-rózsza található. A Luther-rózsza az evangélikusok legismertebb jelképe. Eredetileg Luther személyes címere volt, amire levelezése miatt volt szüksége. Vitairatait, okmányait és leveleit ezzel hitelesítette, 1530-ban ebből készült el a ma is ismert változat.¹⁴ A két Luther-rózsza felett szintén kétoldalt egy α és egy Ω betű következik. Az alfa és az omega a görög ábécé első és utolsó betűje. A keresztény ábrázolásokon az α és az Ω általában Krisztusra vonatkozik. Ezután már nem párban haladnak a jelképek. Balról jobbra indulva a következő jelkép egy kehely. Az utolsó vacsora kelyhére utaló misekehely a Megváltó szimbóluma. Ezután egy Krisztus-

11 *Olajos Cs.*, 1998. 145–146.

12 *Evangélikus templomok.* 1944. 221.

13 *Hrabács J.*, 1972–1996. 102–103.

14 Luther-rózsza. www.onlinehittan.hu és www.lutheran.hu

monogram, majd a Szentleket ábrázoló galamb ábrája következik. Végül az IHS, Jézus nevének monogramja és egy horgony képe zárja a jelképek sorát.¹⁵ A szentély két oldalán két szép, színes ólomüveg ablak engedi be a természetes nappali fényt. A bal oldali a háború idején megsérült, ezért egy részét fehér üveggel pótolták. A két ablakba egy-egy bibliai idézetet vésték. A bal oldalon ez áll:

*„Légy hű mind
halálig, és neked adom
az élet koronáját.*

Jelenések 2, 10”

A jobb oldalon pedig ez:

*„Nem halok
meg, hanem élek és
hirdetem az úrnak
cselekedeteit.*

118. zsoltár 17

*Nagy Jenő Károly
mérnök adománya”*

A templom épülete már 1937-ben állt,¹⁶ felszentelésére azonban 1938. október 10-én került sor. A nagy eseményről így írt a Magyar Jövő akkori száma:¹⁷ *„Bensőségében meghatóan szép ünnepet ült vasárnap délelőtt a diósgyőrvasgyári ev. egyház, amikor felavatta új templomát. A vasgyári evangélikusoknak eddig csak imatermük volt – és három évtizeden át sóvárogtak azíránt, hogy templomuk legyen ezen a hatalmas gyártelepen. Harminc évi gyűjtés után végre 1935-ben megindult az önálló templom építése, amelynek munkálatai most teljesen befejeződve arra érlelték meg a szent elhatározást, hogy az új templomot fel is szentelhették.*

Vasárnap délelőtt az új templomot Domján Elek dr. a tiszai ev. egyházkerület püspöke szentelte fel. Ebből az alkalomból mélyjárású beszédet mondott és hazafias keresztény tevékenységre buzdította nagyhatású szónoklatában a templomépítőket. Költői szépségű imájában az Isten bőséges áldását kérte a hazára, a most megnyíló új, magyar reménységekre, az egyházra, az új templomra és építőire.

A felszentelés után az első igehirdetést a helyi lelkész, Vető Lajos végezte és megfelelő evangéliumi szakaszok felhívása után azt hangoztatta, hogy a magyar szívekben a kereszténység erkölcsé, nagy gondolatai harmonikusan megférnek a nemzeti gondolattal. A szentbeszéd után az oltárnál Macsek János alesperes imádkozott, a miskolci ev. vegyeskar pedig Becht József kitűnő művészi szerzeményét adta elő a szerző vezetésével.

A felszentelési istentisztelet után az ünneplő gyülekezet a templom alatti gyülekezeti nagyterembe vonult és az itt tartott közgyűlésen örökös felügyelővé választotta vitéz Markotay Jenő MÁVAG vezérigazgatót, amiért a templomépítés nagy munkájában szívvel és lélekkel az egyház szándékai mellé állott, s az építkezést nagy adományokkal és segítség-

¹⁵ A horgony a keresztény hit állhatóságának és a feltámadás reményének a jelképe. A keresztény művészet lexikona. 1994. 16., 104., 126., 166., 193.

¹⁶ Az 1937-ben megjelenő Új Magyar Szalon (december 21–22. szám 537.) már közli az új diósgyőrvasgyári templom képét.

¹⁷ Lélekemelő ünnepség keretében szentelték fel a vasgyári evangélikusok új templomát. Magyar Jövő 1938. 229. sz. 5. L. még: Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 1938. 228. sz. 9.

gel támogatta. A közgyűlés táviratilag üdvözölte Kapi Béla dr. püspököt és báró Radvánszky Albert felsőházi tagot, az ev. Egyetemes egyház vezetőit. A közgyűlésen ezután Vető Lajos dr. a templomépítés történetét, Hibbey-Hosztják Albert bányaügyi főtanácsos egyházközségi felügyelő pedig az építkezés anyagi részét ismertette és kiemelte, hogy a gyári munkásságnak oroszlán része van abban, hogy ez a szép templom megépülhetett.”

Az elkészült új templomban így megindulhatott a zavartalan lelkészi szolgálat. A fiatalon elhunyt első lelkész, Topscher Zoltán dr. Vető Lajos szolnoki lelkész követte. Utána Balikó Zoltán, Pásztor Pál, Veczán Pál lelkészek szolgáltak, majd 2005-től Molnár József evangélikus lelkész állt a diósgyőri és a vasgyári evangélikusok élére. A templom kántori szolgálatát 55 éven át Filadelfi Béla végezte. 1990 májusában bensőséges hangversenyt rendeztek tiszteletére, hol köszöntötték 80. születésnapján és kántori szolgálatának jubileuma alkalmából.¹⁸ A kántori teendőket utána Cserfalviné Ferenczi Katalin vette át, s a mai napig ő látja el ezt a szolgálatot.

1988-ban, a templom fennállásának 50. évfordulóján ünnepélyes megemlékezést tartottak. A megemlékezésen részt vett dr. Nagy Gyula püspök, dr. Vető Lajos ny. püspök, Kürti László református és dr. Kovács Endre római katolikus püspökök. A sok vendég között ott volt Balikó Zoltán, a gyülekezet volt lelkésze és Andrassy István, a templom építője is.¹⁹

A tervek szerint a gyülekezet 2007-ben a templom alsó részét, az ún. altemplomot készül rendbe hozatni. Az eredeti építészeti megoldás így átalakul egy kissé, de az új tér méltóképpen fogadja majd a mostani és a jövőbeni nemzedékek hívő tagjait, hisz az „Erős vár”-nak be kell töltenie feladatát még sokszor 70 évig!

IRODALOM

Az irodalomjegyzék a további tájékozódást szolgáló művek adatait és a felhasznált források adatait sorolja fel.

Balázs József

1998 Egyházak és iskolák Diósgyőrben. Miskolc

Beszeda Zoltánné, Topscher Zoltánné és Varga Istvánné evangélikus egyháztagok elbeszélései, képei. 2007.

Dávid Katalin

2002 A teremtett világ misztériuma. Bp.

Deák Gábor

2003 Az evangélikus egyház. In: Miskolc története IV/2. 1848-tól 1918-ig. Miskolc

Diósgyőr község képv. közgyűlés jegyzőkönyve 1936. márc. 21.-1937. dec. 31.

1936 B.-A.-Z. m. Lt. V-130. 18. kötet p. 373. Miskolc

A diósgyőr-vasgyári ág. hitv. ev. nőegylet ezévi...

1928 Örömhír 3–4. 16. Miskolc

¹⁸ *Pásztor P.*, 1990. 22. sz. 6.

¹⁹ „Templomunk, drága vagy nekünk” *Evangélikus Élet* 1988. 46. sz. 1. és 3.

- A diósgyőr-vasgyári evangélikus templom alapkövetétele*
1935 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 257. 4. Miskolc
- A diósgyőr-vasgyári evangélikus templom alapkövének letétele*
1935 Nagydíósgyőr 46. 2. Miskolc
- A Diósgyőr-vasgyári Ev. Egyházközség adománygyűjtési engedélye*
1936 Borsod, Gömör és Kishont Közigazgatásilag Egyelőre Egyesített Vármegyék
Hivatalos Lapja. 15. 107–108. Miskolc
- A Diósgyőrvasgyári új evangélikus templom [1 db fotó].*
1937 Új Magyar Szalon 21–22. 537.
- Duszik Lajos (szerk.)*
1924 A miskolci ágostai hitvallású evangélikus egyházközség évkönyve az 1914–
1924. évekre. Miskolc
- G. Zs.*
2007 A templomépítő. <http://evelet.hu:8080/ujzagok>
- Hrabács József*
1972–1996 Miskolc és környéke templomai, imaházai a XII. sz.-tól napjainkig VI.
kötet. Elpusztult és meglévő evangélikus templomokról. Kézirat. Lelőhely:
Miskolci Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium Könyvtára. Miskolc
- K. M.*
1929 Sándy Gyula újabb munkái. Tér és Forma 344–349. Bp.
- Kemény Lajos–Gyimesy Károly (szerk.)*
1944 Evangélikus templomok. Bp.
- Koch, Rudolf*
1990 Jelek könyve, mely a jelek minden fajtáját tartalmazza, ahogy azokat az ő-
s-idők, az ókor, a korai kereszténység s a középkor népei használták. Bp.
- Krähling Dániel*
2006 Balikó Zoltán. Evangélikus naptár a 2007. évre. 196. Bp.
- Kubassy László*
1997 A miskolci evangélikus egyházközség orgonájának története. Miskolc
- Lélekemelő ünnepség keretében szentelték fel a vasgyári evangélikusok új templomát.*
1938 Magyar Jövő 229. 5. Miskolc
- Ma szentelik fel a vasgyári új evangélikus templomot.*
1938 Felsőmagyarországi Reggeli Hírlap 228. 9. Miskolc
- A miskolci ág. hitv. ev. Nőegylet, 1897. [1 db fotó]*
é. n. HOM HTD 84. 48.10.1. Miskolc
- Olajos Csaba*
1998 A Diósgyőr-vasgyári kolónia. Miskolc
- Pamer Nóra*
1986 Magyar építészet a két világháború között. Bp.
- Pásztor Pál*
„Templomunk, drága vagy nekünk”: ötvenéves a diósgyőr-vasgyári temp-
lom. Evangélikus Élet 46. 1. és 3.
1990 Kettős kántori jubileum. Evangélikus Élet 22. 6. Bp.
- Péchy-Horváth Rezső*
1939 Borsod, a magyar Ruhr. Borsod vármegye II. rész 22–25. Bp.
1939 Miskolc hitélete. Borsod vármegye III. rész. Bp.

- Sándy Gyula*
 1930 A magyar társadalom lexikonja. Bp.
 2005 Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, -tervező és művezető építész? Bp.
- Sándy Gyula építész (1868–1953) emlékkiállítás*
 2006 HAP Galéria. Kiállítási katalógus. Bp.
- Sándy Gyula és Gerey Ernő*
 1935 A Diósgyőr-vasgyári templom tervei. MOL tervszelvények száma 10–29. Bp.
- Schneller Károly*
 1939 A miskolci evangélikusság. Miskolc
- Shepherd, Rowena*
 2004 1000 jelkép 1157 ábrával. Bp.
- Seibert, Jutta* (szerk.)
 1994 A keresztény művészet lexikona. Bp.
- Szabó Béla, H.*
 19?? Vasgyári evangélikus templom [fotó]. HOM Fotó-Negatívár: 35860–35864. Miskolc
- Szebik Imre–Várhegyi Miklós*
 1983 A miskolci evangélikus egyházközség története, 1783–1983. Miskolc
- Szell László*
 1957 Sándy Gyula. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Évkönyve. Bp.
- Szendrei János*
 1911 Miskolcz város története, 1800–1910. 4. kötet. Miskolc
- Templomból kijövők a vasgyári evangélikus templom előtt.* [fotó]
 194? HOM HTD 85.253.60. Miskolc
- A templomépítő Sándy Gyula*
 2004 MTV Archivum. www.tvarchivum.hu. [Film. Adás éve: 2004.] Adatközlő: Hegedűs Ági
- Vallás (Miskolc)*
 2007 www.miskolc.hu/közérdekű/vallás
- Vasgyári épületeket ábrázoló képeslap 1939 körül*
 A hat kép közül három templomot ábrázol, köztük van az evangélikus templom is. [fotó] HOM HTD 85.253.58. Miskolc
- Zádor Tibor*
 é. n. Munkáseletmód Diósgyőrvasgyárban az 1930-as években. Kézirat. HOM HTD 85.47.1.1. Miskolc
- Zászkaliczky Zsuzsanna*
 2006 Isten műhelyei. Az evangélikus templomépítész és Sándy Gyula. <http://ujember.katolikus.hu/archivum2006>
- Zelenka Pál* (összeszedte, összeáll. és közreadja)
 1883 Emléklapok a miskolci ágostai hitvallású evangélikus anyaegyház évszázados életkönyvéből. Miskolcz
- Zelenka Pál–Duszik Lajos–Geduly Henrik–Markó Lászlóné*
 19?? A lutheránus egyház Miskolcon. HOM HTD 73.344.12. Miskolc

Zsugyel János

- 1997 Emléklapok a miskolci evangélikus egyházközség legutóbbi fél évszázados történetéből. Miskolc
- 2004 A miskolci evangélikusság és szolgálata a város fél évezredes történetében. Miskolci Keresztény Közéleti Almanach 144–158. Miskolc
- 2006 Emléklapok az egyházüldözés éveiből (1945–1964). Miskolci Keresztény Szemle 3.=7. Miskolc

Zsugyel Kornél

- 1997 A diósgyőri evangélikus templomépítés története 1869–1902. Bp.

19. SZÁZADI STÓLA RESTAURÁLÁSA

TÓTH EDINA

Bevezetés

Az egyetemi tárgyrestaurátor-képzés során textil szakirányú vizsgamunkám egy 19. századi stóla volt. A tárgy a Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjteményből való. A tárgyat előzőleg már restaurálták, de nem szakszerűen. Célom a stóla eredeti esztétikai megjelenésének visszaállítása és fizikai állapotának megerősítése volt.

Tárgyleírás

Tulajdonos: Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Mozcási napló száma: 924. Méretei: hosszúsága: 215,6 cm, szélessége: 16 cm, 7,5 cm.

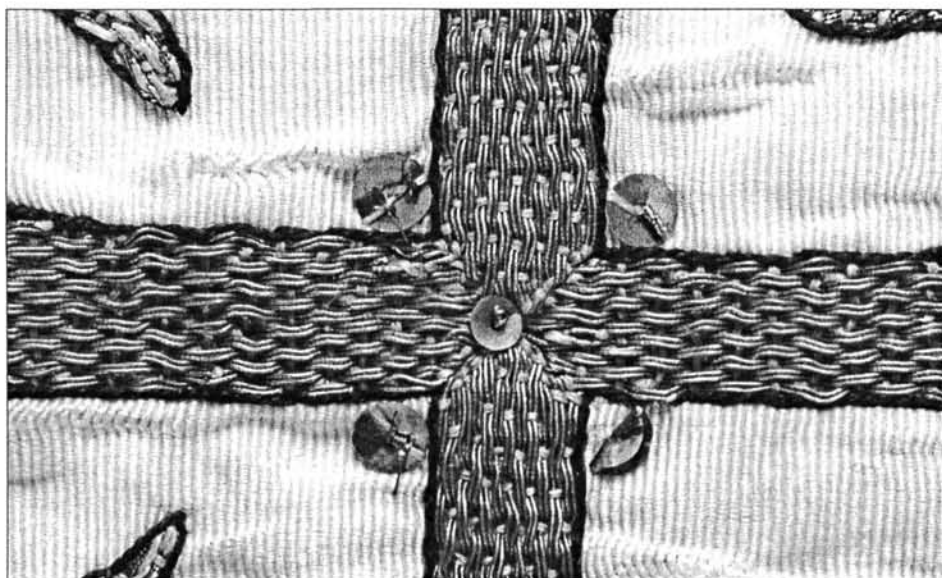
A stóla az ornamentikus mintázata alapján neoreneszánsz vagy historizáló stílusú lehet. Nyújtott téglalap alakú, melynek két vége kiszélesedik és egy körbehatárolt mezőben díszített. A motívum központi része a görög kereszt, aminek négy vége egyenlő hosszúságú és közepén a külső sarkaiban egy-egy flitter díszíti (1. kép). A keresztet két oldalról körbeleleli egy növényi indás motívum, egy-egy szárában háromszirmú virág, ami lehet stilizált tulipán minta. A levelek tövéből kiinduló indán egy domborított makk és egy levél mintázatú fémlapocska helyezkedik el. A minta tetején egymásba tekeredő indák, a végükön négyszirmú virág zárja le a díszítményt.

Történeti áttekintés

A Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény létrejötte

„Az hívő ember személyesen megélt áhítatának és a kifejezési formáknak a minden messerséget és a társadalom minden rétegét egyesítő közös nyelvét a 20. században felváltotta a nemzetközi tömegtermékek formavilága. A szentek faragott, megkopott és megsérült szobrai felkerültek a templomok padlásaira, és helyüket a gipszöntvények foglalták el. A II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformjai számos változást hoztak a templomok berendezésében és felszerelésében. Lekerültek az oltárokról az ereklyetartók, kánontáblák és funkciójukat veszítették a mellékoltárok. A templom hajójából kiszorultak a körmeneti és egyesületi zászlók, továbbá a szentek képei és szobrai. Megváltozott a miseruhák anyaga és szabása is. Ezen kallódó értékek összegyűjtésére és gondozására jött létre 1967-ben Sárospatakon, a plébánia épületében múzeumi, könyvtári, levéltári és adattári tevékenységgel a Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény. Magját a helyi egyházközség műtárgyai képezik, mely kibővült Abaúj és Zemplén megye templomainak használaton kívüli liturgikus felszerelésével, régi könyveivel és irataival, valamint papi hagyatékokkal, pártfogók ajándékaival és vásárlásokkal.”¹

1 Házad ékessége: A Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény létrejötte, TKM 4–6.

1. kép. A kereszt középső része

Az egyházi textiliák

A katolikus egyházban használatos jellegzetes szertartási, azaz liturgikus ruhák összességének latin neve: paramentum. A stóla (görögül: sztolé – ruha) – hosszú, szalag alakú, vállon viselt ruhadarab, sokszor gazdagon díszített anyagból. A szalag két azonos méretű szárát a püspök és a pap vállára akasztva, melle előtt párhuzamosan viseli, a diakónus bal vállára fektetve, testét átlósan keresztelve a jobb karjai alatt köti össze. Színe az adott liturgikus eseményekhez előírtan változik.

Az egyházi ruhák eredete a görög és a római világi ruhaviseletre vezethető vissza, ebből keletkeztek és fejlődtek ki. Ez a fejlődési folyamat az 5–9. századra tehető. A 12–13. századra a liturgikus ruhadarabok típusai állandósultak, alakjuk és anyaguk, továbbá művészi díszítésük azonban változott. „Művészi kivitelezésű, vallási rendeltetésű textiliákat a román, gót és a reneszánsz stílus idejében, kolostorokban, illetve műhelyekben készítettek. A céhekben egyesített, tanult iparosokat régen hímvarróknak nevezték. A kézművesek kész minták alapján dolgoztak, a mintarajzokat hivatásos művészek készítették. A segédek és a mesterek mintarajzokat gyűjtöttek külföldi vándorútjaik során, elsősorban Itáliából és Németországból. A külföldről beszerzett mintakönyvek és metszetek mintáit némelykor átdolgozták, esetleg saját rajzaikkal kiegészítették. A régi egyházi textiliákon minden esetben felismerhetők a kor jegyei, a szomszédos országok hatása és a korszak vezető stílusának sajátosságai. A magyar hímzések mintázatában is érvényre jut egy egységes európai stílus, ami nem nagyon különbözik a külföldi mintakészlettől, legfeljebb az ábrázolt szentek nevei magyarok.”²

² Farkasvölgyi Zsuzsanna: Az Iparművészeti Múzeum XV–XVI. századi kazulájának restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 6. 1979. 45.

„A liturgia jelenlegi gyakorlatias felfogása korában vannak, akik nem értik, hogy miért kell stólát venni a műseruha alá, ha az úgysem látszik. A stóla kialakulását illetően több elmélet is létezik. Valószínűnek az látszik, hogy a stóla eredetileg egy olyan vászon volt, amely az izzadság letörlésére szolgált. A liturgikus ruhák legősibb darabja az, amelyet már akkor is hordtak a nagyobb rendekben lévő klerikusok (pap, püspök), amikor még a világi ruha egyébként nem vált el a liturgiában használttól.

Kezdetben orarium volt a neve, ami a száj vagy arc megtörlésére utal, nem pedig az imádságra és a prédikációra. A stóla nevével csak a 9. századtól találkozunk. A stóla hajdan nemcsak a liturgiában különböztette meg a klasszikusokat, hanem az első évezred végén több helyi zsinat is előírta, hogy a papok stólát hordjanak a hétköznapi életben is, miként napjainkban a papi galléros inget. Manapság a stólát liturgikus alkalmon kívül csak a római pápa hordja.

A stólához a külső jelzésen kívül szimbolika is kapcsolódik. Eszerint jelzi a halhatatlanságot, amelyet az ősszülők elvesztettek, de amelyet Jézus újra megad, miként erről tanúskodik a stóla felvételével egykor elmondott imádság. A régi pappá szentelési szertartásban a stóla átadásakor az Úr igéjének szimbóluma került említésre. A magyarázat szerint a diakónus csak a bal vállán hordja, mert még csak az Úr „könnyű terhet” viszi a vállán, a pap azonban az Úr „édes igéjét” veszi a nyakába. A stóla a lelki készség, az igaviseles, vagyis a lelkipásztori szolgálatra való készség jele lett. A stóla a vágyat éleszti a papban, hogy alávesse magát az Úr „igájának”, amelyet jelképesen megcsókol, hiszen örömmel vállalja és köszönti a terhet. A stóla a pap két oldalán fut le, mint az igazság jobb és bal oldalon függő fegyvere.”³

Anyagvizsgálat

A természetes szálak meghatározásához mintát vettem a szövetekből. Tárgylemezre helyeztem a szálakat, majd 1:1 arányú glicerin és víz keverékével megcseppenttem és erre fedőlemezt helyeztem. Mikroszkóp alatt figyeltem meg a szálak szerkezetét.

A fémfonal készítéséhez alkalmazott alapfémet és annak bevonatát nedvesanalitikai módszerrel azonosítottam. A fémfonalból 5 mm mintát vettem és egy mikrokémcsőbe helyeztem. A korrózió alapján azt feltételeztem, hogy ezüst. Argentollal cseppenttem meg, hogy a rajta lévő korróziót leoldjam. Desztillált vízzel kiöblítettem, majd a mintához 1:1 hígítású salétomsavat cseppenttem, ekkor láthatóvá vált az aranymaradvány. Nátrium-klorid 10%-os oldatát adtam hozzá és fehér csapadék képződött. Az eredmény: aranyozott ezüst a vizsgált fémszál.

Az anyagvizsgálatok eredményei:

Alapszövet: selyem, bélésanyag: pamut, fémszál: aranyozott ezüst, bélfonal: selyem, merevítő szövet: len.

Szálsűrűség-vizsgálat

Bélésanyag szálsűrűség: láncsűrűség: 64/cm, vetüleksűrűség: 40/cm.

Alapszövet szálsűrűség: láncsűrűség: 61/cm, vetüleksűrűség: 40/cm.

3 Füzes Ádám: Katolikus hetilap 2006. II. évf. 24.

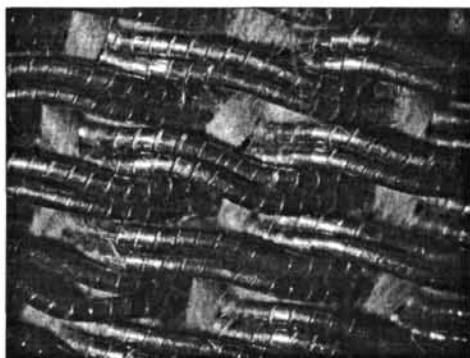
Készítéstechnika

Szövés technika

A stóla alapszöveve ripszszövéssel készült, ami gyűjtőneve mindazon egyszerű vázson kötésű szöveteknek, melyek lánc- vagy vetülék- akár vastagabb fonal, akár több egymás melletti fonal egyformán való kötése által képzett bordákat mutatnak. A stóla bélésének anyaga 5 fonalas atlaszszövéssel készült. A lenvásznat vászonszövéssel készítették.

Hímzés technika

A stólán található minta leginkább lefektetett fémfonalakkal díszített, amit szakaszosan öltöttek le az alapszövevhez (2. kép). A növényi motívum levél és vastagabb szár része is fémszállal hímzett, a fémfonalakat hármásával illetve hatosával rögzítették az alapszövevhez. A háromszirmú virág tűfestéssel hímzett, körülötte kontúrként bouillon csomó díszíti (3. kép). Az egymásba tekeredő indák zöld színű fonallal, száröltéses hímzés technikával készültek. A végükön lévő négyszirmú virág hurkos fonallal, tűfestéses technikával hímzett. A stóla két végének a széleit fémszállal készült száröltéses hímzés díszíti.

2. kép. Fémfonalak ún. lefogó öltése

3. kép. Tűfestés és bouillon csomó

A fonalak sodrata

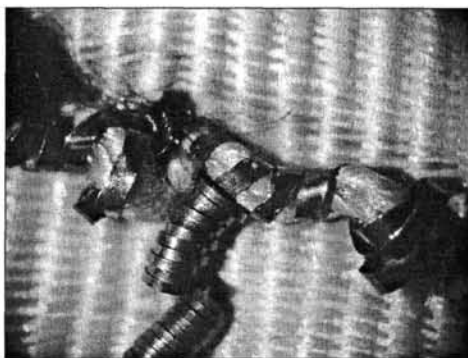
A fonal az elemi szálak összesodrásokor keletkezik. Balról jobbra S, jobbról balra Z sodrat keletkezik. A szövetanyagok sodratát mikroszkóp alatt állapítottam meg.

A vizsgált fonalak sodrata

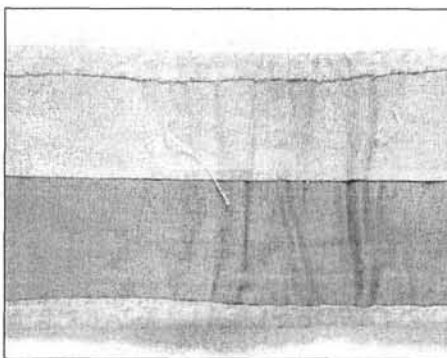
Alapszövet: sodratlan. Bélésanyag: Z sodratú. Fémfonal: S sodratú. Bélfonal: Z sodratú. Zöld színű fonal: Z sodratú. Három szirmú virág: Z sodratú.

Állapotfelmérés

Az alapszövet anyaga erősen meggyengült. Több helyen szakadásokat és hiányt találtam. Egy szakadás alól elősejlett a papír alátámasztó anyag. A stóla szélén, több helyen

4. kép. A kilátszó selyem bélfonala

5. kép. Korábbi restaurálás nyomai

foszladozott a selyem. A hímzett részeken összeráncolódtott az alapszövet, mivel a hímzés összehúzta az anyagot. A pamut bélésanyag jó megtartású volt, kisebb szennyeződés borította a felületét leginkább a nyaki részen, ahol érintkezett a bőrrel.

A stóla két végén lévő görög kereszt mintánál a fémfonal jó megtartású volt, az idő folyamán a fémfonal beszürkült, bemattult. A közepén lévő kereszt, és a stóla két végének a széleinél hímzett fémfonalas díszítésnél több helyen láthatóvá vált a selyem bélfonal (4. kép).

A stóla széleinek fémfonalas díszítését követő fekete kontúrhímzés több helyen kikopott. A fémrátétek hiányosak voltak, illetve a flitter meghajlott.

A stólán régi restaurálás nyomait fedeztem fel. Feltételezhetően vízesen tisztították, melynek következményeként a két végét díszítő hímzésnél a zöld színű fonal levérzett. A tárgy két szélén egy-egy 167,5 cm hosszú vászoncsík megerősítés volt. A középső részen egy 57,5 cm hosszú és 3,1 cm széles vászon szövetet varrtak a bélésanyaghoz (5. kép). A felhasznált anyagok erősen elszíneződtek, megsárgultak.

Restaurálási terv

A tárgy szétbontása

A korábban végzett javítások eltávolítása, a különböző típusú szövetek különbözőképpen végzett restaurálásának megvalósítása érdekében, valamint mivel a hímzőfonalak levérzése miatt a stóla két végét nem lehetett vízesen kezelni, a tárgyat szét kellett bontani.

Tisztítás

Száraz tisztításra nem volt szükség, mert a stóla nem volt poros. A tárgy alap- és bélésszövetének tisztításához anionos felületaktív anyagot választottam. A fémszálak zsírtalanításához etil-alkoholt tartottam megfelelő tisztítószernek.

Szárítás

A bélés- és az alapszövet kitűzését a korábban elkészített szabásminta alapján tartottam célszerűnek végezni, a tisztítás következményeként esetlegesen kialakuló nyúlás vagy zsugorodás elkerülése miatt.

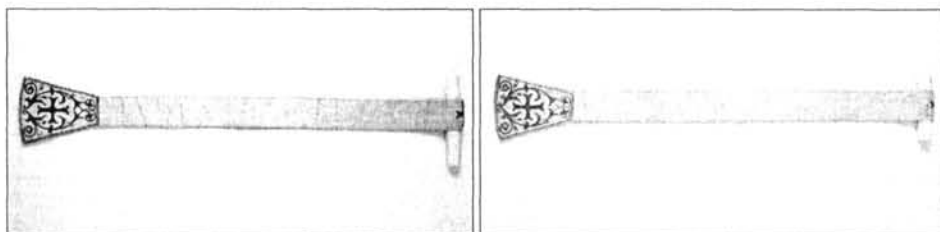
Varrókonzerválás

Az alapszövet oly mértékben gyenge volt, hogy egy színezett selyemre végzett varrókonzerválás mellett, szükségesnek tartottam még egy laza szövésű selyemszövettel (kreplinnel) is beborítani és a három szövetet varrással rögzíteni. Utolsó lépésként a különböző alkotóelemeket az eredeti technika szerint kellett összeállítani.

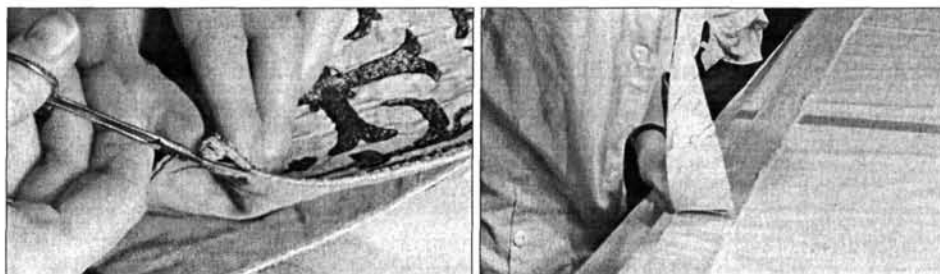
Restaurálás

A tárgy szétbontása

A stóláról restaurálás előtt fotót készítettem (6–7. kép). Először az előző restaurálás során alkalmazott textilcsíkokat bontottam le a stóla két széléről. Ezt követően a bélésoldalon lévő hosszú anyagot és a bélésanyagot is lefejtettem (8. kép). A korábbi restauráláshoz használt szöveteket polietilén tasakba helyeztem.

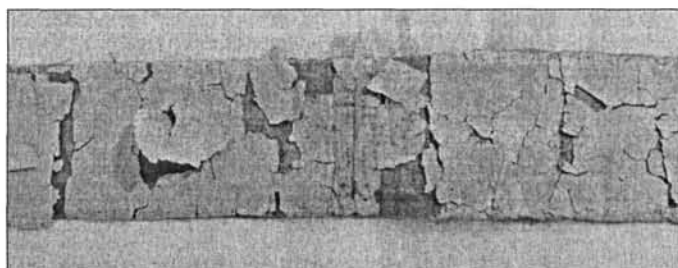

6–7. kép. A stóla restaurálás előtt, mindkét oldalról

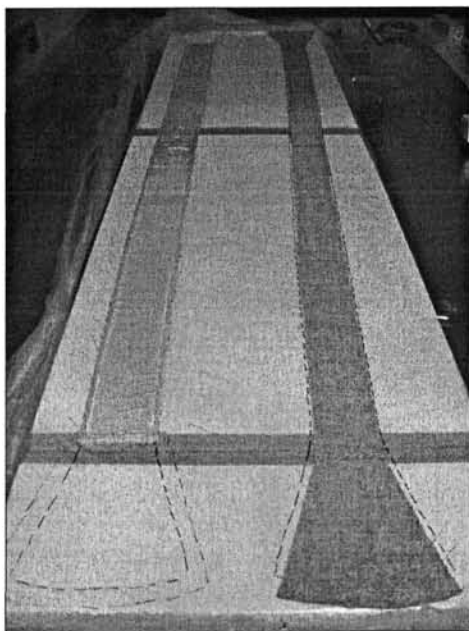

8. kép. A bélésanyag lefejtése

9. kép. A lenvászon és a papírhordozó leemelése az alapszövevről

10. kép. A sérült papír

11. kép. Alapszövet és a lenvászón kitűzve,
szárítás közben

Az alapszövetet és a bélést rögzítő mályvaszínű cérnadarabokat félretettem, így a későbbiekben az összeállításnál hasonló színű cérnát tudtam választani. Bontása közben derült ki, hogy a bélésanyag alatt egy lenvászót alkalmaztak alátámasztásként, valamint, hogy a merevítő papírbélés töredékes, rossz állapotú. A szövetek szétválasztása közben szembesültem azzal a ténnyel is, hogy a közepben lévő görög keresztet nem hímezték az alaphordozóra, hanem applikálták és a lenvászónhoz öltötték. A kereszt lebontása után került sor a lenvászón kiemelésére és a papírhordozó leemelésére (9. kép).

A papír korábban merevítésként szolgált. Kiemelt, töredékes formájában ezt a funkciót a továbbiakban nem tudja biztosítani, ezért a darabjait polietilén fóliába helyeztem. A papír nagyon rossz állapotban is volt (10. kép).

A stóla alapszövetének a két díszített végét is lebontottam, mert ezeknél a szöveteknél nem jöhetett szóba a nedves tisztítás a színlevézés miatt.

Minden egyes elemről pontos szabásmintát készítettem polietilén fóliára, hogy a nedves tisztítás után erre a méretre tűzzem ki az anyagot, megelőzve annak nyúlását vagy zsugorodását.

Tisztítás

A tárgy méretéhez megfelelő kádat építettem márványlapokból és polietilén fóliából. Az alapszövet tisztításakor, a textília mozgatásához, segédanyagként egy tüllhálót használtam. A textilre hideg lágy vizet engedtem és ehhez kevertem hozzá az Evex 2g/l felületaktív anyagot. A szennyeződés fellazítását ecsetes tamponálással segítettem elő. A mosószeres víz leengedése után szivaccsal szívtam vissza a még tárgyban lévő mosószer és szennyeződések egy részét. Háromszor öblítettem ki az alapszövetet. A merevítő lenvászón és a bélésanyag tisztítását a fent leírtakhoz hasonlóan végeztem.

A stóla végein lévő fémszálak díszítést etil-alkoholba mártott fültisztítóval, tamponálva tisztítottam. Az aranyozott ezüst fémszálak fényesebbek és csillogóbbak lettek.

Szárítás

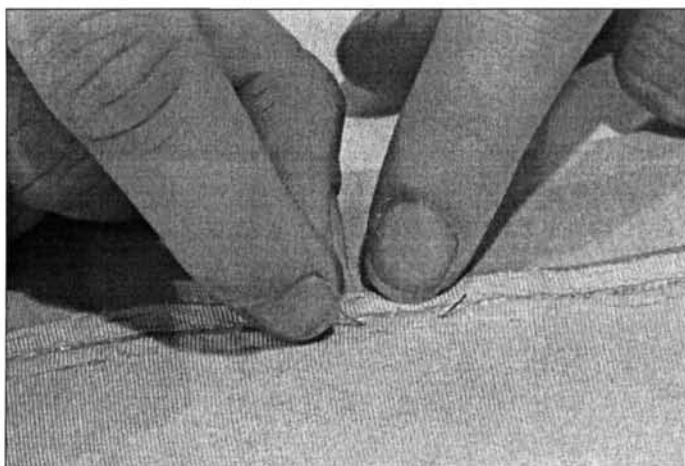
A szabásmintát egy Hungarocell (polisztirol hab) lapon feszítettem ki polietilén fólia alatt és rögzítettem. A nedves alapszövetet, a lenvászót és a bélésanyagot saját minitarajzára igazítottam és tűztem ki síkban, rozsdamentes rovartüvel (11. kép). Ekkor derült ki, hogy a bélésanyag kb. 4 cm-t nyúlt tisztítás közben, így tömöríteni kellett folyamatos vezetés mellett, míg a kívánt méretre igazítottam, majd kitűztem az anyagot. A textilek szobahőmérsékleten száradtak meg.

Színezés

Az alapszövet nagyon gyenge megtartású és több helyen hiányos volt, ezért alátámasztáshoz egy selyemszövetet választottam. Ennek színezésére azért volt szükség, hogy a hiányzó részeken ne üssön el az alapszövet színétől. Lanaset típusú savas színezéssel, kis mennyiségű forró vízben kevertem ki több lépésben a megfelelő színt. Kisebb szövetdarabokon ellenőriztem a színárnyalatot. Mikor sikerült elérnem a kívánt színt, az oldatot felöntöttem egy nagyobb edénybe, hogy a színezendő anyag gyűrődésmentesen beleférjen. Szövetdarabokat vágtam ki az anyagból és szárítottam meg, így ellenőriztem annak árnyalatát. A kívánt eredménynél a szövetet kivettem az oldatból, hideg vízben kiöblítettem, és Hungarocell lapon, szálirányba igazítva, kítűzve szárítottam meg szoba-hőmérsékleten. A varrókonzerváláshoz használt kreplin anyagot beavattam, szálirányba állítva, kisimítva, üveglapokkal lefedve szárítottam.

Varrókonzerválás

Az alapszövetet az alátámasztó selyemszövethez szakaszosan elrendezett fércelő öltésekkel rögzítettem, selyemszállal, görbe tűvel. A lebegő fonalakat a szálakra merőlegesen elhelyezett átfogó öltésekkel fogtam le. A kreplin anyagot ráhelyeztem az alátámasztott selyemre, majd mind a három szövetet kb. 7 centiméterenként a stóla hosszára merőlegesen, szakaszosan elrendezett fércelő öltésekkel, selyemszállal rögzítettem egymáshoz. A tárgy közepétől haladtam a széle felé, márványlapokkal súlyoztam le az anyagokat, ezzel elkerülve azok gyűrődését (12. kép).

12. kép. A szövet fércelő öltéssel végzett rögzítése

Összeállítás

A műtárgyat a tisztítás előtt szétbontottam, az egyes részeket külön konzerváltam, ezt követően az eredeti technika alapján állítottam össze. Szétbontás előtt bejelöltem fehér pamut cérnával a textilek illesztését, hogy megfelelő oldalra kerüljön vissza az alapszövethez a lenvászon és a bélésanyag, a görög kereszt és a stóla két vége.

13. kép. Az alapszövet és a bélésanyag összeillesztése

Először a stóla két díszes végét öltöttem vissza pamutcérnával, majd a merevítő lenvásznat helyeztem vissza az alapszövetre, végül a keresztet rögzítettem a helyére. A lenvászonra ráhajtottam az alapszövet széleit és rozsdamentes rovartüvel összetűztem. Pamutcérnával és görbe tűvel szakaszosan elrendezett fércelő öltésekkel rögzítettem egymáshoz a szövetek széleit. Papírmerevítő bevarrására nem volt szükség, mert a rögzítéshez használt két szövet megfelelő tartást biztosít a továbbiakban a stóla számára. Legvégső lépésként következett a bélésanyag visszahelyezése. Ehhez az eredetihez hasonló színű cérnát kerestem, majd rovartüvel rögzítettem a bélésanyagot az alapszövethez. Bújtott varrással, pamutcérnával és görbe tűvel végeztem a bélés és az alapszövet összeillesztését (13. kép).

A restaurálás eredményeként a stóla statikailag és esztétikailag is kedvezőbb állapotba került (14. kép).

Javaslatok a tárgy további kezeléséhez

A tárgy elhelyezése raktárban

A stólát savmentes papírba csomagolva kettéhajtva ajánlatos tárolni úgy, hogy a visszahajtott részéhez egy savmentes papírba tekert henger kerül. Tárolása lehetőleg fektetve, dobozban vagy szekrényfiókban ideális. Optimális tárolási értékek: 20–22 °C hőmérséklet, 40–50%-os relatív páratartalom, sötétített helyiségben.

A tárgy elhelyezése kiállításban

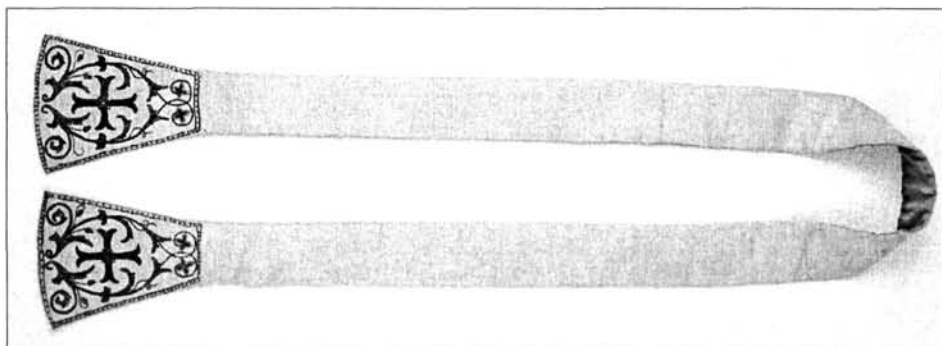
A stóla lehetőleg fektetve, műtárgybarát környezetben kerüljön kiállításra. Optimális tárolási értékek: 20–22 °C hőmérséklet, 40–50% relatív páratartalom, 50 lux megvilágítás.

A tárgy csomagolása, szállítása

A tárgy szállítása savmentes papírba csomagolva, merev hordozóanyagra helyezve, vagy a méretére készült dobozban történjen. A szállító dobozban a műtárgy környezete papírvattával, pukkanós fóliával vagy polisztirolból készült golyócskával tölthető ki.

Összefoglalás

A stóla a Sárospataki Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény darabja. Kora 19. századra datálható, selyem fémszállal himzett és növényi indás motívum díszíti.

14. kép. A stóla restaurálás után

A restaurálás előtt anyagvizsgálatokat és készítéstechnikai vizsgálatokat végeztem, hogy a tárgy pontos anyagait és készítését meghatározzam.

A tárgy restaurálását az előző konzerválás során alkalmazott textilanyagok eltávolításával kezdtem. A stóla szétbontása után a szövetdarabok egyenként tisztításra kerültek. A varrókonzerválást és az összeállítást követően a stóla elnyerte esztétikai és műtárgyvédelmi szempontból a lehetőségekhez képest megfelelő állapotát.

Felhasznált anyagok

Ioncserélt víz. Evex anionos mosószer, zsíralkohol-szulfát. Etil-alkohol. Lanaset típusú, savas színezék Schwarz b, Braun g, Gelb 2r, Braun roth g. Selyemszál, pamutfonal, görbe tű, kreplin, selyemszövet.

IRODALOM

- E. Nagy Katalin–Kralovánszky Mária–Mátéfy Györk–Járó Márta: Textiltechnikák. MNM 1993.
- Farkasvölgyi Zsuzsanna: Az Iparművészeti Múzeum XV–XVI. századi kazulájának restaurálása. Múzeumi Műtárgyvédelem 6. MRMK 1976. 45–49.
- Hitvallás. A Győri Egyházmegye lapja VII. évf. 2006.
- Járó Márta: Fémfonalak készítéstechnikájának gyors meghatározása a textília tisztítása előtt. Múzeumi Műtárgyvédelem 24. MNM 1995.
- Tájak Korok Múzeumok Kiskönyvtára. Sárospatak Házad ékessége. A Római Katolikus Egyházi Gyűjtemény kiállítása 2002. 4–6.
- Új Ember. Katolikus hetilap LX II évf. Füzes Ádám: Az Úr édes igája a stóla használatáról 2006.
- Várfalvi Andrea: Szempontok textíliák restaurálásának megtervezéséhez 2007.

KABDEBÓ LÓRÁNT „HÁRMAS OLTÁRA”

Bevezető a miskolci Herman Ottó Múzeum kamarakiállításához

PORKOLÁB TIBOR

Sokszor voltam tanúja annak, hogy Kabdebó Lóránt megnyit, bevezet, felavat, azaz celebrális körülmények között tölti be az orátor funkcióját.¹ Soha nem beszélt papírból. Az első benyomás szerint mintha rögtönzött volna, ám a figyelmes hallgató hamar rájöhett: azt a retorikai hagyományt követi, amelynek tanítása szerint a szónoknak el kell lepleznie készültségét. Megértésüket kérem, hogy én e nehéz leckét még nem sajátítottam el.

Kabdebó Lóránt „triptichonja” három „szellemi monstrumot”, három virtuóz és teatrális játékost, három öntörvényű művészt állít elénk. Azonban ez a kis tárlat természetesen nem e három figuráról, hanem Kabdebó Lórántról, pontosabban Kabdebóékról szól. Éppen úgy, ahogy egy könyv- vagy képgyűjtemény, illetve egy zenei kollekció is magáról a gyűjtőről árul el sokat. Itt mindent kiállított darab a kiállítóhoz való viszonyában nyeri el jelentését. És – úgy gondolom – a Herman Ottó Múzeumnak *Az én műtárgyam*-sorozat elindításával éppen ez lehetett a célja.

E képek és dokumentumok előtt állva persze sok mindenről lehetne beszélni. Fejtegetni lehetne például, hogy a kiállítás tárgyai miként értelmezik egymást, miként válik a „tragikus játék” e trialógus vezérmotívumává (Ezt egyébként Kabdebó Lóránt szép ajánló szövege már megtette.) Hálás téma lenne a kiállított kötetek autográf ajánlásainak a vizsgálata. Mi minden tárul fel ugyanis az ilyen dedikációkban: „Kacagó, szép, komédiás és mély-igaz délelőtti jeink emlékére” (Szentkuthy, 1983); „Felejthetetlen Faggatómnak” (Határ, 1996); „Kabdebó Professor Úr és a Professorissza épülésére sok szeretettel” (Határ, 1999). És vissza lehetne emlékezni a nagy könyvélményekre, például a Szentkuthy-beszélgetéskönyvre, a *Frivolitások és hitvallásokra*, amelyet még debreceni egyetemistaként faltam be, és amelyről egy-két évvel később – immár pályakezdő muzeológusként – éppen ebben az épületben beszélgettünk oly’ lenyűgözve Viga Gyula barátommal.

Most mégsem ezt fogom tenni. Inkább néhány, számomra fontos szöveghely felidézésével szeretném ezt a kis tárlatot a figyelmükbe ajánlani. (Legszívesebben e citátumok lelőhelyét sem adnám meg – ám filológus vagyok, így ilyet nem tehetek.)

Schéner Mihály (Dobos Marianne Akkor is karácsony volt. Bölcsészek 1956-ról című beszélgetéskönyvéből)

Igazában véve sok mindent végigszenvedtem, mert az én művészetem egy rendszerbe sem fért bele. [...] Hogy mertem én '63-ban három kalapos önarcképet festeni, a kommunizmus virágzása idején, amikor a kisfejú, nagy muszklis munkásideál volt az eszmény? Én pedig három kalapot tettem magamra. [...] Most, amikor nemrég a 80. éve-
met megértem, meghívott a Parlamentbe a miniszterelnök, gratulált a művészetemhez,

¹ Elhangzott 2007. június 21-én a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság központi épületében.

de megmondtam neki, hogy én nem vagyok boldog. Miért? Szabadon beszélhetek? Mert soha sem fértem bele ezeknek a fonnyadtseggű, egyfőkos irodalmár és művészettörténész nőknek a fiókjába, egyiknek sem. Ezzel el is intéződött az audiencia. [...] Ha nem volna játékos kedvem, akkor már régen meghülyültem volna ebben az országban, mert itt monolitikus a szemlélet [...] Még is ez az ország nekem a hazám és igazában véve örülök, hogy itt élek, ide születtem.

Schéner Mihály (a Cipők és bakancsok című kiállításának katalógusában)

Minden nap valami elmúlik, de nyomot hagy cipőnk arcán. Barázdák, gyűrődések és kérgekedések jelentkeznek bőrén. Tövises és szegek lyukasztják át testét. Pocsolyák iszapja kóborol aortáiban. Négykézláb téblábolunk, de feltápáskodunk és folytatjuk vonulásunkat. Keressük a napot, hogy megláthassuk a Mi Urunkat. Irgalomra van szükségünk, hogy talpunk szeme megláthassa az alatta levőt.

Kabdebó Lóránt (Dobos Marianne Akkor is karácsony volt. Adventre várva, 1989 című beszélgetéskönyvből)

A múzeumot, ahol két évtizede dolgoztam, régóta mint kriptát érzékelttem. A falakban felszívódó nyirkosság ellen beinjekciózott és furcsa „vegyi” szagot árasztó földszinti cella – amely elvonultságra, munkára és önvédelemre egyszerre alkalmas volt korábban – egyre inkább bezárult körülöttem. A nyolcvanas években – a Rádió segítségével – próbáltam nyitni: négy sorozat (*A háborúnak vége lett*, *A műhely titkai*, *Sorsfordító pillanatok*, *Elvesztett otthonok*) és két szellemi monstrummal összekötő beszélgetések (Szentkuthy Miklóssal a *Frivolitások és hitvallások* idején, majd Határ Győzővel az *Életút* három kötetével) a kitörési lehetőség illúzióját jelentették. Akkor még nem éreztem, mindez „búcsú a tegnaptól”. Atyai barátaim emlékművét építgetem.

Szentkuthy Miklós (a Frivolitások és hitvallásokban)

Nagyon szeretem a misztikusokat, úgy is, mint egy másfajta hitvallást, és úgy is, mint művészeti játékot, kuriózumot. Közben én nagyon racionális vagyok, és a misztikus „műfajt” művészeti dekorációnak, komoly játéknak használok fel. [...] Van bennem egyrészt tomboló baccháns anarchikum, ugyanakkor egész életemben elég sok engedményt tudtam tenni a polgári életforma felé. [...] Vérmérsékletem egyformán hajlamos a legvadabb orgiázásra és a legszigorúbb aszkézisre. [...] A végső kérdések izgatnak éjjelnappal, de azért van sűrűn olyan éjjel és olyan nappal, mikor élem az átlagember életét, akinek semmi köze a végső kérdésekhez [...] A feszültségek úgy keletkeznek bennem – és gyakran úgy is oldódnak fel! –, hogy *színész*-természetű vagyok, és minden szerepet átélek. [...] Lóránt és kedves, türelmes publikum: heteken át színész voltam, tapsot várok. Heteken át (elhallgatásokkal) nyilvános életgyónást végeztem: feloldozást várok.

Határ Győző Szentkuthy Miklósról (Kabdebó Lóránt Sorsfordító pillanatok c. beszélgetéskönyvében)

Szentkuthy a filozófiát lenézte, az európai filozófiáról igen lesajnálólag nyilatkozott. Sziporkázó szótúzijáték volt a filozófiának ez az elutasítása [...] s mindezt olyasvalakitől, aki a kereszténység „kiviccelése”-kivesézése-kifigurázása közben oly teátrális-„önfeledten” ájul oda a gyónás bársonytérdeplőjére, mint egy iskolás fiú. [...] Mindig tudtam, hogy Miklós levegőszámba veszi az olvasót; hogy majd minden írása: tudatkiömlés a

parttalanság és az alkati narcizmus jegyében; hogy regényeiben az „építkezésre” képtelen [...] Hogy a *Prae* olvashatatlan s e nemben a lelegebb, annak maga a Szerző adta eklatáns bizonyítékát, amikor második kiadásának kefelevonatát végigjavítani nem volt hajlandó. [...] teljesen tisztában vagyok vele – húsvétszigeti gránitóriás ő a magyar irodalom kispasztikáinak tömegében. Inspiráló, üdítő és istenien kihívó [...]

Szentkuthy Miklós (Dobos Marianne Akkor is karácsony volt. Adventre várva, 1989 című beszélgetéskönyvéből)

A Természet a bőséget szereti és akarja, és ennek megfelelően az ember is, aki még nem veszítette el kapcsolatát az elementáris étellel, szereti és igényli a bőséget. Nevetséges volna a Természet ezen ősi igényéről lemondanunk, és igenis tanuljuk meg Mozarttól (ahogy megtanultuk Goethétől és Rubenstől), hogy a rendkívüli zsenialitás, majdnem kivétel nélkül, rendkívüli termékenységgel azonos, és ne gondoljuk, hogy szégyellnünk kell, mint talán nem esztétikai jellegű érzést, ha a bőség, termékenység és nagyság – imponálnak nekünk. [...] A köztudatban sokszor terjedtek el (lassan lekopóban vannak) olyan téveszmék, hogy Proust-epigon lennék. Erről persze nincs szó. De? Eszményem: művének monumentalitása. Traumatikus vonzalmam minden óriási mű és óriási koncepció iránt. [...] az én monumentalitás eszményem [...] gyönyörű, mint a Prousti Mű vagy a Wormsi Dóm: isteni ihlet és valódi nagyratörékvés jellemzi. [...] a nagy költészet, a nagy mámor, a nagy szexualitás, a nagy vallásosság, a nagy ráció: egymástól megkülönböztethetetlen, mindez egyetlen nagy, gyönyörű, megváltó művészeti, vallási, intellektuális egység.

Kabdebó Lóránt Határ Győzőről és Szentkuthy Miklósról (a Határ Győző-bibliográfiát bevezető tanulmányában)

A látszat: Határ Győző bűvész, aki mindent meg tud csinálni. Virtuóz, akinek a mesterség minden trükkje a kisujjában van. És él is vele: eleme a játék, a latin derű. A valóság: Határ Győző moralista művész, aki visszafordíthatatlanul arra irányítja pályáját, amerre a belső kényszer hajtja. Ellenzője minden megszállott elfogultságnak. Szabad szellem, akit – épp a szabadság eszményének nevében – a legkegyetlenebb rabtartó kényszerít pályára: önmaga. A látszat és valóság megszenvedett párharca: műveinek ironikus feszültsége. A játszó ember és a vizsgálódó szellem egyeztetése. [...] a hívő létállapotot, az általa „judeo-krisztiánus” metafizikának nevezett hagyományt választja le az emberről [...] Itt, ennyiben a hasonló műveltségi elemekkel dolgozó Szentkuthy antipódusa. Mindketten ugyanannak a kétezer éves kultúrának a neveltjei. [...] Csak Szentkuthy belülről veszi magára válságait, magában vizsgálva a kereszténység szakítószilárdságát. Határ Győző kívülről bontja szét, fűrkészi ellentmondásait. Szentkuthy nem moralizáló hívő. Határ Győző nem hívő moralista.

A Miskolci Egyetem dokumentumaiból

[1.] A ME Bölcsészettudományi Intézetének Tanácsa 1993. november 22-i ülésén egyhangúan elfogadta azt a határozati javaslatot, amely Határ Győző mérnök, író tiszteletbeli doktori címmel való kitüntetését javasolja az Egyetemi tanácsnak. Indoklás: „Határ Győző 1914. november 13-án született Gyomán. A Műegyetem Építésztechnológiai Karát 1938-ban végezte el. Pályája során építésztechnológusként és íróként egyként működött-működik. 1943-ban *Csodák országa HÁTSÓ-EURÁZIA* című regényéért 5 évi fegy-

háza ítélik, 1945-től újra publikál, 1949-ben kizárják az Írószövetségből, 1950-ben tiltott határátlépés kísérlete miatt két és fél évi börtönre ítélik. Büntetésének letöltése során a Miskolci Egyetem építői között szerepel Cziffra György zongoraművész társaságában. 1956-ban külföldre emigrál, 1957-től Londonban telepedett le. 1957-től nyugdíjba vonulásáig a BBC magyar osztályának munkatársa. Építészmérnökként az angol állampolgárok budapesti kártalanítását végző hivatal szakértője volt. 1991-ben Kossuth-díjjal tüntették ki, 1993-tól a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia tiszteletbeli tagja.

[2.] A MISKOLCI EGYETEM Rektora és Egyetemi Tanácsa HATÁR GYŐZŐ urat, aki 1914-ben született a műszaki kultúra terén kifejtett tevékenységéért és nemzetközi elismertségű írói munkásságáért a MISKOLCI EGYETEM TISZTELETBELI DOKTORÁVÁ nyilvánítja és a Miskolci Egyetem tiszteletbeli doktora cím viselésére feljogosítja.

Itt és most – bevezetőként – legyen ennyi elég. Pedig Szabó Lőrincről, Kabdebó Lóránt irodalmi mennyországának Szent Péteréről még egy szót sem ejtettünk.

Köszönöm a figyelmüket.

HERNÁD MENTI FOLKLÓR-ADALÉKOK (Diákkori halászati gyűjtésem melléktermékei)

SZILÁGYI MIKLÓS

Nem először keresem elő, publikálás szándékával, a majd' fél évszázados – egyetemista kori – néprajzi feljegyzéseimet,¹ sőt hasznosítani igyekszem még régebbi: gyermekkori- ifjúkori, csupán utólag tudatosított néprajzi érdekű észleleteimet is.² Abban a reményben, hogy ezeknek a néprajzossá válásomról: szülővárosom, Tiszafüred, s még inkább a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet inspiráló légköréről is sok mindent eláruló, ám „keletkezésükkor” valamely tanulmányomba-közleményembe be nem épített (tehát nem publikált) gyűjtési adalékok közzétételével talán hozzájárulhatok a távoli jövőben talán talán hasznosuló mindannyiunk virtuális etnográfiai-folklorisztikai forrás-bázisa gyarapításához. És abban a meggyőződésben, hogy az egyszer-valamikor rögzített *bármilyen* néprajzi adalékaink legfontosabb jellemzője (még ha annak idején, a módszertani szabályok értelmében, nem volt a legideálisabb az adattörzítés, akkor is!), hogy inkább növekszik, mintsem csökkenne információs értékük a múlt idővel: a társadalmi tudás folyamatos és rohamos átrendeződésével, az össztársadalmilag jellemző volt hagyományos ismeret-átadás majdnem teljes megszűnésével: „korszerűtlennek” minősülésével. Hiszen nap mint nap tapasztalhatjuk a manapság is úgy-ahogy mégiscsak folyó néprajzi terepmunkánk közben: amit a történelemmé lett „tegnapban” meg tudtak fogalmazni számunkra „adatközlőnek” tekintett beszélgetőtársaink a legköznapibb beszédhelyzetekben (azaz: szinte-szinte spontán módon, célirányos faggatózás nélkül is), ugyanazt „ma” csak komoly erőfeszítések árán ha véletlenül fellelhetjük, „holnap” pedig keresni is teljességgel reménytelen lenne – bármennyit fejlődjék gyűjtői módszerünk és a néprajzi kutatás szolgálatára rendelt technikai apparátusunk.

Ez a meggondolás van tehát a háttérben e közleményemnek, mely – témája szerint – illetéktelen belekontárkodás a folkloristák dolgába.³ Mivel azonban annak is jelentése-jelentősége lehet, hogy egy „halászat-kutatónak” készülő etnográfuspalánta, anélkül, hogy ezt ambicionálta volna, témagyűjtése közben (s a témagyűjtés idő telvén halászati kismonográfiát eredményezett⁴) mellesleg olyan folklór-adalékokkal találkozott, melyeket akkor és ott – belső kényszerből – gyűjtőfüzetébe *kell*ett írnia, hadd reméljem: megbocsáthatóan aprócska vétség ez a mostani illetékesség-hiány. *Akkor* ugyanis – utólag illendő bevallanom – nem mérlegeltem, hiszen egyetemi tanulmányaim során nem érzékelttem a néprajz rész-diszciplínái között meredező, hovatovább átjárhatatlanná szilárdult falat, hogy vajon fel tudom-e majd használni a Hernád halászatáról

1 L. Szilágyi Miklós 2005.

2 Pl. Szilágyi Miklós 2004, 2006.

3 Mivel magam is tudatában vagyok e „belekontárkodásnak”, nem tekinthetem általam, a nem folklorista által feltétlenül megoldandó filológusi feladatnak, hogy minden adalékhoz hozzákapszoljam a lehetséges szakirodalmi párhuzamokat. Az esetben, ha „tút kellene keresnem szalmakazalban”, inkább rábízom a reménybeli hasznosítókra, hogy találják meg e Hernád menti szövegfolklor- és hiedelem-adalékokhoz alkalmasint hozzákapszolható: az értelmezésükhöz valamelyest hozzájáruló közeli és távoli párhuzamokat.

4 Mivel az etnográfusi oklevél megszerzése után messze sodródtam a debreceni Egyetemi Néprajzi Intézettől, a Hernád menti halászati gyűjtéseim feldolgozására is csak a kandidátusi értekezésem előmunkálatként, tehát nagy-nagy késcsel, tartottam szükségesnek sort keríteni: Szilágyi Miklós 1980.

tervezett monográfiához „minden” feljegyzésemet. Amit előzetes ismereteimhez képest akkor és ott „újdonságnak” éreztem, egyszersmind feljegyzésre is érdemesnek tartottam – okkal-joggal arra következtetek tehát, hogy naiv buzgalmamnak köszönhetőek ezek a feljegyzések. Szerencse, hogy megőrizték, mert a memóriám bizony-bizony ez esetben semmit sem segítene. Csak annyit őrzött meg az emlékezetem, hogy felhőtlenül örültem, amikor a kissé már hűvös őszi hajnalon a halászatról „mindent tudó” (előtte való nap már alaposan kifaggattam!) hernádnémeti öreg halással, Zvolenszki Lászlóval (annyi idős volt akkor, mint én most...) a Hernád-parton üldögéltünk, s mert alig mozgott a víz, nagy ritkán mutatkozott csak „valami” a vízbe merített *csempely* körül,⁵ (hajnaltól délig jószerével semmit sem fogtunk, csak a „vizet szűrtük”...), soha-nem-hallott érdekességként figyeltem és sebtében jegyeztem a ráérős „mesélgetést”, mely személyes élményt is, dalt is, mesét is görgetett magával (1, 3, 12, 14. szöveg). Noha volt már némi ismeretem a „népmeséről” (egyetemi tanórán meghallgathattuk pl. Rostás Béla debreceni cigány mesemondó, Gunda prof állandó adatközlője, végtelenül hosszú meséjét a Taknyosorrú Barátról és Tindérszíp Ilonáról!⁶), csak most, utólag tudatosítom: valóban *mesét* is hallhattam. Az akkori tökéletlen feljegyzésem azonban csak ahhoz elegendő, hogy az (alighanem töredékesen, hisz nem magnetofonnal rögzített) szüzsét úgy-ahogy azonosítani lehessen.⁷ És az atyafiságosan baráti fogadtatás hangulata idéződik fel bennem, amikor a sajtóhidvégi Varró János nevét olvasom „adatközlőként” néhány gyűjtési cédulán (4, 5, 9, 10, 11. szöveg): az idős házaspár azonnal bizalmába fogadott, kifaggatott életem folyásáról, szüleimről, gyermekkorom színteréről (ahol még odaszármazott falubelijüket is azonosítani tudtuk). Majd hosszú életük teljes tapasztalati tudását át akarták adni nekem (alig engedtek el!), a „régii öregek” mindennapi élete iránt érdeklődő unokájuk-korú idegennek.

Az ilyen emlékidézés azonban nem folytatható, mert alig-alig vannak felidézhető emlékeim e gyűjtőútjaimról, amikor egyedül gyalogoltam faluról falura, amikor először keltettem fel azt a gyanút a gyakorló orvhalászokban, hogy magam is olyanféle lehetek, másképp miért érdekelnének ennyire a halászpraktikák, s amikor mindenütt megkínáltak kenyérrel-szalonnával s egy pohárka murcival (talán mert a vándordíjakot így szokás: hátha garabonciás?). De nem folytatom, mert úgyis csak azok az emlékeim érdemlik meg a felidézést, amelyeket a gyűjtési céduláim megőriztek. Íme:

1. „Halászott egy ember valamikor, és egy nagy követ, egy olyan ötakilós formát fogott ki. Olyan gyönyörűnek találta, hazavitte. Hazavitte a gyerekeknek játszani. Hazavitte a család közé. A gyerekeknek még enni se’ kellett, úgy játszottak vele. Hanem mikor kezdett alkonyodni, nála meg világosodni kezdett! Éccaka a nagy kő annyira világított, hogy be kellett hányni ruhával. Nem tudtak aludni. Megörültek, hogy jó lesz lámpa helyett, nem kell petróleumra kő’teni. Ez a kő világított egy pár esztendeig.

Valamikor a régi világba’ lovasfogattal mentek a küldöttségek. Azon a falun utazott keresztül a királyi kiküldött. Olyan világos vót abba’ a házba’, ahol a halász lakott, hogy feltűnt. Bementek, oszt’ akkor csodálkoztak, hogy sose’ láttak olyan nagy gyémántot. Kérték, hogy adja el nekik azt a követ.

5 Ennek a halászati jelenetnek a fényképe került a hernádi kismonográfia címlapjára: Szilágyi Miklós 1980 – a *csempely* (= emelőháló) leírását l. 31–41.

6 Vö. Gunda Béla 1956: 143–148.

7 Néhány párhuzam (melyekre Benedek Katalin kedves kolléganőm hívta fel a figyelmemet, s ezért köszönettel tartozom neki): Merényi László 1861: I. 143–158; Kálmány Lajos 1914: I. 205–206; Konsza Samu 1957: 133–134; Dégh Linda 1960: II. 263–265.

– Nem adom semmiér', mer' az lámpa helyett van!

Azt mondták neki, hogy az egész ország nem ér annyit. Három szeker aranyat adtak az öregnek, szekerral, lóval. Elvitték a királynak, még az se' látott olyat, mint az volt.

Azt a gyémántot, amit az öreg halász is talált, a kígyók fűjék.⁸ Összemennek egy csomóba a nagy tarajos kígyók, és úgy fűjék.”⁹

2. Sajóhidvég és Berzék között az országút mellett két gépállomási dolgozó – traktoros – ebédelt. Az egyikük – 25-30 év körüli férfi – gesztelyi születésűnek és ócsanálási lakosnak mondta magát. Tőle jegyeztem le ezt a versszakot:

„A Hernádnak kacskaringós partján,

Varjú károg fenn a magas fűzfán.

Az aljába' békák brekegnek,

Ezt a községet nevezik Gesztelynek”.

Erősen bizonygatta, hogy nem babonás, de az alábbi történetet ő is elhiszi:

„Ócsanálás helyén állt valamikor egy Hoporty nevű község. Ennek a kis falunak az egyik harangja valamikor régen elsüllyedt.¹⁰ Ez a harang bizonyos időközönként megszólal. Próbálták már kivenni, de minden ember belehalt”.¹¹

3. Az apjától hallotta, hogy a Hernádban van vízitündér:¹²

„Kiemelkedett egy nőalak félig a vízből és azt mondta:

– János, húzz ki engem innen! – a nevirül szólította.

Ő meg megijedt, nem szólt egy szót se', otthagya.” Mások is beszéltek, de ő maga nem látta sose' a vízitündért.¹³

4. Horgászott egyszer. Úgy 11 óra tájban ment a csordajárás felé. Egyszer csak minden meggyulladt körülötte! Horogpálcával verte a tüzet. Ahogy ment a sásos helyen, elkezdett lobogni minden – azt hitte, hogy a sás gyulladt meg, de nem égett meg semmi. Valami szellem okozta a tüzet.¹⁴

5. A háború ideje alatt történt. Éjszaka halászott a rénél *csempely*lyel.¹⁵ Jött lefelé a túlsó parton egy ember teljesen tűzben! Német katona szelleme volt.¹⁶ Először még megijedt, hogy átvjön a vízen, de nem jött át. Egyet lendített a vízen, aztán ment tovább. Később kérdezte a kerülőtől: az is látta.¹⁷

8 A *kígyókő*-képzetről összefoglalóan, további irodalommal: Balassa Iván 1963: 172–173; Diószegi Vilmos–Nagy Ilona 1980: 194–195; Erdész Sándor 1984: 53–64.

9 Hernádnémeti, 1959. október 14. – Adatközlő Zvolenszki László 68 éves.

10 A harang-mondákról összefoglalóan: Dobos Ilona 1979: 467; konkrét példák: Beck Zoltán 1965: 139–142. (Orosháza környéke); Dobosy László 1991: 65. (Hangony-völgye).

11 Feljegyzés Sajóhidvégen, 1959. október 17-én.

12 A vízilényekről (férfi- avagy nőalakokról) összefoglalóan: Diószegi Vilmos 1982: 579–580; Pócs Éva 1990: 554–555.

13 Hernádnémeti, 1959. október 14. – Adatközlő Zvolenszki László 68 éves.

14 Sajóhidvég, 1959. október 17. – Adatközlő Varró János 79 éves.

15 Azaz: a vízi átkelhelynél *emelőháló*val halászott – a háló-félének a Hernád mentén általános *csempely* nevére l. Szilágyi Miklós 1980: 31–41.

16 Az élménybeszélés a *tüzes ember* kísértet-képzet (vö. Pócs Éva 1990: 551.) aktualizálásának tünik.

17 Sajóhidvég, 1959. október 17. – Adatközlő Varró János 79 éves.

6. Volt itt olyan ember, akit a boszorkányok belehajintottak a vízbe. Egyszer meg-
leste, hogy a boszorkányok szedték a tehén hasznát: szedték a harmatot.¹⁸ Észrevették a
boszorkányok, és ráparancsoltak: ki ne vallja, hogy látta őket. Persze nem tudta tartani a
száját, s ezért később bosszúból belehajintották a vízbe. A Hernádnak azt a part-részét,
ahol Vaskát a boszorkányok megfürösztötték, elnevezték *Vaskapartnak*.¹⁹

7. Egy Kádár nevű ember éjszaka halászott, s egyszer csak egy nagy fényességet
lát. Szörnyen megijedt, azt hitte, hogy a tüzesember²⁰ jön.

– Jajj, Istenem, csak most az egyszer segíts vissza a családomhoz! – így könyör-
gött.

Most is ezzel ugratják, mert – mint másnap kiderült – egy gólya repült neki a ma-
gasfeszültségű távvezetéknek.²¹

8. Egy orvhalász élményelbeszélése:²²

„Június derekán, halvívásor a kényszer kivitt. Mer’ a családnak enni kell! Egyik
este kint vagyok, olyan helyen, hogy azt hittem, biztonságban vagyok. Hogy árulás vót-
e vagy nekik ki kellett jönni járőrbe? Rámkiá’tanak, hogy: gyere ide! Persze mint aki
bűnösnek érzem magam, nem mentem oda, mert tudtam, hogy megbüntetnek és a háló-
mat elkobozzák. Neki a víznek! A víz nem olyan nagy vót, mer’ ahun a hal ív, nem
olyan magas a vízállás. Húsz méter után tégyre esek és kezdek kiabálni, hogy segítség,
meg: belefúlok! Majd akkor a csendőrurak is meghökkentek. Kezdi az egyik a másiknak
mondani:

– Gyerünk, hagyjuk, mer’ ezt valaki hallhati. Ha be tanál fúlni ez a gazember,
még mi legyünk bajba?

Ezáltal tudtam tőlük megmenekülni.”²³

9. „Szilágyi Károly sárga sarkantyúja,

Amerre megy, a fő’det hasíjja.

Hasídd Károly odáig, odáig,

Katahalmán a végső pajtáig.”

Az adatközlő szerint helyi keletkezésű nóta. Szilágyi Károly idegen tanyába udva-
rolt, és róla költötték a nótát.²⁴

10. „Harcsa, csuka, potyka, kárász,

Itt nyugszik egy öreg halász.

Várja a víz áradását,

A halnak szaporodását.

Béke poraira!”

Az adatközlő – mint mondja – maga írta, és sírversének szánta.²⁵

18 A boszorkányok harmatszedéséről I. Szendrey Ákos 1986: 269–274; Pócs Éva 1990: 615.

19 Vizsoly, 1959. október 20. – Adatközlő Király István 76 éves és Sváb István 86 éves.

20 A *tüzes ember* kísértet-képzetről I. összefoglalóan: Pócs Éva 1990: 551.

21 Vizsoly, 1959. október 20. – Adatközlő Király István 76 éves és Sváb István 86 éves.

22 Az orvhalászok és a halőrök/csendőrök csendes (olykor azonban zajos csetepatévá is terebélyese-
dő) küzdelméről, a hagyományos és alkalmi orvhalász praktikákról I. összefoglalóan: Szilágyi Miklós 1989.

23 Vizsoly, 1959. október 20. – Adatközlő Dróta János 52 éves.

24 Sajóhidvég, 1959. október 17. – Adatközlő Varró János 79 éves.

25 Sajóhidvég, 1959. október 17. – Adatközlő Varró János 79 éves.

11. „Füred mellett hogy a nap leszállott,
Halászegény veti meg a hálót.
Soha-soha ily szomorú estét,
Kifogta a babája holttestét.

De szeretnék aranyhallá válni,
Siófoktól Füredig úszkálni.
Rátalálnék babám hálójára,
Elbúcsúznék tőle utoljára”.

Az adatközlő életében sokfelé megfordult: 1898 őszén jött haza, addig a Dunán szolgált hajón. Számos halászati fogást figyelt meg a Dunán, s folklór-anyagot is hozott magával. Erre a dalszövegre szülővárosomnak, Tiszafürednek a megtudakolása után asszociált.²⁶

12. „Hernád partján halászegény vagyok én,
A Hernádbúl aranyhalat fogok én.
Kirepül az aranyhal a ritkahálóbúl,
Én a babám ölelős két karjábúl”.²⁷

13. A Tiszáról hoztak vízigyöngyöt, óhájjal összekeverték, azt használták köszvény ellen. A vízigyöngyöt akkor szedik a halászok, amikor árad a Tisza.²⁸

14. A vízigyöngy olyan ágas-bogas volt, mint az ujsza. Jobban a Dög-Tiszában van. A halászok húzták ki. Orvosságnak használták a régi öregek. Nagyön gyógyítóféle. Vízbe teszik és ázik, ha arról a vizet iszik, az gyógyító dolog. Szívbeteg félenek vagy ilyesminek a gyógyítására.²⁹

15. A vajrák – puhatestű rák – szemét a gyógyászatban használják. Ha az ember szemébe beleesik valami, vajrákszem³⁰ tettek bele és az kihozta. Öregasszonyok csinálták, állandóan volt nekik vajrákszem. Alátolták és befogták a szemét, mondtak is valamit felette. De kivette!³¹

26 Sajóhidvég, 1959. október 17. – Adatközlő Varró János 79 éves.

27 Hernádnémeti, 1959. október 14. – Adatközlő Zvolenszki László 68 éves.

28 Hernádkak, 1959. október 15. – Adatközlő Sallai István 76 éves.

29 Hernádnémeti, 1959. október 14. – Adatközlő Zvolenszki László 68 éves.

30 A rákszem népi gyógyászati szerepéről I. Viga Gyula 1994: 186–188. (további irodalommal).

31 Hernádbúd, 1959. április 11. – Adatközlő Lencsés Dániel 55 éves.

IRODALOM

Balassa Iván

1963 Karcasai mondák. Budapest

Beck Zoltán

1965 Néphagyományok Orosházáról és környékéről. Békéscsaba

Dégh Linda

1960 Kakasdi népmesék, I–II. Budapest

Diószegi Vilmos

1982 Vízilények. In: *Ortutay Gyula* (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon, 5. Budapest, 579–580.

Diószegi Vilmos–Nagy Ilona

1980 Kígyókő. In: *Ortutay Gyula* (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon, 3. Budapest, 194–195.

Dobos Ilona

1979 Harangmonda. In: *Ortutay Gyula* (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon, 2. Budapest, 467.

Dobosy László

1991 Egyházi emlékek a Hangony-völgyben. (Gömör néprajza, XXVIII.) Debrecen

Erdész Sándor

1984 Kígyókultusz a magyar néphagyományban. (*Studia Folkloristica et Ethnographica*, 12.) Debrecen

Kálmány Lajos

1914 Hagyományok. Vác

Konsza Samu

1957 Háromszéki magyar népköltészet. Marosvásárhely

Merényi László

1861 Eredeti népmesék, I–II. Pest

Pócs Éva

1990 Néphit. In: *Dömötör Tekla* (főszerk.): Magyar Néprajz, VII. Népszokás – néphit – népi vallásosság. Budapest, 527–692.

Szendrey Ákos

1986 A magyar néphit boszorkánya. Budapest

Szilágyi Miklós

1980 A Hernád halászata. (Borsodi Kismonográfiák, 10.) Miskolc

1989 Néphagyomány – népi mentalitás – állami igazgatás az orvhalászat tükrében. (Életmód és Tradíció, 3.) Budapest

2004 Nagyanyám, Zsákai Emerencia. Rálátás, V. 3. sz. 14–17.

2005 Gyűjtői naplófeljegyzések Zemplén megyei faluközösségekről – 1961–1962. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLIV. Miskolc, 545–564.

2006 Tiszafüredi emlékek a garabonciás Csokonairól és más történelmi alakokról. *Ethnica*, VIII. 3. sz. 97–98.

Viga Gyula

1994 Huszonegy néprajzi közlemény. (Folklór és Etnográfia, 81.) Debrecen

HANGULATOK

Megnyitó beszéd Terebesi Gyula fotókiállításán

ZVOLENSKÝ GABRIELLA

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a királyhalmeci székhelyű Bodroghözi és Ungvidéki Kulturális Központ és a magam nevében itt a Mezőkövesdi Matyó Múzeumban köszönhetem Önöket.¹ Örömmel teszek eleget a felkérésnek, hogy a mai napon a „Hangulatok – Természeti fotók Bodroghözéből” címmel kiállított képek alkotóját, Terebesi Gyula fotóst bemutassam Önöknek és megnyissam e kiállítást.

Elsősorban szeretnék köszönetet mondani Viszóczy Ilonának, a mezőkövesdi Matyó Múzeum igazgatójának, valamint dr. Viga Gyulának, a miskolci Herman Ottó Múzeum igazgatóhelyettesének, akik Bodroghözben járva, Nagytárkányban találkoztak Terebesi Gyula alkotásaival, s felfedezve annak művészi értékét lehetővé tették számára e mai kiállítás létrejöttét.

Terebesi Gyula barátunkról és az Ő alkotói munkájáról nehéz lenne szenttelen tárgyilagossággal, szögletes keretek között maradnom. Egy-két koordinátát a tényszerű tájékoztatás végett mindazonáltal meg kell adnom róla.

Terebesi Gyula, mint nevéből is kitűnik a Tisza-táj szülőtte. 1957. június 27-én látta meg a napvilágot, Szlovákia legkeletibb pontján. A család Nagykövesden él. Alapiskolás tanulmányait a szomszéd községben végzi Szomotoron, majd a Kassai Magyar Ipariban érettségizik. Középiskolás korában kezd el érdeklődni és sajátítja el a fényképezés alapjait. Katonaéveit Prágában tölti, szabadidejében barátja fényképezőgépét kölcsönkérve járja Prága utcáit. Nagy hatással vannak rá az ott élő emberek. Hazatérve megnősül, családot alapít. Egy fia és egy lánya van, akik ma már felnőtt korúak és önálló életet élnek. 25 évesen kezd komolyabban érdeklődni a fényképezés iránt. 1985-től családjával Királyhalmecen, Bodroghöz szívében élnek. Bodroghöz tájairól íróink, költőink zengtek ódákat. Mihályi Molnár László a „Föld igézete” című versében így ír:

*Ha itt születél, érintsd meg e földet,
S ha érted még szavát, mindent elmesél.
Megtudhatod titkát is a rögnek,
s élvezheted majd tápláló vizét.*

*De néma lesz, ha mindezt elfelejtéd,
Ha a látszat neked ennél többet ér,
Már hiába nősz lombnak a fára,
Nem leszel gyökér!*

1 Elhangzott 2007. április 14-én a Matyó Múzeumban.

Szerencsére szép számban élnek Bodroghözben olyanok, akik lelkesen, nyitott szemmel járják a vidéket és nemcsak a szemükkel, hanem lelkükkel is látják, érzik, átérzik az itt élők mindennapjainak örömet, gondjait, a táj egyedülálló szépségét.

Gyula megérintette ezt a földet, érti és ismeri titkait a rögnek s ezek mesélnek neki, mert gyökér lett!

30 éves, amikor első saját fényképezőgépét veszi. Szakkönyvek segítségével sajátítja el a fényképezés technikáját és esztétikai szabályait. Gyula fényre, természetességre vágyakozva a bodroghözi táj napsugaras világában találja meg a fényképezés igazi témakörét, a bodroghözi táj varázslatos szépségét megcsillogtatni a fény és árnyék különös játékában.

Ilyen egyéniség Terebesi Gyula, aki így vall magáról:

„A látásmód kialakítása számomra sok évig tartott. Későn érő típus vagyok. Kedvenc témám a tájfényképezés. Talán azért is, mert egy amatőr számára ez a legelérhetőbb, ugyanakkor a természetszeretet is közrejátszik. A természetben jelenlévő tökéletesség, harmónia az, ami nagy hatással van rám. Felvételeim 99%-ban Bodroghözben készültek. Mikor kint vagyok a természetben, olyan érzés nekem, mint másoknak templomban lenni.”

A mai kiállítás a természet harmóniáját, hangulatait kívánja bemutatni. Ebben a hangulatban ott rejlik egy bizonyos fokú költészet, látni tanít minket arra, hogy a természet harmóniája ott van életünk, világunk minden percében. De hogyan tudja ennek a titokzatos, érzéki világnak a hangulatát a kép visszaadni? Mint ahogy minden művészeti ágban, a fotóművészetben is az igazit kell megmutatni, amelyet a képen keresztül látni kell a nézőnek, anélkül, hogy ismerné a modellt, a tájat vagy a tárgyat. Az ilyen ábrázolás az egyéniséget, a belső jellemzőt is feltárja minden alkotásban. Ez az, amit művészetnek, jelen esetben fotóművészetnek neveznek. A fotó csupán a valóságot képes rögzíteni. Az igazságot magunknak kell kibogozni a képből. Ha látunk is, és nemcsak nézünk, a fotók halkán beszélni kezdenek. Megválaszolják az összes kérdésünket. Kiszolgáltatott művész a fotós. A pillanat csak néha látható kiszolgáltatottja. Bevallása szerint a kész képen néha ő sem azt a csodát látja, mit akkor és ott fényképezőgépet tartva kezében látott. Elillan a csoda. Nincs. Vajon miért?

Csontvári Kosztka Tivadar szerint a „nagy dolgokhoz nagy idő kell” nem sok, hanem nagy. Mi ez a nagy idő a fényképész kezében? Tanulás? Szerencse? Nem! A látás bátorsága, a látás nagysága, a megmutatás a „látva lássanak” bátorsága.

Terebes Gyula barátunk a 90-es évektől kezdve Záhonyon és Kassán kívül több mint 10 hazai önálló kiállításon mutatkozott be, nagy sikerrel. Magyarországon ez az első kiállítása.

Tisztelt jelenlévők! Bízunk magunkat a művészetre, merjük látni mi is úgy a világot, ahogy az alkotó látja. Keressük és találjuk meg a képek között azt, amelyik méltó szeretetünkre.

Köszönöm megtisztelő figyelmüket!

RENDEZVÉNY HOLLÓ LÁSZLÓ SZÜLETÉSÉNEK 120. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL

ZS. UJVÁRY MÁRIA

2007. február 27-én emlékünnepségre került sor Putnokon a Holló László Galériában a Kossuth-díjas kiváló művész születésének 120. évfordulója alkalmából. Az ünnepségen köszöntő beszédet mondott Hideg Imre, a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Önkormányzat Oktatási és Művelődési Főosztályának főtanácsosa, amelyet Lovas Kiss Antal, a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke adjunktusának a beszéde követett. A díjakat dr. Ujváry Zoltán professzor, emeritus adta át. A rendezvényen a Péczeli József ÁMK Általános és Alapfokú Művészeti Iskola zenetagozatának növendékei adtak műsort.

A Holló László művészeti díjat a művész felesége, Hollóné Maksa Olga alapította, férje születésének 110. évfordulója alkalmából. Azóta minden évben március 6-ához közeli időpontokban kerül sor a díjak átadására. A kuratórium 2007-ben három helyszínen összesen kilenc Holló László-díjat és két Holló László Emlékoklevelet adott át.

Az egyik ilyen helyszín volt a putnoki Holló László Galéria, ahol dr. Faggyas István ózdi grafikusművész, folklórgyűjtő, É. Kovács László gömörészőlősi festőművész, honismereti kutató, Zajác Tamás Tiszaújvároson élő borszobrász iparművész és Balogh Géza nyíregyházi festő- és szobrászművész, kiállítással egybekötött emlékünnepségen vették át a díjat.

Holló László születésének 120. évfordulója alkalmából Ujváry Zoltán professzor szerkesztésében négy kiadvány látott napvilágot: 1. Végvári Lajos: Holló László (Második kiadás. Első kiadás 1990-ben jelent meg. A szöveg változatlan, a képek, grafikák cserélődtek). 2. Vitéz Ferenc: Holló László 120 aktgrafikája. 3. Holló László százhusz festménye (A felvételeket H. Csongrády Márta Holló László-díjas fotóművész készítette). 4. Sz. Kürti Katalin: Holló László krematóriumi freskói és festett üveglakalai.

A Holló László Galéria 1994. szeptemberében nyílt meg az ún. Seress-házban. Az épületről néhai tulajdonosa, dr. Lendvály Benőné Seress Sarolta még életében úgy rendelkezett, hogy halála után múzeumi célokat szolgáljon. E nagylelkű ajándékozást egy másik követte: dr. Ujváry Zoltán professzor, a gömöri térség szülőtte, a Gömöri Múzeum létrehozója értesülve az új intézmény alapításának terveiről, azonnal felajánlotta nagyszámú és értéket képviselő képzőművészeti magángyűjteményét, amely az intézmény alapját vetette meg. Feledy Gyula, Reich Károly, Medgyessy Ferenc, Józsa Lajos, Tóth Sándor, Zádor István művei mellett Szilágyi Imre grafikasorozata került ekkor a galéria tulajdonába, de a kollekciónak számottevő részét a Munkácsy- és Kossuth-díjas festőművész, Holló László festményei és grafikái képezik.

Az első kiállítás a gyűjteményt megalapozó képzőművészeti kollekciónak anyagából nyílt. Holló László műveit az épület első helyiségében, állandó tárlaton láthatja azóta is a kedves látogató.

Ujváry Zoltán professzor által felajánlott első képzőművészeti adományát még ket-
tő követte. A második az ötéves évfordulóra, 1999-ben.

Negyven képzőművészeti alkotás, erdélyi, kárpátaljai, jugoszláviai és természetesen magyar művészek kitűnő művei épültek be a gyűjteménybe.

A galéria 10. évfordulóján került sor a harmadik nagy értékű adományra. Az ünnepi tárlatban bemutatásra került 45 db kortárs festmény. A művészek között amatőrök és nívók, ifjú tehetségek és mesterek, művészeti díjasok, anyaországi (a Dunántúltól a fővároson át Nyíregyházáig) és határon túli (tornaljai, ungvári, vajdasági, valamint Erdélyből áttelepült) magyar alkotók, festő-, grafikus- és szobrászművészek egyaránt szerepelnek, figyelve a válogatásban pl. a történelmi Gömör alkotóinak jelenlétére is. A 45 kortárs mű stílusban, technikában és műfaji változatban szintén gazdag spektrumot mutat be. A ceruza-, toll- és tusrajztól a linómetszeten, diópácon, akvarellen, pasztellen és vegyes technikán át a tűzzománcig, olajfestményig, a bronz kisplasztikáig látjuk a technikai variációkat. Az adomány további részét képezi Holló László grafikai művészetét bemutató törzsanyaga, amely 50 bekeretezett, kiállításra előkészített grafika, (diópác, tus-, szén- és ceruzarajz) valamint Ujváry Zoltán professzor 200 db vázlatot ajándékozott, amelyben Holló László meghatározó témaérdeklődéseit bemutató grafikai tanulmányokat bocsátott a galéria rendelkezésére. A 10 éves évfordulón került sor a Kövér József szobrászművész által készített Holló László-dombormű felavatására a galéria épületének homlokzatán.

Az intézmény gyűjteménye az újabb felajánlással együtt igazán sokszínű, melyből jelenünk művészeti fejleményeit igényesen bemutató több önálló vándorkiállítást lehet rendezni.

TARTALOM

<i>B. Hellebrandt Magdolna: Mályinka–Dédestapolcsány-Verepce-vár és Miskolc-kőlyuk I.-barlang vasleletei</i> <i>The iron finds from Mályinka–Dédestapolcsány-Verepce-vár and the Miskolc-Kőlyuk I Cave</i>	5
<i>Veres János: Adatok Északkelet-Magyarország szkíta korához.</i> <i>Kisgyőr-Bubtető szkíta kori temető közöletlen anyagának feldolgozása</i> <i>The Scythian Age in north-eastern Hungary. Evaluation of the unpublished burials of the Scythian cemetery at Kisgyőr-Bubtető</i>	39
<i>Gál-Mlakár Viktor: Komlóska-Pusztavár régészeti feltárásának eredményei</i> <i>Archaeological investigations at Komlóska-Pusztavár</i>	87
<i>Hoffmann Tamás: Etnikumok a prekapitalista Európában (Alkalmazkodás az ökológiai adottságokhoz, a piacok gazdasági feltételeihez és a politikához)</i> <i>Ethnic groups in pre-capitalist Europe (Adaptation to ecologic conditions, the economic environment and the political situation)</i>	115
<i>Pozsgai Péter: A földbirtoklás változásai és a kisenemesség Torna megyében (15–19. század)</i> <i>The lesser nobility of County Torna</i>	159
<i>Bodnár Tamás: Birtokos nemesség Borsod vármegyében</i> <i>A Basó és Hatvani családok</i> <i>Landed nobility in County Borsod</i>	197
<i>Gyulai Éva: Szabó- és szűrszabó céhek Miskolcon a 16–19. században</i> <i>Felt cloak tailors' and felt tailors' guilds in Miskolc during the 16th–19th centuries</i>	229
<i>† Udvari István–Viga Gyula: Bars vármegye 18. századi jobbágy-parasztságjának életviszonyaihoz</i> <i>The lifeways of the peasantry in County Bars in the 18th century</i>	263
<i>Kapusi Krisztián: Mediterrán ősz. Miskolci delegáció Fiumében (1869 szeptember)</i> <i>Mediterranean autumn – A delegation from Miskolc in Fiume (September, 1869)</i>	293
<i>Rémiás Tibor: Miskolc mezőgazdasága (1918–1949)</i> <i>(Előtanulmány a Miskolc monográfia V. kötetéhez)</i> <i>Agriculture in Miskolc (1918–1949)</i> <i>(Preliminary study to Volume V of the Miskolc monograph)</i>	305
<i>Csíki Tamás: Család és háztartás – struktúrák és tapasztalatok a két világháború közötti falusi társadalmakban</i> <i>Family and household structures and experiences in rural societies in the interwar period</i>	341
<i>Alabán Péter: Adatok Borsodszentgyörgy történeti földrajzához és palóc társadalmához</i> <i>Remarks on the historical geography of Borsodszentgyörgy and its Palóc society</i>	357
<i>Orosz György: „Elbeszélés a 12 péntekről”</i> <i>Egy apokrif írás vándorútja az európai kultúrákban</i> <i>„DIE SAGE VON DEN 12 FREITAGEN”</i> <i>Die Wanderung einer apokryphen Schrift in den europäischen Kulturen</i>	369

<i>Fazekasné Majoros Judit: Kossuth-kultusz Miskolcon</i> <i>The cult of Kossuth in Miskolc</i>	387
<i>Marozsán Zolt: Adalékok a karmeliták miskolci rendházának és templomának</i> <i>meghiúsult építkezéséhez</i> <i>The aborted construction of the Carmelite priory and church in Miskolc</i>	409
<i>Hársvölgyi Virág: A tokaji Béres Béla-gyűjtemény Galaktotrophousa ikonja és köre</i> <i>Adalékok a Szoptató Istenszülő ikonográfiájához</i> <i>The Galaktotrophousa icon and its circle in Béla Béres' spiritual</i> <i>collection of Tokaj</i> <i>Additions to the iconography of the Nursing Virgin</i>	419
<i>Pirint Andrea: August von Pettenkofen magyarságképéről</i> <i>a Miskolcon őrzött festmény eredetiségének vizsgálata kapcsán</i> <i>August von Pettenkofen's perception of the Hungarians – A study</i> <i>in connection with the examination of the genuineness of the painting</i> <i>housed in Miskolc</i>	433
<i>Szabó Lilla: Zajti Ferenc festőművész és Medgyaszay István építész</i> <i>magyarságkutatásai</i> <i>Studies on the origins of the Hungarians by painter Ferenc Zajti and</i> <i>architect István Medgyaszay</i>	447
<i>Hajdú Ildikó: Tokaj-hegyaljai borászat gazdasági antropológiai vizsgálatának</i> <i>lehetséges területei</i> <i>Potential areas for the economic anthropological study of vine cultivation</i> <i>in the Tokaj-Hegyalja region</i>	471
<i>Hegyessy Gábor–Orosz András: A Kazinczy Ferenc Múzeum kabócagyűjteménye</i> <i>(Homoptera)</i> <i>The cicada collection of the Kazinczy Ferenc Museum (Homoptera)</i>	483
<i>Hegyessy Gábor: Répási Gábor miskolci gombász hagyatéka</i> <i>a Kazinczy Ferenc Múzeumban</i> <i>The bequest of Gábor Répási, mycologist from Miskolc,</i> <i>in the Kazinczy Ferenc Museum</i>	511

ELŐADÁSOK A VALLONOK TÖRTÉNETÉHEZ

<i>György Székely: Les autonomies des citadins et pionniers wallons dans</i> <i>le bassin des Carpates</i>	521
<i>József Török: Les Débuts de l'Eglise Latine en Hongrie</i>	530
<i>Imre Szabics: Influences wallonnes et lotharingiennes sur les toponymes</i> <i>et le lexique hongrois</i>	535
<i>Tóth Péter: A vallonok legkorábbi betelepülése Magyarországra</i>	543
<i>Kálmán Magyar: Des Français et des Wallons dans le Sud de la région</i> <i>de Dunántúl du XIe au XIVe siècle</i>	549
<i>Klára Korompay: Onomastique littéraire: le Roman deTristan</i> <i>et la Hongrie médiévale</i>	564
<i>Csoma Zsigmond: A középkori francia-vallon hatás a magyarországi</i> <i>szőlő-borkultúrára</i>	578
<i>Miklós Cseri: Hungarian Open Air Museum Regional unit:</i> <i>Market town from Northern Hungary</i>	587

VOLOGDAI TANULMÁNYOK

<i>N. G. Nedomolkina</i> : Kovakő plasztikák a Szuhona folyó és a Kuben-tó melletti táborhelyekről	597
<i>Szokolova, Irina Valentyinovna</i> : A Vologdai Papnevelő Intézet numizmatikai kollekciója a Vologdai Állami Múzeum és Skanzen gyűjteményében (Néhány adat Jevgenyij Bolhovityinov életrajzához)	605
<i>A. A. Glebova</i> : A kics-gorodecki járás festett díszítményei (Vologdai terület)	613

KÖZLEMÉNYEK

<i>Mizser Lajos</i> : Töketerebes és környéke Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában	629
<i>Mizser Lajos</i> : Német jövevényszavaink élete Cserépfalu nyelvjárásában	649
<i>János István</i> : Kodály Zoltán és a régi magyar irodalom	653
<i>Kováts Kornél</i> : „Fényesebb a láncnál a kard...” A négyesi Szepessy nemzetség fegyvereinek hajdani dicsősége	658
<i>Boros László</i> : Tokaj Zemplén vármegyei nagyközség kataszteri birtokvázlata, 1904.....	673
<i>Tarczai Béla</i> : Vae Victis – adalékok a hadifogság történetéhez	684
<i>Molnár Sándor Károly</i> : Politikai vagy önképző kör? (A miskolci Bethlen Gábor Kör története az értesítők tükrében)	697
<i>Hideg Ágnes</i> : 70 éves a diósgyőr-vasgyári evangélikus templom	708
<i>Tóth Edina</i> : 19. századi stóla restaurálása	717
<i>Porkoláb Tibor</i> : Kabdebó Lóránt „HÁRMAS OLTÁRA” Bevezető a miskolci Herman Ottó Múzeum kamarakiállításához	727
<i>Szilágyi Miklós</i> : Hernád menti folklór-adalékok (Diákkori halászati gyűjtésem melléktermékei)	731
<i>Zvolenský Gabriella</i> : Hangulatok Megnyitó beszéd Terebesi Gyula fotókiállításán	737
<i>Zs. Ujváry Mária</i> : Rendezvény Holló László születésének 120. évfordulója alkalmából	739

HERMAN OTTÓ
MÚZEUM